

Barcode - 99999990292871
Title - Nirayasindhu
Subject - Devotional
Author - Bhatt, Kamlakar
Language - sanskrit
Pages - 472
Publication Year - 1901
Creator - Fast DLI Downloader
<https://github.com/cancerian0684/dli-downloader>
Barcode EAN.UCC-13

श्रीः ।

निर्णयसिन्धुः ।

श्रीमत्काशीस्थपदवाक्यप्रमाणपारावारीणमहामहोपाध्याय

श्रीकमलाकरभट्टप्रणीतः

संक्षेपेण

‘द्वैतमण्डित काशी’
‘विष्णुपादलसा’

विद्वद्द्वारा संशोधय्य टिप्पण्यादिभिः समलंकृत्य संवर्धय्य च

SA2VS3
KAM

मुद्रयित्वा

जावजी दादाजीनां

“ निर्णयसागरा ” ख्यमुद्रणयन्त्रालयाधिपतिना

तुकाराम जावजी इत्यनेन मुद्रयित्वा

प्राकाश्यं नीतः ।

शकाब्दाः १८२२, सन १९०१.

मूल्यं रूप्यकद्वयम्.

प्रस्तावनम् ।

इह खलु निखिलधर्माचाराचरणभास्वरे भारते खण्डेऽद्यावधि परमकारुणिकैर्निगमागमपा-
तवारपारीणैः कर्मोपासनाज्ञानकाण्डत्रयधुरीणैरनेकैर्महर्षिभिरनेके लघवो महान्तश्च स्मृत्यादयो
धर्मशास्त्रनिबन्धा लोकोपकृतये धर्मसेतुपालनाय च सादरं प्रणीताः सन्ति । परं तेषु
गृह्यप्रणीतत्वेनान्योन्यविरोधतयेदमित्थमेवेति निर्णयानैकविध्यात्तत्रतत्र भूरिशः संदेहस्थ-
ञ्जान्यासन् । एतदापन्मार्जनाय श्रीकाशीक्षेत्रे महामहोपाध्यायैः कमलाकरभट्टैर्वहुशः
पूर्वतनान्ग्रन्थानालोड्य मतमतान्तरखण्डनपूर्वं सर्वेषामेकवाक्यतयायं निर्णयसिन्धुनामा
ग्रन्थो व्यरचि । स च सर्वत्राव्याहृतत्वेन प्रसृतः सन्नखिलधर्मशास्त्रग्रन्थेषु चूडामणीभूय
विराजतेतराम् ।

एतद्ग्रन्थप्रणेतुः कमलाकरभट्टस्येतिवृत्तमित्थं श्रूयते—पूर्वं प्रतिष्ठान(पैठन)पत्तने महावि-
द्वान्सदाचारसंपन्नश्चाश्वलायनशास्त्रीयो गोविन्दभट्टाख्यो देशस्थब्राह्मण आसीत् । तस्य च
महापण्डितः सदाचारशमदमादिसंपत्संपन्नः पित्रधिकगुणो रामेश्वरभट्टनामा पुत्रो बभूव ।
स चानवद्यविद्याविलासेन लोकेष्वभ्यर्हितोऽपि चिरकालपर्यन्तमनपत्यत्वेन दूयमानान्तःकरणो
निर्दिष्टहेतुनैवोद्भूतनिर्वेदः सन् यात्रामिषेण श्रीविश्वेश्वर-मन्दाकिनी-विद्वद्वरमण्डितं काशी-
क्षेत्रं जगाम । तत्राहर्दिवं श्रीविश्वेश्वरदर्शनेन गङ्गोदकामृतावगाहपानादिना विद्वन्मण्डलसा-
न्निध्येन च संजाताभिनवानन्दसंदोहभरेण निर्भररञ्जितान्तःकरणः श्रीरामचन्द्रचरणपरिच-
रणाचरणस्तत्रैव बहुदिनगणमवात्सीत् । तत्र निवसतो यातेषु कतिपयाहर्गणेषु श्रीरामचन्द्रस्य
करुणामृतपूर्णदृशा प्रारब्धदशासुविपाकेन च जरठावस्थायामप्यनवद्यगुणगणालंकृतो विद्व-
न्मौलिनिघृष्टचरणकमलोऽतीव ब्रह्मवर्चस्वी नारायणभट्टाह्वयः पुत्रो बभूव ।

नारायणभट्टविषयिणी श्रूयते तदानींतनेत्थमभिनवा किंवदन्ती—कदाचिदार्यधर्मध्वंसाय
बद्धपरिकरैर्दुर्यवनैरेकीभूय 'काश्यां सर्वैः प्रेमातिशयेन रात्रंदिवं श्रीविश्वेश्वर एव भजनार्चना-
दिना सेव्यते, अतोऽस्य वैगुण्ये संपादिते तद्धर्महानिः सुलभतरा स्यात्' इति विचार्य श्रीविश्वे-
श्वरमन्दिरमुत्सन्नमकारि । तदुष्कर्मालोच्य सर्वेऽपि यवनशासनासमर्थाः केवलं दुःखार्णवे-
ऽमाङ्गुः । तदानीमेव तत्रेश्वरक्षोभाद्गुर्भिक्षनिदानं महदवर्षणमभवत् । एतदन्तरा यवनैर्ना-
रायणभट्टस्य ब्रह्मवर्चसतेजोविशेषं लोकमुखोद्गीर्णमाकर्ण्य तत्परीक्षार्थमेव तं प्रति गत्वा
'कथमिदं दुःसहमवर्षणमभवत् ? 'संप्रति भवन्तो वृष्टौ समर्थाः स्थ न वा ?' इति पृष्टम् ।
'तच्छ्रुत्वा किञ्चित्कालं विचार्य तैरुत्तरितं—'भवत्कृतमन्दिरोच्छेदक्षुब्धेश्वरेच्छापरिणाम एवा-
यमवर्षणरूपेण लोकान्संतापयन्नुज्ज्वलति । अतस्तन्मन्दिरं पूर्ववदुपकृतं चेदीशकृपया
'सुवृष्टिः स्यात् । यदि पुनः कल्पितेऽपि प्रासादे वृष्टिर्न स्याच्चेदहं स्वधर्मं हित्वा भवदिष्टमेव
यावनधर्मं स्वीकरोमि' इति । यवनैरित्थं निःशङ्कं निर्वन्धवचः श्रुत्वा 'भवत्प्रभावेणाद्यैव यदि

वृष्टिः स्यान्मन्दिरं पूर्ववत्साधयिष्यामस्तूर्णं यतितव्यम्' इति प्रार्थितसमनन्तरमेव ॐमिति भगवन्तं हृदिकृत्य तपस्यार्थं भट्टे प्रायोपविष्टे तदहरेवेशकृपया सुवृष्टिरभवत् । तदा चकितैर्यवनैर्विश्वेश्वरमन्दिरं पूर्ववत्कल्पितं तदेवैतावन्तं कालं काश्यां यरीवर्ति । एतदतिमानुपाद्भुत-तपःसंपादितं कर्मलोच्य जनतया नारायणभट्टाय जगद्गुरुरिति जगत्पूज्या संज्ञा सर्व-त्रापूजासंमानश्च दत्तः । तयोर्मध्ये जगद्गुरुरपदवी नारायणभट्टमभिव्याप्यैवासीत् । अग्रपू-जासंमानस्त्वद्यावधि श्रीकाशीक्षेत्रे तद्वंशीयानामुत्तरोत्तरं विद्वत्तमत्वेनानवरत्तमखण्डदण्डाय-माना प्रचलतीति तत्रत्यविप्रमुखाज्ज्ञायते । अस्य जन्मनिधनकालौ यथावन्न ज्ञायेते परंतु वैक्रमीये षोडशतमे शतकेऽस्य जीवनसमय आसीदित्यनुगीयते । अनेन प्रणीतेषु ग्रन्थेषु प्रयोगरत्नं (नारायणभट्टी) त्रिस्थलीसेतुश्चेति ग्रन्थद्वयं सर्वत्र विराजते । याशिकाश्च द्विजसंस्कारान्प्रायः प्रयोगरत्नाधारेणैवाचरन्ति ।

अस्य महापण्डितौ सदाचारसंपन्नौ च रामकृष्णभट्टः शंकरभट्ट इति द्वावात्म-जावास्ताम् । तत्र ज्येष्ठेन रामकृष्णभट्टेन बहवो ग्रन्थाः प्रणीतास्तेषु द्वौ तन्त्रवार्तिको-परिव्याख्या, जीवत्पितृकनिर्णयश्च प्रसिद्धौ स्तः । कनीयसा च द्वैतनिर्णयाख्यो महान्निबन्धो व्यरचि ।

रामकृष्णभट्टस्य दिनकरभट्टः कमलाकरभट्टः, लक्ष्मणभट्ट इति पुत्रत्रयमासी-त् । तत्र ज्येष्ठेन दिनकरभट्टाख्यविदुषा मीमांसायां भाट्टदिनकराख्यो ग्रन्थः, उद्योतः, धर्मशास्त्रे शान्तिसाराख्यश्च ग्रन्थः कृतोऽस्ति । अयमेव कचिद्विवाकरनाम्ना व्यवहियते । अस्मादेव विश्वेश्वरभट्टाख्यो महापण्डित आत्मजः समजनि । अयमेव काव्यस्थध-र्मदीपप्रणेता गंगाभट्टनाम्ना प्रसिद्धिमगात् । अनेनैव चतुरशीत्युत्तरषोडशशत १६८४ तमे ख्रीस्ताब्दे रायगडोपरि श्रीशिवच्छत्रपते राज्यासनाभिषेकः समकारीत्यनुमीयते । तथा चानेन भाट्टचिन्तामण्यादयोऽनेके ग्रन्थाः प्रणीताः सन्ति ।

रामकृष्णभट्टस्य कनीयसा लक्ष्मणभट्टाख्यपुत्रेणाचाररत्नादिग्रन्थाः प्रणीताः सन्ति ।

रामकृष्णभट्टस्य द्वैतीयिकः पुत्रः कमलाकरभट्टाख्य आसीत् । अयमेव प्रकृत-निर्णयसिन्धुग्रन्थप्रणेता । अग्रेष्वयमेव वंशस्थापकः समभवत् । अनेनैव धर्मशास्त्रेऽन्येऽपि पूर्तकमलाकरः, शान्तिकमलाकरः, कमलाकराह्निकं, शूद्रकमलाकरश्चेति ग्रन्थाः प्रणीताः । व्यवहारे विवादताण्डवं (विवादकमलाकरो) नाम ग्रन्थः कृतः प्रसिद्धोऽस्ति । साहित्यशास्त्रे काव्यप्रकाशोपरि व्याख्या कृतास्ति सा चैतदीयान्यानेकदीकाभ्यः श्रेष्ठेन चकास्ति ॥ आस्तामतिप्रशस्तप्रशंसनया । आमूलाद्विद्वद्वंश्येनापादितनिजवंशकृत्येन श्रीरा-मकृष्णभट्टेन दुर्निर्णयदुस्सहधर्मशास्त्रीयविषयाणां यथावन्निर्णयं कृत्वागाधाब्धिसदृशं ग्रन्थं निर्माय निर्णयसिन्धुरिति (एतद्ग्रन्थदर्शनमात्रेण स्वाभिधानस्य शीघ्रोपस्थित्यै निर्णयकम-लाकर इति च) तन्नाम प्रतिष्ठितम् । स चासेतोराहिमाचलं स्वकार्यं प्रथयन्वर्षतीत्यलम-धिकपल्लवितेनेति सर्वमनवद्यम् ॥

श्रीः ॥ निर्णयसिन्धुस्थविपयानुक्रमः ।

प्रथमपरिच्छेदः ।

विषया	पृष्ठाका	विषया	पृष्ठाका	विषया	पृष्ठाका
मङ्गलाचरणम्	१	गुरुशुक्रयोर्वोत्पद्युद्धत्वविचार	१२	खण्डतिथिलक्षणम्	१०
सक्षेपत कालनिर्णय	२	अतिचारगते जीवे	१२	व्रतारम्भे धर्मा	१७
अब्द पञ्चधा	२	वाल्यादेदशपरत्वव्यवस्था	१२	व्रतस्थधर्मा	१७
चान्द्रोऽब्द पट्टिभेद	२	अस्तादेरपवाद	१२	व्रते ब्राह्मणभोजनम्	१८
सवत्सरनामानि तन्निर्णयश्च	२	मलमासे च व्रतविशेष	१३	सहस्रभाजने विशेष	१८
सवत्सरप्रवृत्ति	२	पक्षनिर्णयतिथिनिर्णयौ	१३	द्वित्रियनमानकर्तृके	१८
अयननिर्णय	२	तिथेर्वैधादिनिर्णय	१३	शूद्रस्य विप्रद्वारा व्याहृतिहोम	१८
अयनयोर्विनियोग	२	सायप्रातर्वेधलक्षणम्	१३	प्रतिमास्वरूपनिर्णय	१८
तत्र गृहप्रवेशदवताप्रति		तिथिविशेषे वेधविशेष	१४	अनादेश आज्यद्रव्यम्	१८
ष्ठादिनिर्णय	२	कर्मकालव्यापिनी तिथि	१४	अनादेशमन्त्रे समस्तव्याहृति	१८
दक्षिणायनेऽपि प्रतिष्ठा	२	सामान्यतो दशमी	१४	अनादेशे देवता प्रजापति	१८
ऋतुनिर्देश	३	त्रयोदशी	१४	महादिपूजाया होमसत्या	१८
ऋतुमासभेदा	३	प्रतिपदा	१४	अनुक्तसत्यायां निर्णय	१८
मासनिर्णय	३	खर्वदर्पलक्षणम्	१४	व्रतोद्यापनानुष्ठी	१८
समाप्तिनिर्णय	३	एकभुक्तकालनिर्णय	१४	व्रतोद्यापनाशक्ती	१८
सर्वसंक्रान्तिषु दानानि	३	प्रदोषयोर्विचारः	१५	वृथा विप्रवचनग्रहणे	१८
सक्रान्तावुपवासनिर्णय	४	प्रदापे निषेधपदाया	१५	दक्षिणानिणय	१९
सक्रान्तौ उपवासदाननिर्णय	४	सन्ध्यालक्षणम्	१५	रजतदक्षिणानिषेध	१९
सक्रान्तौ श्राद्धम्	४	यतिनक्त विधवानक्त च	१५	पराजभोजननिषेध	१९
विष्णुपदादिस्वरूपम्	४	विधुरनक्त तल्लक्षणम्	१५	क्षारपदार्थनिषेध	१९
अत्र च पिण्डरहित श्राद्धम्	५	सौरनक्तम्	१६	क्षारस्वरूपनिणय	१९
कुत्रचिद्वात्रौ स्नानम्	५	हरिनक्तम्	१६	गोधूमप्रतिप्रसव	१९
जमर्क्षे सक्रान्तौ स्नाने विशेष	५	नक्ते धर्माचरणम्	१६	व्रते ब्राह्मधान्यानि	१९
कुत्रचिन्सायसध्यानिषेध	५	अयाचितनिर्णय	१६	कूष्माण्डादिनिषेध	१९
च न्द्रादिमासकथनम्	६	नक्षत्रव्रतकालनिर्णय	१६	प्रतिपदादिषु हविष्यपदार्था	१९
सावनादिमासव्यवस्था	६	व्रतपरिभाषा	१६	गृहीतव्रतत्यागे प्रत्यवाय	१९
मलमासक्षयमासनिर्णय	७	उपवासाधिकारिनिर्णय	१६	उपवासप्रत्याम्नाया	१९
अधिकमासकालनियम	७	शूद्रवैश्यवर्णधर्मा	१६	व्रते नियमा	१९
क्षयमासकालनियम	७	स्त्रीणामनुज्ञैव	१६	स्त्रीव्रत विशेषनिर्णय	२०
मलमासे कार्याकार्यनिर्णय	८	स्त्रीणां स्नानविशेष	१७	विधवाया विशेष	२०
मलमासे चर्ज्यानि	११	व्रतसर्वस्वस्तदारम्भकालश्च	१७	एकदश्या ताम्बूलनिषेध	२०
क्षयमासे चर्ज्यावर्ज्यविचारे		भद्रानिर्णय	१७	अश्रुपातादिनिषेध	२०
शुक्रगुर्वस्तादिविचार	११	भद्रापुच्छनिर्णय	१७	सूतकादौ व्रतनिर्णय	२०
गुरुशुक्रास्तादौ चर्ज्यम्	११	भद्रा सार्वेणी वृश्चिकी च	१७	क्षतनाशौचे निर्णय	२०
सिंहस्थे कल्यागते वा गुरौ		दिनभद्रा रात्रिभद्रा	१७	जाताशौचे निर्णय	२०
गौदावरीकृष्णास्नानम्	१२	अथ व्रतारम्भे विशेष	१७	मृताशौचे निर्णय	२१

विषय	पृष्ठांका	विषय	पृष्ठांका	विषय	पृष्ठांका
गर्भिण्यादीनां मत मतिनिषेध	२१	आशौचे द्वादशीमसम्	३४	श्रुतादिनिषेध	४५
पूर्वसंकरिपतमते रजस्वलास्तु		रजस्वलाया एकादशी	३४	तज्जुतपाचितानां निर्णय	४५
प्रतिनिधय	२१	अष्टौ महाद्वादश्य	३४	वेधे ग्रहणे वा भोजने प्रायश्चित्त	४५
सीद्वाद्ययोर्मतादौ निषेध	२१	आह्निकापकर्ष	३५	ग्रहणकाले भोजने प्रायश्चित्तम्	४५
प्राक्ष्यस्य हीनवर्णकर्मकरणे		प्रदोषादिसकटे निर्णय	३५	उपवासो ग्रहणे कै कार्य	४५
निषेध	२१	हरिदासरक्षणम्	३५	पुनश्च उपवासनिषेध	४५
कुत्रचिद्व्यतिथिनिषेध	२१	उपवासातिक्रमे	३५	ग्रहणे चूडामणियोगे	४६
यतादिसन्निपात विशेष	२२	द्वादशीनिर्णय	३५	जानादिकालनिर्णय	४६
शिवराशौ प्रत्युपारणम्	२२	त्रयोदशीनिर्णय	३५	मुक्तिकामाकरणे दोष	४६
भूताष्टम्यादौ दिवाभोजन		प्रयोपत्रा (निष्पण्याम्)	३५	ग्रहणज्ञाने तोथादौविशेष	४६
निषेध	२२	चतुर्दशीनिर्णय	३६	उष्णोदकज्ञाने सारतम्यम्	४६
सक्रान्त्यादौ रात्रिभोजननिषेध	२२	पूर्णमासायास्यानिर्णय	३६	तीर्थविशेषे दानविशेष	४६
चान्द्रायणे एकादश्या भोजन		अमायो सोमवारादि योगे		ग्रहणे श्राद्धविधि	४७
कार्यम्	२२	सयोगलक्षणो व्यतीपात	३६	ग्रहणे श्राद्धभोजने दोष	४७
प्रतिपन्निर्णय	२२	दृष्टिकालनिर्णय	३७	सूतके ग्रहणे च कर्तव्यविशेषः	४७
सर्वतियिषु वर्ज्यानि	२२	पूर्णमासां विशेष	३७	रजस्वलास्नानम्	४७
द्वितीयानिर्णय	२३	मलमासादौ प्रथमारम्भनिर्णय	३७	ग्रहणे रात्रावपि श्राद्धविधिः	४७
तृतीयानिर्णय	२३	विशुक्तीष्टि	३७	चन्द्रग्रहण दिवा चेत्	४७
चतुर्थानिर्णय	२३	पशुसोमयागकाला	३९	ग्रहणदिने मतिस्तं वसरिक	
पञ्चमीनिर्णय	२४	आधानकाला	३९	श्राद्धमासौ तद्विर्णय	४८
षष्ठीनिर्णय	२४	आधाननक्षत्राणि	४०	ग्रहणे मन्त्रादिग्रहणप्रकार	४८
सप्तम्यष्टमीनिर्णयस्तद्युधराष्टमी	२४	अमायास्याया श्राद्धनिर्णय	४०	न मराश्यादौ ग्रहण न शुभम्	४८
नवमीदशमीनिर्णय	२४	विण्डपितृयज्ञनिर्णय	४०	ग्रहणे इष्टानिष्टफलम्	४८
एकादशीनिर्णय	२५	विण्डपितृयज्ञाकरणे प्रायश्चित्त	४२	तत्परिहारार्थं दानादि	४९
एकादशपुष्यासाधिकारिण	२५	वैश्वदेवाकरणे प्रायश्चित्तम्	४२	नागविम्बदाने मन्त्र	४९
एकादशी मित्यकाम्योपवा		पतिताक्षभोजने प्रायश्चित्तम्	४२	ग्रहणशान्ति	४९
सनिषेधे फलाहाराभ्य		निरभिकस्यामानिर्णय	४२	गर्भिण्या ग्रहणावलोकननिषेध	५०
नुज्ञानिर्णय	२६	सामिकस्यामानिर्णय	४२	मत्तलकृतेषु विशेषो वेध	५०
दशमीवेधभरणोदयनिर्णय	२६	अनुपनीतानां श्रद्धाणां		मन्त्रदीक्षाहोमतर्पणम्	५०
एकादशीव्रतोपयुक्तधर्मा	३१	चामश्राद्धानि	४२	दुरक्षेत्रे प्रतिग्रहे प्रायश्चित्तम्	५०
एकादशीव्रतेऽधिकारिण	३१	सिनीवालीलक्षणम्	४२	पूर्वसंकरिपतद्व्योपग्रहणे	
एकादशीव्रताशक्तौ	३१	कुतूलक्षणम्	४३	विशेष	५१
एकादशीव्रताकरणे प्रायश्चित्त		कुतुषकाक्षलक्षणम्	४३	मतान्तरखण्डनम्	५१
काम्यवत् च	३२	दर्शश्राद्धेऽन्यश्राद्धसंपाते		अवाच्छादने अन्धादीनाम्	५१
दशमीनियम	३२	निर्णय	४३	अथ समुद्रस्नानविधिस्तत्कालश्च	५३
व्रतज्ञाने तत्र प्रायश्चित्तम्	३२	अमाश्राद्धातिक्रमे प्रायश्चित्त	४३	भौमभृगुयारज्ञाननिषेध	५३
एकादश्यां श्राद्धमासौ तद्विर्णय	३३	ग्रहणनिर्णय	४४	अथ यवणि स्नानम्	५३
व्रतज्ञाने	३३	वेधानिर्णय	४४	समुद्रार्घ्यमन्त्र	५३
सर्वमत्तेषु नियम	३३	चन्द्रग्रहण विशेष	४४	तत्र तपणविधि	५४
एकादशीव्रतसकल्पादिनिर्देश	३३	चन्द्रग्रहस्तोदय	४४	एकादशीनिर्णयपट्टः	५५
द्वादश्या व्रतनिवदनमन्त्र	३४	चन्द्रसूर्यग्रहास्तौ	४४		
द्वादश्या वर्ज्यपदार्था	३४	ग्रहणे सन्ध्याहोमादौ	४४	इति मथमपरिच्छेदानुक्रमणिका ।	
		बालवृद्धानुराणाम्	४५		

विषया	पृष्ठांका	विषया	पृष्ठांका	विषया	पृष्ठांका
अथ द्वितीयपरिच्छेदः ।		अत्र चित्रवस्त्रदानज्ञानदा नश्चाद्धाद्युक्तम्	७०	ज्येष्ठे मलमास सति	७९
अथ चैत्रमास		अत्रैव सर्वदेवाना दमन पूजनमुक्तम्	७०	अत्र विशेष काशीखण्डे	७९
तत्रादौ तिथिकृत्ये विवाहादौ च		इय मन्वादिदिनेषु	७०	ज्येष्ठशुक्लैकादशीनिर्णय	८०
शुक्लकृष्णमासादिनिर्णय	६२	चैत्रकृष्णत्रयोदशी	७०	सावित्रीव्रतनिर्णय	८१
मीनसक्रान्तिनिर्णय	६२	अत्र महावारणीसत्रयोग	७०	तत्र स्त्रीव्रते विशेषविधय	८१
चैत्रशुक्लप्रतिपत्	६२	चैत्रकृष्णचतुर्दशी	७१	ज्येष्ठपूर्णिमायां तिलादिदा नविधि	८२
अधिकश्रेष्ठदा निर्णय	६२			अथाषाढ ।	
अत्र तैलाम्यङ्ग	६२	अथ वैशाखमास ।		मिथुनसक्रान्ति	८२
अत्र नवरात्रारम्भ	६२	मेघसक्रान्ति	७१	आषाढशुक्लद्वितीयायां	८२
प्रपादानम्	६३	धर्मघटदानम्	७१	आषाढशुक्लदशमी	८२
प्रत्यह धर्मकुम्भदानम्	६३	अथ वैशाखज्ञानविधि	७१	आषाढशुक्लद्वादश्यां विष्णु शयना सव	८२
चैत्रशुक्लतृतीयानिर्णय	६३	तीर्थानामज्ञाने	७१	आषाढशुक्लैकादशी	८३
अत्र सौभाग्यशयनव्रतम्	६३	तुलस्यादिपुष्पौर्वेणुपूजा	७२	चातुर्मास्यव्रतारम्भ	८३
अत्र मन्वादिनिर्णय	६३	अत्राश्वत्थसेचनादि	७२	व्रतग्रहणप्रकार	८४
अत्रैव प्रसङ्गा सर्वमन्वादि निर्णय	६३	अत्र प्रपागलम्बिकादानम्	७२	चातुर्मास्य भक्ष्याभक्ष्यनिर्णय	८४
अत्र आर्द्रमुक्त मास्ये	६३	वैशाखे मलमासे सति निर्णय	७२	आमिषपरिगणनम्	८५
मलमासेपि मन्वादिआर्द्रमुक्तम्	६४	वैशाखे सर्वज्ञानाशक्तौ	७२	हविष्यपरिसंख्यानम्	८५
तत्र वर्तव्यनिर्णय	६४	अत्र दानविशय	७२	व्रतभेदेन फलविशेषा	८६
अकरणे प्रायश्चित्तम्	६४	वैशाखव्रतोद्यापनम्	७२	व्रतविशेषेण दानानि	८६
चैत्रशुक्लतृतीया मन्वजयन्ती	६४	उद्यापनाशक्तौ	७३	तत्समुद्राधारणाविधि	८७
दशावतारजयत्य	६४	अक्षय्यतृतीया	७३	कोकिलाव्रतविधि	८७
चैत्रशुक्लपञ्चमीनिर्णय	६५	युगादिनिर्णय	७३	शिवशयनोत्सव	८८
चैत्रशुक्लपञ्चम्यां लक्ष्मीपूजनम्	६५	अत्र आर्द्रनिर्णय	७४	अत्रैव व्यासपूजा	८८
चैत्रशुक्लष्टमीनिर्णय	६५	धर्मघटादिदान मन्त्रश्च	७५		
अत्रैव भवानीयात्रा	६५	अत्र रात्रिभोजने प्रायश्चित्तम्	७५	अथ श्रावणमास ।	
तत्रैवाशोककलिकाप्राशनम्	६५	वैशाखे मलमासे सति तत्रैव युगादि	७५	कर्कसक्रान्ति	८८
चैत्रशुक्लनवमी (रामनवमी) निर्णय	६६	अत्र आर्द्राकरणे प्रायश्चित्तम्	७६	कर्के केशनिकृत्तन धर्ज्यम्	८९
रामपूजाविधि	६७	अत्र समुद्रस्नान प्रशस्तम्	७६	नदीनां रजोदोष	८९
चैत्रशुक्लैकादशीनिर्णय	६८	परशुरामजयन्ती	७६	सिंहार्कयो धुवनदीपु	८९
अत्र दालोत्सव	६८	गङ्गोपत्तिनिर्णय	७६	ज्ञाननिषेध	८९
चैत्रशुक्लद्वादशीनिर्णय	६८	वैशाखशुक्लद्वादशी	७६	महानघ	८९
अत्र दमनोत्सव	६८	शुक्लचतुर्दशी नृसिंहजयन्ती	७७	सप्तनदाः	८९
तिथिविशेषे दमनारोपणम्	६८	वैशाखपूर्णिमास्यामुदकु म्भादिदानम्	७८	कुत्रचित्रजोदोषाभाव	८९
भागमोक्षदीक्षावतां दम नारोपणा विधि	६८	अत्र कृष्णाजिनदानम्	७८	श्रावणशुक्लतृतीया मधुसूदा श्रावणशुक्लचतुर्थी पूर्वयुता	९०
चैत्रशुक्लत्रयोदशी	७०			ता प्राद्या	९०
अन्नान्नव्रतम्	७०	अथ ज्येष्ठमास ।		अत्र विष्णो हेमाद्री	९०
चैत्रशुक्लचतुर्दशी	७०	वृषसक्रान्ति	७८	शुक्लद्वादश्यां दधिप्रतपवि त्रारोपणादिविधि	९०
चैत्रशुक्लपूर्णिमा	७०	ज्येष्ठशुक्लतृतीयायां रम्भावतम्	७८		
		दशहराव्रतम्	७८		

विषय	पृष्ठांका	विषय	पृष्ठांका	विषय	पृष्ठांका
शिवपवित्रारोपणम्	९१	दूर्वाष्टमीव्रतम्	१०७	महालये कृते फलम्	११९
देवतापरधेन पवित्रारोपणम्	९१	तत्र पूजाविधि	१०७	महालयाकरणे दोष	११९
पवित्रारोपणे गौणकाल	९१	ज्येष्ठाव्रतविधि	१०७	महालयाकरणे प्रायश्चित्तम्	११९
पवित्रनिर्माणप्रकार	९१	शुक्लद्वादश्या पारणानिर्णय	१०८	भरणीश्चादम्	११९
पवित्रारोपणेऽधिरारिण	९१	विष्णुपरिपतनोत्सव	१०८	कपिलापष्टी	१२०
पवित्रारोपणविधि	९२	अथैव शम्भुचोत्थापनम्	१०८	अत्र विशेषो हेमाद्रौ स्कान्दे	१२०
पवित्रारोपणाकरणे प्रायश्चित्त	९२	श्रवणद्वादशी	१०८	चन्द्रपष्टीव्रतम्	१२०
श्रवणशुक्लचतुर्दशी पूर्वयुता	९२	श्रवणद्वादश्या पूजादिविधि	११०	माघावर्षश्चादम्	१२०
उपाकर्माविधि	९२	घामाद्वादशीव्रतविधि	११०	महालक्ष्मीव्रतम्	१२०
उपाकर्मासिर्जनविषये		तत्र पूजाविधि	१११	अन्वष्टकाश्चादम्	१२१
कालनिर्णय	९४	दुग्धव्रतविधि	१११	अन्वष्टकाश्चाद् अनुपनीते	
पौषमासेऽसर्जन कार्यम्	९६	भाद्रपदचतुर्दश्यामनन्तम		नापि कार्यम्	१२१
उपाकर्मासिर्जनयोर्ऋषिपूजनम्	९७	तविधि	११२	अत्राशक्तावनुकल्पमाहाश्च	
श्रवणपौर्णमास्या रक्षावन्धन		अथैवागस्त्यार्घ्यदानविधि	११२	लायन	१२१
कार्यम्	९७	भाद्रशुक्लपौर्णमास्या पूजा		पुतदकरणे प्रायश्चित्तम्	१२२
अथैव हयग्रीवोत्पत्ति श्रव		प्रकार	११२	भाद्रकृष्णनवम्या सुवासि	
णकर्म च	९८	नान्दीश्चाद्विधि	११३	नीमोननम्	१२३
श्रवणकृष्णद्वितीयायामशू				द्वादश्या सन्यासिन आदम्	१२३
न्यव्रतम्	९८			मघात्रयोदशीश्चादम्	१२३
		अथाश्विनमास ।		गजच्छापोक्ता	१२३
अथ भाद्रपदमास ।		कन्यासभान्ति	११४	मघात्रयोदशीमहालय	१२४
सिंहसप्तम्यौ गो प्रसवे शान्ति	९८	अथ महालया	११४	सुगादिश्चादाना तन्त्रेण	
महिष्यादिप्रसवशान्तय	९८	षोडशमहालयनिर्णय	११५	प्रयोग	१२४
कज्जलीबहुलाव्रतनिर्णय	९८	महालये विधवाया पार्थण		शस्त्रविषाद्यपवातविषयाना	
अत्र गो पूजा यवाद्याशन च	९८	चतुष्टयम्	११५	चतुर्दश्या आदम्	१२४
भाद्रकृष्णपष्टी हलपष्टी	९८	महालये वर्ज्यतिथिनक्षत्रादि	११५	अमावास्याया गजच्छाया	
शीतलाव्रतविधि	९९	एषामपवाद	११६	निर्णय	१२६
जमाष्टमीव्रतम्	९९	सन्यासिना महालय	११७	दौहित्रश्चात्तं जीवपितृकेण	
अष्टम्या निशीथवेध पूव		कालातिव्रमे वृश्चिकपर्यन्त		पि कार्यम्	१२६
मुख्य	१०२	गौणकाल	११७	नवरात्रारम्भे प्रतिपन्निर्णय	१२७
अष्टम्या रोहिणीराहित्यत		महालयादिश्चादमद्येनैव		अत्र देवीपूजाया प्रथम्या	
स्वादिभेदेन निर्णय	१०२	कार्यं न चासेन	११७	फलम्	१२८
पारणानिर्णय	१०३	महालये पितृपरिग्रहनिर्णय	११७	अत्र उपवासादिरात्रिपूजा	
अष्टम्यां देवकीकृष्णादिप्र		अनेकसापत्नमातृषु पिण्डदान	११८	विचार	१२९
तिमास्थापनम्	१०४	बहुव्याख्याभावे	११८	वैधृत्यादिदुष्टयोगे प्रतिपन्न	
कुशग्रहणविधि	१०५	एकोद्दिष्टस्वरूपम्	११८	ग्राह्या	१३०
हरितालिकाव्रतनिर्णय	१०५	अथ पाणिहोम	११८	देवीनवाक्षरमन्त्रेण पूजा	
भाद्रशुक्लचतुर्थी पूर्वविद्धा	१०५	अत्र धूरिलोचनौ देवी	११८	विधानम्	१३०
सिद्धिविनायकव्रतम्	१०५	सन्यासपितृकेण जीवपितृ		कुमारीपूजनविधि	१३१
अत्र चन्द्रदर्शन निषिद्धम्	१०६	केणापि महालय कार्य	११८	नवरात्रे वेदपाठचण्डीपाठा	
ऋषिपञ्चमी मध्याह्नव्यापनी	१०६	जीवपितृके निषेध	११८	दिविधि	१३२
सूर्यपष्टी सप्तमीयुता	१०६	महालये तर्पणनिर्णय	११९	प्रतिपदादौ विशेष	१३२
मुक्ताभरणसप्तमी	१०६	निषिद्धदिने तर्पणम्	११९	स्त्रीकर्तृकमते विशेष	१३३
		अधिमासे महालयनिषेध	११९		

विषय	पृष्ठाका	विषय	पृष्ठाका	विषय	पृष्ठाका
अत्राशीचे निर्णय	१३३	कार्तिके मालाधारणयात्रा	१५२	अस्यामेव विश्वेश्वरयात्रा	१६१
उपाङ्गललित्तावतम्	१३३	दिविधि	१५२	कार्तिकव्रतोद्यापनम्	१६२
सरस्वतीस्थापनपूजनादि	१३४	कार्तिके द्विदलादिवर्चनम्	१५२	कार्तिकपौर्णिमा	१६२
पष्ट्या विल्वाभिसन्त्रणम्	१३४	आकाशदापप्रकार	१५३	अत्र योगविशेष	१६२
अस्यामेव देवीशिरात्रम्	१३४	करकचतुथानिणय	१५३	अस्यां पञ्चकयोग उक्त	१६२
पत्रिकापूजाविधि	१३५	गोवसद्वादशी तत्र गोघ्न	१५३	अस्यामेव मस्यावतार	१६२
देवीगृहप्रतिमादिवरणविधि	१३६	दानादिविधि	१५४	कार्तिकशुक्लपौर्णिमास्यात्रि	
देव्या प्रतिमालक्षणम्	१३६	द्वादश्यादिषु पञ्चदिनेषु		पुरोसव	१६२
हेमादिमणिमाकरणम्	१३६	नीराजनविधि	१५४	अत्र वृषोऽसर्ग उक्त	१६२
प्रतिमाभावे विशेष	१३६	कार्तिकवृष्णत्रयोदश्या च		अत्रैव कार्तिकेयदर्शनमुक्तम्	१६२
सप्तम्यां पत्रिकादेवीपूजना		मदीपदानम्	१५४		
दिविधि	१३६	नरकचतुर्दश्यामभ्यङ्गस्नान		अथ मार्गशीर्षमास ।	
अत्र शस्त्रादिपूजोक्ता	१३७	विधि	१५४	वृश्चिकसंक्रान्ति	१६३
दुर्गास्तुति	१३७	अस्यामेव दीपो सव	१५५	कलशपूजा सप्तोपवासदि	
महाष्टमीव्रतम्	१३८	अस्या माषपत्रशाकभोजनम्	१५६	विधि	१६३
महानवमी मूलयुक्ता	१३८	अत्र भीष्मतर्पणमुक्तम्	१५६	मार्गशीर्षशुक्लपञ्चमी नाग	
पुत्रवतोऽष्टम्यामुपवासनि		कार्तिकामावास्याग्रामभ्यङ्ग		पञ्चमी	१६३
पेष	१३९	लक्ष्मीपूजनादिविधि	१५६	चम्पापष्टीव्रते पष्टी परयुता	१६३
लोहाभिसारिक कर्म	१४०	अलक्ष्मीनि सारणम्	१५६	इयमेव एकदपष्टी	१६४
राजचिह्नाना वृथक् पूजा		कार्तिकशुक्लप्रतिपदि गो		मार्गशीर्षशुक्लचतुर्दश्या पि	
मन्त्रा	१४०	प्राङ्मनम्	१५७	शाचमाघनीश्राद्धविधि	१६४
नवम्या मृपतिकतव्यविशेष	१४०	अत्र बलिपूजोक्ता	१५७	दत्तनयन्ती	१६४
बलिदानविधि	१४२	अत्रैव घृत कर्तव्यम्	१५८	मार्गशीर्षपूणमानतराष्ट	
महानवमी पूर्वविद्धा	१४३	अस्या गावर्धनपूजा राव	१५८	मी अ वष्टका	१६४
होमप्रकार	१४४	अत्र मार्गपालीबन्धनम्	१५८	अष्टकानिणय	१६४
बलिदानप्रकार	१४४	यमद्वितीया	१५९	अत्र कामकाली देवी	१६५
शतचण्डीविधानम्	१४५	यमपूजन यमुनास्नान च	१५९	इष्टिश्चाद्धे क्रतुदक्षौ देवौ	१६५
सहस्रचण्डीप्रकार	१४६	अस्या भगिनीहस्तान्नाजनम्	१५९	अष्टकाऽकरणे प्रायश्चित्तम्	१६५
नवरात्रपारणा	१४६	कार्तिकशुक्लनवमी युगादि	१५९	मलमास सति निर्णय	१६५
स्त्रीणा रजादर्शने पारणा		विष्णुन्निराग्रव्रतम्	१५९	मागादिषु रविवारव्रतविधि	१६५
निर्णय	१४७	कार्तिकशुक्लैकादश्या भीष्म			
दशम्या देवीविसर्जनविधि	१४८	पञ्चकव्रतम्	१६०	अथ पौषमास ।	
विजयादशमी	१४८	कार्तिकशुक्लैकादश्या पार		धनु स्रगति	१६५
पौर्णमासीनिर्णय	१४९	णादिविधि	१६०	पौषशुक्लैष्टम्या यागाविश	
पौर्णमास्या लक्ष्मीपूजनादि		अस्यामेव रात्रौ देवोद्याप		पेण जपहोमादिविधि	१६५
विधि	१४९	नमुक्तम्	१६०	अत्रैव रोहिण्यार्द्रायागे विशेष	१६५
आश्वयुजीकर्मविधि	१५०	अस्या चातुर्मास्यस्य व्रतस		पौषशुक्लैकादशी मन्वादि	१६५
आग्रयणनिर्णय	१५०	मासि	१६१	पौषपौर्णमासीनिर्णय	१६५
अस्याऽकरणे प्रायश्चित्तम्	१५०	विष्णुप्रबोधोत्सव	१६१	अर्धोदयनिणय	१६५
		वाराहोत्तो बोधिनीविधि	१६१	अत्र दानादिविशेष उक्त	१६६
अथ कार्तिकमास ।		कार्तिकशुक्लद्वादशा पौर्ण	१६१		
तुलासंक्रान्ति	१५१	मासी च मन्वादि	१६१	अथ माघमास ।	
कार्तिकस्नानविधि	१५१	वैकुण्ठचतुर्दशी	१६१	माघस्नानविधि	१६६

विषय	पृष्ठांका	विषय	पृष्ठांका	विषय	पृष्ठांका
अत्राधिकारिण	१६७	होलिकापूजामन्त्र	१७८	स्त्रीगमने शुद्धिमाह	१८४
अशक्ती उष्णोदकस्नानम्	१६७	मलमासे सति निर्णय	१७८	श्रुतौ छिद्या अस्पृश्यवनिर्णय	१८४
माघे मलमासे सति निर्णय	१६७	इय मन्वादि	१७८	राशौ रजसि जननादौ चादि	
माघस्नाने मन्त्र	१६७	अत्र गोविन्ददोलोत्सव	१७८	निर्णय	१८४
माघस्नानकाल	१६७	वसन्तोत्सवनिर्णय	१७८	सप्तदशदिनाद्याक् रजोदर्शन	१८४
सपूर्वमाघस्नानाशक्ती दिन		होलिकाविभूतिवन्दनम्	१७९	रोगजे रजसि	१८५
अथ स्नानविधि	१६८	तत्र मन्त्र	१७९	रजस्वलाना परस्परस्पर्श	१८५
स्नानोत्तरवृत्त्युक्तम्	१६८	आश्वि शुभप्राशनविधि	१७९	असवर्णाना विशेष	१८५
अत्र भोज्यनम्यलादिदाम्	१६८	चैत्रामावास्या	१७९	रजस्वलायाश्चाण्डालादिस्पर्श	१८५
अत्र प्रतोद्यापनमुक्तम्	१६९	प्रन्धकर्तुरभ्यर्थना	१७९	रजस्वलाया नैमित्तिकस्नानम्	१८५
मकरसम्प्रान्तिनिर्णय	१६९	इति द्वितीयपरिच्छेदानुक्रमणिका ।		रजस्वलास्नानविधानम्	१८५
तत्र कालनिर्णय	१६९	अथ तृतीयपरिच्छेदः ।		रजसोऽज्ञाने सति विचार	१८५
अत्र रात्राद्यपि श्राद्धमुक्तम्	१७०	गर्भाधानविधौ प्रथमरजो		पुसवनविधि	१८६
माघकृष्णचतुर्दश्या यमत		दर्शने तिथिनक्षत्रादिफलम्	१८०	पुनक्षत्राणि	१८६
पंणविधि	१७१	दुष्टतिथ्यादिफलम्	१८०	पुसवने तिथ्यादि	१८६
माघशुक्लचतुर्थ्या कर्तव्यवि		दुष्टयारादिफलम्	१८०	अनवलोभनम्	१८६
शेष	१७१	दुष्टनक्षत्रादिफलम्	१८०	सीमन्तोन्नयनविधि	१८६
इयमेव पुनश्चतुर्थी	१७१	हस्तफलम्	१८०	प्रतिगर्भं कर्तव्यता	१८७
श्रीपञ्चमी	१७१	घटफलम्	१८०	सीमन्तोन्नयनाभावे	१८७
रथसप्तमी	१७१	समविषमरक्तचिन्दुफलम्	१८०	सीमन्तोन्नयने भोजने प्राय	
अस्या स्नानमुक्तम्	१७१	प्रभूतदोषे स्त्रीमसर्गावर्जनम्	१८०	श्चित्तम्	१८७
अत्र विधिर्भविष्ये	१७१	योगफलम्	१८०	गर्भिणीतत्पत्तिनियमा	१८७
दानादिविशेष उक्त	१७२	भुवनेश्वरीशान्तिविधि	१८१	गर्भिणी सामिपभोजनादि	
इय मन्वादि	१७२	प्रथमर्तौ कर्तव्यविशेष	१८२	न कुर्यात्	१८७
भाष्माष्टमी	१७२	द्वितीयाद्यतुष्टु नियममाह	१८२	पयुर्वपनादिनिषेध	१८७
अत्र श्राद्ध काम्यमुक्तम्	१७३	प्रथमर्ता पूर्व स्त्रीगमनेनिषेध	१८२	पत्यु श्राद्धभोजननिषेध	१८७
भीष्मद्वादशी इय पूर्वविद्धा	१७३	ऋतौ गमनमाह	१८२	रोहिण्यादि शुभयोगे सूति	
माघी पौर्णिमा	१७३	अनृतावपि गमनम्	१८२	कागृहप्रवेश	१८८
अत्र स्नानदानाद्युक्तम्	१७३	ऋतो रात्रिसत्या	१८२	जातकर्मविधि	१८९
माघ्यष्टकानिर्णय	१७३	तत्र निन्दराग्रय	१८२	अत्र वृद्धिश्राद्धविचार	१८९
		तत्र तिथ्यादीनाह	१८२	जननमरणादौ च योजितकर्म	
अथ फाल्गुनमास ।		समविषमरात्रिफलम्	१८३	प्राप्तौ	१८९
कुम्भसम्प्रान्ति	१७३	चतुर्थ्यादिरात्रिफलानि	१८३	दुष्टकालादिविशेषेण दान	
सीताष्टमी	१७३	रजस्वलायाश्चतुर्थदिने कर्मा		निर्णय	१९०
महाशिवरात्रिमतनिर्णय	१७५	धिकारनिर्णय	१८३	आश्वेपाजननफलम्	१९०
शिवरात्रिपारणानिर्णय	१७५	श्राद्धादी आगमने निर्णय	१८४	ज्येष्ठाफलम्	१९०
इदं व्रत नित्य काम्य चे युक्त	१७५	अनेकभार्यस्यतुर्थागपद्ये	१८४	मूलफलम्	१९०
अस्या प्रतारम्भो हेमाद्रौ	१७६	ऋतावगमने दोष	१८४	अभुनमूलजन्मनि बालक	
उद्यापनविधि	१७६	गर्भाधानाह होमाकरणे प्रा		त्याग	१९१
माघामावास्या युगादि	१७६	यश्चित्तम्	१८४	मूलवृक्ष	
होलिकानिर्णय	१७७	अत्र मलमासशुक्लादि		वृषादिपरधेन मूलवासमा	
मद्रानिर्णय	१७७	निर्णय	१८४	रफल च	१९१
अत्र प्रहणे निर्णय	१७८			विदाखादिनक्षत्रफलम्	१९१

विषय	पृष्ठांका	विषय	पृष्ठांका	विषय	पृष्ठांका
गोत्राज्ञाने पुरोहितादिगोत्रप्र चरो भवति	२२७	मण्डनमुण्डनविचार	२३४	हस्तपटीस्थापनविधि	२४१
मातृगोत्रनिर्णय	२२७	सकटे विशेष	२३५	मधुपर्कविधि	२४१
सगोत्रसापिण्ड्यादिविवा हे प्रायश्चित्तम्	२२७	विवाहनर्घ्ये श्राद्धवाते	२३५	अन्यशाखीयमधुपर्कनिर्णय	२४१
कन्याविवाहकाल	२२७	मासिकश्राद्धापर्य	२३५	विष्टरलक्षणम्	२४१
गुर्वर्क्यलम्	२२७	यमलपो सहोदरयोश्च विशेष	२३५	कन्यादानविधि	२४२
स्त्रीणां गुरवलयैष्ट्यादवश्य विवाहे तत्तिरीक्षणम्	२२८	भिन्नमातृनयोर्विवाह	२३५	गृहप्रवेशनीयहोमे विशेष	२४२
गुर्वनुपल्यार्थं गृहस्पति शान्ति	२२९	प्रत्युद्वाहे विधिनिषेध	२३६	देवको यापनम्	२४२
सिंहस्थे निर्णय	२२९	विवाहाद्याधन्यारजोदशने	२३६	विवाहोत्तर निषेधादि	२४२
शुक्रास्त्रादिनिमित्ते	२२९	यन्यारनोदोषनिवृत्तये प्रा यश्चित्तम्	२३६	स्पृष्टास्पृष्टिदोषाभाव	२४२
कन्यादाने पित्राद्यधिकारिण	२२९	तद्विवाहे वरस्य प्रायश्चित्तम्	२३६	मङ्गलोत्तर स्नाननिषेध	२४२
भ्रातृणां संस्कृतानामधिकार	२३०	गान्धर्वाद्यष्टौ विवाहा	२३७	मङ्गलानन्तर वर्षपर्यन्त निषिद्धकर्माणि	२४२
स्वयंवरे नान्दीश्राद्धम्	२३०	कन्याया बलादपहरणे	२३७	विवाहोपनयनोध्य मुण्डन निषेध	२४२
मातृदातृवेनादीश्राद्धम्	२३०	विवाहादावादाश्चमास्तौ निर्णय	२३८	गोपीचन्दनधारणनिषेध	२४२
परकीयकन्यादाने	२३०	नादीमुखदिनावधि	२३८	विवाहाद्यधमे वर्षे कन्या निवातविचार	२४२
गौर्यादिदानफलम्	२३०	सूतके प्राप्ते प्रायश्चित्तम्	२३८	विवाहवतोर्ध्वे पिण्डदाना दिनिषेध	२४३
विवाहे भाषादिमासानां प्राशस्त्यम्	२३०	अद्यादौ विशेष	२३८	विवाहात्पश्चादि दिवसे वधू प्रवेश	२४३
ज्येष्ठमासनिर्णय	२३१	धर्मार्थे विवाहे महापुण्यफल	२३८	तत्र मासादिनिर्णय	२४३
वैधादि दशदोषा	२३१	प्रजोपत्तिपर्यन्त कन्यागृहे न भुञ्जीत	२३८	प्रतिशुक्रविचार	२४३
गुरोरतिचारे	२३१	भोजनकाले नूतनवस्त्रधारणे	२३८	गुरशुक्रास्त्रादिनिर्णय	२४३
घातचन्द्रविचार	२३१	दोषाभाव	२३९	शस्त्रानि नक्षत्राणि	२४३
अकालगृष्ट्यादौ	२३२	विवाहे स्त्रियासह भोजन	२३९	माङ्गलिके श्राद्धादि न कार्यम्	२४३
भूकम्पादौ	२३२	विवाहे नक्षत्राणि	२३९	द्विरागमननिर्णय	२४३
नान्दीश्राद्धे भूकम्पादेरपवाद	२३२	वर्ग्यवारा	२३९	तत्र मासपक्षादिविचार	२४३
कन्याया वैधव्ययोग	२३२	अनिष्टनक्षत्रादौ दानमुक्त	२३९	भार्यायामप्रजादिदोषयु क्ताया पुनर्विवाह	२४४
अपरिहार्यं दुष्टयोगे कुम्भ विवाह	२३२	विवाहे मण्डपादिप्रमाणम्	२३९	तत्र कारणनिर्णय	२४४
दुष्टयोगपरिहारार्थे विष्णु प्रतिमादानम्	२३२	तैलहरिद्वालापनादि	२३९	चतुर्भार्यात्वे ज्येष्ठाया धर्मा धिकार	२४४
प्रतिकूलादि	२३३	विवाहवेदिका	२३९	द्वितीयविवाहहोमेऽभिमाह	२४४
विवाहनिधये वधूवरगृहे	२३३	मृदाहरणम्	२३९	अग्निद्वयसप्तगविधि	२४४
कस्यचिन्मृतौ	२३३	अङ्कुरार्पणविधि	२३९	द्वितीयविवाहे काल	२४५
तत्र विनायकशान्ति	२३३	कन्यावरयोर्वरण वाग्दान च	२४०	तृतीयविवाहनिषेधादर्कवि वाह	२४५
प्रतिकूलापवाद	२३३	वाग्दानोत्तर वरमरणे अन्यो विवाह	२४०	तस्य विधि	२४५
मातृ रजोदोषे	२३४	विवाहितापि अविद्यमाने निर्णय	२४०	अग्न्याधानकाल	२४५
नान्दीश्राद्धोत्तर मातृरजसि	२३४	वरस्यान्यजातीय वादिदोष सत्त्वे	२४०	तत्र नक्षत्राणि	२४५
एकमातृजकन्यापुत्रयोरेक त्र विवाहादि	२३४	कलो पुनरद्वहनादिनिषेध	२४०	अग्निहोत्रकाल	२४५
एतदपवादस्तत्रैव	२३४	वरस्य दशान्तरगमने	२४०		
		शुक्रदाने	२४०		
		अनेकेभ्योपि वत्तायाम्	२४०		
		विवाहे नादीश्राद्धे विशेष	२४१		

विषया	पृष्ठांका	विषया	पृष्ठांका	विषया	पृष्ठांका
आवसथ्याधानम्	२४७	गृहे शङ्खशालग्रामादिषु		राजदर्शनम्	२६८
पितर्युपातेऽवश्यमग्निप्रहण	२४७	जननिर्णय	२५४	क्रयविक्रयनिर्णय	२६८
अगृहीताग्नेरन्ननिषेध	२४७	स्त्रीभिः शिवविष्णुस्पर्शो		सेतुबन्धनम्	२६९
ज्येष्ठे भ्रातरि पितरि च सत्यपि	२४७	न कार्य	२५४	पशूनां प्रयादिनिर्णय	२६९
गृहस्थस्याप्यध्ययनमाह	२४७	ग्राहणादिभिः कतिसत्या		गजदन्तछेद	२६९
गृहस्थाध्ययनविधिसूत्रा ज्येष्ठे		प्रतिमा पूज्या	२५४	धननिक्षेप	२६९
भ्रातरि कृताधने कनिष्ठे		नवधाद्रव्यस्य प्रतिप्रसव	२५४	अणमोक्ष	२६९
स्नानधिकार	२४७	शालग्रामशिवनाभिपरीक्षा	२५५	राजगुहानिर्माणम्	२६९
परिवेष्टादिनिर्णय	२४७	पार्थिवपूजाविधि	२५५	नौकानिर्माणम्	२६९
ज्येष्ठे सोदरे तिष्ठति निषेध	२४७	अमुकदेवे अमुकवाद्यनिषेध	२५५	भोगनिर्णय	२६९
तदाज्ञया दोषाभाव उक्त	२४७	शिवस्य पुष्पादिकमर्पणीयम्	२५५	रमभ्रुकर्मनिर्णय	२६९
देशान्तरे विशेष	२४७	त्रिपुण्ड्रधारण रुद्राक्षधारण च	२५५	काष्ठप्रह	२७०
स्त्रीवादावप्यदोष	२४७	रुद्राक्षधारणे एकवक्त्रादि		नवाक्षमुहूर्त	२७०
गृहाणा तु मन्त्ररहिता स		भेदेन फलविशेष	२५६	नवभोजनपात्रम्	२७०
स्कारा	२४८	रुद्राक्षाभिमन्त्रणम्	२५६	नवपर्णफलभक्षणानि	२७०
इति सस्कारप्रकरणम् ।		रुद्राक्षमालाधारणम्	२५६	होमे आहुतिनिर्णय	२७०
		शिवमहास्नान पञ्चासृतस्य	२५६	शान्तिनिर्णय	२७०
		विष्णवादी महास्नान		उत्तरादौ फल परिहारश्च	२७१
		पञ्चासृतस्य	२५६	भेषजप्रहणम्	२७१
अथ शुद्धकालः ।		विष्वक्मेनादीनां नैवेद्य		आतम्यस्नानम्	२७१
वापीकृपादिनिर्माणकाल	२४९	विभाग	२५७	दन्तधावनम्	२७१
कूपदेशास्तत्फलं च	२४९	पञ्चायतनस्थापनप्रकार	२५७	प्रोषितभर्तृकानियमा	२७१
वापीकृपाद्युत्सर्गविधि	२४९	केशवादिमूर्तिनिर्णय	२५७	आमलकस्नानम्	२७२
कृपादेस्त्वर्गाकरणे दोष	२५०	देवप्रतिष्ठाप्रयोग	२५७	अम्यङ्गनिषेध	२७२
घृक्षारोपणम्	२५०	लिङ्गप्रतिष्ठा प्राणप्रतिष्ठा	२५७	गृहारम्भमुहूर्त	२७३
मूर्तिप्रतिष्ठाकालनिर्णय	२५०	मह्यादिमण्डलदेवता	२५७	गृहप्रवेश	२७४
प्रतिष्ठानक्षत्राणि	२५०	पुनः प्रतिष्ठा	२५७	कलिवर्ज्यानि	२७५
मासनिर्णय	२५०	जीर्णोद्धार	२५७	इति तृतीयपरिच्छेदपूर्वार्धं सपूर्णम्	
प्रतिष्ठातिथयस्तत्फलानि च	२५०	मूर्तिप्रासादभेदने	२५८		
धारफलानि	२५०	तुलसीप्रहणम्	२५८	अथ श्राद्धप्रकरणम्	
अयनर्तुफलानि	२५१	पुष्पादीनां पर्युषितत्वविचार	२५८	श्राद्धनिर्णय	२७९
लिङ्गे विशेष	२५१	शिवनिर्माद्यविचार	२५८	श्राद्धलक्षणम्	२७९
प्रतिष्ठाधिकारिनिर्णय	२५१	श्राधिकर्मनिर्णय	२५८	श्राद्धभेदा	२८०
शुद्धस्थापितलिङ्गादौ निणय	२५२	घस्त्रपरिधाननिर्णय	२५८	धृतश्राद्धम्	२८०
स्त्रीशुद्धानां शिवविष्णुपूजने		अलङ्कारवल्यादि	२५८	श्राद्धदेशा	२८०
निषेध	२५२	सूचीकर्म	२५८	गयाशिर भमाणम्	२८०
प्रतिमादिपूजने दिङ्मयम्	२५२	शय्याधारम्भ	२५८	सप्तगोत्राणि	२८०
प्रतिमानिर्णय	२५२	वस्त्रधारणम्	२५८	एकोत्तरदात कुलम्	२८०
गृहे प्रतिमानानम्	२५२	स्वामितेवा	२५८	निषिद्धदेशा	२८१
प्राणप्रतिष्ठाविधि	२५३	गङ्गासदोत्तरारोहणम्	२५८	परगृहे श्राद्ध निषिद्धम्	२८१
गृहादिद्रव्यभेदन लिङ्गे		नृपारम्भ	२५८	श्राद्धकाला	२८२
फलविशेष	२५३			नवाक्षश्राद्धम्	२८२
पञ्चमूत्रीविधि	२५३				

विषय	पृष्ठाका	विषय	पृष्ठाका	विषय	पृष्ठाका
शङ्खपद्मादियोगा	२८२	नैमित्तिकश्राद्धादौ कामकालो	२९५	श्राद्धभोजने प्रायश्चित्तम्	३०२
प्रतिकृष्णपक्षश्राद्धम्	२८२	काम्यश्राद्धे धूरिलोचनो	२९५	अमाया निषेध	३०२
व्यतीपाते श्राद्धम्	२८२	पार्वणश्राद्धे पुरुस्वार्द्रवौ	२९५	श्राद्धभोजने होमादिनिषेध	३०२
तिथिविशेषे श्राद्धम्	२८३	श्राद्ध त्रिविधम्	२९५	कर्तृभोक्तृदन्तधावननिर्णय	३०२
नक्षत्रश्राद्ध योगश्राद्ध च	२८४	श्राद्धे उत्तमा विप्रा	२९५	चनस्पतिगतस्वरूपम्	३०३
श्राद्धाधिवारिण	२८४	श्राद्धेऽरिमित्रौ वज्या	२९६	क्षौरविचार	३०३
द्वादशपुत्रभेदा	२८४	पितृपुत्री भ्रातरौ च वज्या	२९६	अशक्तौ पुत्रादिप्रतिनिधय	३०३
अनुपनीतश्च पुत्रोऽधिकारी	२८५	मध्यमा विप्रा	२९६	स्त्रिया विप्रा	३०३
अपुत्रस्य क्रियादि	२८६	अत्र विशेष	२९६	पिण्डदानात्माक गृह भोज	
भगिनीतत्सुतयानिर्णय	२८७	श्राद्धे वज्या विप्रा	२९७	ननिषेध	३०३
प्राह्मणस्यान्यक्रियानिषेध	२८८	तत्र काण्डपृष्ठविप्रलक्षणम्	२९८	गन्धादिधारणनिषेध	३०३
दत्तकीर्तिवृत्तिमपुत्राणा		त्रिराहुर्नवरादिविप्रा वज्या	२९८	श्राद्धपदार्था	३०३
श्राद्धादि	२८८	काण्डकुलादयो वज्या	२९८	दर्भग्रहणम्	३०३
पान्यादे सपिण्डनादाव		द्विर्नमादयो वज्या	२९८	पवित्रे दर्भसख्या	३०३
धिकार	२८९	तत्र द्विर्नमलक्षणम्	२९८	पवित्राभावे	३०३
सपिण्डनाधिवारिण	२८९	लम्प्यकर्णलक्षणम्	२९८	दर्भग्रहणे मन्त्र	३०३
पुत्रक्रियाकरणे पित्रा		पण्ड सप्तविध	२९८	दशदर्भा	३०४
देरनाधिकार	२९०	तत्समुद्राह्निताविप्रनिषेध	२९९	काशादी विशेष	३०४
प्रह्वचारिण पित्रो आ		कुष्टिकाणादेरपवाद	२९९	निषिद्धदर्भा	३०४
द्धाधिकार	२९०	गयास्थविप्रमादास्त्यम्	२९९	सुवर्णपवित्रम्	३०४
विभक्ताना भ्रातृणा विचार	२९०	तीर्थेषु धातुणविचार	२९९	श्राद्धे हविर्निर्णय	३०४
जारजाना विशेष	२९१	दैवे पित्रे च कर्मणि विप्रवि	२९९	शाकादिवस्तूनि	३०५
धर्माथ श्राद्धकरण	२९१	श्राद्धे विप्रनिमन्त्रणम्	२९९	श्राद्धे मांसमधुग्रहणम्	३०७
गयायामपि तथैव	२९१	प्राह्मणादीना निमन्त्रणप्रकार	२९९	फलौ मांसनिषध	३०७
र्याशत्रयोविचार	२९२	सर्वर्णनैव विप्रा निमन्त्र्या	२९९	अत्र देशाचारादयस्योक्ता	३०७
गृहाणा गोप्राभावे		निमन्त्रणे शूद्रनिषेध	२९९	क्षीरादौ विशेषमाह	३०७
वायपगोत्रम्	२९२	श्राद्धे प्राह्मणसख्या	३००	कालशाकादिग्रहणम्	३०७
द्विजस्त्रीणा विशेष	२९२	अशक्तौ एकविप्रभोजने		श्राद्धे वज्यवस्तूनि	३०८
राजकायनियुक्तादीना		निर्णय	३००	श्राद्धे जलनिर्णय	३११
श्राद्धनिर्णय	२९३	एकविप्र सामैर्विशय	३००	वृत्तुषा अष्टविधा उक्ता	३११
यवादीना श्राद्धनिर्णय	२९३	सर्वथा विप्रालाभे चटश्राद्ध	३००	श्राद्धे नलनिर्णय	३११
श्राद्ध पितर	२९३	तत्र दक्षिणादान विचार	३००	दौहित्रलक्षणम्	३११
पितृणां श्राद्धाद्य यथाप		दर्भवर्गे दर्भग्रहणे विशेष	३००	श्राद्धे सप्तविप्राणि	३११
तिष्ठति	२९३	मातृश्राद्धे विप्रालाभे सुवा		तिलनिर्णय	३११
पमुदद्रादित्याना स्वरूपम्	२९४	मिन्य	३०१	श्राद्धवज्यानि	३११
प्राह्मणादिवर्णाणा पितर	२९४	लिङ्गशास्त्रप्रामसन्निधौ आ		श्राद्धदिनवृत्त्यम्	३१२
केवल्पपितृपार्वणनियमाऽप्रा		द्ध कार्यम्	३०१	श्राद्धादने काशिकादिदा	
पयादश्च	२९४	श्राद्धकर्तृभोक्तृनियमा	३०१	ने निषेध	३१२
द्वर्गादौ मयस्वीकाना निर्णय	२९४	निमन्त्रितप्राह्मणातिप्रम	३०१	पिण्डदानाद्याह्निचिह्न देयम्	३१२
विश्वद्वयनिर्णय	२९४	प्राह्मणन गृहीतामन्त्रणव्यागे	३०१	शूद्रस्य आसश्राद्धविधि	३१२
हृष्टिश्राद्ध मनुवर्गा	२९५	कलुषाक्षुब्ध अनुगामनादि		आसश्राद्धादे काल	३१२
भास्वीश्राद्ध सत्यवम्	२९५	निर्णय	३०२	हिरण्यश्राद्धम्	३१२

विषय	पृष्ठाका	विषय	पृष्ठाका	विषय	पृष्ठाका
श्राद्धे पाकाधिकारिण	३१२	देवार्चनम्	३२०	कास्यपात्रनिषेध	३२७
पाकभाण्डानि	३१२	अर्घ्यपात्रनिर्णय	३२०	श्राद्धे पालाशादिपात्राणि	३२८
पाकानिनिर्णय	३१३	विभ्रैकत्वद्विरवादी अर्घ्यपात्र		अभावे कदल्यादीनि ग्राह्यानि	३२८
श्राद्धकृत्यनिर्णय	३१३	निर्णय	३२०	कदलीपात्रनिषेध	३२८
निमन्त्रितविप्रस्य कृत्यम्	३१३	अर्घ्यपात्रासादनादिविधि	३२१	भस्ममर्यादाऽनुरणे दोष	३२८
श्राद्धकर्तृनियमा	३१४	आवाहनविधि	३२१	अग्नौकरणनिर्णय	३२९
वस्त्रे विशेष	३१४	अर्घ्यदानम्	३२१	पाणिहोमनिर्णय	३३०
पुण्ड्रनिर्णय	३१४	गन्धपुष्पाद्यर्चनम्	३२२	बहुचातिरिक्तानग्निके निर्णय	३३०
वामहस्ते दर्भधारणनिषेध	३१४	तत्र गन्धा	३२२	तीर्थश्राद्धे पाणिहोमनिर्णय	३३०
गृहे रङ्गवल्लीनिषेध	३१४	आसनादिदाने प्रतिवचनम्	३२२	अग्निकस्य पाणिहोमनिर्णय	३३०
अत्राचाराद्वयवस्था	३१४	विप्राणामूर्ध्वपुण्ड्रादिनिषेध	३२२	विधुरस्य पाणिहोमनिर्णय	३३०
सदर्भतिलककरणे निषेध	३१४	श्राद्धे योग्यपुष्पाणि	३२२	देवविप्रानेकवे	३३०
श्राद्धारम्भकाल	३१५	वर्ज्यपुष्पाणि	३२३	मृतभार्यस्य निर्णय	३३०
श्राद्धपरिभाषा	३१५	अथ धूप	३२३	सभार्यनष्टाग्नेनिर्णय	३३०
तत्र जानुपातनम्	३१५	अथ दीप	३२३	अनुपनीतवह्यचर्यादे	३३०
गोत्रनामोच्चारणनिर्णय	३१५	अथ वस्त्रम्	३२३	दैवे पि ये च होमे सव्याप	
गोत्रस्यापरिज्ञाने	३१५	यज्ञोपवीतदानम्	३२३	सव्यनिर्णय	३३०
नामोच्चारणे विशेष	३१५	श्राद्धे देयवस्तुनिर्णय	३२४	सामेर्विदेशादौ पाणिहोम	३३०
पित्रादिनामाज्ञाने	३१५	कक्षकादि देयम्	३२४	अग्निदूरभार्ययो पाणिहोम	३३०
स्त्रीणा नामोच्चारणे विशेष	३१६	स्त्रीणा श्राद्धे सिन्दूरादि देयम्	३२४	पाणिहोमविधि	३३०
सकल्पादौ विभक्तिविचार	३१६	कृष्णवर्णादिनिषेध	३२४	तत्र वर्ज्यकर्माणि	३३१
तत्र मातुर्बोधे	३१६	यज्ञोपवीतदानावश्यकता	३२४	पाणिहोमे प्रश्नादि	३३१
अनुपनीतस्त्रीशूद्रादे स		कमण्डलवादिपात्रदानम्	३२४	पाणिहुताग्नस्य विनियोग	३३१
व्यापसव्यनिर्णय	३१६	उपानच्छत्रादिदानम्	३२४	हुतशेषे पितृपात्रेषु देयम्	३३१
सूक्तस्तोत्रजपादौ सव्यापसव्य	३१६	अलङ्कारादिदानम्	३२४	आपस्तम्बानामग्नीकरणम्	३३१
आचमनविचार	३१६	स्वर्गादिभोजनापात्रदानम्	३२४	छन्दोगादीनां पाणिहोम	३३१
विप्रविसर्जनाद्याकृदानादि-		वन्दीकृतमोचनफलम्	३२४	परिवेषणम्	३३२
निषेध	३१६	देवाज्ञया पित्रर्चा	३२४	तद्योपवीत्यैव देवपूर्वम्	३३२
श्राद्धे नैवेद्यनिर्णय	३१७	पित्रर्चाया विशेष	३२५	स्वय भार्यया वा परिवेषण	
देवाद्यर्चाक्रम	३१७	तथाव्यङ्ग्यरूपना	३२५	कार्यम्	३३३
श्राद्धे दर्भत्यागविचार	३१७	एकब्राह्मणपक्षे अर्घ्यपात्रा		अपविश्रेणैकहस्तेन परिवे	
श्राद्धे मन्त्रादौ उह	३१७	सादने निर्णय	३२५	पण न कार्यम्	३३३
सकल्पात्पूर्वं प्रायश्चित्तादि		अप्य सव्यापसव्यम्	३२५	आयसादिपात्रेण परिवेषणे	
कर्तव्यता	३१७	अर्घ्यानुगमत्रणादिविशेष	३२५	दोष	३३३
सकल्पविचार	३१८	पित्रादीनामावाहनप्रकार	३२५	परिवेषणे पवित्रपात्राणि	३३३
निमन्त्रणप्रकार	३१८	अर्घ्यनिवेदनादि	३२५	दद्यां धृतादि देयम्	३३३
पाद्यार्थमण्डलविचार	३१८	सम्प्रवेशविचार	३२६	दद्यांभोदकदाने निषेध	३३३
तत्र गोमयग्रहणे विचार	३१८	पितृपात्रस्थापननिर्णय	३२६	पत्न्यां विषमदाने दोष	३३३
पाद्यविधि	३१८	गन्धपुष्पादिदानम्	३२७	भोज्यपात्रे तिलनिषेध	३३३
द्विराचमनम्	३१९	मण्डलानि	३२७	हस्तदत्तस्नेहलवणादिभोज	
आसनानि	३१९	श्राद्ध भोजनपात्राणि	३२७	ने दोष	३३३
निषिद्धासनानि	३१९	कास्यादिभोजनपात्राणाम्	३२७	धृतपात्रे विशेष	३३३
मीरीयन्ध	३१९				

विषय	पृष्ठाका	विषय	पृष्ठाका	विषय	पृष्ठाका
अपक्व तैलपक्व च हस्तदत्त		तत्रैकोद्दिष्टाद्धे पिण्डम्		पन्था रोगादियुक्ताया	
प्राप्तम्	३३३	माणम्	३३९	भक्षणे निर्णय	३४३
पात्रालम्भननिर्णय	३३३	प्रत्यङ्गे तीर्थे दर्शे च पिण्ड		पिण्डोपधातप्रायश्चित्तम्	३४३
अङ्गुष्ठनिवेशने विशेष	३३३	प्रमाणम्	३३९	पुन पिण्डदाननिर्णय	३४३
अन्नदानविधि	३३३	महालये गयाया च पिण्ड		पिण्डदाने निषिद्धकाल	३४३
सकृत्पादिकर्मकम्	३३४	प्रमाणम्	३३९	विवाहादौ कृते पिण्डनिषे	
असकृत्पितामहभोजने निषेध	३३४	प्रेतपिण्डप्रमाणम्	३३९	धे माससत्या	३४३
आपोशने विशेष	३३४	महालयादौ पिण्डशब्दम्		कृतोद्वाहेनाविपित्रो पिण्ड	
चित्राहुतिनिषेध	३३४	योग कथ कर्तव्य	३३९	दान कार्यम्	३४४
भोजने लवणादि न पृच्छेत्	३३४	पत्या पिण्डा करणीया	३४०	पुनःसुभिर्नन्दादितिथ्यादौ	
अभिभ्रवणीयमन्त्रा	३३४	पित्रादिनामाज्ञाने पिण्डदाने		पिण्डा वर्ज्याः	३४४
अभवसु विप्रेषु गायत्र्या		ऊह	३४०	उच्छिष्टोद्वासननिर्णय	३४४
दिसूक्तजप	३३४	पित्रादिपिण्डेभ्यः पश्चिमे		आद्धोच्छिष्ट आदादिभ्यो	
भोजनकाले विप्रनियमा	३३५	मात्रादिपिण्डा देया	३४०	न देयम्	३४४
अपेक्षितायाचने दोष	३३५	अन्वष्टकादौ स्त्रीणां पृथक्		द्विजोच्छिष्ट भूमौ निखानयेत्	३४४
पक्षौ परस्परस्पर्शे प्रायश्चि		आद्धम्	३४०	आद्धदिने वैश्वदेवनिर्णय	३४४
त्तम्	३३५	दर्भमूले हस्तलेपादिनिर्णय	३४०	नित्यआद्धम्	३४५
अश्रुपातादि वर्ज्यम्	३३५	नीवीविसर्जनम्	३४१	नित्यआद्धे पात्राभावे	३४६
उपधातानिमित्ते प्रायश्चित्तम्	३३५	अजनाभ्यजने	३४१	नित्यआद्धस्य प्रसङ्गसिद्धि	३४६
विप्राणा गुदस्त्रावे प्रायश्चित्तम्	३३५	वासोदानादि	३४१	आद्धे एकादश्यादौ भोज	
विप्रधमने प्रायश्चित्तम्	३३५	पिण्डपूजनम्	३४१	ननिर्णय	३४६
आद्धविधौ प्रायश्चित्तादि	३३६	पिण्डाग्नौ सर्वाङ्गनैवेद्य देयम्	३४१	आद्धे कृते दिवैव भोक्तव्यम्	३४६
आद्धविधौ पुन आद्धम्	३३६	अत्र सव्यापसव्ययोर्विकल्प	३४१	तद्दिने परपाकसेवने निषेध	३४६
पिण्डदानोत्तर वान्तौ	३३६	पिण्डावघ्राणम्	३४१	आद्धशेषभोजनस्य क्वचि	
पिण्डदानाद्याग्वान्तौ	३३६	पिण्डोपस्थानम्	३४१	स्त्रिषेध	३४६
दर्शादौ धमने आमआद्धम्	३३६	आचान्तेषु उदकादिदानम्	३४१	आद्धावशिष्टभोजने निषेध	३४६
आद्धविधौ पुनरावृत्तिनिर्णय	३३६	द्विजेभ्य आशीर्ग्रहणम्	३४१	अस्यापवाद	३४६
गृतिप्रभादि	३३७	स्वस्तिराघनाद्याक् पात्रचा		आद्धकर्त्रा ताम्बूलादि वर्ज्यम्	३४६
आद्धविदोषे प्रथमेद	३३७	लन न कार्यम्	३४१	आद्धदिने गृहे गृह न भो	
त्रिकिरदानम्	३३८	पात्रचालन केन कार्यम्	३४१	जयेत्	३४७
आचमनदाननिर्णय	३३८	स्वस्तिवाचनम्	३४१	आद्धानुकरणा	३४७
हस्तक्षालननिर्णय	३३८	अक्षय्योदकदानम्	३४१	तत्र विप्रालाभे दर्भवद्	३४७
गण्डूपादिकरणे कास्यपात्र		दक्षिणादानम्	३४१	आमआद्धम्	३४७
वर्ज्यम्	३३८	स्वधावाचनम्	३४२	आमआद्ध कुत्र कार्यम्	३४७
पिण्डदाननिर्णय	३३८	पिण्डप्रवाहणम्	३४२	शूत्रस्य आद्धे पक्वनिषेध	३४७
आस्यामेदेन व्यवस्था	३३८	विप्रविसर्जनम्	३४२	मृताहादौ आमआद्ध न	
पिण्डदान कुत्र कर्तव्यम्	३३८	विप्रप्रार्थना	३४२	कार्यम्	३४८
पिण्डदाने पुशादय	३३८	पिण्डप्रतिपत्ति	३४२	आम कियत्परितित देयम्	३४८
अष्टाह पिण्ड	३३९	मध्यमपिण्डप्राशननिर्णय	३४२	आमआद्धविधि	३४८
पिण्डादौ मायानिषेध	३३९	तीर्थआद्धे तीर्थे ण्व पिण्ड		आमआद्धे पिण्डदाननिर्णय	३४८
पिण्डार्थमन्नग्रहणविचारः	३३९	प्रक्षेप	३४३	आमआद्धे ऊहविचार	३४८
पिण्डप्रमाणम्	३३९	गवादिभ्यः पिण्डा देया	३४३	आमआद्धे वर्ज्यकर्मणि	३४८

विषय	पृष्ठांका	विषय	पृष्ठांका	विषय	पृष्ठांका
शूद्रस्य आमथाद्विधि	३४९	ज्येष्ठभातु कनिष्ठेन कर्तव्यम्	३५३	अन्वारोहणे निर्णय	३६१
आमथाद्विधे काल	३४९	कनिष्ठस्य च ज्येष्ठेनैकोदिष्ट		एककाले मृतानाम्	३६१
हिरण्यथादम्	३४९	कार्यम्	३५३	स्वामिसेवकानामेकसमयमरणे	३६१
हेमथाद्वे पिण्डदानपदार्था	३४९	अपुत्रपितृव्यस्य थाद्वे नि०	३५३	पतिना सह स्त्रीमरणे	३६१
पिण्डदाने विकल्प	३४९	पत्न्या कर्तव्ये थाद्वनि०	३५३	भर्तुराशौचमध्येऽन्यदिने स्त्री	
हेमथाद्व शूद्रैः कथं कार्यम्	३४९	अपुत्रमृतानां किं कार्यम्	३५३	मरण	३६२
हेमथाद्वे वर्ज्यकर्माणि	३४९	एकोदिष्ट केषां कार्यं तन्निर्णय	३५३	भर्तुराशौचोत्तरमन्वारोहणे०	३६२
हेमथाद्वे मन्त्रोह कालश्च		क्षयाहर्द्धे निर्णय	३५४	देशान्तरमृतमन्वारोहणे	३६२
पूर्ववत्	३४९	तत्रैकोदिष्टे तिथिनिर्णय	३५४	भर्तुराशौचमध्ये पृथक्चित्ती वा	३६२
आदीयस्य हेमादेर्लब्धस्य		पार्वणथाद्वे तिथिनिर्णय	३५४	भर्तुराशौचोत्तर मृतौ तु	३६३
विनियोग	३४९	प्रत्यादिदकथाद्वे तिथिनिर्णय	३५४	अन्यसपिण्डाशौचमध्ये वि	
आमादौ शूद्राल्लब्धे निर्णय	३४९	दिवा विने रात्रावपि थाद्वम्	३५६	देशमृता वारोहणे	३६३
शूद्राद्यासाध्यादेर्माहाध्यास		थाद्व विना मृताहातिप्रभे		अन्यकालेऽन्यतिथावन्वारो	
निर्णय	३४९	दोषः	३५६	हणेनिर्णय	३६३
सांकरिषकथाद्वम्	३५०	ग्रहणदिने थाद्वप्राप्तौ	३५६	सहसमनथाद्वे पाकनिर्णय	३६३
सांकरिषविधौ वर्ज्यकर्माणि	३५०	मलमासे प्रत्यादिदकनिर्णय	३५६	अथ थाद्वे सुवासिनीभो	
मन्त्रादिथाद्वेषु सांकरिषवि		दर्शं वार्षिक चेत्तन्निर्णय	३५६	जनम्	३६३
धिरेव	३५०	एव मासिकादिथाद्वमपि	३५६	थाद्वसंपाते निर्णय	३६३
विधाद्याधूर्ध्वं सपिण्डानां		मृताहे वृषोत्सर्ग उत्त	३५६	तत्रपित्रोर्मृततिथ्येकावे	३६३
पिण्डनिषेध	३५०	शुद्धिथाद्वनिर्णय	३५६	पार्वणैकोदिष्टयो संपाते	३६३
अस्थापवादः पूर्वमुक्तः	३५०	वर्षत्रयपर्यन्त थाद्वभोजने		एककाले मृतानां थाद्वनिर्णय	३६३
अनमिकादिभिः सांकरिष		निषेध	३५६	एकस्मिन्दिनेऽनेकथाद्वप्रा	
कविधि	३५०	क्षयाहाशने निर्णय	३५७	सौ कर्तुनिर्णय	३६३
थाद्वेत्यन्ताशक्तौ अनुकल्पा	३५०	थाद्वविधौ निर्णय	३५७	युगपन्मरणे निर्णय	३६३
थाद्वभोजने प्रायश्चित्तम्	३५१	तत्र निमग्नितविप्रस्थाशौचे		नित्यनैमित्तिकदर्शादिप्राप्तौ	
सत्कारेषु भोजने प्रायश्चित्तानि	३५१	प्राप्ते निर्णय	३५७	निर्णय	३६३
नवथाद्वैकादशाहादौ भो		थाद्वकर्तुराशौचे प्राप्ते निर्णयः	३५८	अस्य देवतानेदादपवाद	३६४
जने प्रायश्चित्तम्	३५१	आहारभक्षनिर्णय	३५८	थाद्वान्तर्पणनिर्णय	३६४
आमहेमसकल्पथाद्वेषु भो		दातुर्गृह मरणादौ निर्णय	३५८	परेषुस्मर्पणेऽकृते दोष	३६४
जने प्रायश्चित्तम्	३५१	विप्रपु पुत्रानेषु सूतके प्राप्ते	३५८	तिलतर्पणे निषिद्धकाल	३६५
याद्यादीनां थाद्वभोजने		दातुर्भोक्तुश्चाशौचे प्राप्ते	३५८	थाद्वदिने नित्यतर्पणे तिल	
निषेध	३५१	तत्र भोक्तुरेव प्रायश्चित्तम्	३५८	निर्णय	३६५
दर्शादौ भोजने प्रायश्चित्तम्	३५१	आशौचमध्ये थाद्व प्राप्तं चेत्	३५८	प्रत्यन्दे थाद्वे परेषुस्तर्पण	
क्षयाहथाद्वम्	३५१	दर्शादिनित्यकर्मलोपे षण		सुप्तम्	३६५
तत्स्वरूपम्	३५१	वासप्रायश्चित्तम्	३५८	महालये परेषुस्तर्पणम्	३६५
मृततिथिनिर्णय	३५१	सूतकादिविधं चेष्टथाद्व क		अन्वष्टये सप्तस्तर्पणम्	३६५
अत्र चान्द्रमान ज्ञेयम्	३५१	दा कर्तव्यम्	३५९	तीर्थथाद्वे दर्शवत्	३६५
मलमासमृते सौरं मानम्	३५१	भार्यारजोदर्शने	३५९	भाष्याग्रन्थएकादावन्ते तर्प	
प्रतिसावत्सरिक केन कार्यम्	३५२	तत्र दर्शथाद्वनिर्णय	३५९	णम्	३६५
सावत्सरिकाकरणे दोष	३५२	महालययुगादिथाद्वनिर्णय	३५९	अनेकथाद्वसंपाते तर्पण	
तत्र पार्वणैकोदिष्टयोर्विचार	३५२	आदिदकथाद्वनिर्णय	३५९	निर्णय	३६५
अत्र देशाधारवशाधर्मव्यवस्था	३५२	अपुत्रस्य भार्यारजोदर्शने	३६०	थाद्वान्तर्पणविधि	३६५
मन्यासिनी थाद्वनिर्णय	३५२	गार्मिणीसूतिकादीनां निर्णय	३६०	मन्वाद्यादौ तर्पणनिर्णय	३६६
संग्राममृतानां थाद्वनिर्णय	३५२	अनुपनीतादेः थाद्वधिकार	३६०	तिलतर्पणनिषेध	३६६

विषयः	पृष्ठांकाः	विषयः	पृष्ठांकाः	विषयः	पृष्ठांकाः
अत्रापवादः	३६६	विभक्तानां पित्रोर्वर्षपर्यन्तं		तीर्थश्राद्धे वर्ज्यकर्माणि ...	३८२
तिलाभावे तर्पणे सुवर्णादि	३६६	श्राद्धादिक्रियानिर्णयः	३७९	तीर्थश्राद्धं पक्वाक्षादिना ...	३८२
वृद्धिश्राद्धनिर्णयः	३६६	तीर्थश्राद्धनिर्णयः	३७९	पिण्डद्रव्याणि	३८२
वृद्धिश्राद्धनिमित्तानि	३६६	तत्र यात्रायां सपत्नीकेनैव		पिण्डानां तीर्थे प्रक्षेपः ...	३८२
वृषोत्सर्गादौ वृद्धिश्राद्धं वर्ज्यम्	३६७	गन्तव्यम्	३७९	सपुत्रविधवया तीर्थविधिर्न	
वृद्धिश्राद्धकालमाह	३६७	प्रायश्चित्तार्थयात्रायां पत्नी-		कार्यः	३८२
अत्राधिकारिणः	३६९	रहितो गच्छेत्	३७९	संन्यासिनां तीर्थविधिः ...	३८२
जातकर्मादौ वृद्धिश्राद्धनिर्णयः	३७०	विधवाया पुत्राद्यनुज्ञा ...	३७९	तीर्थे प्रतिग्रहनिर्णयः ...	३८२
सात्त्विकस्य जीवत्पितुरधिकारः	३७१	तीर्थयात्राविधिः	३७९	इति तीर्थश्राद्धविधिः ।	
समावर्तसादौ वृद्धिश्राद्ध-		यात्राकाले वपनविचारः...	३७९		
निर्णयः	३७१	गमनादौ घृतश्राद्धनिर्णयः	३७९	अथाशौचप्रकरणम् ।	
प्रथमविवाहे वृद्धिश्राद्ध-		तीर्थोत्थत्यागमने घृतश्राद्धम्	३८०	तत्र शावाशौचम्	३८३
निर्णयः	३७१	श्राद्धोत्तरं गमनप्रकारः ...	३८०	पाताशौचम्	३८३
पितुरभावे वृद्धिश्राद्धाधि-		अन्यद्वारा यात्राकरणे फलम्	३८०	सप्तममासादिजनने पूर्णा-	
कारिक्रमः	३७१	यात्रामध्ये आशौचे रजसि		शौचम्	३८३
जीवत्पितृकस्य विशेषः ...	३७२	वा प्राप्ते	३८०	जाताशौचे विप्रादीनां दिन-	
कर्माङ्गवृद्धिश्राद्धयोर्निर्णयः	३७२	यात्रामध्येऽन्यतीर्थप्राप्तौ...	३८०	संख्या	३८३
नान्दीश्राद्धे कर्तव्यम् ...	३७२	वाणिज्याद्यर्थे गते तीर्थप्राप्तौ	३८०	पुत्रे जाते मातापित्रोः स्नान-	
वृद्धौ कुशस्थाने दूर्वाः ...	३७२	मार्गान्तरे तीर्थप्राप्तौ ...	३८०	निर्णयः	३८३
वृद्धिश्राद्धे विग्रसंख्या ...	३७२	यात्रायां द्विभोजने निर्णयः	३८०	कन्योत्पत्तौ स्नाननिर्णयः	३८३
अत्र विप्रालाभे स्त्रियो भोज्याः	३७२	यात्रादिना यात्राकरणे ...	३८०	सर्ववर्णानां सूतिकाशुद्धि-	
वृद्धिश्राद्धे पिण्डाग्नौकरणे		मार्गान्तरे नदीप्राप्तौ ...	३८०	निर्णयः	३८४
निर्णयः	३७२	तीर्थप्राप्तौ लुण्ठनं कार्यम्	३८०	सूतके संसर्गनिर्णयः ...	३८४
अत्र संकल्पे विशेषः ...	३७३	तीर्थप्रार्थनामन्त्राः	३८०	सूतिकायाः कर्माधिकार-	
वृद्धिश्राद्धप्रयोगक्रमः ...	३७३	तीर्थे उपवासमुण्डननिर्णयः	३८०	निर्णयः	३८४
वृद्धिश्राद्धे वैश्वदेवनिर्णयः	३७३	कुरुक्षेत्रादिषु मुण्डनोपवा-		प्रथमपष्ठदशमदिनेषु जात-	
अत्र श्राद्धाङ्गतर्पणं वर्ज्यम्	३७३	सनिषेधः	३८०	कर्माद्यधिकारः	३८४
जीवत्पितृकश्राद्धम् ...	३७४	दशमासोर्ध्वं पुनस्तीर्थप्राप्तौ	३८१	सपिण्डादीनां मृतके निर्णयः	३८४
पितामहे जीवति सति ...	३७५	तीर्थे निषिद्धदिनेषु क्षौर-		मृताशौचम्	३८५
जीवत्पित्राऽन्वष्टकादौ श्राद्धं		मायश्यकम्	३८१	जातमृते मृतजाते वा ...	३८५
न कार्यम्	३७६	घपने दिङ्मियमः	३८१	नालच्छेदनात्प्राक् शिशुमरणे	३८५
विभक्ताविभक्तनिर्णयः ...	३७७	सध्वानां प्रयागे घपननिर्णयः	३८१	नालच्छेदनोर्ध्वं दशहममध्ये	
अविभक्तानां वैश्वदेवनिर्णयः	३७८	यतीनां तीर्थे घपननिर्णयः	३८१	शिशुमरणे	३८५
विभक्ताविभक्तानां ग्रहाय-		जीवत्पितृकस्य घपननिर्णयः	३८१	नामकरणात्प्राक् शिशुमरणे	३८६
ज्ञादिनिर्णयः	३७८	परार्थयात्रायां फलम् ...	३८१	नामोत्तरं दन्तोत्पत्तेः प्राक्	
देवपूजायां विकल्पः ...	३७८	प्रतिकृतिद्वारा तीर्थे स्नान-		शिशुमरणे	३८६
दूर्तग्रहणादिश्राद्धादौ निर्णयः	३७८	फलम्	३८१	दन्तोत्पत्त्यनन्तरं त्रिवर्षा-	
अविभक्तानां युगपत्तीर्थ-		तीर्थेऽविलम्बेन श्राद्धं तर्पणं		त्प्राक् मरणे	३८६
प्राप्तौ निर्णयः	३७८	च कार्यम्	३८१	त्रिवर्षोर्ध्वं कृतचूडे मृते...	३८६
वाग्यदानादि अनुमत्या...	३७८	तीर्थविधौ कालनियमो नास्ति	३८१	प्रथमवर्षादौ कृतचूडे मृते	३८७
विभक्तेः पृथक् सांवत्सरिकं		आशौचेपि तीर्थप्राप्तौ ...	३८१	शूद्रशिशुमरणे	३८७
कार्यम्	३७८	मलमासे तीर्थश्राद्धादिनिर्णयः	३८२	त्रिवर्षोर्ध्वं शूद्रशिशौ मृते	३८७
		आवस्मिकतीर्थप्राप्तौ ...	३८२		

विषया	पृष्ठांका	विषया	पृष्ठांका	विषया	पृष्ठांका
अनुष्ठभार्ये शुद्धे मृते	३८७	परस्पर भ्रातृभगिन्यो	३९३	शस्त्राघाते त्र्यहोर्ध्वे मृते	३९६
कन्यामरणाशौचनिर्णय	३८८	भ्रातृभिक्षानामाशौचम्	३९३	शवस्य स्पर्शे आशौच	३९६
पितृगृहेऽनूढाकन्यारजस्व		पतिगृहे प्रसवे	३९३	ससर्गाशौचे कर्माधिकार	३९६
लामरणे	३८८	कन्यामृती पित्रो	३९३	निर्हरणाद्याशौचम्	३९६
अनुपनीतमृतानां दाहादि		ग्रामांतरे कन्यामृती पित्रो	३९३	निर्हरण विना तदग्राहने	
निर्णय	३८८	अश्रूश्चशुरयोर्मरणे	३९४	तद्गृहवामे च	३९६
न्यहाशौचे पिण्डदानविधि	३८९	भगिनीमरण	३९४	भृतिग्रहणेन निर्हारे	३९७
शिशुलक्षणम्	३८९	मातुलमातुलान्योर्मरणे	३९४	विनातीयनिर्हारे	३९७
बाललक्षणम्	३८९	पित्रो स्वसरि मृतायाम्	३९४	मोदकनिहरणे	३९७
कुमारलक्षणम्	३८९	सौदरमरणे	३९४	प्रेतालकरणे	३९७
पौगण्डलक्षणम्	३८९	पित्रोर्मरणे स्त्रीणामाशौच		धर्मार्थमनायाहरणे त्रिया	
एतेषां मृतानां क्रियाविधि	३८९	निर्णय	३९४	करणे च	३९७
स्त्रीणामुद्गाहाद्यादमृतानां		तत्र पित्रोर्मरणे ऊढकन्याया	३९४	ग्रहचारिणा शववाहादि	
पिण्डदाने	३८९	भ्रातृभगिन्योरन्योन्यगृहे		मृते प्रायश्चित्तम्	३९७
जात्याशौचम्	३९०	मरण	३९४	समोत्कृष्टवर्णानुगमने	३९७
तत्र विप्रादीनां दशाहादि		भ्रातृभगिन्यो परस्परमरणे	३९४	हीनवर्णस्य दाहादिकरणे	३९७
निर्णय	३९०	पुन्या पितृव्याशौचम्	३९४	रोदने आशौचनिर्णय	३९८
विप्रादयो महागुरव	३९०	मातामहादीनां मरणे	३९४	तत्र समोत्तमवर्णयो	३९८
स्त्रीणां पतिरेव गुर	३९०	स्वगृहे परमरणे	३९४	हीनवर्णेषु	३९८
सपिण्डानां लक्षणम्	३९०	बन्धुग्रयमरणे	३९४	विप्रस्य क्षत्रियविषये	३९८
समानोदकलक्षणम्	३९०	स्वरूपसबन्धयुक्ते मृते	३९४	क्षत्रस्य वैश्येपि	३९८
समोग्रलक्षणम्	३९०	दौहित्रभगिनेययोराशौचम्	३९४	विप्रादीनां शुद्धे	३९८
स्त्रीशुद्धयोर्विवाहोर्ध्वे जात्या		मातुलादौ सनिधिविदेशयो-		शुद्धस्य शुद्धे	३९८
शौचम्	३९०	मृते	३९४	सपिण्डानां रोदने निर्हरणे च	३९८
आशौचसंकोचे निर्णय	३९१	धोग्रिये स्वगृहे मृते	३९४	आशौच्यसमक्षणे	३९८
सर्ववर्णानां दशाहादेव शुद्धि	३९१	कृत्विग्विषये	३९४	आशौचात्मक्षणे प्रायश्चित्तम्	३९८
पूर्णाशौचे स्पर्शनिर्णय	३९२	बन्धुग्रयनिर्णय	३९५	दासाद्याशौचम्	३९८
दत्तप्रीतादिपुत्राणामाशौचम्	३९२	पितृष्वद्यादिकन्यानाम्	३९५	दत्तदासीनां स्वामिसपिण्ड	
व्यभिचारिणीषु सपिण्डरवा		जामातृमरणे	३९५	मरणादौ	३९८
दिनिर्णय	३९२	पालकमरणे	३९५	पश्चाददा दामभेदा	३९९
अनौरसेषु पुत्रेषु	३९२	असपिण्डे स्ववेश्मनि मृते	३९५	रात्रौ जनने मरणे वा निर्णय	३९९
पुनर्भूषु स्त्रीषु	३९२	द्विजगृहे अशुद्धपतितादिषु		आहिताग्नेर्दाहादिनिर्णय	३९९
अन्याधितस्त्रीणामाशौचम्	३९२	मृतेषु	३९५	अतिश्रान्ताशौचम्	३९९
परपत्नीसुतानामाशौचम्	३९२	शयकूपितगृहशुद्धि	३९५	तत्राशौचमध्ये जननादौ ज्ञाते	३९९
दत्तके मृते पूर्वापरपित्रो		ग्राममध्ये शयस्त्रिष्टिति चेत्	३९५	देशान्तरे अतिश्रान्ताशौचे	४००
राशौचनिर्णय	३९३	गृहे पश्चादा मृते	३९५	दशदिनमध्ये श्रुत चेत्	४००
दत्तकसापिण्डधम्	३९३	क्रियाकर्तुराशौचम्	३९६	दशाहोर्ध्वे मामश्रयपयस्त	
पूर्वापरभर्त्रोरुपस्रयोः पुत्रयो	३९३	पुद्धे मृतस्याशौचम्	३९६	श्रुत चेत्	४००
ऊढकन्यानामाशौचम्	३९३	शुद्धिदृष्ट्यादिभिर्हतानाम्	३९६	पञ्चमागपर्यन्तं श्रुत चेत्	४००
ऊढकन्याया पितृगृहे प्रस		गोविषपालने मृतानाम्	३९६	नवमागपर्यन्तं श्रुत चेत्	४००
वे मरणे च	३९३	रात्रि विना पराहमुत्पहते	३९६	तदूर्ध्वं श्रुत चेत्	४००
मातापित्रोराशौचम्	३९३	रात्रौ यथे हते	३९६	अननेऽतिश्रान्ताशौचनिर्णय	४००
भ्रातृराशौचम्	३९३	क्षतेन मृते	३९६		

विषयः	पृष्ठांकाः	विषयः	पृष्ठांकाः	विषयः	पृष्ठांकाः
प्रेतपिण्डदाने पितृशब्दस्व-		आद्यश्राद्धमेकादशेऽहि		सपिण्डनापकर्षे दोषः ...	४५०
भाशब्दादि नोच्चारणीयम्	४३६	कार्यम्	४४२	अन्तरितानां नवश्राद्धमा-	
एकादशाहदिनपर्यन्तं रात्रौ		अस्य विमे गौणकालः ...	४४३	सिकादीनां सह तन्यम्	४५०
जलं दुग्धं च देयम् ...	४३७	आद्यमासिकाद्यादिदिकयो-		सपिण्डीकरणम्	४५१
दशाहे तैलदीपः स्याप्यः	४३७	निर्णयः	४४३	तत्र सामिकनिरामिकयो-	
सोजनकाले भक्तमुष्टिदानम्	४३७	विप्राभावे अग्नौमहेकोद्विष्टम्	४४४	निर्णयः	४५१
दशाहमध्ये दर्शपाते ...	४३७	वृषोत्सर्गनिर्णयः	४४४	सपिण्डीकरणकालः ...	४५१
मातापित्रोस्तु विशेषः ...	४३७	वृषोत्सर्गाकरणे दोषः ...	४४४	सपिण्डीकरणस्यापकर्षे निर्णयः	४५१
अथ देशाचाराद्यवस्था ...	४३७	नीलवृषोत्सर्गफलम् ...	४४५	वृद्धिश्राद्धस्थापय्यकानाव-	
अस्थिसंचयः	४३८	वृषोत्सर्गकालः	४४५	इयक्तानिर्णयः	४५२
तत्र कालनिर्णयः	४३८	अयं गृहे न कार्यः	४४५	अन्तरितसपिण्डीकरणे न-	
संचयने श्राद्धत्रयम्	४३८	नीलवृषलक्षणम्	४४५	क्षत्रादि	४५३
सद्यःशौचे संचयनम्	४३८	वृषाभावे मृदादिना कार्यः	४४५	सपिण्डीकरणेऽष्टौ कालाः	४५३
श्रद्धाशौचे संचयनम्	४३८	तदभावे होमः कार्यः ...	४४५	सपिण्डीकरणे ज्येष्ठसैवा-	
संचयने श्मशानदेवताः...	४३८	वृषोत्सर्गविधिः	४४५	धिकारः... ..	४५४
संचयनविधिः	४३८	पतिपुत्रवत्या वृषोत्सर्गो न		आहिताग्नेः कनिष्ठस्याप्य-	
प्रेतस्य प्रधानाह्नास्थिग्रहणम्	४३८	कार्यः	४४५	धिकारः... ..	४५४
तीर्थेऽस्थिक्षेपविधिः ...	४३९	तस्मान्ने सवत्सा पयस्विनी		पूर्वं वृद्धावपि	४५४
अन्यकुलस्यास्थिनयने दोषः	४३९	देया	४४५	वृद्ध्यभावे वर्षान्ते सपिण्डी	४५४
अस्थिक्षेपाद्गृहेमश्राद्धम्...	४३९	आशौचान्तरेपि वृषोत्सर्गा-		ज्येष्ठे देशान्तरे सति ...	४५३
अस्थिक्षेपाद्गृहोमः	४३९	दिकर्म कार्यमेव	४४५	देशान्तरे पितरि मृते पुत्रैः किं	
अस्मां शुद्धिकरणे पदार्थाः	४३९	पददानम्	४४५	कार्यम्	४५४
संचयनोत्तरश्राद्धम्	४३९	पददानवस्तुनि	४४५	अत्र दत्तकस्य विशेषः प्रागुक्तः	४५४
अनुपनीतस्यास्थिसंचयनि-		चतुर्दशोपदानानि	४४६	कचित्कनिष्ठस्याप्यधिकारो	
र्णयः	४३९	शस्यादानम्	४४६	युक्तः	४५४
नवश्राद्धनिर्णयः	४४०	शस्यादानसामग्री	४४६	पुनः सपिण्डीकरणे विशेषः	४५५
नवश्राद्धाकरणे दोषः	४४०	शस्यादानमन्त्रः	४४६	पुत्रममृते सपिण्डीकरण-	
शार्याभेदाद्यवस्था	४४०	मृतकशस्यादाने विशेषः	४४६	निर्णयः... ..	४५५
प्रेतश्राद्धेऽष्टादशपदार्था		लालाटिकास्थिमौजनम्...	४४६	गोत्रादेः सपिण्डनाधिकारः	४५६
वर्ज्याः	४४०	उदकुम्भदानम्	४४७	स्त्रीणां सपिण्डीकरणनिर्णयः	४५६
प्रेतश्राद्धानि लौकिकाग्नौ		अक्षदानम्	४४७	अपुत्रायाः सपिण्डनम्...	४५७
गृहे कार्याणि	४४१	प्रथमान्दे प्रत्यहं दीपो देयः	४४८	आसुरादिविवाहितायाः स-	
प्रेतश्राद्धं संभवेऽन्नेन		मासिकश्राद्धानि	४४८	पिण्डी निर्णयः... ..	४५७
कार्यम्	४४१	तत्र षोडशश्राद्धनिर्णयः...	४४८	सर्वत्र देशभेदाद्विकल्पः...	४५७
नवश्राद्धशेषभोजनं प्राय		ऊनमासिकनिर्णयः	४४८	कोकिलमतानुसारिणः ...	४५७
क्षितम्	४४१	ऊनेषु वर्ज्यदिनानि	४४८	अपुत्राणां सपिण्डनम् ...	४५८
नवश्राद्धे विमे प्राप्ते निर्णयः	४४१	त्रिपुष्करलक्षणम्... ..	४४८	प्रक्षारिणां सपिण्डनम्	४५८
अन्यारोहणे विशेषः	४४१	प्रतिमासं श्राद्धकरणानर्त्ता		अपुत्रे प्युत्रममृते विधिः	४५८
आशौचान्त्यदिनवृत्त्यम् ...	४४२	निर्णयः	४४९	वर्षानां सपिण्डनं नाम्नि	४५८
दशमदिने वपननिर्णयः...	४४२	एतेषां दुग्धपाकरणे निर्णयः	४५०	सपिण्डने कामकासौ देवौ	४५८
एकादशाहविचारः	४४२	वृद्धि विनापकर्षे पुनः करणम्	४५०	सपिण्डीकरणं पश्चात्तैव क-	
विप्रादीनामाशौचशुद्धिः	४४२	वृद्धिनिमित्तापकर्षे पुनः		संव्यम्	४५९
		करणमात्रः	४५०	सपिण्डनानन्तरं पापेयश्राद्धं	४५९

विषया	पृष्ठाका	विषया	पृष्ठाका	विषया	पृष्ठाका
ततो वृद्धिश्चाद्ध कार्यम्	४५९	पञ्चरत्नानि	४६५	दण्डस्य प्रमाण लक्षण च	४७०
पुतन्मलमासेऽपि कर्तव्यम्	४५९	अग्निप्रार्थना	४६५	सामेर्निरमेश्व विधि	४७०
इति सपिण्डीकरणम् ।		आज्यहोम	४६५	सन्यासग्रहणक्रम	४७०
प्रथमाब्दे निषिद्धानि	४५९	हपटुपलापूजनम्	४६५	तत्राधिकारार्थं स्वयं नवभ्रा	
दैवपितृकर्मणि अशुचित्वम्	४५९	पुनरग्निप्रार्थना	४६५	ह्यादीनि कर्तव्यानि	४७०
पक्ष्यादौ अपवाद	४५९	कातराया पुनरुत्थापनम्	४६५	अनाश्रमी चेद्यायश्चित्तम्	४७०
सघातमरणे निर्णय	४५९	सहगमनमहिमा	४६५	सन्यासग्रहणकाल	४७०
पितरि मृते अन्यस्य श्राद्ध		पृथक्चित्तारोहणे निषेध	४६६	सन्याससकल्पादि	४७०
न कार्यम्	४६०	क्षत्रियादिस्त्रीणां पृथक्चित्ति	४६६	होमे अग्निसिद्धि	४७०
विज्रादीनामाशौचनिर्णय	४६०	पत्न्या देशान्तरे मृते गमने		तत्राहिताग्नेर्गार्हपत्ये	४७०
तत्र पितर्युपरते अब्दपर्य		विशेष	४६६	विधुरोऽग्निहोत्री चत्	४७०
न्तमाशौचम्	४६०	अस्थिदाहे पर्णशरदाहे धान		प्रह्लाचारी चेह्लौकिके	४७०
मातुः पण्मासपर्यन्तमाशौचम्	४६०	पृथक्चित्तिदाप	४६६	चपनपूर्वक सावित्रीप्रवेशा	
भार्यायास्त्रिमासपर्यन्तमा		ग्रामान्तरस्थाया सहगमन		दिकर्म	४७१
शौचम्	४६०	निर्णय	४६६	अत्र विरजाहोम केचिन्मते	४७१
भ्रातृपुत्रयोः सार्धमासमाशौ		उदाक्याया अन्वारोहणे निर्णय	४६६	ततो वशिष्टप्रयोग	४७१
चम्	४६०	चित्तिभ्रष्टाया प्रायश्चित्तम्	४६६	यतिधर्मा	४७२
प्रथमेऽब्दे गयाश्राद्धादिनि		गर्भिण्यादीनां सहगमने नि		यतिभिक्षाकाल	४७२
षेध	४६०	षेध	४६६	यतेर्भिक्षाविधि	४७२
अस्यापवाद	४६०	अन्वारोहणे रजस्वलाया शु		यतेर्भोजनविधि	४७२
विधानानि	४६१	द्विविधि	४६७	यतिभिक्षादाने फलम्	४७२
तत्र पञ्चकमृते विधानम्	४६२	अत्र श्राद्धादिनिर्णय पूर्वमुक्त	४६७	यतेर्गर्मादौ वासदिनानि	४७२
त्रिपादक्षे मृतौ विशेषः	४६२	अग्निप्रवेशाशक्तौ	४६७	निषिद्धवासस्थानानि	४७२
त्रिपुष्करे मृतौ विशेष	४६२	विधवाधर्मा	४६८	यतेर्निषिद्धकर्माणि षट्	४७२
पञ्चरत्नानि	४६२	विधवायास्तर्पणविधि	४६८	यते पतनहेतूनि कर्माणि षट्	४७२
सूतकान्ते शान्तिविधि	४६२	श्राद्धादौ विशेष प्रागुक्त	४६८	यतेर्बन्धकषट्कर्माणि	४७२
प्रकारान्तरेण शान्तिविधि	४६२	सन्यासनिर्णय	४६८	यतिपात्राणि	४७२
त्रिपाक्षक्षत्राणि	४६२	अत्र विप्रस्यैवाधिकार उक्त	४६८	यतेर्निषिद्धभिक्षा	४७२
मृत इमशानाजीवन्पुनरा		वर्णक्रमेणाश्रमा उक्ता	४६८	यतेर्निषिद्धकर्माणि	४७२
गच्छन्वेत्	४६२	सन्यासश्रुतार्थो	४६८	यते पितृपुत्रादिमरणे स्ना	
प्रह्लाचारिमृतौ	४६२	तत्र कुटीचकलक्षणम्	४६८	नमाश्रम्	४७२
तत्रावकीर्णदोषप्रायश्चित्तम्	४६२	घट्टकलक्षणम्	४६८	यतिसस्कार	४७४
कुष्ठिमृतौ प्रायश्चित्तम्	४६३	परमहंसलक्षणम्	४६९	आतुरसन्यास	४७४
कुष्ठिलक्षणानि	४६३	वैराग्य विना सन्यासे दोष	४६९	आतुरसन्यासप्रयोग	४७४
प्रायश्चित्त विना कुष्ठिदाहे		यते पूज्यत्वम्	४६९	सन्यासग्रहणे फलम्	४७४
प्रायश्चित्तम्	४६३	सन्यासविधि	४६९	कृच्छ्रनान्दीश्राद्धविरजाहो	
अष्टौ महारोगा	४६३	तत्रादौ प्रायश्चित्तम्	४६९	माशक्तौ निर्णय	४७४
रजस्वलामरणे	४६३	अष्टौ श्राद्धानि	४६९	आतुरसन्यासविधि	४७४
सूतिका मरणे	४६४	तत्र प्रतिश्राद्ध देवताक्रम	४६९	तत्र अस्तु होम	४७५
गर्भिणी मरणे	४६४	तद्विधिश्च	४६९	आतुरसन्यासिनि मृते निर्णय	४७५
अन्वारोहणे प्रयोग	४६५	देवी दक्षकतू सत्यवसू चा	४६९	विरक्तस्यातुरस्य निर्णय	४७५
तत्र हरिद्राकुङ्कुमाञ्जनयुत		दण्डादिसामग्रा	४६९	समाधिसस्कारादिनिर्णय	४७५
धूपवायनानि	४६५	पूर्वधुर्नादीश्राद्धम्	४६९		

विषयः	पृष्ठांकाः	विषयः	पृष्ठांकाः	विषयः	पृष्ठांकाः
भातुरसंन्यासानन्तरं	जी-	शवस्य श्वानालंकरणादिपू-		अस्वाशौचं नास्ति ...	४७६
वित्तश्रेयनिर्णयः ४७५	जनम् ...	४७५	एकादशोऽह्नि पार्वणम् ...	४७६
कुटीचकस्य दहनम्	... ४७५	यथास्थानं दण्डादिदानम्	४७५	हंसपरमहंसानां न पार्वणम्	४७६
यद्रूढकं पूरयेत् ४७५	ततः प्रोक्षणम् ...	४७५	द्वादशोऽह्नि नारायणवलिः	४७६
हंसस्य जले निक्षेपः	... ४७५	अवष्टे प्रोक्षणं प्रेतनिक्षेपश्च	४७५	तद्विधिरन्यश्च विशेषः प्रागुक्तः	४७६
परमहंसं पूरयेत् ४७५	शङ्खेन मूर्धभेदनम् ...	४७५	ग्रन्थकर्तुः श्लोकाः...	४७६
पलाशमूले नदीतीरे वा		ततो लवणेन गर्तपूरणम्	४७६	इति निर्णयसिधौर्विषयानु-	
पूरणम् ४७५	कुटीचकस्य दहनविधिः...	४७६	क्रमणिका समाप्ता.	
		अस्नां तीर्थे निक्षेपः ...	४७६		

नमः सदुद्धवाय माधवाय ।

श्रीमत्कमलाकरभट्टप्रणीतो निर्णयसिन्धुः ।

मङ्गलाचरणम् ।

कारुण्यैकनिकेतं रामं सीतालतायुक्तम् ॥

विश्वामित्रान्ववायव्रततिसमालम्बिशालिनं वन्दे ॥ १ ॥

लक्ष्मीसहायं कल्पद्रुतच्छरज्जितगोकुलम् ॥

वर्हापीडं घनश्यामं महः किञ्चिदुपासहे ॥ २ ॥

वेदार्थधर्मरसायै मायामानुषरूपिणम् ॥

पितामहं हरिं वन्दे भट्टनारायणाद्यम् ॥ ३ ॥

यत्पादसंस्मृतिः सर्वमङ्गलमतिभूर्मता ॥

तान् भट्टरामकृष्णारूपां श्रीतातचरणेषु ॥ ४ ॥

सर्वकल्याणसंदोहनिदानं यत्पदद्वयम् ॥

पुनर्दीप्तोदरीषम्बामुमाख्यां नमि सादरम् ॥ ५ ॥

विन्दुमाधवपादाब्जलोलम्बीकृतविग्रहम् ॥

ज्यायांसं भ्रातरं भट्टदियाकरमुपासहे ॥ ६ ॥

हेमाद्रिमाधवमते प्रविचार्य सम्यगालोच्य तत्त्वमय तीर्थकृतां परेषाम् ॥

श्रीरामकृष्णतनयः कमलाकरारूपः काले यथामति विनिर्णयमावतनोति ॥ ७ ॥

सन्ति यद्यपि विद्वांसस्तन्निरन्थाय कोटिशः ॥

तथाप्यमुष्य वैदर्भी केचिदिज्ञातुमीशते ॥ ८ ॥

१—भन्ववायो वतः । 'वतोऽन्ववायः संतानः' इत्यभिधानात् । तथा च विश्वामित्रस्य वत् एव म-
ततिर्वेदिस्यया कृतः समालम्ब्य भात्रयोऽस्माकं तिसमाभूत शालिनं वृद्धमित्यर्थः । तादृशदिशमरिष्वक-
राक्षसविनाशपूर्वकं दम्भनिर्विघ्नत्वसमादानात् । २—पूर्वपदार्थगतार्थेभ्यस्तत्त्वसंदोहोत्तममिदं 'राज्यमिदं' इत्यादि-
षत् । 'ते भट्टरामकृष्णारवंधीताने सादरे नमः' इति तु रमणीयम् । इति संक्षेपज्ञानमणिनीत्याम्बुधाराः ।

तत्र संक्षेपतः कालः षोढा । अब्दोऽयनमृतुर्मासः पक्षो दिवस इति । तत्राब्दो
 संक्षेपतः का- माघवमते पञ्चधा । सावनः सौरश्चान्द्रो नाक्षत्रो वार्हस्पत्य इति ।
 लनिर्णयः । गुरोर्मध्यमराशिभोगेन वार्हस्पत्यः, स च ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धः । हे-
 माद्रिस्त्वन्त्ययोर्धर्मशास्त्रेऽनुपयोगात्तिस्र एव विधा आह । तत्र वक्ष्यमाणैः साव-
 नादिद्वादशमासैस्तत्तदब्दम् । मलमासे तु सति पष्टिदिनात्मक एको मास इति द्वाद-
 शमासत्वमविरुद्धम् । तथाच व्यासः—‘पष्ट्या तु दिवसैर्मासः कथितो वादरा-
 यणैः ।’ इति ॥

तत्र चान्द्रोब्दः षष्टिभेदः । तदाह मार्ग्यः—‘प्रभवो विभवः शुक्लः प्रमोदोऽथ
 संवत्सरनामा- प्रजापतिः । अङ्गिरा श्रीमुखो भावो युवा धातेश्वरस्तथा ॥ बहुधान्यः
 नि तन्निर्णयश्च । प्रमाथी च विक्रमोऽथ वृषस्तथा । चित्रभानुः सुभानुश्च तारणः पा-
 र्थिवोऽव्ययः ॥ सर्वजित्सर्वधारी च विरोधी विकृतिः स्वरः । नन्दनो विजयश्चैव
 जयो मन्मथदुर्मुखौ ॥ हेमलम्बो विलम्बोऽथ विकारी शर्वरी प्लवः । शुभकृच्छो-
 भनः क्रोधी विश्वावसुपराभवौ ॥ पुवङ्गः कीलकः सौम्यः साधारणविरोधकृत् ।
 परिधावी प्रमादी च आनन्दो राक्षसोऽनलः । पिङ्गलः कालयुक्तश्च सिद्धार्थी रौद्र-
 दुर्मती । दुन्दुभी रुधिरोद्गारी रक्ताक्षी क्रोधनः क्षयः ॥’ इति । यद्यपि ज्योतिषे
 गुरोर्मध्यमराशिभोगेन प्रभवादीनां माघादौ प्रवृत्तिरुक्ता, तथापि प्रभवादीनां चान्द्र-
 त्वमप्यस्ति । ‘चान्द्राणां प्रभवादीनां पञ्चके पञ्चके युगे ।’ इति माघवोक्तेः । तेन
 चान्द्रः प्रभवादिश्चैवसिते प्रवर्तते वार्हस्पत्यस्तु माघादौ । तयोर्विनियोगो ज्योति-
 र्निबन्धे ब्रह्मसिद्धान्ते—‘व्यावहारिकसंज्ञोऽयं कालः स्मृत्यादिकर्मसु । योज्यः स-
 र्वत्र तत्रापि जैवो वा नर्मदोत्तरे ॥’ आर्षिपेणः—‘स्मरेत्सर्वत्र कर्मादौ चान्द्रं संवत्सरं
 सदा । नान्यं यस्माद्वत्सरादौ प्रवृत्तिस्त्वस्य कीर्तिता ॥’ इति ॥

अयनं तु सौरर्तुत्रयात्मकम् । ‘सौरर्तुत्रितयं प्रदिष्टमयनम्’ इति दीपिकोक्तेः । त-
 द्विविधम् । दक्षिणमुत्तरं चेति । कर्कसंक्रान्तिर्दक्षिणायनं मकरेऽन्त्यम् ।
 अयननिर्णयः । अनयोर्विनियोगमाह मदनरत्ने सत्यव्रतः—‘दिवतारामवाप्यादिप्र-
 तिष्ठोदङ्मुखे रवौ । दक्षिणाशामुखे कुर्वन् तत्फलमवाप्नुयात् ॥’ वैखानसः—‘मातृभै-
 रववाराहनरसिंहत्रिविक्रमाः । महिषासुरहन्त्यश्च स्थाप्या वै दक्षिणायने ॥’ वैश-
 ंब्दोऽप्यर्थे, न तु दक्षिणायन एवेति नियमः । पूर्ववचने दक्षिणायने निषिद्धाया दे-
 वप्रतिष्ठाया देवविषये प्रतिप्रसवमात्रात् । रत्नमालायाम्—‘गृहप्रवेशस्त्रिदशप्रतिष्ठा
 विवाहचौलव्रतबन्धपूर्वम् । सौम्यायने कर्म शुभं विधेयं यद्गर्हितं तत्स्वल्प दक्षिणे च ॥’
 इति । अस्यापवादः काशीखण्डे—‘सदा कृतयुगं चास्तु सदा चास्तूत्तरायणम् ।
 सदा महोदयश्चास्तु काश्यां निवसतां सताम् ॥’ इत्ययनम् ॥

ऋतुर्मासद्वयात्मा । मलमासे तु मासद्वयात्मक एको मासस्तेन मासद्वयात्मकत्वम-
 विरुद्धम् । स द्वेधा । चान्द्रः सौरश्च । 'चैत्रारम्भो वसन्तादिश्चान्द्रः, मी-
 नारम्भो मेषारम्भो वा सौरः, मीनमेषयोर्मेषवृषयोर्वा वसन्तः' इति
 बौधायनोक्तेः । अनयोर्विनियोगमाह त्रिकाण्डमण्डनः—'श्रौतस्मार्तक्रियाः सर्वाः
 कुर्याच्चान्द्रमसर्तुषु । तदभावे तु सौरर्तुष्विति ज्योतिर्विदां मतम् ॥' स द्विविधोपि
 षोढा । वसन्तो ग्रीष्मो वर्षाः शरद्धेमन्तः शिशिरः । इत्यृतुः ॥

मासश्चतुर्धा । सावनः सौरश्चान्द्रो नाक्षत्र इति । त्रिंशद्दिनः सावनः, अर्कसं-
 क्रान्तेः संक्रान्त्यवधिः सौरः । यद्यपि हेमाद्रिमाधवकालादर्शाद्यालो-
 चनेन मेषसंक्रान्त्यां समाप्ताभावास्यकत्वं चैत्रत्वमिति लक्षणाच्च मेषसंक्रा-
 न्त्यैत्रत्वं प्रतीयते, तथापि मेषसंक्रमे दर्शद्वये सति वैशाखस्यैवाधिक्यत्वात्तत्पूर्वभावित्वेन
 मीनस्यैव चैत्रत्वं युक्तम् । एवं मेषादयो वैशाखाद्याः । अतो मीनसंक्रान्त्या मध्यस्य
 पूर्णमासिकत्वं आद्यतिथिकत्वं वा चैत्रत्वमिति लक्षणात् मीन एव सौरश्चैत्रः । एवं
 वैशाखादयोपि मेषाद्या ज्ञेयाः ॥

सौरमासप्रसङ्गात्संक्रान्तिनिर्णय उच्यते । तत्र पूर्वतोपि परतोपि संक्रमात्पु-
 ण्यकालघटिकास्तु षोडशेति सामान्यतः पुण्यकालः सर्वैरुक्तः । वि-
 शेषस्तूच्यते । अत्र मामकाः संग्रहश्लोकाः—'प्रागूर्ध्वं दश पूर्वतः प-
 ढवनिस्तद्वत्पराः पूर्वतस्त्रिंशत्षोडश पूर्वतोऽथ परतः पूर्वाः पराः स्युर्दश । पूर्वाः
 षोडश चोत्तरा ऋतुभुवः पश्चात्स्ववेदाः पुनः पूर्वाः षोडश चोत्तराः पुनरथो पु-
 ण्यास्तु मेषादितः ॥' अस्यार्थः—मेषे प्रागूर्ध्वं च दश घटिकाः पुण्यकालः, वृषे पूर्वाः
 षोडश, मिथुने पराः षोडश, कर्के पूर्वास्त्रिंशत्, सिंहे पूर्वाः षोडश, कन्यायां पराः
 षोडश, तुलायां प्रागूर्ध्वं दश, वृश्चिके पूर्वाः षोडश, धनुषि पराः षोडश, मकरे
 चत्वारिंशत्पराः । इदं च हेमाद्रिमतेनोक्तम् । माधवमते तत्र परा विंशतिः पुण्याः, कुम्भे
 पूर्वाः षोडश, मीने पराः षोडशेति । 'याप्युत्तरा पुण्यतमा मयोक्ता सायं भवेत्सा
 यदि सापि पूर्वा । पूर्वा तु योक्ता यदि सा विभाते साप्युत्तरा रात्रिनिषेधतः
 स्यात् ॥ अर्वाह् निशीयाद्यदि संक्रमः स्यात्पूर्वेऽह्नि पुण्यं परतः परेऽह्नि । आस-
 न्नयामद्वयमेव पुण्यं निशीयमध्ये तु दिनद्वयं स्यात् ॥ कर्के क्षपेप्येवमिति तुवाच हे-
 माद्रिभूरिश्च तथाऽपरार्कः । क्षपः मदीपे यदि वार्धरात्रे परेऽह्नि पुण्यं त्वय कर्कट-
 धेत् ॥ प्रभातकाले यदि वा निशीये पूर्वेऽह्नि पुण्यं तु' इति माधवाचार्यः । अत्र मू-
 लवचनानि माधवापरार्कहेमाद्यादिषु द्रष्टव्यानि । सर्वासु संक्रान्तिषु दानविशेषो
 हेमाद्रौ दानकाण्डे उक्तः । विश्वामित्रः—'मेषसंक्रमणे भानोर्मेषदानं महाफलम् ।

वृषसंक्रमणे दानं गवां प्रोक्तं तथैव च ॥ वस्त्रान्नपानदानानि मिथुने विहितानि तु ।
घृतधेनुप्रदानं च कर्कटेऽपि विशिष्यते ॥ समुवर्णं छत्रदानं सिंहपि विहितं सदा ।
कन्याप्रवेशे वस्त्राणां वेश्मनां दानमेव च ॥ तुलाप्रवेशे तिलानां गोरसानामपीष्टदम् ।
अन्नकीचलिते भानौ दीपदानं महाफलम् ॥ (अन्नकी वृश्चिकः) धनुःप्रवेशे वस्त्राणां
यानानां च महाफलम् । श्वपप्रवेशे दारूणां दानमग्रेस्तथैव च ॥ कुम्भप्रवेशे दानं तु
गवामभ्युत्थणस्य च । मीनप्रवेशे स्थानानां मालानामपि चोत्तमम् ॥' इति । अत्रोप-
वासमाह हेमाद्रावापस्तम्बः—'अयने विषुवे चैव त्रिरात्रोपोषितो नरः । स्नात्वा
यस्त्वं चयेद्भानुं सर्वकामफलं लभेत् ॥' अशक्तौ तु वृद्धवशिष्टः—'अयने संक्रमे चैव
ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । अहोरात्रोपितः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥' अत्रोपवासः सं-
क्रमदिने, दानादि तु पुण्यकालदिन इत्याचार्यचूडामणिः । विधिलाघवात् पुण्यका-
लदिन एवोभयमिति वृद्धाः । इदं च पुत्रिगृहस्थातिरिक्तविषयम् । 'आदित्येऽहनि
संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । उपवासो न कर्तव्यः पुत्रिणा गृहिणा तथा ॥' इति
जैमिनिवचनात् । अत्र आम्बुसुक्तं हेमाद्रौ विष्णुधर्मे—'श्राद्धं संक्रमणे भानोः प्र-
शस्तं पृथिवीपते ।' अपराकैऽपि विष्णुः—'आदित्यसंक्रमणं, विषुवद्वयं, विशेषेणाय-
नद्वयं, व्यतीपातः, जन्मभमभ्युदयश्च ।' एतांस्तु श्राद्धकालान्वै काम्यानाह प्रजा-
पतिः ॥' इति । द्वादशादिदिनैर्वागयनांशप्रवृत्तावपि पुण्यं वक्तुमयनग्रहणम् । अन्यथा
संक्रमणे सिद्धेरयनग्रहणं व्यर्थं स्यादित्यपरार्कः । हेमाद्रावपि गालवः—'अयनांशकतु-
ल्येन कालेनैव स्फुटं भवेत् । मृगकर्कादिगे सूर्ये याम्योदगयने सति ॥ तदा संक्रा-
न्तिकाले स्युरुक्ता विष्णुपदादयः ।' इति । अयनांशच्छ्रुतिरूपे संक्रान्तिकालेऽपि वि-
ष्णुपदादयः प्रवर्तन्ते । तेन तत्प्रयुक्तं पुण्यकालादि तत्रापि ज्ञेयमिति स एव व्या-
चख्यौ । तच्च मेषायनं वृषायनमित्यादि सर्वत्र ज्ञेयम् । माधवीयेऽपि जाबालिः—'सं-
क्रान्तिषु यथा कालस्त्वदीयेष्वयने तथा । अयने विंशतिः पूर्वा मकरे विंशतिः पराः ॥'
इति । मकरायने पूर्वाः विंशतिषट्ठिकाः पुण्याः, मकरसंक्रान्तौ तु पश्चाद्विंशतिः
पुण्याः । अन्यत्रायने तत्संक्रान्तिवदित्यर्थः । विष्णुपदादिस्वरूपं च दीपिकाया-
मुक्तम्—'हर्यद्विर्द्विषसिद्धवृश्चिकघटेऽर्कस्य यः संक्रमः कन्यामीनधनुर्द्वयुक्षु पदशीत्यारुख्यं

१—'अहोत्रोपित इत्यत्र प्रत्ययार्थस्य भूतकालत्व न विवक्षितम्—'अमावास्या द्वादशी च संक्रान्तिश्च विशेष-
यताः । एताः प्रशस्तास्तथैव भानुवास्तथैव च ॥ अत्र ज्ञानं जपो होमो देवतानां च पूजनम् । उपवासस्तथा
दानमेकैकं पावनं स्मृतम् ॥' इति सांवर्तकैकवाक्यत्वात् । वस्तुतस्तु 'प्राच्यशास्त्रितयेऽयवोपवासनम्' इति
दीपिकायां प्राचीति विशेषणात् 'त्रिरात्रोपोषितः' इति पूर्ववाक्य इवात्रापि प्रत्ययार्थस्य विवक्षा । सांवर्तक
संक्रान्त्यधिकरणकोपवासविध्यन्तम्' इति टीकायां सिद्धान्तितम् । २—कस्मिंश्चित् पुस्तके—'आदित्यसंक्रमं
चैव विषुव चायनद्वयम् । व्यतीपातोऽयं जन्मर्क्षे चन्द्रसूर्यग्रहस्तथा ॥' इति वचनमधिकं दृश्यते । ३—'ज-
न्मर्क्षम्' इति पाठान्तरम् । ४—अभ्युदयो विवाहोपनयनादिर्माहिलिकोत्पादः ।

तुलामेपयोः । प्रोक्तं तद्विषुवं शपेयनमुदकर्काटके दक्षिणम् 'इति । हर्यद्विर्विष्णुपदं, नृयुक् मिथुनम् । अत्र च पिण्डरहितं श्राद्धं कुर्यात् । तथा चापराकं मात्स्ये—' अयनद्वितये श्राद्धं विषुवद्वितये तथा । संक्रान्तिषु च सर्वासु पिण्डनिर्वपणादृते ॥' इति । श्राद्धशूलपाणिस्त्वस्य निर्मूलत्वात् समूलत्वेपि 'ततः प्रभृति संक्रान्ताद्युपरागादि-पर्वसु । त्रिपिण्डमाचरेच्छ्राद्धमेकोद्दिष्टं मृताहनि ॥' इति मात्स्योक्तेर्ग्रहणाग्रहणवद्वि-कल्प एवेत्याह, तन्न । अस्य पार्वणानुवादकत्वेन पिण्डविधायकत्वात् । पिण्डो व्यक्तिः । अन्यथैकपदे पिण्डानुवादे त्रित्वविधौ वपद्वकर्तुः प्रथमभक्षवद्वैरूप्यापत्तेः । तथा चोभ-यसमूलत्वे पिण्डरहितं पार्वणं कर्तव्यमित्युभयवचनयोरर्थः । त्रिपिण्डशब्देनै-कोद्दिष्टव्यावर्तनमात्रम् । मङ्गलकृत्येषु विशेषमाह ज्योतिर्निबन्धे नारदः—'त्या-ज्याः सूर्यस्य संक्रान्तेः पूर्वतः परतस्तथा । विवाहादिषु कार्येषु नाज्यः षोडश षो-डश ॥' इति । एतत्पुण्यकालोपलक्षणम् । 'भानोः संक्रान्तिभोगश्च कुलिकश्चाद्धया-मकः ।' इति ज्योतिःप्रकाशे वज्र्येषु परिगणनात् । अयनव्यतिरिक्तासु दशसु सं-क्रान्तिषु रात्रौ स्नानश्राद्धादि न कार्यम् । 'अहि संक्रमणे कृत्स्नमहः पुण्यं प्रकीर्तितम् । रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिनार्धं स्नानदानयोः ॥ अर्धरात्रादधस्तस्मिन् मध्याह्नस्योपरि क्रिया । ऊर्ध्वं संक्रमणे चोर्ध्वमुदयात्प्रहरद्वयम् ॥ पूर्णे चेदर्धरात्रे तु यदा संक्रमते रविः । प्राहुर्दिनद्वयं पुण्यं मुक्त्वा मकरकर्कटौ ॥' इति वृद्धवशिष्ठादि-वचनैरहःपुण्यलोक्या 'रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिवा कुर्यात्तु तत्क्रियाम् । पूर्वस्मात्प-रतो वापि प्रत्यासन्नस्य तत्फलम् ॥' इति वशिष्ठवचनाच्चार्याद्रात्रौ स्नानादिनिषेधप्र-तीतेः । यानि तु—'विवाहव्रतसंक्रान्तिप्रतिष्ठाऋतुजन्मसु । तथोपरागपातादौ स्नाने दाने निशा शुभा ॥' इति, 'राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु । स्नानदानादिकं कुर्युर्निशि काम्यव्रतेषु च ॥' इत्यादीनि च विष्णुगोभिलादिवचनानि तानि मकरकर्क-

१—श्रद्धया क्रियते तच्छ्राद्धम् । तथाच स्मृतिरपि—'श्राद्धं कृत्वा प्रयज्ञेन त्वराक्रोधविवर्जितः । उष्णमग्नं द्विजातिभ्यः श्रद्धया प्रतिपादयेत् ॥' इति । अन्यत्रापि—'संस्कृतं व्यञ्जनाद्यान्नं पयोदधिघृतान्वितम् । श्रद्धया दीयते यस्मात् तेन श्राद्धं निगद्यते ॥' इति । तथाच स्वयमपि वक्ष्यति तृतीये परिच्छेदे उत्तरार्द्धे श्राद्धनिर्णयप्र-करणे—'प्रेतं पितृश्च निर्दिश्य भोज्यं यत् प्रियमात्मनः । श्रद्धया दीयते यत्र तच्छ्राद्धं परिकीर्तितम् ॥' इत्यादि । तत्र 'प्राधान्यं पिण्डदानस्य केचिदाहुर्मनीषिणः । गयादौ पिण्डमानस्य दीयमानस्य दर्शनात् ॥ भोजनस्य प्रधानत्वं वदन्त्यन्ये महर्षयः । ब्राह्मणानां परीक्षायां महायज्ञप्रदर्शनात् ॥ आमश्राद्धविधानस्य त्रिणां पिण्डक्रि-याविधेः । तदालभ्याप्यनध्यायविधानश्रवणादपि ॥ मतद्वैधमुपाश्रयं मम त्वेतद्धृदि स्थितम् । प्राधान्यमुभयो-र्यस्मात्तस्मादेव समुद्भवः ॥' इत्यादिवचनैः श्राद्धान्तरवदत्रापि पिण्डदानभोजनयोः प्राधान्यशङ्कावारणायाह—पिण्डरहितमिति । २—तथाच—'वैधीं प्राप्तिमनूय पाक्षिकतन्निवृत्तौ पर्यवसानात्' इति टीकाकृदाशयः । ३—अर्थादुद्देश्यत्वविधेयत्वरूपवैरूप्यापत्तेः । अनेनैव पिण्डविधौ तदुद्देशेन त्रित्वविधौ चैव प्रसरतामज्ञापति-रिति टीका । ४—यथाह मत्तुरपि—'रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत राक्षसी कीर्तिता हि सा । सध्ययोरुभयोर्ध्वं सूर्यं चैवाचिरोदिते ॥' इति ।

भिश्च ॥' इति । अब्धयश्चत्वारः ४, अद्रयः सप्त ७, चन्दा नव ९, एषां मातिलोम्येन पाते ९७४ । तैर्मिते वर्षे कश्चित् क्षयमासः पूर्वं जात इत्यर्थः । तिथयः पञ्चदश १५, ईशा^१ एकादश, १११५ । एवं मिते याते कश्चिद्भविष्यतीत्यर्थः । अङ्गा ६ क्ष ५ सूर्याः १२ एकत्र १२५६ । गजाः ८, अद्रयः ७, अग्रयः ३, भूः १, एकत्र १३७८ । कुः १, वेदाः ४, इन्दुः १, एकत्र १४१ । गावः ९, कुः १, एकत्र १९ । एतैर्मिते वर्षे याते कश्चिद्भविष्यतीत्यर्थः ॥

अथ मलमासे कार्याकार्ये निरूप्यते । तत्र जायालिः—'नित्यनैमित्तिके कुर्या-
^{हरिम्नकायां} ^{वार्थनिर्णयः ।} श्राद्धं कुर्यान्मलिम्लुचे । तिथिनक्षत्रवारोक्तं काम्यं नैव कदाचन ॥'
 अयं च काम्यनिषेधः आरम्भसमाप्तिविषयः । 'असूर्या नाम ये मासा
 न तेषु मम संमतः । व्रतानां चैव यज्ञानामारम्भश्च समापनम् ॥' इति तेनैवोक्तत्वात् ।
 असूर्या अधिकमासा इत्यर्थः । तत्र 'मण्डलं तपते रविः' इति वचनात् कारीर्यादेः
 काम्यस्य त्वारम्भसमाप्ती भवत एवेत्यादिरस्त्यन्यत्र विस्तरः । काठकशृङ्गेपि—'मले-
 नन्यगतिं कुर्यान्नित्यां नैमित्तिकीं क्रियाम्' इति । तानि नैमित्तिकानि दीपिकायामु-
 क्तानि—'यन्नैमित्तिकमग्निपृथ्व्यनुगताश्याधानमर्चासु वा संस्कारादिविलोपने सति
 पुनः प्रोक्तं प्रतिष्ठादिकम् ।' इति । गत्यन्तरयुतं तु सोमादि हेयमेव । तत्र कर्तव्यान्मु-
 क्तानि कालादर्शे—'द्वादशाहं सपिण्डान्तं कर्म ग्रहणजन्मनोः । सीमन्ते पुंसवे श्राद्धं
 द्वावेतौ जातकर्म च ॥ रोगे शान्तिरलभ्ये च योगे श्राद्धव्रतानि च । प्रायश्चित्तनि-
 मित्तस्य वशात्पूर्वं परत्र च ॥ अब्दोपकुम्भमन्वादिमहालययुगादिषु । श्राद्धं दर्शे-
 प्यहरहः श्राद्धमूनादिमासिकम् ॥ मलिम्लुचान्यमासेषु मृतानां श्राद्धमाब्धिकम् ।
 श्राद्धं तु पूर्वदृष्टेषु तीर्थेष्वेव युगादिषु ॥ मन्वादिषु च यदानं दानंदैनंदिनं च यत् ।
 तिलगोभूहिरण्यानां संध्योपासनयोः क्रिया ॥ पर्वहोमश्चाग्रयणं साग्रेरिष्टिश्च प-
 र्वणि । नित्याग्निहोत्रहोमश्च देवतातिथिपूजनम् ॥ स्नानं च स्नानविधिनाप्यभक्ष्या-
 पेयवर्जनम् । तर्पणं वा निमित्तस्य नित्यत्वादुभयत्र च ॥' इति । एतौ पुंसवनसी-
 मन्तौ, एतच्च गर्भाधानाद्यन्नप्राशनान्तसंस्कारोपलक्षणम् । तदुक्तं दीपिकायाम्—'गर्भा-
 धानमुखं च चौलविधितः प्राग्जातपागं विना कृच्छ्रेष्वाग्रयणं गजेन्द्रपुरतश्छाया म-
 धानद्गयोः । तीर्थेन्दुसययोश्च पित्र्यमधिके मास्येवमाद्याचरेत्' इति । अलभ्ययोगे-
 ऽर्धोदयपञ्चकादौ काम्यान्पि व्रतादीनि कार्याणीत्यर्थः । पूर्वं परत्र मले शुद्धे चे-

१—न विद्यते अन्यत्र क्रियाचरणादितरा गतिमांगौ यस्याः सा तां, तथा चायमर्थः—यस्या अन्यमासे आ-
 चरणात् कार्यातिपत्तिजनितप्रत्यवायापत्तिरिति ।

त्यर्थः । महालयशब्देन मघात्रयोदशयुच्यत इति माधवः । दर्शश्राद्धं मलेपि कार्यम् ।
 'यत्तु ऋष्यशृङ्गः—'संवत्सरातिरेकेण मासो यः स्यान्मलिम्लुचः । तस्मिन्त्रयोदशे
 श्राद्धं न कुर्यादिन्दुसंक्षये ॥' इति । तत् काम्यदर्शश्राद्धविषयम् । 'काम्यं नैव क-
 दाचन' इति वचनात् । दर्शे च काम्यं श्राद्धं 'कन्यां कन्यावेदिनश्च' इत्यादिना
 याज्ञवल्क्येनोक्तम् । नित्यं तु मलेपि भवत्येव । 'दर्शेऽप्यहरहः श्राद्धं दानं च प्रति-
 वासरम् । गोभूतिलहिरण्यानां मासेपि स्यान्मलिम्लुचे ॥' इति मात्स्योक्तेरिति हे-
 माद्यादयः । दिवोदासीयेऽपि—'अनिन्दुरिन्दुपूर्णा च हरिवारो बुधाष्टमी । नाधि-
 मासे परित्याज्याः सीमन्तान्नाशने शिशोः ॥' इति । अनिन्दुदर्शः । द्विविधमप्यमा-
 श्राद्धं न कार्यमित्यपरार्कः । 'अत्र यद्विहितं कर्म उत्तरे मासि कारयेत् ।' इत्युक्तेः ।
 'पष्ट्या तु दिवसैर्मासः' इति शुद्धमासकरणेपि शास्त्रार्थोपपत्तेर्दर्शश्राद्धं मले न का-
 र्यमिति प्राचीनगौडाः । शूलपाणिश्च संवत्सरप्रदीपेपि—'एकराशिस्थिते सूर्ये यदा
 दर्शद्वयं भवेत् । दर्शश्राद्धं तदादौ स्यान्न परत्र मलिम्लुचे ॥' अत्रापि नित्यकाम्य-
 भेदेन प्राग्वद्भवस्था । यद्यपि कालादर्शं सर्वं वार्षिकं मासद्वये कार्यमित्युक्तं, तथापि
 हेमाद्रिमाधवापरार्कादिमतात् प्रथमाब्दिकं त्रयोदशे मलमासे । द्वितीयाद्याब्दिकं तु
 शुद्धमास एव कार्यम् । 'असंक्रान्तेपि कर्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः । तथैव मासिकं
 श्राद्धं सपिण्डीकरणं तथा ॥' इति हारीतोक्तेः । 'आब्दिकं प्रथमं यत्स्यात्तत्कुर्वीत म-
 लिम्लुचे । चतुर्दशे तु संप्राप्ते कुर्वीत पुनराब्दिकम् ॥' इति स्मृत्यन्तरोक्तेश्च पुनरा-
 ब्दिकं द्वितीयादिवार्षिकं त्रयोदशे मासेऽतीते चतुर्दशाद्यदिने कुर्यादित्यर्थः । यत्तु
 सत्यव्रतः—'वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृतेहनि । मलमासे न तत् कार्यं व्या-
 घ्रस्य वचनं यथा ॥' इति, तद्वितीयादिवार्षिकविषयम् । 'आब्दिकं प्रथमं यत्स्यात्त-
 त्कुर्वीत मलिम्लुचे ॥' इति पूर्वोक्तवचनात् । यत्र द्वादशं मासिकं शुद्धमासे भवति

१—अत्र माधवग्रहणेनारुचिः सूचिता, तद्बीजमाह टीकाकारः—'महालयशब्दस्य मघात्रयोदश्यां लक्षणा
 व्यर्था । 'वृद्धिश्राद्धं तथा सोमसम्याधेयं महालयम् । राज्याभिषेकं काम्यं च न कुर्याद्भानुलहिते ॥' इति
 भृगूक्तनिषेधस्य च कालातिपन्नमहालयविषयकत्वात् । यतः 'सप्तर्षे आश्विनादिषट्क एव' इति भूतेऽतीतो महा-
 लयस्तत्र प्राप्तोऽपि न कार्यः । किंतु तदुत्तरगौणतत्काल एवेति । यदि तु 'माद्रपदोऽपि सप्तर्षे' इति म-
 तम्, तदा प्रत्याब्दिकादिनत्वं स्वकालप्राप्तो महालयो भवत्येव । एवमेव 'तथाधिमाससप्तर्षेमलमासादिषु
 द्विज । प्रथमे या कृतिर्न स्यात्' इति सप्तर्षेपदोपादानसर्गातिः । आश्विनस्यैव सप्तर्षत्वे तत्रोपाकर्मप्राप्तिरेव
 न निषेधानुपपत्तेः' इति । वस्तुतो माधवस्य लक्षणाबीज—'अपि नः स कुले जायाद्यो नो दद्यात्त्रयोदशीम् ।
 पायसं मधुसर्पिभ्यो प्राश्न्याये कुञ्जरस्य च ॥' इत्यत्र मनुस्मृतौ टीकाया 'वर्षासु मघायुक्तत्रयोदशी पूर्वोक्ता
 विवक्षिता, तत्रापि—'प्रौष्ठपद्यामतीताया मघायुक्ता त्रयोदशीम् । प्राप्य श्राद्धं हि कर्तव्यं मधुना पायसेन
 च ॥' इति शङ्खवचनात् माद्रकृष्णत्रयोदशी पूर्ववेद च गृह्यते' इति कुङ्कुमटेनोक्तत्वात् तत्पक्षे एव महा-
 लयप्राप्तिरूपमिति भाति । २—अत्र—'मेपादिस्थे सवितरि यो यो मासः प्रपूर्यते चान्द्रः । चैत्रायः स होय'
 पूर्तिद्वित्वेऽपिमासोऽन्त्यः ॥' इति वचनान्तरमुदाहृत टीकावृत्ता । तन्मूलकमेवेदं मूलोक्तमित्यपि प्राह ।

तत्र त्रयोदशेधिक एवाब्धिकं कार्यम् । यत्र लघिकमध्ये द्वादशं मासिकं तत्र तस्य द्विरावृत्तिं कृत्वा चतुर्दशे शुद्ध एव प्रथमाब्धिकमिति निष्कर्षः । तेन द्वितीयादिशुद्धमास एव । पृथ्वीचन्द्रोदये दिवोदासीये मदनपारिजाते चैवम् । मलमासमृतानां तु यदा स एवाधिकः स्यात्तदा तत्रैव कार्यम् । यथा पैठीनसिः—‘मलमासे मृतानां तु श्राद्धं यत्प्रतिवत्सरम् । मलमासेपि कर्तव्यं नान्येषां तु कथंचन ॥’ इति । हेमाद्रौ व्यासोपि—‘मलमासमृतानां तु सौरं मानं समाश्रयेत् । स एव दिवसस्तस्य श्राद्धपिण्डोदकादिषु ॥’ अत्राधिकमृतस्य न द्वितीयाद्यब्देपि सौरविधिः । द्वितीयादान्याधिके वाब्दिके वा पूर्वनियमविधिवैरूप्यात् । किंतु प्रथमाब्दिकस्य मले नियमात् । सत्यश्रुतेन तद्विन्नस्य सर्वस्याधिके प्रतिमसवमात्रं लाघवात् । अतो न द्वितीयादौ सौरमासप्रसङ्गः । ‘चान्द्रमिष्टं तथाब्दिके । मासपक्षतिथिस्पष्टे’ इत्यादिविरोधाच्च । यत्तु वृद्धवशिष्टः—‘श्राद्धीयाहनि संप्राप्ते अधिमासो भवेद्यदि । मासद्वयेपि कुर्वीत श्राद्धमेवं न मुह्यति ॥’ यच्च व्यासः—‘उत्तरे देवकार्याणि पितृकार्याणि चोभयोः’ इति, तन्मासिकादिविषयम् । ‘यौगादिकं मासिकं च श्राद्धं चापरपक्षिकम् । मन्वादिकं तैथिकं च कुर्यान्मासद्वयेपि च ॥’ इति स्मृतिचन्द्रिकोक्तेः । तैथिकं तीर्थश्राद्धं, तच्च मासद्वयेपि कार्यमिति त्रिस्थलीसेतौ भट्टाः । केचित्तु—‘प्रतिमासं मृताहे च श्राद्धं यत्प्रतिवत्सरम् । मन्वादौ च युगादौ च तन्मासोरुभयोरपि ॥’ इति मरीचिवचनात्, ‘वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृतेहनि । मासद्वयेपि तत्कुर्याद्व्याघ्रस्य वचनं यथा ॥’ इति गालवोक्तेश्च प्रत्याब्दिकं मासद्वये कार्यमित्याहुः । तत्तुच्छम्, प्रतिमासं मृताहे क्रियमाणं मासिकम्, प्रतिसंवत्सरं क्रियमाणं कल्पादिश्राद्धमिति मरीचिवचसो मदनरत्नेन व्याख्यानात् । गालवीयस्य च मासद्वयात्मके क्षयमास इति माधवेन व्याख्यानात् । यच्च कैश्चिदुक्तं प्रथमाब्दिकं मासद्वये कार्यम्—‘आब्दिकं प्रथमं यत्स्यात्तत्कुर्वीत मलिम्लुचे । त्रयोदशे च संप्राप्ते कुर्वीत पुनराब्दिकम् ॥’ इति यमोक्तेः । तदपि चिन्त्यम् । पुनराब्दिकं द्वितीयादिवार्षिकं त्रयोदशेऽतीते चतुर्दशे कुर्यात् । अन्यथा—‘सांवत्सरं न वर्धेत श्राद्धं तत्र मृतेहनि ।’ इति पैठीनसिविरोधः स्यादिति । हेमाद्रौ पृथ्वीचन्द्रोदये च—‘एतेन न वर्धेत न च्छिन्याच्छ्रद्धेपि कुर्यादेव’ इत्यनन्तभट्टव्याख्या मानाभावात् परास्ता । पूर्वव्याख्यायां तु हारीतीये प्रथमग्रहणमेव मानम् । यदपि निर्णयामृते ‘पूर्वोक्तकालादर्शवचनात् मलमासे श्राद्धदिनस्य व-

१—अत्र वचनान्तरमप्युक्तं क्षीपिकायाम्—‘स्युः पक्षद्वयगाः कमात्प्रतिपदायाश्चेन्नमासकमाद्भूतो माधवगो मयो तु मदनी ज्येष्ठस्थिते पर्वणि । श्राद्धे त्रिंशदमी शुभाः शुभतराः कल्पादयः शुक्रगाः’ इति ।

२—‘असंश्रान्तेऽपि कर्तव्यमाब्दिकं प्रथमम्’ इति हारीतवाक्ये वत्परान्तरायवार्षिकश्राद्धस्य शुद्धमासकर्तव्यत्वं एवाब्दिकस्य प्रथमत्वं विशेषणं युज्यते’ इति टीकाश्रुदाशयः ।

न्यत्वनिरासार्थं पितृदेशेन ब्राह्मणान् भोजयित्वा शुद्धमासे सपिण्डकं श्राद्धं कुर्यात् । 'पिण्डवर्जमसंक्रान्ते संक्रान्तौ पिण्डसंयुतम् । मतिसंवत्सरं श्राद्धमेवं मासद्वयेऽपि च ॥' इति वृद्धपराशरोक्तेः^१ इति । तदपि चिन्त्यम् । पूर्वोक्तवचनस्य क्षयपूर्वभाव्यधिक-मासविषयत्वात् । तत्र हि मासद्वये श्राद्धमुक्तम् । तदाह सत्यतपाः—'एक एव यदा मासः संक्रान्तिद्वयसंयुतः । मासद्वयगतं श्राद्धं मलमासेऽपि शस्यते ॥' इति । मासद्वय-गतं पूर्वासंक्रान्तिगतं क्षयगतं च । मलमासे क्षयमासे । अपिशब्दात् पूर्वाधिमासे चेति हेमाद्रिः । दीपिकायामपि—'तत्प्राक्सप्तचधिमासको यदि भवेत्तत्रत्यसांवत्सरं तस्मिन् शुद्धतया क्षये च वचनात् कुर्याद् द्वयोः कोविदः ।' इति । कालादर्शोप्येतद्वि-षय एवेत्यलं बहुना ॥

मलमासे वर्ज्यान्युक्तानि कालादर्शे—'अनित्यमनिमित्तं च दानं च महदादि-
मलमासे वर्ज्यानि । कम् । अग्राधानाध्वरापूर्वतीर्थयात्रामरेक्षणम् ॥ देवारामतडागादिम-
तिष्ठा मौञ्जिवन्धनम् । आश्रमस्वीकृतिः काम्यवृत्तोत्सर्गश्च निष्क्रमः ॥
राज्याभिषेकः प्रथमश्रूडाकर्मव्रतानि च । अन्नप्राशनमारम्भो गृहाणां च प्रवेशनम् ॥
स्नानं विवाहो नामातिपन्नं देवमहोत्सवः । व्रतारम्भसमाप्ती च कर्म काम्यं च पाप्म-
नाम् ॥ प्रायश्चित्तं तु सर्वस्य मलमासे विवर्जयेत् । उपाकर्मोत्सर्जनं च पवित्रदम-
नार्पणम् ॥ अवरोहश्च हेमन्तः सर्पाणां बलिरष्टकाः । ईशानस्य बलिर्विष्णोः शयनं
परिवर्तनम् ॥ दुर्गेन्द्रस्थापनोत्थाने ध्वजोत्थानं च वज्रिणः । पूर्वत्र प्रतिपिद्धानि प-
रत्रान्यच्च दैविकम् ॥' इति । अत्र मूलवचनानि हेमाद्रिमाधवादिभ्यो ज्ञेयानि ।
दिवोदासीयेपि—'यात्रोत्सवं च देवादिशपथं दिव्यमेव च । मलमासे न कुर्वीत
व्याघ्रस्य वचनं यथा ॥' इति ॥

अयं निर्णयः क्षयमासेऽपि ज्ञेयः । 'रविसंक्रमहीने यो वर्ज्यावर्ज्यविधिः
स्मृतः । स एव तु द्विसंक्रान्ते मलमासेऽप्युदीरितः ॥' इति काठकगृह्यो-
क्तेः । क्षयमासमृतानां प्रत्याब्दिके विशेषो हेमाद्रौ—'तिथ्यर्थे प्रथमे पूर्वो
द्वितीयेर्द्धे तथोत्तरः । मासाविति बुधेऽधिन्त्यौ क्षयमासस्य मध्यगौ ॥'
आब्दिकवर्धापनेऽपि ज्ञेयम् । यन्मलमासे वर्ज्यमुक्तं तच्छुक्रगुर्वोरस्तादि-
ष्वपि ज्ञेयम् । तदाह बृहस्पतिः—'वाले वा यदि वा वृद्धे शुके वास्तं गते गुरौ । म-
लमास इवैतानि वर्जयेद्देवदर्शनम् ॥' इति । 'अनादिदेवतां दृष्ट्वा शुचः स्फुर्नेष्टुर्भा-
र्गवे । मलमासेऽप्यनाष्टतृतीर्थयात्रां विवर्जयेत् ॥' आष्टतृतीर्थे दोषाभावमात्रं न तु

१—एवं सति यत्र—'मासः संक्रान्तिहीनोऽधिक इति कथितः शीघ्रमन्दप्रचारः सप्तपौहस्पतिः स्यात्सम-
विषमतया चालनं तत्क्षयस्य । पूर्ववन्द्वाक्ययोगैर्विरहितसंक्रान्तितत्कालेन स्याद्वकस्यार्कस्य मासे यदि न चत्पनि
वे मासयुग्मं विचिन्त्यम् ॥' इति वटेश्वरसिद्धान्ते मासयुग्मचिन्ताभिधाने तदशुद्धमेव' इति टीकाभिप्रेतम् ।

फलमिति वाचस्पतिमिश्राः । तन्न । असति बाधके फलहेतुत्वाक्षतेः । लल्लोपि—‘नी-
चस्थे वक्रसंस्थेऽप्यतिचरणगते बालवृद्धास्तगे वा संन्यासो देवयात्रा व्रतनियम-
विधिः कर्णवेधस्तु दीक्षा । मौञ्जीबन्धोद्गनानां परिणयनविधिर्वास्तुदेवप्रतिष्ठा वज्र्याः
सद्भिः प्रयत्नाद्भिदशपतिगुरौ सिंहराशिस्थिते च ॥’ इति । दीक्षा यागदीक्षा, आग-
मदीक्षा च । तथा—‘उद्यानचूडाव्रतबन्धदीक्षा विवाहयात्रा च बधूपवेशः । तडागकूप-
त्रिदशप्रतिष्ठा वृहस्पतौ सिंहगते न कुर्यात् ॥’ दिवोदासीये—‘गुर्वादित्ये गुरौ सिंहे
नष्टे शुके मलिम्लुचे । गृहकर्मव्रतं यात्रां मनसापि न चिन्तयेत् ॥’ अस्यापवादास्त-
त्रैव ब्राह्मे—‘गुण्डनं चोपवासश्च गौतम्यां सिंहगे गुरौ । कन्यागते तु कृष्णायां न तु

सिंहस्थे कन्या-
गते वा गुरौ गो-
दावरी कृष्णास्त्रा-
नम् ।

तत्तीरवासिनाम् ॥’ तथा—‘आद्यासौ गौतमी गङ्गा द्वितीया जाह्नवी
स्मृता । सर्वतीर्थफलं स्नानाद् गौतम्यां सिंहगे गुरौ ॥’ संहिताप्र-
दीपे—‘स्यात्सप्तरात्रं गुरुशुक्रयोश्च बालत्वमहां दशकं च वार्धम् । वृद्धौ
सितेज्यावशुभौ शिशुत्वे शस्तौ यतस्तावुपचीयमानौ ॥’ वशिष्ठः—‘अ-

तिचारगते जीवे वर्जयेत्तदनन्तरम् । व्रतोद्वाहादिकार्येषु अष्टाविंशतिवासरात् ॥’ बा-
ल्यादिलक्षणासुक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते—‘रविणा सत्तिरन्येषां ग्रहाणामस्त उच्यते । त-
तोऽर्वाग्वार्धकं प्रोक्तमूर्ध्वं बाल्यं प्रकीर्तितम् ॥’ इति । बाल्यादिपरिमाणं च वृ-
त्तशते—‘बालः शुक्रो दिवसदशकं पञ्चकं चैव वृद्धः पश्चाद्दहां त्रितयमुदितः पक्ष-

गुरु-शुक्रयो-
र्वाल्य-वृद्धत्ववि-
चारः ।

मैत्र्यां क्रमेण । जीवो वृद्धः शुचिरपि तथा पक्षमन्यैः शिशू तौ वृद्धौ
प्रोक्तौ दिवसदशकं चापरैः सप्तरात्रम् ॥’ पश्चिमत उदये दशदिनानि
बालः, अस्ते पञ्चदिनानि वृद्धः, पूर्वतो दिनत्रयं बालः, पक्षं च वृद्ध

इत्यर्थः । जीवो गुरुः । अन्यत्र खन्यधोक्तम्—‘प्राक्पश्चादुदितः शुक्रः पञ्चसप्तदिनं
शिशुः । विपरीतं तु वृद्धत्वं तद्वदेव गुरोरपि ॥’ इति । एषां च पक्षाणां व्यवस्थामाह
मिहिरः—‘बहवो दर्शिताः काला ये बाल्ये वार्द्धकेषु वा । ग्राह्यास्तत्राधिकाः शेषा
देशभेदादुत्तापदि ॥’ इति । देशभेदश्च मदनरत्ने गार्ग्यः—‘शुक्रो गुरुः प्राक् पराक्
बालो विन्ध्ये दशावन्तिषु सप्तरात्रम् । वज्रेषु हूणेषु च पट्टे च पञ्च शेषे च देशे
त्रिदिनं वदन्ति ॥’ इति । अस्तादेरपवादः काशीखण्डे—‘न ग्रहास्तोदयकृतो दोषो
विश्वेश्वरालये ।’ त्रिस्थलीसेतौ वायवीये—‘गोदावर्या गयायां च श्रीशैले ग्रहणद्वये ।
सुरासुरगुरुणां च मौढ्यदोषो न विद्यते ॥’ ग्रहणद्वये तन्निमित्तककुक्षेत्रयात्रादा-
नादावित्यर्थः । तदाह त्रिस्थलीसेतौ लल्लः—‘उपप्लवे शीतलभानुभान्वोरर्धोदये वै
कपिलाख्यपष्ठ्याम् । सुरासुरेज्यास्तमयेपि तीर्थे यात्राविधिः संक्रमणे च शस्तः ॥
न मूढदोषो न च रात्रिदोषो न चाधिमासो न मृतिर्न मृतिः ॥’ एवमप्युत्तरार्द्धे प-

ठन्ति । इत्यलं बहुना । मलमासे च व्रतविशेष उक्तो हेमाद्रौ पात्रे—‘अधिमासे तु संप्राप्ते गुडसर्पिर्घृतानि च । त्रयस्त्रिंशदपूपानि दातव्यानि दिने दिने ॥ साज्यानि गुडमिश्राणि अधिमासे नृपोत्तम । अधिमासे तु संप्राप्ते त्रयस्त्रिंशच्च देवताः ॥ उद्दिश्यापूपदानेन पृथ्वीदानफलं लभेत् । त्रयस्त्रिंशदपूपान्नं कांस्यपात्रे निधाय च ॥ सघृतं सहिरण्यं च ब्राह्मणाय निवेदयेत् । विष्णुरूपी सहस्रांशुः सर्वपापप्रणाशनः ॥ अपूपान्नप्रदानेन मम पापं व्यपोहतु । नारायण जगद्धीज भास्करप्रतिरूपक ॥ व्रतेनानेन पुत्रांश्च संपदं चाभिवर्धय । यस्य हस्ते गदाचक्रे गरुडो यस्य वाहनम् । शङ्खः करतले यस्य स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥ कलाकाष्ठादिरूपेण निमेषघटिकादिना । यो वञ्चयति भूतानि तस्मै कालात्मने नमः ॥ कुरुक्षेत्रमयं देशः कालः पर्व द्विजो हरिः । पृथ्वीसममिदं दानं गृहाण पुरुषोत्तम ॥ मलानां च विशुद्ध्यर्थं पापप्रशमनाय च । पुत्रपौत्राभिवृद्ध्यर्थं तव दास्यामि भास्कर ॥ मन्त्रेणानेन यो दद्यात् त्रयस्त्रिंशदपूपकान् । प्राप्नोति विपुलां लक्ष्मीं पुत्रपौत्रादिसंपदः ॥’ इति ॥ इति निर्णयसिन्धौ मलमासनिर्णयः ॥

पक्षनिर्णयस्तु—‘दैवे मुख्यः शुक्लपक्षः कृष्णः पित्र्ये विशिष्यते ।’ इति माधवे-
 नोक्तः । अथ तिथिनिर्णयः । तत्र तिथिर्द्विधा । शुद्धा विद्धा च ।
 दिने तिथ्यन्तरसंबन्धरहिता शुद्धा । तद्रहिता विद्धा ॥

तत्र शुद्धायामसंदेहाद्विद्धा निर्णीयते । तत्र सामान्यतो वेधमाह माधवीये पैठीन-
 सिः—‘पक्षद्वयेपि तिथयस्तिथि पूर्वा तथोत्तराम् । त्रिभिर्मुहूर्तैर्विव्यन्ति
 सामान्योयं विधिः स्मृतः ॥’ इति । हेमाद्रिमदनरत्नादौ तु द्विमुहूर्तोऽप्युक्तः—
 ‘उदिते दैवतं भानौ पित्र्यं चास्तमिते रवौ । द्विमुहूर्त्ता त्रिरहश्च सा तिथिर्हव्यकव्य-
 योः ॥’ इति विष्णुधर्मोक्तेः । द्विमुहूर्तत्वं चानुकल्पः । ‘द्विमुहूर्त्तापि कर्त्तव्या या
 तिथिर्वृद्धिगामिनी ।’ इति दक्षेणापिशब्दोक्तेः । अयं वेधः प्रातरेव । सायं तु त्रिमु-
 हूर्तो वेध एव । ‘यां तिथिं समनुप्राप्य यात्यस्तं पद्मिनीपतिः । सा तिथिस्तदिने
 प्रोक्ता त्रिमुहूर्त्तैव या भवेत् ॥’ इति स्कान्दोक्तेः । दीपिकापि—‘त्रिमुहूर्त्तगा तु सकला
 साये’ इति । यानि तु—‘त्रतोपवासस्नानादौ घटिकैकापि या भवेत् । उदये सा ति-
 थिर्ग्राह्या विपरीता तु पैतृके ॥’ इत्यादीनि स्कान्दादिवचनानि तानि वैश्वानराधि-
 करणन्यायेनावयवस्तुल्या त्रिमुहूर्त्तप्रशंसापराणि । तिथिविशेषे वेधविशेषः
 स्कान्दे—‘नागो द्वादशनाडीभिर्दिक् पञ्चदशभिस्तथा । भूतोऽष्टदशनाडीभिर्दूषयत्युत्तरां
 तिथिम् ॥’ इति । अयं चोपवासातिरिक्तविषय इति वक्ष्यते ॥ इति वेधः ॥

१—‘एता एकादश प्रोक्ता अष्टौ तु वसवः स्मृता । आदित्या द्वादश प्रोक्ता वषट्कार प्रजापति ॥ इ-
 त्येता देवता दद्याताश्चयस्त्रिंशत्’ इत्युक्ता ।

तत्र सर्वा तिथिर्यदहः कर्मकालव्यापिनी सैव ग्राह्या । 'कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः । तया कर्माणि कुर्वीत हासवृद्धी न कारणम् ॥' इति विष्णुधर्मोक्तेः । दिनद्वये तद्व्याप्तावेकदेशव्याप्तौ वा युग्मवाक्यान्निर्णयः । तस्य पूर्वावाधेनोपपत्तेः । कर्मकालस्य प्रधानाङ्गत्वाच्च । युग्मवाक्यं तु निगमः । 'युग्माग्रियुगभूतानां पण्युन्योर्वसुरन्ध्रयोः । रुद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्दश्या च पूर्णिमा ॥ प्रतिपद्यप्यमावास्यातिथ्योर्युग्मं महाफलम् । एतद्व्यस्तं महादोषं हन्ति पुण्यं पुरा कृतम् ॥' इति । अत्र रन्ध्रान्ताः शब्दा द्वितीयादिनवम्यन्ततिथिवाचकाः । रुद्र एकादशी द्वितीया तृतीयायुता सा च द्वितीयायुतेति सप्तयुग्मानीत्यर्थः । इदं च शुक्लपक्षे । अमाप्रतिपद्युग्मस्य पूर्णिमायाश्च तत्रैव सत्त्वादिति केचित् । तत्त्वं त्वमावास्याप्रतिपद्युग्मात् कृष्णपक्षलिङ्गात् पक्षद्वयपरमिदं तत्तद्विशेषवाक्यैः कृष्णे तिथिविशेषेपोह्यत इति । दशमी तूक्ता पुराणसमुच्चये—'संपूर्णे दशमी कार्या मिश्रिता पूर्वयाथवा ।' इति । संपूर्णे शुक्लपक्षे । त्रयोदशी तु सुमन्तुनोक्ता—'त्रयोदशी तु कर्तव्या द्वादशीसहिता मुने ।' इति । कृष्णपक्षे त्वामस्तम्यः—'प्रतिपत्सद्वितीया स्यात् द्वितीया प्रतिपद्युता । चतुर्थी संयुता या च सा तृतीया फलप्रदा ॥ पञ्चमी च प्रकर्तव्या पथ्या युक्ता तु नारद । कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ॥ पूर्वविद्धा प्रकर्तव्या परविद्धा न कुत्रचित् । दशमी च प्रकर्तव्या सदुर्गा द्विजसत्तम ॥ पञ्चम्या अमावास्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी । एताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्वेण संयुताः ॥' इति । यत्तु व्याघ्रः—'खर्वो दर्पस्तथा हिंसा त्रिविधं तिथिलक्षणम् । खर्वदर्पो परौ पूज्यौ हिंसा स्यात् पूर्वकालिकी ॥' इति । खर्वः साम्यं, दर्पो वृद्धिः, तयोः परा । हिंसा क्षयस्तत्र पूर्वत्यर्थः । एतच्छ्राद्धादिविषयम् । 'द्वितीयादिषु युग्मानां पूज्यता नियमादिषु । एकोदिष्टादिवृद्ध्यादौ हासवृद्ध्यादिचोदना ॥' इति व्यासोक्तेः । नियमादिषु व्रतदानादिदैवकर्मसु । एकोदिष्टादितिथेर्वृद्ध्यादावित्यर्थः । कर्मकालव्याप्त्यभावे तु कर्मोपक्रमकालगैव ग्राह्या । 'कर्मोपक्रमकालगा तु कृतिभिर्ग्राह्या न युग्मादरः' इति दीपिकोक्तेः । यानि तु—'यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः । सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु ॥' इत्यादीनि, तानि त्रिमुहूर्त्तादिस्तुतिरिति निर्णयशैली ॥

अथैकभक्तम् । तत्कालः पाद्वे—'मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या एकभक्ते सदा तिथिः ।' इति । मध्याह्नश्च पञ्चधाविभक्तदिनतृतीयांशः । तेन यद्यपि द्वादशदण्डानन्तरं प्राप्यते तथापि—'दिनार्धसमयेतीते भुज्यते नियमेन यत् । एकभक्तमिति प्रोक्तमतस्तत्स्यादिवैव हि ॥' इति स्कान्दोक्तेः । षोडशसप्तदशादिदण्डा मुख्यः

एकभक्तकाल-
निर्णयः ।

१—'यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे । विद्यमानो मवेदहं नोऽहितोपक्रमेण तु ॥' इति भीषायन-
वचनाच्च ।

कालः । दीपिकायां तु—‘मध्याह्नान्त्यदले त्रिभागदिवसे स्यादेकभक्तम्’ इति । ततः सूर्यास्तपर्यन्तं गौणः । ‘दिवैव हि’ इत्यस्य वैषम्यार्थपर्येतत्परत्वात् । अत्र पूर्वद्युर्व्याप्तिः परेद्युरुभयेद्युर्व्याप्तिस्तदभावोऽशक्यमिति तत्रापि साम्यं वैषम्यं चेति पट् पक्षाः । ‘तत्राद्ययोरसंदेह एव । तृतीये तु पूर्वेऽह्नि गौणमुख्यमाप्तेः सत्त्वात् पूर्वा’ इति माधवः । ‘युगमवाक्यान्निर्णयः’ इति हेमाद्रिः । चतुर्थपक्षे पूर्वव । गौणकालव्याप्तेः सत्त्वात् । वैषम्येणांशव्याप्तौ याधिका सा ग्राह्या, साम्ये पूर्वा । अयं च स्वतन्त्रैकभक्तनिर्णयः । अन्याङ्गे उपवासप्रतिनिधौ तदनुसारेण निर्णयः ॥

अथ नक्तम् । तच्च दिनानशनपूर्वरात्रिभोजनम् । तत्र प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या । ‘प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या तिथिर्नक्तत्रते सदा ।’ इति वत्सोक्तेः ।

नक्तं प्रदोषयो
विचारः ।

प्रदोषस्तु—‘त्रिमुहूर्तं प्रदोषः स्याद्भानावस्ते गते सति । नक्तं तत्र तु कर्त्तव्यमिति शास्त्रविनिश्चयः ॥’ इति मदनरत्ने व्यासोक्तेः । तत्रापि त्रिदण्डोत्तरं कार्यम् । ‘सायंसंध्या त्रिघटिका अस्तादुपरि भास्वतः ।’ इति स्कान्दोक्तेर्दण्डत्रयस्य संध्यात्वात्तत्र—‘चलारीमानि कर्माणि संध्यायां परिवर्जयेत् । आहारं मैथुनं निद्रां स्वाध्यायं च चतुर्थकम् ॥’ इति मार्कण्डेयेन भोजननिषेधात् । ‘मुहूर्त्तोऽनं दिनं नक्तं प्रवदन्ति मनीषिणः । नक्षत्रदर्शनान्नक्तमहं मन्ये गणाधिप ॥’ इति माधवीये भविष्योक्तेश्च । गौडास्तु—‘प्रदोषोऽस्तमयादूर्ध्वं घटिकाद्वयमिष्यते ॥’ इति वत्सोक्तः प्रदोषः । संध्या च दिनरात्रयोः संधौ मुहूर्त्तः । ‘अर्धास्तमयात्संध्या व्यक्तीभूता न तारका यावत् । तेजःपरिहानिवशाद्भानोरर्धोदयं यावत् ॥’ इति वराहोक्तेरित्याहुः । तन्न । अस्य संध्यावन्दनानध्यायादिपरत्वात् । अत एव तत्र खण्डमण्डलस्य संध्यात्वमुक्तं विज्ञानेश्वरेण । यच्च मदनरत्ने—‘नक्तस्य वैधत्वाद्वागमासभोजनगोचरो निषेधः’ इत्युक्तम् । तन्न । विधेर्निषेधाविरोधात् । अन्यथा कपिञ्जलानित्यत्र त्रिभ्योधिकानां हिंसनं स्यात् । सायंकाले नक्तं तु दिनद्वये प्रदोषस्पर्शे ज्ञेयम् । ‘अतथात्वे परत्र स्यादस्तादवर्ग्यती हि सा ।’ इति जायादिवचनात् । ‘प्रदोषव्यापिनी न स्यादिव नक्तं विधीयते । आत्मनो द्विगुणा छाया मन्दीभवति भास्करे ॥ तन्नक्तं नक्तमित्याहुर्न नक्तं निशि भोजनम् ॥’ इति स्कान्दाच्च । यत्यादीनामपि सायाह्ने—‘नक्तं निशायां कुर्वीत गृहस्थो विधिसंयुतः । यतिश्च विधवा चैव कुर्यात्तत्सदिवाकरम् ॥’ इति तत्रैव स्मृत्यन्तरात् । इदमपुनविधुरोपलक्षणम् । पुत्रवतस्तु रात्रावेव । ‘अनाश्रमोऽप्याश्रमी स्यादपत्रीकोपि पुत्रवान्’ इति संग्रहोक्तेः ।

१—अत्र—‘संध्याभोजननिषेधस्य रागप्राप्तभोजनपरतयेहाश्रिते’ इति हेतुस्तुष्टीक्रियाम् । २—उपवासस्य प्रतिनिधिः पर्यायः । उपवासलक्षणं तूक्तं स्मृत्यन्तरे—‘उपास्तस्य पापेभ्यो यस्तु पापो गुणैश्च ह । उपवासः स विज्ञेयो न शरीरविशेषणम् ।’ इति । ३—‘तिथिर्यथोपवासे स्यादेकभक्तेऽपि सा तथा ।’ इति सुमन्तुवचनमपि उपवासप्रतिनिध्येकपरम् इति टीकायामुक्तम् ।

सौरनक्षत्रं तु दिवैव । 'त्रिमुहूर्तसृगेवाहि निशि चैतावती तिथिः । तस्यां सौरं भवेन्नक्तमहन्येव तु भोजनम् ॥' इति सुमन्तूक्तेः । हरिनक्षत्रे विशेषः कालादर्शे स्कान्दे—'उदयस्या सदा पूज्या हरिनक्षत्रे तिथिः ।' इति । अन्यनक्षत्रं तु संक्रान्त्यादावपि रात्रावेव । निषेधस्य रागमात्रभोजनगोचरत्वेन वैधावाशकत्वात् । दिनद्वयव्याप्तौ परा । 'उभयोर्यदि वा तिथ्योः प्रदोषव्यापिनी तिथिः । तत्रोचरत्र नक्तं स्यादुभयत्रापि सा यतः ॥' इति कालादर्शे जावालिवचनात् । अन्यपक्षेषु एकभक्तवन्निर्णयः । अत्र विशेषो मदनरत्ने गारुडे—'हविष्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारलाघवम् । अग्निकार्यमधःशय्यां नक्तभोजी पठाचरेत् ॥' अग्निकार्यं व्याहृतिदोषः ॥ इति नक्तम् ॥ अयाचिते तु विशेषवचनाभावात् पक्षे उपवासे मासे उपवासवन्निर्णयः ॥

नक्षत्रयमका
लनिर्णयः ।

अथ नक्षत्रव्रतकालनिर्णयः ॥ विष्णुधर्म—'उपोषितव्यं नक्षत्रं यस्मिन्स्तमियाद्रविः । युज्यते यत्र वा तारा निशीथे शनिना सह ॥' इति । माधवीये स्कान्दे—'तत्रैवोपवसेदक्षे यनिशीथादयो भवेत् । उपवासे यदक्षं स्यात्तद्धि नक्तं कभक्तयोः ॥'

अथ व्रतपरिभाषा ॥ तत्राधिकारिणो मदनरत्ने भविष्ये—'अनग्रयस्तु ये विमास्तेषां श्रेयो विधीयते । व्रतोपवासनियमैर्नानादानैस्तथा नृप ॥' अनग्रिग्र-

व्रतपरिभाषा ।

हणमुपवासविषयम् । अत एव देवलः—'आहिताग्निरनङ्गांश्च ब्रह्मचारी च ते त्रयः । अश्नन्त एव सिध्यन्ति नैर्षा सिद्धिरनश्नताम् ॥' एकादश्यादौ तु वचनान्नवतीति वक्ष्यामः । शूद्रस्याप्यधिकारः । 'शूद्रो वर्णश्चतुर्थोऽपि वर्णत्वाद्धर्ममर्हति । वेदमन्त्रस्वधास्वाहावपट्कारादिभिर्विना ॥' इति व्यासोक्तेः । शाच्यास्तु वैश्यशूद्रयोर्द्विरात्राधिकोपवासनिषेधः । 'वैश्याः शूद्राश्च ये मोहादुपवासं प्रकुर्वते । त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा तेषां व्युष्टिर्न विद्यते ॥ चतुर्थभक्तक्षपणं वैश्ये शूद्रे विधीयते । त्रिरात्रं तु न धर्मज्ञैर्विहितं ब्रह्मवादिभिः ॥' इति हेमाद्रौ वच-

उपवासाधि-
कारिनिर्णयः ।

नादित्याहुः । यावदुक्तनिषेध इत्यन्ये । तत्त्वं तु निर्मूलमिति प्रकरणाभ्युपगम्यततोविषय इति युक्तम् । एवं स्त्रीणामपि । यत्तु स्कान्दे—'नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् । भर्तृशुश्रूषयैवैता लोकानिष्ठान् व्रजन्ति हि ॥ यद्देवेभ्यो यच्च पित्रादिकेभ्यः कुर्याद्भर्ताभ्यर्चनं सत्क्रियां च । तस्यार्थं वै सा फलं नान्यचित्ता नारी भुङ्क्ते भर्तृशुश्रूषयैव ॥' आदित्यपुराणे—'नारी खल्वननुज्ञाता भर्ता चापि सुतेन वा । विफलं तद्भवेत्तस्या यत्करोत्यौर्ध्वदेहिकम् ॥' इति । और्ध्वदेहिकं पारलौकिकं तद्भर्तृननुज्ञाविषयम् । 'भार्या पत्युर्मतेनैव व्रतादीनाचरे-

१—'एकमन्त्रायापितयोर्षा विंशतिषट्ठिकावधिः । सा तिथिः सकला ज्ञेया नक्तं सायाहसंगता ॥' इति विशेषवचनानिर्णय इति मयूखकृदभिप्रायः ।

त्सदा ।' इति कात्यायनोक्तेः । अत्र विशेषो हरिवंशे—'स्नानं च कार्यं शिरसस्ततः फलमवामुयात् । स्नात्वा स्त्री प्रातरुत्थाय पतिं विज्ञापयेत्सती ॥' तथा—'गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं सकुशं साक्षतं तथा । गोशृङ्गं दक्षिणं सिक्त्वा प्रगृहीयाच्च तज्जलम् ॥' औदुम्बरं ताम्रमयम् । 'ततो भर्तुः सती दद्यात्स्नातस्य प्रयतस्य च । आत्मनश्चाभिपेक्तव्यं ततः शिरसि तज्जलम् । उपवासेषु कर्त्तव्यमेतद्धि व्रतकेषु च ॥' इति । सर्वव्रतेषु संकल्पविधिश्च भारते—'गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः । उपवासं तु गृहीयाद्यद्वा संकल्पयेद्बुधः ॥' हस्तेनैवेत्यर्थः । अथ व्रतारम्भकालः । मदनरत्ने

व्रतसंकल्पस्त-
दारम्भकालश्च ।

गार्ग्यः—'अस्तगे च गुरौ शुके बाले वृद्धे मलिम्लुचे । उद्यापनमुपा-
रम्भं व्रतानां नैव कारयेत् ॥' रत्नमालायाम्—'सोमसौम्यगुरुशुक्रवा-
सराः सर्वकर्मसु भवन्ति सिद्धिदाः । भानुभौमशनिवासरेषु च प्रोक्तमेव खलु कर्म
सिध्यति ॥' तथा—'विरुद्धसंज्ञा इह ये च योगास्तेषामनिष्टः खलु पाद आद्यः ।
स वैधृतिस्तु व्यतिपातनामा सर्वोप्यनिष्टः परिघस्य चार्द्धम् ॥ तिस्रस्तु योगे प्रथमे
सवज्रे व्याघातसंज्ञे नवपञ्चशूले । गण्डेऽतिगण्डे च पदेव नाड्यः शुभेषु कार्येषु वि-
वर्जनीयाः ॥' संग्रहे—'कृष्णेग्निदिशयोरूर्ध्वं सप्तमीभूतयोरधः । शुके वेदेशयोरूर्ध्वं
भद्रा प्राग्वसुपूर्णयोः ॥' श्रीपतिः—'न सिद्धिमायाति कृतं च विष्ट्यां विपारिधाता-
दिकमत्र सिद्धम् ।' व्यवहारसमुच्चये—'दशम्यामष्टम्यां प्रथमघटिकापञ्चकपरं हरिद्युः
सप्तम्यां द्विदशघटिकान्ते त्रिघटिकम् । तृतीया राकायां खयमघटिकाभ्यः परभवं
शुभं विष्टेः पुच्छं शिवतिथिचतुर्थ्योस्तु विरमे ॥' तत्रैव—'सर्पिणी तु सिते पक्षे कृष्णे
चैव तु वृश्चिकी । सर्पिण्यास्तु सुखं त्याज्यं वृश्चिक्याः पुच्छमेव च ॥' माधवीये—
'विष्टिर्यदाहनि तियेरपरार्धजाता पूर्वार्धजा निशि तदा शुभदा च पुच्छे ।' ब्रह्म-
यामले—'दिनभद्रा यदा रात्रौ रात्रिभद्रा यदा दिवा । न त्याज्या शुभकार्येषु प्रा-
हुरेवं पुरातनाः ॥' श्रीपतिः—'षट् पौष्णतो द्वादश शंकराच्च पौरंदराद्भानि नव
क्रमेण । पूर्वार्द्धमध्यापरभागयुञ्जि चिरंतनं ज्यौतिषिकैः स्मृतानि ॥' व्रतारम्भे

अत्र विशेषः ।

च विशेषो मदनरत्ने सत्यव्रतेनोक्तः—'उदयस्था तिथिर्या हि न
भवेद्दिनमध्यभाक् । सा खण्डा न व्रतानां स्यादारम्भश्च समापनम् ॥'
इति । देवलः—'अभुक्त्वा प्रातराहारं स्नात्वाचम्य समाहितः । सूर्याय देवताभ्यश्च
निवेद्य व्रतमाचरेत् ॥' मदनरत्ने भविष्ये—'क्षमा सत्यं दया दानं शौचमिन्द्रियनि-
ग्रहः । देवपूजाग्निहवनं संतोषः स्तेयवर्जनम् ॥ सर्वव्रतेष्वयं धर्मः सामान्यो दशधा
स्मृतः ॥' अग्निहोमस्तद्देवत्यः, व्याहृतिहोमो वेति वर्धमानः । यत्तु तेनोक्तम्—'सर्व-
पदमेतत् पुराणोक्तप्रकृतव्रतपरम् । व्रतान्तरे तु विध्यन्तरसत्त्वे होमोऽन्यथा न । अत

एवैकादश्यां शिष्टानां होमानाचरणम्' इति । तन्न । 'जपो होमश्च' इति वक्ष्य-
माणैकवाक्यत्वेनास्य काम्यव्रतसमाप्तिपरत्वात् । तत्त्वं तु सामदश्यास्य पशुमित्रवि-
न्दादिप्रकरणस्येनेव तत्तद्व्रतविशेषहोमविधिभिरस्योपसंहार इति । विष्णुधर्म—'त-
ज्जप्यजपनं ध्यानं तत्कथाश्रवणादिकम् । तदर्चनं च तन्नामकीर्तनश्रवणादयः ॥
उपवासकृतामेते गुणाः प्रोक्ता मनीषिभिः ॥' कौर्म—'वहिर्ग्रीमान्त्यजान्सूतिं पतितं च
रजस्वलाम् । न स्पृशेन्नाभिभापेत नैक्षेत व्रतवासरे ॥' पृथ्वीचन्द्रोदये अग्निपुराणे—
'स्नात्वा व्रतवता सर्वव्रतेषु व्रतमूर्त्तयः । पूज्याः सुवर्णमय्याद्याः शक्त्या वै भूमि-
शायिना । जपो होमश्च सामान्यं व्रतान्ते दानमेव च ॥ चतुर्विंशद्वादश वा पञ्च वा
त्रय एव च । विप्रा भोज्या यथाशक्ति तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ॥' अत्र विप्रा इति
पुंलिङ्गनिर्देशात् पुमांस एव भोज्याः, न तु स्त्रियः । एवं सहस्रभोजनादावपि । वि-
रूपैकशेषस्य प्रमाणान्तरं विनायुक्तत्वात् । अत एव द्वयोर्यजमानयोः प्रतिपदं कुर्यात् ।
'बहुभ्यो यजमानेभ्यः' इत्यादौ विरूपैकशेषायोगात् । 'पत्न्यभिप्रायं द्वित्वं बहुत्वं
वा न संभवति' इत्युक्तमाचार्यैः । पार्थसारथिना च—'एतेनैकस्य ब्राह्मणस्याष्टव्या
भोजनं परास्तम् । बहुत्वस्यैकपदश्रुत्या ब्राह्मणान्वितत्वेन भोजनान्वयाभावात्' इत्य-
न्यत्र विस्तरः । 'शूद्रस्य तु प्रतिष्ठादिवद्विप्रद्वारा व्याहृतिहोमः' इति वर्धमानः । व्र-
तमूर्त्तयो व्रतदेवताप्रतिमाः । प्रतिमास्वरूपं च मदनरत्ने भविष्ये—'अनुक्तद्रव्य-
प्रतिमास्वरू-
पनिर्णयः । तत्संख्या देवताप्रतिमा नृप । सौवर्णीं राजतीं ताक्षीं वृक्षजां मार्तिकीं
तथा ॥ चित्रजां पिष्टलेखोत्थां निजवित्तानुरूपतः । आ मापात् प-
लपर्यन्तं कर्त्तव्या शाठ्यवर्जितैः ॥' तत्रैव ब्राह्मे—'आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु वि-
धीयते । मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः ॥' मन्त्रानुक्तौ समस्तव्याहृति-
रूपो मन्त्रः प्रजापतिश्च देवतेति कल्पतरुः । वर्धमानधृतदेवीपुराणे—'होमो ग्रहादि-
पूजायां शतमष्टाधिकं भवेत् । अष्टाविंशतिरष्टौ वा यथाप्राप्तिं विधीयते ॥' मदन-
रत्ने—'अनुक्तसंख्या यत्र स्याच्छतमष्टोत्तरं स्मृतम् ।' वर्धमानधृतवृद्धशातातपः—'उप-
वासं द्विजः कुत्वा ततो ब्राह्मणभोजनम् । कुर्यात्तेनास्य सगुण उपवासोऽभिजा-
यते ॥' व्रतोद्यापनानुक्तौ पृथ्वीचन्द्रोदये नन्दिपुराणे—'कुर्यादुद्यापनं तस्य समाप्तौ
यदुदीरितम् । उद्यापनं विना यत्तु तद्व्रतं निष्फलं भवेत् ॥ यदि चोद्यापनं नोक्तं
व्रतानुगुणतश्चरेत् । विज्ञानुसारतो दद्यादनुक्तोद्यापने व्रते । गाश्चैव काञ्चनं दद्या-
द्व्रतस्य परिपूर्त्तये ॥' अशक्तौ नारदीये—'सर्वेषामप्यलामे तु यथोक्तकरणं विना ।
विप्रवाक्यं स्मृतं शुद्धं व्रतस्य परिपूर्त्तये ॥ यथा विप्रवचो यस्तु गृह्णाति मनुजः

१—'एव वा' इति पाठान्तरम् । २—'विरूपैकदेशस्य' इति प्राचीनपुस्तके पाठान्तरम् । परं च तत्र
युक्तम् । एतद्वान्यस्य समासविषयपरत्वात् । तथाचैकशेषसमासप्रकरणे पाणिनीये—'सरूपाणामेकशेषः—'
इत्युक्तत्वात् विरूपैकशेषस्यायुक्तत्वमित्यभिप्रायः ।

शुभम् । अदत्ता दक्षिणां पापः स याति नरकं ध्रुवम् ॥' भारते—'वेदोपनिषदे चैव सर्वकर्मसु दक्षिणा । सर्वत्र तु मयोहिष्ठा भूमिर्गवोऽथ काञ्चनम् ॥' वैजवापः—'शिवनेत्रोद्भवं यस्माद्रजतं पितृवल्लभम् । अमङ्गलं तद्यत्नेन देवकार्येषु वर्जयेत् ॥' टोडरानन्दे देवीपुराणे—'व्रते च तीर्थेऽध्ययने श्राद्धेपि च विशेषतः । परान्नभोजनादेवि यस्यान्नं तस्य तत्फलम् ॥' पृथ्वीचन्द्रोदयेऽग्निपुराणे—'नित्यस्नायी मिताहारो रुदेवद्विजार्चकः । क्षारं क्षौरं च लवणं मधु मांसं च वर्जयेत् ॥' क्षारास्तु तत्रैवोक्ताः—'तिलमुद्रादृते शैम्ब्यं सस्ये गोधूमकोद्रवौ । धान्यकं देवधान्यं च शमीधान्यं तथैक्षवम् ॥ स्विन्नधान्यं तथा पण्यं मूलं क्षारगणः स्मृतः ॥' गोधूमानां तु तत्रैव प्रतिप्रसवः—'व्रीहिपट्टिकमुद्राश्च कलायः सतिलं पयः । श्यामाकाश्चैव नीवारा गोधूमाद्या व्रते हिताः ॥ कूप्पाण्डालाद्युवार्त्ताकपालङ्कीज्योत्स्निकास्त्यजेत् । चतुर्भक्षं सक्तुकणाः शाकं दधि घृतं मधु । श्यामाकाः शालिनीवारा यावकं मूलतन्दुलम् ॥ हविष्यव्रतनक्तादावग्निकार्यादिके हितम् । मधु मांसं विहायान्यव्रते वा हितमीरितम् ॥' इति । शमीधान्यं मापादि । पालङ्की मध्यदेशे 'पोई' इति प्रसिद्धा । ज्योत्स्निका कोशातकी । मिताक्षरायां गौतमः—'चतुर्भक्षसक्तुकणयावकशाकपयोदधिघृतमूलफलोदकानि हवींष्युत्तरोत्तरं प्रशस्तानि । पयो दधि घृतं च गव्यम्' इति । अन्ये च विशेषा एकादशीचातुर्मास्यादिप्रकरणे वक्ष्यन्ते । गृहीतव्रतत्यागे तु मदनरत्ने छागलेयः—'पूर्वं व्रतं गृहीत्वा यो न चरेत्काममोहितः । जीवन् भवति चण्डालो मृतः श्वा चाभिजायते ॥' तत्र प्रायश्चित्तमुक्तं पृथ्वीचन्द्रोदये अग्निगारुडपुराणयोः—'क्रोधात् ममादाहोभाद्वा व्रतभङ्गो भवेद्यदि । दिनत्रयं न भुञ्जीत मुण्डनं शिरसोथवा ॥' इति । प्रायश्चित्ताम्नानादतिक्रान्तव्रतानुष्ठानं नास्तीति गम्यते । यत्तु—'प्रायश्चित्तं ततः कृत्वा पुनरेव व्रती भवेत् ।' इति वचनात् यच्चातिक्रान्तमपि व्रतं कार्यमेवेति शूलपाणिः । तन्मध्यं लोपे व्रतशेषसत्त्वे ज्ञेयम् । एतच्च शक्तविषयम् । अशक्तौ तु कालहेमाद्रौ पुराणान्तरे—'उपवासासमर्थश्चेदेकं विमं तु भोजयेत् । तावद्धनादि वा दद्याद्भुक्तस्य द्विगुणं तथा ॥' भुक्तः कृतभोजनः । ब्राह्मणभोजनं विनेति शेषः । 'सहस्रसंमितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमान् । कुर्याद्वादशसंख्याकान्यथाशक्त्यातुरो नरः ॥' इति । शुद्धितस्त्वे मात्स्ये—'उपवासेष्वशक्तानां न व्रतं भोजनमिष्यते ।' मदनरत्ने वायवीये—'द्रव्यदातोपवासस्य फलं भामोत्यसंशयम् ।' तथापरार्के देवलः—'ब्रह्मचर्यं तथा शौचं सत्यमपि पवर्जनम् । व्रतेष्वेतानि

१—ब्रह्मचर्यं स्त्रीमहादिराहित्यम् । यथा—'स्मरण कीर्तन केलि, प्रेक्षण गुह्यभाषणम् । सकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्गृतिरेव च ॥ एतन्मथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ।' इति । तस्मादेतत्सर्वं वर्जनीयमेव । अन्यथा—'स्त्रीणां तु प्रेक्षणात्स्पर्शात्तामि' सकथनादपि । विषयते ब्रह्मचर्यं स्वदारेष्वनुसगमात् ॥' इति ब्रह्मचर्यमहापत्तिः । २—'आमिषं दृतिपानीयं गोवर्जं क्षीरमामिषम् । मसूरमामिषं सस्ये फले जम्बीरमामिषम् ॥ आमिषं शुक्तिकाचूर्णमारुतालं तथामिषम् ।' इति स्मृत्युदित शेषम् ।

चत्वारि वरिष्ठानीति निश्चयः ॥' मात्स्ये—'तस्मात्कृतोपवासेन स्नानमभ्यङ्गपूर्वकम् । वर्जनीयं प्रयत्नेन रूपघ्नं तत्परं नृप ॥' अन्ये च नियमास्तत्र तत्रान्वेषणीयाः ॥

अथ स्त्रीव्रतेषु विशेष उच्यते । तत्र हेमाद्रौ व्रतकाण्डे गारुडे—'गन्धालंकार-
 स्त्रीव्रते विशेषेण निर्णयः । ताम्बूलपुष्पमालानुलेपनम् । उपवासे न दुप्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम् ॥' इति । इदं च सभर्तृकोपवासविषयम् । 'अञ्जनं च सताम्बूलं कुङ्कुमं रक्तवाससी । धारयेत्सोपवासापि अवैधव्यकरं यतः ॥ विधवा यतिमार्गेण कुमारी वा यदृच्छया ॥' इति तत्रैव भविष्योक्तेः । तथा विष्णुधर्मे—'सर्वेषु तूपवासेषु पुमान्वाथ सुवासिनी । धारयेद्रक्तवस्त्राणि कुसुमानि सितानि च ॥ विधवा शुक्लवसनमेकमेव हि धारयेत् ॥' मनुरपि—'पुष्पालंकारवस्त्राणि गन्धधूपानुलेपनम् । उपवासे न दुप्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम् ॥' मदनरत्ने व्यासः—'दन्तधावनपुष्पादि व्रतेष्वस्या न दुप्यति ।' इति । यद्यपीदं सर्वोपवासविषयं प्रतीयते, तथापि शिष्टाचारात्सौभाग्याद्यर्थं क्रियमाणनवरात्रिरात्राद्युपवासविषयमेव, न लेकादश्यादिविषयम् । 'असकृज्जलपानाच्च सकृत्ताम्बूलचर्वणात् । उपवासः प्रणश्येत दिवास्वापाच्च मैथुनात् ॥' इत्यपराके देवलेन तन्निषेधात् । न चास्य पुंविषयत्वेन सावकाशत्वात् स्त्रीणां ताम्बूलादि प्राप्नोतीति वाच्यम् । ताम्बूलादिप्रापकस्यैवैकादशीतरविषयत्वेन वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात् । यत्तु हरिवंशे—'अञ्जनं रोचनं चैव गन्धान्धुमनसस्तथा । व्रते चैवोपवासे च नित्यमेव विवर्जयेत् ॥ शिरसोभ्यञ्जनं सौम्ये नैवमेतत्प्रशस्यते । न पादयोर्न गात्रस्य स्नेहेनेति स्थितिः स्मृता ॥' इति, तत्तत्रैवोक्तपुण्यकव्रतविषयं, न तु सर्वत्र । पूर्वोक्तविरोधादिति मदनरत्ने उक्तम् । तत्रैव—'अश्रुमपातो रोषश्च कलहस्य कृतिस्तथा ॥ उपवासाद्व्रताद्वापि सद्यो भ्रंशयति स्त्रियम् ॥' स्त्रियमित्युपलक्षणम् । मदनरत्ने शिवधर्मे—'दानव्रतानि नियमा ज्ञानं ध्यानं हुतं जपः । यत्नेनापि कृतं सर्वं क्रोधितस्य वृथा भवेत् ॥'

अथ सूतकादौ निर्णयः—'तत्र शावस्तूत्याशौचयोः सर्वस्मार्तकर्मनिवृत्तिर्निवन्धेषु स्पष्टैव । गौडास्तु क्षताशौचादावपि तामाहुः—'जानूर्ध्वं क्षतजे जाते नित्यकर्म न चाचरेत् । नैमित्तिकं च तदधः स्रवद्रक्तो न वाचरेत् ॥ लौतके च समुत्पन्ने ज्वरकर्मणि मैथुने । धूमोद्गारे तथा वान्तौ नित्यकर्माणि संत्यजेत् ॥ द्रव्ये भुक्ते लजीर्णे च नैव भुक्त्वापि किञ्चन । कर्म कुर्यान्नरो नित्यं सूतके मृतके तथा ॥' इति कालिकापुराणात् । वस्तुतस्तु पूर्वं देवीपूजोपक्रमात्तन्मात्रविषयत्वमस्येति युक्तं प्रतीमः । तथा हेमाद्रौ पात्रे—'गर्भिणी सूतिकादिश्च कुमारी वाथ रोहिणी । यदा शुद्धा तदान्येन कारयेत् प्रयता स्वयम् ॥' इति । पुंसोप्येष विधिः । लिङ्गस्याविवक्षितत्वात् । तेन 'यस्मिन्व्रते यत्पूजाद्युक्तं तदन्येन कारयेत् ।

‘शरीरनियमान्स्वयं कुर्यात्’ इति हेमाद्रिव्याचख्यौ । ‘न व्रतिनां व्रते’ इति विष्णुक्तेश्च । आरम्भस्तु न भवत्येव । शुद्धितत्त्वे विष्णुः—‘बहुकालिकसंकल्पो गृहीतश्च पुरा यदि । सूतके मृतके चैव व्रतं तत्रैव दुष्यति ॥’ एतत्काम्यपरम् । नित्यं त्वनारब्धमपि कार्यमिति गौडाः । मदनरत्ने—‘पूर्वसंकल्पितं यच्च व्रतं सुनियतव्रतैः । तत्कर्तव्यं नरैः शुद्धं दानार्चनविवर्जितम् ॥’ माधवीये कौर्मे—‘काम्योपवासे प्रक्रान्ते त्वन्तरा मृतसूतके । तत्र काम्यं व्रतं कुर्याद्दानार्चनविवर्जितम् ॥’ इति । एतेन सार्ङ्गेधिकाराद्ब्रताङ्गदेवपूजादि कार्यमिति वर्धमानोक्तिः परास्ता । प्रारब्धं पूजादि कार्यमेव । नवरात्रे तु तत्रैव विशेषं वक्ष्यामः । एवं रजस्वलापि । यत्तु सत्यव्रतः—‘प्रारब्धदीर्घतपसां नारीणां यद्रजो भवेत् । न तत्रापि व्रतस्य स्यादुपरोधः कथंचन ॥’ इति, तत्प्रतिनिधिना कारयेदित्येतत्परम् । तदुक्तं मदनरत्ने मात्स्ये—‘अन्तरा तु रजोयोगे पूजामन्येन कारयेत् ।’ इति । प्रतिनिधयश्च निर्णयामृते पैठीनसिः—‘भार्या पत्युर्व्रतं कुर्याद्भार्यायाश्च पतिर्व्रतम् । असामर्थ्ये परस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते ॥’ स्कान्देपि—‘पुत्रं वा विनयोपेतं भगिनीं भ्रातरं तथा । एषामभाव एवान्यं ब्राह्मणं वा नियोजयेत् ॥’ कात्यायनः—‘पितृमातृभ्रातृपतिगुर्वर्थे च विशेषतः । उपवासं प्रकुर्वाणः पुण्यं शतगुणं लभेत् ॥ मातामहादीनुद्दिश्य एकादश्यामुपोषणे । कृते ते तु फलं विप्राः समग्रं समवाप्नुयुः ॥’ मदनरत्ने प्रभासखण्डे—‘भर्ता पुत्रः पुरोधाश्च भ्राता पत्नी सखापि च । यात्रायां धर्मकार्येषु जायन्ते प्रतिहस्तकाः । एभिः कृतं महादेवि स्वयमेव कृतं भवेत् ॥’ तत्रैव वायवीये—‘स्वयं कर्तुमशक्तश्चेत्कारयेत् पुरोधसा ।’ इदं च सर्ववर्णसाधारणम् । अविशेषात् । यत्तु कश्चिन्महोक्त आह—‘शूद्रस्य ब्राह्मणादिरेव प्रतिनिधिर्युक्तो न शूद्रः । ‘जपस्तपस्तीर्थसेवा प्रव्रज्या मन्त्रसाधनम् । विप्रैः संपादितं यस्य संपन्नं तस्य तत्फलम् ॥’ इति मरीचिवचनात्’ इति । तत्तुच्छम् । प्रव्रज्यादीनां शूद्रेऽसंभवात्, ‘विषये भायदर्शनात्’ इति न्यायेनास्य ब्राह्मणादिगोचरत्वात् । यदापि—‘उपवासो व्रतं होमस्तीर्थस्नानजपादिकम् ।’ इति पूर्वार्द्धे पाठस्तदापि स एव दोषः । ‘स्त्रीशूद्रपतनानि पट्’ इति मानवीये जपनिषेधात् । वस्तुतस्तु संपूर्णतावाचनमात्रमत्रोच्यत इति प्रतिनिधेः का चार्त्तलम् । अत्र विशेषमाह त्रिकाण्डमण्डनः—‘काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके च सः । काम्येष्वुपक्रमादूर्ध्वं केचित्प्रतिनिधिं विदुः ॥ न स्यात् प्रतिनिधिर्मन्त्रस्वामिदेवाग्निकर्मसु । स देशकालयोर्नास्ति नारणेरग्निरेव सा । नापि प्रतिनिधातव्यं निषिद्धं वस्तु कुत्रचित् ॥’ हिरण्यकेशिसूत्रेपि—‘न स्वामित्वस्य भार्यायाः पुत्रस्य देशस्य कालस्यामेर्देवतायाः कर्मणः शब्दस्य च प्रतिनिधिर्विद्यते’ इति ॥

अथ व्रतादिसन्निपाते निर्णयः । तत्र तिथिद्वयसन्निपाते तत्रोक्तं दानहोमादि

व्रतादिसत्ति-
पते विशेषः ।

क्रमेणानुष्ठेयम्, अविरोधात् । इदं पूर्वोक्तेष्वेव । एकमध्येन्यकाम्यक-
र्मारम्भस्तु न भवत्येव । 'गुणफलादते यस्य यज्ञे प्रततेन्तरा यज्ञस्ता-
यते तं यज्ञं निर्जडतिर्गृह्णाति' इति राणकधृतश्रुतेः । यज्ञः व्रतादिकर्ममात्रम् । अन-
ज्ञेन व्यवधानदोषस्य सर्वत्र साम्यात् । शिष्टास्तु माघकार्तिकस्नानादिमध्ये लक्षहोम-
तुलाभारतथवणाद्याचरन्ति तन्नित्यमध्ये, न तु काम्यमध्ये । यत्र तु नक्तैकभक्तादौ
विरोधस्तत्र माथम्यादेकभक्तं कार्यम् । नक्तं तु परेद्युस्तत्तिथौ गौणकाले कार्यम् ।
समकालीनविरुद्धव्रतादौ तु 'एकं स्वयं कृतान्यद्भार्यादिना कारयेत्' इति माधवः ।
यत्र तु शिवराज्यादौ तिथिमध्ये पारणयाऽद्वि भोजनं प्राप्तम् । 'भूताष्टम्योर्दिवा भु-
क्त्वा रात्रौ भुक्त्वा च पर्वणि । एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥'
इति तन्निषेधश्च । तत्र पारणया वैधत्वादिवैव भोजनम् । निषेधस्तु रागप्राप्तभोज-
नविषयः । एवमष्टम्यादिनक्तव्रते संक्रान्त्यादौ रवौ संकष्टचतुर्थ्यां च रात्रौ भोज-
नम् । यत्र त्वष्टम्यादौ दिवा भुजिनिषेधः संक्रमे च रात्राविति निषेधद्वयं तत्रोप-
वास एव कार्यः । यद्यपि पुत्रिण उपवासो निषिद्धस्तथापि—'उपवासनिषेधे तु
मह्यं किञ्चित् प्रकल्पयेत् ।' इति वचनार्थकिञ्चिद्भक्षयित्वोपवासः कार्यः । चान्द्राय-
णमध्ये एकादश्यादौ तु भोजनं कार्यमेव । चान्द्रायणस्य काम्यत्वेन नित्यबाधक-
त्वात् । अबाधेन गत्यसंभवाच्च । एकादश्यामेकान्तरोपवासादिपारणयां जलपा-
रणां कृत्वा उपवसेत् । 'आपो वा अशितमनशितं च' इति श्रुतेः । एवं द्वादश्यां मा-
सोपवासश्चाद्धमदोषादिषु ज्ञेयम् । एवं काम्यनैमित्तिकनित्यत्वादिकृतं बलावलं स्व-
यमूह्यमिति दिक् ॥ ॥

इति कमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ व्रतपरिभाषा समाप्ता ॥

अथ प्रतिपदादिनिर्णयः ॥ शुक्लप्रतिपदपराह्व्यापित्वे पूर्वा ग्राह्या । युग्मवा-

क्यात् । 'प्रतिपत्संमुखी कार्या या भवेदापराह्विकी ।' इति स्कान्दोक्तेः ।

प्रतिपत्तिर्णयः ।

'शुक्ला स्यात् प्रतिपत्तिथिः प्रथमतश्चेत्सापराह्वे भवेत्' इति दीपिको-

क्तेश्च । अपराह्वश्च पञ्चधा भक्ते दिने चतुर्थो भागः । तदभावे सायाह्व्यापिनी

ग्राह्या । 'तदभावे तु सायाह्व्यापिनी परिगृह्यताम् ।' इति माधवोक्तेः । कृष्णा तु परा ।

'कृष्णा तूत्तरतोखिला' इति दीपिकोक्तेः । कृष्णापि पूर्ववेत्यनन्तभट्टाः । सर्वतिथिषु

वर्ज्यान्युक्तानि मुहूर्त्तदीपिकायाम्—'कृष्माण्डं बृहतीफलानि लवणं वर्ज्यं तिलाम्लं

तथा तैलं चामलकं दिवं प्रवसता शीर्षं कपालान्नकम् । निष्पावांश्च ममूरिकान् फ-

लमथो घृन्ताकसंज्ञं मधु द्यूतं स्त्रीगमनं क्रमात् प्रतिपदादिष्वेवमा षोडश ॥' शीर्षं ना-

रिकेलम्, कपालं अलावु, अन्नं पटोलकम् । भूपालः—'कृष्माण्डं बृहती क्षारं सू-

लकं पनसं फलम् । धात्री शिरः कपालाञ्च नखचर्मतिलानि च ॥ क्षुरकर्माङ्गनासेवां प्रतिपत्प्रभृति त्यजेत् ॥' नखं शिम्बी, चर्म मसूरिका ॥

‘द्वितीया तु कृष्णा पूर्वा शुक्लोत्तरा’ इति हेमाद्रिः । ‘कृष्णा द्वितीयाऽऽदिमा पूर्वाह्णे यदि सा सिता तु परतः सर्वा’ इति दीपिकोक्तेः । माधवा-
 द्वितीयानिर्ण-
 यः । नन्तभट्टमते तु सर्वापि द्वितीया परा । तथा च माधवः—‘पूर्वेद्युरसती प्रातः परेद्युस्त्रिमुहूर्त्तगा । सा द्वितीया परोपोष्या पूर्वविद्धा ततोऽन्यथा ॥’ इति ॥

तृतीया तु सर्वमते रम्भाव्यतिरिक्ता परैव । तेन युग्मवाक्यं रम्भाव्यत-
 विषयम् । ‘रम्भाख्यां वर्जयित्वा तु तृतीयां द्विजसत्तम । अन्येषु सर्वकार्येषु
 तृतीयानिर्ण-
 यः । गणयुक्ता प्रशस्यते ॥’ इति ब्रह्मवैवर्तात् । गौरीव्रते तु विशेष-
 पमाह माधवः—‘मुहूर्त्तमात्रसत्त्वेऽपि दिने गौरीव्रतं परे । शुद्धा-
 धिकायामप्येवं गणयोगप्रशंसनात् ॥’ इति ॥

चतुर्थ्यपि सर्वमते गणेशव्रतातिरिक्ता परैव युग्मवाक्यात् । ‘एकादशी
 तथा पष्ठी अमावास्या चतुर्थिका । उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण सं-
 चतुर्थीनि-
 र्णयः । युताः ॥’ इति माधवीये बृहद्वशिष्ठोक्तेः । ‘नागचतुर्थी तु म-
 ध्याह्नव्यापिनी पञ्चमीयुता च ग्राह्या, इति निर्णयामृते माधवीये चो-
 क्तम् । ‘युगं मध्यंदिने यत्र तत्रोपोष्य फणीश्वरान् । क्षीरेणाप्याय्य पञ्चम्यां
 पूजयेत् प्रयतो नरः ॥ विषाणि तस्य नश्यन्ति न तान् हिंसन्ति पन्नगाः ॥’
 इति माधवीये देवलोक्तेः । युगं चतुर्थी । पूर्वत्र मध्याह्नव्याप्तौ पूर्वा, अन्यपक्षेषु
 परैव पञ्चम्यां पूजोक्तेः । गणेशव्रते तृतीयायुतैव चतुर्थी । ‘चतुर्थी तु तृती-
 यायां महापुण्यफलप्रदा । कर्त्तव्या व्रतिभिर्वत्स गणनाथस्तुतोऽपिणी ॥’ इति
 हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्तात् । माधवीये तु गणेशव्रते—‘मध्याह्नव्यापिनी मुख्या । ‘चतुर्थी
 गणनाथस्य मातृविद्धा प्रशस्यते । मध्याह्नव्यापिनी चेत्स्यात्परतश्चेत् परेहनि ॥’ इति
 बृहस्पतिवचनात् । ‘प्रातः शुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेन्मृग ।’ इति तत्कल्पेभि-
 धानाच्च । तेन परदिने तच्चे परा, अन्यथा पूर्वा’ इत्युक्तम् । वस्तुतस्तु यत्र भाद्रशुक्लच-
 तुर्थ्यादौ गणेशव्रतविशेषे मध्याह्नपूजोक्ता तद्विषयाप्येव आशुक्तवचनानि, न तु सार्व-
 त्रिकाणि । संकष्टचतुर्थ्यादौ बहूनां कर्मकालानां बाधापत्तेः । तेन सर्वत्र गणेशव्रते
 पूर्ववेति सिद्धम् । संकष्टचतुर्थी तु चन्द्रोदयव्यापिनी ग्राह्या । दिनद्वये सत्त्वे मातृयो-
 गस्य सत्त्वात्पूर्वेति केचित् । अन्ये तु दिने मुहूर्त्तत्रयादिरूपस्य तृतीयायोगस्याभा-
 वात् परदिने माधवोक्तमध्याह्नव्यापिसत्त्वात्संपूर्णत्वाच्च परेत्याचक्षते । दिनद्वये तद-
 भावे तु परैव । गौरीव्रते तु पूर्वैव । ‘गणेशगौरीबहुलाव्यतिरिक्ताः प्रकीर्तिताः ।
 चतुर्थ्यः पञ्चमीविद्धा देवतान्तरयोगतः ॥’ इति मदनरत्ने ब्रह्मवैवर्तात् ॥

पञ्चमी तु माधवमते सर्वापि पूर्वा । 'चतुर्थीसंयुता कार्या पञ्चमी परया न तु । दैवे कर्मणि पित्र्ये च शुक्लपक्षे तथा सिता ॥' इति हारीतोक्तेः । हेमाद्रिमते तु कृष्णा पूर्वा सिता परा । 'कृष्णा पूर्वयुता सिता परयुता स्यात् पञ्चमी' इति दीपिकोक्तेः ।
 पञ्चमीनि वस्तुतस्तु हारीतोक्तिरुपवासविषया । 'प्रतिपत्पञ्चमी चैव सावित्री भूतपूर्णिमा । नवमी दशमी चैव नोपोष्याः परसंयुताः ॥' इति ब्रह्म-
 ण्य । वैवर्तात् । यत्तु—'पञ्चमी तु प्रकर्त्तव्या षष्ठ्या युक्ता तु नारद ॥' इत्यापस्तम्बीयं तत्स्कन्दव्रतपरम् । 'स्कन्दोपवासे स्त्रीकार्या पञ्चमी परसंयुता ।' इति वाक्यशेषा-
 दिति माधवः । तन्नागपूजाविषयमित्यनन्तभट्टनिर्णयामृतादयः । चमत्कारचिन्ता-
 मणौ च—'पञ्चमी नागपूजायां कार्या षष्ठीसमन्विता । तस्यां तु तुषिता नागा इतरास्तु चतुर्थिका ॥' इति । तेन नागपूजादौ परैव । यत्तु मदनरत्नदिवोदासीययोः श्रा-
 वणपञ्चम्यतिरिक्ता पूर्वत्युक्तम् । 'श्रावणे पञ्चमी शुक्ला संप्रोक्ता नागपञ्चमी । तां परित्यज्य पञ्चम्यश्चतुर्थीसहिता हिताः ॥' इति संग्रहोक्तेः । 'गणेशस्कन्दयो-
 गाभ्यां क्रमान्नागः शुभाशुभः । मित्रामित्रे तयोः पत्रे नागानामासुर्वर्हिणौ ॥' इति षट्त्रिंशन्मताच्च श्रावणपञ्चम्यतिरिक्ताया नागपञ्चम्याश्चतुर्थीयुतत्वमुक्तं तदुप-
 वासादिविषयम् । पत्रे वाहने ॥

षष्ठी सर्वमते स्कन्दव्रतातिरिक्ता परैव । युग्मवाक्यात् । 'नागविद्धा न कर्त्तव्या षष्ठी चैव कदाचन ।' इति स्कान्दाच्च । निर्णयामृते—'षष्ठी च सप्तमी चैव वारश्चेदंशुयालिनः । योगोऽयं पञ्चको नाम सूर्यकोटिग्रहेः समः ॥' सप्तमी पूर्वैव युग्मवाक्यात् । 'षष्ठ्या युता सप्तमी च कर्त्तव्या तात सर्वदा ।' इति स्कान्दाच्च । अष्टमी तु सर्वमते कृष्णा पूर्वा, सिता परा । 'व्रतमात्रेऽष्टमी कृष्णा पूर्वा शुक्लाष्टमी परा ।' इति माधवोक्तेः । 'परयुक् शुक्लाष्टमी पूर्वयुक् कृष्णा' इति दीपिकोक्तेश्च । शिवशक्तयुत्सवे च कृष्णाप्यु-
 त्तरा । 'पक्षद्वयेप्युत्तरैव शिवशक्तिमहोत्सवे ।' इति माधवोक्तेः । दिवोदासीये भविष्ये—
 'यदा यदा सिताष्टम्यां बुधवारो भवेत् कचित् । तदा तदा हि सा ग्राह्या एकभक्ता-
 शने नृष ॥ संध्याकाले तथा चैत्रे प्रसुप्ते च जनार्दने । बुधाष्टमी न कर्त्तव्या हन्ति पुण्यं पुरातनम् ॥' अन्त्यं पद्यं हेमाद्रौ न धृतम् ॥

नवमी तु सर्वमते पूर्वा युग्मवाक्यात् । 'न कुर्यान्नवमीं तात दशम्यां तु कदा-
 चन ।' इति स्कान्दाच्च । दशमी तु पूर्वा परा वेति हेमाद्रिः । 'कृष्णा पूर्वोत्तरा शुक्ला दशम्येवं व्यवस्थिता ।' इति माधवः । वस्तुतस्तु मुख्या
 नवमीदशमी निर्णय ।

१—अत्र 'माधवमतमेव युक्तम्, आपस्तम्भवचनं तु कृष्णपक्षपरम्' इति टीकायामुक्तम् । तद्वीजं तु 'द-
 शमी सदुर्गा' इत्यादि सामान्यकथनं पूर्वापरबहुवचनानुकूल्यं चेति ज्ञेयम् ।

नवमीयुतैव ग्राह्या । 'दशमी तु प्रकर्त्तव्या सदुर्गा द्विजसत्तम ।' इत्यापस्तम्बोक्तेः । यत्तु—
'संपूर्णा दशमी कार्या पूर्वया परयाथवा ।' इत्यग्निरसोक्तं, तन्नवमीयुक्तालाभे औ-
दयिकी ग्राह्येत्येवं नेयम् ॥

अथैकादशी । तत्रैकादश्युपवासो द्वेधा, निषेधपरिपालनात्मको व्रतरूपश्च ।
तत्राद्यः—'न शङ्हेन पिबेत्तोयं न खादेत्कूर्मसूकरौ । एकादश्यां न भुञ्जीत
पक्षयोरुभयोरपि ॥' इति कौर्मदेवलाद्युक्तेः । अग्निपुराणेपि—'गृहस्थो ब्रह्म-
चारी च आहिताग्निस्तथैव च । एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ॥'

इति । न चात्र पर्युदासेन व्रतविधिः । तद्धेतुव्रतादिशब्दाभावात् ।
व्रतरूपस्तु ब्रह्मचैवर्त्ते—'प्राप्ते हरिदिने सम्यग्विधाय नियमं निशि ।
दशम्यामुपवासस्य प्रकुर्याद्वैष्णवं व्रतम् ॥' इति । इदं च शिवभक्तादिभिरपि का-
र्यम् । 'वैष्णवो वाथ शैवो वा कुर्यादेकादशीव्रतम् ।' इति शिवधर्मोक्तेः । 'वै-
ष्णवो वाथ शैवो वा सौरोप्येतत्समाचरेत् ।' इति सौरपुराणाच्च । सोपि द्वेधा,
नित्यः काम्यश्च । 'उपोष्यैकादशीं नित्यं पक्षयोरुभयोरपि ।' इति गारुडोक्तेः ।
'पक्षे पक्षे च कर्त्तव्यमेकादश्यामुपोषणम् ।' इति नारदोक्तेश्च नित्यता । 'यदीच्छे-
द्विष्णुसायुज्यं श्रियं संततिमात्मनः । एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ॥'
इति कौर्मोदिषु फलश्रुतेश्च काम्यता । उभयैकादशीव्रतं गृहस्थातिरिक्तानामेव नि-
त्यम् । गृहस्थस्य तु शुक्लायामेव व्रतं नित्यं न कृष्णायाम् । 'एकादश्यां न भुञ्जीत
पक्षयोरुभयोरपि । वनस्थयतिधर्मोऽयं शुक्लमेव सदा गृही ॥' इति देवलोकतेः ।
न चानेन निषेधपालनमेव वनस्थयतिविषये उपसंह्रियते न तु व्रतमिति वाच्यम् ।
अस्य पर्युदासेन व्रतविधिपरत्वात् । अन्यथा पूर्वोक्ताग्निपुराणवचने निषेधपालने
गृहस्थस्याधिकारोक्त्या विरोधः स्यात् । निषेधस्य निवृत्तिमात्रफलत्वेन विशेषान-
पेक्षणादुपसंहारायोगात् । अभावस्य धर्मत्वाभावाच्च । तस्मादनेन सर्वेषामेकादशी-
व्रतविधायिनां सामान्यवाक्यानां वनस्थयतिविषये उपसंहारान्न गृहस्थस्य कृष्णायां
नित्यव्रतप्राप्तिः । कथं तर्हि—'संक्रान्त्यामुपवासं च कृष्णैकादशिवासरे । चन्द्रसूर्य-
ग्रहे चैव न कुर्यात् पुत्रवान् गृही ॥' इति नारदादिवचनेषु कृष्णानिषेधः । प्राप्त्यभा-
वादिति चेच्छ्रूयताम् । 'शयनीवोधिनीमध्ये या कृष्णैकादशी भवेत् । सैवोपोष्या
गृहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचन ॥' इति पात्रे । गृहस्थस्य आपाढीकार्तिकीमध्यस्था
या कृष्णा विहिता सा पुत्रवतो निषिध्यते । अन्यकृष्णायां तु न विधिः, सर्ववि-

१—नञ् उत्तरत्र सबन्धात् । तदुक्तम्—'प्रसज्यप्रतिषेधोय क्रियया सह यत्र नञ् । पर्युदास स विज्ञेयो
यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥' इति । तथा चात्र 'न भुञ्जीत' इत्यत्र नञो भुजिक्रियासाहित्यात्प्रसज्यप्रतिषेध एवाय
मिति भावः ।

धीनां वनस्थयतिपूपसंहारान्न निषेधः । प्राह्यभावात् । शयन्यादिवाक्यं सपुत्रगृहि-
 गोचरमित्यनन्तभट्टहेमाद्यादिग्रन्थाः । दीपिकापि—‘असिता तु शयनीबोधान्तरस्था-
 प्यथो न स्यात्सात्मवतोपि’ इति । मदनरत्ने भविष्ये—‘यथा शुक्ला तथा कृष्णा द्वा-
 दशी मे सदा प्रिया । शुक्ला गृहस्थैः कर्त्तव्या भोगसंतानवर्धिनी । मुमुक्षुभिस्तथा
 कृष्णा न ते तेनोपदर्शिता ॥’ इति । निषेधपालनं काम्यव्रतं च सर्वकृष्णायां सर्व-
 गृहिणां भवत्येव । ‘पुत्रवांश्च सभार्यश्च बन्धुयुक्तस्तथैव च । उभयोः पक्षयोः का-
 म्यव्रतं कुर्यात्तु वैष्णवम् ॥’ इति नारदोक्तेः । एतच्च सर्वं कालादर्शं उक्तम्—‘वि-
 धवाया वनस्थस्य यतैश्चैकादशीद्वये । उपवासो गृहस्थस्य शुक्लायामेव पुत्रिणः ।
 भुजेर्निषेधः कृष्णायां सिद्धिस्तस्य ततो व्रते ॥’ इति । प्राच्यास्तु वैष्णवगृहस्थानां
 कृष्णापि नित्या । ‘नित्यं भक्तिसमायुक्तैर्नरैर्विष्णुपरायणैः । पक्षे पक्षे च कर्त्तव्य-
 मेकादश्यामुपोषणम् ॥ सपुत्रश्च सभार्यश्च सुजनो भक्तिसंयुतः । एकादश्यामुपव-
 सेत् पक्षयोरुभयोरपि ॥’ इति नारदोक्तेरित्याहुः । पुत्रशब्दश्चापत्यमात्रवचनः ।
 नारायणवृत्तौ—‘पुमांस एव मे पुत्रा जायेरन्’ इत्यत्रापत्यमात्रवाचित्वोक्तेः । ‘जन-
 येद्बहुपुत्राणि’ इति लिङ्गात् । ‘पौत्री मातामहस्तेन’ इति मन्वक्तेः । पुत्र्या अप-
 त्यमित्यर्थे तु ‘स्त्रीभ्यो ढक्’ इति पौत्रेय इत्यापत्तेः । ‘पुमान् पुत्रो जायते’ इति च ।
 उपवासनिषेधे विशेषो वायवीये उक्तः—‘उपवासनिषेधे तु भक्ष्यं किञ्चित् प्रकल्प-
 येत् । न दुष्यत्युपवासेन उपवासफलं लभेत् ॥’ भक्ष्यं च तत्रैवोक्तम्—‘नक्तं हवि-
 प्यान्नमनोदनं वा फलं तिलाः क्षीरमथाम्बु चाज्यम् । यत्पञ्चगव्यं यदि वापि वायुः
 प्रशस्तमनोत्तरमुत्तरं च ॥’ इत्यलम् । तत्र दशमीवेधो द्वेधा । अरुणोदयवेधः सूर्योदय-
 वेधश्चेति । आद्यो गारुडे—‘दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः । नैवोपोष्यं वैष्णवेन
 तद्धि नैकादशीव्रतम् ॥’ इति । अरुणोदयस्वरूपं च माधवीये स्कान्दे—‘उदयात्
 प्राक् चतस्रस्तु घटिका अरुणोदयः ।’ इति । यदपि—‘उदयात्प्राग्यद्वा विप्रं मुहूर्त-
 द्वयसंयुता । संपूर्णैकादशी नाम तत्रैवोपवसेद् गृही ॥’ इति गारुडसौ-
 रधर्मादिवचनम् । यच्च भविष्ये—‘आदित्योदयवेलायाः प्राश्मुहूर्तद्व-
 यान्विता । एकादशी तु संपूर्णा विद्वान्या परिकीर्तिता ॥’ इति, तदप्युपसंहारन्या-
 येन दण्डचतुष्टयपरमेव । हेमाद्रायप्येवम् । यत्तु ब्रह्मवैवर्त्ते—‘चतस्रो घटिकाः प्रात-
 ररुणोदयनिश्चयः । चतुष्टयविभागोत्र वेधादीनां किलोदितः ॥ अरुणोदयवेधः स्या-
 त्सार्द्धं तु घटिकात्रयम् ॥ अतिवेधो द्विघटिकः प्रभासंदर्शनाद्रवेः । महावेधोपि तत्रैव दृश्य-
 तेऽर्को न दृश्यते । तुरीयस्तत्र विहितो योगः सूर्योदये बुधैः ॥’ इति । तदप्यवयवद्वारा-

अरुणोदयनि-
 षेधः ।

रुणोदयवेधविशेषपरमेवेति माधवीये मदनरत्ने च । अन्त्यस्तूदयवेधः । तथान्येपि वेधाः हेमाद्रौ माधवीये च गारुडे—‘उदयात् प्राक् त्रिघटिकाव्यापिन्येकादशी यदा । संदिग्धैकादशी नाम वर्ज्येयं धर्मकाङ्क्षिभिः ॥ उदयात्प्राङ् मुहूर्त्तेन व्यापिन्येकादशी यदा । संयुक्तैकादशी नाम वर्ज्येयं धर्मवृद्धये ॥’ हेमाद्रौ रात्रेरन्त्योष्टमो भागो-
प्यरुणोदय उक्तः—‘निशः प्रान्ते तु यामार्द्धे देववादित्रवादने । सारस्वतानध्ययने चारुणोदय उच्यते ॥’ इति स्मृतेः । अत्रैके—‘एषां सर्वपक्षाणां मुहूर्त्तद्वयेन क्रोडी-
कारात् ‘निशः प्रान्ते’ इति वचनाच्च रात्रिमानवशात्सार्द्धत्रिदण्डादयोनेकैरुणो-
दयाः । तदाह हेमाद्रिः—‘सार्धघटिकात्रयोक्तिरष्टाविंशतिघटीमितरात्रिविषया । म-
हत्तरास्तु रात्रीरपेक्ष्य चतस्रो घटिका इत्युक्तम्’ इति’ इत्याहुः । तन्न । अरुणोदयश-
ब्दस्याऽनेकार्थत्वापत्तेः । न च मुहूर्त्तद्वयमर्थः । दण्डद्वयैकमुहूर्त्तादिवेधानां तथाप्य-
नुपपत्तेः । नहि तेषां यामार्धत्वमरुणोदयत्वं चास्ति । मुहूर्त्तद्वयस्य यामार्धस्य च
‘चतस्रो घटिकाः’ इत्यनेनोपसंहाराच्च न तदर्थः । ‘न च सार्धं तु घटिकात्रयम्’
इत्यनेनापि तदापत्तिः शङ्क्या । तेन चतुर्दण्डवेधस्यैवोक्तेः । चतुर्दण्डेर्धघटीदशमी-
सत्त्वे हि वेधस्तदर्थः । द्विघटिकादौ तदयोगाच्च । यत्तु मतम्—‘कियतारुणोदयवेध
इत्यपेक्षायां सार्धघटिकात्रयनियमादरुणोदयेर्धघटिकातो न्यूनदशमीसत्त्वे न दोषः’
इति । तत्तुच्छम् । द्विदण्डादावपि तदापत्तेः । ‘दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणो-
दयः । नैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्धि नैकादशीव्रतम् ॥’ इति गारुडे भविष्ये च योग-
मात्रनिषेधात् । नारदीयेपि—‘लववेधेपि विम्रेन्द्र दशम्यैकादशीं त्यजेत् । सुराया
विन्दुना स्पृष्टं गङ्गाम्भ इव निर्मलम् ॥’ स्कान्देपि—‘कलाकाष्ठादिगत्येव दृश्यते द-
शमी विभो । एकादश्यां न कर्तव्यं व्रतं राजन् कदाचन ॥’ इति । माधवोप्याह—

१—‘अतिवेधादयः सर्वे ये वेधास्तियिषु स्मृताः । सर्वेष्वेवेधा विज्ञेया वेधः सूर्योदये मतः ॥’ इति व-
चनादित्यर्थः । २—उदयात् प्राक् चतुर्दण्डत्वमरुणोदयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्, अत एव काम्योपवासवर्ज्य-
वेधवाक्ये घटिकाशब्दोपादानमित्यस्योपोद्धृत्कमाह—तथेत्यादि । एकादशी त्रेधा । पूर्णा, खण्डा, विद्धा चेति ।
तत्र या द्वात्रिंशन्मुहूर्त्तव्यापिनी सा पूर्णा । ‘प्रतिपत्प्रभृतिः सर्वा उदयादोदयाद्रवेः । संपूर्णा इति विख्याता
हरिवासरकर्जिता ॥’ इति स्कान्दे हरिवासरपर्युदासात् । तत्र—‘उदयात्प्राग् यदा विप्र मुहूर्त्तद्वयसंयुता । स-
पूर्णैकादशी नाम तत्रैवोपवसेदृही ॥’ इति गारुडात् । अत्राप्यधिकजितासाया—‘आदित्योदयवेलायामारभ्य
षष्टिनाडिकाः । सपूर्णैकादशी नाम कार्या धर्मफलेप्सुभिः ॥’ इति गारुड विशेषम् । खण्डा चारुणोदयव्यापिन्याः
परदिने न्यूनत्वे सति भवति । विद्धा त्वरुणोदयव्याप्त्यभावावती । ‘आदित्योदयवेलायाः प्राह मुहूर्त्तद्वया-
न्विता । एकादशी तु संपूर्णा विद्वान्या परिकीर्तिता ॥’ इति भविष्यपुराणात् । संदिग्धा संयुक्ता चेति वि-
द्वापि द्वेधा । तत्र—‘पुत्रराज्यप्रसिद्धयर्थं द्वादश्यामुपवासयेत् । तत्र क्रतुशत पुण्य त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥’
इति विहित काम्योपवासं संदिग्धा लक्षयित्वा निषेधयति—उदयादिति । एतच्च वान्यद्वयं वैष्णवेतरविषयम् ।
तान् प्रति तन्निषेधवैयर्थ्यात् । ‘नैवोपोष्यं वैष्णवेन’ इति सामान्यत एव निवृत्त्यसाधारण्येन निषिद्धत्वात् ।
इति टीकाशयः ।

‘सोऽयं कलादिवेधोऽरुणोदयवेधे सूर्योदयवेधे च समानः’ इति । निगमेपि—‘सर्वप-
कारो वेधोऽयमुपवासस्य दूषकः॥’ इति । अत एव माधवेन—‘अरुणोदयाद्यदण्डेऽल्प-
दशमीस्पर्शे संपृक्ता कृत्स्नघटीयोगे संदिग्धा । मुहूर्तव्याप्तौ संयुक्ता उदये संकीर्णा’
इत्युक्त्वा ‘अरुणोदयवेलायां दशमी यदि संगता । संपृक्तैकादशीं तां तु मोहिन्यै
दत्तवान् प्रभुः ॥’ इति गोभिलाद्युक्तेः पूर्वोक्तगारुडादेश्च सामान्यतो विशेषतश्चारु-
णोदयवेधो निषिद्धः । यत्तु—‘अष्टमभागोरुणोदयः’ इति हेमाद्रिणोक्तम्, यच्च म-
हत्तरा रात्रीरिति तत्परमतं स्वयमेव दूषितम्, अन्तेऽप्युक्तम्—‘वेधतारतम्यं च दोष-
तारतम्यादुपपद्यते’ इति । दोषतारतम्यं च प्रायश्चित्ततारतम्यादवगम्यते । तच्चोक्तं
हेमाद्रौ स्मृत्यन्तरे—‘अज्ञानाद्यदि वा मोहात्कुर्वन्नेकादशीं नरः । दशमीशेषसंयुक्तां
प्रायश्चित्तमिदं चरेत् ॥ कच्छपादं नरश्चीर्त्ता गां च दद्यात्सवत्सकाम् । सुवर्णस्या-
र्धकं देयं तिलद्रोणसमन्वितम् ॥’ विधानान्तरं तत्रैव—‘ब्राह्मणान् भोजयेद्भिश्च दद्यात्
दद्यात्सवत्सकाम् । धरणस्यार्धकं देयं तिलद्रोणमथापि वा ॥’ इति । अत्र वेधता-
रतम्याद्व्यवस्थेति हेमाद्रिः । ‘निशः प्रान्ते’ इत्यपि दोषाधिक्यार्थमेव । तस्माच्चतु-
र्घटिकात्मक एवारुणोदय इति सिद्धम् । तेन पट्पञ्चाशद्वण्डानन्तरं दशमीप्रवेशेऽरु-
णोदयवेध उक्तो भवति । अन्त्योपि तत्रैव कण्वेनोक्तः—‘उदयोपरिविद्धा तु दश-
म्येकादशी यदि । दानवेभ्यः प्रीणनार्थं दत्तवान्पाकशासनः ॥’ इति । स्मृत्यन्तरेपि—
‘दशम्याः प्रान्तमादाय यदोदेति दिवाकरः । तेन स्पृष्टं हरिदिनं दत्तं जम्भासुराय
तत् ॥’ इति । तत्रारुणोदयवेधो वैष्णवविषयः । तद्वाक्येषु वैष्णवग्रहणात् । तत्स्व-
रूपं तु माधवीये स्कान्दे—‘परमापदमापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते । नैकादशीं त्यजे-
द्यस्तु यस्य दीक्षास्ति वैष्णवी ॥ विष्ण्वर्षिताखिलाचारः स हि वैष्णव उच्यते ॥’
इति । यद्यपि पित्रादेरागमदीक्षायां तन्मात्रस्य वैष्णवत्वं न तु पुत्रादेस्तथापि स्व-
पारंपर्यमसिद्धमेव वैष्णवत्वं सार्त्तत्वं च मन्यन्ते वृद्धाः । तत्त्वसागरे भविष्ये—‘यथा
शुक्ला तथा कृष्णा यथा कृष्णा तथेतरा । तुल्ये ते मन्यन्ते यस्तु स वै वैष्णव उ-
च्यते ॥’ केचित्तु दशम्यां नवमीवेधमपि त्यजन्ति, तत्र मूलं गृह्यम् । उदयवेधस्तु
प्रतिशेषात् सार्त्तगोचरः । तदाह माधवः—‘अरुणोदयवेधोऽत्र वेधः सूर्योदये तथा ।
उक्तौ द्वौ दशमीवेधौ वैष्णवसार्त्तयोः क्रमात् ॥’ हेमाद्रिस्तु केषांचिदर्धरात्रेपि द-
शमीवेधमाह—‘अर्धरात्रे तु केषांचिदशम्या वेध उच्यते । कपालवेध इत्याहुरा-

१—‘धरणं सुवर्णं हेमं चत्वारिंशन्माषैः । ‘तुल्या मवाभ्या कथितात्र गुणा वल्लिगुञ्जो धरणं च तेष्टी ॥
मद्याणकस्तद् द्वयमिन्द्रतुल्यैर्वैस्त्वथैको घटकः प्रदिष्टः ॥’ इति श्रीमद्भास्कराचार्योक्तं तु नेह प्रवर्तते, धार्मिकस-
प्रदायमहापते । कच्छपाद—सवत्सगोदानोपयम्, केवलमेकैकम्, त्रिंशद्वाह्यणभोजनेन वैकल्पिक, तिलद्रो-
णसुवर्णाद्याभ्यां वा समुचितं तद्वयेन वाऽधिकेन युक्तमिति चत्वारः पक्षा वेधातिवेधमहावेधयोगेषु क्रमेण
भोज्याः’ इति टीकाभिप्रायः ।

चार्या ये हरिमियाः ॥ न तन्मम मतं यस्मात्रियामा रात्रिरिष्यते ॥' इति ब्रह्मवैव-
र्तात् । अस्यार्थः—'अनद्यतने लब्ध' इत्यत्र 'अतीताया रात्रेः पश्चिमयामद्वयमागा-
मिन्या रात्रेः पूर्वयामद्वयं दिवसश्च स काल एषोद्यतनः सकलः' इत्युक्तं महाभाष्ये ।
स एष वर्तमानः काल एकादश्यहोरात्र उपोष्यः । तन्मध्ये दशमीप्रवेशे विद्धा, सा
त्याज्या । अत एव हेमाद्रौ—'दशम्याः सङ्गदोषेण अर्धरात्रात् परेण तु । वर्जये-
च्चतुरो यामान्संकल्पार्चनयोः सदा ॥' इति दोष उक्तः । चतुरो यामान् दिवसस्ये-
त्यर्थः । स्वमते तु रात्रेस्त्रियामत्वात् प्रहरत्रयं पूर्वशेषः । तेन चतुर्थप्रहर एव वेधो
युक्तः । सोप्यरुणोदय एव । 'सूर्योदयं विना नैव स्नानदानादिकः क्रमः।' इति
मार्कण्डेयपुराणात् । 'प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्यः' इति कोशादरुणोदयमारभ्य सूर्याशु-
प्रवृत्तेस्तत्रैव निषेधः । तेन मतभेदाद्व्यवस्येति केचित् । कैमुतिकन्यायेनारुणोदय-
वेधस्यैवेयं स्तुतिरिति तु माधवः । यस्तु—'दिक्पञ्चदशभिस्तथा' इति वेधः, स उप-
चासातिरिक्तविषय इति माधवः । 'सर्वप्रकारवेधोयमुपवासस्य दूषकः । सार्द्धसप्त-
मुहूर्त्तस्तु योगेयं बाधते व्रतम्॥' इति निगमादित्यलम् । अत्र माधवमते वैष्णवैररु-
णोदयविद्धा त्याज्या । यदा लेकादश्येव शुद्धा सती वर्धते द्वादशी वा उभयं वा
तदा परोपोष्या । 'एकादशी द्वादशी बाधिका चेत्त्यज्यतां दिनम् । पूर्वं ग्राह्यं तूत्तरं
स्यादिति वैष्णवनिर्णयः ॥' इति माधवोक्तेः । स्मार्त्तस्तु सूर्योदयविद्धा त्याज्या ।
यदा लेकादशी शुद्धा सती वर्धते द्वादशी च समा न्यूना वा तदा गृहस्थैः पूर्वा
यतिभिरुत्तरा कार्या । 'प्रथमेहनि संपूर्णा व्याप्याहोरात्रसंयुता । द्वादश्यां च
तथा तात दृश्यते पुनरेव च ॥ पूर्वा कार्या गृहस्थैश्च यतिभिश्चोत्तरा विभो ॥'
इति स्कान्दोक्तेः । वर्धमानोप्येवमेवाह । उभयवृद्धौ तु शुद्धा विद्धा वा सर्वेषां
परैव । 'संपूर्णकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । सर्वैरेवोत्तरा कार्या परतो द्वादशी
यदि ॥' इति नारदोक्तेः । द्वादशीमात्रवृद्धौ तु शुद्धायां पूर्वैव । 'न चेदेकादशी

१—'नैतन्मम मत' इति पाठान्तरम् । अथ हि टीकाग्रन्थ किञ्चिद्विपर्ययेण केनचिन्मूलमव्ये प्रक्षिप्त
इति भाति । तत्र हीत्यम्—'हरिमिया इति । तदनन्तर—'न तन्मम मत यस्मात्रियामा रात्रिरिष्य-
ते ।' इत्यर्थम् । अथमर्थः—अतीतरात्रे पश्चार्धेनागामिरात्रे पूर्वार्धेन सह दिवसोऽद्यतन । स
एकादश्यामुपोष्य । तत्र दशमीप्रवेशे विद्धा । सा त्याज्या इति । एतन्निराकरोति—न तन्मम म-
तमिति । त्रियामेति । ('निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा ।' इति कोशात् ।)
प्रथमप्रहरार्थस्य चतुर्थप्रहरार्थस्य च दिनकर्मसंबन्धितया तदन्या क्यचित्रियामा रात्री रात्रिकर्मणि ग्राह्ये-
त्यर्थः । एव नोपवासे दिनकर्मणि अरुणोदयमारभ्य ग्राह्या । तत्र विद्धा हेया । यस्तु कपालवेधो नामा
र्धरात्रवेधः स परेऽहि उपवासे न त्याज्य, किंतु दिवासकल्प एव । 'दशम्या सङ्गदोषेण अर्धरात्रात्परेण तु ।
वर्जयेच्चतुरो यामान्संकल्पार्चनयोः सदा ॥' इति हेमाद्रौ वचनात् इति । ये तु रात्रेस्त्रियामत्वात्प्रहरत्रयपूर्व
शेषः । तेन चतुर्थप्रहर एव वेधो युक्त इति वदन्ति, तदाशयं त एव जानन्ति । अन्ये तु 'सूर्योदयं विना
नैव स्नानदानादिकः क्रमः ।' इति वचनात् 'प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्यः' इति कोशाच्चारुणोदयमारभ्य सूर्याशुप्रवृत्ते-
स्तत्रैव निषेध इति 'नैतन्मम मतम्' इत्यस्यार्थमाहुः ।

विष्णौ द्वादशी परतः स्थिता । उपोष्यैकादशी तत्र यदीच्छेत्परमं पदम् ॥' इति नारदोक्तेः । 'द्वादशीमात्रवृद्धौ तु शुद्धाविद्धे व्यवस्थिते । शुद्धा पूर्वोत्तरा विद्धा स्मार्तनिर्णय ईदृशः ॥' इति माधवोक्तेश्च । मदनरत्नेष्वेवम् । यत्तु—'विद्धाप्यविद्धा विज्ञेया परतो द्वादशी न चेत् । अविद्धापि च विद्धा स्यात्परतो द्वादशी यदि ॥' इति हेमाद्रौ पाञ्चवचनं, तदेकादश्या वृद्धौ ज्ञेयम् । तदुक्तं माधवेन—'एकादशी द्वादशी चेत्युभयं वर्धते यदा । तदा पूर्वदिनं त्याज्यं स्मार्तग्राह्यं परं दिनम् ॥' इति । विद्धैकादश्यां द्वादशीमात्रवृद्धौ च सर्वेषां परैव । तत्रैवैकादशीमात्रवृद्धौ गृहिणः पूर्वा यतेरुत्तरा । पूर्वोक्तपात्रोक्तेः । 'एकादशी विद्धा चेच्छुक्ले कृष्णे वि- शेषतः । उत्तरां तु यतिः कुर्यात् पूर्वमुपवसेद् गृही ॥' इति मचेतसोक्तेः । एत- च्छुद्धाविद्धातुल्यमिति माधवः । 'त्रयोदश्यां न लभ्येत द्वादशी यदि किञ्चन । उ- पोष्यैकादशी तत्र दशमीमिथितापि च ॥' इति स्कान्दात् । 'अविद्धानि निषिद्धैश्च न लभ्यन्ते दिनानि तु । मुहूर्तैः पञ्चभिर्विद्धा ग्राह्यैवैकादशी तिथिः ॥' इत्यप्यगृहो- क्तेश्च । मुहूर्तपञ्चकमरुणोदयमारभ्य ज्ञेयम् । अन्यथोत्तरेऽहि एकादश्यभावासंभ- वात् । यदपि हेमाद्रिणा—'शुद्धसमा शुद्धन्यूना वा अधिकद्वादशिका चेत्सर्वेषां परैव' इत्युक्तं, तदपि वैष्णवविषयम् । स्मार्तानां तु पूर्वैवेत्यविरोधः । हेमाद्रिमते तूच्यते । तत्र—'शुद्धा विद्धा द्वयी नन्दा त्रेधा न्यूनसमाधिकैः । षट्प्रकाराः पुन- स्त्रेधा द्वादश्यूनसमाधिकैः ॥' इत्याष्टादशैकादशीभेदाः । तत्र शुद्धाधिकन्यूनद्वाद- शिका शुद्धाधिकसमद्वादशिका च सकामैः पूर्वा निष्कामैरुत्तरा कार्या । 'प्रथमेहनि संपूर्णा' इति पूर्वोक्तस्कान्दात् । जनद्वादशिकायां तु विष्णुमीतिकामैरुपवासद्वयं कार्यम् । 'संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । लुप्यते द्वादशी तस्मिन्नुपवासः कथं भवेत् । उपोष्ये द्वे तिथी तत्र विष्णुमीणनतत्परैः ॥' इति वृद्धवशिष्टोक्तेः । शुद्धन्यूना शुद्धाधिका शुद्धसमा विद्धन्यूना विद्धसमा वाधिकद्वादशिका चेत्सर्वेषां परैवेति हेमाद्रिः । मदनरत्ने तु शुद्धाधिका परा । 'संपूर्णैकादशी यत्र' इति पूर्वोक्तेः । अन्या पूर्वा । 'शुद्धा यदा समा हीना समा हीनाधिकोत्तरा । एका- दशीमुपवसेन्न शुद्धां वैष्णवीमपि ॥' इति स्कान्दात् । 'शुद्धा एकादशी उत्तरा द्वादशी न चेदेकादशी विष्णौ ।' इति नारदोक्तेश्च । यत्तु—'अविद्धापि च विद्धा स्यात्' इति पात्रं तच्छुद्धाधिकापरम् । यत्तु—'संपूर्णैकादशी त्याज्या परतो द्वादशी यदि । उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादश्यामेव पारणम् ॥' इत्यादि, तद्वैष्णवपरम् । स्मार्तानां तु पूर्वैवेत्युक्तम् । विद्धन्यूना समद्वादशिका तु मुमुक्षूणां पुत्रवतां च परा । अन्येषां पूर्वा । पुत्रवतोपि पूर्वैति मदनरत्ने । विद्धन्यूना न्यूनद्वादशिका सैव सर्वैः कार्येति हेमाद्रिः । मुमुक्षूणां परान्येषां पूर्वैति मदनरत्ने । विद्धसमा समद्वादशिकोन-

द्वादशिका च सुमुशुभिः पराऽन्यैः पूर्वा कार्या । ‘दशमीमिश्रिता पूर्वा द्वादशी यदि
 लुप्यते । शुद्धैव द्वादशी राजशुपोष्या मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥’ इति व्यासोक्तेः । मोक्षका-
 ङ्क्षिग्रहणादन्येषां पूर्वैव । ‘सर्वत्रैकादशी कार्या द्वादशीमिश्रिता नरैः । प्रातर्भवतु
 वामा वा यतो नित्यमुपोषणम् ॥’ इति पाशोक्तेः । विद्धाधिका समद्वादशिका च
 सर्वेषां पूर्वैव । ‘पारणाहे न लभ्येत द्वादशी कलयापि चेत् । तदानीं दशमी वि-
 द्धाप्युपोष्यैकादशी तिथिः ॥’ इति ऋष्यशृङ्गोक्तेश्च । माधवमते तु अत्र गृहिणः पूर्वा,
 यतेरुत्तरा । विद्धाधिका न्यूनद्वादशिका मोक्षपापक्षयविष्णुप्रीतिकामैः परा कार्या ।
 गृहस्थेन तु नक्तं कार्यम् । ‘एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी । उपवासं न
 कुर्वीत पुत्रपौत्रसमन्वितः ॥’ इति कौर्म्ये दिनक्षये उपवासनिषेधात् । ‘दशम्यैका-
 दशी विद्धा द्वादशी च क्षयं गता । क्षीणा सा द्वादशी ज्ञेया नक्तं तु गृहिणः स्मृ-
 तम् ॥’ इति वृद्धशातातपोक्तेश्च । गृहिणः पूर्वत्रोपवासः । एकादश्याः शुद्धन्यूनत्वे
 शुद्धसमत्वे वा द्वादश्या न्यूनसमत्वयोरेकादश्यामुपवासः । यानि तु—‘दशम्यनु-
 गता हन्ति द्वादश द्वादशी फलम् । धर्मापत्यधनार्थं च त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥’ इति
 कौर्मादीनि दशमीवेधत्रयोदशीपारणयोर्निषेधकानि तानि विहितभिन्नपराणि ।
 अत्र मूलवचनानि तद्व्यवस्था चाकरे ज्ञेया । यत्तु कालहेमाद्रौ—‘बहुवावाक्यविरो-
 धेन संदेहो जायते यदा । द्वादशी तु तदा ग्राह्या त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥’ इति
 मार्कण्डेयोक्तेः । ‘संदिग्धेषु च वाक्येषु द्वादशीं समुपोषयेत् ।’ तथा—‘विवादेषु च
 सर्वेषु द्वादश्यां समुपोषणम् । पारणं च त्रयोदश्यामाज्ञेयं मामकी मुने ॥’ इति पा-
 शोक्तेश्च । वेधसंदेहे ज्योतिर्विदां विप्रतिपत्तौ वा परा कार्येत्युक्तम्, तद्वैष्णवविषयमि-
 त्यलं बहुना । अथात्रोपयुक्तं किंचिदुच्यते । तत्र दशम्यामेकादशीयोगे दशमीमध्ये
 एव भोजनं कार्यम् । ‘एकादश्यां न भुञ्जीत’ इति तस्या एव निमित्तत्वात् ।
 ‘निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा कालमात्रमपेक्षते ।’ इति देवलोक्तेश्च । केचित्तु एकादशीव्र-
 ताद्वत्वेन पूर्वधुरेकभक्तविधानाद्विधिस्पृष्टे च निषेधानवकाशाच्च काम्यव्रताङ्गे भोज-
 ननिषेधः प्रवर्तते, तेनैकादशीमध्येपि पूर्वदिने भोजनमित्याहुः । अत्राधिकारी माध-
 वीये कात्यायनेनोक्तः—‘अष्टवर्षाधिको मर्त्यो वृशीतिन्यूनवत्सरः । एकादश्यामु-
 पवसेत्पक्षयोरुभयोरपि ॥’ इति । भविष्ये—‘ब्रह्मचारी च नारी च शुक्लामेव सदा
 गृही ।’ इति । यत्तु विष्णुः—‘पत्न्यौ जीवति या नारी उपोष्य व्रतमाचरेत् । आयुष्यं
 हरते भर्तुर्नरकं चैव गच्छति ॥’ इति तद्भर्तृननुज्ञाविषयमिति प्रायुक्तम् । उपवासा-
 सामर्थ्ये तु मार्कण्डेयकौर्मयोः—‘एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च । उप-
 वासेन दानेन न निर्द्वादशिको भवेत् ॥’ अत्र—‘एकभक्तेन यो मर्त्य उपवासव्रतं च-

रेत् ।' इत्येकभक्तादिपूषवासशब्दस्तद्धर्मातिदेशार्थः । तेन तत्प्रयुक्ताः सर्वे धर्माः संकल्पमन्त्रे चैकभक्तादिपदेनोहः कार्य इति मदनरत्ने । तथाऽसामर्थ्ये प्रतिनिधिना कारयेदिति प्रागुक्तम् । व्रताकरणे प्रायश्चित्तमाह माधवीये कात्यायनः—' अर्के पर्वद्वये रात्रौ चतुर्दश्यष्टमीदिवा । एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥' इति । अथ काम्यव्रतविधिः । लघुनारदीये—' दशम्यादि महीपाल त्रिदिनं परिवर्जयेत् । गन्धताम्बूलपुष्पादि स्त्रीसंभोगं महायशाः ॥' तत्र दशम्यां विधिः कौर्मे—

एकादशीव्रता
करणे प्रायश्चित्त,
काम्यव्रत च । ' काश्यं मांसं मसूरांश्च चणकान् कोरदूपकान् । शाकं मधु परान्नं च
त्यजेदुपवसन् स्त्रियम् ॥' तथा—' शाकं मांसं मसूरांश्च पुनर्भोजनमैथुने ।
घृतमल्पम्बुपानं च दशम्यां वैष्णवस्त्यजेत् ॥' मदनरत्ने नारदीये—' अक्षारलवणाः
सर्वे हविष्यान्ननिपेविणः । अवनीतल्पशयनाः प्रियासंगमवर्जिताः ॥' व्रतघ्नान्याह
हेमाद्रौ देवलः—' असकृज्जलपानाच्च सकृत्ताम्बूलचर्वणात् । उपवासः प्रणश्येत दि-
वास्वापाच्च मैथुनात् ॥' अशक्तौ तु मदनरत्ने देवलः—' अत्यये चाम्बुपानेन नोप-
वासः प्रणश्यति ।' अत्यये कष्टे । विष्णुरहस्ये—' गात्राभ्यङ्गं शिरोभ्यङ्गं ताम्बूलं
चानुलेपनम् । व्रतस्थो वर्जयेत्सर्वं यच्चान्यत्र निराकृतम् ॥' एषु प्रायश्चित्तमुक्तं नि-
र्णयामृते संग्रहे—' स्तेनहिंसकयोः सख्यं कृत्वा स्तैन्यं च हिंसनम् । प्रायश्चित्तं व्रती
कुर्याज्जपेन्नाम शतत्रयम् ॥ मिथ्यावादे दिवास्वापे बहुशोम्बुनिपेवणे । अष्टाक्षरं व्रती
जप्त्वा शतमष्टोत्तरं शुचिः ॥' ' ॐ नमो नारायणाय ' इत्यष्टाक्षरः । तत्रैव पैठी-
नसिः—' ताम्बूलचर्वणे स्त्रीसंभोगे मांसनिपेवणे । व्रतलोपो न चेत्कुर्यात्कृष्णावद्भुजि-
वर्जनम् ॥' इति । कृष्णैकादशीवद्भोजननिषेधमात्रपरिपालने तु ताम्बूलचर्वणादावपि
न दोष इत्यर्थः । संभोगो ऋतुकालादन्यत्र—' रेतःसेकात्मसंभोगमृतेऽन्यत्र क्षयः स्मृतः ।'
इति कात्यायनोक्तेः । हेमाद्रौ वशिष्ठः—' उपवासे तथा श्राद्धे न कुर्यादन्तधावनम् ।
दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलम् ॥' काष्ठग्रहणान्मृल्लोष्ठार्धनिषेध इति हे-
माद्रिः । विष्णुरहस्ये—' श्राद्धोपवासदिवसे खादित्वा दन्तधावनम् । गायत्र्या शत-
संपूतमम्बु प्राश्य विशुध्यति ॥' निर्णयामृते व्यासः—' वर्जयेत्पारणे मांसं व्रताहेप्यौ-
पधं सदा ।' इति । एकादश्यां श्राद्धप्राप्तौ माधवीये कात्यायन आह—' उपवासो
यदा नित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् । उपवासं तदा कुर्यादाग्राय पितृसेवितम् ॥ मा-
तापित्रोः क्षये प्राप्ते भवेदेकादशी यदि । अभ्यर्च्य पितृदेवांश्च आनिघ्रेत्पितृसेवि-
तम् ॥' इति । हेमाद्यादिसर्वनिबन्धेष्वप्येवम् । एतेनैकादशीनिमित्तकं श्राद्धं द्वा-

१—दन्तधावननिषेधे तत्प्रतिनिधिरूपतया व्यासवचनमुक्तं मयूले—' अलाभे दन्तकाष्ठानां निषिद्धायां तिथौ स्यात् । अपां द्वादशगण्ड्यैर्विदध्यादन्तधावनम् ॥' इति । तथा पैठीनसि—' अलाभे वा निषेधे वा का-
ष्ठानां दन्तधावने । पर्णादिना विशुध्येत जिह्वोद्वेस सदैव च ॥' इति ।

एकादश्या आ
रूप्यात् तन्नि-
र्णयः ।

दश्यां कार्यमिति वदन्तः परास्ताः । किंच महालये—‘स पक्षः सकलः
पूज्यः श्राद्धपोडशकं प्रति ।’ इति श्रुतं पोडशत्वं पौषैकादश्यां च
मन्वादिश्राद्धं क्षयाहापरिज्ञाने च तत्पक्षैकादश्यां विहितं श्राद्धं
बाधितमेव स्यात् । यदपि स्मृतिचन्द्रिकास्थं पठन्ति—‘अन्नाश्रितानि पापानि
तद्भोक्तुर्दातुरेव च । मज्जन्ति पितरस्तस्य नरके शाश्वतीः समाः ॥’ इति । तस्यापि
रागमासभुजिगोचरस्य वैधं श्राद्धं गोचर्यतां महत्साहसमित्यलम् । योपि—‘अकृत-
श्राद्धनिचया जलपिण्डं विना कृताः ।’ इति लघुनारदीये एकादश्यां श्राद्धादिनि-
पेधः, स मातापितृभिन्नविषयः । पूर्ववाक्ये तद्ग्रहणात् । निचयः प्रतिग्रहः । व्रत-
घ्नान्याह मदनरत्ने देवलः—‘सर्वभूतभयं व्याधिः प्रमादो गुरुशासनम् । अव्रतघ्नानि
पठ्यन्ते सकृदेतानि शास्त्रतः ॥’ स्कान्देपि—‘अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं
पयः । हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम् ॥’ इदं चातिसंकटविषयम् । नार-
दीये—‘अनुकल्पो नृणां प्रोक्तः क्षीणानां वरवर्णिनि । मूलं फलं पयस्तोयमुपभोज्यं
भवेच्छुभे ॥ नत्वेवं भोजनं कैश्चिदेकादश्यां बुधैः स्मृतम् ॥’ इति । अस्यापवादः—
‘शयने च मदुत्थाने मत्पार्श्वपरिवर्तने । नरो मूलफलाहारी हृदि शल्यं ममार्पयेत् ॥’
एते चाविरोधिनो निर्णयाः सर्वव्रतेषु ज्ञेयाः । तत्रैकादश्यां संकल्पः—‘गृहीत्वा दु-
म्बरं पात्रं चारिपूर्णमुदङ्मुखः । उपवासं तु गृहीत्वा च द्वा वार्येव धारयेत् ॥’ इति

माधवीये वाराहोक्तेः । मन्त्रस्तु विष्णूक्तः—‘एकादश्यां निराहारः
स्थित्वा ह्रमपरेहनि । भोक्ष्यामि पुण्डरीकाक्ष शरणं मे भवाच्युत ॥’
इति । शैवादीनां तु हेमाद्रौ सौरपुराणे—‘सावित्र्याप्यथवा नाम्ना
संकल्पं तु समाचरेत् ।’ शिवादिगायत्र्यो यजुर्वेदे प्रसिद्धाः । वाराहे—‘इत्युच्चार्य त-
तो विद्वान् पुष्पाञ्जलिमयार्पयेत् ।’ ततस्तज्जलं पिबेत् । ‘अष्टाक्षरेण मन्त्रेण त्रिज-
प्तेनाभिमन्त्रितम् । उपवासफलं प्रेम्णुः पिबेत्पात्रगतं जलम् ॥’ इति कात्यायनोक्तेः ।
मध्यरात्रे उदये वा दशमीवेधे रात्रौ संकल्प इति माधवः । ‘दशम्याः सङ्गदोषेण
अर्धरात्रात्परेण तु । वर्जयेच्चतुरो यामान् संकल्पार्चनयोस्तदा ॥ विद्धोपवासेऽनश्रंस्तु

१—तैत्तिरीयशाखायां नारायणोपनिषत्पुष्पा इत्यर्थः । ताव—‘ॐ तत्सुखाय विद्महे महादेवाय धीमहि । तन्नो रुद्र प्रचोदयात् ॥ १ ॥ ॐ तत्सुखाय विद्महे महादेवाय धीमहि । तन्नो रुद्र प्रचोदयात् ॥ २ ॥
ॐ तत्सुखाय विद्महे वक्रतुण्डाय धीमहि । तन्नो दन्तिः प्रचोदयात् ॥ ३ ॥ ॐ तत्सुखाय विद्महे महासेनाय धीमहि । तन्नो यमुक्तः प्रचोदयात् ॥ ४ ॥ ॐ नारायणाय विद्महे वासुदेवाय धीमहि । तन्नो विष्णु प्रचोदयात् ॥ ५ ॥ ॐ वज्रनखाय विद्महे तीक्ष्णदंष्ट्राय धीमहि । तन्नो नारसिंहः प्रचोदयात् ॥ ६ ॥ ॐ मास्कराय विद्महे महत्पुतिकराय धीमहि । तन्नो आदित्यः प्रचोदयात् ॥ ७ ॥ ॐ वैश्वानराय विद्महे लालीलाय धीमहि । तन्नो अग्निः प्रचोदयात् ॥ ८ ॥ ॐ काल्यायनाय विद्महे कन्यकुमारि धीमहि । तन्नो दुर्गिः प्रचोदयात् ॥ ९ ॥’ इति क्रमेण शिव-गणपति-वटानन-विष्णु-नृसिंह-मास्कर-अग्नि-दुर्गाणां ज्ञेयाः ।

दिनं त्यक्त्वा समाहितः । रात्रौ संपूजयेद् विष्णुं संकल्पं च तदाचरेत् ॥' इति नारदीयोक्तेः । तत्रैव पूजामभिधाय—'देवस्य पुरतः कुर्याज्जागरं नियतो व्रती ।' द्वादश्यां निवेदनमत्र उक्तः कात्यायनेन—'अज्ञानतिमिरान्धस्य व्रतेनानेन केशव । मसीद सुमुखो नाथ ज्ञानदृष्टिप्रदो भव ॥' इति । नारदीये—'ब्राह्मणान् भोजयेच्छतया दद्याद्दक्षिणां ततः ।' स्कान्देपि—'कृत्वा चैवोपवासं तु योऽश्रीयाद्द्वादशीदिने । नैवेद्यं तुलसीमिश्रं हत्वाकोटिविनाशनम् ॥' द्वादश्यां च वर्ज्यान्याद् बृहस्पतिः—'दिवा निद्रा परान्नं च पुनर्भोजनमैधुने । क्षौद्रं कांस्यामिषं तैलं द्वादश्यामष्ट वर्जयेत् ॥' हेमाद्रौ ब्रह्माण्डपुराणे—'पुनर्भोजनमध्यायो भार आयासमैधुने । उपवासफलं हन्युर्दिवा निद्रा च पञ्चमी ॥' स्कान्दे—'परान्नं कांस्यताम्रबूले लोभं वितथभाषणम् ।' वर्जयेदिति शेषः । विष्णुधर्मे—'असंभाष्याद्भि संभाष्य तुलस्यतसिकादलम् । आमलक्याः फलं वापि पारणे भाश्य शुध्यति ॥' बृहन्नारदीये—'रजस्वलां च चाण्डालं महापातकिनं तथा । सूतिकां पतितं चैव उच्छिष्टं रजकादिकम् ॥ व्रतादिमव्ये शृणुयाद्यद्येषां ध्वनिमुत्तमः । अष्टोत्तरसहस्रं तु जपेद्दे वेदमातरम् ॥' एतद्व्रतं सूतकेपि कार्यम् । 'सूतके मृतके चैव न त्याज्यं द्वादशीव्रतम् ।' इति विष्णूक्तेः । तत्र त्यक्तं दानादि सूतकान्ते कार्यम् । 'सूतकान्ते नरः स्नात्वा पूजयित्वा जनार्दनम् । दानं दत्त्वा विधानेन व्रतस्य फलमश्नुते ॥' इति मात्स्योक्तेः । रजोदर्शनेपि कार्यम् । 'एकादश्यां न भुञ्जीत नारी दृष्टे रजस्यपि ।' इति पुलस्त्योक्तेः । यदा द्वादश्यां श्रवणर्क्षे तदा शुद्धामप्येकादशीं त्यक्त्वा तत्रैवोपवासः कार्यः । 'शुक्ला वा यदि वा कृष्णा द्वादशी श्रवणान्विता । तयोरेवोपवासश्च त्रयोदश्यां च पारणम् ॥' इति नारदीयोक्तेः । एते च नियमाः काम्यव्रते नियताः, नित्यव्रते सति संभवे कार्याः । 'शक्तिमांस्तु पुनः कुर्यान्नियमं सविशेषणम् ।' इति कात्यायनोक्तेः । अशक्तौ तु माधवीये ब्रह्मवैवर्ते—'इति विज्ञाय कुर्वीतावश्यमेकादशीव्रतम् । विशेषनियमाशक्तोऽहोरात्रं भुजिवर्जितः ॥' इति ॥

अथाष्टौ महाद्वादश्यः । तत्र शुद्धाधिकैकादशीयुता द्वादशी उन्मीलिनीसंज्ञा । द्वादश्येव शुद्धाधिका वर्धते चेत्सा बज्रुली । वासरत्रयस्पर्शिनी त्रिस्पृशा । अग्रे पर्वणः संपूर्णाधिकत्वे पक्षवार्धिनी । पुण्यर्क्षयुता जया । श्रवणयुता विजया । पुनर्वसुयुता जयन्ती । रोहिणीयुता पापनाशिनी । एताः पापक्षयमुक्तिकाम उपवसेत् । अत्र मूलं हेमाद्रौ शेषम् । एकादशीद्वादश्योरेकत्वे तन्नेणोपवासः । पार्थक्ये तु शक्तस्योपवासद्वयम् । 'एकादशीमुपोष्यैव द्वा-

१—अत्र—'अशुराणां पुरोश्च मन्त्रलाभं तथैव च । शिवव्यभारतपुत्राणां परात्र नैव दोषदृक् ॥' इत्यपि नोपयुज्यते । तस्य मतानिभिन्नदिनपरासमष्टनविषयत्वात् ।

अष्टौ महाद्वा
दश्या ।

दर्शीं समुपोपयेत् । ' इति विष्णुरहस्यात् । अशक्तौ तु द्वादश्या-
मेव । 'एवमेकादर्शीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोपयेत् । पूर्ववासरजं पुण्यं

सर्वं प्रामोत्यसंशयम् ॥' इति तत्रैवोक्तेः । यदा तल्पा द्वादशी तदोक्तं मात्स्ये—' यदा
भवति अल्पापि द्वादशी पारणादिने । उपःकाले द्वयं कुर्यात् प्रातर्माध्याह्निकं तदा ॥'
नारदीयेपि—' अल्पायामथ विप्रेन्द्र द्वादश्यामरुणोदये । स्नानार्चनक्रियाः कार्या
दानहोमादिसंयुताः ॥' इति । संकटे तु माधवीये देवलः—' संकटे विषमे प्राप्ते द्वा-
दश्यां पारयेत् कथम् । अद्भिस्तु पारणां कुर्यात् पुनर्भुक्तं न दोषकृत् ॥' इति ।
संकटे त्रयोदशीश्चाद्धप्रदोषादौ । अत्र केचिदाहुः—' अपकर्षवाक्यान्यनाहिताग्नि-
विषयाणि । अग्निहोत्रादीनां श्रौतत्वेनापकर्षायोगात् ' इति । द्वादश्यां च प्रथमपा-
दमतिक्रम्य पारणं कार्यम् । 'द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञितः । तमतिक्रम्य
कुर्वीत पारणं विष्णुतत्परः ॥' इति निर्णयामृते मदनरत्ने च विष्णुधर्मोक्तेः । अत्र
केचित्संगिरन्ते—' यदा भूयसी द्वादशी तदापि प्रातर्मुहूर्तत्रये पारणं कार्यम् । 'सर्वे-
षामुपवासानां प्रातरेव हि पारणम् । ' इति वचनात्' इति । अस्मद्गुरवस्तु—' बहूनां
कर्मकालानां विना कारणं वाधापत्तेः प्रागुक्तवचनैश्च अल्पद्वादश्यामेवापकर्षविधानादप-
राह्ण एव कार्यम् । प्रातःशब्दस्तु—' सायंप्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम् ।'
इतिवदपराह्णवाचित्वेऽप्युपपन्नः । न च वाक्यवैयर्थ्यं, पुनर्भोजनसायंपारणनिवृत्त्य-
र्थत्वाच्चस्य । ' इत्याहुः । प्रमादेन एकादश्युपवासातिक्रमे अपराके वाराहे—' ए-
कादशी विगृता चेद् द्वादशी परतः स्थिता । उपोष्यां द्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमं प-
दम् ॥ ' इति । कैश्चित्तु विष्णुना चेदिति पठितम् । अत्राविरोधिनो नियमाः सर्व-
व्रतेषु बोद्धव्याः । अन्ये च नवरात्रे वक्ष्यन्ते इति दिक् ॥ इति श्रीरामकृष्ण-
भट्टात्मजकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ एकादशीनिर्णयः ॥

द्वादशीनिर्ण-
यः ।

द्वादशी तु पूर्वैव युग्मवाक्यात्—' द्वादशी तु प्रकर्तव्या एका-
दश्या युता प्रभो ।' इति स्कान्दाच्च ॥

त्रयोदशीनि-
र्णयः ।

त्रयोदशी तु सर्वमते शुक्ला पूर्वा कृष्णोत्तरा । ' त्रयोदशतिथिः पूर्वः सि-
तोत्थोथाऽसितः पश्चात् ।' इति दीपिकोक्तेः । 'शुक्ला त्रयोदशी पूर्वा
परा कृष्णा त्रयोदशी ।' इति माधवाच्च ॥

१—अत्र विशेषतो जिज्ञासुभिरेतरपरिच्छेदान्ते एकादशीपटे द्रष्टव्यम् । २—अस्या प्रदोषव्रतम् ।
तद्विधानमुक्तं ब्रह्मोत्तरखण्डे—' पक्षद्वये त्रयोदश्यां निराहारो भवेद्दिवा । घटीत्रयादस्तमयात् पूर्वं स्नान
समाचरेत् ॥ शुक्लाम्बरधरो भूत्वा वाग्यतो नियमान्वितः । कृतसध्याजपविधिः शिवपूजा समाचरेत् ॥'
इति प्रदोषकालिक पूजाविधि विधाय—' एवमारुण्येदेव प्रदोषे गिरिजापतिम् । ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चाद्-
क्षिणाभिश्च तोषयेत् ॥' इत्यनेन भोजनविधानमुक्तम् । तेन दिवाभोजननिषेधपूर्वकं शिवपूजाप्रधानक

चतुर्दशीनि-
र्णयः ।

चतुर्दशी सर्वमते कृष्णा पूर्वा शुक्लोत्तरा । उपवासे तु द्वयपि
परेति मदनरत्ने ॥

पौर्णमास्यमावास्ये तु सावित्रीघृतं विना परे ग्राह्ये । 'भूतविद्धे न कर्त्तव्ये
दर्शपूर्णं कदाचन । वर्जयित्वा मुनिश्रेष्ठ सावित्रीघृतमुत्तमम् ॥' इति
पूर्णमासा-
वासोनिर्णयः ।
ब्रह्मवैवर्तात् । अमायां योगविशेषमाहाऽपराके शातातपः—'अमा-
वास्यां भवेद्दारी यदा भूमिसुतस्य वै । जाह्नवीस्नानमात्रेण गोसहस्रफलं लभेत् ॥
अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी । चतुर्थी भौमवारेण विषुवत्सदृशं फलम् ॥'
तत्रैव व्यासः—'सिनीवाली कुहूर्वापि यदि सोमदिने भवेत् । गोसहस्रफलं दद्यात्
स्नानं वै मौनिना कृतम् ॥' हेमाद्रौ बृहन्मनुः—'श्रवणाभिवधनिष्ठाद्रां नागदैवतम-
स्तके । यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते ॥' नागदैवतं आश्लेषा, मस्तको
मृगशिरः, प्रथमपाद इत्यन्ये स च सर्वेषाम् ॥

अथेष्टिकालः । गोभिलः—'पक्षान्ता उपवस्तव्याः पक्षादयोऽभियष्टव्याः'

व्रतविधानं ज्ञायते । अस्मिन् व्रते त्रयोदशी प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या, तत्रैव पूजाविधानात् । प्रदोषस्तु
त्रिमुहूर्तेकालात्मकः । दिनद्वये प्रदोषव्याप्तावव्याप्तौ वा पूर्वा । 'त्रयोदशी तु कर्त्तव्या द्वादशीसहिता मुने ।'
इति सुमन्तुवचनारिति मयूखः । अन्ये तु दिनद्वये प्रदोषव्याप्तौ, तदव्याप्तौ, साम्येन तदेकदेशास्पर्शं
चोत्तरा, संकल्पकाले सत्त्वात् । वैषम्येण तदेकदेशास्पर्शं तु तदाधिन्यवती ग्राह्येति । 'मन्दवारे प्रदोषोऽयं
दुर्लभः सर्वदेहिनाम् । तत्रापि दुर्लभस्तस्मिन् कृष्णपक्षे समागतः ॥' इत्यादिवचनैर्मन्दवारे कृष्णपक्षे
चातिप्रशस्तमिदम् । प्रथमारम्भश्च मन्दवारयोग एव कार्यः । 'यदा त्रयोदशी शुक्ला मन्दवारेण संयुता ।
आरभेत व्रतं तत्र संतानफलसिद्धये ॥' इति वचनात् ।

१—पौर्णमासी द्विप्रकारा तदुक्तम्—'राका चानुमती चैव द्विविधा पूर्णिमा मता । पूर्वोदितकलाहीने पौर्ण-
मास्यां निशाकरे ॥ पूर्णिमानुमती शंया पश्चात्स्मितभास्करे । यस्मात्तामनुमन्यन्ते देवताः पितृभिः सह ॥
तस्मादनुमतीनाम् पूर्णिमा प्रथमा स्मृता । यदा चास्तामिरे सूर्ये पूर्णचन्द्रस्य चोद्वमः ॥ युगपत् सोत्तरा रागात्त-
दानुमतिपूर्णिमा । राकां तामनुमन्यन्ते देवताः पितृभिः सह ॥ रज्जनाद्यैव चन्द्रस्य राकेति कवयोऽनुवन् ।'
इति । अमावास्यार्थस्तु—अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्रार्काविति । अत एव गोभिलोप्याह—'अयं यदहश्च-
न्द्रमा न दृश्येत ताममावास्याम्' इति । एतदेवाभिप्रेत्याहामरासिंहः—'अमावास्या त्वमावस्या दर्शः सूर्येन्दु-
संगमः ।' इत्युक्तत्वास्या द्विविध्यमाह—'सा नष्टेन्दुः सिनीवाली सा नष्टेन्दुकला कुहूः' इति । एवं चोपरि-
निर्दिष्टगोभिलसूत्रे अमावास्यशब्देन न प्रथमा (सिनीवाली) विवक्षिता, किंतु द्वितीया (कुहूः) एव ।
'अथ उभयत्रामावास्यालाभे यदहर्षस्मिन्नहनि चन्द्रमा न दृश्येत नावलोक्येत, ताममावास्याम्, उपवसेदित्य-
नुवर्तते । सा खलिन्यं कुहूरुच्यते इति सेवोपवस्तव्या, न सिनीवाली । तस्यां खल्ववलोक्यते प्रातश्चन्द्रमाः' इति
श्रीचन्द्रकान्ततर्कालंकारकृतमाध्यनिर्वचनात् । २—अस्यार्थस्तु श्रीचन्द्रकान्ततर्कालंकारकृतभाष्ये—'पक्षोर्ध-
मासः स च शुक्लकृष्णभेदात् द्विविधः । तदन्ता तिथिश्च द्वयी पौर्णमास्यमावास्या च । बहुवचनं व्यक्तिभेदा-
भिप्रायम् । आभिसुख्येन तदयमर्थः—पक्षाणामन्ता अवसानतिथयः उपवस्तव्याः, पक्षाणामादयः प्रतिपदश्च
अभियष्टव्याः यष्टव्या इत्यर्थः । अस्मादपि कारणात् पौर्णमासीमुपवसेत् नोत्तराम् इत्यवधार्यते ।' इति ।

इति । उपवासोन्वाधानम् । तत्र मध्याह्ने तत्पूर्वं वा पर्वप्रतिपत्संधौ तद्दिने यागः ।

इष्टिकालनि-
र्णयः । 'पूर्वाह्णे वाथ मध्याह्ने यदि पर्व समाप्यते । उपोष्य तत्र पूर्वद्युस्तदह-
र्याग इष्यते ॥' इति लौगाक्षिवचनात् । तत्र द्वेधा विभागः—'आव-
र्तनात्तु पूर्वाह्णो ह्यपराह्णस्ततः परः । मध्याह्णस्तु तयोः संधिर्यदावर्तनमुच्यते ॥'
इति मदनने वचनात् । मध्याह्नादूर्ध्वं संधौ माधवमते परेऽह्नि यागः । 'अपराह्णेऽथवा
रात्रौ यदि पर्व समाप्यते । उपोष्य तस्मिन्नहनि श्वोभूते याग इष्यते ॥' इति
लौगाक्षिणोक्तेः । हेमाद्रिस्त्वपराह्णसंधावपि परदिने प्रतिपच्चतुर्थांशे चन्द्रोदये च
सति द्वितीयादिष्वत्यन्तक्षये सति पूर्वद्युर्यागः । 'पर्वणोऽंशे द्वितीये तु यष्टव्यं तु
द्विजातिभिः । द्वितीयासहितं यस्माद्दूपयन्त्याश्वलायनाः ।' इति । द्वितीये त्विति
कैमुतिकन्यायेन तुर्यांशपरम् । तुरीये त्विति शूलपाणौ पाठः स्पष्टार्थ एव । तथा—
'भूता पञ्चदशी पूर्णा द्वितीया क्षयगामिनी । चरुरिष्टिरमायां स्याद्भूते कव्यादिकी
क्रिया ॥' इति बौधायनवचनाच्चेत्युचिवान् । मदनरत्नेपि—'चतुर्दशी चतुर्यामा
अमायास्या न दृश्यते । श्वोभूते प्रतिपच्चेत्स्यात्पूर्वा तत्रैव कारयेत् ॥' इति । यच्च
माधवः—'यस्तु वाजसनेयी स्यात्तस्य संधिदिनात् पुरा । न काप्यन्वाहितिः किं
तु सदा संधिदिने हि सा ॥' इत्याह । यच्च कालादर्शेष्युक्तम्—'आवर्तनादधः
संधिर्यद्यन्वाधाय तद्दिने । परेद्युरिष्टिरित्याहुर्विषा वाजसनेयिनः ॥' इति । यच्च
मदनरत्ने—'मध्यंदिनात्स्यादहनीह यस्मिन् प्राक्पर्वणः संधिरियं तृतीया । सा ख-
र्विका वाजसनेयिमत्या तस्यामुपोष्याथ परेद्युरिष्टिः ॥' इति । एतत् पौर्णमा-
सीपरमिति तत्रैव । आवर्तनोर्ध्वमर्वागस्ताद्रात्रौ वा समाप्तौ द्वे । मध्याह्नादवर्क स-
माप्तौ तृतीयेत्यर्थः । तत्कर्कभाष्यदेवजानीश्रीअनन्तभाष्यादिसकलतच्छास्त्रीयग्रन्थ-
विरोधाद् वृद्धानादराच्चोपेक्ष्यम् । पौर्णमास्यां विशेषमाह कात्यायनः—'संधि-
श्चेत्संगवादूर्ध्वं माक्पर्यावर्तनाद्रवेः । सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्कालविधौ नरैः ॥'
अमायां विशेषमाह बौधायनः—'द्वितीया त्रिषुहूर्ता चेत् प्रतिपद्यापराह्निकी । अ-
न्वाधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनात् ॥' कात्यायनश्च—'यजनीयेऽह्नि सोमश्चे-
द्धारुण्यां दिशि दृश्यते । तत्र व्याहृतिभिर्दुर्ला दण्डं दद्याद् द्विजातये ॥' इति ।
एतच्च बौधायनवाजसनेयिविषयम् । तैत्तिरीयश्रुतौ तु चन्द्रदर्शनेऽपि याग उक्तः—
'एषा वै सुमनानामेष्टिर्यामभ्यजानन् । पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेत्यग्निनेवासौ लोके-

१—सधिस्वरूपं च 'अनुमत्याश्च राकायाः सिनीवाल्याः कुहू विना । एतस्या द्विलवः कालः कुहूमानः
कुहूः स्मृता ॥' इति भगवतीपुराणे । लवलक्षणं तु स्मृत्यन्तरे—'लवाक्षरचतुर्भागछुटिरित्यभिधीयते ।
छुटिद्वयं निमेषोक्तो निमेषस्तु लवद्वयम् ॥' इति । तथा च एकलवाक्षरोच्चारणपरिमिते काले एक पर्वणोपरः
प्रतिपदस्तदुभयं मिलितं सधिः कुहूरिति कोविलेनोक्तेर्यावान् कालः समाप्यते तत्कालसंज्ञिता चैषामावास्या
कुहूः स्मृता इति मात्स्योक्तेः कुहूप्रतिपदोः संधिद्विगुणः इति पुरुषार्थचिन्तामणौ । (?)

धुकं भवति । ' इति । श्रुत्यन्तरेऽपि—' यंदहः पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेति तदहर्यजन्नि-
 माँल्लोकानभ्युदेति । ' इति । इदं बहुचापस्तम्बविषयम् । मदनरत्नेष्वेवम् । आप-
 स्तम्बभाष्यार्थसंग्रहेष्वेवम् । अतः पक्षद्वयस्य स्वस्वसूत्राव्यवस्थेति तत्त्वम् । 'दूषय-
 न्त्याभलायनाः ' इति तु पूर्वाह्नसंधिविषयमिति माधवः । शेषपर्वणीष्टौ विशेष-
 माह माधवीये गार्ग्यः—' प्रतिपद्यप्रविष्टायां यदि चेष्टिः समाप्यते । पुनः प्रणीय
 कृत्स्नेष्टिः कर्तव्या यागवित्तमैः ॥ ' गृह्याग्नेर्नायं नियम इति मदनपारिजातः । एवं
 पर्वन्त्यांशः प्रतिपदश्च त्रयोऽशा यागकाल उक्तः । क्वचित् प्रतिपत्तुर्थांशेऽपि यागः ।
 ' संधिर्यद्यपराह्णे स्याद्यागं प्रातः परेदनि । कुर्वाणः प्रतिपद्भागे चतुर्थेऽपि न दुष्यति ॥'
 इति वृद्धशातातपोक्तेः । एतत् पूर्णिमापरमिति मदनरत्ने । पर्वणि प्रतिपदः क्षयस्य
 वृद्धेश्चार्द्धं प्रक्षिप्य संधिर्ज्ञेयः । तदाह माधवः—' वृद्धिः प्रतिपदो यास्ति तदर्थं पर्वणि
 क्षिपेत् । क्षयस्यार्द्धं तथा क्षिप्त्वा संधिर्निर्णीयतां सदा ॥ ' इति । कात्यायनोपि—
 ' परेहि घटिका न्यूनास्तथैवाभ्यधिकाश्च याः । क्षिप्त्वा तदर्थं पूर्वस्मिन् हासवृद्धी
 प्रकल्पयेत् ॥ ' इति । एवं स्मार्तस्थालीपाकेऽपि ज्ञेयम् । तत्रेष्टिस्थालीपाकान्वाधान-
 गृहप्रवेशनीयहोमानन्तरभाविन्यां पौर्णमास्यां प्रारम्भणीयौ न तु दर्शे । यद्यारम्भे
 मलमासपौषमासगुरुशुक्रास्तादि भवति, तदाप्यारम्भः कार्यः । यानि तु—' उपरागोधि-
 मासश्च यदि प्रथमपर्वणि । तथा मलिम्लुचे पौषे नान्वारम्भणमिष्यते । गुरुभार्गव-
 योमौढ्ये चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ॥ ' इति संग्रहवचनानि, तानि आलस्यादिनातिक्रान्त-
 शुद्धकालप्रारम्भविषयाणि । ' नामकर्म च दर्शेष्टिं यथाकालं समाचरेत् । अतिपाते
 सति तयोः प्रशस्ते मासि पुण्यभे ॥ ' इत्यपराके गर्गवचनादिति प्रयोगपारिजाते ।
 उक्तं चैतत् प्रयोगरत्ने भट्टैः । कालादर्शे तु—' नामकर्म च जातेष्टिम् ' इति पाठः ।
 याज्ञिकास्तु—' आधानानन्तरा पौर्णमासी चेन्मलमासगा । तस्यामारम्भणीयादीन्
 कुर्वन्ति कदाचन ॥ ' इति त्रिकाण्डमण्डनवचनाच्छुद्धकाल एव विभ्रष्टेष्टिं कृतारम्भं
 कुर्यादित्याहुः । कालादर्शे स्मृतिसंग्रहेऽपि—' आरम्भं दर्शपूर्णेष्टोरग्निहोत्रस्य चादि-
 मम् । प्रतिष्ठाः पञ्च कर्माद्या मलमासे विवर्जयेत् ॥ ' इति । अथ विकृतीष्टिः । तत्राप-
 स्तम्बः—' यदीष्ट्या यदि पशुना यदि सोमेन यजेत सोमावास्यायां पौर्णमास्यां वा'
 इति । अत्र प्रकृतितः काले सिद्धेऽपि सद्यस्कालता विधेया । तृतीयायां साङ्गत्वेनोक्तेः ।
 अत्र पौर्णमास्यमावास्याशब्दाभ्यां तदन्त्यक्षणो गृह्यते । तेन तद्वत्यहोरात्र इत्यर्थमाह
 रामाण्डारः । माधवोपि—' इष्ट्यादिविकृतिः सर्वा पर्वण्येवेति निर्णयः । ' इति । अत्र
 विशेषमाह त्रिकाण्डमण्डनः कात्यायनश्च—' आवर्तनात् माग्यदि पर्वसंधिः कृत्वा तु
 तस्मिन् प्रकृतिं विकृत्याः । तदैव यागः परतो यदि स्यात्तस्मिन्विकृत्याः प्रकृतेः प-
 रेद्यः ॥ ' इति । धूर्तस्वाम्यादयोऽप्येवमाहुः । ' यदीष्ट्या ' इति साङ्गाया विकृतेः

पर्वकालत्वादावर्तनात् प्राक्संधौ संधिमभितौ यजेतेति प्रकृतेः प्रतिपदि समाप्तिनिय-
मात् । प्रकृत्यनन्तरमतिपदि विकृत्ययोगात् पूर्वद्युर्विकृतिरित्युक्तम् । तन्त्ररत्ने पार्थसा-
रथिना—‘यद्यपि प्रकृतेः पूर्वत्वादपूर्वमन्ते स्यादित्यापस्तम्बेनोक्तम्, तथापि हेतुवादेन
श्रुतिमूलत्वाभावादङ्गं वा समभिव्याहारादिति वदप्रामाण्यमिति तदाशयः । आग्रयणे
तु विशेषं वक्ष्यामः । ‘अन्वारम्भणीया तु चतुर्दश्यां कार्या’ इति हिरण्यकेशिवृत्तौ
मातृदत्तीयेऽन्येषां पर्वण्येव । पशौ सोमे च कालान्तरमप्याह वौधायनः—
‘अमावास्येन वा हविषेष्टा नक्षत्रे च’ इति शुक्लपक्षे कृत्तिकादिविशाखान्तेषु देव-
नक्षत्रेष्विति केशवस्वामी व्याचख्यौ । चातुर्मास्येष्वपि द्वादशाहयथाप्रयोगपक्षयोर्न-
क्षत्रेष्वप्यारम्भः । यावज्जीवसांवत्सरप्रयोगयोस्तु फाल्गुन्यां चैत्र्यां वारम्भः ।
पशौ तु विशेषमाह कात्यायनः—‘अर्धादहो भवति नियतं पर्वसंधिः परस्तात् कृत्वा
तस्मिन्नहनि तु पशुं सद्य एव द्रव्यं वा । आरभ्याथ प्रकृतिरथ चेत् पर्वसंधिः पुर-
स्तात् कृत्वा तस्मिन् प्रकृतिमथ तु स्यात्पशुः सद्य एव ॥’ ‘अधिकारपशुस्तन्नी-
पोमीयेण सवनीयेन वा समानतन्त्रो वा कार्यः’ इति त्रिकाण्डमण्डनः । सोमे स्वा-
हापस्तम्बः—‘अमावास्यायां दीक्षायजनीये वामावास्यायां यजनीये वा सुत्यमहः
पौर्णमास्यां दीक्षायजनीये वा पौर्णमास्यां यजनीये वा सुत्यमहः’ इति । लाट्या-
यनसूत्रेपि—‘पूर्वपक्षस्य प्रथमेहनि दीक्षेत दृष्ट्वा वा नक्षत्रयोगे च’ इति । पूर्वपक्षः
शुक्लपक्षः । नक्षत्रयोगे चेत्ययमर्थः । चैत्र्यादिपूर्णिमायाश्चित्रानक्षत्रयोगे दीक्षेतेति ।
आधानं तु पर्वणि नक्षत्रेषु चोक्तम् । तत्र पर्वं नक्तं ‘गार्हपत्यमादधीत’ इत्यादि
कर्मकालव्यापि ग्राह्यम् । दिनद्वये तत्त्वे परं ग्राह्यम् । संकल्पस्य पर्वणि लाभात् । पू-
र्वत्र नक्षत्रयोगे तदेव ग्राह्यम् । ‘यत्र त्रीणि सन्निपतितान्यृतुर्नक्षत्रं च पर्वं तत्समृद्धं वि-
प्रतिषेधे ऋतुर्नक्षत्रं च बलीयः’ इति हिरण्यकेशिसूत्रात् । ऋतुः ‘वसन्ते ब्राह्मणो-
ग्नीनादधीत’ इत्यादिः । रेणुकारिकायां तु—‘माघादिपञ्चमासेषु श्रावणे वाश्विने
तथा । मार्गशीर्षे शुक्लपक्षे आधानमथ कारयेत् ॥’ इत्युक्तम् । अत्र मूलं मृग्यम् ।
आधाननक्षत्राणि त्वापस्तम्बसूत्रे ‘कृत्तिका-रोहिणी-मृगशीर्ष-पुनर्वसु-पुष्य-पूर्वोत्तरा-
पूर्वाषाढोत्तराषाढा-हस्त-चित्रा-विशाखा-ऽनुराधा-श्रवणोत्तराभाद्रपदा’ इति । सो-
मपूर्वाधाने विशेषमाहापस्तम्बः—‘सोमेन यक्ष्यमाणा आदधानो नर्तुन्सूर्सेन नक्ष-
त्रम्’ इति । अत्र प्रकरणादाधानकालबाधः । तेन सोमस्य वसन्तकालता न बाध्यत
इति रुद्रदत्तवृत्तौ नारायणवृत्तौ चोक्तम् । तन्त्ररत्ने वार्तिके च—‘ते वा एते उभये
अपहतपाप्मानो ऋतवः । एष वा उघन्नादित्य एषां पाप्मनोपहन्ता । यदैवैनं क-
दाचन यज्ञमुपनमेदथादधीत’ इत्यत्रोत्तरायणरूपं दैवं दक्षिणायनरूपं च पित्र्य-
मित्युभयमृतुत्रयं सोमाधाने शतपथे विशिष्य विहितम् । तदेकवाक्यतया शाखा-

न्तरेपि 'नर्तूनं सूक्ष्मेत्' इत्यत्र सोमकालवाध एव । आधानकालवाधस्य 'यदैवैनं श्रद्धोपनमेत्तदादधीत' इत्यस्यां शाखायां वाक्यान्तरेण सिद्धत्वात्सोमकालवाधार्थमेवेदमित्युक्तम् । धूर्तस्वामी तु सोमस्यापि य ऋतुस्त्वस्यापि न सूक्ष्मेदिति लिखनादुभयकालवाधं मन्यते । श्रीरामाण्डारस्तु कालान्तरविधानं वा सर्वकालानादरो वेति पक्षद्वयमुक्तवान् । तत्राद्ये कृत्तिकादिकालान्तरस्य यथाधाने वसन्ताद्यवाधेन विधानम् । तथा 'सोमेप्युदगयनपूर्वपक्षपुण्याहसन्निपाते यज्ञकालानादेशः' इति छन्दोगसूत्रोक्तोदगयनवाधेन सोमाभिसंधिरूपकालान्तरविधानादुदगयनं स्वपेक्षत इत्युक्तम् । द्वितीयपक्षे तु 'यदैवैनं यज्ञ उपनमेत्' इति सर्वकालानादर उक्त इति भारद्वाजसूत्रात्सर्वशब्दस्य च विश्वजित्सर्वपृष्ठ इतिवद् द्वयोरपयोगात् सर्वकालवाध इति । तेन दक्षिणायनेपि भवतीत्युक्तम् । पङ्गुरुभाष्ये देवत्रातभाष्ये तन्त्ररत्ने च यद्वस्वपि ऋतुषु भवतीत्युक्तमिति दिक् ॥

श्राद्धे त्वमावास्या त्रेधा । विभक्तदिनतृतीयांशे योपराह्णभागस्तद्व्यापिनी साग्निकैर्ग्राह्या । 'पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते । वासरस्य तृतीयेऽंशे नाविसंध्यासमीपतः ॥' इति कात्यायनोक्तेः । 'दर्शश्राद्धं तु यत्प्रोक्तं पार्वणं तत्प्रकीर्तितम् । अपराह्णे पितृणां च तत्र दानं प्रशस्यते ॥' इति अमावास्याया श्राद्धनिर्णयः । शातातपोक्तेश्च । दिनद्वये तत्र सत्त्वे सर्वापराह्णव्यापी दर्शो ग्राह्यः । 'यद्युभयेद्युरेव विहितः सर्वाऽपराह्णस्थितः' इति दीपिकोक्तेः । यत्तु कार्णाजिनिः- 'भूतविद्धाममावास्यां मोहादज्ञानतोपि वा । श्राद्धकर्मणि ये कुर्युस्तेपामायुः प्रदीयते ॥' इति । तदपराह्णे चतुर्दशीवेधपरमिति श्राद्धहेमाद्रिः । अपराह्णव्याप्तिपरमिति माधवः । दिनद्वयेऽपराह्णव्याप्त्यभावेऽंशतो व्याप्तौ च तिथिक्षये पूर्वति हेमाद्रिः । 'यदा चतुर्दशी यामं तुरीयमनुपूरयेत् । अमावास्या क्षीयमाणा तदैव श्राद्धमिष्यते ॥' इति कात्यायनोक्तेः । चतुर्दश्याश्चतुर्थं यामं दर्शः पूरयेत् । चतुर्दशी यामत्रयं स्यादित्यर्थः । क्षीयमाणापरदिनेऽपराह्णव्यापिनी नेत्यर्थः । व्यतिरेकमाह- 'वर्धमानाममावास्यां लक्षयेदपरेहनि । यामांस्त्रीनधिकान्वापि पितृयज्ञस्ततो भवेत् ॥' ततः श्राद्धं च । दिनद्वयेऽपराह्णव्याप्त्यादौ तिथिवृद्धौ च हारीतः- 'त्रिमुहूर्ता च कर्तव्या पूर्वा खर्वा च बहुचैः । कुहूरध्वर्युभिः कार्या यथेष्टं सामगीतिभिः ॥' त्रिमुहूर्ताभावे तु पूर्वा नेत्यर्थः ॥

पिण्डपितृयज्ञस्तु कात्यायनैर्यागदिनात्पूर्वेद्युः कार्यः । 'पूर्वो वाङ्मत्वात् पिण्डपितृयज्ञः' इति तत्सूत्रात् । व्याख्यातं चैतत् कर्कोचार्यैः- 'पूर्वं एव दर्शात् पिण्डपितृयज्ञो न पश्चात् । कुतः अङ्गत्वात् । तथा च श्रुतिः- 'तस्मात् पूर्वद्युः पितृभ्यः क्रियत उत्तरमहर्देवान्यजन्ते' इति । 'पूर्वेद्युः पितृभ्यो यज्ञं निष्ठणीयमातर्देवेभ्यः प्रतनुते' इति च । तेन तन्मते अङ्गमेवासौ । तदुक्तम्-

‘अङ्गं वा समभिव्याहारात्’ इति । तेन कर्कमते चतुर्दशीयुक्तदर्शे पिण्डपितृयज्ञ इति । श्रीअनन्तभाष्ये तु परेद्युरित्युक्तम् । अत्र द्वेधाप्याचारो दृश्यते । आपस्तम्बानां तु परदिने मुहूर्तमपि दर्शसत्त्वे तत्रैव पितृयज्ञः । तदाह आपस्तम्बः—‘अमावास्यायां यदहश्चन्द्रमसं न पश्यति तदहः पिण्डपितृयज्ञं कुरुते’ इति । अस्य रुद्रदत्तीया व्याख्या—‘पिण्डैर्युक्तः पितृयज्ञः पिण्डपितृयज्ञः स च कर्मान्तरं न तु दर्शशेषः । यथा वक्ष्यति—‘पितृयज्ञः स्वकालविधानादनङ्गं स्यात्’ इति । तं च ‘यदहश्चन्द्रमसं न पश्यति पञ्चदश्यां प्रतिपदि वा तदहः कुरुते । यदहस्तयोः संधिस्तदहरित्यर्थः ।’ इति । रामाण्डारोप्याह—‘पिण्डपितृयज्ञस्तु पर्वसंधिमदहोरात्रापराह्णे’ इति । अतः पर्वसंधिदिने पितृयज्ञः । शतपथश्रुतिरपि—‘यदैवैष न पुरस्तान्न पश्चाद् दृश्यतेथ पितृभ्यो ददाति’ इति । पर्वसंधिदिने हि पूर्वतः पश्चाद्वा चन्द्रो न दृश्यत एवेत्यर्थः । सत्यापाढोपि—‘पितृयज्ञं प्रक्रम्य दृश्यमाने तूपोप्य श्वोभूते यजते’ इत्याह । हेमाद्रिस्तु—‘अमावास्याशब्दस्तिथिवचन एव । पूर्वोक्तापस्तम्बसूत्रे यदुक्तं न पश्यन्तीति तत्र क्षयोऽभिप्रेतः । अतश्चतुर्दश्यां चन्द्रमसश्च क्षीणत्वात्तद्युक्तदर्शे पितृयज्ञः । ‘पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् ।’ इति मनूक्तेः । यदुक्तं ‘यदहस्त्वेव दर्शनं नैति चन्द्रमाः’ तत्क्षयापेक्षया ज्ञेयम् । ‘क्षीणे राजनि चेत्यपि’ इति, यदुक्तं ‘दृश्यमानेपि तच्चतुर्दश्यपेक्षया’ इति च कात्यायनोक्तेः । ‘दृश्यमानेप्येके’ इति गोभिलोक्तेः, ‘तस्यां संध्यागतः सोमो मृणालमिव दृश्यते । अपराह्णे क्षयस्तस्यां पिण्डानां करणं भुवम् ॥’ इति हारीतोक्तेश्च । चन्द्रक्षयकालश्चोक्तः कात्यायनेन—‘अष्टमंशे चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः । अमावास्याष्टमंशे तु पुनः किल भवेदणुः ॥’ इति । तेन पूर्वद्युरेव पितृयज्ञ इत्युचिवान् । कर्काचार्यैरपि—‘अपराह्णे पिण्डपितृयज्ञश्चन्द्रादर्शनेमावास्यायाम्’ इति कात्यायनसूत्रेऽदर्शनेन क्षय एवोक्तः । ‘तस्मिन् क्षीणे ददाति’ इति श्रुतेः । अतस्तन्मते चतुर्दशीयुक्तदर्शे पितृयज्ञे सति परदिने यागोर्थात्सिद्धः । तदेतत्सर्वोत्कृष्टमपि हेमाद्रिकर्कादिव्याख्यानमापस्तम्बैरनभ्युपगमात्कातीयवैधायनादिविषयम् । आश्वलायनानामपि शेषपर्वणि पिण्डपितृयज्ञः । तथा च सूत्रम्—‘अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञः’ इति । अत्र नारायणवृत्तिः—‘अमावास्याशब्दः प्रतिपत्पञ्चदश्योः संधिवचनोप्यत्रापराह्णशब्दसमन्वयात्तद्व्यहोरात्रे वर्तते । तस्यापराह्णेहर्षतुर्ये भागे पिण्डपितृयज्ञः कार्यः । औपवसथ्ययजनीये वाहनि यदा त्वहोरात्रसंधौ तिथिसंधिः स्यात्तदौपवसथ्ये एवाहनि क्रियते’ इति । अत एव ‘मुहूर्तमप्यमावास्या प्रतिपद्यपि चेद्भवेत् । तदत्तमक्षयं ज्ञेयं पर्वशेषं तु पर्ववत् ॥’ इति हेमाद्रौ वचनं पिण्डपितृयज्ञपरमुक्तम् । प्रयोगपारिजाते—‘अयं च स्मार्ताग्निमता संपूर्णे दर्शे श्राद्धव्यतिपक्षेण कार्यः । व्यतिपद्गो नामोभयोः सहानुष्ठानम् । एतच्च स्थालीपाकेन सह ‘पिण्डार्थमुद्धृत्य’ इति सूत्रे वृत्तिकृतोक्तम् । खण्डपर्वणि तु केचिदाहुः । पूर्वैहि पिण्डपितृ-

यज्ञव्यतिपद्मेण श्राद्धं कृत्वापरेहि केवलः पिण्डपितृयज्ञः कार्यः । वृत्तिकृता तु—‘अ-
 न्वाष्टक्यं च पूर्वद्युर्मासि मास्यथ पार्वणम् । काम्यामाभ्युदयेष्टम्यामेकोदिष्टमथाष्ट-
 मम् ॥’ इत्युदाहृत्य पूर्वेषु चतुर्षु स्थालीपाकादुद्धृत्याग्नौकरणमित्युक्तेर्दर्शश्राद्धस्था-
 लीपाको नियत इति गम्यते । स्थालीपाकश्च पितृयज्ञ एवेति पूर्वदिने व्यतिपद्मः
 प्रसिद्धः । प्रयोगपारिजाते तु वार्षिकश्राद्धादेरपि व्यतिपद्म उक्तः, किमुत दर्शश्रा-
 दस्य । न्यायविदस्त्वाहुः—‘मूत्रस्य वृत्तेश्च संपूर्णदर्शविषयत्वात् खण्डपर्वणि पूर्वदिने
 केवलं श्राद्धं परदिने च केवलः पितृयज्ञः कार्यः ।’ अत एवोक्तं वृत्तिकृता—‘नात्र
 पूर्वस्थालीपाकश्चोद्यते, सर्वश्राद्धेषु प्रसङ्गात्’ इति । प्रयोगपारिजातोक्तिरप्येतद्विषयैव ।
 पूर्वदिने च श्राद्धेऽग्नौकरणमेव न पाणिहोमः । ‘चतुर्ष्वर्चायेषु साग्नीनां वह्नौ होमो
 विधीयते । पित्र्यब्राह्मणहस्ते स्यादुत्तरेषु चतुर्ष्वपि ॥’ इति परिशिष्टे नियमात् । न
 च लौकिकाग्नौ पकस्य कथं गृह्याग्नौ होमः । ‘नान्याग्नौ पक्वमन्याग्नौ जुहुयात्’
 इति निषेधात् । मैवम् । श्राद्धस्य गृह्यत्वेन स्मार्ताग्नौ पचनाग्नौ वा कर्तव्यत्वात् । त-
 स्मात् पूर्वद्युः केवलं श्राद्धं न व्यतिपद्मः । इदमेव च युक्तम् । आहिताग्निना तु सर्वा-
 धानिनार्धाधानिना वा संपूर्णे खण्डे वा दर्शे श्रौताग्नौ पृथगेव पितृयज्ञः कार्यो न
 तु दर्शश्राद्धव्यतिपद्मेणेति विस्तरभीतेर्विरमामः । संपूर्णे दर्शे च विशेषमाह लौ-
 गाक्षिः—‘पक्षान्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साग्निकः । पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोन्वा-
 हार्यकं बुधः ॥’ इति । पक्षान्तं कर्मान्वाधानम्, अन्वाहार्यकं दर्शश्राद्धम् । अयमेव
 साग्नेर्जीवत्पितृकस्य पिण्डपितृयज्ञकालो ज्ञेयः । तस्यापि कात्यायनेन होमान्तमना-
 रम्भो वेत्याम्नानात् । पिण्डपितृयज्ञाकरणे प्रायश्चित्तमाह पराशरमाधवीये का-
 त्यायनः—‘पितृयज्ञात्यये चैव वैश्वदेवात्ययेपि च । भोजने पतितान्नस्य चरुर्वैश्व-
 नरो भवेत् ॥’ इत्यलम् । प्रकृतमनुसरामः । निरग्निकादिभिस्त्वमावास्यापराह्व्या-
 द्यभावे तु कुतुपकालव्यापिनी ग्राह्या । ‘भूतविद्धाप्यमावास्या प्रतिपन्मिश्रितापि
 वा । पित्र्ये कर्मणि विद्वद्भिर्ग्राह्या कुतुपकालिकी ॥’ इति हारीतोक्तेः । इदं च नि-
 रग्निकादिविषयम् । ‘सिनीवाली द्विजैः कार्या साग्निकैः पितृकर्मणि । स्त्रीभिः
 शूद्रैः कुहूः कार्या तथा चानग्निकैर्द्विजैः ॥’ इति लौगाक्षिवचनात् । अत्र साग्निरौ-
 पासनाग्निरपीति मदनपारिजाते उक्तम् । कुतुपश्चापराह्व्याद्यलाभेन कल्पः । ‘अ-
 पराह्वद्वयव्यापी यदि दर्शस्तिथिक्षये । आहिताग्नेः सिनीवाली निरग्नादेः
 कुहूर्मता ॥’ इति जाबालिना भावे विधानात् । तेन साग्नीनां निरग्नीनां चापराह्व-
 व्यापिन्येव मुख्य्या । तिथिसाम्यवृद्धिक्षयैः समव्याप्तौ खर्वादिना निर्णयः । वै-
 षम्येधिका । दिनद्वयेपराह्वस्पर्शे कुतुपव्यापिनीति माधवः । इदमेव युक्तम् । हेमा-
 द्यादिमते कुतुपव्यापिन्येव निरग्नादेर्मुख्या । अत्र साग्निरौपासनाग्निरपीति मदन-
 पारिजाते उक्तम् । सिनीवाली दृष्टचन्द्रा । तथा च व्यासः—‘दृष्टचन्द्रा सिनीवाली

नष्टचन्द्रा कुहूः स्मृता । ' इति । पूर्वदिने परदिन एव वा तद्व्यापित्वे सैव ग्राह्या । अंशव्यापित्वे वैपम्येधिककालव्यापिनी ग्राह्या । दिनद्वयेशतः समव्याप्तौ तिथिक्षये पूर्वा, वृद्धौ साम्ये च परा । ' तिथिक्षये सिनीवाली तिथिवृद्धौ कुहूः स्मृता । साम्येपि च कुहूर्ज्ञेया वेदवेदाङ्गवेदिभिः ॥' इति प्रचेतोवचनात् । दिनद्वये संपूर्णकुतुपव्याप्तिस्तु तिथिवृद्धावेव भवतीत्यनन्तरवचनात् परैवेति । कुतुपस्तु—' अहो मुहूर्त्ता विज्ञेया दश पञ्च च सर्वदा । तत्राप्यहो मुहूर्त्तो यः स कालः कुतुपः स्मृतः ॥' इति मात्स्योक्तेः । तुलादानपितृदेवमीत्यर्थोपवासादौ तु परा ग्राह्येत्यन्यत्र विस्तरः ॥

दर्शे च मासिकवार्षिकादिश्राद्धमासौ कालादर्शे विशेष उक्तः—'दर्शस्य चोदकुम्भस्य

दर्शश्राद्धेऽन्य
श्राद्धसंपाते नि
र्णयः ।

दर्शमासिकयोरपि । नित्यस्य चाब्दिकस्यापि दार्शिकाब्दिकयोरपि ॥'

इत्युक्त्वा 'संपाते देवताभेदाच्छ्राद्धयुग्मं समाचरेत् । निमित्ता नियति-

श्चात्र पूर्वानुष्ठानकारणम् ॥' इति । अत्र क्रमो निर्णयदीपे उक्तः—'नष्टच-

न्द्रे यदा काले क्षयाहदिवसो भवेत् । वैश्वदेवं क्षयश्राद्धं कुर्यात् प्राग्दर्शकर्मणः ॥' अमा-

श्राद्धं चानुपनीतोपि कुर्यात् । श्राद्धशूलपाणौ—'अमावास्याएकाकृष्णपक्षपञ्चदशीषु च'

इत्युपक्रम्य 'एतच्चानुपनीतोपि कुर्यात्सर्वेषु पर्वसु । श्राद्धं साधारणं नाम सर्वकामफल-

प्रदम् ॥ भार्याविरहितोप्येतत् प्रवासस्थोपि नित्यशः । शूद्रोप्यमन्नवत् कुर्यादनेन वि-

धिना युधः ॥' इति मात्स्योक्तेः । अमाश्राद्धातिक्रमे प्रायश्चित्तमुक्तमृग्विधाने—'न्यू-

पुवाचं जपेन्मन्त्रं शतवारं दिने दिने । अमाश्राद्धं यदा नास्ति तदा संपूर्णमेति तत् ॥'

१—अत्र नवीना —'यन्माधवेन हेमाद्रिणा वा—'दिनद्वये संपूर्णपराङ्गव्याप्तौ संपूर्णकुतुपव्याप्तौ वा परा'इत्युक्तम्, तदुक्तम् । स्वर्वादिवाक्ये 'तिथिक्षये सिनीवाली'इति वाक्ये च क्षयादीनां ग्राह्यतिथिगत्वात् दिनद्वयगतसमैकदेशव्याप्तिविषयकत्वेनेहाश्रयते । किंतु क्षये पूर्वा, वृद्धिसाम्ययोस्तूतरा । ' अमावास्या तु सा हि स्यादपराङ्गद्वयेऽपि या । क्षये पूर्वा परा वृद्धौ साम्येऽपि च परा स्मृता ॥' इत्युक्ते । न चेद दिनद्वयगतसमैकदेशव्याप्तिपरम् । स्वरसतोऽपराङ्गद्वयव्याप्तेरेव प्रतीते । एव कुतुपव्याप्तिवादिनां मनेऽपि इति वदन्ति' इति टीकायामुक्तम् ।

२—मनुरपि—'पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रधेन्दुक्षयेऽग्निमान् । पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥' अत्र मन्वर्थमुक्त्वाऽपि—'सामिरमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञस्य कर्म कृत्वा श्राद्धं कुर्यात् । पितृयज्ञपिण्डानामनु पधादादियत् इति पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं मासानुमासिकम् । मासधानुमासश्च तयोर्भेदप्रतिमास कर्तव्यमित्यर्थः । अनेनास्य नित्यत्वमुक्तम् । विप्रप्रहणं द्विजातिपरम् । त्रयाणां प्रकृतत्वात् ।' इत्याह ।

३—यच्च मन्त्रः ऋग्वेदसंहितायां प्रथमेऽष्टके चतुर्थाध्याये—'न्यू पुवाच प्र महे भरामहे गिर इन्द्राय सदने विवस्वत । नू चिद्धि रत्न ससतामिवाविदम दुष्टतिद्विणोदेषु शस्यते ॥' इति । अस्यार्थः—'महे महते इन्द्राय सुवाच शोमनां स्तुतिं निप्रभरामहे नितरां प्रयुजमहे । व इति पादपूरण । यतो विवस्वतः परिचरतो यजमानस्य सदने यज्ञगृहे गिर स्तुतयः क्रियन्ते । हि यस्मात् स इन्द्र नू चित् क्षिप्रमेव रत्न रमणीय असुराणां धनं अविदत् विन्दति । तत्र दृष्टान्तः—ससतामिव । यथा स्वरतां पुण्याणां धनं शीघ्रं लभते तद्वत् । अतोऽस्मभ्यं धनं दातुं शक्त इति भावः । द्विणोदेषु धनस्य दातृपुरुषेषु दुष्टतिरसमीचीना स्तुतिर्न शस्यते नाभिधीयते । अतः सुवाच प्रभरामहे इति' इति धीषायनाचार्यमोक्ष्य उक्तम् । अस्य सकल्पादि तु न्यूपुवाचमित्यस्य सव्य इन्द्रो जगती । अमाश्राद्धातिक्रमदोषपरिहारार्थं चरे विनियोगः । इति । विशेषस्तु ग्रन्थान्तरेभ्योऽवगन्तव्यः ।

अत्र पूर्वोक्तसाग्निकपदेनाहिताग्निः स्मार्ताग्निमांश्च गृह्यते । विच्छिन्नाग्निकादिश्च निर-
ग्निकः । तथा च हेमाद्रिरग्नौकरणप्रकरणे—‘साग्निरग्नावनग्निस्तु द्विजपाणावथाप्सु वा ।
कुर्यादग्नौ क्रियां नित्यं लौकिकेनेति निश्चितम् ॥’ इति स्मृतिवाक्यमुदाहृत्य । ‘य-
स्त्वस्वीकृतौपासनतया समुच्छिन्नाग्नितया भार्याविधुरतया वाग्निरहितस्तस्य द्विज-
पाणौ जलादौ होमः’ इति व्याचक्षे । मदनपारिजातेऽप्येवम् । इदमेव साग्निकान-
ग्निस्वरूपं सर्वत्र ज्ञेयम् ॥

अथ ग्रहणं निर्णीयते । तत्र चन्द्रग्रहणे यस्मिन् यामे ग्रहणं तस्मात् पूर्वं प्रहर-
त्रयं न भुञ्जीत । सूर्यग्रहे तु प्रहरचतुष्टये न भुञ्जीत । ‘सूर्यग्रहे तु नाश्रीयत्
ग्रहणनिर्णयः पूर्वं यामचतुष्टयम् । चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन् वालवृद्धातुरैर्विना ॥’

इति माधवीये वृद्धगौतमोक्तेः । ‘ग्रहणं तु भवेदिन्दोः प्रथमादधि-
यामतः । भुञ्जीतावर्तनात् पूर्वं प्रथमे प्रथमादधः ॥’ इति मार्कण्डेयोक्तेश्च । अधि
ऊर्ध्वम् । ननु चन्द्रग्रहे यामचतुष्टयनिषेध उचितो न तु सूर्यग्रहे, सूर्योदयात् प्राग्भो-
जनाप्राप्तेः । मैवम् । वचनस्य प्रथमयामे सूर्यग्रहे सति पूर्वद्युः पूर्वरात्रे भोजननिषेध-
परत्वात् । चन्द्रग्रहे विशेषमाह माधवीये वृद्धवशिष्ठः—‘ग्रस्तोदये विधोः पूर्वं नाहर्भो-
जनमाचरेत् ॥’ इति । द्वयोर्ग्रस्तास्ते तु माधवीये व्यासः—‘अमुक्तयोरस्तगयोरद्याद्
दृष्ट्वापरेर्हनि ।’ इति । विष्णुधर्मपि—‘अहोरात्रं न भोक्तव्यं चन्द्रसूर्यग्रहो यदा । मुक्तिं
दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परम् ॥’ अहोरात्रनिषेधः सूर्यग्रस्तास्ते मदनरत्ने
गार्ग्यः—‘संध्याकाले यदा राहुर्ग्रसते शशिभास्करौ । तदहे नैव भुञ्जीत रात्रावपि
कदाचन ॥’ सायंसंध्यायां सूर्यग्रस्तास्ते पूर्वैर्हि रात्रौ च न भोक्तव्यम् । प्रातःसं-
ध्यायां चन्द्रस्य ग्रस्तास्ते पूर्वरात्रावुत्तरोर्हि च न भोक्तव्यमित्यर्थः । चन्द्रग्रस्तास्ते
उत्तरदिने संध्याहोमादौ न दोषः । तदाहोशनाः—‘ग्रस्ते चास्तंगते सिन्दौ ज्ञात्वा
मुक्त्यवधारणम् । स्नानहोमादिकं कार्यं भुञ्जीतेन्दूदये पुनः ॥’ एतदनाहिताग्नि-
विषयम् । ‘अपराह्णे व्रतोपायनीयमश्रीत’ इति कात्यायनोक्तेर्व्रतस्य श्रौतत्वेन वि-
हितत्वेन च प्रबलत्वात् । अद्भिर्व्रतं कुर्यादिति निर्णयदीपः । रागप्राप्तभोजने काल-
नियमोऽयम् । तेन ज्वरादाविव न भोजनमिति कर्कानुसारिणः । वालवृद्धातुराणां
तु ग्रहयामात्पूर्वमेकयामो निषिद्धः । ‘सायाह्णे ग्रहणं चेत्स्यादपराह्णे न भोजनम् ।
अपराह्णे न मध्याह्णे मध्याह्णे न तु सङ्गवे ॥ भुञ्जीत सङ्गवे चेत्स्यान्न पूर्वं भोजन-

१—स्नात्वेति शेषः । एवं च ग्रस्ते मुक्तिज्ञानमपि परेद्युरेव । तदुक्तम् ब्रह्माण्डपुराणे—‘नाश्रीयदथ तत्काले
ग्रस्तयोश्चन्द्रसूर्ययोः । मुक्तयोश्च कृतज्ञानः पश्चाद्भुज्यात् स्वप्नेश्मनि ॥’ इति । ‘स्वप्नेश्मनि’ इति विशेष-
कयनात् परान्ननिषेधः । तथा मुक्तावपि भोजनं महानिशातः प्रागेव । ‘मुक्ते निशि भुञ्जीत यदि न
स्यान्महानिशा ॥’ इति शतातृपोक्तेः इति टीकाभिप्रायः ।

क्रिया ॥' इति मार्कण्डेयोक्तेः । इदं च बालादिविषयम् । 'बालवृद्धातुरैर्विना' इति पूर्वोक्तेः । वेधकाले ग्रहणे वा पक्वमन्नं त्याज्यम् । 'सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहु-दर्शने । स्नात्वा कर्माणि कुर्वीत शृतमन्नं विवर्जयेत् ॥' इति हेमाद्रौ पद्मत्रिंशन्म-तात् श्रुतमिति तदन्तरितस्योपलक्षणम् । 'नवश्राद्धेषु यच्छिष्टं ग्रहपुपितं च यत् ।' इति मिताक्षरायां वचनात् । भार्गवार्चनदीपिकायां ज्योतिर्विवर्ज्ये मेधातिथिः— 'आरनालं पयस्तक्रं दधि स्नेहाज्यपाचितम् । मणिकस्थोदकं चैव न दुप्येद्राहुसूतके ॥' मन्वर्थन्मुक्तावल्याम्—'अन्नं पक्वमिह त्याज्यं स्नानं सवसनं ग्रहे । वारि तक्रार-नालादि तिलदर्भेन दुप्यति ॥' जले त्वदोषो गाढविषयः—'ग्रहोपितं जलं पीत्वा पादकृच्छ्रं समाचरेत् ।' इति तत्रैव चतुर्विंशन्मतेऽन्यजलस्य दोषोक्तेः । वेधकाले ग्रहणे वा भोजने प्रायश्चित्तमुक्तं माधवीये कात्यायनेन—'चन्द्रसूर्यग्रहे भुक्त्वा

वेधे ग्रहणे वा भोजने प्रायश्चित्तम् ।

प्राजापत्येन शुद्ध्यति । तस्मिन्नेव दिने भुक्त्वा त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यति ॥'

इति । ग्रहणे च त्रिरात्रमेकरात्रं चोपवासः श्रेयोर्धिना कार्यः । 'एक-रात्रमुपोष्यैव स्नात्वा दत्त्वा च शक्तिः । कञ्चुकादिव सर्पस्य नि-वृत्तिः पापकोशतः ॥ त्रिरात्रं समुपोष्यैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥ स्नात्वा दत्त्वा च विधिवन्मोदते ब्रह्मणा सह ॥' इति हेमाद्रौ लैङ्गोक्तेः । इदं च पुन्यतिरिक्तविष-यम् । 'आदित्येहनि संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । पारणं चोपवासं च न कुर्या-त्पुत्रवान् गृही ॥' इति जैमिनिवचनात् । यदा तु रवेर्ग्रस्तास्तस्तदा पुत्रिणः प्रहरद्वयं हित्वा बालादिवज्जोनं न तूपवासः । 'सायाह्ने ग्रहणं चेत्स्यात्' इति पूर्वोक्तमार्क-ण्डेयवचनात् 'सायाह्ने सङ्गवेश्नीयाच्छारदे सङ्गवादधः । मध्याह्ने परतोश्नीयाच्चोप-वासो रविग्रहे ॥' इति स्मृत्येति हेमाद्रिः । शारदोऽपराह्णः । माधवमते तु पुत्रिणोपि तत्रोपवास एव । 'अहोरात्रं न भोक्तव्यम्' इति पूर्वोक्तनिषेधस्य तेनापि पालनी-यत्वात् । उपवासनिषेधस्तु व्रतरूपोपवासपरः । कृष्णकादशीनिषेधवदिति । मदनरक्षेप्येवम् । इदमेव च युक्तम् । वर्धमानस्तु—'अहोरात्रं न भोक्तव्यम्' इति शातातपीयोक्तेः 'सूर्याचन्द्रमसोर्लोकानक्षयान्याति मानवः॥' इति फलश्रुतेर्भुक्त्य-दर्शने उपवासः काम्यः न त्वयं निषेधः' इत्याह । तन्न । तत्र व्रतलेपि प्रागुक्तवि-

१—इदमुपलक्षणं स्नापादेरपि । तथाहि—'सूर्येन्दुमहणं यावत्तावत्कुर्याज्जपादिकम् । न स्वपेधं न भुञ्जीत स्नात्वा भुञ्जीत मुक्तयोः ॥' इति । किञ्च तत्र निद्रायाचरिते दोषोऽपि—'निद्राया जाग्रते रोगो भूवे दारिद्र्यमाप्नुयात् । पुरीषे कृमियोनिः स्यान्मेषुने ग्रामसूकरः ॥ अथ्यह्ने च भवेत्पुष्टौ भोजने स्यादधो-गतिः । वस्त्रे च भवेत्सर्पो वधे च नरकं गजेत् ॥' इति निगदोक्तेः । २ 'सायाह्ने ग्रहणं चेत्स्यादपराह्णे न भोजनम् ।' इति पूर्वोक्तमार्कण्डेयवचनं भार्गववर्जनमुक्तमपि न तन्मुह्यम् । 'सायाह्ने सङ्गवे' इत्यादि-हेमाद्रिवचनेन विरोधापत्तेः । तेन बालादीनां भागद्वयवर्जनं मुख्यं, एकभागवर्जनं त्वनुकल्प इति शेषम् ।

पुण्यं निषेधावश्यंभावात् । तथा च व्यासः—‘रविग्रहः सूर्यवारे सोमे सोमग्रहस्तथा ।
चूडामणिरिति ख्यातस्तत्र दत्तमनन्तकम् ॥ वारेष्वन्येषु यत् पुण्यं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
तत् पुण्यं कोटिगुणितं योगे चूडामणौ स्मृतम् ॥ ’ अत्र चाद्यन्तयोः स्नानं कुर्यात् ।
‘ग्रस्यमाने भवेत्स्नानं ग्रस्ते होमो विधीयते । मुच्यमाने भवेदानं मुक्ते स्नानं वि-
धीयते ॥’ इति हेमाद्रौ वचनात् । ‘स्नानं स्यादुपरागादौ मध्ये होमः सुरार्चनम् ।’

ग्रहणे स्नान- इति ब्रह्मवैवर्तच । ‘सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने । सचैलं
विधिः । तु भवेत्स्नानं सूतकान्नं च वर्जयेत् ॥’ इति वृद्धवशिष्टोक्तेः ।

सचैलं मुक्तिस्नानपरमिति मदनरत्ने उक्तम् । भार्गवार्चनदीपिकायां चतुर्विंशति-
मते—‘मुक्तो यस्तु न कुर्वीत स्नानं ग्रहणसूतके । स सूतकी भवेत्तावद्यावत्स्यादपरो
ग्रहः ॥’ इदं च स्नानममन्त्रकं कार्यमिति स्मृतिरन्नावल्याम् । तत्र तीर्थविशेषो
भारते—‘गङ्गास्नानं तु कुर्वीत ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । महानदीषु चान्यासु
स्नानं कुर्याद्यथाविधि ॥’ महानदीष्वपि मासविशेषे काश्चिच्छ्रेष्ठाः । ‘प्रयागं
देविकारे वा सन्निहत्या च वारणम् । सरस्वती चन्द्रभागा कौशिकी तापिका तथा ॥
सिन्धुर्गण्डिका चैव शरयूः कार्तिकादितः ।’ मूलं हेमाद्रौ स्पष्टम् । व्यासः—
‘इन्दोर्लक्षगुणं पुण्यं रवेर्दशगुणं ततः । गङ्गातोये तु संप्राप्ते इन्दोः कोटी रवेर्द-
श ॥ गवां कोटिसहस्रस्य यत् फलं लभते नरः । तत्फलं लभते मर्त्यो ग्रहणे
चन्द्रसूर्ययोः ॥’ असंभवे तु माधवीये शङ्खः—‘वापीकूपतडागेषु गिरिमत्सवणेषु
च । नद्यां नदे देवखाते सरसीपूजृताम्बुनि ॥ उष्णोदकेन वा स्नायाद् ग्रहणे
चन्द्रसूर्ययोः ॥’ अत्र तारतम्यमाह मार्कण्डेयः—‘शीतमुष्णोदकात्पुण्यमपारक्यं
परोदकात् । भूमिष्ठमुजृतात् पुण्यं ततः प्रस्रवणोदकम् ॥ ततोपि सारसं पुण्यं
ततः पुण्यं नदीजलम् । तीर्थतोयं ततः पुण्यं महानद्यम्बु पावनम् ॥ ततस्ततोपि
गङ्गाम्बु पुण्यं पुण्यस्ततोम्बुधिः ॥’ इति । उष्णोदकमातुरविषयम् । तथा—‘गोदा-
वरी महापुण्या चन्द्रे राहुसमन्विते । सूर्ये च राहुणा ग्रस्ते तमोभूते महामुने ॥ न-
र्मदातोयसंस्पर्शं कृतकृत्या भवन्ति हि ॥’ पृथ्वीचन्द्रोदये प्रभासखण्डे—‘गावो
नागास्त्रिला धान्यं रत्नानि कनकं मही । संप्रदायं कुरुक्षेत्रे यत् फलं लभते नरः ॥
तदिन्दुग्रहणेम्भोधौ स्नानाद्भवति षड्गुणम् ॥’ तत्रैव सौरपुराणेम्बुधिस्नानमुप-
क्रम्य—‘दानानि यानि लोकेषु विख्यातानि मनीषिभिः । तेषां फलमवामो-
ति ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥’ देवीपुराणे—‘गङ्गा कनखलं पुण्यं प्रयागः पुष्करं तथा ।
कुरुक्षेत्रं महापुण्यं राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥’ स्नानासंभवे स्मरणं वा कार्यम् । ‘स्मृता
शतकृतुफलं दृष्ट्वा सर्वाघनाशनम् । स्पृष्ट्वा गोमेधपुण्यं तु पीत्वा सांज्यामणेलभेत् ॥
स्नात्वा वाजिमखं पुण्यं प्राप्नुयादविचारतः ॥ रविचन्द्रोपरागे च अयने चोत्तरे त-

था ॥ ' इति मार्कण्डेयोक्तेः । अत्र श्राद्धमाह ऋष्यशृङ्गः । 'चन्द्रसूर्यग्रहे यस्तु श्राद्धं विधिवदाचरेत् । तेनैव सकला पृथ्वी दत्ता विमस्य वै करे ॥ भारते-
 ग्रहणे श्राद्ध-विधिः । 'सर्वस्येनापि कर्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने । अकुर्वाणस्तु नास्ति कयात्प-
 ङ्के गौरिव सीदति ॥' विष्णुः- 'राहुदर्शनदत्तं हि श्राद्धमाचन्द्र-
 तारकम् ।' इदं चामात्रेण हेम्ना वा कार्यं न तन्नेन । 'आपद्यन्मौ तीर्थे च चन्द्र-
 सूर्यग्रहे तथा । आमश्राद्धं प्रकुर्वीत हेमश्राद्धमथापि वा ॥' इति शातातपोक्ते-
 रिति हेमाद्रिमाधवादयः । अपरार्कस्तु- 'एतद् द्विजातीनां पाकाभावे द्र-
 ष्यं तीर्थश्राद्धवत् । 'पाकाभावे द्विजातीनामामश्राद्धं विधीयते ।' इति सुमन्तूक्तेः ।
 'सैहिकेयो यदा सूर्यं ग्रसते पर्वसंधिषु' । गजच्छाया तु सा मोक्ता तस्यां श्राद्धं
 प्रकल्पयेत् ॥ घृतेन भोजयेद्विमान् घृतं भूमौ समुत्सृजेत् ॥' इति वायवीयोक्ते-
 रित्याह । विज्ञानेश्वरोप्याह- 'ग्रहणश्राद्धे भोक्तुर्दोषो दातुस्त्वभ्युदयः' इति ।
 'मृतके मृतके भुङ्क्ते गृहीते शशिभास्करे । छायायां हस्तिनश्चैव न भूयः पुरुषो
 भवेत् ॥' इत्यापस्तम्बेन भोजननिषेधात् । अयं च निषेधः श्राद्धभोक्तुर्हस्तिच्छाया-
 साहचर्यात् । अत्र ग्रहणनिमित्तकश्राद्धेनैवामासंक्रान्त्यादिनैमित्तिकानां सिद्धिः ।
 'दार्शिकालभ्ययोरपि' इति कालादर्शोक्तेः । अत्राशौचमव्येपि स्नानश्राद्धादि
 कार्यमेव । 'सूतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने । तावदेव भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न
 दृश्यते ॥' इति माधवीये वृद्धवशिष्ठोक्तेः । 'स्मार्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके ।
 इति व्याघ्रपादोक्तेश्च । कालादर्शे अङ्गिराः- 'सर्वे वर्णाः सूतकेपि मृतके राहु-
 दर्शने । स्नात्वा श्राद्धं प्रकुर्वीरन् दानं शक्यविवर्जितम् ॥' मदनपारिजातेप्ये-
 वम् । तेन 'स्नानमात्रं प्रकुर्वीत दानश्राद्धविवर्जितम् ।' इति निर्मूलं वदन्तो
 गौडाः परस्ताः । इयं च शुद्धिरविशेषान्मन्त्रदीक्षापुरश्चरणादिसर्वस्मार्तकर्मविषया ।
 मदनरत्नेप्येवम् । रजस्वलायास्तु भार्गवार्चनदीपिकायां सूर्योदयनिबन्धे- 'न
 सूतकादिदोषोस्ति ग्रहे होमजपादिषु । ग्रस्ते स्नायाद्बुदक्यापि तीर्थाद्बुद्धतवारिणा ॥'
 इति । अत्र च- 'स्नाने नैमित्तिके भास्ते नारी यदि रजस्वला । पात्रान्तरिततोयेन
 स्नानं कृत्वा व्रतं चरेत् ॥' इत्यादिमिताक्षरोक्तो विधिर्ज्ञेयः । तथा ग्रहणे रात्रौ
 चपि श्राद्धादि कार्यम् । 'ग्रहणोद्वाहसंक्रान्तियात्रार्तिप्रसवेषु च । दानं नैमित्तिकं
 ज्ञेयं रात्रौचपि तदिष्यते ॥' इत्यपरार्के व्यासोक्तेः । 'चन्द्रग्रहे तथा रात्रौ स्नानं
 दानं प्रशस्यते ।' इति देवलोक्तेश्च । यदा तु ज्योतिःशास्त्रगम्ये
 ग्रहणे रात्रौचपि श्राद्धविधिः । दिने चन्द्रग्रहो रात्रौ च सूर्यग्रहस्तदा स्नानादि न कार्यम् । 'सूर्य-

१- 'विदशा' स्पर्शसमये तृप्यन्ति पितरस्तथा । मनुष्या मध्यकाले तु मोक्षकाले तु रात्रौ ।' इति
 वृद्धवशिष्ठवचनात् स्पर्शकाले श्राद्ध करणीयमिति टीकाभिप्रायः ।

ग्रहे यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहस्तथा । तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्यादानं न च कचि-
त् ॥' इति पद्मिनिशन्मतात् । ग्रहणदिने वार्षिकश्राद्धप्राप्तौ तु प्रयोगपारिजाते
गोभिलः—'दर्शे रविग्रहे पित्रोः प्रत्याब्दिकमुपस्थितम् । अन्नेनासंभवे हेन्ना
कुर्यादामेन वा सुत ॥' इति । अत्र दर्शरविपितृसुतशब्दाः प्रदर्शनार्थाः, न्याय-
साम्यात् । तेन चन्द्रग्रहेपि सपिण्डादिवार्षिकमन्त्रादिना तद्दिन एव कार्यमिति

ग्रहणदिने प्रति-
मासवारिकश्राद्धप्रा-
प्तौ तन्निर्णयः ।

मदनपारिजाते व्याख्यातम् । पृथ्वीचन्द्रोदयेष्वेवम् । तेन
यानि—'आमश्राद्धं प्रकुर्वीत माससंवत्सरादृते ।' इति । 'अन्ने-
नैवाब्दिकं कुर्याच्छेन्ना वामेन न कचित् ॥' इति मरीचिलौगाक्ष्यादिवचनानानि
तानि ग्रहणदिनातिरिक्तविषयाणि । निर्णयामृतेष्वेवम् । यानि तु—'ग्रहणात्तु द्विती-
येहि रजोदोषात्तु पञ्चमे ।' तथा—'ग्रस्तोदये यदा चन्द्रे प्रत्यब्दं समुपस्थितम् । तदि-
ने चोपवासः स्यात् प्रत्यब्दं तु परेहनि ॥' तथा—'ग्रस्तावेवास्तमानं तु रवीन्दू प्राशु-
तो यदि । प्रत्यब्दं तु तदा कार्यं परेहन्येव सर्वदा ॥ चन्द्रसूर्योपरागे च तथा श्राद्धं
परेहनि ॥' इत्यादीनि वचनानि, तानि महानिवन्धेषु काप्यनुपलम्भानिर्मूलानि ।
प्रत्युत पूर्वोक्तनिवन्धेषु तद्दिन एव श्राद्धमुक्तमित्यलम् । ग्रहणादिसप्तदिनपर्यन्तं
रामगोपालाद्यागमदीक्षोक्ता शिवार्चनचन्द्रिकायां ज्ञानार्णवे—'मन्त्राधारम्भणं

ग्रहणे मन्त्रादि-
ग्रहणप्रकारः ।

कुर्याद् ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । ग्रहणाद्वापि देवेशि कालः सप्तदि-
नावधि ॥' इति । रत्नसागरे—'सत्तीर्थेऽर्कविधुग्रासे तन्तुदामनप-
र्वणि । मन्त्रदीक्षां प्रकुर्वाणो मासर्क्षादीन् शोधयेत् ॥' अत्र सूर्यग्रहणमेव मुख्यम्
'सूर्यग्रहणकाले तु नान्यदन्वेपितं भवेत् । सूर्यग्रहणकालेन समो नान्यः कदाचन ॥
न मासतिथिवारादिशोधनं सूर्यपर्वणि ॥' इति तत्रैव कालोत्तरवचनात् । 'चन्द्रग्रहे
तु या दीक्षा या दीक्षा व्रतचारिणाम् । वनस्थस्य च या दीक्षा दारिद्र्यं सप्तज-
न्मसु ॥' इति तत्रैव योगिनीतत्रे निषेधाच्च ॥

ग्रहणं जन्मराश्यादौ निषिद्धम् । तदुक्तं ज्योतिषे—'त्रिषद्दशायोपगतं न-
राणां शुभप्रदं स्याद् ग्रहणं रवीन्द्वोः । द्विसप्तनन्देषु सुमध्यमं स्याच्छेषेष्वनिष्टं
कथितं मुनीन्द्रैः ॥' इति । आय एकादश, नन्दा नव, इषुः पञ्च । मदनरत्ने गर्गः—
'जन्मसप्ताष्टरिःफाङ्गदशमस्थे निशाकरे । दृष्टोरिष्टप्रदो राहुर्जन्मर्क्षे निधनेपि च ॥'

जन्मराश्यादौ म-
रण न शुभम् ।

रिःफा द्वादशम्, अङ्का नव, निधनं सप्तमतारा । पृथ्वीचन्द्रोदये
विष्णुधर्मे—'यन्नक्षत्रगतो राहुर्ग्रसते शशिभास्करौ । तज्जातानां
भवेत्पीडा ये नराः शान्तिवर्जिताः ॥' तत्रैव पुराणान्तरे—'सूर्यस्य संक्रमो वापि
ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः । यस्य त्रिजन्मनक्षत्रे तस्य रोगोऽथवा मृतिः ॥ तस्य दानं च होमं
च देवार्चनजपौ तथा । उपरागाभिषेकं च कुर्याच्छान्तिर्भविष्यति ॥ स्वर्णेन वाथ

पिष्टेन कृत्वा सर्पस्य चाकृतिम् । ब्राह्मणाय ददेत्तस्य न रोगादिश्च तत्कृतः ॥' जन्म-
नक्षत्रं तत्पूर्वोत्तरे च त्रिजन्मनक्षत्रमित्युच्यते । जन्मदशमैकोनविंशतितारा इति के-

चित् । सर्पस्य तदाकारस्य राहोरित्यर्थः । अद्भुतसागरे भार्गवः—
दानादि । 'यस्य राज्यस्य नक्षत्रे स्वर्भानुरूपरज्यते । राज्यभङ्गं सुहृन्नाशं मरणं

चात्र निर्दिशेत् ॥' राज्यस्य नक्षत्रं अभिपेकनक्षत्रमिति तत्रैव व्याख्यातम् । भार्गवा-
र्चनदीपिकायां ज्योतिःसागरे—'सौवर्णं कारयेन्नागं पलेनाथ पलार्धतः । तदर्धेन
तदर्धेन फणायां मौक्तिकं न्यसेत् ॥ ताम्रपात्रे निधायाथ घृतपूर्णे विशेषतः । कांस्ये
वा कान्तिलोहे वा न्यस्य दद्यात्सदक्षिणम् ॥ चन्द्रग्रहे तु रूप्यस्य विम्बं दद्यात्स-
दक्षिणम् । नागं रुक्ममयं सूर्यग्रहे विम्बं च हेमजम् । तुरङ्गरथगोभूमितिलसर्पिश्च
काञ्चनम् ॥' कालविवेकेपि—'सुवर्णनिर्मितं नागं सतिलं कांस्यभाजनम् । सदक्षिणं
सवस्त्रं च ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥ सौवर्णं राजतं वापि विम्बं कृत्वा स्वशक्तितः ।

उपरागभवक्लेशच्छिदे विप्राय कल्पयेत् ॥' मन्त्रस्तु—'तमोमय महाभीम सोमसूर्य-
विमर्दन । हेमतारमदानेन मम शान्तिमदो भव ॥ विधुंतुद नमस्तुभ्यं सिंहिकानन्द-
नाच्युत । दानेनानेन नागस्य रक्ष मां वेधजाद्भयात् ॥' इति । अत्र शान्तिरप्युक्ता हे-
माद्रौ मात्स्ये—'यस्य राशिं समासाद्य भवेद् ग्रहणसंभवः । स्नानं तस्य प्रवक्ष्यामि
मन्त्रौपधिसमन्वितम् ॥ चन्द्रोपरागं समाप्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् । संपूज्य चतुरो
विमांश्लुलमाल्यानुलेपनैः ॥ पूर्वमेवोपरागस्य समानीयौपधादिकम् । स्थापयेच्चतु-

रः कुम्भानघ्रणान् सलिलान्वितान् ॥ गजाश्वरथ्यावलमीकसंगमाद्भद-
गोकुलात् । राजद्वारप्रदेशाच्च मृदमानीय निक्षिपेत् ॥ पञ्चगव्यं पञ्च-
रत्नं पञ्चत्वक् पञ्चपल्लवम् ॥ रोचनं पद्मकं शङ्खं कुङ्कुमं रक्तचन्दनम् । शुक्तिस्फटिक-
तीर्थाम्बुसितसर्पपङ्गुगुल्फान् ॥ मधुकं देवदारुं च विष्णुक्रान्तां शतावरीम् । वलां च
सहदेवीं च निशाद्वितयमेव च ॥ गजदन्तं कुङ्कुमं च तथैवोशीरचन्दनम् । एतत्सर्वं
विनिक्षिप्य कुम्भेष्ववावाहयेत्सुरान् ॥ सर्वे समुद्राः सरितस्तीर्थानि जलदा नदाः ।
आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ॥ योसौ वज्रधरो देव आदित्यानां प्रभुर्म-
तः । सहस्रनयनः शक्रो ग्रहपीडां व्यपोहतु ॥ मुखं यः सर्वदेवानां सप्तार्चिरमितद्यु-
तिः । चन्द्रोपरागसंभूतामग्निः पीडां व्यपोहतु ॥ यः कर्मसाक्षी लोकानां धर्मो महिष-
वाहनः । यमश्चन्द्रोपरागोत्थां ग्रहपीडां व्यपोहतु ॥ रक्षोगणाधिपः साक्षाम्नीलाञ्जन-
समप्रभः । खड्गहस्तोतिभीमश्च ग्रहपीडां व्यपोहतु ॥ नागपाशधरो देवः सदा मक-
रवाहनः । स जलाधिपतिर्देवो ग्रहपीडां व्यपोहतु ॥ प्राणरूपो हि लोकानां सदा
कृष्णमृगप्रियः । वायुश्चन्द्रोपरागोत्थां ग्रहपीडां व्यपोहतु ॥ योसौ निधिपतिर्देवः
खड्गशूलगदाधरः ॥ चन्द्रोपरागकलुषं धनदोत्र व्यपोहतु ॥ योसाविन्दुधरो देवः

पिनाकी वृषवाहनः । चन्द्रोपरागपापानि स नाशयतु शंकरः ॥ त्रैलोक्ये यानि
भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ ब्रह्मविष्ण्वर्करुद्राश्च दहन्तु मम पातकम् ॥ एव-
मावाहयेद्देवान्मन्त्रैरेभिश्च वारुणैः । एतानेव तथा मन्त्रान्स्वर्णपट्टे विलेखयेत् ॥
ताम्रपट्टेथवालिरुय नववस्त्रे तथैव च । मस्तके यजमानस्य निदध्युस्ते द्विजोत्तमाः ॥
कलशान् द्रव्यसंयुक्तानानारूपसमन्वितान् । गृहीत्वा स्नापयेद्भूढं भद्रपीठोपरि स्थि-
तम् ॥ पूर्वैरेव तु मन्त्रैश्च यजमानं द्विजोत्तमः । अभिपेकं ततः कुर्यान्मन्त्रैर्वारुणसूक्त-
कैः ॥ आचार्यं वरयेत्पश्चात्स्वर्णपट्टं निवेदयेत् । आचार्यदक्षिणां दद्याद् गोदानं च
स्वशक्तितः ॥ होमं वापि प्रकुर्वीत तिलैर्व्याहृतिभिस्तथा । दानं च शक्तितो दद्याद्य-
दीच्छेदात्मनो हितम् ॥ सूर्यग्रहे सूर्यनामयुक्तान् मन्त्रांश्च कीर्तयेत् । अनेन विधिना
यस्तु ग्रहणे स्नानमाचरेत् ॥ न तस्य ग्रहणे दोषः कदाचिदपि जायते ॥' इति
ग्रहणशान्तिः ॥

भार्गवार्चनदीपिकायां ब्रह्मसिद्धान्ते—'सर्वैः पटस्थितं वीक्ष्य स्वस्थं तैलाम्बुदर्प-
णैः । ग्रहणं गुर्विणी जातु न पश्येत् पटं विना ॥' तथा मङ्गलकृत्येषु वेधवि-
शेषो हेमाद्रौ—'त्रयोदश्यादितो वर्ज्यं दिनानां नवकं ध्रुवम् । भाङ्गल्येषु समस्तेषु

मङ्गलकृत्येषु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥' प्रकारान्तरं तत्रैवोक्तम्—'द्वादश्यादितृतीयान्तो
विशेषो वेधः । वेध इन्दुग्रहे स्मृतः । एकादश्यादिकः सौरे चतुर्थ्यन्तः प्रकीर्तितः ॥'
इदं च पूर्णग्रासे । 'न्यहं खण्डग्रहे तयोः' इति तत्रैवोक्तेः । इदं च 'ग्रस्तास्ते त्रिदिनं
पूर्वम्' इति नारदेन ग्रस्तास्ते विशेषोक्तेर्ग्रस्तास्तभिन्नग्रहणपरम् । ज्योतिर्निबन्धे च्य-
वनः—'ग्रहणोत्पातभं त्याज्यं मङ्गलेषु ऋतुत्रयम् । यावच्च रविणा भुक्त्वा भुक्तं भं
दग्धकाष्ठवत् ॥' अन्यानि चाग्नेयादिमण्डलानि तत्फलं वर्णविकारादिफलं च दैव-
ज्ञेभ्यो ज्ञेयम् । पुरश्चरणचन्द्रिकायाम्—'चन्द्रसूर्योपरागे च स्नात्वा प्रयतमानसः ।
स्पर्शादिमोक्षपर्यन्तं जपेन्मन्त्रं समाहितः ॥ जपादशांशतो होमस्तथा होमात्तु तर्पण-
म् । तर्पणस्य दशांशेन मार्जनं कथितं किल ॥ तत्रैव देवतारूपं ध्यात्वात्मानं प्रपूज्य
च । नमोन्तं मन्त्रमुच्चार्य तदन्ते देवताभिधाम् ॥ द्वितीयान्तामहं पश्चादभिपिञ्चाम्यनेन
तु । तोयैरञ्जलिना शुद्धैरेभिः सिञ्चेत्स्वमूर्द्धनि ॥ मार्जनस्य दशांशेन ब्राह्मणानपि
भोजयेत् । जपोर्चापूर्वको होमस्तर्पणं चाभिपेचनम् ॥ भूदेवपूजनं पञ्चप्रकारोक्ता
पुरस्किया ॥' तथा—'होमाशक्तौ जपं कुर्याद्धोमसंख्याचतुर्गुणम् । एवं कृते तु मन्त्र-
स्य जायते सिद्धिरुत्तमा ॥'

ग्रहणप्रसङ्गात् कुरुक्षेत्रप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तमुच्यते । तत्रारुणस्मृतौ—

कुरुक्षेत्रप्रतिग्रहे
प्रायश्चित्तम् ।

'प्रतिग्रही कुरुक्षेत्रे न भूयः पुरुषो भवेत् । तथापि मनसः शुद्धौ
प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ तप्तकृच्छ्रद्रव्यं कुर्यादैन्द्रवेन समन्वितम् ।

सप्रेण वा यजेताथ जपेद्वा लक्षसप्तकम् ॥ वापीकूपतडागादिखननैर्विसृजेद्धनम् ॥
इति । एतच्च 'यद् गार्हितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् । तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यन्ति
दानेन तपसैव च ॥' इति मनुक्तेरुत्सर्गोत्तरं ज्ञेयमिति दिक् । ग्रहणान्त-
रितस्य पूर्वसंकल्पितद्रव्यस्य द्वैगुण्यं भवतीति शिष्टाः पठन्ति च ।
लघुब्रह्मवैवर्ते—'दातव्यमिति नो काश्यां वक्तव्यं कुत्रचित् कचित् । अहोरात्रमतिक्र-
म्य तद्दानं द्विगुणं भवेत् ॥ दर्शोत्तरं पर्वसु स्याच्छतं चन्द्रग्रहे भवेत् । सूर्यग्रहे सहस्रं
तन्मरणेनन्तकं स्मृतम् ॥' इति । अत्र मूलं चिन्त्यम् ॥

मतान्तरख-
ण्डनम् ।

अत्र केचिद्वैदुष्यतुल्या आहुः । ग्रहणस्य निमित्तत्वेन तन्निश्चयस्य प्रयोज-
कत्वात् ज्योतिःशास्त्रादिना जातस्य ज्ञानस्य निमित्तत्वे प्राप्तेपि—
'स्नानं दानं ततः श्राद्धमनन्तं राहुदर्शने । चन्द्रसूर्योपरागे तु यावद्दर्शनगोचरम् ॥'
इति जावाल्यादिवचनेषु दक्षिणयोगाच्चाक्षुषज्ञानस्यैवोपसंहारन्यायेन निमित्तत्वम् ।
अन्यथा दृशौ लक्षणा स्यात् । तेन मेघाच्छादनेत्यादीनां जन्मसप्ताष्टेत्यादिनिषिद्ध-
दर्शनानां च स्नानश्राद्धादौ नाधिकार इति । कल्पतरुरप्याह—'दर्शनशब्देन चाक्षु-
षज्ञानं गृह्यते न ज्ञानमात्रम् । अज्ञानस्य निमित्तत्वासंभवान्निमित्तमहिम्नैव ज्ञानला-
भेन दर्शनपदवैयर्थ्यापत्तेः । तेन चाक्षुषधीयोग्यः कालः पुण्यः । योग्यत्वं च प्रयत्ना-
पनेयचाक्षुषज्ञानमतिबन्धकराहित्यं, तेन मेघच्छन्ने योग्यताभावान्न स्नानादि' इति ।
निर्णयामृतेऽप्येवम् । तदेतत्तुच्छम् । यदि चाक्षुषज्ञानं निमित्तं स्यात्तदा 'सूर्यग्रहो
यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहस्तथा । तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्याद्दानं न च कचित् ॥'
इति वाक्यं व्यर्थं स्यात् । चाक्षुषज्ञानाभावेन प्राप्त्यभावात् तत्पूर्वकत्वाच्च निषेधस्य ।
न चेदं ग्रस्तास्तपरम् । रविचन्द्रयोरस्तानन्तरं रात्रिदिवाग्रहत्वादिति वाच्यम् । तत्र-
पदस्य ग्रहपरत्वेऽधिकरणत्वायोगान्निमित्तपरत्वे च तद्ग्रहनिमित्तकस्नानादेरस्तात्
प्रागप्यभावापत्तेः । अथ तत्रेति रात्रिदिने उच्येते सा वैश्वदेवीति बहुषु भूते अपि ।
तत्र । तादृशमन्त्रलिङ्गाभावात् । तयोर्निमित्तत्वेऽधिकरणत्वे वाऽन्यप्रयुक्तस्नानाद्य-
भावापत्तेश्च । किंच 'नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यन्तं कदाचन । नोपरक्तं न वारि-
स्थं न मध्यं न भसो गतम् ॥' इति मनुवचनं बाध्येत । 'दृष्टोरिष्टप्रदो राहुः' इत्या-
दि च । न चात्र विहिते दर्शने निषेधाप्रवृत्तिवत् पर्युदसनीयतापि न युक्तेति वा-
च्यम् । दर्शनस्यानुवादेन विधेयत्वाभावात् । एतच्चाग्रे वक्ष्यामः । तत्रैव वा विरुद्ध-
त्रिकद्वयापत्तेः । अस्तु सकृदर्शनविधानेन संकोच इति चेन्न । 'मुक्तिं दृष्ट्वा ततः स्ना-
यात्' इति मुक्तिस्नानेपि चाक्षुषज्ञानस्य निमित्तत्वापत्तेः । अस्तु किं नश्छिन्नमिति

१—येन 'मा हिंस्यात्' इत्यस्याग्नीषोमीयादिविधिनेव प्रकृते दर्शनविधिना निषेधस्य प्राप्तगोचरत्व म्यात् ।
तदेव तु नेत्यर्थः । इति टीकायामुक्तम् । २—विधेयत्वे इत्यर्थः । उद्देश्यत्व-विधेयत्व-मुख्यत्वरूपेति ज्ञेयम् ।

चेत्, न । ग्रस्तास्ते 'तयोः परेद्युरुदये दृष्ट्वाभ्यवहरेच्छुचिः ।' इति दर्शनोत्तरं भोजन-
विधानादन्यस्य पूर्ववेधकाल इव यावदर्शनं भोजननिषेधापत्तिः । मध्येन्धीभूतस्य सु-
तरां यावच्चक्षुःमास्थुपवासप्रसङ्गश्च । अथान्नलोलुपतया तत्र ज्ञानमात्रं विवक्ष्यते । तत्
पूर्वमपि निर्लज्जेन स्वीक्रियताम् । एतेन यत् केनचिदुक्तं स्पर्शस्नानं मुक्तिस्नानं च
यस्य दर्शनं तेनैव कार्यम्, नान्येन । क्त्वाप्रत्ययेन समानकर्तृकत्वावगतेरिति तन्नि-
रस्तम् । का तर्हि तस्य गतिः । दृशेरुद्देश्यविशेषणत्वात् ग्रहैकत्ववदविवक्षयार्थतः
सिद्धज्ञानमात्रानुवादत्वे सर्वं सुस्थम् । अङ्गुलाद्यनादेत्यग्रहव्यावृत्त्या वा दर्शनस्या-
र्थवत्त्वम् । न चोक्तयोग्यतापि साध्वी, दर्शनोत्तरं मेघच्छन्ने योग्यताभावापत्त्या दाना-
द्यभावापत्तेः । तेन तत्तद्रेखावच्छेदेन ज्योतिःशास्त्रावेद्यत्वमेव योग्यता । किंच 'रज-
सो दर्शने नारी त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।' इत्यत्राप्यन्यस्त्रीणामाशौचाभावप्रसङ्गः । यत्तु
वर्धमानेनोक्तम् । ज्ञानोत्तरं त्वधिकारो न ज्ञानकाले । स्नानकाले ज्ञानाभावात् ।
एवं दर्शनोत्तरं मुक्तिपर्यन्तं अस्त्येव योग्यतेति तदपि प्रतिज्ञामात्रम् । किंच ग्रस्ता-
स्ते 'तयोः परेद्युरुदये दृष्ट्वाभ्यवहरेच्छुचिः ।' इत्यादिवाक्यवैयर्थ्यापत्तिः । चाक्षुष-
ज्ञानान्यथानुपपत्त्यैवार्थादुदये स्नानसिद्धेः । ननु मुक्तिस्नाने शास्त्रीयमेव ज्ञानं नि-
मित्तं न चाक्षुषं, 'चन्द्रसूर्यग्रहे नाऽद्यात्तस्मिन्नहनि पूर्वतः । राहोर्विमुक्तिं विज्ञाय
स्नात्वा कुर्वीत भोजनम् ॥' इति वृद्धगौतमेन विज्ञायेति ज्ञानमात्रोक्तेः । यत्तु-
'मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परम् ।' इति तदपि ज्ञानमात्रपरम् ।
'मेघमालादिदोषेण यदि मुक्तिर्न दृश्यते । आकलय्य तु तं कालं स्नात्वा भुञ्जीत
वाग्यतः ॥' इति गौडनिबन्धे वचनात् । मैवम् । अज्ञातस्य निमित्तत्वाभावेन नि-
मित्तमहिम्नैव ज्ञानलाभे वाक्यवैध्यात् । ग्रस्तास्तेपि तदापत्तेश्च । किंच दर्शनं पुंसो
विशेषणमुपलक्षणं वा । नाद्यः । दर्शनावच्छिन्ने काले स्नानतुलादानादेर्वाधात् ।
दर्शनविच्छेदे कृतमपि स्नानादि न ग्रहणनिमित्तं स्यात् । नान्त्यः । 'यावदर्शनगो-
चरः' इति यावत्पदवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । दृष्टग्रहस्य ग्रहणोत्तरमपि स्नानाद्यापत्तेश्च ।
ज्ञानपक्षेऽप्येष दोषस्तुल्य इति चेत् सूर्योसि । यदि ज्ञानवाचकं पदं श्रूयेत, ततस्त्व-
स्यान्वयो विचार्येत । दृशिस्तु श्रूयत इति वैषम्यम् । कथं तर्हि ज्ञानं लभ्यते । सं-
क्रान्तौ स्नायादिति वदर्यादित्यवेहि । अश्रुतत्वादेव नोद्देश्यविशेषणविवक्षाकृतो
वाक्यभेदोपि । अस्तु तर्हि दृष्टं ग्रहणं निमित्तमिति चेत् । ग्रस्तास्तेऽस्तोत्तरं स्नाना-
पत्तेः । विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदाच्च । तवाप्येतत्तुल्यमिति चेत् 'यावदर्शनगोचरः' इति
वचनेन तन्निषेधात् । तत्त्वन्वयग्रह इव ग्रस्तास्तेपि स्यात् । किंच दर्शनस्य विधिरनु-
वादो वा । आद्ये ग्रहणोद्देशेन दर्शनविधिरुत दर्शनविशिष्टस्नानविधिरुत स्नानोद्दे-
शेन दर्शनविधिः । नाद्यः । ग्रहोद्देशेन स्नानविधाने दर्शनविधाने च वाक्यभेदात् ।

एतेन द्वितीयोपि परास्तः । न तृतीयः । स्नानस्याप्राप्तेः । दर्शनस्य निमित्तत्वेनावि-
धेयत्वाच्च । अन्यथा सोमवमनादौ प्रसङ्गनविधिः केन वार्येत । अथ नानावाक्येषु
कचिदर्शनविशिष्टस्नानविधिः । कचिच्च प्राप्तं दर्शनं निमित्तीकृत्य स्नानमात्रविधिः ।
तत्र । स्नानस्य प्रधानस्य प्राप्तौ तदङ्गदर्शनप्राप्तिः । तस्यां च निमित्ते सति स्नान-
मित्यन्योन्याश्रयात् । एवं दर्शनविधौ सति तन्निमित्तकस्नानविधिः । सति च प्र-
धानस्नानविधौ तदङ्गदर्शनविधिः । एवमधिकारे प्रयोजकत्वे च योज्यम् । उक्तार्थ-
पूर्वकालत्वविधौ चास्त्वेव वाक्यभेदः । अन्यथा स्नानोत्तरमपि दर्शनमङ्गं स्यात् । न
द्वितीयः । तत्रापि दर्शनग्रहयोर्निमित्तत्वे स्नानद्वयापत्तेः । दर्शनादृत्तौ नैमित्तिकावृ-
त्तिप्रसङ्गादर्शनविशिष्टग्रहस्य विशिष्टस्यानुवादे वाक्यभेदापत्तेः । न च हविरार्तिव-
द्विशिष्टं निमित्तमिति वाच्यम् । आर्तिमात्रस्य हि निमित्तत्वे निर्निमेषाद्यार्तेरपि त-
त्त्वापत्तेर्नैमित्तिकत्वभङ्गाद्युक्तं विशिष्टोद्देशत्वम् । इह तु ग्रहणमात्रस्य निमित्तत्वे न
काचित् क्षतिः । तस्मादर्शनवाक्यानां ग्रस्तास्तविषयत्वादनादेश्यग्रहपरत्वाद्वा ज्ञान-
स्य चार्थतः प्राप्तेस्तदेव निमित्तम् । तेन मेघाद्याच्छादनेऽन्धादेश्च स्नानादि भवत्येवे-
त्यलं वेदवाह्यैः संल्लापेन ॥ इति ग्रहणनिर्णयः ॥

अथ समुद्रस्नानम् । आश्वलायनः—‘समुद्रे पर्वसु स्नायादमायां च विशेषतः ।
पापैर्विमुच्यते सर्वैरमायां स्नानमाचरन् ॥ भृगुभौमदिने स्नानं नित्य-
विधिस्तत्कालम् । मेव विवर्जयेत् ॥’ भारते—‘अश्वत्थसागरौ सेव्यौ न स्पृष्टव्यौ कदा-
चन । अश्वत्थं मन्दवारे तु सागरं पर्वणि स्पृशेत् ॥’ पृथ्वीचन्द्रोदये स्कान्दे—‘पु-
नाति पर्वणि स्नानात्तर्पणैः सरितां पतिः । कदाचिदपि नैवात्र स्नानं कुर्यादप-
र्वणि ॥’ अस्यापवादस्तत्रैव प्रभासखण्डे—‘पर्वकाले च संप्राप्ते नदीनां च समागमे ।
सेतुबन्धे तथा सिन्धौ तीर्थेष्वन्येषु संयुतः । एवमादिषु सर्वेषु मध्येन्ये तु स्वक-
र्मणि ॥’ तथा—‘विना मन्त्रं विना पर्वं क्षुरकर्म विना नरैः । कुशाग्रेणापि देवेशि न
स्पृष्टव्यो महोदधिः ॥’ तथा—‘न कालनियमः सेतौ समुद्रस्नानकर्मणि ।’ तद्विधिश्च
तत्रैव—‘पिप्पलादसमुत्पन्ने कृत्ये लोकभयंकरे । पापाणस्ते मया दत्त आहारार्थं प्र-
कल्प्यताम् ॥’ इति पापाणं प्रक्षिप्य—‘विश्वाची च घृताची च विश्वयोने विशां
पते । सान्निध्यं कुरु मे देव सागरे लवणाम्भसि ॥ नमस्ते विश्वगुप्ताय नमो विष्णो
अपांपते । नमो जलधिरूपाय नदीनां पतये नमः ॥ नमस्ते जगदाधार शङ्खचक्र-
गदाधर । देव देहि ममानुज्ञां तव तीर्थनिपेक्षणे ॥ त्रितत्त्वात्मकमीशानं नमो विष्णु-
मुमापतिम् । सान्निध्यं कुरु देवेश सागरे लवणाम्भसि ॥ अग्निश्च योनिरनिलश्च
देहे रेतोषा विष्णुरमृतस्य नाभिः । एतद्भुवन्पाण्डव सत्यवाक्यं ततोऽरगाहेत
पतिं नदीनाम् ॥’ इति भारतोक्तमग्नान् पठित्वा विधिवत्स्नात्वा—‘सर्वरजो भवान्

श्रीमान् सर्वरत्नाकरो यतः । सर्वरत्नप्रधानस्त्वं गृहाणाढ्यं महोदधे ॥' इत्यर्घ्यं दत्त्वा
 तत्र तर्पण- तर्पयेत् । यथोक्तं पृथ्वीचन्द्रोदये स्कान्दे—'पिप्पलादं विकण्वं च कृ-
 विधिः । तान्तं जीविकेश्वरम् । वसिष्ठं वामदेवं च पराशरमुमापतिम् ॥ वाल्मी-
 किं नारदं चैव वालखिल्यांस्तथैव च । नलं नीलं गवाक्षं च गवयं गन्धमादनम् ॥
 जाम्बवन्तं हनूमन्तं सुग्रीवं चाङ्गदं तथा । मैन्दं च द्विविदं चैव ऋषभं शरभं तथा ॥
 रामं च लक्ष्मणं चैव सीतां चैव यशस्विनीम् । एतांस्तु तर्पयेद्विद्वान् जलमध्ये वि-
 शेषतः ॥ आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं यत्किञ्चित्सचराचरम् । मया दत्तेन तोयेन वृत्तिमेवा-
 भिगच्छतु ॥' इति ॥

इति श्रीमीमांसकनारायणभट्टसूरिसुनुरामकृष्णभट्टात्मजदिनकरभट्टा-
 नुजकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ प्रथमः परिच्छेदः समाप्तः ॥

अथ शुद्धाविद्धादिभेदेन स्मार्तवैष्णवयोः स्फुटज्ञानार्थं श्रीवासुदेवोपाध्यायविरचितो धर्माब्धिस्थोदाहर- णसहितश्चैकादशीनिर्णयपट्टो लिख्यते ।

श्रीकाशिनाथोपाध्यायैरेकादश्या विनिर्णयः ।
कृतोऽष्टादशभेदात्मा स्मार्तवैष्णवयोः पृथक् ॥ १ ॥
संलक्ष्योदाहृतेः सिद्धिं संशोध्य ग्रन्थपट्टयोः ।
विभाव्यैक्यं च पट्टेऽस्मिन् स यथामति लिख्यते ॥ २ ॥
श्रीरामचन्द्रनामा नामप्रागर्घघृष्टजिह्वाग्रः ।
स ब्रह्मवित्पिता मे जयतितरामेप जानकीजानिः ॥ ३ ॥
नामस्मृत्या यस्य च विबोधितो धर्मशास्त्रदुर्बोधम् ।
निर्णयमेकादश्या निःसंदिग्धं सुखेन विलिखामि ॥ ४ ॥

अत्र समत्वं सूर्योदयाद्यक्षणाव्यवहितपूर्वक्षणान्ततिथिसत्त्वं पट्टिघटिकारूपम् । न्यूनत्वं तु किञ्चिदन्यूनपट्टिघटिकावधिशुद्धाविद्धाभेदेषु तिथिक्षयवृद्धिभ्यां विलक्षणम् । यथा वैष्णवशुद्धैकादशीप्रथमभेदे दशमी ५५।५९, एकादशी ४९।५९, द्वादशी ४३।५९। एवं परमक्षये पलोनचतुर्थतारिशब्दटीमितं न्यूनत्वं, एवमेव स्मार्तवैष्णवयोः शुद्धाविद्धाभेदैर्विलक्षणत्वमूहम् ।

एते वैष्णवानामेकादश्याः शुद्धाभेदाः ।

अत्रारुणोदयवेधरहिता शुद्धा सा चतुर्विधा, सा चोदाहरणेषु प्रदर्श्यते—

	दशमी		एकाद.		द्वादशी		
	घ.	प.	घ.	प.	घ.	प.	
शुद्धन्यूना न्यू- नद्वादशिका ।	५५	५९	५८	०	५९	५९	इयमनुभयाऽधिक्यवती शुद्धा । अत्र स्मार्तानां वैष्णवानां चैकादश्यामेवोपवासः । भेदः १।
धर्माब्धिस्थमुदा- हरणम् ।	५५	०	५७	०	५८	०	
शुद्धन्यूना सम- द्वादशिका ।	५५	५९	५८	०	६०	०	इयमप्यनुभयाऽधिक्यवती शुद्धा । अत्रापि स्मार्तानां वैष्णवानां चैकादश्यामेवोपवासः । भेदः २।
धर्माब्धिस्थमुदा- हरणम् ।	५५	०	५७	०	५८	०	

शुद्धन्यूनाऽधि- कद्वादशिका ।	दशमी.		एकाद.		द्वादशी.		इयं द्वादशीमात्राऽधिक्यवती शुद्धा । अत्र स्मार्त्तानामेकादश्यां, वैष्णवानां द्वा- दश्यामेवोपवास इति माधवमतं, सर्वेषां द्वादश्यामेवेति हेमाद्रिमतम् । भे० ३।
	घ.	प.	घ.	प.	घ.	प.	
धर्माब्धिस्थमु- दाहरणम् ।	५५	५९	५८	०	६०	१	
शुद्धसमा न्यून- द्वादशिका ।	५५	५९	६०	०	५९	५९	इयमनुभयाधिक्यवती शुद्धा । अत्र स्मार्त्तानां वैष्णवानां चैकादश्यामेवोप- वासः ।
धर्माब्धिस्थमुदा- हरणम् ।	५५	०	५७	०	५८	०	इदमुदाहरणं विचार्यम् । भे० ४।
शुद्धसमा सम- द्वादशिका ।	५५	५९	६०	०	६०	०	इयमप्यनुभयाधिक्यवती शुद्धा । अत्र स्मार्त्तानां वैष्णवानां चैकादश्यामे- वोपवासः । भे० ५।
धर्माब्धिस्थमु- दाहरणम् ।	५५	०	५७	०	५८	०	
शुद्धसमाऽधि- कद्वादशिका ।	५५	५९	६०	०	६०	०	इयं द्वादशीमात्राधिक्यवती शुद्धा । अत्र स्मार्त्तानामेकादश्यां, वैष्णवानां द्वा- दश्यामेवोपवासः । इति माधवमतं, स- र्वेषां द्वादश्यामेवोपवास इति हेमाद्रि- मतम् । भे० ६।
धर्माब्धिस्थमु- दाहरणम् ।	५५	०	५८	०	६०	१	
शुद्धाऽधिका न्यूनद्वादशिका ।	५५	५९	६०	०	५९	५८	इयमेकादशीमात्राधिक्यवती शुद्धा । अत्र स्मार्त्तगृहस्थानां पूर्वैकादश्यां, य- तीनां वैष्णवानां चोर्वरितैकादश्यामेवो- पवास इति माधवमतं, कामाद्वा अका- माद्वा वैष्णवो द्वयमुपवसेदिति हेमाद्रि- मतं, इदमुदाहरणं विचार्यम् । भे० ७।
धर्माब्धिस्थमु- दाहरणम् ।	५५	०	६०	१	५८	०	
					क्षयः		
शुद्धाऽधिका स- मद्वादशिका ।	५५	५९	६०	०	५९	५९	इयमप्येकादशीमात्राधिक्यवती शुद्धा । अत्रापि स्मार्त्तगृहस्थानां पूर्वैकादश्यां, यतीनां वैष्णवानां चावशिष्टैकादश्यामे- वोपवास इति माधवमतं, कामाद्वा अका- माद्वा वैष्णवो द्वयमुपवसेदिति हेमाद्रि- मतम् । भे० ८।
धर्माब्धिस्थमु- दाहरणम् ।	५५	०	६०	१	५८	०	
					क्षयः		

	दशमी.		एकाद.		द्वादशी.		
	घ.	प.	घ.	प.	घ.	प.	
शुद्धाऽधिका- ऽधिकद्वादशिका ।	५५	५९	६०	१	३	५५	इयमुभयाधिक्यवती शुद्धा । अत्र स्मार्त्तैर्वैष्णवैश्च परैर्वैकादश्युपोप्येत्युभ- यमतम् । भे० ९।
धर्माब्धिस्थमु- दाहरणम् ।	५५	०	६०	१	५	०	

इति वैष्णवानां शुद्धैकादशीभेदाः ।

एते वैष्णवानां विद्धैकादश्या भेदाः ।

अत्र विद्धत्वमरुणोदये दशमीसत्त्वम् । अरुणोदयस्तु सूर्योदयात्प्राक् चतुर्घटि-
कात्मकः ।

विद्धन्यूना न्यू- नद्वादशिका ।	५६	१	५८	०	५९	५९	इयमनुभयाधिक्यवती विद्धा । अत्र स्मार्त्तानामेकादश्यामेवोपवासो वैष्ण- वानां विद्धत्वात् द्वादश्यामुपवासः । भेदः १।
धर्माब्धिस्थमु- दाहरणम् ।	५७	०	५८	०	५९	०	

विद्धन्यूना स- मद्वादशिका ।	५६	१	५८	०	६०	०	इयमप्यनुभयाधिक्यवती विद्धा । अत्रापि स्मार्त्तानामेकादश्यामेवोपवासो वैष्णवानां विद्धत्वात् द्वादश्यामुपवासः । भे० २।
धर्माब्धिस्थमु- दाहरणम् ।	५७	०	५८	०	५९	०	

विद्धन्यूनाऽधि- कद्वादशिका ।	५६	१	५८	०	६०	०	द्वादशीमात्राऽधिक्यवती विद्धेयम् । अत्र स्मार्त्तैरेकादश्युपोप्या, वैष्णवैर्द्वाद- श्युपोप्या । हेमाद्रिमते तु सर्वैर्द्वादश्ये- वोपोप्या । भे० ३।
धर्माब्धिस्थमु- दाहरणम् ।	५८	०	५९	०	६०	१	

विद्धसमान्यून- नद्वादशिका ।	५८	५९	६०	०	५९	५९	इयमनुभयाधिक्यवती विद्धा । अत्र स्मार्त्तानामेकादश्यामेवोपवासो वैष्ण- वानां विद्धत्वात् द्वादश्यामुपवासः । भे० ४।
धर्माब्धिस्थमु- दाहरणम् ।	५७	०	५८	०	५९	०	

विद्धसमा सम- द्वादशिका ।	५९	१	६०	०	६०	०	इयमप्यनुभयाधिक्यवती विद्धा । अत्र स्मार्त्तानामेकादश्यामेवोपवासो वै- ष्णवानां विद्धत्वात् द्वादश्यामुपवासः । भे० ५।
धर्माब्धिस्थमु- दाहरणम् ।	५७	०	५८	०	५९	०	

	दशमी.		एकाद.		द्वादशी.		
	घ.	प.	घ.	प.	घ.	प.	
विद्धसमाधि- कद्वादशिका ।	५७	१	६०	०	६०	०	इयं द्वादशीमात्राऽधिक्यवती विद्धा । अत्र स्मार्त्तैरेकादश्युपोष्या, वैष्णवैर्द्वादश्युपोष्या । हेमाद्रिमते तु सर्वैर्द्वादश्ये- वोपोष्या । भे० ६।
धर्मान्विस्थमु- दाहरणम् ।	५८	०	५९	०	६०	१	
विद्धाधिका न्यू- नद्वादशिका ।	५९	१	६०	०	५९	५८	इयमेकादशीमात्राधिक्यवती विद्धा । अत्र स्मार्त्तैर्गृहस्थैः पूर्वैकादश्युपोष्या, यतिभिर्निष्कामगृहिभिर्वनस्थैर्विधवाभि- र्वैष्णवैश्च परैवोपोष्या । विष्णुप्रीतिकामैः स्मार्त्तरुपवासद्वयं कार्यमिति केचित् । भे० ७।
धर्मान्विस्थमुदा- हरणम् ।	५८	०	६०	१	५८	क्षयः	
विद्धाधिका स- मद्वादशिका ।	५९	१	६०	०	५९	५९	इयमप्येकादशीमात्राधिक्यवती वि- द्धा । अत्र स्मार्त्तैर्गृहस्थैः पूर्वैकादश्यु- पोष्या यतिभिर्निष्कामगृहिभिर्वनस्थै- र्विधवाभिर्वैष्णवैश्च परैवोपोष्या । विष्णु- प्रीतिकामैः स्मार्त्तरुपवासद्वयं कार्यमिति केचित् । भे० ८।
धर्मान्विस्थमु- दाहरणम् ।	५८	०	६०	१	५८	क्षयः	
विद्धाधिका- ऽधिकद्वादशिका ।	५६	१	६०	०	५	०	इयमुभयाधिक्यवती विद्धा । अत्र सर्वैः स्मार्त्तैर्वैष्णवैश्चावशिष्टा परैवैकाद- श्युपोष्या । भे० ९।
धर्मान्विस्थमु- दाहरणम् ।	५८	०	६०	१	४	०	

इति वैष्णवानां विद्धैकादशीभेदाः ।

इमे स्मार्त्तानां शुद्धैकादशीभेदाः ।

शुद्धत्वं नाम सूर्योदये दशम्यसत्त्वम् । सा चतुर्विधा, सा चोदाहरणैः प्रदर्श्यते ।

शुद्धन्यूना न्यू- नद्वादशिका ।	५९	५९	५९	०	५९	०	इयमनुभयाधिक्यवती विद्धा । अत्र स्मार्त्तानामेकादश्यामेवोपवासो न द्वा- दश्यां, वैष्णवानां तु विद्धत्वात् द्वाद- श्यामुपवासः । भे० १।
धर्मान्विस्थमु- दाहरणम् ।	५७	०	५८	०	५९	०	

	दशमी.		एकाद.		द्वादशी.		
	घ.	प.	घ.	प.	घ.	प.	
शुद्धन्यूना सम- द्वादशिका ।	५९	५९	५९	४५	६०	०	इयमप्यनुभयाधिक्यवती शुद्धा । अत्र स्मार्त्तानामेकादश्यामेवोपवासो न द्वादश्याम् । वैष्णवानां तु विद्धत्वात् द्वा- दश्यामुपवासः । भे० २।
धर्मान्विस्थमु- दाहरणम् ।	५७	०	५८	०	५९	०	
शुद्धन्यूनाऽधि- कद्वादशिका ।	५९	५९	५९	५९	६०	०	इयं द्वादशीमात्राधिक्यवती शुद्धा । अत्र शुद्धत्वात् स्मार्त्तानामेकादश्यामे- वोपवासो न द्वादश्यामिति माधवमतम् । हेमाद्रिमते तु सर्वेर्द्वादश्येवोपोष्या । के- चित्तु मुमुक्षुभिः स्मार्तैः परोपोष्येत्याहुः । भे० ३।
धर्मान्विस्थमु- दाहरणम् ।	५८	०	५९	०	६०	०	
शुद्धसमा न्यून- द्वादशिका ।	५८	५९	६०	०	५९	५९	इयमनुभयाधिक्यवती शुद्धा । अत्र स्मार्त्तानामेकादश्यामेवोपवासो न द्वा- दश्याम् । वैष्णवानां तु विद्धत्वात् द्वाद- श्यामेवोपवासः । भे० ४।
धर्मान्विस्थमु- दाहरणम् ।	५७	०	५८	०	५९	०	
शुद्धसमा सम- द्वादशिका ।	५८	५९	६०	०	६०	०	इयमप्यनुभयाधिक्यवती शुद्धा । अ- त्रापि स्मार्त्तानामेकादश्यामेवोपवासो न द्वादश्याम् । वैष्णवानां तु विद्धत्वात् द्वादश्यामेवोपवासः । भे० ५।
धर्मान्विस्थमु- दाहरणम् ।	५७	०	५८	०	५९	०	
शुद्धसमाऽधि- कद्वादशिका ।	५९	५९	६०	०	६०	०	इयं द्वादशीमात्राऽधिक्यवती शुद्धा । अत्र शुद्धत्वात्स्मार्त्तानामेकादश्यामेवोप- वासो न द्वादश्यामिति माधवमतम् । हेमाद्रिमते तु सर्वैः परा द्वादश्येवो- पोष्या । केचित्तु मुमुक्षुभिः स्मार्तैः परो- पोष्येत्याहुः । भे० ६।
धर्मान्विस्थमु- दाहरणम् ।	५८	०	५९	०	६०	०	
शुद्धाधिका न्यू- नद्वादशिका ।	५९	५९	६०	०	५८	५९	इयमेकादशीमात्राऽधिक्यवती शुद्धा । अत्र स्मार्त्तैर्गृहिभिः पूर्वैकादश्युपोष्या । यतिभिर्निष्कामगृहिभिर्वनस्थैर्विधवाभि- र्वैष्णवैश्च परैवोपोष्या । विष्णुमीतिका- मैरुपवासद्वयं कार्यमिति केचित् । भे० ७।
धर्माऽन्विस्थ- मुदाहरणम् ।	५८	०	६०	१	५८	०	

	दशमी.		एकाद.		द्वादशी.		
	घ.	प.	घ.	प.	घ.	प.	
शुद्धाधिका स- मद्वादशिका ।	५९	५९	६०	०	५९	०	इयमप्येकादशीमात्राधिक्यवती शुद्धा । अत्र स्मार्तैर्गृहिभिः पूर्वकादश्युपोष्या । यतिभिर्निष्कामगृहिभिर्वनस्थैर्विधवाभि- वैष्णवैश्च परैवोपोष्या । विष्णुप्रीतिकामै- रुपवासद्वयं कार्यमिति केचित् । भे० ८।
धर्माब्धिस्थमु- दाहरणम् ।	५८	६०	६०	१	५८	०	
शुद्धाधिकाधि- कद्वादशिका ।	५९	५९	६०	०	३	०	इयमुभयाधिक्यवती शुद्धा । अत्र सर्वैः स्मार्तैर्वैष्णवैश्चावशिष्टा परैवेकाद- श्युपोष्या । भे० ९।
धर्माब्धिस्थमु- दाहरणम् ।	५८	०	६०	०	४	०	

इति स्मार्त्तानां शुद्धैकादशीभेदाः ।

इमे स्मार्त्तानां विद्धैकादशीभेदाः ।

अत्र विद्धत्वं सूर्योदये दशमीसत्त्वम् । सूर्योदयस्तु पट्टिघटिकान्त्यक्षणाव्यवहितो-
त्तरक्षणलवादिकालावच्छिन्नः । इयमपि विद्धा चतुर्विधा, सा चोदाहरणेषु
प्रदर्श्यते—

विद्धन्यूना न्यू- नद्वादशिका ।	२	०	५७	५९	५७	०	इयमनुभयाधिक्यवती विद्धा । अत्र स्मार्त्तानामेकादश्यामुपवासः । वैष्ण- वानां द्वादश्यामुपवासः । भेदः १।
धर्माब्धिस्थमु- दाहरणम् ।	२	०	५६	०	५५	०	
विद्धन्यूना स- मद्वादशिका ।	२	०	५७	५९	६०	०	इयमप्यनुभयाधिक्यवती विद्धा । अत्रापि स्मार्त्तानामेकादश्यामुपवासः । वैष्णवानां द्वादश्यामुपवासः । भे० २।
धर्माब्धिस्थमु- दाहरणम् ।	२	०	५६	०	५५	०	
विद्धन्यूनाधि- कद्वादशिका ।	१	०	५८	५९	६०	०	इयं द्वादशीमात्राधिक्यवती विद्धा । अत्रैकादश्या विद्धत्वात् द्वादश्यामेव स्मार्त्तानामप्युपवासः । तत्र किमु वक्त- व्यं वैष्णवानामिति । एवं चोभयाधिक्ये द्वादशीमात्राधिक्ये च स्मार्त्तानां वि- द्धायास्त्यागो नान्यत्र । भे० ३।
धर्माब्धिस्थमु- दाहरणम् ।	१	०	५८	०	६०	०	

	दशमी.		एकाद.		द्वादशी.		
	घ.	प.	घ.	प.	घ.	प.	
विद्धसमा न्यू- नद्वादशिका ।	२	०	५८	०	५८	५९	इयमनुभयाधिक्यवती विद्धा । अत्र स्मार्त्तानामेकादश्यामुपवासः । वैष्ण- वानां द्वादश्यामुपवासः । भे० ४ ।
धर्माब्धिस्थमु- दाहरणम् ।	२	०	५६	०	५५	०	
विद्धसमा स- मद्वादशिका ।	२	०	५८	०	६०	०	इयमनुभयाधिक्यवती विद्धा । अत्र स्मार्त्तानामेकादश्यामुपवासः । वैष्ण- वानां द्वादश्यामुपवासः । भे० ५ ।
धर्माब्धिस्थमु- दाहरणम् ।	२	०	५६	०	५५	०	
विद्धसमाऽधि- कद्वादशिका ।	२	०	५८	०	६०	०	इयं द्वादशीमात्राधिक्यवती विद्धा । अत्रैकादश्या विद्धत्वात् द्वादश्यामेव स्मार्त्तानामप्युपवासः । तत्र किमु वक्त- व्यं वैष्णवानामिति । पूर्ववदत्र स्मार्त्तानां विद्धायास्त्यागः । भे० ६ ।
धर्माब्धिस्थमु- दाहरणम् ।	१	०	५८	०	६०	०	
विद्धाधिका न्यू- नद्वादशिका ।	७	०	२	०	५५	०	इयमेकादशीमात्राऽधिक्यवती विद्धा । अत्र स्मार्त्तैर्गृहिभिः पूर्वैकादश्यापोष्या । यतिभिर्निष्कामगृहिभिर्वनस्थैर्विधवाभि- र्वैष्णवैश्च परैवोपोष्या । विष्णुप्रीतिकामैः स्मार्त्तरूपवासद्वयं कार्यमिति केचित् । भे० ७ ।
धर्माब्धिस्थमु- दाहरणम् ।	४	०	२	०	५८	०	
विद्धाऽधिका समद्वादशिका ।	५	०	२	०	५८	०	इयमेकादशीमात्राऽधिक्यवती विद्धा । अत्र स्मार्त्तैर्गृहिभिः पूर्वोपोष्या । यतिभि- र्निष्कामगृहिभिर्वनस्थैर्विधवाभिर्वैष्णवैश्च परैवोपोष्या । विष्णुप्रीतिकामैः स्मार्त्त- रूपवासद्वयं कार्यमिति केचित् । भे० ८ ।
धर्माब्धिस्थमु- दाहरणम् ।	४	०	२	०	५८	०	
विद्धाधिकाऽ- धिकद्वादशिका ।	७	०	४	०	३	०	इयमुभयाधिक्यवती विद्धा । अत्र सर्वैः स्मार्त्तैर्वैष्णवैश्चावशिष्टा परैवैकाद- श्यापोष्या । एतदुदाहरणेपि स्मार्त्तानां विद्धायास्त्यागः । भे० ९ ।
धर्माब्धिस्थमु- दाहरणम् ।	२	०	३	०	४	०	

इति स्मार्त्तानां धिद्धैकादशीभेदाः ।

रामचन्द्रतनूजेन वासुदेवेन विन्मुदे ।

धर्माब्धिरोपपट्टोयमशोध्यैकादशीभिदाम् ॥ १ ॥

श्रीसीतारामचन्द्रार्पणमस्तु ॥

श्रीः ।
निर्णयसिन्धौ
द्वितीयः परिच्छेदः ।

श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ सांवत्सरप्रतिपदमारभ्य—‘तिथिकृत्ये च कृष्णादिं व्रते शुक्लादिमेव च । विवाहादौ च सौरादिं मासं कृत्ये विनिर्दिशेत् ॥’ इति ब्राह्मं प्रायशोऽनुसृत्य तिथिनिर्णयस्तत्कृत्यं च निरूप्यते । तत्र मीनसंक्रान्तौ पश्चात् षो-
^{मीनसंक्रान्ति-} ढश घटिकाः पुण्यकालः । रात्रौ तु निशीथात्प्राक्परतश्च संक्रमे
^{निर्णयः ।} पूर्वोत्तरदिनार्थं पुण्यम् । निशीथे तु दिनद्वयं पुण्यमिति सामान्य-
 निर्णयादवसेयम् ॥

अथ तिथिनिर्णयः । तत्र चैत्रशुक्लप्रतिपदि वत्सरारम्भः । तत्रौदयिकी
 ग्राह्या । ‘चैत्रे मासि जगद्ब्रह्मा ससर्ज प्रथमेऽहनि । शुक्लपक्षे समग्रं तु तदा
 सूर्योदये सति ॥’ इति हेमाद्रौ ब्राह्मोक्तेः । दिनद्वये तद्व्याप्तावव्याप्तौ वा
 पूर्वैव । तदुक्तं ज्योतिर्निबन्धे—‘चैत्रे सितप्रतिपदि यो वारोऽर्कोदये स वर्षेशः ।
^{चैत्रशुक्लप्रति-} उदयद्वितये पूर्वो नोदययुगलेपि पूर्वः स्यात् ॥ यस्माच्चैत्रसितादेरुद-
^{पत् ।} याद्भानोः प्रवृत्तिरब्दादेः ॥’ इति । ‘वत्सरादौ वसन्तादौ बलिराज्ये
 तथैव च । पूर्वविद्धैव कर्तव्या प्रतिपत्सर्वदा युधेः ॥’ इति वृद्धवशिष्टोक्तेः । ‘चै-
 त्रमासस्य या शुक्लप्रथमा प्रतिपद्भवेत् । तद्वि ब्रह्मणः कृत्वा सोपवासस्तु पूजनम् ॥
 संवत्सरमवाप्नोति सौख्यानि भृगुनन्दन ॥’ इति हेमाद्रौ विष्णुधर्मोक्तेः । यदा तु
 चैत्रो मलमासो भवति तदा दैवकार्यस्य तत्र निषिद्धत्वाच्छुद्धे मासि संवत्सरार-
 म्भः कार्य इति केचिदाहुः । निष्कर्षस्तु—‘शुक्लादेर्मलमासस्य सोन्तर्भवति चोत्तरः ।’
 इत्यादिवचनादग्रिमवर्षान्तःपातान्मलमासमारभ्यैव वर्षप्रवृत्तेः शुक्रास्तादाविव मल-
 मास एव कार्य इति वयं प्रतीमः । ननु शुक्रास्तादौ चैत्रशुक्लप्रतिपदन्तरस्याभावा-
 द्युक्तं तन्मव्य एवानुष्ठानम् । मलमासे तु शुद्धप्रतिपदन्तरस्य संभवात् शुद्ध एव व-
 त्सरारम्भो युक्त इति चेत्, भ्रान्तोसि । न हि प्रतिपदन्तरसत्त्वं प्रयोजकं, द्विःकर-
 णापत्तेः वर्षद्वयापत्तेश्च । अपि तु वत्सरारम्भः स तु मलमासेपीत्युक्तं प्राक् । न हि
 चैत्रशुक्लादिर्मलमासः पूर्ववर्षेन्तर्भवतीति ब्रह्मणापि सुवचम् । तत्र तैलाभ्यङ्गो
 नित्यः । ‘वत्सरादौ वसन्तादौ बलिराज्ये तथैव च । तैलाभ्यङ्गमकुर्वाणो नरकं
 प्रतिपद्यते ॥’ इति वशिष्टोक्तेः । अस्यामेव नवरात्रारम्भः । तदुक्तं मार्क-
 ण्डेयपुराणे—‘शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी ।’ इति । तत्र परयुतैव
 ग्राह्या । ‘अमायुक्ता न कर्तव्या प्रतिपच्चण्डिकार्चने ॥ मुहूर्तमात्रा कर्तव्या द्वितीया-

दिगुणान्विता ॥' इति देवीपुराणात् । ' तिस्रो हेताः पराः प्रोक्तास्तिथयः कुरुन-
न्दन । कार्तिकाश्वयुजोर्मासौश्चैत्रे मासि च भारत ॥ ' इति हेमाद्रौ ब्राह्मोक्तेः ।
पराः परयुताः । अत्र विशेषः पारणानिर्णयश्च शारदनवरात्रे वक्ष्यते । अत्र प्र-
पादानमुक्तमपरार्के भविष्ये—' अतीते फाल्गुने मासि प्राप्ते चैत्रमहोत्सवे । पुण्येहि
विप्रकथिते प्रपादानं समारभेत् ॥ ' इत्युपक्रम्य—' ततश्चोत्सर्जयेद्विद्वान्मन्त्रेणानेन
मानवः । प्रपेयं सर्वसामान्या भूतेभ्यः प्रतिपादिता ॥ अस्याः प्रदानात्पितरस्तृप्यन्तु
हि पितामहाः । अनिवार्यं ततो देयं जलं मासचतुष्टयम् ॥ ' इति । तथा—' प्रपा-
दातुमशक्तेन विशेषाद्धर्मपीप्सुना । प्रत्यहं धर्मघटको बह्वसंवेष्टिताननः ॥ ब्राह्मणस्य
गृहे देयः शीतामलजलः शुचिः ॥ ' तत्र मन्त्रः—' एष धर्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशि-
वात्मकः । अस्य प्रदानात्सकला मम सन्तु मनोरथाः ॥ अनेन विधिना यस्तु धर्म-
कुम्भं प्रयच्छति । प्रपादानफलं सोऽपि प्राप्नोतीह न संशयः ॥ ' इति ॥

चैत्रशुक्लतृतीयायां गौरीमीश्वरसंयुतां संपूज्य दोलोत्सवं कुर्यात् । तदुक्तं निर्ण-
यामृते देवीपुराणे—' तृतीयायां यजेद्देवीं शंकरेण समन्विताम् । कुङ्कु-
मागरुकर्पूरमणिवस्त्रसुगन्धकैः ॥ स्रग्गन्धधूपदीपैश्च दमनेन विशेषतः ।
आन्दोलयेत्ततो वत्सं शिवो मातुष्टये सदा ॥ ' इति । अत्र चतुर्थीयुता ग्राह्या । ' मुहूर्त-
मात्रसत्त्वेऽपि दिने गौरीव्रतं परे । ' इति माधवोक्तेः । अत्रैव सौभाग्यशायन-
व्रतमुक्तं मात्स्ये—' वसन्तमासमासाद्य तृतीयायां जनप्रिये । सौभाग्याय सदा
स्त्रीभिः कार्यं पुत्रसुखेप्सुभिः ॥ ' इति तत्रापि परयुतैव । इयं च मन्वादिरपि । अत्रैव
प्रसङ्गात्सर्वमन्वादिनिर्णय उच्यते । ताश्चोक्ता दीपिकायाम्—' तिथ्यैर्न तिथिस्ति-
थ्यंशे कृष्णेभोर्नलो ग्रहः । तिथ्यैर्न शिवोऽश्वोर्मांतिथी मन्वाद-
यो मधोः ॥ ' इति । तिथिः पूर्णिमा, अग्निस्तृतीया । नेति वैशाखे ना-
स्तीत्यर्थः । आशा दशमी, कृष्णेभः कृष्णाष्टमी, अनलस्तृतीया, ग्रहो नवमी, अर्को
द्वादशी । नेति मार्गशीर्षे नास्तीत्यर्थः । शिव एकादशी, अश्वः सप्तमी । मधोश्चैत्रा-
दारभ्यैता मन्वादय इत्यर्थः । अत्र मूलवचनानि हेमाद्रादेर्ज्ञेयानि । एताश्च मन्वा-
दयो हेमाद्रिमतं श्रुतपक्षस्थाः पौर्वाहिकाः, कृष्णपक्षस्था अपराह्निका ग्राह्याः । ' पूर्वा-
ह्ने तु सदा ग्राह्याः शुक्ला मनुयुगादयः । दैवे कर्मणि पञ्चे च कृष्णे चैवापराह्निकाः ॥ '
इति गारुडवचनात् । ' अथो मन्वादियुगादिकर्मतिथयः पूर्वाह्निकाः स्युः सिते
विज्ञेया अपराह्निकाश्च बहुले ' इति दीपिकोक्तेश्च । कालादर्शं तपराह्नव्यापितं म-
न्वादिपूर्वकं, तत्त्वयुक्तमिति युगादिनिर्णये वक्ष्यामः । अत्र च श्राद्धमुक्तं मा-
त्स्ये—' कृतं श्राद्धं विधानेन मन्वादिषु युगादिषु । हायनानि द्वादशं पितृणां तृ-

सिद्धं भवेत् ॥' इति । मन्वादिश्राद्धं च मलमासे सति मासद्वयेपि कार्यम् । 'मन्वा-
दिकं तैथिकं च कुर्यान्मासद्वयेपि च ॥' इति स्मृतिचन्द्रिकोक्तेः । अत्र पिण्डरहितं
श्राद्धं कुर्यात् । तदुक्तं कालादर्शे—'विषुवायनसंक्रान्तिमन्वादिषु युगादिषु । विहाय
पिण्डनिर्वापं सर्वं श्राद्धं समाचरेत् ॥' इति । मन्वादिश्राद्धं नित्यम् । अकरणे प्राय-
श्चित्तदर्शनात् । तदुक्तमृग्विधाने—'त्वं भुवः प्रतिमघ्नं च शतवारं जले जपेत् । मन्वा-
दयो यदा न्यूनाः कुरुते नैव चापि यः ॥' इति । एवं यत्र प्रायश्चित्तवीप्सादिद-
र्शनं तानि षण्णवतिश्राद्धानि नित्यानि । तानि तु—'अमायुगमनुक्रान्तिधृतिपातम-
हालयाः । अन्वष्टम्यं च पूर्वद्युः षण्णवत्यः ऋकीर्तिताः ॥' इत्युक्तानि । चकाराद-
ष्टकाग्रहणम् । द्वासप्ततिः पुत्रकाम्यानि श्राद्धानि । 'पित्रोः क्षये समावास्या ऋतुसंक्रा-
न्त्यनन्तकाः । अपरपक्षे नवान्ने द्वे मन्वादिषु युगादिषु ॥ आपादी कार्तिकी माघी
वैशाखीयेत्यनन्तकाः ॥' २।१२।६।१२।१६।२।१४।४।४। मिलित्वा द्वासप्ततिः ॥

चैत्रशुक्लतृतीयैव मत्स्यजयन्ती । अत्रैव प्रसङ्गाद्दशावतारजयन्त्यो निर्णयन्ते ।

दशावतारज-
यन्त्यः । तत्र पुराणसमुच्चये—'मत्स्योभूच्छुतशुग्दिने मधुसिते कूर्मो विधौ माधवे
वाराहो गिरिजासुते नभसि यद्भूते सिते माधवे । सिंहो भाद्रपदे
सिते हरितिथौ श्रीवामनो माधवे रामो गौरितिथावतः परमभूद्रामो नवम्यां मधोः ॥
कृष्णोष्टम्यां नभसि सितपरे चाश्विने यदशम्यां बुद्धः कल्की नभसि समभूच्छुक्ल-
पष्ट्यां क्रमेण । अहो मध्ये वामनो रामरामौ मत्स्यः क्रोडथापराहे विभागे । कूर्मः
सिंहो बौद्धकल्की च सायं कृष्णो रात्रौ कालसाम्ये च पूर्वे ॥' इति । केचित्तु स्फु-
टान् श्लोकान् पठन्ति । तथा—'चैत्रे तु शुक्लपञ्चम्यां भगवान्मीनरूपधृक् । ज्येष्ठे तु
शुक्लद्वादश्यां कूर्मरूपधरो हरिः ॥ चैत्रे कृष्णे नवम्यां तु हरिर्वाराहरूपधृक् । नार-
सिंहश्चतुर्दश्यां वैशाखे शुक्लपक्षके ॥ मासि भाद्रपदे शुक्लद्वादश्यां वामनो हरिः ।
राधशुद्धतृतीयायां रामो भार्गवरूपधृक् ॥ चैत्रशुक्लनवम्यां तु रामो दशरथात्मजः ।

१—स तु मन्त्रः—“ त्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्या ऋष्ववीरस्य बृहतः पतिर्भूः । विश्वमाप्रा अन्तरिक्षं म-
हित्वा सत्यमद्वा न किरन्यस्त्वावान् ॥” इति ऋग्वेदसहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थाध्याये । अस्य व्याख्या—'हे
इन्द्र, त्वं पृथिव्या प्रथितायाः विस्तीर्णयाः भूमेः प्रतिमानं भुवः प्रतिनिधिर्भवसि । यथा भूर्लोको महानचि-
न्त्यशक्तिः, एव त्वमपीत्यर्थः । तथा ऋष्ववीरस्य वीरयन्ति विक्रान्ता भवन्तीति वीरा देवाः ऋष्व्वा दर्श-
नीया वीरा यस्य स तथोक्तः । तस्य बृहतो बृहत्तस्य प्रष्टव्यस्य स्वर्गलोकस्य पतिर्भूः पालयिताऽसि । तथा
अन्तरिक्षं अन्तराक्षान्त चावा—पृथिव्योर्मध्ये वर्तमानमाकाशं विश्वं सर्वमपि महित्वा महित्वेन सत्यमाप्राः नि-
श्चयेन आसमन्तादपूरयः । अतस्त्वावान् त्वत्सदृशोऽन्यः कश्चिन्न किरस्ति नास्तीति यदेतत् तदद्वा सत्यमेव ।'
इति श्रीसायणाचार्यकृता । नवास्य मन्त्रस्य भूनाम्न्येकाद्वे महत्त्वतीयशब्दे निविद्धानीयात् सूक्तात् पुरा शंस-
नीयत्वमुक्तं भाष्ये । तस्यान्यत्र विनियोगकरणमनुपपन्नमिति वाच्यम् । भाष्योक्तिवदृग्विधानोक्तेरपि मा-
ननीयत्वात्, मन्त्रव्याप्तेस्तथाधार्यस्य च केवलतर्केणावगन्तुमशक्यत्वाच्च ।

नभस्ये तु द्वितीयायां बलभद्रोऽभवद्भरिः ॥ श्रावणे बहुलेष्टम्यां कृष्णोभूलोकरक्ष-
कः । ज्येष्ठे शुक्लद्वितीयायां बौद्धः कल्की भविष्यति ॥' इति । कौङ्कणास्तु वराह-
पुराणस्थानि वाक्यानि पठन्ति—'आषाढे शुक्लपक्षे तु एकादश्यां महातिथौ । जय-
न्ती मत्स्यनाम्नीति तस्यां कार्यमुपोषणम् ॥ नभोमासि तृतीयायां हरिः कमठरूप-
धृक् । नभस्यशुक्लपञ्चम्यां वराहस्य जयन्तिका ॥ वैशाखे तु चतुर्दश्यां वृत्सिंहः स-
मपद्यत । मासि भाद्रपदे शुक्लैकादश्यां वामनो हरिः ॥ वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां
भृगुद्वहः । चैत्रे नवम्यां रामोभूत्कौशल्यायां परः पुमान् ॥ श्रावणे बहुलेष्टम्यां
वासुदेवो जनार्दनः । पौषशुक्ले तु सप्तम्यां कुर्याद्बौद्धस्य पूजनम् ॥ माघशुक्लतृती-
यायां कल्किनः पूजनं हरेः । प्रातः प्रातस्तु मध्याह्ने सायं सायं तथा निशि ॥ मध्याह्ने
मध्यरात्रे च सायंप्रातरनुक्रमात् ॥' इति । तदत्र समूलतन्निर्णये सति कल्पभेदेन
व्यवस्था द्रष्टव्या । एताश्च तदुपासकानां नित्याः, अन्येषां तु काम्याः । जन्माष्ट-
म्यादौ तु विशेषं वक्ष्यामः ॥

चैत्रशुक्लपञ्च-
मीनिर्णयः ।

चैत्रशुक्लपञ्चमी कल्पादिः । तदुक्तं हेमाद्रौ मात्स्ये—'ब्रह्मणो या
दिनस्यादिः कल्पादिः सा प्रकीर्तिता । वैशाखस्य तृतीया या कृष्णा
या फाल्गुनस्य च ॥ पञ्चमी चैत्रमासस्य तथैवान्त्या तथापरा । शुक्ला त्रयोदशी
माघे कार्तिकस्य तु सप्तमी ॥ नवमी मार्गशीर्षस्य सप्तैताः संस्मराम्यहम् । कल्पा-
नामादयो हेता दत्तस्याक्षयकारकाः ॥' अत्र सर्वोपि निर्णयो मन्वादिवज्ज्ञेयः ।
हेमाद्रौ ब्राह्मे—'शुक्लायामथ पञ्चम्यां चैत्रे मासि शुभानना । श्रीब्रह्मलोकान्मानुष्यं
संभासा केशवाज्ञया ॥ अतस्तां पूजयेत्तत्र यस्तं लक्ष्मीर्न मुञ्चति ॥

चैत्रशुक्लाष्टम्यां भवान्या उत्पत्तिः । तत्र नवमीयुता ग्राह्या । 'अष्टमी नवमी-
युक्ता नवमी चाष्टमीयुता ।' इति ब्रह्मवैवर्तात् । अत्र भवानीयात्रोक्ता काशीखण्डे—

शुक्लाष्टमी
निर्णयः । 'भवानीं यस्तु पश्येत शुक्लाष्टम्यां मर्धो नरः । न जातु शोकं लभते
सदानन्दमयो भवेत् ॥' इति । अत्रैवाशोककलिकाप्राशनमुक्तं

हेमाद्रौ लैङ्गे—'अशोककलिकायाष्टौ ये पिवन्ति पुनर्वसौ । चैत्रे मासि सितेष्टम्यां
न ते शोकमवाप्नुयुः ॥' प्राशनमन्त्रस्तु—'तामशोकं नराभीष्टं मधुमाससमुद्भवम् ।
पिबामि शोकसंतप्तो मामशोकं सदा कुरु ॥' इति । अत्र विशेषः पृथ्वीचन्द्रोदये
विष्णुः—'पुनर्वसुबुधोपेता चैत्रे मासि सिताष्टमी । प्रातस्तु विधिवत्स्नात्वा वाजपेयफलं
लभेत् ॥' इति । तिथितत्त्वे कालिकापुराणे—'चैत्रे मासि सिताष्टम्यां यो नरो नियते-
न्द्रियः । स्नायाल्लौहित्यतोयेषु स याति ब्रह्मणः पदम् ॥ चैत्रं तु सकलं मासं शुचिः प्रय-
तमानसः । लौहित्यतोये यः स्नायात्स कैवल्यमवाप्नुयात् ॥' लौहित्यो ब्रह्मपुत्रः । म-
न्त्रस्तु—'ब्रह्मपुत्र महाभाग शंतनोः कुलसंभव । अमोघगर्भसंभूत पापं लौहित्यमे हर ॥'

चैत्रशुक्लनवमी रामनवमी । तदुक्तमगस्त्यसंहितायाम्—‘चैत्रे नवम्यां प्राक्पक्षे दिवा पुण्ये पुनर्वसौ । उदये गुरुगौराम्बोः स्वोच्चस्थे ग्रहपञ्चके ॥ मेघे
 शुक्लनवमी-
 (रामनवमी)ति-
 नयः । पूषणि संप्राप्ते लभे कर्कटकाह्वये । आविरासीत्सकलया कौशल्यायां परः पुमान् ॥ तस्मिन् दिने तु कर्तव्यमुपवासव्रतं सदा । तत्र जागरणं कुर्याद्रघुनाथपरो भुवि ॥’ इति । इयं च मध्याह्नयोगिनी ग्राह्या । ‘चैत्रशुक्ले तु नवमी पुनर्वसुयुता यदि । सैव मध्याह्नयोगेन महापुण्यतमा भवेत् ॥’ इति तत्रैवोक्तेः । तथा—‘चैत्रमासे नवम्यां तु जातो रामः स्वयं हरिः । पुनर्वसुसंयुक्ता सा तिथिः सर्वकामदा ॥ श्रीरामनवमी प्रोक्ता कोटिसूर्यग्रहाधिका ॥’ तथा—‘केवलापि सदोपोष्या नवमी शब्दसंग्रहात् । तस्मात्सर्वात्मना सर्वैः कार्यं वै नवमीव्रतम् ॥’ पूर्वेष्टुरेव मध्याह्नयोगे कर्मकालव्याप्तेः सैव ग्राह्या । दिनद्वये मध्याह्नव्याप्तौ तदभावे वा पूर्वदिने पुनर्वसुसंयुक्तामपि त्यक्त्वा परैव कार्या । तदुक्तं माधवीयेऽगस्त्यसंहितायाम्—‘नवमी चाष्टमीविद्धा त्याज्या विष्णुपरायणैः । उपोषणं नवम्यां च दशम्यां चैव पारणम् ॥’ इति । अष्टमीविद्धा सऋक्षापि नोपोष्येति माघवः । रामार्चनचन्द्रिकायामपि—‘विद्धैव चेदक्षयुक्ता व्रतं तत्र कथं भवेत् । विद्धा निषिद्धश्रवणाञ्जनवमी चेति वाक्यतः ॥ वैष्णवानां विशेषाच्च तत्र विष्णुपरैरपि । दशम्यादिषु वृद्धिश्चेद्विद्धा त्याज्यैव वैष्णवैः ॥ तदन्येषां च सर्वेषां व्रतं तत्रैव निश्चितम् ॥’ इति । अत्र दशम्यादिषु वृद्धिश्चेदिति, तदन्येषामिति च वदन्यदा प्रातस्त्रिमुहूर्ता नवमी दशमी च क्षयवशात् सूर्योदयात् प्रागेव समाप्यते, तदा स्मार्त्तानां तत्रैव । एकादशीनिमित्तोपवासात् नवमीव्रताङ्गपारणालोपः स्यात् । अतोऽष्टमीविद्धैव स्मार्तैः कार्या । वैष्णवानां लखणोदयविद्धैकादश्या हेयत्वान्न पारणालोपप्रसङ्गः, इति द्वितीयैव तैः कार्येति सूचयति । दशमीवृद्ध्यभावेऽष्टमीविद्धाया एव मध्याह्नव्यापित्वे क्षये च वैष्णवैरपि विद्धैवोपोष्येत्यर्थसिद्धम् । इदं च व्रतं संयोगपृथक्त्वन्यायेन काम्यं नित्यं च । तदुक्तं हेमाद्रावगस्त्यसंहितायाम्—‘उपोषणं जागरणं पिबन्नुद्दिश्य तर्पणम् । तस्मिन् दिने तु कर्तव्यं ब्रह्मप्राप्तिमभीप्सुभिः ॥ सर्वेषामप्ययं धर्मो भुक्तिमुक्तयैकसाधनः । अशुचिर्वापि पापिष्ठः कृत्वेदं व्रतमुत्तमम् ॥ पूज्यः स्यात्सर्वभूतानां यथा रामस्तथैव सः । यस्तु रामनवम्यां तु भुङ्क्ते मोहादिमूढधीः ॥ कुम्भीपाकेषु घोरेषु पच्यते नात्र संशयः ॥’ तथा—‘अकृत्वा रामनवमीव्रतं सर्वव्रतोत्तमम् । व्रतान्यन्यानि कुरुते न तेषां फलभाग्यभवेत् ॥ प्राप्ते श्रीरामनवमीदिने मर्त्यो विमूढधीः । उपोषणं न कुरुते कुम्भीपाकेषु पच्यते ॥’ अत्र केचित्तदुपासकानामेवेदं व्रतं नित्यं, न तदन्येषामित्याहुः । अन्ये तु अकरणे दोषश्रवणात् ‘तस्मात्सर्वात्मना सर्वैः कार्यं वै नवमीव्रतम् ।’ इति पूर्वोक्तवचनाच्च अन्माष्टम्यादिवदिदमपि सर्वेषां नित्यम् । अन्यथा

जन्माष्टम्यादावपि तदुपासकानामेव नित्यतां वक्तुः को वारयितेत्याहुः । अत्र विशेषो हेमाद्रावगस्त्यसंहितायाम्—‘आचार्यं चैव संपूज्य वृणुयात्प्रार्थयेन्निशि । श्रीरामप्रतिमादानं करिष्येहं द्विजोत्तम । भक्त्याचार्यो भव प्रीतः श्रीरामोसि त्वमेव च ॥’ तथा—‘स्वयं चोत्तरे देशे दानस्योज्ज्वलमण्डपम् । शङ्खचक्रहनुमद्भिः प्राग्द्वारे समलंकृतम् ॥ गरुत्मच्छार्ङ्गबाणैश्च दक्षिणे समलंकृतम् । गदाखड्गाङ्गदैर्धैव पश्चिमे सुविभूषितम् ॥ पद्मस्यस्तिकनीलैश्च कौबेरे समलंकृतम् । मध्ये हस्तचतुष्काढ्यं वेदिकायुक्तमायतम् ॥ ततः संकल्पयेद्देवं राममेव स्मरन्मुने । अस्यां रामनवम्यां च रामाराधनतत्परः ॥ उपोष्याष्टसु यामेषु पूजयित्वा यथाविधि । इमां स्वर्णमयीं रामप्रतिमां च प्रयत्नतः ॥ श्रीरामप्रीतये दास्ये रामभक्ताय धीमते । प्रीतो रामो हरत्वाथ पापानि सुबहूनि मे ॥ अनेकजन्मसंसिद्धान्यभ्यस्तानि महान्ति च । ततः स्वर्णमयीं रामप्रतिमां पलमात्रतः ॥ निर्मितां द्विभुजां दिव्यां वामाङ्गस्थितजानकीम् । विभ्रतीं दक्षिणकरे ज्ञानमुद्रां महामुने ॥ वामेनाधःकरेणाराद्देवीमालिङ्ग्य संस्थिताम् । सिंहासने राजतेन पलद्वयविनिर्मिते ॥’ तथा—‘अशक्तो यो महाभाग स तु वित्तानुसारतः । पलेनार्थतदर्धार्थतदर्धार्थेन वा मुने ॥ सौवर्णं राजतं वापि कारयेद्रघुनन्दनम् । पार्श्वे भरतशत्रुघ्नौ धृतच्छत्रकराबुभौ ॥ चापद्वयसमायुक्तं लक्ष्मणं चापि कारयेत् । दक्षिणाङ्गे दशरथं पुत्रावेक्षणतत्परम् ॥ मातुरङ्गुलतं राममिन्द्रनीलसमप्रभम् । पञ्चामृतस्नानपूर्वं संपूज्य विधिवत्ततः ॥’ कौशल्यामन्त्रस्तु—‘रामस्य जननी चासि रामरूपमिदं जगत् । अतस्त्वं पूजयिष्यामि लोकमातर्नमोस्तु ते ॥ नमो दशरथायेति पूजयेत्पितरं ततः ॥’ अत्र दशावरणपञ्चावरणादिपूजाऽन्यत्र ज्ञेया । ‘अशोककुसुमैर्युक्तमर्घ्यं दद्याद्विचक्षणः । दशाननवधार्थाय धर्मसंस्थापनाय च ॥ राक्षसानां विनाशाय दैत्यानां निधनाय च । परित्राणाय साधूनां जातो रामः स्वयं हरिः ॥ गृहाणाढ्यं मया दत्तं भ्रातृभिः सहितोनय । पुष्पाञ्जलिं पुनर्दत्त्वा यामे यामे प्रपूजयेत् ॥ दिवैवं विधिवत्कृत्वा रात्रौ जागरणं ततः । ततः प्रातः समुत्थाय स्नानसंख्यादिकाः क्रियाः ॥ समाप्य विधिवद्रामं पूजयेद्विधिवन्मुने । ततो होमं प्रकुर्वीत मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ॥ पूर्वोक्तपद्मकुण्डे वा स्थण्डिले वा समाहितः । लौकिकाग्नौ विधानेन शतमष्टोत्तरं ततः ॥ साज्येन पायसेनैव स्मरन् राममनन्यधीः । ततो भक्त्या सुसंतोष्य आचार्यं पूजयेन्मुने ॥ ततो रामं स्मरन् दद्यादेवं मन्त्रमुदीरयेत् । इमां स्वर्णमयीं रामप्रतिमां समलंकृताम् ॥ चित्रवस्त्रयुगलभ्यां रामोहं राघवाय ते । श्रीरामप्रीतये दास्ये तुष्टो भवतु राघवः ॥ इति दत्त्वा विधानेन दद्याद्दे दक्षिणां भुवम् । ब्रह्महत्यादिपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥’ इति । इयं मलमासे न कार्या । ‘सुजतमप्यजतं स्यान्नोप-

वासः कृतो भवेत् । ’ इति, ‘ न कुर्यान्मलमासे तु महादानव्रतानि च । ’ इति च माधवीये संग्रहवचनात् । ननु रामनवमीव्रतस्य नित्यत्वादेकादशी-वन्मलमासेपि कर्तव्यता स्यादिति चेत्, अत्र ब्रूमः । नैकादश्युपवासस्य व्रतत्वेन प्राप्तिः । किंतु ‘ एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि । ’ इत्यादिनिषेधस्य म-लमासेपि पालनीयत्वात् । कुण्णैकादश्यां पुत्रवद्गृहिण इवार्थादुपवासः प्रसज्यते । न त्विह तथेति व्रतत्वेन प्राप्तिर्वाच्या । सा च निषिद्धेत्यप्रसङ्गः । ‘ स्पष्टमासविशे-पाख्याविहितं वर्जयेन्मले । ’ इति निषेधाच्च । एवं जन्माष्टम्यादावपि वोद्धव्यम् । इति रामनवमी ॥

शुद्धैकादशी
निर्णयः ।

चैत्रशुद्धैकादश्यां दोलोत्सव उक्तो ब्राह्मे—‘ चैत्रमासस्य शुक्लायामेकादश्यां तु वैष्णवैः । आन्दोलनीयो देवेशः सलक्ष्मीको महोत्सवैः ॥ ’ इति ॥

चैत्रशुद्धद्वादश्यां दमनोत्सवः । ‘ द्वादश्यां चैत्रमासस्य शुक्लायां दम-नोत्सवः । वौधायनादिभिः प्रोक्तः कर्तव्यः प्रतिवत्सरम् ॥ ’ इति रामार्चनच-

शुद्धद्वादशी
निर्णयः ।

न्द्रिकोक्तेः । ‘ ऊर्जे व्रतं मधौ दोला श्रावणे तन्तुपूजनम् । चैत्रे च दमनारोपमकुर्वाणो ब्रजत्यधः ॥ ’ इति तत्रैव पादवचनाच्च । शिवभ-क्तादिभिस्तु चतुर्दश्यादौ कार्यम् । ‘ तत्र स्यात्स्वीयतिथिषु बह्व्यादेर्दमनार्पणम् । ’ इति तत्रैवोक्तेः । ज्योतिःप्रकाशेपि—‘ स्वस्वदेवप्रतिष्ठायां मन्त्रसंग्रहणे तथा । पवित्र-दमनारोपे ग्राह्या तत्तत्तिथिर्बुधैः ॥ ’ तिथयस्तु—‘ बह्विर्विरिञ्चिर्गिरिजा गणेशः फणी विशाखो दिनकृन्महेशः । दुर्गान्तको विश्वहरिः स्मरश्च शर्वः शशी चेति तिथीषु पूज्याः ॥ ’ इत्युक्ताः । अथागमोक्तदीक्षावतो दमनारोपणविधिः । रामा-र्चनचन्द्रिकायाम् । तत्रैकादश्यां—‘ क्रियालोपविघातार्थं यत्त्वया विहितं प्रभो । न मे विघ्नो भवेदत्र कुरु नाथ दयां मयि ॥ सर्वथा सर्वदा विष्णो मम त्वं परमा शक्तिः । उदयस्तेन त्वां देव सोऽप्यगच्छि जगत्पते ॥ कामक्रोधादयोऽप्येते न मे स्यु-र्ब्रतघातकाः । अद्यप्रभृति देवेश यावद्वैशेषिकं दिनम् ॥ तावद्रक्षा त्वया कार्या सर्व-स्यास्य जगत्पते ॥ ’ इति देवं संप्रार्थ्य दमनमादाय पञ्चगव्येन मोक्ष्य वारिणा प्र-क्षाल्याशोकमूले देवाग्रे वा—‘ अशोकाय नमस्तुभ्यं कामक्षीशोकनाशन । शोका-र्त्ता हर मे नित्यमानन्दं जनयस्व मे ॥ ’ इत्यशोकम्, ‘ ब्रुव्यादिकालपर्यन्तः काल-रूपो महाबलः । कलते चैव यः सर्वं तस्मै कालात्मने नमः ॥ ’ इति कालम्, ‘ वसन्ताय नमस्तुभ्यं वृक्षगुल्मलताश्रय । सहस्रमुखसंवास कामरूप नमोस्तु ते ॥ ’ इति वसन्तम्, ‘ कामभस्मसमुद्भूत रतिवाष्पपरिप्लुत । ऋषिगन्धर्वदेवा-दिविमोहक नमोस्तु ते ॥ ’ इति दमनं च संपूज्य—‘ नमोस्तु पञ्चवाणाय जगदाढा-

दकारिणे । मन्मथाय जगन्नेत्रे रतिप्रीतिप्रियाय ते ॥' इति दमनमुपस्थाय 'ॐ का-
माय नमः' इति संपूज्य निशायां देवताग्रे पञ्चवर्णैः, चन्दनेन वा अष्टदलं कृत्वा व-
हिथतुरसं तद्वहिर्वर्तुलत्रयं तद्वहिर्द्वैतं चतुरस्रं च कृत्वा तत्र कुम्भं संस्थाप्योपरि
दमनं पूजयित्वा—'पूजार्थं देवदेवस्य विष्णोर्लक्ष्मीपतेः प्रभोः । मदन तमिहागच्छ
सान्निध्यं कुरु ते नमः ॥' 'ॐ क्लीं कामदेवाय नमः' 'ॐ ह्रीं रत्यै नमः' इत्यावाह
दिक्षु पूर्वार्धितः 'स्मरशरीराय नमः अनङ्गाय० मन्मथाय० कामाय० क्लीं वसन्तस-
खाय० स्मराय० इक्षुचापाय० पुष्पास्त्राय नमः' इति पूजयित्वा—'ॐ तत्स्वरूपाय
विद्महे कामदेवाय धीमहि । तन्नोऽनङ्गः प्रचोदयात् ॥' इत्यष्टोत्तरशतं संमन्त्र्य पू-
जयित्वा 'ह्रीं नमः' इति पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा—'नमोस्तु पुष्पवाणाय जगदाह्लादकारि-
णे । मन्मथाय जगन्नेत्रे रतिप्रीतिप्रियाय ते ॥' इति नत्वा—'आमन्त्रितोसि देवेश
पुराणपुरुषोत्तम । प्रातस्त्वां पूजयिष्यामि सान्निध्यं कुरु केशव ॥ क्षीरोदधिमहाना-
गशय्यावस्थितविग्रह । प्रातस्त्वां पूजयिष्यामि सन्निधौ भव ते नमः ॥ निवेदया-
म्यहं तुभ्यं प्रातर्दमनकं शुभम् । सर्वदा सर्वथा विष्णो नमस्तेस्तु प्रसीद मे ॥' इति
देवं संप्रार्थ्य पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा अस्त्रेण चक्रमन्त्रेण वा रक्षां कुर्यात् । ततः प्रातर्नि-
त्यपूजां कृत्वा पुनर्देवं संपूज्य गन्धदूर्वाक्षतयुक्तं दमनमादाय मूलमन्त्रं पठित्वा—'देव-
देव जगन्नाथ चाञ्छितार्थप्रदायक । हृदिस्थान् पूरयेः कामान्मम कामेश्वरीप्रिय ॥
इदं दमनकं देव गृहाण मदनुग्रहात् । इमां सांवत्सरीं पूजां भगवन्परिपूरय ॥' इति
मन्त्रान्ते पुनर्मूलमन्त्रेण देवे समर्पयेत् । ततोऽङ्गदेवताभ्यः स्वस्वमन्त्रेण दत्त्वा प्रा-
र्थयेत्—'मणिविद्धुममालाभिर्मन्दारकुसुमादिभिः । इयं सांवत्सरी पूजा तवास्तु गरु-
डध्वज ॥ वनमालां यथा विष्णो कौस्तुभं सततं हृदि । तद्वदामनकीं मालां पूजां च
हृदये वह ॥ जानताऽजानता वापि न कृतं यत्तवार्चनम् । तत्सर्वं पूर्णतां यातु त्वत्प-
सादाद्रमापते ॥ जितं ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन । नमस्तेस्तु हृषीकेश महा-
पुरुषपूर्वज ॥' 'मन्त्रहीनं—' इति च संप्रार्थ्य पञ्चोपचारैः पुनः संपूज्य नीराज्य
पारयेदिति । दीक्षारहितानां तु नास्त्रैव समर्पणम् । अत्र च द्वादशीमतन्त्रीकृत्य पा-
रणाहो ब्राह्मन् । 'पारणाहे न रुभ्येत द्वादशी यद्विकादि चेत् । तदा न्येदशी
ग्राह्या पवित्रदमनार्पणे ॥' इति तत्रैवोक्तेः । गौणोपि काल उक्तस्तत्रैव—'हरौ न
दमनारोपः स्यान्मर्धौ विघ्नतो यदि । वैशाखे श्रावणे वापि तत्तिथौ स्यात्तदर्पणम् ॥'
'श्रावणावधिशुक्रास्ते कर्त्तव्यमिति नारदः ।' इति पाठान्तरम् । इदं च मलमासे न
कार्यम् । 'उपाकर्मोत्सर्जनं च पवित्रदमनार्पणम् ।' इति कालादर्शे मलमासवर्ज्येषु
परिगणनात् । 'उपाकर्म च हव्यं च कव्यं पर्वोत्सवं तथा । उत्तरे नियतं कुर्यात्पूर्वं
तन्निष्फलं भवेत् ॥' इति माघवीये प्रजापतिवचनाच्च । शुक्रास्तादौ तु कार्यमेव ।

पूर्वोक्तवचनात् । 'उपाकर्मोत्सर्जनं च पवित्रदमनार्पणम् । ईशानस्य बलिं विष्णोः शयनं परिवर्तनम् ॥ कुर्याच्छुक्रस्य च गुरोर्मौढ्येपीति विनिश्चयः ॥' इति ज्योतिर्निबन्धे वृद्धगार्ग्यवचनाच्च ॥ इति दमनारोपः ॥

चैत्रशुक्लत्रयोदश्यामनङ्गव्रतम् ॥ हेमाद्रौ भविष्ये- 'चैत्रोत्सवे सकललोक-मनोनिवासे कामं त्रयोदशतिथौ च वसन्तयुक्तम् । पत्न्या सहार्च्यं शुक्लत्रयोदशी । पुरुषप्रवरोऽथ योषित् सौभाग्यरूपयुतसौख्ययुतः सदा स्यात् ॥' तत्र सा पूर्वा ग्राह्या । 'त्रयोदशतिथिः पूर्वः सितः' इति दीपिकोक्तेः ।

चैत्रशुक्लचतुर्दशी पूर्वा ग्राह्या । 'मधोः श्रावणमासस्य शुक्ला या तु च-तुर्दशी । सा रात्रिव्यापिनी ग्राह्या नान्या शुक्ला कदाचन ॥' इति हेमाद्रौ वीधायनोक्तेः । 'परा पूर्वाह्णायिनी' इति वा पाठः । अत्र केचिद्यथाश्रुतमेवार्थं वर्णयन्ति । 'निशि भ्रमन्ति भूतानि शक्तयः शूलभृद्यतः । अतस्तत्र चतुर्दश्यां सत्यां तत्पूजनं भवेत् ॥' इति ब्रह्मवैवर्तात् । हेमाद्रिपाद्यवादि-लिखनमप्येवम् । संप्रदायविदस्त्वाहुः- 'चतुर्दशी तु कर्तव्या त्रयोदश्या युता विभो ॥' इति स्कान्दमुत्सर्गः । तदपवादश्च- 'तृतीयैकादशी पष्ठी शुक्लपक्षे चतुर्दशी । पूर्वविद्धा न कर्तव्या कर्तव्या परसंयुता ॥' इति नारदीयवचनम् । तदपवादश्च- 'मधोः श्रावणमासस्य' इति । तत्र 'अपवादाभावे पुनरुत्सर्गस्य स्थितिः' इति न्यायेन पूर्वविद्धैव ग्राह्येति सिध्यति । ब्रह्मवैवर्ते तु सामान्यरूपमन्यत्र सावकाशमिति तेन पूर्वदिने मुहूर्तत्रयवेधे पूर्वा अन्यथोत्तरेति ॥

चैत्रपूर्णिमा सामान्यनिर्णयात् परैव । अत्र विशेषो निर्णयामृते विष्णुस्मृतौ- 'चैत्री चित्रायुता चेत्स्यात्तस्यां चित्रवस्त्रप्रदानेन सौभाग्यमामोति' इति । तथा ब्राह्मे- 'मन्दे वार्के गुरौ वापि वारेष्वेतेषु चैत्रिका । तत्राश्वमेधजं पुण्यं स्नान-श्राद्धादिभिर्लभेत् ॥' इति । अत्र सर्वदेवानां दमनपूजोक्ता । तत्रैव वायवीये- 'संवत्सरकृतार्चायाः साफल्यायाखिलान् सुरान् । दमनेनार्चयेच्चैत्र्यां विशेषेण सदाशिवम् ॥' इति । अत्र स्वीयतिथ्या समुच्चय इति केचित् । स्वीयतिथ्यामकरणेत्र दमनपूजनमित्यन्ये । दीक्षिततदितरविषयत्वेन व्यवस्थेत्यपरे । इयं भन्वादिरपि । सा च पूर्वमुक्ता ॥

चैत्रकृष्णत्रयोदश्यां महावारुणीसंज्ञो योगो गौडेषु प्रसिद्धः । तदुक्तं वाचस्पति-कृतौ शूलपाणौ च स्कान्दे- 'वारुणेन समायुक्ता मधौ कृष्णा त्रयो-दशी । गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहशतैः समा ॥ शनिवारसमायुक्ता सा महावारुणी स्मृता । गङ्गायां यदि लभ्येत कीटिष्वर्यग्रहैः समा ॥ शुभयोगसमायुक्ता शनी शतभिषा यदि । महामहेति विख्याता त्रिकोटिकुलमुद्धरेत् ॥' तत्रैव

ज्योतिषे—‘वैशाखे चैत्रासिते वारुणत्रयोदशी सूर्यसुतस्य वारे । योगे शुभे सा महती महत्या गङ्गाजलेर्कग्रहकोटितुल्या ॥’ इति । त्रिस्थलीसेतौ ब्रह्माण्डपुराणे—‘वारुणेन समायुक्ता मधौ कृष्णा त्रयोदशी । गङ्गायां यदि लभ्येत शतसूर्यग्रहैः समा ॥’ इति । कल्पतरौ ब्राह्मे—‘मधौ कृष्णत्रयोदश्यां शनौ शतभिषा युता । वारुणीति समाख्याता शुभे तु महती स्मृता ॥’

चैत्रकृष्णचतुर्दश्यां विशेषः । पृथ्वीचन्द्रोदये पुलस्त्यः—‘चैत्रकृष्णचतुर्दश्यां यः स्नायाच्छिवसन्निधौ । न प्रेतत्वमवाप्नोति गङ्गायां तु विशेषतः ॥’ इति । अत्र पूर्वा ग्राह्या कृष्णपक्षत्वात् । गौडैस्त्रैतदेव शुक्लचतुर्दश्यामित्येवं देवलीयत्वेन पठितम् ॥

॥ इति श्रीरामकृष्णभट्टसूरिसूनुकमलाकरभट्टकृते काल-
निर्णयसिन्धौ चैत्रमासः ॥

मेघसंक्रमे मागपरा दश दश घटिकाः पुण्यकालः । रात्रौ तु मायुक्तम् । अत्र धर्मघटादिदानमुक्तं पृथ्वीचन्द्रोदये पात्रे—‘तीर्थे चानुदिनं स्नानं तिलैः श्रुतं पितृतर्पणम् । दानं धर्मघटादीनां मधुसूदनपूजनम् ॥ माघवे मासि कुर्वीत मधुसूदनतुष्टिदम् ॥’

अथ वैशाखस्नानम् । तत्र पृथ्वीचन्द्रोदये विष्णुस्मृतिपात्रयोः—‘तुलामकरमेपे-
पु मातः स्नानं विधीयते । हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम् ॥’ इति सौरमास उक्तः । अन्यत्र पक्षद्वयमुक्तं तत्रैव पात्रे—‘मधुमासस्य शुक्लायामेकादश्यामुपोषितः । पञ्चदश्यां च भो वीर मेघसंक्रमणे तु वा ॥ वैशाख-
स्नाननियमं ब्राह्मणानामनुग्रहात् । मधुसूदनमभ्यर्च्य कुर्यात्संकल्पपूर्वकम् ॥’ तत्र मन्त्रः—‘वैशाखं सकलं मासं मेघसंक्रमणे रवेः । मातः सनियमः स्नात्ये प्रीयतां मधुसूदनः ॥ मधुहन्तुः प्रसादेन ब्राह्मणानामनुग्रहात् । निर्धिघ्नमस्तु मे पुण्यं वैशा-
खस्नानमन्वहम् ॥ माघवे मेघगे भानौ मुरारे मधुसूदन । मातः स्नानेन मे नाथ फल-
दो भव पापहन् ॥’ इति । तीर्थविशेषोपि तत्रैवोक्तः—‘मेघसंक्रमणे भानोर्माघवे मासि यत्नतः । महानद्यां नदीतीर्थे नदे सरसि निर्गरे ॥ देवस्नातेष्ववा स्नायाद्य-
था प्राप्ते जलाशये । दीर्घिकाकूपवापीषु नियतात्मा हरिं स्मरन् ॥’ इति । संकल्पे च तत्तत्तीर्थनाम ग्राह्यम् । अज्ञाने तु विष्णुतीर्थमिति वदेत् । ‘यदा न स्नायते नाम तस्य तीर्थस्य भो द्विजाः । तत्रैत्युच्चारणं कार्यं विष्णुतीर्थमिदं त्विति ॥ तीर्थस्य देवता विष्णुः सर्वत्रापि न संशयः ॥’ इति तत्रैवोक्तेः । तथान्योपि विशेषस्तत्रैव पात्रे—‘तु-

लसी कृष्णगौराख्या तयाभ्यर्च्य मधुद्विपम् । विशेषेण तु वैशाखे नरो नारायणो
 भवेत् ॥ माधवं सकलं मासं तुलस्या योर्चयेन्नरः । त्रिसंध्यं मधुहन्तारं नास्ति तस्य
 पुनर्भवः ॥' तथा—'प्रातः स्नात्वा विधानेन माधवे माधवप्रियम् । योश्वत्थमूलमासि-
 श्रेतोयेन बहुना सदा ॥ कुर्यात् प्रदक्षिणं तं तु सर्वदेवमयं ततः । पितृदेवमनुष्या-
 श्च तर्पयेत्सचराचरम् ॥ योश्वत्थमर्चयेद्देवमुदकेन समन्ततः । कुलानामयुतं तेन ता-
 रितं स्यान्न संशयः ॥ कण्डूय पृष्ठतो गां तु स्नात्वा पिप्पलतर्पणम् । कृत्वा गोविन्द-
 मभ्यर्च्य न दुर्गतिमवाप्नुयुः ॥' तथा—'एकभक्तमयो नक्तमयाचितमतन्द्रितः । माध-
 वे मासि यः कुर्याल्लभते सर्वमीप्सितम् ॥ वैशाखे विधिना स्नानं देवनद्यादिके
 वहिः । हविष्यं ब्रह्मचर्यं च भूशय्या नियमस्थितिः ॥ व्रतं दानं दमो देवि मधुसूद-
 नपूजनम् । अपि जन्मसहस्रोत्थं पापं दहति दारुणम् ॥ मदनरत्ने स्कान्दे—'प्रपा
 कार्या च वैशाखे देवे देया गलन्तिका । उपानद्व्यजनच्छत्रसूक्ष्मवासांसि चन्दनम् ॥
 जलपात्राणि देयानि तथा पुष्पगृहाणि च । पानकानि च चित्राणि द्राक्षारम्भाफ-
 लान्यपि ॥' तिथितत्त्वे—'ददाति यो हि मेपादौ सक्तूनमधुघटान्वितान् । पितृनु-
 दिश्य विभ्रेभ्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥' इति । तथा—'वैशाखे यो घटं पूर्णं सभोज्यं
 वै द्विजन्मने । ददाति सुरराजेन्द्र स याति परमां गतिम् ॥' एवं संपूर्णस्नानाशक्तौ
 ज्यहं वा स्नायात् । तदुक्तं तत्रैव पात्रे—'त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां वैशाख्यां वा
 दिनत्रयम् । अपि सम्यग्विधानेन नारी वा पुरुषोपि वा ॥ प्रातः स्नातः सनि-
 यमः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥' यदा तु वैशाखो मलमासो भवति तदा काम्यानां तत्र
 समाप्तिनिषेधात् मासद्वयं स्नानं तन्नियमाश्च कर्तव्याः । मासोपवासचान्द्रायणादि
 तु मलमासे एव समापयेत् । तदुक्तं दीपिकायाम्—'नियतत्रिंशदिनत्वाच्छुभे मा-
 स्यारभ्य समापयेत् मलिने मासोपवासव्रतम् ' इति । अत्र दानविशेष उक्तो-
 ऽपरार्के वामनपुराणे—'गन्धाश्च माल्यानि तथा वैशाखे सुरभीणि च । देयानि
 द्विजमुख्येभ्यो मधुसूदनतुष्टये ॥' एवं स्नाने कृते तस्योद्यापनं कार्यम् । तदुक्तं त-
 त्रैव—'मासमेवं वहिः स्नात्वा नद्यादौ विमले जले । एकादश्यां च द्वादश्यां पौर्ण-
 मास्यामथापि वा ॥ उपोष्य नियतो भूत्वा कुर्यादुद्यापनं बुधः । मण्डपं कारयेदादौ
 कलशं तत्र विन्यसेत् ॥ निष्केण वा तदर्धेन तदर्धार्धेन वा पुनः । शक्या वा का-
 रयेद्देवं सौवर्णं लक्षणान्वितम् ॥ लक्ष्मीयुक्तं जगन्नाथं पूजयेदासने बुधः । भूपणै-
 श्वन्दनैः पुष्पैर्दीपैर्नैवेद्यसंचयैः ॥ एवं संपूज्य विधिवद्रात्रौ जागरणं चरेत् । श्वोभूते
 कृतमैत्रोथ ग्रहवेद्यां ग्रहान्यजेत् ॥ होमं कुर्यात् प्रयत्नेन पायसेन विचक्षणः । तिलाज्ये-

१-गलत्युदकं यस्याः सा तथा । संततपतद्धारमुदकपात्रमित्यर्थः । 'अलिञ्जरः स्यान्मणिकः कर्कषालुर्ग-
 लन्तिका ।' इत्यमरश्च ।

न यवैर्वापि सर्वैर्वापि स्वशक्तिः ॥ अष्टोत्तरसहस्रं वा शतमष्टोत्तरं तु वा । प्रतद्विष्णु-
रनेनैव इदं विष्णुरनेन वा ॥ व्रतसंपूर्तिसिद्ध्यर्थं धेनुमेकां पयस्विनीम् । पादुकोपा-
नहौ छत्रं गुरवे व्यजनं तथा ॥ शय्यां सोपस्करां दद्याद्दीपिकां दर्पणं तथा । ब्रा-
ह्मणान् भोजयेद्विशतेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ॥ कलशान् जलसंपूर्णोस्तेभ्यो दद्या-
द्यवांस्तथा । एवं कृते माधवस्य चोद्यापनविधौ शुभे । फलमामोति सकलं विष्णु-
सायुज्यमाप्नुयात् ॥ ' एतावत्यशक्तौ तत्रैवोक्तम्—' वैशाख्यां विधिना स्नात्वा
भोजयेद् ब्राह्मणान् दश । कृसरं सर्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥ ' इति ॥

वैशाखशुक्लतृतीया अक्षय्यतृतीयोच्यते । सा पूर्वाह्णव्यापिनी ग्राह्या ।
दिनद्वयेपि तस्यासौ परैव । तदुक्तं निर्णयामृते नारदीये—' वैशाखे
शुक्लपक्षे तु तृतीया रोहिणीयुता । दुर्लभा बुधवारेण सोमेनापि युता
तथा ॥ रोहिणीबुधयुक्तापि पूर्वविद्धा विवर्जिता । भक्त्या कृतापि मांघातः पुण्यं
हन्ति पुराकृतम् ॥ गौरीविनायकोपेता रोहिणीबुधसंयुता । विनापि रोहिणीयो-
गात्पुण्यकोटिप्रदा सदा ॥ ' इति ॥

इयं युगादिरपि । सा चोक्ता रत्नमालायाम्—' माघे पञ्चदशी कृष्णा नभस्ये
च त्रयोदशी । तृतीया माघे शुक्ला नवम्यूर्जे युगादयः ॥ ' इति ।
युगादिनिर्णय । यत्तु गौडाः—' माघस्य पौर्णमास्यां तु घोरं कलियुगं स्मृतम् । ' इति
ब्राह्मोक्तेः, ' वैशाखमासस्य च या तृतीया नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे । नभस्यमासस्य
तमिस्रपक्षे त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥ ' इति विष्णुपुराणे । चकारेण तमिस्रपक्षा-
नुपज्ञेपि पूर्वानुरोधात् पौर्णमास्येव ज्ञेया । ' द्वे शुक्ले ' इत्यादिकं तु निर्मूलमित्याहुः ।
तन्न । ' दर्शे तु माघमासस्य प्रवृत्तं द्वापरं युगम् । ' इति भविष्यविरोधात् । एतेन
ब्राह्मानुसारात् पूर्णिमायामेव युगादिशब्दं वदन् शूलपाणिः परास्तः । तेन क-

१—स तु मन्त्रो ऋग्वेदसंहिताया द्वितीयाष्टके द्वितीयाध्याये—' प्र तद्विष्णुः सवते वीर्येण मृगो न
भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति शुवनानि विश्वा ॥ ' इति । अस्यार्थः—' स
महानुभावो विष्णुः वीर्येण स्वकीयेन वीरकर्मणा पूर्वोक्तरूपेण प्रस्तवते प्रकर्षेण स्तूयते सर्वैः । वीर्येण स्तूय-
मानत्वे दृष्टान्तः—मृगो न सिंहादिरिव । यथा स्वविरोधिनो मृगयिता सिंहो भीमो भीतिजनकः कुचरः कु-
त्सिताहंसादिकर्ता दुर्गमप्रदेशगन्ता वा । गिरिष्ठाः पर्वताद्युन्नतप्रदेशस्थाः सर्वैः स्तूयते । तद्वदयमपि मृगः
अन्वेष्टा शत्रूणां भीमः भयानकः सर्वेषां भोत्यपादानभूतः । परमेश्वराद्भ्योतिः—' भीमाऽस्माद्भ्यातः पवते ' इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धा । किंच कुचरः शत्रुवधादिकुत्सितकर्मकर्ता । कुषु सर्वासु भूमिषु लोकत्रयेषु सचा-
री वा । तथा गिरिष्ठाः गिरिवदुच्छ्रितलोकस्थाः । यद्वा । गिरि मन्त्रादिरूपाया वाचि सर्वदा वर्तमानाः । ईदृ-
शोय स्वमहिम्ना स्तूयते । किंच यस्य विष्णोरुषु विस्तीर्णेषु त्रिषु त्रिसंख्याकेषु विक्रमणेषु पादप्रक्षेपेषु वि-
श्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि अधिक्षियन्ति आश्रित्य निवसन्ति । स विष्णुः स्तूयते । ' इति श्रीसा-
यणाचार्यमोक्ष उक्तः । इममर्थं मनसि निधाय कर्मानुष्ठेयं श्रद्धालुभिरिति तद्वोधनार्थमेवायमर्थो निवेदितः
इति श्रेयम् ।

ल्पभेदाद्युगभेदाद्वा व्यवस्थेति तच्चम् । एतेन 'कार्तिके नवमी शुक्ला माघमासे च पूर्णिमा ।' इति बृहन्नारदीयं व्याख्यातम् । निर्मूललोक्तिर्नारदीयाज्ञानकृता । अत्र श्राद्धमुक्तं मात्स्ये—'कृतं श्राद्धं विधानेन मन्वादिषु युगादिषु । हायनानि द्विसाहस्रं पितॄणां तृप्तिदं भवेत् ॥' इति । भारतेपि—'या मन्वाद्या युगाद्याश्च तिथयस्तासु मानवः । स्नात्वा हुत्वा च दत्त्वा च जह्वानन्तफलं लभेत् ॥' इति । श्राद्धेपि पूर्वाह्नव्यापिनी ग्राह्या । 'पूर्वाह्ने तु सदा कार्याः शुक्ला मनुयुगादयः । दैवे कर्मणि पित्र्ये च कृष्णे चैवापराह्निकाः ॥' इति पात्रोक्तेः । 'द्वे शुक्ले द्वे तथा कृष्णे युगादी कवयो विदुः । शुक्ले पौर्वाह्निके ग्राह्ये कृष्णे चैवापराह्निके ॥' इति हेमाद्रौ नारदीयवचनाच्च । दीपिकापि—'अथो मन्वादियुगादिकर्मतिथयः पूर्वाह्निकाः स्युः । सिते विज्ञेया अपराह्निकाश्च बहुले ।' इति । स्मृत्यर्थसारेपि—'युगादिमन्वादिश्राद्धेषु शुक्लपक्षे उदयव्यापिनी तिथिर्ग्राह्या । कृष्णपक्षेऽपराह्नव्यापिनी' इति । दिवोदासीये गोभिलः—'वैशाखस्य तृतीयां यः पूर्वविद्धां करोति वै । इव्यं देवा न गृह्णन्ति कव्यं च पितरस्तथा ॥' इति । गोविन्दार्णवेऽप्येवम् । तेनेयं पूर्वाह्नव्यापिनी । दिनद्वये तच्चे परैवेति धर्मतत्त्वविदो हेमाद्यादयः । अनन्तभट्टस्तु—'सवैधृतिर्व्यतीपातो युगमन्वादयस्तथा । सन्मुखा उपवासे स्युर्दानादावन्तिमाः स्मृताः ॥' इत्याह । दानादाविति श्राद्धसंग्रहः । उपवासस्तग्रे वक्ष्यते । हेमाद्रावप्येवम् । माघवस्तु व्यतीपातः श्राद्धेऽपराह्नव्यापी ग्राह्य इत्याह । स्मृत्यर्थसारे तु कुतुपकालयोगीत्युक्तम् । यत्तु मार्कण्डेयः—'शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्ने श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः । कृष्णपक्षापराह्ने हि रौहिणं तु न लङ्घयेत् ॥' रौहिणो नवमो मुहूर्तः । अत्र शुक्लपक्षयुगादिश्राद्धं पूर्वाह्ने कार्यमिति शूलपाणिः । निर्णयामृतादयस्तु कालादर्शेऽमाश्राद्धमापराह्निकमुक्त्वा—'एष मन्वन्तरादीनां युगादीनां विनिर्णयः ।' इत्युक्तत्वात् 'द्वे शुक्ले' इत्यादि वचनं विष्णुपूजनविषयम् । श्राद्धे त्वापराह्निक्येवेति व्यवस्थां जगदुः । सेयं पूर्वोक्तानेकवचोविरोधात् 'पूर्वाह्ने दैविकं कुर्यात्' इत्यादि वचनादेव सिद्धे वचनवैयर्थ्याच्च स्वाच्छन्द्यविलसितमात्रमित्युपेक्षणीया । किंच कालादर्शोक्तिर्न्यायमूला वचोमूला वा । नायः । युगादिश्राद्धस्यामाश्राद्धविकृतित्वेन न्यायतोऽपराह्नव्याप्तावपि वचनेन तस्य बाधात् । नान्त्यः । अतिदेशादेवापराह्नप्राप्तेर्वचनवैयर्थ्यात् । 'अमाप्ते शास्त्रमर्थवत्' इति न्यायात् । तेन यदि कालादर्शोक्तेः कथंचिच्छ्रद्धाजाल्येन समाधित्सा तर्हि न्यायप्राप्तकृष्णपक्षयुगादिविषयत्वेन सा व्यवस्थापनीयेति दिक् । पूर्वाह्नस्तत्र द्वेधा भक्तदिनपूर्वार्धः । 'द्वेधा भक्तदिनांशकोऽत्र गदितः प्राह्णापराह्नौ' इति दीपिकोक्तेः । माघवादयोप्येवम् । अत्र विशेषो हेमाद्रौ भविष्ये—'वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां तथैव च । गङ्गातोये नरः

स्नात्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ तस्यां कार्यो यवैर्होमो यवैर्विष्णुं समर्चयेत् । यवान् दद्याद् द्विजातिभ्यः प्रयतः प्राशयेद्यवान् ॥' इति । अत्र दानविशेषस्तत्रैव भविष्ये इमां प्रक्रम्य—'उदकुम्भान्त्सकनकान् सान्नान् सर्वरसैः सह । यवगोधूमचणकान् सक्नुदव्योदनं तथा ॥ ग्रैष्मिकं सर्वमेवात्र सस्यं दाने प्रशस्यते ॥' इति । देवीपुराणेपि—'तृतीयायां तु वैशाखे रोहिण्यृक्षे प्रपूज्य तु । उदकुम्भप्रदानेन शिवलोके महीयते ॥' मन्त्रस्तु—'एष धर्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः । अस्य प्रदानात्तृप्सन्तु पितरोपि पितामहाः ॥ गन्धोदकतिलैर्मिश्रं सान्नं कुम्भं फलान्वितम् । पितृभ्यः संप्रदास्यामि अक्षय्यमुपतिष्ठतु ॥' इति । अत्र च पिण्डरहितं श्राद्धं कुर्यात् । 'अयनद्वितये श्राद्धं विषुवद्वितये तथा । युगादिषु च सर्वेषु पिण्डनिर्वपणादृते ॥' इति हेमाद्रौ पुलस्त्यवचनात् । अत्र रात्रिभोजने प्रायश्चित्तमृग्विधाने—'रात्रौ भुक्ते वत्सरे तु मन्वादिषु युगादिषु । अभिस्वष्टाष्टिं मन्त्रं च जपेदशनपातके ॥' इति । अपराके यमः—'कृतोपवासाः सलिलं ये युगादिदिनेषु च । दास्यन्त्यन्नादिसहितं तेषां लोका महोदयाः ॥' इति । वैशाखे मलमासे सति तत्रैव युगादिः कार्यः । तथा च हेमाद्रौ ऋष्यशृङ्गः—'दशहरासु नोत्कर्षश्चतुर्वर्षे युगादिषु । उपाकर्मणि चोत्सर्गे ह्येतदिष्टं वृषादितः ॥' इति । एतदशहरादिकं वृषादिसंक्रमे इष्टम् । 'कन्याचन्द्रे वृषे रवौ' इत्यादिसौरमासोक्तेरित्यर्थः । कालादर्शेपि—'अब्दोदकुम्भमन्वादिमहालययुगादिषु ।' इति मलमासकर्तव्येषु परिगणनाच्च । महालयशब्देन मघात्रयोदश्युच्यत इति माधवः । स्मृतिचन्द्रिकायां तु मासद्वये कर्तव्यमित्युक्तम् । 'यौगादिकं मासिकं च श्राद्धं चापरपक्षिकम् । मन्वादिकं तैथिकं च कुर्यान्मासद्वयेपि च ॥' इति ।

१—'अभि स्वष्टाष्टिं मदे अस्य युध्यतो रध्वीरिव प्रवणे सधुस्तय । इन्द्रो यद्वज्री धृपमाणो अन्धसाऽभिनद्वलस्य परिधीरिव त्रितः ॥' इति । ऋ० अ० १ अ० ४ । अस्य व्याख्या—'ऊतयो मरुतः मदे सोमपानेन हर्षे सति अत्येन्द्रस्य युध्यतो वृत्रेण सह युध्यमानस्य पुरतः स्वष्टाष्टिं स्वभूतवृष्टिमन्त्रं वृत्र अभि आभिमुख्येन ससु जग्मुः । [कथभूताः] रध्वीरिव प्रवणे । यथा गमनस्वभावा आप निम्नदेशे गच्छन्ति । यत् यदा अन्धसा सोमलक्षणेनानेन पीतेन धृपमाण प्रगल्भः सन् वज्री वज्रवानिन्द्रः वलस्य संवृण्वतः एतत्सहस्रसुः भिनन्नं व्यदारयत् अवधीदित्यर्थः । तत्र दृश्यन्त—त्रितः परिधीनिव । देवानां हविलेपनिर्घर्षणाय अग्नेः सकाशादप्सु एकतो द्वितस्त्रित इति त्रय पुरुषा जज्ञिरे । तथा च तैत्तिरीयैः समाम्नातम्—'सोहारेणापः अभ्यपातयत् तत एकतो जायत, स द्वितीयमभ्यपातयत् ततो द्वितोजायत स तृतीयमभ्यपातयत् ततस्त्रितोजायत' इति । तत्र उदकपानार्थं प्रवृत्तस्य कूपे पतितस्य प्रतिरोधायासुरैः परिधयः परिधायकाः कूपस्याच्छादकाः स्थापिताः । तान्यथा सोऽभिनत्तद्वत् ।' इति श्रीमत्सायणाचार्याणाम् । अत्र यत्र यत्र मन्त्रास्तोत्रामर्थाश्च निर्दिष्टाः तत्र मन्त्रनिर्देशप्रयोजनं स्फुटमेव । विशेषतोऽर्थनिर्देशप्रयोजनं न जपकाले तत्तन्मन्त्रार्थज्ञानं तावदवश्यमपेक्षितम् । अन्यथा जपस्य न सम्यक् फलनिष्पत्तिरिति 'तजपस्तदर्थभावनम्' इति श्रीमत्पतञ्जलि-कृतयोगसूत्रादवसम्यते इति ज्ञेयम् ।

अपरपक्षः कृष्णपक्षः न तु महालयः । तस्य तत्र निषेधात् । मदनरत्नेषु मरीचिः—
 ‘प्रतिमासं मृताहे च श्राद्धं यत् प्रतिवत्सरम् । मन्वादौ च युगादौ च तन्मासोरु-
 भयोरपि ॥ ’ इति । प्रतिवत्सरं क्रियमाणं कल्पादिश्राद्धमिति स एव व्याचख्यौ ।
 अत्र श्राद्धाकरणे प्रायश्चित्तमुक्तमृग्विधाने—‘ नयस्यद्यावामन्त्रं च शतवारं तदा ज-
 पेत् । युगादयो यदा न्यूनाः कुरुते नैव चापि यः ॥ ’ इति । अत्र समुद्रस्तानं प्र-
 शस्तम् । तदुक्तं पृथ्वीचन्द्रोदये सौरपुराणे—‘ युगादौ तु नरः स्नात्वा विधिवल्लव-
 णोदधौ । गोसहस्रप्रदानस्य कुरुक्षेत्रे फलं हियत् ॥ तत् फलं लभते मर्त्यो भूमिदा-
 नस्य च ध्रुवम् ॥ ’ इति । अयं निर्णयः सर्वयुगादिषु बोद्धव्यः ॥ इति युगा-
 दिनिर्णयः ॥’

इयमेव तृतीया परशुरामजयन्ती । सा प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या । त-
 दुक्तं भार्गवार्चनदीपिकायां स्कान्दभविष्ययोः—‘ वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयायां
 परशुरामज- पुनर्वसौ । निशायाः प्रथमे यामे रामाख्यः समये हरिः ॥
 यन्ती ।
 स्वीचगैः पङ्कजैर्द्युक्ते मिथुने राहुसंस्थिते । रेणुकायास्तु यो
 गर्भादवतीर्णो हरिः स्वयम् ॥ ’ इति । दिनद्वये तद्व्याप्तावंशतः समव्याप्तौ च परा ।
 अन्यथा पूर्ववत् । तदुक्तं तत्रैव भविष्ये—‘ शुक्ला तृतीया वैशाखे शुद्धोपोष्या दिनद्वये ।
 निशायाः पूर्वयामे चेदुत्तरान्यत्र पूर्विका ॥ ’ इति ॥

वैशाखशुक्लसप्तम्यां गङ्गोत्पत्तिः । तदुक्तं पृथ्वीचन्द्रोदये ब्राह्मे—‘वैशाखे
 गङ्गोत्पत्तिनि- शुक्लसप्तम्यां जहुना जाह्नवी पुरा । श्लोधात् पीता पुनस्त्यक्ता कर्ण-
 णम् ।
 रन्ध्रात् दक्षिणात् ॥ तां तत्र पूजयेद्देवीं गङ्गां गगनमेखलाम् ॥’ इति ।
 अत्र शिष्टाचारात् मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या । दिनद्वये तद्व्याप्तावव्याप्तावेकदेशव्याप्तौ
 वा पूर्वा । पुनर्वाक्यात् ॥

वैशाखशुक्लद्वादश्यां योगविशेषो हेमाद्रौ ज्योतिःशास्त्रे—‘पञ्चाननस्यो गुरुभूमि-
 पुत्रौ मेघे रविः स्याद्यदि शुरुपक्षे । पाशाभिधाना करभेण युक्ता तिथिर्व्यतीपात

१—“ न यस्य द्यावापृथिवी अनुव्यचो न सिन्धवो रजसो धन्तमानशुः । नोत स्वर्गं मदे अस्य युध्यत
 एको अन्यश्चक्रे विश्वमानुषह ॥” इति । ऋ० अ० १ अ० ४ । ‘यस्येन्द्रस्य व्यचो व्यापनं द्यावापृथिवी
 द्यावापृथिव्यां नान्वानशाते प्राप्तुमसमर्थे बभूवदुः, तथा रजसोऽन्तरिक्षलोकस्य उपरि सिन्धवः स्वन्दनशी-
 ला आपः यस्येन्द्रस्य रजसोऽन्तमवसाने नानशुः न प्रापुः । उत अपि च सोमपानेन मदे हर्षे सति स्वर्गं
 स्वीकृत्य गृहादि युध्यतः युध्यमानस्यास्येन्द्रस्य बलस्यान्तं वृत्रादयो न प्रापुः । अतः हे इन्द्र, एवस्त्वं
 अन्यत् स्वव्यतिरिक्तं भिक्षं सर्वं भूतजातं आनुषहः अनुषह चक्रे । सकलमपि भूतजानं त्वदधीनमभूदिति
 भावः ।’ इति । अनेन य एवमपरिमितशक्तिरीश्वरस्य अस्माकं विहितकर्माकारणस्य दोषं परिहर्तुमपि सन-
 योऽसीति मायोऽयमेव ।

वैशाखशुक्ल-
द्वादशी ।

इतीह योगः ॥ अस्मिस्तु गोभूमिहिरण्यवस्त्रदानेन सर्वं परिहाय पापम् ।

सुरत्वमिन्द्रत्वमनामयत्वं मर्त्याधिपत्यं लभते मनुष्यः ॥' इति । पञ्चाननः

सिंहः, पाशाभिधाना तिथिर्द्वादशी, करभो हस्तः ॥

वैशाखशुक्लचतुर्दशी नृसिंहजयन्ती । सा प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या । तदुक्तं हेमाद्रौ नृसिंहपुराणे—'वैशाखे शुक्लपक्षे तु चतुर्दश्यां निशासुखे । मज्जन्मसंभवं पुण्यं

शुक्लचतुर्दशी
(नृसिंहजयन्ती)।

व्रतं पापप्रणाशनम् ॥ वर्षे वर्षे तु कर्तव्यं मम संतुष्टिकारणम् ॥' इति ।

दिनद्वये तद्व्याप्तावंशतः समव्याप्तौ च परा । विषमव्याप्तौ त्वधिकव्या-
प्तिमती दिनद्वयेऽप्यव्याप्तौ परा । परदिने गौणकालव्याप्तेः सत्त्वात्पूर्वदिने च तदभा-
वात् । यत्तु—'ततो मध्याह्नवेलायां नद्यादौ विमले जले ।' इत्युपक्रम्य—'परिधाय

ततो वासो व्रतकर्म समारभेत् ।' इति तत्रैवोक्तं तत्संकल्परूपव्रतोपक्रमविषयम् । न
त्वेतावता मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्येति भ्रमितव्यम् । पूर्वोक्तवचनविरोधात् । 'वैशाखस्य

चतुर्दश्यां सोमवारेनिलक्षके । अवतारो नृसिंहस्य प्रदोषसमये द्विजाः ॥' इति टोडरा-
नन्दे स्कान्दात् । 'कूर्मः सिंहो बौद्धकल्की च सायम्' इति पूर्वोक्तपुराणसमुच्चयवच-
नाच्चेति केचित् । तत्त्वं तु पूर्ववचसामनाकरत्वेन निर्मूलत्वात् हेमाद्रौ नृसिंहपुराणे—

'मज्जन्मसंभवं पुण्यं व्रतं पापप्रणाशनम् ।' इत्युपक्रम्य—'स्वातीनक्षत्रयोगे च श-
निवारे तु मद्भूतम् । सिद्धयोगस्य संयोगे वणिजे करणे तथा ॥ पुंसां सौभाग्ययो-

गेन लभ्यते दैवयोगतः । सर्वैरेतैस्तु संयुक्तं हत्याकोटिविनाशनम् ॥ एतदन्यतरे
योगे मद्भिनं पापनाशनम् । केवलेपि प्रकर्तव्यं मद्दिने व्रतमुत्तमम् ॥ अन्यथा नरकं

यान्ति यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥' इत्युक्त्वा—'ततो मध्याह्नवेलायां नद्यादौ विमले
जले ।' इत्यादिना मध्याह्न एव व्रतविधानाच्चतुर्दश्युत्तरार्धे वणिजे करणे

मध्याह्ने च स्पष्टं जन्म प्रतीयते । संध्यायां जन्म तु काप्यनुवर्तेमौर्ख्यकृतं, तद्वशान्निर्ण-
यश्च हेय एवेति । तथा इयमेव योगविशेषेणातिप्रशस्ता । तदुक्तं तत्रैव—'स्वातीनक्षत्रयोगे

च शनिवारे च मद्भूतम् । सिद्धयोगस्य संयोगे वणिजे करणे तथा ॥ पुंसां सौभा-
ग्ययोगेन लभते दैवयोगतः । अभिर्योगैर्विनापि स्यान्मद्भिनं पापनाशनम् ॥ सर्वेषा-

मेव वर्णानामधिकारोस्ति मद्भूते । मद्भूतैस्तु विशेषेण कर्तव्यं मत्परायणैः ॥' तथा—
'सिंहः स्वर्णमयो देवो मम संतोषकारकः ।' तथा—'विज्ञाय मद्भिनं यस्तु लङ्घयेत्पा-

पकृन्नरः । स याति नरकं घोरं यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥' इदं च संयोगवृथक्त्वन्यायेन
नित्यं काम्यं च । अथात्र विशेषः—मध्याह्ने मृद्गोमयतिलामलकस्नानं कृत्वा—'नृ-

सिंह देवदेवेश तव जन्मदिने शुभे । उपवासं करिष्यामि सर्वभोगविवर्जितः ॥' इति
मन्त्रेण संकल्पं कृत्वा आचार्यं वृत्वा सायंकाले—'हैमी तु तत्र मन्मूर्तिः स्थाप्या

लक्ष्म्यास्तथैव च । पलेन वा तदर्धेन तदर्धार्धेन वा पुनः ॥ यथाशक्ति तथा कुर्या-

द्विचशाठ्यविवर्जितः ॥' इत्युक्तम् । नृसिंहमूर्तिं शक्या कृतं सुवर्णसिंहं च कलशो-
परि संपूज्य रात्रौ जागरणं कृत्वा प्रातः पुनः संपूज्य—'नृसिंहाच्युत देवेश ल-
क्ष्मीकान्त जगत्पते । अनेनार्चाप्रदानेन सफलाः स्युर्मनोरथाः ॥' इत्याचार्याय
दत्त्वा—'मद्वंशे ये नरा जाता ये जनिष्यन्ति चापरे । तांस्त्वमुद्धर देवेश दुस्तराद्भवसा-
गरात् ॥ पातकार्णवमग्नस्य व्याधिदुःखाम्बुवारिभिः । तीव्रैश्च परिभूतस्य महादुःख-
गतस्य मे ॥ करावलम्बनं देहि शेषशायिन् जगत्पते । श्रीनृसिंह रमाकान्त भ-
क्तानां भयनाशन ॥ क्षीराम्बुधिनिवासिस्त्वं चक्रपाणे जनार्दन । व्रतेनानेन देवेश
भुक्तिमुक्तिप्रदो भव ॥' इति प्रार्थयेदिति संक्षेपः ॥

वैशाखपौर्णमास्यां विशेषोपराके जावालिनोक्तः—'शृतानमुदकुम्भं च वै-
शाख्यां च विशेषतः । निर्दिश्य धर्मराजाय गोदानफलमाप्नुयात् ॥ सुवर्णतिलगु-
वैशाखपौर्ण-
मास्यामुदकु-
म्भादिदानम् ।
वतैस्तु ब्राह्मणान् सप्त पञ्च च । तर्पयेदुदपात्रैस्तु ब्रह्महत्यां व्यपो-
हति ॥' इति । उदकुम्भदानमन्त्रस्त्वक्षय्यतृतीयाप्रकरणे उक्तः । भवि-
ष्येपि—'वैशाखी कार्तिकी माघी तिथयोतीव पूजिताः । स्नानदानविहीनास्ता न
नेपाः पाण्डुनन्दन ॥' अत्र कृष्णाजिनदानं कार्यम् । तथा च विष्णुः—'कृष्णाजिने
तिलान् कृष्णान् हिरण्यं मधुसर्पिणी । ददाति यस्तु विप्राय सर्वं तरति दुष्कृतम् ॥'
इति ॥

इति श्रीरामकृष्णभट्टसूरिसूनुकमलाकरभट्टकृते कालनिर्णयसि-
न्धौ वैशाखमासः समाप्तः ॥

वृषसंक्रान्तौ पूर्वाः षोडश घटिकाः पुण्यकालः । रात्रौ संक्रमे सति प्रागेवोक्तम् ॥

ज्येष्ठशुक्लतृतीयायां रम्भाव्रतमुक्तं माघवीये भविष्ये—'भद्रे कुरुष्व यत्ने-
न रम्भाख्यं व्रतमुत्तमम् । ज्येष्ठशुक्लतृतीयायां स्नाता नियमतत्परा ॥'

ज्येष्ठशुक्ल-
तृतीयाया रम्भा-
व्रतम् ।

इति । सा पूर्वविद्धा ग्राह्या । 'बृहत्तपा तथा रम्भा सावित्री वटपै-
तुकी । कृष्णाष्टमी च भूता च कर्तव्या संमुखी तिथिः ॥' इति स्ना-

न्दोक्तेः ॥

ज्येष्ठशुक्लदशमी दशहरा । तदुक्तं हेमाद्रौ ब्राह्मे—'ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे द-
शमी हस्तसंयुता । हरते दश पापानि तस्मादशहरा स्मृता ॥' इति । वाराहेपि—'द-

शमी शुक्लपक्षे तु ज्येष्ठे मासि कुजेहनि । अवतीर्णा यतः स्वर्गात् हस्तर्षे
च सरिद्धरा ॥ हरते दशपापानि तस्मादशहरा स्मृता ॥' इति । स्कान्दे

तु दशयोगा उक्ताः । तथा—'ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः । व्यतीपाते
गरानन्दे कन्याचन्द्रे वृषे रवौ ॥ दशयोगे नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥' इति ।
अत्र बुधभौमयोः कल्पभेदेन व्यवस्था । इयं च यत्रैव योगवाहुल्यं सैव ग्राह्या । यो-

उमपि दशवारं कुर्यात् । तदुक्तं भविष्ये—‘तस्यां दशम्यामेतच्च स्तोत्रं गङ्गा-
जले स्थितः । यः पठेद्दशकृत्वस्तु दरिद्रो वापि चाक्षमः ॥ सोपि तत्फलमाप्नोति
गङ्गां संपूज्य यत्नतः ॥’ इति । स्तोत्रं च प्रतिपदादिदशमीपर्यन्तं दिनवृद्धिसंख्यया
पठनीयमिति शिष्टाः । अत्र च सर्वोपि विस्तरः स्तोत्रादि च भट्टकृतत्रिस्थलीसेतो-
रवधेयः । विस्तरभीतेस्तु न लिख्यते । एवं कुर्वतः फलमुक्तं काशीखण्डे—‘एवं कृत्वा
विधानेन वित्तशाठ्यविवर्जितः । उपवासी वक्ष्यमाणैर्दशपापैः प्रमुच्यते ॥ सर्वान्
कामानवाप्नोति प्रेत्य ब्रह्मणि लीयते ॥’ इति च । अस्यां सेतुबन्धरामेश्वरस्य प्रति-
ष्ठादिनत्वाद्विशेषेण पूजा कार्या । तदुक्तं स्कान्दे सेतुमाहात्म्ये—‘ज्येष्ठे मासे सिते
पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः । गरानन्दे व्यतीपाते कन्याचन्द्रे वृषे रवौ ॥ दशयोगे
सेतुमध्ये लिङ्गरूपधरं हरम् । रामो वै स्थापयामास शिवलिङ्गमनुत्तमम् ॥’ इति ।
इति दशहरा ॥

ज्येष्ठशुक्लैका
दशीनिर्णयः ।

ज्येष्ठशुक्लैकादशी निर्जला । तत्र निर्जलमुपोष्य विप्रैर्भ्यो
जलकुम्भान् दद्यादिति निर्णयामृते उक्तम् । मदनरत्ने स्कान्दे—
‘ज्येष्ठे मासि नृपश्रेष्ठ या शुक्लैकादशी शुभा । निर्जलं समुपोष्यात्र जलकुम्भान्
सशर्करान् ॥ प्रदाय विप्रमुख्येभ्यो मोदते विष्णुसन्निधौ ॥’

विश्वमित्रायै नन्दिन्यै ते नमो नमः ॥ पृथ्व्यै शिवामृतायै च सृष्ट्यायै नमो नमः । शान्तायै च वरिष्ठायै वर-
दायै नमो नमः ॥ उल्हायै सुखदोग्ध्र्यै च सजीविन्यै नमो नमः । अग्निप्रायै ब्रह्मदायै दुरितघ्न्यै नमो नमः ॥
प्रणतार्तिप्रमञ्जिन्यै जगन्मात्रे नमोस्तु ते । सर्वापत्प्रतिपक्षायै मङ्गलायै नमो नमः ॥ शरणागतदीनार्तपरित्रा-
णपरायणे । सर्वस्यातिहरे देवि नारायणि नमोस्तु ते ॥ निर्लेपायै दुर्गहृन्द्यै दक्षायै ते नमो नमः । परात्परतरे
तुभ्य नमस्ते मोक्षदे सदा ॥ गङ्गे ममाप्रतो भूया गङ्गे मे देवि पृष्ठतः । गङ्गे मे पार्श्वयोरेहि त्वयि गङ्गेस्तु
मे स्थितिः ॥ आदौ त्वमन्ते मध्ये च सर्वे त्व गां गते शिवे । त्वमेव मूलप्रकृतिस्त्व हि नारायणः परः ॥
गङ्गे त्व परमात्मा च शिवस्तुभ्य नमः शिवे । य इद पठति स्तोत्रं भक्त्या नित्यं नरोपि यः ॥ शृणुयाद्
थद्वया युक्तः कायवाक्चित्तसमवेतः । दशपा सस्थितैर्दोषैः सर्वैरेव प्रमुच्यते ॥ सर्वान्कामानवाप्नोति प्रेम
ब्रह्मणि लीयते । ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशमी हस्तसयुता ॥ तस्या दशम्यामेतच्च स्तोत्रं गङ्गाजले स्थितः ।
यः पठेद्दशकृत्वस्तु दरिद्रो वापि चाक्षमः ॥ सोपि तत्फलमाप्नोति गङ्गा संपूज्य यत्नतः । अदत्तानामुपादाने
हिरा चैवाविधानतः ॥ परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम् । पारुष्यमनृतं चैव पैशून्यं चापि सर्वशः ॥
असमद्वप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् । परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसानिष्टचिन्तनम् ॥ वितथाभिनिवेशश्च मानस
त्रिविधं स्मृतम् । एतानि दश पापानि हर त्व मम जाहवि ॥ दशपापहरा यस्मात्तस्माद्दशहरा स्मृता ।
अथ त्रिंशच्छतं पूर्वान् पितृन् य पितृमहान् ॥ उद्धरत्येव ससारान्मन्त्रेणानेन पूजिता ॥ नमो भगवत्यै दश-
पापहरायै गङ्गायै नारायण्यै रेवत्यै शिवायै दक्षायै अमृतायै विश्वरूपिण्यै नन्दिन्यै ते नमो नमः ॥ तिस्रमकर-
निषण्णा शुभ्रवर्णा त्रिनेत्रां करधृतकलशोदत्सोत्पलामल्यभोग्धाम् । विधिहरिहररूपा सेन्दुकोटीरजुष्टा कलितसि-
तदुकूला जाह्नवी तां नमामि ॥ आदावादिपितामहस्य निगमव्यापारपात्रे जलं पश्चात्पनगशायिनो भगवतः
पादोदकं पावनम् । भूय शम्भुजटाविभूषणमणिर्जहोर्महोपरिय देवी कल्मषनाशिनी भगवती भागीरथी दृश्य-
ते ॥ गङ्गा गङ्गेति यो ब्रूयाद्योजनानां शतैरपि । मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं च गच्छति ॥’ इति ॥

ज्येष्ठपौर्णमास्यां सावित्रीव्रतम् । तदुक्तं स्कान्दभविष्ययोः—‘ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे द्वादश्यां रजनीमुखे ।’ इत्युपक्रम्य—‘व्रतं त्रिरात्रमुद्दिश्य दिवारात्रिं स्थिरा भवेत् ।’ इति अन्तेऽप्युपसंहृतम् । ‘ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे पूर्णिमायां तथा व्रतम् । चीर्णे पुरा महा-

सावित्रीव्रत
निर्णयः ।

भक्त्या कथितं ते मया नृप ॥’ इति । दाक्षिणात्याश्चैतदेवाद्वियन्ते । एतच्चा-

मावास्यायामप्युक्तं निर्णयामृते भविष्ये—‘अमायां च तथा ज्येष्ठे वटमूले महासती । त्रिरात्रोपोषिता नारी विधिनानेन पूजयेत् ॥’ इति । मदनरत्ने त्विदं वाक्यम्—‘पञ्चदश्यां तथा ज्येष्ठे’ इति पठित्वा ज्येष्ठपौर्णमास्यामुक्तम् । तथा—‘अशक्तौ तु त्रयोदश्यां नक्तं कुर्याज्जितेन्द्रिया । अयाचितं चतुर्दश्याममायां समुपोषणम् ॥’ इति । तच्च पाश्चात्या आद्रियन्ते । हेमाद्रिसमयोद्द्योतादिषु तु भाद्रपदपूर्णिमायामुक्तम् । तच्च नेदानीं प्रचरति । गौडास्तु—‘भेषे वा वृषभे वापि सावित्रीं तां विनिर्दिशेत् । ज्येष्ठकृष्णचतुर्दश्यां सावित्रीमर्चयन्ति याः ॥ वटमूले सोपवासा न ता वैधव्यमाप्नुयुः ॥’ इति परा-
शरोक्तेश्चतुर्दश्यां प्रदोषे व्रतम् । दिनद्वये तद्व्याप्तौ परैवेत्याहुः । तन्निर्मूलम् । अत्र पूर्णिमामावास्ये पूर्वविद्धे ग्राह्ये । ‘भूतविद्धा न कर्तव्या अमावास्या च पूर्णिमा । वर्जयित्वा नरश्रेष्ठ सावित्रीव्रतमुत्तमम् ॥’ इति ब्रह्मवैवर्तात् । स्कान्देऽपि—‘भूतविद्धा सिनीवाली न तु तत्र व्रतं चरेत् । वर्जयित्वा तु सावित्रीव्रतं तु शिखिवाहन ॥’ इति । मदनरत्ने ब्रह्मवैवर्तेऽपि—‘मतिपत्पञ्चमी भूतसावित्री वटपूर्णिमा । नवमी दशमी चैव नोपोष्याः परसंयुताः ॥’ इति । यदा खष्टादशघटिका चतुर्दशी तदा परा ग्राह्या । ‘पूर्वविद्धैव सावित्रीव्रते पञ्चदशी तिथिः । नाड्योष्टादश भूतस्य स्युश्चेत्तच्च परेऽ-
हनि ॥’ इति माधवोक्तेः । वस्तुतस्तु—‘भूतोष्टादशनाडीभिर्दूषयत्युत्तरां तिथिम् ।’ इत्य-
स्य व्रतान्तरे सावकाशत्वाद्विशेषमष्टपूर्वविद्धाविधायकवचनेन तस्य बाधादष्टादश-
नाडीवेधेऽपि पूर्वैवेत्ययं पन्थाः साधुः । अत्र पूर्णिमानुरोधेनैव यथा त्रिरात्रिसंपत्ति-
र्भवति तथा त्रयोदश्यादि ग्राह्यम् । तस्याः प्रधानत्वात् । अयं निर्णयोऽमायामपि
ज्ञेयः । पारणं तु पूर्णिमान्ते कार्यम् ॥

अथ स्त्रीव्रतेषु विशेषाः परिभाषायामुक्ताः । अत्र विशेषो भविष्ये—‘गृहीत्वा

तत्र स्त्रीव्रते
विशेषविधयः ।

मतिमां कुर्यात्सौवर्णीं वापि मृन्मयीम् । सार्धं सत्यवता सार्ध्वीं फल-

नैवेद्यदीपकैः ॥ रजन्या कण्ठसूत्रैश्च शुभैः कुङ्कुमकेशरैः ॥’ पूजयेदिति

शेषः । रजनी हरिद्रा, कण्ठसूत्रं सौभाग्यतन्तुः । ‘सावित्र्याख्यानकं वापि वाचयति

द्विजोत्तमैः । रात्रौ जागरणं कृत्वा मभाते विमले ततः ॥ तामपि ब्रह्मणे दत्त्वा प्र-

णिपत्य क्षमापयेत् ॥’ इति । मन्त्रस्तु—‘सावित्रीयं मया दत्ता सहिरण्या महासती ।

ब्रह्मणः प्रीणनार्थाय ब्राह्मणः प्रतिगृह्यताम् ॥ अतेनानेन राजेन्द्र वैधव्यं नाश्रुपात् क्वचित् ॥' इति ॥

ज्येष्ठपौर्णमास्यां विशेष आदित्यपुराणे—'ज्येष्ठे मासि तिलान् दद्यात् पौर्णमास्यां विशेषतः । अश्वमेधस्य यत् पुण्यं तत् प्राप्नोति न संशयः ॥' विष्णुरपि—

ज्येष्ठपौर्णमासा
तिलादिदानवि-
धिः ।

'ज्येष्ठी ज्येष्ठायुता चेत्स्याचस्यां छत्रोपानत्प्रदानेन नराधिपत्यमाप्नोति' इति । हेमाद्रौ ज्योतिषे—'ऐन्द्रे गुरुः शशी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा ।

पूर्णिमा ज्येष्ठमासस्य महाज्येष्ठी प्रकीर्तिता ॥' इति । इयं मन्वादिरपि । सा पौर्वाहिकी ग्राह्या । विशेषस्तु चैत्रे उक्तः । तथाऽपरार्के वामनपुराणे—'उदकुम्भास्तुदानं च तालवृन्तं सचन्दनम् । त्रिविक्रमस्य प्रीत्यर्थं दातव्यं ज्येष्ठमासि तु ॥' इति ॥

इति कमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ ज्येष्ठमासः समाप्तः ॥

मिथुनसंक्रान्तौ पराः षोडश घटिकाः पुण्यकालः । रात्रौ तु प्रागेवोक्तम् ॥

आपादशुक्लद्वितीयायां रथोत्सवः । तदुक्तं तिथितत्त्वे स्कान्दे—'आपादस्य

आपादशुक्ल-
द्वितीया ।

सिते पक्षे द्वितीया पुण्यसंयुता । तस्यां रथे समारोप्य रामं वै भद्रया सह ॥ यात्रोत्सवं प्रवर्त्याथ प्रीणयेत् द्विजान् बहून् ॥' तथा—'ऋक्षा-

भावे तिथौ कार्या यात्रासौ मम पुण्यदा ॥'

आपादशुक्लदशमी पौर्णमासी च मन्वादिः । सा च पूर्वाह्नव्यापिनी ग्राह्येति प्रागुक्तम् । आपादशुक्लद्वादश्यामनुराधायोगरहितायां पारणं कुर्यात् । तदुक्तं भविष्ये—'आभाकासितपक्षेषु मैत्रश्रवणरेवती— । संगमेन हि भोक्तव्यं द्वादश द्वादशीर्हरेत् ॥'

आपादशुक्ल-
दशमी ।

अस्यार्थः—आपादभाद्रपदकार्तिकशुक्लद्वादशीष्वनुराधाश्रवणरेवतीयोगे पारणं न कुर्यादिति । अत्र यद्यप्येतावदेवोक्तं तथाप्यनुराधामथमपाद

एव वर्ज्यः । तदुक्तं विष्णुधर्मे—'मैत्राद्यपादे स्वपितीह विष्णुः पौष्णान्त्यपादे प्रतिबोध-
मेति । श्रुतेश्च मध्ये परिवर्तमेति सुप्तिं प्रबोधं परिवर्तनमेव वर्ज्यम् ॥' इति । वस्तुतस्तु पूर्ववचनमिदं च निर्मूलम् ॥

अत्रैव विष्णुशयनोत्सव उक्तो हेमाद्रौ ब्राह्मे—'एकादश्यां तु शुक्लायामापादे भगवान् हरिः । भुजङ्गशयने शेते क्षीरार्णवजले सदा ॥' इति । कल्प-

आपादशुक्ल-
द्वादश्यां विष्णु-
शयनोत्सवः ।

तरो यमः—'क्षीराब्धौ शेषपर्यङ्के आपादयां संविशेद्धरिः । निद्रां त्य-

जति कार्तिक्यां तयोः संपूजयेत्सदा ॥ ब्रह्महत्यादिकं पापं क्षिप्रमेव व्यपोहति । हिंसात्मकैस्तु किं तस्य यज्ञः कार्यं महात्मनः ॥ प्रस्थापे च प्रबोधे च पूजितो येन केशवः ॥' टीडरानन्देपि स्कान्दे—'आपादशुक्लद्वादश्यां कुर्यात्स्वप्नमहो-

त्सवम् ।' अयं द्वादश्यामप्युक्तः । 'आभाकासितपक्षेषु मैत्रश्रवणरेवती । आदि-

ध्यावसानेषु प्रस्थापार्तनोत्सवाः ॥ निशि स्वापो दिवोत्थानं संध्यायां परिवर्त-

नम् ॥ ' अत्र पादयोगेपि द्वादश्यामेव कारयेत् । ' आभाकारूपेषु मासेषु मिथुने माधवस्य च । द्वादश्यां शुक्लपक्षे च प्रस्थापावर्तनोत्सवाः ॥ ' इति भविष्योक्तेः । ' द्वादश्यां संधिसमये नक्षत्राणामसंभवे । आभाकासितपक्षेषु शयनावर्तनादिकम् ॥ ' इति वाराहोक्तेश्च । द्वादश्यामित्यत्रापि पारणाहोमात्रं विवक्षितम् । ' पारणाहे पूर्वरात्रे घण्टादीन्वादयेन्मुहुः । ' इति रामार्चनचन्द्रिकोक्तेः । अत्रैकादशीद्वादश्योर्देशभेदेन व्यवस्था । इदं च मलमासे न कार्यम् । ' ईशानस्य वलिर्विष्णोः शयनं परिवर्तनम् । ' इति कालादर्शे निषेधात् । यदपि—' एकादश्यां तु गृह्णीयात्संक्रान्तौ कर्कटस्य च । आपाढ्यां वा नरो भक्त्या चातुर्मास्यव्रतक्रियाम् ॥ ' इति हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्ते तदपि मलमासेऽसति द्रष्टव्यम् । ' मिथुनस्थो यदा भानुरमावास्याद्वयं स्पृशेत् । द्विरापाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥ ' इति तत्रैव मोहचूलोत्तरोक्तेः ॥

अत्रैव चातुर्मास्यव्रतारम्भ उक्तो भारते—' आपाढे तु सिते पक्षे एकादश्यामुपोषितः । चातुर्मास्यव्रतं कुर्याद्यत्किञ्चिन्नियतो नरः ॥ ' इति । अस्य नित्यत्वं तत्रैवोक्तम्—' वार्षिकांश्चतुरो मासान् बाहयेत् केनचिन्नरः । व्रतेन नोचेदामोति किल्बिषं वत्सरोद्भवम् ॥ असंभवे तुलाकैपि कर्तव्यं तत् प्रयत्नतः ॥ ' इति । तेनापाढशुक्लैकादश्यां द्वादश्यां पौर्णमास्यां वारम्भः । समाप्तिस्तु कार्तिकशुक्लद्वादश्यामेव । तदुक्तं हेमाद्रौ भारते—' चतुर्धागृह्य वै चीर्णे चातुर्मास्यव्रतं नरः । कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत्समापयेत् ॥ ' इति । अस्यारम्भः शुक्रास्तादावपि कार्यः । ' न शैशवं न मौढ्यं च शुक्रगुर्वोर्न वा तिथेः । खण्डत्वं चिन्तयेदादौ चातुर्मास्यविधौ नरः ॥ ' इति हेमाद्रौ वृद्धगार्ग्योक्तेः । इदं च द्वितीयाद्यारम्भविषयम् । प्रथमारम्भस्तु न भवत्येव । आशौचमध्येपि द्वितीयाद्यारम्भो भवति । ' अशुचिर्वा शुचिर्वापि यदि स्त्री यदि वा पुमान् । व्रतमेतन्नरः कृत्वा मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ' इति भार्गवार्चनदीपिकायां स्कान्दोक्तेः । ' आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् । ' इति विष्णुवचनाच्च । यत्तु—' असंक्रान्तं तथा मासं दैवे पित्र्ये च कर्मणि । मलमासमशौचं च वर्जयेन्मतिमान्नरः ॥ ' इति हेमाद्रौ चातुर्मास्यप्रकरणे भविष्यवचनं तत् पूषानुमन्त्रणमन्त्रवदसंबद्धं मध्ये पठितमिति ज्ञेयम् । अन्यथा पित्र्यस्य पूर्वोक्तस्य विवाहादेश्चातुर्मास्यव्रते कः प्रसङ्गः । प्रकरणनिवेशेपि वा प्रथमारम्भविषयं ज्ञेयम् । केचित्तु प्रतिवर्षं चातुर्मास्यव्रतप्रयोगाणां भिन्नत्वादाशौचादि-

१—अत्र केचित् निषिद्धस्यास्तादेः सामान्यतः प्रतिप्रसवे गौरवाद्वितीयारम्भपरत्वमित्यर्थः । वस्तुतस्तु वर्षभेदे व्रतैक्ये मानाभावात् सर्वोऽपि प्रथमारम्भ एवेति युक्तम् । अत्र एतत् ' इदं न—' इत्यादिपाठो बहुषु पुंस्त्वकेषु न दृश्यते इत्याहुः ।

पाते द्वितीयादिप्रयोगो न भवत्येवेत्याहुः । तन्न । 'प्रतिवर्षं च यः कुर्यादेवं वै संस्मरन् हरिम् । देहान्तेतिप्रदीप्तेन विमानेनार्कवर्चसा ॥ मोदते विष्णुलोकेसौ यावदाभूतसंप्लवम् ॥ ' इति हेमाद्रौ भविष्यवचनादित्यास्तां विस्तरः । इदं च शिवभक्तादिभिरपि कार्यम् । 'शिवे वा भक्तिसंयुक्तो भानौ वा गणनायके । कृत्वा व्रतस्य नियमं यथोक्तफलभागभवेत् ॥' इति ब्रह्मवैवर्तात् । व्रतग्रहणप्रकारस्तु हेमाद्रौ

तद्व्रतग्रहणप्रकारः ।

भविष्ये—'महापूजां ततः कुर्यादेवदेवस्य चक्रिणः । जातीकुसुममालाभि-

र्मन्त्रेणानेन पूजयेत् ॥ सुप्ते त्वपि जगन्नाथे जगत्सुप्तं भवेदिदम् । विबुद्धे च

विबुध्येत प्रसन्नो मे भवाच्युत ॥ एवं तां प्रतिमां विष्णोः पूजयित्वा स्वयं नरः । प्रभापे-

ताग्रतो विष्णोः कृताञ्जलिपुटस्तथा ॥ चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि ।

इमं करिष्ये नियमं निर्विघ्नं कुरु मेच्युत ॥ इदं व्रतं मया देव गृहीतं पुरतस्तव ।

निर्विघ्नं सिद्धिमायातु प्रसादाच्चव केशव ॥ गृहीतेस्मिन् व्रते देव पञ्चत्वं यदि मे

भवेत् । तदा भवतु संपूर्णं तत्प्रसादाज्जनार्दन ॥ गृहीतेस्मिन् व्रते देव यद्यपूर्णं

मृतो ह्यहम् । तन्मे भवतु संपूर्णं तत्प्रसादाज्जनार्दन ॥ ' इति । तत्र भार्गवार्चनदी-

पिकायां नृसिंहपरिचर्यायां च भविष्ये—'श्रावणे वर्जयेच्छाकं दधि भाद्रपदे तथा ।

दुग्धमाश्वयुजे मासि कार्तिके द्विदलं त्यजेत् ॥ ' इति । स्कान्देपि चातुर्मास्यकल्पे—

चातुर्मास्ये भक्ष्याभक्ष्यनिर्णयः । 'चत्वार्येतानि नित्यानि चतुराश्रमवर्णिनाम् । प्रथमे मासि क-

र्तव्यं नित्यं शाकव्रतं नरैः ॥ द्वितीये मासि कर्तव्यं दधिव्रत-

मनुत्तमम् । पयोव्रतं तृतीये तु चतुर्येपि निशामय ॥ द्विदलं बहुवीजं च

वृन्ताकं च विवर्जयेत् । नित्यान्येतानि विमेन्द्र व्रतान्याहुर्मनीषिणः ॥ ज-

म्बीरं राजमाषांश्च मूलकं रक्तमूलकम् । कूष्माण्डं चेक्षुदण्डं च चातुर्मास्ये त्यजे-

द्बुधः ॥' तथा—'विशेषाद्ददरीं धात्रीं कूष्माण्डं तिलिन्तीं त्यजेत् । जीर्णं धात्रीफलं

ग्राह्यं कथंचित् कायशोधनम् ॥' इति । तीर्थसौख्ये स्कान्दे—'वार्षिकांश्चतुरो मा-

सान् प्रसुप्ते वै जनार्दने । मञ्जुखट्वादिशयनं वर्जयेद्भक्तिमान्नरः ॥' अनृतौ वर्जये-

द्धार्यो मांसं मधु परौदनम् । पटोलं मूलकं चैव वृन्ताकं च न भक्षयेत् ॥ अभक्ष्यं

वर्जयेद्दूरान्मसूरं सितसर्पपम् । राजमाषान् कुलित्थांश्च आशुधान्यं च संत्यजेत् ॥

शाकं दधि पयो माषान् श्रावणादिषु संत्यजेत् ॥' अत्र त्यजेदिति वर्जनसंकल्परूपः

पर्युदासो ज्ञेयः । व्रतोपक्रमात् । अत्र केचित्—'शाकाख्यं पत्रपुष्पादि' इत्यमरको-

शस्य 'शक्यतेऽशितुमनेनेति शाकः' इति क्षीरस्वामिना व्याख्यानात् व्यञ्जनमात्रस्य

निषेधमाचक्षते । अन्ये तु शाकशब्दस्य पत्रादिदशविधशाके योगरूढत्वात् योगाच्च

रूढेर्बलीयस्त्वात् सूपादीनामपि त्यागापत्तेश्च तत्प्रत्याचक्षते । तेन 'मूलपत्रकरीराग्र-

फलकाण्डाधिरूढकाः । लक्ष् पुष्पं कवकं चेति शाकं दशविधं स्मृतम् ॥' इति क्षीर-

स्यामिनोक्तस्य शाकस्य निषेध इति । अधिरूढकः अङ्कुरः । वस्तुतस्तु—‘तत्तत्कालो-
द्भवाः शाका वर्जनीयाः प्रयत्नतः । बहुबीजमबीजं च विकारीं च विवर्जयेत् ॥’
इति भविष्यवचनात्तत्तत्कालोत्पन्नानां दशविधशाकानां निषेधः । अत्र तत्तत्कालो-
द्भवजातीयत्वं विवक्षितम् । तेनातपादिशोपितानां वर्षान्तरोद्भवानामपि निषेधः ।
अत्र तत्तत्कालोद्भवत्वमात्रं विवक्षितं, न तु तन्मात्रकालोद्भवत्वं, गौरवात् । तेनान्य-
कालोद्भवानां तत्कालोद्भवानां च बिम्बादीनां निषेधः । अत्र तत्तत्कालोद्भवा
इति वीप्सावशात् स्वस्वकालोद्भवानां सर्वेषां निषेध इति निष्कर्षः । बहुबीजमि-
त्यनेकबीजमिति केचित् । इतरावयवापेक्षया बीजावयवा यत्र बहवस्तदित्यन्ये ।
अबीजं कन्दलादि । वस्तुतस्तु इदं महानिवन्धेष्वभावान्निर्मूलमेव । आचारमदीपे—
‘वृन्ताकं च कलिङ्गं च बिल्वौदुम्बरभिः सटाः । उदरे यस्य जीर्यन्ते तस्य दूरतरो
हरिः ॥’ तथापरार्के देवलः—‘ब्रह्मचर्यं तथाशौचं सत्यमामिषवर्जनम् । व्रतेष्वेतानि
चत्वारि वरिष्ठानीति निश्चयः ॥’

आमिषानि चोक्तानि रामार्चनचन्द्रिकायां पाद्रे—‘प्राण्यङ्गचूर्णं चर्माम्बु जम्बीरं
बीजपूरकम् । अयज्ञशिष्टमापादि यद्विष्णोरनिवेदितम् ॥ दग्धमन्नं मसूरं
च मांसं चेत्यष्टधामिषम् । रुच्यं तत्तद्देशलभ्यं सुप्ते देवे विवर्जयेत् ॥’
पाद्रे कार्तिकमाहात्म्ये—‘गोच्छागीमहिषीदुग्धादन्यदुग्धादि चामिषम् । धान्ये
मसूरिकाः प्रोक्ता अन्नं पर्युपितं तथा ॥ द्विजक्रीता रसाः सर्वे लवणं भू-
मिजं तथा । ताम्रपात्रस्थितं गव्यं जलं पल्वलसंस्थितम् ॥ आत्मार्थं पाचितं चान्न-
मामिषं तत् स्मृतं बुधैः ॥’ तथा—‘निष्पावान् राजमाषांश्च मसूरं संधितानि च ।
वृन्ताकं च कलिङ्गं च सुप्ते देवे विवर्जयेत् ॥’ संधितानि लवणशाकादीनि । तत्रैव
विष्णुधर्मे—‘चतुर्वर्षीह मासेषु हविष्याशी न पापभाक् ।’ हविष्याणि तु पृथ्वीच-
न्द्रोदये भविष्ये—‘हैमन्तिकं सितास्त्रिन्नं धान्यं मुद्गा यवास्तिलाः । कलायकजुनी-
वारवास्तुकं हिलमोचिका ॥ पट्टिका कालशकं च मूलकं केमुकेतरत् । कन्दः सै-
न्धवसामुद्रे गव्ये च दधिसर्पिपी ॥ पयोनुद्धृतसारं च पनसाम्रहरीतकी । पिप्पली
जीरकं चैव नागरङ्गं च तिन्तिणी ॥ कदलीलवलीधात्रीफलान्यशुड-
मैक्षवम् । अतैलपकं मुनयो हविष्याणि प्रचक्षते ॥’ इति । सितास्त्रिन्नं
अनूपमपकं धान्यं च तन्दुलाः । केमुकं ‘केमुता’ इति प्राच्येषु प्रसिद्धः कन्दः । ‘कला-
यस्तु सतीनकः’ इत्यमरः । ‘बडूरी’ इति प्रसिद्धं धान्यम् । मदनरत्रेप्येवम् । अगस्ति-
संहितायां हैमन्ताद्युक्ता—‘नारीकेलफलं चैव कदली लवली तथा । आम्रमामलकं
चैव पनसं च हरीतकी ॥ व्रतान्तरप्रशस्तं च हविष्यं मन्वते बुधाः ॥’ अन्यान्यपि

आमिषपरि
गणनम् ।

हविष्यपरि
संख्यानम् ।

व्रतान्युक्तानि हेमाद्रौ भविष्ये—‘स्त्री वा नरो वा मद्भक्तो धर्मार्थं सुदृढव्रतः ॥ गृ-
हीयान्नियमानेतान् दन्तधावनपूर्वकान् । तेषां फलानि वक्ष्यामि तत्कर्तृणां पृथक्
पृथक् ॥ मधुरस्वरो भवेद्राजा पुरुषो गुडवर्जनात् । तैलस्य वर्जनाद्रा-
जनं सुन्दराङ्गः प्रजायते ॥ कटुतैलपरित्यागाच्छत्रुनाशः प्रजायते ।
योगाभ्यासी भवेद्यस्तु स ब्रह्मपदमाप्नुयात् । ताम्बूलवर्जनाद्भोगी रक्तकण्ठश्च जा-
यते ॥ घृतत्यागाच्च लावण्यं सर्वस्निग्धतनुर्भवेत् । शाकपत्राशनाद्भोगी अपक्वादो-
मलो भवेत् ॥ भूमौ प्रस्तरशायी च विप्रो मुनिवरो भवेत् । एकान्तरोपवासेन ब्र-
ह्मलोके महीयते ॥ धारणान्नखरोम्णां च गङ्गास्नानफलं लभेत् । मौनव्रती भवे-
द्यस्तु तस्याज्ञास्खलिता भवेत् ॥ भूमौ भुङ्क्ते सदा यस्तु स पृथिव्याः पतिर्भवेत् ।
प्रदक्षिणशतं यस्तु करोति स्तुतिपाठकः ॥ हंसयुक्तविमानेन स च विष्णुपुरं व्र-
जेत् । अयाचितेन प्राप्नोति पुत्रान् धर्म्यान्विशेषतः ॥ पष्ठान्नकालभोक्ता यः कल्प-
स्थायी भवेदिति । पर्णेषु यो नरो भुङ्क्ते कुरुक्षेत्रफलं लभेत् ॥ गुडवर्जी नरो दद्या-
त्तद्भृतं ताम्रभाजनम् । सहिरण्यं नरश्रेष्ठ लवणस्याप्ययं विधिः ॥ सुप्ते देवे तु यो
विष्णोः शिवस्याङ्गणमर्चयेत् । पञ्चवर्णैस्तु यो नित्यं स्वस्तिकैः पद्मकैस्तथा ॥ स
याति रुद्रलोकं हि गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥’

अथैषां समाप्तौ कार्तिक्यां दानानि । ‘एकभुक्तव्रते दम्पती संपूज्य धेनुर्देया,
नक्ते वस्त्रयुगं, एकान्तरोपवासे गौः, भूशयने शय्या, पष्ठकालभोजने
गौः, ब्रीहिगोधूमादित्यागे हैमव्रीह्यादि, कृच्छ्रे गोयुगं, शाकाशने
गौः पयोव्रते च, दधिमधुघृतव्रतेषु वासो गौश्च, ब्रह्मचर्ये स्वर्णमूर्तिः, ताम्बूलव्रते
वासोयुगं, मौने घृतकुम्भो वस्त्रयुगं घण्टा च, देवाग्रे रङ्गमालिकाकरणे धेनुर्हैमपद्मं
च, दीपिकाव्रते दीपिका वासोयुगं च, भूमिभोजने पर्णभोजने च कांस्यपात्रं गौश्च,
चतुष्पथदीपे गोग्रासे च गोघृषौ, प्रदक्षिणशते वस्त्रम्, अनुव्रतेषु स्वर्णं गौश्च’ इत्यादि
हेमाद्रौ ज्ञेयम् । तथाच भार्गवार्चनदीपिकायां पाद्रे—‘शयनीबोधिनीमध्ये शमीदूर्वा-
पमार्गकैः । भृङ्गराजेन देवांस्तु नार्चयित कदाचन ॥ हेमाद्रौ पाद्रे—‘आपाढादि-
चतुर्मासानभ्यङ्गं वर्जयेन्नरः । समाप्तौ च पुनर्दद्यात्तिलतैलयुतं घटम् ॥ आपाढा-
दिचतुर्मासं वर्जयेन्नखकृन्तनम् । घृन्ताकं गृञ्जनं चैव मधु सर्पिर्घटान्वितम् ॥ कार्ति-
क्यां तत्पुनर्हैमं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥’ अन्यान्यपि केशकर्तृनादिवर्जनसंकल्पानुरू-
पाणि पृथ्वीचन्द्रोदये ज्ञेयानि । दौडरानन्दे स्कान्दे—‘एकान्तरं द्वयन्तरं वा कुर्या-
न्मासोपवासकम् । अनोदनं फलाहारं नक्तव्रतमथापि वा ॥’

अत्रैव तत्समुद्राधारणमुक्तं रामार्चनचन्द्रिकायां भविष्ये—‘शयन्यां चैव दो-

पिनी ग्राह्या । अत्रैव शिवशयनोत्सव उक्तो हेमाद्रौ वामनपुराणे—‘पौर्णमास्या-
 शिवशयनोत्सव । मुमानाथः स्वपते चर्मसंस्तरे । वैय्याघ्रे च जटाभारं समुद्रध्याहिवर्षणा ॥’
 मदनरत्नेष्वेवम् । इयं च प्रदोषव्यापिनी । अत्रैव व्यासपूजोक्ता । तत्र
 त्रिमुहूर्ता चेत् परैवेति संन्यासपद्धतौ । ‘त्रिमुहूर्ताधिकं ग्राह्यं पर्व क्षौरप्रणामयोः ।’
 इति वचनात् ॥

इति श्रीरामकृष्णभट्टात्मजदिनकरभट्टानुजकमलाकरभट्टकृते
 निर्णयसिन्धौ आपाढः समाप्तः ॥

कर्कसंक्रान्तौ पूर्वं त्रिंशदण्डाः पुण्यकालः । सूर्योदयोत्तरं संक्रमे तु परत एव
 पुण्यम् । रात्रौ तु निशीथात् प्राक् परतश्च संक्रमेऽपराके हेमाश्वनन्तभट्टादिमते पूर्वोत्त-
 कर्कसंक्रान्ति- निर्णयः । रदिनयोः पञ्च नाड्यः पुण्यकालः । ‘धनुर्मौनावतिक्रम्य कन्यां च
 मिथुनं तथा । पूर्वापरविभागेन रात्रौ संक्रमते रविः ॥ दिनान्ते पञ्च
 नाड्यस्तु तदा पुण्यतमाः स्मृताः । उदयेपि तथा पञ्च दैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥’ इति
 स्कान्दोक्तेः । ‘पूर्वापरविभागेनेति मकरकर्कभिन्नसंक्रान्तिपरम् । वक्ष्यमाणवचो-
 विरोधात्’ इत्युक्तं मदनरत्ने । तेनायमर्थः—रात्रौ पूर्वभागे मकरे उदये पञ्च नाड्यः
 पुण्यकालः । रात्रावपरभागे कर्कटे दिनान्ते पञ्च नाड्यः पुण्यकालः । विषुवतोस्तु
 पूर्वदिने पञ्चापरदिने च पञ्चेति वाक्यान्तरानुरोधात् । तेन हेमाद्रिमाधवयोः सर्व-
 वचनानां चाविरोधः । माधवमते त्वर्धरात्रे तदूर्ध्वं वा संक्रान्तौ दक्षिणायने पूर्वमेव
 दिनं ग्राह्यम् । ‘यावन्नोदयते रविः’ इति वृद्धगार्ग्योक्तेः । ‘मिथुनात् कर्कसंक्रा-
 न्तिर्यदि स्यादंशुपालिनः । प्रभाते वा निशीथे वा तदा पुण्यं तु पूर्वतः ॥’ इति
 भविष्योक्तेश्च पूर्वदिन एव पुण्यम् । दक्षिणात्यास्त्वेतदेवाद्विद्यन्ते । अत्र रात्रावपि
 स्नानादि भवतीत्युक्तं प्राक् । अत्र दानोपवासादि पूर्वमुक्तम् । तथा कर्क केशादि-

१-आपाढेऽधिमासे सति तस्मिन्वर्षे एव शुद्धापाढे कोकिलाव्रतकरणसंप्रदायस्तु निर्मूलः । तथाच व्र-
 तराजे वाराहे—‘आपाढौ द्वौ यदा स्यातां कोकिलायास्तदार्चनम् । तथा या कुरुते नारी न सा वैधव्यमाप्नु-
 यात् ॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि मन्त्रैः पौराणिकैर्भुतम् । मलमासे त्वतिक्रान्ते शुद्धापाढे समागते ॥’ इत्युक्तिस्तु
 मलमासे प्राप्ते सति शुद्धमास एव व्रतनिर्णयपरा । इति धर्मसिन्धुकाराशयः । २-संन्यासिनां चातुर्मास्यावास-
 सकल्पाहस्वेन क्षौरव्यासपूजादिक विहितम् । तत्रादौ क्षौरं विधाय द्वादश मृत्तिकास्नानानि प्राणायामादि-
 विधिं च कृत्वा व्यासपूजा कुर्यात् । पूजान्ते ‘असति प्रतिबन्धे चतुरो वार्षिकान्मासानिह वसामि’ इति
 मनसा संकल्प्य—‘अहं तावन्नित्यस्यामि सर्वभूतहिताय वै । प्रायेण प्राश्यामि प्राणिसकुलं वर्त्म दृश्यते ॥
 अतस्तेषामहिंसार्थं पक्षान्वै श्रुतिसंश्रयान् । स्थास्यामधतुरो मासानत्रैवासाति पादके ॥’ इति वाचिकसकल्यं
 कुर्यात् । ततो गृहस्थाः प्रतिब्रूयुः—‘निवसन्तु सुखेनान गमिष्यामः कृतार्थताम् । यथाशक्ति च शुश्रूषा करि-
 ष्यामो नय मुदा ॥’ इति विशेषो धर्मसिन्धावुक्तः । अन्योऽपि सविस्तरविधिस्तत एवावगन्तव्यः ।

कर्तनं निपिद्धम् । ' कुम्भे कर्कटके वापि कन्यायां कार्मुके रवौ । रोमखण्डं गृ-
हस्थस्य पितृन् प्राशयते यमः ॥ ' इति सुमन्तुवचनादित्युक्तं जीवत्पितृकनिर्णये
गुरुभिः ॥

अथ नदीनां रजोदोषः । हेमाद्रावत्रिः—' सिंहकर्कटयोर्मध्ये सर्वा नद्यो र-
जस्वलाः । न स्नानादीनि कर्माणि तासु कुर्वीत मानवः ॥ ' इदं च क्षुद्रनदीषु ।

सिंहकर्कयो
क्षुद्रनदीषु स्नान
निषेधः ।
' सिंहकर्कटयोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः । तासु स्नानं न कुर्वीत
वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥ ' इति व्याघ्रोक्तेः । मात्स्ये त्वगस्त्योदयाव-

धित्वमुक्तम् । ' यावन्नोदेति भगवान् दक्षिणाशाविभूषणः । ताव-
द्रजोमहानद्यः करतोयाः प्रकीर्तिताः ॥ ' करतोया अल्पतोयाः । तथा कात्या-
यनः—' याः शोषमुपगच्छन्ति ग्रीष्मे कुसरितो भुवि । तासु प्राटपि न स्नायादपूर्णे
दशवासरे ॥ ' इदं चापदि । स्मृतिसंग्रहे—' धनुःसहस्राण्यष्टौ तु गतिर्यासां न वि-
द्यते । न ता नदीशब्दवहा गर्तास्ताः परिकीर्तिताः ॥ ' महानदीषु तु भविष्ये
उक्तम्—' आदौ तु कर्कटे देवि महानद्यो रजस्वलाः । त्रिदिनं च चतुर्थे हि शुद्धाः
स्युर्जाह्नवी यथा ॥ ' महानद्यश्च ब्राह्मे—' गोदावरी भीमरथी तुङ्गभद्रा च वेणिका ।
तापी पयोणी विन्ध्यस्य दक्षिणे तु प्रकीर्तिताः ॥ भागीरथी नर्मदा च यमुना च
सरस्वती । विशोका च विहस्ता च विन्ध्यस्योत्तरसंस्थिताः ॥ द्वादशैता महानद्यो
देवर्षिक्षेत्रसंभवाः ॥ ' मदनरत्ने पुराणान्तरे—' महानद्यो देविका च कावेरी वज्ररा
तथा । रजसा तु प्रदुष्टाः स्युः कर्कटादौ त्र्यहं नृप ॥ ' कात्यायनः—' कर्कटादौ
रजोदुष्टा गोमती वासरत्रयम् । चन्द्रभागा सती सिन्धुः शरयूर्नर्मदा तथा ॥ '
इदं गङ्गाद्यतिरिक्तविषयम् । ' गङ्गा च यमुना चैव पुक्षजाता सरस्वती । रजसा
नाभिभूयन्ते ये चान्ये नदसंज्ञिताः ॥ शोणसिन्धुहिरण्याख्याः कोकलोहितघर्घराः ।
शतद्रूश्च नदाः सप्त पावनाः परिकीर्तिताः ॥ ' इति देवलोक्तेः । यत्तु—' प्रथमं कर्कटे
देवि त्र्यहं गङ्गा रजस्वला । ' इत्यादि वचनं तज्जाह्नवीभिन्नगोदावर्यादिगङ्गान्तरप-
रमिति मदनरत्ने । अन्ये त्वन्तर्गत रजोविषयम् । ' गङ्गा धर्मद्रवा पुण्या यमुना च सर-
स्वती । अन्तर्गत रजोदोषाः सर्वावस्थासु चामलाः ॥ ' इति निगमोक्तेः । तीरवा-
सिनां तु रजोदोषो नास्ति । ' न तु तत्तीरवासिनाम् ' इति निगमोक्तेः । रजो-
दुष्टमपि जलं गङ्गाजलयोगे पावनम् । ' गङ्गाम्मसा समायोगाद्दुष्टमप्यम्बु पावनम् । '
इति मात्स्योक्तेः । नूतनकूपादौ तु योगयाज्ञवल्क्यः—' अजा गावो महिष्यश्च ब्रा-
ह्मणी च प्रसूतिका । भूमेर्नवोदकं चैव दशरात्रेण शुध्यति ॥ ' इति । कचित्त्वदोष-
माह व्याघ्रपादः—' अभावे कूपवापीनामनपायिपयोभृताम् । रजोदुष्टेपि पयसि ग्रा-
मभोगो न दुष्यति ॥ ' गौडास्तु—' अन्येनापि समुद्धृते ' इति द्वितीयपादे पाठः ।

तेनोद्धृते न दोषः । तथा च तासु स्नानं नेति प्रागुक्तम् ' इत्याहुः । वशिष्ठोपि-
'उपाकर्मणि चोत्सर्गे भेतस्नाने तथैव च । चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥'
इत्यलं विस्तरेण ॥

श्रावणशुक्लच-
तुर्थी पूर्वयुक्ता ।

श्रावणशुक्लतृतीया मधुसूतवाख्या गुर्जरेषु मसिद्धा । सा परयुता
ग्राह्येति दिवोदासः । श्रावणशुक्लचतुर्थी पूर्वयुता । 'मातृविद्धा गणेश्वरे'
इत्यादिवचनात् ॥

श्रावणशुक्लपञ्चमी नागपूजादौ परैवेति सामान्यनिर्णये उक्तम् । चमत्कार-
चिन्तामणौ- 'पञ्चमी नागपूजायां कार्या पष्ठीसमन्विता । तस्यां तु तु-
पिता नागा इतरा सचतुर्थिका ॥' इति । 'श्रावणे पञ्चमी शुक्ला
संशोक्ता नागपञ्चमी । तां परित्यज्य पञ्चम्यश्चतुर्थीसहिता हिताः ॥'
इति मदनरत्नेभिधानाच्च । तेन परैवेति । अत्र विशेषो हेमाद्रौ भविष्ये- 'श्रावणे
मासि पञ्चम्यां शुक्लपक्षे नराधिप । द्वारस्योभयतो लेख्या गोमयेन विपो-
ल्वणाः ॥ पूजयेद्विधिवद्दीर दधिदूर्वाङ्कुरैः कुशैः । गन्धपुष्पोपहारैश्च ब्राह्म-
णानां च तर्पणैः ॥ ये तस्यां पूजयन्तीह नागान् भक्तिपुरःसराः । न तेषां
सर्पतो वीर भयं भवति कुत्रचित् ॥' इति ॥

श्रावणशुक्लद्वादश्यां दधिब्रतं प्रागुक्तम् । तक्रादीनां तनिषेधः । तत्र दधि-
व्यवहाराभावादिति वक्ष्यते । अत्रैव विष्णोः पवित्रारोपणमुक्तं
हेमाद्रौ विष्णुरहस्ये- 'श्रावणस्य सिते पक्षे कर्कटस्थे दिवाकरे । द्वाद-
श्यां वासुदेवाय पवित्रारोपणं स्मृतम् ॥ द्वादश्यां श्रावणे वापि पञ्च-
म्यामथवा द्विज । आनुकूल्येषु कर्तव्यं पञ्चदश्यामथापि वा ॥' इति । शिवे तु तत्रैव
कालोत्तरे- 'आषाढान्ते चतुर्दश्यां नभस्यनभसोस्तथा । अष्टम्यां च चतुर्दश्यां प-
क्षयोरुभयोः समयम् ॥' इति । अन्यदेवतानां तु वक्ष्यते । अधिवासनं तु दीपिकायाम्-
'गोदोहान्तरिते काले पूर्वद्युर्वाधिवासनम् ।' इति । गौणकालो रामार्चनचन्द्रिका-
याम्- 'पवित्रारोपणं विघ्नाच्छ्रावणे न भवेद्यदि । कार्तिक्यवधिभुक्तास्ते कर्तव्यमिति
नारदः ॥ हेमरौप्यताम्रसौमैः सूत्रैः कौशेयपद्मजैः । कुशैः काशैश्च कार्पासैर्ब्राह्मण्या
कर्तव्यैः शुभैः ॥ कृत्वा त्रिगुणितं सूत्रं त्रिगुणीकृत्य शोधयेत् । तत्रोत्तमं पवित्रं तु
षष्ठ्या सह शतैस्त्रिभिः ॥ सप्तत्या सहितं द्वाभ्यां शताभ्यां मध्यमं स्मृतम् । साशी-

१-चातुर्मास्ये भक्ष्याभक्ष्यविचारे 'द्वितीये मासि कर्तव्यं दधिब्रतम्-' इत्यादिनेत्यर्थः । अस्यामेव द्वादश्यां
मासं कृतस्य शाकवर्जनव्रतस्य साद्वृत्तायै 'ब्राह्मणाय शाकदानं करिष्ये' इति संकल्प्य ब्राह्मणं संपूज्य- 'उपा-
यनमिदं देव व्रतसंपूर्तिहेतवे । शाकं तु द्विजवर्गोय सहिरण्यं ददाम्यहम् ॥' इत्यादिमन्त्रेण पक्रमार्गं वा शाकं
दद्यात् । ततो- 'दधि मादयदे मासि वर्जयिष्ये भद्रा हरे ।' इत्येतच्च संकल्पयेत् । इति धर्मसिन्धुः । २ माद्र-
पदमासनिर्णये शुक्लद्वादश्यां दुग्धव्रतविचारे 'एवं दधिब्रते न तक्रादीनां निषेधः' इत्यादिनेत्यर्थः ।

तिना शतेनैव कनिष्ठं तत्समाचरेत् ॥ साधारणपवित्राणि त्रिभिः सूत्रैः समाचरेत् ।
उत्तमं तु शतग्रन्थि पञ्चाशद्ग्रन्थि मध्यमम् ॥ कनिष्ठं तु पवित्रं स्यात् पद्मत्रिंशद्ग्रन्थि
शोभनम् । पद्मत्रिंशच्चतुर्विंशद्वादशेति च केचन ॥ चतुर्विंशद्वादशाष्टावित्येके शु-
नयो विदुः ॥' हेमाद्रौ विष्णुरहस्ये तन्यथोक्तम्—'अष्टोत्तरशतं कुर्याच्चतुःपञ्चाशदेव
वा । सप्तविंशतिरेवाथ ज्येष्ठमध्यकनीयसम् ॥ अधमं नाभिमात्रं स्याद्रूमात्रं द्विती-
यकम् । मलम्बतो जानुमात्रं प्रतिमायां निगद्यते ॥' शिवपवित्रं तु तत्रैव शैवागमे—
'एकाशीत्यथवा सूत्रैस्त्रिंशता वाष्टयुक्तया । पञ्चाशता वा कर्त्तव्यं तुल्यग्रन्थ्यन्तराल-
कम् ॥ द्वादशाङ्गुलमानानि व्यासादष्टाङ्गुलानि वा । लिङ्गविस्तारमानानि चतुरङ्गु-
लानि च ॥' इति । अधिकारिणोपि तत्रैव विष्णुरहस्ये—'ब्राह्मणः सत्रियो
वैश्यस्तथा स्त्री शूद्र एव च । स्वधर्मावस्थिताः सर्वे भक्त्या कुर्युः पवित्रकम् ॥'
तथा—'अतोदेवेति मन्त्रेण द्विजो विष्णो निवेदयेत् । शूद्रस्य मूलमन्त्रो वा येन वा
पूजयेद्भरिम् ॥' एतच्च नित्यम् । 'न करोति विधानेन पवित्रारोपणं तु यः । तस्य
सांवत्सरी पूजा निष्फला मुनिसत्तम ॥ तस्माद्भक्तिसमायुक्तैर्नरैर्विष्णुपरायणैः ।
वर्षे वर्षे प्रकर्त्तव्यं पवित्रारोपणं हरेः ॥' इति तत्रैवोक्तेः । देवताविशेषे त्रिययोपि
तत्रैव—'धनदश्च रमा गौरी गणेशः सोमराड् गुहः । भास्करश्चण्डिका वा च वायु-
किश्च तथर्षयः ॥ चक्रपाणिर्गणेशश्च शिवो ब्रह्मा तथैव च । प्रतिपत्प्रभृतिप्वेताः पू-
ज्यास्तिथिषु देवताः ॥ यथोक्ताः शुरुपक्षे तु त्रिययः श्रावणस्य च ॥' इति । त-
था हेमाद्रौ कालोत्तरे—'चतुर्दश्यामथाष्टम्यां सर्वसाधारणं तु तत् ।' इति । तत्प्र-
कारस्तु रामार्चनचन्द्रिकायां यथा—'ततस्तानि पवित्राणि वैणवे पटले शुभे । सं-
स्थाप्य शुचिवस्त्रेण पिपाथ पुरतो न्यसेत् ॥ अरत्रिसंमितां वेणीं कुर्यात् पद्मत्रिंशता
शुभैः । क्रियालोपविधातार्यं यत्तया विहितं प्रभो ॥ मर्यतत् क्रियते देव तव तृष्ट्यै
पवित्रकम् । न मे विघ्नो भवेदेव कुरु नाथ दयां मयि । सर्वथा सर्वदा विष्णो मम
त्वं परमा गतिः ॥ उपरासेन देव त्वां तोषयामि जगत्पते । कामकोपादयोप्येते न
मे स्युर्धतयातकाः । अद्यप्रभृति देवेश यावद्वैशेषिकं दिनम् । तावद्रक्षा तया कार्या
सर्वस्यास्य नमोस्तु ते ॥' इति देवं संप्रार्थ्य कुम्भं संस्थाप्य तत्र वंशपात्रे—'ॐ सांव-
त्सरस्य यागस्य पवित्रीकरणाय भो । विष्णुलोकात्पवित्राय आगच्छेद् नमोस्तु
ते ॥' अनेन मूलेन चावायोत्तममध्यमकनिष्ठेषु विष्णुब्रह्मरुद्रान्, सत्त्वरजस्तमांसि,
वेदत्रयं, वनमालायां मरुतिं चावाप्त त्रिमूर्त्यां ब्रह्मविष्णुरुद्रान्, ग्रन्थिषु क्रिया, पारु-
षी, वीरा, रिजया, ईशा, अपराजिता, मनोन्मनी, जया, भद्रा, मुक्तिथेत्यावाप्य संपूज्य—
'ॐ संवत्सरकृतार्चायाः संपूर्णफलदोपि यन् । पवित्रारोपणार्पितत्तुल्य कंधर ते नमः ॥
विष्णुतेजोद्भवं रम्यं सर्वपातकनाशनम् । सर्वकामप्रदं देव तवाग्रे धारयाम्यहम् ॥'

इति देवकरे मङ्गलसूत्रं बद्ध्वा देवं संपूज्य निमन्त्रयेत्—‘आमन्त्रितोसि देवेश पुराणपु-
रुपोत्तम । मातस्त्वां पूजयिष्यामि सान्निध्यं कुरु केशव ॥ क्षीरोदधिमहानागशय्या-
वस्थितविग्रह । मातस्त्वां पूजयिष्यामि सन्निधौ भव ते नमः ॥ निवेदयाम्यहं तुभ्यं
मातरेतत् पवित्रकम् । सर्वथा सर्वदा विष्णो नमस्तेस्तु प्रसीद मे ॥ ’ ततः पुष्पाञ्ज-
लिं दत्त्वा रात्रौ जागरणं कुर्यादिति अधिवासनम् । प्रातर्नित्यपूजां कृत्वा गन्धदू-
र्वाक्षतयुतं पवित्रमादाय—‘ ॐ देवदेव नमस्तुभ्यं गृहाणेदं पवित्रकम् । पवित्रीकर-
णार्थाय वर्षपूजाफलमदम् ॥ पवित्रकं कुरुष्वद्य यन्मया दुष्कृतं कृतम् । शुद्धो भ-
वाम्यहं देव सत्प्रसादान्महेश्वर ॥ ’ मूलसंपुटितेनानेन दत्त्वाङ्गदेवताभ्यो नाम्ना
समर्प्य महानैवेद्यं दत्त्वा नीराज्य—‘ मणिविद्रुममालाभिः ’ इत्यादिभिर्दमनारोपणो-
क्तमन्त्रैः प्रार्थयित्वा गुरवे ब्राह्मणेभ्यश्च दत्त्वा स्वयं धारयेत् । तथा—‘ मासं पक्षम-
होरात्रं त्रिरात्रं धारयेत्तथा । देवे तं सूत्रसंदर्भे देशकालविवक्षया ॥ ’ अकरणे तु
तत्रैव—‘ पवित्रारोपणं काले न करोति कथंचन । तदायुतं जपेन्मन्त्रं स्तोत्रं वापि
समाहितः ॥ ’ इत्युक्तम् ॥ इति पवित्रारोपः ॥

श्रावणशुक्लचतुर्दशी पूर्वयुता ग्राह्या । अत्र वक्तव्यो विशेषश्चैत्रचतुर्दश्यामुक्तः ।
अथोपाकर्म । तत्र बहुचानां प्रयोगपारिजाते शौनकः—‘अथातः श्रावणे मासे श्रव-
णर्क्षयुते दिने । श्रावण्यां श्रावणे मासि पञ्चम्यां हस्तसंयुते ॥ दिवसे विदधीतैतदु-
पाकर्म यथोदितम् । अध्यायोपाकृतिं कुर्यात्तत्रौपासनवह्निना ॥ ’

उपाकर्मविधिः ।

इति । अत्र पौर्णमास्युपसंहारन्यायेन यजुर्वेदिपरेति हेमाद्रिः । अत्र
हस्तयुक्ता पञ्चम्युक्ता । कारिकापि—‘ तन्मासे हस्तयुक्तायां पञ्चम्यां वा तदि-
ष्यते । ’ इति । केवलपञ्चम्यां हस्तयुतेन्यस्मिन् दिने इति तु हेमाद्रिः । उपासनवह्नि-
नेति तु ‘कर्मद्वयमिदं केचिल्लौकिकाग्नौ प्रकुर्वते । ’ इति कारिकोक्तलौकिकाग्निना वि-
कल्प्यते । तत्र ‘अप्यध्याप्यैरन्वारब्धः ’ इति सूत्रात् सशिष्यत्वे तदधिकारिकस्या-
चार्याग्नौ नान्यस्याग्नावन्यो जुहुयादिति निषेधाल्लौकिक एव । तदभावे तु स्मार्त
इति निर्गर्वः । यद्यपि दीपिकायां—‘वेदोपाकृतिरोपधिप्रजनने पक्षे सिते श्रावणे’
इति शुक्लपक्षोपि सर्वेषां मुख्यकालत्वेनोक्तः, वक्ष्यमाणगार्ग्यवचनेन छन्दोगान्
प्रति विहितस्य तस्याविरोधिनः सर्वान् प्रति प्रवृत्तिश्च । तथापि श्रावणमाससंब-
न्धस्य सूत्रोक्तत्वात् कृष्णपक्षेपि कार्यमिति वृद्धाः । तथाच सूत्रम्—‘अथातोऽध्यायो-
पाकरणमोपधीनां प्रादुर्भावे श्रवणेन श्रावणस्य पञ्चम्यां हस्तेन वा । ’ अत्र श्रवणो
मुख्योऽन्ये गौणाः । तस्याहर्द्वययोगे हेमाद्रौ व्यासः—‘ धनिष्ठासंयुतं कुर्याच्छ्रावणं
कर्म यद्भवेत् । तत् कर्म सकलं ज्ञेयमुपाकरणसंज्ञितम् ॥ श्रवणेन तु यत् कर्म धुत्तरा-
षाढसंयुतम् । संवत्सरकृतोऽध्यायस्तत्क्षणादेव नश्यति ॥ ’ इति । गार्ग्योपि—‘ उ-

दयव्यापिनीत्वेव विष्ण्वर्क्षे चन्द्रिकाद्वयम् । तत्कर्म सकलं ज्ञेयं तस्य पुण्यं त्वनन्तकम् ॥
 इति पूर्वद्युत्तरापाठयोगे परेद्युः श्रवणाभावे घटिकाद्वयन्यूने वा पञ्चम्यादौ कार-
 यम्, न तु पूर्वविद्धायां संगवमात्रे । अपवादाभावात् । किञ्च परेद्युः संगवास्पर्शे
 निषिद्धपूर्वाग्रहणे किं मानम् । संगववाक्यं श्रवणवाक्यं चेति चेत् तर्हि ब्रीहिवा-
 क्यादश्वशफवाक्याच्च मापमिश्राणामप्युपादानं स्यादिति महत्पाण्डित्यं निषेधानुप्र-
 वेशान्नैरपेक्ष्यकाया नेति चेत् इहापि तुल्यम् । एतेन पर्वाण्यौदयिकं व्याख्यातम् । नि-
 पेधानुप्रवेशस्योभयत्र तुल्यत्वात् । श्रवणयुतदिने संक्रान्त्यादौ तु—‘उपाकर्म न कु-
 र्वन्ति क्रमात्सामर्ग्यजुर्विदः । ग्रहसंक्रान्तियुक्तेषु हस्तश्रवणपर्वसु ॥’ इति हेमाद्रौ
 निषेधात्पञ्चम्यादयो ग्राह्याः । मदनरत्नेपि—‘यदि स्याच्छ्रावणं पर्व ग्रहसंक्रान्ति-
 दूषितम् । स्यादुपाकरणं शुक्लपञ्चम्यां श्रावणस्य तु ॥ स्मृतिमहार्णवे—‘संक्रान्तिर्ग्र-
 हणं वापि यदि पर्वणि जायते । तन्मासे हस्तयुक्तायां पञ्चम्यां वा तदिष्यते ॥’
 तत्रापि प्रयोगपारिजाते वृद्धमनुकात्यायनौ—‘अर्धरात्रादधस्ताच्चेत्संक्रान्तिर्ग्रहणं
 तदा । उपाकर्म न कुर्वीत परतश्चेन्न दोषकृत् ॥’ इति । मदनरत्ने गार्ग्योपि—
 ‘यद्यर्धरात्रादुपाकृतु ग्रहः संक्रम एव च । नोपाकर्म तदा कुर्याच्छ्रावण्यां श्रवणेपि
 वा ॥’ एतेन ग्रहणसंक्रान्तिकाले श्रवणसत्त्वे एव निषेधो नार्वागिति मूर्खशङ्का
 परास्ता । ग्रहविशिष्टानां हस्तश्रवणपर्वणां प्रत्येकं निषेधे तद्युतोपाकर्मनिषेधे च वि-
 शिष्टोद्देशे वाक्यभेदात् । पञ्चम्यां संक्रान्तौ निषेधाभावापत्तेश्च । तेनार्धरात्रात् पूर्वं
 ग्रहसंक्रमसत्त्वे एवोपाकर्मनिषेधो न तद्योगे एव । यत्तु—‘प्रतिपन्मिश्रितेनैव नोत्त-
 रापाठसंयुते । श्रवणे श्रावणं कुर्युर्ग्रहसंक्रान्तिवर्जिते ॥’ इति प्रतिपन्मिश्रनिषेधकं व-
 चनं तन्निर्मूलम् । अत्र च—‘वेदोपाकरणे प्राप्ते कुलीरे संस्थिते रवौ । उपाकर्म न
 कर्तव्यं कर्तव्यं सिंहयुक्तके ॥’ इति वचनं देशान्तरविषयम् । ‘नर्मदो-
 त्तरभागे तु कर्तव्यं सिंहयुक्तके । कर्कटे संस्थिते भानाबुपाकुर्यात्तु दक्षिणे ॥’
 इति बृहस्पतिवचनादिति प्रयोगपारिजातेनोक्तम् । पराशरमाधवीयेष्वेवम् ।
 सामगानां सिंहस्थरवाकुक्तेस्तद्विषय इदं पुरोडाशचतुर्धाकरणवदुपसंह्रियते ।
 तेषामेव देशव्यवस्था न तु बहुचादिपरम् । तेषां सूत्रे चान्द्रश्रावणोक्तेः । सौरे
 पञ्चम्ययोगात् इति तु वयं पश्यामः । यत्तु कालादर्शे—‘अध्यायानामुपाकर्म
 श्रावण्यां तैत्तिरीयकाः । बहुचाः श्रवणे कुर्युः सिंहस्योर्को भवेद्यदि ॥ सहस्तशुक्ल-
 पञ्चम्यां वा तद्ग्रहणसंक्रमे । असिंहार्के प्रौष्ठपद्यां श्रवणेन व्यवस्थया ॥’ इति । तन्मू-
 लाख्येनाविहितम् । श्रावणे सस्यानुद्गमादौ तु बहुचपरिशिष्टे—‘अवृष्ट्यौपधयस्तस्मि-
 न्मासे तु न भवन्ति चेत् । तदा भाद्रपदे मासि श्रवणेन तदिष्यते ॥’ इति । तत्रा-
 प्यनुद्गमे तु—‘कुर्यादेवं तद्गार्धिकमित्याचक्षते’ इति सूत्रात् । वर्षर्तौ भवं वार्षिकम् ।

एतच्च शुक्रास्तादावपि कार्यम् । 'उपाकर्मोत्सर्जनं च पवित्रदमनार्पणम् ।' इति दम-
नारोपे लिखितवचनात् । 'नित्ये नैमित्तिके जप्ये होमे यज्ञक्रियासु च ।' उपाक-
र्मणि चोत्सर्गे ग्रहवेधो न विद्यते ॥' इति प्रयोगपारिजाते संग्रहोक्तेः । पर्वणि ग्र-
हणे सति पूर्वं त्रिरात्रादिवेधाभावं वक्तुमिदम् । तेन पर्वणि ग्रहणेपि चतुर्दश्यां श्रवणे
कार्यमिति हेमाद्रिः । अस्ते प्रथमारम्भस्तु न भवति । 'गुरुभार्गवयोर्मौढ्ये बाल्ये वा
वार्द्धकेपि वा । तथाधिमाससंसर्पमलमासादिषु द्विजे ॥ प्रथमोपाकृतिर्न स्यात्कृतं
कर्म विनाशकृत् ॥' इति तत्रैव कश्यपोक्तेः । अत्र प्रथमारम्भे वृद्धिश्राद्धं कुर्यादिति
नारायणवृत्तौ । एतच्चाधिमासे न कार्यम् । 'उपाकर्म तथोत्सर्गः प्रसवाहोत्सवाष्टकाः
मासवृद्धौ परे कार्या वर्जयित्वा तु पैतृकम् ॥' इति ज्योतिःपराशरोक्तेः । 'उत्कर्षः
कालवृद्धौ स्यादुपाकर्मादिकर्मणि । अभिषेकादिवृद्धीनां न तूत्कर्षो युगादिषु ॥'
इति कात्यायनोक्तेश्च । यत्तु—'उपाकर्मणि, चोत्सर्गे हेतदिष्टं वृषादितः ॥' इति ऋष्य-
शृङ्गवचनं तत्सामगविषयम् । तेषां सिंहार्क एवोक्तेः ॥

एतच्चापराह्णे कार्यम् । 'उपाकर्मापराह्णे स्यादुत्सर्गः प्रातरेव तु ।' इति । 'अध्या-
यानामुपाकर्म कुर्यात्कालेपराह्निके । पूर्वाह्णे तु विसर्गः स्यादिति वेदविदो विदुः ॥'

इति च हेमाद्रौ गोविण्डोक्तेः । वस्तुतस्तु—'भवेदुपाकृतिः पौर्णमास्यां
पूर्वाह्ण एव तु ।' इति प्रचेतसो वचनात् पूर्ववाक्यं सामगविषयम् ।
तेषामपराह्ण एवोक्तेरित्यनुपदं वक्ष्यते । दीपिकापि—'अस्य तु विधेः
पूर्वाह्निकालः स्मृतः' इति । याज्ञुषास्तु पर्वणि कुर्युः । तच्चापस्तम्बैरौदयिकं ग्राह्यम-
न्यैस्तु पूर्ववत् । 'पर्वण्यौदयिके कुर्युः श्रावणे तैत्तिरीयकाः । बहुचाः श्रवणे कुर्यु-
र्ग्रहसंक्रान्तिवर्जिते ॥' इति गार्ग्योक्तेः । 'संप्राप्तवाञ्छुतीर्ब्रह्मा पर्वण्यौदयिके पुनः ।
अतो भूतदिने तस्मिन्नुपाकरणमिष्यते ॥' इति कालिकापुराणाच्च । 'अथ चेदोष-
संयुक्ते पर्वणि स्यादुपाक्रिया । दुःखशोकामयग्रस्ता राष्ट्रे तस्मिन् द्विजातयः ॥'
इति मदनरत्ने हेमाद्रौ गार्ग्येण दोषोक्तेः । अत्र शिङ्गाभट्टीये विशेषः—'श्रवणः
श्रावणं पर्व सङ्गवस्पृश्यदा भवेत् । तदैवौदयिकं कार्यं नान्यदौदयिकं भवेत् ॥' प-
राशरमाधवीयेऽपि गार्ग्यः—'श्रावणी पौर्णमासी तु सङ्गवात् परतो यदि । तदैवौद-
यिकी ग्राह्या नान्यदौदयिकी भवेत् ॥' कर्मकालमाह कालादर्शे निगमः—'श्रावण्यां
मौष्ठपद्यां वा प्रतिपत् पण्मुहूर्तकैः । विद्धा स्याच्छन्दसां तत्रोपाकर्मोत्सर्जनं भवेत् ॥'
अत्र पौर्णमासीश्रवणहस्तयोरुपलक्षणम् । तेन तावपि सङ्गवस्पृशी । 'उदये संगवस्पृशे
श्रुतौ पर्वणि चार्कमे । कुर्युर्नभस्युपाकर्म ऋग्यजुःसामगाः क्रमात् ॥' इति पृथ्वीचन्द्रः ।
तेनोदयसङ्गवोभयव्यापिनी मुख्या । परेद्युः सङ्गवाभावे पूर्वद्युरुभयाभावे चैकैकसर्वे
पूर्वेद्युश्चतुर्दशीवेधनिषेधात्सामान्यवाक्यादौदयिकी कर्मपर्याप्ता ग्राह्या न पूर्वा । सङ्ग-

उपाकर्मोत्स-
र्जनविषये काल-
निर्णयः ।

वनिमित्तपूर्वविद्धापवादाभावात् । ‘नान्यदौदयिकी’ इत्यस्य पूर्वविद्धापरत्वाभावात् । तेन भाद्रादौ कालान्तरे स्यान्न तु निषिद्धे । न हि ब्रीह्यलाभे निषिद्धमापग्रहणं युक्तम् । अत एव परेद्युः सङ्गव्याप्तौ पूर्वविद्धानिषेधः । तदभावे तु नेति मूर्खव्यवस्थाप्ययुक्ता, विधिवैषम्यात् । मासनिषेधेपि तथापत्तेश्च । पूर्वविद्धावचनसत्त्वे हि सा युज्यते । एवं श्रवणेपि ज्ञेयम् । तन्न । ‘विष्णवर्षे घटिकाद्वयम्’ इति पूर्वोक्तविरोधात् । तेन मासस्त्यमात्रपरमिदम् । तत्त्वं तु एतच्छुद्धाधिकपरम् । तेन यथाग्निहोत्रादौ सायंप्रातःकालवाधे सामान्ये जीवनावच्छिन्नकाले दर्शादौ वानुष्ठानम् । यथा वा ब्रीह्यश्वशफाद्यभावे यागाक्षिप्तनिषिद्धवर्जद्रव्येण, तथात्र सङ्गवाभावे निषिद्धवर्जकर्मपर्याप्तौदयिके कालान्तरे वानुष्ठानं न तु कदाचिन्निषिद्धे । अपवादाभावे उत्सर्गस्यैव प्राप्तेः । कात्यायनादीनां तु दिनद्वये पूर्वाह्नव्याप्तौ एकदेशस्पर्शं वा पूर्ववेति हेमाद्रिः । यदपि—‘श्रावणी दुर्गनवमी दूर्वा चैव हुताशनी । पूर्वविद्धा प्रकर्तव्या शिवरात्रिर्वलेर्दिनम् ॥’ इति ब्रह्मवैवर्तम्, तद् ब्रह्मपवित्रश्रवणकर्मादिदैवकर्मविषयमिति हेमाद्रिः । अत एव वचनात् कुलधर्मव्रतादावपि पूर्वम् । मदनरत्नेष्वेवम् । मदनपारिजातेपि पूर्वविद्धायां श्रावण्यां वाजसनेयिनामुपाकर्मेत्युक्तम् । मदनरत्ने तु—‘पर्वण्यौदयिके कुर्युः श्रावणं तैत्तिरीयकाः ।’ इति बहुचपरिशिष्टात् बहुचान् मति कर्मविधानार्थं प्रवृत्तेः । तत्र तैत्तिरीयककर्मविध्ययोगात् पूर्वोक्तकालिकापुराणादौ सामान्यतः औदयिकपर्वप्राप्तेस्तन्निषेधेन बहुचानां श्रवणविधानात्तैत्तिरीयकपदमनुवादत्वात् तस्य च मास्यधीनत्वात् । प्राप्तेश्च यजुर्वेदिमात्रपरत्वात्सर्वयजुर्वेद्युपलक्षणार्थम् । अवयुत्यानुवादो वा, न तु विधायकम् । येन विशेषविधिनोपसंहारः स्यात् । अनुवादत्वाल्लक्षणा न दोषः । अन्यथा त्वौदयिकपर्वविशिष्टोपाकर्मादेशेन कर्तृविधौ कर्तृविशिष्टे वा औदयिकपर्वविधौ वाक्यभेदापत्तेः । तस्मात्तैत्तिरीयकपदाविवक्षया सर्वयजुर्वेदिनामौदयिकमेव पर्वत्युक्तम् । तन्न । न तावत् परिशिष्टे बहुचान् मत्येव विधिः । ‘धनिष्ठाप्रतिपद्युक्तत्वात्प्रसूतसमन्वितम् ।’ इत्यादि तदुदाहृते एव परिशिष्टे वेदान्तरधर्मविधीनां दर्शनात् । नाप्यनुवादोयं कालिकापुराणात् । बहुचादीनामपि तदापत्तेः । कुर्युरित्यस्य विधित्वेन तस्यैवार्थवादत्वेनैतत्प्राप्तानुवादित्वाच्च । न च तैत्तिरीयकाणां गृहे तद्विधिरस्ति । येनानुवादः स्यात् । न च वाक्यभेदः । तैत्तिरीयकमात्रस्य कर्ममात्रस्य वा उद्देश्यत्वायोगेन हविरार्तिवत् ‘अष्टवर्षे ब्राह्मणमुपनयीत’ इतिवचागत्याविशिष्टस्योद्देश्यत्वात् । अन्यथोत्तरार्धे बहुचपदस्याप्यविवक्षापत्त्या श्रवणस्य सर्वसाधारण्यापत्तेः । तस्माद्धेमाद्रिमतमेव युक्तमिति दिक् । इदं च शिष्यान्ध्यापयतः । आवसथ्येग्रौ अनध्यापयतो नाधिकार इति कर्कः । श्रावण्यामपि ग्रहणादिदुष्टायां कातीयभिन्नैः प्रौष्ठपद्यां कार्यम् । तैस्तु श्रावणप-

अभ्यां—‘संक्रान्तिग्रहणं वापि पौर्णमास्यां यदा भवेत् । उपाकृतिस्तु पञ्चम्यां कार्या वाजसनेयिभिः ॥’ इति स्मृतिमहार्णवे वाजसनेयिग्रहणादिति हेमाद्रिः । इदं च सूत्रोक्तकालपरत्वात् बहुचपरमपि । सांख्यायनैस्तु हस्ते कार्यम् । आपस्तम्बै-
राथर्वणैश्च प्रौष्ठपद्याम् । यत्तु बौधायनः—‘श्रावण्यां पौर्णमास्यामापाढ्यां वोपाकृ-
त्यम्’ इत्युचे, तत् प्रौष्ठपद्यामपि दोषे आपाढ्यां कार्यमित्येवमर्थम् । तच्छास्त्रीयवि-
पर्यं वा । सामगास्तु श्रावणे हस्ते कुर्युः । ‘बहुचाः श्रावणे चैव हस्तर्क्षे सामवेदिनः ।’
इति निर्णयामृते गोभिलोक्तेः । सोप्युत्तरः । ‘धनिष्ठाप्रतिपद्युक्तं त्वाष्ट्रकक्षसमन्वितम् ।
श्रावणं कर्म कुर्वीरन् ऋग्यजुःसामपाठकाः ॥’ इति मदनरत्नपरिशिष्टोक्तेः । गा-
र्योपि—‘सिंहे रवौ तु पुण्यर्क्षे पूर्वाह्ने विचरे बहिः । छन्दोगा मिलिताः कुर्युस्तसर्गं
स्वस्वछन्दसाम् ॥ शुक्लपक्षे तु हस्तेन उपाकर्मापराह्निकम् ॥’ इति । अविवरे ग्रहा-
दिदोषहीने । विचरेदिति पाठोऽज्ञानकृतः । पुण्यर्क्षे पूर्वाह्ने उत्सर्गः । अपराह्निक-
मुपाकर्मेत्यन्वयः । अन्यस्तु विशेषः पूर्वमेवोक्तः । प्रयोगपारिजाते गोभिलः—‘उपा-
कर्मात्सर्जनं च वनस्थानामपीप्यते । धारणाध्ययनाद्गत्वाद् गृहिणां ब्रह्मचारिणाम् ॥
उत्सर्जनं च वेदानामुपाकरणकर्म च । अकृत्वा वेदजप्येन फलं नाप्नोति मानवः ॥’
सर्वथा लोपे तु कृच्छ्र उपवासश्च । ‘वेदोदितानां नित्यानाम्’ इति मनुना भोज-
नोक्तेः । एवमुत्सर्गेऽपि ॥

अथ प्रसङ्गादत्रैवोत्सर्जनमुच्यते । तच्च पौषमासे रोहिण्यां तत्कृष्णाष्टम्यां वा
कार्यम् । ‘पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा । जलान्ते छन्दसां कुर्यादुत्सर्गं
विधिवद्बहिः ॥’ इति याज्ञवल्क्योक्तेः । श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां चोपाकृतौ क्र-
मेण पौषशुक्लप्रतिपदि माघशुक्लप्रतिपदि वा कार्यम् । ‘अर्धपञ्चमान्मासा-
नधीयीत’ इति तेनैवोक्तेः । अर्धः पञ्चमो येषु सार्धचतुर इत्यर्थः । यत्तु हारीतः—
‘अर्धपञ्चमान्मासानधीत्योर्ध्वमुत्सृजेत् । पञ्चार्धपष्ठान् वा’ इति तदापाठमुपाकर्मवि-
पर्यम् । बौधायनास्तु पौष्यां माघ्यां वा कुर्युः । ‘पौष्यां माघ्यां चोत्सृजेत्’ इति
तत्सूत्रात् । तैत्तिरीयैस्तु तैष्यां कार्यम् । ‘तैष्यां पौर्णमास्यां रोहिण्यां वा विरमेत्’
इति तत्सूत्रात् । तैत्तिरीयैस्तु तैष्यां कार्यम् । ‘तैष्यां पौर्णमास्यां रोहिण्यां वा विरमे-
त्’ इति तत्सूत्रात् । बहुचैस्तु माघ्यां कार्यम् । ‘अध्यायोत्सर्जनं माघ्यां पौर्णमास्यां
विधीयते ।’ इति कारिकोक्तेः । कातीयास्तु भाद्रपदे कुर्युः । ‘उत्सर्गश्चेति नन्दा-
दितिव्यां प्रौष्ठपदेऽपि वा ।’ इति कात्यायनोक्तेः । सामगास्तु सिंहार्के पुण्ये कुर्युः ।
तथाच सिंह रवौ इति गार्ग्यवचनं पूर्वमुक्तम् । सर्वैरुपाकर्मदिने वा कार्यम् ।
‘पुण्ये तूत्सर्जनं कुर्यादुपाकर्मदिनेऽथवा ।’ इति हेमाद्रौ स्वादिरगृह्योक्तेः । यदा सिं-
हस्ये सूर्ये सति तन्मध्यहस्तनक्षत्रात् प्राक् पुण्यः कर्कटस्थो भवति तदा तस्मिन्

पुण्ये उत्सर्गे कृत्वा तदुत्तरहस्ते उपाकर्म सामगाः कुर्युः । ‘ मासे प्रौष्ठपदे ह-
स्तात् पुण्यः पूर्वो भवेद्यदा । तदा च श्रावणे कुर्यादुत्सर्गं छन्दसां द्विजः ॥ ’ इति
तत्रैव परिशिष्टोक्तेः । अत्र द्वावपि सौरौ मासौ ज्ञेयौ । तेषां सौरस्यैवोक्तेः ॥

अत्र विशेषमाह कार्णाजिनिः—‘ उपाकर्मणि चोत्सर्गे यथाकालं समेत्य च । ऋ-
षीन् दर्भमयान् कृत्वा पूजयेत्तर्पयेत्ततः ॥ ’ इति । ‘ उपाकर्मण्युत्सर्गे
च त्रिरात्रं पक्षिणीमहोरात्रं वानध्यायः ’ इति मिताक्षरायामुक्तम् ।
उपाकर्मोत्स-
र्जनयोर्ऋषिपूज-
नम् ।

अत्र नदीनां रजोदोषो नास्ति । ‘ उपाकर्मणि चोत्सर्गे रजोदोषो न
विद्यते । ’ इति गार्ग्योक्तेः । अत्रैव रक्षाबन्धनमुक्तं हेमाद्रौ भविष्ये—‘ संप्राप्ते
श्रावणस्यान्ते पौर्णमास्यां दिनोदये । स्नानं कुर्वीत मतिमान् श्रुतिस्मृतिविधानतः ॥

उपाकर्मादिकं प्रोक्तमृषीणां चैव तर्पणम् । शूद्राणां मन्त्ररहितं स्नानं दानं च श-
स्यते । उपाकर्मणि कर्तव्यं ऋषीणां चैव पूजनम् ॥ ततोपराहसमये रक्षापोटलिकां

शुभाम् । कारयेदक्षतैः शस्तैः सिद्धार्थैर्हेमभूषितैः ॥ ’ इति । अत्रो-
पाकर्मानन्तर्यस्य पूर्णातिथौ वार्षिकस्यानुवादो न तु विधिः । गौर-
श्रावणपौर्ण-
मास्यां सर्वैरपि र-
क्षाबन्धनं कार्यम् ।वात् प्रयोगविधिभेदे च क्रमायोगाच्छूद्रादौ तदयोगाच्च । तेन परेद्यरु-

पाकरणेपि पूर्वद्युरपराह्णे तत्करणं सिद्धम् । इदं भद्रायां न कार्यम् । ‘ भद्रायां द्वे न
कर्तव्ये श्रावणी फाल्गुनी तथा । श्रावणी नृपतिं हन्ति ग्रामं दहति फाल्गुनी ॥ ’

इति संग्रहोक्तेः । तत्सत्त्वे तु रात्रावपि तदन्ते कुर्यादिति निर्णयामृते । इदं प्रतिप-
द्युतायां न कार्यम् । ‘ नन्दाया दर्शने रक्षा बलिदानं दशासु च । भद्रायां गोकुल-
क्रीडा देशनाशाय जायते ॥ ’ इति मदनरत्ने ब्रह्मवैवर्तात् । भविष्ये—‘ उपलिप्ते ग्रह-

मध्ये दत्तचतुष्के न्यसेत् कुम्भम् । पीठे तत्रोपविशेद्राजामात्यैर्युतश्च सुमुहूर्ते ॥ तदनु पु-
रोधा नृपते रक्षां बध्नीत मन्त्रेण ॥ ’ इदं रक्षाबन्धनं नियतकालत्वात् भद्रावर्ज्यग्रह-

णदिनेपि कार्यं, होलिकावत् । ग्रहसंक्रान्त्यादौ रक्षानिषेधाभावात् । ‘ सर्वेषामेव व-
र्णानां सूतकं राहुदर्शने । ’ इति तत्कालमात्रनिषेधाच्च । ‘ त्रयोदश्यादितो चड्यं

दिनानां नवकं ध्रुवम् । माङ्गल्येषु समस्तेषु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥ ’ इति यो निषेधः
सोप्यनियतकालीनकर्मपर एव न त्वन्यत्र । अन्यथा होलिकायां का गतिः । अत

एव—‘ नित्ये नैमित्तिके जप्ये होमयज्ञक्रियासु च । उपाकर्मणि चोत्सर्गे ग्रहवेधो न
विद्यते ॥ ’ इति नियतकालीने तदभाव इति दिक् । उपाकर्मणि तद्दिनभिन्नपरं

तत्र तन्निषेधादित्युक्तं प्राक् । मन्त्रस्तु—‘ येन बद्धो बलीराजा दानवेन्द्रो महाबलः ॥
तेन त्वामपि बध्नामि रक्षे मा चल मा चल ॥ ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैरन्यैश्च मा-
नवैः ॥ कर्तव्यो रक्षिताचारो द्विजान् संपूज्य शक्तितः ॥ ’ इति ॥

अत्रैव हयग्रीवोत्पत्तिः । तदुक्तं कल्पतरौ—‘ श्रावण्यां श्रावणे जातः पर्व

अत्रैव हयग्री-
वोत्पत्तिः श्रवणा-
कर्म च ।

हयशिरा हरिः । जगाद सामवेदं तु सर्वकल्मषनाशनम् ॥ स्नात्वा सं-
पूजयेत्तं तु शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ 'अत्राश्वलायनेन श्रवणाकर्मोक्तम् ।
'श्रवण्यां पौर्णिमास्यां श्रवणाकर्म' इति । तत्रास्तमययोगिनी ग्राह्या ।
'अस्तमिते स्थालीपाके श्रपयित्वा' इति सूत्रात् । अत एवेष्टौ निशीष्टौ दर्शमयोगान्तः
पातनियमात्तदङ्गैः प्रसङ्गसिद्धिरुक्ता द्वादशे । अन्यथा परेद्युः मासौ कः प्रसङ्गः प्रस-
ङ्गस्य । याज्ञिकास्तु पौर्णिमादर्शशब्दयोः पर्वान्त्यक्षणवदहोरात्रवाचित्वात्तत्रैव कर्म-
कालव्याप्तिर्ग्राह्येति विकृतित्वाज्छेपपर्वेच्छन्ति । श्रवणादिमासचतुष्टयकृष्णपक्षद्वितीया-
सु अशून्यशयनव्रतम् । तत्र चन्द्रोदयव्यापिनी । दिनद्वये तत्त्वे परेति निर्णयामृते ॥

इति कमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ श्रवणमासः ॥

सिंहे पराः षोडशघटिकाः पुण्यकालः । अन्यत् पूर्ववत् । अत्र गोप्रसवेद्भुतसा-
गरे नारदः—'भानौ सिंहगते चैव यस्य गौः संप्रसूयते । मरणं तस्य ॥
निर्दिष्टं पद्भिर्मसैर्न संशयः ॥ तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि येन संपद्यते ॥
शुभम् । प्रसूतां तत्क्षणादेव तं मां विप्राय दापयेत् ॥ ततो होमं प्रकु-
र्वीत घृताक्तै राजसर्पैः । आहुतीनां घृताक्तानामयुतं जुहुयात्ततः ॥' व्याहृति-
भिश्चायं होमः । 'सोपवासः प्रयत्नेन दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ।' इति । तथा—
'सिंहराशौ गते सूर्ये गोप्रसूतिर्यदा भवेत् । पौषे च महिषी मृते दिवैवाश्वतरी
तथा । तदानिष्टं भवेत् किञ्चित्छान्त्यै शान्तिकं चरेत् ॥ अस्यवामेतिमूक्तेन तद्वि-
ष्णोरिति मन्त्रतः । जुहुयाच्च तिलाज्येन शतमष्टोत्तराधिकम् ॥ मृत्युंजयविधानेन
जुहुयाच्च तथायुतम् । श्रीमूक्तेन ततः स्नायाच्छान्तिमूक्तेन वा पुनः ॥ मध्यरात्रे
निशीथे वा यदा गौः क्रन्दते सदा । ग्रामे वा स्वगृहे वापि शान्तिकं पूर्ववदिशेत् ॥'
एवं श्रवणे षड्वामसवो दिने निषिद्धः । तदुक्तमथर्ववेदिनां गार्ग्यपरिशिष्टे—'माये
युधे च महिषी श्रवणे षड्वा दिवा । सिंहे गावः प्रसूयन्ते स्वापिनो मृत्युदायकाः ॥'
इति । अत्र तदुक्तामृताख्या शान्तिः कार्या ॥

भाद्रकृष्णतृतीया कज्जलीसंज्ञा सा परा ग्राह्येति दिवोदासीये उक्तम् । वचनं तु
हरितालिकामकरणे वक्ष्यामः । भाद्रकृष्णचतुर्थी बहुलारूपा मध्यदेशे प्रसिद्धा । सा
सायाहव्यापिनी ग्राह्या । दिनद्वये तत्त्वे पूर्वा ग्राह्या । 'गौर्पाथतुर्थी
वटधेनुपूजा दुर्गार्चनं दुर्भरहोलिके च । वत्सस्य पूजा शिवरात्रिरेताः
परान्विता श्रन्ति नृपं सराष्ट्रम् ॥' इति दिवोदासीये वचनात् । 'अत्र वत्सपू-
जायाः पृथगुपादानात् धेनुपूजाशब्देन बहुलारूपा गृह्यते' इति स एव व्याचख्यौ ।
मदनरत्नेष्वेवम् । अत्र गोपूजा यवान्नाशनं च तत्रैवोक्तम् ॥

१—एतत्सूक्त ऋग्वेदसंहितायां द्वितीयाष्टके तृतीयाध्याये चतुर्दशवर्गमारभ्य प्रयोरिदमिदमप्यन्तं दश-
वर्गान्तम् द्रष्टव्यम् । विष्णुसमवायेन नोपन्यस्तम् ।

शीतलाव्रत-
विधिः ।

भाद्रकृष्णपष्टी हलपष्टी सा सप्तमीयुतेति दिवोदासः । भाद्रकृष्ण-
सप्तम्यां शीतलाव्रतम् । तत्र पूर्वा ग्राह्येति हेमाद्रौ ॥

जन्माष्टमीव्र-
तम् ।

अथ जन्माष्टमी । सा च कृष्णादिमासेन भाद्रपदकृष्णाष्टमी । ‘तथा भाद्र-
पदे मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे । अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णोऽसौ
देवकीसुतः ॥’ इति कल्पतरौ ब्राह्मोक्तेः । अत्रेदं माघव्रतम् । अ-
ष्टमी द्वेधा । जन्माष्टमी जयन्ती चेति । तत्राद्या केवलाष्टमी । ‘येन कुर्वन्ति जानन्तः
कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् । ते भवन्ति नराः प्राज्ञ व्याला व्याघ्राश्च कानने ॥’ इति
स्कान्दात् । ‘दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति चेद्रोहिणी कला । रात्रियुक्तां प्रकुर्वीत
विशेषेणन्दुसंयुताम् ॥’ इति पुराणान्तरात् । ‘श्रावणे बहुले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्र-
तम् । न करोति नरो यस्तु भवति क्रूरराक्षसः ॥’ इति भविष्योक्तेश्च केवलाष्टम्या
एवोपोष्यत्वावगतेः सैव रोहिणीयुक्ता जयन्ती । ‘कृष्णाष्टम्यां भवेद्यत्र कलैका रो-
हिणी यदि । जयन्ती नाम सा प्रोक्ता उपोष्या सा प्रयत्नतः ॥’ इति वह्निपुरा-
णात् । ‘अष्टमी कृष्णपक्षस्य रोहिणीऋक्षसंयुता । भवेत् प्रौष्ठपदे मासि जयन्ती
नाम सा स्मृता ॥’ इति विष्णुरहस्यादिवचनाच्च । ज्योतिरादिवत्संज्ञया कर्म-
भेदः । रोहिणी योगश्चाहोरात्रं मुख्यः, निशीथमात्रे मध्यमः, दिवसादावधमः ।
‘अहोरात्रं तयोर्योगो ह्यसंपूर्णो भवेद्यदि । मुहूर्तमप्यहोरात्रे योगश्चेत्तामुपोषयेत् ॥’
इति वशिष्ठसंहितोक्तेः । ‘अर्धरात्रे तु योगोयं तारापत्युदये सति । नियतात्मा
शुचिः स्नातः पूजां तत्र प्रवर्तयेत् ॥’ इति विष्णुधर्मोक्तेः । ‘वासरे वा निशायां
वा यत्र स्वल्पापि रोहिणी । विशेषेण नभोमासे सैवोपोष्या मनीषिभिः ॥’ इति
पुराणान्तराच्च । विशेषेणेति श्रुतेर्भाद्रपदेपीदम् । ‘श्रावणे वा नभस्ये वा’ इति
वक्ष्यमाणात् । गौडास्तु निशीथ एव रोहिणीयोगे जयन्ती नान्यथेत्याहुः । तन्न ।
‘वासरे वा निशायां वा’ इति विरोधात् । योगविशेषाद्गुणात् फलमित्यन्ये । ते-
प्यकरणे दोषश्रुतेरुपेक्ष्याः । तत्र जन्माष्टमीव्रतं नित्यं, पूर्वोक्तवचनेषु अकरणे नि-
न्दाश्रुतेः । ‘वर्षे वर्षे तु या नारी कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् । न करोति महाप्राज्ञ व्याली
भवति कानने ॥’ इति स्कान्दे वीप्साश्रुतेश्च । ‘न करोति नरो यस्तु’ इति पूर्व-
मुक्तेः । अत्र स्त्रीलिङ्गमतन्त्रम् । मदनरत्ने स्कान्दे तत्र फलमप्युक्तम् । ‘जन्माष्टमीव्रतं ये
चै प्रकुर्वन्ति नरोत्तमाः । कारयन्त्यथवा लोकान् लक्ष्मीस्तेषां सदा स्थिरा ॥
सिध्यन्ति सर्वकार्याणि कृते जन्माष्टमीव्रते ॥’ इति । जयन्तीव्रतं तु नित्यं काम्यं
च । ‘महाजयार्थं कुरुतां जयन्तीं मुक्तयेनघ । धर्ममर्थं च कामं च मोक्षं च मुनिपु-
ङ्गव ॥ ददाति वाञ्छितानर्थान् ये चान्येप्यतिदुर्लभाः ॥’ इति स्कान्दादां फल-
श्रुतेः । ‘शूद्राच्चेन तु यत्पापं शवहस्तस्य भोजने । तत्पापं लभते कुन्ति जयन्ती-

विमुखो नरः ॥ न करोति यदा विष्णोर्जयन्तीसंभवं व्रतम् । यमस्य वशमापन्नः
 सहते नारकीं व्यथाम् ॥ ’ इत्यकरणे निन्दाश्रुतेश्च । यदा च पूर्वद्युः परेद्युर्वा रोहि-
 णीयोगस्तदा जन्माष्टमी जयन्त्यामन्तर्भूता ज्ञेया न तु जन्माष्टमीव्रतं पृथकार्यम् । वि-
 ण्णुशृङ्खलवत् । तदुक्तं माधवेनैव—‘ यस्मिन्वर्षे जयन्त्याख्यो योगो जन्माष्टमी तदा ।
 अन्तर्भूता जयन्त्यां स्यादृक्षयोगप्रशस्तितः ॥ ’ इति । मदनरत्ननिर्णयामृतगौडमैथिल-
 मतेष्वेवम् । हेमाद्रिस्तु—‘ रोहिणीसंयुतोषोण्या सर्वाधौघविनाशिनी । अर्धरात्राद-
 धश्वोर्ध्वं कलया वा यदा भवेत् । जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापप्रणाशिनी ॥ ’
 इत्यग्निपुराणादर्धरात्र एव रोहिणीयोगस्य प्राशस्त्यात् । ‘ मुहूर्तमपि लभ्येत ’ इ-
 त्यादीनां चार्धरात्रयोगेषुपपत्तेर्न जयन्तीव्रतं भिन्नम् । तत्त्वं तु हेमाद्रिमतेपि जय-
 न्तीव्रतं भिन्नमेव । ‘ उदये चाष्टमी ’ इत्यस्य तेन जयन्तीपरत्वोक्तेः । किंच ‘ रो-
 हिण्यामर्धरात्रे च यदा कृष्णाष्टमी भवेत् । तस्यामभ्यर्चनं शौरेर्हन्ति पापं त्रिजन्म-
 जम् ॥ ’ इति विष्णुधर्मोक्तेः । ‘ समायोगे तु रोहिण्यां निशीथे राजसत्तम । समजा-
 यत गोविन्दो बालरूपी चतुर्भुजः ॥ तस्मात्तं पूजयेत्तत्र यथावित्तानुरूपतः ॥ ’ इति
 ब्रह्मपुराणाच्चार्द्धरात्रस्य कर्मकालत्वमवसीयते । अतः ‘ कर्मणो यस्य यः कालः ’ इ-
 त्यादिवचनात्पूर्वत्रैव प्राप्तेः । परदिने सतोपि रोहिणीयोगस्य न प्रयोजकत्वम् । अ-
 न्यथा बुधवारादेरपि तत्त्वापत्तेः । किंच । जयन्तीशब्दो रात्रिविशेषवचनः । ‘ अ-
 भिजिन्नाम नक्षत्रं जयन्ती नाम शर्वरी । मुहूर्तो विजयो नाम यत्र जातो जना-
 र्दनः ॥ ’ इति ब्रह्माण्डपुराणात् । तेन तद्योगिरोहिण्यां गौणत्वान्न व्रतभेदः । यच्च
 ‘ वासरे वा निशायां वा ’ इति तत्कैमुतिकन्यायेन निशीथयोगस्यैव स्तुत्यर्थं पूर्व-
 दिनेर्धरात्रयोगाभावे प्राशस्त्यर्थम् । यद्यपि—‘ दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति
 चेद्रोहिणीकला । रात्रियुक्तां प्रकुर्वीत विशेषेणेन्दुसंयुताम् ॥ ’ इत्यनेन रोहिणीयोगा-
 भावेर्धरात्रव्याप्तेर्प्राश्चितोक्ता, तथापि कस्मिन् वर्षे जयन्तीयोगो नास्ति तत्र जयन्ती-
 व्रतलोपे प्राप्ते अष्टमीमात्रेपि जयन्तीव्रतं कार्यं, इत्येवंपरमिदमिति तदाशयः । अत्र हि
 सत्रायापूर्य विश्वजिता यजेत । ‘ एषामसंभवे कुर्यादिष्टिं वैश्वानरीं द्विजः । ’ इति
 चेद्रोहिणीयोगाभावे विधानात्तत्कार्यापत्तिः स्यात् । अत एवोक्तं—‘ जयन्ती नाम
 शर्वरी ’ इति । यच्च स्कान्दे—‘ उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि । भवते दु-
 धसंयुक्ता माजापत्यर्क्षसंयुता ॥ अपि वर्षशतेनापि लभ्यते वाथवा न वा ॥ ’ इति,
 यच्च पाद्मे—‘ मृतयोनिगतानां तु मृतत्वं नाशितं तु तैः । यैः कृता श्रावणे मासि
 अष्टमी रोहिणीयुता ॥ किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः । किं पुनर्नवमीयुक्ता
 कुलकोट्यास्तु मुक्तिदा ॥ ’ इति, तद्वानादिविषयम् । उपवासाश्रवणादित्यनन्त-

भट्टः, जयन्तीपरमिति हेमाद्रिः, उदये चन्द्रोदय इति केचित् । तन्न । चन्द्रोदयस-
त्त्वसंदेहान्नवमीसकलेत्ययोगान्मानाभावाच्च । तेन पूर्वद्युः सप्तमीवेधे परदिने सूर्यो-
दये घटिकापि ग्राह्या । पूर्वविद्धाष्टमीति पाञ्चोक्तेः । इति युक्तम् । अतो न व्रत-
भेदो नाप्यन्तर्भाव इत्युचिवान् । गौडास्तु नवमीक्षयपरमिदं वचनम् । ‘ नवमी स-
कला यदि ’ इति विशिष्योक्तेः । एतत्पूर्वदिने जयन्त्यभावपरमित्याहुः । जयन्त्या-
दिसर्वापवादोयमिति चूडामण्यादयः । वयं तु, सत्यं व्रतभेदः । लोकास्तु जन्माष्ट-
मीमेवानुतिष्ठन्ति । न हि ‘ श्रावणे वा नभस्ये वा रोहिणीसहिताष्टमी । यदा कृष्णा
नरैर्लब्धा सा जयन्तीति कीर्तिता ॥ श्रावणे न भवेद्योगो नभस्ये तु भवेद्भुवम् ॥ ’
इति माधवीये वशिष्ठसंहितोक्तावपि भाद्रे जयन्ती केनापि क्रियते । अतः पूर्वद्युरेवोप-
वासः । यद्वा शुणात्फलम् । ‘ सप्तमे वर्षे ब्रह्मवर्चसकाममुपनयेत् ’ इतिवदित्यन्ये ।
तन्न । नित्यत्वानुपपत्तेः । अत्र गौणमुख्यचान्द्राभ्यामेक एव मास इत्यन्ये । तन्न ।
एकवाक्ये उभयनिर्देशे वा शब्दद्वयायोगात् । अतो जयन्तीव्रतस्यापि नित्यत्वादुपवास-
द्वयं कार्यमिति ब्रूमः । अत एव हेमाद्रिमदनरत्नादौ जन्माष्टमीव्रतं जयन्तीव्रतं च भिन्नमु-
क्तम् । भिन्नकालत्वात्सर्वथा तावदन्तर्भावो नेति सिद्धम् । यदपि पूर्वा परा वा-
ल्पापि रोहिणीयुतैव कार्येति ग्रन्थानां तत्त्वं प्रतीयते तदपि जयन्तीपरमेव । इदं च
काम्यमेवेत्यनन्तभट्टः । तद्वृषणं हेमाद्रौ ज्ञेयं, नित्यं काम्यमिति तु बहवः । ननु
यथा विष्णुशृङ्खलयोगेन श्रवणद्वादशीवामनजयन्त्यादिसर्वसिद्धिर्यथा चैकादशी स्व-
ल्पापि परा, तथा—‘ कला काष्ठा मुहूर्तापि यदा कृष्णाष्टमी तिथिः । नवम्यां सैव
ग्राह्या स्यात्सप्तमीसंयुता न हि ॥ ’ इत्यादिवचनादधोदयादिवद्योगाधिक्ये फलाधि-
क्यात् परैव जन्माष्टमी युक्तेति चेत् वार्तामात्य । न हि तत्र व्रतभेदो द्वयोर्नित्यत्वं
द्वयोरकरणे दोषो वा श्रुतः । इह त्वेतैस्त्रिभिर्हेतुभिः संज्ञाभेदाद्धर्मभेदात्कालभेदा-
च्चोपवासभेदः स्पष्ट एव । एकदैव तत्त्वाच्छ्रवणद्वादशीवन्न पारणालोपदोषोपि । तेन
व्रतद्वयमेव युक्तम् । द्वयोरपि नित्यत्वात् । केचित्तु—‘ त्रेतायां द्वापरे चैव राजन्
कृतयुगे तथा । रोहिणीसहिता चैवं विद्वद्भिः समुपरोषिता ॥ अतः परं महीपाल
संप्राप्ते तामसे कलौ । जन्मना वासुदेवस्य भविता व्रतमुत्तमम् ॥ ’ इति हेमाद्रौ व-
ह्निपुराणात् कलौ जन्माष्टमीव्रतमेव न जयन्तीव्रतमित्याहुः । तन्न । ‘ तामसे
कलौ ’ इत्युक्तेः परमश्रेयोहेतोरस्य कलौ पापिनां दुर्लभत्वमुच्यते । तेन कलौ ता-
मसा न करिष्यन्ति । किं तु धन्या एवेत्यर्थः । अन्यथा ‘ शूद्राश्च ब्राह्मणाचारा
भविष्यन्ति युगे कलौ । ’ इत्यादौ विधिकल्पनापत्तेः ॥

अत्र निशीथवेध एव ग्राह्यः । पूर्वोक्तवचनेषु तस्यैव मुख्यकाललोकेः । ‘ अष्टमी

जन्माष्टम्या
निशीथवेध एव
मुख्यः ।

शिवरात्रिश्च हर्धरात्रादधो यदि । दृश्यते घटिका या सा पूर्वविद्धा
प्रकीर्तिता ॥ ’ इति माधवीये पुराणान्तरात् । ‘अर्धरात्रे तु रोहिण्यां
यदा कृष्णाष्टमी भवेत् । तस्यामभ्यर्चनं शौरेर्हन्ति पापं त्रिजन्मजम् ॥’
इति भविष्योक्तेः । ‘अष्टमी रोहिणीयुक्ता निश्यर्धे दृश्यते यदि । मुख्यकाल इति
ख्यातस्तत्र जातो हरिः स्वयम् ॥’ इति वशिष्ठसंहितोक्तेश्च ॥

अष्टम्या रोहि-
णीराहित्यतत्स
त्वादिभेदेन ग्रा-
ह्याग्राह्यनिर्णयः ।

तत्राष्टमी द्वेधा । रोहिणीरहिता तद्युता च । आद्यापि चतुर्धा । पूर्वद्युरेव निशीथ-
योगिनी परेद्युरेवोभयेद्युरनुभयेद्युथेति । तत्राद्ययोरसंदेह एव कर्मका-
लव्याप्तेः । ‘जन्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तथैव च । पूर्वविद्धैव
कर्तव्या तिथिभान्ते च पारणम् ॥’ इति भृगूक्तेश्च । अस्मात्केवलरो-
हिण्युपवासोपि सिद्धः । अन्त्ययोः परैव । प्रातः संकल्पकालव्याप्तेराधिक्यात् ।
‘वर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमीसंयुताष्टमी ।’ इति ब्रह्मवैवर्ताच्च । एवमंशतः समव्याप्तावपि ।
विषमव्याप्तौ त्वाधिक्येन निर्णयः । रोहिणीयुतापि चतुर्धा । पूर्वद्युरेव निशीथे रो-
हिणीयुता परेद्युरेवोभयेद्युरनुभयेद्युश्च । अत्राप्याद्ययोरसंदेहः । ‘कार्या विद्धापि सप्त-
म्या रोहिणीसहिताष्टमी ।’ इति पाद्मोक्तेः । ‘जयन्त्यां पूर्वविद्धायामुपवासं समाचरे-
त् ।’ इति गारुडाच्च । ‘सप्तमीसहिताष्टम्यां निशीथे रोहिणी यदि । भविता साष्टमी
पुण्या यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥’ इति बह्मपुराणाच्च । द्वितीये त्वसंदेह एव, तृतीयपक्षे
परैव । ‘वर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमीसंयुताष्टमी । सऋक्षापि न कर्तव्या सप्तमीसंयुता-
ष्टमी ॥’ इति ब्रह्मवैवर्तात् । चतुर्थ्यपि त्रैधा । पूर्वद्युर्निशीथेष्टमी परेहि रोहिणी परे-
ह्यष्टमी पूर्वेहि रोहिणी । उभयेद्युर्हभयस्य निशीथसंबन्धो वेति । आद्ये परेद्युर्ज-
यन्तीयोगस्य सत्त्वात् परैवेति माधवः । तदुक्तं तेनैव—‘यस्मिन्वर्षे जयन्त्याख्ययोगो
जन्माष्टमी तदा । अन्तर्भूता जयन्त्यां स्यादक्षयोगप्रशस्तितः ॥’ इति । ‘पूर्वविद्धाष्टमी
या तु उदये नवमीदिने । मुहूर्तमपि संयुक्ता संपूर्णा साष्टमी भवेत् ॥ कला काष्ठा मु-
हूर्तापि यदा कृष्णाष्टमी तिथिः । नवम्यां सैव ग्राह्या स्यात्सप्तमीसंयुता नहि ॥’
इति पाद्मोक्तेश्च । हेमाद्रिस्त्वाह—‘अष्टम्याः प्राधान्यात्तस्याथ पूर्वद्युः कर्मकालव्या-
पित्वात् पूर्वैव । पादं तु पूर्वेहि निशीथेष्टम्यभावे ज्ञेयम् । अन्तर्भावोक्तिस्तु मूर्खद-
न्धणमात्रं’ इति । अन्ये तु पूर्वविद्धाष्टमीवाक्येन जन्माष्टम्यां सूर्योदये सप्तमीवेधनि-
षेधात् कलाघटीमात्राप्यौदयिकी ग्राह्या । ‘कार्या विद्धापि सप्तम्या’ इति जयन्ती-
परम् । ‘जयन्त्यां पूर्वविद्धायामुपवासं समाचरेत् ।’ इत्येकवाक्यत्वात् । तत्रापि द्व-
योर्नित्यत्वात्कालभेदाच्चोपवासद्वयं भवत्येव । यदा तु केवलाष्टमी शुद्धाधिका तदा
त्यागहेतोः सप्तमीवेधस्याभावात् पूर्वैव । यदि वा विद्धन्यूना तदा परदिने ग्राह्यति-
थेरभावात् पूर्वैव । एवं सर्वाण्यौदयिकवाक्यानि सप्तमीवेधपराणि । ‘जन्माष्टमीं पूर्व-

विद्धां सक्ततां सकलामपि । विहाय नवमीं शुद्धामुपोष्य व्रतमाचरेत् ॥' इति व्या-
सोक्तेर्विद्धायाः क्षये शुद्धनवम्यामुपवासः । दशमीवेधे द्वादश्युपवासवदित्याहुः ।
ते निर्मूलत्वादुपेक्ष्याः । 'मुहूर्तमपि संयुता' इति रोहिणीयोगे त्याज्यलोक्तेः । ति-
थ्यन्तपारणवाक्यानां निर्विषयत्वापत्तेः । न च जयन्तीपराणि शुद्धाधिकापराणि
वा तानि । भृग्वार्धैः पूर्वविद्धाष्टम्यामपि तिथ्यन्ते पारणोक्तेः । तेन 'कलाकाष्ठा'
इति वाक्यान्तरवशाज्जयन्तीपरमेतत् । तत्त्वं तु अष्टम्याः कर्मकालव्याप्तेः 'दिवा वा
यदि वा रात्रौ नास्ति चेद्रोहिणीकला । रात्रियुक्तां प्रकुर्वीत विशेषेणेन्दुसंयुताम् ॥'
इति पूर्वोक्तवाक्ये रोहिणीयोगाभावे ग्राह्यलोक्तेर्वचनात् कर्मकालव्यापिनीं त्यक्त्वा
पूर्वा परा वाल्पापि रोहिणीयुता ग्राह्या । माधवमदनरत्ननिर्णयामृतानन्तभट्टगौड-
मैथिलग्रन्थादिष्वप्येवमिति । युक्तं तु उपवासद्वयं कार्यम् । द्वयोर्नित्यतादिति तु व-
यम् । अन्त्ययोः परैव । 'सप्तमीसंयुताष्टम्यां भूत्वा ऋक्षं द्विजोत्तम । प्राजापत्यं
द्वितीयेहि मुहूर्तार्द्धं भवेद्यदि ॥ तदाष्टयामिकं पुष्पं प्रोक्तं व्यासादिभिः पुरा ॥'
इति स्कान्दात् । 'मुहूर्तेनापि संयुक्ता संपूर्णा साष्टमी भवेत् । किं पुनर्नवमीयुक्ता
कुलकोट्यास्तु मुक्तिदा ॥' इति पाद्माचेति दिक् । निम्वादित्योपासकास्तु जन्मा-
ष्टमीरामनवमीशिवरात्र्यादौ पूर्वोक्तं कर्मकालीनां तिथिं त्यक्त्वा त्रिद्विमुहूर्ता परैव
तिथिर्ग्राह्या । 'उदयव्यापिनी ग्राह्या कुले तिथिरुपोषणे । निम्बार्को भगवान्येषां
वाञ्छितार्थफलप्रदः ॥' इति हेमाद्रौ मात्स्योक्तमुक्तिसप्तमीव्रते भविष्योक्तेरि-
त्याहुः । तन्न । यदि द्वितीये दिवसे तु ऋक्षतिथ्योर्युतिः स्यात् न तदोपवासः ।
'पूर्वं प्रकुर्यादिवसे द्वितीये दिनेशभक्तोय तदा व्रतोद्यमम् ।' इति मात्स्यवाक्येन
तत्रैव उपसंहारात्सर्वार्थत्वेन मानाभावात् । ऋक्षतिथ्योर्हस्तसप्तम्योः । अन्यथा
ऋषिपञ्चम्यादौ तदापत्तिः । शिष्टाचारान्नेति चेत्, न । तस्य न्यायवचोविरोधेन हे-
यत्वात् । इदानीं कापि निम्बार्कोपासनाभावाच्चेति संक्षेपः ॥

पारणं तु—'तिथिरष्टगुणं हन्ति नक्षत्रं च चतुर्गुणम् । तस्मात् प्रयव्रतः कुर्यात्ति-
थिभान्ते च पारणम् ॥' इति ब्रह्मवैवर्तात्, 'तिथ्यर्क्षयोर्पदा छेदो नक्षत्रान्तमथापि
वा । अर्धरात्रेथवा कुर्यात् पारणं तपरैरहनि ॥' इति हेमाद्रौ वच-
नार्थरात्रेप्युभयान्तेन्यतरान्ते चेति मुख्यः पक्षः । 'सर्वेष्वेवोपवा-
सेषु दिवा पारणमिष्यते ।' इति ब्रह्मवैवर्तं त्वन्यविषयम् । दिने मुख्यकाललाभे-
न्यतरान्ते वा ज्ञेयम् । गौडास्तु—'न रात्रौ पारणं कुर्याद्वते वै रोहिणीव्रतात् । तत्र
निश्चयपि तत्कुर्याद्वर्जयित्वा महानिशाम् ॥' इति ब्रह्माण्डपुराणाद्रात्रौ सार्धप्रहरमध्ये
कार्यमित्याहुः । 'महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं मध्ययामयोः ।' तथा—'मध्यमप्रहरे
रात्रे विज्ञेया तु महानिशा ।' इति स्मृत्यन्तरात् । कल्पतरौ मदनरत्ने चैवम् । का-

मघेनौ गर्गस्तु—‘महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् ।’ इत्याह । वृद्धशातातपस्तु—
 ‘महानिशा द्वे घटिके रात्रौ मध्यमयामयोः ।’ इत्याह । वेदपाठपरमेतदित्यन्ये । म-
 हानिशायामन्यतरान्ते तृतीयदिने पारणम् । ‘अपरेहनि’ इति पारणोत्तरदिनपरत्वा-
 त् उभयान्तापेक्षणादित्याहुः । तत्त्वं तु महानिशातोर्वागन्यतरान्तलाभे महानिशा-
 निषेधः । महानिशायामेव लाभे तत्रैव पारणमिति । दिवोदासस्तु—‘रजनीप्रहरं याव-
 त् प्रवृत्तिः कर्मणो मता । पारणं तावदेवेष्टं प्रसादान्न भवेद्यदि ॥’ इति स्कान्दादूर्ध्व
 निषेधमाह । तन्निर्मूलम् । अशक्तौ तु वद्विपुराणे—‘भान्ते कुर्यात्तियेर्वापि शस्तं भा-
 रत पारणम् ।’ इति । गारुडे विष्णुधर्मे च—‘जयन्त्यां पूर्वविद्धायामुपवासं समाचरे-
 त् । तिथ्यन्ते वोत्सवान्ते वा व्रती कुर्वति पारणम् ॥’ अशक्तौ तु—‘तिथ्यन्ते तिथि-
 भान्ते वा पारणं यत्र चोदितम् । यामद्वयोर्ध्वगामिन्यां प्रातरेव हि पारणा ॥’ ‘स
 एवोत्सवान्तः’ इति कालादशोक्तेश्चेति संक्षेपः ॥

अष्टम्यां विशेषो हेमाद्रौ भविष्ये—‘ततोष्टम्यां तिलैः स्नातो नद्यादौ विमले जले ।
 मुदेशे शोभनं कुर्यादेवक्याः सूतिकागृहम् ॥ तन्मध्ये प्रतिमा स्थाप्या सा चाप्यष्ट-
 विधा स्मृता । काञ्चनी राजती ताम्री पैत्तळी मृन्मयी तथा ॥ वार्क्षी मणिमयी चैव
 वर्णकैर्लिखिताथवा । सर्वलक्षणसंपूर्णा पर्यङ्के च पटावृते ॥ देवकी
 तत्र चैकस्मिन् प्रदेशे सूतिकागृहे । प्रस्तुतां च प्रसूतां च स्थापयेन्मञ्च-
 कोपरि ॥ मां तत्र बालकं सुप्तं पर्यङ्के स्तनपायिनम् । यशोदां तत्र चैकस्मिन् प्रदेशे
 सूतिकागृहे ॥ तद्वच्च कल्पयेत्पार्थ प्रसूतवरकन्यकाम् । कश्यपो वसुदेवोयमदितिश्चैव
 देवकी ॥ शेषो वै बलभद्रोयं यशोदा क्षितिरन्वभूत् । नन्दः प्रजापतिर्दक्षो गर्गश्चापि
 चतुर्मुखः ॥ गौर्धेनुः कुञ्जरश्चैव दानवाः शस्त्रपाणयः । लेखनीयाथ तत्रैव कालियो
 यमुनाहृदैः ॥ इत्येवमादि यत्किञ्चिच्छक्यते चरितं मम । लेखयित्वा प्रयत्नेन पूजये-
 द्भक्तितत्परः ॥ मन्त्रेणानेन कौन्तेय देवकीं पूजयेन्नरः । गायत्रिः किन्नराद्यैः सतत-
 परिवृता वेषुवीणानिनादैः शृङ्गारादर्शकुम्भप्रवरकुतकरैः किकरैः सेव्यमाना । पर्यङ्के
 स्थास्वृते या मुदिततरमुखी पुत्रिणी सम्यगास्ते सा देवी देवमाता जयति सुतनया
 देवकी कान्तरूपा ॥ पादौ संवाहयन्ती श्रीर्देवक्याधरणान्तिके । निषण्णा पङ्कजे
 पूज्या नमो देव्यै श्रिये इति ॥ अर्धरात्रे वसोर्धारां पातयेद् गुडसर्पिषा । ना-
 डीवर्धापनं पट्टी नामादेः करणं मम ॥ ततो मन्त्रेण वै दद्याच्चन्द्रार्घ्यं समाहितः ।
 शङ्खे तोयं समादाय सपुष्पकुशचन्दनम् ॥ जानुभ्यां धरणीं गत्वा चन्द्रार्घ्यं नि-
 वेदयेत् । क्षीरोदार्णवसंभूत अत्रिगोत्रसमुद्भव ॥ गृहाणार्घ्यं शशाङ्केदं रोहिण्या स-
 हितो मम । ज्योत्स्नापते नमस्तुभ्यं नमस्ते ज्योतिषां पते ॥ नमस्ते रोहिणीकान्त
 अर्घ्यं नः प्रतिगृह्यताम् । यथा पुत्रं हरिं लब्ध्वा प्राप्ता ते निर्द्वितीः परा ॥ तामेव नि-

अष्टम्यां देवकी-
 कुष्णादिप्रतिमा
 स्थापनम् ।

वृत्तिं देहि सुपुत्रं दर्शयस्व मे ॥' इति देवक्यर्थः । 'ततः पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा यामे यामे प्रपूजयेत् । प्रभाते ब्राह्मणान् शक्त्या भोजयेद्भक्तिमाचरः ॥ 'ॐ नमो वासुदेवाय गोब्राह्मणहिताय च । शान्तिरस्तु शिवं चास्तु इत्युक्त्वा मां विसर्जयेत् ॥' इदं प्रतिमासकृष्णाष्टम्यामप्युक्तं मदनरत्ने बह्विपुराणे—'प्रतिमासं च ते पूजामष्टम्यां यः करिष्यति । मम चैवाखिलान् कामान् स संप्राप्स्यत्यसंशयम् ॥' तथा—'अनेन विधिना यस्तु प्रतिमासं नरेश्वर । करोति वत्सरं पूर्णं यावदागमनं हरेः ॥ दद्याच्छय्यां सुसंपूर्णां गोभी रत्नैरलंकृताम् ॥' इति जन्माष्टमीव्रतम् ॥

भाद्रमावास्यायां कुशग्रहणमुक्तं हेमाद्रौ हारीते—'मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भोच्चयो मतः । अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः ॥' नभाः श्रावणः । तेन दर्शान्तमासे जन्माष्टम्यनन्तरं दर्शो लभ्यते । मदनरत्ने तु—'मासे नभस्येऽमावास्या तस्यां दर्भोच्चयो मतः ।' इति मरीचिकावयमुक्तम् । नभस्यो भाद्रपदः । तेन महालयान्तर्गतदर्शो लभ्यते । अत्र गौणमुख्यचान्द्राभ्यामेक एव दर्श इत्यन्ये ॥

भाद्रपदशुक्लतृतीयायां हरितालिकाव्रतम् । तत्र परा ग्राह्या । 'सुहूर्तमात्रसत्त्वेऽपि दिने गौरीव्रतं परे । शुद्धाधिकायामप्येवं गणयोगप्रशंसनात् ॥' इति माधवोक्तेः । चतुर्थीयुक्तायां फलाधिक्यं माधवीये आपस्तम्भः—'चतुर्थीसहिता या तु सा तृतीया फलप्रदा । अवैधव्यकरा स्त्रीणां पुत्रपौत्रप्रवर्धिनी ॥' द्वितीयायोगे प्रत्यवायमाह स एव—'द्वितीयाशेषसंयुक्ता या करोति विमोहिता । सा वैधव्यमवामोति प्रवदन्ति मनीषिणः ॥' इति । 'आद्या मधुश्रावणिका कज्जली हरितालिका । चतुर्थीमिश्रिता स्त्रीभिर्दिवा नक्ते विधीयते ॥ तृतीया नभसः शुक्ला मधुश्रावणिका स्मृता । भाद्रस्य कज्जली कृष्णा शुक्ला च हरितालिका ॥' इति दिवीदासोदाहृतप्रचिन्नाच्च ॥

भाद्रशुक्लचतुर्थी वरदचतुर्थी । सा मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या । 'प्रातः शुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेन्नृप ।' इति हेमाद्रौ भविष्ये । तत्रैव पूजोक्तेः । मदनरत्नेऽप्येवम् । परदिने एवांशेन साकल्येन वा मध्याह्नव्याप्यभावे सर्वपक्षेषु पूर्वा ग्राह्या । तथाच बृहस्पतिः—'चतुर्थी गणनाथस्य मातृविद्धा प्रशस्यते । मध्याह्नव्यापिनी चेत्स्यात्परतश्चेत् परेहनि ॥' इति । 'मातृविद्धा प्रशस्ता स्याच्चतुर्थी गणनाथके । मध्याह्ने परतश्चेत्स्यान्नागविद्धा प्रशस्यते ॥' इति मा-

१—हरितालिकेति । एतदन्वर्थकं नाम 'आलिभिर्हरिता यस्मात्तस्मात्सा हरितालिका ।' इति वचनात् । अत्र च भवानीशिवयोः पूजामन्त्र—'मन्दारमालाकुलितालकायै कपालमालाङ्कितशेखराय । दिव्याम्बरायै च दिगम्बरायै नमः शिवायै च नमः शिवाय ॥' इति तत्कथायामुक्तम् ।

धवीये स्मृत्यन्तराच्च । तत्र गणेशरूपं स्कान्दे—‘एकदन्तं शूर्पकर्णं नागयज्ञोपवीति-
नम् । पाशाङ्कुशधरं देवं ध्यायेत्सिद्धिर्विनायकम् ॥’ इति । इयं रविभौमयोरतिम-
शस्ता । ‘भाद्रशुक्लचतुर्थी या भौमेनार्केण वा युता । महती सात्र विघ्नेशमर्चित्वेष्टं ल-
भेन्नरः ॥’ इति निर्णयामृते वाराहोक्तेः । अत्र चन्द्रदर्शनं निषिद्धम् । तथा-
चापरार्के मार्कण्डेयः—‘सिंहादित्ये शुक्लपक्षे चतुर्थ्यां चन्द्रदर्शनम् । मिथ्याभिदूषणं
कुर्यात्तस्मात्पश्येन्न तं सदा ॥’ इति । चतुर्थ्यां न पश्येदित्यन्वयः । प्रधान-
क्रियान्वयलाभात् । तेन चतुर्थ्यामुदितस्य पञ्चम्यां न निषेधः । गौडा
अप्येवमाहुः । पराशरोपि—‘कन्यादित्ये चतुर्थ्यां तु शुक्ले चन्द्रस्य दर्शनम् ।

भा०शु०चतु-
र्थ्यां चन्द्र न प-
श्येत् ।

मिथ्याभिदूषणं कुर्यात्तस्मात्पश्येन्न तं सदा ॥ तद्वोपशान्तये ‘सिंहः
पसेनम्’ इति वै पठेत् ।’ इति । श्लोकस्तु विष्णुपुराणे—‘सिंहः
पसेनमवधीर्त्सिहो जाम्बवता हतः । सुकुमारक मा रोदीस्तव ह्येषः
स्यमन्तकः ॥’ इति ॥

भाद्रपदशुक्लपञ्चमी ऋषिपञ्चमी । सा मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या । ‘पूजात्र-
तेषु सर्वेषु मध्याह्नव्यापिनी तिथिः ।’ इति माधवीये हारीतोक्तेः ।
दिनद्वये तत्रे हेमाद्रिमते परा । ‘सिता परयुता स्यात् पञ्चमी’ इति
दीपिकोक्तेः । माधवमते पूर्वा । ‘सर्वत्र पञ्चमी पूर्वा’ इत्युक्तेः । युग्मवाक्यान्निर्णयस्तु
युक्तः । ऋषिपञ्चमी पृष्ठीयुतैवेति दिवोदासः । ‘अत्र ऋषीन् प्रतिमासु पूजयित्वाऽ-
कुष्ठभूमिजशाकेन वर्तनम् । एवं सप्तवर्षाणि कृत्वा सप्तकुम्भेषु प्रतिमासु संपूज्य प-
रेहि तत्तन्मन्त्रेणाष्टोत्तरशतं तिलान् हुत्वा सप्त ब्राह्मणान् भोजयेत्’ इति निर्णयामृते ॥

भाद्रशुक्लपष्ठी सूर्यपष्ठी । सा सप्तमीयुतैवेति दिवोदासः । ‘शुक्लभाद्रपदे
पष्ठ्यां स्नानं भास्करपूजनम् । प्राशनं पञ्चगव्यस्य अश्वमेधफलाधि-
कम् ॥’ इति वचनात् । कल्पतरौ भविष्ये—‘येयं भाद्रपदे मासि पष्ठी
स्याद्भरतर्पण । योस्यां पश्यति गाङ्गेयं दक्षिणापथवासिनम् ॥ ब्रह्महत्यादिपापैस्तु
मुच्यते नात्र संशयः ॥’ गाङ्गेयः स्वामिकार्तिकेयः ॥

भाद्रपदशुक्लसप्तम्याममुक्ताभरणव्रतम् । तत्र सप्तमी पूर्वयुता ग्राह्या । ‘पण्डु-
न्योः’ इति युग्मवाक्यात् । भाद्रपदशुक्लाष्टमी दूर्वाष्टमी सा पूर्वा
ग्राह्या । ‘श्रावणी दुर्गनवमी दूर्वा चैव हुताशनी । पूर्वविद्धा तु कर्त-
व्या ॥’ इति युग्मवाक्यात् ।

१—अत्र ‘मृन्मयादिमूर्तौ प्राणप्रतिष्ठापूर्वकं विनायकं षोडशोपचारैः संपूज्यैकमोदकेन नैवेद्यं दत्त्वा सगन्धा
एकविंशतिदूर्वा गृहीत्वा—‘गणाधिपायोमापुत्रायापनाशनाय विनायकायेनापुत्राय सर्वसिद्धिदायैकदन्तायैभव-
पुत्राय मूपकवाहनाय कुमारसुरवे’ इति दशनामभिर्दूर्वाद्योर्द्वयं द्वयं समर्प्यावशिष्टांशेकां दूर्वा उक्तदशनामभिः
समर्पयेत् । दशमोदकान् विप्राय दत्त्वा दत्तं स्वयं भुञ्जीत’ इति संक्षेपतः पूजाविधिर्मसिन्धावुक्तः । वितरस्तु
यतराजादिषन्धेभ्योऽवगन्तव्यः ।

व्या शिवरात्रिर्वर्लेदिनम् ॥' इति हेमाद्रौ बृहद्यमोक्तेः । 'शुक्लाष्टमी तिथिर्या तु मासि भाद्रपदे भवेत् । दूर्वाष्टमी तु सा ज्ञेया नोत्तरा सा विधीयते ॥' इति पुराणसमुच-

दूर्वाष्टमीव्रतम् ।

याच । यत्तु—'सुहृते रौहिणेष्टम्यां पूर्वा वा यदि वा परा । दूर्वाष्टमी तु सा कार्या ज्येष्ठा मूलं च वर्जयेत् ॥' इति तत्रैव परा कार्येत्युक्तम् ।

तत्पूर्वदिने ज्येष्ठादियोगे द्रष्टव्यम् । 'दूर्वाष्टमी सदा त्याज्या ज्येष्ठामूलर्क्षसंयुता ।' तथा—'ऐन्द्रर्क्षं पूजिता दूर्वा हन्त्यपत्यानि नान्यथा । भर्तुरायुर्हरा मूले तस्मात्तां प-

रिवर्जयेत् ॥' इति तत्रैव तन्निषेधात् । इदमगस्त्योदये कन्यार्के च न कार्यम् । 'शुक्ले

भाद्रपदे मासि दूर्वासंज्ञा तथाष्टमी । सिद्धार्के एव कर्तव्या न कन्यार्के कदाचन ॥

सिंहस्ये सोत्तमा सूर्येऽनुदिते मुनिसत्तमे ॥' इति मदनरत्ने स्कान्दोक्तेः । 'अगस्त्ये

उदिते तात पूजयेदमृतोद्भवाम् । वैधव्यं पुत्रशोकं च दशवर्षाणि पञ्च च ॥' इति

तत्रैव दोषोक्तेश्च । भाद्रपदशुक्लाष्टम्यामगस्त्योदये भाविनि सति पूर्वकृष्णाष्टम्यामेव

कुर्यादिति हेमाद्रिः । टीपिकाप्येवम् । इदं च व्रतं स्त्रीणां नित्यम् । 'या न पूजयते

दूर्वा मोहादिह यथाविधि । त्रीणि जन्मानि वैधव्यं लभते नात्र संशयः ॥ तस्मा-

त्संपूजनीया सा प्रतिवर्षं वधूजनैः ॥' इति पुराणसमुचयात् । यदा ज्येष्ठादिकं

विनाष्टमी न लभ्यते तदा तत्रैवोक्तम्—'कर्तव्या चैकभक्तेन ज्येष्ठा मूलं यदा भवेत् ।

दूर्वामभ्यर्चयेद्भक्त्या न बन्ध्यं दिवसं नयेत् ॥' इति । अत्र विधिर्मदनरत्ने भवि-

प्ये—'शुचौ देशे प्रजातायां दूर्वायां ब्राह्मणोत्तम । स्थाप्य लिङ्गं ततो

गन्धः पुष्पैर्धूपैः समर्चयेत् ॥ दध्यक्षतैर्द्विजत्रेष्ट अर्घ्यं दद्यान्त्रिलोचने ।

दूर्वाशमीभ्यां विधिवत्पूजयेच्छ्रद्धयान्वितः ॥' मन्त्रस्तु—'तं दूर्वेऽमृतजन्मासि वन्दि-

तासि सुरासुरैः । सौभाग्यं संततिं देहि सर्वकार्यकरी भव ॥ यथा शाखाप्रशाखा-

भिर्विस्तृतासि महीतले । तथा ममापि संतानं देहि तमजरामरम् ॥' इति । अत्रा-

नमिपक्वं भक्षयेत् । 'अनमिपक्वमश्नीयादन्नं दधि फलं तथा । अक्षारवृषणं ब्रह्मन्न-

श्नीयान्मधुनान्वितम् ॥' इति तत्रैव भविष्योक्तेः । भाद्रपदेऽधिमासे सति निर्णय-

टीपे स्कान्दे—'अधिमासे तु संमासे नभस्य उदये मुनेः । अर्वाद्दूर्वाव्रतं कार्यं परतो

नैव कुर्यात् ॥

'अत्रैव ज्येष्ठपूजोक्ता माधवीये स्कान्दे—'मासि भाद्रपदे शुक्लपक्षे ज्येष्ठर्क्षसंयुता ।

रात्रिर्यस्मिन् दिने कुर्याज्ज्येष्ठायाः परिपूजनम् ॥' इति । इयं ज्ये-

ष्ठायोगवशेन पूर्वा परा वा प्राया । दिनद्वययोगे परा । पूर्वोद्दि रात्रि-

योगे पूर्वर । 'नवम्या सह कार्या स्वादष्टमी नात्र संशयः । मासि भाद्रपदे शुक्लपक्षे

ज्येष्ठर्क्षसंयुता ॥ रात्रिर्यस्मिन् दिने कुर्याज्ज्येष्ठायाः परिपूजनम् ॥' इति तत्रैवोक्तेः ।

अस्यापवादः—'यस्मिन् दिने भवेज्ज्येष्ठा मध्याह्नादूर्ध्वमप्यणुः । तस्मिन् हविष्यं पूजा

च न्यूना चेत्पूर्ववासरे ॥' इति । इदं केवलतिथौ नक्षत्रे चोक्तम् । तत्रायं केवल-
तिथौ कार्यम् । अन्त्यं केवलर्क्षे । तदुक्तं मात्स्ये—'प्रत्याब्दिकं तिथावुक्तं यज्ये-
ष्ठादैवतं व्रतम् । प्रतिज्येष्ठाव्रतं यच्च विहितं केवलोद्भूति ॥ तिथावेवाचरेदाद्यं द्वितीयं
केवलर्क्षतः ॥' इति । अत एव मदनरत्ने भविष्ये नक्षत्रमात्रे उक्तम्—'मासि भाद्रपदे पक्षे
शुक्ले ज्येष्ठा यदा भवेत् । रात्रौ जागरणं कृत्वा एभिर्मन्त्रैश्च पूजयेत् ॥' इति । 'दा-
क्षिणात्यास्तृक्ष एव कुर्वन्ति । हेमाद्रौ स्कान्देपि—'मासि भाद्रपदे शुक्लपक्षे ज्ये-
ष्ठर्क्षसंयुते । यस्मिन्कस्मिन् दिने कुर्याज्येष्ठायाः परिपूजनम् ॥' इति । तथा—'मै-
त्रेणावाहयेद्देवीं ज्येष्ठायां तु प्रपूजयेत् । मूले विसर्जयेद्देवीं त्रिदिनं व्रतमुत्तमम् ॥'
इति । मन्त्रस्तु—'एहोहि त्वं महाभागे सुरासुरनमस्कृते । ज्येष्ठे त्वं सर्वदेवानां म-
त्समीपगता भव ॥' इत्यावाह्य 'तामग्निवर्णाम्' इति संपूज्य 'ज्येष्ठायै ते नमस्तुभ्यं त्रे-
ष्ठायै ते नमो नमः । शर्वायै ते नमस्तुभ्यं शंकर्यै ते नमो नमः ॥ ज्येष्ठे श्रेष्ठे तपो-
निष्ठे अक्षिष्ठे सत्यवादिनि । एहोहि त्वं महाभागे अर्घ्यं गृह्ण सरस्वति ॥' इत्यर्घ्यः ॥

शुद्धद्वादश्या श्रवणा-
भावे पारण कार्यम् ।

भाद्रपदशुक्लद्वादश्यां श्रवणयोगरहितायां पारणं कुर्यात् । 'आभा-
कासितपक्षेपु' इति दिवोदासोदाहृतवचनाच्च । 'उपोष्यैकादशीं
मोहात् पारणं श्रवणे यदि करोति हन्ति तत्पुण्यं द्वादशद्वादशीभवम् ॥' इति तत्रैव
स्कान्दाच्च । अस्य तत्रैव प्रतिपसवः । मार्कण्डेयः—'विशेषेण महीपाल श्रवणं वर्धते
यदि । तिथिक्षये न भोक्तव्यं द्वादशीं लङ्घयेन्नहि ॥' इति । केचित्तु—'यदा तत्परि-
हार्यो योगस्तदा श्रवणनक्षत्रे त्रेधाविभक्ते मध्यमविंशतिघटिकायोगं त्यक्त्वा पारणं
कार्यम् । तदुक्तं विष्णुधर्मे—'श्रुतेश्च मध्ये परिवर्तमेति सुप्तिप्रबोधपरिवर्तनमेव व-
र्ज्यम् ।' इति । केचिच्चतुर्धा विभज्य मध्यपादद्वयं वर्ज्यमाहुः । अत्र मूलं चिन्त्यम् ॥

अत्रैव विष्णुपरिवर्तनोत्सवं कुर्यात् । सन्ध्यायां विष्णुं संपूज्य प्रार्थयेत् ।

विष्णुपरिव-
र्तनोत्सवः ।

मन्त्रस्तु तिथितत्त्वे उक्तः—'ॐ वासुदेव जगन्नाथ प्राप्तेयं द्वादशी तव ।
प्राञ्जितं परिवर्तस्व मुखं स्वपिहि माधव ॥' इति । अत्रैव शाश्वत-
जोत्थापनमुक्तमपरार्कं गर्गेण—'द्वादश्यां तु सिते पक्षे मासि प्रौष्ठपदे तथा । श-
क्रमुत्थापयेद्राजा विश्वश्रवणवासवे ॥' इत्येव श्रवणद्वादशी । तत्रैकादश्यां द्वाद-
शीश्रवणयोगे सैवोपोष्या । 'एकादशी द्वादशी च वैष्णव्यमपि तत्र चेत् । तद्विष्णुशृ-
ङ्खलं नाम विष्णुसायुज्यकृद्भवेत् ॥' इति विष्णुधर्मोक्तेः । नारदीयेपि—'संस्पृश्यैकादशीं

श्रवणद्वादशी ।

राजन् द्वादशीं यदि संस्पृशेत् । श्रवणं ज्योतिषां श्रेष्ठं ब्रह्महत्यां व्यपो-
हति ॥ द्वादशी श्रवणस्पृष्टा स्पृशेदेकादशीं यदि । स एव वैष्णवो
योगो विष्णुशृङ्खलसंज्ञितः ॥' इति हेमाद्रौ मात्स्योक्तेश्च । दिनद्वये द्वादशीश्रवण-
योगेपि पूर्वा । निर्णयामृते तस्य पूर्वार्धमन्यथा पठितम्—'द्वादशी श्रवणर्क्षे च स्पृशे-

देकादशीं यदि । ’ इति । तेन हेमाद्रिमते एकादश्याः श्रवणयोगाभावेऽपि तद्युक्तद्वादशीयोगमात्रेण विष्णुशृङ्खलं भवति । निर्णयामृतमते तु—‘श्रवणस्यैकादशीद्वादशीभ्यां योग एव विष्णुशृङ्खलं नान्यथेति । यदा निशीथानन्तरं सूर्योदयावधि द्विकला मात्रमपि श्रवणर्क्षं भवति तदापि पूर्वैव ।’ तदुक्तं तत्रैव नारदीये इमां प्रकृत्य—‘तिथिनक्षत्रयोर्योगो योगश्चैव नराधिप । द्विकलो यदि लभ्येत स ज्ञेयो ह्यष्टयामिकः ॥’ इति । ‘द्वादशी श्रवणस्पृष्टा कृत्स्ना पुण्यतमा तिथिः । न तु सा तेन संयुक्ता तावत्येव प्रशस्यते ॥’ इति मदनरत्ने मात्स्याच्च । दिवोदासीये तु—‘रात्रेः प्रथमपादे चेच्छ्रवणं हरिवासरे । तदा पूर्वमुपवसेत् मातर्भान्ते च पारणम् ॥’ इत्युक्तम् । इदं तु निर्मूलत्वात्पूर्वविरोधाच्चोपेक्ष्यम् । इयं बुधवारोऽतिप्रशस्ता । ‘बुधश्रवणसंयुक्ता सैव चेद् द्वादशी भवेत् । अत्यन्तमहती सा स्यादत्तं भवति चाक्षयम् ॥’ इति हेमाद्रौ स्कान्दात् । यानि तु पठन्ति—‘उत्तरापाठसंयुक्ता श्रोणा मध्याह्नापि वा । आसुरी सैव तारा स्यादन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥ उदयव्यापिनी ग्राह्या श्रोणा द्वादशिका युता । विश्वर्क्षसंयुता सा च नैवोपोष्या शुभेषुभिः ॥’ इत्यादीनि विष्णुधर्मस्कान्दभविष्यादीनि वचनानि तानि निर्मूलानि । यदपि स्मृत्यर्थसारे उदयव्यापिनी ग्राह्येत्युक्तम्, यत्तु बृहन्नारदीये—‘उदयव्यापिनी ग्राह्या श्रवणद्वादशी व्रते ।’ इति, तद्यदा शुद्धाधिका द्वादशी परदिन एवोदये श्रवणयोगः, पूर्वैर्हि च तद्विधेः कालयोगस्तत्परम् । दिनद्वये उदययोगे पूर्वैव । बहुकर्मकालव्याप्तेरित्युक्तं मदनरत्ने—‘यदा त्वेकादश्येव श्रवणयुता न द्वादशी तदापि पूर्वैव ।’ यदा न प्राप्यते ऋक्षं द्वादश्यां वैष्णवं क्वचित् । एकादशी तदोपोष्या पापघ्नी श्रवणान्विता ॥’ इति मदनरत्ने नारदीयोक्तेः । यदा परैर्वर्क्षयुता तदा परा । तत्र शक्तेनोपवासद्वयं कार्यम् । ‘एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत् । न चात्र विधिलोपः स्यादुभयोर्देवतं हरिः ॥’ इति भविष्योक्तेः । यत्तु विष्णुधर्मे—‘पारणान्तं व्रतं ज्ञेयं व्रतान्ते विप्रभोजनम् । असमाप्ते व्रते पूर्वं नैव कुर्याद्व्रतान्तरम् ॥’ इति तदेतद्विधपरम् । अत्र गौडाः—‘शृणु राजन् परं काम्यं श्रवणद्वादशीव्रतम् ।’ इति स्थूलशीर्षवचनात् काम्यमेवेदम् । तेनाशक्तस्य नित्यैकादशीव्रतमेवेति मन्यन्ते । ‘द्वादश्यामुपवासेन शुद्धात्मा नृप सर्वशः । चक्रवर्तित्वमतुलं संप्राप्नोत्युत्तमां श्रियम् ॥’ इति गौडनिबन्धे मार्कण्डेयोक्तेश्च । दाक्षिणात्यास्तु—‘एकादश्यां नरो भुक्त्वा द्वादश्यां समुपोषणात् । व्रतद्वयकृतं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥’ इति वराहवामनपुराणोक्तेः श्रवणद्वादशीव्रतमेवेत्याहुः । भुक्त्वेति फलाद्याहारपरम्, न तद्व्यपरम् । ‘अन्नाश्रितानि पापानि’ इति निषेधात् । ‘उपवासद्वयं कर्तुं न शक्नोति नरो यदि । प्रथमेहि फलाहारी निराहारो परेहनि ॥’ इति दिवोदासीये

प्योक्तेष्व । अशक्तौ तु गृहीतैकादशीव्रतो यस्तं प्रत्युक्तं मात्स्ये-‘द्वादश्यां शु-
 क्लपक्षे तु नक्षत्रं श्रवणं यदि । उपोष्यैकादशीं तत्र द्वादश्यां पूजयेद्धरिम् ॥’ इति ।
 पूजयेन्न तूपवसेदित्यर्थः । अगृहीतैकादशीव्रतदेश्चेकादश्यां शुक्त्वा द्वादश्यामुपवसेत् ।
 ‘एवमेकादशीं शुक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् । पूर्ववासरजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥’
 इति नारदीयोक्तेः । पारणं तूभयान्ते न्यतरान्ते वा कुर्यात् । ‘तिथिनक्षत्रनियमे
 तिथिभान्ते च पारणम् ।’ इति स्कान्दात् । ‘तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भ-
 वेत् । पारणं तु न कर्तव्यं यावन्नैकस्य संक्षयः ॥’ इति नारदीयादिति हेमाद्रिः ।
 यद्यप्यत्र नक्षत्रमात्रान्तेपि पारणं प्रतिभाति, तथापि तिथिमात्रान्ते ज्ञेयम्, न तृ-
 क्षान्ते । तिथिमध्येपि-‘याः काश्चित्तिथयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रयोगतः । ऋक्षान्ते
 पारणं कुर्याद्विना श्रवणरोहिणीम् ॥’ इति विष्णुधर्मे श्रवणान्तमात्रे पारणनि-
 पेधात् । रोहिण्यां तु-‘भान्ते कुर्यात्तिथेर्वापि’ इति बह्विपुराणात् तदन्तेष्वस्तु,
 न तत्रैवमस्तीति न ऋक्षान्तोऽनुकल्प इति मदनरत्ने । असंभवे तु ‘तिथ्यन्ते तिथि-
 भान्ते वा पारणं यत्र चोदितम् । यामत्रयोर्ध्वगामिन्यां प्रातरेव हि पारणा ॥’
 इति ज्ञेयम् । यत्तु मदनरत्ने-‘द्वादशीवृद्धौ श्रवणवृद्धौ वा श्रवणान्त एव पारणं
 कुर्यात् ।’ पारणं तिथिवृद्धौ तु द्वादश्यामुद्धसंक्षयात् । वृद्धौ कुर्यात् त्रयोदश्यां तत्र
 दोषो न विद्यते ॥’ इति बह्विपुराणादित्युक्तम् । तत्प्रकरणादेतस्यामेव श्रवणयुक्तै-
 कादश्यां विहितं विजयैकादशीव्रतपरं न तु श्रवणद्वादशीपरमिति मदनरत्ने । गौ-
 ढास्तु श्रवणद्वादशीपरमाहुः । अत्र विधिर्मदनरत्ने विष्णुधर्मे-‘तस्मिन् दिने तथा
 श्रवणद्वादश्यां स्नानं यत्र कचन संगमे ।’ तथा-‘दध्योदनयुतं तस्यां जलपूर्णं घटं
 पूजादिविधिः । द्विजे । वस्त्रसंवेष्टितं दत्त्वा छत्रोपानहमेव च ॥ न दुर्गतिमवाप्नोति ग-
 तिमग्र्यां च विन्दति ॥’ मन्त्रस्तु भविष्ये घटे जनार्दनपूजाप्रभिधाय-‘नमो न-
 मस्ते गोविन्द बुधश्रवणसंज्ञक । अधौघसंक्षयं कृत्वा सर्वसौख्यप्रदो भव ॥ प्रीयतां
 देवदेवेशो मम संशयनाशनः ॥’ इति ॥

वामनावतारनिमित्तोपवासस्तु व्रतहेमाद्रौ भविष्ये-‘द्वादश्यास्ते विधिः प्रोक्तः
 श्रवणेन युधिष्ठिर । सर्वपापप्रशमनः सर्वसौख्यप्रदायकः ॥ एका-
 दशी यदा सा स्याच्छ्रवणेन समन्विता । विजया सा तिथिः प्रोक्ता
 भक्तानां विजयप्रदा ॥’ इत्युपक्रम्य-‘अथ काले बहुतिथे गते सा शुक्लिणी भवेत् ।
 सुषुवे नवमे मासि पुनं सा वामनं हरिम् ॥’ इत्युक्त्वा-‘एतत्सर्वं समभ-
 वदेकादश्यां युधिष्ठिर । तेनेष्टा देवदेवस्य सर्वथा विजया तिथिः ॥ एषा
 व्युष्टिः समाख्याता एकादश्यां मया तव । पूर्वमेव समाख्याता द्वादशी
 श्रवणान्विता ॥’ इत्युपसंहारादेकादश्यामेव । व्युष्टिः फलम् । भागवतेष्टम-

स्कन्धे तु द्वादश्यां वामनोत्पत्तिरुक्ता—‘श्रोणायां श्रवणद्वादश्यां मुहूर्तेऽभिजिति प्रभुः । ग्रहनक्षत्रताराद्याश्चक्रुस्तज्जन्म दक्षिणम् ॥ द्वादश्यां सविता तिष्ठन् मध्यंदिन-गतो नृप । विजया नाम सा प्रोक्ता यस्यां जन्म विदुर्हरेः ॥’ श्रोणायां चन्द्रे, अ-भिजिच्छ्रवणप्रथमोऽंशः । गौडा अप्येवम् । अत्र कल्पभेदाद्व्यवस्था । तद्विधिश्च हे-माद्रौ बह्मपुराणे—‘नदीनां संगमे स्नायादर्चयेदत्र वामनम् । सौवर्णवस्त्रसंयुक्तं द्वा-

तत्र पूजादि विधिः । दशाङ्गुलमुच्छ्रितम् ॥’ ततो विधिवत्संपूज्य—‘हिरण्येन पात्रेण द-घादघ्न्यं प्रयत्नतः । नमस्ते पद्मनाभाय नमस्ते जलशायिने ॥ तुभ्य-मघ्न्यं प्रयच्छामि बालवामनरूपिणे ॥ नमः कमलकिञ्जल्कपीतनिर्मलवाससे । महाह-वरिषुस्कन्धधृतस्कन्धाय चक्रिणे ॥ नमः शार्ङ्गसीरबाणपाणये वामनाय च । यज्ञ-शुक्लदात्रे च वामनाय नमो नमः ॥ देवेश्वराय देवाय देवसंभूतिकारिणे । प्रभवे सर्वदेवानां वामनाय नमो नमः ॥ एवं संपूजयित्वा तं द्वादश्यामुदये रवेः । शृङ्गा-रसहितं तं तु ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥ वामनः प्रतिगृह्णाति वामनोऽहं ददामि ते । वामनं सर्वतोभद्रं द्विजाय प्रतिपादये ॥’ इति । अनन्तभट्टोप्याह—‘श्रवणद्वादश्यां जनार्दननामा त्रिष्णुः पूज्यते । श्रवणेकादश्यां वामनावतारः’ इति । श्रवणयुतशृङ्गे-कादश्यलाभे तु दशमीविद्धापि श्रवणयुता कार्या । ‘दशम्यैकादशी यत्र सा नो-पोप्या भवेत्तिथिः । श्रवणेन तु संयुक्ता सा चेत्स्यात्सर्वकामदा ॥’ इति बह्मपुरा-णादित्युक्तं मदनरत्ने । पूजा च मध्याह्ने कार्या । ‘अहो मध्ये वामनो रामरामौ’ इति पूर्वोक्तवचनात् ॥

अत्रैव दुग्धव्रतं संकल्पयेत् । तदुक्तम्—‘दुग्धमाश्वयुजे मासि’ इति । अत्रेदं चि-
दुग्धव्रत विधिः । न्त्यते—दुग्धव्रते पायसादि वर्ज्यं न वेति । नेति केचित् । नहि प्रकृ-
तिवर्जने विकारवर्जनं युक्तम् । दधिघृतादीनामपि वर्जनापत्तेः । न
च यत्र प्रकृतिरसोपलम्भस्तद्वर्जनमिति वाच्यम् । मांसविकारस्यौष्ट्रदध्यादेश्चावर्ज-
नापत्तेः । तस्मादध्यादिवत् पायसादि भक्ष्यमिति । अत्र प्रश्नः । यत्र विकारे प्रकृ-
तिरसोपलम्भस्तत्प्रत्यभिज्ञा वा तत्र विकारस्यापि निषेधः । अस्ति च मांसविकारे
मांसप्रत्यभिज्ञा मांसत्वानपायात् । यत्तु—औष्ट्रदध्यादेरनिषेधापत्तिरिति तन्न । औ-
ष्ट्रमिति विकारतद्धितेन निषेधात् । तथाच विज्ञानेश्वरः—‘औष्ट्रमेकशफं स्त्रैणमार-
ण्यकमथाविकम् ।’ इत्यत्र औष्ट्रमिति विकारतद्धिताच्छकृन्मूत्रादीनामपि निषेधः’ इ-
त्याह । ‘नन्वेवं सन्धिन्यनिर्देशवत्सागोपयः परिवर्जयेत् ।’ इति संधिन्यादिकीरनि-
षेधेपि दध्यादिग्रहणं स्यात् । सत्यं प्राप्तम् । वचनेन परं निषेधः । तदाहापराकै-
शङ्खः—‘क्षीराणि यान्यभक्ष्याणि तद्विकाराशने बुधः । सप्तरात्रं व्रतं कुर्यात् प्रयत्नेन
समाहितः ॥’ इति । व्रतं गोमूत्रयावकम् । तस्मात्पायसे दुग्धरसोपलम्भाद्वर्जनम् ।
अत एवामिक्षायां दधिसत्त्वेपि माधुर्योपलम्भात् पयोरुपलम्भमुक्तं मीमांसकैः । तदु-

क्तम्—‘पय एव घनीभूतमामिक्षेत्यभिधीयते ।’ इति । दध्यादिषु तु तदभावादवर्जनम्’ इति । एवं दध्यादिव्रते न तत्कादीनां निषेधः । उक्तोभयहेत्वभावादिति केचित् । पूर्वोक्तशङ्खवचनात्सर्वविकारनिषेध इति युक्तं प्रतीमः ॥ इति दुग्धव्रतम् ॥

भाद्रपदशुक्लचतुर्दश्यामनन्तव्रतम् । तत्र त्रिमुहूर्ताप्यौदयिकी ग्राह्येति माधवः । तदुक्तम्—‘उदये त्रिमुहूर्तापि ग्राह्यानन्तव्रते तिथिः ।’ इति । ‘मध्याह्ने भोज्यवेलायाम्’ इति कथायां श्रवणादुपरि हि देवेभ्यो धारय-

भाद्रपदशुक्ल-
चतुर्दश्यामनन्त-
व्रतविधिः ।

तीतिवद्विधिकल्पनात् । ‘पूजाव्रतेषु सर्वेषु मध्याह्नव्यापिनी तिथिः ।’ इति माधवीयवचनात् मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्येति तु दिवीदासः । प्रतापमार्तण्डेऽप्येवम् । इदमेव च युक्तम् । निर्णयामृते तु घटिकामात्राप्यौदयिकीत्युक्तम् । ‘तथा भाद्रपदस्यान्ते चतुर्दश्यां द्विजोत्तम । पौर्णमास्याः समायोगे व्रतं चानन्तकं चरेत् ॥’ इति भविष्योक्तेः । ‘मुहूर्तेमपि चेद्भाद्रे पूर्णिमायां चतुर्दशी । संपूर्णा तां विदुस्तस्यां पूजयेद्विष्णुमव्ययम् ॥’ इति स्कान्दान्तेति । अत्र मूलं चिन्त्यम् । ह्यहो औदयिकत्वे पूर्णत्वात् पूर्वति युक्तम् । तत्त्वं तु विध्यर्थवादयोर्भिन्नार्थत्वे एकवाक्यतायोगात् । संदिग्धेषु एकवाक्यत्वादिति न्यायेन पूर्वा परा वा मध्याह्नव्यापिन्येव मुख्या । माधवस्तु सामान्यवाक्यान्निर्णयं कुर्वन् भ्रान्त एव । अनन्तव्रतस्य पुराणान्तरेष्वभावान्निवन्धान्तरेष्वभावाच्च वचनं निर्मूलमेवेति ॥

अथागस्त्यार्घ्यः । तत्कालो व्रतहेमाद्रौ भविष्ये—‘कन्यायामागते सूर्ये अर्वाग्वै सप्तमे दिने । कन्यायां समनुभासे ह्यर्घकालो निवर्तते ॥’ तेन उदयोत्तरमपि सप्त-
अत्रैवागस्त्या-
र्घ्यप्रदानविधिः ।

दिनमध्ये इत्यर्थः । यत्पाद्रे—‘आ सप्तरात्रादुदयाद्यमस्य दातव्यमेतत्सकलं नरेण । यावत्समाः सप्तदशाथ वा स्युरथोर्ध्वमप्यत्र वदन्ति केचित् ॥’ यमस्यागस्त्यस्य । उदयकालश्च दिवोदासीये उक्तः—‘उदेति याम्यां हरिसंक्रमाद्रवेरेकाधिके विंशतिमे ह्यगस्त्यः । स सप्तमेस्तं वृषसंक्रमाच्च प्रयाति गर्गादिभिरभ्यभाणि ॥’ अत्र विधिर्विष्णुरहस्ये—‘काशपुष्पमयीं रम्यां कृत्वा मूर्तिं तु बारुणैः । प्रदोषे विन्यसेत्तां तु पूर्णकुम्भे स्खलंकृताम् ॥ कुम्भस्थां पूजयेत्तां तु पुष्पधूपविलेपनैः । दध्यक्षतवलिं दद्याद्रात्रौ कुर्यात् प्रजागरम् ॥’ पूजां च वक्ष्यमाणार्घ्यमन्त्रेण कार्या-

‘प्रभाते तां समादाय यायात्पुण्यं जलाशयम् । निशावसाने तां पश्यन् जलान्ते प्रतिमां मुनेः ॥ अर्घ्यं दद्यादगस्त्याय भक्त्या सम्यगुपोषितः ॥’

मात्स्ये तु—‘अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं तथैव सौवर्णमत्यायतबाहुदण्डम् ।’ पूर्वं काशमयीत्वमशक्तौ—‘चतुर्भुजं कुम्भमुखे निधाय धान्यानि सप्ताङ्गुरसंयुतानि । सकाशपुष्पाक्षतशुक्तियुक्तमन्त्रेण दद्याद् द्विजपुङ्गवाय ॥ धेनुं बहुक्षीरवतीं च दद्यात्सवस्त्रघण्टाभरणां द्विजाय ॥’ भविष्ये—‘विरूढैः सप्तधान्यैश्च वंशपात्रनिधापितैः । सौवर्णरूप्यपात्रेण

पूजादिप्र-
कारः ।

ताम्रवंशमयेन वा । मूर्ध्नि स्थितेन नम्रेण जालुभ्यां धरणीं गतः ॥ ' विष्णुरहस्ये—
 ' अगस्त्यः खनमानेति पठन्मन्त्रमिमं मुनेः । अर्घ्यं दद्यादगस्त्याय शूद्रे मन्त्रविधि-
 स्त्वयम् ॥ काशपुष्पप्रतीकाश वह्निमारुतसंभव । मित्रावरुणयोः पुत्र कुम्भयोने न-
 मोस्तु ते ॥ विन्ध्यवृद्धिक्षयकर मेषतोयविपापह । रत्नवल्लभ देवेश लङ्कावास न-
 मोस्तु ते ॥ वातापी भक्षितो येन समुद्रः शोषितः पुरा । लोपामुद्रापतिः श्रीमा-
 न्योऽसौ तस्मै नमो नमः ॥ येनोदितेन पापानि विलयं यान्ति व्याधयः । तस्मै
 नमोऽस्त्वगस्त्याय सशिष्याय च पुत्रिणे ॥ अगस्त्यः खनमानेति विप्रोऽर्घ्यं विनिवेद-
 येत् । राजपुत्रि महाभागे ऋषिपत्नि वरानने ॥ लोपामुद्रे नमस्तुभ्यमर्घ्यं मे प्रतिगृ-
 ह्यताम् ॥ दत्तैवमर्घ्यं कौरव्य प्रणिपत्य विसर्जयेत् । अर्चितस्त्वं यथाशक्त्या नमो-
 ऽगस्त्य महर्षये ॥ ऐहिकामुष्मिकीं दत्त्वा कार्यसिद्धिं व्रजस्व मे । विसर्जयित्वागस्त्यं
 तं विप्राय प्रतिपादयेत् ॥ अगस्त्यो मे मनस्योऽस्तु अगस्त्योऽस्मिन् घटे स्थितः । अ-
 गस्त्यो द्विजरूपेण प्रतिगृह्णातु सत्कृतः ॥ ' दानमन्त्रः—' अगस्त्यः सप्तजन्माद्यं ना-
 शयित्वाययोरयम् । अतुलं विमलं सौख्यं प्रयच्छ त्वं महामुने ॥ ' प्रतिग्रहमन्त्रः वि-
 ण्णुरहस्ये—' त्यजेदगस्त्यमुद्दिश्य धान्यमेकं फलं रसम् । होमं कृत्वा ततः पश्चाद्वर्जये-
 न्मानवः फलम् ॥ ' होमश्चार्घ्यमन्त्रेणाज्येन भविष्ये—' दत्त्वार्घ्यं सप्तवर्षाणि क्रमे-
 णानेन पाण्डव । ब्राह्मणः स्याच्चतुर्वेदः क्षत्रियः पृथिवीपतिः ॥ वैश्ये च धान्यनि-
 प्पत्तिः शूद्रश्च धनवान् भवेत् । यावदायुश्च यः कुर्यात्स परं ब्रह्म गच्छति ॥ '
 इत्यगस्त्यार्घ्यः ॥

भाद्रपौर्णमास्यां प्रपितामहात्परांस्त्रीनुद्दिश्य श्राद्धं कार्यम् । तदुक्तं हेमाद्रौ ब्रा-
 ह्ममार्कण्डेययोः—' नान्दीमुखानां प्रत्यब्दं कन्याराशिगते रवौ । पौ-
 र्णमास्यां तु कर्तव्यं बराहवचनं यथा ॥ ' इति । नान्दीमुखत्वं चोक्तं
 ब्राह्मे—' पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । त्रयो ह्यश्रुमुखा ह्येते पितरः
 परिकीर्तिताः ॥ तेभ्यः पूर्वतरा ये च प्रजावन्तः सुखैषिताः । ते तु नान्दीमुखा
 नान्दी समृद्धिरिति कथ्यते ॥ ' एतच्च प्रत्यब्दमित्युक्तेः पक्षश्राद्धपक्षे सकृन्महा-
 यपक्षे चावश्यकमिति प्रयोगपारिजाते । अत्र मातामहा अपि कार्याः । ' पितरो

१—अयं मन्त्रो ऋग्वेदसहितायां द्वितीयाष्टके चतुर्थाध्याये । यथा—' अगस्त्यः खनमानः स्तनित्रैः प्र-
 जामपत्यं फलमिच्छमानः । उभौ वर्णावृषिरुग्रः पुषोप सत्या देवेष्वाशिषो जगाम ॥ ' इति । अस्य व्याख्या
 च श्रीमत्सायणाचार्यकृता—' अयमगस्त्यो मद्गुरुः स्तनित्रैः फलम्योत्पादनसाधनैः यज्ञस्तोत्रादिभिः खनमानः
 फलमभिमतमुत्पादयन्, प्रजा प्रकर्षेण पुनः पुनर्जायमानमपत्यं कुलस्यापतनसाधनं पुत्रादिकं बलं चेच्छमानः
 सन्, यद्वा प्रजां भृत्यादिरूपां चेच्छन् ऋषिः अतीन्द्रियद्रष्टा महानुभावः उग्रः उद्गूर्णः संसारे सचरन्नप्य
 पापः स्रष्टुमौ वर्णौ वर्णनीयाकारी कामं च तपश्च पुषोप । सत्या आशिषो देवेषु देवेभ्यो जगाम प्राप्तवान् ।
 यतोऽयं महानुभावस्तस्मादस्मान् पातीत्यर्थः । ' इति ।

यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।' इति धौम्योक्तेः पितृशब्दस्य च जनकपरत्वे बहुवचनविरोधेन पितृभावापन्नपरत्वात् । वार्षिके तु वचनान्निवृत्तिः । न च जीवत्पितृकस्यान्वष्टकायां मातृश्राद्धे तदापत्तिः । इष्टापत्तेः । अत एव स उक्तश्राद्धेषु स्वमातृमातामहयोर्दद्यादिति मदनरत्नकालादर्शौ । एतज्जीवत्पितृकश्राद्धे वक्ष्यामः । केचित्तु-अजहल्लक्षणया पित्रादयो यत्र तत्र मातामहास्तेनात्र नेत्याहुः । न चात्र नाम्ना नान्दीश्राद्धधर्मातिदेशः । वैष्णवादिशब्दवद्देवतापरस्य कर्मनामत्वाभावात् । नापि नान्दीमुखत्वं पितृविशेषणम् । पारिभाषिकत्वादिति दिक् । तथा निर्णयदीपे गार्ग्यः- 'पौर्णमासीषु सर्वासु निषिद्धं पिण्डपातनम् । वर्जयित्वा मौ-
पदीं यथा दर्शस्तथैव सा ॥' इति ॥

इति श्रीमीमांसकरामकृष्णभट्टात्मजभट्टकमलाकरकृते
निर्णयसिन्धौ भाद्रपदमासः समाप्तः ॥

कन्यासंक्रमे पराः षोडश घटिकाः पुण्याः शेषं प्राग्वत् ॥

अथ महालयः । तत्र पृथिवीचन्द्रोदये वृद्धमतुः- 'आपाढीमवाधिं कृत्वा पञ्चमं पक्षमाश्रिताः । काङ्क्षन्ति पितरः क्षिप्त्वा अन्नमप्यन्वहं जलम् ॥' कन्यायोगे पुण्यतमत्वमाह शाठ्यायनिः- 'कन्यास्थार्कान्वितः पक्षः सोऽत्यन्तं पुण्यमुच्यते ।' इति । अत्र विशेषमाह वृद्धमतुः- 'मध्ये वा यदि वाप्यन्ते यत्र कन्यां व्रजेद्रविः । स पक्षः सकलः श्रेष्ठः श्राद्धषोडशकं प्रति ॥' तथा ब्रह्माण्डमार्कण्डेययोः- 'कन्यागते सवितरि दिनानि दश पञ्च च । पार्वणेनेह विधिना श्राद्धं तत्र विधीयते ॥' तथा तत्रैव षोडशदिनान्युक्तानि- 'कन्यागते सवितरि यान्यहानि तु षोडश । ऋतुभिस्तानि तुल्यानि देवो नारायणोऽब्रवीत् ॥' अत्र हेमाद्रिः षोडशत्वं त्रेधा व्याचख्यौ । तिथिवृद्ध्या पक्षस्य षोडशदिनात्मकत्वं श्राद्धवृद्धयर्थमेकः पक्षः, भाद्रपदपूर्णिमया सहेति द्वितीयः, आश्विनशुक्लमतिपदा सहेति तृतीयः, अन्त्य एव तु युक्तः । 'अहःषोडशकं यत्तु शुक्लमतिपदा सह । चन्द्रक्षयाविशेषेण सापि दर्शात्मिका स्मृता ॥' इति देवलोक्तेः । तत्र पञ्च पक्षाः । तदुक्तं हेमाद्रौ ब्राह्मे- 'आश्व-
शुक्लपक्षे तु श्राद्धं कार्यं दिने दिने । त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागं त्वर्धमेव वा ॥' दिने दिने इति पक्षपर्यन्तत्वमुक्तम् । त्रिभागहीनमिति पञ्चम्यादिपक्षः, त्रिभागमिति दशम्यादिपक्षः । त्रिभागहीनमिति चतुर्दशीसहितमतिपदादिचतुष्टयवर्जनाभिप्रायेणेति कल्पतरुः । अत्र दिनपदं तिथिपरं वीप्सया तत्पक्षीयतिथित्वं श्राद्धव्याप्यतावच्छेदकम् । तेन पञ्चदशतिथिव्यापि श्राद्धं सिध्यति । तेन चतुर्दशीनिषेधोऽन्यकृष्णपक्षपर इति गोडाः । तत्र । 'श्राद्धं शस्त्रहतस्यैव चतुर्दश्यां महालये ।' इत्यादिविरोधात् । यत्तु

कश्चित् पूरणप्रत्ययलोपेन तृतीयभागहीनं पष्ठ्यादिपक्षतृतीयभागमेकादश्यादि त-
दर्धं त्रयोदश्यादि उत्तरोत्तरं लघुकालोक्तेरिति । तन्न । गौतमादिवचनेन मूलकल्प-
नालाघवात् पक्षमित्यन्वयापत्तेश्च । ‘पञ्चम्यूर्ध्वं च तत्रापि दशम्यूर्ध्वं ततोप्यति ।’
इति विष्णुधर्मोक्तेः । पष्ठ्याद्येकादश्यादिपक्षावपि ज्ञेयाविति तत्त्वम् ।
कालादर्शेपि—‘पक्षाद्यादि च दर्शान्तं पञ्चम्यादि दिगादि च । अपष्टम्यादि य-
थाशक्ति कुर्यादापरपक्षिकम् ॥’ पक्षादिः प्रतिपत्, दिक् दशमी, दर्शान्तमिति सर्वत्र ।
गौतमोपि—‘अथापरपक्षे श्राद्धं पितृभ्यो दद्यात् पञ्चम्यादि दर्शान्तमष्टम्यादि
दशम्यादि सर्वस्मिन्श्च’ इति । तथैकस्मिन्नपि दिने श्राद्धमुक्तं हेमाद्रौ नागरखण्डे—
‘आपाढ्याः पञ्चमे पक्षे कन्यासंस्ये दिवाकरे । यो वै श्राद्धं नरः कुर्यादेक-
स्मिन्नपि वासरे ॥ तस्य संवत्सरं यावत्संवत्सराः पितरो भुवम् ॥’ इति । अत्र
शक्ताशक्तपरा व्यवस्थेति प्राञ्चः । तन्न । तद्वाचकपदाभावात् त्रयोदश्यादिपक्ष
एव नित्यः । तत्रैव निन्दाश्रुतेः । ‘ब्राह्मे एवकारेण तस्यैव पञ्चमपक्षायोगव्यवच्छे-
दोक्तेः’ इति गौडाः । तन्न । एकस्मिन्नपीति विरोधात् । तेन फलभूयार्थिनान्या-
नि कार्याणीति तत्त्वम् । तन्न चतुर्दशीश्राद्धाभावे पञ्चम्यादिदशम्यादिपक्षौ त-
त्सत्त्वे पष्ठ्याद्येकादश्यादिकौ । एवं चतुर्दश्यभावे द्वादश्यादिः । तत्सत्त्वे त्रयोद-
श्यादिरिति व्यवस्था ॥

विधवायास्तु विशेषः स्मृतिसंग्रहे—‘चत्वारः पार्वणाः प्रोक्ता विधवायाः स-
दैव हि । स्वभर्तृश्वशुरादीनां मातापित्रोस्तथैव च ॥ ततो मातामहानां
महालये वि-
धवायाः पार्वण-
चतुष्टयम् ।
च श्राद्धदानमुपक्रमेत् ।’ तथा—‘श्वश्रूणां च विशेषेण मातामह्यास्त-
थैव च ।’ इति । अशक्तौ तु स्मृतिरन्नावल्याम्—‘स्वभर्तृप्रभृति
त्रिभ्यः स्वपितृभ्यस्तथैव च । विधवा कारयेच्छ्राद्धं यथाकालमतन्द्रिता ॥’ वि-
धवा स्वयं संकल्पं कृत्वा न्यह्राह्यणद्वारा कारयेदित्युक्तम् ॥

प्रयोगपारिजाते सकृन्महालये च वर्ज्यतिथ्याद्युक्तम् । पृथ्वीचन्द्रोदये प्रयोगपा-
रिजातादिषु वशिष्ठः—‘नन्दायां भार्गवदिने चतुर्दश्यां त्रिजन्मसु । एषु श्राद्धं न
कुर्वीत गृही पुत्रधनक्षयात् ॥’ जन्मभं तत्पूर्वोत्तरे च त्रिजन्मानि । वृद्धगार्ग्यः—‘प्राजा-
पत्ये च पौष्णे च पित्रर्क्षे भार्गवे तथा । यस्तु श्राद्धं प्रकुर्वीत तस्य
महालये वर्ज्य-
तिथिनक्षत्रादि ।
पुत्रो विनश्यति ॥’ प्राजापत्यं रोहिणी, पौष्णं रेवती, पित्र्यं मया,
अन्यान्यपि मत्यारादीनि तत्रैव ज्ञेयानि । केचित्तु—‘नन्दाश्वकामरव्यारभृग्वग्नि-
पितृकालभे । गण्डे वैधृतिपाते च पिण्डास्त्याज्याः सुतेप्सुभिः ॥’ इति संग्रहात् ।
नन्दा प्रतिपत्पष्ठ्याद्येकादश्याः, अश्वः सप्तमी, कामस्त्रयोदशी, आरो भौमः, भृगुः

शुक्रः, अग्निभं कृत्तिका, कालभं भरणी, तत्र पिण्डास्त्याज्या इत्याहुः । तत्र मूलं मृग्यम् । एतच्च सकृन्महालयविषयम् । ' सकृन्महालये काम्ये पुनः श्राद्धे खिलेषु च । अतीतविषये चैव सर्वमेतद्विचिन्तयेत् ॥ ' इति पृथिवीचन्द्रोदये नारदो-
 क्तेः । अस्यापवादो हेमाद्रौ पृथ्वीचन्द्रोदये च- ' अमापाते भरण्यां च द्वा-
 दश्यां पक्षमध्येके । तथा तिथिं च नक्षत्रं वारं च न विचारयेत् ॥ ' पराशरमाध-
 वीये मदनपारिजातादिषु चैवम् । निर्णयदीपिकायां तु- ' पितृमृताहे निषिद्धदिनेपि
 सकृन्महालयः कार्यः ' इत्युक्तम् । ' आपाढ्याः पञ्चमे पक्षे कन्यासंस्थे दिवाकरे ।
 मृताहनि पितुर्यो वै श्राद्धं दास्यति मानवः ॥ तस्य संवत्सरं यावत् संतुष्टाः पितरो
 भुवम् ॥ ' इति नागरखण्डोक्तेः । ' या तिथिर्यस्य मासस्य मृताहे तु प्रवर्तते । सा
 तिथिः पितृपक्षे तु पूजनीया प्रयत्नतः ॥ तिथिच्छेदो न कर्तव्यो विनाऽऽशौचं यदृ-
 च्छया । पिण्डश्राद्धं च कर्तव्यं विच्छित्तिं नैव कारयेत् ॥ अशक्तः पक्षमध्ये तु करो-
 त्येकदिने यदा । निषिद्धेपि दिने कुर्यात्पिण्डदानं यथाविधि ॥ ' इति कात्यायनो-
 क्तेश्च । अत्र मूलं चिन्त्यम् । तथा पक्षश्राद्धकरणेपि न नन्दादिषु पिण्डनिषेध इत्याह
 पराशरमाधवीये कार्णाजिनिः- ' नभस्यस्यापरे पक्षे श्राद्धं कार्यं दिने दिने । नैव
 नन्दादि वर्ज्यं स्यान्नैव निन्द्या चतुर्दशी ॥ ' इति । अत्र श्राद्धमित्येकवचनादिने
 दिने इति वीप्सावशाच्च सोमयागवदेकस्याभ्यासेनैकमयोगपरमिदम् । अतः ' प्रति-
 पत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् । ' इति याज्ञवल्कीयं प्रयोगभेदपरं न तु पञ्च-
 म्यादिपक्षविषयम् । ' प्रतिपत्प्रभृतिषु ' इति विशिष्योक्तेः । निर्णयदीपे, पृथ्वी-
 चन्द्रोदये, मदनपारिजाते चैवम् । अन्यकृष्णपक्षपरं याज्ञवल्कीयम् । एतत्परत्वेनैव
 ' निन्द्या चतुर्दशीति विरोधात् ' इति गौडाः । तत्र । ' श्राद्धं शस्त्रहतस्यैव चतु-
 र्दश्यां महालये । ' इति विरोधात् । तत्त्वं तु- ' तिथिनक्षत्रवारादिनिषेधो य उदा-
 हृतः । स श्राद्धे तन्निमित्ते स्यान्नानुषङ्गकृते ह्यसौ ॥ ' इति दिवोदासीये वृद्धगा-
 र्योक्तेस्तन्निमित्ते पक्षान्तरे च ज्ञेयः । सकृन्महालये तु वचनान्निषेधः । अन्यत्र
 कोपि न निषेधः । कार्णाजिनिस्मृतेरिति । अतो नन्दादौ सपिण्डकश्राद्धे पुत्रव-
 तोप्यधिकारः । अत्रिरपि- ' महालये क्षयाहे च दर्शे पुत्रस्य जन्मनि । तीर्थेपि नि-
 र्वपेत् पिण्डान् रविवारादिकेष्वपि ॥ ' पूर्वोक्तनन्दानिषेधस्तु मृताहातिक्रमे सकृन्म-
 हालये पौर्णमास्यादिमृतश्राद्धे तन्निमित्ते च ज्ञेयः । यत्तु स्मृत्यर्थसारे- ' विवाहव्रत-
 चूडासु वर्षमर्थं तदर्धकम् । पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥ ' इति ।
 तस्यात्रापवादो दिवोदासीये बृहस्पतिः- ' तीर्थे संवत्सरे मेते पितृयागे महालये ।
 पिण्डदानं प्रकुर्वीत युगादिभरणीमध्ये ॥ महालये गयाश्राद्धे मातापित्रोः क्षयेऽहनि ।
 कृतोद्वाहोपि कुर्वीत पिण्डनिर्वपणं सदा ॥ ' इति । निर्णयदीपे तु नन्दादिनिषेधः प्रत्य-

हभिन्नश्राद्धविषयः । षोडशाहव्यापिश्राद्धप्रयोगकृत्ये तु प्रत्यहं पिण्डदानं कार्यमेवेत्युक्तम् । तदयमर्थः संपन्नः—षोडशाहव्यापिश्राद्धैक्ये न पिण्डनिषेधः । मृताहे सकृन्महालयेपि तथा इति केचित् । तत्रापि निषेधस्तु युक्तः । प्रत्यहं श्राद्धभेदेपि व्यतीपातादौ तथा । अन्यत्र मृताहातिक्रमे महालयातिक्रमे च पिण्डनिषेध इति ॥

संन्यासिनां तु द्वादश्यां श्राद्धं कार्यम् । ‘यतीनां च वनस्थानां वैष्णवानां विशेषतः । द्वादश्यां विहितं श्राद्धं कृष्णपक्षे विशेषतः ॥’ इति पृथ्वीचन्द्रोदये संग्रहोक्तेः ॥

अत्र पक्षे श्राद्धाकरणे गौणकालमाह हेमाद्रौ यमः—‘हंसे कन्यासु वर्षास्ये शाकेनापि गृहे वसन् । पञ्चम्योरन्तरे दद्यादुभयोरपि पक्षयोः ॥’ आश्विनकृष्णशुक्लपञ्चम्योर्मध्य इत्यर्थः । तत्राप्यसंभवे भविष्ये—‘येयं दीपान्विता राजन् ख्याता पञ्चदशी भुवि । तस्यां दद्यान् चेदत्तं पितॄणां वै महालये ॥’ तत्राप्यसंभवे भारते—‘यावच्च कन्यातुल्योः क्रमादास्ते दिवाकरः । शून्यं प्रेतपुरं तावद् वृश्चिको यावदागतः ॥’ ब्राह्मे—‘वृश्चिके समतिक्रान्ते पितरो दैवतैः सह । निश्चस्य प्रतिगच्छन्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥’ यत्तु जातूकर्ण्यः—‘आकाङ्क्षन्ति स्म पितरः पञ्चमं पक्षमाश्रिताः । तस्मात्तत्रैव दातव्यं दत्तमन्यत्र निष्फलम् ॥’ इति तत्फलातिशयहानिपरम् । ‘कन्यां गच्छतु वा नवा’ इति तुरीयपादे वा पाठः । तेन कन्यायोगे प्राशस्त्यमात्रम् । अतः श्राद्धविवेकोक्तं श्राद्धद्वयं हेयम् । इदं च श्राद्धमन्त्रेनैव कार्यं नामान्नादिना । ‘मृताहं च सपिण्डं च गयाश्राद्धं महालयम् । आपन्नोपि न कुर्वीत श्राद्धमामेन कर्हिचित् ॥’ इति स्मृतिदर्पणे गालवोक्तेः ॥

अथात्र देवताः संग्रहे—‘ताताम्बात्रितयं सपत्नजननी मातामहादित्रयं सस्त्रि स्त्रीतनयादि तातजननीस्वभ्रातरस्तत्त्रियः । ताताम्बात्मभगिन्यपत्यधवयुक् जायापिता सद्गुरुः शिष्याप्ताः पितरो महालयविधौ तीर्थे तथा तर्पणे ॥’ अस्यार्थः—तातत्रयी पितृत्रयी, अम्बात्रयी च । स्मृत्यर्थसारेपि महालये मातृश्राद्धं पृथक् प्रशस्तमिति । अत्र विशेषः स्मृतिदर्पणे गालवः—‘अनेका मातरो यस्य श्राद्धे चापरपक्षिके । अर्घ्यदानं पृथकुर्यात् पिण्डमेकं तु निर्वपेत् ॥’ जीवन्मातृकस्तु सापत्नमातुरेकोद्दिष्टं कुर्यान्न पार्वणम् । श्राद्धदीपकलिकायां तु पार्वणमुक्तम् । ‘अन्वष्टक्यं च यन्मातुर्गयाश्राद्धं महालयम् । पितृपत्नीषु च श्राद्धं कार्यं पार्वणवद्भवेत् ॥’ इति बृहन्मनूक्तेः । सस्त्रीति मातामहानां सपत्नीकत्वेपि विभवे सति मातामहीनां पृथकार्यम् । ‘महालये गयाश्राद्धे वृद्धौ चान्वष्टकासु च । ज्ञेयं द्वादशदैवत्यं तीर्थे प्रौष्ठे मघासु च ॥’ इति निगमोक्तेः । हेमाद्रिमते स्वत्र नवदैवत्यमेव ।

महालयश्राद्धाकरणे वृश्चिकपर्यन्त गौणकालः ।

महालये पितृपरिग्रहनिर्णयः ।

‘महालये गयाश्राद्धे वृद्धौ चान्वष्टकासु च । नयदैवत्यमत्रेष्टं शेषं पादूपौरुषं विदुः ॥’
 इति विष्णुधर्मोक्तेः । तातभ्राता पितृव्यः, जननीभ्राता मातुलः, तस्त्रियः, पितृ-
 व्यस्त्री, मातुलानी, भ्रातृजायाः पितृष्वसृमातृष्वसृस्वयगिन्योऽपत्यभर्तृयुक्ताः । तेन
 सापत्यायै सथवायै इति प्रयोगो ज्ञेयः । एतासु सतीषु न तद्भर्तादेर्दानम् । द्वार-
 लोपात् । जायापिता श्वशुरः । श्वशुरण्यत्रोपलक्ष्या । अत्र मूलं स्मृतिचन्द्रिकायां
 ज्ञेयम् । अत्र पार्वणैकोद्दिष्टव्यवस्थोक्ता हेमाद्रौ पुराणान्तरे-‘उपाध्यायगुरुश्वश्रूपि-
 तृव्याचार्यमातुलाः । श्वशुरभ्रातृतत्पुत्रपुत्रांस्त्वक्कृषिप्यपोपकाः ॥ भगिनीस्वामिदु-
 हितृजामातृभगिनीसुताः । पितरौ पितृपत्नीनां पितुर्मातुश्च या स्वसा ॥ सखिद्रव्यदशि-
 ष्याद्यास्तीर्थे चैव महालये । एकोद्दिष्टविधानेन पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥’ इति । इत-
 रेषां पित्रादीनां श्राद्धार्थसिद्धम् । अत्र क्रमान्वयेत्याचाराद्व्यवस्था । अशक्तौ तु
 पृथिवीचन्द्रोदये चतुर्विंशतिमते-‘एकस्मिन् ब्राह्मणे सर्वानाचार्यादीन् प्रपूजयेत् ।
 दश द्वादश वा पिण्डान् दद्यादकरणं न तु ॥’ एकोद्दिष्टस्वरूपं चाह याज्ञवल्क्यः-
 ‘एकोद्दिष्टं देवहीनमेकाध्यैकपवित्रकम् । आवाहनाग्नौकरणरहितं त्वपसव्यवत् ॥’
 इति । अत्रैकपाकौ वैश्वदेवतन्त्रं पिण्डं वहिर्धैकपिति स्मृत्यर्थसारे उक्तम् । अत्र पा-
 णिहोमः पिण्डाश्च द्विजान्तिक इत्याह प्रयोगपारिजाते आचार्यः-‘काम्यमभ्युदयेऽ-
 ण्म्यामैकोद्दिष्टमथाष्टमम् । चतुर्वर्षेऽपि करे होमः पिण्डाश्चात्र द्विजान्तिके ॥’ इति ।
 पार्वणैकोद्दिष्टयोः समानतन्त्रत्वे तु अग्निसमीप एव । अत्र धूरिलोचनौ वैश्वदेवौ ।
 ‘अपि कन्यागते सूर्ये काम्ये च धूरिलोचनौ ।’ इति हेमाद्रावादित्यपुराणात् ।
 अत्र प्रतिदिनं भिन्नप्रयोगत्वादक्षिणाभेदो वा प्रयोगैक्यादन्ते एव वा दक्षिणेति
 हेमाद्रौ उक्तम् । एतच्च संन्यस्तपितृकादिना जीवत्पितृकेणापि कार्यम् । ‘वृद्धौ
 तीर्थे च संन्यस्ते ताते च पतिते सति । येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्स्वयं
 सुतः ॥’ इति कात्यायनोक्तेः । यच्च कौण्डिन्यः-‘दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धं
 चापरपक्षिकम् । न जीवत्पितृकः कुर्यात्तिलैस्तर्पणमेव च ॥’ इति, तत्संन्यस्तपि-
 त्राद्यतिरिक्तविषयम्, काम्यश्राद्धपरं वा । अत्र बहु वक्तव्यं श्रीपितृकृतजीवत्पितृ-
 कनिर्णये ज्ञेयम् । एतच्च जीवत्पितृकेण पिण्डरहितं कार्यम् । ‘मुण्डनं पिण्डदानं च
 भैतकर्म च सर्वशः । न जीवत्पितृकः कुर्याद्भुविणीपतिरेव च ॥’ इति दक्षेण तस्य
 पिण्डनिषेधात् । अन्वष्टक्यमातृवार्पिकादौ तु वचनाद्भवतीति वक्ष्यामः । तथा
 छागलेयः-‘पिण्डो यत्र निवर्तेत मयादिषु कथंचन । सांकल्पं तु तदा कार्यं निय-
 माद्ब्रह्मवादिभिः ॥’ सांकल्पस्वरूपं च वक्ष्यते ॥

अत्र श्राद्धाद्गतर्पणं पक्षश्राद्धे प्रतिदिनं श्राद्धोत्तरम् । सकृन्महालये तु परेऽदि

महालये न
र्पण परदिने का
र्यम् ।

कार्यम् । तदुक्तं नारदीये—‘पक्षश्राद्धं यदा कुर्यात्तर्पणं तु दिने दिने ।

सकृन्महालये चैव परेहनि तिलोदकम् ॥’ गर्गोपि—‘पक्षश्राद्धे हि-

रण्ये च अनुव्रज्य तिलोदकम् ।’ इति । तथा प्रयोगपारिजाते गर्गः—

‘कृष्णे भाद्रपदे मासि श्राद्धं प्रतिदिनं भवेत् । पितॄणां प्रत्यहं कार्यं निपिद्धाहेपि

तर्पणम् ॥ सकृन्महालये श्वः स्यादष्टकास्वन्त एव हि ॥’ इदं निपिद्धदिनेपि का-

र्यम् । ‘तिथितीर्थविशेषेषु कार्यं भेदे च सर्वदा ।’ इति स्मृत्यर्थसारोक्तेः । ‘तीर्थे

तिथिविशेषे च गयायां भेतपक्षके । निपिद्धेपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥’

इति स्मृतिरत्नावल्यां वचनाच्च ॥

एतच्च श्राद्धं मलमासे न कार्यम् । तदाह भृगुः—‘वृद्धिश्राद्धं तथा सोममग्न्याधेयं

महालयम् । राजाभिषेकं काम्यं च न कुर्याद्भानुलङ्घिते ॥’ इति । हे-

माद्रौ नागरखण्डे—‘नभो वाथ नभस्यो वा मलमासो यदा भवेत् ।

सप्तमः पितृपक्षः स्यादन्यत्रैव तु पञ्चमः ॥’ एतच्च पित्रोर्मरणे प्रथमाब्दे कृताकृत-

मिति त्रिस्थलीसेतौ भट्टाः ॥

इदं च नित्यं काम्यम् । ‘पुत्रानायुस्तथारोग्यमैश्वर्यमतुलं तथा । प्राप्नोति पञ्चमे

दत्त्वा श्राद्धं कामान् सुपुष्कलान् ॥’ इति जाबाल्युक्तेः । ‘वृश्चिके

समतिक्रान्ते पितरो दैवतैः सह । निश्वस्य प्रतिगच्छन्ति शापं दत्त्वा

सुदारुणम् ॥’ इति कार्णाजिनिवचनाच्च तदतिक्रमे प्रायश्चित्तमुक्तमृ-

ग्विधाने—‘दुरोअश्वस्य मन्तं च दशमासं द्विमासयोः । महालयं यदा न्यूनं तदा

संपूर्णमेति तत् ॥’ इति । द्विमासयोः कन्यातुलयोर्महालयश्राद्धं यदा हीनमित्यर्थः ॥

अत्र भरण्यां श्राद्धमतिप्रशस्तम् । तदुक्तं पृथिवीचन्द्रोदये मात्स्ये—‘भरणी पि-

तृपक्षे तु महती परिकीर्तिता । अस्यां श्राद्धं कृतं येन स गयाश्राद्ध-

भरणीश्राद्धम् ।

कृद्भवेत् ॥’ पृथिवीचन्द्रोदये श्रीधरीये बृहस्पतिः—‘नभस्यापरप-

क्षम्य द्वितीया यदि याम्यभे । तृतीया चाग्निताराभिः सहिता प्रीतिदा पितुः ॥’

१—स मन्त्रो ऋग्वेदसहिताया प्रथमाष्टके चतुर्थाध्याये—‘दुरो अश्वस्य दुर इन्द्र गोरसि दुरो यवस्य वसुन इन्द्रपतिः । शिक्षानर प्रदिवो अकामकर्शनं सखा सखिभ्यस्तस्मिद् गृणीमसि ॥’ इति । अस्य व्याख्या—‘हे इन्द्र, त्वं अश्वस्य दुरो दाताऽसि, तथा गो पश्वादेर्दुरो दाताऽसि, तथा यवस्य यवादेर्धान्यजातस्य दुरो दातासि । वसुनं निवासहेतोर्धनस्येन स्वमी पति सर्वेषां पालयिता । शिक्षानर शिक्षतिर्दानकर्मा । शिक्षाया दानस्य नेताऽसि प्रदिवः पुराणं प्रगता दिवो दिवसा यस्मिन् स तथोक्तः । अकामकर्शनं कामान् वर्शयति नाशयतीति कामकर्शनं न कामकर्शनं अकामकर्शनं हविर्देतवता यजमानानां कामानभिमत-फलप्रदानेन पूरयतीत्यर्थः । सखिभ्यः समानाख्यानेभ्यः ऋत्विग्भ्यः सखा सखिवदत्यन्तं प्रियः । एवभूतो य इन्द्रस्तः प्रति इदं स्तोत्रलक्षणं वचः गृणीमसि ब्रूमहे ।’ इति श्रीमत्सायणाचार्योष्णम् ।

एतत्पक्षे पष्ठी योगविशेषेण कपिलासंज्ञा । तदुक्तं वाराहे-‘नमस्कृष्णपक्षे तु रोहिणीपातभूयुतैः । युक्ता पष्ठी पुराणज्ञैः कपिला परिकीर्तिता ॥ व्रतोपवासनि-

कपिलापष्ठी ।

यमैर्भास्करं तत्र पूजयेत् । कपिलां च द्विजाद्रपाय दत्त्वा क्रतुफलं लभेत् ॥ ’ पुराणसमुच्चये-‘भाद्रे मास्यसिते पक्षे भानौ चैव करे स्थिते । पाते कुजे च रोहिण्यां सा पष्ठी कपिला भवेत् ॥ ’ अत्र दर्शान्तत्वेन महालयो भाद्रपदकृष्णपक्षो ज्ञेय इत्युक्तं निर्णयामृते हेमाद्रौ च । हस्तार्कस्तु फलातिशयार्थः । ‘संयोगे तु चतुर्णां वै निर्दिष्टा परमेष्ठिना ।’ इति तत्रैवोक्तेः । अत्र विशेषो हेमाद्रौ स्कान्दे-‘देवदारुं तथोशीरं कुङ्कुमैलां मनःशिलाम् । पत्रकं पद्मकं यष्टिमधुगञ्ज्येन पेपयेत् ॥ क्षीरेणालोड्य कल्केन स्नानं कुर्यात्समन्त्रकम् । आपस्त्वमसि देवेश ज्योतिषां पतिरेव च ॥ पापं नाशय मे देव बाह्मनःकायकर्मजम् । पञ्चगव्यकृतस्नानः पञ्चभक्षैस्तु मार्जयेत् ॥ ’ पञ्चभक्षैः पञ्चपल्लवैः । तथा-‘रत्नैर्नानाविधैर्धुक्तं सौवर्णं कारयेद्रविम् । शक्तितस्तु पलादूर्ध्वं तदर्धं कर्पतोपि वा ॥ सौवर्णपरुषं कुर्यान्नौकां चैव तथा रथम् ॥ ’ तथा-‘अल्पवित्तोपि यः कश्चित्सोपि कुर्यादिमं विधिम् ।’ मभासखण्डे-‘स्थापयेदव्रणं कुम्भं चन्दनोदकपूरितम् । रक्तवस्त्रपुगञ्जनं ताम्रपात्रेण संयुतम् ॥ रथो रौक्मपलस्यैव एकचक्रः सुचित्रितः । सौवर्णपलसंयुक्तां मूर्तिं सूर्यस्य कारयेत् ॥ ’ ततः सूर्यं कपिलां च षोडशोपचारैः संपूज्य दद्यात् । ‘दिव्यमूर्तिर्जगच्चक्षुर्द्वादशात्मा दिवाकरः । कपिलासहितो देवो मम मुक्तिं प्रयच्छतु ॥ यस्मात्त्वं कपिले पुण्या सर्वलोकस्य पावनी । प्रदत्ता सह सूर्येण मम मुक्तिप्रदा भव ॥ ’ इति । विशेषान्तरं तत्रैव ज्ञेयमिति दिष्टम् ॥

इयमेव चन्द्रपष्ठी । सा चन्द्रोदयव्यापिनी ग्राह्या । उभयत्र तथात्वे पूर्वा । तदुक्तं भविष्ये-‘तद्भाद्रपदे मासि षष्ठ्यां पक्षे सिते तरे । चन्द्रपष्ठी-व्रतं कुर्यात्पूर्ववेधः प्रशस्यते ॥ चन्द्रोदये यदा पष्ठी पूर्वाह्णे चापरे-ऽहनि । चन्द्रषष्ठ्यसिते पक्षे सैषोषोप्या प्रयत्नस्तः ॥ ’ इति ॥

अष्टम्यामाश्वलायनेन मघावर्षसंज्ञं श्राद्धमुक्तम् । ‘एतेन माघ्यावर्षं प्रौष्ठपद्या अपरपक्षे’ इति, ‘इदं सप्तम्यादिषु त्रिष्वहःसु कार्यम्’ इति नारायणवृत्तिः । हरदत्तस्तु मघायुक्तवर्षासु भवं त्रयोदशीश्राद्धमिति व्याचख्यौ । पृथ्वीचन्द्रोदये ग्राह्ये-‘आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे गया माघ्याष्टमी स्मृता । त्रयोदशी गजच्छाया गयातुल्या तु पैतृके ॥

आश्विनकृष्णाष्टम्यां महालक्ष्मीव्रतम् । तत्र निर्णयामृते पुराणसमुच्चये-‘श्रियोऽर्चनं भाद्रपदे सिताष्टमीं प्रारभ्य कन्यामगते च सूर्ये । समापयेत्तत्र तिथौ च यावत्सूर्यस्तु पूर्वार्धगतो युवत्या ॥ ’ इति । तत्रैव-

महालक्ष्मीव्रतम् ।

‘कन्यागतेऽर्के प्रारभ्य कर्तव्यं न श्रियोऽर्चनम् । हस्तप्रान्तदलस्थेऽर्के तद् व्रतं न समापयेत् ॥ पूजनीया ग्रहस्थानामष्टमी प्रावृषि श्रियः । दोषैश्चतुर्भिः संयुक्ता सर्वसंपत्करी तिथिः ॥ ’ तथा—‘पुत्रसौभाग्यराज्यायुर्नाशिनी सा प्रकीर्तिता । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन त्याज्या कन्यागते रवौ ॥ विशेषेण परित्याज्या नवमीदूषिता यदि ॥ ’ इति । दोषचतुष्टयं तत्रैवोक्तम्—‘त्रिदिने चावमे चैव अष्टमीं नोपवासयेत् । पुत्रहा नवमीविद्धा स्वप्नी हस्तार्थगे रवौ ॥’ इति । त्रिदिनावमदिनलक्षणं च रत्नमालायाम्—‘यत्रैकः स्पृशति तिथिद्वयावसानं वारथ्येदवमदिनं तदुक्तमार्यैः । यः स्पर्शाद्भवति तिथित्रयस्य चाद्वात्रिधुस्पृकथितमिदं द्वयं च नेष्टम् ॥ ’ एते च सर्वे निषेधाः प्रथमारम्भविषयाः । मध्ये तु सति संभवे ज्ञेयाः । व्रतस्य षोडशाब्दसाध्यत्वेन मध्ये त्यागायोगात् । इयं चन्द्रोदयव्यापिनी ग्राह्या । तत्रैव पूजायुक्तेः । परदिने चन्द्रोदयादूर्ध्वं त्रिमुहूर्तव्यापित्वे परैव कार्या, अन्यथा पूर्वैव । ‘पूर्वा वा परविद्धा वा ग्राह्या चन्द्रोदये सदा । त्रिमुहूर्तापि सा पूज्या परतश्चोर्ध्वगामिनी ॥ ’ इति मदनरत्ने निर्णयामृते च संग्रहोक्तेः । अर्धरात्रमतिक्रम्य वर्तते योत्तरा तिथिः । तदा तस्यां तिथौ कार्यं महालक्ष्मीव्रतं सदा ॥’ इति वचनाच्चेति संक्षेपः ॥ इति महालक्ष्मीव्रतनिर्णयः ॥

अथ नवम्यामन्वष्टकाश्राद्धम् । तत्र कात्यायनः—‘अन्वष्टकासु नवभिः पिण्डैः श्राद्धमुदाहृतम् । पित्रादिमातृमध्यं च ततो मातामहान्तकम् ॥’ पृथ्वीचन्द्रोदये ब्रह्माण्डे—‘पितॄणां प्रथमं दद्यान्मातॄणां तदनन्तरम् । ततो मातामहानां च अन्वष्टक्ये क्रमः स्मृतः ॥’ श्राद्धहेमाद्रौ छागलेयः—

‘केवलास्तु क्षये कार्या वृद्धावादौ प्रकीर्तिताः । अन्वष्टकासु मध्यस्था नान्त्याः कार्यास्तु मातरः ॥’ दीपिकायां तु मातृश्राद्धमादौ कार्यमित्युक्तम् । मातृयजनं त्वन्वष्टकास्वादित इति हेमाद्रौ । ब्राह्मेपि—‘अन्वष्टकासु क्रमशो मातृपूर्वं तदिष्यते ।’ इति । अत्र शाखाभेदेन व्यवस्थेति पृथ्वीचन्द्रोदयः । जीवत्पितृकविषयमिति निर्णयदीपः । इदं च जीवत्पितृकेणापि कार्यम् । तदुक्तं निर्णयामृते मैत्रायणीयपरिशिष्टे—‘आन्वष्टक्यं गयाप्राप्तौ सत्यां यच्च मृतेऽहनि । मातुः श्राद्धं सुतः कुर्यात्पितर्यपि च जीवति ॥’ यद्यपि जीवत्पितृकस्य पञ्चान्वष्टका अवश्यं कर्तव्याः, तथा-

प्यशक्तस्येयमावश्यकी । ‘श्रौष्टपद्यष्टका भूयः पितृलोके भविष्यति ।’

अन्वष्टकाश्राद्धं अनुपनीतेनापि कार्यम् ।

इति हेमाद्रौ पात्रोक्तेः । ‘सर्वासामेव मातॄणां श्राद्धं कन्यागते रवौ ।

नवम्यां हि प्रदातव्यं ब्रह्मलब्धवरा यतः ॥’ इति सुतेनावश्यक-

लोक्तेश्च । अत्र ‘सर्वासाम्’ इत्युक्तेः स्वमातरि जीवन्त्यामपि सापत्नमातृभ्यो

दद्यात् । तन्मरणे सति तस्यै ताभ्यश्च दद्यादित्युक्तं जीवत्पितृकनिर्णये गुरुभिः ।

अत्र सर्वासां नामनिर्देशेनैको ब्राह्मणोऽर्घ्यः पिण्डश्च । नामैक्ये तु द्विवचनादिप्रयोग इत्युक्तं नारायणवृत्तौ । अन्वष्टकाश्राद्धं तद्यागश्च गोभिलीयानां मध्यमायामेव न सर्वासु । 'अन्वष्टक्यं मध्यमायामिति गोभिलगौतमौ ।' इति छन्दोगपरिशिष्टात् । अत्र भर्तृमरणोत्तरं पूर्वमृतमातृश्राद्धं न कार्यमिति केचिदाहुः पठन्ति च—'श्राद्धं नवम्यां कुर्यात्तन्मृते भर्तरि लुप्यते।' इति । तदेतन्निर्मूलत्वान्पूर्वप्रतारणमात्रम् । श्राद्ध-दीपकलिकायां ब्राह्मे—'पितृमातृकुलोत्पन्ना याः काश्चित् मृताः स्त्रियः । श्राद्धार्हा मातरो ज्ञेयाः श्राद्धं तत्र प्रदीयते ॥' इति । अत्र देशाचाराद्यवस्था । इदं चानुपनीतेनापि कार्यम् । तदुक्तं श्राद्धशूलपाणौ मात्स्ये—'अमावास्याष्टका कृष्णपक्षपञ्चदशीषु च ।' इत्यभिधाय—'एतच्चानुपनीतोपि कुर्यात्सर्वेषु पर्वसु । श्राद्धं साधारणं नाम सर्वकामफलप्रदम् ॥ भार्याविरहितोप्येतत्प्रासस्थोपि नित्यशः । शूद्रोप्यमन्त्रवत् कुर्यादनेन विधिना बुधः ॥' इति । तेन साग्रेवेदमिति परास्तम् । अन्वष्टकातः पृथगेवेदं मातुः श्राद्धमित्यपि परास्तम् । लाघवेन मूलैक्यादष्टकापदाविशेषाच्च । तेनान्यत्रान्वष्टकाश्राद्धस्याङ्गस्याप्यत्र प्रधानत्वं वचनात् । अवेष्टेरिव राजसूयान्तर्गताया एतयान्नायकामं याजयेदिति फलार्थत्वम् । अत्राष्टकान्वष्टकापूर्वानुरोधात् । तयागिपुराणे—'अन्वष्टकासु वृद्धौ च गयायां च क्षयेऽहनि । अत्र मातुः पृथक् श्राद्धमन्यत्र पतिना सह ॥' आपस्तम्बानां त्रष्टकासु च वृद्धौ चेति भाष्यकारैः पाठादष्टकायां मातृकाश्राद्धम् । छन्दोगैस्तत्र मातृमातामहश्राद्धे न कार्यं किं तु त्रिपुरुषमेव । 'न योषिद्वयः पृथग्दद्यादवसानदिनादृते । कर्षून्समन्वितं मुक्त्वा तथाद्यं श्राद्धपोडशम् । प्रत्याब्धिकं च शेषेषु पिण्डाः स्युः पठिति स्थितिः ॥' इति छन्दोगपरिशिष्टात् । 'अन्वष्टकासु तेषां कर्षूविधानात्' इति शूलपाणिः । यत्तु—'तमिस्रपक्षे नवमी पुण्या भाद्रपदे हि या । चत्वारः पार्वणाः कार्याः पितृपक्षे मनीषिभिः ॥' इति, तद्देशाचारतो व्यवस्थितं ज्ञेयम् । इदं जीवत्पितृकेणापि सपिण्डं कार्यम् । हेमाद्रौ विष्णुधर्मोत्तरे—'अन्वष्टकासु च स्त्रीणां श्राद्धं कार्यं तथैव च ।' इत्युपक्रम्य—'पिण्डनिर्वपणं कार्यं तस्याभ्यपि नृसत्तम ।' इति वचनं श्राद्धविधिना पिण्डदाने प्राप्ते पुनस्तत्कीर्तनं यस्य जीवत्पितृकगर्भिणीपतित्वादिना पिण्डदानं निषिद्धं तस्य तत्प्राप्त्यर्थमिति श्रुतातचरणाः ॥

अत्र सुवासिनीभोजनमुक्तं मार्कण्डेयपुराणे—'मातुः श्राद्धे तु संप्राप्ते ब्राह्मणैः सह भोजनम् । सुवासिन्यै प्रदातव्यमिति श्रुतातपोब्रवीत् ॥ भर्तुरग्रे मृता

१—भर्तुरिति विवाहश्राद्धे सुवासिन्या अनावश्यकत्वार्यम् । एतदेव मातुराब्दिकादिसमस्तश्राद्धे सुवासिनीप्रापकम् । सह दाहेनेति । तद्य सह दग्धया मातुराब्दिकादाविव नवमीश्राद्धमपि प्रापयति । इति टीकाशयः । धर्मसिन्धौ तु—'अत एवास्या अविधानवर्गीत्वप्रसिद्धिः । अतः पत्न्या अपि नवमीश्राद्धं कार्यम् । अस्याविधाननवमीश्राद्धस्य महालयवधावद्भिकदर्शनं गौणकालः' इत्युक्तम् ।

भाद्रपदकृष्ण-
नवम्या सुवासि-
नीभोजनम् ।

नारी सह दाहेन वा मृता । तस्याः स्थाने नियुञ्जीत विप्रैः सह सु-
वासिनीम् ॥ ' तत्रैव मदालसावाक्यम्—' स्त्रीश्राद्धे पुत्रदेयाः स्युरलं-
काराश्च योषिते । मञ्जीरमेखलादामकर्णिकाकङ्कणादयः ॥ ' इति ।

अत्राशक्तावनुकल्पमाहाश्वलायनः—'अनडुहो यवसमाहरेदग्निना वा कक्षमुपोषेदेषा
मेऽष्टकेति न त्वेवानष्टकः स्यात् ।' इति । हेमाद्रौ पितामहः—' अमावास्या व्यतीपा-
तपौर्णमास्यष्टकासु च । विद्वान् श्राद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥ ' अकरणे च
प्रायश्चित्तमुक्तमृग्विधाने—' एभिर्द्युभिर्जपेन्मन्त्रं शतवारं तु तद्दिने । आन्वष्टक्यं यदा
न्यूनं संपूर्णं याति सर्वथा ॥ ' इति ॥

एतत्पक्षे द्वादश्यां विशेषः । पृथ्वीचन्द्रोदये वायवीये—' संन्यासिनोप्या-
ब्दिकादि पुत्रः कुर्याद्यथाविधि । महालये तु यच्छ्राद्धं द्वादश्यां पा-
र्वणं तु तत् ॥

अथ त्रयोदशीश्राद्धम् । तत्र चन्द्रिका—' त्रयोदशी भाद्रपदी कृष्णा मुख्या
पितृप्रिया । तृप्यन्ति पितरस्तस्यां स्वयं पञ्चशतं समाः ॥ मघायुतायां
तस्यां तु जलाद्यैरपि तोषिताः । तृप्यन्ति पितरस्तद्वर्षाणामयुतायुतम् ॥'
प्रयोगपारिजाते शङ्खः—' प्रौष्ठपद्यामतीतायां मघायुक्तां त्रयोदशीम् । प्राप्य श्राद्धं तु
कर्तव्यं मधुना पायसेन च ॥ प्रजामिष्टां यशः स्वर्गमारोग्यं च धनं तथा । नृणां
श्राद्धे सदा प्रीताः प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥ ' एतन्नित्यमपि पृथ्वीचन्द्रोदये विष्णु-
धर्मे—' प्रौष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णत्रयोदशी । ' इत्युक्त्वा—' एतास्तु श्राद्धका-
लान्वै नित्यानाह प्रजापतिः । श्राद्धमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥ ' इत्युक्तेः ।
एतच्चाविभक्तैरपि पृथकार्यम् । तथा च हेमाद्रौ—' विभक्ता वाऽविभक्ता वा कुर्युः
श्राद्धं पृथक् सुताः । मघासु च ततोऽन्यत्र नाधिकारः पृथग्विना ॥ ' इति । अपराकं
वायवीये—' हंसे हस्तस्थिते या तु मघायुक्ता त्रयोदशी । तिथिर्वैवस्वती नाम सा
छाया कुञ्जरस्य तु ॥' अत्र च—' अपि नः स कुले भूयाद्यो नो दद्यान्नयोदशीम् ।

१—तत्र पूर्वं ममान्वष्टक्याकरणजनितप्रत्यवायपरिहारार्थं शतवारमेभिर्द्युभिः सुमना इति मन्त्रजप क-
रिष्ये इति सकल्प्य तजप कुर्यात् । मन्त्रस्तु—' एभिर्द्युभिः सुमना एभिरिन्दुभिर्निहन्धानो अमर्ति गोभिर-
श्विना । इन्द्रेण दस्यु दारयन्त इन्दुभिर्युतद्वेषस समिषा रमेमहि ॥ ' इति । ऋ०स०अ०१ अ०४ । अस्थ-
'दे इन्द्र, एभिरस्माभिर्दत्तैर्द्युभिर्दोस्तैश्चरुपुरोडाशादिभिः एभिरिन्दुभिः पुनोवर्तिभिस्तुभ्य दत्तैः सोमैश्च प्रीतस्त्वं
अस्माकममर्ति दारिद्र्य गोभिस्त्वया दत्तैः पशुभिरश्विनाऽथयुक्तेन धनेन च निहन्धानो निवर्तयन् सुमनाः शोभ-
नमना भव । वयमिन्दुभिरस्माभिर्दत्तैः सोमैः प्रीतेनेन्द्रेण दस्यु उपक्षयितार शत्रु दारयन्तो हिंसन्तः अत
एव युतद्वेषस' पृथग्भूतशत्रुका भूत्वा इषा इन्द्रदत्तेनाग्नेन सरभेमहि सरब्धा भवेम । सगच्छेमहीत्यर्थः । ' इति
श्रीमत्सायणाचार्यकृता व्याख्या ।

पायसं मधुसर्पिभ्यां प्राक्छाये कुञ्जरस्य च ॥ ’ इति विष्णुमनुवचने केवलत्रयोद-
शीश्रुतेर्मघागुण इति कल्पतरुः । शूलपाणिस्तु—‘ केवलवाक्यानामर्थवादत्वाद्विधौ
च मघायोगश्रुतेर्विधिलाघवात् विशिष्टमेव निमित्तम् ’ इत्याह । वस्तुतस्तु—‘ मधु-
मांसैश्च शाकैश्च पयसा पायसेन च । एष नो दास्यति श्राद्धं वर्षासु च मघासु च ॥ ’
इति वशिष्टवचने केवलमघाश्रुतेर्विनिगमकाभावादुभयं भिन्ननिमित्तं, पूर्वोक्तवचनाच्च
योगाधिक्ये फलाधिक्यम् । अत एव याज्ञवल्क्यः—‘ तथा वर्षात्रयोदश्यां मघासु
च विशेषतः । ’ इति । त्रयोदशीश्राद्धं नित्यम् । अन्यत्काम्यम् । ‘ अत्र त्रयो-
दश्यां बहुपुत्रा युवमारिणस्तु भवन्ति ’ इत्यापस्तम्बोक्तेर्युवमारितमपत्यदोष [म]
सहिष्णोरपत्यमात्रार्थिनः स्मृत्यन्तरोक्तेर्धनार्थिनो वाधिकार इति कल्पतरुः ।
अपत्यनिन्दया तदर्थिनां नाधिकारात् फलान्तरकामस्यैवाधिकार इति हलायुधः ।
एतत् पिण्डरहितं कार्यम् । ‘ मघायुक्तत्रयोदश्यां पिण्डनिर्वपणं द्विजः । ससंतानो
नैव कुर्यान्नित्यं ते कवयो विदुः ॥ ’ इति बृहत्पराशरोक्तेः । इदं मलमासेपि कार्यम् ।
‘ मघात्रयोदशीश्राद्धं प्रत्युपस्थितिहेतुकम् । अनन्यगतिकत्वेन कर्तव्यं स्यान्मलि-
म्लुचे ॥ ’ इति काठकगृहोक्तेः । यानि तु अङ्गिराः—‘ त्रयोदश्यां कृष्णपक्षे यः
श्राद्धं कुरुते नरः । पञ्चत्वं तस्य जानीयाज्येष्टपुत्रस्य निश्चितम् ॥ ’ वामनपुराणे—
‘ त्रयोदश्यां तु वै श्राद्धं न कुर्यात् पुत्रवान् गृही । ’ इत्यादीनि वचनानि, तानि
पुत्रवद्विषयाणि वा महालयस्यभिन्नत्रयोदशीविषयाणि वा काम्यश्राद्धविषयाणि
वा सपिण्डकश्राद्धविषयाणि वेति केचित् । हेमाद्रिमुखास्तेकवर्गश्राद्धविषयाणि ।
‘ श्राद्धं नैवैकवर्गस्य त्रयोदश्यामुपक्रमेत् । न तु सास्त्रं ये यस्य प्रजा हिंसन्ति तस्य
ते ॥ ’ इति काष्ण्णजिनिस्मृतेः । यद्यपि ‘ पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि । ’
इति घौम्योक्तेर्न केवलपितृवर्गस्य प्राप्तस्तथापि व्यामोहादिमाप्तनिषेधोयमित्याहुः ।
वयं तु पश्यामः पुत्रवद्विषयाण्येवेति । ‘ असंतानस्तु यस्तस्य श्राद्धे प्रोक्ता त्रयो-
दशी । संतानयुक्तो यः कुर्यात्तस्य वंशक्षयो भवेत् ॥ ’ इति हेमाद्रौ नागरखण्डोक्तेः ।
पूर्ववाक्यमप्यसंतानस्यैवैकवर्गनिषेधकमिति । अत्र मघात्रयोदशीमहालययुगादिश्रा-
द्धानां तन्त्रेण प्रयोगः, न तु प्रसङ्गसिद्धिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥

अथ चतुर्दशी । पृथ्वीचन्द्रोदये प्रचेताः—‘ वृक्षारोहणलोहार्यविष्णुजलवि-
पाग्निभिः । नखिदंष्ट्रिविपन्ना ये तेषां शस्ता चतुर्दशी ॥ ’ ब्राह्मे—‘ युवानः पितरो
यस्य मृताः शस्त्रेण वा हताः । तेन कार्यं चतुर्दश्यां तेषां वृत्तिमभी-
प्सता ॥ ’ नागरखण्डे—‘ अपमृत्युर्भवेद्येषां शस्त्रमृत्युरयापि वा ।
श्राद्धं तेषां प्रकर्तव्यं चतुर्दश्यां नराधिप ॥ ’ एतच्च प्रायो नाशकश-
स्त्राग्निविषोदकोद्वन्द्वनप्रपतनैश्चेच्छतामिति गौतमोक्तदुर्मरणोपलक्षणम् । एकयोगनिर्दे-

शात् । ‘ सर्वेषां तुल्यधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते । सर्वेषां तत्समं ज्ञेयमेकरूपा हि ते स्मृताः ॥ ’ इत्युशनसोक्तेश्च । तच्च कृतक्रियाणामेवेति वक्ष्यामः । मरीचिः—
‘ विपशस्त्रश्वापदाहितिर्यग्राह्यगघातिनाम् । चतुर्दश्यां क्रियाः कार्या अन्येषां तु वि-
गर्हिताः ॥ ’ अत्र ब्राह्मणघाती तेन हतो न तु ब्रह्महा । तस्य पतितत्वादिति शू-
लपाणिः । अत्रोद्देश्यविशेषणस्याविवक्षितत्वात् स्त्रीणामपि शस्त्रादिहतानामेकोद्दिष्टं
कार्यं न पार्वणमिति श्रीदत्तोपाध्यायः । इदं विषादिहतानामेव न प्रसवादिमृता-
नामिति वाचस्पतिः । यत्तु शाकटायनः—‘ जलाग्निभ्यां विपन्नानां संन्यासे वा
गृहे पथि । श्राद्धं कुर्वीत तेषां वै वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ॥ ’ इति, तत् प्रायश्चित्ता-
र्थजलादिमृतविषयमित्याकरे उक्तम् । अत एव वैधत्वात् सहगमनेपि न कार्यमिति
हेमाद्रिः । एतच्च दैवयुक्तमेकोद्दिष्टं कार्यमित्युक्तं प्रयोगपारिजाते । ‘ भेतपक्षे चतुर्द-
श्यामेकोद्दिष्टं विधानतः । दैवयुक्तं तु तच्छ्राद्धं पितृणामक्षयं भवेत् ॥ तच्छ्राद्धं दैवहीनं
चेत् पुनदारधनक्षयः ॥ एकोद्दिष्टं दैवयुक्तमित्येवं मत्तुरब्रवीत् ॥ ’ भविष्येपि—‘ सम-
त्वमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य च । चतुर्दश्यां तु कर्तव्यमेकोद्दिष्टं महालये ॥ चतु-
र्दश्यां तु यच्छ्राद्धं सपिण्डीकरणे कृते । एकोद्दिष्टविधानेन तत् कार्यं शस्त्रघातिनः ॥’
इति । संवत्सरमदीपे हारीतः—‘ विश्वेदेवांश्च तत्रापि पूजयित्वादितोऽमलान् । ये वै
शस्त्रहतास्तेषां श्राद्धं कुर्यादतन्द्रितः ॥ ’ अत्रैकोद्दिष्टवचनानां निर्मूलत्वम् । समूल-
त्वेपि पार्वणाशक्तपराणि । विष्णवादिवचनैः प्रकरणात् कृष्णपक्षीयपार्वणावगते-
रिति शूलपाणिः । तन्न । वाक्येन प्रकरणस्य बाधात् । पित्रादीनां पार्वणं भ्रात्रा-
दीनामेकोद्दिष्टमिति गौडार्वाञ्चः । तन्न । पितुरित्यनेन विरोधात् विशेषवा-
क्यवैयर्थ्यापत्तेश्च । अत्र शस्त्रहतस्यैव चतुर्दश्यामिति नियमो न तु चतुर्दश्यामेव श-
स्त्रहतस्येति । ‘ श्राद्धं शस्त्रहतस्यैव चतुर्दश्यां महालये । ’ इति कालादर्शात् ।
वार्षिकादीनामकरणापत्तेश्च । तेन महालये एव । दिनान्तरे पार्वणं मातामहा-
दितृह्यर्थं कार्यमेव । पितामहोपि शस्त्रहतश्चेदेकोद्दिष्टद्वयं कार्यम् । तदुक्तं हेमा-
द्रौ स्मृत्यन्तरे—‘ एकस्मिन् द्वयोर्वैकोद्दिष्टम् ’ इति । त्रिषु शस्त्रहतेषु पार्वणमेव का-
र्यम् । यत्तु देवस्यामिनोक्तं त्रिष्वपि शस्त्रहतेषु पृथगेकोद्दिष्टत्रयं कार्यम् । न तु पार्व-
णमाहत्य वचनाभावादिति, तदयुक्तम् । ‘ पित्रादयस्त्रयो यस्य शस्त्रैर्यातास्त्वनुक्रमा-
मात् । स भूते पार्वणं कुर्यादाब्दिकानि पृथक् पृथक् ॥ ’ इति बृहत्पराशरोक्तेः ।
‘ एकस्मिन्वा द्वयोर्वापि विद्युच्छस्त्रेण वा हते । एकोद्दिष्टं सुतः कुर्यान्नयाणां दर्शवद्भ-
वेत् ॥ ’ इति स्मृत्यन्तराच्चेति पृथिवीचन्द्रोदये उक्तम् । अपरार्के हेमाद्रौ चैवम् ।
यस्तु अत्रैव शस्त्रादिना हतस्तस्य वार्षिकमेव पार्वणमेकोद्दिष्टं वा कार्यं न तु श्राद्ध-
द्वयम् । प्रसङ्गसिद्धेरिति पृथिवीचन्द्रोदये । अत्र श्राद्धाकरणेग्रिमापरपक्षे दिनान्तरे

वर्णोक्तवाक्येषु चण्डिकार्चनपूजाग्रहणादुपवासादेश्चाहत्वात् प्रधानदेवीपूजादावपि परेति युक्तम् । कलशस्थापनग्रहणं तूपलक्षणम् । अत एव देवलः—‘व्रतोपवासनियमे घटिकैकापि या भवेत् । सा तिथिस्तद्दिने पूज्या विपरीता तु पैतृके ॥’ इति । अत्र घटिका मुहूर्त इति गौडाः । यदा तु पूर्वदिने संपूर्णा शुद्धा च भूत्वा परदिने वर्धते तदा संपूर्णत्वादमायोगाभावाच्च पूर्वैव । यानि च द्वितीयायोगनिषेधकानि वचनानि केचित् पठन्ति तान्यपि शुद्धाधिकानिषेधपराणि । परदिने प्रतिपदोत्पन्तासत्त्वे तु दर्शयुतापि पूर्वैव ग्राह्या । तदाह लल्लः—‘तिथिः शरीरं तिथिरेव कारणं तिथिः प्रमाणं तिथिरेव साधनम् ।’ इति । यानि तु—‘अमायुक्ता प्रकर्तव्या’ इत्यादीनि नृ-सिंहमसादे वचनानि तानि समूलत्वे सत्येतद्विषयाणि । अत्रेदं तत्त्वम् । पूर्वोक्तवाक्यानां सर्वेषां हेमाध्यायलिखितत्वेन निर्मूलत्वाच्चैवान्यनिर्णयस्यानुक्तेः सामान्य-निर्णयात् पूर्ववत् प्राप्तावपि गौडनिबन्धेषु विशेषनिर्णयादौदयिकी ग्राह्या । तत्रापि घटिकैकेत्यस्य द्विमुहूर्तस्तुतित्वोक्तेर्द्विमुहूर्ता ग्राह्या । ‘उदिते देवते भानौ’ इत्यत्र द्विमुहूर्ता त्रिरहश्चेति औदयिकया द्विमुहूर्तत्वनियमाच्च । तेन ‘उदये द्विमुहूर्तापि’ इत्याद्यनुसारोपि मुहूर्तमात्रा कर्तव्येति द्विमुहूर्तस्तुतिः । अन्यथा द्विमुहूर्तविधिवैय-र्थ्यात् । केचित्तु मुहूर्तमात्रेति वचनात्ततो न्यूनत्वे परा नेत्याहुः । गौडा अप्येवम् ॥

अत्र देवीपूजैव प्रधानम् । उपवासादि त्वद्गम् । ‘अष्टम्यां च नवम्यां च जग-
 न्मातरमम्बिकाम् । पूजयित्वाश्विने मासि विशोको जायते नरः ॥’
 इति हेमाद्रौ भविष्ये तस्या एव फलसंबन्धात्, ‘नवमीतिथिपर्यन्तं
 वृद्ध्या पूजाजपादिकम् ।’ इति तत्रैव देवीपुराणात्, ‘शरत्काले

हापूजा क्रियते या च वार्षिकी ।’ इति मार्कण्डेयपुराणाच्च पूर्ववचनादष्टमीनवमी-
 जैव प्रधानमन्यत्सर्वमद्गमिति गौडाः । एकाहपक्षोपि कालिकापुराणे—‘यस्त्येक-
 ग्रामयाष्टम्यां नवम्यामथ साधकः । पूजयेद्भरदां देवीं महाविभवविस्तरैः ॥’ इति ।
 एवं तु राजसूयेन्ययागैः समप्रधानायाः सहिता या अप्यवेष्टेरेतयाज्ञाद्यकामं याजये-
 इत्येकत्वान्मध्ये विधानाच्च यथा फलार्थो वहिःप्रयोगस्तथा नवरात्रमध्यस्थाया अ-
 म्या नवम्या वा फलार्थः पृथक्प्रयोगः । रूपनारायणधृतदेवीपुराणे—‘महानवम्यां
 जेयं सर्वकामप्रदायिका । सर्वेषु वत्स वर्णेषु तव भक्त्या प्रकीर्तिता ॥ कृत्यामोति
 शो राज्यपुत्राधुर्धनसंपदः ॥’ सा च काम्या नित्या च । ‘एवमन्यैरपि तथा देव्याः
 त्रयं प्रपूजनम् । विभूतिमनुलां लब्धुं चतुर्वर्गप्रदायिकाम् ॥’ इति, ‘यो योहादयवा-

१-अत्र टीकायां तु—‘इदं तु चिन्त्यम् । एतदेति सर्वनाम्ना प्रष्टव्यपरामर्शोपुक्तोऽवेष्टेरेव वहिःप्रयोगः ।
 त्विह तथा परामर्शं किञ्चिदस्ति । अष्टमीनवम्योः पृथगग्रे पूजाविधानादेतद्वचनस्य तद्वचनान्यता (ग)
 भवति । ‘शरत्काले महारूपा’ इति मार्कण्डेयवचनं तु च निस्त्यक्तम् । वीष्माद्यमाधत् ‘इत्युक्तम्

ऽऽलस्याद्देवी दुर्गा महोत्सवे । न पूजयति दम्भाद्वा द्वेषाद्वाप्यत्र भैरव ॥ कुद्धा भगवती तस्य कामानिष्टानिहन्ति वै ॥' इति कालिकापुराणे फलनिन्दाश्रुतेः । 'वर्षे वर्षे विधातव्यं स्थापनं च विसर्जनम् ।' इति तिथितत्त्वे देवीपुराणाच्च ॥

अत्रोपवासादिकमुक्तं हेमाद्रौ भविष्ये—'एवं च विन्ध्यवासिन्यां नवरात्रोपवासतः । एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ॥ पूजनीया जनैर्देवी स्थाने स्थाने पुरे पुरे । गृहे गृहे शक्तिपरैर्ग्रामे ग्रामे वने वने ॥ स्नातैः प्रमुदितैर्हृष्टैर्ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्नृपैः । वैश्यैः शूद्रैर्भक्तियुक्तैर्मल्लैश्चैरन्यैश्च मानवैः ॥' इति । यत्तु रूपनारायणीये भविष्ये—'एवं नानाम्लेच्छगणैः पूज्यते सर्वदस्युभिः ।' इति, तत्तामसपूजापरम् । 'विना मन्त्रैस्तामसी स्यात्किरातानां तु संमता ।' इति तत्रैवोक्तेः । मदनरत्ने देवीपुराणेपि—'कन्यासंस्थे रवौ शक्र शुक्लामारभ्य नन्दिकाम् । अयाची ह्यथवैकाशी नक्ताशी वाथवावदः ॥ भूमौ शयीत चामन्त्र्य कुमारी-भोजयेन्मुदा । वस्त्रालंकारदानैश्च संतोष्याः प्रतिवासरम् ॥ वलिं च प्रत्यहं दद्यादोदनं मांसमापवत् । त्रिकालं पूजयेद्देवीं जपस्तोत्रपरायणः ॥' इति । नन्दिका प्रतिपत्तिथिरिति मैथिलाः, पट्टीति गौडाः । तच्च पूजनं रात्रौ कार्यम् । 'आश्विने मासि मेषान्ते महिषासुरमर्दिनीम् । निशाष्टु पूजयेद्भक्त्या सोपवासादिकः क्रमात् ॥' इति देवीपुराणात् । संग्रहेपि—'आश्विने मासि मेषान्ते प्रतिपद्या तिथिर्भवेत् । तस्यां नक्तं प्रकुर्वीत रात्रौ देवीं च पूजयेत् ॥ रात्रिरूपा यतो देवी दिवारूपो महेश्वरः । रात्रिव्रतमिदं देवि सर्वपापप्रणाशनम् ॥ सर्वकाममदं नृणां सर्वशत्रुनिर्वहणम् । रात्रिव्रतमिदं तस्य रात्रौ कर्तव्यतेष्यते ॥ नक्तव्रतमिदं यस्मादन्यथा नरके गतिः ॥' इत्यादिवचनाच्च । रात्रिव्रतत्वमेवाभिमेत्य माधवेनोक्तम् । तस्य नक्तव्रतत्वादिति न तु रात्रिभोजनात् । ननु 'मासि चाश्वयुजे शुक्ले नवरात्रे विशेषतः । संपूज्य नवदुर्गा च नक्तं कुर्यात्समाहितः ॥ नवरात्राभिर्धं कर्म नक्तव्रतमिदं स्मृतम् । आरम्भे नवरात्रस्य' इत्यादिस्कान्दात् माधवोक्तेश्च नक्तमेव प्रधानमिति चेन्न । 'नवरात्रोपवासतः' इत्यादेरनुपपत्तेः । तेन पाक्षिकनक्तानुवादोऽयम् । नित्यानित्यसंयोगविरोधात् । नह्यग्निहोत्रे दशमपक्षे प्राप्तस्य 'दध्ना जुहोति' इत्यस्येन्द्रियकामहोमेऽनुवादो घटते । नित्यवदनुवादायोगादित्युक्तं वार्तिके तथात्रापि । तेनात्र तद्वदेव गुणात् फलमिति ज्ञेयम् । ननु रात्रेः कर्मकालत्वे तद्व्यापिनी पूर्वैव प्रतिपत् प्राप्नुयात् । मैवम् । न्यायतः प्राप्तावपि पूर्वोक्तवचनैर्वाधात् । यथा पूर्वद्युः कर्मकालव्यापिनीमपि त्यक्त्वा स्वल्पापि परैव रामनवमीति प्रागुक्तम्, यथा वा निशीथे सतीमपि पूर्वा जन्माष्टमीं त्यक्त्वा रोहिणीयुक्ता परैवेति माधवेनोक्तम्, तथात्रापि । वस्तुतस्तु रात्रेः कर्मकालत्ववचसां हेमाद्र्याद्यलिखनात् समूलत्वं विमृश्यमेव । 'त्रि-

कालं पूजयेत् ' इत्यादि पूर्वविरोधाच्च । माधवोक्तिस्तु पाक्षिकनक्तानुवाद इत्युक्तम् । तस्मात्सर्वपक्षेषु परैव प्रतिपदिति सिद्धम् । अत्र केचिन्नवरात्रशब्दो नवाहोरात्रपरः । ' वृद्धौ समाप्तिरष्टम्यां हासेमा प्रतिपन्निशि । प्रारम्भो नवचण्ड्यास्तु नवरात्रमतोऽर्थवत् ॥ ' इति देवीपुराणादित्याहुः । तत्र । अतिहासवृद्धयोर्न्यूनाधिकत्वापत्तेः । अत्र मूलाभावाच्च । तेन तिथिवाच्येवायम् । तदुक्तम्—' तिथिवृद्धौ तिथिहासे नवरात्रमपार्थक्यम् । अष्टरात्रे न दोषोऽयं नवरात्रतिथिक्षये ॥ ' इति । स च नवरात्रशब्दः कचिल्लक्षणया कर्मवाची । यथा ' प्रारम्भो नवरात्रस्य ' इत्यत्रेति दिक् ॥

प्रतिपदि च वैधृत्यादियोगनिषेधो भार्गवार्चनदीपिकायां देवीपुराणे—' स्वाहू-
वैधृत्युक्ता चेत्प्रतिपच्चण्डिकार्चने । तयोरन्ते विधातव्यं कलशारोपणं
वैधृत्युक्ता चेत्प्रतिपच्चण्डिकार्चने । तयोरन्ते विधातव्यं कलशारोपणं
गुह ॥ ' इति । चित्रावैधृत्युक्ता द्वितीयायुता चेत्सैव ग्राह्येत्युक्तम् ।
दुर्गेत्सवे—' भद्रान्विता चेत् प्रतिपच्च लभ्यते विरुद्धयोगैरपि संगता
सती । सैवापराह्णे विबुधैर्विधेया श्रीपुत्रराज्यादिविष्टदिहेतुः ॥ ' इति । यदा तु वै-
धृत्यादिपरिहारेण प्रतिपन्न लभ्यते तदोक्तं तत्रैव कात्यायनेन—' प्रतिपद्याश्विने मासि
भवो वैधृतिचित्रयोः । आद्यपादौ परित्यज्य प्रारभेन्नवरात्रकम् ॥ ' इति । भविष्ये-
पि—' चित्रावैधृतिसंपूर्णा प्रतिपच्चेद्भवेष्टृप । त्याज्या हंशास्त्रयस्त्वाथास्तुरीयांशे तु
पूजनम् ॥ ' इति । रुद्रयामलेपि—' वैधृतौ पुत्रनाशः स्याच्चित्रायां धननाशनम् । तस्मान्न
स्थापयेत् कुम्भं चित्रायां वैधृतौ तथा ॥ संपूर्णा प्रतिपदेव चित्रायुक्ता यदा
भवेत् । वैधृत्या वापि युक्ता स्यात्तदा मध्यंदिने रवौ ॥ अभिजित्तु मुहूर्त
यत्तत्र स्थापनमिष्यते ॥ ' इति । चित्रादिनिषेधे मूलं चिन्त्यम् । इदं कलश-
स्थापनं रात्रौ न कार्यम् । ' न रात्रौ स्थापनं कार्यं न च कुम्भाभिषेचनम् । '
इति मात्स्योक्तेः । ' भास्करोदयमारभ्य यावत्तु दश नादिकाः । मातः-
काल इति प्रोक्तः स्थापनारोपणादिषु ॥ ' इति विष्णुधर्मोक्तेश्च । रुद्रयामले—
' स्नानं माङ्गलिकं कृत्वा ततो देवीं प्रपूजयेत् । शुभाभिर्मृत्तिकाभिश्च पूर्वं कृत्वा तु
वेदिकाम् ॥ यवान्वै वापयेत्तत्र गोधूमैश्चापि संयुतान् । तत्र संस्थापयेत्कुम्भं वि-
धिना मन्त्रपूर्वकम् ॥ सौवर्णे राजतं वापि ताम्रं मृन्मयजं तु वा ॥ ' इति ॥

अथ पूजाविधिः । स च जयन्तीमन्त्रेण नवाक्षरेण कार्यः । तदुक्तं दुर्गाय-
क्तितरङ्गिण्यां देवीपुराणे—' कुर्यादेव्यास्तु मन्त्रेण पूजां क्षीरघृतादिभिः । ' इत्युक्त्वा
' जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी । दुर्गा त्रिमा शिवा
धात्री स्वधा स्वाहा नमोऽस्तु ते ॥ अनेनैव तु मन्त्रेण जपहोमौ तु का-
रयेत् ॥ ' इति, ' ॐ दुर्गे दुर्गे रक्षिणी स्वाहा ' इति नवाक्षरः । तत्र प्र-
तिपदि मातरभ्यङ्गं कृत्वा देशकालौ संकीर्त्य ममेह जन्मनि दुर्गाप्रीतिद्वारा सर्वाप-

छान्तिपूर्वकदीर्घायुर्विपुलयनपुत्रपौत्राद्यनवच्छिन्नसंततिवृद्धिस्थिरलक्ष्मीकीर्तिलाभ-
शत्रुपराजयसदभीष्टसिद्ध्यर्थं शारदनवरात्रमतिपदि विहितकलशस्थापनं दुर्गापूजाकु-
मारीपूजादि करिष्ये इति संकल्प्य 'महीधौः' इति भूमिं स्पृष्ट्वा 'ओषधयः
सम्' इति यवानिक्षिप्य 'आकलशेषु' इति कुम्भं संस्थाप्य 'इमं मे गङ्गे'
इति जलेनापूर्य 'गन्धद्वाराम्' इति गन्धं 'या ओषधीः' इति सर्वोषधीः 'का-
ण्डात् काण्डात्' इति दूर्वाः 'अश्वत्थेव' इति पञ्चपल्लवान् 'स्योनापृथिवि' इति
सप्तमृदः 'याः फलिनीः' इति फलं 'सहिरन्नानि' इति पञ्चरन्नानि हिरण्यं क्षि-
प्त्वा 'युवा सुवासाः' इति वस्त्रेणावेष्ट्य 'पूर्णादर्वि' इति पूर्णपात्रं निधाय तत्र
वरुणं संपूज्य जीर्णयां नूतनायां वा प्रतिमायां दुर्गाभावाद् पूजयेत् । तद्यथा-पू-
र्वोक्तं मन्त्रमुक्त्वा- 'आगच्छ वरदे देवि दैत्यदर्पनिषूदनि । पूजां गृहाण सुमुखि
नमस्ते शंकरप्रिये ॥ सर्वतीर्थमयं वारि सर्वदेवसमन्वितम् । इमं घटं समागच्छ तिष्ठ
देवगणैः सह ॥ दुर्गे देवि समागच्छ सान्निध्यमिह कल्पय । बलिं पूजां गृहाण त्व-
मष्टाभिः शक्तिभिः सह ॥ ' इत्यावाह्य पूर्वोक्तमन्त्रेण षोडशोपचारैः पूजयित्वा मा-
पभक्तबलिं कूष्माण्डादिबलिं वा निवेदयेत् ॥

ततः कुमारी पूजा । तदुक्तं हेमाद्रौ स्कान्दे- 'एकैकां पूजयेत् कन्यामेकवृद्ध्या त-
थैव च । द्विगुणं त्रिगुणं चापि प्रत्येकं नवकं तु वा ॥ ' तथा- 'न-
वभिर्लभते भूमिमैश्वर्यं द्विगुणेन तु । एकवृद्ध्या लभेत् क्षेममेकैकेन
श्रियं लभेत् ॥ एकवर्षा तु या कन्या पूजार्थे तां विवर्जयेत् । गन्धपुष्पफलादीनां
प्रीतिस्तस्या न विद्यते ॥' तेन द्विवर्षामारभ्य दशवर्षपर्यन्ता एव पूज्या न लन्याः ।
तासां च क्रमेण कुमारिका त्रिमूर्तिः कल्याणी रोहिणी काली चण्डिका शाम्भवी
दुर्गा सुभद्रेति नामभिः पूजा कार्या । आसां च प्रत्येकं पूजामन्त्राः फलविशेषाश्च
तत्रैव ज्ञेयाः । सामान्यतस्तु- 'मन्त्राक्षरमयीं लक्ष्मीं मातृणां रूपधारिणीम् । नवदु-
र्गात्मिकां साक्षात्कन्यामावाहयाम्यहम् ॥ एवमभ्यर्चनं कुर्यात् कुमारीणां प्रयत्नतः ।
कञ्चुकैश्चैव वस्त्रैश्च गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ॥ नानाविधैर्भक्ष्यभोज्यैर्भोजयेत्पायसादि-
भिः ॥ ' तथा- 'ग्रन्थिस्फुटितशीर्णाङ्गीं रक्तपूयत्रणाङ्किताम् । जात्यन्धां केकरां
काणीं कुरूपां तनुरोमशाम् ॥ संत्यजेद्भोगिणीं कन्यां दासीगर्भसमुद्भवाम् ॥'
तथा- 'ब्राह्मणीं सर्वकार्येषु जयार्थे नृपवंशजाम् । लाभार्थे वैश्यवंशोत्थां सुतार्थे
शूद्रवंशजाम् ॥ दारुणे चान्त्यजातानां पूजयेद्विधिना नरः ॥ ' इति ॥

अत्र वेदपारायणमप्युक्तं रुद्रयामले- 'एवं चतुर्वेदविदो विमान् सर्वान्

नवरात्रे वेद-
पाठ-चण्डीपाठा-
दिविधिः ।

प्रसादयेत् । तेषां च वरणं कार्यं वेदपारायणाय वै ॥' इति । तथा-

‘एकोत्तराभिष्टब्ध्या तु नवमी यावदेव हि । चण्डीपाठं जपेच्चैव जा-

पयेद्वा विधानतः ॥’ तिथितत्त्वे वाराहीतन्त्रे-‘प्रणवं चादितो ज-

प्त्वा स्तोत्रं वा संहितां पठेत् । अन्ते च प्रणवं दद्यादित्युवाचादिपूरुषः ॥ आधारे

स्थापयित्वा तु पुस्तकं प्रजपेत्सुधीः । हस्तसंस्थापनादेव यस्माद्वै विफलं भवेत् ॥

स्वयं च लिखितं यच्च शूद्रेण लिखितं भवेत् । अब्राह्मणेन लिखितं तथापि विफलं

भवेत् ॥ ऋषिच्छन्दादिकं न्यस्य पठेत् स्तोत्रं विचक्षणः । स्तोत्रं न दृश्यते यत्र

प्रणवं तत्र विन्यसेत् ॥ सर्वत्र पाठे विज्ञेयस्त्वन्यथा विफलं भवेत् ॥’ एवं नवमीप-

र्यन्तं प्रत्यहं कुर्यात् । अत्र विशेषो हेमाद्रौ देवीपुराणे-‘यदाद्ये दिवसे कुर्याच्चण्डिकापू-

जनादिकम् । द्विगुणं तद् द्वितीयेऽह्नि त्रिगुणं तत् परेऽह्नि ॥ नवमीतिथिपर्यन्तं वृद्ध्या

पूजाजपादिकम् ॥’ इति । एतेन नवरात्रे पूजैव प्रधानम् । उपवासादि लक्ष्मिमिति

गम्यते । तिथिहासे तु तिथिद्वयनिमित्तं पूजादिमहालयश्राद्धवदेकदिने आचर्या

कार्यम् । वृद्धौ तद्देवावृत्तिः । ततो नवरात्रीपवासादिसंकल्पं कुर्यात् । स्वस्याशक्ता-

वन्येन वा पूजादि कारयेत् । ‘स्वयं वाप्यन्यतो वापि पूजयेत् पूजयित्वा वा ।’

इति तरङ्गिण्यां देवीपुराणात् । इदं च देवीपूजनं शुक्रास्तादावपि कार्यम् । तदुक्तं

धर्मप्रदीपे-‘नष्टे शुके तथा जीवे सिंहस्थे च बृहस्पतौ । कार्या चैव स्वदेव्यर्चा प्र-

त्यब्दं कुलधर्मतः ॥’ इति । मङ्गमासे तु वचनाभावान्न भवति ॥

अत्र साश्वस्याश्वपूजनमुक्तम् । मदनरत्ने देवीपुराणे-‘आश्वयुक्शुक्लप्रतिपत्स्या-

तीयोगे शुभे दिने । पूर्वमुच्चैःश्रवा नाम मथमं श्रियमावहत् ॥ तस्मात्साश्वैर्नरैस्तत्र पू-

ज्योऽसौ श्रद्धया सह । पूजनीयाश्च तुरगा नवमी यावदेव हि ॥

शान्तिः स्वस्त्ययनं कार्यं तदा तेषां दिने दिने । धान्यं भल्लातकं कुष्ठं

वचा सिद्धार्थकास्तथा ॥ पञ्चवर्णेन सूत्रेण ग्रन्थि तेषां तु बन्धयेत् । वायव्यैर्वारुणैः

सौरैः शाक्तैर्मन्त्रैः सर्वेण्यवैः ॥ वैश्वदेवैस्त्वयाग्रेयैर्होमः कार्यौ दिने दिने ॥’ कल्पतरौ

त्वेतदग्रेऽन्यदपि-‘ज्येष्ठे योगे पुरा तत्र गजाश्वाष्टौ महाबलाः । पृथिवीमवहन् पूर्व

सशैलवनकाननाम् ॥ कुमुदैरावणौ पद्मः पुष्पदन्तोऽथ वामनः । सुप्रतीकोऽञ्जनो नी-

लस्तस्माच्चांस्तत्र पूजयेत् ॥ शाक्रादृक्षात्समारभ्य नवम्यन्तं च पूर्ववत् ॥’ अश्व-

वद्धोमादीत्यर्थः ॥

अथ प्रतिपदादिषु विशेषो दुर्गाभक्तिरङ्गिण्यां भविष्ये-‘केशसंस्कारद्र-

व्याणि मदद्यात् प्रतिपदिने । पङ्क्तैलं द्वितीयायां केशसंयमहेतवे ॥’

पट्टदोरमिति गौडपादः । ‘दर्पणं च तृतीयायां सिन्दूरालक्तकं

तथा । मधुपर्कं चतुर्थ्यां तु तिलकं नेत्रपण्डनम् ॥ पञ्चम्यामङ्गरागं च

नवरात्रे प्रति-
पदादितः केश-
संस्कार-पङ्क्तै-
लादिदानम् ।

शक्त्यालंकरणानि च । पष्ठ्यां विल्वतरौ बोधं सायंसंध्यासु कारयेत् ॥ सप्तम्यां प्रातरानीय गृहमध्ये प्रपूजयेत् । उपोषणमथाष्टम्यामात्मशक्त्या च पूजनम् ॥ नवम्यामुग्रचण्डायाः पूजां कुर्याद्भलिं तथा । संपूज्य प्रेषणं कुर्याद्दशम्यां सारवोत्सवैः ॥ अनेन विधिना यस्तु देवीं प्रीणयते नरः । स्कन्दवत् पालयेद्देवी तं पुत्रधनकीर्तिभिः ॥ कृत्यतत्त्वार्णवे लैङ्गे—‘कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजयित्वाद्वैभेपि वा । नवम्यां बोधयेद्देवीं महाविभवविस्तरैः ॥ शुक्लपक्षे चतुर्थ्यां तु देवीकेशविमोक्षणम् । परतरेव तु पञ्चम्यां स्नापयेत्सुशुभैर्जलैः ॥ पष्ठ्यां सायं प्रकुर्वीत विल्ववृक्षेऽधिवासनम् । सप्तम्यां पत्रिका-पूजां अष्टम्यां चाप्युपोषणम् ॥ पूजा च जागरश्चैव नवम्यां विधिवद्भलिः । विसर्जनं दशम्यां तु क्रीडाकौतुकमङ्गलैः ॥ ’ अत्र नवम्यां बोधनासामर्थ्ये पष्ठ्यां बोधनमिति स्मार्ताः । फलभूमार्थिनः समुच्चय इत्यन्ये । नवम्यां मन्त्रः कालिकापुराणे—‘इषे मास्यसिते पक्षे नवम्यामार्द्रभे दिवा । श्रीवृक्षे बोधयामि त्वां यावत् पूजां करोम्यहम् ॥ ’ अत्र स्त्रीव्रते विशेषः परिभाषायां ज्ञेयः ॥

अथाशौचे विशेषो निर्णयामृते विश्वरूपनिबन्धे—‘आश्विने शुक्लपक्षे तु प्रा-
 न्वधे नवरात्रके । शावाशौचे समुत्पन्ने क्रिया कार्या कथं बुधैः ॥ सू-
 तके वर्तमाने च तत्रोत्पन्ने सदा बुधैः । देवीपूजा प्रकर्तव्या पशुयज्ञ-
 विधानतः ॥ सूतके पूजनं प्रोक्तं दानं चैव विशेषतः । देवीमुद्दिश्य
 कर्तव्यं तत्र दोषो न विद्यते ॥ ’ इति । कालादर्शे विष्णुरहस्येपि—‘पूर्वसंकल्पितं
 यच्च व्रतं सुनियतव्रतैः । तत् कर्तव्यं नरैः शुद्धं दानार्चनविवर्जितम् ॥ ’ इति गौड-
 निबन्धे तिथितत्त्वेऽप्युक्तम् । आश्विनकृष्णनवम्यादि शुक्लपतिपदादि पष्ठ्यादि
 सप्तम्यादि चैकं कर्म । अतश्च मध्ये आशौचपातेपि न दोषः । ‘संकल्पो व्रतस-
 त्रयोः’ इति विष्णुक्तेरिति । आरब्धं स्वयमेव कार्यं, अनारब्धं त्वन्येन कारयेदिति
 दिवोदासः । रजस्वला त्वन्येन कारयेत् । सूतकादिवद्विशेषवचनाभावात् ॥

स्त्रीणां च नवरात्रे ताम्बूलादिचर्वणं भवति । तदुक्तं व्रतहेमाद्रौ
 गारुडे—‘गन्धालंकारताम्बूलपुष्पमालानुलेपनम् । उपवासे न दुष्यन्ति
 दन्तधावनमञ्जनम् ॥ ’ इति । एतत्समर्तृकोपवासविषयम् । अन्यथात्र
 विशेषः परिभाषायामुक्तः ॥

आश्विनशुक्लपञ्चम्यामुपाङ्गललिताव्रतं महाराष्ट्रेषु प्रसिद्धम् । तत्र यद्यपि कथायां
 कालविशेषो नोक्तस्तथापि—‘रात्रौ जागरणं कुर्याद्भीतवादित्रनिःस्व-
 नैः । ’ इति रात्रौ जागरोक्तेः शक्तिपूजाया रात्रौ माशस्त्याच्च रात्रि-
 व्यापिनी ग्राह्येति केचित् । वस्तुतस्तु वचनं विना रात्रिपूजायां मा-
 नाभावाज्जागरस्य चाङ्गत्वाद्युपगमाक्याच्च । ‘भुक्त्वाजागरणे नक्ते चन्द्राद्यर्घ्यव्रते

नवरात्रमध्ये
 आशौचप्राप्ताव
 पि आरब्ध पूजा
 दि कार्यम् ।

अनोपवासेपि
 सुवासिनीभिस्ता
 म्बूलादि भक्षणी
 यम् ।

उपाङ्गललिता
 व्रतम् । तत्र प
 षमी पूर्वविद्धा ।

तथा । ताराग्रतेषु सर्वेषु रात्रियोगो विशिष्यते ॥ ' इति कालहेमाद्रौ वचनाच्च पूर्वविद्धा ग्राह्या । रात्रिशब्दः पूर्वविद्धावचन इति हेमाद्रिः । अस्य च भुक्त्वा जागरणरूपत्वादिति साधु प्रतीमः । भुक्त्वा जागरणं यत्रेत्येकं पदम् । तस्मिन् ग्रते इत्यर्थः । अन्यथा भुक्त्वेत्यसंगतेः । दिवोदासीयेष्वेवम् ॥

आश्विनशुक्लपक्षे मूलनक्षत्रे सरस्वतीस्थापनम् । यथोक्तं निर्णयामृते देवीपुराणे—^{सरस्वतीस्थापनपूजनादिनि०} 'मूलेषु स्थापनं देव्याः पूर्वापाढासु पूजनम् । उत्तरासु बलिदद्याच्छ्रवणेन विसर्जयेत् ॥ ' इति । रुद्रयामलेपि—'मूलकक्षे सुराधीश पुजनीया सरस्वती । पूजयेत् प्रत्यहं देव यावद्वैणवमृक्षकम् ॥ नाध्यापयेन्न च लिखेन्नाधीयीत कदाचन । पुस्तके स्थापिते देव विद्याकामो द्विजोत्तमः ॥ ' संग्रहे—'आश्विनस्य सिते पक्षे मेधाकामः सरस्वतीम् । मूलेनावाहयेद्देवीं श्रवणेन विसर्जयेत् ॥ ' मूलस्याद्यपादे आवाहनमिति शिष्टाः । श्रवणाद्यपादे च विसर्जयेत् । 'आदिभागो निशायां तु श्रवणस्य यदा भवेत् । संप्रेषणं तदा देव्या दशम्यां च महोत्सवः ॥ ' इति चिन्तामणौ ब्रह्माण्डपुराणात् ॥

अथ षष्ठी । गौडनिबन्धे देवीपुराणे—'ज्येष्ठानक्षत्रयुक्तायां षष्ठ्यां विल्वाभिमन्त्रणम् । सप्तम्यां मूलयुक्तायां पत्रिकायाः प्रवेशनम् ॥ पूर्वापाढासुताष्टम्यां पूजाहोमाद्युपोषणम् । उत्तरेण नवम्यां तु बलिभिः पूजयेच्छिवाम् ॥ श्रवणेन दशम्यां तु प्रणिपत्य विसर्जयेत् । ' कालिकापुराणे—'बोधयेद्विल्वशाखायां षष्ठ्यां देवीं फलेषु च । सप्तम्यां विल्वशाखां तामाहृत्य प्रतिपूजयेत् ॥ पुनः पूजां तथाष्टम्यां विशेषेण समाचरेत् । जागरं च स्वयं कुर्याद्बलिदानं महानिधि ॥ प्रभूतबलिदानं तु नवम्यां विधिश्चरेत् । विसर्जनं दशम्यां तु कुर्याद्वै सारवोत्सवैः ॥ धूलिकर्दमनिक्षेपैः क्रीडाकौतुकमङ्गलैः ॥ ' अत्र सर्वत्र तिथिनक्षत्रयोगादरो मुख्यः कल्पः । तदभावे तु तिथिरेव ग्राह्या । 'तिथिः शरीरं देवस्य तिर्थं नक्षत्रमाश्रितम् । तस्मात्तिर्थं प्रशंसन्ति नक्षत्रं न तिर्थं विना ॥ ' इति विद्यापतिलिखितवचनात् । 'तिथिनक्षत्रयोर्योगे द्वयोरेवानुपालनम् । योगाभावे तिथिर्ग्राह्या देव्याः पूजनकर्मणि ॥ ' इति तत्रैव देवलोक्तेश्च । अत्र च पत्रीप्रवेशात्पूर्वेषु सायंकाले षष्ठ्यभावे तत्पूर्वदिनेऽधिवासनं कार्यम् । सायंकालेऽत्यन्तासत्त्वे त्रिधासनलोपः । 'षष्ठ्यां सायं मकुर्वीत विल्वकक्षेऽधिवासनम् । ' इति पूर्ववचनादिति कल्पतरुः । सायंश्रुतिः फलातिशयमाचार्या न तु कर्मलोप इत्याचार्यचूडामणिः । अत्र क्रमः । विल्वसमीपं गत्वा देवीं विल्वं च संपूज्य प्रार्थयेत् । तत्र मन्त्रः—'रावणस्य वधार्थाय रामस्यानुग्रहाय च । अकाले प्रमथणा घोरो देव्यास्तपि कृतः पुरा ॥ अहमप्याश्विनः षष्ठ्यां सा-

याहे बोधयाम्यतः । श्रीशैलशिखरे जातः श्रीफलः श्रीनिकेतनः ॥ नेतव्योऽसि स-
मागच्छ पूज्यो दुर्गास्वरूपतः ॥ ’ इति ॥

एवं देवीमधिवास्य परदिने निमन्त्रितविल्वशाखापत्रीप्रवेशपूजां कुर्यात् ।
तदुक्तं हेमाद्रौ लैङ्गे—‘मूलाभावे तु सप्तम्यां केवलायां प्रवेशयेत् । युग्माभ्यां
नवविल्वस्य फलाभ्यां शाखिकां तथा ॥ तथैव प्रतिमां देव्याः
सप्तम्यां दे
व्या पत्रिकापू
जादिविधि । स्नात्वाभ्युक्ष्य प्रवेशयेत् ।’ अत्र चोपवासपूजादावौदयिकी स-
प्तमी ग्राह्या, न तु युग्मवाक्यात् पूर्वा । ‘युगाद्या वर्षवृद्धिश्च

सप्तमी पार्वतीप्रिया । रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता ॥’ इति
कृत्यतत्त्वार्णवोदाहृतवचनात् । ‘भगवत्याः प्रवेशादिविसर्गान्ताश्च याः क्रियाः । ति-
थाबुदयगामिन्यां सर्वास्ताः कारयेद्बुधः ॥’ इति तिथितत्त्वे नन्दिकेश्वरपुराणाच्च ।
दुर्गाभक्तिरङ्गिण्यामप्येवम् । तत्रापि घटिकातो न्यूनत्वे परा न कार्या । ‘व्रतोप-
वासनियमे घटिकैकापि या भवेत् ।’ इति देवलोक्तेरिति गौडाः । दाक्षिणात्यास्तु
पूर्ववचनमदृष्ट्वा युग्मवाक्यात् पूर्वा कुर्वन्ति । पत्रिकापूजा च पूर्वाह्ने एव कार्या । न
तु मूलानुरोधान्मध्याह्नादाविति कृत्यतत्त्वार्णवे उक्तम् । पत्रिकास्तु—‘रम्भा कवी
हरिद्रा च जयन्ती विल्वदाडिमौ । अशोको मानवृक्षश्च धान्यादिनवपत्रिकाः ॥’
इति तत्रैवोक्ताः । अस्यामेव सप्तम्यां देवीत्रिरात्रमुक्तं हेमाद्रौ । प्रतिपदादिनवति-

नवरात्रे उप
वाससामर्थ्ये स
प्तम्यादिदिनत्रये
कार्यम् । थिषु उपवासकरणासामर्थ्ये सप्तम्यादिदिनत्रये वा कुर्यात् । तदाह
धौम्यः—‘आश्विने मासि शुक्ले तु कर्तव्यं नवरात्रकम् । प्रतिपदादिक्र-
मेणैव यावच्च नवमी भवेत् ॥ त्रिरात्रं वापि कर्तव्यं सप्तम्यादि यथाक्र-
मम् ॥’ अत एव हेमाद्रौ देवीपुराणे मङ्गलाव्रते—‘आश्विने वाथवा माघे चैत्रे वा
श्रावणेपि वा । कृष्णाष्टम्यादि कर्तव्यं व्रतं शुक्लावधि हरेः ॥ यावत् शुक्लाष्टमी शक्र
उपोष्या तु विधानतः । दानं होमो जपः पूजा कन्या भोज्यास्तथान्वहम् ॥ महाभैरव-
रूपेण अस्थिमालाधराश्च ये । पूजनीया विशेषेण वस्त्रैर्ग्रामपुरादिषु ॥ इति मास-
चतुष्टयेऽभिधाय अन्यत्रापि—‘अथवा नवरात्रं च सप्तमं च त्रिकं दिवा । एकभक्तेन
नक्तेनायाचितोपोषितैः क्रमात् ॥’ इति । ‘पूजयेताश्विने शक्र यावच्छुक्लाष्टमी भ-
वेत् । सर्वकार्याणि सिध्यन्ति शक्र नास्त्यत्र संशयः ॥’ इत्युक्तम् । दिवेत्येकरात्र-
मुक्तम् । देवीपुराणे—‘नवरात्रव्रते शक्तस्त्रिरात्रं चैकरात्रकम् । व्रतं चरति यो भक्त-
स्तस्मै दास्यामि वाञ्छितम् ॥’ इति । तत्रापि सप्तम्याः पूजने पूर्वोक्तो निर्णयः ।
अत्र तिथियौगपद्ये तन्त्रेणोपवासः । तिथिद्वयनिमित्तं पूजादिकं तु भेदेन ॥

अत्र विशेषो निर्णयामृते भविष्ये—‘सप्तम्यां नवगेहानि दारुजानि नवानि च ।

देवीगृह-प्र-
तिमादिकारणवि-
धिः ।

एवं वा वित्तभावेन कारयेत्सुसमाहितः ॥ दुर्गागृहं प्रकर्तव्यं चतुरस्रं
सुशोभनम् । तन्मध्ये वेदिकां कुर्याच्चतुर्हस्तां सर्पां शुभाम् ॥ तस्यां
सिंहासनं क्षौमं कम्बलाजिनसंयुतम् । तत्र दुर्गां प्रतिष्ठाप्य सर्वलक्ष-
णसंयुताम् ॥ भुजैश्चतुर्भि ररुचिरैर्दशभिर्वा विभूषिताम् । तप्तहाटकवर्णाभां त्रिनेत्रां
शशिशेखराम् ॥ अनेककुसुमाकीर्णां कपर्देन सुशोभिताम् । नितम्बविम्बसनद्धकिङ्कि-
णीकाणनादिनीम् ॥ शूलचक्रदण्डशक्तिवज्रचापासिधारिणीम् । घण्टाक्षमालाकरक-
पानपात्रलसत्कराम् ॥ तदग्रे छिन्नशिरसं माहिषं रुधिराग्लुतम् । निःसृतार्धतनुं क-
ण्ठनाले चर्मासिधारिणम् ॥ देवीधृतकरग्रीवं शूलेनोरसि ताडितम् । नागपाशेन वि-
क्षिप्तं हर्यक्षेणापि विद्रुतम् ॥ वमद्गुधिरवक्त्रेण धुन्वतोर्ध्वं सटात्रुपा । सर्वतो मातृच-
क्रेण सेव्यमानां सुरैस्तथा ॥ ' इति । ' तत्र देवी प्रकर्तव्या हैमी वा राजती तथा ।
मृद्धाक्षीं लक्षणोपेता खड्गे शूले च पूजयेत् ॥ ' चाक्षीं दारुमयी देवी । मूर्तिस्थापने
विशेषो दुर्गाभक्तितरङ्गिण्यां देवीपुराणे—' याम्यास्या शुभदा दुर्गा पूर्वास्या जय-
वर्धिनी । पश्चिमाभिमुखी नित्यं न स्थाप्या सौम्यदिङ्मुखी ॥ ' प्रतिमाभावे वि-
शेषस्तत्रैव—' हैमराजतमृद्धातुशैलचित्रार्पितापि वा । खड्गे शूलेऽर्चिता देवी सर्व-
कामफलप्रदा ॥ यद्यद्यस्यायुधं प्रोक्तं तस्मिंस्तां प्रतिपूजयेत् । देवी भक्त्यार्चिता
पुंसां राज्यायुःसुतसौख्यदा ॥ ' कृत्यतत्त्वारणवे कालिकापुराणे—' लिङ्गस्थां पूज-
येद्देवीं मण्डलस्थां तथैव च । पुस्तकस्थां महादेवीं पावके प्रतिमासु च ॥ चित्रे च
त्रिशिखे खड्गे जलस्थां वापि पूजयेत् । विल्वपत्रैर्यजेद्देवीं तथा जातीप्रसूनकैः ॥ ना-
नापिष्टकनैवेद्यैर्धूपदीपैर्मनोहरैः । भगलिङ्गाभिधानैश्च भगलिङ्गप्रगीतकैः ॥ भगलिङ्ग-
क्रियाभिश्च प्रीणयेद्धरचण्डिकाम् । परैर्नाक्षिप्यते यस्तु यः परान्नाक्षिपत्यपि ॥ तस्य
क्रुद्धा भगवती शापं दद्यात्सुदारुणम् । ' चित्रमृन्मयादौ स्नानाद्यसंभवे तत्रैवोक्तम्—
' अन्तिके स्थापिते खड्गे स्नापयेद्दर्पणेथवा । ' इति ॥

अथ सप्तमीपूजाविधिः । प्रतिपद्युक्तविधिना फलसंकीर्तनान्ते नवपत्रिकामृन्म-
यदुर्गापूजावलिदानानि करिष्ये इति संकल्प्य पूर्वनिमन्त्रितविल्वस-
प्तम्या पत्रिका-देवीपूजा-
नादिविधिः । मीपं गत्वा संपूज्य—' आगच्छ सर्वकल्याणि ' इति पूर्वोक्तमन्त्रं प-
ठित्वा—' विल्ववृक्ष महाभाग सदा त्वं शङ्करप्रिय । गृहीत्वा तव शाखां च देवीपूजां
करोम्यहम् ॥ शाखाच्छेदोद्भवं दुःखं न च कार्यं तया ममो । गृहीत्वा तव शाखां
च पूज्या दुर्गेति च स्मृतिः ॥ उत्तिष्ठ पत्रिके देवि सर्वकल्याणहेतवे । पूजां गृहाण
सकलामस्माकं वरदा भव ॥ मेरुमन्दरकैलासहिमवच्छिखरे गिरौ । जातः श्रीफल-
वृक्ष त्वमभ्यिकायाः सदा प्रियः ॥ ' इति संभार्य—' ॐ छिन्धि फट् फट् '
' ॐ हुं फट् स्वाहा ' इति छित्त्वा संपूज्य—' ॐ चासुण्डे चल चल ' इति वाद्यघोषेण

देवीं तां च गृहं प्रवेश्य—‘आरोपितासि दुर्गे त्वं मृन्मय्यां श्रीफलेपि च । स्थिरा
 नितान्तं भूत्वा च गृहे त्वं कामदा भव ॥’ इति स्थिरीकृत्य रम्भादिपत्रिकाः पञ्च-
 गव्येन पञ्चामृतेन च स्नापयित्वा वस्त्रेणावेष्ट्य स्थापयेत् । इतः पूर्ववत्संकल्पं कृ-
 त्वाऽक्षतानादाय देवीमावाहयेत् । तत्र मन्त्रः—‘आवाहयाम्यहं देवि मृन्मय्यां श्री-
 फले तथा । कैलासशिखरादेवि विन्ध्याद्रेहिमपर्वतात् ॥ आगत्य विल्वशाखायां
 चण्डिके कुरु सन्निधिम् । स्थापितासि मया दुर्गे पूजये त्वां प्रसीद मे ॥ आयुरारो-
 ग्यमैश्वर्यं देहि देवि नमोस्तु ते । दुर्गे दुर्गस्वरूपासि सुरतेजोमयेऽर्चिते ॥ सदानन्दकरे
 देवि प्रसीद मम सिद्धये । एहोहि भगवत्यम्ब शत्रुक्षयजयप्रदे ॥ भक्तितः पूजयामि
 त्वां दुर्गे देवि सुरार्चिते । पल्लवैश्च फलोपेतैः पुष्पैश्च सुमनोहरैः ॥ पल्लवे संस्थिते
 देवि पूजये त्वां प्रसीद मे । दुर्गे देवि इहागच्छ सान्निध्यमिह कल्पय ॥ यत्नभागान्
 गृहाण त्वं योगिनीकोटिभिः सह ॥’ इति । ततो मूलमन्त्रेण पाद्यादिगन्धान्तो-
 पचारैः—‘अमृतोद्भवं च श्रीवृक्षं शंकरस्य सदा मियम् । विल्वपत्रं प्रयच्छामि पवित्रं
 ते सुरेश्वरि ॥’ इति विल्वपत्रम्, ‘ब्रह्मविष्णुशिवादीनां द्रोणपुष्पं सदा मियम् । तत्ते
 दुर्गे प्रयच्छामि सर्वकामार्थसिद्धये ॥’ इति द्रोणपुष्पं निवेद्य धूपादिदक्षिणान्तां
 पूजां मूलेन कृत्वा प्रार्थयेत्—‘ॐ महिषाग्नि महामाये चामुण्डे मुण्डमालिनि । आयु-
 रारोग्यमैश्वर्यं देहि देवि नमोस्तु ते ॥ कुङ्कुमेन समालब्धे चन्दनेन विलेपिते । वि-
 ल्वपत्रकृतापीडे दुर्गेऽहं शरणं गतः ॥ रूपं देहि यशो देहि भगं भवति देहि मे ।
 पुत्रान्देहि धनं देहि सर्वान्कामांश्च देहि मे ॥’ ‘सर्वमङ्गलमाङ्गल्ये’ इति च संप्रार्थ्य
 पत्रिकाः पूजयेत् । कदल्यां ब्रह्माणीं, दाडिमे रक्तदन्तिकाम्, धान्ये लक्ष्मीम्, हरि-
 द्रायां दुर्गाम्, माने चामुण्डाम्, कर्वा कालिकाम्, विल्वे शिवाम्, अशोके शोकर-
 हिताम्, जयन्त्यां कार्तिकीं चावाह्यं संपूज्य दुर्गायै वलिं दद्यात् । अत्र शस्त्रादि-
 पूजा वक्ष्यते । ततः स्तुतिं पठेत् । तदुक्तं शिवरहस्ये—‘दुर्गा शिवां शान्तिकरीं ब्र-
 ह्माणीं ब्रह्मणः मियाम् । सर्वलोकप्रणेत्रीं च प्रणमामि सदाशिवाम् ॥ मङ्गलां शो-
 भनां शुद्धां निष्कलां परमां कलाम् । विश्वेश्वरीं विश्वमातां चण्डिकां प्रणमाम्यहम् ॥
 सर्वदेवमयीं देवीं सर्वरोगभयापहाम् । ब्रह्मेशविष्णुनमितां प्रणमामि सदा उयाम् ॥
 विन्ध्यस्थ्यां विन्ध्यनिलयां दिव्यस्थाननिवासिनीम् । योगिनीं योगमातां च च-
 ण्डिकां प्रणमाम्यहम् ॥ ईशानमातरं देवीमीश्वरीमीश्वरमियाम् । प्रणतोस्मि सदा
 दुर्गा संसारार्णवतारिणीम् ॥ य इदं पठते स्तोत्रं शृणुयाद्वापि यो नरः । स मुक्तः
 सर्वपापैस्तु मोदते दुर्गया सह ॥’

अथ महाष्टमी । सा च परयुता । ‘शुक्लपक्षेऽष्टमी चैत्रशुक्लपक्षे चतुर्दशी ।

महाष्टमात्रत
न। तत्र पर्युता ।

पूर्वविद्धा न कर्तव्या कर्तव्या परसंयुता ॥ ' इति ब्रह्मवैवर्तात् । म-
दनरत्ने स्मृतिसंग्रहे- ' शरन्महाष्टमीपूजा नवमीसंयुता सदा । सप्तमीसं-
युता नित्यं शोकसंतापकारिणी ॥ जम्भेन सप्तमीयुक्ता पूजिता तु महाष्टमी । इन्द्रेण
निहतो जम्भस्तस्मादानवपुद्गवः ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सप्तमीमिश्रिताऽष्टमी । वर्ज-
नीया प्रयत्नेन मनुजैः शुभकाङ्क्षिभिः ॥ सप्तमीं शल्यसंयुक्तां मोहादज्ञानतोपि वा ।
महाष्टमीं प्रकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥ सप्तमी कलया यत्र परतश्चाष्टमी भवेत् । तेन
शल्यमिदं प्रोक्तं पुत्रपौत्रक्षयपदम् ॥ ' तथा- ' पुत्रान्हन्ति पशून्हन्ति हन्ति राष्ट्रं
सराजकम् । हन्ति जातानजातांश्च सप्तमीसहिताऽष्टमी ॥ ' तेन नात्र त्रिमुहूर्तवेषः ।
तदा घटिकामात्राप्यौदधिकी ग्राह्या । ' व्रतोपवासनियमे घटिकैकापि या भवेत् ।'
इति देवलोक्तेः । गौडा अप्येवमाहुः । अत एवोक्तं भोजराजेन- ' नच सप्तमी श-
ल्यसमोपहृता ' इति । इयं भौमेऽतिप्रशस्ता । ' अष्टम्यामुदिते सूर्ये दिनान्ते नवमी
भवेत् । कुजवारो भवेत्तत्र पूजनीया प्रयत्नतः ॥ ' इति मदनरत्ने वचनात् । ' सप्तमी
शल्यसंविद्धा वर्जनीया सदाष्टमी । स्तोकापि सा महापुण्या यस्यां सूर्योदयो भवेत् ॥ '
इति मदनरत्ने स्मृतिसमुच्चयवचनात् । ' अष्टमी नवमीयुक्ता नवमी चाष्टमीयुता । '
इति पाञ्चवचनाच्च ॥

इयमेव मूलयुक्ता चेन्महानवमीसंज्ञा । ' आश्वयुक्शुक्लपक्षे याऽष्टमी मूलेन सं-
युता । सा महानवमी प्रोक्ता त्रैलोक्येपि सुदुर्लभा ॥ ' इति हेमाद्रौ
महानवमी ।
(मूलयुता) स्कान्दात् । मूलयुक्तापि सप्तमीयुता चेज्याज्यैवेत्युक्तं निर्णयामृते तु
गौत्सवे । ' मूलेनापि हि संयुक्ता सदा त्याज्याऽष्टमी बुधैः । लेशमात्रेण सप्तम्या
अपि स्याद्यदि दूषिता ॥ ' इति । महाष्टमी पूर्वेषुः पूर्वाह्न्यापिते पूर्वान्यथा परै-
वेति निर्णयदीपमतम् । एतच्च तुच्छत्वादुपेक्ष्यम् । रूपनारायणधृते देवीपुराणे- ' स-
प्तमीवेषसंयुक्ता चैः कृता तु महाष्टमी । शुभदारधनैर्हीना भ्रमन्तीह विशाच्यते ॥ '
यत्तु- ' सप्तम्यामुदिते सूर्ये परतो याष्टमी भवेत् । तत्र दुर्गोत्सवं कुर्यान्न कुर्यादपरे-
ऽहनि ॥ ' इति विश्वरूपनिबन्धवचनं तदाश्विनकृष्णाष्टमीविषयम् । ' कन्यायां
कृष्णपक्षे तु पूजयित्वाष्टमीदिने । नवम्यां बोधयेद्देवीं गीतवादिननिःस्वनैः ॥ ' इति
देवीपुराणे । तत्रापि पूजोक्तेरिति हेमाद्रौ निर्णयामृते चोक्तम् । यानि तु- ' भ-
द्रायां भद्रकाल्याश्च मध्ये स्यादर्चनक्रिया । तस्माद्दे सप्तमीविद्धा कार्या दुर्गाष्टमी
बुधैः ॥ ' इति । यच्च मोहचूलोत्तरे ब्राह्मे च- ' आश्विनस्य सिताष्टम्यामर्थरात्रे
पार्वती । भद्रकाली सप्तत्यक्ता पूर्वापादासमायुता ॥ ' इति । तथा- ' तत्राष्टम्य
भद्रकाली दसयशविनाशिनी । मादुर्भूता महायोरा योगिनीकोटिभिः सह ॥

इति । यच्च मदनरत्ने—‘महाष्टम्याश्विने मासि शुक्ला कल्याणकारिणी । सप्त-
म्यापि युता कार्या मूलेन तु विशेषतः ॥’ इति, तानि परदिनेऽष्टम्यभावविष-
याणीति मदनरत्ने उक्तम् । यत्तु तत्रैव परदिनेऽष्टमीसत्त्वेऽपि पूर्वविद्धाविधायकं
वचनम्—‘यदाष्टमीं तु संश्राप्य हस्तं याति दिवाकरः । तत्र दुर्गोत्सवं कुर्यान्न कु-
र्यादपरेऽहनि ॥ दुर्भिक्षं तत्र जानीयान्नवम्यां यत्र पूज्यते ॥’ इति, तत् परदिने
दशम्यां नवम्यभावविषयम् । ‘यदा सूर्योदये न स्यान्नवमी चापरेऽहनि । तदा-
ष्टमीं प्रकुर्वीत सप्तम्या सहितां नृप ॥’ इति तत्रैव स्मृतिसंग्रहोक्तेः । ‘उत्तरास्ति-
थयो यत्र क्षयं यान्ति नराधिप । पूर्वाष्टमीं तदा कुर्यादन्यथा त्वशुभं भवेत् ॥’
इति दुर्गोत्सवोक्तेश्चेति मदनरत्ने । वस्तुतस्तु इदं वचनद्वयं अष्टमीनवम्योः सूर्योदय-
द्वयसंबन्धपरम् । अत एव ‘नवमी च’ इति चकारादष्टमी च । तिथय इति बहुव-
चनादष्टमी नवमी दशम्युक्ता । अन्यथा पूर्वोक्तविरोधादिति दिक् । यत्तु—‘अहं
भद्रा च भद्राहं नावयोरन्तरं क्वचित् । सर्वसिद्धिं प्रदास्यामि भद्रायामर्चिता ह्यहम् ॥
इति देवीपुराणे, तद्विष्टिकरणमध्ये पूजाविधानार्थम् । ‘विष्टिं त्यक्त्वा महाष्टम्यां
मम पूजां करोति यः । तस्य पूजाफलं न स्यात्तेनाहमवमानिता ॥’ इति तत्रैवोक्ते-
रिति निर्णयामृते । तथा कालिकापुराणे—‘सप्तम्यां पत्रिकापूजा अष्टम्यां चाप्यु-
पोषणम् । पूजा च जागरश्चैव नवम्यां विधिवद्बलिः ॥’ इति । अष्टम्युपवासश्च पु-
त्रवता न कार्यः । ‘उपवासं महाष्टम्यां पुत्रवान्न समाचरेत् । यथा तथा वा पूतात्मा
व्रती देवीं प्रपूजयेत् ॥’ इति तत्रैवोक्तेः । रूपनारायणीये ब्राह्मे—‘अतोर्थं पूजनीया
सा तस्मिन्नहनि मानवैः । उपोषितैर्वस्त्रधूपमाल्यरत्नानुलेपनैः ॥ पशुभिः पानकैर्हृद्यै
रात्रौ जागरणेन च । दुर्गाष्टहे च शस्त्राणि पूजितव्यानि पण्डितैः ॥ वाद्यभाण्डानि
चिह्नानि कवचान्यायुधानि च ॥’ अत्र विशेषो हेमाद्रौ निर्णयामृते भविष्ये—‘आ-
श्वयक्शुक्लपक्षस्य अष्टमी मूलसंयुता । सा महानवमी नाम त्रैलोक्येऽपि सुदुर्लभा ॥
कन्यागते सवितरि शुक्लपक्षेऽष्टमीयुता । मूलनक्षत्रसंयुक्ता सा महानवमी स्मृता ॥
नवम्यां पूजिता देवी ददात्यभिमतं फलम् । सा पुण्या सा पवित्रा च सा धन्या
सुखदायिनी ॥ तस्यां सदा पूजनीया चामुण्डा मुण्डमालिनी ॥’ सदैत्युक्तेर्नित्य-
तापि । ‘तस्यां ये ह्युपयुज्यन्ते प्राणिनो महिषादयः । सर्वे ते स्वर्गंति यान्ति व्रतां
पापं न विद्यते ॥ यावन्न चालयेद्भ्रात्रं पशुस्तावन्न हन्यते । न तया बलिदानेन पु-
ष्पधूपविलेपनैः ॥ यथा संतुष्यते मेघैर्महिषैर्विन्ध्यवासिनी । एवं च विन्ध्यवासिन्यां
नवरात्रोपवासतः ॥ एकमुक्तेन नक्तेन स्वशक्त्यायाचितेन च । पूजनीया जनैर्देवी
स्थाने स्थाने पुरे पुरे ॥ एहे एहे भक्तिपरैर्ग्रामे ग्रामे वने वने । स्नातः प्रमुदितैर्हृष्टै-

ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्नृपैः ॥ वैश्यैः शूद्रैर्भक्तियुतैर्मल्लैश्चैरन्यैश्च मानवैः । स्त्रीभिश्च कुरुशा-
 दूल तद्विधानमिदं शृणु ॥ जयाभिलाषी नृपतिः पतिपत्न्यभृति क्र-
 मात् । लौहाभिसारिकं कर्म कारयेद्यावदष्टमी ॥ ' इति लौहाभिसा-
 रिककर्मविधानं तत्रैवोक्तम् । ' प्रागुदक्रमवणे देशे पताकाभिरलंक-
 तम् । मण्डपं कारयेद्विष्यं नवसप्तकरं परम् ॥ ' षोडशहस्तमित्यर्थः ॥ ' आग्नेय्यां
 कारयेत् कुण्डं हस्तमात्रं सुशोभनम् । मेखलात्रयसंयुक्तं योन्यश्वत्थदलाभया ॥ राज-
 चिह्नानि सर्वाणि शस्त्राण्यस्त्राणि यानि च । आनीय मण्डपे तानि सर्वाण्यप्राधिवा-
 सयेत् ॥ ततस्तु ब्राह्मणः स्नातः शुक्लाम्बरधरः शुचिः । ॐ कारपूर्वकैर्मन्त्रैस्तद्धिज्ञैर्जु-
 हुयाद् धृतम् ॥ शस्त्रास्त्रमन्त्रैर्होतव्यं पायसं धृतसंयुतम् । हुतशेषं तुरङ्गाणां राजान-
 मुपहारयेत् ॥ लौहाभिसारिकं कर्म तेनैव ऋषिभिः स्मृतम् । धृतपल्पयनानश्वान्
 गजांश्च समलंकृतान् ॥ भ्रामयेन्नगरे नित्यं वन्दिषोपपुरःसरम् । प्रत्यहं नृपतिः
 स्नात्वा संपूज्य पितृदेवताः ॥ पूजयेद्राजचिह्नानि फलमाल्यविलेपनैः । यस्याभिसर-
 णाद्राज्ञो विजयः समुदाहृतः ॥ पूजामन्त्रान् प्रवक्ष्यामि पुराणोक्तानहं तव । यैः
 पूजिताः प्रयच्छन्ति कीर्तिमायुर्यशो बलम् ॥ '

अथ मन्त्रा विष्णुधर्मोत्तरोक्ताः । छत्रस्य- ' यथाम्बुदच्छादयति शिवायेमां वसुन्ध-
 राम् । तथाच्छादय राजानं विजयारोग्यवृद्धये ॥ ' चामरस्य- ' दाशा-
 द्भकरसंकाश क्षीरडिण्डीरपाण्डुर । प्रोत्सारयाशुदुरितं चामरामरदुर्लभ ॥ '
 अश्वानां वृद्धयर्थे रेवन्तपूजनमहं करिष्ये । ' सूर्यपुत्र महाबाहो छायाहृदयनन्दन ।
 शान्तिं कुरु तुरङ्गाणां रेवन्ताय नमो नमः ॥ ' अनेन मन्त्रेण पूजा । अथाश्वस्य- ' गन्धर्व-
 कुलजातस्त्वं मा भूयाः कुलदूषकः । ब्रह्मणः सत्यवाक्येन सोमस्य वरुणस्य च ॥
 प्रभावाच्च हुताशस्य वर्धय त्वं तुरङ्गमान् । तेजसा चैव सूर्यस्य मुनीनां
 तपसा तथा ॥ रुद्रस्य ब्रह्मचर्येण पवनस्य बलेन च । स्मर त्वं राजपुत्रं त्वं कौस्तुभं
 च मणिं स्मर ॥ यां गतिं ब्रह्महा गच्छेन्मातृहा पितृहा तथा । भ्रूणहाऽनृतवादी च
 सत्रियश्च पराङ्मुखः ॥ सूर्याचन्द्रमसौ वायुर्यावत्पश्यन्ति दुष्कृतम् । ब्रजाश्व तां
 गतिं क्षिप्रं तच्च पापं भवेत्तव ॥ निष्कृतो यदि गच्छेथा युद्धाध्वनिं तुरङ्गम् । रिपू-
 न्विजित्य समरे सह भ्रात्रा सुखी भव ॥ ' इति । अथ ध्वजस्य- ' शक्रकेतो महा-
 वीर्यं श्यामवर्णार्चयाम्यहम् । पत्रिराज नमस्तेस्तु तथा नारायणध्वज ॥ काश्यपे-
 यारुणभ्रातर्नागारे विष्णुवाहन । अप्रमेय दुराधर्ष रणे देवारिसूदन ॥ गरुत्मान्मा-
 रुतगतिस्तपि संनिहितो यतः । सारवन्त्यायुधान्यत्र रक्ष त्वं च रिपून् दह ॥ '

अथ पताकायाः—‘हुतभुग्वसवो रुद्रा वायुः सोमो महर्षयः । नागकिन्नरगन्धर्वय-
क्षभूतगणग्रहाः ॥ प्रमथास्तु सहादित्यैर्भूतेशो मातृभिः सह । शक्रः सेनापतिः स्क-
न्दो वरुणश्चाश्रितास्त्वयि ॥ प्रदहन्तु रिपून् सर्वान् राजा विजयमृच्छतु । यानि
प्रयुक्तान्यरिभिरायुधानि समन्ततः ॥ पतन्तूपरिशत्रूणां हतानि तव तेजसा । हिरण्य-
कशिपोर्युद्धे युद्धे देवासुरे तथा ॥ कालनेमिवधे यद्वद्वत्रिपुरघातने । शोभितासि
तथैवाद्य शोभयास्मांश्च संस्मर ॥ नीलान् श्वेतानिमान् दृष्ट्वा नश्यन्त्वाथ नृपारयः ।
व्याधिभिर्विविधैर्घोरैः शस्त्रैश्च युधि निर्जिताः ॥ पूतना रेवती नाम्ना कालरात्रिश्च या
स्मृता । दहत्वाथ रिपून् सर्वान्पताके त्वं मयाचिता ॥ ’ अथ गजस्य—‘कुमुदैरा-
वणौ पद्मः पुष्पदन्तोऽथ वामनः । सुप्रतीकोऽञ्जनो नील एतेऽष्टौ देवयोनयः । तेषां
पुत्राश्च पौत्राश्च वनान्यष्टौ समाश्रिताः ॥ मन्दो भद्रो मृगश्चैव गजः संकीर्ण एव च । वने
वने प्रसूतास्ते यूथानि सुमहान्ति च ॥ पान्तु त्वां वसवो रुद्रा आदित्याः समरु-
द्रणाः । भर्तारं रक्ष नागेन्द्र स्वामिवत् प्रतिपालयताम् ॥ अवाप्नुहि जयं युद्धे गमने
स्वस्ति नो ब्रज । श्रीस्ते सोमाद्वलं विष्णोस्तेजः सूर्याज्ज्वोऽनिलात् ॥ स्थैर्यं मेरो-
र्जयं रुद्राद्यशो देवात् पुरंदरात् । युद्धे रक्षन्तु नागास्त्वां दिशश्च सह देवतैः ॥ अ-
श्विनौ सह गन्धर्वैः पान्तु त्वां सर्वतः सदा ॥ ’ इति । अथ खड्गमन्त्रः—‘असि-
विशसनः खड्गस्तीक्ष्णधारो दुरासदः । श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मधारस्तथैव च ॥
एतानि तव नामानि स्वयमुक्तानि वेधसा । नक्षत्रं कृत्तिका ते तु गुरुर्देवो महेश्वरः ॥
रोहिण्यश्च शरीरं ते दैवतं च जनार्दनः । पिता पितामहो देवस्त्वं मां पालय स-
र्वदा ॥ नीलजीमूतसंकाशस्तीक्ष्णदंष्ट्रः कुशोदरः । भावशुद्धोर्मर्षणश्च अतितेजास्त-
थैव च ॥ इयं येन धृता क्षोणी हतश्च महिषासुरः । तीक्ष्णधाराय शुद्धाय तस्मै
खड्गाय ते नमः ॥ ’ अथ छुरिकायाः—‘सर्वायुधानां प्रथमं निर्मितासि पिनाकिना ।
शूलायुधाद्विनिष्कृत्य कृत्वा मुष्टिग्रहं शुभम् ॥ चण्डिकायाः प्रदत्तासि सर्वदुष्टनिव-
र्हिणी । तथा विस्तारिता चासि देवानां प्रतिपादिता ॥ सर्वसत्त्वाद्भूतासि सर्वाशु-
भनिवर्हिणी । छुरिके रक्ष मां नित्यं शान्तिं यच्छ नमोस्तु ते ॥ ’ अथ कटारकपूजा—
‘रक्षाङ्गानि गजान् रक्ष रक्ष वाजिधनानि च । मम देहं सदा रक्ष कटारक नमोस्तु
ते ॥ ’ कटारको मध्यदेशे ‘कटारी’ इति प्रसिद्धा । अथ धनुःपूजा—‘सर्वायुधम-
हामात्र सर्वदेवारिसूदन । चाप मां समरे रक्ष साकं शरवरैरिह ॥ धृतं कृणेन र-
क्षार्थं संहाराय हरेण च । त्रयीमूर्तिगतं देवं धनुरस्त्रं नमाम्यहम् ॥ ’ अथ कुन्त-
पूजा—‘प्राप्त पातय शत्रूस्त्वमनया नाकमायया । गृहाण जीवितं तेषां मम सैन्यं
च रक्षताम् ॥ ’ अथ चर्मपूजा—‘शर्मप्रदस्त्वं समरे चर्म सैन्ये यशोद्यमे ॥ रक्ष मां
रक्षणीयोहं तापनेय नमोस्तु ते ॥ ’ अथ कनकदण्डमन्त्रः—‘मोत्सारणाय दुष्टानां

साधुसंरक्षणाय च । ब्रह्मणा निर्मितश्चासि व्यवहारप्रसिद्धये ॥ यशो देहि सुखं
 देहि जयदो भव भूपतेः । ताडयस्व रिपून् सर्वान् हेमदण्ड नमोस्तु ते ॥ ' अथ दु-
 न्दुभिमन्त्रः—' दुन्दुभे त्वं सपत्नानां घोरो हृदयकम्पनः । भव भूमिपसैन्यानां तथा
 विजयवर्धनः ॥ यथा जीमूतघोषेण प्रहृष्यन्ति च वह्निनः । तथास्तु तव शब्देन ह-
 र्योस्माकं मुदावहः ॥ यथा जीमूतशब्देन स्त्रीणां त्रासोभिजायते । तथात्र तव
 शब्देन त्रस्मन्त्वस्मद्विषो रणे ॥' अथ शङ्खमन्त्रः—' पुण्यस्त्वं शङ्ख पुण्यानां मङ्गलानां
 च मङ्गलम् । विष्णुना विधृतो नित्यमतः शान्तिप्रदो भव ॥' अथ सिंहासनमन्त्रः—
 'विजयो जयदो जेता रिपुघाती शुभंकरः । दुःखहा धर्मदः शान्तः सर्वारिष्टविना-
 शनः ॥ एते वै संनिधौ यस्मात्तव सिंहा महाबलाः । तेन सिंहासनेति त्वं देवैर्म-
 न्तैश्च गीयसे ॥ त्वयि स्थितः शिवः शान्तस्त्वयि शक्तः सुरेश्वरः । नमस्ते सर्वतो-
 भद्र भद्रदो भव भूपतेः ॥ त्रैलोक्यजयसर्वस्व सिंहासन नमोस्तु ते । तथैव कर्मचि-
 हानि स्वानि पूज्यानि शिल्पिभिः ॥ लौहाभिसारिकं कर्म कृत्वैवं मन्त्रपूर्वकम् ।
 नियमं कृत्वा तथाष्टम्पां पूर्वाह्ने स्नानमाचरेत् ॥ कुङ्कुमचन्दनचम्पकचतुःसमैः शैल-
 पिष्टैश्च । चर्चितगात्रीं देवीं कुसुमैरभ्यर्चयेद्बहुभिः ॥ कुमुदैः सपद्मपुष्पैः सधूपदीपैः
 सनैवेद्यैः । मांसैर्वस्त्युपहारैर्मङ्गलशब्दैः समुच्छलितैः ॥ विहितच्छत्रैर्यानैः स्पन्दनसि-
 तशस्त्रधारिजनलोकैः । तृष्टैः पञ्चस्त्रादि च निवेद्यते सर्वमेव भगवत्यै ॥ दुर्गा सा
 पूजनीया च तद्दिने द्रोणपुष्पकैः । ततः खड्गं नमस्कृत्य शत्रूणां वधसिद्धये ॥ इच्छेत
 विजयं राज्यं सुभिक्षं चात्मने नृपः । पुनः पुनः प्रणम्यार्थां संस्मरन् हृदये शि-
 वाम् ॥ सर्वं कृतेति कौरव्य अष्टम्पां जागरं निशि । नटनर्तकगीतैश्च कारयेच्च म-
 होत्सवम् ॥ एवं हृष्टैर्निशां नीत्वा प्रभाते अरुणोदये । घातयेन्महिषान्मेघान्पानग्रतो नव-
 कन्धरान् ॥ शतमर्धशतं चापि तदर्थं वा यथेच्छया । सुरासवधृतैः कुम्भैस्तर्पयेत् प-
 रमेश्वरीम् ॥ कापालिकेभ्यस्तद्देयं दासीदासजने तथा । ततोपराहसपये नवम्यां वै
 रथे स्थिताम् ॥ भवानीं भ्रामयेद्वाष्ट्रे स्वयं राजा सशब्दवान् । काश्चिन्नोपीषितो
 वीरो विधृतोन्येन खड्गवान् ॥ भूतेभ्यस्तु बलिं दद्यान्पन्त्रेणानेन सामिपम् । सरक्तं
 सजलं चान्नं गन्धपुष्पाक्षतैर्युतम् । त्रींस्त्रीन्वारान्समूहेन दिग्विदिक्षु किरेद्बलिम् ॥'

बलिदानविधिः ।

मन्त्रश्च—'बलिं गृह्णन्त्विमं देवा आदित्या वसवस्तथा । मरुतश्चाश्विनौ
 रुद्राः सृपर्णाः पन्नगा ग्रहाः ॥ असुरा यातुधानाश्च पिशाचोरगरा-
 क्षसाः । डाकिन्यो यक्षवेताला योगिन्यः पूतनाः शिवाः ॥ जृम्भकाः सिद्धगन्धर्वा
 नागा विद्याधरा नगाः । दिक्पाला लोकपालाश्च ये च विघ्नविनायकाः ॥ जगतां
 शान्तिकर्तारो ब्रह्माद्याश्च महर्षयः । मा विघ्नं मा च मे पापं मा सन्तु परिपन्थिनः ॥
 सौम्या भवन्तु वृषाश्च भूतमेताः सुखावहाः ।' इति ॥ इति महाष्टमी ॥

महानवमी तु पूर्वद्युता ग्राह्या । पूर्वोक्तवचनात् । ‘नवमी दुर्गाव्रते श्रावणी’
 इति दीपिकोक्तेः । ‘श्रावणी दुर्गेनवमी दूर्वा चैव हुताशनी । पूर्व-
 विद्धा प्रकर्तव्या शिवरात्रिर्वलेर्दिनम् ॥’ इति हेमाद्रौ पाद्योक्तेश्च ।
 भविष्येपि—‘आश्वयुक्शुक्लपक्षे तु अष्टमी मूलसंयुता । सा महानवमी नाम त्रैलो-
 क्येपि सुदुर्लभा ॥’ इति । मूलमुपलक्षणम् । ‘दुर्गापूजा तु नवमी मूलाद्यृक्षत्रया-
 न्विता । महती कीर्तिता तस्यां दुर्गा महिषमर्दिनी ॥’ इति मदनरत्ने लैङ्गात् ।
 अत्र पूजयेदित्यग्रे शेषः । यानि तु—‘सा कार्योदयगामिन्यां तिथाबुदयगामिन्याम्’
 इत्यादिप्रागुक्तानि तानि नवमीभिन्नतिथिपराणि । नवम्यां विशेषोक्तेः । वेधश्च मु-
 हूर्तत्रयेणैव ज्ञेयः । यद्यपि हेमाद्रिमते मुहूर्तद्वयात्मापि वेधोस्ति, तथापि सूर्योदय
 एव सः । सायं तु त्रिमुहूर्त एव । तदुक्तं दीपिकायाम्—‘त्रिमुहूर्तगा तु सकला सायं’
 इति । माधवोपि—‘सायं तूत्तरया तद्वत् न्यूनया नतु विद्यते ।’ इति । तेन त्रिमु-
 हूर्तयोगे पूर्वा नवमी । पूर्वोक्तवचनात् । ‘न कुर्यान्नवमी तात दशम्यां तु कदाचन’
 इति स्कान्दे परानिधेयाच्च । त्रिमुहूर्तयोगाभावे तु निषिद्धापि परैव कार्येति नि-
 ष्कर्षः । यत्तु—‘नवम्यां च जपं होमं समाप्य श्रवणेपि वा ।’ इति संग्रहोक्तेः । ‘व्रतं
 च जागरश्चैव नवम्यां विधिवद्बलिः ।’ इति देवीपुराणाच्च ॥ नवम्यां हो-
 मवल्यादि विहितं, तत्र ‘आश्वयुक्शुक्लनवमी मुहूर्तं वा कला यदि । सा
 तिथिः सकला ज्ञेया लक्ष्मीविद्याजपार्थिभिः ॥’ इति सौरपुराणात् । ‘सू-
 र्योदये परं रिक्ता पूर्णा स्यादपरा यदि । बलिदानं प्रकर्तव्यं तत्र देशे शुभाव-
 हम् ॥ बलिदाने कृतेऽष्टम्यां पुत्रभद्रो भवेन्नृप ॥’ इति मदनरत्ने देवीपुराणाच्च व-
 ल्यादौ परा कार्या । उपवासादौ तु पूर्वति मदनरत्ने उक्तम् । प्रतापमार्तण्डेऽप्येवम् ।
 यत्तु—‘अष्टम्यां बलिदानेन पुत्रनाशो भवेद् भुवम् ।’ इति कालिकापुराणे । तत्सं-
 धिपूजापरम् । ‘अष्टमीनवमीसंधौ तृतीया खलु कथ्यते ।’ इति तत्रैव तदुक्तेः ।
 कायरूपनिबन्धे—‘अष्टम्याः शेषदण्डश्च नवम्याः पूर्वं एव च । तत्र या क्रियते पूजा
 विज्ञेया सा महाफला ॥’ अष्टमीमात्रे भवत्येव । ‘आश्विने पूजयित्वा तु अर्धरा-
 त्रेष्टमीषु च । घातयन्ति पशून् भक्त्या ते भवन्ति महाबलाः ॥’ तथा—‘कन्यासंस्थे
 स्वावीशे शुक्लाष्टम्यां प्रपूजयेत् । सोपवासो निशादौ तु महाविभवविस्तरः ॥’ तथा—
 ‘पशुघातश्च कर्तव्यो गवयाजवधस्तथा ।’ इति रूपनारायणीये देवीपुराणात् ।
 तत्रैव भविष्ये—‘तस्मादियं महापुण्या नवमी पापनाशिनी । उपोष्या सुप्रयत्नेन स-
 ततं सर्वपार्थिवैः ॥’ निर्णयदीपे तु महानवमी परदिनेऽपराहव्यापित्वे परा । अ-
 न्यथा पूर्वा । ‘आवर्तनात् पूर्वकाले नवमी स्यात् परेऽहनि । दुर्गार्चा तत्र पूर्वेषुः

पूर्वाह्णे त्वष्टी यदि ॥' इति धौम्यवचनादित्युक्तम् । अस्य तु शारदानवमीविषयत्वं समूलत्वं च विमृश्यम् । यानि तु—' नन्दायां ज्वलते वह्निः पूर्णायां पशुघातनम् । भद्रायां गोकुलक्रीडा तत्र राज्यं विनश्यति ॥ ' इति । ' नवम्यामपराह्णे तु बलिदानं प्रशस्यते । दशमीं वर्जयेत्तत्र नात्र कार्या विचारणा ॥ ' इति । ' नन्दायां दर्शने रक्षा बलिदानं दशासु च । भद्रायां गोकुलक्रीडा देशनाशाय जायते ॥ ' इति ब्रह्मवैवर्तनारदादिवचनानि शुद्धाधिकनिषेधपराणि, इति मदनरत्ने । तथा कालिकापुराणे—' नवम्यां बलिदानं तु कर्तव्यं वै यथाविधि । जपं होमं च विधिवत् कुर्यात्तत्र विभूतये ॥ ' केचित्तु—' पूर्वाषाढायुताष्टम्यां पूजाहोमाद्युपोषणम् । ' इति पूर्वोक्तदेवीपुराणादष्टम्यां होममाहुः । अन्ये तु द्विविधवाक्यवशादष्टम्यामारभ्य नवम्यां समापयन्ति । तमुच्यस्तु युक्तः । रुद्रयामले तु विकल्प उक्तः तत्तु निर्मूलम् । दुर्गाभक्तितरङ्गिण्यादिगौडग्रन्थेष्वपि नवम्यां होम उक्तः । होमे च विशेष उक्तो डामरतन्त्रे—' पायसं सर्पिषा युक्तं तिलैः शुक्लैर्विमिश्रितम् । होमयेद्विधिवद्भक्त्या दशांशेन नृपोत्तम ॥ रुद्राध्याये यथा होमं मन्त्रेणैकेन साधयेत् । तथा स्तोत्रजपे होमं श्लोकेनैकेन साधयेत् ॥ यद्वा सप्तशतीं जप्य होममन्त्रो नवाक्षरः । ' ' ऐं ह्रीं क्लीं चामुण्डायै विच्चे ' इति नवाक्षरः इति केचित् । पूजोक्तो ग्राह इति तु युक्तम् । रुद्रयामलेपि—' प्रधानद्रव्यमुद्दिष्टं पायसान्नं तिलास्तथा । किंशुकैः सर्पिषैः पूगैर्लाजदूर्वाङ्कुरैरपि ॥ यवैर्वा श्रीफलैर्दिव्यैर्नानाविधफलैस्तथा । रक्तचन्दनखण्डैश्च गुग्गुलैश्च मनोहरैः ॥ मतिश्लोकं च जुहुयात्सर्वद्रव्याणि च क्रमात् । नवाक्षरेण वा हुत्वा नमो देव्या इतीति च ॥ ' इति । रहस्ये तु—' मतिश्लोकं च जुहुयात् पायसं तिलसर्पिषा । ' इत्युक्तम् । दुर्गाभक्तितरङ्गिण्यां तु तिलैर्जयन्तीमन्त्रेण च होम उक्तः । ' पुरश्चरणकार्ये तु चित्त्वपत्रयुतैस्तिलैः । ' इति कालिकापुराणाद्वित्त्वपत्रैश्चेति स्मार्ताः । तन्न । अन्यथ मानाभावात् ॥

अथ बलिदानम् ॥ तत्राश्वमेपच्छागमहिपस्वमांसानामुत्तरोत्तरं प्राशस्त्यं फल-

विशेषश्चान्यतोऽवसेय इति दिक् । बलिमकारस्तु देवीपुराणे—' क-

बलिदानप्रकारः ।

न्यासंस्थे रवौ शक्र शुक्लाष्टम्यां प्रपूजयेत् । द्रोणपुष्पैश्च विल्वाम्रजा-

तीपुन्नागचम्पकैः ॥ पञ्चाब्दं लक्षणोपेतं गन्धपुष्पसमन्वितम् । विधिवत् कालि का-

लीति जप्त्या खड्गेन घातयेत् ॥ ' ' ॐ कालि कालि यत्नेभरि लोहदण्डाय नमः ' इति मन्त्रः । ' तदुत्थरुधिरं मांसं पृथीत्वा पूजनादिषु । ' आदिशब्दात् चरकीवि-

दारीपापराक्षस्यः । ' नेर्ऋतेभ्यः मदातव्यं महाकाशिकमन्त्रितम् ॥ ' मन्त्रस्तु बह्यन्ते ।

तथा—' तस्याग्रतो नृपः स्नायात्कृत्वा शत्रुं तु पौष्टिकम् । खड्गेन घातयित्वा तु दघात्

स्कन्दविशाखयोः ॥ ' अशक्तौ ब्राह्मणेन च कूष्माण्डादिभिर्वलिदानं कार्यम् । तदुक्तं कालिकापुराणे—' कूष्माण्डमिक्षुदण्डं च मांसं सारसमेव च । एते वलिसमाः प्रोक्तास्त्वसौ छागसमाः सदा ॥' रुद्रयामलेपि—' छागाभावे तु कूष्माण्डं श्रीफलं वा मनोहरम् । वस्त्रसंवेष्टितं कृत्वा छेदयेच्छुरिकादिना ॥' तथा—' ब्राह्मणेन सदा देयं कूष्माण्डं वलिकर्मणि । श्रीफलं वा सुराधीश छेदं नैव तु कारयेत् ॥' छेदे विकल्पः । ' माषान्नेन वलिर्देयो ब्राह्मणेन विज्ञानता ।' कालिकापुराणे—' उत्तराभिमुखो भूत्वा वलिं पूर्वमुखं तथा । निरीक्ष्य साधकः पश्चादिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥ पशुस्त्वं वलिरूपेण मम भाग्यादुपस्थितः । प्रणमामि ततः सर्वरूपिणं वलिरूपिणम् ॥ चण्डिकाप्रीतिदानेन दातुरापदिनाशनम् । चामुण्डावलिरूपाय बले तुभ्यं नमोस्तु ते ॥ यज्ञार्थे वलयः सृष्टः स्वयमेव स्वयंभुवा । अतस्त्वां घातयाम्यद्य तस्माद्यज्ञे बधोऽबधः ॥ ऐं-ह्रीं-श्रीमिति मन्त्रेण तं वलिं मत्स्वरूपिणम् । चिन्तयित्वा न्यसेत् पुष्पं मूर्ध्नि तस्य तु भैरव ॥ रसना त्वं चण्डिकायाः सुरलोकप्रसाधकः । ह्रीं-ह्रीं-खड्गेतिमन्त्रेण ध्यात्वा खड्गं च पूजयेत् ॥ पूजयित्वा ततः खड्गं ॐ-हुं-फडिति मन्त्रकैः । गृहीत्वा विमलं खड्गं छेदयेद्दलिमुत्तमम् ॥ ॐ ह्रीं-ऐं-ह्रीं-कौशिकीति रुधिरेणाप्यायतामिति । वलिदाने तु दुर्गायाः सर्वत्राय विधिः स्मृतः ॥' मत्स्यसूक्ते—' नवम्यां पूर्ववत् पूजा कर्तव्या भूतिमिच्छता । दक्षिणां वस्त्रयुग्मं च आचार्याय निवेदयेत् ॥'

अथात्र प्रसङ्गाच्छतचण्डीविधानमुच्यते । रुद्रयामले—' शतचण्डीविधानं च प्रोच्यमानं शृणुष्व तत् । सर्वोपद्रवनाशार्थं शतचण्डीं समारभेत् ॥ षोडशस्तम्भसंयुक्तं मण्डलं (पं) पल्लवोज्ज्वलम् । वसुकोणयुतां वेदीं मध्ये कुर्यान्निभागतः ॥ पक्वेष्टकचितां रम्यामुल्लासे हस्तसंमिताम् । पञ्चवर्णरजोभिश्च कुर्यान्मण्डलकं शुभम् ॥ पञ्चवर्णवितानं च किङ्किणीजालमण्डितम् । आचार्येण समं विमानं धरयेद्दश सुव्रतान् ॥ ईशान्यां स्थापयेत् कुम्भं पूर्वोक्तविधिना चरेत् । वारुण्यां च प्रकर्तव्यं कुण्डं लक्षणलक्षितम् ॥ मूर्तिं देव्याः प्रकुर्वीत सुवर्णस्य पलेन वै । तदर्धेन तदर्धेन तदर्धेन महामते ॥ अष्टादशभुजां देवीं कुर्याद्वाष्टकरामपि । पट्टकूलयुगञ्चनां देवीं मध्ये निधापयेत् ॥ देवीं संपूज्य विधिवज्जपं कुर्येद्दश द्विजाः । शतमादौ शतं चान्ते जपेन्मन्त्रं नवार्णवम् ॥ चण्डीं सप्तशतीं मध्ये संपुटोऽयमुदाहृतः । एकं द्वे त्रीणि चत्वारि जपेद्दिनचतुष्टयम् ॥ रूपाणि क्रमशस्तद्वत् पूजनादिकमाचरेत् । पञ्चमीदिवसे प्रातर्होमं कुर्याद्विधानतः ॥ शुद्धीं पायसं दूर्वां तिलान् शूलान्यवानपि । चण्डीपाठस्य होमं तु मतिश्लोकं दशांशतः ॥ होमं कुर्याद् ग्रहादिभ्यः समिदाज्यचक्रान् क्रमात् । हुत्वा पूर्णाहुतिं दद्यादग्निभ्यो दक्षिणां क्रमात् ॥ कपिलां गां नीलमणिं श्वे-

ताम्बं छत्रचामरे । अभिषेकं ततः कुर्युर्यजमानस्य ऋत्विजः ॥ एवं कृतेमरेशान सर्व-
सिद्धिः प्रजायते ॥ ’ अथ सहस्रचण्डी । सा च तत्रैवोक्ता-‘सहस्रचण्डी विधिः-

सहस्रचण्डी-
प्रकारः । च्छृणु विष्णो महामते । राज्यभ्रंशे महोत्पाते जनमारे महाभये ॥ ग-
जमारेऽश्वमारे च परचक्रभये तथा । इत्यादिविविधे दुःखे क्षयरोगा-

दिजे भये ॥ सहस्रचण्डिकापाठं कुर्याद्वा कारयेत्तथा । जापकास्तु शतं प्रोक्ता
विंशद्धस्तश्च मण्डपः ॥ भोज्याः सहस्रं विम्रेन्द्रा गोशतं दक्षिणां दिशेत् । गुरवे
द्विगुणं देयं शय्यादाने तथैव च । सप्तधान्यं च भूदानं श्वेताम्बं च मनोहरम् ॥ प-
ञ्चनिष्कमिता मूर्तिः कर्तव्या वार्धमानतः । अष्टादशभुजा देवी सर्वायुधविभूषिता ।
अवारितान्नं दातव्यं सहस्रं प्रत्यहं प्रभो । शतं वा नियताहारः पयःपानेन वर्तयेत् ॥
एवं यश्चण्डिकापाठं सहस्रं तु समाचरेत् ॥ तस्य स्यात् कार्यसिद्धिस्तु नात्र कार्या
विचारणा ॥ ’ इति । एतद्वयं यद्यपि महानिबन्धेषु नास्ति तथापि प्रचरद्वयत्वादु-
क्तमिति दिक् । वाराहीतन्त्रे-‘संकटे समनुप्राप्ते दुश्चिकित्स्यामये तथा । जातिभ्रंशे
कुलोच्चेदेऽप्यायुषो नाश आगते ॥ वैरिवृद्धौ व्याधिवृद्धौ धननाशे तथा क्षये । त-
थैव त्रिविधोत्पाते तथा चैवोपपातके ॥ कुर्याद्यन्नाच्छतावृत्तं ततः संपद्यते शुभम् ।
श्रेयोवृद्धिः शतावृत्ताद्राज्यवृद्धिस्तथापरा ॥ मनसा चिन्तितं देवि सिद्ध्येदष्टोत्त-
राच्छतात् । सहस्रावर्तनाल्लक्ष्मीरावृणोति स्वयं स्थिरा ॥ भुक्त्वा मनोरथान् कामा-
न्नरो मोक्षमवाप्नुयात् । चण्ड्याः शतावृत्तिपाठात्सर्वाः सिद्ध्यन्ति सिद्धयः ॥ ’
इति शतचण्डीसहस्रचण्डीविधिः ॥

अथ नवरात्रपारणानिर्णयः । सा च दशम्यां कार्या । ‘आश्विने मासि शुक्ले तु

नवरात्रपार-
णा । कर्तव्यं नवरात्रकम् । प्रतिपदादिक्रमेणैव यावच्च नवमी भवेत् ॥ त्रि-
रात्रं वापि कर्तव्यं सप्तम्यां हि यथाक्रमम् । ’ इति हेमाद्रौ धौम्यवच-

नात् । ‘नवमीतिथिपर्यन्तं वृद्ध्या पूजाजपादिकम् ।’ इति प्रागुक्तवचनैर्नवमीपर्यन्तं
प्रधानभूतपूजायुक्तरूपवासोदेशाद्भूत्वेन तत्पर्यन्तत्वात् । आदिशब्देनोपवासोक्तेः
पूर्वोक्तत्रिरात्रव्रते नवम्या अप्युपोष्यत्वाच्च । नच पारणान्तत्वेन त्रिरात्रत्वम् ।
विष्णुत्रिरात्रादौ तथा प्रसक्तेः । न चात्रोपवासे मानाभाव इति वाच्यम् ।
‘एवं च विन्ध्यवासिन्या नवरात्रोपवासतः । एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचिते-
न च ॥ पूजनीया जनैर्देवी स्थाने स्थाने पुरे पुरे ।’ इति हेमाद्रौ भविष्योक्तेः ।
नवरात्रसमाख्यातो नवम्या अप्युपोष्यत्वाच्च । ननु तिथिहासेऽष्टावप्युपवा-
सा भवन्तीति कथं समाख्या । तेन कर्मविशेषे नवरात्रशब्दो रूढः । अत एवोक्तं
देवीपुराणे-‘तिथिवृद्धौ तिथिहासे नवरात्रमपार्थकम् ।’ इति चेन्न । तिथिहासेपि
नवतिथीनामुपोष्यत्वान्नवरात्रत्वात्सतेः । एतेन रात्रीणां माधान्यात् हासे अमासा-

दाय नवत्वमिति मूर्खोक्तिः परास्ता । यत्तु देवीपुराणे—‘कन्यासंस्थे रवौ शक्र
शुक्लमारभ्य नन्दिकाम् । अयाची ह्यथवैकाशी नक्ताशी वाथवावदः ॥’ इति
व्रतचतुष्टयमुक्तं तल्लौहाभिसारिकविषयम् । तस्य—‘जयाभिलाषी नृपतिः प्रतिप-
त्प्रभृति क्रमात् । लौहाभिसारिकं कर्म कारयेद्यावदष्टमी ॥’ इति भविष्येऽष्टमीप-
र्यन्तमेवोक्तेः । रूपनारायणेन तु नन्दादिव्रतप्रयोगं पृथगेवोक्त्वा तस्य नवम्यां
पारणमुक्तम् । यदपि निर्णयदीपे—‘आश्विने शुक्लपक्षे तु नवरात्रिपुपोषितः । न-
वम्यां पारणं कुर्याद्दशमीमिश्रिता न चेत् ॥ दशमीमिश्रिता यत्र पारणे नवमी भ-
वेत् । दुःखदारिद्र्यदा ज्ञेया तथा व्रतविनाशिनी ॥’ इति ब्राह्मनाम्ना लिखितं
वचनम् । यच्च रुद्रयामले इति वदन्ति—‘अष्टम्या सह कार्या स्यान्नवमी पारणा-
दिने । यो मोहाद्दशमीवेधो नवम्यां चण्डिकां यजेत् ॥ पारणं च प्रकुर्याद्द्वै तस्य
पुण्यं निरर्थकम् । नवम्यां पारिता देवी कुलवृद्धिं प्रयच्छति ॥ दशम्यां पारिता
देवी कुलनाशं करोति वै । तस्मात्तु पारणं कुर्यान्नवम्यां त्रिविधाधिप ॥’ इत्यादीनि
तानि यदि समूलानि तदा लौहाभिसारिकनन्दादिव्रतचतुष्टयविषयाणि । तस्या-
ऽष्टमीपर्यन्तमेवोक्तेरित्युक्तं प्राक् । अन्यथा महाष्टम्यां परविद्धायां पारणावि-
धाने पूर्वनिबन्धैर्विरोधो दुर्वारः स्यात् । यानि तु कैश्चिद्विहितानि नवम्यां पार-
णाविधायकानि वचनानि तानि हेमाद्र्यादिविरुद्धत्वान्निर्मूलानि । समूलत्वेपि यदा
दिनद्वये नवमी, तदा द्वितीयदिन उपोष्य तिथ्यन्ते पारणा न, किंतु नवमीमध्ये
कार्येत्येव नेयानि । शिवरात्रिपारणावत् । अत्र केचित्पारणाहे सूतकादिप्राप्तौ तद-
तिक्रम्य पारणां कुर्यादित्याहुः । तन्मन्दम् । ‘काम्योपवासेपक्रान्ते तन्तरा मृत-
सूतके । तत्र काम्यव्रतं कुर्याद्दानार्चनविवर्जितम् ॥’ इति माधवीये कौर्मोक्तेः ।
‘व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्चने जपे । प्रारब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ॥’
इति विष्णुवचनाच्चाशौचमध्येपि तत्कर्तव्यतावगतेः । पारणान्तत्वाद्भवतस्य । प्रार-
म्भस्तु तेनैवोक्तः—‘प्रारम्भो वरुणं यज्ञे संकल्पो व्रतसत्रयोः । नान्दीमुखं विवा-
हादौ श्राद्धे पाकपरिक्रिया ॥’ इति । रुद्रयामलेऽपि—‘सूतके पारणं कुर्यान्नवम्यां
होमपूर्वकम् । तदन्ते भोजयेद्विप्रान् दानं दद्याच्च शक्तितः ॥’ इति । तदन्ते सूत-
कान्ते । एवं स्त्रीभिरपि रजोदर्शनमध्ये कर्तव्यमेव पारणम् । ‘संप्रवृत्तेपि रजसि न
त्याज्यं द्वादशीव्रतम् ।’ इति माधवीये ऋष्यशृङ्गवचनात् । द्वादशीव्रतमित्युपलक्ष-

१—ब्राह्मणभोजन भूयसीदानादिक च सूतकान्ते कार्यमित्यर्थः । रामचन्द्रभट्टस्तु —‘नवरात्रे होमस्य
पूजारूपत्वेन मुख्यत्वात्तस्य चानन्यसाध्यत्वेनाशौचेऽसम्भवात् ‘नतु दानार्चनं जपम्’ इति नियेधात्तत्समाप्तिं
विना च नियमरूपोपवाससमाप्त्यसम्भवादाशौचान्ते होमादि कृत्वा पारणं कार्यम् । यस्तु होमो न त्रियते,
तेषां सूतकादिमध्ये पारणं भवेत्’ इत्याहुः । इति टीकाशयः ।

णम् । 'प्रारब्धदीर्घतपसां नारीणां यद्रजो भवेत् । न तत्रापि व्रतस्य स्यादुपरोधः कदाचन ॥' इति तत्रैव सत्यव्रतवचनात् । किंच एकादश्यादौ पञ्चपाशौचपाते मासान्ते पारणापत्तिः । मासोपवासान्ते पञ्चपाशौचपाते जीवनासंभवश्च । यत्तु- 'नियमस्था यदा नारी प्रपश्येदन्तरा रजः । उपोष्यैव तु ता रात्रीः स्नात्वा शेषं चरेद्भूतम् ॥' इत्यङ्गिरोवचनम्, यच्च हारीतवचनम्- 'नियमस्था व्रतस्था स्त्री रजः पश्येत् कथंचन । त्रिरात्रं तु क्षिपेदूर्ध्वं व्रतशेषं समापयेत् ॥' तद्विधोपवासविषयम् । तासां तत्र भोजननिषेधादिति केचित् । वयं तु प्रागुक्तसत्यव्रतवचने दीर्घतपसापिति विशेषणोपादानात् द्वादशीव्यतिरिक्तसकलैकाहोपवासविषयोऽयं निषेधः । त्रिरात्रनचरात्रादिदीर्घव्रतेषु तु रजोमध्ये पारणा इति द्रुमः । आशौचमध्ये सर्वापि पारणा भवति प्रागुक्तकौर्मवचनादिति सिद्धम् । अथ चोपवासपारणानिर्णयः सर्वव्रतेषु बोद्धव्य इत्यलं भूयसा ॥

दशम्यां देवीं विसर्जयेत् । तदुक्तं दुर्गाभक्तितरङ्गिण्यां देवीपुराणे- 'ततः प्रातः पूजयित्वा दशम्यां विधिपूर्वकम् । संप्रेषणं तु कर्तव्यं गीतवादित्रनिःस्वनैः ॥

दशम्यां देवी-
विसर्जनविधिः । रूपं देहि यशो देहि भगं भवति देहि मे । पुत्रान्देहि धनं देहि सर्वकामांश्च देहि मे ॥ महिषासि महामाये चामुण्डे मुण्डमा-

लिनि । आयुरारोग्यमैश्वर्यं देहि देवि नमोस्तु ते ॥ इति संप्रार्थ्य देवीं तु तत उत्थापयेद् बुधः । उत्तिष्ठ देवि चण्डेशि शुभां पूजां प्रगृह्य च ॥ कुरुष्व मम कल्याणमष्टाभिः शक्तिभिः सह । गच्छ गच्छ परं स्थानं स्वस्थानं देवि चण्डिके ॥ व्रज स्रोतो जलं वृद्धयै स्वीयतां च जले त्विह ॥' इति जलं नीत्वा- 'दुर्गे देवि जगन्मातः स्वस्थानं गच्छ पूजिते । संवत्सरे व्यतीते तु पुनरागमनाय वै ॥ इमां पूजां मया देवि यथा शक्त्योपपादिताम् । रक्षार्थं त्वं समादाय व्रज स्वस्थानमुत्तमम् ॥' इति

विजयादशमी-
निर्णयः । जले प्रवाहयेत् । इयमेव विजयादशमी । सा च द्वितीयदिने श्रवणयोगाभावे पूर्वा ग्राह्या । तदुक्तं हेमाद्रौ स्कान्दे- 'दशम्यां तु नरैः सम्यक् पूजनीयाऽपराजिता । ऐशानीं दिशमाश्रित्य अपराङ्गे प्रयव्रतः ॥ या पूर्णा नवमीयुक्ता तस्यां पूज्यापराजिता । क्षेमार्थं विजयार्थं च पूर्वोक्तविधिना नरैः ॥ नवमीशेषयुक्तायां दशम्यामपराजिता । ददाति विजयं देवी पूजिता जयवर्धिनी ॥' तथा- 'आश्विने शुक्लपक्षे तु दशम्यां पूजयेन्नरः । एकादश्यां न कुर्वीत पूजनं चापराजितम् ॥' इति । यदा तु पूर्वदिने श्रवणयोगाभावः, परदिने चाल्पापि तद्योगिनी, तदा परैव । तथा च हेमाद्रौ व्रतकाण्डे कश्यपः- 'उदये दशमी किंचित्संपूर्णैकादशी यदि । श्रवणर्क्षे यदा काले सा तिथिर्विजयाभिषा ॥ श्रवणर्क्षे तु पूर्णायां काकुत्स्थः प्रस्थितो यतः । उल्लङ्घयेष्टुः सीमानं तद्दिनर्क्षे ततो नराः ॥'

इति । कालेऽपराह्णे । परदिनेऽपराह्णे श्रवणाभावे तु सर्वपक्षेषु पूर्वैव । मदनरत्ने-
प्येवम् । ज्योतिर्निबन्धे रत्नकोशे च नारदः—‘ ईषत्संध्यामतिक्रान्तः किञ्चिदुद्भिन्न-
तारकः । विजयो नाम कालोऽयं सर्वकार्यार्थसिद्धिदः ॥ इषस्य दशमीं शुक्लां पूर्व-
विद्धां न कारयेत् । श्रवणेनापि संयुक्तां राज्ञां पट्टाभिपेचने ॥ सूर्योदये यदा रा-
जन् दृश्यते दशमी तिथिः । आश्विने मासि शुक्ले तु विजयां तां विदुर्बुधाः ॥’ अ-
त्रायं निर्गलितोर्थः—अपराह्णो मुख्यः कर्मकालः । तत्रैव पूजाद्युक्तेः । प्रदोषो गौणः ।
तत्र दिनद्वयेऽपराह्णव्यापित्वे पूर्वा । प्रदोषव्याप्तेराधिक्यात् । दिनद्वये प्रदोषव्यापित्वे
परा । अपराह्णव्याप्तेराधिक्यात् । इदं शुद्धतिथौ । अन्यकाले श्रवणस्तु रोहिणीवद-
प्रयोजकः । दिनद्वयेऽपराह्णस्पर्शे तु पूर्वा । तत्रापि परदिनेऽपराह्णे श्रवणसत्त्वे परै-
वेति दिक् । अत्र विशेषो भार्गवार्चनदीपिकायां भविष्ये—‘ शमीयुक्तं जगन्नाथं
भक्तानामभयंकरम् । अर्चयित्वा शमीवृक्षमर्चयेच्च ततः पुनः ॥’ शमीमन्त्रस्तु हेमाद्रौ
गोपथब्राह्मणे—‘ अमङ्गलानां शमनीं शमनीं दुष्कृतस्य च । दुःस्वप्ननाशिनीं धन्यां
प्रपद्येऽहं शमीं शुभाम् ॥’ तथा भविष्ये—‘ शमी शमयते पापं शमी लोहितकण्टका ।
धारिण्यर्जुनवाणानां रामस्य प्रियवादिनी ॥ करिष्यमाणयात्रायां यथाकालं सुखं
मया । तत्र निर्विघ्नकर्त्रि त्वं भव श्रीरामपूजिते ॥’ इति । तथा—‘ गृहीत्वा साक्ष-
तामाद्रौ शमीमूलगतां मृदम् । गीतवादित्रनिर्घोषैरानयेत्स्वगृहं प्रति ॥ ततो भूषण-
वस्त्रादि धारयेत्स्वजनैः सह ॥’ इति । अत्रैव बलिनीराजनमुक्तं कृत्यरत्ने । तत्र
मन्त्रः—‘ चतुरङ्गवलं मह्यं निररित्वं व्रजस्त्रिह । सर्वत्र विजयो मेऽस्तु स्वप्नसादात्सुरेश्व-
रि ॥’ इति । गौडनिबन्धे ज्योतिषे—‘ कृत्वा नीराजनं राजा बलवृद्धयै यथाक्रम-
म् । शोभनं खञ्जनं पश्येज्जलगोगोष्ठसन्निधौ ॥’ अस्य फलानि शुभाशुभदेशाश्च
तत्रैव ज्ञेयाः ॥

आश्विनपौर्णमासी परा ग्राह्या । ‘ सावित्रीव्रतमन्तरेण भवतोऽमापौर्णमास्यौ
परै’ इति दीपिकोक्तेः । अत्र विशेषस्तिथितत्त्वे लैङ्गे—‘ आश्विने पौ-
र्णमास्यां तु चरेज्जागरणं निशि । कौमुदी सा समाख्याता कार्या
लोकैर्विभूतये ॥ कौमुद्यां पूजयेत्लक्ष्मीमिन्द्रमैरावतस्थितम् । सुगन्धि-
निशि सट्वेप अक्षैर्जागरणं चरेत् ॥’ तथा—‘ निशीथे वरदा लक्ष्मीः कोजागतीति
भाषिणी । तस्मै वित्तं प्रयच्छामि अक्षैः क्रीडां करोति यः ॥’ इति ॥

अत्रैवाश्वयुजीकर्मोक्तमाश्वलायनेन—‘ आश्वयुज्यामाश्वयुजीकर्म’ इति । तच्छे-
पपर्वणि कार्यम् । विकृतित्वात् । तत्र पूर्वाह्णव्यापिनी ग्राह्या । दैवकर्मत्वात् । आग्र-

पौर्णमास्यां
लक्ष्मीपूजनादि
विधिः ।

आश्वयुजीकर्म
विधिः ।

यणं तु पर्वणि कार्यम् । ‘शरद्याग्रयणं नाम पर्वणि स्यात्तदुच्यते ।’
इति शौनकोक्तेः । तत्रापि शेषपर्वणि कार्यमिति प्रागुक्तम् । तच्च—
‘व्रीहिभिरिष्ट्वा व्रीहिभिरेव यजेत यवेभ्यो यवैरिष्ट्वा यवैरेव यजेत व्रीहिभ्यः’ इति
श्रुत्या दर्शपूर्णमासयोरेककर्मत्वेनैकद्रव्यनियमादर्शेष्ट्याः परं पौर्णमासेष्ट्याश्च प्राग्भव-
तीति हेमाद्यादयः । ‘दर्शेष्ट्याः परमुक्तमाग्रयणकं प्राक्पौर्णमासाच्च तत्’ इति दी-
पिकोक्तेश्च । तच्चाग्रयणं त्रेधा । व्रीह्याग्रयणं यवाग्रयणं श्यामाकाग्रयणं चेति । एषां
कालः श्रुतौ—‘गृहमेधी व्रीहियवाभ्यां शरदसन्तयोर्यजेत श्यामाकैर्नीवारैर्वर्षास्वाप-
त्कालेनान्येन पुराणैर्वा’ इति । आपस्तम्बोपि—‘वर्षासु श्यामाकैर्यजेत शरदि
व्रीहिभिर्वसन्ते यवैर्यथर्तु वेणुयवैः’ इति । तत्रापि श्यामाकाग्रयणमनित्यम् । इतरे
तु अनाहिताग्नेर्नित्ये । यवाग्रयणं च कार्यमिति स्मार्तवृत्ताबुक्तत्वात् । सूत्रे व्रीहिय-
वदेवतासंबद्धानामत्र मन्त्राणामात्रानाच्च । आहिताग्नेस्तु यवाग्रयणस्याप्यनित्यत्वम् ।
‘अपि वा क्रिया यवेषु’ इति सूत्रात् । यद्वा व्रीह्याग्रयणेन समानतन्त्रता ।
‘श्यामाकैस्तु प्रस्तरं कुर्यान्नाग्रयणम् । यदि वा तदपि समानतन्त्रम्’ इत्या-
दिनारायणवृत्तौ परिश्रपवतां सुलभमित्यलम् । इदं च पर्वाभावे शुक्लपक्षे दे-
वनक्षत्रे कृत्तिकादिविशाखान्ते कार्यमिति स्मृत्यर्थसारे उक्तम् । बौधायनीये
केशवस्वामिनाप्येवमुक्तम् । परिशिष्टे—‘श्यामाकैर्व्रीहिभिश्चैव यवैश्चान्योन्यका-
लतः । प्राग्यष्टं युज्यतेऽवश्यं नह्यत्राग्रयणात्ययः ॥’ त्रिकाण्डमण्डनोप्येवम् ।
यदा तेतदाश्विनपौर्णमास्यां क्रियते तदैककालत्वादाश्वयुजीकर्मणोऽस्य च समान-
तन्त्रता भवति । तदेतद्वृत्तिकृता—‘एकवहिरिध्माज्य—’ इति सूत्रे स्पष्टमुक्तम् । अ-
स्याकरणे प्रायश्चित्तमुक्तं स्मृतिचन्द्रिकायां कात्यायनेन—‘नित्ययज्ञात्यये चैव वै-
श्वदेवद्वयस्य च । अनिष्ट्वा नवयज्ञेन नवान्नप्राशने तथा ॥ भोजने पतितान्नस्य च-
रुवैश्वानरो भवेत् ।’ कारिकापि—‘अकृताग्रयणोऽश्रीयान्नवान्नं यदि वै नरः ।
वैश्वानराय कर्तव्यश्चरुः पूर्णाहुतिस्तु वा ॥’ इति । ऋग्विधाने तु—‘सभिन्देराया-

१—अयं मन्त्रो यथा—“समिन्द्र राया समिषा रभेमहि स वाजेभिः पुरुधन्द्रैरभिलुभिः । सं देव्या
प्रमत्या वीरशुष्मया गो अमयाश्वावत्या रभेमहि ॥” इति । ऋ० अ० १, अ० ४ । अस्यार्थः—‘हे इन्द्र,
राया घनेन वधं संरभेमहि सगच्छेमहि । तथा इया अग्नेन संरभेमहि । तथा वाजेभिर्वलैः सरभेमहि । की-
दृशैर्वाजैः पुरुधन्द्रैः । पुरुषा बहूनामाहादकैः अभिलुभिः अभितो दीप्यमानैः । किञ्च देव्या द्योतमानया प्र-
मत्या त्वदीयया प्रकृष्टबुद्धया सरभेमहि । कीदृश्या । वीरशुष्मया वीर विशेषेण शत्रूणां क्षेपणसमर्थं शुष्मं
बलं यस्याः सा तथोक्ता (तया) । गो अमया स्तोत्रभ्यो दानार्थेनग्रे प्रमुखत एव गावो यस्याः सा तथोक्ता
(तया) । अश्वावत्या अश्वरूपेतया ।’ इति ।

मन्त्रं च वर्षे वर्षे जपेच्छतम् । आग्रायणं यदा न्यूनं तदा संपूर्णमेति तत् ॥ ' इत्युक्तम् । एतच्चापदि मलमासे कार्यमन्यथा नेति प्रागुक्तम् । अन्योप्याहिताश्यादिविशेषः शौनकादेर्ज्ञेय इत्यलं बहुना ॥ इत्याश्विनमासः ॥

अथ कार्तिकमासः । तुलासंक्रमे प्रागपरा दश घटिकाः पुण्याः । रात्रौ तु प्रागुक्तम् । अथ कार्तिकस्नानम् । तत्र पृथ्वीचन्द्रोदये विष्णुस्मृतिपादयोः—' तुलामकरमेपेपु प्रातःस्नानं विधीयते । हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम् ॥ ' इति सौरमास उक्तः । प्राच्याश्चैतदेवाद्वियन्ते । दाक्षिणात्यास्तु—' आश्विनस्य तु मासस्य या शुक्लैकादशी भवेत् । कार्तिकस्य व्रतानीह तस्यां वै प्रारभेत्सुधीः ॥ ' इति पाद्मोक्तेः । भार्गवार्चने च—' प्रारभ्यैकादशीं शुक्लमाश्विनस्य तु मानवः । प्रातःस्नानं प्रकुर्वीत यावत् कार्तिकभास्करः ॥ ' इति विष्णुरहस्योक्तेः । हेमाद्रावादित्यपुराणे—' पूर्ण आश्वयुजे मासि पौर्णमास्यां समाहितः । ' इत्युक्त्वा—' मासं समग्रं परया च भक्त्या समाप्यते कार्तिकपौर्णमास्याम् । ' इत्यन्तेभिधानाच्चाश्विनशुक्लैकादश्यां पौर्णमास्यां वारभ्य कार्तिकशुक्लद्वादश्यां पौर्णमास्यां वा समापयेदित्याहुः । मदनपारिजाते विष्णुः—' कार्तिकं सकलं मासं नित्यस्नायी जितेन्द्रियः । जपन् हविष्यभुक् शान्तः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ' अत्र देशविशेषः पाद्मे कार्तिकं प्रक्रम्य—' कुरुक्षेत्रे कोटिगुणो गङ्गायामपि तत्समः । ततोधिकः पुष्करे स्याद् द्वारवत्यां च भार्गव ॥ पुण्याः पुर्यश्च सप्तैवं मुनयो मथुराधिका । दुर्लभः कार्तिको विप्रा मथुरायां नृणामिह ॥ यत्रार्चितः स्वकं रूपं भक्तेभ्यः संप्रयच्छति ॥ ' इति । इदं च स्नानं काशीस्थपञ्चनदेऽप्यतिप्रशस्तम् । ' शतं समास्तपस्तप्त्वा कृते यत् प्राप्यते फलम् । तत् कार्तिके पञ्चनदे सकृत्स्नानेन लभ्यते ॥ कार्तिके विन्दुतीर्थे यो ब्रह्मचर्यपरायणः । स्नास्यत्यनुदिने भानौ भानुजातस्य भीः कुतः ॥ ' इत्यादिकाशीखण्डोक्तेः । भानुजो यमः । इदं च प्रातःस्नानं संध्यां च कृत्वा कार्यम् । तेन विनेतरकर्मानधिकारादिति वर्धमानः । यद्यपि प्रातःसंध्यायाः सूर्योदये समाप्तिः, तथापि वचनबलादनुदितहोमवद्भविष्यति । स्नानमन्त्रश्च तत्रैव—' कार्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातःस्नानं जनार्दन । मीत्यर्थं तव देवेश दामोदर मया सह ॥ इमं मन्त्रं समुच्चार्य मौनी स्नायात् व्रती नरः । ' इति । अर्घ्यमन्त्रोपि तत्रैव—' व्रतिनः कार्तिके मासि स्नातस्य विधिवन्मम । गृहाणार्घ्यं मया दत्तं दनुजेन्द्रनिपूदन ॥ नित्यनैमित्तिके कृष्ण कार्तिके पापनाशने । गृहाणार्घ्यं मया दत्तं राधया सहितो हरे ॥ इमौ मन्त्रौ समुच्चार्य योऽर्घ्यं मह्यं प्रयच्छति । सुवर्णरत्नपुष्पाम्बुपूर्णशङ्खेन पुण्यवान् ॥ सुवर्णपूर्णा पृथिवी तेन दत्ता न संशयः ॥ ' इति । एवं संपूर्णस्नाना-

शक्तौ ज्यहं स्नायात् । ' वाराणस्यां पञ्चनदे ज्यहं स्नातास्तु कार्तिके । अमी ते पु-
ण्यवपुषः पुण्यभाजोऽतिनिर्मलाः ॥ ' इति काशीखण्डोक्तेः ॥

अथ मालाधारणम् । तत्र स्कान्दे द्वारकामाहात्म्ये—' निवेद्य केशवे मालां
तुलसीकाष्ठसंभवाम् । वहते यो नरो भक्त्या तस्य वै नास्ति पातकम् ॥
न जलात्तुलसीमालां धात्रीमालां विशेषतः । महापातकसंदर्त्री धर्म-
कामार्थदायिनीम् ॥ ' विष्णुधर्मे—' स्पृशेत्तु याति लोमानि धात्री-
माला कलौ नृणाम् । तावद्वर्षसहस्राणि वैकुण्ठे वसतिर्भवेत् ॥ मालायुग्मं तु यो
नित्यं धात्रीतुलसिसंभवम् । वहते कण्ठदेशे तु कल्पकोटिर्दिवं वसेत् ॥ तुलसीका-
ष्ठसंभूते माले कृष्णजनप्रिये । विभर्मि त्वामहं कण्ठे कुरु मां कृष्णवल्लभम् ॥ एवं
संग्राह्यं विधिवन्मालां कृष्णगलेऽर्पिताम् । धारयेत्कार्तिके यो वै स गच्छेद्वैष्णवं पद-
म् ॥ ' इति । अत्र मूलं चिन्त्यम् । तथा काशीखण्डे—' कार्तिके मासि मे यात्रा यैः
कृता भक्तितत्परैः । विन्दुतीर्थकृतस्नानैस्तेषां मुक्तिर्न दूरतः ॥ ' भार्गवार्चनदीपि-
कायां नृसिंहपुराणे—' अगस्तिकुसुमैर्देवं योऽर्चयेच्च जनार्दनम् । दर्शनात्तस्य देव-
र्षेर्नरकं नाश्नुते नरः । विहाय सर्वपुष्पाणि मुनिपुष्पेण केशवम् । कार्तिके योऽर्च-
येद्भक्त्या वाजपेयफलं लभेत् ॥ ' स्कान्दे कार्तिकमाहात्म्ये—' मालतीमालया विष्णुः
केतक्या चैव पूजितः । समासहस्रं सुमीतो भवेत्ते मधुसूदनः ॥ ' पृथ्वीचन्द्रोदये
पात्रे—' कार्तिके नार्चितो यैस्तु कमलैः कमलेक्षणः । जन्मकोटिषु विम्रेन्द्र न तेषां क-
मला गृहे ॥ ' तथा—' कार्तिके केशवे पूजा येषां नाम्ना सुतैः कृता । ते निर्भर्त्स्य
रवेः पुत्रं वसन्ति त्रिदिवे सदा ॥ तुलसीदललक्षेण कार्तिके योऽर्चयेद्धरिम् । पत्रे
पत्रे मुनिश्रेष्ठ मौक्तिकं लभते फलम् ॥ ' तथा स्कान्दे कार्तिकमाहात्म्ये—' धात्री-
च्छाये तु यः कुर्यात्पिण्डदानं महामुने । मुक्तिं प्रयान्ति पितरः प्रसादान्माधवस्य
तु ॥ धात्रीफलविच्छिन्नाद्गो धात्रीफलविभूषितः । धात्रीफलकृताहारो नरो नारा-
यणो भवेत् ॥ धात्रीच्छायां समाश्रित्य योऽर्चयेच्चक्रधारिणम् । पुष्पे पुष्पेऽश्वमेधस्य
फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ' तथा स्कान्दे—' कार्तिके मासि विम्रेन्द्र धात्रीवृक्षोपशो-
भिते । वने दामोदरं विष्णुं चित्राश्वैस्तोपयेद्विभुम् ॥ मूलेन पायसेनाथ होमं कुर्या-
द्विचक्षणः । ब्राह्मणान् भोजयेच्छक्त्या स्वयं भुञ्जीत बन्धुभिः ॥ ' इति । तथा का-
र्तिके द्विदलव्रतं भाग्युक्तम्—' कार्तिके द्विदलं त्यजेत् ' इति । पात्रेपि कार्तिकमाहा-
त्म्ये—' राजिकामाढकं चैव नैवाद्यात् कार्तिकव्रती । द्विदलं तिलतैलं च तथान्यन्म-
तिदूषितम् ॥ ' स्कान्देपि—' कार्तिके वर्जयेत्तद्वत् द्विदलं बहुबीजकम् । मापमुद्रमसू-
राश्च चणकाश्च कुलित्थकाः ॥ निष्पावा राजमापाश्च आढक्यो द्विदलं स्मृतम् ।
नूतनान्यपि जीर्णानि सर्वाण्येतानि वर्जयेत् ॥ ' अत्र केचिदुत्पत्तिसमये दलद्वयं

कार्तिके मा-
लाधारण-यात्रा-
दिविधिः ।

यस्य भवति तद्भूतपूर्वगत्या द्विदलमित्युच्यत इत्याहुः । उदाहरन्ति च—‘बीजमेव समुद्भूतं द्विदलं चाङ्कुरं विना । दृश्यते यत्र सस्येषु द्विदलं तन्निगद्यते ॥’ इति । अन्ये तु लक्षणायां मानाभावाद्बचनस्य निर्मूलत्वाद् द्विदलात्मकं यस्य स्वरूपं तदेव वर्जयेदित्याहुः । तथा नारदीये—‘कार्तिके वर्जयेत्तैलं कार्तिके वर्जयेन्मधु । कार्तिके वर्जयेत् कांस्यं कार्तिके शुक्तसंधितम् ॥’ कांस्यं तत्पात्रभोजनम्, शुक्तं पर्युषितं, संधितं लवणशकः । तत्रैव—‘कार्तिके विष्णुमूर्त्यग्रे दीपदानादिवं व्रजेत् ॥’ तथा—‘कार्तिके तु कृता दीक्षा नृणां जन्मविमोचनी ।’ तथा—‘कार्तिके कुच्छ्रसेवी यः प्राजापत्यपरोऽथवा । एकान्तरोपवासी वा त्रिरात्रोपोषितोपि वा ॥ पङ् वा द्वादश पक्षे वा मासं वा वरवर्णिनि । एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ॥ उपवासेन भैक्षेण व्रजेत परमं पदम् ॥’ अन्येपि नियमाः प्रागुक्ताः । ग्राह्यमुक्तं स्कान्दे—‘व्रीहयो यवगोधूमाः प्रियङ्गुतिलशालयः । एते हि सात्विकाः प्रोक्ताः स्वर्गमोक्षफलप्रदाः ॥’ काशीखण्डे—‘ऊर्जे यवान्नमश्रीयादेवान्नमथवा पुनः । वृन्तार्कं सूरणं चैव शूकशिम्बीश्च वर्जयेत् ॥’ पृथ्वीचन्द्रोदये पात्रे—‘नोर्जो बन्ध्यो विधातव्यो व्रतिना केनचित् क्वचित् ।’ तथा नारदीये—‘अव्रतेन क्षिपेद्यस्तु मासं दामोदरप्रियम् । तिर्यग्योनिमवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥’ अन्यान्यपि ताम्बूलतैलकेशकर्तनादिवर्जनसंकल्परूपाणि प्रागुक्तानि ॥

तथा कार्तिके आकाशदीप उक्तो निर्णयामृते पुष्करपुराणे—‘तुलायां तिलतैलेन सायंकाले समागते । आकाशदीपं यो दद्यान्मासमेकं हरिं प्रति ॥ महतीं श्रियमाप्नोति रूपसौभाग्यसंपदम् ॥’ इति । तद्विधिश्च हेमाद्रावादित्यपुराणे—‘दिवाकरेऽस्ताचलमौलिभूते गृहाददूरे पुरुषप्रमाणम् । यूपकृतिं यज्ञियवृक्षदारुमारोप्य भूमावथ तस्य मूर्ध्नि ॥ यवाङ्गुलच्छिद्रयुतास्तु मध्ये द्विहस्तदीर्घा अथ पट्टिकासु । कृत्वा चतस्रोऽष्टदलाकृतीस्तु याभिर्भवेदष्टदिशानुसारी । तत्कार्णिकायां तु महाप्रकाशो दीपः प्रदेयो दलगास्तथाष्टौ । निवेद्य धर्माय हराय भूम्यै दामोदरायाप्यथ धर्मराज्ञे ॥ प्रजापतिभ्यस्त्वथ सत्पितृभ्यः प्रेतेभ्य एवाथ तमःस्थितेभ्यः ॥’ इति । अपरार्के त्वन्यो मन्त्र उक्तः । यथा—‘दामोदराय नमसि तुलायां लोलया सह । प्रदीपं ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे ॥’ इति ॥

कारकचतुर्थी निर्णयः । कार्तिककृष्णचतुर्थी करकचतुर्थी । सा चन्द्रोदयव्यापिनी ग्राह्या । दिनद्वये तच्चे पूर्वा । तत्रैव पूजाद्याम्नानात् ॥

१—एतद्व्याख्यानमयुक्तमिति भाति । ‘आरण्याना च सवषा मृगाणा माहिष विना । स्त्रीक्षीर चैव वर्ज्यानि सर्वशुक्तानि चैव हि ॥’ इति मनुवचनव्याख्यानावसरे ‘स्वभावतो मधुरादिरसानि यानि कालवशेनोद्कादिना चाम्लीभवन्ति तानि शुक्तशब्दवाच्यानि’ इति मन्वर्थमुक्तावल्यामुक्तत्वात् । ‘शुक्तं पर्युषितं चैव’ इत्यत्र मनुवस्मृतिवचने च पर्युषितशब्दस्य पृथग्ग्रहणाच्च ।

गोवत्सद्वाद-
शी । तत्र गोप्र-
दानादिविधिः ।

कार्तिककृष्णद्वादशी गोवत्ससंज्ञा । सा प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या । दिनद्वये सत्त्वे पूर्वा । युग्मवाक्यात् । ‘वत्सपूजा वदथैव कर्तव्या प्रथमेहनि ॥’ इति निर्णयामृतेऽभिधानाच्च । अत्र विशेषो मदनरत्ने भविष्ये—‘स-वत्सां तुल्यवर्णा च शीलिनीं गां पयस्विनीम् । चन्दनादिभिरालिप्य पुष्पमालाभिरर्चयेत् ॥ अर्घ्यं ताम्रमये पात्रे कृत्वा पुष्पाक्षतैस्त्रिलैः । पादमूले तु दद्याद्द्वै मन्त्रेणानेन पाण्डव ॥ क्षीरोदारणवसंभूते सुरासुरनमस्कृते । सर्वदेवमये मा-तर्गृहाणाढ्यं नमो नमः ॥ ततो मापादिसंसिद्धान् वटकान्विनिवेदयेत् । सुरभि त्वं जगन्मातर्देवि विष्णुपदे स्थिता ॥ सर्वदेवमये शसं मया दत्तमिमं ग्रस । ततः सर्वमये देवि सर्वदेवैरलंकृते ॥ मातर्ममाभिलषितं सफलं कुरु नन्दिनि ॥’ इति प्रार्थयेत् । तथा—‘तद्दिने तैलपक्वं च स्थालीपक्वं युधिष्ठिर । गोक्षीरं गोघृतं चैव दधि तक्कं च वर्जयेत् ॥’ ज्योतिर्निघन्धे नारदः—‘आश्विने कृष्णपक्षे तु द्वादश्यादिषु पञ्चसु । तिथिपूक्तः सर्वरात्रे नृणां नीराजनाविधिः ॥ नीराजयेद्युर्देवास्तु विमान् गाश्च तुरङ्गमान् । ज्येष्ठाञ्छ्रेष्ठाञ्चघन्यांश्च मातृमुख्याश्च योषितः ॥’ इति । निर्णयामृते स्कान्दे—‘कार्तिकस्य सिते पक्षे त्रयोदश्यां निशामुखे । यमदीपं वहिर्दद्या-दपमृत्युर्विनश्यति ॥’ मन्त्रस्तु—‘मृत्युना पाशदण्डाभ्यां कालेन श्यामया सह । त्रयोदश्यां दीपदानात्सूर्यजः प्रीयतां मम ॥’ इति ॥

(नरकचतुर्द-
श्यां) अभ्यङ्गस्ना-
नविधिः ।

कार्तिककृष्णचतुर्दश्यां प्रभाते चन्द्रोदयेऽभ्यङ्गं कुर्यात् । तदुक्तं हे-माद्रौ निर्णयामृते च भविष्योत्तरे—‘कार्तिके कृष्णपक्षे तु चतुर्दश्या-मिनोदये । अवश्यमेव कर्तव्यं स्नानं नरकभीरुभिः ॥’ इत्यथन्द्रः । मदनरत्ने ‘विधूदये’ इति पाठः । ‘दिनोदये’ इति पाठात् सूर्योदयोत्तरं त्रिमुहूर्ते स्नानं वदतां गौडानां तदनुसारिणां चाज्ञतैव । ‘पूर्वविद्धचतुर्दश्यां कार्तिकस्य सितेतरं । पक्षे प्रत्यूषसमये स्नानं कुर्यात् प्रयत्नतः ॥’ इति । स्मृतिदर्पणेपि—‘चतुर्दशी चाश्वयुजश्च कृष्णा स्वात्यर्क्षयुक्ता च भवेत् प्रभाते । स्नानं समभ्यज्य नरैस्तु कार्यं सुगन्धतैलेन विभूतिकामैः ॥’ इति । पृथ्वीचन्द्रोदये पात्रे—‘आश्वयुक्कृष्णपक्षस्य चतुर्दश्यां विधूदये । तिलतैलेन कर्तव्यं स्नानं नरकभीरुणा ॥’ इति । ‘कर्तव्यं मङ्गलस्नानं नरैर्निरयभीरुभिः ।’ इति कालादर्शे पाठः । उभयत्राश्वयुगित्यमावा-स्यान्तमासमभिप्रेत्योक्तम् । तथा—‘तैले लक्ष्मीर्जले गङ्गा दीपावल्यांश्चतुर्दशीम् ।’ प्राप्येति शेषः । ‘प्रातःस्नानं तु यः कुर्याद्यमलोकं न पश्यति ।’ इति । दिनद्वयेपि चन्द्रोदये चतुर्दशीसत्त्वे तदभावेप्यरुणोदये संपूर्णे खण्डे वा दिनद्वये चतुर्दशीसमत्वे च पूर्वदिनेऽभ्यङ्गं कुर्यात् । ‘पूर्वविद्धचतुर्दश्याम्’ इति वचनात् । पूर्वदिने परदिन एव वा सत्त्वे सैव ग्राह्या । दिनद्वयेप्यसत्त्वे अरुणोदयव्यापिनी ग्राह्या । ‘पक्षे प्रत्यू-

पसमये' इत्युक्तेः । वक्ष्यमाणवचनाच्च । तदभावे तु चतुर्दशीहासं पूर्वद्युः प्रवेश्य पूर्वेऽह्नि त्रयोदशीमध्ये एवाभ्यङ्गं कुर्यादिति दिवोदासः । केचिदत्र वचनमपि साधकत्वेन वदन्ति—'तिथ्यादौ तु भवेद्यावान् हासो वृद्धिः परेह- नि । तावान् ग्राह्यः स पूर्वद्युरदृष्टोपि स्वकर्मणि ॥' इति । तन्मन्दम् । नहीदं वचनं पूर्वदिनस्यापूर्वं ग्राह्यत्वं विधत्ते । नक्तैकभक्तजन्माष्टम्यादौ दिनद्वये कर्मकालव्या- स्यभावे सर्वत्र पूर्वदिनस्य ग्राह्यत्वप्रसङ्गात् । किंतु यत्रैकभक्तादौ दिनद्वये कर्म- कालव्यास्यभावे वाक्यान्तरेण न्यायेन वा पूर्वदिनस्य ग्राह्यत्वमुक्तम्, तत्र मुख्य- काले तत्तिथेरभावेऽपि तत्रैवानुष्ठानबोधकमिदम् । नचात्र तदस्तीति यत्किंचिदेतत् । तेन चतुर्थयामगामिनी ग्राह्या । अत एव सर्वज्ञनारायणः—'तथा कृष्णचतुर्दश्यामा- भिनेऽर्कोदयात्पुरा । यामिन्याः पश्चिमे यामे तैलाभ्यङ्गो विशिष्यते ॥' इति । 'मृगा- ङ्कोदयवेलायां त्रयोदश्यां यदा भवेत् । दर्शे वा मङ्गलस्नानं दुःखशोकभयप्रदम् ॥' इति कालादर्शे त्रयोदशीनिषेधाच्च । तेनायमर्थः—यथाग्निहोत्रे यावज्जीवं सायंप्रातः- कालेषु व्याप्यकालस्य गुरुत्वम् । तथात्र चतुर्दशीचतुर्थयामारुणोदयचन्द्रोदयाना- मुत्तरोत्तरस्य व्याप्यत्वादगुरुत्वमिति । यदपि दिवोदासीये—'त्रयोदशी यदा प्रातः क्षयं याति चतुर्दशी । रात्रिशेषे त्वमावास्या तदाभ्यङ्गे त्रयोदशी ॥' इति वचनं तद्धे- माद्रिनिर्णयामृताद्यलिखितत्वेन निर्मूलम् । समूलत्वेपि चतुर्दश्याः सूर्योदयासंबन्धित- रूपः क्षयोत्र विवक्षितः । सूर्योदयात् प्राक् समाप्तौ चन्द्रोदयकालसत्त्वे च तथैवाङ्गी- कारात् । किंतु अभ्यङ्गकालात् प्राक् समाप्तिरूपोऽत्र हासः क्षयशब्देन विवक्षितः । स चारुणोदयात् चतुर्थयामाद्वा प्राक् यदा हासस्तत्परमिदम् । अत एव सर्वज्ञ- नारायणेन चतुर्थयाममात्रे स्नानमुक्तम् । तथा चोदाहृतम्—'तथा कृष्णचतुर्दश्याम्' इति । ज्योतिर्निबन्धे नारदोपि—'इपासितचतुर्दश्यामिन्दुक्षयतिथावपि । ऊर्जादौ स्वातिसंयुक्ते तदा दीपावलिर्भवेत् ॥ कुर्यात्संलभमेतच्च दीपोत्सवदिनत्रयम् ॥' ये तु त्रयोदशीमध्ये स्नानमाहुस्तेषामाशयं न विद्व इत्यलं भूयसा । यदपि—'अरुणोदय- तोन्यत्र रिक्तायां स्नाति यो नरः । तस्याब्दिकभवो धर्मो नश्यत्येव न संशयः ॥' इति दिवोदासीये भविष्यवचनम् । तन्मुख्यकालेऽरुणोदये चतुर्दश्यभावेपि तत्रैव स्नातव्यमित्येवंपरमिति सर्वं सिद्धम् । चतुर्घटिकात्मकोऽरुणोदय इति तत्रैवोक्तम् । मदनरत्ने पाद्रे—'अपामार्गमथो तुम्बीं प्रपुन्नाटमथापरम् । भ्रामयेत्स्नानमध्ये तु नरकस्य क्षयाय वै ॥' प्रपुन्नाटश्चक्रमर्दः । मन्त्रस्तु—'सितालोष्ठसमायुक्त सकण्टकदलान्वित । हर पापमपामार्गं भ्राम्यमाणः पुनः पुनः ॥' इति । अस्यामेव प्रदोषे दीपान् दद्या- दित्युक्तं हेमाद्रौ स्कान्दे—'ततः प्रदोषसमये दीपान् दद्यान्मनोरमान् । ब्रह्मविष्णु- शिवादीनां भवनेषु मठेषु च ॥' इति । दिवोदासीये ब्राह्मे—'अमावास्याचतुर्दश्योः

प्रदोषे दीपदानतः । यममार्गाधिकारेभ्यो मुच्यते कार्तिके नरः ॥ 'खण्डतिथौ तु पूर्वैहि प्रदोषे दीपान् दत्वा परेद्युः स्नायादिति दिवोदासीये उक्तम् । अत्र नरको-
द्देशेन चतुर्वर्तियुक्तं दीपदानं कार्यम् । तत्र मन्त्रः—'दत्तो दीपश्चतुर्दश्यां नरकमीतये
मया । चतुर्वर्तिसमायुक्तः सर्वपापापनुत्तये ॥' तत्रैव लङ्गे—'मापपत्रस्य शोकेन
भुवत्वा तत्र दिने नरः । मेताख्यायां चतुर्दश्यां सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥' अत्र यम-
तर्पणमुक्तं मदनपारिजाते वृद्धमनुना—'दीपोत्सवचतुर्दश्यां कार्यं तु यमतर्पणम् ॥'
मदनरत्ने ब्राह्मे—'अपामार्गस्य पत्राणि भ्रामयेच्चिरसोपरि । ततश्च तर्पणं कार्यं धर्म-
राजस्य नामभिः ॥ यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च । वैवस्वताय कालाय
सर्वभूतक्षयाय च ॥ औदुम्बराय दध्राय नीलाय परमेष्ठिने । वृकोदराय चित्राय चि-
त्रगुप्ताय वै नमः ॥' इति । तर्पणप्रकारस्तु हेमाद्रौ—'एकैकेन तिलैर्मिश्रान् दद्यान्नीली-
ज्जलाञ्जलीन् । संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणदेव नश्यति ॥' तथा मदनरत्ने स्कान्दे—'द-
क्षिणाभिमुखो भूत्वा तिलैः सव्यं समाहितः । देवतीर्थेन देवलात्तिलैः मेताधिपो यतः ॥'
तथा—'यज्ञोपवीतिना कार्यं प्राचीनावीतिनाथवा ।' इति । इदं जीवत्पितृकेणापि
कार्यम् । 'जीवत्पितापि कुर्वीत तर्पणं यमभीष्मयोः ।' इति पाशोक्तेः । अत्र भीष्म-
तर्पणमप्युक्तं दिवोदासीये । तत्प्रकारस्तु माघे वक्ष्यते ॥ इति नरकचतुर्दशी ॥

कार्तिकामावास्यायां प्रातरभ्यङ्गं कुर्यात् । तदुक्तं कालादर्शे—'प्रत्यूष आश्व-
युग्दर्शे कृताभ्यङ्गादिमङ्गलः । भक्त्या प्रपूजयेद्देवीमलक्ष्मीविनिवृत्तये ॥' अस्य व्या-
ख्याने आदिशब्दात्पञ्चत्वगुदकस्नानादेरुपसंग्रहः । तदुक्तं पुष्करपु-
राणे—'स्वातीस्थिते स्वाविन्दुर्यदि स्वातिगतो भवेत् । पञ्चत्वगुदक-
स्नायी कृताभ्यङ्गविधिर्नरः ॥ नीराजितो महालक्ष्मीमर्चयन् श्रियम-
श्नुते ।' आश्वयुग्दर्श इति दर्शशब्दः प्रत्यूषस्वातियुक्ततिथिपरः । तदुक्तं ब्राह्मे—'ऊर्जे
शुक्लद्वितीयायां तिथिषु स्वातिकृष्णगे । मानवो मङ्गलस्नायी नैव लक्ष्म्या विमु-
च्यते ॥' तत्रैव—'इषे भूते च दर्शे च कार्तिकप्रथमे दिने । यदा स्वाती तदाभ्यङ्ग-
स्नानं कुर्याद्दिनोदये ॥' कश्यपसंहितायां तु दीपावलिदर्शं प्रक्रम्य—'इन्दुक्षयेपि
संक्रान्तौ स्वौ पाते दिनक्षये । तत्राभ्यङ्गो न दोषाय प्रातः पापापनुत्तये ॥' इति ।
स्वातीयोगं विनाऽप्यभ्यङ्ग उक्तः । मात्स्ये—'दीपैर्नीराजनादत्र सैषा दीपावली
स्मृता ॥' अत्र विशेषो हेमाद्रौ भविष्ये—'दिवा तत्र न भोक्तव्यमृते वालातुराज्ज-
नात् । प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा ततः क्रमात् ॥ दीपवृक्षाश्च दातव्याः शक्या
देवगृहेषु च ॥' तत्रैवाभ्यङ्गमभिधाय—'एवं प्रभातसमये त्रिमावास्यां नराधिप ।
कृत्वा तु पार्वणश्राद्धं दधिक्षीरघृतादिभिः ॥ दीपान् दत्वा प्रदोषे तु लक्ष्मीं पूज्य
यथाविधि । स्वलंकृतेन भोक्तव्यं सितवस्त्रोपशोभिना ॥' अयं प्रदोषव्याप्री ग्राहः ।

कार्तिकामा
वास्यायामभ्य
ङ्ग-लक्ष्मीपूजना
दिविधिः ।

‘तुलासंस्थे सहस्रांशौ प्रदोषे भूतदर्शयोः । उल्काहस्ता नराः कुर्युः पितृणां मार्ग-
दर्शनम् ॥’ इति ज्योतिषोक्तेः । दिनद्वये सत्त्वे परः । ‘दण्डैकरजनीयोगे दर्शः
स्यात्तु परेऽहनि । तदा विहाय पूर्वेषुः परेऽहि सुखरात्रिका ॥’ इति तिथितत्त्वे
ज्योतिर्वचनात् । दिवोदासीये तु प्रदोषस्य कर्मकालत्वात् ‘अर्धरात्रे भवत्येव लक्ष्मी-
राश्रयितुं गृहान् । अतः स्वलंकृता लिप्ता दीपैर्जाग्रन्नोत्सवाः ॥ सुधाधवलितः
कार्याः पुष्पमालोपशोभिताः ॥’ इति ब्राह्मोक्तेश्च प्रदोषार्धरात्रव्यापिनी मुख्या ।
एकैकव्याप्तौ परैव । प्रदोषस्य मुख्यत्वादर्थरात्रेनुष्ठेयाभावाच्च । यस्तु—‘अपराह्णे
प्रकर्तव्यं श्राद्धं पितृपरायणैः । प्रदोषसमये राजन् कर्तव्या दीपमालिका ॥’ इति
क्रमः । स संपूर्णतिथावेव प्राप्तेरनुवादो न विधिः । तत्तत्कर्मकालव्याप्तेर्वलवत्त्वात्सं-
पूर्णतिथौ प्राप्त्या खण्डतिथावप्राप्त्या विध्यनुवादविरोधाच्चेत्युक्तं अत्रैव । दर्शे पर-
रात्रेऽलक्ष्मीनिःसारणमुक्तं मदनरात्रे भविष्ये—‘एवं गते निशीथे तु जने निद्रार्धलो-
चने । तावन्नगरनारीभिः शूर्पडिण्डिमवादनैः ॥ निष्कास्यते ग्रहप्राभिरलक्ष्मीः
स्वगृहाङ्गणात् ॥’

कार्तिकशुक्ल
तिपदि गोत्रीड-
न-बलिपूजनादि
विधिः ।

कार्तिकशुक्लप्रतिपदि गोत्रीडनमुक्तं निर्णयामृते । अस्यामेव रात्रौ बलेः
पूजोक्ता हेमाद्रौ भविष्ये । ‘कृत्वैतत्सर्वमेवेह रात्रौ दैत्यपतेर्वलेः ।
पूजां कुर्याच्चृपः साक्षाद्भूमौ मण्डलके शुभे ॥ बलिमालिख्य दैत्येन्द्रं
वर्णकैः पञ्चरङ्गकैः । गृहस्य मध्ये शालायां विशालायां ततोऽर्चयेत् ॥
लोकश्चापि गृहस्यान्तः शय्यायां शुक्लतण्डुलैः । संस्थाप्य बलिराजानं
फलैः पुष्पैस्तु पूजयेत् ॥’ मन्त्रस्तु पात्रे—‘बलिराज नमस्तुभ्यं दैत्यदानववन्दित ।
इन्द्रशत्रोऽमराराते विष्णुसान्निध्यदो भव ॥’ इति । तथा—‘बलिमुद्दिश्य दीयन्ते
दानानि कुरुनन्दन । यानि तान्यक्षयाप्याहुर्ममैवं संप्रदर्शिनम् ॥’ इति । तदेतत्
पूर्वविद्धप्रतिपदि कर्तव्यम् । ‘पूर्वविद्धा प्रकर्तव्या शिवरात्रिर्वलेर्दिनम् ।’ इति हे-
माद्रौ पात्रोक्तेः । माधवोपि—‘बल्युत्सवं च पूर्वेषुरुपवासवदाचरेत् ।’ इति । नि-
र्णयामृतेपि—‘या कुहूः प्रतिपन्मिश्रा तत्र गाः पूजयेन्नृप । पूजनाञ्जीणि वर्धन्ते प्रजा
गावो महीपतिः ॥’ इति । तथा—‘भद्रायां गोकुलक्रीडा स देशो वै विनश्यति ॥’
भद्रायां द्वितीयायाम् । तथा—‘प्रतिपद्यग्निकरणं द्वितीयायां तु गोर्चनम् । क्षेत्रच्छेदं
करिष्येते वित्तनाशं कुलक्षयम् ॥’ इति । तथा—‘प्रदिपदर्शसंयोगे क्रीडनं तु गवां
मतम् । परविद्धेषु यः कुर्यात् पुत्रदारधनक्षयः ॥’ इति देवलवचनाच्च । एते च वि-
धिप्रतिषेधाः पूर्वदिने प्रतिपदः सायाह्नव्यापिते द्वितीयदिने चन्द्रदर्शनसंभवे च
ज्ञेयाः । ‘गवां क्रीडादिने यत्र रात्रौ दृश्येत चन्द्रमाः । सोमो राजा पशून्हन्ति सुर-
भिः पूजकांस्तथा ॥’ इति पुराणसमुच्यतात् । दिनद्वये सायाह्नव्यापिते तु परैव

ग्राह्या । ' वर्धमानतिथौ नन्दा यदा सार्धत्रियामिका । द्वितीयाष्टदिगामित्वादुत्तरा
 तत्र चोच्यते ॥ ' इति । तथा—'त्रियामगा दर्शतिथिर्भवेच्चैत्सार्धत्रियामा प्रतिपदि-
 वृद्धौ । दीपोत्सवे ते सुनिभिः प्रदिष्टे अतोऽन्यथा पूर्वयुते विधेये ॥' इति पुराणसमु-
 चयादिति निर्णयामृतकारः । सार्धत्रियामिकेत्यनेन चन्द्रदर्शनाभाव उक्तः । द्विती-
 यायाः पञ्चधा विभक्तदिनचतुर्थांशरूपापराह्णव्याप्तावेव चन्द्रदर्शनसंभवात् । वयं त्वे-
 तद्वचनद्वयं पूर्वविद्धासंभवे वेदितव्यमिति श्रूयः । दिनद्वये प्रतिपदः सायाह्नव्याह्न-
 भावे तु पूर्वैव । रात्रौ बलिपूजाविधानेन कर्मकालव्यापित्वात् । परदिने चन्द्रोदये
 तन्निषेधादिति दिक् । मदनरत्ने तु पूर्वविद्धायां गोक्रीडा । नीराजनमङ्गलमालिके
 तूत्तरत्र कार्ये । 'कार्तिके शुक्लपक्षे तु विधानाद्वितयं भवेत् । नारीनीराजनं प्रातः
 सायं मङ्गलमालिका ॥ यदा च प्रतिपत्स्वरूपा नारीनीराजनं भवेत् । द्वितीयायां
 तदा कुर्यात्सायं मङ्गलमालिकाम् ॥ ' इति ब्राह्मोक्तेः । ' लभ्यते यदि वा प्रातः
 प्रतिपद् घटिकाद्वयम् । तस्यां नीराजनं कार्यं सायं मङ्गलमालिका ॥ ' इति भवि-
 प्योक्तेः । 'प्रातर्धौ यदि लभ्येत प्रतिपद् घटिका शुभा । द्वितीयायां तदा कुर्या-
 त्सायं मङ्गलमालिकाम् ॥ कार्तिके शुक्लपक्षादौ स्वभावास्या घटीद्वयम् । देशभद्रभ-
 यान्नैव कुर्यान्मङ्गलमालिकाम् ॥' इति देवीपुराणाच्चेत्पुक्तम् । अत्र विशेषो हेमाद्रौ ब्राह्मे
 बलिप्रतिपदं प्रकल्प्य—'तस्मिन् द्यूतं प्रकर्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः । तस्मिन् द्यूते जयो यस्य
 तस्य संवत्सरं जयः ॥ पराजयो विरुद्धश्च लाभनाशकरो भवेत् । दयिताभिश्च सहितैर्नैया
 सा च भवेन्निशा ॥ ' इति । अत्र गोवर्धनपूजादि मार्गपालीपूजादि चोक्तं
 हेमाद्रौ निर्णयामृते च स्कान्दे—'प्रातर्गोवर्धनं पूज्य द्यूतं चापि समाचरेत् । भूपणी-
 यास्तथा गावः पूज्याश्चावाहदोहनाः ॥' गोवर्धनश्च गोमयेन कार्यश्चित्रेण वा ।
 मन्त्रस्तु—'गोवर्धनं धराधार गोकुलत्राणकारण । बहुबाहुकृतच्छाय गवां कोटिमदो
 भव ॥' गोमन्त्रस्तु—'लक्ष्मीर्या लोकपालानां धेनुरूपेण संस्थिता । घृतं वहति
 यज्ञार्थं मम पापं व्यपोहतु ॥' तत्रैव स्कान्दे—'ततोऽपराह्नसमये पूर्वस्यां दिशि भा-
 रत । मार्गपालीं प्रवर्धनीयात्तुङ्गे स्तम्भेथ पादपे ॥ कुशकाशमयीं दिव्यां लभ्यैर्कर्महु-
 भिर्युने । दर्शयित्वा गजानश्वान् सायमस्यास्तले नयेत् ॥ कृतहोमे द्विजेन्द्रस्तु वर्धनी-
 यान्मार्गपालिकाम् । नमस्कारं ततः कुर्यान्मन्त्रेणानेन सुव्रत ॥ मार्गपालि नमस्तेस्तु
 सर्वलोकसुखप्रदे । विधेयः पुत्रदारार्थः पुनरेहि व्रतस्य मे । नीराजनं च तत्रैव
 कार्यं राष्ट्रजयप्रदम् ॥ राजानो राजपुत्राश्च ब्राह्मणाः सूद्रजातयः । मार्गपालीं सगु-
 ह्यद्य नीराजः स्युः सुखान्विताः ॥ ' तत्रैवादित्यपुराणे—'कुशकाशमयीं कुर्याद्य-
 टिकां सुहृदां नवाम् । तामेकतो राजपुत्रा हीनवर्णास्तथान्यतः ॥ शरीता कर्षये-
 युस्तां यथासारं सुहृर्मुहुः । जयोऽत्र हीनजातीनां जयो राष्ट्रस्तु वत्सरम् ॥' इति ॥

यमष्टितीया तु प्रतिपद्युता ग्राह्येत्पुक्तं निर्णयामृतादां । यमद्वितीया मध्या-

हव्यापिनी पूर्वविद्धा चेति हेमाद्रिः । अत्र विशेषो हेमाद्रौ स्कान्दे—‘ऊर्जशुक्लद्वि-
 तीयायामपराह्णेऽर्चयेद्यमम् । स्नानं कृत्वा भानुजायां यमलोकं न
 पश्यति ॥’ इति । ‘ऊर्जे शुक्ले द्वितीयायां पूजितस्तर्पितो यमः । वे-
 ष्ठितः किन्नरैर्हृष्टैस्तस्मै यच्छति वाञ्छितम् ॥’ तथा भविष्ये—‘प्रथमा
 श्रावणे मासि तथा भाद्रपदेतरा । तृतीयाश्वयुजे मासि चतुर्थी कार्तिके भवेत् ॥
 श्रावणे कलुषा नाम तथा भाद्रे च गीर्मला । आश्विने प्रेतसंचारा कार्तिके याम्यका
 यता ॥’ इत्युक्त्वा प्रथमायां व्रतं द्वितीयायां सरस्वतीपूजा तृतीयायां श्राद्धमुक्त्वा
 चतुर्थ्यामुक्तम्—‘कार्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां युधिष्ठिर । यमो यमुनया पूर्व भो-
 जितः स्वगृहेऽर्चितः ॥ अतो यमद्वितीयेयं त्रिषु लोकेषु विश्रुता । अस्यां निजगृहे
 विप्र न भोक्तव्यं ततो नरैः ॥ स्नेहेन भगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं पुष्टिवर्धनम् । दानानि
 च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विधानतः ॥ स्वर्णालंकारवस्त्रान्नपूजासत्कारभोजनैः ।
 सर्वा भगिन्यः संपूज्या अभावे प्रतिपन्नकाः ॥’ प्रतिपन्नाः मातृभगिन्य इति हे-
 माद्रिः । ‘पितृव्यभगिनीहस्तात् प्रथमायां युधिष्ठिर । मातुलस्य सुताहस्ताद्वितीयायां
 तथा नृप ॥ पितुर्मातुः स्वसुः कन्ये तृतीयायां तयोः करात् । भोक्तव्यं सहजा-
 याश्च भगिन्या हस्ततः परम् ॥ सर्वासु भगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं बलवर्धनम् । यस्यां
 तिथौ यमुनया यमराजदेवः संभोजितः प्रतिजगत्स्वसृदौर्हदेन । तस्यां स्वसुः करत-
 लादिह यो भुनक्ति प्राप्नोति रत्नसुखधान्यमनुत्तमं सः ॥’ गौडास्तु—‘यमं च चित्र-
 गुप्तं च यमदूतांश्च पूजयेत् । अर्घ्यश्चात्र प्रदातव्यो यमाय सहजद्वयैः ॥’ मन्त्रः—‘ए-
 हेहि मार्तण्डज पाशहस्त यमान्तकालोकधरामरेश । भ्रातृद्वितीयाकृतदेवपूजां गृहाण
 चार्घ्यं भगवन्नमस्ते ॥ भ्रातस्तवानुजाताहं शुङ्क्ष्व भक्तमिदं शुभम् । प्रीतये यम-
 राजस्य यमुनायां विशेषतः ॥’ ज्येष्ठाग्रजातेति वदेदिति स्मार्ताः । इत्यन्नदान-
 मित्यप्याहुः । ब्रह्माण्डपुराणेपि—‘या तु भोजयते नारी भ्रातरं युग्मके तिथौ ।
 अर्चयेच्चापि ताम्बूलैर्न सा वैधव्यमाप्नुयात् । भ्रातुरायुःक्षयो राजन् न भवेत्तत्र
 कर्हिचित् ॥’ इति ।

कार्तिकशुक्लनवमी युगादिः । सा पौर्वाहिकी ग्राह्या । शुक्लपक्षस्य-
 तात् । अत्रापि पिण्डरहितं श्राद्धं कर्तव्यम् । अन्यत् प्रागुक्तम् ।
 अत्रैव विष्णुत्रिरात्रमुक्तं हेमाद्रौ पात्रे—‘कार्तिके शुक्लनवमीमवाप्य वि-
 जितेन्द्रियः । हरिं विधाय सौवर्णं तुलस्या सहितं विशुम् ॥ पूजये-
 द्विधिवद्भक्त्या व्रती तत्र दिनत्रयम् । एवं यथोक्तविधिना कुर्याद्वैवाहिकं
 विधिम् ॥’ इति ॥

कार्तिकशुक्लकादस्यां भीष्मपञ्चकव्रतमुक्तं नारदीये—‘अतो नरैः प्रयत्नेन क-

का०शु० ११
भीष्मपञ्चकम्-
तम् ।

तैव्यं भीष्मपञ्चकम् । कार्तिकस्यामले पक्षे स्नात्वा सम्यग्यतवतः ॥ एकादश्यां तु
गृहीयाद्वतं पञ्चदिनात्मकम् ॥' इति । तद्विधिस्तु गोमयेन स्नात्वा
मौनी पञ्चामृतैः पञ्चगव्यैर्विष्णुं संस्नाप्य संपूज्य पायसं निवेद्य द्वाद-
शाक्षरमष्टोत्तरशतं जप्त्वा—'ॐ नमो विष्णवे' इति पङ्क्षरेण घृता-
क्तान् यवान् ब्रीहींश्चाष्टोत्तरशतं हुत्वा भूमौ स्वपेत् । एवं पञ्चदिनेषु कुर्यात् । विशेष-
पस्त्वाद्येहि हरेः पादौ कमलैः संपूज्य त्रिगोमयं प्राश्यम् । द्वितीयेहि विल्वपत्रै-
र्जानुनी संपूज्य गोमूत्रम् , त्रयोदश्यां भृङ्गराजेन नाभिं संपूज्य क्षीरम् , चतुर्दश्यां
करवीरैः स्कन्धं संपूज्य दधि, पौर्णमास्यां होमान्ते लौहीं पापप्रतिमां खड्गचक्रहस्तां
कृष्णवस्त्रेण वेष्टितां प्रस्थतिलोपरिस्थां कृत्वा धर्मराजनामभिः करवीरैः संपूज्य—'य-
दन्यजन्मनि कृतमिह जन्मनि वा पुनः । तत्सर्वं प्रशमं यातु मत्पापं तव पूजनात् ॥'
इति पुष्पाञ्जलिं क्षिप्त्वा कृष्णप्रतिमां च संपूज्य विधाय दत्त्वा विप्रान् संभोज्य
दक्षिणां दत्त्वा पञ्चगव्यं प्राज्य पौर्णमास्यां नक्तं भुञ्जीतेति लघुनारदीये । पञ्चगव्य-
प्राशनं पङ्क्षरेणेति हेमाद्रिः । हेमाद्रौ भविष्ये तु शार्कैर्मुन्यन्नैर्वा पञ्चाहं वर्तनमु-
क्तम् । अन्तेप्युक्तम्—'यज्जीष्मपञ्चकमिति प्रथितं पृथिव्यामेकादशीप्रभृतिपञ्चदशी-
निरुद्धम् । मुन्यन्नभोजनपरस्य नरस्य तस्मिन्निष्टं फलं दिशति पाण्डव शार्ङ्गधन्वा ॥'
इति । तथा पाञ्चे—'पञ्चाहं पञ्चगव्याशी भीष्मायार्घ्यं च पञ्चमु । अहःस्वपि तथा
दद्यान्मन्त्रेणानेन ब्रुवत ॥' [इति] 'सत्यव्रताय शुचये गाङ्गेयाय महात्मने । भीष्मा-
यैतद्दाम्यर्घ्यमाजन्मब्रह्मचारिणे ॥ वैद्याघ्रपद्यगोत्राय' इति च । 'सव्येनानेन
मन्त्रेण तर्पणं सार्ववर्णिकम् ।' इति ॥

कार्तिकशुक्लद्वादश्यां रेवतीनक्षत्रयोगरहितायां पारणं कार्यम् । तदुक्तम्—'आ-
भाकासितपक्षेपु मैत्रश्रवणरेवती । संगमे न हि भोक्तव्यं द्वादशद्वादशीर्हरेत् ॥' इति ।

यदा तु रेवतीयोगरहिता द्वादशी सर्वथा न लभ्यते, तदा रेवत्याथः
तुर्थपादं वर्जयेत् । वचनं तु प्रागुक्तम् । लघुनारदीये—'कार्तिके शुक्ल-
पक्षस्य कृत्वा चैकादशीं नरः । प्रातर्दत्त्वा शुभान् कुम्भान् प्रयाति ह-

कार्तिकशुक्ल-
द्वादश्या पारणा
दिविधि ।

रिमन्दिरम् ॥' मदनरत्ने वाराहे—'एकादशी सोमयुक्ता कार्तिके मासि भामिनि ।
उत्तराषाढसंयोगे अनन्ता सा प्रकीर्तिता ॥ तस्यां यत् क्रियते भद्रे सर्वमानन्त्यम-
श्रुते ॥' अस्यामेव रात्रौ देवोत्थापनमुक्तं हेमाद्रौ ब्राह्मे—'एकादश्यां च शुक्लायां
कार्तिके मासि केशवम् । प्रसुप्तं बोधयेद्रात्रौ श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ॥' इति । मदन-
रत्ने भविष्ये—'कार्तिके शुक्लपक्षे तु एकादश्यां पृथायुत । मन्त्रेणानेन राजेन्द्र देवसु-
त्यापयेत् द्विजः ॥' रामार्चनचन्द्रिकादौ तु द्वादश्यामुक्तम् । 'पारणाहे पूर्वरात्रे चण्डा-

विष्णुप्रबो धोत्सव दीन्वादयेन्मुहुः ।' इति । अत्र देशाचारतो व्यवस्था । 'तत्रैव देवदेवस्य स्नानं पूर्वं महद्भवेत् । महापूजां ततः कृत्वा देवमुत्थापयेत्सुधीः ॥' मन्त्रास्तु वाराहपुराणे उक्ताः—'ॐ ब्रह्मेन्द्ररुद्राग्निकुबेरसूर्यसोमादिभिर्वन्दित वन्दनीय । बुद्धयस्व देवेश जगन्निवास मन्त्रप्रभावेन सुखेन देव ॥ इयं तु द्वादशी देव प्रबो- धार्थं विनिर्मिता । तयैव सर्वलोकानां हितार्थं शेषशायिना ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोवि- न्द त्यज निद्रां जगत्पते । तयि सुप्ते जगन्नाथ जगत्सुप्तं भवेदिदम् ॥ उत्थिते चे- ष्ते सर्वमुत्तिष्ठोत्तिष्ठ माधव । गता मेघा वियच्चैव निर्मलं निर्मला दिशः ॥ शर- दानि च पुष्पाणि गृहाण मम केशव । इदं विष्णुरिति प्रोक्तो मन्त्र उत्थापने हरेः ॥' इति । एवं देवमुत्थाप्य तदग्रे चातुर्मास्यव्रतसमाप्तिं कुर्यात् । तदुक्तं भारते— 'चतुर्धाऽऽगृह्य वै चीर्णं चातुर्मास्यव्रतं नरः । कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत्समाप- येत् ॥' लघुनारदीये—'चातुर्मास्यव्रतानां च समाप्तिः कार्तिके स्मृता ॥' मन्त्रश्च निर्णयामृते सनत्कुमारेणोक्तः—'इदं व्रतं मया देव कृतं प्रीत्यै तव प्रभो । न्यूनं संपू- र्णतां यातु त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ॥' इति । अथ वाराहोक्तो बोधनीविधिः । एका- दश्यां रात्रौ कुम्भे घृतपात्रोपरि हैमं मापमितं मत्स्यं पञ्चामृतेन संस्नाप्य कुङ्कुमपी- तवस्त्रयुगपद्वाघैः संपूज्य मत्स्यादिदशावतारान् संपूज्य जागरं कृत्वा प्रातर्देवमा- चार्यं च वस्त्राद्यैः संपूज्य—'जगदादिर्जगद्रूपो जगदादिरनादिमान् । जगदाद्यो जग- द्योनिः प्रीयतां मे जनार्दनः ॥' इति नत्वा दक्षिणां दत्त्वा ब्राह्मणान् भोजयेदिति । तथा ब्राह्मे—'महातुर्यरवे रात्रौ भ्रापयेत्स्यन्दने स्थितम् । उत्थितं देवदेवेशं नगरे पार्थिवः स्वयम् ॥ चतुरो वार्षिकान् मासान् नियमं यस्य यत् कृतम् । कथयित्वा द्विजेभ्यस्तदद्याद्भक्त्या सदक्षिणम् ॥' यस्य भक्ष्यस्य नियमः कृतस्तद्रव्यं दद्यादि- त्यर्थः । इदं शुक्रास्त्रादावपि कार्यम् । आशौचे तु पूजामन्येन कारयेत् । कार्तिक- शुक्लद्वादशी पौर्णमासी च मन्वादिः । सा पौर्वाहिकी ग्राह्या । अन्यत् प्रागुक्तम् ॥

कार्तिकशुक्लचतुर्दशी वैकुण्ठसंज्ञा । सा विष्णुपूजायां रात्रिर्व्यापिनी ग्राह्या । वैकुण्ठचतुर्दशी । दिनद्वये तद्व्याप्तौ निशीथप्रदोषोभयव्यापिनी ग्राह्या । तदुक्तं हेमाद्रौ भविष्ये—'कार्तिकस्य सिते पक्षे चतुर्दश्यां नराधिप । सोपवासस्तु संपूज्य हरिं रात्रौ नितेन्द्रियः ॥' इति । अस्यामेव विश्वेश्वरप्रतिष्ठादिनत्वात्तत्प्री- त्यर्थं यदोपवासादि क्रियते तदारुणोदयव्यापिनी ग्राह्या । तदुक्तं त्रिस्थलीसेतौ सनत्कुमारसंहितायाम्—'वर्षे च हेमलम्बाख्ये मासे श्रीमति कार्तिके । शुक्लपक्षे च- तुर्दश्यामरुणाभ्युदयं प्रति ॥ महादेवतिथौ ब्राह्मे मुहूर्ते मणिकर्णिके । स्नात्वा विश्वे- श्वरो देव्या विश्वेश्वरमपूजयत् ॥' इति । तत्पूर्वदिने चोपवासः कार्यः । 'ततः प्र- भाते विमले कृत्वा पूजां महाश्रुताम् । दण्डपाणेर्भहाधानि बनेऽसिन्कृतपारणः ॥'

ष्णाष्टमी स्कन्दपष्टी शिवरात्रिश्चतुर्दशी । एताः पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेत् ॥' इति भृगूक्तेः परेऽह्नि रात्रावाद्ययाममध्ये पारणासंभवे इदम् । अन्यथोत्तरैवेति दिवोदासः । अब्दपर्यन्तपष्टीषु--'सेनाविदारक स्कन्द महासेन महावल । रुद्रोमाग्निज पङ्कज गङ्गागर्भ नमोस्तु ते ॥' इति राजतं स्कन्दं संपूज्य विप्राय दद्यादिति दिवोदासः ॥

मार्गशीर्षशुक्लचतुर्दश्यां पिशाचविमोचनीतीर्थे श्राद्धं त्रिस्थलीसेतौ भट्टचरणैरुक्तम् । तस्य प्राप्तपैशाच्यस्वपित्राद्युद्देश्यकत्वे पार्वणत्वादपराह व्यापिनी ग्राह्या । अज्ञातनामपिशाचाद्युद्देश्यकत्वे त्वेकोद्विष्टत्वात् मध्याह्नव्यापिनीति । कुलधर्मव्रतादौ तूत्तरैव । 'चैत्रनभोगतेतरसिता स्यादूर्ध्व' इति दीपिकोक्तेः ॥

मार्ग० शु० च-
तुर्दश्यां पिशाच-
विमोचनीश्राद्ध-
विधिः ।

मार्गशीर्षपौर्णमास्यां दत्तात्रेयोत्पत्तिः । तदुक्तं स्कान्दे सहाद्रिखण्डे--'मार्गशीर्षे तथा मासि दशमेऽह्नि सुनिर्मले । मृगशीर्षयुते पौर्णमास्यां यज्ञस्य वासरे ॥ जनयामास देदीप्यमानं पुत्रं सती शुभम् । तं विष्णुमागतं ज्ञात्वा अत्रिर्नामाकरोत्स्वयम् ॥ दत्तवान् स्वस्य पुत्रत्वादत्तात्रेय इतीश्वरः ॥' इति । इयं श्रद्धोपव्यापिनी ग्राह्येति वृद्धाः ।

मार्गशीर्षपौर्णिमानन्तराष्टमी अष्टका । एवं पौषादिमासत्रयेपि । 'हेमन्त-शिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका एकस्यां वा' इत्याश्वलायनोक्तेः । 'एकस्यामष्टम्यां वै कार्या' इति हरदत्तः । क्वचित् पञ्चम्यप्युक्ता । मौ-
पयष्टका भूयः पितृलोके भविष्यति ।' इति पाश्र्ववचनात् । तत् पूर्वसप्तमीषु पूर्वद्युः तत्परनवमीष्वन्वष्टकासु च श्राद्धमुक्तं कालादर्शे--'मार्गशीर्षे च पौषे च माघे श्राद्धे च फाल्गुने । कृष्णक्षे च पूर्वद्युरन्वष्टक्यं तथाष्टका ॥' इति । यत्तु विष्णुः--'अमावास्यास्तिस्रोऽष्टकास्तिस्रोन्वष्टकाः' इति । यच्च कौर्मि--'अमावास्याष्टकास्तिस्रः पौषमासादिषु त्रिषु ।' इति । तच्चतुर्थ्यामनावश्यकत्वार्थम् । 'या चाप्यन्या चतुर्थी स्यात्तां च कुर्यात् मयवतः ।' इति वायुब्रह्माण्डपुराणात् । 'श्राद्धमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ।' इति विष्णुक्तेरिति शूलपाणिः । शाखाभेदाद्व्यवस्येति तत्त्वम् । वायुब्रह्माण्डयोः--'आद्यापूर्वैः सदा कार्या मासैरन्या सदा भवेत् । शकैः कार्या तृतीया स्यादेव द्रव्यगतो विधिः ॥' पौषादिः क्रमः । अन्वष्टका तु प्रागेव निर्णीता । तत्राष्टम्यपराह व्यापिनी ग्राह्या । 'अथाच्छादनपर्यन्तं श्राद्धं पा-

१--एवं पाश्र्वलायनभित्तानां केदाचित्ताङ्गुनाष्टम्यां सप्तमीषु श्राद्धाद्वरणेऽपि न दोषः । 'सहाद्रि-
अथमुष्णज्य पराक्षाज्य तु यः । कर्तुमिराजनि शुभेभा मोघं तत्तस्य भेष्टितम् ॥' इत्युक्तेरिति शेषम् ।

वर्णवद्भवेत् । ' इत्याश्वलायनकारिकोक्तेरपराह्णकालत्वाच्च पार्वणस्य । पूर्वैद्युरष्टकाश्रा-
 दयोस्तु अष्टम्यनुरोधेन निर्णयः । अत एव सूत्रम्—' पूर्वैद्युः पितृभ्यो दद्यात्
 अपरेद्युरन्वष्टक्यम् ' इति च । अत्र कामकालौ विश्वेदेवौ—' इष्टिश्चाद्धे क्रतुदक्षा-
 वष्टम्यां कामकालौ ' इति सायणीये शङ्खोक्तेः । अत्र श्राद्धाकरणप्रायश्चित्तमुक्तमृ-
 ग्विधाने । ' एभिर्घृभिर्जपेन्मन्त्रं शतचारं तु तद्दिने । अन्वष्टक्यं यदा न्यूनं संपूर्णं
 याति सर्वथा ॥ ' इति । अशक्तौ त्वाश्वलायनः—' अथ श्वोभूतेष्टकाः पशुना स्या-
 लीपाकेन चाप्यनडुहो यवसमाहरेदग्निना वा कक्षगुपोपेदेपामेष्टकेति नत्वेवानष्टकः
 स्यात् ' इति । मार्गशीर्षादिषु मलमासे सति तत्राष्टका न कार्या । चतुर्णामिति ग्र-
 हणादित्युक्तं नारायणवृत्तौ । तथा काठकगृहेपि—' महालयाष्टकाश्राद्धोपाकर्माद्यपि
 कर्म यत् । स्पष्टमासविशेषाख्याविहितं वर्जयेन्मले ॥ ' इति । मार्गादिरविवारेषु का-
 म्यं व्रतमुक्तं हेमाद्रौ । तत्र भक्ष्याण्युक्तानि हंसे सौरधर्मे—' पतत्रित्वं तुलस्यास्त्रिफल-
 मथ घृतं मार्गशीर्षादिभक्ष्यं मुष्टीनां त्रिस्तिलानां त्रिपलदधि तथा दु-
 ग्धकं गोमयं च । त्रिलं तोयाञ्जलीनां त्रिमरिचकमथो त्रिःपलाः स-
 क्तवः स्युर्गोमूत्रं शर्करा सद्धविरिति विधिना भानुवारे क्रमेण ॥ ' इति ॥

मार्गादिषु
रविवारव्रतवि-
धि

इति श्रीकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ द्वितीय-
 परिच्छेदे मार्गशीर्षमासः समाप्तः ॥

धनुःसंक्रमे पराः षोडश घटिकाः पुण्याः । अन्यत्प्राग्वत् । अत्रोत्सर्जननिर्णयो
 वक्तव्योप्युपाकर्मप्रसङ्गात् प्रागेवोक्तः ॥

कल्पतरौ भविष्ये—' पौषे मासे यदा देवि शुक्लाष्टम्यां बुधो भवेत् । तस्यां स्नानं
 जपो होमस्तर्पणं विप्रभोजनम् ॥ मत्प्रीतये कृतं देवि शतसाहस्रिकं भ-
 भवेत् । ' अत्रैव रोहिण्यार्द्रायोगे पुण्यतमत्वं तत्रैव ज्ञेयम् ॥

पौषाष्टम्या यो
नविशेषेण जप
होमादिविधि ।

पौषशुक्लैकादशी मन्वादिः । सा चोक्ता प्राक् । पौषपौर्णिमानन्त-
 राः सप्तम्यष्टमीनवम्योष्टकाद्याः श्रागुक्ताः ॥

पौषामावास्यायामर्धोदयो योगविशेषः । तदुक्तं मदनरत्ने महाभारते—' अमार्क-
 पातश्रवणैर्युक्ता चेत् पुण्यमाघयोः । अर्धोदयः स विज्ञेयः कोटिसूर्यग्रहैः समः ॥ ' इति

अर्धोदयनि-
र्णयः ।

इति पुण्यमाघयोर्मध्यवर्तिनीपौर्णिमास्थुत्तरामावास्येत्यर्थः इति भट्टाः ।
 मदनरत्ने पुण्यस्य च माघस्य वेत्यर्थः उक्तः । तन्न । हेमाद्रिविरोधात् ।
 तत्र हि माघ एवोक्तः । तथा—' दिवैव योगः शस्तोऽयं नतु रात्रौ
 कदाचन । ' इति । इदमर्थमन्यनिबन्धेष्वभावान्निर्णयामृतमात्रोक्तेर्निर्मुक्तमेव । तेन हे-

क्षया व्यवस्था । इदं च स्नानं प्रयोगेऽति प्रशस्तम् । 'काश्याः शतगुणं प्रोक्तं गङ्गा-
यमुनसंगमे । सहस्रगुणिता सापि भवेत् पश्चिमवाहिनी ॥ पश्चिमाभिमुखी गङ्गा
कालिन्ध्या सह संगता । हन्ति कल्पकृतं पापं सा माघे नृप दुर्लभा ॥' इत्यादि-
पाद्यादिवचनेभ्यः । विस्तरस्तु मत्पितामहकृतप्रयागसेतौ ज्ञेयः ॥ ब्राह्मे-
कुत्रापि यो माघे प्रयागस्मरणान्वितः । करोति मज्जनं तीर्थे स लभेद्वाङ्मज्जनम् ॥'
तथा समुद्रेष्यतिप्रशस्तम् । तदुक्तं पृथ्वीचन्द्रोदये प्रभासखण्डे-
यः स्नायान्नैरन्तर्येण भावतः । पौण्डरीकफलं तस्य दिवसे दिवसे भवेत् ॥' मा-
घस्नानं काम्यमेवेति भट्टाः । विष्ण्वादिकाव्ये सदावश्यशब्दान्नित्यत्वावगतेर्नित्य-
काम्यमिति तु युक्तम् । मासपर्यन्तं स्नानासंभवे तु ज्येष्ठमेकाहं वा स्नायात् ।

संपूर्णमाघमा-
नाशक्ती दिनत्र-
यं स्नानविधिः ।
'महामार्गीं पुरस्कृत्य सस्त्रौ तत्र दिनत्रयम् ।' इति लिङ्गात् । 'अ-
स्मिन् योगे त्वशक्तोपि स्नायादपि दिनत्रयम् । प्रयागे माघमासे तु
ज्येष्ठं स्नातस्य यत्फलम् ॥ नाश्वमेधसहस्रेण तत्फलं लभते भुवि ।'
इति पाद्यादिवचनात् । अत्र मकरसंक्रमो रथसप्तमी माघी ज्येष्ठमित्येके । माघशु-
क्लदशम्यादीत्यन्ये । मकराद्यज्यह इत्यपरे । माघमासाद्यज्यह इति केचित् । त्रयो-
दश्यादीति बहवः । 'महामार्गीं पुरस्कृत्य सस्त्रौ तत्र दिनत्रयम् ।' इति पाद्मोक्तेः ।
एतस्यार्थवादत्वाद्यत्किंचिद्दिनत्रयमिति भट्टाः । तत्त्वं तु-
'संदिग्धेषु वाक्यशेषात्'
इति न्यायात्रयोदश्याद्येवेति प्रयागं विनापि पाद्मे-
'अस्मिन्योगे त्वशक्तोपि स्ना-
यादपि दिनत्रयम् ।' इति । माघस्नाने नियमास्तु नारदीये-
'न वह्निं सेवयेत् स्नातो ह्यस्नातोपि वरानने । होमार्थं सेवयेद्वाह्निं शीतार्थं न कदाचन ॥ अहन्यहनि
दातव्यास्तिलाः शर्करयान्विताः । त्रिभागस्तु तिलानां हि चतुर्थः शर्करान्वितः ।
अनभ्यङ्गी वरारोहे सर्वमासं नयेद्भूती ॥' तथा-
'अप्रावृतशरीरस्तु यः कष्टं स्ना-
नमाचरेत् । पदे पदेश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥' तथा-
'शङ्खचक्रधरं देवं माघवं नाम पूजयेत् । वह्निं हुत्वा विधानेन ततस्त्वेकाशनो भवेत् ॥ भूशय्या ब्र-
ह्मचर्येण शक्तः स्नानं समाचरेत् । अशक्तो ब्रह्मचर्यादौ स्वेच्छा सर्वत्र कथ्यते ॥'
तथा-
'तिलस्नायी तिलोद्वर्ता तिलहोमी तिलोदकी । तिलभुक् तिलदाता च
पद्मतिलाः पापनाशनाः ॥' इति । प्रयागासंभवे काश्यां दशाश्वमेधोत्तरस्थप्रयागती-
र्थे स्नानमुक्तं काशीखण्डे-
'काश्यां दशश्वमेधे प्रयागे ये तपसि स्नान्ति मानवाः । दशा-
श्वमेधजनितं फलं तेषां भवेद् भुवम् ॥' इति । स्नानोत्तरं मदनपारिजाते विष्णुः-
'काष्ठमौनान्नमस्कृत्य पूजयेत्पुरुषोत्तमम् । अवश्यमेव कर्तव्यं माघस्नानमिति श्रुतिः ॥'
भविष्ये-
'तैलमामलकाश्चैव तीर्थे देयास्तु नित्यशः । ततः प्रज्वालयेद्वाह्निं
सेवनार्थं द्विजन्मनाम् ॥ एवं स्नानावसाने तु भोज्यं देयमवारितम् । भोजयेद्द्विजदा-

म्पत्यं भूपयेद्वस्त्रभूपणैः ॥ कम्बलाजिनरत्नानि वासांसि विविधानि च । चोलकानि च देयानि प्रच्छादनपटास्तथा ॥ उपानहौ तथा गुप्तमोचकौ पापमोचकौ । अनेन विधिना दद्यान्माधवः प्रीयतामिति ॥' पात्रे—'भूमौ शयीत होतव्यमाज्यं तिलसमन्वितम् ॥' तथा—'अन्नं चैव यथाशक्त्या देयं माघे नराधिप । सुवर्णरक्तिकामात्रं दद्याद्वेदविदे तथा ॥' माघान्ते तु विशेषो नारदीये—'माघावसाने सुभगे षड्सं भोजनं स्मृतम् । सूर्यो मे प्रीयतां देवो विष्णुमूर्तिर्निरञ्जनः ॥ दम्पत्योर्वाससी सूक्ष्मे सप्तधान्यसमन्विते । त्रिशत्तु मोदका देयाः शर्करातिलसंयुताः ॥' इति । अत्र—'एकादशीविधानेन व्रतस्योद्यापनं तथा ।' इति पाद्मवचनात् पूर्वेहि उपवासपूजनादि कृत्वा परेऽहि तिलचर्वाज्यैरष्टोत्तरशतं होमं कृत्वा—'सवित्रे मसवित्रे च—' इति पूर्वोक्तं मन्त्रमुक्त्वा—'दिवाकर जगन्नाथ प्रभाकर नमोस्तुते । परिपूर्णं कुरुष्वेह माघस्नानमुपः पते ॥' इति समापयेदिति संक्षेपः ॥

मकरसंक्रान्तौ हेमाद्रिमते परतत्त्वत्वारिशद् घटिकाः पुण्याः । 'त्रि-
 मकरसंक्रान्तिनिर्णय शत्कर्काटके नाड्यो मकरे तु दशाधिकाः ।' इति ब्रह्मवैवर्तात् ।
 माधवमते तु विंशतिः । 'त्रिशत् कर्काटके पूर्वा मकरे विंशतिः पराः ।' इति वृद्ध-
 वशिष्टोक्तेः । यदा तु सूर्यास्तात् पूर्व संक्रान्तिर्भवति, तदोभयमते पूर्वमेव पुण्यकालः ।
 रात्रौ तु प्रदोषे निशीथे वा मकरसंक्रमे माधवमते द्वितीयदिन एव पुण्यम् ।
 'यद्यस्तमयवेलायां मकरं याति भास्करः । प्रदोषे वार्धरात्रे वा स्नानं दानं
 परेहनि ॥' इति वृद्धगार्ग्यवचनात् । अस्तमयं प्रदोषः । प्रदोषे पूर्वरात्रे ।
 'कार्मुकं तु परित्यज्य क्षपं संक्रमते रविः । प्रदोषे वार्धरात्रे वा स्ना-
 नं दानं परेऽहनि ॥' इति भविष्योक्तेश्च । 'तदाभोगः परेऽहनि' इति हेमाद्रौ
 पाठः । कालादर्शनिर्णयामृतमदनपारिजातादयोप्येवमूचुः । दक्षिणात्याश्चैतदेवा-
 द्रियन्ते । यत्तु हेमाद्रिणाद्यो वाशब्दो यथार्थे द्वितीयस्तथार्थे । यथा प्रदोषे पूर्वद्यु-
 स्तथार्धरात्रे परेऽह्नीत्युक्तम् । तस्मै नमोस्तु । तेन परेऽहि पुण्यं वक्तुं प्रदोषे इति
 दिनद्वये पुण्यनिरासार्थमर्धरात्रग्रहणम् । हेमाद्रिस्मृत्यर्थसारानन्तभट्टादिमते तु नि-
 शीथात् पूर्व पश्चाच्च संक्रान्तौ पूर्वदिने परदिने वा पुण्यम् । 'धनुर्मीनावतिक्रम्य
 कन्यां च मिथुनं तथा । पूर्वापरविभागेन रात्रौ संक्रमणं यदा ॥ दिनान्ते पञ्च ना-
 ड्यस्तु तदा पुण्यतमाः स्मृताः । उदयेपि तथा पञ्च दैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥' इति
 स्कान्दवचनात् । पूर्वापरविभागेनेति मकरकर्कभिन्नविषयम् । पूर्वोक्तवचोविरोधा-
 दिति मदनरत्ने उक्तम् । 'षडशीतिमुखेऽतीते अतीते चोत्तरायणे ।' इत्यादिवि-
 रोधाच्च । तेन पूर्वोक्तवाक्यतयायमर्थः । रात्रौ पूर्वभागे मकरसंक्रमे परेऽहि उदये

क्षया व्यवस्था । इदं च स्नानं प्रयागेऽति प्रशस्तम् । 'काश्याः शतगुणं प्रोक्तं गङ्गा-
यमुनसंगमे । सहस्रगुणिता सापि भवेत् पश्चिमवाहिनी ॥ पश्चिमाभिमुखी गङ्गा
कालिन्ध्या सह संगता । हन्ति कल्पकृतं पापं सा माघे नृप दुर्लभा ॥' इत्यादि-
पाद्यादिवचनेभ्यः । विस्तरस्तु मत्पितामहकृतप्रयागसेतौ ज्ञेयः ॥ ब्राह्मे- 'यत्र-
कुत्रापि यो माघे प्रयागस्सरणान्वितः । करोति मज्जनं तीर्थे स लभेद्ब्राह्ममज्जनम् ॥'
तथा समुद्रेऽप्यतिप्रशस्तम् । तदुक्तं पृथ्वीचन्द्रोदये प्रभासखण्डे- 'माघे मासि च
यः स्नायान्नैरन्तर्येण भावतः । पौण्डरीकफलं तस्य दिवसे दिवसे भवेत् ॥' मा-
घस्तानं काम्यमेवेति भट्टाः । विष्ण्वादिकाव्ये सदावश्यशब्दान्नित्यत्वावगतेर्नित्य-
काम्यमिति तु युक्तम् । मासपर्यन्तं स्नानासंभवे तु व्यहमेकाहं वा स्नायात् ।

संपूर्णमाघमा-
नाशक्तौ दिनत्र-
यं स्नानविधिः ।
'महामार्गी पुरस्कृत्य सस्नौ तत्र दिनत्रयम् ।' इति लिङ्गात् । 'अ-
स्मिन् योगे त्वशक्तोपि स्नायादपि दिनत्रयम् । प्रयागे माघमासे तु
व्यहं स्नातस्य यत्फलम् ॥ नाश्वमेधसहस्रेण तत्फलं लभते भुवि ।'

इति पाद्यादिवचनात् । अत्र मकरसंक्रमो रथसप्तमी माघो व्यहमित्येके । माघशु-
क्लदशम्यादीत्यन्ये । मकराद्यव्यह इत्यपरे । माघमासाद्यव्यह इति केचित् । त्रयो-
दश्यादीति बहवः । 'महामार्गी पुरस्कृत्य सस्नौ तत्र दिनत्रयम् ।' इति पाद्मोक्तेः ।
'एतस्यार्थवादत्वाद्यत्किंचिद्दिनत्रयमिति भट्टाः । तत्त्वं तु- 'संदिग्धेषु वाक्यशेषात्'
इति न्यायात्रयोदश्याद्येवेति प्रयागं विनापि पाद्मे- 'अस्मिन्योगे त्वशक्तोपि स्ना-
यादपि दिनत्रयम् ।' इति । माघस्नाने नियमास्तु नारदीये- 'न वह्निं सेवयेत्
स्नातो हस्नातोपि वरानने । होमार्थं सेवयेद्वाह्निं शीतार्थं न कदाचन ॥ अहन्यहनि
दातव्यास्तिलाः शर्करयान्विताः । त्रिभागस्तु तिलानां हि चतुर्थः शर्करान्वितः ।
अनभ्यङ्गी वरारोहे सर्वमासं नयेद्भूती ॥' तथा- 'अप्राहृतशरीरस्तु यः कष्टं स्ना-
नमाचरेत् । पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥' तथा- 'शङ्खचक्रधरं देवं
माधवं नाम पूजयेत् । वह्निं हुत्वा विधानेन ततस्त्वेकाशनो भवेत् ॥ भूशय्या ब्र-
ह्मचर्येण शक्तः स्नानं समाचरेत् । अशक्तो ब्रह्मचर्यादौ स्नेच्छा सर्वत्र कथ्यते ॥'
तथा- 'तिलस्नायी तिलोद्वर्ती तिलहोमी तिलोदकी । तिलभुक् तिलदाता च
पद्मतिलाः पापनाशनाः ॥' इति । प्रयागासंभवे काश्यां दशाश्वमेधोत्तरस्थप्रयागती-
र्थे स्नानमुक्तं काशीखण्डे- 'काश्याद्वे प्रयागे ये तपसि स्नान्ति मानवाः । दशा-
श्वमेधजनितं फलं तेषां भवेद् भुवम् ॥' इति । स्नानोत्तरं मदनपारिजाते विष्णुः-
'काष्ठपौनाश्रमस्कृत्य पूजयेत्पुरुषोत्तमम् । अवश्यमेव कर्तव्यं माघस्नानमिति श्रुतिः ॥'
भविष्ये- 'तैलमामलकाश्चैव तीर्थे देयास्तु नित्यशः । ततः प्रज्वालयेद्वाह्निं
सेवनार्थं द्विजन्मनाम् ॥ एवं स्नानावसाने तु भोज्यं देयमवारितम् । भोजयेद्विजदा-

म्पत्यं भूपयेद्वस्त्रभूपणैः ॥ कम्बलाजिनरत्नानि वासांसि विविधानि च । चोलकानि च देयानि प्रच्छादनपटास्तथा ॥ उपानहौ तथा गुप्तमोचकौ पापमोचकौ । अनेन विधिना दद्यान्माधवः प्रीयतामिति ॥' पाद्मे—'भूमौ शयीत होतव्यमाज्यं तिलसमन्वितम् ॥' तथा—'अन्नं चैव यथाशक्त्या देयं माघे नराधिप । सुवर्णरक्तिकामात्रं दद्याद्वेदविदे तथा ॥' माघान्ते तु विशेषो नारदीये—'माघावसाने सुभगे षड्सं भोजनं स्मृतम् । सूर्यो मे प्रीयतां देवो विष्णुमूर्तिर्निरञ्जनः ॥ दम्पत्योर्वाससी सूक्ष्मे सप्तधान्यसमन्विते । त्रिंशत्तु मोदका देयाः शर्करातिलसंयुताः ॥' इति । अत्र—'एकादशीविधानेन व्रतस्योद्यापनं तथा ।' इति पाद्मवचनात् पूर्वेद्वि उपवासपूजनादि कृत्वा परेऽह्नि तिलचर्वाज्यैरष्टोत्तरशतं होमं कृत्वा—'सवित्रे प्रसवित्रे च—' इति पूर्वोक्तं मन्त्रमुक्त्वा—'दिवाकर जगन्नाथ प्रभाकर नमोस्तुते । परिपूर्णं कुरुष्वेह माघस्नानमुपः पते ॥' इति समापयेदिति संक्षेपः ॥

मकरसंक्रान्तौ हेमाद्रिमते परतश्चत्वारिंशद् घटिकाः पुण्याः । 'त्रि-
 मकरसंक्रा
 निनिर्णयः शत्कर्काटके नाड्यो मकरे तु दशाधिकाः ।' इति ब्रह्मवैवर्तात् ।
 माधवमते तु विंशतिः । 'त्रिंशत् कर्काटके पूर्वा मकरे विंशतिः पराः ।' इति वृद्ध-
 वशिष्ठोक्तेः । यदा तु सूर्यास्तात् पूर्वं संक्रान्तिर्भवति, तदोभयमते पूर्वमेव पुण्यकालः ।
 रात्रौ तु प्रदोषे निशीथे वा मकरसंक्रमे माधवमते द्वितीयदिन एव पुण्यम् ।
 'यद्यस्तमयवेलायां मकरं याति भास्करः । प्रदोषे वार्धरात्रे वा स्नानं दानं
 परेहनि ॥' इति वृद्धगार्ग्यवचनात् । अस्तमयं प्रदोषः । प्रदोषे पूर्वरात्रे ।
 'कार्मुकं तु परित्यज्य झपं संक्रमते रविः । प्रदोषे वार्धरात्रे वा स्ना-
 नं दानं परेऽहनि ॥' इति भविष्योक्तेश्च । 'तदाभोगः परेऽहनि' इति हेमाद्रौ
 पाठः । कालादर्शनिर्णयामृतमदनपारिजातादयोप्येवमूचुः । दाक्षिणात्याश्चैतदेवा-
 द्रियन्ते । यत्तु हेमाद्रिणाद्यो वाशब्दो यथार्थे द्वितीयस्तथार्थे । यथा प्रदोषे पूर्वधु-
 स्तथार्धरात्रे परेऽह्नीत्युक्तम् । तस्मै नमोस्तु । तेन परेऽह्नि पुण्यं वक्तुं प्रदोषे इति
 दिनद्वये पुण्यनिरासार्थमर्धरात्रग्रहणम् । हेमाद्रिस्मृत्यर्थसारानन्तभट्टादिमते तु नि-
 शीथात् पूर्वं पश्चाच्च संक्रान्तौ पूर्वदिने परदिने वा पुण्यम् । 'धनुर्मीनावतिक्रम्य
 कन्यां च मिथुनं तथा । पूर्वापरविभागेन रात्रौ संक्रमणं यदा ॥ दिनान्ते पञ्च ना-
 ड्यस्तु तदा पुण्यतमाः स्मृताः । उदयेषु तथा पञ्च दैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥' इति
 स्कान्दवचनात् । पूर्वापरविभागेनेति मकरकर्कभिन्नविषयम् । पूर्वोक्तवचोविरोधा-
 दिति मदनरत्ने उक्तम् । 'षडशीतिमुखेऽतीते अतीते चोत्तरायणे ।' इत्यादिवि-
 रोधाच्च । तेन पूर्वैकवाक्यतयायमर्थः । रात्रौ पूर्वभागे मकरसंक्रमे परेऽह्नि उदये

पञ्च नाड्यः पुण्याः, रात्रावपरभागे कर्कसंक्रमे पूर्वदिनान्ते पञ्च नाड्य इति । एवं सर्वेषामविरोधः । मकरे सामान्येन परदिने पुण्यत्वेपि पुण्यातिशयार्थमिदम् । यत्तु देवलयज्ञपाश्वौ-‘आसन्ने संक्रम पुण्यं दिनार्धं स्नानदानयोः । रात्रौ संक्रमणे भानोर्विपुवत्यथ नो दिवा ॥’ इति । अत्र माघवः । अयने दिवा जाते तदर्थं पुण्यम् । कर्के पूर्वं मकरेन्त्यम् । एतन्मध्यंदिनायनपरमिति । हेमाद्रिस्तु रात्रौ विपुवत्यासन्नदिनार्धं पुण्यम् । अयने त्वासन्नदिनं पुण्यम् । दिने इति पाठे उभयत्र दिनार्धं पुण्यमित्याह । एतदेवोक्तं दीपिकायाम्-‘अथायनमघः पश्चान्निशीथाद्भवेद्यथासन्नमहस्तदर्थमथवा पुण्यम्’ इति । तत्त्वं तु आसन्नसंक्रममित्यस्य विपुवत्येवान्वयः । अयने रात्रौ सति दिने पुण्यम् । कस्मिन्नित्यपेक्षायां कर्के पूर्वेऽह्नि मकरे परेऽह्नि इति वाक्यान्तरवशादर्थे उच्यमाने न कोपि विरोधः । यत्वनन्तभट्टः-‘अथ संक्रमणं भानोर्निशीथात् प्राग् यदा भवेत् । अयनं विपुवं तत्र प्राग्दिनान्तिमनाडिकाः ॥ पञ्च पुण्यतमाः पश्चान्निशीथाच्चेद्भवेत्तथा । आद्याः परदिनस्यापि तद्वदित्येव निर्णयः ॥’ इति । अपराकेन्येवम् । ‘अस्तं गते यदा सूर्ये क्षयं याति दिवाकरः । प्रदोषे वार्धरात्रे वा तदा पुण्यं दिनद्वयम् ॥’ इति बौधायनवचनादिनद्वयं वा पुण्यकालः । ‘तदा पुण्यं दिनान्तरम्’ इति मदनरत्ने पाठः । गुर्जरमाच्योदीच्यास्त्विदमेवाद्वियन्ते । अत्रापि पूर्ववद्व्याख्येयम् । तिथितत्त्वादयो गौडग्रन्थास्तु प्रदोषार्धरात्रिभिन्ने रात्रेः पूर्वभागे पूर्वदिने परभागे च परदिने पुण्यमन्यसंक्रान्तिवत्, विशिष्य तयोर्निर्देशात् । प्रदोषश्च-‘प्रदोषोस्तमयादूर्ध्वं घटिकाद्वयमिष्यते ।’ इति वत्सोक्त इत्याहुः । तन्न । ‘अस्तं गते’ इति त्रितयवैयर्थ्यापत्तेः । अतः प्रदोषपदेन तद्विधैव रात्रिरुच्यते । अत एव-‘यावन्नोदयते रविः’ इति वृद्धगार्ग्यादिभिर्देक्षिणायने पूर्वरात्रौ संक्रमे पूर्वदिनमुक्तम् । वत्सोक्तिरप्यध्ययनादिपरा । इह तु त्रिमुहूर्त एव प्रदोषः । मकरे दानविशेषो हेमाद्रौ स्कान्दे-‘घेतुं तिलमयीं राजन् दद्याद्यथोत्तरायणे । सर्वान् कामानवामोति विन्दते परमं सुखम् ॥’ विष्णुधर्मे-उत्तरे त्वयने विमा वस्त्रदानं महत्फलम् । तिलपूर्णमनङ्गाहं दत्वा रोगैः प्रमुच्यते ॥’ इति । शिवरहस्येपि-‘तस्यां कृष्णतिलैः स्नानं कार्यं चोद्वर्तनं शुभैः । तिला देयाश्च विमेष्यः सर्वदेवोत्तरायणे ॥ तिलतैलेन दीपाश्च देयाः शिवगृहे शुभाः ॥’ कल्पतरौ कालिकापुराणे-‘होमं तिलैः प्रकुर्वीत सर्वदेवोत्तरायणे । तान् यो देवाय विमेष्यो हाटकेन समं ददत् ॥ उत्तरायणमासाद्य नरः कस्मात्स शोचति ॥’ तथा मकरे रात्रावपि श्राद्धादि भवतीत्युक्तं प्राक् । माघामायां योगविशेषोर्थोदयः प्रागेवोक्तः ॥

माघकृष्णचतुर्दश्यां यमतर्पणमुक्तं हेमाद्रौ यमेन—‘अनर्काभ्युदिते काले माघ-
 कृष्णचतुर्दशीम् । स्नातः संतर्प्य तु यमं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥’
 इति ॥

माघकृष्णच
 तुर्दश्या यमतर्प
 णवि० ।

माघशुक्लचतुर्थी तिलचतुर्थी । सा प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या । ‘माघशुक्लचतुर्थ्या तु
 नक्तव्रतपरायणः । ये त्वां दुण्ढेर्चयिष्यन्ति तेर्च्याः स्युरसुरद्बुहाम् ॥’ इति काशी-
 खण्डात् । ‘माघमासे चतुर्थ्या तु तस्मिन् काले उपोषितः । अर्च-
 यित्वा तु यो देवि जागरं तत्र कारयेत् ॥’ इति त्रिस्थलीसेतौ लै-
 झाच । इयमेव कुन्दचतुर्थी । सा प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या । ‘माघशुक्ल-
 चतुर्थ्या तु कुन्दपुष्पैः सदाशिवम् । संपूज्य यो हितः काशीं समाप्नोति श्रियं
 नरः ॥’ इति कालादर्शे कौर्मोक्तेः ॥

मा० शु० च
 तुर्थ्या कर्तव्य
 विशेष ।

माघशुक्लपञ्चमी श्रीपञ्चमी । तदुक्तं हेमाद्रौ वाराहे—‘माघशुक्लचतुर्थ्या तु वर-
 माराध्य च श्रियः । पञ्चम्यां कुन्दकुसुमैः पूजां कुर्यात्समृद्धये ॥’
 इयं माधवमते पूर्वा, हेमाद्रिमते परा । चैत्रशुक्ले श्रीपञ्चमीति दिवो-
 दासः ॥

श्रीपञ्चमी ।

माघशुक्लसप्तमी रथसप्तमी । सा अरुणोदयव्यापिनी ग्राह्या । ‘सूर्यग्रहणतुल्या
 तु शुक्ला माघस्य सप्तमी । अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ॥’
 इति चन्द्रिकायां विष्णुवचनात् । ‘अरुणोदयवेलायां शुक्ला
 माघस्य सप्तमी । प्रयागे यदि लभ्येत कोटिसूर्यग्रहेः समा ॥’ इति वचनाच्च । यत्तु
 दिवोदासीये—‘अचला सप्तमी दुर्गा शिवरात्रिर्महाभरः । द्वादशी वत्सपूजाया
 सुखदा प्राग्युता सदा ॥’ इति षष्ठीयुतत्वमुक्तम् । तद्यदा पूर्वेहि घटिकाद्वयं षष्ठी
 सप्तमी च परेद्युः क्षयवशादारुणोदयात् पूर्वं समाप्यते तत्परं ज्ञेयम् । तत्र षष्ठ्यां
 सप्तमीक्षयं प्रवेश्यारुणोदये स्नानं कार्यम् । मदनरत्ने भविष्योत्तरे—‘माघे मासि
 सिते पक्षे सप्तमी कोटिभास्करा । कुर्यात्स्नानार्घ्यदानाभ्यामायुरारोग्यसंपदः ॥’
 अत्र विधिर्भविष्ये—‘स्नात्वा षष्ठ्यामेकमुक्तं सप्तम्यां निश्चलं जलम् । रात्र्यन्ते
 चालयेथास्त्वं दत्त्वा शिरसि दीपकम् ॥’ तथा जलं प्रक्रम्य—‘न केन चाल्यते
 यावत्तावत्स्नानं समाचेरत् । सौवर्णे राजते पात्रे भक्त्यालाबुमयेथ वा ॥ तैलेन
 वर्तिर्दातव्या महारजनरञ्जिता ॥’ महारजनं कुसुम्भम् । ‘समाहितमना भूत्वा
 दत्त्वा शिरसि दीपकम् । भास्करं हृदये ध्यात्वा इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥ नमस्ते रुद्ररू-

रथसप्तमी ।

१ अस्यामेव पञ्चम्यां रतिकामपूजादिर्वसन्तोत्सवः कार्यः । ‘माघमासे सुरभ्रष्ट शुद्धाया पञ्चमीतिथी ।
 रतिकामौ तु संपूज्य कर्तव्यः सुमहोत्सवः ॥ दानानि च प्रदेयानि तेन तुष्यति माधवः ॥’ इति पुराण
 समुच्चयात् ॥

पाय रसानां पतये नमः । वरुणाय नमस्तेस्तु हरिवास नमोस्तु ते ॥ जले परि-
 हरेद्दीपं ध्यात्वा संतर्प्य देवताः ।' इति । 'चन्दनेन लिखेत्पद्ममष्टपत्रं सर्कार्णिकम् ।
 मध्ये शिवं सपत्नीकं प्रणवेन च संयुतम् ॥' पूर्वादिदलेषु रविभानुविवस्वद्भास्क-
 रसवित्रर्कसहस्रकिरणसर्वात्मकान् संपूज्य गृहं गच्छेदिति । स्नानमन्त्रश्च काशीख-
 ण्डे—'यद्यज्जन्मकृतं पापं मया सप्तसु जन्मसु । तन्मे रोगं च शोकं च माकरी
 इन्तु सप्तमी ॥ एतज्जन्मकृतं पापं यच्च जन्मान्तरार्जितम् । मनोवाक्कायजं यच्च
 ज्ञाताज्ञाते च ये पुनः ॥ इति सप्तविधं पापं स्नानान्मे सप्तसप्तिके । सप्तव्याधिसमा-
 युक्तं हर माकरि सप्तमि ॥ एतन्मन्त्रत्रयं जप्त्वा स्नात्वा पादोदके नरः । केशवा-
 दित्यमालोक्य क्षणान्निष्कलुषो भवेत् ॥' दिवोदासीये मदनरत्ने च इधुदण्डेन
 जलं चालयित्वा सप्तार्कपत्राणि वदरीपत्राणि च शिरसि निधाय पूर्वोक्तैर्मन्त्रैः
 स्नात्वा तिलपिष्टमयापूपैर्हैमं सूर्यं संपूज्य विप्राय दद्यात् । अर्घ्यमन्त्रो मदन-
 रत्ने—'सप्तसप्तिवह प्रीत सप्तलोकप्रदीपन । सप्तमीसहितो देवगृहाणार्घ्यं दिवाकर ॥'
 ततः—'जननी सर्वलोकानां सप्तमी सप्तसप्तिके । सप्तव्याहृतिके देवि नमस्ते
 सूर्यमण्डले ॥' इति प्रार्थयेत् । सौरागमे—'अर्कपत्रैः सप्तदरैर्दूर्वाक्षतसचन्दनैः ।
 अष्टाङ्गविधिना चार्घ्यं दद्यादादित्यतुष्टये ॥' अत्र दानविशेषो मदनरत्ने भविष्ये—
 'ताम्रपात्रे यथाशक्त्या मृन्मये वाय भक्तिमान् । स्थापयेत्तिलपिष्टं च सघृतं सगुडं
 तथा । काञ्चनं तालकं कृत्वा अशक्तस्तिलपिष्टजम् ॥ संछाद्य रक्तवस्त्रेण पुष्पैर्धू-
 पेरथार्चयेत् ॥' दानमन्त्रस्तु—'आदित्यस्य प्रसादेन प्रातःस्नानफलेन च । दुष्ट-
 दौर्भाग्यदुःखघ्नं मया दत्तं तु तालकम् ॥' तालकं कर्णाभरणमिति तत्रैवोक्तम् ।
 दीपमात्रमिति हेमाद्रौ । तत्रैव भविष्योत्तरे—'एवंविधं रथवरं रथवाजियुक्तं हैमं च
 हेमशतदीधितिना समेतम् । दद्याच्च माघसितसप्तमिवासरे यः सोऽसङ्गचक्रगतिरेव
 महीं भुनक्ति ॥' इयं मन्वादिरेपि । इयं च शुरुपक्षस्थत्वात् पूर्वार्द्धिकी ग्राह्या ।
 यदा माघो मलमासो भवति तदा मासद्वये मन्वादिथाद्धं कुर्यात् । 'मन्वादिकं
 तैर्धिकं च कुर्यान्मासद्वयेपि च ।' इति स्मृतिचन्द्रिकोक्तेः ॥

माघशुक्लाष्टमी भीष्माष्टमी । तदुक्तं हेमाद्रौ पात्रे—'माघे मासि सिताष्टम्यां
 भीष्माष्टमी । सतिलं भीष्मतर्पणम् । थाद्धं च ये नराः कुर्युस्ते स्युः मन्त-
 तिभागिनः ॥' इति । भारतेपि—'शुक्लाष्टम्यां तु माघस्य दद्याद्भीष्माय
 यो जलम् । संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥' इति धवलनिबन्धे स्मृतिः ।
 'अष्टम्यां तु सिते पक्षे भीष्माय तु तिलोदकम् । अन्नं च विधिवदष्टः सर्वे वर्णा
 द्विजातयः ॥' सर्ववर्णोक्तेः 'द्विजातयः' इति संबोधनम् । तर्पणमन्त्रस्तत्रैव ।
 'भीष्मः शान्तनवो वीरः सत्यवादी नितेन्द्रियः । आभिरञ्जिरवामोति पुत्रपौत्रो-

चितां क्रियाम् ॥ वैयाघ्रपदगोत्राय सांकृत्यप्रवराय च । अपुत्राय ददाम्येतज्जलं
भीष्माय वर्मिणे ॥ वसूनामवताराय शन्तनोरात्मजाय च । अर्घ्यं ददामि भीष्माय
आवालव्रह्मचारिणे ॥ ’ इति । एतज्जीवत्पितृकस्यापि भवति । ‘ जीवत्पितापि
कुर्वीत तर्पणं यमभीष्मयोः । ’ इति पाद्मोक्तेरिति जीवत्पितृकनिर्णये पितृचरणैरु-
क्तम् । एतच्चापसव्येन कार्यमिति दिवोदासीये । अत्र श्राद्धं काम्यं, तर्पणं च नि-
त्यम् । ‘ ब्राह्मणाद्याश्च ये वर्णा दद्युर्भीष्माय नो जलम् । संवत्सरकृतं तेषां पुण्यं
नश्यति सत्तम ॥ ’ इति मदनरत्ने वचनात् ॥

माघशुक्ला द्वादशी भीष्मद्वादशी । ‘ तया कृतमिदं वीर तव नाम्ना भविष्यति ।
सा भीष्मद्वादशीत्येषा सर्वपापहरा शुभा ॥ ’ इति हेमाद्रौ पाद्मवच-
नात् । इयं पूर्वयुता युग्मवाक्यात् ॥

माघी पूर्णिमा परेत्युक्तं प्राक् । तथा हेमाद्रौ ब्राह्मे—‘ माघस्थयोश्च जीवेन्दोर्म-
हामाघीति कथ्यते ॥ ’ तत्रैव ज्योतिषे—‘ मेषपृष्ठे तथा सौरिः सिंहे
च गुरुचन्द्रमाः । भास्करः श्रवणर्क्षे च महामाघीति सा स्मृता ॥ ’ तथा
भविष्ये—‘ वैशाखी कार्तिकी माघी तिथयोऽतीव पूजिताः ॥ स्नानदानविहीनास्ता
न नेयाः पाण्डुनन्दन ॥ ’ तथा—‘ तिलपात्राणि देयानि कञ्चुकाः कम्बलास्तथा । ’
इति ॥

माघपूर्णिमानन्तराष्टमी माघी अष्टका तन्निर्णयः, पूर्वैद्युरन्वष्टकानिर्णयश्च पूर्व-
युक्तः । मलमासे चैता न भवन्तीत्येतत्सर्वं मार्गशीर्षप्रकरणेऽभिहि-
तम् । तथा चतसृष्वष्टकास्वशक्तावेषा आवश्यकी । ‘ हेमन्तशिशिर-
योश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका एकस्यां वा ’ इत्याश्वलायनोक्तेः । तथा मा-
घाष्टकां प्रक्रम्य—‘ तामेकाष्टकेत्याचक्षते ’ इत्यापस्तम्बवचनाच्चेत्यादि प्रयोगपारिजाते
ज्ञेयम् ॥

इति श्रीकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ द्वितीय-
परिच्छेदे माघमासः समाप्तः ॥

कुम्भे पौष्टश घटिकाः पुण्याः । शेषं प्राग्वत् । फाल्गुनकृष्णाष्टम्यां विशेषः
कल्पतरौ—‘ फाल्गुनस्य च मासस्य कृष्णाष्टम्यां महीपते । ’ इत्युप-
सीताष्टमी । क्रम्य—‘ जाता दाशरथेः पत्नी तस्मिन्नहनि जानकी । उपोषितो
रघुपतिः समुद्रस्य तटे तदा ॥ रामपत्नी च संपूज्या सीता जनकनन्दिनी ॥ ’

फाल्गुनकृष्णचतुर्दशी शिवरात्रिः । सा च केषुचिद्वचनेषु प्रदोषव्यापिनी ब्राह्मे-
त्युक्तं, केषुचिन्निशीथव्यापिनी । तत्राद्या माघवीये—‘ त्रयोदश्यस्तमे
सूर्ये चतसृष्वेव नाडिषु । भूतविद्धा तु या तत्र शिवरात्रिव्रतं चरेत् ॥ ’

देवि नरो नारी पतिव्रता । शिवरात्रौ महादेवं नित्यं भक्त्या प्रपूजयेत् ॥ ' इति वीप्साश्रुतेः । ' अर्णवो यदि वा शुष्येत् क्षीयते हिमवानपि । चलन्त्येते कदाचिद्वै निश्चलं हि शिवव्रतम् ॥ ' इति वचनाच्च नित्यता । ' मम भक्तस्तु यो देवि शिवरात्रिमुपोषकः । गणत्वमक्षयं दिव्यमक्षयं शिवशासनम् ॥ सर्वान् भुक्त्वा महाभोगांस्ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥ ' इति स्कान्दात् । ' द्वादशाब्दिकमेतत्स्याच्चतुर्विंशाब्दिकेतु वा । ' इति तत्रैवेशानसंहितावचनात् काम्यता । तत्रैव- ' शिवरात्रिव्रतं नाम सर्वपापप्रणाशनम् । आचाण्डालमनुज्याणां भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥ ' अत्र जागरोपवासपूजाः समुदिताः व्रतं, न तु प्रत्येकम् । समुदितानां फलसंबन्धात् । यत्तु- ' अथवा शिवरात्रिं च पूजाजागरणैर्नयेत् । ' तथा- ' अखण्डितव्रतो यो हि शिवरात्रिमुपोषयेत् । सर्वान् कामानवाप्नोति शिवेन सह मोदते ॥ कश्चित् पुण्यविशेषेण व्रतहीनोपि यः पुमान् । जागरं कुरुते तत्र स रुद्रसमतां व्रजेत् ॥ ' इत्यादिस्कान्दं तदनुकल्पत्वादशक्तपरम् ॥

माघेतरप्रतिमासशिवरात्रिस्तु शिवरात्रिशब्दस्य माघकृष्णचतुर्दश्यामेव रूढत्वात्, माघेतरशिव-
रात्रिव्रतनिर्णयः । ' माघमासस्य शेषे या प्रथमा फाल्गुनस्य च । कृष्णा चतुर्दशी सा तु शिवरात्रिः प्रकीर्तिता ॥ ' इति हेमाद्रौ वचनाच्च नायं निर्णयस्तत्रेति रात्रौ यापचतुष्टये पूजाविधानाद्यस्मिन् दिने अधिका रात्रिव्याप्तिः सा ग्राह्या । साम्ये तु पूर्वैवेति हेमाद्रिरुचिवान् । वस्तुतस्तु प्रतिमासकृष्णचतुर्दश्यामपि- ' सर्वकामप्रदं कृष्णचतुर्दश्यां शिवव्रतम् । ' इत्युपक्रम्य- ' चतुर्दशाब्दं कर्तव्यं शिवरात्रिव्रतं शुभम् । ' इति हेमाद्रौ कालोत्तरे शिवरात्रिशब्दप्रयोगात् । कौण्डपायिनामपनामिहोत्रे नैत्यकाग्रिहोत्रधर्मा इव तद्धर्ममाप्तिः स्यादेव । अतः प्रदोषनिशीथोभयव्याप्त्यैव निर्णय इति वयं प्रतीमः । अस्यारम्भो हेमाद्रौ स्कान्दे- ' आदौ मार्गशिरे मासि दीपोत्सवदिनेपि वा । गृहीयान्माघमासे वा द्वादशैवमुपोषयेत् ॥ ' तथा- ' दीपोत्सवे तथा माघे कृष्णा या तु चतुर्दशी । द्वादशस्यपि मासेषु प्रकुर्यादिह जागरम् ॥

एवं द्वादशवर्षेषु द्वादशैव तपोधनान् ॥ ' वरयेदिति शेषः । चतुर्दश
उत्थापनविधिः । वा विमान् आचार्यं च कृत्वा- ' कुम्भोपरि न्यसेद्देवमुमया सहितं शिवम् ॥ सौवर्णेप्यथ वा रौप्ये वृषभे संस्थितं शुभे ॥ ' इत्युक्तम् । हेमां मूर्तिं संपूज्य स्थिरं चरं वा लिङ्गं पञ्चामृतसहस्रशतपञ्चाशत्तदर्थान्यतरकुम्भैः संस्नाप्य संपूज्य जागरं कृत्वा परेष्टुस्तिलान् सहस्रं शतं वा कृत्वा विमेष्यो वस्त्राणि द्वादश गात्रं दत्वा आचार्याय धेनुं शय्यां च दत्वा विमान् भोजयेदिति मदनरत्ने उक्तम् ॥

माघामावास्या युगादिः । तदुक्तम्- ' माघमासे त्वमावास्या ' इति । अन्यद् भागवत् । तथान्योपि विशेषो विष्णुपुराणे- ' माघासिते पञ्चदशी कदाचिदुपति

योगं यदि वारुणेन । ऋक्षेण कालः स परः पितॄणां न ह्यल्पपुण्यैर्नृप लभ्यतेऽसौ ॥^१
इति । वारुणं शतभिषक् । इदं च कुम्भादित्ये ज्ञेयमिति हेमाद्रिः । भारते—‘काले
धनिष्ठा यदि नाम तस्मिन् भवेत्तु भूपाल तदा पितृभ्यः । दत्तं तिलान्नं प्रददाति
वृष्टिं वर्षायुतं तत्कुलजैर्नृप्यैः ॥’ इति ॥

फाल्गुनपौर्णमासी होलिका । सा च सायाहव्यापिनी ग्राह्या । ‘सायाह्वे
होलिकां कुर्यात् पूर्वाह्ने क्रीडनं गवाम् ।’ इति वचनादिति निर्ण-
होलिकानिर्णयः ।
यामृते उक्तम् । ज्योतिर्निबन्धे तु—‘प्रतिपद्भूतभद्रासु यार्चिता हो-
लिका दिवा । संवत्सरं च तद्राष्ट्रं पुरं दहति सा द्रुतम् ॥ प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या
पौर्णिमा फाल्गुनी सदा । तस्यां भद्रामुखं त्यक्त्वा पूज्या होली निशासुखे ॥’ इति
नारदवचनात् प्रदोषव्यापिनीत्युक्तम् । हेमाद्रौ मदनरत्ने च भविष्ये—‘अस्यां नि-
शागमे पार्थ संरक्ष्याः शिशवो गृहे । गोमयेनोपलिप्ते च सचतुष्के गृहाङ्गणे ॥’
इत्यादिना तत्रैव तद्विधानाच्च । तेनेयं पूर्वविद्धा—‘श्रावणी दुर्गनवमी पूर्वा चैव हु-
ताशनी । पूर्वविद्धैव कर्तव्या शिवरात्रिर्वलेर्दिनम् ॥’ इति ग्रहयमब्रह्मवैवर्तोक्तेश्च ।
दिनद्वये प्रदोषव्याप्तौ परैव । पूर्वदिने भद्रासत्त्वात्तत्र च होलिकानिषेधात् । तदुक्तं
निर्णयामृते मदनरत्ने च पुराणसमुच्चये—‘भद्रायां दीपिता होली राष्ट्रभङ्गं करोति
वै । नगरस्य च नैवेष्टा तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥’ तथा—‘भद्रायां द्वे न कर्तव्ये श्रा-
वणी फाल्गुनी तथा । श्रावणी नृपतिं हन्ति ग्रामं दहति फाल्गुनी ॥’ तथा—‘दि-
नार्धात् परतोपि स्यात् फाल्गुनी पूर्णिमा यदि । रात्रौ भद्रावसाने तु होलिका
दीप्यते तदा ॥’ इति । यदा तु पूर्वदिने चतुर्दशी प्रदोषव्यापिनी परदिने च क्षयव-
शात्सायाह्नात् प्रागेव पूर्णिमा समाप्यते, तदा पूर्वदिनसंपूर्णरात्रौ भद्रासत्त्वात्तत्र च
तन्निषेधात् परेऽहनि प्रतिपद्येव कुर्यात् । ‘सार्धयामत्रयं वा स्यात् द्वितीयदिवसे
यदा । प्रतिपद्वर्धमाना तु तदा सा होलिका स्मृता ॥’ इति भविष्यवचनादिति
निर्णयामृतकारः । मदनरत्नेष्वेवम् । यत्तु—‘वह्नी वह्निं परित्यजेत्’ इति भविष्ये ।
वह्नी होलिकायां वह्निं प्रतिपदं वर्जयेदित्यर्थः । तदुक्तं भिन्नविषयमिति तत्रैवोक्तम् ।
अन्ये तु तस्यां भद्रामुखं त्यक्त्वेत्यर्थः । ‘प्रदोषव्यापिनी चेत्स्याद्यदा पूर्वदिने तदा ।
भद्रामुखं वर्जयित्वा होलिकायाः प्रदीपनम् ॥’ इति नारदवचनात् । ‘निशागमे

१—ब्राह्मे—‘फाल्गुनस्यापरे पक्षे कुम्भस्थे दिवसाधिपे । जीवे पशुषु योगे च शोमने रविवासरे ॥ पु-
ष्यक्षे यदि संपूर्णा गोविन्दद्वादशी मता ॥’ तिर्यितत्वे—‘फाल्गुने शुक्लपक्षे स्यात्पुष्यक्षे द्वादशी यदि ।
गोविन्दद्वादशी नाम महापातकनाशिनी ॥ गोविन्दद्वादशीं प्राप्य गच्छेच्छ्रीपुरुषोत्तमम् । विनायासेन राजेन्द्र
मुक्तं सायुज्यमाप्नुयात् ॥’ अत्र श्रीगोविन्द सपूज्योपवास कुर्यात् । ‘उपोध्य च जगन्नाथ नमेच्छ्रीपुरुषो-
त्तमम् ।’ इत्युक्ते । गङ्गास्नाने मन्त्र पात्रे—‘महापातकसंघानि यानि पापानि सन्ति वै । गोविन्दद्वादशीं
प्राप्य तानि मे हर जाहवि ॥’ इत्यप्यन्यत्र विशेषः ।

प्रपूज्येत होलिका सर्वदा बुधैः । न दिवा पूजयेद्भुण्डां पूजिता दुःखदा भवेत् ॥^१
 इति दिवोदासीये वचनात् । 'यामत्रयोर्ध्वयुक्ता चेत्प्रतिपत्तु भवेत्तिथिः । भद्रामुखं
 परित्यज्य कार्या होली मनीषिभिः ॥' इति विद्याविनोदेभिधानाच्च भद्रामुखं वि-
 हाय पूर्वदिन एव कार्येत्याहुः । भद्रामुखं तु—'नाड्यस्तु पञ्च वदनं गलकस्तथैका'
 इति रत्नमालोक्तं ज्ञेयम् । शिष्टाचारोप्येवमेव । अत्र चेच्चन्द्रग्रहणं तदा ततोर्वाङ्घ्रिणि
 भद्रावर्जं पौर्णमास्यां होलिकादीपनम् । अथ परेऽह्नि ग्रस्तोदयस्तदा पूर्वदिने भद्रा-
 वर्जं रात्रौ चतुर्थयामे विष्टिपुच्छे वा होलिका कार्या । ग्रहोत्तरं प्रतिपत्सत्त्वात्तत्पूर्वं
 च दिवा होलानिपेधादिति दिवोदासचन्द्रप्रकाशौ । वस्तुतस्तु परदिने प्रदोषे पौ-
 र्णमासीसत्त्वे कर्मकालस्पर्शे चतुर्थयामादिगौणकालग्रहणे मानाभावाद्भद्राभावाच्च
 ग्रहणकाल एव होली कार्या । नच 'सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने । स्नात्वा
 कर्माणि कुर्वीत शृतमन्नं विवर्जयेत् ॥' इति निपेधात् कथं सूतके होलेति वाच्यम् ।
 तस्योत्तरार्धशेषत्वात् । पूजामन्त्रस्तु—'असृक्पाभयसंनस्तैः कृता त्वं होलि वालि-
 शैः । अतस्त्वां पूजयिष्यामि भूते भूतिप्रदा भव ॥' इति । यत्तु वातिककारैर्होलिका
 आचारप्राप्तेत्युक्तम् । तत्र हेमाद्र्याद्युदाहृतभविष्यवचनान्यसिद्धानि कृत्वा चिन्ता
 ज्ञेया । आत्यधिकरणवत् । हुताशनी मलमासे न भवति । इयं मन्वादिरपि । सा तु
 पौर्वाह्निकी ग्राह्या । मलमासे सति मन्वादिश्राद्धं मासद्वये कार्यमित्युक्तं प्राक् । कृ-
 त्यचिन्तामणौ ब्राह्मे—'नरो दोलागतं दृष्ट्वा गोविन्दं पुरुषोत्तमम् । फाल्गुन्यां सं-
 यतो भूत्वा गोविन्दस्य पुरं व्रजेत् ॥'

चैत्रकृष्णप्रतिपदि वसन्तोत्सवः । सा चौदयिकी ग्राह्या । 'प्रवृत्ते मधुमासे
 वसन्तोत्सव-
 निर्णय । तु प्रतिपद्युदिते रवौ ।' इति भविष्योक्तेः । दिनद्वये तथात्वे पूर्वा ।
 'वत्सरादौ वसन्तादौ बलिराज्ये तथैव च । पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या प्र-

१—अत्र धर्मसिन्धौ तु पूर्व सकल्पायुक्त्वा शुष्कानां वाष्णानां गोमयपिण्डानां च राशिं कृत्वा वदित्वा
 प्रदात्य, तत्र मन्त्रस्तु—'अम्माभिर्मयसमर्पः कृत्वा त्वं होलिके वतः । अतस्त्वां पूजयिष्यामि भूते भूति-
 प्रदा भव ॥' इत्युक्तः । तत्र पूर्वापि भेददर्शनान्मन्त्रस्य सत्यता सदिग्धा भवति । परं तत्र सत्यासत्यनि-
 र्णये सर्वथा सुधिय एव प्रभवः । अन्योपि पूजोत्तर विशेषस्तत्रोक्तः । यथा—'तमाग्ने मिः परिक्रम्य शयन्तु
 च हरान्तु च । जल्पन्तु म्येच्छया लोका निःशङ्का वस्य यन्मतम् ॥' ज्योतिर्निबन्धे—'पथमीप्रमुखात्तासु वि-
 यथोऽनन्तपुण्यदाः । दशस्यु शोभनात्तासु काष्ठस्येय विधीयते ॥ चाण्डालमुत्तिक्रामेद्वाच्छिनुदारितवद्विता ।
 प्राप्ताया पूजमाया तु कुर्यात्तन्काष्ठदीपनम् ॥ प्राप्ताद्वह्निं मन्त्रे वा तूर्यनादद्यमनितः । आत्वा राजा शुचि-
 भूत्वा स्वस्तिवाचनतत्परः ॥ दत्त्वा दानानि भूरानि दीपयेद्दोलिकाचितिम् । ततोभ्युक्ष्य नितं सर्वां सान्ज्येन
 पयसा सुधीः ॥ नारिकेलानि देवानि धीजपूरपलानि च । गीतवाद्यैस्तथा नृत्यं रात्रिः सा मीयते जने । त
 माग्ने मिः परिक्रम्य शब्दोल्लङ्घनगाद्वितं ॥ तेन शब्देन सा पापं शक्नोति तृप्तिमाप्नुयात् ॥' इति । होलि-
 कादिनं, परिसंज्ञकं सदुत्तरदिनं च शुभे वर्ज्यम् । 'होलिकामहणमायुकायनं प्रेतदाहदिवसोऽथ पतमः । तत्परे च
 करिच्छंशकं दिनं राजतं सकलधर्मसूयम् ॥' इति वचनादित्यपि विशेषस्तत्रैव ।

तिपत्सर्वदा बुधैः ॥' इति वृद्धवशिष्टरचनात् । अत्र विशेषो हेमाद्रौ भविष्ये—
 'चैत्रे मासि महाबाहो पुण्ये तु प्रतिपदिने । यस्तत्र श्वपचं स्पृष्ट्वा स्नानं कुर्यान्नरोत्तमः॥
 न तस्य दुरितं किञ्चिन्नाधयो व्याधयो नृप॥' इति । तथा—'प्रवृत्ते मधुमासे तु प्रतिपद्यु-
 दिते रवौ । कृत्वा चापश्यकार्याणि संतर्प्य पितृदेवताः ॥ वन्दयेद्धोलिकाभूमिं स-
 र्वदुःखोपशान्तये ॥' मन्त्रश्च—'वन्दितासि सुरेन्द्रेण ब्रह्मणा शंकरेण च । अतस्त्वं
 पाहि नो देवि भूते भूतिप्रदा भव ॥' इति । अत्र चूतकुसुमप्राशन-
 मुक्तं तत्रैव पुराणसमुच्चये—'वृत्ते तु पारसमये सितपञ्चदश्यां प्रातर्व-
 सन्तसमये समुपस्थिते च । संपाश्य चूतकुसुमं सह चन्दनेन सत्यं हि पार्थ पुरुषोय
 समाः सुखी स्यात् ॥' मन्त्रस्तु—'चूतमग्न्यं वसन्तस्य माकन्दं कुसुमं तव । सच-
 न्दनं पिबाम्यद्य सर्वकामार्थसिद्धये ॥' इति ॥

आश्वकुसुमप्रा-
शनविधिः ।

चैत्रामावास्या मन्वादिः । सा चापराह्व्यापिनी ग्राह्या । कृष्णप-
 क्षस्थत्वात् ॥ इति फाल्गुनमासः समाप्तः ॥

चैत्रामावास्या ।

एवं निरूपितमिदं गहनं तु कालतत्त्वं विचार्य वचनं नयेथ सम्यक् ॥
 तद्दोषदृष्टिमपहाय विवेचनीयं विद्वद्भिरित्यविरतं प्रणतोऽसि तेषु ॥ १ ॥
 मया सद्वाऽसद्वा यदिह गदितं मन्दमतिना किमेतच्छब्दं बाध्यवसितुमपि स्वल्पमतिना ॥
 तदेवं यत्किञ्चिद्गदितमिह विख्यातमहिमा प्रतापोयं सर्वो विकसति तु पित्रोश्चरणयोः ॥ २ ॥
 यो भाट्टतन्त्रगहनार्णवकर्णधारः शास्त्रान्तरेषु निरिलेप्सवपि मर्मभेत्ता ।
 योऽत्र श्रमः किल कृतः कमलाकरेण भीतो मुनास्तु सुकृती बुधरामकृष्णः ॥ ३ ॥

इति श्रीमन्नारायणभट्टसूरिसूत्रुरामकृष्णभट्टसुतदिन-
 करभट्टानुजभट्टकमलाकरकृते निर्णयसिन्धौ
 संवत्सरकृत्यनिरूपणं नाम द्वितीयः
 परिच्छेदः समाप्तः ॥

श्रीकृष्णापणमस्तु ॥

निर्णयसिन्धौ

तृतीयः परिच्छेदः ।

अथ प्रकीर्णकनिर्णयः ॥ श्रीरामकृष्णतनयः कमलाकरसंज्ञितः । निरूप्य तिथि-

गर्भाधानवि-
धौ प्रथमरजोदर्श-
ने तिथि-नक्षत्रा-
दिफलम् ।

कृत्यं तु प्रकीर्णं वक्तुमुद्यतः ॥ १ ॥ तत्रादौ संस्कारेषु गर्भाधानम् । तत्र प्रथमरजोदर्शने दुष्टमासग्रहणसंक्रमादिफलं, तत्र शान्त्यादि च पितृकृतं भट्टकृतप्रयोगरत्ने ज्ञेयम् । किञ्चित्चूच्यते । मदनरत्ने नारदः—‘अमा-

रिक्ताष्टमीपष्टीद्वादशीमतिपत्स्वपि । परिधस्य तु पूर्वाद्धे व्यतीपाते च वैधृतौ ॥ संध्यासूपपुवे विष्ट्यामशुभं प्रथमार्तवम् । रोगी पतिव्रता दुःखी पुत्रिणी भोगभागि-
नी ॥ पतिव्रता क्लेशभागी सूर्यवारादिषु क्रमात् । वैधव्यं सुतलाभश्च मैत्रं शत्रुविवर्द्धनम् । मित्रलाभः शत्रुवृद्धिः कुलार्द्धिर्वन्धुनाशनम् । मरणं वंशवृद्धिश्च निराहारः कुलक्षयः ॥ तेजश्च सुतनाशश्च कुलहानिस्तिथिक्रमात् ॥ ’ गर्गः—‘सुभगा चैव दुःशीला वन्द्या पुत्रसन्विता । धर्मयुक्ता व्रतघ्नी च परसंतानमोदिनी ॥ सुपुत्रा चैव दुष्पुत्रा पितृवे-
श्मरता सदा । दीना प्रजायती चैव पुत्राढ्या चित्रकारिणी ॥ साध्वी पतिप्रिया नित्यं सुपुत्रा कष्टचारिणी । स्वकर्मनिरता हिंसा पुण्यपुत्रादिसंयुता ॥ नित्यं धन-
चयासक्ता पुत्रधान्यसमन्विता । मूर्खा चाज्ञा पुण्यवती दस्र्भादेः क्रमात्फलम् ॥ ’ नारदः—‘कुलीरवृषचापान्त्यगृधुकन्यातुलाघटाः । राशयः शुभदा ज्ञेया नारीणां प्रथमार्तवे ॥ ’ गर्गः—‘सुभगा भेतवस्त्रा स्यात् दृढवस्त्रा पतिव्रता । क्षौमवस्त्रा क्षितीशा स्यान्नववस्त्रा सुखान्विता ॥ दुर्भगा जीर्णवस्त्रा स्याद्रोगिणी रक्तवाससा । नीला-
म्बरधरा नारी पुष्पिता विधवा ततः ॥ वस्त्रे स्युर्विषमा रजविन्दवः पुत्रमाप्नुयात् । समाधेत्कन्यका चेति फलं स्यात् प्रथमार्तवे ॥ ’ अथ स्त्रीसंसर्गवर्जनमाह वशिष्ठः—‘प्रभूतदोषे यदि दृश्यते तत् पुष्पं तदा शान्तिककर्म कार्यम् । वि-
वर्जयेदेव तदैकशय्यां यावद्रजोदर्शनमुत्तमेऽहि ॥ ’ ज्योतिर्निवन्वे वशिष्ठः—‘आ-
द्यर्तौ पौषशुक्रोर्जमधुशुचिनभस्याः कुयुष्पापवारा रिक्तामार्काष्टपथ्यः पितृपरस-
दने रात्रिसंध्यापराह्णे । मिथोग्रा मूलतीक्ष्णं विवरमनरुणाल्पाधिकासद्गराष्ट्रोत्पातः पापस्य लग्नं न सदरुणजरन्नीलरक्ताम्बरं च ॥ आद्यर्तौ दुर्भगा नारी विष्कम्भे

१ ‘संमार्जनीकाष्टवणादिदुर्गान् हस्ते दधाना कुलया तदा स्यात् । तल्लोपभोगे तपसि हिवता चेष्टं जो भाग्यवती तदा स्यात् ॥’ इति प्रथमे रजसि सर्वमिदमिति संस्कारमयूरे ।

चेद्रजस्वला । बन्ध्या चैवातिगण्डे च शूले शूलवती भवेत् ॥ गण्डे तु पुंश्चली नारी
व्याघाते चात्मघातिनी । वज्रे च स्वैरिणी प्रोक्ता पाते च पतिघातिनी ॥ परिघे
मृतबन्ध्या च वैधृतौ पतिमारिणी । शेषाः शुभावहा योगा यथानामफलप्रदाः ॥'

शान्तिमाह प्रयोगपारिजाते शौनकः—'सार्तवानां तु नारीणां शान्तिं वक्ष्यामि
शौनक । पञ्चमेहि चतुर्थे वा ग्रहयज्ञपुरःसरम् ॥ द्रोणप्रमाणधान्येन
शौनक । पञ्चमेहि चतुर्थे वा ग्रहयज्ञपुरःसरम् ॥ द्रोणप्रमाणधान्येन
ग्रीहिराशित्रयं भवेत् । कुम्भत्रयं न्यसेद्राशौ तन्तुवस्त्रादिवेष्टितम् ॥
सूक्तेनाथ नवर्चेन प्रसुव आप इत्यथ । ऋचायाः प्रवतस्तद्द्रायाया च ततः क्र-
मात् ॥ मध्यकुम्भे क्षिपेद्धान्यमौषधानि च हेम च । उदुम्बरः कुशो दूर्वा राजीव-
वटविल्वकाः ॥ विष्णुक्रान्ताथ तुलसी वहिपं शङ्खपुष्पिका । शतावर्यश्वगन्धा च
निर्गुण्डी सर्पपद्मम् ॥ अपामार्गः पलाशश्च पनसो जीवकस्तथा । पियङ्गवश्च गोधूमा
ग्रीहयोऽश्वत्थ एव च ॥ क्षीरं दधि च सर्पिश्च पद्मपत्रं तथोत्पलम् । कुरण्टकत्रयं
गुञ्जा वचाभद्रकमुस्तकाः ॥ द्वात्रिंशदौषधानीह यथासंभवमाहरेत् । मृत्तिकाशौष-
धादीनि तन्मन्त्रेण क्षिपेत् क्रमात् ॥ कुम्भोपरि न्यसेत्पानं कांस्यं मृद्वेणुताम्रजम् ।
भुवनेश्वरीं न्यसेत्तत्र इन्द्राणीं च पुरंदरम् ॥ जपेद्द्रायात्रीमा होमाच्छ्रीमूक्तं च जपे-
त्ततः । स्पृशन्वै दक्षिणं कुम्भं ऋत्विगेको जपेदथ ॥ चत्वारि रुद्रमूक्तानि चतुर्मे-
न्तोत्तराणि च । संस्पृशन्नृत्तरं कुम्भं श्रीमूक्तं रुद्रसंख्यया ॥ शन्न इन्द्राणीमूक्तं च
तत्रैव संस्पृशन्नृत्तरं । कुम्भस्य पश्चिमे देशे शान्तिहोमं समाचरेत् ॥ दूर्वाभिस्तिल-
गोधूमैः पायसेन घृतेन च । तिसृभिश्चैव दूर्वाभिरेकैका चाहुतिर्भवेत् ॥ अष्टोत्तर-
सहस्रं वा शतमष्टोत्तरं तु वा । गायत्र्यैव तु होतव्यं द्विविरत्र चतुष्टयम् ॥ ततः स्वि-
ष्टकृतं हुत्वा समुद्रादर्भिसूक्ततः । संततामाज्यधारान्ता पूर्णाहुतिमथाचरेत् ॥ अथा-
ऽभिषेकं कुर्यात् प्रतिकुम्भस्थितोदकैः । आपोहिष्ठेति नवभिः सूक्तेन च ततः परम् ॥
इन्द्रो अङ्गवृत्तेनैव पावमानैः क्रमेण तु । उभयं शृणवन्न स्वस्तिदाविश एकया ॥
त्रैयम्यकेन मन्त्रेण जातवेदस एकया । समुद्रज्येष्ठा इत्यादि त्रायन्तां च त्रिभिः क्र-
मात् ॥ इमा आपस्तृत्तेनैव देवस्यसेति मन्त्रतः । मन्त्रेणाय तमीशानं तममे रुद्र इ-
त्यथ ॥ तमुष्टुहीति मन्त्रेण भुवनस्य पितरं तथा । याते रुद्रेति मन्त्रेण शिवसंकल्पम-
न्त्रतः ॥ इन्द्र त्वा वृषभं पञ्चमन्त्रैश्चैवाभिषेचयेत् । धेनुं पयस्विनीं दद्यादाचार्याय
च भूपर्णः ॥ सदक्षिणमनड्वाहं प्रदद्याद्भुद्रजापिने । महाशान्तिं प्रजप्याथ ब्राह्म-

१—प्रथमदिननिर्णयस्तु पारिजाते चतुर्विंशतिमते—'पूर्वाशयोस्तु रात्रौ चेन्नन मरण रजः । इष्ट पूर्व-
दिनादित्वं तृतीये तत्तरेहनि ॥ केचिद्विबोदिते मूर्धे जनन मरण तथा । रजो वा दृश्यते श्रीणां यस्याहस्तस्य
शर्वरी ॥ अग्रे त्वर्धरात्रात्प्रादुमृतौ रजसि सूतके । पूर्वमेव दिन प्रादुर्ध्वं चेदुत्तरेहनि ॥' इति । अत्र दे-
वाचारतो व्यवस्था ॥

णान् भोजयेदथ ॥' इति । नारदः—'तत्र शान्तिं प्रकुर्वीत घृतदूर्वातिलाक्षतैः । प्रत्येका-
ष्टशतं चैव गायत्र्या जुहुयात्ततः ॥ स्वर्णगोभूतिलान्दद्यात्सर्वदोषापनुत्तये ॥'
प्रकारान्तरं मदनरत्ने ज्ञेयम् । विस्तरभयान्नोच्यते । ग्रहणे रजोदर्शने तु जातक-
र्ममस्तावे शान्तिं वक्ष्यामः ॥

प्रथमर्तौ विशेषः स्मृतिचन्द्रिकायाम्—'प्रथमर्तौ तु पुष्पिण्याः पतिपुत्रवतीः स्त्रि-
यः । अक्षतैरासनं कृत्वा तस्मिंस्तामुपवेशयेत् ॥ हरिद्रागन्धपुष्पादीन्दधु-
स्ताम्बूलकं स्रजम् । दीपैर्निराजनं कुर्यात्सदीपे वासयेद्गृहे । लवणा-
पूपसुद्धादि दद्यात्ताभ्यः स्वशक्तितः ॥' इति । द्वितीयाद्युत्तुपु तन्नियमानाह मदन-
पारिजाते दक्षः—'अञ्जनाभ्यञ्जने स्नानं प्रवासं दन्तधावनम् । न कुर्यात्सार्त्तवा नारी
ग्रहाणामीक्षणं तथा ॥' अत्रिरपि—'वर्जयेन्मधु मांसं च पात्रे स्वर्गे च भोजनम् ।
गन्धं माल्यं दिवास्वापं ताम्बूलं चास्यशोधनम् ॥ दग्धे शरावे भुञ्जीत पेयं चाञ्ज-
लिना पिबेत् ॥' मदनरत्ने हारीतः—'रजःप्राप्तावधः शयीत भूमौ काष्णा-
यसे पाणौ मृन्मये चाश्रीयत्' इति । विष्णुधर्म—'आहारं गौरसानां च
पुष्पालंकारधारणम् । अञ्जनं कङ्कतं गन्धान् पीठशय्याधिरोहणम् ॥ अग्निसंस्पर्शनं
चैवं वर्जयेत्सा दिनत्रयम् ॥' इति । तथा च प्रथमर्तौः पूर्वं स्त्रीगमनं न कार्यम् । 'प्राग्रजो-
दर्शनात्पत्नीं नेयाद्गत्वा पतत्यधः । व्यर्थीकारेण शुक्रस्य ब्रह्महत्यामवाप्नुयात् ॥' इति
तत्रैवाश्वलायनोक्तेः । एतच्च दशवर्षात् प्राग्ज्ञेयम् । प्रथमर्तौ गमने गौतमेन विशेषो
दर्शितः—'गौरीमपि च रत्यर्थं गच्छेत् पुरुष आकुलः । अन्यथा वीर्यपातो हि सह-
स्रकुलपातकः ॥' अन्यथापि तदिच्छया भवतीति विज्ञानेश्वरः । तत्र ऋतौ गम-
नमाह याज्ञवल्क्यः—'षोडशर्तुनिशाः स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् ।' इति ।
अनृतावप्याह गौतमः—'ऋताद्युपेयात्सर्वत्र वा प्रतिपिद्धवर्जम्' इति । मनुः—'ऋतुः
स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः । तासामाद्याश्चतसस्तु निन्दितैकादशी
तथा ॥ त्रयोदशी च शेषाः स्युः प्रशस्ता दश रात्रयः ॥' मदनरत्ने देवलः—'तस्मा-
न्निरात्रं चाण्डालीं पुष्पितां परिवर्जयेत् ।' इति । तत्र तिथ्यादीनाह श्रीधरः—'पष्ठ्य-
ष्टमीं पञ्चदशीं चतुर्थीं चतुर्दशीमप्युभयत्र हित्वा । शेषाः शुभाः स्युस्तिथयो निषेके
वाराः शशाङ्कार्कसितेन्दुजानाम् ॥' उभयत्र पक्षद्वये । आर्यो गुरुः, सितः
शुक्रः, इन्दुजो बुधः । 'विष्णुप्रजेशरविमित्रसमीरपौण्मूलोत्तरावरुणभानि निषे-
ककार्ये । पूज्यानि पुण्यवसुशीतकराश्विचित्रादित्याश्च मध्यमफला विफलाः
स्युरन्ये ॥' विष्णवादिदैवत्यनक्षत्राण्युपक्रान्तानि रत्नमालायाम्—'भेशादस्तयमा-

१ 'स्त्रीधर्मिणी निरात्र तु स्वमुख नैव दर्शयेत् । स्वाम्भ्य भावयेत्तापि यावत्स्रानात्र शुद्ध्यति ॥ सुप्राता
मर्तुवदनमीक्षेन्नान्यस्य कस्यचित् । अथवा मनसि ध्यात्वा पतिं भागु विलोकयेत् ॥' इति याज्ञवल्क्योपि ॥

मिथारुशशिनः शर्वो दितिर्वाक्पतिः कद्रूजाः पितरो भगोर्यमरविल्लष्टाहया
मारुतः । शक्राग्नी तथ मित्र इन्द्रनिर्ऋती तोयं च विश्वे विधिर्गोविन्दो वसवोऽम्बुपादच-
रणाहिर्बुध्न्यपूषाभिधाः ॥ ' उत्तराशब्देनोत्तरात्रयम् । अत्र मूलस्य पूज्यत्वमुक्तम् ।
याज्ञवल्क्येन तु—' एवं गच्छन् स्त्रियं क्षां मां मघां मूलं च वर्जयेत् ' इत्युक्तम् । तेन
पूर्वत्र मूलं चिन्त्यम् । अत्र ' समासु पुत्रा विपमासु कन्याः ' इति ज्ञेयम् । ' युग्मासु
पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु । ' इति हेमाद्रौ शब्दोक्तेः । तत्राप्युत्तरोत्तराः
प्रशस्ताः । तदाहापस्तम्बः—' तत्राप्युत्तरोत्तराः प्रशस्ताः ' इति । तत्रै व्यासः—' रात्रौ
चतुर्थ्यां पुत्रः स्यादल्पायुर्धनवर्जितः । पञ्चम्यां पुत्रिणी नारी षष्ठ्यां पुत्रस्तु मध्यमः ॥
सप्तम्यां सप्तजा योपिदष्टम्यामीश्वरः पुमान् । नवम्यां सुभगा नारी दशम्यां प्रवरः
सुतः ॥ एकादश्यामधर्मा स्त्री द्वादश्यां पुरुषोत्तमः । त्रयोदश्यां मृता पापा वर्णसं-
करकारिणी ॥ धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च आत्मवेदी दृढव्रतः । प्रजायते चतुर्दश्यां पञ्चदश्यां
पतिव्रता ॥ आश्रयः सर्वभूतानां षोडश्यां जायते पुमान् ॥ ' इति । अत्र चतुर्थ-
दिननिषेधेपि—' स्नातां चतुर्थे दिवसे रात्रौ गच्छेद्विचक्षणः । ' इति महाभारतोक्तेः,
' चतुर्थेहनि स्नातायां युग्मासु वा गर्भं संदधाति ' इति हारीतोक्तेर्विकल्पो ज्ञेयः ।
तत्रापि—' स्नानं रजस्वलायास्तु चतुर्थेऽहनि शस्यते । गम्या निवृत्ते रजसि नानि-
वृत्ते कथंचन ॥ ' इत्यापस्तम्बोक्तेर्व्यवस्था ज्ञेया । प्रभासखण्डे मरीचिः—' शुद्धा
मर्तुश्चतुर्थेहि स्नानेन स्त्री रजस्वला । दैवे कर्मणि पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि शु-
द्ध्यति ॥ ' श्रौतकर्ममध्ये रजस्वला चेत्तत्र चतुर्थदिनेऽप्यधिकारः । ' अथ यदा त्रिरात्रिणी
स्यादथैनामुपहृयेत् ' इत्यापस्तम्बसूत्रात् । ' चतुर्थेऽहनि गोमूत्रमिश्राभिरद्भिः स्नाता
वासोयोक्कजालानि मन्त्रैर्धारयेत् ' इति सोमेष्युक्तम् । एवं सर्वत्र श्रौतकर्मणीति
धूर्तस्वामिरामाण्डारादयः । अत्र सर्वासु युग्मासु गमनमावश्यकम् । युग्मा-
स्त्विति बहुवचननिर्देशादिति विज्ञानेश्वरः । तच्चैकस्यां रात्रौ सकृदेव कार्यम् ।
' सुस्थ इन्दो सकृत्पुत्रं लक्ष्ण्यं जनयेत्पुमान् । ' इति याज्ञवल्क्योक्तेः । इदं चतुर्थं
गमनमन्यकाले प्रतिबन्धादिना गमनासंभवे आर्द्धैकाश्यादावपि कार्यम् । ' ब्रह्मचार्येव
पर्वाण्याद्याश्चतस्रश्च वर्जयेत् ' इति याज्ञवल्क्योक्तेः । व्याख्यातं चेदं मिताक्ष-
रायाम्—' यत्र श्राद्धादौ ब्रह्मचर्यं विहितं तत्राप्युत्तौ गच्छतो न ब्रह्मचर्यस्खलनदोषः '

१—क्षामा लघ्वाहारादिना कृशमित्यर्थः । अत एव गृहस्पतिः पुसयोराहारविशेषं निमित्तमाह—' स्त्रिया
शुक्राधिके स्त्री स्यात्पुमान् पुसोधिके भवेत् । तस्माच्छुक्रविवृद्धयर्थं त्रिगुणं भक्ष्यं च भक्षयेत् ॥ लघ्वाहारां
स्त्रियं कुर्यादेव सजनयेत्सुतम् ॥ ' इति । २—' यदा युग्मास्वपि रात्रिषु शोणिताधिक्यं तदा स्येव भवति पु-
रुषाकृतिः । अयुग्मास्वपि शुक्राधिक्ये पुमानेव रुषाकृतिः । कालस्य निमित्तत्वात् शुक्रशोणितयोश्चोपादानं
कारणत्वेन प्रावल्यात्तस्मात्क्षामा कर्तव्या ' इति मिताक्षरायाम् ।

इति । पर्वाणीति बहुत्वेनाहमीचतुर्दश्योर्ग्रहणमिति च । मदनरत्नेष्वेवम् । यत्तु हेमाद्रौ शिवरहस्ये—‘दिवा जन्मदिने चैव न कुर्यान्मैथुनं व्रती । श्राद्धं दत्त्वा च भुक्त्वा च श्रेयोर्थां न च पर्वसु ॥’ इति । तदनृतुविषयम् । ‘ब्रह्मचार्येव भवति यत्र तत्राश्रमे वसन् ।’ इति मनूक्तेः । दर्शादौ तु न भवत्येव पर्वणां पर्युदस्तत्वात् । ‘ऋतुकालं नियुक्तो वा नैव गच्छेत्स्त्रियं कचित् । तत्र गच्छन्समाप्नोति ह्यनिष्टफलमेव तु ॥’ इति वृद्धमनूक्तेः श्राद्धे ब्रह्मचर्यं नियतमित्युक्तम् । पृथ्वीचन्द्रोदयेष्वेवम् । एतत्सति संभवे ज्ञेयम् । अनेकभार्यस्यर्चुयौगपद्ये हेमाद्रौ कश्यपः—‘यौगपद्ये तु तीर्थानां विवाहक्रमशो व्रजेत् । रक्षणार्थमपुत्रां वा ग्रहणक्रमशोपि वा ॥’ इति । ग्रहणमृतुग्रहणम् । ऋग्विधाने—‘विष्णुर्योनिं जपेत्सूक्तं योनिं स्पृष्ट्वा त्रिभिर्व्रती । गर्भाधानं ततः कुर्यात्सुपुत्रो जायते ध्रुवम् ॥’

अगमने दोषमाह पराशरः—‘ऋतुस्नातां तु यो भार्या संनिधौ नोपगच्छति । घोरायां भ्रूणहत्यायां पच्यते नात्र संशयः ॥’ अस्यापवादमाह मदनरत्ने व्यासः—‘व्याधितो बन्धनस्थो वा प्रवासेष्वथ पर्वसु । ऋतुकालेपि नारीणां भ्रूणहत्या प्रमुच्यते ॥ वृद्धां बन्ध्यामसदृत्तामनपत्यामपुष्पिणीम् । कन्यां च बहुपुत्रां च वर्जयेन्मुच्यते भयात् ॥’ वृद्धां गतरजस्काम् । गर्भाधानाद्गर्भोमाकरणे प्रायश्चित्तमाह पारिजाते आश्वलायनः—‘गर्भाधानस्याकरणात्तस्यां जातस्तु दुप्यति । अकृत्वा गां द्विजे दत्त्वा कुर्यात्पुंसवनं पतिः ॥’ गर्भाधानं च मलयासशुक्रास्तादावपि कार्यम् । ‘उत्सवेषु च सर्वेषु सीमन्तऋतुजन्मसु । सुरासुरेज्ययोश्चैव मौढ्यदोषो न विद्यते ॥’ इति ज्योतिर्विवन्धे भृगूक्तेः । ऋतौ गमने पराशरः—‘ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वात्स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् । अनृतौ तु यदा गच्छेच्छौचं मूत्रपुरीषवत् ॥’ स्त्रीणां तु न स्नानम् । ‘उभावप्यशुची स्यातां दम्पती शयनं गतौ । शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्यादशुचिः पुमान् ॥’ इति वृद्धशातातपीक्तेः ॥

अत्र कश्चिद्विशेष उच्यते । तत्र रात्रौ रजसि जननादौ च रात्रिं त्रिभागां कृत्वा आद्यभागद्वयं चेत्पूर्वदिनं ग्राह्यं, परतस्तूत्तरदिनमिति मिताक्षरायाम् । यत्तु—‘प्रागर्द्धरात्रात्प्राग्वा सूर्योदयात्पूर्वदिनं ग्राह्यम्’ इत्युक्तं, तत्र देशाचारद्वयवस्था । तथा सप्तदशदिनपर्यन्तं पुनः रजोदृष्टौ स्नानमात्रम् । अष्टादशे एकरात्रं, ऊनविंशे द्व्यहः, विंशतिप्रभृतित्रिरात्रमिति ततः

१—‘यत्र तत्राश्रमे वसन्निति वानप्रस्थाप्रेक्षया । तस्य हि भार्यया सह गमनपक्षे ऋतुगमनं प्रसक्तम् । न च वनस्थभार्यायां ऋतुर्न भवतीति वाच्यम् । ‘वन पञ्चाशतो व्रजेत्’ इति, ‘वर्षेरेकशुणा भार्यामुद्वहेत्-शुणः पुमान्’ इत्यादिशास्त्रपर्यालोचनया तत्संभवात्’ इति मन्वर्थमुक्तावली ।

एव ज्ञेयम् । यत्तु—‘चतुर्दशदिनादर्वागशुचितं न विद्यते ।’ इति, तत्र स्नानप्रभृ-
तित्वमभिप्रेतम् । एतच्च यस्या विंशतिदिनोत्तरं प्रायशो रजस्तनैव । यस्यास्त्वर्वाकृ
प्रायशो रजोदर्शनं तत्रोक्तं स्मृत्यर्थसारे—‘त्रयोदशदिनादूर्ध्वं प्रायो रजोवतीनामेका-
दशदिनात्प्रागशुचितं नास्ति । एकादशदिने एकरात्रं, द्वादशे द्विरात्रं, उर्ध्वं त्रिरात्रम्’
इति । प्रयोगपारिजातेऽप्येवम् । रोगजे तु तत्रैव विशेषः संग्रहे—‘रोगेण यद्रजः स्त्री-
णामन्वहं हि प्रवर्तते । नाशुचिस्तु भवेत्तेन यस्माद्वैकारिकं मतम् ॥’ इति । कर्माधि-
कारस्तु रजोनिवृत्तावेव । ‘साध्वाचारा न तावत्स्यात्स्नातापि स्त्री रजस्वला । याव-
त्प्रवर्तमानं हि रजो नैव निवर्तते ॥’ इति श्राद्धहेमाद्रौ शङ्कोक्तेः । तत्रापि स्वका-
लेऽशुचिरेवेत्याह ऋष्यशृङ्गः—‘रोगजे वर्त्तमानेपि काले निर्याति कालजम् । तस्मा-

रजस्वलापर
स्पर्शस्पर्शे ।
त्कालेऽप्रमत्ता स्यादन्यथा संकरो भवेत् ॥’ तथा रजस्वलाया रजस्व-
लान्तरस्पर्शेऽकामतः स्नानम् । कामत उपवासः पञ्चगव्याशनं च ।
असवर्णानां तु ब्राह्मण्याः क्षत्रियादिस्पर्शे क्रमेण कृच्छार्धपादोनकृच्छ्रकृच्छ्राणि,
क्षत्रियादीनां तु कृच्छ्रपाद एव । क्षत्रियादीनां हीनवर्णस्पर्शे त्रिरात्रमुपवासः ।
वैश्याशूयोः पूर्वया स्पर्शेऽहोरात्रं द्विरात्रं च । एतच्च कामतः । अकाम-
तश्च प्राक्शुद्धेरनशनम् । अकामतश्चाण्डालादिस्पर्शेऽप्यनशनमेव प्राक्शुद्धेः । का-
मतस्तु प्रथमेऽह्नि त्र्यहः द्वितीये द्व्यहस्तृतीय एकाहः । श्वस्पर्शे तु द्व्यह
एकाहो वा । भुज्जानायाश्चाण्डालादिस्पर्शे पञ्चात्रम् । उच्छिष्टयोः स्पर्शे तु कृच्छ्र
इत्यादि मिताक्षरायां ज्ञेयम् । स्मृत्यर्थसारे तु सर्वत्र चालापत्यायाः स्पर्शे स्नाने
कृते भुक्तिः पश्चादनशनप्रत्याम्नाय इति ॥

स्नानविधिं चाह पराशरः—‘स्नाने नैमित्तिके प्राप्ते नारी यदि रजस्वला । पा-
नान्तरिततोयेन स्नानं कृत्वा प्रतं चरेत् ॥ सिक्तगाना भवेदद्भिः सा-
ज्ञोपाङ्गा कथंचन । न वस्त्रपीडनं कुर्यान्नान्यद्वासश्च धारयेत् ॥’ अथ
रजस्वलास्नानम् । दैवज्ञबल्लभः—‘ब्रह्मानुराधाभिनसौम्यभेषु हस्तानिलाखण्डलवा-
सवेषु । विश्वार्यमर्षोत्तरभाद्रपदेषु वराङ्गनास्नानविधिः प्रदिष्टः ॥’ ज्वरे तूशनाः—
‘ज्वराभिभूता या नारी रजसा च परिप्लुता । कथं तस्या भवेच्छौचं शुद्धिः स्या-
त्केन कर्मणा ॥ चतुर्येहनि संयासे स्पृशेदन्यत्र तु तां स्त्रियम् । सा सचैलाऽवगाद्यापः
स्नात्वा स्नात्वा पुनः स्पृशेत् ॥ दश द्वादशकृत्वो वा आचामेद्य पुनः पुनः । अन्ते
च वाससां त्यागस्ततः शुद्धा भवेत्तु सा ॥’ इति । इदं चातुरमात्रे ज्ञेयम् । ‘आतुरे
स्नान उत्पन्ने दशकृत्वो घनातुरः ॥’ इति पराशरोक्तेः । रजसोऽज्ञाने तु पराशर-
माधवीये मजापतिः—‘अविज्ञाते मले सा च मलवद्वसना यद्रि । कृतं गृहेषु दुष्टं स्या-

च्छुद्धिर्न, स्यान्निरावृतः ॥ ' देवजानीये कारिकायाम्—' उच्छिष्टा तु, द्विजातीनां रजः स्त्री यदि पश्यति । उपवासमधोच्छिष्टे ऊर्ध्वोच्छिष्टे अयं क्षिपेत् ॥ '

अथ पुंसर्वनम् । प्रयोगपारिजाते जातूकर्ण्यः—' द्वितीये वा तृतीये वा मासि पुं-
 पुंसर्वन-
 विधिः । सवनं भवेत् । व्यक्ते गर्भे भवेत्कार्ये सीमन्तेन सहाथवा ॥ ' बृह-
 स्पतिः—' तृतीये मासि कर्त्तव्यं गृष्टेरन्यत्र शोभनम् । गृष्टेश्चतुर्थे मासे
 तु षष्ठे मास्यथ चाष्टमे ॥ ' सकृत्प्रसृता गृष्टिः । एतेन प्रतिगर्भमपि भवतीति ज्ञायते ।
 बह्वचकारिकापि—' कर्त्ता स्याद्देवरस्तस्या यस्याः परपुरसंभवः । आवर्त्तत इदं कर्म
 प्रतिगर्भमिति स्थितिः ॥ ' ब्राह्मे—' गर्भाधानादिसंस्कृता पिता श्रेष्ठतमः स्मृतः ।
 अभावे स्वकुलीनः स्याद्ब्रान्धवोऽन्यत्र गोत्रजः ॥ ' मदनरत्ने सत्यव्रतः—' मृतो दे-
 शान्तरगतो भर्त्ता स्त्री यद्यसंस्कृता । देवरो वा गुरुर्वापि वंश्यो वापि समाचरेत् ॥'
 हेमाद्रौ यमः—' प्रथमे मासि द्वितीये वा यदा पुंनक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यात् ' इति ।
 चराहः—' हस्तो मूलं श्रवणः पुनर्वसुर्मृगशिरस्तथा पुष्यः । पुंसंज्ञकेषु कार्येष्वेतानि
 शुभानि विष्ण्यानि ॥ ' अनुराधापि पुंनक्षत्रम् । ' अनुराधान् हविषा वर्धयन्तः '
 इति श्रुतेः । गार्ग्ये—' पुन्याम श्रवणस्तिष्यो हस्तश्चैव पुनर्वसुः । अभिजित्प्रौष्ठपा-
 चैव अनुराधा तथाश्वयुक् ॥ ' वृत्सिंहः—' रिक्तां पर्व च नवमीं त्यक्त्वा पुंसवने
 शुभाः । ' ज्योतिर्निबन्धे वशिष्ठः—' मृत्युश्च सौरेस्तनुहानिरिन्दोर्मृतप्रजा पुंसवने
 बुधस्य । काकी च बन्ध्या भवतीह शुक्रे स्त्री पुत्रलाभो रविभौमजीवैः ॥ '

अनवलोभनस्याप्ययमेव कालः । दीपिकायां तु 'चतुर्थेऽनवलोभनम्' इत्युक्तम् ।

अथ सीमन्तोन्नयनम् । हेमाद्रौ वैजवापः—' चतुर्थे पञ्चमे षष्ठे च ' इति । वशिष्ठः—

सीमन्तोन्नय-
 नविधिः । ' चतुर्थे सप्तमे मासि षष्ठे वाप्यथवाष्टमे । ' हेमाद्रौ शङ्खः—' गर्भस्पन्दने
 सीमन्तोन्नयनं, यावद्वा न प्रसवः ' कार्णार्जिनिः—' गर्भलम्भनमारभ्य
 यावन्न प्रसवस्तदा । सीमन्तोन्नयनं कुर्याच्छहस्रं वचनं यथा ॥ ' मासश्चात्र सौरः
 सावनो वा । कालविधाने—' चतुर्थपष्टाष्टमासभाजि सौरेण गर्भे प्रथमं विधेयम् ।
 सीमन्तकर्म द्विजभामिनीनां मासेऽष्टमे विष्णुबलिं च कुर्यात् ॥ ' वशिष्ठः—' चतुर्थे
 सावने मासि षष्ठे वाप्यथवाष्टमे । ' ज्योतिर्निबन्धे नारदः—' अरिक्तापर्वदिवसे कु-
 ञ्जजीवार्कवासरे ॥ ' काल विधाने—' सीमन्ते तिष्यहस्तादितिहरिशशभृत्पौणवि-

१—एतदादिषट्काराणां चेदविहितवसादाश्रयायनः—' उपनिषदि गर्भलम्भन पुंसवनमनवलोभनं च ' इति ।
 अथ व्याख्यामाह वृत्तौ नारायणभट्टः—' गर्भो लभ्यते येन कर्मणा विविक्तवीर्यमप्रोधं च भवति तद्गर्भलम्भनम् ।
 पुमोऽल्लब्धो जायते येन तत्पुंसवनम् । पुमास्तु सन् येन सावतुष्यते तदनवलोभनम् । वर्णविहारो द्रष्टव्यः पृ-
 थोदरादित्वात् । एतानि कस्यांविदुषनिषद्यास्तातानि । न केवलमेतानि किं तर्हि गर्भाधानादय आत्मज्ञान-
 पर्यन्ता आस्तातः । ' इति । विशेषविधिश्च तत एव ज्ञेयः ।

॥ पक्षच्छिद्रं च रिक्ता पितृतिथिमपहायापराः स्युः प्रशस्ताः ॥ ' अदितिः । पक्षच्छिद्रं चाह वशिष्ठः—'चतुर्दशी चतुर्थी च अष्टमी नवमी तथा । पृथी च वि पक्षच्छिद्राहयाः स्मृताः ॥ क्रमादेतास्तु तिथिषु वर्जनीयाश्च नाडिकाः । ए-८-मनु-१४-तत्त्वा-२५-ङ्क-९-दश-१०-शेषास्तु शोभनाः ॥ ' पं- ' शुभसंस्थे निशानाये चतुर्थी च चतुर्दशीम् । पौर्णमासीं प्रशंसन्ति न्तकर्मणि ॥ ' बृहस्पतिः—' पूर्वपक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णश्चान्त्यत्रिकं विना । चतुर्थी च शुक्लपक्षे शुभप्रदे ॥ ' नारदः—' विमक्षत्रिययोः कुर्यादिव सीमन्त- वैश्यशूद्रकयोरेतदिवानिश्यपि केचन ॥ ' वाराः पूर्वोक्ता एव । एतच्च तर्कमिति विज्ञानेश्वरः । ' सकृच्च संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृता । ' क्तेः । सकृत्प्रतिगर्भे वा कार्यमिति हेमाद्रिः । ' सकृच्च कृतसंस्काराः द्विजस्त्रियः । यं यं गर्भे प्रसूयन्ते स सर्वः संस्कृतो भवेत् ॥ ' इति हारी- नीमन्तोन्नयनं कर्म न स्त्रीसंस्कार इष्यते । केचिद्गर्भस्य संस्कारान् भुञ्जते ॥ ' इति हेमाद्रौ विष्णुवचनाच्च । स एव—'स्त्री यज्ञकृतसीमन्ता र्चन । गृहीतपुत्रा विधिवत्पुनः संस्कारमर्हति ॥ ' सीमन्ते भोजने प्राय- पराशरमाधवीये धौम्येन—'ब्रह्मौदने च सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा । श्राद्धे भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ ' ऋग्विधाने तु—' अराह्वेज्जपेन्मन्त्रं त्रयः । सीमन्ते च यदा भुङ्गे भुच्यते किलिप्यात्तदा ॥ ' इति ॥ ' भर्णीतत्पतिधर्माः । वराहः—'सामिपमशनं यद्वान्प्रमदा परिवर्जये- दतः प्रभृति । ' गृहकारिकायाम्—' अङ्गारभस्मास्थिकपालचुल्ली- शूर्पादिकेषूपविशेन्न नारी । सोल्लखलाज्ये दृषदादिके वा यन्ते तुपा- ध्वे न तथोपविष्टा ॥ नो मार्जनीगोमयपिण्डवादौ कुर्यान्न वा-
 सु-
इत्या न नखैर्लिखेत्क्ष्मां कलिं च पूर्वमथो न कुर्यात् ॥ नो

हस्पेतिरपि—‘मुख्यालाभे विधिज्ञेन विधिस्थित्योऽप्रमादतः । नक्षत्रतिथिलयानां विचार्यैवं पुनः पुनः ॥’ सूतके संध्यादौ विशेषं वक्ष्यामः ॥

अथ जन्मनि दुष्टकालाः । तत्र गण्डान्तः । ज्योतिर्निबन्धे नारदः—

जन्मनि दुष्ट-
कालाः । न्दारुणयोस्तिथ्योः संधिनाडीद्वयं तथा । गण्डान्तं मृत्युदं जन्मयात्रो-

द्वाहव्रतादिषु ॥ कुलीरसिंहयोः कीटचापयोर्मौनमेपयोः । गण्डान्तम-

न्तरालं स्याद्वटिकार्धं मृतिप्रदम् ॥ सार्पेन्द्रपौष्णभेष्वन्त्यपोऽशशभसंधयः । तदग्र-

भेष्याद्यपादा भानां गण्डान्तसंज्ञकाः ॥’ रत्नमालायाम्—‘पौष्णाभिन्योः सार्पेपि-

त्रर्क्षयोश्च यच्च ज्येष्ठामूलयोरन्तरालम् । स्याद्गण्डान्तं स्याच्चतुर्नाडिकं हि यात्राजन्मो-

द्वाहकालेष्वनिष्टम् ॥’ रत्नसंग्रहे नवनीतारिष्टे—‘सर्वेषां गण्डजातानां परित्यागो

विधीयते । वर्जयेद्दर्शनं स्यात् तच्च पाण्मासिकं भवेत् ॥ तिथ्यर्क्षगण्डे पितृमातृनाशो

लघ्रे तु संधौ तनयस्य नाशः । सर्वेषु नो जीयति हन्ति बन्धून् जीवन् पुनः स्याद्द-

हुवारणाश्वः ॥’ अथैषां दानमुत्तरगाग्ये—‘तिथिगण्डे सनद्धाहं नक्षत्रे धेनुरुच्यते ।

काञ्चनं लग्नगण्डे तु गण्डदोषो विनश्यति ॥ उत्तरे तिलपात्रं स्यात्पुण्ये

गोदानमुच्यते । अजाप्रदानं साष्ट्रे स्यात्पूर्वापादे च काञ्चनम् ॥

उत्तरापुण्यचित्रासु पूर्वापादोद्भवस्य च । कुर्याच्छान्तिं प्रयत्नेन

नक्षत्राकरजां बुधः ॥’

अथाश्लेषाफलम् । ‘मूर्द्धास्यनेत्रगलकांसयुगं च बाहू हज्जानुगुह्यपदमित्यहिदे-

हभागः । वाणाद्रिनेत्रहुतभुक्श्रुतिनागरुद्रपन्नन्दपञ्चशिरसः क्रमशस्तु

नाड्यः ॥ राज्यं पितृक्षयो मातृनाशः कामक्रियारतिः । पितृभक्तो

बन्दी स्वयस्त्यागी भोगी धनी क्रमात् ॥’

अथ ज्येष्ठाफलम् । ब्रह्मयामले—‘ज्येष्ठादौ जननीमाता द्वितीये जननीपिता ।

तृतीये जननीभ्राता स्वयं माता चतुर्थके ॥ आत्मानं पञ्चमे हन्ति षष्ठे

गोत्रक्षयो भवेत् । सप्तमे चोभयकुलं ज्येष्ठभ्रातरमष्टमे ॥ नवमे श्वशुरं

हन्ति सर्वं हन्ति दशांशके ॥’ इति ॥

अथ मूलफलम् । भट्टाटः—‘अभुक्तमूलसंभवं परित्यजेत्तु बालकम् । समाष्टकं

पिताथ वा न तन्मुखं विलोकयेत् ॥ तदाद्यपादके पिता द्वितीयके ज-

नन्यथ । घनक्षयस्तृतीयके चतुर्थकः शुभावहः ॥ प्रतीपमन्त्यपादतः

फलं तदेव सार्पभे ।’ अभुक्तमूलं लाह वृद्धवशिष्ठः—‘ज्येष्ठान्ते घ-

टिका चैका मूलादौ घटिकाद्वयम् । अभुक्तमूलमित्याहुस्तत्र जातं शिशुं त्यजेत् ॥’

केचिज्येष्ठान्त्यं मूलाद्यं च पादमभुक्तमूलमाहुः । कश्यपसंहितायां अन्यथोक्तम्—‘मू-

लाद्यपादजो हन्ति पितरं तु द्वितीयजः । मातरं स्वं तृतीयोर्ध्वान् मुहूर्दं तत्तुरी-

दुष्टकालादि-
विशेषेण दान-
निर्णयः ।

आश्लेषाजन-
नफलम् ।

ज्येष्ठाजनने
प्रथमादिचरणे
जननीमात्रादे-
रनिष्टम् ।

अभुक्तमूलज-
न्मनि बालक-
त्यागः ।

यजः ॥ फलं तदेव सार्षर्षे प्रतीपं त्वन्त्यपादतः ॥ ' अथ मूलवृक्षः । जयार्णवे—'मूलं
स्तम्भं त्वचा शाखा पत्रं पुष्पं फलं शिखा । वेदाश्च मुनयश्चैव दिशश्च वसवस्तथा ॥
नन्दा वाणा रसा रुद्रा मूलभेदः प्रकीर्तितः । मूले मूलविनाशाय स्तम्भे हानिर्धन-
क्षयः ॥ त्वचि भ्रातृविनाशाय शाखा मातृविनाशकृत् । पत्रे सपरिवारः स्यात्पुष्पेषु
नृपवल्लभः ॥ फलेषु लभते राज्यं शिखायामल्पजीवितम् ॥ ' अन्यत्र त्वन्यथोक्तम्—
'मूले सप्तघटीषु मूलहननं स्तम्भेष्टसु स्वक्षयं त्वग्निद्वन्द्वविनाशनं च विटपे रुद्रे-
र्हतो मातुलः । पत्रैर्कैः सुकृती तु वाणकुसुमे मन्त्री फले सागरे राजा वह्निशिखाल्प-
मायुरिति सन्मूलाद्विपे स्यात्फलम् ॥ ' भूपालवल्लभः—'वृपालिसिंहेषु घटे च मूलं
दिवि स्थितं युग्मतुलाङ्गनान्त्ये । पातालं मेघधनुःकुलीरनक्रेषु मर्त्येऽपि स्थिति संस्प-
रन्ति ॥ स्वर्गे मूले भवेद्राज्यं पाताले चेदनागमः । मर्त्यलोके यदा मूलं तदा शून्यं
समादिशेत् ॥ ' वशिष्ठः—'नैर्ऋत्यभोज्यतसुतः सुता वा क्षिमादवश्यं श्वशुरं निहन्ति ।
तदन्त्यपादे जनितो निहन्ति तस्योत्क्रमेणाहिभवे कलत्रम् ॥ सुरेशताराजनिता धवा-
ग्रजं द्विदैवताराजनिता तु देवरम् । पुरन्दरर्क्षे जनितः सुतस्तथा स्वस्याग्रजं हन्ति
न पुत्रिका यदि ॥ ' प्रयोगपारिजाते—'मूलजा श्वशुरं हन्ति व्यालजा च तदङ्ग-
नाम् । माहेन्द्रजाग्रजं हन्ति देवरं तु द्विदैवजा ॥ ' नृसिंहप्रसादे—'धवाग्रजं हन्ति
सुरेन्द्रजाता तथैव पद्म्या भगिनी पुमांश्च । द्विदैवजा देवरमाशु हन्याद्भार्यानुजामाशु
निहन्ति सूनुः ॥ पत्न्यग्रजामग्रजं वा हन्ति ज्येष्ठर्क्षजः पुमान् । तथा भार्यास्वसारं
वा क्षालकं वा द्विदैवजः ॥ कन्यका देवरं हन्ति विशाखान्त्यसमुद्भवा । आद्यपाद-
त्रये नैव आद्यभे तु पुमान् भवेत् ॥ न हन्याद्देवरं कन्या तुलामिश्रा द्विदैवजा । तद-
क्षान्तोद्भवा वज्या दुष्टा वृश्चिकपुच्छवत् ॥ चित्राद्यर्धे पुण्यमध्ये द्विपादे पूर्वापादा-
धिष्ण्यपादे तृतीये । जातः पुत्रश्चोत्तराद्ये विधत्ते मातापित्रोर्भ्रातरं बालनाशम् ॥
द्विमासं चोत्तरादोषः पुण्ये चैव त्रिमासकः । पूर्वापादाष्टमे मासि चित्रा पाप्मा-
सिकं फलम् ॥ नवमासं तथाश्लेषा मूले चाष्टकवर्षकम् । ज्येष्ठा पञ्चदशे मासि
पुत्रदर्शनवर्जिता ॥ ' वशिष्ठः—'अतीपातेद्गह्वानिः स्यात्परिधे मृत्युर्मादिशेत् । वै-
धृतौ पितृहानिः स्याच्छ्रेण्डावन्यतां व्रजेत् ॥ मूले समूलनाशः स्यात्कुलनाशो धृतौ
भवेत् । विकृताङ्गश्च हीनश्च संध्ययोरुभयोरपि ॥ पर्वण्यपि प्रसूतौ च सर्वारिष्टभय-
प्रदः । तद्वत्सदन्तजातश्च पादजातस्तथैव च ॥ विपरीतप्रसूतौ तु नाभिनालेन वे-
ष्टितः । राष्ट्रस्य नृपतेश्चैव स्वस्यापि च विनाशकः ॥ तस्माच्छान्तिं प्रकुर्वीत ग्रहाणां
क्रूरचेतसाम् ॥ ' गर्गः—'कृष्णां चतुर्दशीं षोढां कुर्यादादौ शुभं स्मृतम् । द्वितीये
पितरं हन्ति तृतीये हन्ति मातरम् ॥ चतुर्थे मातुलं हन्ति पञ्चमे वंशनाशनम् । षष्ठे
तु धननाशः स्यादात्मनो वंशनाशनम् ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन शान्तिं कुर्याद्विधानतः ॥'

जुहुयात्तत्र समिदाज्यतिलांश्चरुम् ॥ अष्टोत्तरसहस्रं वा शतं वा त्रिशतं तु वा ।
देवताभ्यश्चतुर्वक्त्रादिभ्यो ग्रहपुरःसरम् ॥ ब्रह्मादिमन्त्रैरिन्द्रस्य यत इन्द्र भयामहे ।
ततः स्विष्टकृतं हुत्वा वलिं पूर्णाहुतिं ततः ॥ अभिषेकं कुडुम्बस्य कृत्वाचार्यं प्रपू-
जयेत् । हिरण्यं धेतुरेका च ऋत्विजां दक्षिणा ततः ॥ आज्यस्य वीक्षणं कृत्वा आ-
न्तिपाठं तु कारयेत् । प्रतिमां गुरवे दत्वा उपस्कारसमन्विताम् ॥ ब्राह्मणान् भोज-
येच्छक्त्या दीनानाथांश्च तर्पयेत् । एवं शान्तिविधानेन सर्वारिष्टं प्रलीयते ॥' इति ।
अन्येषु मूलाद्यृक्षेषु शान्त्यादि प्रयोगपारिजाते मत्कृते शान्तिरत्ने च ज्ञेयम् ॥

मिताक्षरायां मार्कण्डेयः—'रक्षणीया तथा पृष्ठी निशा तत्र विशेषतः । रात्रौ
पृष्ठी-जन्मदा-
दिदेवतापूजनम्। जागरणं कार्यं जन्मदानां तथा वलिः ॥ पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्च नृत्य-
गीतैश्च योपितः । रात्रौ जागरणं कुर्युर्दशम्यां चैव सूतके ॥' व्यासः—
'सूतिकावासनिलया जन्मदा नाम देवताः । तासां यागनिमित्तं तु शुद्धिर्जन्मनि
कीर्तिता ॥ प्रथमे दिवसे पष्ठे दशमे चैव सर्वदा । त्रिष्वेतेषु न कुर्वीत मृतकं पुत्रज-
न्मनि ॥' अपरार्के ब्राह्मे—'कन्याश्चतस्रो राकाद्या वातघ्नी चैव पञ्चमी । क्रीडनार्था
च बालानां पृष्ठी च शिशुरक्षिणी ॥ खड्गे तु पूजनीया वै वैश्यैर्ब्राह्मणैर्द्विजातिभिः ॥'
राकानुमतिः सिनीवाली कुहूरिति चतस्रः कन्या इत्यर्थः ॥

अथ दत्तपुत्रपरिग्रहविधिः । पारिजाते शौनकः—'अपुत्रो मृतपुत्रो वा पु-
त्रार्थं समुपोष्य च । वाससी कुण्डले दत्त्वा उष्णीषं चाङ्गुलीयकम् ॥
दत्तकग्रहण-
विधिः । बन्धूनन्नेन संभोज्य ब्राह्मणांश्च विशेषतः । अन्वाधानादि यत्तन्त्रं
कृत्वाज्योत्पवनान्तकम् ॥ दातुः समक्षं गत्वा तु पुत्रं देहीति याचयेत् । दाने स-
मर्थो दातास्मै ये यज्ञेनेति पञ्चभिः ॥ देवस्यत्वेति मन्त्रेण हस्ताभ्यां परिगृह्य च ।
अङ्गादङ्गेत्यृचं जह्वा आघ्राय शिशुमूर्धनि ॥ गृहमध्ये तमाघ्राय चरुं हुत्वा विधा-
नतः । यस्त्वा हृदेत्यृचा चैव तुभ्यमग्न ऋचैकया ॥ सोमोदददित्येताभिः प्रत्यृचं प-
ञ्चभिस्तथा । स्विष्टकृदादिहोमं च कृत्वा शेषं समापयेत् ॥' स च—'ब्राह्मणानां
सपिण्डेषु कर्तव्यः पुत्रसंग्रहः । तदभावेऽसपिण्डो वा अन्यत्र तु न कारयेत् ॥'
मिताक्षरादौ तु व्याहृतिभिराज्येन होम उक्तः । स च होमोत्तरं जलपूर्वकं देयः,
न वाङ्मात्रेण । 'व्याहृतिभिर्हुत्वा प्रतिगृहीयात्' इति वशिष्टोक्तेः । 'माता पिता
वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि । सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दन्निमः सुतः ॥' इति मनु-
क्तेः । तत्रैव वशिष्टः—'न त्वेवैकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृहीयाद्वा, न स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रतिगृही-
याद्वा, अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुः' इति । इदं च भर्तृसत्त्वे । अन्यथा—'दद्यान्माता पिता वा यं
स पुत्रो दन्निमः स्मृतः ।' इति वत्सव्यासवचोविरोधः स्यात् । दानं प्रतिग्रहोपलक्षणम् ।

यत्तु समन्त्रकहोमस्य पुत्रप्रतिग्रहाद्भवात् व्याहृत्यादिमन्त्रपाठे च स्त्रीशूद्रयोरनधिकारात् तयोर्दत्तकः पुत्रो न भवत्येवेति शुद्धिविवेके रुद्रधरेणोक्तम् । वाचस्पतिश्चैव मेवाह । तन्न । भर्तुरनुज्ञया स्त्रिया अपि प्रतिग्रहोक्तेः । यद्यपि मेधातिथिना भार्यात्वददृष्टरूपं दत्तकत्वं होमसाध्यमुक्तम् । स्त्रियाश्च होमासंभवस्तथापि व्रतादिविप्रद्वारा होमादि कारयेदिति हरिनाथादयः । संबन्धतत्त्वेऽप्येवम् । एवं शूद्रस्यापि । ‘स्त्रीशूद्रश्च सधर्माणम्’ इति स्मृतेः । अत एव शूद्रकर्तृकहोमो विप्रद्वारैव पराशरेणोक्तः । ‘दक्षिणार्थं तु यो विप्रः शूद्रस्य जुहुयाद्विः । ब्राह्मणस्तु भवेच्छूद्रः शूद्रस्तु ब्राह्मणो भवेत् ॥’ अत्र माधवाचार्यः—‘यो विप्रः शूद्रदक्षिणामादाय तदीयं हविः शान्तिपुष्ट्यादिसिद्धये वैदिकैर्मन्त्रैर्जुहोति तस्य विप्रस्यैव दोषः । शूद्रस्तु होमफलं लभेतैव’ इति व्याचक्षे । दत्तके विशेषः कालिकापुराणे—‘पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते । आचूडान्तं न पुत्रः सः पुत्रतां याति चान्यतः ॥ चूडोपायनसंस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः । दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते ॥ ऊर्ध्वं तु पञ्चमाद्वर्षान्न दत्ताद्याः सुता नृप ॥ गृहीत्वा पञ्चवर्षीयं पुत्रेष्टिं प्रथमं चरेत् ॥’ पञ्चमोर्ध्वं तु स्वदानेच्छोरेव दानं न चान्यथा । ‘विक्रयं चैव दानं च न नेयाः स्युरनिच्छवः । दाराः पुत्राश्च सर्वस्वमात्मनैव तु योजयेत् ॥’ इति हेमाद्रिमाधवधृतव्यासदक्षादिवचनात् । यच्च याज्ञवल्क्यः—‘स्वकुटुम्बाविरोधेन देयं दारसुतादृते ।’ इति । तदूर्ध्वं स्वदानानिच्छुपुत्रपरम् । तेन सर्वस्वदाने स्वदानेच्छुदारपुत्रदानं सिद्धम् । यत्तु विश्वजिदधिकरणं पठे । तत्र पुत्रादीनां ज्ञातित्वेन स्वशब्दवाच्यत्वात् पुत्रत्वेन दानमाशङ्कानिराकृतम् । जन्यपुंस्त्वस्य दानेनानिष्यत्तेः । दासत्वेन दानं भवत्येव । तस्माद्यथेष्टविनियोगार्हत्वं स्वत्वं भवत्येव । पुत्रे स्वत्वाभावं वदन् पुत्रक्रयविक्रयादिशुनःशेषविक्रयादिश्रौतलिङ्गादासक्रयविक्रयादिव्यवहारायोगात् मूर्ख एव । ‘यो नहिग्रभायारणः सुशेवोन्वोदर्यो मनसा मन्तवा उ’ इति श्रुतौ दत्तकनिषेधः । सोऽप्यौरसातिशयार्थः । अन्यथा शुनःशेषादिप्रतिग्रहश्रौतलिङ्गविरोधापत्तेः । ‘उपेयां तव पुत्रताम्’ इत्युक्तेः । इदं च श्रौतलिङ्गं स्वयंदत्तक्रीतपरम्, न दत्तकपरम् । द्वादशविधपुत्रमध्ये ‘दत्तात्मा तु स्वयं दत्तः, क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः’ इति याज्ञवल्क्येन तयोर्दत्तकाद्भेदोक्तेः । तयोश्च ‘दत्तौ रसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः’ इति कलौ निषेधात् । तेन संस्कारोत्तरं स्वयं क्रीतौ न भवतः । तदुत्तरं दत्तको न भवत्येवेति सिद्धम् ॥

अथ यमलयोः संस्कारक्रमार्थं ज्येष्ठकनिष्ठभाव उच्यते । मनुः—‘पुत्रः कनिष्ठो

यमलसंस्कारे
ज्येष्ठकनिष्ठत्वम्।

ज्येष्ठायां कनिष्ठायां च पूर्वजः । कथं तयोर्विभागः स्यादिति चेत्सं-
शयो भवेत् ॥ सहशः स्त्रीभजातानां पुत्राणामविशेषतः । न मातृतो
ज्यैष्ठ्यमस्ति जन्मतो ज्यैष्ठ्यमुच्यते ॥' तेन कनिष्ठायां पूर्वजात एव ज्येष्ठो न ज्ये-
ष्ठायां पथाज्जात इत्यर्थः । स एव श्राद्धाधिकारी । 'जन्मज्येष्ठेन चाह्वानं सुव्र-
ह्मण्यास्वपि स्मृतम् । यमयोश्चैव गर्भेषु जन्मतो ज्येष्ठता मता ॥' देवलः—'यस्य
जातस्य यमयोः पश्यन्ति प्रथमं सुखम् । संतानः पितरश्चैव तस्मिन् ज्यैष्ठ्यं प्रति-
ष्ठितम् ॥' भागवते तु—'द्वौ तदा भवतो गर्भौ सूतिर्वेशविपर्ययात् ।' इत्युक्तेः
पश्चादुत्पन्नस्य ज्यैष्ठ्यमुक्तम् । अत्र देशाचारतो व्यवस्था । पूर्वमेव तु युक्तम् 'गर्भा-
ष्टमे' इत्यादौ विशेषनिर्देशे एव गर्भग्रहणं नान्यत्र । अन्यथा तद्वैयर्थ्यात् ॥

अथ सूतिकास्नानम् । ज्योतिषे—'करेन्द्रभाग्यानि लवासवान्त्यमैत्रेन्दवाभिशु-
बभेहि पुंसाम् । तिथावरिके शुभमामनन्ति प्रसूतिकास्नानविधिं मुनीन्द्राः ॥'

अथ नामकर्म । मदनरत्ने बृहस्पतिः—'द्वादशे दशमे वापि जन्मतोपि त्रयो-
दशे । षोडशे विंशतौ चैव द्वात्रिंशे वर्णतः क्रमात् ॥' याज्ञवल्क्यः—
नामकर्मविधिः । 'अहन्येकादशे नाम' हेमाद्रौ भविष्ये—'नामधेयं दशम्यां तु द्वा-
दश्यां मासि केचन । अष्टादशेऽहनि तथा वदन्त्यन्ये मनीषिणः ॥' दशम्यामती-
तायामिति ज्ञेयम् । 'आशौचापगमे नामधेयम्' इति विष्णुक्तेः । गृह्यपरिशिष्टेपि—
'जननादशरात्रे व्युष्टे शतरात्रे संवत्सरे वा नामकरणम्' । व्युष्टेऽतीते । ज्योतिर्नि-
बन्धे गर्गः—'अमासंक्रान्तिविध्यादौ मासकालेपि नाचरेत् ॥' श्रीधरः—'मित्रादि-
त्यमघोत्तराशतभिषक् स्वातीधनिष्ठाच्युतप्राजेशाभिशशाङ्कपौर्णदिनकृत्पुण्येषु राशौ
स्थिरे । छिद्रां पञ्चदशीं विहाय नवमीं शुद्धेष्टमे भार्गवज्ञाचार्यामृतपादभागदिवसे
नामानि कुर्याच्छिशोः ॥' मनुः—'शर्मन्तं ब्राह्मणस्य स्याद्वर्मन्तं क्षत्रियस्य तु ।
वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य प्रेप्यसंयुतम् ॥' मदनरत्ने नारदीये—'सूतकान्ते नाम-
कर्म विधेयं स्वकुलोचितम् । नाम पूर्वं तु मासस्य मङ्गलं सुसमाक्षरैः ॥' तत्रैव
गार्ग्यः—'मासनाम गुरोर्नाम दद्याद्बालस्य वै पिता ॥' स्मृतिसंग्रहे—'कुण्डोऽन-
न्तोच्युतश्चक्री वैकुण्डोऽयं जनार्दनः । उपेन्द्रो यज्ञपुरुषो वासुदेवस्तथा हरिः ॥
योगीशः पुण्डरीकाक्षो मासनामान्यनुक्रमात् ॥' अत्र मार्गशीर्षादित्रैत्रादिर्वा क्रम
इति मदनरत्ने । 'तन्मासनाम प्रथमं दद्यात्संयुज्य चैव हि । देवालयगजाश्वानां
वृक्षाणां वापिकूपयोः ॥ सर्वापणानां पुण्यानां विहार्योपितां नृणाम् । काव्यानां
च कवीनां च पश्वादीनां च सर्वशः ॥ राजप्रासादवास्तूनां नामकर्म विशिष्यते ॥'
नाक्षत्रमपि नाम कार्यम् । 'अभिवादनीयं च समीक्षेत तन्मातापितरौ विद्यातामो-

पनयनात् ' इत्याश्वलायनोक्तेः । ' कुलदेवतानक्षत्रसंबद्धं पिता नाम कुर्यात् ' इति मदनरत्ने शङ्खोक्तेः । तच्च नक्षत्रपादाक्षराद्याक्षरं कुर्यादित्युक्तं परिशिष्टे । ' तदक्षरादिकं नाम यस्मिन् धिष्ण्ये यदक्षरम् । ' इति । सुदर्शनभाष्ये तु—' रोरेममृज्येविषु वृद्धिरादौ घ्रान्त्ये च वान्त्ये श्रवशाश्वयुक्षु । शेषेषु नाम्बोः कपरः स्वरान्त्यः स्वाप्थोरदीर्घः सविसर्ग इष्टः ॥ ' इत्युक्तम् । घ्रान्त्येति प्रौष्ठपदेत्यत्रादौ घ्रात्परे च वृद्धिः प्रौष्ठपाद इति । अन्त्यमपभरणीशब्दः श्रुतायुक्तः । तत्र श्रवणादौ च वादिवृद्धिः । अपभरण आपभरण इत्यादि । मदनरत्ने वशिष्टः—' जन्माहे द्वादशाहे वा दशाहे वा विशेषतः । उत्तरारेवतीहस्तमूलपुण्याः सवारुणाः ॥ श्रवणादितिमैत्रं च स्वाती मृगशिरस्तथा । प्राजापत्यं धनिष्ठा च प्रशस्ता नामकर्मणि ॥ '

अथ दोलारोहः । पारिजाते बृहस्पतिः—' दोलारोहस्तु कर्तव्यो दशमे द्वादशेपि वा । षोडशे दिवसे वापि द्वाविंशे दिवसेपि वा ॥ ' ज्योतिर्निबन्धे—' करत्रये वैष्णवरेवतीषु दितिद्वये वाश्विनकध्रुवेषु । कुर्याच्छिशूनां नृपतेष्व तद्द्वन्द्वोलनं वै सुखिनो भवन्ति ॥ ' तत्रैव—' आन्दोलाशयने पुंसो द्वादशो दिवसः शुभः । त्रयोदशस्तु कन्याया न नक्षत्रविचारणा ॥ अन्यस्मिन् दिवसे चेत्स्यात्तिर्यगास्ये प्रशस्यते ॥ '

अथ दुग्धपानम् । नृसिंहः—' एकत्रिंशद्दिने चैव पयः शङ्गेन पाययेत् । अन्नप्राशननक्षत्रे दिवसोदयरानिषु ॥ '

अथ कर्णवेधः । मदनरत्ने वशिष्टश्रीधरौ—' मासे षष्ठे सप्तमे वाष्टमे वा वेध्यौ कर्णौ द्वादशे षोडशेहि । मध्येनाहः पूर्वभावेन रात्रौ नक्षत्रं द्वे द्वे तिथी वर्जयित्वा ॥ ' अत्र जन्ममासो वर्ज्यः । ज्योतिर्निबन्धे गर्गः—' मासे षष्ठे सप्तमे वाप्यष्टमे मासि वत्सरे । कर्णवेधं प्रशंसन्ति पुष्ट्यायुःश्रीविवृद्धये ॥ ' मदनरत्ने—' प्रथमे सप्तमे मासि अष्टमे दशमेथ वा । द्वादशे च तथा कुर्यात्कर्णवेधं शुभावहम् ॥ ' हेमाद्रौ व्यासः—' कार्तिके पौषमासे वा चैत्रे वा फाल्गुनेपि वा । क-

१—एतत्पूर्वमन्योऽपि विशषस्तेनोक्त—' द्वयक्षरं चतुरक्षरं वा । द्वयक्षरं प्रतिष्ठाकामश्चतुरक्षरं मद्भवर्चसकामः । युग्मानि त्वेव पुत्राम् अयुजानि स्त्रीणाम् ' इति । अत्र नारायणीयवृत्ति—' द्वे अक्षरे यस्य सद् द्वयक्षरं व्यञ्जनमपरिमितम् । चतुरक्षरं वा उक्तलक्षणं नाम कुर्युः । मद्रं देवमवः, मवनायः नागदेव इन्द्रदत्त देवदत्त इत्येव लक्षणानि नामानि भवन्ति । अक्षरं चतुरक्षरं वेति यदुक्तं तत्काम्यमपीत्याह—(अक्षरमिति) प्रतिष्ठात्रद्वयवर्चसे च कुमारस्य । तत्स्वस्कारत्वात् न कर्तुं । अथवा युग्मानि युग्माक्षराणि पुसां नामधेयानि भवन्ति । एवकारोऽवधारणार्थः । कथं युग्ममेवाद्विधेयं न पूर्वाणि लक्षणानीति । तेन शिवदत्तः नागदत्तः देवस्वामी वसुधर्मा रुद्रः जनार्दनः वेदधोयः पुरावरः विष्णुधर्मा इत्यादि सिद्धम् । अयुजान्ययुग्माक्षराणि स्त्रीणां नामानि भवन्ति । सुभद्रा सावित्री सत्यदा वसुदा इत्यादि ' इति ।

र्णवेधं प्रशंसन्ति शुरुपक्षे शुभे दिने ॥' श्रीधरः—'हरिहयकरचित्रासौम्यपौष्णोत्तरायादितिवसुषु घटालीसिंहवज्र्ये सुलग्ने । शशिगुरुबुधकाव्यानां दिने पूर्वरिक्तारहिततिथिषु शुद्धे नैवने कर्णवेधः ॥' मदनरत्ने बृहस्पतिः—'द्वितीया दशमी पष्ठी सप्तमी च त्रयोदशी । द्वादशी पञ्चमी शस्ता तृतीया कर्णवेधने ॥ सौवर्णो राजपुत्रस्य राजती विप्रवैश्ययोः । शूद्रस्य चायसी सूची मध्यमाष्टाङ्गुलात्मिका ॥' हेमाद्रौ देवलः—'कर्णरन्ध्रे रवेच्छाया न विशेषग्रजन्मनः । तद्दृष्ट्वा विलयं यान्ति पुण्यौघाश्च पुरातनाः ॥' शङ्खः—'अङ्गुष्ठमात्रमुपिरौ कर्णौ न भवतो यदि । तस्मै श्राद्धं न दातव्यं दत्तं चेदासुरं भवेत् ॥'

अथ ताम्बूलभक्षणम् । चण्डेश्वरः—'सार्धमासद्वये दद्यात्ताम्बूलं प्रथमं शिशोः ।
 सार्धमासद्वये ताम्बूलदानम् । कर्पूरादिकसंमिश्रं विलासाय हिताय च ॥ मूलार्कचित्रकरतिष्पहरीन्द्रभेषु पौष्णे तथा मृगशिरोदितिवासवेषु । अर्केन्दुजीवभृगुबोधनवासरेषु ताम्बूलभक्षणविधिर्मुनिभिः प्रदिष्टः ॥'

अथ निष्क्रमणम् । ज्योतिर्निबन्धे—'तृतीये वा चतुर्थे वा मासि निष्क्रमणं भवेत् ॥' यमः—'ततस्तृतीये कर्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम् । चतुर्थे मासि कर्तव्यं शिशोश्चन्द्रस्य दर्शनम् ॥' अत्र—'सूर्येन्द्रोः कर्मणी ये च तयोः श्राद्धं न विद्यते ।' इति छन्दोगपरिशिष्टात् 'छन्दोगानां निष्क्रमणे वृद्धिश्राद्धं नास्ति' इति कल्पतरुः । व्यासः—'मैत्रे पुष्यपुनर्वसुप्रथमभे पौष्णेऽनुकूले विधौ हस्ते चैव सुरेश्वरे च मृगभे तारासु शस्तासु च । कुर्यान्निष्क्रमणं शिशोर्बुधगुरौ शुक्रे विरिक्ते तिथौ कन्याकुम्भतुलामृगारिभवने सौम्यग्रहालोकिते ॥' मदनरत्ने—'अन्नप्राशनकाले वा कुर्यान्निष्क्रमणक्रियाम् ॥' विष्णुधर्मे—'दिगीशानां दिने तत्र तथा चन्द्रार्कयोर्द्विजः । पूजनं वासुदेवस्य गगनस्य च कारयेत् ॥ वह्निर्निष्कासयेद्देहात् शङ्खपुण्याहनिस्वनैः ॥ चन्द्रार्कयोर्दिगीशानां दिशां च गगनस्य च । निक्षेपार्थमिमं दक्षि ते मे रक्षन्तु सर्वदा ॥ अग्रमत्तं प्रमत्तं वा दिवारात्रमथापि वा । रक्षन्तु सततं सर्वे देवाः शक्रपुरोगमाः ॥' माधवीये मार्कण्डेयः—'अग्रतोयप्रविन्यस्य शिल्पभाण्डानि सर्वशः । शस्त्राणि चैव वस्त्राणि ततः पश्येत्तु लक्षणम् ॥ प्रथमं यत्स्पृशेद्भालस्ततो भाण्डं स्वयं तदा । जीविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति ॥' इति ॥

१—इदं च वाक्यं परिसंख्याविधया । 'शिशोर्विवर्धनं कार्यं यावदामरणक्षमम् ।' इति संस्कारकौस्तुभोक्तविष्णुधर्मोक्तवाक्यतो यथेच्छामरणानुकूल्येनाहुष्ठाधिकच्छिद्रनिरासार्थम् । न तु विधयाऽङ्गुष्ठमात्रच्छिद्रविध्यर्थम् । तथा सति सूर्यच्छायाप्रवेशानुकूलच्छिद्रनियामकदेवलवाक्यवैयर्थ्यापत्तिः ।

अथोपवेशनम् । प्रयोगपारिजाते पात्रे विष्णुधर्मे च—‘पञ्चमे च तथा मासि
 पञ्चमे मास्युप- भूमौ तमुपवेशयेत् । तत्र सर्वे ग्रहाः शस्ता भौमोप्यत्र विशेषतः ॥
 वेशनम् । उत्तरात्रितयं सौम्यं पुष्यर्क्षं शक्रदैवतम् । प्राजापत्यं च हस्तश्च श-
 स्तमाश्विनमित्रभम् ॥ वाराहं पूजयेद्देवं पृथिवीं च तथा द्विजम् । रक्षैनं व-
 सुधे देवि सदा सर्वगतं शुभे ॥ आयुःप्रमाणं सकलं निक्षिपस्व हरिमिये ।
 अचिरादायुपस्त्वस्य ये केचित्परिपन्थिनः । जीवितारोग्यवित्तेषु निर्दहस्वाचिरेण
 तान् । वरेण्याशेषभूतानां माता त्वमसि कामधुक ॥ अजरा चाप्रमेया च सर्वभू-
 तनमस्कृता ॥ चराचराणां भूतानां प्रतिष्ठानाव्यया हसि । कुमारं पाहि मातस्त्वं
 ब्रह्मा तदनुमन्यताम् ॥’

अथान्नप्राशनम् । पारिजाते नारदः—‘जन्मतो मासि पष्ठे स्यात्सौरेणाच्चा-
 शनं परम् । तदभावेष्टमे मासि नवमे दशमेपि वा ॥ द्वादशे वापि कु-
 पष्ठे मास्यत्र प्राशनविधिः । र्वात प्रथमान्नाशनं परम् । संवत्सरे वा संपूर्णे केचिदिच्छन्ति पण्डि-
 ताः ॥’ मदनरत्ने लौगाक्षिः—‘पष्ठेन्नप्राशनं जातेषु दन्तेषु वा’ इति । शङ्खः—‘सं-
 वत्सरेन्नप्राशनमर्धसंवत्सरे वा’ इति । ज्योतिर्निबन्धे नारदः—‘पष्ठे वाप्यष्टमे मासि
 पुंसां स्त्रीणां तु पञ्चमे । सप्तमे मासि वा कार्यं नवान्नप्राशनं शुभम् ॥ रिक्तां दिन-
 क्षयं नन्दां द्वादशीमष्टमीममाम् । त्यक्त्वान्यतिथयः प्रोक्ताः सितजीवज्ञवासराः ॥
 चन्द्रवारं प्रशंसन्ति कृष्णे चान्त्यत्रिकं विना ॥’ श्रीधरः—‘आदित्यतिथ्यवस्तुसौ-
 म्यकरानिलाश्विचित्राजविष्णुवरुणोत्तरपौष्णमित्राः । बालान्नभोजनविधौ दशमे
 विशुद्धे छिद्रां विहाय नवमीं तिथयः शुभाः स्युः ॥’ वशिष्ठः—‘बालान्नभुक्तौ व्र-
 तधन्वने च राजाभिपेके खलु जन्मधिष्ण्यम् । शुभं त्वनिष्टं सततं विवाहे सीमन्तया-
 चादिषु मङ्गलेषु ॥’ मार्कण्डेयविष्णुधर्मयोः—‘ब्रह्माणं शंकरं विष्णुं चन्द्राकौ च
 दिगीश्वरान् । भुवं दिशश्च संपूज्य हुत्वा बहौ तथा चरुम् ॥ देवतापुरतस्तस्य धा-
 त्व्युत्सङ्गतस्य च । अलंकृतस्य दातव्यमन्नं पात्रे सकाञ्चनम् ॥ मध्वाज्यदधिसंयुक्तं
 प्राशयेत्पायसं तु वा ॥’ इति ॥

अथाब्दपूर्तिः । व्यवहारनिर्णये—‘नवाम्बरधरो भूत्वा पूजयेच्च चिरायुपम् ।
 अब्दपूर्तौ मार्क- मार्कण्डेयं नरो भक्त्या पूजयेत्प्रयतस्तथा ॥ ततो दीर्घायुषं व्यासं
 ण्डेयादिपूजनम् । रामं द्रौणिं कृपं बलिम् । प्रह्लादं च हनूमन्तं विभीषणमथार्चयेत् ॥
 स्यनक्षत्रं जन्मतिथिं प्राप्य संपूजयेन्नरः । पृष्टीं च दधिभक्तेन वर्षे वर्षे

र्णवेधं प्रशंसन्ति शुक्लपक्षे शुभे दिने ॥ ' श्रीधरः—' हरिहयकरचित्रासौम्यपौष्णोत्तरायादिति वसुपु षट्कालीसिंहवज्ये सुलग्ने । शशिशुरुधकाव्यानां दिने पूर्वविरक्तारहिततिथिषु शुद्धे नैधने कर्णवेधः ॥ ' मदनरत्ने बृहस्पतिः—' द्वितीया दशमी षष्ठी सप्तमी च त्रयोदशी । द्वादशी पञ्चमी शस्ता तृतीया कर्णवेधने ॥ सौवर्णो राजपुत्रस्य राजती विप्रवैश्ययोः । शूद्रस्य चायसी सूची मध्यमाष्टाङ्गुलात्मिका ॥ ' हेमाद्रौ देवलः—' कर्णरन्ध्रे रवेच्छाया न विशेषग्रजन्मनः । तद्दृष्ट्वा विलयं यान्ति पुण्यौघाश्च पुरातनाः ॥ ' शङ्खः—' अङ्गुष्ठमात्रमुपिरौ कर्णौ न भवतौ यदि । तस्मै श्राद्धं न दातव्यं दत्तं चेदासुरं भवेत् ॥ '

अथ ताम्बूलभक्षणम् । चण्डेश्वरः—' सार्धमासद्वये दद्यात्ताम्बूलं प्रथमं शिशोः ।
 सार्धमासद्वये ताम्बूलदानम् । कर्पूरादिकसंमिश्रं विलासाय हिताय च ॥ मूलार्कचित्रकरतिप्यहरीन्द्रमेषु पौष्णे तथा मृगशिरोदितिवासवेषु । अर्केन्दुजीवमृगवोधनवासरेषु ताम्बूलभक्षणविधिर्मुनिभिः प्रदिष्टः ॥ '

अथ निष्क्रमणम् । ज्योतिर्विवन्ये—' तृतीये वा चतुर्थे वा मासि निष्क्रमणं भवेत् ॥ ' यमः—' ततस्तृतीये कर्त्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम् । चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोश्चन्द्रस्य दर्शनम् ॥ ' अत्र—' भूर्येन्द्रोः कर्मणी ये च तयोः श्राद्धं न विद्यते । ' इति छन्दोगपरिशिष्टात् ' छन्दोगानां निष्क्रमणे वृद्धिश्राद्धं नास्ति ' इति कल्पतरुः । व्यासः—' मैत्रे पुण्यपुनर्वसुप्रथमभे पौष्णेऽनुकूले विधौ हस्ते चैव सुरेश्वरे च मृगभे तारासु शस्तासु च । कुर्यान्निष्क्रमणं शिशोर्विधगुरौ शुक्ले विरिक्ते तिथौ कन्याकुम्भतुलामृगारिभवने सौम्यग्रहालोकिते ॥ ' मदनरत्ने—' अन्नप्राशनकाले वा कुर्यान्निष्क्रमणक्रियाम् ॥ ' विष्णुधर्म—' दिगीशानां दिने तत्र तथा चन्द्रार्कयोर्द्विजः । पूजनं वासुदेवस्य गगनस्य च कारयेत् ॥ वहिर्निष्कासयेद्देहात् शङ्खपुण्याहनिस्वनैः ॥ चन्द्रार्कयोर्दिगीशानां दिशां च गगनस्य च । निक्षेपार्थमिमं दक्षि ते मे रक्षन्तु सर्वदा ॥ अप्रमत्तं प्रमत्तं वा दिवारात्रमथापि वा । रक्षन्तु सततं सर्वे देवाः शक्रपुरोगमाः ॥ ' माधवीये मार्कण्डेयः—' अग्रतोऽथ प्रविन्यस्य शिल्पभाण्डानि सर्वशः । शस्त्राणि चैव वस्त्राणि ततः पश्येत्तु लक्षणम् ॥ प्रथमं यत्स्पृशेद्भालस्ततो भाण्डं स्वयं तदा । जीविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति ॥ ' इति ॥

१—इदं च वाक्यं परिसंख्याविधया । ' शिशोर्विवर्धने कार्यं यावदाभरणसमम् । ' इति संस्कारकौस्तुभोक्तविष्णुधर्मोक्तवाक्यतो यथेच्छाभरणानुकूल्येनाद्बुद्धाधिकच्छिद्रनिरासार्थम् । न तु विधयाऽहुष्णमात्रच्छिद्रविध्यर्थम् । तथा सति सूर्यच्छायाप्रवेशादनुकूलच्छिद्रनिग्रामकदेवलवाक्यवैयर्थ्यापत्तिः ।

पुनः पुनः ॥' तिथितत्त्वे एतन्नामभिस्तिलहोमोप्युक्तः । आदित्यपुराणे—' स-
र्वैश्च जन्मदिवसे स्नातैर्मङ्गलवारिभिः । गुरुदेवाग्निविमाथ पूजनीयाः प्रवव्रतः ॥
स्वनक्षत्रं च पितरौ तथा देवः प्रजापतिः । प्रतिसंवत्सरं यन्नात्कर्चव्यश्च महोत्सवः ॥'
कुल्यचिन्तामणौ—' गुडदुग्धतिलान्दद्याद्धस्ते ग्रन्थौ च वन्दयेत् । गुग्गुलुं निम्ब-
सिद्धार्थदूर्वागोरोचनादिकम् ॥ संपूज्य भानुविघ्नेशौ महर्षिं प्रार्थयेदिदम् । चिरंजीवी
यथा त्वं भो भविष्यामि तथा मुने ॥ रूपवान् वित्तवान् चैव श्रिया युक्तश्च सर्वदा ।
मार्कण्डेय नमस्तेस्तु सप्तकल्पान्तजीवन ॥ आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थं मसीद भगवन् मुने ।
चिरंजीवी यथा त्वं तु मुनीनां प्रवर द्विज ॥ कुरुष्व मुनिशार्दूल तथा मां चिरजी-
विनम् । मार्कण्डेय महाभाग सप्तकल्पान्तजीवन ॥ आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थं मस्माकं व-
रदो भव । सतिलं गुडसंमिश्रमञ्जल्यर्थमिति पयः ॥ मार्कण्डेयाद्वरं लब्ध्वा पिबाम्या-
युर्विष्टब्धये ॥' इति पयः पिबेत् । तिथितत्त्वे स्कान्दे—' खण्डनं नखकेशानां मैथु-
नाध्वगमौ तथा । आमिषं कलहं हिंसां वर्षष्टब्धौ विवर्जयेत् ॥' तत्रैव दीपिकायाम्—
' कृतान्तकुजयोर्वारे यस्य जन्मतिथिर्भवेत् । अनृक्षयोगसंभासौ विघ्नस्तस्य पदे
पदे ॥' कृतान्तः शनिः । 'तस्य सर्वोपधिक्षानं गुरुदेवाग्निपूजनम् ॥' वृद्धमनुः—
' मृते जन्मनि संक्रान्तौ श्राद्धे जन्मदिने तथा । अस्पृश्यस्पर्शने चैव न स्नापादुष्ण-
वारिणा ॥' अत्र जन्मतिथिरौदयिकी ग्राह्या । 'युगाद्या वर्षष्टब्धिश्च सप्तमी पार्वती-
प्रिया । रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता ॥' इति कुल्यतत्त्वार्णवे वचनात् ।
विशेषो मत्कृतशूद्रधर्मे श्रेयः ॥

अथ कटिसूत्रम् । प्रयोगपारिजाते ब्राह्मे—' प्रतिसंवत्सरान्तर्गते वक्ष्ये नृणां विधिं
परम् । दत्त्वा गोभूहिरण्यादि तथा स्वर्णादिनिर्मितम् ॥ वर्ध्नीयात्क-
टिसूत्रं च वासः संगृह्य नूतनम् । दूर्वाङ्कुरैरथाज्येन चरुणा वा पि-
नाकिनम् । आयुष्यहोमं कृत्वा च तर्पयेत् पितृदेवताः ॥

अथ चौलम् । प्रयोगपारिजाते षड्गुरुशिष्यः—' जाताधिकाराज्जन्मादितृतीये
द्वे तु चौलकम् । आद्येन्द्रे कुर्वते केचित्पञ्चमेन्द्रे द्वितीयके ॥ उपनीत्या
सहैवेति विकल्पाः कुलधर्मतः ॥' वृहस्पतिः—' तृतीयेन्द्रे शिशोर्ग-
र्भाज्जन्मतो वा विशेषतः । पञ्चमे सप्तमे वापि स्त्रियाः पुंसोपि वा समम् ॥' तत्रैव
नारदः—' जन्मतस्तु तृतीयेन्द्रे श्रेष्ठमिच्छन्ति पण्डिताः । पञ्चमे सप्तमे वापि जन्मतो
मध्यमं भवेत् ॥ अधर्मं गर्भतः स्यात्तु नवमैकादशेपि वा ॥' इति । पारिजाते बृह-
स्पतिः—' उत्तरायणगे सूर्ये विशेषात्सौम्यगोलके । शुक्लपक्षे शुभं प्रोक्तं कृष्णपक्षे
शुभेतरम् ॥ अशुभान्यत्रिभागः स्यात्कृष्णपक्षे त्रिधाकृते ।' तत्रैव वशिष्ठः—' द्वित्रि-

चौलविधिः]

तृतीयः परिच्छेदः ।

पञ्चमसप्तम्यामेकादश्यां तथैव च । दशम्यां च त्रयोदश्यां कार्यं क्षौरं विजानता ॥' नृसिंहीये—' पष्ठ्यष्टमी चतुर्थी च नवमी च चतुर्दशी । द्वादशी दर्शपूर्णं द्वे प्रतिपच्चैव निन्दिताः ॥ ' वशिष्ठः—' रवेरङ्गारकस्यैव सूर्यपुत्रस्य चैव हि । निन्दिता दिवसाः क्षौरे शेषाः कार्यकराः स्मृताः ॥' ज्योतिर्निबन्धे बृहस्पतिः—' पापग्रहाणां वारादौ विप्राणां शुभदं रवौ । क्षत्रियाणां क्षमासूनौ विदूशूद्राणां शनौ शुभम् ॥ हस्ताश्वि-
विष्णुपौष्णाश्च श्रविष्ठादित्यपुष्यभम् । सौम्यचित्रे नवक्षौरे उत्तमा नव तारकाः ॥ त्रीण्युत्तराणि वायव्यं रोहिणी वारुणं तथा । क्षौरे पण्मध्यमाः प्रोक्ताः शेषा द्वादश गर्हिताः ॥ निधने जन्मनक्षत्रे वैनाशे चन्द्रमेष्टमे । विपत्करे वधे क्षौरं मृत्यरे च विवर्जयेत् ॥' अत्र लग्नशुद्धिरन्ये च योगा ज्योतिर्विज्ञेयो ज्ञेयाः । अन्ये च वि-
शेषाः श्मश्रुकर्मनिर्णये वक्ष्यन्ते । एतच्च शिशोर्मातरि गर्भिण्यां न कार्यम् । तदाह ज्योतिर्निबन्धे मनदरत्ने च वृद्धगार्ग्यः—' पुत्रचूडाकृतौ माता यदि सा गर्भिणी भवेत् । शस्त्रेण मृत्युमामोति तस्मात्क्षौरं विवर्जयेत् ॥' अस्यापवादमाह तत्रैव ना-
रदः—' सूनोर्मातरि गर्भिण्यां चूडाकर्म न कारयेत् । पञ्चाब्दात् प्रागथोर्ध्वं तु गर्भि-
ण्यामपि कारयेत् ॥ यदि गर्भविपत्तिः स्याच्छिशोर्वा मरणे यदि । सहोपनीत्या कुर्याच्चेत्तदा दोषो न विद्यते ॥' बृहस्पतिः—' गर्भिण्यां मातरि शिशोः क्षौरकर्म न कारयेत् । व्रताभिषेक एवं स्यात्कालो वेदव्रतेष्वपि ॥' अभिषेकः समावर्तनम् ।
' गर्भिण्यामपि पञ्चमासपर्यन्तं न दोषः' इत्युक्तं सुहूर्तदीपिकायां गर्भेण । ' पञ्च-
ममासादूर्ध्वं मातुर्गर्भस्य जायते मृत्युः' इति । मदनरत्ने बृहस्पतिः—' पुत्रचूडाकृतौ माता गर्भिणी यदि वा भवेत् । विपद्यते गुरुस्तत्र दम्पती शिशुरब्दतः ॥ गर्भे मातुः कुमारस्य न कुर्याच्चौलकर्म तु । पञ्चमासादधः कुर्यादत ऊर्ध्वं न कारयेत् ॥' गर्गः—' ज्वरस्थोत्पादनं यस्य लग्नं तस्य न कारयेत् । दोषनिर्गमनात्पश्चात्स्वस्थो धर्मं समाचरेत् ॥' लग्नमिति मङ्गलोपलक्षणम् । ज्योतिर्गर्गः—' विवाहोत्सवयज्ञेषु माता यदि रजस्वला । तदा स मृत्युमामोति पञ्चमं दिवसं विना ॥' वशिष्ठः—' यस्य माङ्गलिकं कार्यं तस्य माता रजस्वला ।' अर्थं तदेव । तत्रैव बृहस्पतिः—' प्राप्तमभ्युदयश्राद्धं पुत्रसंस्कारकर्मणि । पत्नी रजस्वला चेत्स्यान्न कुर्यात्तपिता तदा ॥' पितेति कर्तुमानोपलक्षणम् । संकटे तु वाक्यसारे उक्तम् । ' अलाभे सुसुहूर्तस्य रजोदोषे हुपस्थिते । श्रियं संपूज्य विधिवत्ततो मङ्गलमाचरेत् ॥' एतच्च मण्डनो-
त्तरं न कार्यम् । ' न मण्डनाच्चापि हि मुण्डनं च गोत्रैकतायां यदि नाब्दभेदः ।' इति मदनरत्ने वशिष्ठोक्तेः । तत्रैव कात्यायनः—' कुले ऋतुत्रयादर्वाङ् मण्डनान्न तु मुण्डनम् । प्रवेशान्निर्गमो नेष्टो न कुर्यान्मङ्गलत्रयम् ॥' तथा वृद्धमनुः—' एकमातु-

स्कामं दशमेऽन्नाद्यकाममेकादश इन्द्रियकामं द्वादशे पशुकाममुपनयेत् । ' गौणकालमाह मनुः—'आ षोडशाह्नाह्णस्य सावित्री नातिवर्तते । आ द्वाविंशात् क्षत्रवन्धोरा चतुर्विंशतेर्विशः ॥ ' ज्योतिर्निबन्धे—'अग्रजा बाहुजा वैश्याः स्वावधेरुर्ध्वमन्दतः । अकृतोपनयाः सर्वे वृषला एव ते स्मृताः ॥ ' गर्गः—'विप्रं वसन्ते क्षितिर्पनिदाधे वैश्यं घनान्ते व्रतिर्न विदध्यात् । माघादिशुक्लान्तिकपञ्चमासाः साधारणा वा सकलद्विजानाम् ॥ ' हेमाद्रौ ज्योतिषे—'माघादिषु च मासेषु मौज्जी पञ्चषु शस्यते ॥ ' कालादर्शे वृद्धगार्ग्यः—'माघादिमासपट्टके तु मेखलाबन्धनं मतम् । चूडाकरणमन्त्रं च श्रावणादौ विवर्जयेत् ॥ ' मैत्रेयसूत्रेपि—'वसन्तो ग्रीष्मः शरत् इत्युतवो वर्णानुपूर्व्येण माघादिषण्मासा वा सर्ववर्णानामेतदुदगयनमनयोर्विकल्पः' इति । अत्रेदं तत्त्वम्—नात्र वसन्तेनोत्तरायणस्य संकोचः । श्राद्धदर्शस्यापराहविधिनैवाधाने वसन्तादेः । कृत्तिकादिनेव सायंप्रातर्विधिना यावज्जीवविधेरिव युक्तः । आद्ययोः परस्परव्यभिचारान्नियमः । अन्ये निमित्ते साङ्गकर्मोक्तेः कालापेक्षा । इह तूत्तरायणं विना वसन्तस्याभावान्न नियमः, न वा निमित्तत्वम् । नचैकं वृणीत इतिवदवयुत्यानुवादः । तद्वद्वाक्यभेदापरिहारात् । उत्तरायणविधिवैयर्थ्याच्चतुर्कल्पोयमिति । माघ आदिर्येषां पञ्चानां एवं पट्ट । पारिजाते वृहस्पतिः—'क्षपचापकुलीरस्थो जीवोप्यशुभगोचरः । अतिशोभनतां दद्याद्विवाहोपनयादिषु ॥ ' वृत्तशते—'न जन्मधिष्ण्ये न च जन्ममासे न जन्मकालीयदिने विदध्यात् । ज्येष्ठे न मासि प्रथमस्य सूनोस्तथा सुताया अपि मङ्गलानि ॥ ' राजमार्तण्डः—'जातं दिनं दूषयते वशिष्ठो वृष्टौ च गर्गो नियतं दशात्रिः । जातस्य पक्षं किल भागुरिश्च शेषाः प्रशस्ताः खलु जन्ममासि ॥ जन्ममासे तिथौ भे च विपरीतदले सति । कार्यमङ्गलमित्याहुर्गर्गभार्गवशौनकाः ॥ जन्ममासनिषेधेपि दिनानि दश वर्जयेत् । आरभ्य जन्मदिवसाच्छुभाः स्युस्तिथयोपरे ॥ ' ग्रन्थान्तरे—'व्रते जन्मत्रिस्वारिस्थो जीवोऽपीष्टोऽर्चनात्सकृत् । शुभोतिकाले तुर्याष्टव्ययस्थो द्विगुणार्चनात् ॥ शुद्धिर्नैव गुरोर्यस्य वर्षे प्राप्तेऽष्टमे यदि । चैत्रे मीनगते भानौ तस्योपनयनं शुभम् ॥ जन्ममादष्टमे सिंहे नीचे वा शत्रुभे गुरौ । मौज्जीवन्यः शुभः प्रोक्तश्चैत्रे मीनगते रवौ ॥ ' नारदः—'बालस्य बलहीनोपि शान्त्या जीवो बलप्रदः । यथोक्तवत्सरे कार्यमनुक्ते चोपनायनम् ॥ ' शान्तिश्चाग्रे वक्ष्यते । ज्योतिर्निबन्धे वृत्सिंहः—'तृतीया पञ्चमी षष्ठी द्वितीया चापि सप्तमी । पक्षयोरुभयोश्चैव विशेषेण सुपूजिताः ॥ धर्मकामौ सिते पक्षे कृष्णे च प्रथमा तथा । शुक्लत्रयोदर्शी केचिदिच्छन्ति मुनयस्तथा ॥ ' टोडरानन्दे वशिष्ठः—'नैमित्तिकमनध्यायं कृष्णे च प्रतिपदिनम् । मेखलाबन्धने शस्तं

चौले वेदव्रतेष्वपि ॥ प्रशस्ता प्रतिपत्कृष्णे न पूर्वा परसंयुता ॥' एतदतीतकाल-
 स्यार्तस्य बटोरुपनयनविषयम् । 'प्रशस्ता प्रतिपत्कृष्णे कदाचिच्छुभगे विधौ ।
 चन्द्रे बलयुते लग्नवर्षाणामपि लङ्घने ॥' इति व्यासोक्तेरित्याहुः । एवं सप्त-
 म्यपि । तस्या गलग्रहलोकेः । बृहस्पतिः—'शुक्लपक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णथान्त्यत्रिकं
 विना ॥' तथा—'मिथुने संस्थिते भानौ ज्येष्ठमासो न दोषकृत् ॥' मदनरत्ने
 नारदः—'विनर्तुना वसन्तेन कृष्णपक्षे गलग्रहे । अपराह्णे चोपनीतः पुनःसंस्का-
 रमर्हति ॥' अपराह्णस्त्रैधाविभक्तदिनतृतीयांश इत्युक्तं तत्रैव । वसन्ते गलग्रहो न
 दोषायेत्यर्थः । नारदः—'कृष्णपक्षे चतुर्थी च सप्तम्यादि दिनत्रयम् । त्रयोदशीचतुष्कं
 च अष्टावेते गलग्रहाः ॥' वशिष्ठः—'पापांशकगते चन्द्रे अरिनीचस्थितेपि च । अनध्याये
 चोपनीतः पुनःसंस्कारमर्हति ॥ अनध्यायस्य पूर्वद्युस्तस्य चैवापरेऽहनि । व्रतबन्धं विसर्गं
 च विद्यारम्भं न कारयेत् ॥' राजमार्त्तण्डः—'आरम्भानन्तरं यत्र प्रत्यारम्भो न सि-
 द्ध्यति । गर्गादिमुनयः सर्वे तमेवाहुर्गलग्रहम् ॥' ज्योतिर्निबन्धे—'अष्टकास्तु च सर्वास्तु
 युगमन्वन्तरादिषु । अनध्यायं प्रकुर्वीत तथा सोपपदास्वपि ॥' सोपपदास्तु स्मृत्यर्थ-
 सारे—'सिता ज्येष्ठे द्वितीया च आश्विने दशमी सिता । चतुर्थी द्वादशी भावे एताः
 सोपपदाः स्मृताः ॥' एवं प्रदोषदिनं वर्ज्यम् । प्रदोषस्वरूपमाह गोभिलः—'पष्टी च
 द्वादशी चैव अर्धरात्रौ ननाडिका । प्रदोषमिह कुर्वीत तृतीया तु न यामिका ॥' ज्यो-
 तिर्निबन्धे व्यासः—'या चैत्रवैशाखसिता तृतीया माघस्य सप्तम्यथ फाल्गुनस्य । कृष्णे
 तृतीयोपनये प्रशस्ता प्रोक्ता भरद्वाजमुनीन्द्रमुख्यैः ॥' अत्रापि कृष्णप्रतिपदज्ज्ञेयम् ।
 यत्तु बृहद्दाम्भ्यः—'अनध्याये प्रकुर्वीत यस्तु नैमित्तिको भवेत् । सप्तमी माघशुक्ले तु
 तृतीया चाक्षया तथा । बुधत्रयेन्दुवाराश्च शस्तानि व्रतबन्धने ॥' इति तत्प्राय-
 श्चित्तार्थोपनयनविषयम् । 'स्वाध्यायवियुजो घस्ताः कृष्णप्रतिपदादयः । प्रायश्चि-
 त्तनिमित्ते तु मेखलाबन्धने मताः ॥' इति तेनैवोक्तेरिति निर्णयामृतकालादर्शौ ।
 यद्यप्यधोवेतपूर्वस्थेऽनुक्ता अनिरुक्तं परिदानं कालश्चेत्याश्रयायनेन पुनरुपनयने
 कालनियम उक्तः, तथापि निमित्तान्तरमेव सः । तदानीमकरणे तु पूर्वोक्तकालो
 ज्ञेयः । प्रतिवेदमुपनयने कालानियम इति तु युक्तम् । गर्गः—'ग्रहे रवीन्द्रोरवनि-
 प्रकम्पे केतूद्गमोल्कापतनादिदोषे । व्रते दशाहानि वदन्ति तज्ज्ञास्त्रयोदशाहानि
 वदन्ति केचित् ॥' संकटे तु चण्डेश्वरः—'दाहे दिशां चैव धराप्रकम्पे वज्रप्रपातेऽथ
 विदारणे च । केतौ तथोल्कांशुकणप्रपाते ज्येष्ठे न कुर्याद्भ्रतमङ्गलानि ॥' तत्रैव—
 'वेदव्रतोपनयने स्वाध्यायाध्ययने तथा । न दोषो यजुषां सोपपदास्वध्ययनेपि

च ॥ ' हेमाद्रौ ज्योतिषे—' हस्तत्रये पुष्यधनिष्ठयोश्च पौष्णाभिसौम्यादिति विष्णु-
 भेषु । शस्ते तिथौ चन्द्रवलेन युक्ते कार्यौ द्विजानां व्रतबन्धमोक्षौ ॥ ' ज्योतिर्नि-
 वन्धे नारदः—' श्रेष्ठान्त्यर्कत्रयान्त्येज्यचन्द्रादित्युत्तराणि च । विष्णुत्रयाभिमित्रा-
 क्षयोनिभान्युपनायने ॥ ' बृहस्पतिः—' त्रिपूतरेषु रोहिण्यां हस्ते मैत्रे च वासवे ।
 त्वाष्ट्रे सौम्यपुनर्वसोरुत्तमं ह्युपनायनम् ॥ ' ज्योतिर्निवन्धे—' पूर्वाहस्तत्रये सार्पश्रु-
 तिमूलेषु बहुचाम् । यजुषां पौष्णमैत्रार्कादित्यपुष्यमृदुध्रुवैः ॥ सामगानां हरीशार्क-
 वसुपुष्योत्तराभिमैः । धनिष्ठादिति मैत्रार्केष्विन्दुपौष्णेप्यथर्वणाम् ॥ ' राजपार्त-
 ण्डस्तु ब्राह्मणस्य पुनर्वसुं निषेधयति । ' ताराचन्द्रानुकूलेषु ग्रहाब्देषु शुभेष्वपि ।
 पुनर्वसौ कृतो विप्रः पुनःसंस्कारमर्हति ॥ ' ज्योतिर्निवन्धे नारदः—' सर्वेषां
 जीवशुक्रज्ञवाराः प्रोक्ता व्रते शुभाः । चन्द्रार्कौ मध्यमौ ज्ञेयौ सामवाहुजयोः कुजः ॥
 शाखाधिपतिवारश्च शाखाधिपचलं तथा । शाखाधिपतिलग्नं च दुर्लभं त्रितयं व्रते ॥ '
 शाखाधिपाश्च रत्नसंग्रहे—' ऋगथर्वसामयजुषामधिपा गुरुसौम्यभौमसिताः । जीवसितौ
 विष्णोर्वाक्षस्यारोणगू विशां चन्द्रः ॥ ' इति । पारिजाते बृहस्पतिः—' बहुचानां गुरोर्वारि-
 यजुर्वेदजुषां बुधे । सामगानां घरासूनोरथर्वविदुषां रवेः ॥ ' अत्र लग्नशुद्ध्यादि
 दैवज्ञेभ्यो ज्ञेयम् । विस्तरभयान्नोच्यते । लल्लः—' व्रतेऽह्नि पूर्वसंध्यायां चारिदो यदि
 गर्जति । तद्दिने स्यादनध्यायो व्रतं तत्र विवर्जयेत् ॥ ' ज्योतिर्निवन्धे—' नान्दी-
 श्राद्धं कृतं चेत्स्यादनध्यायस्त्वकालिकः । तदोपनयनं कार्यं वेदारम्भं न कारयेत् ॥ '
 एतद्बहुचातिरिक्तानाम् । तेषां तद्दिने वेदारम्भाभावात् । अतस्तेषामुपनयनं न भ-
 वत्येव । ऐतरेयोपनिषदि—' मृगादिज्येष्ठान्तं वर्षर्तुः । तं विना वर्षादौ त्रिरात्रम-
 नध्यायः ' इति वेदभाष्ये उक्तम् । ' एतच्च प्रातस्तनिते सायं स्तनिते तु दिवैव चरं
 श्रपयित्वा सायंसंध्योत्तरं होमं कुर्यात् । ' न संध्यागर्जिते काले न दृष्ट्युत्पातदूषिते ।
 ब्रह्मौदनं पचेदग्नौ पक्वं चेन्न निवर्तते ॥ ब्रह्मौदनं पचेदग्नौ पक्वमन्नं न दुप्यति ॥ '
 इति संग्रहोक्तेः ' इति प्रयोगरत्ने भट्टचरणाः ॥

अत्र शान्तिरप्युक्ता नृसिंहप्रसादे—' ब्रह्मौदनविधेः पूर्वं प्रदोषे गर्जितं यदि ।
 तदा विघ्नकरं ज्ञेयं बहोरध्ययनस्य तत् ॥ तस्य शान्तिप्रकारं तु वक्ष्ये
 शास्त्रानुसारतः । प्रधानं पायसं साज्यं द्रव्यं शान्तियज्ञौ भवेत् ॥
 सूक्तं बृहस्पतेर्विद्वान् पठेत् प्रज्ञाविहृद्भ्ये । गायत्री चैव मन्त्रः स्यात् प्रायश्चित्तं तु
 सर्पिषा ॥ धेनुं सबत्सकां दद्यादाचार्याय पयस्विनीम् । ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चा-
 त्ततो ब्रह्मौदनं चरेत् ॥ '

उपनयने चाधिकारिणो माधवीये वृद्धमनुनोक्ताः—‘पिता पितामहो भ्राता
 ज्ञातयो गोत्रजाग्रजाः । उपायनेऽधिकारी स्यात् पूर्वाभावे परः परः ॥’
 उपनयने पि-
 प्रायधिकारिणः । प्रयोगरत्ने—‘पितैवोपनयेत् पुत्रं तदभावे पितुः पिता । तदभावे पि-
 तुर्भ्राता तदभावे तु सोदरः ॥’ पितेति विप्रपरं, न क्षत्रियादेः । तेषां पुरोहित एव ।
 उपनयनस्य दृष्टार्थत्वात् । तेषां चाध्यापनेऽनधिकारात् । अत्र पितृव्यस्य ज्येष्ठभ्रात्र-
 भावेऽधिकारः । ‘असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।’ इति याज्ञवल्क्यो-
 क्तेः । तेनेदमविभक्तपरम् । पूर्वं तु विभक्तपरम् । मातू रजोदोषे तु प्रागुक्तम् ॥

अथ षण्ठमूकादीनां विशेषः । प्रयोगपारिजाते ब्राह्मे—‘ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो
 ब्राह्मणः स इति श्रुतिः । तस्माच्च षण्ठबधिरकुञ्जवामनपङ्कषु ॥
 षण्ठबधिरा-
 दीनां संस्काराः । जडगद्गदरोगार्तशुष्काङ्गविकलाङ्गिषु । मत्तोन्मत्तेषु मूकेषु शयनस्थे
 निरिन्द्रिये ॥ ध्वस्तपुंस्त्वेषु चैतेषु संस्काराः स्युर्यथोचितम् । मत्तोन्मत्तौ न संस्का-
 र्याविति केचित् प्रचक्षते ॥ कर्मस्वनधिकाराच्च पातित्यं नास्ति चैतयोः । तदपत्यं
 च संस्कार्यमपरे त्वाहुरन्यथा ॥ संस्कारमन्त्रहोमादीन् करोत्याचार्य एव तु । उप-
 नेयांश्च विधिवदाचार्यस्य समीपतः ॥ आनीयामिसमीपं वा सावित्रीं स्पृश्य वा
 जपेत् । कन्यास्वीकरणादन्यत्सर्वं विभेण कारयेत् ॥ एवमेव द्विजैर्जाती संस्कार्यौ
 कुण्डगोलकौ ॥’ इति । स्मृत्यर्थसारेण्येवम् । कुण्डगोलकयोः संस्कार्यत्वं श्राद्धे
 निषेधश्च क्षेत्रजपुत्रविषयः । अन्यस्य ‘विद्वांस्येप विधिः स्मृतः’ इति वचनात्
 अब्राह्मण्येनोपनयनाद्यप्राप्तेरित्यपरार्कः । उपनयनं च कुमारं भोजयित्वा कार्यम् ।
 ‘प्रागेवैनं तदहर्भोजयन्ति’ इति मदनपारिजाते गोभिलोक्तेः । गायत्र्युपदेशश्चोत्त-
 रतोमेः कार्यः । ‘उत्तरेणाग्निमुपविशतः । प्राङ्मुख आचार्यः । प्रत्यङ्मुख इतरोऽ-
 धीहि भोः’ इति सांख्यायनसूत्रोक्तेः । यद्यपि कात्यायनेन—‘अथास्मै सावित्री-
 मन्वाहोत्तरतोमेः प्रत्यङ्मुखाय’ इत्युक्त्वा—‘दक्षिणतस्तिष्ठत आसीनाय वैके’ इति
 विकल्प उक्तः, तथापि कातीयानामेव सः । बहुचानां सूत्तर एव वेदैक्यात् । भिक्षार्या
 विशेषमाह कात्यायनः—‘मातरमेवाग्रे भिक्षेत’ । पराशरमाधवीये—‘मातरं वा स्वसारं
 वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् । भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं न विमानयेत् ॥’

अथ संस्कारलोपे शौनकः—‘आरभ्याधानमा चौलात् कालेऽतीते तु कर्मणाम् ।
 संस्कारलोपे
 प्रायश्चित्तम् । व्याहृत्याग्निं तु संस्कृत्य हुत्वा कर्म यथाक्रमम् ॥ एतेष्वेकैकलोपे तु
 पादकुच्छ्रं समाचरेत् । चूडायामर्धकुच्छ्रं स्यादापदि त्वेवमीरितम् ॥
 अनापदि तु सर्वत्र द्विगुणं द्विगुणं चरेत् ॥’ पारिजाते कात्यायनः—‘लुप्ते कर्मणि
 सर्वत्र प्रायश्चित्तं विधीयते । प्रायश्चित्ते कृते पश्चाद्भुतं कर्म समाचरेत् ॥’ स्मृत्यर्थ-

सारे चैवम् । कारिकायां तु—‘ प्रायश्चित्ते कृतेऽतीतिं लुप्तं कर्म कृताकृतम् । ’ इत्यु-
क्तम् । ‘ प्रायश्चित्ते कृते पश्चादतीतमपि कर्म वै । कार्यमित्येक आचार्या नेत्यन्ये तु
विपश्चितः ॥ ’ इति । त्रिकाण्डमण्डने तु—‘ कालातीतेषु कार्येषु मासवत्स्वपरेषु च ।
कालातीतानि कृतैव विदध्यादुत्तराणि तु ॥ ’ तत्र सर्वेषां तन्त्रेण नान्दीश्राद्धं कृ-
र्यात् । देशकालकर्त्रेणैव । ‘ गणशः क्रियमाणानां मातृणां पूजनं सकृत् । सकृ-
देव भवेच्छ्राद्धमादौ न पृथगादिषु ॥ ’ इति छन्दोगपरिशिष्टात् । एतद्ब्रह्मनामपत्यानां
युगपत्संस्कारकरणविषयमिति बोधदेवः । अतीतसंस्काराणां युगपत्करण इत्यन्ये ।
तत्रापि चौलस्योपनीत्या सहेति पक्षे उपनीतिदिन एवानुष्ठानं न पूर्वदिने । सहस्रस्य
दिवसैक्ये सन्निकृष्टतरत्वात् । वृद्धाचारोऽप्येवम् ॥

उपनीतिदिने मध्याह्नसंध्यामाह पारिजाते जैमिनिः—‘ यावद् ब्रह्मोपदेशस्तु ता-
वत्संध्यादिकं च न । ततो मध्याह्नसंध्यादि सर्वं कर्म समाचरेत् ॥ ’
इति । ब्रह्म गायत्री । यत्तु वचनम्—‘ उपायने तु कर्तव्यं सायंसंध्ये
उपासनम् । आरभेद्ब्रह्मयज्ञं तु मध्याह्ने तु परेऽहनि ॥ ’ इति । तच्छा-
स्त्रान्तरविषयमिति पारिजातः । विकल्प इति युक्तं पश्यामः । उपनयनाग्निस्त्रिरात्रं
धार्यः । ‘ त्र्यहमेतमग्निं धारयन्ति ’ इत्यापस्तम्बोक्तेः । वौधायनसूत्रे तु सदा धार-
णमप्युक्तम्—‘ उपनयनादिरग्निष्टोमोपासनमित्याचक्षते । पाणिग्रहणादित्येके नित्यो-
धार्योऽनुगतो निर्मन्थ्यः ’ इति । इदं जातारणिपक्षे । अन्यथा मन्थनासंभवात् ॥

ब्रह्मयज्ञे विशेषमाह तत्रैव जैमिनिः—‘ अनुपाकृतवेदस्य कर्तव्यो ब्रह्मयज्ञकः । वे-
दस्थाने तु सावित्री गृह्यते तत्समासतः ॥ ’ इति । येषां तद्दिन एव वेदारम्भस्तेषां
नेदमिति दिक् ॥

अथ ब्रह्मचारिधर्माः । याज्ञवल्क्यः—‘ मधुमांसाञ्जनोच्छिष्टशुष्कस्त्रीप्राणिर्हिस-
नम् । भास्करालोकनाश्लीलपरिवादादि वर्जयेत् ॥ ’ मनुः—‘ अभ्य-
ङ्गमञ्जनं चाङ्गोरूपानच्छत्रधारणम् । ’ वर्जयेदिति प्रकृतम् । पारि-
जाते कौर्मै—‘ नादर्शं चैव वीक्षेत नाचरेदन्तधावनम् । गुरुच्छिष्टं भेष-
जार्थं प्रयुञ्जीत न कासतः ॥ ’ एतन्निषिद्धमध्यादिविषयम् । अन्यस्य गुरुच्छिष्टस्य
सर्वदा प्राप्तेः । ‘ स चेद्वाधीयीत कामं गुरोरुच्छिष्टं भेषजार्थं सर्वं प्राश्नीयात् । ’
इति वशिष्टोक्तेः । ज्येष्ठभ्रातुरित्यपि ज्ञेयम् । ‘ पितुर्ज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भो-
ज्यम् ’ इत्यापस्तम्बोक्तेः । गुरुपुत्रे तु स्मृत्यन्तरे उक्तम्—‘ गुरुबहुरुपुत्रः स्यादन्य-
त्रोच्छिष्टभोजनात् ॥ ’ प्रचेताः—‘ ताम्बूलाभ्यञ्जनं चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् ।
यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत् ॥ ’ यमः—‘ मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं

ब्रह्मचारिण
कर्तव्याकर्तव्य
नि० ।

च नित्यशः । कौपीनं कटिसूत्रं च ब्रह्मचारी तु धारयेत् ॥ अग्नीन्धनं भैक्ष्यचर्या-
मधःशय्यां गुरोर्हितम् ॥ ' कुर्यादिति शेषः ॥

मेखलामाहाश्वलायनः—' तेषां मेखला मौञ्जी ब्राह्मणस्य, धनुर्ज्या क्षत्रियस्यावी
वैश्यस्य ' इति । आचार्यः—' त्रिवृता मेखला कार्या त्रिवारं स्यात्समावृता । तद्ब्र-
^{ब्राह्मणादिभेदेन मेखलाभेदाः ।} न्थयस्त्रयः कार्याः पञ्च वा सप्त वा पुनः ॥ ' मनुः—' मौञ्जी त्रिवृत्समा-
श्लक्षणा कार्या विमस्य मेखला । त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभि-
रेव वा ॥ मौञ्ज्यभावे तु कर्तव्या कुशाश्मन्तकबल्वजैः ॥ ' अत्र प्रवरसंख्यानियम
इति वृद्धाः ।

अथ दण्डाः । मनुः—' ब्राह्मणो वैल्वपालाशौ क्षत्रियो वाटखादिरौ । पैप्पलो-
^{दण्डग्रहणे विशेषः ।} दुम्बरौ वैश्यो दण्डानर्हन्ति धर्मतः ॥ ' एषामभावे गौतमः—' यक्षियो
वा सर्वेषां मूर्धललाटनासाप्रमाणः ' इति ॥

अजिनमाहाश्वलायनः—' अहतेन वाससा संवीतमैणेयेन वाऽजिनेन ब्राह्मणं रौ-
^{अजिनग्रहण निर्णयः ।} रवेण क्षत्रियमाजेन वैश्यम् ' इति । यद्यप्यैणेयशब्देन मृगीचर्मैवोच्यते
' एण्या दब् ' इति पाणिनिस्मृतेः, ' ऐणेयमेण्याश्चर्मोद्यमेणस्यैणमु-
भे त्रिषु । ' इति अमरकोशाच्च । तथापि ' कृष्णरुखस्तान्यजिनानि ' इति शङ्खोक्तेः,
' सर्वेषां वा रौरवम् ' इति यमोक्तेश्च मृगचर्मणा सह विकल्पो ज्ञेयः । वस्त्राजिन-
योस्तु विकल्पः । ' कार्पासं वा विकृतम् ' इति गौतमोक्तेः ॥

अथ यज्ञोपवीतम् । मनुः—' कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्ध्ववृत्तं त्रिवृत् ॥ ' पारि-
^{यज्ञोपवीत धारणविधिः ।} जाते देवलः—' कार्पासक्षौमगोवालक्षणवल्बवृणादिकम् । यथासंभवतो
धार्यमुपवीतं द्विजातिभिः ॥ शुचौ देशे शुचिः सूत्रं संहताङ्गुलिमूलके । आ-
वर्त्य पणवत्या तन्निगुणं कृत्य यन्नतः ॥ अङ्गुलिङ्गकैस्त्रिभिः सम्यक् प्रक्षाल्योर्ध्ववृत्तं त्रिवृत् ।
अप्रदक्षिणमावृत्य सावित्र्या त्रिगुणीकृतम् ॥ ततः प्रदक्षिणावर्त्तं समं स्यान्नवसूत्रकम् ।
त्रिरावेष्ट्य दृढं बद्ध्वा ब्रह्मविष्ण्वीश्वरान्नमेत् ॥ ' तन्नवतन्तु कार्यम् । ' सावित्र्या त्रिगुणं
कुर्यान्नवसूत्रं तु तद्ववेत् । ' इति तेनैवोक्तेः । छन्दोगपरिशिष्टे—' त्रिवृदूर्ध्ववृत्तं कार्यं
तन्तुत्रयमधोवृत्तम् । त्रिवृत्तं चोपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते ॥ ' ऊर्ध्ववृत्तं दक्षिणं
करमूर्ध्वं कृत्वा वलितम् । भृगुः—' वामावर्त्तवलितं त्रिगुणं कृत्वा दक्षिणावर्त्तवलितं त्रि-
गुणं कार्यम् । ' स एकस्तन्तुरेवं त्रितन्तुकमित्यर्थः । कात्यायनः—' पृष्ठदेशे च नाभ्यां
च धृतं यद्विन्दते कटिम् । तद्धार्यमुपवीतं स्यान्नातिलम्बं नचोच्छ्रितम् ॥ ' वशिष्ठः—
' नाभेरूर्ध्वमनायुष्यमधो नाभेस्तपःक्षयः । तस्मान्नाभिसमं कुर्यादुपवीतं विचक्षणः ॥ '
पारिजाते देवलः—' उपवीतं बटोरेकं द्वे तथेतरयोः स्मृते । एकमेव यतीनां स्यादिति

शास्त्रस्य निश्चयः ॥' स एव—'वह्नि वाऽऽयुष्कामस्य' । तत्र मन्त्रमाह स एव—'य-
ज्ञोपवीतमिति वा व्याहृत्या वापि धारयेत् ॥' हेमाद्रौ—'यज्ञोपवीते द्वे धार्ये श्रौते
स्मार्ते च कर्मणि । तृतीयमुत्तरीयार्थे वस्त्राभावे तदिष्यते ॥' देवलः—'सावित्र्या
दशकृत्वोऽद्भिर्मन्त्रिताभिस्तदुक्षयेत् । विच्छिन्नं चाप्यधो यातं शुक्ला निर्मितमुत्सृ-
जेत् ॥' मनुः—'मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् । अप्सु मास्य चिनष्टानि
गृहीतान्यानि मन्त्रतः ॥'

अथैतल्लोपे प्रायश्चित्तम् । मनुः—'अकृत्वा भैक्ष्यचरणमसमिध्य च पावकम् । अ-
नातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेत् ॥' अमत्या आपदि त्यागे तु
यज्ञोपवीतलो-
पे प्रायश्चित्तम् । याज्ञवल्क्यः—'भैक्ष्याग्निकार्ये त्यक्त्वा तु सप्तरात्रमनातुरः । कामाव-
कीर्ण इत्याभ्यां जुहुयादाहुतिद्वयम् ॥ उपस्थानं ततः कुर्यात्समासिञ्चन्त्यनेन तु ।'
मन्त्रास्तु मिताक्षरायां ज्ञेयाः । सकृल्लोपे तु ऋग्विधाने—'मानस्तोके जपेन्मन्त्रं श-
तसंख्यं शिवाळये । अग्निकार्ये विना भुक्तौ न पापं ब्रह्मचारिणः ॥' स्मृत्यर्थसारे
तु संध्याग्निकार्यलोपे स्नात्वाऽष्टसहस्रं जपः । भिक्षालोपेऽष्टशतम् । अभ्यासे द्विष्ट-
णम् । पुनः संस्कारश्चेत्युक्तम् ॥

अपरार्के संवर्तः—'यः संध्यां चैव नोपास्ते अग्निकार्यं यथाविधि । गायत्र्यष्टस-
हस्रं तु जपेत्स्नात्वा समाहितः ॥' अग्निकार्यं संध्याद्वये कार्यम् । 'अग्निकार्यं ततः
कुर्यात्संध्ययोरुभयोरपि ।' इति याज्ञवल्क्योक्तेः । सायमेव वा । 'सायमेव वा-
ग्निमिन्धीतेत्येके' इति लौगाक्षिणोक्तेः । पारिजाते वृद्धशातातपः—'ब्रह्मचारी तु
योऽश्रीयान्मधु मांसं तथैव च । प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं व्रतशेषं समापयेत् ॥' ऋग्वि-
धाने—'तं वो धिया जपेन्मन्त्रं लक्षं चैव शिवाळये । ब्रह्मचारी स्वधर्मेण न्यूनं चेत्
पूर्णमेति तत् ॥' स्त्रीसङ्गे तु मनुः—'अवकीर्णौ तु कामेन गर्दभेन चतुष्पथे । स्था-
लीपाकविधानेन यजेद्वै निर्ऋतिं निशि ॥' विस्तरस्तु मिताक्षरादौ ज्ञेयः । उपवी-
तनाशे तु हारीतः—'मनोव्रतपतीभिश्चतस्र आज्याहुतीर्हुत्वा पुनः प्रतीयात् ।' त-
त्रैव मरीचिः—'ब्रह्मसूत्रं विना भुङ्क्ते विष्मूत्रे कुरुतेऽथ वा । गायत्र्यष्टसहस्रेण प्राणा-
यामेन शुद्ध्यति ॥' मनुः—'मोक्षब्दं कीर्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादने । आयु-
ष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने । आकारश्चास्य नाम्नोन्ते वाच्यः पूर्वा-
क्षरः प्लुतः ॥' शर्मन्निति नकारात् पूर्व इत्यर्थः । अभिवादने प्रत्यभिवादनादौ वि-
शेषः स्मृत्यर्थसारे पारिजातादौ ज्ञेयः । यमः—'ज्यायानपि कनीयांसं संध्यायाम-
भिवादयेत् । विना शिष्यं च पुत्रं च दौहित्रं दुहितुः पतिम् ॥'

अथ पुनरुपनयनम् । पारिजाते शातातपः—'लशुनं गृजनं जग्ध्वा पलाण्डं च

लशुनादिनि
विद्वन्मन्त्रे पुन-
रुपनयनम् ।

तथा शुनम् । उष्ट्रमानुपकेभाश्वरासभीक्षीरभोजनात् ॥ उपायनं पुनः
कुर्यात्तप्तकृच्छ्रं चरेन्मुहुः ॥' इति । हेमाद्रौ वृद्धमनुः—'जीवन्यदि
समागच्छेद् घृतकुम्भे निमज्ज्य च । उद्धृत्य स्नापयित्वास्य जातक-
र्मादि कारयेत् ॥' तत्रैव पात्रे—'प्रेतशय्याप्रतिग्राही पुनःसंस्कारमर्हति ।' चन्द्रि-
कार्या बौधायनः—'सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रांस्तथा मृत्यन्तवासिनः । अङ्गवङ्गकलिङ्गांश्च
गत्वा संस्कारमर्हति ॥' हेमाद्रौ प्रायश्चित्तकाण्डे वृद्धगौतमः—'खरमुष्ट्रं च महिषम-
नडाहमजं तथा । वस्तमारुह्य मुखजः क्रोशे चान्द्रं विनिर्दिशेत् ॥' मार्कण्डेयः—
'खरमारुह्य विप्रस्तु योजनं यदि गच्छति । तप्तकृच्छ्रत्रयं प्रोक्तं शरीरस्य विशोध-
नम् ॥ पुनर्जन्म प्रकुर्वीत घृतगर्भविधानतः ॥' मदनरत्ने मिताक्षरायां च स्नानमा-
त्रमुक्तम् । मनुः—'अज्ञानात्प्राश्य विष्णूत्रं सुरासं सृष्टमेव च । पुनःसंस्कारमर्हन्ति त्रयो
वर्णा द्विजातयः ॥' मिताक्षरायां पराशरः—'यः मृत्यवसितो विप्रः प्रव्रज्यात्तो वि-
निर्गतः । अनाशकनिवृत्तश्च गार्हस्थ्यं चेचिकीर्षति ॥ संचरेत्रीणि कृच्छ्राणि त्रीणि
चान्द्रायणानि च । जातकर्मादिभिः सर्वैः संस्कृतः शुद्धिमाप्नुयात् ॥' बौधायनसू-
त्रम्—'अथोपनीतस्य व्रतानि भवन्ति नान्यस्योच्छिष्टं भुञ्जीतान्यत्र पितृज्येष्ठाभ्यां
न स्त्रिया सह भुञ्जीत मधुमांसश्चादसूतकान्नानि दशासंधिनीक्षीरं छाकनिर्यासौ
विलापनं गणान्नं गणिकान्नमित्येतेषु पुनःसंस्कारः ।' प्रतिपिद्धदेशगमनमित्येके ।
अथाप्युदाहरन्ति—'सौराष्ट्रसिन्धुसौवीरमवन्तीं दक्षिणापथम् । एतानि ब्राह्मणो
गत्वा पुनःसंस्कारमर्हति ॥' 'अथ पुनःसंस्कारं व्याख्यास्यामो देवयजनप्रभृत्य-
धिसुखात् कृत्वा पालाशीं समिधमाज्येनाऽङ्कत्वाभ्याधाय वाचयति—'पुनस्ता-
दित्या रुद्रा वसवः कामाः स्वाहा' इति । अथात्रत्यप्रायश्चित्ते जुहोति यन्म आ-
त्मनो मिन्दाभूत् पुनरग्निश्चक्षुरदादिति द्वाभ्याम् । अथ पक्वाजुहोति—'सप्त ते अग्ने
समिधः सप्त जिह्वाः सप्त घृतेन स्वाहा' इति । अथाज्याहुतीरुपजुहोति—'येन देवाः
पवित्रेण' इति तिसृभिः अनुच्छन्दसं स्विष्टकृत्प्रभृति सिद्धिमा धेनुवरदानात् । अथा-
परमा परिधानात् कृत्वा पालाशीं समिधमाधायाथाव्रत्यप्रायश्चित्ते जुहोत्यथ व्याहृती-
र्जुहोति । अथापरो ब्राह्मणवचनादेव सावित्र्या शतकृत्वो घृतमभिमन्त्र्य प्राश्य
कृतप्रायश्चित्तो भवति । गुरोर्वाप्युच्छिष्टं भुञ्जीत ।' अथाप्युदाहरन्ति—'वपनं दक्षि-
णादानं मेखळा दण्डमजिनभैक्ष्यचर्याव्रतानि च निवर्तन्ते पुनःसंस्कारकर्मणि ।'
इति । आश्वलायनगृह्येपि—'अथोपेतपूर्वस्य' इत्यादिना पुनःसंस्कार उक्तः । तथा
पित्रादिव्यतिरेकेण ब्रह्मचारिणः प्रेतकर्मकरणे पुनरुपनयनमित्यपराकादयः । त्रि-
स्थलीसेतौ—'कर्मनाशाजलस्पर्शात्करतोयाविलङ्घनात् । गण्डकीवाहुतरणात् पुनः-

संस्कारमर्हति ॥ ' गौडास्तु- ' करतोयाजलस्पर्शात्कर्मनाशाविलङ्घनात् । ' इति पठन्ति । तत्र । दानधर्मेण करतोयास्ताने प्राशस्त्योक्तेः । ' करतोये सदानीरे सरिच्छ्रेष्ठेति विथुते । आलावयसि पौराणां पापं हरकरोद्भवे ॥ ' इति स्मृतिदर्पणचन्द्रिकालिखितस्तानमन्त्राच्च । पराशरः- ' अजिनं मेखला दण्डो भैक्ष्यचर्या व्रतानि च । निवर्तन्ते द्विजातीनां पुनःसंस्कारकर्मणि ॥ ' हरदत्तस्तु- ' य एकं वेदमधीत्यान्यं वेदमध्येतुमिच्छति तस्य पुनरुपनयनम् । तेन प्रतिवेदमुपनयनं कर्तव्यम् ' इत्याह । अन्ये नैतन्मन्यन्ते । ' सर्वेभ्यो वै वेदेभ्यः सावित्र्यनूच्यते । ' इत्यापस्तम्बोक्तेः । तद्विधिः कारिकायाम्- ' वेदान्तरमधीत्यैव ऋग्वेदं ये त्वधीयते । उपनीतिरियं तेषामलंकरणवर्जिता ॥ यद्वैतदुपनीतस्य प्रायश्चित्तं यदा भवेत् । कृताकृतं च वपनं मेधाजननमेव च ॥ मेधाजननसद्भावे व्रतचर्या भवेदिह । अनुप्रवचनीयश्च तदभावे द्वयं न हि ॥ परिदानं न कार्यं स्यान्निमित्तानन्तरं त्विदम् । पूर्वस्या वाचयेत्स्थाने तत्सवितुर्वृणीमहे ॥ ' इति । यत्तु हारीतः- ' द्विविधाः स्त्रियो ब्रह्मवादिन्यः सद्योवध्वश्च । तत्र ब्रह्मवादिनीनामुपनयनमग्नीन्धनं वेदाध्ययनं स्वगृहे च भैक्ष्यचर्या ' इति । ' सद्योवधूनामुपनयनं कृत्वा विवाहः कार्यः ' इति । तद्युगान्तरविषयम् । ' पुराकल्पे तु नारीणां मौज्जीवन्धनमिष्यते । अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवाचनं तथा ॥ ' इति यमोक्तेः ॥

अथानध्यायाः । पारिजाते बृहस्पतिः- ' प्रतिपत्तु चतुर्दश्यामष्टम्यां पर्वणोर्द्वयोः । श्वोऽनध्यायेऽद्यशर्वर्यां नाधीयीत कदाचन ॥ ' नारदः- ' अयने विषुवे चैव शयने वोधने हरेः । अनध्यायस्तु कर्तव्यो मन्वादिषु युगादिषु ॥ ' निर्णयामृते- ' चातुर्मास्यद्वितीयाद्यु मन्वादिषु युगादिषु । अनध्यायस्तु कर्तव्यो या च सोपपदा तिथिः ॥ ' गर्गः- ' शुचावूर्जतपस्ये च या द्वितीया विधुक्षये । चातुर्मास्यद्वितीयास्ताः प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ' स्मृत्यर्थसारेणि- ' आपादीकार्तिकीफाल्गुनीसमीपस्थद्वितीयास्तु च ' इति । मनुः- ' उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षपणं स्मृतम् । अष्टकास्तु त्रहोरात्रमृत्तन्तास्तु च रात्रिषु ॥ ' इति । उत्सर्गे तु- ' मनुक्तपक्षिण्यहोरात्राभ्यां ज्यहस्य विकल्पः ' इति विज्ञानेश्वरः । अष्टकाशब्देन सप्तम्यादि त्रयं ज्ञेयम् । ' तिस्रोष्टकास्त्रिरात्रमन्त्यामेके ' इति गौतमोक्तेः । ' ऋत्तन्तास्त्विति सौरऋत्तन्तास्तु चान्द्रान्तस्य पर्वत्वेनैव निषेधसिद्धेः ' इति सर्वज्ञनारायणः । एते नित्याः । नैमित्तिकानप्याह याज्ञवल्क्यः- ' ज्यहं प्रेतेष्वनध्यायः शिष्यर्त्विगुल्वन्धुषु । उपाकर्मणि चोत्सर्गे स्वशास्त्राश्रोत्रिये तथा ॥ संव्यागर्जितनिर्ध्याया । ' इति । नैमित्तिकानध्याया । ध्यातभूकम्पोल्कानिपातने । समाप्य वेदं द्युनिशमारण्यकमधीत्य च ॥ पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके । ऋतुसंधिषु शुक्ला वा श्रा-

द्धिकं प्रतिष्ठ च ॥ पशुपण्डूकनकुलम्बाहिमार्जारमूपकैः । कृतेन्तरे त्वहोरात्रं शक्र-
पाते तथोच्छ्रये ॥ 'ग्रहणे द्युनिशोक्तावपि ग्रस्तास्ते ज्यहमित्युक्तं प्राक् । स्मृत्यर्थ-
सारे तु—' रात्रौ तु ग्रहे तिस्रो रात्रीः दिवा च ज्यहम् ।' इत्युक्तम् । ऋतुः सौरः ।
श्रुत्वेत्युत्सवविषयम् । 'ऊर्ध्वं भोजनादुत्सवे' इति गौतमोक्तेः । श्राद्धिकमहैको-
दिष्टभिन्नम् । तत्र तु ज्यहमिति मनुः । स्मृत्यर्थसारे चैवम् । यत्तु—' पश्चाद्यन्तराये
ज्यहमुपवासो विप्रवासश्च' इति गौतमोक्तं तत् प्रथमाध्ययने । याज्ञवल्क्यः—' श्व-
क्रोष्टृगर्दभोलूकसामवाणार्तनिःस्वने । अमेध्यशवशूद्रान्त्यश्मशानपतितान्तिके ॥ दे-
शेऽशुचायात्मनि च विद्युत्स्तनितसंश्लवे । श्रुत्वाद्रपाणिरम्भोन्तरर्धरात्रे त्रिमास्ते ॥
पांसुप्रवर्षे दिग्दाहे संध्यानीहारभीतिषु । धावतः पूतिगन्धे च शिष्टे च गृहमागते ॥
खरोपूयानहस्त्यश्वनौवृक्षगिरिरोहणे । सप्तत्रिंशदनध्यायानेतांस्वात्कालिकान्
विदुः ॥' वाणो वंशः । शततन्तुर्वीणेति हरदत्तः । अमेध्याः सूतिकादयः । स्त-
नितं गर्जः । वर्षातोऽन्यत्र गर्जवृष्टिविद्युतां यौगपद्ये आकालिकः । वर्षासु तात्का-
लिक इति नारायणः । संध्यागर्जे तु हारीतः—' सायंसंध्यास्तनिते रात्रिः । प्रातः-
संध्यास्तनितेऽहोरात्रं रात्रौ विद्युत्यपररात्र्यवधिः । 'विद्युति नक्तं चापररात्रात्'
इति गौतमोक्तेः । 'तृतीयदिनांशोत्तरं तु विद्युति सर्वरात्रम्' इत्याह स एव । त्रि-
भागादिप्रवृत्तौ सर्वमिति अर्धरात्रे मध्ययामद्वयमिति विज्ञानेश्वरः । मध्यदण्डचतु-
ष्टय इति निर्णयामृते । मनुः—' न विवादे न कलहे न सेनायां न सङ्गरे । न श्रु-
क्तमात्रे नाजीर्णे न वमित्वा न सूतके ॥ रुधिरे च सुते गात्राञ्छले च परिक्षते ॥'
कौर्मे—' श्लेष्मातकस्य छायायां शाल्मलेर्मधुकस्य च । कदाचिदपि नाध्येयं कोवि-
दारकपितृयोः ॥' मनुः—' शयानः प्रौढपादश्च कुला चैवावसक्थिकाम् । नाधी-
यीतामिपं जग्धा सूतकान्नाद्यमेव च ॥' प्रौढपादः पादोपरि पाददाता । आस-
नारूढपादो वेति हरदत्तः । सोपपदास्वपि प्रागुक्तम् । स्मृत्यर्थसारे—' श्रवणद्वाद-
शीमहाभरण्योः श्वेतद्वितीयायां रथसप्तम्यामाकाशे शवदर्शने चाहोरात्रम् । अस-
पिण्डे गुरौ मृते त्रिरात्रम् । आचार्ये उपाध्याये च पक्षिणी । आचार्यभार्यापुत्र-
शिष्येष्वहोरात्रम् । अम्युत्पाते गोविप्रमृतौ त्रिरात्रम् । अयने विषुवे च पक्षिणी ।
अकालवृष्टौ च । आरण्यमार्जारसर्पनकुलपञ्चनखादेरन्तरागमने त्रिरात्रम् । आर-
ण्यश्वसृगालादिवानररजकादौ द्वादशरात्रम् । खरवराहोपूचाण्डालसूतिकोदकया-
शवादौ मासम् । गोगवयाजानास्तिकादौ त्रिमासम् । शशमेपश्वपाकादौ पण्मा-
सम् । गजगण्डसारससिंहव्याघ्रमहापापिकृत्तघ्नादावन्दमनध्यायः । शोभनदिने चा-
नध्यायः । विवाहप्रतिष्ठोद्यापनादिप्रासमाप्तेः समोत्राणामनध्यायः । 'उदयेऽस्त-

मये चापि सुहृत्तत्रयगामि यत् । तद्दिनं तदहोरात्रं चानध्यायविदो विदुः ॥ ' के-
चिदाहुः—' कचिद्देशे यावत्तदिननाडिकास्तावदेव त्वनध्यायस्तत्तन्मिश्रे दिना-
न्तरे । ' प्रदोषं त्वाह प्रजापतिः—' पष्ठी च द्वादशी चैव अर्धरात्रौननाडिका । प्र-
दोषे न लक्ष्मीयते तृतीया नवनाडिका ॥ ' निर्णयामृते गर्गः—' रात्रौ यामत्रयाद-
र्चां सप्तमी वा त्रयोदशी । प्रदोषः स तु विज्ञेयः सर्वविद्याविगर्हितः ॥ रात्रौ
नवसु नाडीषु चतुर्थी यदि दृश्यते । प्रदोषः स तु विज्ञेयः सर्वविद्याविगर्हितः ॥'
कौर्म—' अनध्यायस्तु नाङ्गेषु नेतिहासपुराणयोः । न धर्मशास्त्रेष्वन्येषु पर्वण्येतानि
वर्जयेत् ॥ ' शौनकः—' नित्ये जपे च काम्ये च क्रतौ पारायणेषु च । नानध्या-
योस्ति वेदानां ग्रहणे ग्राहणे स्मृतः ॥ ' इत्यनध्यायाः ॥

अथ महानाड्यादिब्रतम् । श्रीधरः—' तिथिनक्षत्रवारांशवर्गोदयनिरीक्ष-
णम् । चौलवत्सर्वमाख्यातं सगोदानव्रतैषु च ॥ ' एषां लोपे शौ-
नकः—' व्रतानि विधिना कृत्वा स्वशाखाध्ययनं चरेत् । अकृत्वाभ्य-
स्यते येन स पापी विधिघातकः ॥ प्रत्येकं कृच्छ्रमेकैकं चरित्वाज्याहुतीः शतम् ।
हुत्वा चैव तु गायत्र्या स्नायादित्याह शौनकः ॥ ' स्मृत्यर्थसारे तु—' त्रीन् पञ्च
द्वादश वा कृच्छ्रान् कृत्वा पुनर्व्रतं चरेत् ' इत्युक्तम् ॥

अथ समावर्तनम् । सुरेश्वरः—' भौमभानुजयोर्वरे नक्षत्रे च व्रतोदिते । ता-
राचन्द्रविशुद्धौ च स्यात्समावर्तनक्रिया ॥ ' बौधायनसूत्रे तु—' रोहि-
ण्यां तिष्ये उत्तरयोः फाल्गुन्योर्हस्ते चित्रायामैन्द्रे विशाखायां वा
स्नायात् ' इत्युक्तम् । वशिष्ठः—' स्नानं मध्याह्नकाले तु होरायां कारयेच्छुभम् ।
पूर्वाह्णे तदभावे तु कुर्यात्स्नानं यथाविधि ॥ ' ' सर्व ऋतवो विवाहस्य ' इति सू-
त्रात् यदा दक्षिणायने विवाहस्तदा समावर्तनमपि तत्रैव । अन्यथोदगयने समाव-
र्तने ' अनाश्रमी न तिष्ठेत् ' इति विरोधः स्यादित्युक्तं सुदर्शनभाष्ये । एतच्च ब्रह्म-
चारिव्रतलोपप्रायश्चित्तं कृत्वा कार्यम् । तदाह बौधायनः—' शौचसंध्यादर्भभिक्षा-
प्रकार्यराहित्यकौपीनोपवीतमेखलादण्डाजिनधारणे दिवास्वापच्छत्रपादुकास्त्रविधा-
रणाङ्गोद्वर्तनानुलेपनाञ्जनधूतवृत्त्यगीतवाद्याद्यभिरतौ ब्रह्मचारी कृच्छ्रत्रयं चरेत् । म-
हाव्याहृतिहोमं पाहित्रयोदशहोमं च कुर्यात् । ' समावर्तनोत्तरं पूर्वमृतानां त्रिरात्रमा-
शौचं कार्यम् । ' आदिष्टी नोदकं कुर्यादा व्रतस्य समापनात् । समाप्ते तूदकं दत्त्वा
त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ ' इति मनूक्तेः । आदिष्टी ब्रह्मचारीति विज्ञानेश्वरः । ब्रह्मचर्ये
यदि कश्चिन्न मृतस्तदा त्रिरात्रमध्ये विवाहः कार्योऽन्यथा नेति सिध्यति । जनने
तु सत्यपि न त्रिरात्रम् । तत्रातिक्रान्ताशौचाभावादुदकं दत्त्वेति वचनाच्चेति दिक् ।

तत्रापि विकल्पः । ' पितर्यपि मृते नैषां दोषो भवति कश्चिच्चित् । आशौचं कर्म-
णोऽन्ते स्याद्वयहं वा ब्रह्मचारिणाम् ॥ ' इति छन्दोगपरिशिष्टात् ॥

स्नातकग्रतान्याह व्यासः—' यज्ञोपवीतद्वितयं सोदकं च कमण्डलुम् । छत्रं चो-
णीपममलं पादुके चाप्युपानहौ ॥ रौक्मे च कुण्डले वेदः कृतकेश-
नखः शुचिः ॥ ' वेदो दर्भबहुः । मनुः—' उपानहौ च वासश्च धृत-
मन्यैर्न धारयेत् । उपवीतमलंकारं स्रजं करकमेव च ॥ ' अन्यान्यपि बह्वचगृह्यस्मृ-
त्यादिभ्यो ज्ञेयानि ॥

अथ छुरिकाबन्धः । ज्योतिर्निबन्धे नारदः—' छुरिकाबन्धनं वक्ष्ये नृपाणां
प्राकरग्रहात् । विवाहोक्तेषु मासेषु शुक्लपक्षेऽप्यनस्तगे ॥ जीवे शुके च
भूपुत्रे चन्द्रतारावलान्विते । मौञ्जीबन्धर्क्षतिथिषु कुजवर्जितवासरे ॥ '
संग्रहे—' शूद्राणां राजपुत्राणां मौञ्ज्यभावेऽस्रबन्धनम् । मौञ्जीबन्धो-
क्ततिथ्यादौ कार्यं भौमदिनं विना ॥ '

अथ विवाहः । याज्ञवल्क्यः—' अविपुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् । अन-
न्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ॥ अरोगिणीं भ्रातृमतीमस-
मानार्पगोत्रजाम् ॥ ' लक्षण्यां बाह्याभ्यन्तरलक्षणैर्युक्ताम् । बाह्यानि
काशीखण्डादौ प्रसिद्धानि । आन्तराण्याभ्यन्तरानुक्तानि ' अष्टौ पिण्डान्कृत्वा '
इत्यादीनि ॥

मनुः—' असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः । सा प्रशस्ता द्विजातीनां
दारकर्मणि मैथुने ॥ ' दन्निममातुर्यहीता अपि सपिण्डा सगोत्रा । तत्कुलनिवृत्तये
चकारान्मातुरसगोत्रा दत्तस्य पितुर्जनककुले पितुरसगोत्रापि सपिण्ड-
त्वान्निपिद्धेत्यन्यश्चकारः । असपिण्डां सापिण्ड्यरहिताम् । तच्चैकशरी-
रावयवान्वयेन भवति । एकस्य हि पितुर्मातुर्वा शरीरस्यावयवाः पुत्रपौत्रादिषु सा-
क्षात्परम्परया वा शुक्रशोणितादिरूपेणानुस्यूताः । यद्यपि पत्न्याः पत्या सह भ्रा-
तृपत्नीनां च परस्परं नैतत्संभवति । तथापि आधारत्वेनैकशरीरावयवान्वयोस्त्येव ।
' अस्थिभिः अस्थीनि ' इति मन्त्रलिङ्गात् । एकस्य हि पितृशरीरस्यावयवाः पुत्र-
द्वारा तास्वाहिता इति मदनरत्ने पारिजातविज्ञानेश्वरादयः । वाचस्पतिशुद्धिविवेक-

१—तानि च सकलानि यथा—' अष्टौ पिण्डान् कृत्वा ऋतमग्रे प्रथमं जज्ञ ऋते सत्यं प्रतिष्ठितम् । य-
दियं कुमार्यभिजाता तदियमिह प्रतिपद्यतां यत्सत्यं तद्दृश्यतामिति पिण्डानभिमतं कुमारीं ब्रूयादेयामेकं
गृहाणेति । क्षेत्राचेदुभयतः सत्याद्भूमीयादभवत्यस्याः अजा भविष्यतीति विद्याद्गोष्ठात्पशुमती वेदिपुरीषाद्भ-
वर्चस्त्रिन्यविदाधिनो हृदात्सर्वसपत्ना देतनात्कितवी चतुष्पथाद्विप्रवाजिनीरीणादधन्या दमशानात् पतिप्री । '
इति ।

शूलपाण्यादिगौडमैथिलादयोप्येवम् । श्रुतावपि—‘ एतत् पादकौशिकं शरीरम् ।
 त्रीणि पितृतस्त्रीणि मातृतोऽस्थिस्तायुमज्जानः पितृतस्त्वङ्मांसरुधिराणि मातृतः ’
 इति, ‘ प्रजामनु प्रजायसे ’ इति च । चन्द्रिकाचारार्कमेधातिथिमाधवादयस्तु एक-
 पिण्डदानक्रियान्वयित्वं सापिण्ड्यम् । ‘ लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।
 पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम् ॥ ’ इति मात्स्योक्तेः । न च पितृव्यादि-
 प्वेतन्नास्तीति वाच्यम् । तत्कर्तृकश्राद्धे दैवतैक्येन तत्सत्त्वात् । दैवदत्तकर्तृकश्राद्धे
 हि ये देवताभूतास्तेषां मध्ये यः कश्चिदन्यकर्तृकश्राद्धेऽनुप्रविशति तेषां सापिण्ड्यम् ।
 ‘ तद्भार्याणामपि भर्तृकर्तृकश्राद्धे सहाधिकारित्वेन तदन्वयात् । ‘ एकत्वं सा गता
 भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके । ’ इति स्मृतेश्च । श्रुतीनां च वैराग्यार्थत्वात्तस्य सापि-
 ण्ड्यनिमित्तत्वे मानाभावात् । न च मातुलादिप्वेतन्नास्तीति वाच्यम् । मातामह रूप-
 दैवतैक्यात् । ननु गुरुशिष्यादेरपि श्राद्धदेवतात्वात्सपिण्डत्वं स्यात् । किं बहुना ।
 ‘ सर्वाभावे तु नृपतिः कारयेत्तस्य रिक्थतः । ’ इति मार्कण्डेयपुराणाद्भाष्येपि श्रा-
 द्धकर्तृत्वात्सापिण्ड्यप्रसङ्गः । सत्यम् । ‘ पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा । ’
 इति याज्ञवल्क्यवचनेन मातापितृसंबन्ध एव तत्सत्त्वात् । ऊर्ध्वं सापिण्ड्यं निव-
 र्तत इति शेषः । ननु पञ्चमत्वाद्यत्र नियम्यते, न मातृतः इत्यादि, वाक्यभेदात् । मै-
 वम् । मातृकुले पञ्चमत्वस्य पितृकुले सप्तमत्वस्य च बोधने तुल्यत्वात् । पौरुषेयत्वाद-
 दोष इति चेत् तुल्यमन्यत्रापि । अन्यकर्तृकै राहस्तत्पितृणां वा देवतात्वाभावाच्च ।
 किंच अवयवान्वयपक्षे यथा योगरूढ्या परिहारस्तथेहापि । तेन मातृकुले पितृ-
 कुले चैकपिण्डदानक्रियान्वयित्वं सापिण्ड्यमित्याहुः । तेनैकस्य पित्रादयः पद् पु-
 त्रादयश्च पद् सपिण्डा भवन्ति । अत्र केचिदुभयतः सापिण्ड्यनिवृत्तावेवोद्वाहो
 नान्यथा इत्याहुः । शुद्धचिन्तामणिवाचस्पतिहरिदत्तादयस्तु सगोत्रत्ववत्सापि-
 ण्ड्यस्य सप्रतियोगिकत्वेन संयोगबहुभयनिरूप्यत्वात् । एकतो निवृत्तावन्यतो नि-
 वृत्तेरावश्यकत्वान्मूलपुरुषमारभ्याष्टमो वरो मूलपुरुषमारभ्य द्वितीयातृतीयादिकां
 कन्यामुद्गहेदित्याहुः । शिष्टास्तु न वधूवरयोः स्वतः सापिण्ड्यं, किंतु कूटस्यसंतति-
 त्वात्तत्सापिण्ड्येनैव । अतोष्टमवरं प्रति कन्याया असापिण्ड्येपि कन्यायाः कूट-
 स्येन सापिण्ड्यात्तत्संततिस्यत्वाद्गरस्तां प्रति सपिण्ड एवेत्यविवाहः । सापिण्ड्या-
 सापिण्ड्ययोः प्रतियोगिभेदेनाविरोधादित्याहुः । इदमेव च युक्तम् । आशौचेप्येवं
 सापिण्ड्यं द्वेषम् । यत्र तु मध्ये विच्छिन्नमपि सापिण्ड्यं मण्डकप्लुतिवत्पुनरनुवर्तते ।
 यथा कूटस्यात्पञ्चम्योः कन्ययोः पुत्रौ तत्र निवृत्तिः । तदपत्ययोस्तनुवृत्तिस्तत्रापि
 न सापिण्ड्यासापिण्ड्ययोर्दोषः । संबन्धिभेदात् । तेन तत्र न विवाहः । अत्र कू-
 टस्यमारभ्य गणना कार्या । तदुक्तम्—‘ वध्वा वरस्य वा तातः कूटस्याद्यदि सप्तमः ।

पञ्चमी चेत्तयोर्माता तत्सापिण्ड्यं निवर्तते ॥ ' इति । कूटस्थो मूलपुरुषः । विश्व-
रूपनिबन्धे—' एवमुक्तप्रकारेण पितृवन्धुषु सप्तमात् । ऊर्ध्वमेव विवाह्यत्वं पञ्चमान्मा-
तृवन्धुतः ॥ संतानो भिद्यते यस्मात् पूर्वजादुभयत्र च । तमादाय गणेद्धीमान् वरं यावच्च
कन्यकाम् ॥ ' स्मृतितत्त्वे नारदः—' आ सप्तमात् पञ्चमाच्च बन्धुभ्यः पितृमातृतः । अ-
विवाह्या संगोत्रा च समानप्रवरा तथा ॥ ' अत्र बन्धुभ्य इति पञ्चमीनिर्देशात् पितुः
पितृष्वसृपुत्रात्सप्तमीं, मातुः पितृष्वसृपुत्राच्च पञ्चमीमपि त्यजेत् । एवमन्यबन्धुषु
ज्ञेयम् । तत्रापि त्रिगोत्रात्ययेऽर्वागपि विवाहं कुर्यात् । वक्ष्यमाणवचनात् । त्रिगोत्र-
गणना च मातामहगोत्रापेक्षया । नतु स्वापेक्षया । अन्यथा पितुः पितामहदुहितृदौहित्री-
पुत्री परिणेया स्यात् । वध्वा मातामहगोत्रापेक्षया तु त्रिगोत्रान्तर्गतेन विवाहप्रसङ्ग इति
संबन्धतत्त्वादयो गौडग्रन्थाः । संबन्धविवेके शूलपाणिरप्याह पञ्चमात्सप्तमाच्चावर्गपि
त्रिगोत्रान्तरिता विवाह्या । ' असंबद्धा भवेन्मातुः पिण्डेनैवोदकेन वा । सा वि-
वाह्या द्विजातीनां त्रिगोत्रान्तरिता च या ॥ ' इति बृहन्मनूक्तेः । ' सन्निकर्षेपि क-
र्तव्यं त्रिगोत्रात् परतो यदि ॥ ' इति देवलोक्तेश्चेति । एतच्च दाक्षिणात्या न म-
न्यन्ते । यत्तु वशिष्ठः—' पञ्चमीं सप्तमीं चैव मातृतः पितृतस्तथा । ' इति । यच्च
विष्णुपुराणम्—' पञ्चमीं मातृपक्षाच्च पितृपक्षाच्च सप्तमीम् । गृहस्थ उद्वहेत्कन्यां न्या-
द्येन विधिना नृप ॥ ' इति, तत्पञ्चमीं सप्तमीमतीत्येति व्याख्येयम् । ' पञ्चमे सप्तमे चैव
येषां वैवाहिकी क्रिया । क्रियापरा अपि हि ते पतिताः शुद्रतां गताः ॥ ' इत्यप-
रार्के मरीचिवचनात् । हारलतायां शङ्खलिखितौ—' सपिण्डता तु सर्वेषां गोत्रतः
साप्तपौरुषी । पिण्डश्चोदकदानं च आशौचं च तदानुगम् ॥ ' गोत्रं संतानम् । आ-
शौचं तानभिव्याप्य गच्छतीत्यर्थः । शुद्धिविवेके शुद्धिचिन्तामणौ च ब्राह्मे—' सर्व-
पात्रेव वर्णानां विज्ञेया साप्तपौरुषी । सपिण्डता ततः पश्चात्समानोदकधर्मता ॥
ततः कालवशात्तत्र विस्मृतौ नामगोत्रतः । समानोदकसंज्ञा तु तावन्मात्रापि न-
श्यति ॥ ' सप्तोर्ध्वं त्रयः सोदकाः । ततो गोत्रजाः । तत्रैव ब्राह्मे—' अविभक्तध-
नास्त्वैते सपिण्डाः परिकीर्तिताः ॥ ' तेन विभक्तधनाभावे विभक्तः सपिण्डो धन-
हारी नान्यथा इत्यर्थः । तेन विवाहे आशौचे धनग्रहणे च त्रिधा सापिण्ड्यम् ।
यत्तु—' पञ्चमीं मातृतः परिहरेत्सप्तमीं पितृतस्त्रीन्मातृतः पञ्च पितृतो वा ' इति पै-
ठीनसिस्मृतौ त्रीनित्यनुकल्प इति माधवीक्तेः, ' पञ्चमीं सप्तमीं चैव मातृतः पितृत-
स्तथा । दशभिः पुरुषैः ख्याताच्छ्रोत्रियाणां महाकुलात् ॥ उद्वहेत्सप्तमादूर्ध्वं तद-
भावे तु सप्तमीम् । पञ्चमीं तदभावे तु पितृपक्षेऽप्ययं विधिः ॥ सप्तमीं च तथा पृष्ठीं
पञ्चमीं च तथैव च । एवमुद्वहेत्कन्यां न दोषः शाकटायनः ॥ तृतीयां वा च-
तुर्थीं वा पक्षयोरुभयोरपि । विवाहयेन्मनुः ग्राह पाराशर्योऽङ्गिरा यमः ॥ यस्तु दे-

शानुरूपेण कुलमार्गेण चोद्गहेत् । नित्यं स व्यवहार्यः स्याद्देदाच्चैतत्प्रदृश्यते ॥ ' इति चतुर्विंशतिमतात्, 'चतुर्यमुद्गहेत्कन्यां चतुर्थः पञ्चमोपि वा । पराशरमते षष्ठो पञ्चमो न तु पञ्चमीम् ॥ ' इति पराशरोक्तेश्चानुकल्पत्वेनापदि पञ्चम्यादिपरिणयनं कार्यमिति प्रतीयते । अत्र हि तदभावे इति स्पष्टमेवानुकल्पत्वमुक्तम् । तत्र यथाश्रुतं ज्ञेयम् । पूर्वोक्तमरीचिवचोविरोधात् । वस्तुनि विकल्पासंभवात् । 'पञ्चमात्सप्तमाद्धीमान् यः कन्यामुद्गहेद्विजः । गुरुतल्पी स विज्ञेयः सगोत्रां चैवमुद्गहन् ॥ ' इति विष्णुक्तेः । पराशरस्य मूलाभावाच्च । तस्मान्मदनपारिजाताद्युक्तदिशा दत्तकसापन्नसंवन्धाद्यनुप्रवेशे ब्राह्मणादीनां क्षत्रियादिसपिण्डविषये वा पूर्वोक्तानि नेयानि । न त्वनুকल्प इति भ्रमितव्यम् । यत्तु स्मृतिचन्द्रिकामाधवादय आहुः—'तृतीये संगच्छावहै, चतुर्थे संगच्छावहै' इति शतपथश्रुतेः, 'वृक्षां जहुर्मातुल्यस्येव योषा भागस्ते पैतृष्वसेयी वपामिव' इति, 'गर्भे नु नौ जनिता दम्पतीकर (?)' इति च मन्त्रवर्णात्, 'मातृष्वसुसुतां केचित्पितृष्वसुसुतां तथा । विवहन्ति कचिद्देशे संकोच्यापि सपिण्डताम् ॥ ' इति शातातपोक्तेश्च मातुलकन्योद्वाहोपि कार्यः । यद्यपि पितृष्वसुकन्योद्वाहोपि प्राप्तस्तथापि 'अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्न तु । ' इति निषेधाद्वचनान्तरेण तदुद्वाहस्याविधानाच्च न कार्यः । अयं तु दाक्षिणात्यशिष्टाचारात् कार्य इति । नच पूर्वोक्तश्रुतीनामर्थवादमात्रता । मानान्तरेणासिद्धौ 'उपरि हि देवेभ्यो धारयति' इतिवदनुवादानुपपत्त्या विधिकल्पनात् । यत्तु शातातपः—'मातुलस्य सुतामूढ्वा मातृगोत्रां तथैव च । समानप्रवरां चैव त्यक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ ' यच्च मनुः—'पैतृष्वसेयीं भगिनीं स्वसीयां मातुरेव च । मातुश्च भ्रातुराप्तस्य गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ एतास्तिस्त्रस्तु भार्यायै नोपयच्छेत बुद्धिमान् ॥ ' यच्च व्यासः—'मातुः सपिण्डाद्यन्तेन वर्जनीया द्विजातिभिः । ' इति, तद्दान्धर्वादिविवाहोदमातृविषयम् । तत्र पितृगोत्रानिवृत्तेः । अत्र एव मार्कण्डेयपुराणम्—'गान्धर्वादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मवित् । ' इति । ब्राह्मादिविवाहे तु परिणयेवेति । भट्टसोमेश्वरोपि तृतीयेऽध्याये वाक्यपादे मातुलकन्योद्वाहमुदाहृत्य स्मृतिविरोधेनाचारप्राप्तस्यास्य वार्तिकवाधोक्तावपि पूर्वोक्तार्थवलिङ्घनीयस्त्वादस्य कर्तव्यतामाह । तदेतदत्तकस्य पालकदत्त्रिममातृसौदरकन्याविषयत्वेनासवर्णमातुलकन्याविषयत्वेन युगान्तरपरत्वेन चोपपन्नमपि अविचारितरमणीयं यथा तथास्तु । तथापि कलौ तावन्निषिद्धमेव । 'गोत्रान्मातुः सपिण्डाच्च

१—संस्कारकोस्तुभे शु—'कल्लावपि येषां कुले देशे अनुकल्पत्वेन सापिण्ड्यसंकोचः परंपरया व्यवगतः, तेषां तादृशसंकोचेन विवाहे न दोषः । भस्ति च भार्यात्वोपपत्तिः । अन्येषां तैः एव व्यवहारे न दोषः । हेमाद्र्यादौ धादनिषेधोपि स्वकुलदेशे परंपरयाऽनागतसापिण्ड्यसंकोचेन कृतविवाहविषय एवेति बोध्यम् । ' इत्युक्तम् ।

विवाहो गोवधस्तथा ।' इत्यादिपुराणात् । माधवीये बौधायनोप्यस्य निन्दाभाह—
 'पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतस्तथोत्तरत ऊर्णाविक्रयोलुपेतेन स्त्रिया च सह भोजनं
 पर्युषितभोजनं मातुलपितृष्वष्टदुहितृपरिणयनम्' इति । अथोत्तरतः सीधुपानादि-
 कमुक्त्वा इतर इतरस्मिन् कुर्वन् दुप्यति । इतर इतरस्मिन्निति भट्टसोमेश्वरेणापि
 स्मृतिविरुद्धानां मातुलकन्योद्वाहादीनामस्माद्वचनादस्मात्सापिण्ड्यमित्युक्तम् । बृहस्पति-
 रपि—'वदह्यते दाक्षिणात्यैर्मातुलस्य सुता द्विजैः । मत्स्यादाथ नराः पूर्वं व्यभि-
 चाररताः स्त्रियः ॥ उत्तरे मयपाथैव स्पृश्या नृणां रजस्वलाः ॥' इत्यनाचारत्व-
 भाह । अत एव हेमाद्रौ मात्स्ये कर्नाटकादीनां तत्कारिणां श्राद्धे निषेधः । वीप-
 देवेनापि लिखितं ब्राह्मम्—'यत्र मातुलजोद्वाही यत्र वै वृपलीपतिः । श्राद्धं न
 गच्छेत्तद्विप्राः कृतं यच्च निरामिषम् ॥' इति । तस्मान्मातृतः पञ्च पितृतः सप्त त्व-
 षतोद्वाहेदिति सिद्धम् । संबन्धविवेके सुमन्तुः—'ब्राह्मणानामेकपिण्डस्वधानामा दश-
 माद्धर्मविच्छित्तिर्भवति । आ सप्तमाद्रिक्यविच्छित्तिर्भवति । आ तृतीयात्पिण्डविच्छि-
 त्तिः । अन्यथा पिण्डशौचक्रियाविच्छेदाद्ब्रह्मतुल्यो भवति।' अस्यार्थमाह शूलपाणिः—
 'जीवत्पित्रादित्रिकस्य वृद्धमपितामहादयस्त्रयः श्राद्धदेवतात्वात्पिण्डभाजो भवन्ति ।
 तदूर्ध्वं त्रयो नवपुरुषपर्यन्ता लेपभाजः । श्राद्धकर्ता च दशम इति दशमादूर्ध्वं सा-
 पिण्ड्यनिवृत्तिः । दशमादित्युपलक्षणम् । तेन पितृपितामहजीवने नवपुरुषपर्यन्तं
 पितृजीवने चाष्टपुरुषपर्यन्तं सापिण्ड्यमिति ज्ञेयम् ।' अपुत्रधनग्रहणे संनिहि-
 ताभावे सप्तपुरुषपर्यन्तमधिकारः । धनग्राहिणमारभ्य तृतीयः पौत्रस्तदूर्ध्वं श्राद्धवि-
 छेदः । अन्यथा धनहारित्वेऽपुत्रश्राद्धाद्यकरणे ब्रह्महत्येत्यर्थः । आ तृतीयादित्यनू-
 दकन्याविषयम् । 'अप्रत्तानां तु स्त्रीणां त्रिपुरुषी विज्ञायते' इति वशिष्ठोक्तेः ।
 एतच्चाशौचविषयं सापिण्ड्यं, न तु विवाहादौ । तत्र पूर्वोक्तवचनैः पञ्चमत्वसप्तम-
 त्वनियमादिति मेधातिथिप्रमुखा दाक्षिणात्याः । वग्दानोत्तरमेतदिति शुद्धिविवेकः ।
 मातृकुलविषयं कानीनकन्यकाविषयं चैतत् । अन्यथा—'अप्रत्तानां तथा स्त्रीणां
 सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम् । प्रत्तानां भर्तृसापिण्ड्यं ग्राह देवः प्रजापतिः ॥' इति
 कौर्मिण विरोधः स्यादिति रत्नाकरस्मृतितत्त्वादिति गौडग्रन्थाः । युक्तं चैतत् । अ-
 न्यथा कन्योत्पत्तौ पुरुषत्रयपर्यन्तमेव सूतकं स्यान्नोर्ध्वम् । सापत्रमातामहकुले साह
 मिताक्षरायां ब्रह्मः—'यद्येकजाता बहवः पृथक्क्षेत्राः पृथग्जनाः । एकपिण्डाः पृथक्शौ-
 चाः पिण्डस्त्वावर्तते त्रिषु ॥' पृथक्क्षेत्राः भिन्नजातीयस्त्रीषु जाताः, पृथग्जनाः सजा-
 तीयभिन्नमातृषु जाताः । अत्र त्रिपुरुषं सापिण्ड्यमिति विज्ञानेश्वरो व्याचरुषौ । पृ-
 थ्वीचन्द्रोदये सापिण्ड्यदीपिकायां चैवम् । मदनपारिजाते तु पृथक्क्षेत्रजाः भिन्नमा-

तृणाः पृथग्जनाः भिन्नजातीयाः। एतद्विजातीयसापन्नमातृकुलविषयम् । सवर्णसापन्न-
मातृकुले चतुःपुरुषं सापिण्ड्यम् । ‘पञ्चमीं सप्तमीं चैव मातृतः पितृतस्तथा।’ इति व-
शिष्टोक्तेः । सप्तमीमिति ब्राह्मणादीनां क्षत्रियादिदारोत्पन्नपितृकुलविषयं चेत्युक्तम् ।
तत्स्वकपोलकल्पितत्वात् ग्रन्थान्तरविरोधाच्च निर्मूलम् । ‘पितृपद्व्यः सर्वा मातरः’
इत्युक्त्वा सुमन्तुना ‘तदपत्यानि भागिनेयानि’ इति पृथङ्निषेधाच्च । अन्यथा स-
पिण्डत्वेन निषेधात् सपन्नमातृकुलादिनिर्देशो व्यर्थः । अत एव तेन स्मृतिकौमुद्यां
सवर्णसापन्नमातामहकुलपरत्वेन तथैव शब्दवचनं व्याख्यातम् । तेन वाशिष्टं ‘प-
ञ्चमीं सप्तमीमतीत्य’ इति व्याख्येयम् । तस्मात् प्राच्येव व्याख्या युक्ता । प्रयोग-
रत्ने भट्टैः स्मृतितत्त्वादिगौडग्रन्थेषु च सपन्नमातामहकुले यावदुक्तं वाचनिकमेव
सापिण्ड्यमुक्तम् । यथाह सुमन्तुः—‘मातृपितृसंबन्धा आ सप्तमादिविवाहा भव-
न्ति । आ पञ्चमादन्येषां पितृपद्व्यः सर्वा मातरस्तद्भातरो मातुलास्तद्भगिन्यो मातृ-
प्वसारस्तदुहितरश्च भगिन्यस्तदपत्यानि भागिनेयानि । अन्यथा संकरकारिणः
स्युस्तथाध्यापयितुरेतदेव’ इति । आ पञ्चमादिति मातृकुले त्रिगोत्रान्तरितविषयं
वेति प्राच्याः । मात्स्ये—‘समानप्रवरा चैव शिष्यसंततिरेव च । ब्रह्मदातुर्गुरोश्चैव
संततिः प्रतिपिष्यते ॥’ तद्भगिन्यो मातृप्वसार इति तु आकरे न पठितम् । कचि-
द्वचनादिविवाहः । यथा गृह्यपरिशिष्टे—‘अविरुद्धसंबन्धामुपगच्छेत्’ इत्युक्त्वा विरु-
द्धसंबन्धः स्वयमेवोक्तः । ‘यथा भार्यास्वसुर्दुहिता पितृव्यपत्नी स्वसा च’ इति ।
बौधायनः—‘मातुः सपत्न्या भगिनीं तत्सुतां च विवर्जयेत् । पितृव्यपत्न्या भगिनीं
तत्सुतां च विवर्जयेत् ॥’ अतो मातृप्वसुः सापन्नपुत्रकन्याप्यविवाहा । ‘सापन्न-
मातृकुलजाम्’ इति मदनपारिजातोक्तेरिति केचित् । केचित्तु ‘ज्येष्ठो भ्राता पितुः
समः’ इति मनुक्तेस्तत्पत्न्या मातृत्वात्तत्पितुर्भातामहत्वाज्ज्येष्ठभ्रातृपत्नी भगिनी न
विवाहा । तथा—‘उत्पादकब्रह्मदायोगरीयान् ब्रह्मदः पिता ।’ इति मनुक्तेर्गुण-
विपुरुषं सापिण्ड्यं सखापि निर्वाप्यः । अतस्तेषां कन्या नोद्वाहाः । ‘गायत्र्या
उपदेष्टुश्च कन्यां नैवोद्ब्रूहेद्विजः । गुरोश्च कन्यां शिष्यो वा तत्संतत्यापि नेष्यते ॥
पुरुषत्रयपर्यन्तं भ्रात्रादेर्नैतदिष्यते । वाक्संबन्धकृतानां तु स्नेहसंबन्धभागिनाम् ।
विवाहोऽत्र न कर्तव्यो लोकगर्हो प्रसज्यते ॥’ इति वचनाच्चेत्याहुः । तत्र मूलं वि-
न्यम् । दत्तकविषये तूच्यते । तत्र गौतमः—‘ऊर्ध्वं सप्तमापितृवन्धुभ्यो वीजिनश्च
मातृवन्धुभ्यः’ पञ्चमादिति वन्धुग्रहणान्न दत्तकमात्रपरमिदम् । किंतु संतानेपि । ए-
तत्क्षेत्रजादिसर्वक्यामुप्यायणपरमिति हरदत्तः । अत्र स्मृतिचन्द्रिका—‘नियोगाय
उत्पादयति तस्माद्बीजिनोऽप्यूर्ध्वं सप्तमादित्यर्थः’ इति । दत्तकस्य जनकविषयमेतदिति
सापिण्ड्यमीमांसायाम् । तेन दत्तकस्य जनककुले साप्तपौरुषं, जननीकुले पाश्र्वपौरुषं

सापिण्ड्यम् । 'दत्तक्रीतादिपुत्राणां बीजवधुः, सापिण्डता । सप्तमी पञ्चमी चैव गोत्रित्वं पालकस्य च ॥' इति वृहन्मनूक्तेः । 'बीजिनश्च' इति गौतमोक्तेश्च । पालकपितृकुले तु पञ्चपुरुषम् । पालकमातृकुले त्रिपुरुषम् । तथा चापराकैः पैठीनसिः—'त्रीन्मातृतः पञ्च पितृतः पुरुषानतीत्योद्धेत्' इति । एतत्स एव व्याचख्यौ—'दत्तकादीन् पुत्रान् पितृपक्षतो निवृत्तपिण्डगोत्रार्पेयान् प्रत्येतदुच्यते पञ्च पितृत इति । नान्यान् प्रति' इति । यत्तु वृद्धगौतमः—'स्वगोत्रेषु कृता ये स्युर्दत्तक्रीतादयः सुताः । विधिना गोत्रमायान्ति न सापिण्ड्यं विधीयते ॥' यच्च वशिष्ठः—'अन्यशाखोद्भवो दत्तः पुत्रश्चैवोपनायितः । स्वगोत्रेण स्वशाखोक्तविधिना स्यात्स्वशाखभाक् ॥' इति । यच्च नारदः—'धर्मार्थं वर्धिताः पुत्रास्तत्तद्गोत्रेण पुत्रवत् । अंशपिण्डविभागित्वं तेषु केवलमीरितम् ॥' तत्पालककुले साप्तपौरुषं सापिण्ड्यं न इत्येवंपरं, न तु सर्वथा सापिण्ड्यनिषेधपरमिति सापिण्ड्यमीमांसायाम् । मदनपारिजातादपि दत्तकातुम-वेशेऽल्पं सापिण्ड्यं प्रतिभाति । तथाहि तेन त्रीनतीत्येत्युदाहृत्य यस्य माता दत्त-पुत्री प्रतिग्रहीत्रा पुत्रीकृता तस्याः प्रतिग्रहीतृकुले त्रीनतीत्येति । पञ्च पितृतः इति यस्य दत्तपुत्रः पिता तस्य दत्तस्य यज्जनककुलं तद्विषयमित्युक्तम् । वस्तुतस्तु पूर्व-वचसां महानिवन्धेषु काप्यनुपलम्भादपराकादिलेखनाभावात् पूर्वोक्तव्यवस्थायाश्च प्रातिभज्ञानतुल्यत्वाद्यैरेतल्लिखितं तेषामेव शोभते । मम तु पालककुले एकपिण्डदानक्रियान्वयित्वरूपं साप्तपौरुषमेव सापिण्ड्यम् । 'बीजिनश्च' इति गौतमोक्तेर्जनककुलेपि तावदेव । 'त्रीन् मातृतः' इत्यादि तु सवर्णसापन्नमातृकुलपरम् । 'यद्येकजाता बहवः' इति शाङ्खेयवाक्यत्वादिति युक्तं प्रतिभाति । अत एवास्य द्व्यामुप्यायणत्वं हेमाद्रिप्रवरमञ्जरीवृत्तिकृन्नारायणादिभिरुक्तम् । भट्टसोमेश्वरेणापि—'पृथायाः कुन्तिभोजस्य पालककन्यात्वेपि ऊर्ध्वं सप्तमातृ पितृवन्धुभ्यो बीजिनश्च' इति गौतमोक्तेर्दत्त्रिमायाः पृथाया जनकस्य शूरसेनस्य कुलेपि साप्तपौरुषम् । पालककुलेपि तावदेव सापिण्ड्यमुक्तमपि वा कारणाग्रहणे इत्यत्र सापिण्ड्यदीपिकायां तु दत्तक्रीतादीनां जनकगोत्रेणोपनयने कृते जनककुले साप्तपौरुषं सापिण्ड्यम् । पालकमातापितृकुले त्रिपुरुषम् । पिण्डनिर्वापान्निर्वाप्यलक्षणं त्रिपुरुषं सापिण्ड्यम् । पालकगोत्रेणोपनयने तत्कुले साप्तपौरुषमित्युक्तम् । तन्न । 'चूडोपायनसंस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः । दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते ॥' इति कालिकापुराणादुपनयनोत्तरं दत्तकनिषेधात् त्रिपुरुषमित्यत्रापि मूलं मृग्यमित्यलं ब-हुना । मातापितृद्वारकसापिण्ड्यवतीनां कन्यानामियं संख्या रामवाजपेयिनोक्ता—'उद्धोदुः पितरौ पितुश्च पितरौ तज्जन्मकृद्दम्पतीद्वन्द्वं तस्य चतुष्कमष्ट च ततोप्यस्य त्रिमातृ षोडश । वंशारम्भकदम्पतीप्रमिति रित्या सप्तकक्षं सदा एकैकान्वयक-

न्यकाः पितृकुले त्वासप्तकक्षं ब्रुवे ॥ यद्यप्येकस्य षड्वः सुताः स्युस्तदपीह तु ।
संवन्धसाम्यादेकैकगणितेत्यवधार्यताम् ॥ एकस्मान्मिथुनात्सुतोय दुहिता द्वन्द्वद्वयं
तद्व्यात्तस्माद्वन्द्वचतुष्कमष्ट च ततोऽतः षोडशाऽतो रदाः । यावत्सप्तमकक्षमभिजडतवः
कन्या इहैकान्वये ता दन्तैर्गुणिता रसैकसदृशो वंशे सपिण्डाः पितुः ॥ मातुर्जन्य-
ददम्पती च मिथुनं द्वन्द्वं तयोः सागरास्तस्याः पञ्चमकक्षमष्टमिति रित्येकान्वयः पुं-
सुते । द्वन्द्वाद्वन्द्वयुगं भतोब्धय इतोऽष्टौ पञ्चकक्षं शरक्षोण्यः सप्तगुणाः शराभ्रविधवो
मातुः सपिण्डाः कुले ॥ कुलद्वयस्य कन्यकायुता मिथः सपिण्डकाः । हिमांशुदग्ध-
रादृशो विवाहकर्मवर्जिताः ॥ ' इति । एतच्च सर्ववर्णसाधारणम् । सर्वत्र सापिण्ड्य-
सद्भावादिति विज्ञानेश्वरोक्तेः । ' पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृत पितृतः क्रमात् । स-
पिण्डता निवर्तेत सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥ ' इति हरनाथधृतदेवलवचनाच्च । संवन्ध-
तत्त्वे सुमन्तुः—' पितृष्वसृसुतां मातृष्वसृसुतां मातुलसुतां मातृसगोत्रां समानार्पेयीं
विवाह्य चान्द्रायणं चरेत्परित्यज्यैनां मातृवद्विभृयात् ' इति दिक् । ऋपेरिदमार्पे
प्रवरः । गोत्रं प्रसिद्धम् । समाने आर्पे गोत्रे यस्य तस्माज्जाता या न भवति ताम् ॥

अथ संक्षेपेण गोत्रप्रवरनिर्णयः । तौ च भिन्नौ निषेधे निमित्तम् । ' सगो-
त्राय दुहितरं न प्रयच्छेत् ' इति आपस्तम्बोक्तेः । ' असमानप्रवरैर्वि-
वाहः ' इति गौतमोक्तेश्च । तत्र गोत्रलक्षणमाह प्रवरमञ्जर्यां वौधा-
यनः—' विश्वामित्रो जमदग्निर्भरद्वाजोऽथ गौतमः । अत्रिर्वशिष्ठः कश्यप इत्येते सप्त
ऋषयः ॥ सप्तानामृषीणामगस्त्याष्टमानां यदपत्यं तद्गोत्रम् । ' इति । यद्यपि केवल-
भार्गवेष्वाष्टिपेणादिषु केवलाङ्गिरसेषु च हरितादिषु च नैतत्, भृग्वङ्गिरसोरुक्तेष्व-
नन्तर्गतेः । तथाप्यत्रेष्टापत्तिरेवेति केचित् । अत एव स्मृत्यर्थसारे प्रवरैक्यादेवात्रावि-
वाह उक्तः । यद्यपि वशिष्ठादीनां न गोत्रत्वं युक्तम्, तेषां सप्तर्षित्वेन तदपत्यत्वा-
भावात् । तथापि तत्पूर्वभाविवाशिष्ठाद्यपत्यत्वेन गोत्रत्वं युक्तम् । अत एव पूर्वेषां
परेषां चैतद्गोत्रम् । अत्र विशेषोऽस्मत्कृतप्रवरदर्पणे ज्ञेयः ॥

प्रवरास्तु प्रवर्णानि प्रवराः । कल्पकारा हि वाशिष्ठेतिहोतावशिष्टवदित्यध्वर्युरित्या-
दिना येषां प्रवरणमामनन्ति ते प्रवराः । तच्च वरणं यद्यपि गोत्रभूतस्यापि
कचिद्दृश्यते, तथापि पूर्ववदपिभेदो द्रष्टव्यः । अन्यथा तेषां ज्यापेये
एकार्पे इत्यादिनिर्देशानुपपत्तेः । अन्ये तु तद्गोत्राणां ज्यापेय इति भेदमाहुरिति
दिक् । तत्त्वं तु गोत्रभूतस्य पितृपितामहमपितामहा एव प्रवराः । ' पितृवाग्रेऽथ पु-
त्रोऽथ पौत्रः ' इति शतपथश्रुतेः, ' परं परं प्रथमम् ' इत्याश्वलायनोक्तेश्च । अत्र विशेष-
पमाह वौधायनः—' एक एव ऋषिवर्यात् प्रवरेष्वनुवर्तते । तावत्समानगोत्रत्वमन्यत्र

भृग्वङ्गिरसां गणात्' इति । स्मृत्यर्थसारे—'प्रीयमाणा तथा वापि सत्तया वानुवर्त-
नम् । एकस्य दृश्यते यत्र तद्गोत्रं तस्य कथ्यते ॥' भृग्वङ्गिरोगणेषु तु माधवीये
स्मृत्यन्तरे—'पञ्चार्पे त्रिषु सामान्यादविवाहस्त्रिषु द्वयोः । भृग्वङ्गिरोगणेष्वेव शे-
पेष्वेकोपि वारयेत् ॥' शेषगोत्रेषु एकोपि समानः प्रवरो विवाहं वारयेदित्यर्थः ।
वौधायनोपि—'भृग्वङ्गिरसावधिकृत्य द्व्यार्पेयसन्निपाते विवाहस्यार्पेयाणां त्र्यार्पेयस-
न्निपाते विवाहः पञ्चार्पेयाणाम्' इति । भृग्वङ्गिरोगणेष्वपि जमदग्निगौतमभरद्वा-
जेष्वेकप्रवरसाम्ये सर्वेषामप्यसाम्ये वा सगोत्रत्वादेवाविवाह इति दिक् ॥

अथ गोत्राणि प्रवराश्चोच्यन्ते । तत्र वौधायनः—'गोत्राणां तु सहस्राणि
प्रयुतान्यर्बुदानि च । ऊनपञ्चाशदेवैषां प्रवरा ऋषिदर्शनात् ॥' तत्र
गोत्रतः प्रवर
निर्णयः । सप्त भृगवः । वत्सा बिदा आर्ष्टिपेणा यास्का मित्रयुवा वैन्याः शुनका
इति । वत्सानां भार्गवच्यावनाम्नवानौर्वजामदश्येति, भार्गवौर्वजामदश्येति वा,
भार्गवच्यावनाम्नवानेति वा । बिदानां पञ्च । भार्गवच्यावनाम्नवानौर्वजैवेति, भार्ग-
वौर्वजामदश्येति वा । एतौ द्वौ जामदश्यसंज्ञौ । आर्ष्टिपेणानां भार्गवच्यावनाम्-
नानार्ष्टिपेणानूपेति, भार्गवार्ष्टिपेणानूपेति वा । एषां त्रयाणां परस्परमविवाहः । वा-
त्स्यानां भार्गवच्यावनाम्नवानेति । वत्सपुरोधसयोः पञ्च । भार्गवच्यावनाम्नवान-
चात्सपौरोधसेति । वैजवनिमतिथयोः पञ्च । भार्गवच्यावनाम्नवानवैजवनैमतिथेति ।
एते त्रयः कचित् । एषामपि पूर्वैरविवाहः । अत्र तत्तद्गणस्था ऋषयोऽन्यथ विशेषो
मत्कृते प्रवरदर्पणे ज्ञेयः । यास्कानां भार्गववैतहव्यसावेतसेति । मित्रयुवानां भार्गव-
वाध्यश्वदिवोदासेति, भार्गवच्यावनदिवोदासेति वा, वाध्यश्वेत्येको वा । वैन्यानां
भार्गववैन्यपार्येति । एत एव श्येताः । शुनकानां शुनकेति वा गार्त्समदेति द्वौ वा ।
भार्गवशौनहोत्रगार्त्समदेति त्रयो वा । वेदविश्वज्योतिषां भार्गववेदवैश्वज्योतिषेति ।
शाठरमाठराणां भार्गवशाठरमाठरेति । एतौ द्वौ कचित् । यस्कादीनां स्वगणं त्यक्त्वा
सर्वैर्विवाहः । तदुक्तं स्मृत्यर्थसारे—'यस्का मित्रयुवा वैन्याः शुनकाः प्रवरैक्यतः । स्वं
स्वं हित्वा गणं सर्वे विवहेयुः परावरैः ॥' इति ॥

अथाङ्गिरसः । ते गौतमाः, भरद्वाजाः, केवलाङ्गिरसश्चेति त्रिधा । अत्र गौतमा
दश । आयास्याः, शरद्वन्ताः, कौमण्डाः, दीर्घतमसः, औशनसः, कारेणुपाले-
याः, राहूगणाः, सोमराजकाः, वामदेवाः, बृहदुक्थाश्चेति । तत्रायास्यानामा-
ङ्गिरसायास्यगौतमेति । शरद्वन्तानामाङ्गिरसगौतमशरद्वन्तेति । कौमण्डानामाङ्गिरसौ-
तथ्यकाक्षीवन्तगौतमकौमाण्डेति वा, आङ्गिरसायास्यौशिजगौतमकाक्षीवतेति वा,
आङ्गिरसौतथ्यगौतमौशिजकाक्षीवतेति वा, आङ्गिरसौशिजकाक्षीवतेति त्रयो वा ।

दीर्घतमसामाङ्गिरसौतथ्यकाक्षीवतगौतमदैर्घतमसेति, आङ्गिरसौतथ्यदैर्घतमसेति त्रयो वा । औशनसामाङ्गिरसगौतमौशनसेति त्रयः । कारेणुपाळानामाङ्गिरसगौतमकारेणुपाळेति त्रयः । राहूगणानामाङ्गिरसराहूगणगौतमेति । सोमराजकानामाङ्गिरससोमराजकगौतमेति । वामदेवानामाङ्गिरसवामदेव्यगौतमेति । बृहदुक्थानामाङ्गिरसवार्हदुक्थगौतमेति, आङ्गिरसवामदेववार्हदुक्थेति वा । उतथ्वानामाङ्गिरसौतथ्यगौतमेति । औशिजानामाङ्गिरसौशिजकाक्षीवतेत्यापस्तम्बः । आङ्गिरसापास्यौशिजगौतमकाक्षीवतेति कात्यायनः । एतौ द्वौ क्वचित् । रघुवानामाङ्गिरसराघुवगौतमेति केचित् । तत्र मूलं चिन्त्यम् । एषां सर्वेषां गौतमानामविवाहः ॥

अथ भरद्वाजाः । ते चत्वारः । भरद्वाजा गर्गा ऋक्षाः कपय इति । भरद्वाजानामाङ्गिरसवार्हस्पत्यभारद्वाजेति त्रयः । गर्गाणामाङ्गिरसवार्हस्पत्यभारद्वाजसैन्यगार्ग्येति पञ्च, आङ्गिरससैन्यगार्ग्येति वा । अन्त्ययोर्व्यत्ययो वा भारद्वाजगार्ग्यसैन्येति वा । गर्गभेदानामाङ्गिरसतैत्तिरकापिभुवेति । ऋक्षाणां कपिलानां चाङ्गिरसवार्हस्पत्यभरद्वाजवान्दनमातवचसेति पञ्च, आङ्गिरसवान्दनमातवचसेति त्रयो वा । कपिलानामाङ्गिरसामहीयवोऋक्षयसेति । आत्मभुवामाङ्गिरसभारद्वाजवार्हस्पत्यमन्त्रवरात्मभुवेति पञ्च । अयं क्वचित् । भरद्वाजानां सर्वेषामविवाहः ॥

अथ केवळाङ्गिरसः । हारीतानां आङ्गिरसाम्बरीपयौवनाश्वेति, आद्यो मान्धाता वा । कुत्सानामाङ्गिरसमान्धातृकौत्सेति । कण्वानामाङ्गिरसाजमीढकाण्वेति, आङ्गिरसघोरकाण्वेति वा । रथीतरणामाङ्गिरसवैरूपराथीतरेति, आङ्गिरसवैरूपपार्षदश्वेति वा, अष्टादंष्ट्रपार्षदश्ववैरूपेति वा, अन्त्ययोर्व्यत्ययो वा । मुद्गलानामाङ्गिरसभाम्याश्वमौद्गल्येति, आद्यस्ताक्षर्यो वा, आङ्गिरसताविमौद्गल्येति वा । विष्णुवृद्धानामाङ्गिरसपौरुक्षुत्सत्रासदस्यवेति । एषां स्वर्गणं विदाय सर्वैर्विवाहो भवति । हरितकुत्सयोस्तु न भवति ॥

अथात्रयः । ते चत्वारः । आत्रेयाः, वाङ्मृतकाः, गविष्टिराः, मुद्गला इति । आद्यानामात्रेयार्चनानसश्यावाश्वेति । वाङ्मृतकानां आत्रेयार्चनानशवाङ्मृतकेति । धर्मज्यानामात्रेयार्चनानशधानञ्जयेति क्वचित् । गविष्टिराणामात्रेयार्चनानशगविष्टिरेति, आत्रेयगाविष्टिरपौर्यातिथेति वा । मुद्गलानामात्रेयार्चनानशपौर्यातिथेति । वामरथ्यसुमङ्गलवैजवापानामात्रेयार्चनानशातिथेति, आत्रेयार्चनानशगाविष्टिरेति वा । सुमङ्गलानामत्रिसुमङ्गलश्यावाश्वेति केचित् । अत्रेः पुत्रिकापुत्राणामात्रेयवामरथ्यपौत्रिकेति । अत्रीणां सर्वेषामविवाहः ॥

अथ विश्वामित्राः । ते दश । कुशिकाः, लोहिताः, रौक्षकाः, कामायनाः, कताः,

घनंजयाः, अघमर्षणाः, पूरणाः, इन्द्रकौशिका इति । कुशिकानां विश्वामित्रदेव-
रातौदलेति । लोहितानां विश्वामित्राष्टकलोहितेति, अन्त्ययोर्व्यत्ययो वा, वैश्वा-
मित्रमाधुच्छन्दसाष्टकेति वा, विश्वामित्राष्टकेति द्वौ वा । रौक्षकाणां वैश्वामित्रगाधि-
नरैवणेति, वैश्वामित्ररौक्षकरैवणेति वा । कामकायनानां वैश्वामित्रदेवश्रवसदैवतर-
सेति वा, अजानां वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसाजेति, वैश्वामित्राश्मरथवाधूलेति वा । अघ-
मर्षणानां वैश्वामित्राघमर्षणकौशिकेति । पूरणानां वैश्वामित्रपौरणेति द्वौ वा, वैश्वा-
मित्रदेवरातपूरणेति वा । इन्द्रकौशिकानां वैश्वामित्रेन्द्रकौशिकेति द्वौ । घनंजयानां
विश्वामित्रमाधुच्छन्दसधानंजयेति, वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसाघमर्षणेति वा । कतानां
वैश्वामित्रकात्याकीलेति (?) । एते बौधायनोक्ताः । रौहिणानां वैश्वामित्रमाधुच्छन्द-
सरौहिणेति । रेणूनां वैश्वामित्रगाधिनरैवणेति । वेणूनां वैश्वामित्रगाधिनवैवणेति ।
जहूनां वैश्वामित्रशालङ्कायनकौशिकेति । आश्मरथ्यानां वैश्वामित्राश्मरथ्यवाधूलेति ।
उदवेणूनां वैश्वामित्रगाधिनवैवणेति । एते आश्वलायनमात्स्योक्ताः । अन्यैस्त्व-
न्येपि पङ्क्त्या उक्ताः । तेऽन्यत्र मत्कृतौ ज्ञेयाः । एषां विश्वामित्राणामविवाहः ॥

अथ कश्यपाः । ते पञ्च । निधुवाः, कश्यपाः, रेभाः, शाण्डिलाः, लौगासीयश्च ।
निधुवाणां काश्यपावत्सारनैधुवेति । कश्यपानां काश्यपावत्सारसितेति । रेभाणां
काश्यपावत्सारैभ्येति । शाण्डिलानां काश्यपशाण्डिल्येति । अन्त्यस्थाने देवलो
वा, सितो वा । शाण्डिलासितदेवलेति वा, कश्यपासितदेवलेति वा, अन्त्ययो-
र्व्यत्ययो वा, देवलासितेति द्वौ वा । लौगासीन् वक्ष्यामः । एषां कश्यपानामवि-
वाहः ॥

अथ वशिष्ठाः । ते पञ्च । वशिष्ठाः, कुण्डिनाः, उपमन्यवः, पराशराः, जातूक-
र्ण्यश्चेति । वशिष्ठानां वशिष्टेन्द्रप्रमदाभरदस्त्विति, वशिष्टेत्येको वा । कुण्डिनानां
वशिष्ठमैत्रावरुणकौण्डिन्येति । उपमन्यूनां वशिष्टेन्द्रप्रमदाभरदसव्येति, वशिष्ठा-
भरदस्विन्द्रप्रमदेति वा । आद्ययोर्व्यत्ययो वा । पराशराणां वशिष्ठशाक्यपाराश-
र्येति । जातूकर्ण्यानां वशिष्ठान्निजातूकर्ण्येति । वशिष्ठानां सर्वेषामविवाहः । अन्त्य-
स्थानिभिश्च ॥

अथागस्त्याः । ते चत्वारः । इध्मवाहाः, साम्भवाहाः, सोमवाहाः, यज्ञवाहा-
श्चेति । आधानामागस्त्यदाढ्यच्युतैध्मवाहेति । आगस्त्येत्येको वा । सोमवाहाना-
मागस्त्यदाढ्यच्युतसोमवाहेति । साम्भवाहानां साम्भवाहोन्त्यः । यज्ञवाहानां
यज्ञवाहोऽन्त्यः । आर्यो पूर्वोक्तावेव । सारवाहानां तदन्तामयः । दर्भवाहानां
तदन्तामयः । अगस्तीनामागस्त्यमाहेन्द्रमायोभुवेति । पूर्णमासानामागस्त्यपूर्ण-

मासपारणेति । हिमोदकानामागस्त्यहैमचर्चिहैमोदकेति । पाणिकानामागस्त्यपैनायक-
पाणिकेति । एते पद कचित् । अगस्तीनां सर्वेषामविवाहः ॥

अथ द्विगोत्राः । शौङ्गशैशिरीणामाङ्गिरसवार्हस्पत्यभारद्वाजकात्यासीलेति पञ्च,
द्विगोत्रप्रवर-
निर्णयः । कात्यासीलयोः स्थाने शौङ्गशैशिरीषा । आङ्गिरसकात्यासीलेति त्रयो
वा । एषां भरद्वाजैर्विश्वामित्रैश्चाविवाहः । एवं कपिलानां कतानां च
संकृतिपूतिमापादीनां आङ्गिरसगौरिवीतसांकृत्येति, शाक्त्यगौरिवीतसांकृत्येति वा ।
एषां स्वगणस्यैर्वशिष्ठैः शौङ्गशैशिरीर्लौगाक्षिभिश्चाविवाहः । कश्यपैरपीति प्रयोगपा-
रिजाते । लौगाक्षीणां काश्यपावत्सारवाशिष्ठेति, काश्यपावत्सारसितेति वा । एते-
हर्वशिष्ठा नक्तं कश्यपाः । एषां वशिष्ठैः कश्यपैः संकृताद्यैश्चाविवाहः । देवरातस्य
जामदग्न्यैर्विश्वामित्रैश्चाविवाह इति प्रयोगपारिजाते । तदयुक्तम् । बह्वृचश्रुतौ-‘यथै-
वाङ्गिरसः सन्नुपेयां तव पुत्रताम् । आङ्गिरसो जन्मनास्याजीगर्तिः श्रुतः कविः ॥’
इत्यङ्गिरोगणस्थलेन भार्गवजामदग्न्यत्स्मृतेर्वाधात् । तेन मत्स्यक्षश्रुत्या हरिवंशादि-
स्मृतेश्च वाधात् । तेन द्वौ देवरातौ एक आङ्गिरसः श्रुत्युक्तः । अन्यो भार्गवः ।
तयोः कल्पभेदेऽप्याङ्गिरसेन देवरातेन जामदग्न्यैर्भवत्येव विवाहः । भार्गवेण तु नेति
तत्त्वम् । धनंजयानां विश्वामित्रैरत्रिभिश्चाविवाहः । जातूकर्णानां वशिष्ठैरत्रिभिश्चावि-
वाहः । एवं दत्तक्रीतकृत्रिमस्वयंदत्तपुत्रिकापुत्रादीनाम् । उत्पादकपालकयोः पित्रो-
र्गोत्रप्रवरा वज्र्या इति प्रवरमञ्जरीनारायणहृत्तिप्रयोगपारिजातादयः । अत्र सर्व-
त्रोपपत्तयः, मूलं च मत्कृते प्रवरदर्पणे हेयमिति दिक् ॥

क्षत्रियवैश्ययोस्तु पुरोहितगोत्रप्रवरावेवेति सर्वसिद्धान्तः । यद्यपि बह्वृचपरिशिष्टे
कपिभरद्वाजयोर्विवाह उक्तः, तथापि-‘भरद्वाजाश्च कपयो गर्गा रौक्षायणा इति ।
चत्वारोपि भरद्वाजगोत्रैकयान्त्वान्वयुर्मिथः ॥ कपिगर्गभरद्वाजा मिथो रौक्षायणा द्वि-
जाः । नोद्वहेयुः सगोत्रत्वात्प्रवरैक्याच्च कुत्रचित् ॥’ इति स्मृत्यर्थसाराद्युक्तेरविवाह
एव तयोरिति प्रवरमञ्जर्यां यद्यपीदमुक्तं, तथापि भृग्वङ्गिरोगणेषु भवत्येव । तथा
बह्वृचपरिशिष्टे बौधायनः-‘एक एव ऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्तते । तावत्समानगोत्रस-
मृते भृग्वङ्गिरोगणात् ॥’ माधवीये स्मृत्यन्तरे-‘पञ्चानां तु त्रिसामान्यादविवाह-
स्त्रिषु द्वयोः । भृग्वङ्गिरोगणेष्वेवं शेषेष्वेकोपि वारयेत् ॥’ इति देशाचाराच्च ।
सोप्याभीरदेशे प्रसिद्धः । चतुर्विंशतिमते-‘यस्तु देशानुरूपेण कुलमार्गेण चोद्वहेत् ।
नित्यं स व्यवहार्यः स्याद्देवाच्चैतत्प्रदृश्यते ॥’ इति दिक् । तथाच भृगुः-‘यस्मिन्
देशे पुरे ग्रामे त्रैविद्ये नगरेपि वा । यो यत्र विहितो धर्मस्तं धर्मं न विचालयेत् ॥’

इति । पुनश्चतुर्विंशतिमते—‘यस्मिन् देशे य आचारः पारंपर्यक्रमागतः । वर्णानां किल सर्वेषां सदाचारः स उच्यते ॥’

स्वगोत्राद्यज्ञाने तु सत्यापाढः—‘अथाज्ञानबन्धोः पुरोहितप्रवरेणाचार्यप्रवरेण वेति’ । ‘आचार्यगोत्रप्रवरानभिज्ञस्तु द्विजः स्वयम् । दत्त्वात्मानं तु कस्यैचित्तद्गोत्रप्रवरो भवेत् ॥ यद्वा स्वगोत्रप्रवरविधुरो जामदग्निजः । विवाहं च न तेनैव गोत्रेण तु समाचरेत् ॥’ इति कश्चित् । दिवो-
 दासीयेपि—‘स्वगोत्रप्रवराज्ञाने जामदग्निमुपाश्रयेत् ॥’

अथ मातृगोत्रनिर्णयः । शातातपः—‘मातुलस्य सुतामूढा मातृगोत्रां तथैव च । समानप्रवरां चैव गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥’ यद्यपि—‘सगोत्रां मातु-
 रप्येके नेच्छन्त्युद्वाहकर्मणि । जन्मनाञ्जोरविज्ञातेषु द्वहेदविशङ्कितः ॥’
 इति व्यासोक्तेरज्ञातनामत्वेन सगोत्रत्वदोषस्तथापि नेदं कलौ प्रवर्तते । ‘गोत्रान्मातुः सपिण्डाच्च विवाहो गोवधस्तथा ।’ इति कलिवर्जलोक्तेः । इदं मातृगोत्रवर्जनं माध्य-
 न्दिनीयानामेव । ‘मातृगोत्रं माध्यन्दिनीयानामपुत्रायाश्च’ इति सत्यापाढोक्तेरिति कश्चिन्महाराष्ट्रकल्पितम् । तन्निर्मूलम् । अन्यथा गुर्जरादेः कातीयस्य कुतो न नि-
 पेधः । अत एव प्रवरमञ्जरीकारः—‘दोषस्यातिगुरुत्वात् सर्वेषां मातृगोत्रं वर्ज्यम्’
 इति । यत्तु गुर्जरादीनां माध्यन्दिनीयानामप्याचरणां च ‘एकस्मिन् प्रवरे तुल्ये मातृगोत्रे वरस्य च । तमुद्वाहं न कुर्वीत सा कन्या भगिनी स्मृता ॥’ इति मातृकु-
 ले प्रवरचिन्तनमुक्तम्, तदासुरादिविवाहोदापरमिति दिक् । विस्तरस्तु ग्रन्थान्तरे-
 भ्यो ज्ञेयः ॥

सगोत्रादिविवाहे प्रायश्चित्तं स्मृत्यर्थसारे—‘इत्थं सगोत्रसंवन्धविवाहविषये स्थिते । यदि कश्चिज्ज्ञानतस्तां कन्यामूढोपगच्छति ॥ गुरुत्तल्पव्रताच्छु-
 ध्येद्गर्भस्तज्जोऽन्त्यतां व्रजेत् । भोगतस्तां परित्यज्य पालयेज्जननीमिव ।
 अज्ञानादैन्दवैः शुद्ध्येन्निभिर्गर्भस्तु कश्यपः ॥’ एवं सापिण्ड्येपि ‘स-
 पिण्डापत्यदारेषु माणत्यागो विधीयते ।’ इति बृहद्यमोक्तेः । तिथितत्त्वे बौधायनः—
 ‘सपिण्डां सगोत्रां चेदमत्योपयच्छेन्मातृवदेनां विभृयात् ॥’

कन्याविवाहकाल उक्तो ज्योतिर्निबन्धे—‘षडब्दमध्ये नोद्वाहा कन्या वर्षद्वयं यतः ।
 सोमो भुङ्क्ते ततस्तद्गन्धर्वश्च तथाऽनलः ॥’ राजमार्त्तण्डः—‘अयुग्मे
 दुर्भगा नारी युग्मे तु विधवा भवेत् । तस्माद्गर्भान्विते युग्मे विवाहे
 सा पतिव्रता ॥ मासत्रयादूर्ध्वमयुग्मवर्षे युग्मेपि मासत्रयमेव यावत् । विवाह-
 शुद्धिं प्रवदन्ति सन्तो वात्स्यादयः स्त्रीजनिजन्ममासात् ॥’ पराशरमाधवीये तु

—‘जन्मतो गर्भाधानाद्वा पञ्चमाब्दात् परं शुभम् । कुमारीवरणं दानं मेखलाबन्धनं
तथा ॥’ इत्युक्तम् । संबन्धतत्त्वे यमः—‘कन्या द्वादशवर्षाणि याप्रदत्ता वसेद्बृहे ।
ब्रह्महत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वरयेत्स्वयम् ॥’ भारते—‘त्रिंशद्वर्षः षोडशाब्दां
भार्यां विन्देत् नम्रिकाम् । दशवर्षोऽष्टवर्षा वा धर्मे सीदति सत्वरः ॥ अतोऽप्रवृत्ते
रजसि कन्यां दद्यात् पिता सकृत् ॥’ तत्रैव—‘सप्तसंवत्सरादूर्ध्वं विवाहः सार्वव-
र्णिकः । कन्यायाः शस्यते राजन्नन्यथा धर्मगर्हितः ॥’ राजमार्तण्डः—‘राहुग्रस्ते
तथा शुद्धे पितृणां प्राणसंशये । अतिप्रौढा च या कन्या चन्द्रलग्नबलेन तु ॥’ चका-
रादतिथाला । प्राणसंशय इत्युक्तेः । मनुः—‘त्रिंशद्वर्षो बहेत्कन्यां ह्य्यां द्वादशवा-
र्षिकीम् । द्व्यष्टवर्षोऽष्टवर्षा वा धर्मे सीदति सत्वरः ॥’ यद्यपि—‘विवाहस्त्वष्टव-
र्ष्याः कन्यायाः शस्यते बुधैः ।’ इति संवर्तोक्तेः, ‘अत ऊर्ध्वं रजस्वला’ इत्या-
देश्च दशवर्षादूर्ध्वं विवाहो निषिद्धः, तथापि दातुरभावे द्वादशषोडशाब्दे ज्ञेये ।
‘त्रीणि वर्षाण्यनुमती काङ्क्षेत पितृशासनम् ।’ इति पराशरमाधवीये वीधायनोक्तेश्च ।
मनुः—‘स्त्रीसंबन्धे दशैतानि कुलानि परिवर्जयेत् । हीनक्रियं निःपुरुषं निश्छन्दोरो-
मशार्शसम् ॥ क्षयामयाव्यपस्मारिभिरिकुष्ठिकुलानि च । नर्क्षवृक्षनदीनाम्नीं नान्त्य-
पर्वतनामिकाम् ॥ न पक्ष्यहिमेष्यनाम्नीं न विभीषणनामिकाम् ॥’ यमः—‘तस्मादु-
द्वाहयेत्कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत् ।’ तथा मूलजादीनां फलं प्रागुक्तम् । तथा वर्ण-
वश्यग्रहमैत्र्यादियदितविचारो ज्योतिर्विद्भ्यो ज्ञेयः । विस्तरान्तु नोच्यते ॥

अथ शुर्वर्कवलम् । ज्योतिनिबन्धेर्गर्गः—‘स्त्रीणां गुरुवलं श्रेष्ठं पुरुषाणां स्वेर्वलम् ।

स्त्रीणां गुरु-
वलश्रेष्ठत्वाद्ब्रह्म-
विवाहे तन्निरीक्ष-
णम् ।

तयोश्चन्द्रवलं श्रेष्ठमिति गर्गेण भाषितम् ॥ जन्मत्रिदशमारिस्थः पूजया
शुभदो गुरुः । विवाहेऽथ चतुर्थाष्टादशस्थो मृतिप्रदः ॥’ देवलः—‘न-
ष्टात्मजा धनवती विधवा कुशीला पुत्रान्विता हतधवा सुभगा विपुत्रा ।
स्वामिप्रिया विगतपुत्रधवा धनाढ्या बन्ध्या भवेत् छुरगुरौ क्रमशोभिजन्मा ॥’ बृह-
स्पतिः—‘ज्ञपचापकुलीरस्थो जीवोप्यशुभगोचरः । अतिशोभनतां दद्याद्विवाहोपन-
यादिषु ॥’ लल्लुः—‘द्वादशदशमचतुर्थे जन्मनि पष्ठाष्टमे तृतीये च । प्राप्ते पाणिग्रहणे
जीवे वैधव्यमामोति ॥’ गर्गः—‘सर्वत्रापि शुभं दद्याद्द्वादशाब्दात् परं गुरुः । पञ्च-

१-नम्रिकाळक्षणं तूक्तं गृह्यसंग्रहे—‘नम्रिकां तु वदेत् कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत् । ऋतुमती त्वनमिका तां
प्रयच्छेत् नम्रिकाम् ॥ अप्राप्ता रजसो गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी । अव्यञ्जिता भवेत् कन्या कुचहीना च
नमिका ॥’ इति । तथा रजोदर्शनात्प्रागेव विवाहकारणमुक्तं तत्रैव । यथा—‘व्यञ्जनैस्तु समुत्पन्नैः सोमो
भुञ्जीत कन्यकाम् । पयोधरैस्तु गन्धर्वा रजसाऽग्निः प्रकीर्तितः ॥ तस्मादव्यजनोपेतामरजामपयोधराम् ।
अभुक्ता चैव सोमार्थः कन्यकां तु प्रशस्यते ॥’ इति ।

पष्ठाब्दयोरेव शुभगोचरता मता ॥ सप्तमात् पञ्चवर्षेषु स्वोच्चस्वर्गगतो यदि । अ-
शुभोपि शुभं दद्याच्छुभकृदक्षेपु किं पुनः ॥ रजस्वलायाः कन्याया गुरुशुद्धिं न चिन्त-
येत् । अष्टमेऽपि प्रकर्तव्यो विवाहस्त्रिगुणार्चनात् ॥ अर्कगुर्वोर्वलं गौर्या रोहिण्यर्कव-
ला स्मृता । कन्या चन्द्रवला प्रोक्ता वृषली लग्नतोऽपला ॥ अष्टवर्षा भवेद्गौरी नव-
वर्षा च रोहिणी ॥ दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥ '

अथ बृहस्पतिशान्तिः । शौनकः—'कन्यकोद्वाहकाले तु आनुकूल्यं न विद्यते ।
ब्राह्मणस्योपनयने गुरोर्विधिरुदाहृतः ॥ सुवर्णेन गुरुं कृत्वा पीतवस्त्रेण
वेष्टयेत् । ईशान्यां धवलं कुम्भं धान्योपरि निधाय च ॥ दमनं मधुपुष्पं
च पलाशं चैव सर्पपान् । मांसी गुडूच्यपामार्गी विडङ्गी शङ्खिनी
वचा ॥ सहदेवी हरिकान्ता सर्वापधिशतावरी । वला च सहदेवी च निशा-
द्वितयमेव च ॥ कृत्वाज्यभागपर्यन्तं स्वशाखोक्तविधानतः । ग्रहोक्तमण्डलेऽभ्यर्च्य
पीतपुष्पाक्षतादिभिः ॥ देवपूजोत्तरे काले ततः कुम्भानुमन्त्रणम् । अश्वत्थसमिध-
श्चाज्यं पायसं सर्पिषा युतम् ॥ यवव्रीहितिलाः साज्या मन्त्रेणैव बृहस्पतेः । अष्टो-
त्तरशतं सर्वं होमशेषं समापयेत् ॥ पुत्रदारसमेतस्य अभिषेकं समाचरेत् । कुम्भाभि-
मन्त्रणोक्तैश्च समुद्रज्येष्ठमन्त्रतः ॥ प्रतिमा कुम्भवस्त्रं च आचार्याय निवेदयेत् ॥
ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चाच्छुभदः स्यान्न संशयः ॥' इति बृहस्पतिशान्तिः ॥

शौनकः—'गुर्वादित्ये व्यतीपाते वक्रातीचारगे गुरौ । नष्टेशशिनि शुके वा बाले
वृद्धेऽथवा गुरौ ॥ पौषे चैत्रेऽथ वर्षासु शरदधिकमासके । केतूद्गमे
निरंशेऽर्के सिंहस्थेऽमरमन्त्रिणि ॥ विवाहव्रतयानादिपुरहर्म्यगृहादि-
कम् । क्षौरं विद्योपविद्यां च यत्नतः परिवर्जयेत् ॥' मदनपारिजाते
ज्योतिःसागरे—'बाले शुके वृद्धे शुके वृद्धे जीवे नष्टे जीवे । बाले जीवे जीवे सिंहे
सिंहादित्ये जीवादित्ये ॥ तथा मलिम्लुचे मासि घुराचार्येऽतिचारगे । वापीरूपवि-
वाहादिक्रियाः मागुदितास्त्यजेत् ॥ सिंहस्थं मकरस्थं च गुरुं यत्नेन वर्जयेत् ॥'
लल्लुः—'अतिचारगतो जीवस्तं शार्शं नैव चेत् पुनः । लुप्तः संवत्सरो ज्ञेयः सर्वकर्म-
वहिष्कृतः ॥' सिंहस्थगुरोरपवादमाह पराशरः—'गोदाभागीरथीमध्ये नोद्वाहः सिंहगे
गुरौ । मघास्थे सर्वदेशेषु तथा मीनगते रवौ ॥' वशिष्ठोपि—'विवाहो दक्षिणे कूले
गौतम्यां नेतरत्र तु । भागीरथ्युत्तरे कूले गौतम्या दक्षिणे तथा । विवाहो व्रतबन्धश्च
सिंहस्थे ज्ये न दुष्यति ॥'

कन्यादातृक्रममाह याज्ञवल्क्यः—'पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।
कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ॥ अमयच्छन् समामोति
भ्रूणहत्यामृतावृत्तौ । गम्यत्वाभावे दावृणां कन्या कुर्यात्स्वयंवरम् ॥'

भ्रातृणां संस्कृतानामेवाधिकारमाह स एव याज्ञवल्क्यः—‘असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः । भगिन्यश्च निजादंशादृत्वांशं तु तुरीयकम् ॥’ अत्र चकारेण पूर्वसंस्कृतैरित्यस्यानुवृत्तेर्विवाहपर्याप्तद्रव्यदाने स्वांशसमांशचतुर्थभागदाने वा संस्कृतग्रहणं व्यर्थं स्यात्, अतः कर्तृनियमोयम् । तेनानुपनीतभ्रातृमात्रादिसत्त्वे मात्रादेरेवाधिकारो न भ्रातुरित्युक्तं संबन्धतत्त्वादौ । कन्यास्वयंवरे मातुर्दातृत्वे च ताभ्यामेव नान्दीश्राद्धं कार्यम् । तत्र च स्वयं प्रधानसंकल्पमात्रं कृत्वाऽन्यद्वाहण-
द्वारा कारयेदिति प्रयोगपारिजाते । वरस्तु संस्कृतभ्रात्राद्यभावे स्वयमेव नान्दी-
श्राद्धं कुर्यात् न माता । ‘पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यं वै कारयेत्स्वधाम् ।’ इति निषे-
धात् । उपनयनेन कर्माधिकारस्य जातत्वाच्चेति पृथ्वीचन्द्रोदये । माधवीयेऽपराके
च नारदः—‘पिता दद्यात्स्वयं कन्यां भ्राता वाऽनुमते पितुः । मातामहो मातुलश्च सकुल्यो
वान्धवस्तथा ॥ माता स्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्तते । तस्यामप्रकृतिस्थार्यां कन्यां
दधुः स्वजातयः ॥ सकुल्यः पितृपक्षीयो वान्धवो मातृवंशजः ॥’ मदनपारिजाते
कात्यायनः—‘स्वयमेनौरसीं दद्यात्पित्रभावे स्ववान्धवः । मातामहस्ततोऽन्यां हि
माता वा धर्मजां सुताम् ॥’ ततोऽन्यामौरसीभिर्नां धर्मजां नयोगात् क्षेत्रजां माता-
महो माता मातुलो वा दद्यात् । तेनौरसीदाने पितृबन्धुषु सत्सु मातामहादीनां नाधि-
कारः अनुमतिं विना । अस्यापवादस्तत्रैव—‘दीर्घप्रवासयुक्तेषु पौगण्डेषु च बन्धुषु ॥
माता तु समये दद्यादौरसीमपि कन्यकाम् ॥’ मनुः—‘यदा तु नैव कश्चित् स्यात् कन्या
राजानमात्रजेत् ।’ ॥

परकीयकन्यादाने विशेषो मदनरत्ने स्कान्दे—‘आत्मीकृत्य सुवर्णेन परकीयां
तु कन्यकाम् । धर्मेण विधिना दानमसगोत्रेपि युज्यते ॥’ अत्र प्रकृतिग्रहणादप्रकृ-
तिस्थेन कृतमकृतमेव । ‘स्वतन्त्रो यदि तत्कार्यं कुर्यादप्रकृतिं गतः । तदप्यकृतमेव
स्यादस्वातन्त्र्यस्य हेतुतः ॥’ इत्यपराके नारदोक्तेः । यदि तु सप्तपदीविवाहहोमादि
प्रधानं जातं तदङ्गवैकल्येपि नावृत्तिर्विवाहस्य । गौडा अप्येवमाहुः । तत्रैव मरीचिः—
‘गौरीं ददन्नाकपृष्ठे वैकुण्ठं रोहिणीं ददत् । कन्यां ददद्ब्रह्मलोकं रौरवं तु रजस्वलाम् ॥’

अथ मासनिर्णयः । तत्र जन्ममासे विशेषः प्रागुक्तः । ज्योतिःप्रकाशे व्यासः—‘माघ-
फाल्गुनवैशाखे यच्छूढा मार्गशीर्षके । ज्येष्ठे वाषाढमासे च सुभगा वित्तसं-
युता ॥ श्रावणे वापि पौषे वा कन्या भाद्रपदे तथा । चैत्राश्वयुजातिर्कौपु या-
ति वैधव्यतां लघु ॥’ नारदः—‘माघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठमासाः शुभप्रदाः ।
कार्तिको मार्गशीर्षश्च मध्यमौ निन्दिताः परे ॥’ वशिष्ठः—‘पौषेपि कुर्यान्मकरस्थि-
तेऽर्के चैत्रे भवेन्मेषगतो यदा स्यात् । मशस्तमाषाढकृतं विवाहं वदन्ति गर्गा मिथु-
नस्थितेऽर्के ॥’ आचार्यचूडामणौ ज्योतिर्गर्गराजमार्तण्डौ—‘माघल्येषु विवाहेषु कन्या-

विवादे माघा-
दिमासानां प्रा-
शस्त्यम् ।

संवरणेषु च ॥ दश मासाः प्रशस्यन्ते चैत्रपौषविवाजिताः ॥ ’ आपस्तम्बः—‘सर्व-
ऋतवो विवाहस्य । शैशिरौ मासौ परिहाय्योत्तमं च नैदाघम् । ’ ‘अत्र माघफाल्गुना-
पाढवर्जा नव मासा मुख्यः कालः’ इति सुदर्शनभाष्येऽविलायां ब्रह्मतीर्थेऽशुक्तम् ।
बौधायनसूत्रेपि—‘सर्वे मासा विवाहस्य शुचितपस्तपस्यवर्जम्’ इत्येके । तेन पूर्वोत्तरौ
शिशिरसवन्धिनौ मासौ पौषचैत्रौ विवाह इति निर्णयामृतव्याख्यानं मौख्यकृत-
मित्युपेक्ष्यम् । निशि चैत्सर्वेषु द्वादशस्यपि मासेषु द्वेहेदिति कालादर्शः । ये तु
ज्योतिषे माघादिविधयस्ते गृह्यसूत्राणां द्विजपरत्वेन प्रावल्याच्छूद्रादिपराः । ज्योति-
षे—‘वात्स्यो वर्षमनूनमिच्छति तथा रैभ्योऽयनं चोत्तरं श्रीवासन्तमृतुं विहाय मुनयो
माण्डव्यशिष्या जगुः । चैत्रं प्रोज्झ्य पराशरः परिणये पौषं च दौर्भाग्यदं ह्यापाढा-
दि चतुष्टयं न निनदं कैश्चित् प्रदिष्टं बुधैः ॥ ’ चण्डेश्वरः—‘ मार्गे मासि तथा ज्येष्ठे
क्षौरं परिणयं व्रतम् । ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोस्तु यन्नेन परिवर्जयेत् ॥ कृत्तिकास्यं रविं
त्यक्त्वा ज्येष्ठपुत्रस्य कारयेत् । उत्सवादिषु कार्येषु दिनानि दश वर्जयेत् ॥ ’
रत्नकोशे—‘ जन्मर्क्षे जन्मदिवसे जन्ममासे शुभं त्यजेत् । ज्येष्ठे मास्याद्यगर्भस्य शुभं
वर्ज्यं स्त्रिया अपि ॥ ’ पराशरः—‘ अज्येष्ठा कन्यका यत्र ज्येष्ठपुत्रो वरो यदि ।
व्यत्ययो वा तयोस्तत्र ज्येष्ठमासः शुभप्रदः ॥ ’ मिहिरः—‘ज्येष्ठस्य ज्येष्ठकन्याया वि-
वाहो न प्रशस्यते । तयोरन्यतरे ज्येष्ठे ज्येष्ठो मासः प्रशस्यते ॥ द्वौ ज्येष्ठौ मध्यमौ
प्रोक्तावेकं ज्येष्ठं शुभावहम् । ज्येष्ठत्रयं न कुर्वीत विवाहे सर्वसंमतम् ॥ ’ यत्तु—‘सा-
र्वकालमेके विवाहम् ’ इति, तदासुरादिविवाहविषयम् । ‘ धर्मेषु विवाहेषु काल-
परीक्षणं नाधर्मेषु’ इति गृह्यपरिशिष्टात् । रत्नमालायामप्येवम् । तेनासुरादयो माघ-
चैत्रादिनिषिद्धकालेष्वपि भवन्ति । मासाः सौराः । ‘ सौरो मासो विवाहादौ ’
इत्युक्तेः । ‘ क्षणो न निन्द्यो यदि फाल्गुने स्यादजस्तु वैशाखगतो न निन्द्यः । ’
इति लपवादः ॥

अथ दश दोषाः । व्यवहारोच्ये—‘ वेधश्च लप्ता च तथैव पातः खर्जूरवेधो
वेधादिदश दशयोगचक्रम् । युतिश्च जामित्रमुपग्रहश्च बाणारूपवज्रे च दशैव दो-
षाः ॥ ’ एषां लक्षणं ज्योतिषे ज्ञेयम् । अतिचारगे गुरौ तु वशिष्ठः—
‘अतिचारगते जीवे वर्जयेत्तदनन्तरम् । विवाहादिषु कार्येषु अष्टाविंशतिवासरान् ॥ ’
रत्नमालायाम्—‘ एकपञ्चनवयुग्मपञ्चदशत्रीणि सप्तचतुरष्टलाभगः । द्वादशाजटपभा-
दिराशितो घातचन्द्र इति कीर्तितो बुधैः ॥ ’ नारदः—‘ भूवाणनन्दहस्ताश्च रसदि-
ग्वह्निशैलजाः । वेदा वसुशिवादित्या घातचन्द्रो यथाक्रमम् ॥ यात्रायां युद्धकार्येषु
घातचन्द्रं विवर्जयेत् । विवाहे सर्वमाहृत्ये चौलादौ व्रतबन्धने ॥ घातचन्द्रो नैव

चिन्त्य इति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ ' ज्योतिर्निबन्धे—' विवाहचौलव्रतवन्धयज्ञे पट्टाभि-
पेके च तथैव राशाम् । सीमन्तयात्रासु तथैव जाते नो चिन्तनीयः खलु घातचन्द्रः ॥'
नारदः—' अकालजा भवेयुश्चेद्विदुर्नीहारदृष्टयः । मृत्युर्कपरिवेपेन्द्रचापाभ्रध्वनयो यदि ॥
दोषाय मङ्गले नूनं न दोषायैव कालजाः ॥ ' अकालदृष्टिस्वरूपमाह लल्लुः—' पौषा-
दिवतुरो मासाः प्रोक्ता दृष्टिरकालजा । ' इति । शार्ङ्गधरः—' निर्घाते क्षितिचलने
ग्रहयुद्धे राहुदर्शने चैव । आ पञ्चदिनात्कन्या परिणीता नाशमुपयाति ॥ उल्का-
पातेन्द्रचापप्रबलघनरजोधूमनिर्घातविद्युद्दृष्टिप्रत्यर्कदोषादिषु सकलबुधैस्त्याज्यमेवैक-
रात्रम् । दुःस्वप्ने दुर्निमित्ते ह्यशुभफलदृशो दुर्मनोभ्रान्तबुद्धौ चौले मौञ्जीनिबन्धे प-
रिणयनविधौ सर्वदा त्याज्यमेव ॥' ज्योतिःप्रकाशे—' अर्चाक् षोडश नाड्यः संक्रान्तेः
पुण्यदाः परतः । उपनयनव्रतयात्रापरिणयनादौ विवर्ज्यास्ताः ॥ ' गर्गः—' दिग्दाहे
दिनमेकं च गृहे सप्तदिनानि तु । भूकम्पे च समुत्पन्ने ज्यहमेव तु वर्जयेत् ॥ उल्का-
पाते त्रिदिवसं धूमे पञ्च दिनानि च । वज्रपाते चैकदिनं वर्जयेत्सर्वकर्मसु ॥ दर्श-
नादर्शनाद्राहुकेत्वोः सप्तदिनं त्यजेत् । यावत्केतूद्वयस्तावदशुभः समयो भवेत् ॥ '
अस्थापवादोऽद्भुतसागरे—' अथ दिवसत्रयमध्ये मृदु पानीयं यदा भवति । उत्पात-
दोषशमनं तदैव संपाहुराचार्याः ॥ ' संवन्धतत्त्वे—' भूकम्पादेर्न दोषोऽस्ति वृद्धि-
श्राद्धे कृते सति ॥ '

अथापरिहार्ये कन्यावैधव्ययोगे विशेष उच्यते । मार्कण्डेयपुराणे—' बालवैध-
व्ययोगे तु कुम्भे द्रुमतिमादिभिः । कृत्वा लग्नं ततः पश्चात्कन्योद्वाह्येति
चापरे ॥ ' अत्र पुनर्दोषाभाव उक्तो विधानखण्डे—' स्वर्णाम्बुपिप्प-
लानां च प्रतिमा विष्णुरूपिणी । तया सह विवाहे तु पुनर्भूत्वं न
जायते ॥' सूर्यारुणसंवादे—' विवाहात्पूर्वकाले च चन्द्रतारावलान्विते । विवाहोक्ते
च तां कन्यां कुम्भेन सह चोद्गृहेत् ॥ सूत्रेण वेष्टयेत्पश्चादशतन्तुविधानतः । कुङ्कुमा-
लंकृतं देहं तयोरेकान्तमन्दिरे ॥ ततः कुम्भं च निःसार्य प्रभज्य सलिलाशये । ततो-
ऽभिषेचनं कुर्यात्पञ्चपलववारिभिः ॥ ' कुम्भप्रार्थना तत्रैव—' धरुणाङ्गस्वरूपाय
जीवनानां समाश्रय । पतिं जीवय कन्यायाधिरं पुत्रसुखं कुरु ॥ देहि विष्णो वरं
देव कन्यां पालय दुःखतः । ततोऽलंकारवस्त्राढ्यां वराय प्रतिपादयेत् ॥ ' इति
कुम्भविवाहः ॥

मूर्तिदानमपि तत्रैवोक्तम्—' ब्राह्मणं साधुमामज्य संपूज्य विविधार्हणैः । तस्मै
दद्याद्विधानेन विष्णोर्मूर्तिं चतुर्भुजाम् ॥ शुद्धवर्णसुवर्णेन वित्तशक्त्याथ
वा पुनः । निर्मितां रुचिरां शङ्खगदाचक्राब्जसंयुताम् ॥ दधानां वा-
ससी पीते कुसुदोत्पलमालिनीम् । सदक्षिणां च तां दद्यान्मन्त्रमेनमु-

अपरिहार्ये
दृष्टयोगे कुम्भ-
विवाहः ।

दृष्टयोगपरि-
हार्ये विष्णुप्र-
तिमादानम् ।

दीरयेत् ॥ यन्मया प्राचिजनुपि घ्नन्त्या पतिसमागमम् । विषोपविपशस्त्राद्यैर्हतो वा-
तिविरक्तया ॥ प्राप्यमानं महाघोरं यशःसौख्यधनापहम् । वैधव्याद्यतिदुःखौघना-
शाय शुभलब्धये ॥ बहुसौभाग्यलब्धये च महाविष्णोरिमां तनुम् । सौवर्णीं निर्मितां
शक्त्या तुभ्यं संपददे द्विज ॥ अनघाद्याहमस्मीति त्रिवारं प्रजपेदिति । एवमस्त्विति
तस्योक्तिं गृहीत्वा स्वगृहं विशेत् ॥ ततो वैवाहिकं कुर्याद्विधिं दाता मृगीदृशः ॥
अन्येष्वश्वत्थविवाहवृक्षसेचनादयस्तत्रैव ज्ञेयाः । विस्तरभयान्नोच्यते ॥

अथ प्रतिकूलादि । ज्योतिर्निबन्धे गर्गः—‘कृते तु निश्चये पश्चान्मृत्यु-
र्भवति कस्यचित् । तदा न मङ्गलं कुर्यात् कृते वैधव्यमाप्नु-
यात् ॥’ ज्योतिर्मेधातिथिः—‘वधूवरार्थे घटिते सुनिश्चिते वरस्य
गेहेष्वथ कन्यकायाः । मृत्युर्यदि स्यान्मनुजस्य कस्यचित्तदा न
कार्यं खलु मङ्गलं बुधैः ॥’ मङ्गलं विवाहः । स्मृतिचन्द्रिकायाम्—‘कृते वाह-
निश्चये पश्चान्मृत्युर्मर्त्यस्य गोत्रिणः । तदा न मङ्गलं कार्यं नारीवैधव्यदं ध्रुवम् ॥’
भृगुः—‘वाग्दानानन्तरं यत्र कुलयोः कस्यचिन्मृतिः । तदोद्वाहो नैव कार्यः स्ववंश-
क्षयदो यतः ॥’ शौनकः—‘वरवध्वोः पिता माता पितृव्यश्च सहोदरः । एतेषां
प्रतिकूलं च महाविघ्नप्रदं भवेत् ॥ पिता पितामहश्चैव माता चैव पितामही । पितृव्यस्त्री
सुतो भ्राता भगिनी चाविवाहिता ॥ एभिरत्र विपन्नैश्च प्रतिकूलं बुधैः स्मृतम् ।
अन्यैरपि विपन्नैस्तु केचिदूर्चुर्न तद्भवेत् ॥’ माण्डव्यः—‘वाग्दानानन्तरं माता
पिता भ्राता विपद्यते । विवाहो नैव कर्तव्यः स्ववंशस्थितिभिच्छता ॥’ संकटे
तु मेधातिथिः—‘वाग्दानानन्तरं यत्र कुलयोः कस्यचिन्मृतिः । तदा संवत्सरा-
दूर्ध्वं विवाहः शुभदो भवेत् ॥’ स्मृतिरत्नावल्याम्—‘पितुरब्दमशौचं
स्यात्तदर्थं मातुरेव च । मासत्रयं तु भार्यायास्तदर्थं भ्रातृपुत्रयोः ॥ अन्येषां तु
सपिण्डानामाशौचं मासमीरितम् । तदन्ते शान्तिकं कृत्वा ततो लग्नं विधीयते ॥’
ज्योतिःप्रकाशे—‘प्रतिकूलेपि कर्तव्यो विवाहो मासतः परः । शान्तिं विधाय
गां दत्त्वा वाग्दानादि चरेत् पुनः ॥’ शान्तिं विनायकशान्तिम् । तथा च मेधा-
तिथिः—‘संकटे समनुभासे याज्ञवल्क्येन योगिना । शान्तिरुक्ता गणेशस्य
कृत्वा तां शुभमाचरेत् ॥’ इति ॥ ‘प्रतिकूले न कर्तव्यो गरुड्यावदतुत्रयम् । प्रति-
कूलेपि कर्तव्यमित्याहुर्बहुविपुत्रे ॥ प्रतिकूले सपिण्डस्य मासमेकं विवर्जयेत् ॥’
ज्योतिःसारे—‘दुर्भिक्षे राष्ट्रभङ्गे च पित्रोर्वा माणसंशये । प्रौढायामपि कन्यायां
नानुकूल्यं प्रतीक्ष्यते ॥’ मेधातिथिः—‘पुरुषत्रयपर्यन्तं प्रतिकूलं स्वगोत्रिणाम् ।

प्रवेशान्निर्गमस्तद्वत्तथा मण्डनमुण्डने ॥ प्रेतकर्माण्यनिर्वर्त्य चरेन्नाभ्युदयक्रियाम् ।
आचतुर्यं ततः पुंसि पञ्चमे शुभदं भवेत् ॥ ’

अथ रजोदोषे निर्णयः । माधवीये—‘ प्रारम्भात् प्राग्विवाहस्य माता यदि
रजस्वला । निवृत्तिस्तस्य कर्तव्या सहत्वश्रुतिचोदनात् ॥ ’ आर-
जोदोषस्त
त्रिवृत्तो विवाहः ॥ म्भात् नान्दीश्राद्धात् । ‘ नान्दीमुखं विवाहादौ ’ इत्यादिना तस्यैव
प्रारम्भोक्तेः । मेधातिथिः—‘ चौले च व्रतवन्धे च विवाहे यज्ञकर्मणि । भार्या
रजस्वला यस्य प्रायस्तस्य न शोभनम् ॥ वधूवरान्यतमयोजननी चेद्रजस्वला । तस्याः
शुद्धेः परं कार्यं माङ्गल्यं मनुरब्रवीत् ॥ ’ वृद्धमनुः—‘ विवाहप्रत्यूहासु माता
यदि रजस्वला । तदा न मङ्गलं कार्यं शुद्धौ कार्यं शुभेषुभिः ॥ ’ गर्गः—‘ यस्योद्वाहा-
दिमाङ्गल्ये माता यदि रजस्वला । तदा न तत्प्रकर्तव्यमायुःक्षयकरं यतः ॥ ’ नान्दी-
श्राद्धोत्तरं रजोदोषे तु कपर्दिकारिकासु—‘ सूतिकोदकययोः शुद्ध्यै गां दद्या-
द्धोमपूर्वकम् । हर्मो मापमितां पद्मां श्रीसूक्तविधिनार्चयेत् ॥ प्रत्यूचं पायसं हुत्वा
अभिषेकं समाचरेत् ॥ ’ इति । सूतकादिसंकटे तु कूष्माण्डीभिर्घृतं हुत्वा पयस्विनीं
गां च दत्वा विवाहादि कुर्यात् इति च प्रागुक्तम् ॥

अथैकक्रियानिर्णयः । ज्योतिर्निबन्धे वृद्धमनुः—‘ एकमातृजयोरेकवा-
सरे पुरुषस्त्रियोः । न समानक्रियां कुर्यान्मातृभेदे विधीयते ॥ ’
एतेन एकस्य पुंसो विवाहद्वयमेकदिने निषिद्धं मातृभेदाभावात् ।
नारदः—‘ पुत्रोद्वाहात्परं पुत्रीविवाहो न ऋतुत्रये । न तपोर्व्रतमुद्वा-
हान्मण्डनादपि मुण्डनम् ॥ ’ वराहः—‘ विवाहस्त्रैकजातानां पण्मासाभ्यन्तरे यदि ।
असंशयं त्रिभिर्वर्षैस्तत्रैका विधवा भवेत् ॥ मदनरत्ने वशिष्ठः—‘ न पुंविवाहोर्ध्व-
मृतुत्रयेपि विवाहकार्यं दुहितुः प्रकुर्यात् । न मण्डनाद्यापि हि मुण्डनं च गोत्रैकतायां
यदि नाब्दभेदः ॥ एकोदरभ्रातृविवाहकृत्यं स्वधुर्न पाणिग्रहणं विधेयम् । पण्मा-
समध्ये मुनयः समूचुर्न मण्डनं मुण्डनतोपि कार्यम् ॥ ’ एतदपवादस्तत्रैव—‘ ऋतु-
त्रयस्य मध्ये चेदन्याब्दस्य प्रवेशनम् । तदा ह्येकोदरस्यापि विवाहस्तु भक्ष्यते ॥ ’
सारावल्याम्—‘ फाल्गुने चैत्रमासे तु पुत्रोद्वाहोपनायने । भेदादब्दस्य कुर्वीत
नर्तुत्रयविलङ्घनम् ॥ ’ संहिताप्रदीपे—‘ ऊर्ध्वं विवाहाचनयस्य नैव कार्यो वि-
वाहो दुहितुः समर्थम् ॥ अप्राप्य कन्यां श्वशुरालयं च वधूः प्रवेदया स्वगृहं च
नादौ ॥ ’ मदनरत्ने वशिष्ठः—‘ द्विशोभनं त्रैकगृहेपि नैष्टं शुभं तु पद्मान्नरभिर्दि-
नेस्तु । आवश्यकं शोभनमुत्सवो वा द्वारेणवाचार्यविभेदतो वा ॥ एकोदरममृ-
तानां नापिकार्यत्रयं भवेत् । भिन्नोदरममृतानां नेति शातातपोऽब्रवीत् ॥ ’ ज्यो-

एकमातृजक-
न्यापुत्रयोरेकय
विवाहादि ।

तिर्निवन्धे कात्यायनः—‘कुले ऋतुत्रयादवाङ् मण्डनान्न तु मुण्डनम् । प्रवेशा-
 निर्गमो नेष्टो न कुर्यान्मङ्गलत्रयम् ॥ कुर्वन्ति मुनयः केचिदन्यस्मिन्वत्सरे लघु ।
 लघु वा गुरु वा कार्यं प्राप्तं नैमित्तिकं तु यत् ॥ पुत्रोद्वाहः प्रवेशाख्यः कन्योद्वाहस्तु
 निर्गमः । मुण्डनं चौलमित्युक्तं व्रतोद्वाहो तु मङ्गलम् ॥ चौलं मुण्डनमेवोक्तं वर्जये-
 न्मण्डनात्परम् । मौञ्जी चोभयतः कार्या यतो मौञ्जी न मुण्डनम् ॥ अभिन्नवत्सरेपि
 स्यात्तदहस्तत्र भेदयेत् । अभेदे तु विनाशः स्यान्न कुर्यादेकमण्डपे ॥ ’ संकटे तु कप-
 दिंकारिकासु वराहमिहिरथ—‘उद्वाह्य पुत्रीं न पिता विदध्यात्पुत्र्यन्तरस्योद्वाहनं कदा-
 चित् । यावच्चतुर्थे दिनमत्र पूर्वं समाप्य चान्योद्वाहनं विदध्यात् ॥’ कश्यपः—‘मौञ्जी-
 बन्धस्तथोद्वाहः षण्मासाभ्यन्तरेपि वा । पुत्र्युद्वाहं न कुर्वीत विभक्तानां न दोष-
 कृत् ॥ ’ ज्योतिर्निवन्धे—‘विवाहमारभ्य चतुर्थिमध्ये श्राद्धं दितं दर्शदिनं यदि
 स्यात् । वैधव्यमाप्नोति तदाशु कन्या जीवेत्पतिश्चेदनपत्यता स्यात् ॥’ तथा—
 ‘विवाहमध्ये यदि चेत् क्षयाहस्तत्र स्वमुख्याः पितरो न यान्ति । वृत्ते विवाहे
 परतस्तु कुर्याच्छ्राद्धं स्वधाभिर्न तु दूषयेत्तत् ॥’ ‘ये वा भद्रं दूषयन्ति स्वधाभिः’
 इति श्रुतेश्च । मासिकविषये कालहेमाद्रौ शाक्यायने—‘मेतश्चाद्धानि सर्वाणि
 सपिण्डीकरणं तथा । अपकृष्यापि कुर्वीत कर्तुर्नान्दीमुखं द्विजः ॥’ वृद्धिं विनाप-
 कर्षे दोषमाह तत्रैवोशनाः—‘वृद्धिश्राद्धविहीनस्तु मेतश्चाद्धानि यश्चरेत् । स श्राद्धी
 नरके घोरे पितृभिः सह मज्जति ॥’ इति । मेधातिथिः—‘मेतकर्माण्यनिर्वर्त्य चरे-
 द्वाभ्युदयक्रियाम् । आचतुर्थे ततः पुंसि पञ्चमे शुभदं भवेत् ॥’ स्मृत्यन्तरे—
 ‘सपिण्डीकरणादवाङ्गपकृष्य कृतान्यपि । पुनरप्यपकृष्यन्ते वृद्धयुत्तरनिषेधनात् ॥’
 स्मृतिसारावल्याम्—‘भ्रातृयुगे स्वसृयुगे भ्रातृस्वसृयुगे तथा । एकस्मिन्मण्डपे
 चैव न कुर्यान्मण्डनद्वयम् ॥’ सहोदरविषयमेतत् । यमः—‘एकोदरप्रसूतानामेकस्मिन्
 वासरे पुनः । विवाहं नैव कुर्वीत मण्डनोपरि मुण्डनम् ॥’ गार्ग्यः—‘भ्रातृयुगे
 स्वसृयुगे भ्रातृस्वसृयुगे तथा । न कुर्यान्मङ्गलं किञ्चिदेकस्मिन्मण्डपेऽहनि ॥ एकस्मि-
 न्वासरे प्राप्ते कुर्याद्यमलजातयोः । क्षौरं चैव विवाहं च मौञ्जीबन्धनमेव च ॥’
 ज्योतिर्विवरणे—‘एकोदरयोरेकदिनोद्वाहने भवेन्नाशः । नद्यन्तर एकदिने केप्याहुः
 संकटे च शुभम् ॥ ऊर्ध्वं विवाहाच्छुभदो नरस्य नारीविवाहो न ऋतुत्रयं स्यात् ।
 नारीविवाहात्तदहेपि शस्तं नरस्य पाणिग्रहमाहुरार्याः ॥’ भिन्नमातृजयोस्तु एक-
 वासरे विवाहमाह मेधातिथिः—‘पृथङ्मातृजयोः कार्ष्णो विवाहस्तेकवासरे । एकस्मि-

१—‘चौलात्प्राक् परतश्चेत्यर्थः । २ वृद्धयुत्तरं मेतकर्माणि कृष्यन्ते । तत्र तु मनःसमाधानाय रुद्रैकाद-
 शिनीपूजादिकमाचरन्ति इति टीकायामुक्तम् ।

न्मण्डपे कार्यः पृथग्वेदिकयोस्तथा ॥ पुष्पपट्टिकयोः कार्यं दर्शनं न शिरस्थयोः ।
भगिनीभ्यामुभाभ्यां च यावत्सप्तपदी भवेत् ॥ ' यमयोस्तु विशेषः भट्टकारिका-
याम्—' एकस्मिन् वत्सरे चैकवासरे मण्डपे तथा । कर्तव्यं मङ्गलं स्वस्रोत्रोत्रोर्यमल-
जातयोः ॥ ' ज्योतिर्निवन्धे नारदः—' प्रत्युद्वाहो नैव कार्यो नैकस्मै दुहितृद्वयम् ।
नैवैकजन्ययोः पुंसोरेकजन्ये तु कन्यके ॥ नैवं कदाचिदुद्वाहो नैकदा मुण्डनद्वयम् ।
नैकजन्ये तु कन्ये द्वे पुत्रयोरेकजन्ययोः ॥ न पुत्रीद्वयमेकस्मै प्रदद्यात्तु कदाचन ॥'
इति ॥

कन्याया रजोदर्शने तु अपराधे संवर्तः—' माता चैव पिता चैव ज्येष्ठभ्राता
तथैव च । त्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ॥ ' हारीतः—
' पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता । सा कन्या वृषली ज्ञेया
तत्पतिर्दृषलीपतिः ॥ ' देवलात्रिकव्यासः—पूर्वार्धे तदेव । ' श्रूणहत्या
पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता । यस्तां समुद्गहेत्कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ॥
अश्राद्धेयमपाङ्ग्यं तं विद्याद्वृषलीपतिम् ॥ ' माधवीये वौधायनः—' त्रीणि वर्षाण्यृतुमती
काङ्क्षेत पितृशासनम् ॥ ' विष्णुः—' ऋतुत्रयमुपास्यैव कन्या कुर्यात्स्वयंवरम् ॥'
अत्र वरस्य दोषाभावमाह यमः—' कन्या द्वादश वर्षाणि याऽप्रदत्ता वसेद्गृहे । श्रू-
णहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वरयत्स्वेयम् ॥ एवं चोपनतां पत्नीं नावमन्येत्क-
दाचन । नतु तां वन्यकीं विद्यान्मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥ ' मनुः—' अलंकारं नाद-
दीत पितृदत्तं स्वयंवरे । पितृदत्तं मातृदत्तं स्तेयी स्याद्यदि संहरेत् ॥ ' वरं प्रत्याह—
' पित्रे न दद्याच्छुल्कं तु कन्यामृतुमतीं हरन् । स हि स्वाम्यादतिक्रामेदतूनां प्रति-
बोधनात् ॥ '

अत्र प्रायश्चित्तमुक्तमाश्वलायनेन—' कन्यामृतुमतीं शुद्धां कृत्वा निष्कृतिमात्मनः ।
शुद्धिं च कारयित्वा तामुद्गहेदनुशंसधीः ॥ पिता ऋतून् स्वपुत्र्यास्तु
गणयेदादितः सुधीः । दानावधि गृहे यत्नात् पालयेच्च रजोवतीम् ॥
दद्यात्तद्वत्संख्या गाः शक्तः कन्यापिता यदि । दातव्यैकापि निः-
स्वेन दाने तस्या यथाविधि ॥ दद्याद्वा ब्राह्मणेज्वलमतिनिःस्वः सदक्षिणम् । तस्या-
तीतर्तुसंख्येषु वराय प्रतिपादयेत् ॥ उपोष्य त्रिदिनं कन्या रात्रौ पीत्वा गवां
पयः । अहणुरजसे दद्यात्कन्यार्यै रत्नभूषणम् ॥ तामुद्गहन्वरधापि कृष्माण्डैर्जुहुया-
द्विजः ॥ ' इति । मदनपारिजाते यज्ञपार्थः—' विवाहे वितते यज्ञे होमकाल उप-
स्थिते । कन्यामृतुमतीं दृष्ट्वा कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ॥ स्नापयित्वा तु तां कन्यामर्च-

कन्यारजोदोष-
निवृत्तये प्रायश्चि-
तम् ।

१—'उभाभ्यां भगिनीभ्यां शिरःस्थपुष्पपट्टिकादर्शनं न कार्यम् । एतावता परस्पररशिरःस्थपुष्पपट्टिकाद-
र्शनं परस्परकन्ययोर्निविद्धम्' इति टीकायां व्याख्यातम् ।

यित्वा यथाविधि । युञ्जानामाहुतिं हुत्वा ततस्तन्त्रं प्रवर्तयेत् ॥' वौधायनसूत्रम्—' अथ यदि कन्योपसाधमाना चोक्षमाना वा रजस्वला स्यात्तामनुमन्त्रयेत् । पुमांसौ मित्रावरुणौ पुमांसावश्विनाबुधौ । पुमानिन्द्रश्च सूर्यश्च पुमांसं च दधात्वियम् ॥ ' इति । अथ द्वादशरात्रमलंकृत्य प्राशयेत्पञ्चगव्यमथ शुद्धां कृत्वा विवहेत् ॥

अत्र गान्धर्वाद्यष्टौ विवाहास्तद्व्यवस्था चाकरे ज्ञेया । मनुः—' पदानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽवरान् । विद्वशूद्रयोस्तु तानेव विद्याद्वर्ज्यान्-
 गान्धर्वाद्यष्टौ विवाहभेदाः । राक्षसान् ॥ ' चतुरः आसुरगान्धर्वराक्षसपैशाचान् । तान् राक्ष-
 सवर्ज्यान् वैश्यशूद्रयोः । स एव—' आसुरं वैश्यशूद्रयोः ' । हेमाद्रौ पैठीनसिः—' रा-
 क्षसो वैश्यस्य पैशाचः शूद्रस्य । ' प्रचेताः—' पैशाचोऽसंस्कृतप्रसूतानां प्रतिलोमजानां च ' । मनुः—' राज्ञस्तथासुरो वैश्ये शूद्रे चान्त्यस्तु गर्हितः । ' क्षत्रियादेः संकटे पैशाचमाह माधवीये वत्सः—' सर्वोपायैरसाध्या स्यात्सुकन्या पुरुषस्य या । चौर्ये-
 णापि विवाहेन सा विवाह्या रहःस्थिता ॥ ' गान्धर्वादिविवाहेष्वप्युदकपूर्वकं दान-
 माह तत्रैव यमः—' नोदकेन न वा वाचा कन्यायाः पतिरुच्यते । पाणिग्रहणसं-
 स्कारात्पतित्वं सप्तमे पदे ॥ ' पराशरमाधवीये देवलोपि—' गान्धर्वादिविवाहेषु पुनर्वेदादिको विधिः । कर्तव्यश्च त्रिभिर्वर्णैः समर्थेनाग्निसाक्षिकः ॥ ' त्रैवर्णोक्ते-
 र्गान्धर्वादौ विप्रवर्जमधिकार उक्तः । तत्रैव परिशिष्टे—' गान्धर्वासुरपैशाचा विवाहा राक्षसश्च यः । पूर्वं परिश्रयस्तेषु पश्चाद्धोमो विधीयते ॥ ' अतो होमादावकृते भार्यात्वाभावाद्वरान्तराय देया । तथाच तत्रैव वशिष्ठवौधायनौ—' बलादपहृता कन्या मन्त्रैर्यदि न संस्कृता । अन्यस्मै विधिवदेया यथा कन्या तथैव सा ॥ ' इति । अत्र मन्त्रसंस्काराभावेऽन्यस्मै दानस्य सर्वविवाहेषु साम्याद्बलादपहारे राक्षस-
 पैशाचयोर्विशेषवचनं व्यर्थं । तेन तयोर्यदि न संस्कृता संस्कृता वेत्याहृत्य कन्या-
 नुमत्यभावेऽन्यस्मै देयेति व्याख्येयम् । मदनपारिजाते नारदः—' पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम् । तेषां च निष्ठा विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे ॥ ' स्मृतिच-
 न्द्रिकायामपरार्के चैवम् ॥

१—अत्राश्वलायनश्रृणुसूत्रे तु ब्राह्मणिक्रम उक्तः । स तस्य लक्षणानि च यथा—' अलंकृत्य कन्यामुदक-
 पूर्वा दद्यादेष ब्राह्मो विवाहः । तस्यां जातो द्वादशावरान् द्वादश परान् पुनात्युभयतः । ऋत्विजे वितते कर्मणि दद्यादलंकृत्य स दैवो दशावरान् दश परान् पुनात्युभयतः । सहधर्मे चरत इति ब्राह्मणपत्योऽष्टावरानष्ट परान्पुनात्युभयतः । गोमियुनं दत्त्वोपयच्छेत् स भार्यः सप्तावरान् सप्तपरान् पुनात्युभयतः । मियः समयं कृत्वोपयच्छेत् स गान्धर्वः । धनेनोपतोष्योपयच्छेत् स आसुरः । सुप्तानां प्रमत्तानां वापहरेत्स पैशाचः । हत्वा मित्वा च शीर्षाणि रुदती रुदद्भ्यो हरेत्स राक्षसः । ' इति । २ इति आरभ्य ' गर्हितः ' इत्यन्तो ग्रन्थः क्वचिन्न दृश्यते । टीकायां तु व्याख्यातः परं तत्र न तस्यावरवक्तव्येति भाति । ' तद्व्यवस्था चाकरे ज्ञेया ' इत्युक्तेः । ३ उक्तविवाहासंभवे इत्यर्थः । ४ पैशाचेनापीति तात्पर्यम् ॥

दित्रनृत्याद्यैर्गता माशुत्तरां दिशम् । तत्र मृत्तिसकर्ता श्रद्धां गृहीत्वा पुनरागतः ॥
 मृन्मयेष्वथवा वैणवेषु पात्रेषु योजयेत् । अनेकबीजसंयुक्तां तोयपुष्पोपशोभिताम् ॥
 शौनकः—‘आधानं गर्भसंस्कारं जातकर्म च नाम च । हित्वान्यत्र विधातव्यं मङ्गले-
 ऽङ्कुरवापनम् ॥’ बृहस्पतिः—‘आत्यन्तिकेषु कार्येषु कार्यं सद्योऽङ्कुरार्पणम् ॥’ त-
 त्रैव वाग्दानं हरिद्रावन्दनं च कार्यम् । ज्योतिःप्रकाशे—‘चतुर्थो मण्डपः श्रेष्ठः स-
 त्तमः पञ्चमस्तथा । नवमैकादशौ श्रेष्ठौ नेष्टौ षष्ठतृतीयकौ ॥ विवाहमे स्योदये वा
 कन्यावरणमाचरेत् ॥’ वरस्यापि वरणमाह चण्डेश्वरः—‘उपवीतं फलं पुष्पं वासांसि
 विविधानि च । देयं वराय वरणे कन्याभ्राता द्विजेन वा ॥’ इति ॥

वाग्दानोत्तरं वरवरणेऽपरार्कस्मृतिचन्द्रिकायां वशिष्ठः—‘अग्निर्वाचा च दत्तायां
 म्रियेतोर्ध्वं वरो यदि । न च मन्त्रोपनीता स्यात्कुमारी पितुरेव सा ॥’
 वाग्दानोत्तरं
 वरवरणे अन्यो
 विवाहः ।
 यत्तु नारदः—‘उद्वाहितापि सा कन्या न चेत्संभ्रातृमैथुना । पुनःसंस्का-
 रमर्हेत् यथा कन्या तथैव सा ॥’ इति । यच्च कात्यायनः—‘वरो यद्यन्यजातीयः
 पतितः क्लीव एव च । विकर्मस्थः सगोत्रो वा दासो दीर्घामयोपि वा ॥ ऊढापि देया
 सान्यस्मै सहावरणभूषणा ॥’ इति । इदं कलौ निषिद्धम् । ‘देवरेण सुतोत्पत्तिर्देत्ता
 कन्या न दीयते ।’ इत्यादिपुराणे कलौ निषेधात् । दत्ताशब्द ऊढापरः ‘ऊढायाः
 पुनरुद्वाहम्’ इति हेमाद्रावुक्तेः । अत एव सगोत्रासपिण्डादिविवाहेपि—‘भोगतस्तां
 परित्यज्य पालयेज्जननीमिव ।’ इत्युक्तम् । देशान्तरगमने तु कात्यायनः—‘वरयित्वा
 तु यः कथित्प्रणश्येत् पुरुषो यदा । ऋतागमांस्त्रीनतीत्य कन्यान्यं वरयेद्दरम् ॥’
 अपरार्के नारदोपि—‘प्रतिगृह्य तु यः कन्यां वरो देशान्तरं व्रजेत् । त्रीनृतून् समति-
 क्रम्य कन्याऽन्यं वरयेद्दरम् ॥’ शुल्कदाने तु मनुवशिष्टौ—‘कन्यायां दत्तशुल्कायां
 म्रियते यदि शुल्कदः । देवराय प्रदातव्या यदि कन्यानुमन्यते ॥’ चन्द्रिकायां
 कात्यायनः—‘प्रदाय शुल्कं गच्छेद्यः कन्यायाः स्त्रीधनं तथा । धार्या सा वर्षमेकं तु
 देयान्यस्मै विधानतः ॥ अनेकेभ्यो हि दत्तायामनूढायां तु तत्र वै । पूर्वागतश्च स-
 वैषां लभेताद्यवरस्तु ताम् ॥ पश्चाद्वरेण यदत्तं तस्याः प्रतिलभेत सः । अथागच्छेन्न-
 वोढायां दत्तं पूर्ववरो हरेत् ॥’ याज्ञवल्क्यः—‘सकृत् प्रदीयते कन्या हरंस्तां चौर-
 दण्डभाक् । दत्तामपि हरेत्पूर्वाच्छ्रेयांश्चेद्दर आव्रजेत् ॥’ पूर्वस्य दौषसत्त्वे इदमिति
 विज्ञानेश्वरः । संबन्धतत्त्वे वशिष्ठः—‘कुलशीलविहीनस्य पश्चाद्धि पतितस्य च । अ-
 पस्मारिविधर्मस्य रोगिणां वेपथारिणाम् ॥ दत्तामपि हरेत्कन्यां सगोत्रोदां तथैव

१-अथ ‘चतुर्थः’ इत्याद्युक्तेर्यावन्मण्डपसंख्यावगम आवश्यकः । तेच मण्डपा उक्ताष्टीकाया यथा—‘अष्टहस्त-
 भारम्य विंशतिहस्तान्ताः सप्त, पञ्चविंशतिहस्तः, पञ्चाशद्वस्तः, शतहस्तः, सद्वहस्तधेलेकादश मण्डपाः ।
 चतुर्ध्वतुर्दशहस्तः । आयौ द्वौ अष्टमश्च न विदितो न निषिद्धः’ इति ।

च ॥ 'मनुः—' पण्डान्वधिरादीनां विवाहोस्ति यथोचितम् । विवाहसंभवे तेषां कनिष्ठो विवहेत्तदा ॥ पितृव्यपुत्रे सापत्ने परदारसुतेषु च । विवाहाधानयज्ञादौ परिवेदो न दूषणम् ॥ ' अन्यद्वक्तव्यं विस्तरभीतेर्नोच्यते इति दिक् ॥

अत्र नान्दीश्राद्धे विशेषं तदधिकारिविशेषं चाग्रे वक्ष्यामः । इदं चाद्यविवाहे पिता कुर्याद्वितीयादौ वर एव । 'नान्दीश्राद्धं पिता कुर्यादाद्ये पाणिग्रहे पुनः ।

विवाहे ना- अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नान्दिकम् ॥ ' इति स्मृतेः । त्रिका-
न्दीश्राद्धम् । ण्डमण्डनोपि—' पित्रोस्तु जीवतोः कुर्यात्पुनः पाणिग्रहं यदा । पितुर्ना-
न्दीमुखश्राद्धं नोक्तं तस्य मनीषिभिः ॥ ' रेणुकाकारिका—' उक्तकाले विवाहाङ्गं
कुर्यान्नान्दीमुखं पिता । देशान्तरे विवाहश्चेत्तत्र गत्वा भवेदिदम् ॥ '

लग्नघटीस्थापनमाह नारदः—' षडङ्गुलमितोत्सेधं द्वादशाङ्गुलमायतम् । कुर्यात्पा-
तालवत्ताम्रपात्रं तदशभिः पलैः ॥ ताम्रपात्रे जलैः पूर्णं मृत्पात्रे वायवा
लग्नघटीस्था-
पनविधिः । शुभे । मण्डलार्थोदयं वीक्ष्य रवेस्तत्र विनिक्षिपेत् ॥ ' तत्र मन्त्रः—
'मुख्यं त्वमसि यन्त्राणां ब्रह्मणा निर्मितं पुरा । भव भावाय दंपत्योः कालसाधन-
कारणम् ॥ ' इति ॥

वरस्य मधुपर्कमाह याज्ञवल्क्यः—' प्रतिसंवत्सरं त्वर्च्याः स्नातकाचार्यपार्थिवाः ।

मधुपर्कविधिः । प्रियो विवाहश्च तथा यज्ञं प्रत्यृत्विजः पुनः ॥ ' अत्र विशेषो गृह-
परिशिष्टे—' वरस्य या भवेच्छाखा तच्छाखागृह्यचोदितः । मधुपर्कः प्रदातव्यो ह्यन्य-
शाखेपि दातरि ॥ ' अत्र वरदावृशब्दौ ऋत्विगाद्युपलक्षणम् । तदाहुः—' अर्च्य-
शाखया मधुपर्कः ' इति । ' अर्च्यस्य यच्छाखीयं कर्म तच्छाखया मधुपर्कः ' इति
याज्ञिकाः । जयन्तस्तु ' वरणवत्सर्वत्र यजमानशाखयैव मधुपर्कः ' इत्याह । तच्च नाद्रि-
यन्ते वृद्धाः । अत्र ' पञ्चाशता भवेद्ब्रह्मा तदर्धेन तु विष्टरः ' इत्यादिगृहपरिशि-
ष्टादेर्विष्टरादिलक्षणं मधुपर्कादिविधिश्च स्वगृहादर्शयः ॥

कन्यादाने प्रपितामहपूर्वकमित्युक्तं स्मृत्यर्थसारे—' नान्दीमुखे विवाहे च प्रपि-

कन्यादानवि- तामहपूर्वकम् । नाम संकीर्तयेद्विद्वानन्यत्र पितृपूर्वकम् ॥ ' नान्दीमुखे इति
विः । षडृचाद्यतिरिक्तविषयम् । गृहपरिशिष्टे पित्राद्यानुलोम्याभ्यानात् ।

व्यासः—' भुक्त्वा समुद्रहेत्कन्यां सावित्रीग्रहणं तथा । उपोषितः सुतां दद्यादचिताय
द्विजाय तु ॥ ' भुक्त्वेति मधुपर्के वैधभोजनपरम् । गृहपरिशिष्टे—' कन्यां वरयमाणा-
नामेष धर्मो विधीयते । मृत्युमुखा वरयन्ति मतिगृह्णन्ति मादुखाः ॥ ' मदनरत्ने

ऋष्यशृङ्गः—‘वरगोत्रं समुच्चार्य प्रपितामहपूर्वकम् । नाम संकीर्तयेद्विद्वान्कन्यायाथै-
वमेव हि ॥ तिष्ठेत्पूर्वमुखो दाता वरः प्रत्यङ्मुखो भवेत् । मधुपर्काचितायैनां तस्मै
दद्यात्सदक्षिणाम् ॥ उदपात्रं ततो गृह्य मन्त्रेणानेन दापयेत् । गौरीं कन्यामिमां
विप्रं यथाशक्ति विभूषिताम् । गोत्राय शर्मणे तुभ्यं दत्तां विप्र समाश्रय ॥ भूमिं
गां चैव दासीं च वासांसि च स्वशक्तितः । महिषीं वाजिनश्चैव दद्यात्स्वर्णमणीनपि ॥
ततः स्वगृह्यविधिना होमाद्यं कर्म कारयेत् । यथाचारं विधेयानि माङ्गल्यकुतुकानि
च ॥ ’ एतत्कन्यादानं त्रिः कार्यमिति शौनकः । गृहप्रवेशनीयहोमे विशेषमाह-
श्वलायनः—‘अर्धरात्रे व्यतीते तु परेद्युः प्रातरेव हि । गृहप्रवेशनीयः स्यादिति यज्ञ-
विदो विदुः ॥ ’ इति । औपासनहोमे विशेषमाह शौनकः—‘यदि रात्रौ विवाहाग्नि-
रुत्पन्नः स्यात्तथा सति । उपक्रम्योत्तरस्याहः सायं परिचरेदमुम् ॥ ’ यदि रात्रौ
नवनाडीमध्येऽग्न्युत्पत्तिस्तदा तदैव होमारम्भः, तदुत्तरं चेत्परदिने सायमारम्भ
इति सुदर्शनभाष्ये उक्तम् ॥

अथ देवकोत्थापनम् । ‘समे च दिवसे कुर्याद्देवकोत्थापनं बुधः । पष्टं च विषमं
देवकोत्थापनम् । मेष्टं सुक्ता पञ्चमसप्तमौ ॥ ’

निर्णयदीपे गार्ग्यः—‘नान्दीश्राद्धे कृते पश्चाद्यावन्मातृविसर्जनम् । दर्शश्राद्धं
क्षयश्राद्धं स्नानं शीतोदकेन च ॥ अपसव्यं स्वधाकारं नित्यश्राद्धं
विवाहोत्तरं विधिनिषेधादि । तथैव च । ब्रह्मयज्ञं चाध्ययनं नदीसीमातिलङ्घनम् ॥ उपवासं व्रतं चैव
श्राद्धभोजनमेव च । नैव कुर्युः सपिण्डाश्च मण्डपोद्वासनावधि ॥ ’
बृहस्पतिः—‘तीर्थे विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविष्टवे नगरग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टिर्न
दुष्यति ॥ ’ योगियाज्ञवल्क्यः—‘न स्नायादुत्सवेऽतीते मङ्गलं विनिवर्त्य
च । अनुव्रज्य सुहृद्वन्धून्चयित्सेष्टदेवताम् ॥ ’ ज्योतिषे—‘स्नानं सचैलं तिष्ठ-
मिथकर्म भेतानुयानं कलशमदानम् । अपूर्वतीर्थामरदर्शनं च विघर्जयेन्मङ्ग-
लतोऽब्दमेकम् ॥ मासपट्कं विवाहादौ व्रतमारम्भणे न च । जीर्णभाण्डादि न
त्याज्यं गृहसंमार्जनं तथा ॥ ऊर्ध्वं विवाहाद् पुत्रस्य तथा च व्रतबन्धनात् । आत्मनो
मुण्डनं नैव वर्षं वर्षार्धमेव च ॥ अभ्यङ्गे सूतके चैव विवाहे पुत्रजन्मनि । माङ्गल्येषु
च सर्वेषु न धार्यं गोपिचन्दनम् ॥ ’

ज्योतिर्निबन्धे—‘उद्वाहात् प्रथमे शुचौ यदि वसेद्भर्तृगृहे कन्यका इत्याचलननीं
विवाहाद्यधये क्षये निजतनुं ज्येष्ठे पतिज्येष्ठकम् । पापे च श्वशुरं पतिं च मलिते
पतिवारेः । चैत्रे स्वपित्रालये तिष्ठन्ती पितरं निहन्ति न भयं तेषामभावे भ-

वेत् ॥ निबन्धे—‘ विवाहात् प्रथमे पाँपे आपाढे चाधिमासके । न सा भर्तृगृहे तिष्ठेच्चैत्रे पितृगृहे तथा ॥ ’ हेमाद्रौ स्मृत्यन्तरे—‘ विवाहप्रत्यूहासु वर्षमर्थं तदर्थकम् । पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥ ’ तथा अर्थं पूर्ववत् । ‘ सपिण्डा नैव कुर्वीरज्जङ्घिः स्नानधृतुत्रये । तीर्थे संवत्सरे भेते पितृयज्ञे महालये ॥ कृतोद्वाहोपि कुर्वीत पिण्डनिर्वपणं सदा ॥ ’

अथ वधूप्रवेशः । जयतुङ्गे—‘ मार्गशीर्षे तथा माघे माघवे ज्येष्ठसंज्ञके । शुभ-
शस्ते भवेद्देशप्रवेशो नवयोपिताम् ॥ ’ नारदः—‘ आरभ्योद्वाहदिव-

विवाहात् पञ्च-
दशित्वे वधू-
प्रवेशः ।

सात् पष्ठे वाप्यष्टमे दिने । वधूप्रवेशः संपत्त्यै दशमेऽथ समे दिने ॥ ’

संग्रहे—‘ विवाहमारभ्य वधूप्रवेशो युग्मे तिथौ षोडशवासरान्तात् ।

ऊर्ध्वं ततोऽब्दे युजि पञ्चमान्तादतः परस्तान्नियमो न चास्ति ॥ ’ नारदः—‘ समे

वर्षे समे मासि यदि नारी गृहं व्रजेत् । आयुष्यं हरते भर्तुः सा नारी मरणं

व्रजेत् ॥ ’ मयोगरत्ने तु—‘ वधूप्रवेशः प्रथमे तृतीये शुभमदः पञ्चमकेऽथ वाह्नि ।

द्वितीयके वायु चतुर्थके वा पष्ठे वियोगामयदुःखदः स्यात् ॥ ’ इत्युक्तं तत्र मूलं

चिन्त्यम् । वृद्धवशिष्ठोपि—‘ पष्ठाष्टमे वा दशमे दिने वा विवाहमारभ्य वधूप्रवेशः ।

पञ्चाङ्गसंशुद्धदिनं विनापि विधावसद्गोचरगोऽपि कार्यः ॥ ’ लल्लुः—‘ स्वभर्तृनपुरप्रवेशे

देशानां विधुवे तथोद्वाहे । नववध्वा गृहगमने प्रतिशुक्रविचारणा नास्ति ॥ ’ मा-

ण्डव्यः—‘ नित्ययाने गृहे जीर्णे प्राशनान्तेषु सप्तसु । वधूप्रवेशे माङ्गल्ये न मौढ्यं

गुरुशुक्रयोः ॥ ’ ज्योतिःप्रकाशे—‘ वामे शुके नवोद्वायाः सुखं हानिश्च दक्षिणे ।

धनं धान्यं च पृष्ठस्थे सर्वनाशः पुरः स्थिते ॥ नवोद्वायास्तु वैधव्यं यदुक्तं

संमुखे भृगौ । तदेव विषुवैर्ज्ञेयं केवलं तु द्विरागमे ॥ पूर्वतोऽभ्युदिते शुके

प्रयायादक्षिणापरं । पश्चादभ्युदिते चैव यायात्पूर्वोत्तरे दिशौ ॥ ’ व्यवहार-

तत्त्वे—‘ पौष्णात्कराच्च श्रवणाच्च युग्मे हस्तत्रये मूलमघोत्तरासु । पुष्ये च मैत्रे च

वधूप्रवेशो रिक्तेतरे व्यर्ककुजे च शस्तः ॥ ’ गर्गः—‘ व्यतीपाते च संक्रान्तौ ग्रहणे

वैधृतावपि । श्राद्धं विना शुभं नैव प्राप्तकालेऽपि मानवः ॥ ’ तथा ‘ अमासंक्रा-

न्तिविष्ट्यादौ प्राप्तकालेपि नाचरेत् ॥ ’ इति ॥

अथ द्विरागमनम् । ऋक्षोच्चये—‘ माघफाल्गुनवैशाखे शुक्लपक्षे शुभे दिने । शुर्वा-

द्विरागमन
निर्णयः ।

दित्यविशुद्धौ स्यान्नित्यं पत्नीद्विरागमः ॥ ’ बादरायणः—‘ नीहारांशु-

दिनोत्तरादितिगुरुब्रह्मानुराधाश्विनीशुके भास्करवायुविष्णुवरुणत्वाष्ट्रे

प्रशस्ते तिथौ । कुम्भाजालिगते रवौ शुभकरे प्राप्तोदये भार्गवे जीवज्ञास्फुजितां दिने

नववधूप्रवेशप्रवेशः शुभः ॥ ’

अथ पुनर्विवाहः । श्रीधरीये-^१ पुनर्विवाहं वक्ष्यामि दम्पत्योः शुभवृद्धिदम् ।

भाषाशामप्रज्ञा-
दिदोषयुक्तायां
पुनर्विवाहः ।

लघ्नेन्दुलग्नयोर्दोषे ग्रहतारादिसंभवे ॥ अन्येष्वशुभकालेषु दुष्टरोगादि-

संभवे । विवाहे चापि दम्पत्योराशौचादिसमुद्भवे ॥ तस्य दोषस्य

शान्त्यर्थं पुनर्वैवाह्यमिष्यते ॥ ’ याज्ञवल्क्यः-^२ सुरापी व्याधिता धूर्ता बन्ध्यार्थ-

दन्यमियंवदा । स्त्रीमसूत्राधिवेत्तव्या पुरुषद्वेषिणी तथा ॥ ’ मनुः-^३ बन्ध्याष्टमेऽधि-

वेत्तव्या दशमे तु मृतप्रजा । एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वमियवादिनी ॥ ’ संग्रहे

तु-^४ अमजां दशमे वर्षे स्त्रीमजां द्वादशे त्यजेत् । मृतमजां पञ्चदशे सद्यस्त्वमियवा-

दिनीम् ॥ ’ याज्ञवल्क्यः-^५ एकामुत्क्रम्य कामार्थमन्यां लब्धुं य इच्छति । समर्थ-

स्तोपयित्वार्थः पूर्वोढामपरां व्रजेत् ॥ आज्ञासंपादिनीं दक्षां वीरसं प्रियवादिनीम् ।

त्यजन् दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियाः ॥ ’ मनुः-^६ अधिविन्ना तु या नारी

निर्गच्छेद्रोपिता गृहात् । सा सद्यः संनिरोद्धव्या त्वाज्या वा कुलसन्निधौ ॥ ’ इति ।

हेमाद्रौ कात्यायनः-^७ अग्निशिष्टादिशुश्रूषां बहुभार्यः सवर्णया । कारयेत्तद्वहुत्वं

चेज्ज्येष्ठया गार्हिता न चेत् ॥ ’ याज्ञवल्क्यः-^८ सत्यामन्यां सवर्णायां धर्मकार्यं न

कारयेत् । सवर्णासु विधौ धर्म्ये ज्येष्ठया न विनेतरा ॥ ’ द्वितीयविवाहहोमेऽग्निमाह

कात्यायनः-^९ सदारोऽन्यान्पुनर्दारानुद्बोद्धुं कारणान्तरात् । यदीच्छेदग्निमान्कर्तुं

फ होमोस्य विधीयते ॥ स्वाग्नावेव भवेद्धोमो लौकिके न कदाचन ॥ ’ त्रिकाण्ड-

मण्डनोपि-^{१०} आध्यायां विद्यमानायां द्वितीयामुद्बोद्धेद्यदि । तदा वैवाहिकं कर्म कुर्या-

दावसथेऽग्निमान् ॥ ’ सुदर्शनभाष्ये तु-^{११} द्वितीयविवाहहोमो लौकिक एव न पूर्वा-

पासने’ इत्युक्तम् । इदं चासंभवे । तत्र चाग्निद्वयसंसर्गः कार्यः । तदाह शौनकः-^{१२} अ-

थाग्न्योर्गृह्ययोर्योगं सपत्नीभेदजातयोः । सदाधिकारसिद्धयर्थमहं वक्ष्यामि शौनकः ॥

अरोगामुद्बोद्धेत्कन्यां धर्मलोपभयात्स्वयम् । कृते तत्र विवाहे च व्रतान्ते तु परेऽहनि ॥

पृथक्स्यण्डिलयोरग्निं समाधाय यथाविधि । तत्र कृत्वाज्यभागान्तमन्वाधानादिकं

ततः ॥ जुहुयात्पूर्वपत्न्यग्रां तयान्वारब्ध आहुतिः । अग्निमीळे पुरोहितं सूक्तेन

नवर्चेन तु ॥ समिधैर्न समारोप्य अयं ते योनिरित्यृचा । प्रत्यवरोहेत्यनया कनिष्ठार्मा

निधाय तम् ॥ आज्यभागान्ततन्त्रादि कृतारभ्य तदादितः । समन्वारब्ध एताभ्यां

पत्नीभ्यां जुहुयाद्धृतम् ॥ चतुर्गृहीतमेताभिर्ऋग्भिः पद्भिर्ब्रह्मक्रमम् । अग्रावग्नि-

श्चरतीत्यग्निनाग्निः समिध्यते ॥ अस्तीदमिति तिर्यग्भिः पाहिनो अग्न एकया । ततः

स्विष्टकृदारभ्य होमशेषं समापयेत् ॥ गोयुगं दक्षिणा देया श्रोत्रियायाद्विताग्रये ।

पत्न्योरेका यदि भृता दग्ध्वा तेनैव तां पुनः ॥ आदधीतान्यया सार्धमाधानवि-

धिना गृही ॥ ' इति । वौधायनसूत्रे तु—' अथ यदि गृहस्थो द्वे भार्ये विन्देत कथं तत्र कुर्यादिति यस्मिन् काले विन्देतोभावप्री परिचरेदपराग्निमुपसमाधाय परिस्तीर्योज्यं विष्ठाप्य स्रुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वाऽन्वारब्धायां जुहोति नमस्त ऋषे रादा-
व्यधायै ला स्वधायै ला मान इन्द्राभिमतस्त्वद्वारिष्ठां स एव ब्रह्मन् वेदसुखाहेत्य-
थाऽयं ते योनिर्नऽस्त्रिय इति समिधि समारोपयेत् । पूर्वाग्निमुपसमाधाय जुह्वान उद्बु-
ध्यस्वाग्र इति समिधमाधाय परिस्तीर्य स्रुचि चतुर्गृहीत्वा द्वयोर्भार्ययोरन्वारब्धयो-
र्यजमानोऽभिमृशति यो ब्रह्मा ब्रह्मण इत्येतेन सूक्तेनैकं चतुर्गृहीतं जुहोत्यग्निमुखात्
कृत्वा पक्वां जुहोति संमितं संकल्पेथामिति पुरोनुवाक्यामनूच्यन्ते पुरीप्ये इति या-
ज्यया जुहोत्यथाज्याहुतीरुपजुहोति पुरीप्यमस्तमित्यन्तादनुवाकस्य स्विष्टकृत्प्रभृति
सिद्धमा धेनुवरदानादथाग्नेनाग्निं दर्भस्तम्बे हुतशेषं निदधाति ब्रह्मजज्ञानं, पितावि-
राजामिति द्वाभ्यां संसर्गविधिः कार्यः ।' द्वितीयादिविवाहे काल उक्तः ।
संग्रहे—' प्रमदामृतिवासरादितः पुनरुद्वाहविधिर्वरस्य च । विषमे परिवत्सरे
शुभो युगले वापि मृतिप्रदो भवेत् ॥' ('पत्नीवियोगे प्रथमे च वर्षे नो चेद्विवर्षे पुन-
रुद्देहत्सः । अयुग्ममासे तु शुभप्रदः स्याद्वशिष्टगर्गादिपराशराद्याः ॥ भार्यान्तरवि-
वाहः स्यादयुग्मे वत्सरे शुभः । युग्मे भर्तुर्विनाशः स्याद्गर्गस्य वचनं यथा ॥ अपु-
त्रिणी मृता भार्या तस्या भर्तुर्विवाहकम् । युग्माब्दे युग्ममासे वा विवाहः शुभप्रदो
मतः ॥ प्रजावत्यां तु भार्यायां मृतायां ब्राह्मणस्य तु । प्रथमेऽब्दे न कर्तव्यो वि-
वाहोऽशुभप्रदो भवेत् ॥')

तृतीयविवाहनिषेधो मात्स्ये—' उद्देहद्वतिसिद्धयर्थं तृतीयां न कदाचन ।
मोहादज्ञानतो वापि यदि गच्छेत्तु मानुषीम् ॥ नश्यत्येव न संदेहो गर्गस्य
वचनं यथा ।' इति । संग्रहे—' तृतीयां यदि चोद्वाहेत्तर्हि सा विधवा
भवेत् । चतुर्थ्यादिविवाहार्थं तृतीयेऽर्कं समुद्देहत् ॥' तद्विधिस्तु—' रवि-
शन्योर्हस्ते वा वरः संकल्प्य स्वस्तिवाचननान्दीश्राद्धे कृत्वाचार्यं
वृत्वा आकृष्णेनेति छायायुतं सूर्यमर्कं संपूज्य गुडौदनं दत्वा वस्त्रेण तन्तुभिरावेष्ट्य
' त्रिलोकवासिन् सप्ताश्व छायाया सहितो रवे । तृतीयोद्वाहजं दोषं निवारय सुखं
कुरु ॥' इति संप्रार्थ्य जलेन त्रिः सिंचेत् । 'मम प्रीतिकरा येयं मया सृष्टा पुरा-
तनी । अर्कजा ब्रह्मणा सृष्टा अस्माकं प्रति रक्षतु ॥ नमस्ते मङ्गले देवि नमः सवि-
तुरात्मजे । त्राहि मां कृपया देवि पत्नी मे त्वमिहागता ॥ अर्कं त्वं ब्रह्मणा सृष्टः
सर्वप्राणिहिताय च । वृक्षाणामादिभूतस्त्वं देवानां प्रीतिवर्धनः ॥ तृतीयोद्वाहजं
पापं मृत्युं चाशु विनाशय ॥' इति । तत आचार्यः—' काश्यपगोत्रामादित्यप्रपौत्रौ

तृतीयविवाह-
निषेधादर्कविवा-
हविधिः ।

पुनरुक्तं 'पुनरुक्तं' इत्यादिवाच्यं ।

अथावसथ्याधानम् । पारस्करः—‘आवसथ्याधानं दारकाले दायाद्यकाल एके-
षाम्’ इति । दायाद्यकालो विभागकालः । मदनरत्ने व्यासः—‘अग्निर्वैवाहिको येन
न गृहीतः प्रमादिना । पितर्युपरते तेन गृहीतव्यः प्रयत्नतः ॥ योऽगृहीत्वा विवाहाग्निं
गृहस्थ इति मन्यते । अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः ॥’ ज्येष्ठभ्रातरि
पितरि वा साग्नौ कनिष्ठस्य पुत्रस्य वाऽग्न्यभावेऽपि न दोषः । तदाह तत्रैव गार्ग्यः—‘पि-
तृपाकोपजीवी वा भ्रातृपाकोपजीविकः । ज्ञानाध्ययननिष्ठो वा न दुप्येताग्निना विना ॥’

गृहस्थस्याप्यध्ययनमाह सत्यव्रतः—‘अनधीत्य द्विजो वेदं स्वात्वोद्वाह्य यथा
तथा । अधीते ब्रह्मचर्येण साङ्गं वेदं गुरोर्गृहे ॥’ इदं चाधानं ज्येष्ठे-
ऽकृताधाने न कार्यम् । ‘दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते ।
परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥’ इति मनुशातातपोक्तेः ।
स्मार्तेऽप्येवम् । ‘सोदर्ये तिष्ठति ज्येष्ठे न कुर्यादारसंग्रहम् । आवसथ्यं
तथाधानं पतितस्तु तथा भवेत् ॥’ इति तत्रैव गार्ग्योक्तेः । आश्रयां त्वदोषमाह
सुमन्तुः—‘ज्येष्ठो भ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव चाश्रयेत् । अनुज्ञातस्तु कुर्वीत
शङ्खस्य वचनं यथा ॥’ वृद्धवशिष्ठः—‘अग्रजस्तु यदाऽनग्निरादध्यादनुजः कथम् ।

गृहस्थाध्य-
यनविधिस्तथा
ज्येष्ठभ्रातरि कु-
ताधाने कनिष्ठ-
स्थानधिकारः ।

अग्रजानुमितः कुर्यादग्निहोत्रं यथाविधि ॥’ हारीतः—‘सोदराणां तु
सर्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत् । दारैस्तु परिविद्यन्ते नाग्निहोत्रेण नेज्य-
या ॥’ अधिकारिणोऽपि भ्रातुरनुज्ञया कुर्यादिति मदनपारिजातः ।
विवाहस्तनुज्ञयापि नेत्यर्थः । सोदरोक्तेरसोदराणां सापन्नदत्तकादीनां न दोषः ।
दत्तकस्यापि सोदरविवाहाभावे दोष एव । तदाह हेमाद्रौ वशिष्ठः—‘पितृव्यपुत्रान्
सापन्नान् परनारीसुतांस्तथा । दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥’ परनारीसुताः
दत्तकादयः । देशान्तरे विशेषमाह स एव—‘अष्टौ दश द्वादश वर्षाणि वा ज्येष्ठ-
भ्रातरमनिविष्टमप्रतीक्षमाणः प्रायश्चित्ती भवति’ इति । क्लीवादावप्यदोषमाह का-
त्यायनः—‘देशान्तरस्थक्रीवैकवृषणानसहोदरान् । वेद्यानिष्ठांश्च पतितशूद्रतुल्याति-
रोगिणः ॥ जडमूकान्धवधिरकुब्जवामनखञ्जकान् । अतिवृद्धानभार्याश्च कृषिसक्ता-
घृपस्य च ॥ धनवृद्धिमसक्तांश्च कामतोकारिणस्तथा । कुटिलोन्मत्तचोरांश्च परिवि-
न्दन्न दुप्यति ॥’ आशर्केऽपि—‘उन्मत्तः किल्बिषी कुष्ठी पतितः क्लीव एव वा । राज-
यक्ष्मामयावी च न न्याप्यः स्यात्प्रतीक्षितुम् ॥’ एवं ज्येष्ठे छिन्नहस्तादावपि
न परिवेत्तृत्वम् । तदाह त्रिकाण्डमण्डनः—‘दर्शोष्टिं पौर्णमासेष्टिं सोमेज्यामग्नि-
संग्रहम् । अग्निहोत्रं विवाहं च प्रयोगे प्रथमे स्थितम् ॥ न कुर्याज्जनके ज्येष्ठे
सोदरे चाप्यकुर्वति । क्षेत्रजोदावनीजाने विद्यमानेऽपि सोदरे ॥ नाधिकारविद्या-

अग्रजानुम-
तेऽनुजस्याग्न्या-
धानाद्यधिकारः ।

तोऽस्ति भिन्नोदर्येपि चौरसे । पञ्चममूकवधिरपतितोन्माददूषणे ॥ संन्यस्तछिन्नह-
स्तादौ यद्वा पण्डादिदूषणे । जनके सोदरे ज्येष्ठे कुर्यादेवेतरः क्रियाम् ॥ ’ इति ।
‘ आरोहते दशते शकरीर्मप ’ इत्याधाने मन्त्रवर्णाच्च । शकरीरङ्गुलीः । तन्त्ररत्नेषु-
क्तम्—‘ अङ्गवैकल्यात् पूर्वमाहिताग्नित्वेऽधिक्रियेतैव नित्येषु । आधानं तु न
कुर्यात्तस्य नैमित्तिकत्वात् ’ इति । एवं चतुरङ्गुलेपि । षडङ्गुलकाणविकर्णादेस्त्वस्त्ये-
वाधिकारः । एकादशसु दशान्तर्गतेः । ‘ शरीरकार्श्यं वा विप्रतिपिद्धम् ’ इति
हिरण्यकेशिसूत्रे कर्माशक्तिहेतोरेवाङ्गवैकल्यस्य निषेधात् । अत एव द्राक्षायणसूत्रे
‘ याज्यश्च प्रथमैस्त्रिभिर्गुणैः ’ इति न्यूनाङ्गस्याप्यधिकार उक्तः । अपरार्केशनाः—
‘ पिता पितामहो यस्य अग्रजो वाथ कस्यचित् । तपोऽग्निहोत्रमन्त्रेषु न दोषः परि-
वेदने ॥ ’ पितुराशायामप्यदोषमाह मदनरत्ने सुमन्तुः—‘ पित्रा यस्य तु नाधानं
कथं पुत्रस्तु कारयेत् । अग्निहोत्रेऽधिकारोऽस्ति शङ्कस्य वचनं यथा ॥ ’ इति
नाधानं कृतमित्यर्थः । एतदाज्ञायामेवेमि हेमाद्रिः । यत्तु—‘ पितुः सत्यप्यनुज्ञाने
नादधीत कदाचन । ’ इति, तत्सत्यधिकारे ज्ञेयम् ॥

अथ शूद्रसंस्काराः । यमः—‘ शूद्रोऽप्येवंविधः कार्यो विना मन्त्रेण संस्कृतः ।

शूद्राणां तु म-
न्त्ररहिता सं-
स्काराः ।

न केनचित्समसृजच्छन्दसा तं प्रजापतिः ॥ ’ छन्दसा मन्त्रेण । व्या-
सोपि—‘ गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तो जातकर्म च । नामक्रिया नि-

ष्क्रमोऽन्नप्राशनं वपनक्रिया ॥ कर्णवेधो व्रतादेशो वेदारम्भक्रियाविधिः । केशान्तः
स्नानमुद्वाहो विवाहाग्निपरिग्रहः ॥ त्रैताग्निसंग्रहश्चैव संस्काराः षोडश स्मृताः ॥ ’
इत्युक्त्वाह—‘ नवैताः कर्णवेधान्ता मन्त्रवर्जं स्त्रियाः क्रियाः । विवाहो मन्त्रत-
स्तस्याः शूद्रस्यामन्त्रतो दश ॥ ’ इति । मदनरत्ने—हिरण्यगर्भदाने तु—‘ गर्भाधानं
पुंसवनं सीमन्तोन्नयनं तथा । कुर्युर्हिरण्यगर्भस्य ततस्ते द्विजपुंगवाः ॥ ’ इत्युक्त्वा—
‘ जातकर्मादिकाः कुर्यात् क्रियाः षोडश चापराः । ’ इत्यत्र ‘ स्त्रियाः जातकर्मनामकर-
णनिष्क्रमणान्नप्राशनचूडाविवाहाः षट् । शूद्राणां तु षडेते पञ्चमहायज्ञाश्चेत्येकादश । ’
इत्युक्तम् । रूपनारायणहरिहरभाष्ययोरप्येवम् । शार्ङ्गधरस्तु—‘ द्विजानां षोडशैव
स्युः शूद्राणां द्वादशैव हि । पञ्चैव मिश्रजातीनां संस्काराः कुलधर्मतः ॥ वेदव्रतो-
पनयनमहानाश्रीमहाव्रतम् । विना द्वादश शूद्राणां संस्काराः नाममन्त्रतः ॥ ’ इत्याह ।
अपरार्कस्तु—‘ गर्भाधानमृतौ पुंसः ’ इत्यन्नाह—‘ एतच्चातुर्वर्ण्यपरम् ’ न द्विजातिमा-
त्रपरम् । तथा सत्युपनयनं विधाय वाच्यं स्यात् ’ इति । तेन तन्मतेऽष्टौ भवन्ति । ब्रह्मे
तु—‘ विवाहमात्रसंस्कारं शूद्रोऽपि लभतां सदा । ’ इत्युक्तम् । अत्र सदसच्छूद्राणो-
चरत्वेन देशभेदाद्वयवस्था । यत्तु मन्तुः—‘ न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति । ’

इति । तदर्थमाह मेधातिथिः—‘ यत्सामान्यतो निषिद्धं स्तेयानृतादि न तदतिक्रमे-
ऽस्य पापं यथा द्विजानाम् । उपनयनरूपं संस्कारं च नार्हति ’ इति । ते च तूष्णीं
कार्याः । ‘ शूद्रो वर्णश्चतुर्थोऽपि वर्णत्वाद्धर्ममर्हति । वेदमन्त्रस्वधास्वाहावपट्कारा-
दिभिर्विना ॥ ’ इति व्यासोक्तेः ॥ ‘ अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते । ’
इति मरीच्युक्तेश्च । इयं परिभाषा सर्वार्था, तेन शूद्रधर्मेषु सर्वत्र विप्रेण मन्त्रः पठ-
नीयः । सोऽपि पौराण एवेति शूलपाणिः । एवं स्त्रीणामपीति दिक् ।

इति श्रीरामकृष्णभट्टात्मजकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ
तृतीयपरिच्छेदे पूर्वार्धे संस्कारनिर्णयः ॥

अथ क्षुद्रकालाः । तत्र जलाशयस्य । वराहः—‘ हस्ते चाम्युपपौष्णकेशवम-
घामिरोत्तरारोहिणीदेवेज्येषु च शुक्रसौम्यशशभृद्वागीशवारंशके ।
वापीकूपादिनि मीणकाला । रिक्तां छिद्रतिथिं विहाय वृषभे नक्षत्रे कुलीरे घटे मीने कूपतडागकर्म
मुनयः शंसन्ति शुद्धेऽष्टमे ॥ हस्तो मघातुराधापुष्यधनिष्ठोत्तराणि रोहिण्यः । शतभि-
पगित्यारम्भे कूपानां शस्यते भगणः ॥ ’ हेमाद्रौ भविष्ये—‘ तस्मिन् सलिलसंपूर्णे
कार्तिके तु विशेषतः । मुनयः केचिदिच्छन्ति व्यतीतिं चोत्तरायणे ॥ न कालनिय-
मस्तत्र सलिलं तत्र कारणम् ॥ ’ दीपिकापि—‘ मार्तण्डेन्दूदुशुद्धौ मुरजिदशयने माघ-
पङ्कस्य शुक्ले मूलापाढोत्तराश्विभ्रवणगुरुकरे पौष्णशक्राजचन्द्रे । मैत्रे वास्ये च
पूर्णामदन १३ रवि १२ तिथौ सद्वितीयातृतीये कार्या तोयमतिष्ठा शशुरसितदिने
कालशुद्धे सुलभे ॥ ’ वराहः—‘ आग्नेये यदि कोणे ग्रामस्य गृहस्य वा भवति कूपः । नित्यं
स करोति भयं दाहं च स मानसं प्रायः ॥ नैर्ऋत्ये बालभयं वनितादिभयं च वायव्ये ।
दिवत्त्रयमेतत्त्यक्त्वा शेषास्तु शुभावहाः कूपाः ॥ ’ वास्तुशास्त्रे—‘ भूतिं पुष्टिं पुत्रहानिं
पुरन्ध्रीनाशं मृत्युं संपदं शत्रुबाधाम् । किञ्चित्सौख्यं शंभुकोणादि कुर्यात् कूपो
मध्येगेहमर्थक्षयं च ॥ ’

उत्सर्गविधिश्चोक्तो बह्वचपरिशिष्टे—‘ अथातो वापीरूपतडागयज्ञं व्याख्या-
स्यामः । पुण्येह्युदकसमीपेऽग्निं समाधाय वारुणं चरुं श्रपयित्वाज्य-
भागान्ते आज्याहुतीर्जुह्यात् । समुद्रज्येष्ठेति प्रवृत्तं, ततो हविषाष्टौ
तत्त्वायामीति पञ्च, त्वं नो अग्ने इति द्वे, इमं मे वरुणेति च स्विष्टकृतं नवमम् ।
मार्जनान्ते धेनुं तारयेत् । अवतीर्यमाणामनुमन्त्रयेत् । ‘ इदं सलिलं पवित्रं कुरुष्व
शुद्धाः पूता अमृताः सन्तु नित्यम् । मां तारयन्ती कुरु तीर्थाभिषेकं लोकालोकं
तरते तीर्यते च ॥ ’ इति पुञ्जाग्रान्वारब्ध उत्तीर्यापो अस्मान्मातरः शुन्ययन्त्वित्यथा-
पराजितायां दिव्युत्थापयेत्सूयवसाद्भगवतीति दिव्यं चेदिकृष्वतीत्यलंकृता विप्राय

दद्यादितरां वा शक्या दक्षिणां तत उत्सृजेद्देवपितृमनुष्याः प्रीयन्तामिति ब्राह्म-
णान्भोजयित्वा स्वस्त्ययनं वाचयित्वा ' इति । विस्तरस्तु मात्स्योक्तेऽस्मत्कृते
जलाशयोत्सर्गविधौ हेयः । कूपादेरुत्सर्गकरणे दोष उक्तो भविष्ये—' सदा जलं
पवित्रं स्यादपवित्रमसंस्कृतम् । कुशाग्रेणापि राजेन्द्र न स्मृत्यव्यमसंस्कृतम् ॥ '
तथा—' वापीकूपतडागादौ यज्जलं स्यादसंस्कृतम् । अपेयं तद्भवेत्सर्वं पीत्वा
चान्द्रायणं चरेत् ॥ '

अथ वृक्षारोपणम् । चण्डेश्वरः—' आदित्यचान्द्रपितृतिप्पविशाखपौष्णमूलो-
त्तरात्रयतुरङ्गमवारुणाथ । एतेषु तारकगणेषु हितं नराणां वृक्षादि-
रोपणमिहोपदिशन्ति धीराः ॥ '

अथ मूर्तिप्रतिष्ठा । वशिष्ठः—' हस्तत्रये मित्रहरित्रये च पौष्णद्वयादित्यसु-
रेज्यभेषु । तिस्रोत्तराधावृशशाङ्कभेषु सर्वाभरस्थापनमुत्तमं स्यात् ॥ '
मात्स्ये—' चैत्रे वा फाल्गुने वापि ज्येष्ठे वा माघवे तथा । माघे वा सर्व-
देवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ॥ ' नारदस्तु चैत्रं निषेधति । ' विचैत्रेष्वेव मासेषु
माघादिषु च पञ्चसु । ' इति । तेनान्न विकल्पः । अत्र माघमासो विष्णुप्रतिष्ठाव्यतिरि-
क्तविषयः । ' माघे कर्तुर्विनाशाय फाल्गुने शुभदा भवेत् । ' इति विष्णुधर्मोक्तैरिति
हेमाद्रिः । मात्स्ये—' दृढा धनकरी स्फीता तथा प्रतिपदि स्मृता । द्वितीयायां धनो-
पेता तृतीयायां धनप्रदा ॥ चतुर्थ्यां नाशमाप्नोति यमस्य स्यात्सुखावहा । विना-
यकस्य देवस्य तथा तत्र हितप्रदा ॥ पञ्चम्यां श्रीयुता कर्तुर्वरदा च तथा भवेत् ।
षष्ठ्यां लक्ष्मीयुता नित्यं सप्तम्यां रोगनाशिनी ॥ अष्टम्यां धान्यबहुला नवम्यां च
विनश्यति । भद्रकाल्याः कृता तत्र कर्तुर्भवति तुष्टये ॥ धर्मवृद्धिकरी श्रेया दशम्यां
तु तथा तिथौ । एकादश्यां तथा युक्ता द्वादश्यां सर्वकामदा ॥ त्रयोदश्यां तथा
श्रेया चतुर्दश्यां विनश्यति । कृष्णपक्षे पञ्चदश्यां कर्तुः सप्तकरी भवेत् ॥ पञ्चदश्यां
तथा शुक्ले सर्वकामकरी भवेत् । आपादे द्वे तथा मूलयुत्तरात्रयमेव च ॥ ज्येष्ठाथ-
वणरोहिण्यः पूर्वाभाद्रपदा तथा । हस्तोऽश्विनी रेवती च पुष्यो मृगशिरस्तथा ॥
अनूराधा तथा स्वाती प्रतिष्ठासु प्रशस्यते ॥ ' श्रीपतिः—' रोहिण्युत्तरपौष्णवैष्णवक-
रादित्याश्विनीवासवानूराधैन्दवजीवभेषु गदितं विष्णोः प्रतिष्ठापनम् । पुष्यशुक्ल-
भिजित्सुरेश्वरकयोर्वित्ताधिपस्कन्दयोर्मन्त्रे तिग्मरुचेः करे निर्देहिभे दुर्गादिकानां
शुभम् ॥ गणपरिवृढरक्षोयक्षभूतासुराणां प्रथमफणिसरस्वत्यादिकानां च पौष्णे ।
श्रवसि छुगतनाम्नो वासवे लोकपानां निगदितमखिलानां स्थापनं च स्थिरेषु ॥
तेजस्विनी क्षेमकृदग्निदाहविधायिनी स्यादन्नदा दृढा च । आनन्दकृतकल्पविना-

शिनी च सूर्यादिवारेषु भवेत्प्रतिष्ठा ॥ ' माघवीये वैखानसः—' मातृभैरववाराहनर-
सिंहत्रिविक्रमाः । महिषासुरहन्त्र्यश्च स्थाप्या वै दक्षिणायने ॥ ' वैश्वदोष्यर्थे । लिङ्ग-
प्रतिष्ठायां विशेषो हेमाद्रौ लक्षणसमुच्चये—' उत्तराशागते भानौ लिङ्गस्थापनमुत्तमम् ।
दक्षिणे तयने पूज्यं त्रिवर्षार्धे भयावहम् ॥ स्वगृहे स्थापनं नेष्टं तस्माद्वै दक्षिणायने ।
स्थापनं तु प्रकर्तव्यं शिशिरादावृतुत्रये । प्रावृषि स्थापितं लिङ्गं भवेद्भरदयोगदम् ॥
हेमन्ते ज्ञानदं चैव लिङ्गस्यारोपणं मतम् ॥ ' रत्नावल्याम्—' माघफाल्गुनवैशाखज्ये-
ष्ठापादेषु पञ्चसु । मासेषु शुक्लपक्षेषु लिङ्गस्थापनमुत्तमम् ॥ ' विष्णोरप्याह तत्रैव
वैखानसः—' मार्गशीर्षादिमासौ द्वौ निन्दितौ ब्रह्मणा पुरा । मासेषु फाल्गुनः श्रेष्ठ-
श्चैत्रो वैशाख एव च ॥ वृषे वाप्यश्वयुज्मासे श्रावणे मासि वा भवेत् ॥ ' बौधायनसूत्रे
विष्णुप्रतिष्ठामुपक्रम्य—' द्वादश्यां श्रोण्यां वा यानि चान्यानि पुण्यनक्षत्राणि '
इति । कृत्तिकादिविशाखान्तेष्वित्यर्थः । सर्वदेवेषु मासविशेषो हेमाद्रौ विष्णुधर्मे—
' माघे कर्तुर्विनाशाय फाल्गुने शुभदा भवेत् । लोकानन्दकरी चैत्रे वैशाखे वरसं-
युता ॥ आज्ञायुता सदा ज्येष्ठे आपादे धर्मवृद्धिदा । श्रावणे धनहीना स्यात् प्रोष्ठ-
पादे विनश्यति ॥ आश्विने नाशमामोति वर्धिता कार्तिके तथा । सौम्ये सौभाग्य-
मतुलं पौषे पुष्टिरनुत्तमा ॥ दोषान्विताधिमासे स्यात्कर्तुरात्मन एव च ॥ ' इति ।
अत्र श्रावणाश्विनयोर्निषेधो मार्गशीर्षविधिश्च विष्णुव्यतिरिक्तविषयः । पूर्वोक्तवच-
नादिति हेमाद्रिः । माघश्रावणभाद्रपदनिषेधः शिवव्यतिरिक्तविषयः । तत्र तस्योक्तेः ।
देवीस्थापने तत्रैव विशेषो देवीपुराणे—' देव्या माघेऽऽश्विने मासे उत्तमा सर्व-
कामदा । ' तथा—' न तिथिर्न च नक्षत्रं नोपवासोऽत्र कारणम् । सर्वकालं प्रकर्तव्यं
कृष्णपक्षे विशेषतः ॥ ' अन्यश्चात्र विचारो हेमाद्रौ ज्ञेयः । नारदः—' हन्त्यर्थहीना
कर्तारं मन्त्रहीना तु ऋत्विजम् । स्त्रियं लक्षणहीना तु न प्रतिष्ठासमो रिपुः ॥ '

अत्राधिकारिण उक्ताः कृत्यकल्पतरौ देवीपुराणे 'वर्णाश्रमविभेदेन देवाः
स्थाप्यास्तु नान्यथा । ब्रह्मा तु ब्राह्मणैः स्थाप्यो गायत्रीसहितः मधुः ॥
देवप्रतिष्ठाधि-
कारिनिर्णयः । चतुर्वर्णैस्तथा विष्णुः प्रतिष्ठाप्यः सुखार्थिभिः । भैरवोपि चतुर्वर्णैर-
न्यजानां तथा मतः ॥ मातरः सर्वलोकैस्तु स्थाप्याः पूज्याः सुरोत्तमाः । लिङ्गे
गृही यतिर्वापि संस्थाप्यानु यजेत्सदा ॥ ' शिवसर्वस्वे भविष्ये—' यस्तु पूजयते लिङ्गं
देवादिं मां जगत्पतिम् । ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा मत्परायणः ॥ तस्य
प्रीतः मदास्यामि शुभं ल्लोकाननुत्तमान् ॥ ' तिथितत्त्वे स्कान्दे—' शूद्रः कर्माणि यो

१-मुक्तिकामाना दक्षिणायने न दोषः । ज्येष्ठोचरे प्रतिष्ठा स्थापयने मुक्तिमिच्छनाम् । दक्षिणे तु सुमुश्रुणां मलमासे
न सा द्वयोः ॥ ' इति वचनात् ।

नित्यं स्वीयानि कुरुते प्रिये । तस्याहमर्चां गृह्णामि चन्द्रखण्डविभूषिते ॥ ब्रह्मचारी
 गृहस्थो वा वानप्रस्थश्च सुव्रतः । एवं दिने दिने देवं पूजयेदम्बिकापतिम् ॥ संन्यासी
 देवदेवेशं प्रणवेनैव पूजयेत् । नमोन्तेन शिवेनैव स्त्रीणां पूजा विधीयते ॥ ’ एतच्च
 पुराणप्रसिद्धजीर्णलिङ्गपूजाविषयम् । यानि तु त्रिस्थलीसेतौ नारदीये- ‘यः
 शूद्रेणार्चितं लिङ्गं विष्णुं वा प्रणयेन्नरः । न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा प्रायश्चित्तायुतैरपि ॥
 नमेद्यः शूद्रसंस्पृष्टं लिङ्गं वा हरिमेव वा । स सर्वयातनाभोगी यावदाचन्द्रतारकम् ॥
 पाखण्डपूजितं लिङ्गं नत्वा पाखण्डतां व्रजेत् । आभीरपूजितं लिङ्गं नत्वा नरक-
 मश्नुते ॥ योषिद्भिः पूजितं लिङ्गं विष्णुं वापि नमेत्तु यः । स कोटिकुलसंयुक्तमा-
 कल्पं सौख्यं वसेत् ॥ ’ इत्यादीनि, तानि नूतनस्थापितलिङ्गादिविषयाणि । ‘यदा
 प्रतिष्ठितं लिङ्गं मन्त्रविद्भिर्यथाविधि । तदाप्रभृति शूद्रश्च योषिद्वापि न संस्पृशेत् ॥ ’ इति
 तत्रैवोक्तेः । प्रतिष्ठायां तु शूद्रादीनां नाधिकारः । ‘स्त्रीणामनुपनीतानां शूद्राणां
 च जनेश्वर । स्थापने नाधिकारोस्ति विष्णोर्वा शंकरस्य वा ॥ यः शूद्रसंस्कृतं
 लिङ्गं विष्णुं वापि नमेन्नरः । इहैवात्यन्तदुःखानि पश्यत्यामुष्मिके किन्तु ॥ शूद्रो
 वानुपनीतो वा स्त्रियो वा पतितोपि वा । केशवं वा शिवं वापि स्पृष्ट्वा नरकम-
 श्नुते ॥ ’ इति बृहन्नारदीये स्कान्दोक्तेरिति त्रिस्थलीसेतौ पितामहचरणाः । चतु-
 र्वर्णैरिति पूर्वोक्तवचनाद्विष्ण्वाद्विप्रतिष्ठायां शूद्रस्य विकल्प इति युक्तं पश्यामः ।
 तत्रैव गौतमः-‘शिवार्चनं सदाप्येवं शुचिः कुर्याद्दुदङ्मुखः ॥’ वाचस्पतिमतम्-
 ‘प्राक्पश्चिमोदगास्यस्तु प्रातःसायं निशासु च ।’ इति प्रयोगपारिजाते । गृहपरि-
 शिष्टे-‘प्रतिमाः प्राङ्मुखीरुदङ्मुखो यजेताऽन्यत्र प्राङ्मुखः’ एतच्च स्थिरप्रति-
 माविषयम् । अन्यत्र चलार्चासु ॥

अथ प्रतिमाः भार्गवार्चनदीपिकायां भविष्ये-‘सौवर्णीं राजतीं ताम्रीं
 मृन्मयीं च तथा भवेत् । पाषाणधातुयुक्ता वा रीतिकांस्यमयी तथा ॥
 रीतिः पित्तलम् । शुद्धदारुमयी वापि देवतार्चा प्रशस्यते । अङ्गुष्ठप-
 र्वादारभ्य वितस्ति यावदेव तु ॥ गृहेषु प्रतिमा कार्या नाधिका शस्यते बुधैः ॥’
 पञ्चरात्रे तु-‘मृदारुलाक्षागोमेदमधूच्छिष्टमयी न तु ।’ इति निषेध उक्तः । भाग-
 वते-‘शैली दारुमयी लौही लेप्या लेख्या च सैकती । मनोमयी मणिमयी प्रति-
 माष्टविधा स्मृता ॥’ काष्ठं मधुकस्यैव । ‘तत्र काष्ठेषु मधुकमानीय च वसुधरे ।
 कृत्वा तत्प्रतिमां चैव प्रतिष्ठाविधिनार्चयेत् ॥’ इति चाराहोक्तेः । देवीपुराणे-
 ‘सप्ताङ्गुलं समारभ्य यावच्च द्वादशाङ्गुलम् । गृहेष्वर्चा समाख्याता प्रासादेष्वधिका
 शुभा ॥’

तिथितत्त्वे कालिकापुराणे—‘प्रतिमायाः कपोलौ द्वौ स्पृष्ट्वा दक्षिणपाणिना ।

प्राणप्रतिष्ठा
विधिः ।

प्राणप्रतिष्ठां कुर्वीत तस्य देवस्य वा हरेः ॥ अन्येषामपि देवानां

प्रतिमासु च पार्थिव । प्राणप्रतिष्ठा कर्तव्या तस्यां देवत्वसिद्धये ॥

वासुदेवस्य बीजेन तद्विष्णोरित्यनेन च । तथैव हृदयेऽङ्गुष्ठं दत्त्वा शश्वच्च मन्त्रवित् ॥

एभिर्मन्त्रैः प्रतिष्ठां तु हृदयेपि समाचरेत् । अस्यै प्राणाः प्रतिष्ठन्तु अस्यै प्राणाः क्षरन्तु

च ॥ अस्यै देवत्वमर्चायै मामहेति च कचन ॥’ हयशीर्षपञ्चरात्रे—‘अर्चकस्य तपो-

योगादर्चनस्यातिशायनात् । आभिरूप्याच्च विम्बानां देवः सांनिध्यमृच्छति ॥’

प्रयोगपारिजाते व्यासः—‘प्रतिमापटयन्त्राणां नित्यं स्नानं न कारयेत् । कारयेत्पर्व-

दिवसे यदा वा मलधारणम् ॥’

लिङ्गे विशेषस्तित्थितत्त्वे भविष्ये—‘मृद्गस्मगोशकृत्पिष्टताम्रकांस्यमयं तथा ।

मृदादिद्रव्य
भेदेन लिङ्गे फ
लविशेषः ।

कृत्वा लिङ्गं सकृत्पूज्य वसेत्कल्पायुतं दिवि ॥ वार्षं वित्तप्रदं

लिङ्गं स्फाटिकं सर्वकामदम् । कृत्वा पूजय विम्रेन्द्र लप्स्यसे वाञ्छितं

फलम् ॥’ तत्रैव कालकौमुद्यां स्कान्दे—‘अक्षादल्पपरीमाणं न लिङ्गं

कुत्रचिन्नरः । कुर्वीताङ्गुष्ठतो ह्रस्वं न कदाचित्समाचरेत् ॥’ अक्षोऽशीतिर्गुञ्जाः ।

‘गुञ्जाः पञ्चाद्यमापकः । ते षोडशाक्षः कर्पोस्त्री’ इत्यमरकोशात् । प्रयोगपारिजाते

क्रियासारे—‘नवाष्टसप्ताङ्गुलिकं लिङ्गं श्रेष्ठमिहोच्यते । पदपञ्चकचतुर्मानं मध्यमं

त्रिविधं स्मृतम् ॥ त्रिद्व्येकाङ्गुलिमानं यत्रिविधं तत्कनीयसम् । एवं नवविधं प्रोक्तं

चरलिङ्गं यथाक्रमम् ॥’

अथ पञ्चसूत्रीनिर्णयः । गौतमीतन्त्रे—‘लिङ्गमस्तकविस्तारो लिङ्गोच्छ्रायसमो

पञ्चसूत्रीविधिः ।

मतः । परिधिस्तत्रिगुणितस्तद्वत् पीठं व्यवस्थितम् ॥ प्रणालिका तथैव

स्यात् पञ्चसूत्रविनिर्णयः ॥’ अत्रेदं तत्त्वम् । लिङ्गमस्तकविस्तारं लिङ्गो-

च्छ्रायसमं कृत्वा तत्रिगुणसूत्रवेष्टनार्हं लिङ्गस्थौल्यं कृत्वा तत्समं वृत्तं चतुरस्रं वा

पीठविस्तारमधश्चोर्ध्वं च कुर्यात् । पीठोच्चता तु लिङ्गोच्चतातो द्विगुणा । पीठमध्ये

लिङ्गाद्विगुणस्थूलं पीठोच्चतातृतीयांशेन कण्ठं कृत्वा तस्योर्ध्वं अधश्च समं वप्रद्वयं

त्रयं वा कृत्वा लिङ्गविस्तारपष्ठांशेन पीठोपरि बाह्यमेखलां कृत्वा तदन्तःसंलग्नं तत्समं

खातं कृत्वा पीठाद्वहिलिङ्गसमदीर्घां पीठार्धदीर्घां वा मूले दैर्घ्यसमविस्तारां तृतीयां-

शेन मध्ये खातां पीठवत्समेखलां प्रणालिकां कुर्यादिति । अत्र मूलं सिद्धान्तशेखरे

शैवागमे च ज्ञेयम् ॥

१-तत्र हि—‘पञ्चसूत्रविधानं च पार्थिवे न विचारयेत् । यथाकथञ्चिद्विधिना रमणीयं प्रकल्पयेत् ॥’ इति
दृश्यते । अन्योऽपि विस्तरस्तत्रैव द्रष्टव्यः ।

तिथितत्त्वे ब्राह्मे-‘सर्वत्रैव प्रशस्तोऽजः शिवसूर्यार्चनं विना ॥’ तत्रैव वाराह-
पात्रयोः-‘गृहे लिङ्गद्वयं नार्च्यं शालग्रामद्वयं तथा । द्वे चक्रे द्वारका-
यास्तु नार्च्ये सूर्यद्वयं तथा ॥ शक्तित्रयं तथा नार्च्यं गणेशत्रयमेव च ।
द्वौ शङ्खौ नार्चयेच्चैव भग्नौ च प्रतिमां तथा ॥ नार्चयेच्च तथा मत्स्यकू-
र्मादिदशकं तथा । गृहेऽग्निदग्धा भग्नाश्च नार्चाः पूज्या वसुंधरे ॥ एतासां पूजना-
न्नित्यमुद्देगं प्राप्नुयाद्गृही । शालग्रामाः समाः पूज्याः समेषु द्वितयं नहि ॥ विषमा नैव
पूज्याः स्युर्विषमेष्वेक एव हि । शालग्रामशिला भग्ना पूजनीया सचक्रका ॥ खण्डि-
ता स्फुटिता वापि शालग्रामशिला शुभा ॥’ वाराहे-‘दद्याद्भक्ताय यो देवि शाल-
ग्रामशिलां नरः । सुवर्णसहितां दिव्यां पृथ्वीदानफलं लभेत् ॥’ तत्रैव-‘यः पुनः
पूजयेद्भक्त्या शालग्रामशिलाशतम् । तत्फलं नैव शक्तौहं वक्तुं वर्षशतैरपि ॥’ विष्णु-
पुराणे-‘ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्च पृथिवीपते । स्वधर्मतत्परो विष्णुपाराधयति
नान्यथा ॥’ अविभक्तानां पृथग्देवपूजामाह प्रयोगपारिजाते आश्वलायनः-‘पृथ-
गप्येकपाकानां ब्रह्मयज्ञो द्विजातिनाम् । अग्निहोत्रं सुरार्चा च संध्या नित्यं भवेत्
पृथक् ॥’ तत्रैव विष्णुधर्मे-‘शालग्रामशिलां वापि चक्राङ्कितशिलां तथा । ब्राह्मणः
पूजयेन्नित्यं क्षत्रियादिर्न पूजयेत् ॥’ इदं स्पर्शरहितपूजाविषयम् । ‘शूद्रो बालुप-
नीतो वा स्त्रियो वा पतितोपि वा । केशवं वा शिवं वापि स्पृष्ट्वा नरकमश्नुते ॥
ब्राह्मण्यपि हरं विष्णुं न स्पृशेच्छ्रेय इच्छती । सनाथा मृतनाथा वा तस्या ना-
स्तीह निष्कृतिः ॥ स्त्रीणामनुपनीतानां शूद्राणां च जनेश्वर । स्पर्शने नाधि-
कारोऽस्ति विष्णोर्वा शंकरस्य च ॥’ इति स्कान्दात् । स्पर्शरहिता तु तयोर्भव-
त्येव । ‘शालग्रामं न स्पृशेत्तु हीनवर्णो वसुंधरे । स्त्रीशूद्रकरसंस्पर्शो वज्रस्पर्-
शधिको मतः ॥ मोहाद्यः संस्पृशेच्छूद्रो योपिद्वापि कदाचन । स्वपते नरके
घोरे यावदाभूतसंप्लवम् ॥ यदि भक्तिर्भवेत्तस्य स्त्रीणां चापि वसुंधरे । दूरादेवास्पृश-
न् पूजां कारयेत्सुसमाहितः ॥’ इति वाराहोक्तेः शालग्रामशिलामात्रे निर्बन्धो
न प्रतिमादौ । ‘सर्ववर्णैस्तु संपूज्याः प्रतिमाः सर्वदेवताः । लिङ्गान्यपि तु पू-
ज्यानि मणिभिः कल्पितानि च ॥’ इति तत्रैवोक्तेः । ‘चत्वारो ब्राह्मणैः पूज्या-
स्त्रयो राजन्यजातिभिः । वैश्यैर्द्वा वैव संपूज्यौ तर्धकः शूद्रजातिभिः ॥’ इति स्कान्-
न्दाद्य । अन्ये तु दीक्षितादीक्षितविषयत्वेन व्यवस्थामाहुः । विष्णुधर्मे-‘तयोरसंभवेर्चा
दे सा चेह नवधा स्मृता । रत्नजा हेमजा चैव राजती ताम्रजा तथा ॥ रत्नवर्चा
तथा लौही शैलंजा द्रुमजा तथा । अधमाधमा च विज्ञेया मृन्मयी प्रतिमा च या ॥’
एषां फलानि तत्रैव ज्ञेयानि । ‘नार्च्या गृहेऽश्मजा मूर्तिश्चतुरद्वलतोऽधिका ।

गृहे शङ्खशाल-
ग्रामादिपूजन-
निर्णयः ।

न वितस्त्यधिका धातुसंभवा श्रेय इच्छता ॥ एवं लक्षणसंपन्ना पारंपर्यक्रमागता ।
उत्तमा सा तु विज्ञेया गुरुदत्तापि तत्समा ॥ ’ तत्रैव पात्रे शालग्रामं प्रक्रम्य—‘ त-
त्राप्यामलकीतुल्या पूज्या सूक्ष्मैव या भवेत् । यथा यथा शिला सूक्ष्मा तथा स्यात्तु
महत्फलम् ॥ ’ तथा—‘ यवमात्रं तु गर्तः स्याद्यवार्थं लिङ्गमुच्यते । शिवनाभिरिति
ख्यातस्त्रिषु लोकेषु दुर्लभः ॥ ’ तत्रैव—‘ शालग्राममयी मुद्रा संस्थिता यत्र कुत्र-
चित् । वाराणस्या यवाधिक्यं समन्ताद्योजनत्रयम् ॥ यो मृतस्तत्समीपे तु मृतो वा
नीयतेऽन्तिकम् । स वै मोक्षमवाप्नोति सत्यं सत्यं न चान्यथा ॥ ’ तत्रैव—‘ चक्राङ्क-
मिथुनं पूज्यं नैकं चक्राङ्कमर्चयेत् । चक्राङ्कमिथुनात्सार्धं शालग्रामं प्रपूजयेत् ॥ ’
तत्रैव वाराहे—‘ म्लेच्छदेशे शुचौ वापि चक्राङ्को यत्र तिष्ठति । योजनानां तथा
त्रीणि मम क्षेत्रं वसुंधरे ॥ ’ तत्रैव शालग्रामं प्रक्रम्य—‘ क्रयक्रीता परिज्ञेया मध्यमा
याचिताऽधमा ॥ ’ प्रयोगपारिजाते वाराहे—‘ एवंलक्षणसंपन्ना पारंपर्यक्रमागता ।
उत्तमा सा तु विज्ञेया गुरुदत्तापि तत्समा ॥ ’

अथ पार्थिवपूजा नन्दिपुराणे—‘ आयुष्मान् बलवान् श्रीमान् पुत्रवान् धन-
वान् सुखी । वरमिष्टं लभेच्छिद्रं पार्थिवं यः समर्चयेत् ॥ तस्मात्तु पार्थिवं
पार्थिवपूजाविधिः । लिङ्गं ज्ञेयं सर्वार्थसाधकम् ॥ ’ तत्रैव—‘ गोभूहिरण्यवस्त्रादिवलिपुष्प-
निवेदने । ज्ञेयो नमः शिवायेति मन्त्रः सर्वार्थसाधकः ॥ सर्वमन्त्राधिकश्चायमोकाराद्यः
षडक्षरः ॥ ’ भविष्ये—‘ मूर्तयोऽष्टौ शिवस्यैताः पूर्वादिक्रमयोगतः । आग्नेय्यन्ताः
प्रपूज्यास्तु वेद्यां लिङ्गे शिवं यजेत् ॥ ’ अत्र—‘ न प्राचीमग्रतः शंभोः ’ इति रुद्रयामले
निषेधात् नोत्तरा । प्राची तु प्रसिद्धैव । तिथितत्त्वे देवीपुराणे—‘ मृदाहरणसंघटे
प्रतिष्ठाह्वानमेव च । स्तपनं पूजनं चैव विसर्जनमतः परम् ॥ हरो महेश्वरश्चैव शूल-
पाणिः पिनाकधृक् । शिवः पशुपतिश्चैव महादेव इति क्रमः ॥ ’ स्कान्दे—‘ शुष्का-
प्यपि च पत्राणि श्रीवृक्षस्य निवेदयेत् । ’ तत्रैव भविष्ये—‘ धत्तूरकैश्च यो लिङ्गं
सकृत्पूजयते नरः । स गोलक्षफलं प्राप्य शिवलोके महीयते ॥ ’ योगिनीतन्त्रे—‘ शि-
वागारे झलुकं च मूर्यागारे च शङ्खकम् । दुर्गागारे वंशवाद्यं मधूरीं न च वादयेत् ॥ ’
श्राद्धहेमाद्रौ स्कान्दे—‘ स्पृष्ट्वा रुद्रस्य निर्माल्यं वाससा आपुतः शुचिः । ’ प्रयोग-
पारिजाते क्रियासारे—‘ मध्यमानामिकामध्ये पुष्पं संगृह्य पूजयेत् । अङ्गुष्ठतर्जन्यग्रा-
भ्यां निर्माल्यमपनोदयेत् ॥ अपनीतं च निर्माल्यं चण्डेशाय निवेदयेत् । अशून्यम-
स्तर्कं लिङ्गं सदा कुर्वीत पूजकः ॥ ’ शूलपाणौ लैङ्गे—‘ वरं प्राणपरित्यागः शिरसो
वापि कर्तनम् । न चैवापूज्य भुञ्जीत शिवलिङ्गे महेश्वरम् ॥ सूतके मृतके चैव न

त्याज्यं शिवपूजनम् ॥ ’ तिथितत्त्वे लैङ्गे—‘विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया । पूजितोपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ॥ तस्मान्मृदापि कर्तव्यं ललाटे वै त्रिपुण्ड्रकम् ॥ ’

रुद्राक्षधारणे विशेषः शिवरहस्ये—‘एकवक्त्रः शिवः साक्षाद्ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।

रुद्राक्षधारणे एक-
वक्त्रादिभेदेन फल-
विशेषः ।

अवध्यत्वं प्रतिस्तीतो वह्निस्तम्भं करोति च ॥ द्विवक्त्रो हरगौरी स्या-
द्दोषघाघघनाशकृत् । त्रिवक्त्रो ह्यग्निजन्माथ पापराशिं प्रणाशयेत् ॥

चतुर्वक्त्रः स्वयं ब्रह्मा नरहत्यां व्यपोहति । पञ्चवक्त्रस्तु कालाग्निर-
भक्ष्याभक्ष्यपापनुत् ॥ षड्वक्त्रस्तु गृहो ज्ञेयो धूणहत्यादि नाशयेत् । सप्तवक्त्र-
स्त्वनन्तः स्यात्स्वर्णस्तेयादिपापहृत् ॥ विनायकोऽष्टवक्त्रः स्यात्सर्वानृतविनाश-
कृत् । नववक्त्रस्तु शिवसायुज्यकारकः ॥ दशवक्त्रः स्मृतो विष्णुर्भू-
तमेतभयापहः ॥ एकादशमुखो रुद्रो नानायज्ञफलप्रदः । द्वादशास्यस्तथादित्यः
सर्वरोगनिवर्हणः ॥ त्रयोदशमुखः कामः सर्वकामफलप्रदः । चतुर्दशास्यः
श्रीकण्ठो वंशोद्धारकरः परः ॥’ इति । तथा—‘विना मन्त्रेण यो धत्ते रुद्राक्षं
शुचि मानवः । स याति नरकान् घोरान् यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥ पञ्चामृतं पञ्चगव्यं
स्नानकाले प्रयोजयेत् । रुद्राक्षस्य प्रतिष्ठायां मन्त्रं पञ्चाक्षरं तथा ॥ ज्यम्बकादि-
कमन्त्रं च तथा तत्र प्रयोजयेत् ॥’ यद्वा ‘ॐ अघोर ॐ ह्रीं अघोरतर ॐ ह्रीं ह्रीं
नमस्ते रुद्ररूपाय ह्रीं स्वाहा’ अनेनाभिमन्त्र्य धारयेत् । तथा—‘अष्टोत्तरशतं कार्या
चतुःपञ्चाशदेव वा । सप्तविंशतिमाना वा ततो हीनाधमाः स्मृताः ॥’ प्रजापतिः—
‘मोक्षार्थी पञ्चविंशत्या धनार्थी विंशता जपेत् । पुष्ट्यर्थी पञ्चविंशत्या पञ्चदश्याभि-
चारिके ॥ सप्तविंशतिरुद्राक्षमालया देहसंस्थया । यत्करोति नरः पुण्यं सर्वं को-
टिगुणं भवेत् ॥ यो ददाति द्विजेभ्यश्च रुद्राक्षं शुचि सन्मुखम् । तस्य प्रीतो भवेद्भुद्रः
स्वपदं च प्रयच्छति ॥’ इति । पदार्थादर्शो बोधदेवः—‘रुद्राक्षान् कण्ठदेशे दशनपरि-
मितान् मस्तके विंशती द्वे पट्टे पट्टे कर्णप्रदेशे करयुगलकृते द्वादश द्वादशैव । बाहो-
रिन्दोः कलाभिर्नयनयुगकृते एकमेकं शिखायां वक्षस्यष्टाधिकं यः कलयति शतकं
स स्वयं नीलकण्ठः ॥’ हेमाद्रौ शिवधर्मे—‘स्नानं पलशतं ज्ञेयमभ्यङ्गः पञ्चविंशतिः ।
पलानां द्वे सहस्रे तु महास्नानं प्रकीर्तितम् ॥ पञ्चविंशत्पलं लिङ्गे अभ्यङ्गं कारये-
दथ । शिवस्य सर्पिषा स्नानं प्रोक्तं पलशतेन च ॥ तावता मधुना चैव दध्ना चैव
ततः पुनः । तावतैव च क्षीरेण गव्येनैव भवेत्ततः ॥ मूयः सार्धसहस्रेण पलाना-
मैक्षवेण च । रसेन कारयेत्स्नानं भक्त्या चोष्णाम्बुना ततः ॥’ विष्णवादी तु
स्कान्दे—‘क्षीरादशगुणं दध्ना घृतेनैव दशोत्तरम् । घृतादशगुणं क्षौद्रं क्षौद्राच्चैसवर्गं

तथा ॥ ' ब्राह्मे—' देवानां प्रतिमा यत्र घृताभ्यङ्गक्षमा भवेत् । पलानि तत्र देयानि श्रद्धया पञ्चविंशतिः ॥ ' इदं क्रौडीकृताभिप्रायेण । तत्रैव संग्रहे—' विष्वक्सेनाय दातव्यं नैवेद्यस्य शतांशकम् । पादोदकं प्रसादं च लिङ्गे चण्डेश्वराय तु ॥ '

पञ्चायतनसंनिवेशमाह षोपदेवः पदार्थादर्शश्च—' शंभौ मध्यगते हरीनहरभू-
 देव्यो हरौ शंकरेभास्येनागसुता रवौ हरगणेशजाम्बिकाः स्थापि-
 ताः । देव्यां विष्णुहरेभवक्त्ररवयो लम्बोदरेऽजेश्वरेनार्याः शंकरभा-
 गतोऽतिमुखदाः व्यस्तास्तु हानिप्रदाः ॥ ' शंकरभागत ईशानकोणादारभ्य प्रदक्षिण-
 मित्यर्थः । अत्र दिक्स्वरूपमुक्तं प्रयोगपारिजाते मन्त्रशास्त्रे—' देवस्य मुखमारभ्य
 दिशं प्रार्चीं प्रकल्पयेत् ॥ तदादि परिवाराणामद्वाद्यावरणस्थितिः ॥ ' तत्र क्रमः
 पात्रे—' रविर्विनायकश्चण्डी ईशो विष्णुस्तु पञ्चमः । अनुक्रमेण पूज्यन्ते व्युत्क्रमे
 तु महद्भयम् ॥ ' तथा—' पूज्यपूजकयोर्मध्ये प्राची प्रोक्ता विचक्षणैः ॥ '

अथ केशवादिमूर्तयः । षोपदेवः—' केविगोवादापुहपेप्रजाच्युकृममात्रिणा ।
 बाधोनृहःसानिथ्रीपशाच्चगे वि गपे चपे ॥ ' अत्र केविगवित्याद्यैः
 केशवादिमूर्ति-
 निर्णयः । केशवविष्णवादिचतुर्विंशतिमूर्तयोऽभिधीयन्ते । शात् शङ्खात् चगे चक्र-
 गदे ज्ञेये इत्यर्थः । शिष्टे भुजे पद्मं लर्थतः सिद्धम् ॥ अत्र दक्षिणोर्ध्वकरक्रमेण
 ज्ञेयम् । 'दक्षिणोर्ध्वकरक्रमात्' इति हेमाद्रौ वचनात् । तेन हेमाद्रिणा संवादः ।
 विशब्देन विपरीतं गचे इत्यर्थः । अत्रापि शादित्यनुवृत्तिः । शङ्खाद्गदाचक्रे इत्यर्थः ।
 गपे इत्यत्रापि शादनुवर्तते । शङ्खाद्गदापत्रे इत्यर्थः । विपरीते पद्मगदे इत्यत्रापि
 शङ्खाज्ज्ञेये । चपे चक्रपत्रे । शङ्खाच्चक्रपत्रे इत्यर्थः । वि इत्यत्रापि पद्मचक्रे इति ।
 तेन चगे चक्रगदे इत्यष्टौ मूर्तयः । गपे गदापत्रे इत्यष्टौ मूर्तयः । चपे चक्रपत्रे इत्यत्र
 च अष्टौ मूर्तयः । अत्र मूलं हेमाद्रौ ज्ञेयम् ॥

अथ बौधायनसूत्रं त्रैविक्रमीं चानुसृत्य लिङ्गार्चाप्रतिष्ठोच्यते । ' यज-
 मानः पूर्वोक्तकाले पूर्वेषुः दशद्वादशषोडशान्यतरहस्तं मण्डपं कृत्वा-
 ज्ञेये हस्तमात्रं चतुरस्रं कुण्डं स्थण्डिलं वा पूर्वतो हस्तमात्रां वेदीं
 नैर्ऋते वास्तुमण्डपं मध्ये वेदीं तदुपरि सर्वतोभद्रं च कृत्वा प्राणानायम्यास्यां मूर्तौ
 देवस्य सान्निध्यसिद्ध्यर्थं दीर्घायुर्लक्ष्मीसर्वकामसमृद्ध्यक्षय्यसुखकामोद्दममुकमूर्तिप्र-

१ अस्यार्थः—शंभौ मध्यगते सति हरीनहरभूदेव्यो विष्णुसूर्यगणेशदेव्यः स्थाप्याः । विष्णौ मध्यगे शिवग-
 नेशसूर्यदेव्यः स्थाप्याः । सूर्ये मध्यगे शिवगणेशविष्णुदेव्यः स्थाप्याः । देव्या मध्यगायां विष्णुहरगणेशसूर्यो-
 र्गः स्थाप्याः । गणेशे मध्यगे विष्णुशिवसूर्योम्बाः स्थाप्याः । शंकरभागत ईशानीमारभ्य प्रादक्षिण्येन स्था-
 पयेत् । यतो व्यत्यासे हानिकरा भवन्ति । इति ।

तिष्ठां करिष्ये इति संकल्प्य । गणेशपूजनपुण्याहवाचनमातृकापूजननान्दीश्राद्धानि कृत्वाचार्यं चतुर ऋत्विजश्च वृत्वा वस्त्राद्यैः पूजयेत् । अथाचार्यो यदत्र संस्थितमिति सर्पपान् विकीर्यापोहिष्ठेति कुशोदकेन भूमिं प्रोक्ष्य । देवा आयान्तु, यातुधाना अपयान्तु, विष्णो देवयजनं रक्षस्वेति भूमौ प्रादेशं कृत्वाऽस्मत्कृततुलापद्धतिमार्गेण मण्डपमतिष्ठां कृत्वाऽकृत्वा वा पूर्वरात्रौ हिरण्योपधानं देवं पञ्चगव्यहिरण्यवदूर्वाश्व-
 त्थपलाशपर्णैरापोहिष्ठेति तिसृभिर्हिरण्यवर्णा इति त्र्यम्बकमभिः पयमानःसुवर्जन इत्यनु-
 वाकेनाभिपिच्य व्याहृतिभिरिदंविष्णुरिति फलयवदूर्वाः समर्प्य रक्षोहणमिति हस्ते कङ्कणं बद्ध्वा त्राससाच्छाद्य अवतेहेड उदुत्तममिति जलेधिवासयेत् । इदं बौधायनोक्तम् । ततश्चललिङ्गार्चायां वा अत्राग्निं प्रतिष्ठाप्य गोक्षीरे नीवारचरुं कृत्वा विष्णुश्चेत् कृसरमपि श्रपयित्वाज्यभागान्ते पलाशोदुम्बराश्वत्थशम्यपामार्गसमिद्धिः आज्येन चरुणा तिलैर्वा प्रत्येकमष्टाविंशतिमष्टौ वाहुतीर्लोकपालमूर्तिमूर्तिपतिभ्यो हुत्वा स्थाप्यदेवमन्त्रेण पूर्वोक्तसमितिलनैवारचर्वाज्यैरष्टशतमष्टाविंशतिं वा हुत्वा 'अग्निर्यजुभिः' इत्यनुवाकेन दशाहुतीर्बुध्यात् । प्रतिद्रव्यहोमान्ते देवं पादनाभि-
 शिरःसु स्पृशेत् । आज्यहोमे चोत्तरतः सजलकुम्भे संपातान्नयेत् । तेषां मन्त्राः । इन्द्रायेन्दो इतीन्द्रस्य । स्योनेति पृथिवीमूर्तेः । अघोरेभ्य इति तत्पतेः शर्वस्य । अग्न आयाहीत्यग्नेः । अग्नि दूतमित्यग्निमूर्तेः । नमः शर्वाय च पशुपतये चेति पशुपतेः । यमाय सोममिति यमस्य । असिदिवीरिति यजमानमूर्तेः । स्तुहि ध्रुवं तत्पतेः उग्रस्य । अघुन्वन्तं निर्ऋतेः । आकृष्णेन सूर्यमूर्तेः । यो रुद्रो असौ इति तत्पते रुद्रस्य । इमं मे चरुणस्य । शं नो देवी जलमूर्तेः । नमो भवायेति भवस्य । आनो नियुद्भिरिति वायोः । वात आ वातु वायुमूर्तेः । तमीशानं तत्पतेरीशानस्य । आप्यायस्वेति कुबेरस्य । वयं सोमेति सोममूर्तेः । तत्पुरुषाय महादेवस्य । अभित्वा ईशानस्य । आदित्मन्नस्येत्याकाशस्य । नम उग्राय चेति तत्पतेर्भौमस्य । ततो देवस्य पादौ स्पृशेत् । एवं द्वितीये हुत्वा नाभि, तृतीये मध्यं, चतुर्थे उरः, प-
 ञ्चमे शिरः स्पृष्ट्वा प्रतिपर्यायं संपातजलेन देवं अभिपिच्येत् । ततः स्विष्टकृदादिहो-
 मशेषं समाप्यार्चां शोधयेत् । स्थिरलिङ्गार्चादौ तु नेदानीमग्निस्थापनहोमादि कार्यम् । ततो देवं नत्वा । 'स्वागतं देवदेवेश विश्वरूप नमोस्तुते । शुद्धेपि त्वदधिष्ठाने शुद्धिं कुर्मः सहस्रं ताम् ॥' इति संप्रार्थ्य । उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते इति सत्त्विगुत्थाप्य पूर्वमकृतेऽभ्युत्तारणे अधुना वा कार्यम् । 'अग्निःसप्तिम्' इति सूक्तमग्निपदहीनं पठित्वा तत्सद्वितं पुनः पठेत् । एवमष्टसहस्रमष्टशतमष्टाविंशतिवारं वा पठन् जलं पातयेत् । ततोऽर्चां द्वादशवारं मृदा जलेन च प्रक्षाल्य मन्त्रवत्पञ्चगव्यं कृत्वा 'पयः पृथिव्याम्'

‘आवोराजानम्’ इति च संस्त्राप्य । आप्यायस्व, दधिक्राव्णः, तेजोसि, मधुवाता, आयं गौः इति पञ्चामृतैः संस्त्राप्य । लिङ्गं चेत् ‘नमस्ते रुद्र मन्यवे’ इत्यष्टाभिः संस्त्राप्य । घृतेनाभ्यज्योद्वर्तनेनोद्वर्त्योष्णोदकेन प्रक्षाल्य गन्धं दत्त्वा संपातोदकेनारभिपिच्य सपल्लवैः चतुर्भिः कुम्भैः ‘आपोहिष्ठा’ इति त्रिभिः ‘आकलशेषु’ इति च प्रत्येकं, ‘समुद्रज्येष्ठा’ इति चतुर्भिः, ‘आकलशेषु’ इति च मिलितैः संस्त्राप्यौदुम्बरादिपीठेऽर्चासुपवेश्य परितोऽष्टदिक्षु सजलकुम्भान् संस्थाप्य तेषु गन्धपुष्पदूर्वाः क्षिप्त्वा आद्ये सप्तमृदः, द्वितीये पुष्करपर्णशमीविकङ्कताश्मन्तकल्लचः पल्लवांश्च, तृतीयादिषु सप्तधान्यं पञ्चरत्नफलपुष्पाणि कुशदूर्वागोरोचनसम्पातोदकगन्धफलसर्वोपधीः क्षिप्त्वा । क्रमेण ‘आपोहिष्ठा’ इति तिसृभिः, ‘हिरण्यवर्णाः’ इति चतसृभिः, पवमानानुवाकेन चाभिपिच्यैककुम्भे शमीपलाशवटखदिरविल्वाम्बुत्यविकङ्कतपनसाम्रशिरीषोदुम्बराणां पल्लवान् कपायांश्च क्षिप्त्वा । ‘अम्बुत्येवः’ इत्यभिपिच्य पञ्चरत्नोदकेन ‘हिरण्यावर्णाः’ इति संस्त्राप्य वाससी दत्त्वा उपवीतादि दीपान्तं कृत्वा ‘हिरण्यगर्भः, य आत्मदा, यः प्राणतः, यस्येमे, येन द्यौः, यं क्रन्दसी, आपो ह्यत्, यथिदापो’ इत्यष्टौ पिष्टदीपान् दत्त्वा । सुवर्णशलाकया तैजसपात्रस्थं मधु घृतं च गृहीत्वा ‘चित्रं देवानां’ ‘तेजोसि’ इति मन्त्राभ्यां ‘ॐ नमो भगवते तुम्यं शिवाय हरये नमः । हिरण्यरेतसे विष्णो विश्वरूपाय ते नमः ॥’ इति च दक्षिणसव्ये देवनेत्रे मन्त्रावृत्त्या लिखेत् । ‘अञ्जन्ति त्वा’ इत्यञ्जनेन मधुना वाङ्मन्त्रा ‘देवस्य त्वा’ इति मध्वाज्यशर्कराभिरङ्गत्वा तेनैवाञ्जनेन पुनरञ्जयेत् । अत्रानज्मीति विशेषः । स्थिरलिङ्गे तु स्वर्णसूच्या गन्धेन । ‘ॐ नमो भगवते रुद्राय हिरण्यरेतसे पराय परमात्मने विश्वरूपायोपाप्रियाय नमः’ इत्यङ्गुलीनादिनाञ्जयेत् । तत आदर्शभक्ष्यादि दर्शयेत् । ततः कर्ता आचार्याय गामृतिग्न्यथ दक्षिणां दद्यात् । अथाचार्यः प्रत्युचमादौ प्रणवं वदन् पुरुषसूक्तेन स्तुत्वा । वंशपात्रे पञ्चवर्णोदनेन देवस्य नीराजनं कारयित्वा रुद्राय चतुष्पथादौ दद्यात् । मन्त्रस्तु—‘ॐ नमो रुद्राय सर्वभूताधिपतये दीप्तशूलधरायोमादयिताय विश्वाधिपतये रुद्राय वै नमो नमः । शिवमगार्हितं कर्मास्तु स्वाहा’ इति ॥ अम्बुत्यपणै भूतेभ्यो नम इति । केचिदेतद्रात्रौ स्थिरमतिप्रायामिच्छन्ति । अथाचार्यः सर्वतोभद्रे देवानावाहयेत् । मध्ये ब्रह्माणम् । पूर्वादिदिक्षु इन्द्रादि-

ब्रह्मादिमण्डल-
देवताः ।

लोकपालान् । ईशानेन्द्राद्यन्तरालेषु वसून्, रुद्रान्, आदित्यान्, अश्विनौ, विश्वान्देवान्, पिद्वन्, नागान्, स्कन्दवृषौ । ब्रह्मेशानाद्यन्तरालेषु दक्षविष्णुदुर्गास्वधाकारमृत्युरोगान्, समुद्रान्, सरितः, मरुतः, गणाधिपं चेति । मध्ये एव पृथिवीं मेरुं संस्थाप्य देवं चावाह । प्रागादि वज्रं, शक्तिं, दण्डं, खड्गं, पाशं, अङ्कुशं, गदां, शूलं । तद्वाह्ये गौतमं, भरद्वाजं, विश्वामित्रं,

कश्यपं, जमदग्निं, वशिष्ठं, अत्रिं, अरुन्धतीं च । तद्वाहो नवग्रहान् । तद्वाहो ऐन्द्रीं, कौमारीं, ब्राह्मीं, चारुहीं, चामुण्डां, वैष्णवीं, माहेश्वरीं, वैनायकीमिति । एता नामभिरावाह्य संपूज्य । अर्चायां देवं तन्मन्त्रेणावाह्य । मण्डलमध्येऽर्चा 'सुमतिष्ठो भव' इति निवेश्य संपूज्य । बहौ मण्डलदेवतानां नामभिस्त्रिलाज्येन दशदशाहुती-
हुत्वा शय्यायां देवमारोप्य पुरुषसूक्तोत्तरनारायणाभ्यां स्तुत्वा देवे न्यासं कुर्यात् ।
यथा—पुरुषात्मने नमः, प्राणात्मने०, प्रकृतितत्त्वाय०, बुद्धितत्त्वाय०, अहंकारतत्त्वा-
य०, मनस्तत्त्वाय० इति सर्वाङ्गे । प्रकृतितत्त्वाय०, बुद्धितत्त्वाय० हृदि । शब्दतत्त्वा-
य० शिरसि । स्पर्शतत्त्वाय० त्वचि । रूपतत्त्वाय० हृदि । एवं रसगन्धश्रोत्रत्वक्च-
क्षुर्जिह्वाघ्राणवाक्पाणिपादपायूपस्थपृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशसत्त्वरजस्तमोदेहतत्वानि
विन्यसेत् । ततः पुरुषसूक्तस्याद्यमृगद्वयं करयोः । तदुत्तरं जान्वोः । तदुत्तरं कट्योः ।
'तं यज्ञम्' इति तिस्रः नाभिहृत्कण्ठेषु । 'तस्मादम्भा' इति द्वयं बाह्वोः । 'ब्रा-
ह्मणोस्य' इति द्वयं नासयोः । 'नाभ्या' इति द्वयमक्षयोः । अन्त्यां शिरसि ।
केचित्तत्त्वन्यासमन्यथैवाहुः । पुरुषप्रकृतिमहदहंकारतत्त्वानि । शब्दस्पर्शरूपरसगन्ध-
तन्मात्राणि । आकाशवायुतेजोपृथिवीश्रोत्रत्वक्क्षूरसनाघ्राणवाक्पाणिपादपायूपस्थ-
मनस्तत्त्वानीति । केचिदेतानि स्थिरलिङ्गादावेवेच्छन्ति । 'ततः सुखशायी भव' इति
शय्यायां देवं स्थापयित्वा मण्डलशय्ययोरन्तराले न गन्तव्यमिति प्रैषं दत्त्वा
मण्डलदेवताभ्यो नामभिः पायसेन चरुणा वा बलीन्दद्यात् । नीवारचरुशेषेण
दिग्बलिम् । नेदं स्थिरप्रतिष्ठाप्याम् । स्थिरलिङ्गार्चादौ त्वयं विशेषः । 'अग्निस्थाप-
नहोमवर्ज्यं सर्वं पूर्ववत्कृत्वा इदानीमग्निस्थापनं कृत्वा पूर्वोक्तहोमं कुर्यात् । नात्र
नैवारश्चरुः । विष्णुश्चेत्पूर्वोक्तहोमं कृत्वा पुरुषसूक्तेन मत्पृचमाज्यं हुत्वा इदं विष्णुरिति
पादौ स्पृष्ट्वा, पुनस्ता एव हुत्वा 'विष्णोर्भुक्' इति नाभिं स्पृष्ट्वा, पुनस्ता एव
हुत्वा, 'अतो देवा' इति शिरः स्पृष्ट्वा पुनस्ता एव हुत्वा पुरुषसूक्तेन सर्वाङ्गं
स्पृशेत् । स्थिरलिङ्गं चेदग्निस्थापनादि पूर्वोक्तसमिदाज्यतिलाहुतीहुत्वा 'या त
इषुः' इत्यनुवाकान्तं 'द्रापे' 'सहस्राणि' इत्यनुवाकाभ्यां च मत्पृचमाज्यं
हुत्वा 'सर्वो वै रुद्रः' इति मूलं स्पृशेत् । पुनस्ता एव हुत्वा 'कद्रुद्राय' इति
मध्यम् । पुनस्ता एव हुत्वा । 'नमो हिरण्यवाहवे' इत्यग्रम् । पुनस्ता एव हुत्वा
सर्वरुद्रेण सर्वाङ्गं स्पृशेत् । ततो 'धामन्त' इति पूर्णाहुतिं जुहुयान्न वा ॥ एवम-
धिवासनं कृत्वा परेषुः सद्यो वा पीठिकां स्थापयित्वा 'महीमूषु' इत्यावाह्य ।
'अदितिर्योः' इति स्तुत्वा 'ह्रीं नमः' इति संपूज्य तेनैव पूर्णाहुतिं हुत्वा ।
'उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते' इति देवमुत्थाप्य पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा । पुरुषसूक्तेन स्तुत्वा

‘उदुत्यम्’ इत्युत्थाप्य ‘कनिऋदत्’ इति सूक्तेन विष्णुं ‘सद्योजातम्’ इति पञ्चानुवाकैर्लिङ्गं गृहं प्रवेश्य पीठिकायां इन्द्रादिनामभिरष्टरत्नानि क्षिप्वा सप्तपान्यरूप्यवृषमनःशिलाः क्षिप्वा पायसेन संलिप्य प्रणवेनाङ्गन्यासं कृत्वा सुवर्णशलाकामन्तरितां कृत्वा मुलगे ‘ॐ प्रतितिष्ठ परमेश्वर’ इत्युक्त्वा ‘अतोदेवा’ इति विष्णुं रुद्रेण च लिङ्गं स्थापयेत् । ततः प्राणप्रतिष्ठा । चलार्चादौ त्वधिवासनान्ते परेद्युः ‘उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते’ इति देवमुत्थाप्य पुरुषसूक्तोत्तरनारायणाभ्यां स्तुत्वा घृते ग्रीहिचरुं कृत्वा तद्देवतामन्त्रेण दशाहुतीर्हुत्वा नामभिर्जुहुयात् । अग्नये स्वाहा, सोमाय स्वाहा, धन्वन्तरये स्वाहा, कुह्यै स्वाहा, अनुमत्यै स्वाहा, प्रजापतये स्वाहा, परमेष्ठिने स्वाहा, ब्रह्मणे स्वाहा, अग्नये स्वाहा, सोमाय स्वाहा, अग्नयेनादाय स्वाहा, अग्नयेन्नपतये स्वाहा, प्रजापतये स्वाहा, विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा, सर्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा, भूर्भुवः स्वः स्वाहा, अग्नये स्विष्टकृते इति । ततः ‘सप्त ते अग्ने’ ‘पुनस्त्वा’ इत्याभ्यां पूर्णाहुतिः । ततः आचार्यो ‘या ओपधीः’ इति सर्वांपथीः समर्प्य । संपातोदकं देवमन्त्रेण शतवारमभिमन्त्र्य तेनैवाभिपिञ्चेत् । ततः ‘उत्तिष्ठ’ इति देवमुत्थाप्य । ‘विश्वतश्चक्षुः’ इत्युपस्थाय देवं ध्यात्वा जपेत् । ब्रह्मणे नमः । एवं विष्णवे० रुद्राय० इन्द्रादीनष्टौ वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्योऽश्विभ्यां मरुद्भ्यः कुवेराय गङ्गादिमहानदीभ्योऽग्नीषोमाभ्यामिन्द्राग्निभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां धन्वन्तरये सर्वेशाय विश्वेभ्योदेवभ्यो ब्रह्मणे नम इति । ततः संपातोदकेन यजमानमभिपिच्य । देवं ध्यात्वा ‘ॐ प्रतितिष्ठ परमेश्वर’ इति पुष्पाञ्जलिं निवेद्य सच्चिदानन्दं ब्रह्मैव भक्तानुग्रहाय गृहीतविग्रहं करचरणाद्यवयविनं शङ्खचक्राद्यापुधवन्तं निजवाहनाद्युपेतं निजहृत्कमलेऽवस्थितं सर्वलोकसाक्षिणमणीयांसं ‘परमेष्ठ्यसि परमां श्रियं गमय’ इति मन्त्रेण पुष्पाञ्जलावागतं विभाव्याऽर्चायां विन्यस्य प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात् । यथा प्राणप्रतिष्ठामन्त्रस्य ब्रह्मविष्णुरुद्रा ऋषयः । ऋषयस्तुःसामानि छन्दांसि । क्रियामयवपुःप्राणाख्या देवता । आं बीजम् । क्रौं शक्तिः । प्राणप्रतिष्ठार्यां विनियोगः । ततः ऋष्यादीन् क्रमेण शिरोमुखहृदयगुह्यपादेषु विन्यस्य । ॐ कं खं गं घं ङं अं पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मने आं हृदयाय नमः । ॐ चं छं जं झं ञं इन्द्रस्पर्शरूपरसगन्धात्मने ईं शिरसे स्वाहा । ॐ टं ठं डं ढं णं छं ओत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणात्मने ऊं शिखायैवपद् । ॐ तं थं दं धं नं एं वाक्पाणिपादपायूपस्थात्मने ऐं कवचाय हुम् । ॐ पं फं बं भं मं ओ वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दात्मने औं नेत्रत्रयाय वौपद् । ॐ यं रं लं वं शं षं सं हं ङं अं मनोबुद्ध्यहंकारचित्तात्मने अः अस्त्राय फद् । एवं आत्मनि देवे च कृत्वा देवं

प्राणप्रतिष्ठा ।

स्पृष्टा जपेत् । ओं आं ह्रीं क्रीं यं रं लं वं शं पं सं हं सः देवस्य प्राणा इह प्राणाः ।
 ओं आं ह्रीं क्रीं यं रं लं वं शं पं सं हं सः देवस्य जीव इह स्थितः । ओं आं ह्रीं
 क्रीं यं रं लं वं शं पं सं हं सः देवस्य सर्वेन्द्रियाणि । ॐ आं ह्रीं क्रीं अं यं रं लं वं शं पं
 सं हं सः देवस्य वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रजिह्वाघ्राणप्राणा इहागत्य स्वस्तये सुखेन मुचिरं ति-
 ष्णन्तु स्वाहेति । ततोऽर्चाह्यङ्गुष्ठं दत्त्वा जपेत् । 'अस्यै प्राणाः प्रतिष्ठन्तु अस्यै प्राणाः
 क्षरन्तु च । अस्यै देवत्वमर्चायै मामहेति च कञ्चन ॥' इति । ततः प्रणवेन संरुध्य
 सजीवं ध्यात्वा । 'ध्रुवा नमोः' इति तृचं जप्त्वा कर्णे गायत्रीं देवमन्त्रं च जप्त्वा
 पुरुषसूक्तेनोपस्थाय पादनाभिशिरः स्पृष्ट्वा । 'इहैर्वधि' इति त्रिजपेत् । ततः कर्त्ता
 'स्वागतं देवदेवेश मद्भाग्यात्त्वमिहागतः । प्राकृतं त्वमदृष्ट्वा मां बालवत्परिपालय ॥
 धर्मार्थकामसिद्ध्यर्थं स्थिरो भव शुभाय नमः । सांनिध्यं तु सदा देव स्वार्चायां
 परिकल्पय ॥ यावच्चन्द्रावनीसूर्यास्तिष्ठन्त्यमतिधातिनः । तावच्चयात्र देवेश स्थेयं
 भक्तानुकम्पया ॥ भगवान् देवदेवेश तं पिता सर्वदेहिनाम् । येन रूपेण भगवं-
 स्त्वया व्याप्तं चराचरम् ॥ तेन रूपेण देवेश स्वार्चायां सन्निधो भव ॥' इति नमेत् ।
 एतदन्तं सर्वदेवानां समानम् । देवमन्त्रश्च मूलमन्त्रो वैदिको वा ग्राह्यः । अध्याचार्यः
 कर्त्ता वा लिङ्गमर्चा वा ॐ भूः पुरुषमावाहयामि । ॐ भुवः पुरुषमावाहयामि ।
 ॐ भुवः पुरुषमावाहयामि । ॐ भूर्भुवःसुवः पुरुषमावाहयामीत्यावाह्य । प्रणवेना-
 सन्नं दत्त्वा तेनैव दूर्वाश्यामाकविष्णुक्रान्तापन्नमिथं पाद्यम् । 'इमा आपः शिव-
 तमाः पूताः पूततमा मेध्या मेध्यतमा अमृता अमृतरसाः पाद्यास्ता जुपतां प्रति-
 गृह्यतां प्रतिगृह्णातु भगवान् महाविष्णुर्विष्णवे नमः' इति पाद्यम् । 'भगवान्
 महादेवो रुद्राय नमः' इति लिङ्गे । 'इमा आपः आचमनीयास्ता जुपताम्'
 इत्याचमनीयम् । अर्घ्या इत्यर्घ्यम् । ततो वेदमन्त्रैः संस्त्राप्य 'इदं विष्णुः' इति
 विष्णौ । 'नमो अस्तु नीलग्रीवाय' इति लिङ्गे प्रतिसरं विस्रस्य । 'इमे गन्धाः
 शुभा दिव्याः सर्वगन्धैरलंकृताः । पूता ब्रह्मपवित्रेण पूताः सूर्यस्य रश्मिभिः ॥'
 पूता इत्यादि पूर्ववत् । इति गन्धम् । 'इमे माल्याः शुभा दिव्याः सर्वमाल्यैरलं-
 कृताः । पूता' इत्यादिमाल्यम् । 'इमे पुष्पाः शुभा' इत्यादि पुष्पम् । 'वनस्प-
 तिरसोद्भूतो गन्धाढ्यो घृण उत्तमः । आग्नेयः सर्वदेवानां धूपोयं प्रतिगृह्यताम् ॥'
 प्रतिगृह्णातित्यादि घृणम् । 'ज्योतिः शुक्रं च तेजश्च देवानां सततं प्रियः । प्रज्यो-
 तिः सर्वभूतानां दीपोयं प्रतिगृह्यताम् ॥' इति दीपं दत्त्वा । विष्णौ संकर्षणवायु-
 देवमण्डानिरुद्धपुरुषोत्तमाघोषजट्टसिंहाच्युतजनार्दनोपेन्द्रहरिश्रीकृष्णेति द्वादशनाम-
 भिः केशवादिद्वादशनामभिर्वा पुष्पाणि समर्प्य । तैरेव तर्पणं कृत्वा । पायसगुडौ-

दनचित्रौदनानि 'पवित्रं ते विततम्' इति निवेद्य । कृसरं पूर्वोक्तनामभिर्हुत्वा । तेनैव शार्ङ्गिणे श्रियै सरस्वत्यै विष्णवे इति हुत्वा । 'विष्णोर्नुकं वीर्याणि' 'तदस्य प्रिय-
मभिपाथो' 'प्रतद्विष्णुस्तवते वीर्येण' । 'परोमानया तन्वा वृधानः' । 'विचक्रमे
पृथिवीमेष एतां' । 'त्रिर्देवः पृथिवीमेष एतां' । इति द्वादशनामभिश्चागुप्यै स्वाहे-
ति जुहुयात् । लिङ्गे तु दीपान्तं कृत्वा । भवाय देवाय० शर्वाय० ईशानाय० पशुपत-
ये० रुद्राय० उग्राय० भीमाय० महतो देवाय नम इति पुष्पाणि दत्त्वा । तैरेव तर्पणं
कृत्वा । 'पवित्रं ते' इति पायसं गुडौदनं च निवेद्य पूर्वोक्तनामभिः कृसरं हुत्वा ।
'भवस्य देवस्य पत्न्यै स्वाहा' इत्याद्यष्टाभिर्गुडौदनं हुत्वा । 'भवस्य देवस्य सुताय
स्वाहा' इत्याद्यैर्हरिद्रौदनं हुत्वा । 'व्यम्बकं यजामहे०' । मानो महान्तमुत मानो० ।
'मानस्तोके तनये०' । 'आरात्ते गोघ्नमुतपूरुषघ्ने०' । 'विकिरिदविलोहित०' ।
'सहस्राणि सहस्रशो' इति द्वादश एतैर्हुत्वा । 'शिवाय शंकराय सहमानाय शि-
तिकण्ठाय कपर्दिने ताम्राय अरुणाय अपगुरुभाणाय हिरण्यवाहवे सस्विजराय
बभ्रुशाय हिरण्याय, इति च जुहुयात् । ततः स्विष्टकृदादिहोमशेषं समाप्य । पूर्वो-
क्तसर्वहविर्भिर्विष्णवे लिङ्गाय वा वलिं दद्यात् । मन्त्रस्तु—'त्वामेकमाद्यं पुरुषं पुरा-
तनं नारायणं विश्वसृजं यजामहे । त्वमेव यज्ञो विहितो विधेयस्त्वमात्मनात्मन प्र-
तिगृह्णीष्व हव्यं ॥' इति । लिङ्गे तु नारायणपदे रुद्रं शिवमिति वदेत् । ततोऽश्वत्थ-
पर्णे भूर्भुवःस्वरोमिति हुतशेषं निधाय प्रदक्षिणीकृत्य विश्वभुजे आत्मने परमात्मने
नमः इति नत्वा आचार्याय शतं तदर्धं तदर्धं द्वादश तिस्र एकां वा गां दत्त्वा
कृत्विग्भ्योपि दक्षिणां दत्त्वा शतं द्वादश वा ब्राह्मणान् भोजयेदिति संक्षेपः ।
भासादमात्रे नूतने तु मात्स्योक्तजलाशयप्रतिष्ठाविधिमेव कुर्यात् । गोरुत्तारणपा-
त्रीप्रक्षेपादि तु न भवति द्वारलोपात् । वारुणहोमस्थाने वास्तुहोमः । अन्यत्तद्दे-
व ॥ इति भट्टकमलाकरकृतौ लिङ्गार्चाप्रतिष्ठाविधिः ॥

अथ पुनःप्रतिष्ठा । तामधिकृत्य हयशीर्षपञ्चरात्रे—'चाण्डालमद्यसंस्पर्शदूषिता
वह्निनाथवा । अपुण्यजनसंस्पृष्टा विप्रक्षतजदूषिता ॥' संस्कार्येति शे-
षः । पदार्थादर्शे ब्राह्मे—'खण्डिते स्फुटिते दग्धे भ्रष्टे मानविर्वाजिते ।
यागहीने पशुस्पृष्टे पतिते दुष्टभूमिषु ॥ अन्यमन्त्रार्चिते चैव पतितस्पर्शदूषिते । दश-
स्वेतेषु नो चक्रुः सन्निधानं दिवौकसः ॥' यागः पूजा । पशुर्गर्दभादिः । पञ्चरा-
त्रे—'खण्डिता स्फुटिता दग्धा यस्मादर्चा भयावहा । तस्मात्समुद्धरेत्ता तु पूर्वो-
क्तविधिना नरः ॥' अर्चाभङ्गादावुपवासः कार्यः 'न राज्ञो विष्णवेऽश्रीयात्पुरा-
र्चाविष्णवे तथा ।' इति विष्णुधर्मोक्तेः । सिद्धान्तशेखरे—'चौरचण्डालपतितभो-

१ सहस्राणीत्यनुवाकस्य दशर्चत्वेनात्र दशभिरित्येवापेक्षितमिति भाति । अत्र द्वादशपदं सर्वत्र दृश्यत त-
स्यानादिकम् ।

दक्ष्यास्पर्शने सति । शवाद्युपहृते चैव प्रतिष्ठां पुनराचरेत् ॥' पञ्चरात्रे- 'अङ्गा-
दङ्गादिसंधाने प्रतिष्ठां पुनराचरेत् । जलाधिवासविहितनेत्रोन्मीलनवर्जिताम् ॥' शुद्धि-
विवेके विष्णुः- 'द्रव्यवत्कृतशौचानां देवतार्चानां भूयः प्रतिष्ठापनेन शुद्धिः' इति ।
अर्चाः प्रतिमाः । तद्रव्यस्य ताम्रादेरुक्तशौचं कृत्वा पुनः प्रतिष्ठां कुर्यादित्यर्थः ।
स्मृत्यर्थसारेण्येवम् । तद्विधिवर्धायनसूत्रे- 'पूर्वप्रतिष्ठितस्याबुद्धिपूर्वमेकरात्रं द्विरात्र-
मेकमासं द्विमासं वार्चनादिविच्छेदे शुद्धरजस्वलाद्युपस्पर्शने पूर्वोक्तकाले पुण्याहं
वाचयित्वा युग्मान् ब्राह्मणान् भोजयित्वा निशायां जलाधिवासं कृत्वा शोभूते
कलशपूर्णेन पञ्चमव्येन तत्तन्मन्त्रैः स्थापयित्वाऽन्यं कलशं शुद्धोदकेनापूर्य तस्मि-
न्भवरत्नानि प्रक्षिप्य तं कलशं तत्तद्वायव्याष्टसहस्रमष्टशतमष्टाविंशतिवारं वाभिन्नमन्त्र-
तेनोदकेन देवं स्थापयेत्ततः शुद्धोदकेन स्थापयेदष्टसहस्रमष्टशतमष्टाविंशति वा पुरु-
षसूक्तेन मूलमन्त्रेण च । ततः पुण्याणि दत्त्वा यथासंभवमर्चयित्वा गुडौदनं निवेदयेत्'
इति । बुद्धिपूर्वं तु विच्छेदे पूर्वोक्तां प्रतिष्ठां पुनः कुर्यात् । पूर्वोक्तविष्णुवचनात् ।
इदं मलमासशुक्रास्तादावपि कार्यमिति मदनरत्ने हेमाद्रौ च । देवार्चाप्रासादभे-
दने तु शूळपाणौ काश्यपः- 'वापीकूपारामसेतुसभातडागवप्रदेवतायतनभेदने प्राय-
श्चित्तं चतस्र आज्याहुतीहुर्जुयात् । 'इदं विष्णुः' 'मानस्तोके' 'विष्णोः कर्माणि'
'पादोस्य' इति यां देवतामुत्सादयति तस्यै देवतायै ब्राह्मणान् भोजयेत्' इति ।
शङ्खलिखितौ 'प्रतिमारामकूपसंक्रमध्वजसेतुनिपातमङ्गेषु तत्समुत्थानं प्रतिसंस्कारो-
ऽष्टशतं च निपातितानाम्' इति । समुत्थानं प्रतिक्रिया । प्रतिसंस्कारः पुनः प्रतिष्ठा ।
अष्टशतं षण्णा दण्डश्चेत्यर्थः ॥

अथ जीर्णोद्धारः । सच लिङ्गादौ दग्धे भग्ने चलिते वा कार्यः । अयं चाना-
जिर्णोद्धारवि- दिसिद्धप्रतिष्ठितलिङ्गादौ भङ्गादिदुष्टेपि न कार्यः । तत्र तु महाभिषेकं
विः कुर्यादिति विविक्रमः । कर्तामुकदेवस्य जीर्णोद्धारं करिष्ये इत्युक्त्वा
पुण्याहं वाचयित्वा आचार्यमृत्विजश्च कृत्वा । लिङ्गे ॐ व्यापकेश्वरहृदयाय नमः ।
ॐ व्यापकेश्वरविरसे स्वाहेत्येवं षडङ्गं कृत्वाऽघोरमन्त्रं शतं जप्त्वाऽग्निं प्रतिष्ठाप्या-
घोरेण घृतसर्पपः सहस्रं कृत्वा इन्द्रादिभ्यो नाम्ना वलिं दत्त्वा जीर्णदेवं मणवेन
संपूज्य ब्रह्मादिमण्डलदेवतानां होमं पूर्वोक्तं कृत्वा देवं प्रार्थयेत् । 'जीर्णभग्नमिदं
देव सर्वदोषावहं नृणाम् । अस्योद्दारे कृते शान्तिः शास्त्रेऽस्मिन् कथिता त्वया ॥
जीर्णोद्धारविधानं च नृपराष्ट्रहितावहम् । तदधस्तिष्ठतां देव महरामि तवाज्ञया ॥'
इति । ततः क्षीराज्यमधुदूर्वाभिः समिद्धिश्वाष्टोत्तरसहस्रं शतं वा देवमन्त्रेण हुत्वा-
ऽङ्गानां दशांशेन लिङ्गचालनार्थं सहस्रं शतं वा पायसेन हुत्वा लिङ्गं प्रार्थयेत् ।
'लिङ्गरूपं समागत्य येनेदं समधिष्ठितम् । पायास्त्वं संमितं स्थानं संत्यज्यैव
शिवाज्ञया ॥ अत्र स्थाने च या विद्या सर्वविद्येश्वर्युता । शिवेन सह संतिष्ठ'

इति मन्त्रितजलेनाभिषिच्य विसर्जयेत् । ततोऽस्त्रमन्त्रितेन खनित्रेण खात्वा लिङ्गमादाय नद्यादौ वामदेवेन लिङ्गं प्रणवेन मूर्तिं क्षिपेत् । दारुमयं तु मधुनाऽभ्य-
ज्याघोरेण दहेत् । हेमरत्नादिमयं तु दग्धं चलितं वा पुनस्तत्रैव स्थापयेत् । ततः
शान्त्यै अघोरेण तिलैः सहस्रं हुत्वा प्रार्थयेत् । ‘भगवन् भूतभव्येश लोकनाथ
जगत्पते । जीर्णलिङ्गसमुद्धारः कृतस्तवाज्ञया मया ॥ अग्निना दारुजं दग्धं क्षिप्तं
शैलादिकं जले । प्रायश्चित्ताय देवेश अघोरास्त्रेण तर्पितम् ॥ ज्ञानतोऽज्ञानतो
वापि यथोक्तं न कृतं यदि । तत्सर्वं पूर्णमेवास्तु स्रत्प्रसादान्महेश्वर ॥’ इति । ततो
यजमानः प्रार्थयेत् । ‘गोविमशिलिपभूतानामाचार्यस्य च यज्वनः । शान्तिर्भवतु देवेश
अच्छिद्रं जायतामिदम् ॥’ मूर्तौ तु विशेषः—‘स्रत्प्रसादेन निर्विघ्नं देहं निर्मायय-
त्यसौ । वासं कुरु सुरश्रेष्ठ तावत्त्वं चालपके गृहे ॥ वस क्लेशं सहित्वैव मूर्तिं वै तव
पूर्ववत् ॥ यावत्कारयते भक्तः कुरु तस्य च वाञ्छितम् ॥’ इति । ततो नवां मूर्तिं
लिङ्गं वा कृत्वा उक्तविधिना स्थापयेत् । मूलं त्वग्निपुराणे स्पष्टम् । इति जीर्णोद्धारः ॥

अथ तुलसीग्रहणम् । देवयाज्ञिककृते स्मृतिसारे—‘वैधृतौ च व्यतीपाते भौ-
मभार्गवभानुषु । पर्वद्वये च संक्रान्तौ द्वादश्यां सूतकद्वये ॥ तुलसीं
ये विचिन्वन्ति ते छिन्दन्ति हरेः शिरः ॥’ विष्णुधर्मोत्तरे—‘रवि-
वारं विना दूर्वा तुलसीं द्वादशीं विना । जीवितस्य विनाशाय प्रविचिन्वीत धर्म-
वित् ॥’ तथा—‘संक्रान्तावर्कपक्षान्ते द्वादश्यां निशि सन्ध्ययोः । यैश्छिन्नं तुलसीपत्रं
तैश्छिन्नं हरिमस्तकम् ॥’ पाद्मे—‘द्वादश्यां तुलसीपत्रं धात्रीपत्रं च कार्तिके । लुनाति
स नरो गच्छेन्निरयानतिगर्हितान् ॥’ रुद्रयामले—‘द्वादश्यां च दिवा स्थापस्तुलस्यवचय-
स्तथा । विष्णोश्चैव दिवा स्नानं वर्जनीयं सदा बुधैः ॥’ विष्णुधर्मे—‘न छिन्द्यात्तुलसीं
विमो द्वादश्यां वैष्णवः क्वचित् । देवार्थे तुलसीच्छेदो होमार्थे समिधां तथा ॥ इन्दुक्षये
न दुप्येत गवार्थे तु तृणस्य च ॥’ ग्रहणमन्त्रस्तु पाद्मे—‘तुलस्यमृतजन्मासि सदा त्वं
केशवमिये । केशवार्थं विचिन्वामि वरदा भव शोभने ॥’ इति । पारिजाते
इत्युक्तं—‘सृष्टिपुष्पकुशादीनां द्वितीयः ग्रहणो मतः’ ॥

अथ पुष्पादेः पर्युपितत्वम् । भार्गवार्चने भविष्ये—‘ग्रहरं तिष्ठते जाती
करवीरमहर्निशम् । तुलस्यां विल्वपत्रेषु सर्वेषु जलजेषु च ॥ न
पर्युपितदोषोऽस्ति मालाकारगृहेपि च ॥’ बृहन्नारदीये—‘वर्ज्यं पर्यु-
पितं पुष्पं वर्ज्यं पर्युपितं जलम् । न वर्ज्यं तुलसीपत्रं न वर्ज्यं जाह्नवीजलम् ॥’
तत्रैव पाद्मे—‘तुलसी पर्युपिता नैव विल्वं तु त्रिदिनावधि । पञ्च पञ्चदिनाख्याज्यं
शेषं पर्युपितं विदुः ॥’ स्कान्दे—‘पालाशं दिनमेकं तु पङ्कजं च दिनत्रयम् । पञ्चाहं

विल्वपत्रं च दशाहं तुलसीदलम् ॥' पदार्थादर्शे वोपदेवस्तन्यथाह—'विल्वापामा-
 र्गजातीतुलसिशमिशताकेतकीभृङ्गदूर्वामन्दाम्भोजाहिदर्भासुनितिलतगरब्रह्मकण्ठारम-
 छुधः । चम्पाभ्वारातिकुम्भीदमनमखका विल्वतोऽहानि शस्तास्त्रिंश ३० इये ३ का
 १ र्य ६ री ६ शो ११ दधि ४ निधि ९ वसु ८ भू १ भू १ यमा २ भूय ए-
 वम् ॥' अस्यार्थः—शता शतावरी । मन्दः मन्दारः । अहिर्नागकेशरः । सुनिरगस्त्यः ।
 अम्बारातिः करवीरः । कुम्भी पाटलेति कैदेवनिघण्टुः । अरयः पद् । ईशा एकादश ।
 उदधयश्चत्वारः । निधयो नव । वसवोऽष्टौ । भूः एकः । यमो द्वौ । विल्वपारभ्या-
 ऽहिपर्यन्तं गणयित्वा दर्भमारभ्य पुनस्त्रिंशदादिगणयेदित्यर्थः । एतद्दिनोत्तरं पर्युपि-
 तानीत्यर्थः । टोडरानन्दे स्कान्दे दमनमुपक्रम्य—'तस्य माला भगवतः परमप्रीति-
 कारिणी । शुष्का पर्युपिता वापि न दुष्टा भवति क्वचित् ॥' तिथितत्त्वे मात्स्ये—'वि-
 ल्वपत्रं च माध्यं च तमालामलकीदले । कह्लारं तुलसीं चैव पद्मं च सुनिपुष्पकम् ॥
 एतत् पर्युपितं न स्यात् कुशाश्च कलिकास्तथा ॥' स्मृतिसारावल्याम्—'जलजानां
 च सर्वेषां पत्राणामहतस्य च । कुशपुष्पस्य रजतसुवर्णकृतयोरपि ॥ न पर्युपितदो-
 षोऽस्ति तीर्थतोयस्य चैव हि । मुकुलैर्नार्चयेद्देवं पङ्कजैर्जलजैर्विड्ना ॥'

अथ शिवनिर्माल्यनिर्णयः । सिद्धान्तशेखरे—'धराहिरण्यगोरवताग्रौ-
 प्यांशुकादिकान् । विहाय शेषं निर्माल्यं चण्डेशाय निवेदयेत् ॥
 शिवभुक्तं तु सर्वशः ॥ आचार्यशिवचण्डानामाशाभङ्गे तु लक्षकम् । धनस्य भक्षणे
 तेषां पादोनं लक्ष्मीरितम् ॥ निर्माल्ये भक्षिते लक्षपादतः शुद्धिरीरिता । दानं च भक्ष-
 णसमं तदर्धं तदुपेक्षणे ॥ अकामाद्भक्षणे यद्वा निर्माल्यस्य जपेत्सुधीः । ब्राह्मपञ्चकसाहसं
 धर्मेण सहितं ततः । कामतो भक्षणे दीक्षा प्रायश्चित्तं न चान्यतः । निर्माल्यलङ्घने ऽप्योरं
 प्रजपेदयुतं ततः ॥ स्पर्शश्च लङ्घनसमो विक्रयो भक्षणेन च ॥' स्मृत्यर्थसारेपि—'नैवेद्यनिर्मा-
 ल्यमक्षणात्तत्तत्कृच्छ्रकम् ॥ शालग्रामोद्भवे लिङ्गे वाणलिङ्गे स्वयंभुवि । रसलिङ्गे
 तथार्पे च सुप्रसिद्धमतिष्ठिते ॥ हृदये चन्द्रकान्ते च स्वर्णरौप्यादिनिर्मिते ॥ शिवदी-
 क्षावता भक्तेनेदं भक्ष्यमितीर्यते ॥' तथा—'वाणलिङ्गे स्वयंभूते चन्द्रकान्ते हृदि
 स्थिते । चान्द्रायणसमं ज्ञेयं धर्मोर्नैवेद्यभक्षणम् ॥ लिङ्गे स्वयंभुवे वाणे रत्नै-
 रमनिर्मिते । सिद्धमतिष्ठिते चैव न चण्डाधिकृतिर्भवेत् ॥ यत्र चण्डाधिकारोऽस्ति
 तद्भोक्तव्यं न मानवैः । चण्डाधिकारो नो यत्र भोक्तव्यं तत्र भक्तितः ॥' प्रैविक-

म्याम्—‘वाणलिङ्गे’ च लोहे च सिद्धलिङ्गे स्वयंभुवि । प्रतिमासु च सर्वासु न चण्डोऽधिकृतो भवेत् ॥’ अत्र ‘ब्रह्महापि शुचिर्भूत्वा निर्माल्यं यस्तु धारयेत् । तस्य पापं महच्छीघ्रं नाशयिष्ये महाव्रते ॥’ इति स्कान्दादशुचिना न ग्राह्यं शिवनिर्माल्यं किंतु स्नातेति स्मार्ताः । अनुपनीतेन न ग्राह्यमिति श्रीदत्तः । शिवदीक्षाहीनैर्नग्राह्यमिति शैवाः । तिथितत्त्वे हेमाद्रौ च परिशिष्टे—‘अग्राह्यं शिवनैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् । शालग्रामशिलासद्मात्सर्वं याति पवित्रताम् ॥’ पञ्चायतनपूजायां तन्त्रेण च निवेदितमित्यर्थः ॥ शिवपुराणे—‘ये वीरभद्रशपिताः शिवभक्तिपराङ्मुखाः । शंभोरन्यत्र देवेषु ये भक्ता ये न दीक्षिताः ॥ तेषामनर्हमीशस्य तत्प्रसादचतुष्टयम् ॥’ काशीखण्डे—‘जलस्य धारणं भूम्नि विभ्वेशस्नानजन्मनः । एष जालन्धरो बन्धः समस्तसुखलभः ॥’ तथा—‘स्नापयित्वा त्रिधानेन यो लिङ्गस्नपनोदकम् । त्रिः पिवेत्रिविधं पापं तस्येहाशु विनश्यति ॥ लिङ्गस्नपनवाभिर्यः कुर्यान्मूर्ध्न्यभिषेचनम् । गङ्गास्नानफलं तस्य जायतेऽत्र विपाप्मनः ॥’ इदं पूर्ववाक्यवशाद्विश्वेश्वरविषयमिति केचित् । काशीस्थपुराणप्रसिद्धसर्वलिङ्गविषयम् । काशीखण्डे रत्नेश्वराख्याने तथैव दर्शनादित्यन्ये ॥

अथ कृषिः । राजमार्तण्डः—‘ऋक्षेषूत्तरपौष्णवैष्णवमघामूलानुराधाश्विनीमा-

कृषिकर्मनिर्णयः ।

जापत्यकरद्विदैवतगुरुमालेयपादेषु च । निर्दोषैर्दृष्टपभैर्हलैश्च सुमनोमालाभिरभ्यर्चितैर्दत्त्वा क्षेत्रपतेर्वलिं हलधरः क्षेत्रं ततः कर्षयेत् ॥

मार्जेशश्रवणोत्तरादिति मघामार्तण्डतिप्याश्विनी पौष्णानुष्णमरीचयः शतभिषक् स्वाती विशाखा तथा । जीवार्केन्दुसितेन्दुनन्दनदिने लग्ने च सौम्योदये सस्यानां वपने तथैव लग्ने शस्तास्तथा रोपणे ॥’ चण्डेश्वरः—‘हस्तचित्रादिति स्वातीरेवत्यां श्रवणत्रये । स्थिरलग्ने गुरोर्वारे बीजं धार्य क्षुक्रयोः ॥’ ‘अध्वनदाय सर्वलोकहिताय देहि मे धान्यं स्वाहा’ । ‘लेखयित्वा इमं मन्त्रं धान्यागारे निधापयेत् । सस्यवृद्धिं परां कुर्यात् पूजितं प्रतिपूजयेत् ॥ दक्षिणदिङ्मुखगमनं गमनमभिनवासु नारीषु । व्ययमपि सस्यधनानां न बुधा बुधवासरे कुर्युः ॥ शनिवारे च नो कार्यो धनधान्यव्ययो बुधैः ॥’

अथ वस्त्रम् । श्रीपतिः—‘रोहिणीषु करपञ्चकेऽश्विमे व्युत्तरासु च पुनर्वसुद्व-

वस्त्रपरिधाननिर्णयः ।

ये । रेवतीषु वसुदेवते च भे नव्यवस्त्रपरिधानमिष्यते ॥ जीर्णं रवौ सततमम्बुभिरार्द्रमिन्दौ भौमे शुचे बुधदिने तु भवेद्धनाय । ज्ञानाय

मन्त्रिणि भृगौ प्रियसंगमाय मन्दे मङ्गाय च नवाम्बरधारणं स्यात् ॥ रोहिणीषु पुनर्वसूचरे या विभर्ति नववस्त्रभूषणे । सा न योषिदवलम्बते पतिं स्नानमाचरति वारुणेपि या ॥’

अथालङ्कारचलयादि । दैवज्ञवल्लभः—‘ नासत्यपूपवसुभिः करपञ्चकेन मार्त-
 ण्डभौमगुरुदानवमन्त्रिवारे । मुक्तासुवर्णमणिविद्रुमशङ्खदन्तरक्ताम्ब-
 राणि विधृतानि भवन्ति सिद्धयै ॥’ ज्योतिर्निबन्धे—‘ हस्तानुराध-
 मृगपूषधनिष्ठयुक्तविशोत्तरासु च पुनर्वसुरोहिणीषु । लग्ने स्थिरे रविमुतेन्दुजजीववारे
 हेमादिधारणविधिः कथितो नराणाम् ॥’ तत्रैव श्रीपतिः—‘ पौष्णाश्विनीवसुकरादिषु
 पञ्चकेषु कौमुम्भहेममणिविद्रुमकाचशङ्खाः । नार्या धृताः सुतसुखार्थकरा भवन्ति
 ब्राह्मोत्तरादितिगुरुष्वसुखाय भर्तुः ॥’ तत्रैव—‘ शङ्खादिवररत्नानि पुण्यादित्युत्त-
 रासु च । रोहिण्यां नैव शृङ्गीत भर्तुर्जीवितकाहिणी ॥’

अथ सूचीकर्म । ‘ वासवादितिभत्वाष्ट्रमैत्रचन्द्राश्विनीषु च । सूचीकर्म तनुत्रा-
 यस्त्रीकर्म । णमेभिर्ऋतैः प्रशस्यते ॥’

अथ शय्या । ‘ हस्तादितिब्रह्मगुरुत्तराणि पौष्णाश्विमूलेन्दुभचित्रभानि ।
 शय्याचारम्भः । वारेषु जीवेन्दुसितेन्दुजानां शय्यासनारम्भणमुत्तमं स्यात् ॥’

अथ शस्त्रधारणम् । ‘ पुण्ये चादितिचित्रपद्मनये शक्रोत्तरा रेवतीस्वाती-
 वाजिचिशाखमित्रसहिते भानौ गुरौ भार्गवे । कुम्भे कीटगृहे वृषे मृग-
 पतौ चेन्दौ शुभैर्वीक्षिते सन्नाहः शरखट्गकुन्तलुरिका धार्या नृपाणां
 हिताः ॥’

अथ स्वामिसेवा । चण्डेश्वरः—‘ रोहिण्युत्तरपौष्णेषु वसुवारुणयोरपि । सेवेत
 स्वामिर्न भृत्यः शुभवारोदये तथा ॥’ ज्योतिर्निबन्धे—‘ दासीदासादि-
 भृत्यानां कुर्यात्संग्रहणं कुपैः । स्थिरलग्ने शुभैर्दृष्टे मन्दवारे विशेषतः ॥’

अथ गजाश्वदोलाः । स एव—‘ पौष्णमजेशादितिभद्वयानि हस्तादि-
 पद्मश्रवणोत्तराणि । दोलादिमातङ्गतुरङ्गमाणामारोहणेऽभीष्टफल-
 प्रदानि ॥’

अथ नृत्यम्—‘ हस्तः पुण्यो वासवं रोहिणी च ज्येष्ठा पौष्णं वारुणं चोत्तराश्च ।
 नृत्यारम्भः । पूर्वाचार्यैः कीर्तितश्चक्रवर्ती नृत्यारम्भे शोभनोऽयं भवर्गः ॥’

अथ राजदर्शनम् । श्रीपतिः—‘ मृगाश्विपुष्यश्रवणश्रविष्ठाहस्तध्रुवत्वाष्ट्रमपूप-
 रान्तदर्शनम् । भानि । मैत्रेण युक्तानि नरेश्वराणां विलोकने भानि शुभप्रदानि ॥’

अथ क्रयविक्रयौ । ‘ भाद्रपदश्रविष्ठादिवाकरेषु मूलानिलोचरतुरंगपरैव-
 तीषु । सारङ्गयागिरजनीकरमैत्रभेषु लग्नः सदैव भवति क्रयविक्रया-
 भ्याम् ॥’ वत्से तु ‘ चित्रा शतभिषा स्वाती रेवती चाश्विनी शुभा ।
 श्रवणश्च तथा प्रोक्ता वस्राणां क्रयणे शुभाः ॥’

अथ सेतुः । स्वातीयुक्ते मन्दवारे वृषलघ्ने शुभे दिने । सेतूनां बन्धनं कार्यं
सेतुबन्धनम् । ध्रुवमे चार्कजीवयोः ॥'

अथ पशुकृत्यम् । श्रीपतिः—'चित्रोत्तरावैष्णवरोहिणीषु चतुर्दशीदर्शदिनाष्ट-
पशूनां कृत्या-
दिनिर्णयः । मीषु । स्थानप्रवेशं गमनं विदध्यात् पुमान् पशूनां न कदाचिदेव ॥'
चण्डेश्वरः—'हस्तमूलविशाखास्तु रेवत्यां श्रवणे तथा । मैत्रे च वारुणे
श्रेष्ठं पशुकृत्यमुच्यते ॥ पूर्वत्रयामृतमयूखहुताशनेषु इन्द्राग्निवाजिवसुवारुणशंकरेषु ।
एतेषु गोमहिपदन्तितुरङ्गमादिनानाप्रकारपशुजातिगतिः प्रशस्ता ॥'

अथ गजदन्तच्छेदः । ज्योतिर्निबन्धे—'लाष्ट्रे वैष्णव अभिन्यामादित्ये वसु-
गजदन्तच्छेदः । दैवते । दन्तिनां शुभदं कर्म पुष्ये हस्ते च कर्तनम् ॥'

अथ निक्षेपः । 'भरणी त्रीणि पूर्वाणि आर्द्राश्लेषा मघा तथा । चित्रा ज्येष्ठा
धननिक्षेपः । विशाखा च मूलं मृगपुनर्वसू ॥ एभिर्दत्तं प्रयुक्तं च यद्यन्निक्षिप्यते
धनम् । पृष्ठतो धावमानस्य निर्यनो नोपपद्यते ॥'

अथ ऋणमोक्षः । श्रीधरः—'वागीशमन्ददिवसांशकलशयुक्ते रिक्तास्तु मन्ददि-
वसे कुलिकोदये च । मैत्रद्वितीयपदमैत्रमुहूर्तयुक्ते राश्युद्धमे च ऋणमो-
क्षमुशन्ति सन्तः ॥'

अथ राजमुद्रा । 'मृदुभुवक्षिप्रचरेषु भेषु योगे प्रशस्ते शनिचन्द्रवर्जम् ।
राजमुद्रा-
भाषणम् । वारे तिथौ पूर्णजयाह्वये च मुद्राप्रतिष्ठा शुभदा हि राज्ञाम् ॥'

अथ नौः । चण्डेश्वरः—'पौष्णाश्विनीतुरगवारुणमित्रचित्राशीतोष्णरश्मिवस-
नौकानिर्मा-
णम् । वोऽनलवन्त्यमूनि । वारे च जीवभृगुनन्दनके प्रशस्ते नौकादिसंघटन-
वाहनमेषु कुर्यात् ॥'

अथ भोगः । 'गुरुभरविभातुराधाविधातृपौष्णाश्विरोहिणीषु स्यात् । स्वा-
भोगनिर्णयः । त्युत्तरास्तु कुर्याच्छयनासनभोगभोगादि ॥'

अथ शमश्रुकर्म । श्रीपतिः—'पुष्ये पौष्णे चाश्विनीज्वैन्दवे च शक्रे हस्ताघे
शमश्रुकर्म । त्रिके भेष्यदित्याम् । क्षौरं कार्यं वैष्णवादित्रये च मुक्त्वा भौमादित्य-
पातद्विवारान् ॥ न स्नातभुक्तोत्कटभूपितानामभ्यक्तयात्रासमरोत्सु-
कानाम् । क्षौरं विदध्यान्निशिसंध्ययोर्वा जिजीविषूणां नवमे न चाहि ॥' त्रिस्थ-
लीसेतौ वृद्धगार्ग्यः—'रव्यारसौरवारेषु रात्रौ पाते व्रताहनि । आद्धाहःप्रतिपद्रिक्ता-
भद्राः क्षौरेषु वर्जयेत् ॥' गार्ग्यः—'षष्ठ्यमापूर्णिमापातचतुर्दश्यष्टमी तथा । आसु
सन्निहितं पापं त्रिषु तैले भगे क्षुरे ॥' राजमार्तण्डः—'देवकार्ये पितुः श्राद्धे स्वेरं-

शपरिक्षये । क्षौरकर्म न कुर्वीत जन्ममासे च जन्मभे ॥' बृहस्पतिः—'राजकार्ये नियुक्तानां नराणां भूपजीविनाम् । श्मश्रुलोमनखच्छेदे नास्ति कालविशोधनम् ॥' तथा—'क्षौरं नैमिचित्तं कार्यं निषेधे सत्यपि ध्रुवम् । पित्रादिमृतिदीक्षासु प्रायश्चित्ते च तीर्थके ॥' केचित्तूत्तरार्धमन्यथा पठन्ति 'मुण्डनस्य निषेधेऽपि कर्तनं तु विधीयते ।' इति । नारदः—'नृपविप्राज्ञया यक्षे मरणे बन्धमोक्षणे । उद्वाहेऽखिलवारक्षे तिथिषु क्षौरमिष्टम् ॥' भारते—'प्राङ्मुखः श्मश्रुकर्माणि कारयितुं समाहितः । उदङ्मुखोऽथवा भूत्वा तथायुर्विन्दते महत् ॥' अपराके—'उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा वपनं कारयेत्सुधीः । केशश्मश्रुलोमनखान्युदक्संस्थानि वापयेत् ॥ दक्षिणं कर्णमारभ्य धर्मार्थं पापसंक्षये । शिखाद्यै नवसंस्कारे शिखाद्यन्तं शिरो वपेत् ॥' यतीनां तु विशेषो निगमे—'कक्षोपस्थशिखावर्जमृतुसंधिषु वापयेत् ।' इति । अन्येषु विधिप्रतिषेधाः प्रागुक्ताः ।

अथेन्धनसंग्रहः—'ब्रह्मानिलार्कमघमूलत्रिपूर्वरौद्रपौष्णानुराधगुरुविष्णुविशालाभसंघः । स्वयुक्ते । वारे कुजार्कभृगुनन्दनसोमजानां श्रेष्ठेन्धनस्य कारणं भवति प्रशस्तम् ।

अथ नवान्नम् । श्रीपतिः—'रेवतीश्रुतिपुनर्वसुहस्तब्राह्मणतः पृथगपि द्वितये च । नवान्नमुद्धर्ते । त्र्युत्तरेषु गदितं पृथुकानां प्राशनं नवनवान्नविधानम् ॥'

अथ नवभोजनपात्रम् । ज्योतिर्निबन्धे—'भोज्यपात्रं सुधासिन्धौ घटयेद्वा नवभोजनपात्रम् । समाहरेत् । तत्रान्नप्राशनप्रोक्ते काले भोजनमाचरेत् ॥'

अथ नवपर्णफलादिभक्षणम् । चण्डेश्वरः—'मूलाभिमैत्रकरतिप्यहरीन्द्रभेषु पौष्णोत्तरैन्दवपुनर्वसुवासवेषु । वारेषु भूमितनयार्कजवारवर्जं ताम्बूलनूतनफलाद्यशनं हिताय ॥'

अथ होमे आहुतिपातः । ज्योतिषे—'तरणिधिर्ऋगुभास्कारिचन्द्रमाः कुजसुरेज्यविधुंतुदकेतवः । रविभतो दिनभं गणयेत्क्रमात् प्रतिवर्गं त्रितयं त्रितयं न्यसेत् ॥ दिनकरार्कितमःकुजकेतवो हुतशुजे न शुभास्त्वितरे शुभाः । दहनचक्रमिदं प्रविशेद्वयतां हवनकर्मणि सर्वसमृद्धये ॥' अत्र शान्ति-

१ निषिद्धदिने क्षौरे कृते सत्परिहारमाह गर्गः—'निषिद्धेषु च कालेषु क्षौरकर्मं यदा भवेत् । तदोपघातयेत् क्षिप्रं धुयत्तिष्ठ शुभे दिने ॥' इति । निषिद्धेषु दिने यथापर्यकता तदा । 'आनतोऽदिच्छयः पारद्विषु श्रोऽदितिर्दितिः धीराः । क्षौरे स्मरणादेयां दोषा नश्यन्ति निःशेषाः ॥' इति पद्यं पठित्वा कार्यमित्युक्तं टीकायाम् ॥ २ अग्निनिर्णयो मुहूर्तचिन्तामणी—'सैका तिथिर्वारयुता कृताप्ता दोषे शुभेऽग्रे शुभे षड्विंशतः । सौदयाय होमे शशियुग्मशेषे प्राणार्थनाशी दिवि गूतले च ॥' इति ।

रुक्ता विष्णुधर्मे—‘ क्रूरग्रहमुखे चैव संजाते हवने शुभे । शान्तिं विधाय गां दद्याद्वा-
ह्मणाय कुटुम्बिने ॥ आयसीं प्रतिमां कृत्वा निक्षिपेत्तामधोमुखीम् । गोमूत्रमधुग-
न्धाद्यैरर्चितां प्रतिमां ततः ॥ स्वस्थां निधाय संपूज्य तत्र होमो विधीयते ॥ ’ अत्रा-
पवादः क्रियासारे—‘ नित्ये नैमित्तिके दुर्गाहोमादौ न विचारयेत् । ’

अथ ज्वरादौ फलम् । श्रीपतिः—‘ स्वात्माश्लेषारौद्रपूर्वाद्यु शाक्रे रोगोत्पत्ति-

ज्वरादौ फलं
परिहारश्च ।

र्जायते यस्य पुंसः । तद्भैषज्यव्यापृतो निष्पयन्नः स्यादुग्धान्धेर्लब्धज-
न्मापि वैद्यः ॥ व्याध्युत्पत्तिर्यस्य पौष्णे समैत्रे प्राणव्राणं जायते तस्य

कृच्छ्रात् । वैश्वे सौम्ये रोगमुक्तिस्तु मासाद्विंशत्या स्याद्वासराणां मघासु ॥

पक्षाद्धस्ते वासवे सद्विदैवे मूलाश्विन्योरग्निधिष्ण्ये नवाहात् । याम्ये स्वाष्ट्रे वैष्णवे
वारुणे च नैरुज्यं स्यान्नूनमेकादशाहात् ॥ आहिर्बुध्न्ये तिष्यसंज्ञे यमारुध्ने प्राजाप-
त्यादित्ययोः सप्तरात्रात् । रोगान्मुक्तिर्जायते मानवानां निःसंदिग्धं जल्पितं गर्ग-
मुख्यैः ॥ ’ ज्योतिषे—‘ एकाहो निधनं दशाहमनलाद्वाणा वियत्पर्वताः सप्ताङ्का
विलयश्च मासयुगुलं मासो मृतिः पक्षकः । द्वौ मासावथ विंशतिर्दश निशाः पक्षा-
न्तपक्षा नखा मासौ पक्षदशान्तपक्षककुम्भः पीडादिनान्यश्विभात् ॥ ’ दैवज्ञः—‘ उर-
गवरुणरौद्रा वासवेन्द्रत्रिपूर्वा यमदहनविशाखाः पापवारेण युक्ताः । तिथिषु नवमि-
षष्टी द्वादशी वा चतुर्थी भवति मरणयोगो रोगिणां कालहेतुः ॥ ’ अत्र शान्तिः । कुम्भे
हैमीं नक्षत्रदेवताप्रतिमां संपूज्य द्वादशदलेषु संकर्षणादिद्वादशमूर्तीर्द्वादशादित्यान्
वा संपूज्य दूर्वासमितिलक्ष्मीराज्यैर्गायत्र्या तद्देवतायै अष्टोत्तरशतं हुत्वा दध्योदनं
षलिं दत्त्वाचार्याय गां प्रतिमां च दत्त्वा विमान् भोजयेदिति संक्षेपः । विशेषस्तु
व्रतहेमाद्रौ पदार्थादर्शे च ज्ञेयः ॥

अथ भेषजम् । चण्डेश्वरः—‘ मूलानुराधमृगतिष्यपुनर्वसौ च पौष्णाश्विनीश्रव-

भेषजम् ।

णशुक्रकरत्रये च । वारेषु वाक्पतिदिनेषु सितेन्दुशस्ते भैषज्यभक्षणम-
मीषु हितं नराणाम् ॥ ’

अथारोग्यस्नानम् । श्रीपतिः—‘ इन्दोर्वारे भार्गवे च ध्रुवेषु सर्पादित्यस्वाति-

भारोग्यस्नानम् ।

युक्तेषु भेषु । पित्र्ये चान्ते वापि कुर्यात्कदाचिन्नैव स्नानं रोगनिर्मुक्त-
जन्तुः ॥ चरे विलम्बे रविभौमवारे रिक्ते त्रिंशौ स्याद्द्रुले च पक्षे ।

धिष्ण्ये चरे रोगनिपीडितानां स्नानं नराणां निरुजत्वकारि ॥ ’

अथ दन्तधावनम् । पृथ्वीचन्द्रोदये विष्णुः—‘ प्रतिपददर्शपक्षीषु चतुर्दश्यष्टमीषु

दन्तधावनम् ।

च । नवम्यां भानुवारे च दन्तकाष्ठं विवर्जयेत् ॥ ’ नारदः—‘ चतुर्द-
श्यष्टमीपौर्णमासीसंक्रमणेषु च । नन्दासु च नवम्यां च दन्तकाष्ठं वि-

वर्जयेत् ॥ श्राद्धे यज्ञे च नियमे तथा भोषितभर्तृका । व्यतीपाते च संक्रान्त्या न-

न्दाभूताष्टपर्वसु ॥ तैलं शौरं रतिं मांसं दन्तकाष्ठं च वर्जयेत् ॥' वशिष्ठः—'शन्यर्क-
शुक्रवारेषु कुजाहे व्रतवासरे । जन्माहे श्राद्धदिवसे दन्तकाष्ठं विवर्जयेत् ॥' हेमाद्रौ
स्कान्दे—'अभ्यङ्गे जलधिसनाने दन्तधावनमैथुने । जाते च निधने चैव तत्कालव्या-
पिनी तिथिः ॥' संवर्तः—'रवौ विवाह आशौचे वर्जयेदन्तधावनम् ॥' व्यासः—'अ-
लाभे दन्तकाष्ठानां निषिद्धायां तथा तिथौ । अपां द्वादशगण्डूपैर्विदध्यादन्त-
धावनम् ॥'

अथामलकस्नानम् । व्यासः—'श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्वीतामलकैर्नरः ।
सप्तमीं नवमीं चैव पर्वकालं विवर्जयेत् ॥ चन्द्रसूर्योपरागे च स्नानमा-
मलकैस्त्यजेत् ॥' क्रतुः—'पष्ठी च सप्तमी चैव नवमी च त्रयोदशी ।
संक्रान्तौ रविवारे च स्नानमामलकैस्त्यजेत् ॥' यत्तु—'नवमी दशमी चैव तृतीया
च त्रयोदशी । प्रतिपद्वादशी कृष्णा स्नानं ताम्रं विवर्जयेत् ॥' यच्च 'दर्शे स्नानं न
कुर्वीत मातापित्रोः सुजीवतोः । पुत्रः कुर्वन्निराचष्टे पित्रोरुन्नतिजीविते ॥' इति
कण्वयमाद्यैः स्नानमात्रं निषिद्धम् । तद्भोगार्थस्नानपरं, न नित्यनैमित्तिकपरमिति
हेमाद्रिः ॥

अथ तैलनिषेधः । कात्यायनः—'पक्षादौ च रवौ पष्ठ्यां रिक्तायां च
तथा तिथौ । तैलेनाभ्यज्यमानस्तु चतुर्भिः परिहीयते ॥' गर्गः—'प-
ञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां रविसंक्रमे । द्वादश्यां सप्तमीपष्ठ्योस्तैलस्पर्शं
विवर्जयेत् ॥ न च कुर्यात्तृतीयायां त्रयोदश्यां तिथौ तथा । शाश्वतीं गतिमन्विच्छन्
दशम्यामपि पण्डितः ॥' तत्रैवायुर्वेदे—'पष्ठ्यां दिनसप्तमेऽष्टम्यामेकादश्यां च पर्वसु ।
द्वादश्यां च चतुर्दश्यां पञ्चम्यां प्रतिपत्तिथौ ॥ व्रते श्राद्धदिने जन्मत्रितये श्रवणा-
र्द्रयोः । ज्येष्ठोत्तराफाल्गुनीषु व्यतीपाते च वैधृती ॥ विष्टियोगे च संक्रान्तौ मन्वा-
दिषु युगादिषु । नाभ्यङ्गं तत्र बालानां वृद्धानां तु न दोषकृत् ॥' इति । व्यव-
हारतत्त्वे—'संक्रान्तिभद्राव्यतिपातवैधृतिपष्ठ्याष्टमीपर्वसु नार्कभूयते । स्नाने द्वितीया
दशमी च गर्हिताः पष्ठ्याधमाद्या रदधावनेऽधमाः ॥' अस्यापवादमाह तत्रैव
प्रचेताः—'सार्पपं गन्धतैलं च यत्तैलं पुष्पवासितम् । अन्यद्रव्ययुतं तैलं न दुप्यति
कदाचन ॥' आयुर्वेदे—'निषिद्धतिथिवारक्षग्रहणेष्वपि रात्रिषु । किञ्चिद्दोषतयुक्तं
वा विषपादरजोन्वितम् ॥ भानौ दूर्वान्वितं भौमे भूयुक्तं पुष्पयुगलौ ॥ सर्वेषां स-
र्वदा तैलमभ्यङ्गेषु न दुप्यति ॥' मङ्गलेष्वप्यदोषः । 'माद्वल्यं विघते स्नानं वृद्धिप-
र्वोत्सवेषु च । स्नेहपात्रसमायुक्तं मध्याह्नात् प्राक्तदिप्यते ॥' इति मदनपारिजाते
कात्यायनोक्तेः । हेमाद्रौ घृह्णन्तुः—'तैलाभ्यङ्गो नार्कवारे न भौमे नो संक्रान्तौ

वैष्टुतौ विष्टिपृष्ठयोः । पर्वस्वष्टम्यां च नेष्टः स इष्टः प्रोक्तान् सुक्ता वासरे सूर्यस्तनोः ॥’
तिलस्नाननिषेधस्तु पद्मत्रैशन्मते—‘तथा सप्तम्यमावास्यासंक्रान्तिग्रहजन्मसु । धनपु-
त्रकलत्रार्थी तिलपिष्टं न संस्पृशेत् ॥’

अथ गृहारम्भः । ज्योतिर्निबन्धे वादरायणः—‘वैशाखे फाल्गुने पौषे श्रावणे
मार्गशीर्षके । सूत्रारम्भः शिलान्यासः स्तम्भारम्भः प्रशस्यते ॥’ ना-
रदः—‘सौम्यफाल्गुनवैशाखमाघश्रावणकार्तिकाः । मासाः स्युर्गृहनि-
र्माणे पुत्रारोग्यधनप्रदाः ॥’ अत्र वृषासिंहवृश्चिकाः वैशाखश्रावणकार्तिकाः सौरा-
ज्येया इति कालादर्शः । तत्रैव कारणतन्त्रे—‘स्थिरमासे स्थिरे राशौ स्थिरेशे नव-
वेश्मनाम् । कुर्वीत स्थापनं शङ्कोः स्तम्भस्थापनमेव वा ॥’ कार्तिकनिषेधस्तुलापरः ।
‘कुम्भे माघेपि सर्वेषां मन्दिराणामुपक्रमम् । महर्षयः प्रशंसन्ति धान्यागारं विहाय च ॥’
मार्गशीर्षनिषेधो धान्यगृहपरः । ‘पाकभोजनशालादौ मार्गशीर्षश्च फाल्गुनः । रथ्या-
गेहमठादौ च सहस्यः शुचिरेव तु ॥’ पौषापादनिषेधस्तु प्रधानगृहपरः । ‘न प्र-
धानगृहारम्भं कुर्यात्पौषे शुचावपि ।’ इति तत्रैवोक्तेः । ज्योतिस्तत्त्वे—‘पूर्वापरास्यं
तु नभोऽन्त्यपौषे याम्योत्तरास्यं सहसि द्वितीये । कार्यं गृहं जीवसुधर्मागार्कनीचा-
स्तगौ जीवसितौ च हित्वा ॥’ रत्नमालायाम्—‘कर्कनक्रहरिकुम्भगतेऽर्के पूर्वपश्चि-
ममुखानि गृहाणि । तौलिमेष्टपष्टधिकयाते दक्षिणोत्तरमुखानि वदन्ति ॥’ दैवज्ञ-
वल्लभः—‘शोकं धान्यं पञ्चतां निःपशुतं स्वापं नैःस्वं संगरं भृत्यनाशम् । स्वश्री-
माप्तिं वह्निभीतिं च लक्ष्मीं कुर्युश्चैत्राद्या गृहारम्भकाले ॥’ गर्गः—‘त्र्युत्तरामृगरोहिण्यां
पुष्ये मैत्रे करत्रये । धनिष्ठाद्वितये पौष्णे गृहारम्भः प्रशस्यते ॥ रोहिण्यां श्रवणत्रये-
ऽदितियुगे हस्तत्रये मूलके रेवत्युत्तरफाल्गुनीतुरगभे मैत्रोत्तरापादयोः । शस्त्रं वास्तु
कुमार्कवर्जितदिने गोकुम्भासिंहे मुखे कन्यायां मिथुने नभःशुचितहोराधोर्जके फा-
ल्गुने ॥’ कालादर्शे सनत्कुमारः—‘आदित्यभौमवर्जं तु सर्वे वाराः शुभप्रदाः ।’
वास्तुशास्त्रे—‘मार्गशीर्षे तथा पौषे वैशाखे श्रावणे तथा । फाल्गुने च कृतं वेद्यसर्व-
संपत्प्रदं भवेत् ॥ कार्तिके माघमासे च चैत्रे ज्येष्ठे तथाभिने । मास्यापादे माद्रपदे
न कुर्यात्सर्वथा गृहम् ॥ द्वितीया च तृतीया च पञ्चमी सप्तमी तथा । अयोदशी च
दशमी पूर्णा चैकादशी तथा ॥ वेश्मारम्भे शुभाय स्युर्विशेषाच्छुक्लपक्षगाः ॥’ व्य-
वहारसारे—‘शिलान्यासः प्रकर्तव्यो गृहाणां श्रावणे मृगे । पौष्णे हस्ते च रोहिण्यां
पुष्याभिन्युत्तरात्रये ॥’ वास्तुप्रदीपे—‘अथोत्तमैर्भविर्दधीन स्वातं शिलास्तथैवोर्ध्व-
मुखं च पटम् । तिर्पद्भुखैर्द्वारकपादयानं गृहप्रवेशो गृहमिधुर्वैश्व ॥’ लल्लुः—‘स्नानं
च पाकं शयनं च भोज्यं गजालयं वाजिगृहं घनस्य । देवस्य पूर्वादिदिशि क्रमेण

मध्ये सभा भूपनिवेशनाय ॥' शिल्पशास्त्रे- 'कन्यासिंहे तुलायां भुजगपतिमुखं
 शम्भुकोणेऽग्रिखातं वायव्ये स्यात्तदास्यं त्रिलिधनमकरे ईशखातं वदन्ति । कुम्भे मीने
 च मेघे निर्ऋतिदिशि मुखं खातवायव्यकोणे चाग्नेः कोणे मुखं वैष्टपमिथुनगते कर्कटे
 रक्षखातम् ॥' तत्त्वचिन्तामणौ- 'यत्र दैर्घ्यं गृहादीनां द्वात्रिंशद्धस्ततोऽधिकम् । न तत्र
 चिन्तयेद्धीमान् गुणानावव्ययादिकान् ॥' राजमार्तण्डः- 'आयव्ययौ मासशुद्धिं
 तृणागारे न चिन्तयेत् । शिलान्यासादि नो कुर्यात्तथागारे पुरातने ॥' व्यवहार-
 तत्त्रे- 'निषिद्धेष्वपि कालेषु स्वानुकूले शुभे दिने । तृणकाष्ठगृहारम्भे मासदोषो न
 विद्यते ॥' चण्डेश्वरः- 'पूर्णादि त्रयोमीं यावत् पूर्वास्यं वर्जयेद्बृहम् । उत्तरास्यं न
 कुर्वीत नवम्यादिचतुर्दशीम् ॥ अमावास्याष्टमी यावत्पश्चिमास्यं विवर्जयेत् । नव-
 म्यादौ तथा याम्यं यावत्कृष्णचतुर्दशी ॥ ध्रुवं दृष्ट्वायवा स्मृत्वा कर्तव्यं वास्तुरोप-
 णम् । सायाह्ने वर्ज्यदिवसे रात्रौ त्यक्त्वा महानिशाम् ॥' वराहः- 'दक्षिणपूर्वे कोणे
 कृत्वा पूजां शिलां न्यसेत् प्रथमाम् । शेषाः प्रदक्षिणेन स्तम्भाश्चैवं समुत्थाप्याः ॥'
 कात्यादये वास्तुशास्त्रे- 'खाते चैव शिलान्यासे वृषचक्रं प्रशस्यते ।' तच्चोक्तं शान्ति-
 रत्ने- 'चतुर्हस्तप्रमाणं तु खाला गर्तं समन्ततः । कुम्भोदकैः सेचयेद्युः शान्तिपाठ-
 धुरःसरम् ॥ तत ईशानदिग्भागे सासतं रत्नपञ्चकम् । साज्यं कुम्भं स्थिरं युक्त्वा
 वास्तुपूजनपूर्वकम् ॥ कुम्भोपरि शिलान्यासः कर्तव्यस्तदनन्तरम् ॥'

अथ गृहप्रवेशः । बृहस्पतिः- 'नन्दायां दक्षिणद्वारं भद्रायां पश्चिमेन तु ।
 जयायामुत्तरद्वारं पूर्णायां पूर्वतो विशेत् ॥' वशिष्ठः- 'कृत्वा शुक्रं पृष्ठतो
 वामतोऽर्कं विमान् पूज्यान्ग्रतः पूर्णकुम्भम् । हर्म्यं रम्यं तोरणसन्नि-
 तानैः स्त्रीभिः स्रग्वी गीतवाद्यैर्विशेच ॥' व्यवहारतत्त्रे- 'सौम्यायने आवणमार्ग-
 पौषे जन्मर्शलक्षोपचयोदयेशे । वामं गतेऽर्के गृहवास्तुपूजां कृत्वा विशेद्देशम् भद्रदशु-
 द्धम् ॥' वास्तुशास्त्रे- 'लग्नात्प्रागादितो दिक्षु द्वौ द्वौ राशी नियोजयेत् । एकमेकं
 न्यसेत्कोणे सूर्यं वामं विचिन्तयेत् ॥' वशिष्ठः- 'चन्द्रजार्घ्यसिद्धिस्तरेषु च श्रक्तिं
 सुतमहार्घ्यलाभदम् । सूर्यस्तनुदिवसे स्थिरमदं किं तु चौरभयमत्र निर्दिशेत् ॥'
 रत्नकोशे- 'पुष्ये धनिष्ठामृदुवारुणेषु स्वायंभुवर्से त्रिषु चोत्तरास्तु । अक्षीणचन्द्रे शुभदे
 नृपस्य तिथावरित्ते च गृहप्रवेशः ॥' नारदः- 'प्रवेशो मध्यमो ज्ञेयः सौम्यकार्ति-
 कमासयोः । माघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठमासेषु शोभनः ॥ अकपाटमनाच्छन्नमदत्तबलि-
 भोजनम् । गृहं न प्रविशेद्धीमानापदामाकरो हि तत् ॥' ज्येष्ठः क्षुद्रगृहपरः ।
 वृद्धगार्ग्यः- 'भानोश्च भौमस्य विहाय वारौ शूलादियोगानशुभाज्जवापि । रिक्ता
 तिथिश्चापि मृदुध्रुवर्से सौम्यायने च प्रविशेद्गृहाणि ॥' रत्नमालायाम्- 'त्वाष्ट्रपि-
 भद्राशिपुष्यदैवतान्यामनन्ति मुनयो मृदून्यय । मैत्रगे हरति भूषणाम्बरोद्गीतमद्रुवि-

धानमेषु च ॥ ' रोहिण्युत्तरात्रयं च ध्रुवाणि । प्रवेशश्च वास्तुपूजां कृत्वा कार्यः ।
'जीर्णोद्गारे तथोद्याने तथा गृहनिवेशने । नवप्रासादभवने प्रासादपरिवर्तने ॥ द्वारा-
भिवर्तने तद्वत्प्रासादेषु गृहेषु च । वास्तुपशमनं कुर्यात् पूर्वमेव विचक्षणः ॥ ' इति
मात्स्योक्तेः । तत्रैव—'कृत्वाग्रतो द्विजवरानथ पूर्णकुम्भं दध्यक्षताम्रदलपुष्पफलो-
पशोभम् । दत्त्वा हिरण्यवसनानि तथा द्विजेभ्यो माङ्गल्यशान्तिनिलयं स्वगृहं विशेष ॥
गृहोक्तहोमविधिना बलिकर्म कुर्यात्प्रासादवास्तुशमने च विधिर्य उक्तः । संतर्प-
येद्विजवरानथ भक्ष्यभोज्यैः शुक्लाम्बरः स्वभवनं प्रविशेत्छुरूपम् ॥ '

अथ कलिवर्ज्यानि । बृहन्नारदीये—'समुद्रयातुः स्त्रीकारः कमण्डलुविधा-
रणम् । द्विजानामसवर्णास्तु कन्यासूपयमस्तथा ॥ देवराच्च सुतोत्पत्ति-
कलिवर्ज्यानि । र्मधुपर्के च गोवधः । मांसदानं तथा श्राद्धे वानप्रस्थाश्रमस्तथा ॥
दत्ताक्षतायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्य च । दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्वमे-
धकौ ॥ महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मखः । इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहु-
र्मनीषिणः ॥ ' कमण्डलुः 'सोदकं च कमण्डलुम्' इत्युक्तः मृन्मयो वा । दत्ता ऊढा ।
'ऊढायाः पुनरुद्गाहं ज्येष्ठांशं गोवधं तथा । कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कम-
ण्डलुम् ॥ ' इति हेमाद्रौ वचनात् ऊढायाः 'पुरा पुरुषसंयोगान्मृते देयेतिकेचन' इत्या-
दिभिर्विवाहतोक्ता । हेमाद्रौ ब्राह्मे—'गोत्रान्मातुः सपिण्डाच्च विवाहो गोवधस्तथा ।
नराश्वमेधौ मद्यं च कलौ वर्ज्यं द्विजातिभिः ॥ ' गोत्राद्गोत्रजायाः पितृपुत्रसुः, मातृ-
सपिण्डात् मातुलात्तत्कन्याया विवाहः कलौ न कार्यः । तेन यानि तद्विधायकानि
तानि युगान्तरविषयाणि । तथा च व्यासः—'तृतीयां मातृतः कन्यां तृतीयां पितृतस्तथा ।
शुल्केन चोद्गृह्णन्ति विप्राः पापविमोहिताः ॥ ' इति कलौ तन्निन्दायाह । मातृतस्तृतीयां
मातुलकन्यामित्यर्थः । उक्तं चैतत्प्राक् 'मद्यं स्त्रीभ्यश्च सुरामाचामम्' इत्यादिना वि-
हितमपि वर्ज्यम् । हेमाद्रौ आदित्यपुराणे—'विधवायां प्रजोत्पत्तौ देवरस्य नियो-
जनम् । बालायाः क्षतयोन्यास्तु वरेणान्येन संस्कृतिः ॥ कन्यानामसवर्णानां विवा-
हश्च द्विजन्मभिः । आततायिद्विजाग्र्याणां धर्मयुद्धेन हिंसनम् ॥ द्विजस्यान्धो तु नी-
यातुः शोधितस्यापि संग्रहः । सन्नदीक्षा च सर्वेषां कमण्डलुविधारणम् ॥ महाप्रस्थानगमनं
गोसंज्ञस्थिश्च गोसवे । सौत्रामण्यामपि सुराग्रहणस्य च संग्रहः ॥ अग्निहोत्रहवन्याश्च
लेहो लीढापरिग्रहः । वृत्तस्याध्यायसाक्षेपमद्यसंकोचनं तथा ॥ प्रायश्चित्तविधानं
च विप्राणां मरणान्तिकम् । संसर्गदोषस्तेयान्यमहापातकनिष्कृतिः ॥ ' संसर्ग-

१—एतच्च अर्वाधे रागप्राप्ते समुद्रयाने एव । शङ्खोद्गारादितीर्थे तु यात्राविधिनान्तरीयकं समुद्रयानम् । अतो
दोषाभावाच्च प्रायश्चित्तमिति टीक्ष्णम् । समुद्रयानविधायकानि विधिप्रतिषेधवचनानि स्मृत्यादी गवेषणीयानि ।

दोषः 'तत्संसर्गो च पञ्चमः' इत्युक्तः । स्तेयं च तदन्यानि महापातकानि ब्रह्महत्याधुरापानगुरुतल्पानि त्रीणि । तेषां कामकृतानां मरणान्तिकं प्रायश्चित्तं विप्राणां कलौ नेत्यर्थः । मरणान्तिके हि जातिवधनिमित्तं द्वादशाब्दद्विगुणं ब्रह्मवधनिमित्तं च द्विगुणं भवति । तत् 'चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः' इति निषिद्धम् । न चात्महत्याविधिना तद्वाधः । तेन ह्यात्महत्यानिमित्तस्यैव बाधो न जातिवधनिमित्तस्याभिन्नविषयत्वात् । संसर्गिणस्तु कामतोपि व्रतस्यैवोक्तेर्न मरणान्तिकम् । नापि स्तेये तत्र राक्षो वधकर्तृत्वात् । तेन तयोर्मरणान्तिकत्वाभावात् तयोरेव निष्कृतिर्नान्येषां त्रयाणाम् । युगान्तरे तु कलौ निषेधबलात् प्रवृत्तिः । एतद्विप्रपरं न सत्रियादेः । तदुक्तम् 'विप्राणां मरणान्तिकम्' इति । विशेषोऽस्मत्कृते प्रायश्चित्तरवे ज्ञेयः । 'वरातिथिपितृभ्यश्च पशूपाकरणक्रिया । दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः ॥ सवर्णान्याद्गनादुष्टैः संसर्गः शोधितैरपि । अयोनी संग्रहे वृत्ते परित्यागो गुरुस्त्रिधः ॥ परोद्देशात्मसंत्याग उद्दिष्टस्यापि वर्जनम् । प्रतिमाभ्यर्चनार्थाय संकल्पश्च सघर्षकः ॥ अस्थिसंचयनादूर्ध्वमद्गस्पर्शनमेव च । शाभिन्नं चैव विप्राणां सोमविक्रयणं तथा ॥ षड्भक्तानशने चान्नहरणं हीनकर्मणः ॥' माधवीये पृथ्वीचन्द्रोदये च-'शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्थसीरिणाम् । भोज्याक्षता गृहस्थस्य तीर्थसेवातिदूरतः ॥ शिष्यस्य गुरुदारेषु गुरुवद्वृत्तिशीलता । आपहृतिर्द्विजाग्र्याणामभ्यस्तनिकता तथा ॥ प्रजार्थं तु द्विजाग्र्याणां प्रजारणिपरिग्रहः । ब्राह्मणानां प्रवासित्वं सुखाग्निधमनक्रिया ॥ बलात्कारादिदुष्टस्त्रीसंग्रहो विधिचोदितः । यतेश्च सर्ववर्णेषु भिक्षाचर्या विधानतः ॥ नवोदके दशाहं च दक्षिणा गुरुचोदिता । ब्राह्मणादिषु शूद्रस्य पचनादिक्रियापि च ॥ भृग्वभिपतनैश्चैव वृद्धादिमरणे तथा । गोवृत्तिशिष्टे पयसि शिष्टैराचमनक्रिया ॥ पितापुत्रविरोधेषु साक्षिणां दण्डकल्पनम् । यतेः सायंगृहत्वं च सूरिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ एतानि लोकगुह्यार्थं कलेरादौ महात्मभिः । निवर्तितानि विद्वद्भिर्व्यवस्थापूर्वकं बुधैः ॥' घुराग्रहणस्य तत्कर्तुः संग्रहो व्यवहारकः । न च यद्यं चेति सामान्येन निषिद्धस्याऽनेनोपसंहार इति वाच्यम् । निषिद्धस्य निवृत्तिमात्रफलत्वेन विशेषानपेक्षत्वात् । 'न हिंस्यात्' इत्यस्य 'न ब्राह्मणं हन्यात्' इत्यनेनोपसंहारे हिंसान्तरस्यादोषत्वापत्तेश्च । निरूपितं चैतद्धेमाद्रिणाऽन्यत्रेत्युपरम्यते । घुराग्रहस्योद्देश्यस्य सौत्रामणिविशेषणाविवक्षया वाजपेयेषु निषेधः । सौत्रामण्यां तु 'पयोग्रहा वा स्युः' इत्यापस्तम्बोक्तेर्वैकल्पिकपयोग्रहैरप्यधिकारः । वाजपेये तु तत्प्राप्तौ मानाभावात् सोममुरयोः सद्व्यागेर्नाशे घुराद्रव्यत्वात्तत्प्राप्तव्या यथा यागनामत्वेन तां विना संज्ञायोगात् कलौ नाधिकार इति युक्तं प्रतीमः । वि-

काण्डमण्डनादिलिखनं तु निर्मूलमनाकरं च । वृत्तेति 'एकाहाद्रात्मणः शुद्धयेयो-
 प्रिवेदसमन्वितः ।' इति उक्तः । आद्यस्याशौचस्य संकोचः 'न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा
 भृग्वभिपतनादते ।' इत्युक्तस्य प्रायश्चित्तस्य विधानं उपदेशः । 'कलौ कर्तव्यं लि-
 प्यते' इति व्यासोक्तेः । पतितसंसर्गे दोषसत्त्वेऽपि पातित्यं नेत्यर्थः । अन्यथा 'सं-
 सर्गः शोधितैरपि' इति विरोधापत्तेः । स्वेयभिन्ने महापापे रहस्यकृते प्रायश्चित्तं
 नेत्यर्थः । सवर्णान्या असवर्णा सत्रियादिस्तया दुष्टे अयोनी शिष्यादौ 'चतस्रस्तु
 परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा च याः' इत्युक्तस्त्यागः । परोद्देशेन ब्राह्मणाद्यर्थ
 आत्मनस्त्यागः । यद्वा परोद्देशात्मत्यागो दानं 'मनसा पात्रमुद्दिश्य' इत्युक्तम् । उ-
 द्दिष्टस्य त्यक्तस्य वर्जनं 'प्रतिग्रहसमर्थोऽपि' इत्युक्तम् । वेतनग्रहणेन प्रतिमा-
 पूजा । 'स्वाशौचकालाद्विज्ञेयं स्पर्शनं तु त्रिभामतः ।' इत्युक्तः स्पर्शः ।
 पदिति । 'उपोषितस्त्वहं स्थित्वा धान्यमब्राह्मणाद्धरेत् ।' इत्युक्तमन्न-
 चौर्यम् । आपदि क्षात्रादिवृत्तिः । 'मुखेनैव धमेदग्निम्' इत्युक्तं धमनम् । 'दशा-
 हेनैव शुद्धोक्त भूमिष्ठं च नवोदकम् ।' इत्युक्तो दशाहः । 'गुरवे तु वरं दत्त्वा' इ-
 त्युक्ता दक्षिणा । शूत्रेषु दासगोपालेति । 'कन्दूपकं स्नेहपकं यच्च दुग्धेन पाचि-
 तम् । एतान्यशूद्रान्नभुजो भोज्यानि मनुश्चवीत् ॥' इत्यपरार्के क्षुमन्तूका शूद्रस्य
 पाकक्रिया । 'पितापुत्रविवादे तु साक्षिणां त्रिपणो दमः ।' इत्युक्तः । सायं-
 गृहत्वं 'विधूमे सन्नमुसले' इत्युक्तम् । पृथ्वीचन्द्रेण तु—'अटन्ति वसुधां विप्राः
 पृथिवीदर्शनाय च । अनिकेता ह्यनाहारा यन सायंगृहास्तु ते ॥' इति विष्णुपुरा-
 णोक्तो निषिद्धः । तेन ज्ञातशीलपान्यादेः श्राद्धादौ विनियोगो न कार्यः
 कलावित्यर्थ उक्तः । एतानि वर्ज्यानीत्यर्थः । निगमः—'अग्निहोत्रं गवालम्भं
 संन्यासं पलपैतृकम् । देवराजं मुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत् ॥' अग्निहोत्रं
 तदर्धमाधानम् । एतच्च सर्वाधानपरम् । 'अर्धाधानं स्मृतं श्रौतस्मार्ताभ्योस्तु
 पृथक्कृतिः । सर्वाधानं तयोरैक्यकृतिः पूर्वयुगाश्रया ॥' इति लौगाक्षिवचना-
 दिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । एतेन 'चत्वार्यन्दसहस्राणि चत्वार्यन्दशतानि च ।
 कलेर्यदा गमिष्यन्ति तदा व्रतापरिग्रहः ॥ संन्यासश्च न कर्तव्यो ब्राह्मणेन वि-
 जानता ॥' इति व्यासवचनं व्याख्यातम् । सर्वाधानेऽपि विशेषमाह देवलः—
 'यावद्दूर्णविभागोऽस्ति यावद्देदः प्रवर्तते । संन्यासं चाग्निहोत्रं च तावत्पुर्यात्कलौ
 युगे ॥' इति । अत्र पूर्वयुगाश्रितेति लौगाक्षिवाक्ये पूर्वयुगानि कृतादीनीत्येकोऽर्थः ।
 अन्ये तु युगस्य पूर्वं कलेः पूर्वो भागः । सच 'चत्वार्यन्दसहस्राणि' इति पूर्वोक्त-

वाक्याच्चतुश्चत्वारिंशच्छतवर्षावच्छिन्नः । तस्मिन् भागे सर्वाधानं कार्यम् । तदुत्तरे द्व
यावद्वर्णविभागोऽस्तीति वाक्यात् वर्णविभागपर्यन्तमर्धाधानमित्याहुः । संन्यासस्त्रि-
दण्डः । इति कलिवर्ज्यानि समाप्तानि ॥

इति श्रीमन्नारायणभट्टसूरिसूत्ररामकृष्णभट्टात्मजदिनकरभट्टा-
नुजकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ तृतीयपरिच्छेदे
पूर्वार्धं समाप्तम् ॥

तृतीयपरिच्छेदे उत्तरार्धम् ।

श्राद्धप्रकरणम् ।

अथ श्राद्धनिर्णयः । नानानिबन्धवैमत्यभ्रान्तचित्तोद्दिधीर्षया । कमलाकर-
 श्राद्धनिर्णयः । संज्ञेन क्रियते श्राद्धनिर्णयः ॥ तत्स्वरूपमाह पृथ्वीचन्द्रोदये मरीचिः—‘प्रेतं
 पितृंश्च निर्दिश्य भोज्यं यत् प्रियमात्मनः । श्रद्धया दीयते यत्र तच्छ्राद्धं परिकी-
 र्तितम् ॥’ ब्राह्मणस्वीकारान्तश्चतुर्थ्यन्तपदोपनीतपित्राद्युद्देश्यकस्त्यागः श्राद्धमि-
 त्यर्थः । तत्र यद्यपि होमपिण्डभोजनानि प्रधानानीति हेमाद्रिः । ‘होमश्च पिण्डदानं
 च तथा ब्राह्मणभोजनम् । श्राद्धशब्दाभिधेयं स्यादेकस्मिन्नौपचारिकम् ॥’ इति
 श्रीधरश्च । तथापि कचिद्विशेषं वक्ष्यामः । निमित्तभेदे भोजनस्य पिण्डदानस्य वा
 निषेधो न प्राधान्यं निरुणद्धि । असोमयाजिनो दधिपयोयागवत् । यच्च शूलपाणिः—
 ‘नित्यश्राद्धमद्वैवं स्यादर्घ्यपिण्डविवर्जितम् ।’ इति हारीतीये नित्यश्राद्धमघादौ
 पिण्डनिषेधोऽस्ति नच मासि विना सः । नचातिदेशं विना मासिः । नचाङ्गत्वेन
 विनातिदेशः । प्रधानस्यानतिदेशात् । सप्तमे उपकारकत्वेनातिदेशोक्तेः । तेन भो-
 जनं प्रधानम्, पिण्डोऽङ्गम् । पिण्डदानमात्रविधिस्त्वङ्गभूतात्कर्मन्तरमेव प्रकरणान्तर-
 न्यायादिति । तन्न । ‘जातश्राद्धे न दद्यात् पक्वान्नं ब्राह्मणेऽप्यपि । न पक्वं भोजये-
 द्विमान् सच्छूद्रोऽपि कदाचन ॥’ इत्याद्यैर्जातश्राद्धशूद्रश्राद्धादौ भोजनस्य निषेधेना-
 ङ्गत्वापत्तेः—‘न तौ पशौ करोति’ इतिवदुपजीव्यविरोधेन विकल्पापत्तेश्च । तेन
 श्राद्धशब्दाभिधेयत्वेनोभयमाप्तौ निषेधः पर्युदासो वा ‘दीक्षितो न ददाति न जु-
 होति’ नासोमयाजी सन्नयेत्’ इतिवदिति तत्त्वम् । धर्मप्रदीपेपि । ‘यजुषां पिण्ड-
 दानं तु बहुचानां द्विजार्चनम् । श्राद्धशब्दाभिधेयं स्यादुभयं सामवेदिनाम् ॥’ तच्च
 ‘पितॄन् यजेत, पितॄभ्यो दद्यात्’ इत्युभयमयोगदर्शनाद्यागदानोभयात्मकम् । पि-
 तरो देवता’ इति पितृद्देश्यकत्वाद्यागत्वं, विभापेक्षया च दानत्वमित्यविरुद्धम् । ए-
 तेन नार्यं यागः । देवतोद्देशेन त्यागो यागः यागोद्देश्या च देवतेत्यन्योन्याश्रयादिति
 गौडमतमपास्तम् ॥ वैधशब्दविशेषोद्देश्यत्वस्य तस्येदमिति स्वत्वारोपप्रतियोगित्वस्य
 वा देवतात्वात् । तत्रैव सुमन्तुः—‘श्राद्धात्परतरं नान्यच्छ्रेयस्करमुदाहृतम् ।’ आ-
 दित्यपुराणे—‘न सन्ति पितरथेति कृत्वा मनसि यो नरः । श्राद्धं न कुरुते तत्र तस्य
 रक्तं पिबन्ति ते ॥’

१-तौ चक्षुषीसज्ञावाज्यभागौ । २-पिण्डदानादेरनङ्गत्वापादनेन । ३-इदं च ‘देवो काले च पात्रे च श्रद्धया
 विधिना च यत् । पितृतुद्दिश्य विप्रेभ्यो दत्त श्राद्धमुदाहृतम्’ इति ग्रामाण्यात् ॥

तद्भेदानाह विश्वामित्रः—‘ नित्यं नैमित्तिकं काम्यं वृद्धिश्राद्धं सपिण्डनम् । पा-
श्राद्धभेदाः । वर्णं चेति विज्ञेयं गोष्ठ्यां शुद्ध्यर्थमष्टमम् ॥ कर्माङ्गं नवमं मोक्तं दैविकं
दशमं स्मृतम् । यात्रास्येकादशं मोक्तं पुष्ट्यर्थं द्वादशं स्मृतम् ॥ ’ इति ॥

एषा लक्षणानि भविष्ये—‘ अहन्यहनि यच्छ्राद्धं तन्नित्यमिति कीर्तितम् । वैश्व-
श्राद्धलक्ष-
णानि । देवविहीनं तदशक्ताबुदकेन तु ॥ एकोद्दिष्टं तु यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमु-
च्यते । तदप्यदैवं कर्तव्यमयुग्मान् भोजयेद्विजान् ॥ कामाय विहितं

काम्यमभिमेतार्थसिद्धये । वृद्धौ यत् क्रियते श्राद्धं वृद्धिश्राद्धं तदुच्यते ॥ गन्धोदक-
तिलैर्मिश्रं कुर्यात् पात्रचतुष्टयम् । अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु मेषपात्रं प्रसेचयेत् ॥ ये स-
माना इति द्वाभ्यामेतज्ज्ञेयं सपिण्डनम् । नित्येन तुल्यं शेषं स्यादेकोद्दिष्टं स्त्रिया
अपि ॥ ’ एतदुभयमेव स्त्रियाः । तेन स्त्रीकर्तृकं स्त्रीसंमदानकं चेत्युभयनियम इति
कल्पतरुः । ‘ अमावास्यां यत् क्रियते तत् पार्वणमिति स्मृतम् । क्रियते वा पर्वणि
यत्तत् पार्वणमिति स्थितिः ॥ ’ अत्र पर्व ‘ चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पौ-
र्णिमा । पर्वाण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रमणं तथा ॥ ’ इति विष्णुपुराणोक्तं संक्रा-
न्त्यादि । ‘ गोष्ठ्यां यत् क्रियते श्राद्धं गोष्ठीश्राद्धं तदुच्यते । बहूनां विदुषां संप-
त्सुखार्थं पितृवृत्तये ॥ क्रियते शुद्धये यत्तु ब्राह्मणानां तु भोजनम् । शुद्ध्यर्थमिति
यत् मोक्तं वैनतेय मनीषिभिः ॥ निपेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा । ज्ञेयं
पुंसवने चैव श्राद्धं कर्माङ्गमेव च ॥ देवानुद्दिश्य यच्छ्राद्धं तत्तु दैविकमुच्यते । ग-
च्छन् देशान्तरं यस्तु श्राद्धं कुर्यात्तु सर्पिषा ॥ यात्रार्थमिति तत् मोक्तं मवेद्ये च न
संशयः । शरीरोपचये श्राद्धमर्थोपचय एव च ॥ पुष्ट्यर्थमेतद्विज्ञेयमौपचायिकमुच्यते ॥
गोष्ठ्यां श्राद्धकर्तृसमुदाये संभूयसामग्रीसंपादनेन श्राद्धमित्यर्थः । युगपत्तीर्थादि-
प्राप्तौ विदुषां श्राद्धसंपदा सुखार्थं भित्तपाकाशक्तौ बहुपितृकश्राद्धमेकः कुर्यादिति
कल्पतरुः शङ्खपरश्च । शुद्धिश्राद्धं प्रायश्चित्ताङ्गमिति मैथिलाः । अत्र पार्वणैकोद्दिष्टवृ-
द्धिसपिण्डीकरणात्मकं चतुर्विधमेव मुख्यम् । तस्यैवार्थं प्रपञ्चः ॥

अथ श्राद्धदेशाः । मनुः—‘ शुचिदेशं विविक्तं तु गोमयेनोपलेपयेत् । दक्षिणा-
श्राद्धदेशाः । प्रवर्णं चैव प्रयत्नेनोपपादयेत् ॥ ’ पृथ्वीचन्द्रोदये विष्णुधर्मे—‘ दक्षिणां-
प्रवर्णे देशे तीर्थादौ च गृहेषु वा । भूसंस्कारादिसंयुक्ते श्राद्धं कुर्यात् प्रयत्नतः ॥ ’
तत्रैव प्रभासखण्डे—‘ तीर्थादष्टगुणं पुण्यं स्वर्गरे ददतः शुभे । ’ भारते—‘ तस्य
देशाः कुरुक्षेत्रं गया गङ्गा सरस्वती । प्रभासं पुष्करं चेति तेषु श्राद्धं महाफ-
लम् ॥ ’ स्कान्दे—‘ तुलसीकाननच्छाया यत्र यत्र भवेद्विज । तत्र श्राद्धं मदा-

१-अत्र स्त्रीश्राद्धः वृद्धयन्तबुद्धयन्तयोः लोच्यतः । २-‘अथ कर्मानुष्ठानम्’ इति कोशवृत्तिः
निघ्नत् । ३-दक्षिणतो निघ्नोत्तं स्थिते । ४-भूसंस्कारो यत्तपनयेनोष्ठः । ‘शुद्धिश्राद्धं नाम द्वापदशमो-
क्तमिति । सैवदुष्टेयनाद्वेदाद्वेदो मार्जनलोपनात् ॥ ’ इति ।

तव्यं पितॄणां तृप्तिहेतवे ॥ ' माधवीये श्राद्धोपक्रमे व्यासः—' महोदधौ प्रयागे च काश्यां च कुरुजाङ्गले । ' शङ्खः—' गङ्गायमुनयोस्तीरे पयोप्यमरकण्टके । नर्मदा बाहुदातीरे भृगुलिङ्गे हिमालये ॥ गङ्गाद्वारे प्रयागे च नैमिषे पुष्करे तथा । सन्निहत्यां गयायां च दत्तमक्षयतां व्रजेत् ॥ अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः । गयाशीर्षे वटे श्राद्धं यो नो दद्यात्समाहितः ॥ एष्टव्या वहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् । यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥ ' आदित्यपुराणे—' पञ्चक्रोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमेकं गयाशिरः । महानद्याः पश्चिमेन यावद्भृग्वेश्वरो गिरिः ॥ उत्तरे ब्रह्मयूपस्य यावदक्षिणमानसम् । एतद्गयाशिरो नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ ' इति । शूलपाणौ बृहस्पतिः—' गयायां धर्मपृष्ठे च सरसि ब्रह्मणस्तथा । गयाशीर्षेऽक्षयवटे पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥ धर्मरर्ष्यं धर्मपृष्ठं धेनुकारण्यमेव च । दृष्ट्वैतानि पितॄन्श्चार्चन् वंशान्विशतिमुद्धरेत् ॥ ' त्रिस्थलीसेतौ वायवीये—' शमीपत्रप्रमाणेन पिण्डं दद्याद्गयाशिरे । उद्धरेत्सप्त गोत्राणि कुलमेकोत्तरं शतम् ॥ ' सप्तगोत्राणि तु—' पिता माता च भार्या च भगिनी दुहिता तथा । पितृमातृष्वसा चैव सप्त गोत्राणि वै विदुः ॥ ' इति । एषां गोत्राणामेकोत्तरशतं कुलं पुरुषा इत्यर्थः । ते चोक्तास्तत्रैव—' तत्त्वानि विंशति नृषा द्वादशैकादशा दश । अष्टाविति च गोत्राणां कुलमेकोत्तरं शतम् ॥ ' तत्त्वानि चतुर्विंशतिः । ते च द्वादश पूर्वाः । द्वादश पराः । एवमग्रेपि । प्रयोगपारिजाते पाद्मे—' शालग्राममयी मुद्रा संस्थिता यत्र कुत्रचित् । वाराणस्यां यवाधिक्यं समंताद्योजनत्रयम् ॥ ' तथा—' यत्किञ्चित् पैतृकं कुर्यात्सपिण्डं वा तदन्तिके । विष्णुलोकं स गच्छेत्तु लभते शाश्वतं पदम् ॥ ' तत्रैव वाराहे—' चक्राङ्कस्य तु सान्निध्ये यत् कर्म क्रियते नरैः । स्नानं दानं तपः श्राद्धं सर्वमक्षयतां व्रजेत् ॥ '

अथ निषिद्धदेशाः । पृथ्वीचन्द्रोदये स्कान्दे—' त्रिशङ्कोर्वर्जयेद्देशं सर्वं निषिद्धदेशादि । द्वादशयोजनम् । उत्तरेण महानद्या दक्षिणेन तु कीकटान् ॥ देशस्त्रैशङ्कवो नाम श्राद्धकर्मणि वर्जितः ॥ ' वायवीये—' प्रणष्टाश्रमधर्माश्च देशा वर्ज्याः प्रयत्नतः । ' यमः—' रूक्षं कुमिहतं क्लिन्नं संकीर्णानिष्टगन्धिकम् । देशं त्वनिष्टशब्दं च वर्जयेच्छ्राद्धकर्मणि ॥ ' तत्रैव शङ्खः—' गोगजाश्वादिजुष्टेषु कृत्रिमायां तथा भुवि । न कुर्याच्छ्राद्धमेतेषु पारक्यासु च भूमिषु ॥ ' यमः—' परकीयप्रदेशेषु पितॄणां निर्वपेत्तु यः । तद्भूमिस्वामिपितृभिः श्राद्धकर्म विहन्यते ॥ ' ब्राह्मभारतयोरपि—' परकीयगृहे यस्तु स्वान् पितॄन्स्तर्पयेद्यदि । तद्भूमिस्वामिनस्तस्य हरन्ति पितरो वलात् ॥ अग्रभागं ततस्तेभ्यो दद्यान्मूल्यं च जीवनम् ॥ ' श्राद्धार्हाणामग्रभागं श्राद्धं, तदनर्हाणां शूद्राणां तु मूल्यमिति केचित् । षोडशीपिण्डे अबान्धवानामपि पिण्डोक्तेः,

‘येऽवान्धवा वान्धवा वा’ इत्यादितर्पणवाधापत्तेश्च नामगोत्रपूर्वं श्राद्धनिषेधो नान्यत्रेति गौडाः । विमासुतस्य शूद्रापुत्रश्राद्धनिषेधो नान्यत्र । अग्रदानं चान्नत्यागात्पूर्वं कार्यमिति मैथिलाः । तन्न । अग्रभागस्य श्राद्धपरत्वे मानाभावात् अन्नदानेच निषेधाभावात् । त्यागात्पूर्वं करणेऽनङ्गेन व्यवधानापत्तेः । अङ्गत्वे च मानाभावात् । इदं च स्वाम्यनुज्ञाभावे । तदुक्तं तत्रैव ब्राह्मे-‘स्वत्तुलिप्तेषु गेहेषु स्वेष्वनुज्ञापितेषु च । श्राद्धमेतेषु दातव्यं वर्ज्यमेतेषु नोच्यते ॥ किरातेषु कलिङ्गेषु कौङ्कणेषु त्रसेष्वपि । सिन्धोरुत्तरकूलेषु नर्मदायाश्च दक्षिणे ॥ पूर्वेण करतोयाया न देयं श्राद्धमुच्यते ॥ ’ इदं काम्यविषयम् । अन्यथा तत्रत्यानां सर्वश्राद्धाकरणापत्तेः ॥ नर्मदादक्षिणेऽपवादः स्कान्दे-‘सहस्रस्य चोद्भवो यत्र यत्र गोदावरी नदी । पृथिव्यामपि कृत्स्नार्या स भदेशोऽतिपावनः ॥ ’ परकीयत्वापवादः आदित्यपुराणे-‘अटवी पर्वताः पुण्या नदीतीराणि यानि च । सर्वाण्यस्वामिकान्याहुर्नहि तेषु परिग्रहः ॥ वनानि गिरयो नद्यस्तीर्थान्यायतनानि च । देवखाताश्च गर्ताश्च न स्वाम्यं तेषु विद्यते ॥ ’ स्मृतिसारे-‘नैकवासा न च द्वीपे तान्तरिक्षे कदाचन । श्रुतिस्मृत्युदितं कर्म न कुर्यादशुचिः क्वचित् ॥ ’ दिवोदासीये-‘म्लेच्छदेशे तथा रात्रौ संध्यायां विप्रवर्जिते । न श्राद्धमाचरेद्विद्वान् चाकाशे कथंचन ॥ ’

अथ श्राद्धकालाः । ते च संक्रान्तियुगादिमहालयादयः प्रायेण पूर्वपरिच्छे-
 श्राद्धकालाः । दद्वये उक्ता एव । केचित्तूच्यन्ते । पृथ्वीचन्द्रोदये वृद्धपराशरः-‘श्राद्धं वृद्धावचन्द्रेभञ्ज्यायाग्रहणसंक्रमे । नवोदके नवान्ने च नवच्छन्ने तथा गृहे ॥ न चैक्ष्वेषु चेहन्ते पितरो हि मघास्वपि । पितरः स्पृहयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च ॥ ’ इति शातातपपाठः । नवोदके नवकूपवाप्यादाविति केचित् । वर्षोपक्रमे आर्द्राप्रवेशे इति गौडाः । नवान्नश्राद्धे विशेषो ज्योतिषे-‘ज्येष्ठाश्लेषागते सूर्ये मृगनेत्रा-
 निशात्मके । नवान्नभोजनश्राद्धं जन्मचन्द्रतिथौ न च ॥ आश्लेषाकृत्तिकाज्येष्ठामूलाजपदगेषु च । गुरुर्भौमदिने रिक्ते तिथौ नाग्राह्योदनम् ॥ ’ तत्रैव-‘वृश्चिके शुरुपक्षे तु नवान्नं शस्यते शुभैः । ’ अतः कृष्णपक्षे नेति गौडाः । मैथिलास्तु-‘अकृताग्रयणं चैव धान्यजातं नरोत्तमम् । ’ इति वराहोक्तेः प्रतिधान्यं श्राद्धमाहुः । तन्न । जातपदस्य श्राद्धयोग्यसमूहपरत्वात् । हेमाद्रौ जातूकर्ण्यः-‘ग्रहोपरामे च सुते च जाते पित्र्ये गयायामयनद्वये च । नित्यं च ग्रहे च तथैव पक्षे दत्तं भवेन्निकसहस्रतुल्यम् ॥ शङ्खं माहुरमावास्यां शीणचन्द्रां द्विजोत्तमाः । अष्टकासु भवेत्पत्रं तत्र दत्तं तथाऽक्षयम् ॥ ’ तत्रैव शङ्खः-‘यदा विष्टिर्व्यतीपातो भानुवारस्तथैव च । पञ्चकं नाम तत् प्रोक्तमयनाच्च चतुर्गुणम् ॥ ’ याज्ञवल्क्यः-‘अमावास्याष्टका दृदिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम् । द्रव्यं ब्राह्मणसंपत्तिर्विषुवत्सूर्यसंक्रमः ॥ व्यतीपातो गजव्या-

या ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः । श्राद्धं प्रति रुचिश्चैव श्राद्धकालाः प्रकीर्तिताः ॥ ' कृष्ण-
पक्षः सर्वोपि । 'शाकेनाप्यपरपक्षं नातिक्रमेत् मासि मासि वाऽशनम् ' इति श्रुतेः ।
' ऊर्ध्वं वा चतुर्थ्या यदहः संपद्यते ऋते चतुर्दशीम् ' इति कात्यायनोक्तेः, मासि-
मासि कार्यमपरपक्षस्यापराहः श्रेयान्, इत्यापस्तम्बोक्तेश्च वीप्सया सर्वं कृष्णपक्षेषु
नित्यम् । तेनोपसंहारान्महालयपरत्वं परास्तम् । अत्र प्रत्यहं, पञ्चम्यादि, यदहः-
संपत्तिर्वा इति त्रयः पक्षाः । यदैकदिने श्राद्धं तदा दार्शे पृथगेव । याज्ञवल्क्येनामा-
वास्यायाः पृथङ्निर्देशात् । एतेन ' कृष्णपक्षे यदहःसंपद्यते अमावास्यायां तु
विशेषेण ' इति निगमोक्तेर्गुणोऽपरपक्षश्राद्धस्यामावास्येति शूलपाणिमतमपास्तम् ।
' अशक्तौ दर्शेनापि मासिश्राद्धसिद्धिः ' इति नारायणवृत्तिः । निरग्निकानां कस्मि-
न्विदिने । आहिताग्नेस्तु दर्शे एव । ' न दर्शेन विना श्राद्धमाहिताग्नेर्द्विजम्भनः । ' इति
मनूक्तेः । सर्वकृष्णपक्षाशक्तौ मात्स्ये- ' अनेन विधिना श्राद्धं त्रिरब्दस्येह निर्व-
पेत् । कन्याकुम्भवृषस्थेऽर्के कृष्णपक्षे च सर्वदा ॥ ' कर्कोपि- ' आहिताग्नेः संवत्सरे
त्रिःश्राद्धनियमः ' इति । देवलः- ' अनेन विधिना श्राद्धं कुर्यात्संवत्सरं सकृत् ।
द्विश्वतुर्वा यथाश्राद्धं मासेमासे दिनेदिने ॥ ' कृष्णपक्षेष्वपि महालयस्य श्रेष्ठतम् ।
तद्योक्तं प्राक् । व्यतीपाते विशेषमाह हेमाद्रौ शङ्खः- ' फलं लक्षं समुत्पत्तौ भ्रमणे को-
टिरुच्यते । पतने शतकोट्यस्तु पाते वै दत्तमक्षयम् ॥ ' उपोतिःशास्त्रे- ' द्वाविंशति-
स्तथोत्पत्तौ भ्रमणे चैकविंशतिः । पतने दशनाड्यस्तु पाते तु सप्त नाडिकाः ॥ '
अन्यौ च द्वौ व्यतीपातौ प्रागुक्तौ । हेमाद्रौ मार्कण्डेयः- ' यदा च श्रोत्रियोऽभ्येति
गृहं वेदविदग्निचित् । तेनैकेनापि कर्तव्यं श्राद्धं च विप्रवत्स्वयम् ॥ ' इदं चापिण्डं
कार्यमिति हेमाद्रिः । एतज्जीवत्पितृकोपि कुर्यात् । ' उद्गाहे पुत्रजनने पित्र्येष्ट्यां
सौमिके मखे । तीर्थे ब्राह्मण आयाते पडेते जीवतः पितुः ॥ ' इति मैत्रायणीयपरि-
शिष्टोक्तेः । तिथिविशेषे फलविशेषो याज्ञवल्क्येनोक्तः- ' कन्यां कन्यावेदिनश्च पशून्वै
सत्सुतानपि । द्यूतं कृपिं च वाणिज्यं द्विशफैकशफांस्तथा ॥ ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान्
स्वर्णरौप्ये सकुप्यके । ज्ञातिश्रेष्ठ्यं सर्वकामानामोति श्राद्धदः सदा ॥ प्रतिपत्प्रभृ-
तिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ॥ ' एताः कृष्णपक्षस्था एव । महालये तु फलभूते-
ति पृथ्वीचन्द्रोदयः । पौर्णमास्यां हेमाद्रौ पितामहः- ' अमावास्याव्यतीपात-
पौर्णमास्यष्टकास्तु च । विद्वान् श्राद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥ ' एतन्माध्यादि-
परम् । ' ग्रीहिपाके च कर्तव्यं यवपाके च पार्थिव । पौर्णमासी तथा माघी
श्रावणी च नृपोत्तम । श्रौष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णत्रयोदशी । एतांस्तु
श्राद्धकालान्वै नित्यानाह भजापतिः ॥ ' इति विष्णुधर्मोक्तेः । विष्णुः-
' माघी श्रौष्ठपदूर्ध्वं कृष्णा त्रयोदशी ' इति । अत्र माघी पौर्णमासीति

कल्पतरुः । 'श्रावणपूर्वमपि मयायोगसंभवात्रयोदशीविशेषणम्' इति गौडाः । नक्ष-
त्रेष्वपि याज्ञवल्क्यः—'स्वर्गं ह्यपत्यमोजश्च शौर्यं क्षेत्रं चलं तथा । पुत्रान्द्रैष्टुयं च
सौभाग्यं समृद्धिं मुख्यतां शुभम् ॥ मृत्तचक्रतां वापि वाणिज्यमभृतीनपि । अरो-
गित्वं यशो वीतशोकतां परमां गतिम् ॥ धनं वेदान् भिषक्सिद्धिं कुप्यं गामप्यजावि-
कम् । अश्वानायुश्च विधिवद्यः श्राद्धं संप्रयच्छति ॥ कृत्तिकादिभरण्यन्तं स कामान्
प्राप्नुयादिमान् ॥ ' फलान्तराण्यपि महाभारतकौर्मादेशेयानि । माधवीये मरीचिः—
'कृत्तिकादिषु ऋक्षेषु श्राद्धे यत् फलमीरितम् । विष्कम्भादिषु योगेषु तदेव फलमि-
ष्यते ॥ ' बृहस्पतिः—'आरोग्यं चैव सौभाग्यं शत्रूणां च पराजयम् । सर्वान् कामान्
श्रियं विद्यां धनमायुर्यथाक्रमम् ॥ सूर्यादिदिवसेष्वेतच्छ्राद्धकृत्तुमते फलम् । ववा-
दिकरणेष्वेतच्छ्राद्धकृत्तुमते फलम् ॥ ' अन्यानि च पण्यवतिश्राद्धादीनि प्रागुक्तानि ।
मार्कण्डेयपुराणे—'श्राद्धार्हद्रव्यसंपत्तौ तथा दुःस्वप्नदर्शने । जन्मर्त्ते ग्रहपीडासु श्राद्धं
कुर्वीत चेच्छया ॥ '

अथ श्राद्धाधिकारिणः । चन्द्रिकायां सुमन्तुः—'मातुः पितुः प्रकुर्वीत संस्थित-
स्यौरसः सुतः । पैतृमेधिकसंस्कारं मन्त्रपूर्वकमादितः ॥ ' तत्रैव हेमा-
द्रौ शङ्खः—'पितुः पुत्रेण कर्तव्याः पिण्डदानोदकक्रियाः । पुत्राभावे
तु पत्नी स्यात्तदभावे तु सोदरः ॥ ' अत्र यद्यपि पुत्रपदं क्षेत्रजादि-
द्वादशविधपुत्रपरम् । ते च द्वादश पुत्रा याज्ञवल्क्येनोक्ताः—'औरसो धर्मपत्नी-
जस्तत्समः पुत्रिकासुतः । क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगौत्रेणेतरेण वा ॥ गृहे मच्छन्न उत्पन्नो
गृहजस्तु सुतः स्मृतः । कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतः स्मृतः ॥ अक्षतायां
क्षतायां वा जातः पौनर्भवस्तथा । दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥
क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात्स्वयंकृतः । दत्तान्मातुः स्वयं दत्तो गर्भे विन्नः
सहोदजः ॥ उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत्सुतः । पिण्डदोशहरथैषां पूर्वाभावे
परः परः ॥ ' इति तथापि 'दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः ।' इति हेमाद्रावादि-
त्यपुराणे कलावितरेषां पुत्रत्वनिषेधादौरसदत्तकपरमेव । यद्यपि 'पिण्डदोशहरथैषां
पूर्वाभावे परः परः ।' इति याज्ञवल्क्योक्तेरौरसाभावे दत्तकप्राप्तिः, तथाप्यौरसा-
भावे पौत्रः तदभावे प्रपौत्रः तदभावे दत्तकादयः इति ज्ञेयम् । 'पुत्रेण लोकान्
जयति सौत्रेणानन्त्यमश्नुते । अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रह्मस्यामीति विष्टपम् ॥ ' इति
जीमूतवाहनधृतवशिष्ठहारीतशङ्खलिखितोक्तेः । 'लोकानन्त्यं दिवः प्राप्तिं पुत्रपौत्रप्र-
पौत्रकैः ।' इति याज्ञवल्क्योक्तेश्च 'पुत्रः पौत्रश्च तत्पुत्रः पुत्रिकासुत एव च । पत्नी
भ्राता च तज्जश्च पिता माता स्नुषा तथा ॥ भगिनी भागिनेयश्च सपिण्डः सोदक-

स्तथा । असंनिधाने पूर्वेषामुत्तरे पिण्डदाः स्मृताः ॥ ’ इति । स्मृतिसंग्रहे प्रपौत्रानन्तरं पुत्रिकापुत्रोक्तेस्तत्समत्वाच्च दत्तकस्य । यद्यपि बृहस्पतिना—‘ पौत्रश्च पुत्रिकापुत्रः स्वर्गप्राप्तिकराद्युभौ । रिक्थे च पिण्डदाने च समानौ परिकीर्तितौ ॥ ’ इति पौत्रसाम्यमुक्तम् । याज्ञवल्क्येन च—‘ औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः । ’ इति औरससाम्यम्, तथापि ‘ लोके राजसमो मन्त्री ’ इत्यादौ किञ्चिद्व्युत्पन्ने समशब्दप्रयोगात् गौणमुख्ययोः साम्ययोगाच्च स्तुत्यर्थं तत् न तु समविकल्पः इति भ्रमितव्यम् । ‘ पुत्रः पौत्रः प्रपौत्री वा भ्राता वा भ्रातृसंततिः । सपिण्डसंततिर्वापि क्रियार्हा नृप जायते ॥ तेषामभावे सर्वेषां समानोदकसन्ततिः । मातृपक्षसपिण्डेन संबन्धो यो जलेन वा ॥ कुलद्वयेपि चोच्छिन्ने स्त्रीभिः कार्या क्रिया नृप । तत्संघातगतैर्वापि तद्विक्थात्कारयेन्नृपः ॥ ’ इति विष्णुपुराणाच्चेति । प्रपौत्रानन्तरं दत्तकादय इति पृथ्वीचन्द्रमदनरत्नकालादर्शादयः । मदनपारिजातेऽप्येवम् । वोपदेवरुद्रधरादयस्तु—‘ पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यो वै कारयेत्स्वधाम् । ’ इति सुमुन्तूक्तौ ‘ पितामहः पितुः पश्चात्पञ्चत्वं यदि गच्छति । पौत्रेणैकादशाहादि कर्तव्यं श्राद्धपोडशम् ॥ नैतत्पौत्रेण कर्तव्यं पुत्रवांश्चेत्पितामहः ॥ ’ इति । छन्दोगपरिशिष्टे च पुत्रशब्दस्य द्वादशविधसुतपरत्वात् ‘ पूर्वाभावे परः परः ’ इत्यस्यानन्यपरत्वाच्च दत्तकाद्यभावे पौत्रादीनामप्यधिकार इत्याहुः, तद्गौणमुख्ययोः साम्यायोगादत्तके सति पौत्रस्यांशहरत्वस्याप्यभावापत्तेः पुत्रपदस्यौरसमात्रपरत्वाच्चिन्त्यम् । अत एव निषेधादुपनीतपौत्रसत्त्वेऽप्यनुपनीतपुत्रस्यैवाधिकारः । ‘ औरसश्चानुपनीतोपि कुर्यात् ’ इत्याह पृथ्वीचन्द्रोदये सुमुन्तुः—‘ श्राद्धं कुर्यादवश्यं तु प्रमीतपितृको द्विजः । व्रतस्थो वात्रतस्थो वा एक एव भवेद्यदि ॥ ’ वृद्धमनुः—‘ कुर्यादनुपनीतोपि श्राद्धमेको हि यः सुतः । पितृयज्ञाहुतिं पाणौ जुहुयाद्ब्राह्मणस्य सः ॥ ’ एको मुख्य औरस इत्यर्थः । मनुः—‘ नद्यस्मिन् युज्यते कर्म किञ्चिदामौञ्जिवन्धनात् । नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादते ॥ ’ व्रत वेदः । सुमुन्तुरपि—‘ नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म यावन्मौञ्जी निरध्यते । मन्त्राननुपनीतोपि पठेदेवैक औरसः ॥ ’ अयं मन्त्रपाठस्त्रिर्पठितचूडस्यैव । ‘ अनुपेतोपि कुर्वीत मन्त्रवत् पितृमेधिकम् । यद्यसौ कृतचूडः स्याद्यदि स्याच्च त्रिवत्सरः ॥ ’ इति सुमुन्तूक्तेः । यत्तु व्याघ्रः—‘ कृतचूडस्तु कुर्वीत उदकं पिण्डमेव च । स्वपाकारं प्रयुञ्जीत वेदोच्चारं न कारयेत् ॥ ’ इति । यच्च स्मृतिसंग्रहे—‘ कृतचूडोऽनुपेतश्च पित्रोः श्राद्धं समाचरेत् । उदाहरेत्स्वर्षेणारं न तु वेदाक्षराण्यसौ ॥ ’ इति । तच्च मयमवर्षचूडाविषयमिति माधवमदनरत्नपृथ्वीचन्द्राः । त्रिपर्षध्वे मन्त्ररत्नस्य विकल्प इति चन्द्रिका वोपदेवश्च । दत्तकादिपरो निषेध इति वयम् । मदनरत्ने स्कान्दे—‘ यज्ञेषु मन्त्रवत्कर्म पत्नी कुर्याद्यथा नृप । तयोर्ध्वदैहिकं कर्म कुर्यात्सा धर्मसंस्कृता ॥ ’

अशक्तौ तु कात्यायनः—‘असंस्कृतेन पत्न्या च ह्यभिदानं समन्तकम् । कर्तव्यमितर-
त्सर्वं कारयेदन्यमेव हि ॥’ पुनश्च न जन्मतोऽधिकारी किंतु वर्षोत्तरमित्याह काला-
दर्शः—‘चौलादाद्याब्दिकादर्वाङ् न कुर्यात्पैतृमेधिकम् । पुत्रव्योत्पत्तिमात्रेण संस्कुर्या-
दणमोचनात् ॥ पितरं नाब्दिकाच्चौलात्पैतृमेधेन कर्मणा ॥’ एतच्चौरसस्यैव । दत्त-
कादीनां तूपनीतानामेवाधिकार इति कालादर्शः । पृथ्वीचन्द्रोदयेपि स्कान्दे—
‘पित्रोरनुपनीतोपि विदध्यादौरसः सुतः । और्ध्वदेहिकमन्ये तु संस्कृताः श्राद्धका-
रिणः ॥’ इति । अन्यत्रापि दर्शमहालयादावनुपनीतस्याधिकारोऽस्माभिः पूर्वमुक्तः ।
प्रपौत्राभावे दत्तकादय एकादश पुत्राः । तदभावे भर्तुः पत्नी तस्याश्च सः । ‘अ-
पुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता । पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं कुत्स्नमंशं लभेत
सा ॥’ इति वृद्धमनूक्तेः । ‘भार्यापिण्डं पतिर्दद्याद्भर्त्रे भार्या तथैव च । श्वश्रु-
देश्च स्नुषा चैव तदभावे सपिण्डकाः ॥’ इति । ‘पुत्राभावे तु पत्नी स्यात्पत्न्यभावे
तु सोदरः ।’ इति च हेमाद्रौ शङ्खोक्तेः । पृथ्वीचन्द्रस्तु—‘कानीनगूढसहजपुन-
र्भूतनयाश्च ये । पत्न्यभावे विकुर्युस्ते अप्रशस्ताः स्मृता हि ते ॥’ इति स्मृतिसं-
ग्रहात् पत्न्यभावे कानीनादय इत्याह । पत्युरपि सपत्नीपुत्रे सति नाधिकारः ।
‘पितृपत्न्यः सर्वा मातरः’ इति सुमन्तूक्तेः । ‘विदध्यादौरसः पुत्रो जनन्या और्ध्व-
देहिकम् । तदभावे सपत्नीजः क्षेत्रजाद्याः स्मृतास्तथा ॥ तेषामभावे तु पतिस्तदभावे
सपिण्डकाः ॥’ इति मदनरत्ने कात्यायनोक्तेश्च । ‘बह्वीनामेकपत्नीनामेव एव विधिः
स्मृतः । एका चेत् पुत्रिणी तासां सर्वासां पिण्डदस्तु सः ॥’ इति बृहस्पतिवच-
नाच्च ॥ अपराकेप्येवम् । तेन यच्छुद्धिविवेके उक्तं ‘सत्यपि सपत्नीपुत्रे पत्युरेवाधि-
कारः’ इति तन्निरस्तम् । यच्च तत्रैव कात्यायनः—‘न भार्यायाः पतिर्दद्या-
दपुत्राया अपि कश्चित् ।’ यच्च विष्णुपुराणम्—‘कुलद्वयेपि चोत्सन्ने स्त्रीभिः
कार्या क्रिया नृप ।’ इति, यच्च मार्कण्डेयपुराणम् ‘सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः स्वभ-
र्तृणाममन्तकम् ।’ इति । तदासुरादिविवाहोदाविषयम् । ‘धर्म्यैर्विवाहैरूढा या सा
पत्नी परिकीर्तिता । क्रयक्रीता तु या नारी न सा पत्न्यभिधीयते ॥ न सा दैवे
न सा पित्र्ये दासी तां मुनयो विदुः ॥’ इति माधवीये शातातपोक्तेः । यत्तु
शुद्धिरन्नाकरः शूलपाणिश्च—‘अपुत्रस्य च या पुत्री सापि पिण्डप्रदा भवेत् । तस्य
पिण्डान् दशैकं वा एकाहेनैव निक्षिपेत् ॥’ इति जावालोक्तेः ‘भर्तुर्धनहरा
पत्नी तां विना दुहिता स्मृता । अज्ञादज्ञात्संभवति पुत्रबहुहिता नृणाम् ॥’
इति बृहस्पतिना दुहितुर्धनहारितोक्तेश्च ‘पुत्राभावे कन्या तदभावे सपत्नीपुत्रः’

इत्याहुः । तत् पूर्वविरोधात् 'मातुर्दुहितरः शेषमृणं ताभ्य ऋतेऽन्वये ।' इति दुहितुर्मातृधनग्राहितेन पुत्रस्य तच्छ्राद्धानधिकारापत्तेश्चोपेक्ष्यम् । वर्चनं तु भ्रातृपुत्राद्यभावविषयम् । पत्न्यभावे अविभक्तस्य सोदरः पूर्वोक्तशङ्खवचनात् । विभक्तस्य तु दुहिता धनहारित्वात्, पूर्वोक्तजावाल्लवचनाच्च । तत्राप्यूढानूढसमवाये ऊढैव । 'दुहिता पुत्रवत्कुर्यान्मातापित्रोस्तु संस्कृता । आशौचमुदकं पिण्डमेकोद्दिष्टं सदा तयोः ॥' इति भरद्वाजोक्तेः । तदभावे दौहित्रः धनहारित्वात् । 'मातापित्रोरुपाध्यायाचार्ययोरौर्ध्वदेहिकम् । कुर्वन्मातामहस्यापि व्रती न भ्रश्यते व्रतात् ॥' इति चन्द्रिकायां वृद्धमनूक्तेः । 'यथा व्रतस्थोपि सुतः पितुः कुर्यात् क्रियां नृप । उदकाद्यां महाबाहो दौहित्रोपि तथार्हति ॥' इत्यपराकं भविष्योक्तेश्च । एतद्धनहारिण आवश्यकं नान्यस्येत्याह तत्रैव स्कान्दे—'श्राद्धं मातामहानां तु अवश्यं धनहारिणा । दौहित्रेणार्थनिष्कृत्यै कर्तव्यं पूर्वमुत्तरम् ॥' इति । तेन दौहित्रोऽत्र पुत्रीकृत इति देवयान्निकोक्तिः परास्ता । अत्र पत्नीदौहित्रसमवायेशहरत्वात् पत्येव कुर्यात् । दौहित्रभ्रातृपुत्रसत्त्वे विभक्तस्य दौहित्रः, अविभागे भ्रातृपुत्रः । भ्रातृतत्पुत्रसत्त्वे कनिष्ठश्चेत् भ्रातैव । ज्येष्ठश्चेत्तत्पुत्रः कुर्यादिति दाक्षिणात्यग्रन्याः । हारलतादौ तु—'भ्रातुर्भ्राता स्वयं चक्रे तद्भार्या चेन्न विद्यते । तस्य भ्रातृसुतश्चक्रे यस्य नास्ति सहोदरः ॥' इति ब्राह्मणोक्तेः । 'पत्नी कुर्यात्सुताभावे पत्न्यभावे सहोदरः ।' इति कौर्माच्च ज्येष्ठभ्रातैव कुर्यान्न तत्पुत्रः । यत्तु 'नानुजस्य तथाग्रजः' इति तत् कनिष्ठभ्रातृसत्त्वविषयम् । यच्च मनुः—'सर्वेपामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान् भवेत् । सर्वास्तांस्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत् ॥' इति । तत् सहोदराभावविषयमित्युक्तम् । एतेन पुत्रत्वातिदेशोऽयम् । अतस्तस्मिन् सति एकादश पुत्राः पतिनिधयो न कार्याः । स एव पिण्डदोशहरश्चेति । अत्रापि वाचस्पतिमनुटीकाकल्पतरुरन्नाकरादयः परास्ताः । 'द्वादशविषपुत्राभावे पत्नीदुहितरः' इति याज्ञवल्क्योक्तेश्च । तस्माद्वत्तकपुत्रप्रशंसेयमिति विज्ञानेश्वरः । अविभक्तविषयं वा । मदनरत्ने स्मृति-संग्रहे—'पुत्रः कुर्यात्पितुः श्राद्धं पत्नी च तदसंनिधौ । धनहार्थं दौहित्रस्ततो भ्राता च तत्सुतः ॥ भ्रात्रोः सहोदरो भ्राता कुर्यादाहादि तत्सुतः । ततस्त्वसोदरो भ्राता तदभावे च तत्सुतः ॥' इति । भ्रातृपुत्राभावे क्रमेण पितृमातृशुपास्वसृत्तपुत्रादयः धनहारित्वात् । भगिनीतत्सुतयोर्विशेषमाह मदनरत्ने कात्यायनः—'अनुजा अग्रजा वापि भ्रातुः कुर्यात् संस्क्रियाम् । ततः स्वसोदरास्त्वद्वत्क्रमेण तनयस्तयोः ॥' अपराकं कार्णानिनिः—'पुत्रः शिष्योऽयवा पत्नी पिता भ्राता शुपा

गुरुः । स्त्रीहारी धनहारी च कुर्यात्पिण्डोदकक्रियाम् ॥ ' मार्कण्डेयपुराणे—' पुत्रो
 भ्राता च तत्पुत्रः पत्नी माता तथा पिता । वित्ताभावेपि शिष्यश्च कुर्वीरन्नौर्ध्वदे-
 हिकम् ॥ ' तेन धनहारी एतद्भिन्न इति कालादर्शः । अत्र पाठक्रमो न विवक्षितः
 पूर्ववाक्येष्वय-ततः-शब्दादिभिः श्रौतक्रमोक्तेः 'अथ जिह्वाया अथ वक्षसः' इति-
 वत् । पृथ्वीचन्द्रोदये वृद्धमनुः—' स्नुपास्वस्त्रीयतत्पुत्रज्ञातिसंवन्धिवान्धवाः । पुत्रा-
 भावे तु कुर्वीरन्सपिण्डान्तं यथाविधि ॥ ' मार्कण्डेयपुराणे—' पुत्राद्युत्सन्नवन्धोश्च
 सखापि श्वशुरस्य च । जामाता स्नेहवत्कुर्यादखिलं पैतृमेधिकम् ॥ ' चन्द्रिकायां वृद्धशा-
 तातपः—' मातुलो भागिनेयश्च स्वस्त्रीयो मातुलस्य च । श्वशुरस्य गुरोश्चैव सख्युर्मातामह-
 स्य च ॥ एतेषां चैव भार्याणां स्वसुर्मातुः पितुस्तथा । श्राद्धमेषां तु कर्त-
 व्यमिति वेदविदो विदुः ॥ ' शुद्धिविवेके पृथ्वीचन्द्रोदये च ब्राह्मे—' दत्तानां
 चाप्यदत्तानां कन्यानां कुरुते पिता । चतुर्थेहनि तास्तेषां कुर्वीरन् सुसमाहिताः ॥ '
 दत्ता वाग्दत्ताः । ' मातामहानां दौहित्राः कुर्यन्त्यहनि चापरे । तेपि तेषां प्रकुर्वन्ति
 द्वितीयेऽहनि सर्वदा ॥ जामातुः श्वशुराश्चकुस्तेषां तेपि च संयताः । मित्राणां तद-
 पत्यानां श्रोत्रियाणां गुरोस्तथा ॥ भागिनेयस्तानां च सर्वेषां त्वपरेऽहनि । राजा-
 ऽसति सपिण्डे तु निरपत्ये पुरोहितः ॥ मन्त्री वा तदशौचं तु पुरा चीर्त्वा करोति
 सः ॥ ' अत्र द्वितीयाहादौ श्राद्धविधानमस्थिसंचयनपरम् । कालादर्शे—' दाहादि
 मन्त्रवत् पित्रोर्विदध्यादौरसः सुतः । तदभावे तु पौत्रश्च प्रपौत्रः पुत्रिकासुतः ॥
 दौहित्रो धनहारी च भ्राता तत्पुत्र एव च । पिता माता स्नुपा चैव स्वसा तत्पुत्र
 एव च ॥ सपिण्डः सोदको मातुः सपिण्डश्च सहोदकः । स्त्री च शिष्यात्विगाचार्या
 जामाता च सखापि वा ॥ उत्सन्नवन्धो रिक्थेन कारयेदवनीपतिः ॥ ' गौतमः—
 ' पुत्राभावे सपिण्डा मातृसपिण्डाः शिष्याश्च दद्याः । तदभावे ऋत्विगाचार्या ।
 यत्तु चन्द्रिकायां वृद्धशातातपः—' भीत्या श्राद्धं प्रकर्तव्यं सर्वेषां वर्णलिङ्गिनाम् । '
 इति तत् सवर्णविषयम् । ' ब्राह्मणस्त्वन्यवर्णानां न कुर्यात्कर्म किंचन । कामाहोभा-
 दयान्मोहात्कृत्वा तज्जातितां व्रजेत् ॥ ' इति ब्राह्मोक्तेः । ' न ब्राह्मणेन कर्तव्यं
 शूद्रस्याप्यौर्ध्वदेहिकम् । शूद्रेण वा ब्राह्मणस्य विना पारशवात्कचित् ॥ ' इति पार-
 श्वरोक्तेश्च । पारशव ऊढशूद्रापुत्रः । अत्रेदं तत्त्वम् । सर्वत्र पुत्रादेः पूर्वस्याभावे
 पत्न्यादेरधिकार उक्तः । तत्राभावोऽसन्निधिर्नाशश्चोच्यते । अतएव पूर्वत्र 'अस-
 न्निधाने पूर्वयाम्' इत्युक्तम् । तत्रासन्निधौ पत्न्यादेः सर्वाधिकारे प्राप्ते 'मोपिता-
 वसिते पुत्रः कालादपि चिरादपि । एकादशाद्याः क्रमशो ज्येष्ठस्य विधिवत्क्रियाः ॥ '

‘ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतम्’ इत्याद्यैर्देशान्तरेऽप्यवादात्पुत्रनाशे एव पत्न्यादेः सपिण्डनादा-
वधिकारः । असंनिधौ तु तत्पूर्वमेव नोर्ध्वम् । अतोऽनधिकारिणा भ्रात्रादिना कृत-
मप्यकृतमेवेति पुनरावर्तनीयम् । मासिकापकर्षोप्यावर्तनीयः । एकादशाहमासि-
कानि नावर्तन्ते । ‘तज्ज्यायसापि कर्तव्यं सपिण्डीकरणं पुनः ।’ इतिवदावृत्तिविधा-
नाभावादिति केचित् । तन्न । अस्य निर्मूलत्वात् । अतस्तदपि कनिष्ठकृतमावर्तते ।
वृद्धिश्रौतपिण्डपितृयज्ञार्थं तु कृतं नावर्तते । ‘नासपिण्ड्याऽग्निमान् पुत्रः पितृयज्ञं स-
माचरेत् । न पार्वणं नाभ्युदयं कुर्वन्न लभते फलम् ॥’ इति, ‘वृद्धश्रुत्तरनिषेधनात्’
इति, ‘भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा’ इत्यादिहारीतादिवचोभ्यः कनिष्ठादेरप्यधिका-
रात् । यथात्र ज्येष्ठकर्तृकत्वबाधः, तथा पुत्रकर्तृकत्वस्यापि बाधः । सपिण्डने तु बहु-
वक्तव्यं तन्निर्णये वक्ष्यामः । अधिकारविशेषेण क्रियाव्यवस्थोक्ता विष्णुपुराणे-
‘पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च तथा चैवोत्तराः क्रियाः । त्रिप्रकाराः क्रियाः ह्येतास्तासां
भेदान् शृणुष्व मे ॥ आद्याहाद्वादशाहाच्च मध्ये याः स्युः क्रिया नृप । ताः पूर्वा
मध्यमा मासि मासेकोदिष्टसंज्ञिताः ॥ प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु । क्रि-
यन्ते याः क्रियाः पुत्र प्रोच्यन्ते ता नृपोत्तराः ॥ पितृमातृसपिण्डैश्च समानसलिलै-
स्तथा । तत्संघातगतैश्चैव राज्ञा वा धनहारिणा ॥ पूर्वा मध्याश्च कर्तव्याः पुत्राद्यैरेव
चोत्तराः । दौहित्रैर्वा नरश्रेष्ठ कार्यास्तत्तनयैस्तथा ॥ मृताहनि तु कर्तव्याः स्त्रीणा-
मप्युत्तराः क्रियाः ॥’ दौहित्रतत्पुत्रयोर्धनहारिणोरिदम् । एवमन्यस्य धनहर्तुः
‘यथार्थहरः स पिण्डदायी’ इत्यापस्त्वम्वोक्तेः । ‘प्रेतस्य प्रेतकार्याणि अकृत्वा
धनहारकः ।’ वर्णानां यद्वये प्रोक्तं तद्व्रतं मप्यतश्चरेत् ॥’ इति पृथ्वीचन्द्रोदये
व्याघ्रपादोक्तेः । मदनरत्ने स्कान्देपि-‘मलमेतन्मनुष्याणां द्रविणं यत्प्रकीर्तितम् ।’
इत्युक्त्वा ‘ऋषिभिस्तस्य निर्दिष्टा निष्कृतिः पावनी परा । आदेहपतनात्तस्य
कुर्यात्पिण्डोदकक्रियाम् ॥’ इत्युक्तम् । क्रियानिवन्धे कात्यायनः-‘न च माता
न च पिता कुर्यात्पुत्रस्य पैतृकम् । नाग्रजश्च तथा भ्राता भ्रातृणां तु
कनीयसाम् ॥’ पृथ्वीचन्द्रोदये वौधायनः-‘पित्रा श्राद्धं न कर्तव्यं पुत्राणां
तु कयंचन । भ्रात्रा चैव न कर्तव्यं भ्रातृणां च कनीयसाम् ॥ यदि स्नेहेन
कुर्यात्तां सपिण्डीकरणं विना । गयायां तु विशेषेण ज्यायानपि समाचरेत् ॥’
अन्याभावे पित्रादिरपि कुर्यात् । ‘उत्सन्नशान्धवं प्रेतं पिता भ्रातायवाग्रजः ।
जननी चापि संस्कुर्यान्महदेनोऽन्यथा भवेत् ॥’ इति सुमन्वृक्तेः । ब्रह्मचारिणां

१-‘पुत्राभावे तु पत्नी स्यात्’ इत्यस्य, ‘पितु पुत्रेण कर्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया’ इति सामान्यशास्त्रस्य
सपिण्डने निषेधास्तेऽगतिश्चापत्तेः ॥

तु शुद्धिविवेके पृथ्वीचन्द्रोदये च ब्राह्मे- 'असमाप्तव्रतस्यापि कर्तव्यं ब्रह्मचारिणः । श्राद्धं तु मातापित्रभिर्नतु तेषां करोति सः ॥' श्राद्धं मासिकाब्दिकादि सर्वं कार्यमित्यर्थः । नत्विति निषेधोऽन्यसत्त्वे । यत्तु छन्दोगपरिशिष्टे- 'न त्यजेत्सूतके कर्म ब्रह्मचारी स्वयं क्वचित् । न दीक्षणात्परं यज्ञे न कृच्छ्रादि तपश्चरन् ॥ पितर्यपि मृते नैषां दोषो भवति कर्हिचित् । आशौचं कर्मणोऽन्ते स्यात् ज्यहं वा ब्रह्मचारिणाम् ॥' यच्च याज्ञवल्क्यः- 'न ब्रह्मचारिणः कुर्युरुदकं पतितस्त्वया ॥' इति तदप्यन्यसत्त्वे । अन्याभावे तु ब्रह्मचारिणापि कार्यं पूर्वोक्तवृद्धमनुवचनात् । 'आचार्यपित्रुपाध्यायान्निर्हत्यापि व्रती व्रती । संकरान्नं च नाश्रीयान्नं च तैः सह संवसेत् ॥' इति तेनैवोक्तेः । 'ब्रह्मचारिणः शवकर्मिणो व्रतान्निवृत्तिरन्यत्र मातापित्रोः' इति वशिष्ठोक्तेः । अत्राशौचमेकाहं वक्ष्यामः । प्रागुपनयनान्मृतस्य तु पञ्चवर्षोत्तरं सपिण्डीकरणवर्ज्यं षोडशश्राद्धादि सर्वं कार्यमित्युक्तं देवजानीये । 'असंस्कृतानां भूमौ पिण्डं दद्यात्संस्कृतानां कुशेषु' इति प्रचेतोवचनाच्च । एतच्चाग्रे वक्ष्यामः । अविभक्तानां विशेषमाह पृथ्वीचन्द्रोदये मरीचिः । 'बहवः सूर्यदा पुत्राः पितुरेकत्र वासिनः । सर्वेषां तु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतम् ॥ द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत् ॥' ज्येष्ठस्य कर्तृत्वेऽपि सर्वे फलभागिन इत्यर्थः । तेन ये ब्रह्मचर्यपराधवर्जनादयः फलसंस्कारास्ते सर्वेषां भवन्तीति सिद्धम् । संसृष्टिनामप्येवम् तुल्यत्वात् । विभक्तानां विशेषमाहोशनाः- 'नवश्राद्धं सपिण्डत्वं श्राद्धान्यपि च षोडश । एकेनैव तु कार्याणि संविभक्तयनेष्वपि ॥' लघुहारीतः- 'सपिण्डीकरणान्तानि यानि श्राद्धानि षोडश । पृथङ्नैव सुताः कुर्युः पृथग्द्रव्या अपि क्वचित् ॥ ऊर्ध्वं सपिण्डीकरणात्सर्वे कुर्युः पृथक्पृथक् ॥' मदनरत्ने- 'विभक्तास्तु पृथक्कुर्युः प्रतिसंवत्सरादिकम् । एकेनैवाविभक्तेषु कृते सर्वैस्तु तत्कृतम् ॥' एतेनाब्दिकादिष्वविभक्तानामनियम इति वदन् शूलपाणिः परास्तः । दत्तकस्तु जनकस्य पुत्राद्यभावे दद्यान्न तत्सत्त्वे । 'गोत्ररिक्थे जनयितुर्न भजेदन्निमः सुतः । गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वयाः ॥' इति मनूक्तेः । इदं जनकस्य पुत्रसत्त्वविषयम् । एतच्च प्रवरमञ्जर्यां कात्यायनलौगाक्षिभ्यां स्पष्टमुक्तम् । अथ ये दत्तक्रीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्राः परपरिग्रहेणानार्पेया जातास्ते व्यामुष्यायणा भवन्ति । यथा 'शौङ्गशैशिरीणां यानि चान्यान्येवं समुत्पत्तीनि कुलानि भवन्ति' इत्यादिना द्वयोः पित्रोः प्रवरानुवक्तोक्तम् । 'अथ यद्येषां स्वासु भार्यास्वपत्यं न स्याद्वर्यं हरेयुः पिण्डं चैभ्यस्त्रिपुरुषं दद्युर्यद्युभयोर्न स्यादुभाभ्यामेव दद्युरेकस्मिन् श्राद्धे पृथगुद्दिश्यैकपिण्डे द्वावनुकीर्तयेत्परिगृहीतारं चोत्पादयितारं चावृतीयात् पुरुषाद्'

इति । हेमाद्रौ कार्णाजिनिः—‘यावन्तः पितृवर्ज्याः स्युस्तायद्भिर्दत्तकादयः ।
मेतानां योजनं कुर्युः स्वकीयैः पितृभिः सह ॥ द्वाभ्यां सहाय तत्पुत्राः पौत्रास्त्वे-
केन तत्समम् । चतुर्थपुरुषछेदस्तस्मादेष्टा त्रिपूरुषी ॥ साधारणेषु कालेषु वि-
शेषो नास्ति वर्गिणाम् । मृताहे लेकमुद्दिश्य कुर्युः श्राद्धं यथाविधि ॥’ इति ।
अस्यार्थमाह हेमाद्रिः—दत्तकादयः जनकपालकयोः कुले मेतानां स्ववर्गीयैः सपि-
ण्डनं कुर्युः । दत्तकानां पुत्रास्तु पितुर्दत्तकस्य पितृभ्यां जनकपालकाभ्यां स्वपिताम-
हाभ्यां सपिण्डनं कुर्युः । तेषां पौत्राः स्वपितरं दत्तकेन पितामहेन तज्जनकेन च
सपिण्डयेयुः । चतुर्थोपि तत्कुलस्थ एव । तेषां प्रपौत्रस्तु दत्तकस्य प्रपितामहस्य
पालककुलस्थं चतुर्थं योजयेन्नवा । छन्द इच्छा । दर्शमहालयादौ तु द्वयोः पित्रोः
पितामहयोः प्रपितामहयोर्वा श्राद्धं देयम् । तत्र द्वयोः पित्राद्योः पृथक्पिण्डदानं
द्वयोरुद्देशेनैको वेति । अत्र केचित्—आवयोरयमिति परिभाष्य यो दत्तस्तस्येदं
द्वयोः पित्रोः श्राद्धम् । यस्त्वपरिभाष्य दत्तः स गृहीतुरेव सपालकायैव दद्या-
दित्याहुः । अत्र मूलं त एव प्रष्टव्याः । वस्तुतस्तु जनकस्य पुत्रपद्व्याद्यभावे
दत्तको द्वयोर्दद्यादन्यथा पालकायैव मांशुक्तकात्यायनवचनात् । मानवीयमप्येतद्वि-
षयमेव । गोत्रं तु श्राद्धे पालकस्यैव विवाहादौ तूभयोरित्यादि मत्कृतप्रवरदर्पणे श्ले-
षम् । यस्तु मूल्यक्रीतायां परभार्यायां दास्यां चोत्पन्नः स वीजिन एव दद्यात् ।
मूल्यं विना स्वयमुपनतायां तु क्षेत्रिण एव । तदुक्तं पृथ्वीचन्द्रोदये कौर्मे—‘अनि-
योगात्सुतो यस्तु शुल्कतो जायते त्विह । प्रदद्याद्धीजिने पिण्डं क्षेत्रिणे तु ततो-
न्यथा ॥’ इति । क्षेत्रजादेर्विशेषस्तु कलौ तदभावान्नोच्यत इति दिक् ॥

जारजानां विशेषमाहापराके नारदः—‘जायन्ते लनिपुक्तायामेकेन बहु-
भिस्तथा । अरिक्थभाजस्ते सर्वे वीजिनामेव ते सुताः ॥ दद्युस्ते
वीजिने पिण्डं माता चेच्छुल्कतो हता । अशुल्कोपहृतायां तु पिण्डदा
बोदुरेव ते ॥’ धर्मार्थं श्राद्धाकरणे फलमाह चन्द्रिकायां शातातपः—
‘भीत्या श्राद्धं तु कर्तव्यं सर्वेषां वर्णलिङ्गिणाम् । एवं कुर्वन्नरः सम्यङ्महतीं श्रिय-
माप्नुयात् ॥’ गयायामपि तत्रैव ब्रह्मवैवर्ते—‘आत्मनो वायवान्योपि गयाशीर्षे
यदा तदा । यन्नाम्ना पातयेत् पिण्डं तन्नयेद्ब्रह्म शाश्वतम् ॥’ एतच्च यदा फलभू-
मार्थिना द्विस्त्रिर्वा क्रियते तदा प्रेतशिलाश्राद्धवर्ज्यं कुर्यात् । तस्य प्रेतत्वविमोक्षार्थ-

१—आवयोरयमिति भाषासकेतेन गृहीतस्य तदहितस्यापि द्यामुप्यायणत्वसिद्धिविषये । २—‘कात्यायनवाक्ये-
ऽपत्यपदमधिकार्युपलक्षणं श्लेयम् । पौत्रादिसत्त्वे रिक्थग्रहणासम्भवात् । अत्र यद्यप्याहत्यजनकैर्ध्वदेहेन वापि
नोपलभ्यते तथापि रिक्थादानमेव तदधिकारलम्भकमिति टीकाकृदाशयः ।

त्वात् तस्य च जातत्वादिति केचित् । वस्तुतस्तु संन्यासिश्चाद्धवदत्रापि सर्वं कार्यम् । साक्षाधिकारादिति युक्तं प्रतीमः । संन्यस्तपित्रादिस्तु पितुः पित्रादिभ्यः सर्वश्राद्धेषु दद्यादित्युक्तं प्राक् । वक्ष्यते च जीवत्पितृकश्राद्धे । अत्र स्त्रीशूद्राणां श्राद्धं मन्त्रवर्ज्यं तूष्णीं भवति । 'स्त्रीणाममन्त्रकं श्राद्धं तथा शूद्रास्तु तस्य च । प्राग्द्विजाश्च व्रतादेशात्ते

च कुर्युस्तथैव तत् ॥' इति हेमाद्रौ मरीचित्रचनात्सिद्धम् । 'अयमेव

स्त्रीशूद्रयोर्वि-
चारः ।

विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः । अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो

मन्त्रेण गृह्यते ॥' इति ब्राह्मोक्तेश्च । गृह्यते संवद्ध्यते । अस्य श्राद्ध-

प्रकरणे पाठेऽपि परिभाषालान्न प्रकरणेन संकोचो युक्तः । तेन शूद्रस्य स्नानदाना-

दावपि विप्रेण मन्त्रपाठः कार्यः । अमन्त्रस्येति विशेषणात् स्त्रिया अपीति शूल-

पाणिः । यत्तु तेनोक्तं 'मन्त्रजन्यनियमादृष्टसिद्धिस्तु नमस्कारेण अनुमतोऽस्य नम-

स्कारो मन्त्रः' इति गौतमोक्तेरिति । तन्न । दृष्टद्वारैव हि तत्प्राप्तिर्न स्वातन्त्र्येण ।

अन्यथा नखविप्लूतेष्ववघातजन्यादृष्टार्थं सोऽपि क्रियेतेति यत्किंचिदेतत् । तेन 'पितृणां

नामगोत्रतः' इत्यादौ यत्र द्विजानामपि नाममन्त्र उक्तः तत्र प्रतिप्रसवमात्रार्थं युक्तम्

न तिलावपनादावपि । अत्र केचित् । वैदिकमन्त्रो विप्रस्य, पौराणस्तु शूद्रैः पठनीयः ।

'न हि वेदेष्वधिकारः कचिच्छूद्रस्य विद्यते । पुराणेष्वधिकारो मे दर्शितो ब्राह्म-

णैरिह ॥' इति तत्रैव पाञ्चोक्तेरित्याहुः । गौडा अप्येवम् । तन्न । 'नाध्येतव्यमिदं

शास्त्रं वृषलस्य तु संनिधौ ।' इति कौर्मि पुराणनिषेधेन वेदस्य दूरापास्तत्वात् ।

'अध्येतव्यं ब्राह्मणेन वैश्येन क्षत्रियेण च । श्रोतव्यमेव शूद्रेण नाध्येतव्यं कदा-

चन ॥ श्रौतं स्मार्तं च वै धर्मं प्रोक्तमस्मिन्नृपोत्तम । तस्माच्छूद्रैर्विना विप्र

न श्रोतव्यं कदाचन ॥' इति तत्रैव पुराणाधिकारे भविष्योक्तेश्च । एतेन 'ना-

ध्येतव्यम्' इति निषेधो मन्त्रेतरपुराणपरः इति श्रीदत्तादिमतमपास्तम् । तेन

पौराणमन्त्राणां पाठो न वैदिकान्तमिति सिद्धम् । द्विजस्त्रियस्तु सं-

द्विजस्त्रीणां
विशेषः ।

कल्पमात्रं स्वयं कुला वैदिकमन्त्रयुक्तं सर्वं ब्राह्मणद्वारा कारयेयुरिति

प्रयोगपारिजातः । अतएव स्त्रीणामित्युक्तविवाहस्त्रीपरमिति हेमाद्रि-

राह । 'अनुपनीतस्तु वैदिकमन्त्रयुक्तं सर्वं स्वयमेव कुर्यात्' इत्युक्तं प्राक् । यत्तु

'प्राक्द्विजास्तु व्रतादेशात्' इति तदशक्तविषयमचूडविषयं वा इति दिक् । शूद्रस्य

तु सदामश्राद्धमेव । 'सदा चैव तु शूद्राणामामश्राद्धं विधीयते ।' इति सुमन्त्रोक्तेः ॥

पृथ्वीचन्द्रोदये मात्स्येपि—'एवं शूद्रोऽपि सामान्यं वृद्धिश्राद्धं च सर्वदा । नमस्का-

१-अत्र द्विजस्त्रीणां सकल्पमात्रं स्वयं कृत्वा वैदिकमन्त्रयुक्तं सर्वं कर्म ब्राह्मणद्वारा कार्यमित्युपदेशश्चिन्त्यः । प्राक्तेषु गागीमैत्रेयीप्रभृतीनां स्वस्वशाखाभारगत्वेनोक्तत्वात्सकलसूत्रेषु यजमानप्रकृत्यास्तत्तन्मन्त्रपाठविधानाच्च ।

रेण यन्त्रेण कुर्यादामान्नवत्सदा ॥' तत्रैव वृद्धपराशरः—'आमानेन तु शूद्रस्य तूर्णीं तु द्विजपूजनम् । कृत्वा श्राद्धं तु निर्वाप्य सजातीनाशयेदय ॥' स एव—'आमं शूद्रस्य पक्वान्नं पक्वमुच्छिष्टमुच्यते ।' हेमाद्रौ भविष्ये—'धर्मेऽसवस्तु धर्मज्ञा यदि शूद्राः प्रकुर्वते । अग्नौकरणमन्त्रश्च नमस्कारो विधीयते ॥ आवाहनादि कर्तव्यं यथा शूद्रेण तच्छृणु । देवानां देवनाम्ना तु पितॄणां नामगोत्रतः ॥ पिण्डादीन्निर्वपेद्दीर नामतो गोत्रतस्तथा ॥' शूद्राणां गोत्राभावेऽपि काश्यपं गोत्रं ज्ञेयम् । 'तस्मादाहुः सर्वाः प्रजाः काश्यप्यः' इति श्रुतेः, 'गोत्रनाशे तु काश्यपः' इति व्याघ्रपादोक्ते-
थेति हेमाद्रिः । एवमन्यत्र गोत्राज्ञाने तर्पणादिषु च ज्ञेयम् । तत्रैव भविष्ये—'शूद्रस्तु गृहपाकेन न पिण्डान्निर्वपेत्तथा । सक्तु मूलं फलं तस्य पायसं वा भवेत्स्मृतम् ॥' गौत-
मः—'अनुमतोऽस्य नमस्कारो मन्त्रः' इति । 'देवताभ्यः पितॄभ्यश्च' इत्ययं नमस्का-
रमन्त्र इति केचित् । विज्ञानेश्वरोप्येवमाह । हेमाद्रिस्तु—'शूद्रोऽप्यमन्त्रवत्कुर्यादनेन विधिना बुधः ।' इति मात्स्ये मन्त्रनिषेधान्नाममन्त्रेणेत्याह । पृथ्वीचन्द्रोदये स्कान्दे—
'राजकार्ये नियुक्तस्य बन्धनिग्रहवर्तिनः । व्यसनेषु च सर्वेषु श्राद्धं विमेण कारयेत् ॥'
यत्तु भारते राजधर्मेषु—'यवनाः किराता गान्धाराश्चीनाः शबरवर्चराः । शकास्तु-
पाराः कङ्काश्च पडवाश्चान्ध्रमद्रकाः ॥' इत्युक्त्वा 'ब्रह्मक्षत्रप्रसूताश्च वैश्याः शूद्राश्च
मानवाः । कथं धर्माश्चरिष्यन्ति सर्वे विषयवासिनः ॥' इति चोक्त्वा 'वेदधर्मक्रि-
याश्चैव तेषां धर्मो विधीयते । पितृयज्ञास्तथा कूपाः मयाश्च शयनानि च ॥ दानानि
च यथाकालं द्विजेभ्यो विस्तृजेत्सदा ॥' तथा 'दक्षिणाः सर्वयज्ञानां दातव्या भू-
तिमिच्छता । पाकयज्ञा महार्हाश्च कर्तव्याः सर्वदस्युभिः ॥' इति म्लेच्छादीनां श्राद्ध-
विधानं ॥ तदपि सजातीयभोजनद्रव्यदानादिपरं न तु श्राद्धपरमिति ॥

इति श्रीनारायणभट्टसूरिसुनुरामकृष्णभट्टात्मजकमलाकरभट्टकृते
निर्णयसिन्धौ श्राद्धाधिकारिनिर्णयः ॥

अथ पितरः । हेमाद्रौ मात्स्यदेवलयौ—'नामगोत्रं पितॄणां तु प्रापकं हव्यक-
व्ययोः । अग्निष्वात्तादयस्तेषामधिपत्ये व्यवस्थिताः ॥ नाममन्त्रास्त-

श्राद्धे पितरः ।

द्रादेशा भवान्तरगतानपि । प्राणिनः प्रीणयन्त्येव तदाहारस्वभाग-
तान् ॥ देवो यदि पिता जातः शुभकर्मानुयोगतः । तस्यान्नममृतं भूत्वा देवलेष्यनु-
गच्छति ॥ गान्धर्वे भोगरूपेण पशुले च तृणं भवेत् । श्राद्धान्नं वायुरूपेण नागलेष्यु-
पतिष्ठति ॥ पानं भवति यक्षले राक्षसले तथामिषम् । दनुजले तथा मद्यं मेतले रुधि-
रोदकम् ॥ मनुष्यलेऽन्नपानादि नानाभोगकरं भवेत् ॥' अत्र पितादिशब्दैर्जनकादी-
नामेव देवतात्वमुच्यते न वस्वादीनाम् । 'असावेवत्त इति यजमानस्य पित्रे' इति

शतपथधृतेः । 'यस्य पिता भेतः स्यात्स पित्रे पिण्डं निधाय' इति विष्ण्वादिस्मृतेश्च । यत्तु मनुदेवलयै—'वसवः पितरो ज्ञेया रुद्रा ज्ञेयाः पितामहाः । प्रपितामहास्तथादित्याः श्रुतिरेषा सनातनी ॥' यच्च याज्ञवल्क्यः—'वसुरुद्रादितिमुताः पितरः श्राद्धदेवताः ।' इति तदभेदज्ञानार्थम् । यानि तु हेमाद्रौ नन्दिपुराणे—'विष्णुः पितास्य जगतो दिव्यो यज्ञः स एव च । ब्रह्मा पितामहो ज्ञेयो ह्यहं च प्रपितामहः ॥' इति । यच्च भविष्ये—'अनिरुद्धः स्वयं ज्ञेयः प्रद्युम्नश्च पिता स्मृतः । संकर्षणस्तज्जनको वासुदेवस्तु तत्पिता ॥' स्वयं कर्ता । यत्तु तत्रैव—'प्रथमो वरुणो ज्ञेयः प्राजापत्यस्तथापरः । तृतीयोऽग्निः स्मृतः पिण्डो ह्येष पिण्डविधिः स्मृतः ॥' यच्च मनुः—'सोमपा नाम विमाणां क्षत्रियाणां हविर्भुजः । वैश्यानामाज्यपा नाम शूद्राणां तु सुकालिनः ॥' यच्चादित्यपुराणे—'मासाश्च पितरो ज्ञेया ऋतवश्च पितामहाः । संवत्सरः प्रजानां च सुष्ठेकः प्रपितामहः ॥' यच्च नन्दिपुराणे—'अग्निष्वात्ता ब्राह्मणानां पितरः परिकीर्तिताः । राज्ञां बर्हिषदो नाम विशां काव्याः प्रकीर्तिताः ॥ सुकालिनस्तु शूद्राणां व्यामा म्लेच्छान्त्यजातिषु ॥' अत्रावाहनादिषु पित्रादयः समुच्येन विकल्पेन वा यथाचारं तत्तद्देवतारूपेण वाच्याः इति हेमाद्यादयः । हेमाद्रौ ब्राह्मे—'पार्वणं कुरुते यस्तु केवलं पितृहेतुकम् । मातामहं न कुरुते पितृहा स प्रजायते ॥' धौम्यः—'पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवम् । अविशेषेण कर्तव्यं विशेषान्नरकं व्रजेत् ॥' अस्यापवादमाह कात्यायनः—'कर्षूसमन्वितं सुक्ता तथायं श्राद्धपोडशम् । मत्स्याब्दिकं तु शेषेषु पिण्डाः स्युः पठिति स्थितिः ॥' कर्षूसमन्वितं सपिण्डीकरणम् । दर्शदौ सपत्नीकानामेव देवतालम् । 'स्वेन भर्त्रा समं श्राद्धं माता शुक्ले सुधासमम् । पितामही च स्वेनैव तथैव प्रपितामही ॥' इति तत्रैवोक्तेः । चन्द्रिकायां चतुर्विंशतिमते—'क्षयाहं वर्जयित्वैकं स्त्रीणां नास्ति पृथक् क्रिया । केचिदिच्छन्ति नारीणां पृथक् श्राद्धं महर्षयः ॥ अन्वष्टकासु वृद्धौ च गयायां च क्षयेऽहनि । अत्र मातुः पृथक् श्राद्धमन्यत्र पतिना सह ॥' इति कात्यायनोक्तेश्च । अस्य निर्मूलतां वदन्तो गौडास्त्वज्ञा एव । 'अत्र भाग इत्यध्याहारः । अन्यथा सपतिकायै मात्रे इति प्रयोगापत्तेः । अत्र मातृशब्दो जनन्यामेव मुख्यः । तेन सापन्नमातृभ्यो न दद्यात् । एवं पितामहादिशब्दैः पितृजनन्यादय एवोच्यन्ते इति तत्सपत्नीभ्यो न देयम्' इति हेमाद्रिः । 'कारुण्येन तु महालयादौ देयम्' इति स एव ॥

अथ विम्बेदेवाः । हेमाद्रौ शङ्खबृहस्पती—'इष्टिश्राद्धे ऋतुदत्तौ सत्यौ नान्दी-
विम्बेदेवनिर्णयः । मुखे वसु । नैमित्तिके कामकालौ काम्ये च धूरिलोचनौ ॥ पुरुर-
वार्द्रवौ चैव पार्वणे समुदाहृतौ ॥' तत्रैव 'उत्पत्तिं नाम चैतेषां न विदुर्ये द्विजा-

तयः । अयमुच्चारणीयस्तैः श्लोकः श्रद्धासमन्वितैः ॥ आगच्छन्तु महाभागा विश्वे-
देवा महाबलाः । ये अत्र विहिताः श्राद्धे सावधाना भवन्तु ते ॥ ’ इति । ‘ इष्टि-
श्राद्धं प्रति रुचिः इत्युक्तम् ’ इति कल्पतरुः । आधानादिकर्माङ्गमित्यन्ये । नैमित्ति-
कमेकोदिष्टम् । ‘ एकोदिष्टं तु यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते । ’ इति भविष्योक्तेः । एत-
द्यद्यपि ‘ एकोदिष्टं देवहीनम् ’ इति तत्र विश्वेदेवनिपेधस्तथापि नवश्राद्धे द्वादश-
मासिके च कामकालौ ज्ञेयौ । ‘ नवश्राद्धं दशाहानि नवमिश्रं तु षडृतून् । अतः
परं पुराणं वै त्रिविधं श्राद्धमुच्यते ॥ यस्मिन्नेव पुराणे वा विश्वेदेवा न लेभिरे ।
आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं वृषलं मन्त्रवर्जितम् ॥ ’ इति बहुचपरिशिष्टात् । एतच्च बहुचा-
नामेव तेषामेवोक्तेः । अन्येषां तु ‘ नात्र विश्वेदेवाः ’ इति कात्यायनोक्तेस्तन्निपेध
एवेति पृथ्वीचन्द्रोदयः । अन्ये तु नैमित्तिकं सपिण्डीकरणमाहुः । भविष्ये यद्यप्ये-
कोदिष्टं तच्छब्देनोक्तं, तथापि ‘ तदप्यदैवं कर्तव्यमयुग्मान्भोजयेद्विजान् । ’ इति
तत्रैव विश्वेदेवनिपेधात् । यद्यपि सपिण्डीकरणेऽशत एकोदिष्टत्वं तथापि ‘ सपिण्डी-
करणश्राद्धं देवपूर्वं नियोजयेत् । ’ इति वचनात्तत्परत्वं । हेमाद्रावादित्यपुराणे—‘ विश्वे-
देवौ क्रतुदक्षौ सर्वास्त्रिष्टिषु कीर्तितौ । नित्ये नान्दीमुखे श्राद्धे वसुसत्यौ च
पैतृके ॥ नवान्नलम्भने देवौ कामकालौ सदैव हि । अपि कन्यागते सूर्ये काम्ये च
धूरिलोचनौ ॥ पुरुर्वार्द्रवौ चैव विश्वेदेवौ तु पार्वणे ॥ ’ कचिद्विश्वेदेवापवादमाह
हेमाद्रौ शातातपः—‘ नित्यं श्राद्धमदैवं स्यादेकोदिष्टं तथैव च । मातुः श्राद्धं च
युग्मैः स्याददैवं प्राङ्मुखैः पृथक् ॥ योजयेद्देवपूर्वाणि श्राद्धान्यन्यानि यत्नतः ॥ ’
नान्दीश्राद्धे भिन्नप्रयोगपक्षे मातुः श्राद्धमदैवतमिति हेमाद्रिः ।

अथ विप्राः ॥ ते चोत्तममध्यमाधमभेदेन त्रिविधाः । तत्राद्याः । अत्र मदीयाः
श्राद्धे उत्तमा विप्राः । श्लोकाः । ‘ त्रिणाचिकेतस्त्रिमधुश्च बहुचोऽप्यथर्वणो याजुषसामगौ
च । षडङ्गविच्च त्रिमुपर्णवेत्ताऽप्यथर्वशीर्णोऽध्ययने रतश्च ॥ शतायुवेदार्थविदौ
प्रवक्ता स्याद्ब्रह्मचारी च तथामिचिच्च । सीदद्भृत्तिः सत्यवाक्पूरुषैः स्वैर्माता-
पित्रोः पञ्चभिः ख्यातवंशः ॥ पत्नीयुक्तो ज्येष्ठसामा पुराणवेत्ता पुत्री चेति-
हासेष्वभिज्ञः । योगी भिक्षुः सामगो ब्रह्मवेत्ता पञ्चाग्निश्च श्रोत्रियस्तत्सुतो
वा ॥ शंभुध्यायी श्रीशपादाब्जसेवी पान्थश्चैते तूत्तमाः संमदिष्टाः । भिक्षुर्योगी
पान्थ एते त्वलभ्या भाग्याल्लब्धाश्चेत्तदा भोजनीयाः ॥ श्राद्धे विमेषूपविष्टेषु
पश्चात्संप्राप्ताश्चेद्विप्रमुख्यास्तु भोज्याः ॥ ’ अत्रमूलं हेमाद्रौ ज्ञेयम् । तत्रैव नारदः—

१ नित्ये आवश्यकं इति टीकाकृतम् । नवान्नशब्दस्य नैमित्तिकमात्रोपलक्षणतया राष्ट्रपरागादेरपि ग्रहणं
हेमाद्रिसमतम् ॥

‘यो वै यतीननादृत्य भोजयेदितरान् द्विजान् । विजानन्वसतो ग्रामे कव्यं तथाति राक्षसान् ॥’ दीपकलिकायां दक्षः—‘विना मांसेन मधुना विना दक्षिण्याशिषा । परिपूर्णं भवेच्छाद्धं यतिषु आद्धभोजिषु ॥’ एतच्च ज्ञानिविषयम् । ‘त्रिणाचिकेत- स्त्रिमुपणो यजुर्वेदैकदेशौ तद्वृत्तेन तदध्यायिनौ च यस्य सप्त पूर्वे सोमपाः स त्रिमुपणः’ इति वोपदेवः । सत्रिमधुर्ज्वेदैकदेशस्तदध्यायी । केचिन्नाचिकेतं चयनं त्रिः कृतवानित्यर्थमाहुस्तद्धेमाद्रिविरुद्धम् । हेमाद्रौ गौतमः—‘युवभ्यो दानं प्रथमं पितृवयसः’ इत्येके । मात्स्ये मनुः—‘यश्च व्याकुरुते वाचं यश्च मीमांसतेऽध्वरम् ॥ सामस्वरवि- धिज्ञश्च पङ्क्तिपावनपावनः ॥’ कौर्मै—‘असमानमवरको ह्यसगोत्रस्तथैव च । असंबन्धी च विज्ञेयो ब्राह्मणः आद्धसिद्धये ॥’ गारुडे—‘आद्धेषु विनियोज्यास्ते ब्राह्मणा ब्रह्मवित्तमाः । ये योनिगोत्रमन्त्रान्तेवासिसंबन्धवर्जिताः ॥’ मनुः—‘न मित्रं भोज- येच्छाद्धे धनैः कार्योऽस्य संग्रहः । नारिं न मित्रं यं विद्यात्तं तु आद्धे निमन्त्रयेत् ॥’ द्वयोर्भ्रात्रोः आद्धे भोजनं निषिद्धम् । ‘पितृपुत्रौ भ्रातरौ द्वौ निरग्निं पुर्विणीप- तिम् । सगोत्रमवरं चैव आद्धेषु परिवर्जयेत् ॥’ इति आद्धदीपकलिकायां जातू- कर्ण्योक्तेः ॥

अथ मध्यमाः । हेमाद्रौ कौर्मगार्ग्यौ—‘नैकगोत्रे हविर्दद्याद्यथा कन्या तथा मध्यमविप्रा । हविः । अभावे ह्यन्यगोत्राणामेकगोत्रास्तु भोजयेत् ॥ अत्र केचित्स्व- शाखीयान् मुख्यानाहुः पठन्ति च । निमन्त्रयीत पूर्वेषुः स्वशाखीयान् द्विजोत्त- मान् ॥ स्वशाखीयद्विजाभावे द्विजानन्यान्निमन्त्रयेत् ॥’ इति । इदं तु निर्मूलत्वाद्धेमा- द्रिणा दूषितत्वाच्चोपेक्ष्यम् । मनुरपि—‘यत्रेन भोजयेच्छाद्धे ब्राह्मणं वेदपारगम् । शाखान्तगमथाध्वर्यु छन्दोगं वा समाप्तिगम् ॥ एषामन्यतमो यस्य भुञ्जीत आद्धम- र्चितः । पितृणां तस्य वृत्तिः स्याच्छाश्वती साप्तपौरुषी ॥’ अत्र मामकाः श्लोकाः— ‘मातामहो मातुलभागिनेयदौहित्रजामातृगुरुस्वशिष्याः । ऋत्विक् च याज्यश्वशुरौ स्वबन्धुश्चाला गुणाढ्यास्त्वनुकल्पभूताः ॥’ बन्धवो मातृष्वसृपितृष्वसृमातुलपुत्रा इति वोपदेवः । अत्र मूलं हेमाद्रौ ज्ञेयम् । सगुणस्वर्सीयाद्यतिक्रमे दोष एव । ‘सप्त- पूर्वान् सप्त परान् पुरुषानात्मना सह । अतिक्रम्य द्विजानेतान्नरके पातयेत् खग ॥ संबन्धिनस्तथा सर्वान् दौहित्रं विदूषति तथा । भागिनेयं विशेषेण तथा बन्धुं स्व- गाधिप ॥’ इति मदनरत्ने भविष्योक्तेः । अत एव याज्ञवल्क्यः—‘ब्राह्मणप्रतिवे- श्यानामेतदेवानिमन्त्रणे’ इति गुण्यतिक्रमे दशपणं दण्डमाह । आसनमात्रैपरमि-

१-अत्र मातुलादयो योनिसंबन्धा । सपिण्डादयो गोत्रसंबन्धा । वेदाध्यापका मन्त्रसम्बन्धा । शिष्यशा- स्त्रादिगुरवोऽन्तेवासिसंबन्धा वज्र्या इति दीवार्थः । यथोक्तब्राह्मणालाभेन आद्धनिघाते त्वग्रेऽनुपदमेवापस्तम्बे- नैतेषां विधानमप्यकारि ॥ २-अत्र मात्रपदस्य कृत्यार्थत्वानुसूयानुकरूपयोर्ग्रहणमुचितम् ॥

दम् । मूर्खे तु न दोषः । 'ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति मूर्खे चैव विवर्जिते । ज्वलन्त-
मग्निमुत्सृज्य नहि भस्मनि हूयते ॥' इति कात्यायनोक्तेः । विप्रस्यापि दोषः ।
'अविद्वान्प्रतिगृह्णानो भस्मीभवति दारुवत् ।' इति मनुक्तेः । अपरार्के अत्रिः—'पद्-
भ्यस्तु पुरुषेभ्योऽर्वागश्राद्धेयास्तु गोत्रिणः । पद्भ्यस्तु परतो भोज्याः श्राद्धे स्यु-
गोत्रजा अपि ॥' एतच्च ब्राह्मणालाभे, अपिशब्दात् । असंभवे हेमाद्रौ गौतमः—
'शिष्यांश्चैके सगोत्रांश्च भोजयेदूर्ध्वं त्रिभ्यो गुणवतः' । आपस्तम्बः—'ब्राह्मणान्
भोजयेद्योनिगोत्रमन्वान्तेवास्यसंबन्धिनः । गुणहान्यां तु परेषां समुदितः सोद-
र्योऽपि भोजयितव्यः ॥ एतेनान्तेवासिनो व्याख्याताः' इति । अत्र विशेषमाहात्रिः—
'पिता पितामहो भ्राता पुत्रो वाथ सपिण्डकः । न परस्परमर्घ्याः स्युर्न श्राद्धे
ऋत्विजस्तथा ॥ ऋत्विक्पुत्रादयोऽप्येते सकुल्या ब्राह्मणाः स्मृताः । वैश्वदेवे नियो-
क्तव्या यद्येते गुणवत्तराः ॥ सगोत्रा न नियोक्तव्याः स्त्रियश्चैव विशेषतः ॥' इति ॥

अथ वर्ज्याः । अत्र मामकाः श्लोकाः—'वर्ज्यान् प्रवक्ष्ये त्वथ रोगिवैरिद्दी-

श्राद्धे वर्ज्या
विमाः ।

नाधिकाङ्गान् कितवान् कृतघ्नान् । नक्षत्रशास्त्रेण च जीवमानान् भै-
पज्यवृत्त्यापि च राजभृत्यान् ॥ संगीतकायस्थकुसीदवृत्त्या वेदक्रये-

णापि कविवृत्त्या । देवार्चनेनापि च जीवमानान् स्वाध्यायदारान्निमुताक्षकाणान् ॥
दुर्बलखल्वाटकुनख्यधर्मिनटांश्च पौनर्भवकुण्डन्तान् । अगारदाही गरदः समुद्रयायी
च कुण्डाश्च कूटकारी ॥ बालांश्च योऽध्यापयते स्वपुत्रादवाप्तविद्यस्तथ कुण्डगोली ।
अग्नेदिधिष्वाः पतिरस्त्रकर्ता सोमक्रयी तैलिककेकराक्षौ ॥ युद्धाचार्यः पक्षिणां पोष-
कश्च स्रोतोमेत्ता वृक्षसंरोपकश्च । मेपाणां वा माहिपाणां च पुष्ट्या स्त्रीयस्त्रीषु
प्रहितैर्यथ जारैः ॥ जीवत्यधेनुश्च दत्तानुयोगात् द्रव्यप्राप्त्यै वेदमुद्धाटयन्तः ॥ ग्राम-
याजिपशुकेशविक्रयिस्तेनशिल्पिपितृवादकारकान् । अर्थकामरतशूद्रयाजकश्मश्रुहीन-
जटिमुण्डनिर्घृणान् ॥ यस्य चैव गृहिणी रजस्वला स्वार्थपाककरशापदायकान् ।
ह्रीचकुष्ठयतिविलोहितेक्षणान् कुञ्जवामनमृषाभिशापिनः ॥ पुत्रहीनमथ कूटसाक्षिणं
प्रातिहाविकमयाज्ययाजकम् । स्वात्मदातृपरिवेत्तृयाजकस्तेन हिंसकमुखान्विवर्ज-
येत् ॥' अत्र मूलं हेमाद्रौ पृथ्वीचन्द्रोदये च ज्ञेयम् । भारते दानधर्मेण श्राद्धवर्ज्यविमाधि-
कारे । 'कितवो भ्रूणहा यक्ष्मी पशुपालो निराकृतिः । ग्रामप्रेष्यो वार्धुपिको गायकः
सर्वविक्रयी ॥ सामुद्रिको राजभृत्यस्तैलिकः कूटकारकः । पित्रा विवदमानश्च यस्य
चोपपतिर्युहे ॥ अभिशस्तस्तथा स्तेनः शिल्पं यश्चोपजीवति । पर्वकारश्च सूची च
मित्रघृक् पारदारिकः ॥ अव्रतानामुपाध्यायः काण्डपृष्ठस्तथैव च । श्वभिश्च यः
परिक्रामेद्यः शुनः दष्ट एव च ॥ परिवित्तिस्तथा स्तेनो दुश्कर्मा गुरुतल्पगः । कुशी-

लको देवलको नक्षत्रैर्यथ जीवति ॥ ईदृशा ब्राह्मणा ज्ञेया अपाङ्गेया युधिष्ठिर ॥ ’
 तथा—‘ कृष्णकर्ता च यो राजन्यश्च वार्धुपिको नरः । ’ काण्डपृष्ठः स्वशाखां त्यक्त्वा
 परशाखयोपनीतस्तदध्यायी च । क्षत्रियवैश्यवृत्तौ नारदस्तु—‘ तस्यामेव तु यो वृत्तौ
 ब्राह्मणो वसते रसात् । काण्डपृष्ठयुतो मार्गत्सोऽपाङ्गेयः प्रकीर्तितः ॥ ’ इत्याह ।
 हारीतः—‘ शूद्रा पुत्राः स्वयंदत्ता ये चैते क्रीतकाः स्मृताः । ते सर्वे मनुना प्रोक्ताः का-
 ण्डपृष्ठा न संशयः ॥ ’ अन्येपि हेमाद्रौ मात्स्ये—‘ त्रिशङ्कन् बर्बरानन्ध्रांश्चीनद्रविडकौ-
 ङ्कणान् । कर्णाटकांस्तथाभीरान् कालिङ्गांश्च विवर्जयेत् ॥ ’ तत्रैव सौरपुराणे—‘ अङ्गवङ्ग-
 कलिङ्गांश्च सौराष्ट्रान् गुर्जरांस्तथा । आभीरान् कौङ्कणांश्चैव द्राविडान् दाक्षिणाय-
 नान् ॥ आवन्त्यान् मागधांश्चैव ब्राह्मणांस्तु विवर्जयेत् ॥ ’ इदं काम्यश्राद्धपरम् । अन्यथा
 तत्रत्यानां सर्वे । चन्द्रिकायां यमः—‘ काणाः कुब्जाश्च पण्डाश्च कुतुम्बा गुरुतल्पमाः । मान-
 कूटास्तुलाकूटाः शिल्पिनो ग्रामयाजकाः ॥ राजभृत्यान्धवधिरमूकखल्वाटपङ्गवः । वणि-
 जो मधुहर्तारो गरदा वनदाइकाः ॥ समयानां च भेत्तारः प्रदाने ये निवारकाः । प्रव्रज्यो-
 पनिवृत्ताश्च तथा प्रव्रजिताश्च ये ॥ यश्च प्रव्रजिताज्जातः प्रव्रज्यावसितश्च यः । अवकीर्णी
 च वीरघ्नो गुरुघ्नः पितृदूषकः ॥ ’ श्राद्धकाशिकायां कात्यायनः—‘ द्विर्नग्नः किल दु-
 श्रर्मा शुक्रोऽतिकपिलस्तथा । छिन्नोऽप्रच्छिन्नलिङ्गश्च नैव केतनमर्हति ॥ ’ द्विर्नग्नः पि-
 त्रोर्वशे त्रिपुरुषं विच्छिन्नवेदाग्निः । हेमाद्रौ मरीचिः—‘ अविद्धकर्णः कृष्णश्च लम्ब-
 कर्णस्तथैव च । वर्जनीयाः प्रयत्नेन ब्राह्मणाः श्राद्धकर्मणि ॥ ’ ब्राह्मे—‘ मूकश्च पू-
 तिनासश्च छिन्नाङ्गश्चाधिकाङ्गुलिः । गलरोगी च गडुमान् स्फुटिताङ्गश्च सज्वरः ॥
 पण्डतूवरमन्दांश्च श्राद्धेष्वेतान् विवर्जयेत् ॥ ’ लम्बकर्णं चाह तत्रैव गोभिलः—‘ हनुमू-
 लादयः कर्णौ लम्बौ तु परिकीर्तितौ । द्रव्यङ्गुलौ व्यङ्गुलौ शस्ताविति शातातपोऽब्र-
 वीत् ॥ ’ चन्द्रिकायां यमः—‘ द्रव्यङ्गुलातीतकर्णस्य भुञ्जते पितरो न तु । ’ पण्डश्चात्र
 चन्द्रिकोक्तः सप्तविधो ग्राह्यः । यथा—‘ पण्डको वातजः पण्डः पण्डः क्लीबो नपुंसकः ।
 कीलकश्चेति सप्तैवं लीवभेदाः प्रकीर्तिताः ॥ ’ पराशरस्याध्वकीये तु ऋतुर्दशविधा
 उक्ताः । तेषां स्वरूपाणि तत्रैव ज्ञेयानि । चन्द्रिकायां शातातपः—‘ अग्निष्टोमादि-
 भिर्यज्ञैर्ये यजन्त्यल्पदक्षिणैः । तेषामन्नं न भोक्तव्यमपाङ्गास्ते प्रकीर्तिताः ॥ ’
 एतच्च शक्तौ सत्याम् । अपराकं भारते—‘ अग्रती कितवः स्तेनः प्राणिविक्रय-
 कोपि वा । पश्चाच्चेत्पीतवान् सोमं सोऽपि केतनमर्हति ॥ ’ श्राद्धदीपकलि-
 कायां यमः—‘ अपत्नीकश्च वर्ज्यः स्यात्सपत्नीकोऽप्यभग्निकः । ’ तत्रैवाश्वलायनः—
 ‘ प्रतिमाविक्रयं यो वै करोति पतितस्तु सः । जीवनार्थं परास्थीनि धृत्वा तीर्थं प्र-
 याति यः ॥ मातापित्रोर्विना सोऽपि पतितः परिकीर्तितः ॥ ’ तत्रैव जातूकर्ण्यः—‘ यत्र
 मातुलजोद्वाही यत्र वा वृषलीपतिः । श्राद्धं न गच्छेत्तद्विप्राः कृतं यच्च निरामिषम् ॥
 पितृपुत्रा आतरो द्वौ निरग्निं शुर्विणीपतिम् । सगोत्रप्रवरं चैव श्राद्धेषु परिवर्जयेत् ॥ ’

बृहन्नारदीये—‘शङ्खं चक्रं मृदा यस्तु कुर्याच्चत्तायसेन वा । स शूद्रवद्बहिष्कार्यः सर्व-
स्माद्विजकर्मणः ॥ शङ्खचक्राद्यङ्गनं च गीतनृत्यादिकं तथा । एकजातेरयं धर्मो न
जातु स्यात् द्विजन्मनः ॥’ तेन ये तप्तमुद्रादिविधयस्ते शूद्रविषयाः इति । पृथ्वीच-
न्द्रोदये—‘शिवकेशवयोरङ्गान् शूलचक्रादिकान् द्विजः । न धारयेत् मतिमान् वैदिके
वर्त्मनि स्थितः ॥’ इत्याश्वलायनोक्तेश्च । नृत्यं चोदराद्यर्थं निषिद्धमिति श्रीधरस्वा-
मी । अन्येपि निषिद्धा निबन्धेषु ज्ञेया इति दिक् । अत्र विप्राणां ग्राह्यलोक्तयैव
तद्वर्ज्यानां निषेधे सिद्धे पुनर्वर्ज्यपरिगणनं निषिद्धवर्ज्यनिर्गुणप्राप्त्यर्थमिति विज्ञा-
नेश्वरः । कुष्ठिकाणादेरपवादो हेमाद्रौ वशिष्ठः—‘अपि चेन्मन्त्रविद्युक्तः शारीरैः
पङ्क्तिदूषणैः । अदूष्यं तं यमः प्राह पङ्क्तिपावन एव सः ॥’ कचिद्विप्राणां जातिमा-
त्रेण ग्राह्यत्वमुक्तम् । चन्द्रिकायामाग्नेये—‘यदि पुत्रो गयां गच्छेत्कदाचित्कालपर्य-
यात् । तानेव भोजयेद्विप्रान्ब्रह्मणा ये प्रकल्पिताः ॥ ब्राह्मणाः कृतसंस्थाना विप्रा
ब्रह्मसमाः स्मृताः ॥ अमानुषा गयाविप्रा ब्रह्मणा ये प्रकल्पिताः । तेषु तुष्टेषु सं-
तुष्टाः पितृभिः सह देवताः ॥’ तत्रैव—‘न विचार्ये कुलं शीलं विद्या च तप एव च ।
पूजितैस्तेस्तु सन्तुष्टा देवाः सपितृगुह्यकाः ॥’ गयायां निर्गुणा अपि ते एव भोज्या
इति हेमाद्रौ । अक्षय्यवटश्राद्ध एव तन्नियमो नान्यत्रेति त्रिस्थलीसेतौ पितामहच-
रणाः । पृथ्वीचन्द्रोदयेपि पात्रे—‘तीर्थेषु ब्राह्मणं नैव परीक्षेत कदाचन । अन्नार्थे-
नमनुप्राप्तं भोज्यं तं मनुरब्रवीत् ॥’ स्कान्देपि—‘ब्राह्मणान्न परीक्षेत तीर्थे क्षेत्रनि-
वासिनः ।’ मनुः—‘न ब्राह्मणं परीक्षेत देवे कर्मणि धर्मवित् । पित्र्ये कर्मणि तु
प्राप्ते परीक्षेत प्रयत्नतः ॥’ असंभवपरमेतदिति मेधातिथिः । हेमाद्रौ व्यासः—‘गाय-
त्रीसारमात्रोपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः । नायन्त्रितश्चतुर्वेदी सर्वाशी सर्वविक्रयी ॥
काणाः कूटाश्च कुल्याश्च दरिद्रा व्याधितास्तथा । सर्वे श्राद्धे नियोक्तव्या मिश्रिता
वेदपारगैः ॥’

अथ विप्रनिमन्त्रणम् । चन्द्रिकायां वाराहे—‘वल्लशौचादि कर्तव्यं भवः क-
र्तास्तीति जानता । स्थानोपलेपनं कृत्वा ततो विप्रानिमन्त्रयेत् ॥ द-
न्तकाष्ठं च विमृजेद्ब्रह्मचारी शुचिर्भवेत् ॥’ तत्रैव प्रचेताः—‘दक्षिणं
चरणं विप्रः सव्यं वै क्षत्रियस्तथा । पादावादाय वैश्यो हौ शूद्रः
प्रणतिपूर्वकम् ॥’ बृहस्पतिः—‘उपवीती ततो भूत्वा देवार्थं तु द्विजोत्तमान् । अपस-
व्येन पित्र्येऽथ स्वयं शिष्योऽथवा सुतः ॥’ प्रचेताः—‘सवर्णं प्रेषयेदाप्तं द्विजानां तु
निमन्त्रणे ।’ पृथ्वीचन्द्रोदये स्कान्दे—‘राजकार्ये नियुक्तस्य बन्धनिग्रहवर्तिनः ।
व्यसनेषु च विप्रेण श्राद्धं सर्वत्र कारयेत् ॥’ चन्द्रिकायां यमः—‘अभोज्यं ब्राह्मण-
स्यान्नं वृषलेन निमन्त्रितम् । तथैव वृषलस्यान्नं ब्राह्मणेन निमन्त्रितम् ॥’ तत्रैव

श्राद्धे विप्रनि-
मन्त्रणम् ।

पैठीनसिः—‘सप्त पञ्च द्वौ वा श्रोत्रियान्निमन्त्रयेत्’ । आश्वलायनसूत्रेपि—‘एकैक-
मेकैकस्य द्वौ द्वौ त्रीन्त्रीन्वा वृद्धौ फलभूयस्त्वम्’ । द्वाविति वृद्धिश्राद्धे । गौतमः—‘न-
वावरान् भोजयेदयुजो वा यथोत्साहम्’ । याज्ञवल्क्यः—‘द्वौ दैवे प्राक् त्रयः पित्र्ये
चतुर्गैकमेव वा । मातापदानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदेविकम् ॥’ दीपकलिकायां प-
राशरः—‘संपत्तावथ पात्राणामेकैकस्य त्रयस्त्रयः । पित्रादेर्ब्राह्मणाः श्रोक्ताश्चत्वारो
वैश्वदेविके ॥’ वृद्धयाज्ञवल्क्यः—‘दशैकं पञ्च वा विमान् पार्वणे विनियोजयेत् ॥’
अत्र वैश्वदेवे द्वौ चतुरो वोपवेश्य पित्रादीनामेकैकस्य स्थाने एकं त्रीन् पञ्च सप्त नव
वोपवेशयेदिति निष्पुण्णोर्यः । मनुः—‘द्वौ दैवे पितृकृत्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा । भो-
जयेत्तुसमृद्धोपि न प्रसज्जेत विस्तरे ॥ सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसंप-
दम् । पञ्चैतान्विस्तरो हन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरम् ॥’ पृथ्वीचन्द्रोदये शातातपः—
‘द्वौ दैवेऽयर्वणौ विप्रौ गार्हमुखावुपवेशयेत् । पित्र्ये तूदङ्मुखान्त्रींश्च बहुचाध्वर्युसा-
मगान् ॥’ अत्यशक्तौ हेमाद्रौ देवलः—‘एकेनापि हि विप्रेण पट्पिण्डं श्राद्धमाच-
रेत् । पट्पर्णान् दापयेत्तत्र पट्भ्यो दद्यात्तथा इयिः ॥’ गोभिलः—‘यद्येकं भोजये-
च्छ्राद्धे छन्दोगं तत्र भोजयेत् । ऋचो यजूंषि सामानि त्रितयं तत्र विद्यते ॥’ अत्र
वैश्वदेवे विशेषमाह तत्रैव वशिष्ठः—‘यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे दैवं तत्र कथं भवेत् । अश्वं
पात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य च ॥ देवतापतने कृत्वा ततः श्राद्धं समाचरेत् ।
प्रास्येदग्नौ तदन्नं तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे ॥’ एतच्च सपिण्डीकरणवर्ज्यं ज्ञेयम् । ‘नि-
ल्लैवैकं सर्वेषां काममनाद्ये’ इत्याश्वलायनोक्तेः । अस्यार्थ उक्तो नारायणवृत्तौ—‘आद्यं
सपिण्डीकरणं तद्वर्ज्येषु सर्वश्राद्धेषु कार्यं त्रयाणामेकं भोजयेत् । सपिण्डीकरणे तु नियतं
त्रिभिर्भवितव्यमिति । अनाद्ये पार्वणवर्जिते वा । अभोजने आमहेमश्राद्धादौ वा ।
अन्नाभावे चेति व्याख्यान्तरं तत्रैव ज्ञेयम् । कारिकापि—‘दैवे पित्र्येऽथ वैकैकं सपि-
ण्डीकरणं विना ॥’ इति । अत्रैकविप्रे सामेर्विशेषमाह पृथ्वीचन्द्रोदये प्रचेताः—‘एक-
स्मिन् ब्राह्मणे दैवे सामेरग्निर्भवेत्सदा । अनग्नेः कुशमुष्टिः स्याच्छ्राद्धकर्मणि सर्वतः ॥’
सर्वथा विमालाभे तत्रैव हेमाद्रौ च सत्यव्रतः—‘निधाय दर्भनिचयमासनेषु समाहि-
तः । प्रैपालुमेषसंयुक्तं सर्वं श्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥’ ‘अत्र प्रास्यभावात्सत्रे इव ऋत्वि-
कार्ये यजमानविधौ न दक्षिणा’ इति केचित् । तन्न । अद्वैतार्थाया दक्षिणायाः
प्राप्तेः । ‘सर्वे तत्रिजटे तुभ्यं यच्च श्राद्धमदक्षिणम् ।’ इति पाश्चात् । ‘विदध्या-
द्धौत्रमन्यश्चेदक्षिणार्थहरो भवेत् । स्वयं चेदुभयं कुर्यादन्यस्मै भतिपादयेत् ॥’ इति

१—दैवे पित्र्ये च प्रत्येकमेकैकश्राद्धाणि निमन्त्रणं च । २—‘नल्लैवैकं सर्वेषां त्रयाणां भोजयेत् ।’ द्वौ दैवे पितृकृत्ये
त्रीनेकैकमुभयत्र वा’ इति मनुतोक्तस्य एकैकमुभयत्रेति पक्षस्याथ प्रतिषेधः । ‘अस्य प्रतिषेधः दुर्वृत्ता
‘मनुकमन्यदनुज्ञातं भवति’ इति गार्ग्यनारायणवृत्तिः ।

छन्दोगपरिशिष्टाच्च । एवं यतिश्राद्धेऽपि काल्यायनः—‘यज्ञवस्तुनि सुष्टौ च स्तम्भे
दर्भवदौ तथा । दर्भसंख्या न विहिता विष्टरास्तरणेषु च ॥’ मातृश्राद्धे तु विमा-
लाभे सुवासिन्योऽपि भोजनीया इत्याहापरार्के वृद्धवशिष्टः—‘मातृश्राद्धे तु विमाणा-
मलाभे पूजयेदपि । पतिपुत्रान्विता भव्या योऽपितोष्टौ कुलोद्भवाः ॥’ इति । अष्टा-
विति वृद्धिश्राद्धविषयम् । पात्रे उत्तरखण्डे—‘सकृदभ्यर्चितं लिङ्गं शालग्रामशिलां
च यः । पीठे संस्थापयित्वा तु श्राद्धं च कुरुते नरः ॥ पितरस्तस्य तिष्ठन्ति कल्पको-
टिशतं दिवि ॥’ चन्द्रिकायां मात्स्ये—‘पठन्निमन्त्य नियमान् श्रावयेत्पैतृकान् बुधः ।
अक्रोधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः ॥ भवितव्यं भवद्भिश्च मया च श्राद्धका-
रिणा ॥’ यत्तु मनुः—‘सर्वायासविनिर्मुक्तैः कामक्रोधविवर्जितैः । भवितव्यं भव-
द्भिर्नः श्वोभूते श्राद्धकर्मणि ॥’ इति तत्पूर्वेद्युर्निमन्त्रणपरं न तदहः । तत्रैव दे-
वलः—‘असंभवे परेषुर्वा ब्राह्मणांस्तान्निमन्त्रयेत् । अज्ञातीनसमानार्पणयुग्मानात्म-
शक्तितः ॥’ काल्यायनः—‘अनिन्द्येनामन्त्रितो नापक्रामेत्केतनं गृह्यशक्तः ।’

अथ श्राद्धकर्तृभोक्तृनियमाः । तत्र निमन्त्रितविप्रत्यागेऽपरार्के यमः—‘के-

श्राद्धकर्तृभो
क्तृनियमाः ।

तनं कारयित्वा तु योऽतिपातयति द्विजम् । ब्रह्महत्यामवामोति शूद्रयोर्नौ
च जायते ॥ आमन्त्र्य ब्राह्मणं यस्तु यथान्यायं न पूजयेत् । अति-
कृच्छ्रासु घोरासु तिर्यग्योनिषु जायते ॥’ प्रमादाख्यागे तु हारीतः—

‘प्रमादाद्विस्मृतं ज्ञात्वा प्रसाधनं प्रयत्नतः । तर्पयित्वा यथान्यायं सर्वं तत् फलम-
श्नुते ॥’ प्रमादाभावे तु नारायणः—‘एकस्मिन्नेनसि प्राप्ते ब्राह्मणो नियतः शुचिः ।
यतिचान्द्रायणं कृत्वा तस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥’ यमः—‘आमन्त्रितस्तु यो विप्रो
भोक्तुमन्यत्र गच्छति । नरकाणां शतं गत्वा चाण्डालेष्वभिजायते ॥’ तत्रैव देवलः—
‘पूर्वं निमन्त्रितोऽन्येन कुर्यादन्यप्रतिग्रहम् । मुक्ताहारोथवा भुङ्क्ते सुकृतं तस्य नश्यति ॥’
यमः—‘आमन्त्रितस्तु यो विप्रो भोक्तुमन्यत्र गच्छति । नरकाणां शतं गत्वा चाण्डालेष्व-
भिजायते ॥’ यदि विप्रो विलम्बते तदोक्तमादित्यपुराणे—‘आमन्त्रितश्चिरं नैव
कुर्याद्विप्रः कदाचन । देवतानां पितॄणां च दातुरन्नस्य चैव हि ॥ चिरकारी भवे-
द्रोही पच्यते नरकाग्निना ॥’ पृथ्वीचन्द्रोदये यमः—‘निमन्त्रितस्तु यो विप्रो ह्यध्वा-
नं याति दुर्मतिः । भवन्ति पितरस्तस्य तं मासं पांसुभोजनाः ॥ आमन्त्रितस्तु यः
श्राद्धे हिंसां वै कुरुते द्विजः । पितरस्तस्य तं मासं भवन्ति रुधिराशनाः ॥ आम-
न्त्रितस्तु यः श्राद्धे भारमुद्रहते द्विजः । पितरस्तस्य तं मासं भवन्ति स्येदभोजनाः ॥

१—अत्र टीका—अनिन्द्येन भोज्यानेन नापक्रामेन्नाभ्युपगच्छेत् किन्तु अभ्युपगच्छेदव । केतनं गृहीत्वा शक्त
धेत् अनिन्द्येनामन्त्रितेन शक्तेन न प्रत्याख्यानं कर्तव्यमिति गौतमः । तेन निन्द्येनामन्त्रणे भोक्तुमसामर्थ्यं च
प्रत्याख्येयमिति गम्यते इति । २—आहूतेन विप्रेण विलम्बो न कार्यः । क्षीघ्रं परस्ताच्च न गतव्यमित्यत्र
प्रमाणं ब्रह्माण्डे—‘न क्षीमामनतिक्रामेच्छद्द्वार्यं वै निमन्त्रितः । पर्यटन्सीममध्ये तु न कदाचित्प्रदुष्यति ॥’ इति ।

निमन्त्रितस्तु यो विमः प्रकुर्यात्कलहं यदि । पितरस्तस्य तं मासं भवन्ति मलभो-
 जनाः ॥ शब्दः—‘निमन्त्रितस्तु यः आद्धं मैथुनं सेवते द्विजः । आद्धं दत्त्वा च
 भुक्त्वा च युक्तः स्यान्महत्तेनसा ॥’ मैथुनं ऋतावपि निषिद्धम् । ‘ऋतुकाले
 निष्ठुक्तो वा नैव गच्छेत् स्त्रियं क्वचित् । तत्र गच्छन्नवामोति ह्यनिष्टानि कलानि तु ॥’
 इति तत्र माधवीये च वृद्धमनुक्तेः । ‘आद्धं करिष्यन् कृत्वा वा भुक्त्वा वापि निम-
 न्त्रितः । उपोष्य च तथा भुक्त्वा नोपेयाच्च ऋतावपि ॥ भोक्ष्यन् करिष्यन् श्वः
 आद्धं पूर्वरात्रौ प्रयत्नतः । व्यवयं भोजनं चापि ऋतावपि विवर्जयेत् ॥’ इति
 तत्रैवाश्वलायनोक्तेश्च । विश्वामित्रेण तु आद्धे ऋतौ गच्छतोपि न दोष इत्युक्तं
 तत्त्वगतिकगतित्वे ज्ञेयम् ॥ बृहस्पतिः—‘द्विनिशं ब्रह्मचारी स्याच्छ्राद्धकृद्ब्राह्मणैः
 सह । अन्यथा वर्तमानौ तु स्यातां निरयगामिनौ ॥ पुनर्भोजनमध्वानं भारमाया-
 समैथुनम् । आद्धकृच्छ्राद्धशुक् चैव सर्वमेतद्विवर्जयेत् । स्वाध्यायं कलहं चैव दिवा-
 स्वापं तथैव च ॥’ यत्तु आद्धकारिकायां पुराणसमुच्चये—‘कृत्वा तु रुधिरस्त्रावं न
 विद्वान् आद्धमाचरेत् । एकं द्वे त्रीणि वा विद्वान् दिनानि परिवर्जयेत् ॥’ इति
 तन्निर्मूलम् । पृथ्वीचन्द्रोदये यमः—‘पुनर्भोजनमध्वानं भाराध्ययनमैथुनम् ।
 संध्यां प्रतिग्रहं होमं आद्धभोक्ताऽष्टवर्जयेत् ॥’ इति । संध्यानिषेधः प्राय-
 श्चित्तात् पूर्व ज्ञेयः । यथाहोशनाः—‘दशकृत्वः पिबेदापो गायत्र्या आद्धशुक्
 द्विजः । ततः संध्यामुपासीत जपेच्च जुहुयादपि ॥’ गौडास्तु—‘सायंसंध्यां परार्द्धं
 च छेदनं च वनस्पतेः । अमावास्यां न कुर्वीत रात्रिभोजनमेव च ॥ द्यूतं च कलहं
 चैव सायंसंध्यां दिवाशयम् । आद्धकर्ता च भोक्ता च पुनर्भुक्तिं च वर्जयेत् ॥’
 इति कामधेनौ वाराहाद्युक्तेः आद्धकर्तुरपि सायंसंध्यानिषेधमाहुः । शिष्टास्तु
 निर्मूलत्वमाहुः । होमनिषेधस्तु स्वविषयः । ‘सूतके च मवासे च अशक्तौ आद्धभो-
 जने । एवमादिनिमित्तेषु हावयेन्न तु हापयेत् ॥’ इति छन्दोगपरिशिष्टात् । तत्रै-
 वादित्यपुराणे—‘निमन्त्रितस्तु न आद्धे कुर्याद्भार्यादिताडनम् ।’ चन्द्रिकायां प्रचे-
 ताः—‘आद्धशुक् मातरुत्थाय प्रकुर्यादन्तधावनम् । आद्धकर्ता न कुर्वीत दन्तानां
 धावनं बुधः ॥’ हेमाद्रौ जावालिः—‘दन्तधावनताम्बूले तैलाम्यङ्गमभोजनम् । रत्यौ-
 पधपरान्नं च आद्धकृत्सप्तवर्जयेत् ॥’ इति विष्णुरहस्ये—‘आद्धोपवासदिवसे
 खादिक्वा दन्तधावनम् । गायत्र्या शतसंपूतमम्बु प्राश्य विशुद्ध्यति ॥ पुनर्भोजन-
 मध्वानं यानमायासमैथुनम् । दानमतिग्रहौ होमं आद्धशुक् त्रष्टवर्जयेत् ॥’ सोमो-
 त्पत्तौ—‘वनस्पतिगते सोमे यस्तु हिंस्याद्वनस्पतिम् । घोरायां शूणहत्यायां युज्यते
 नात्र संशयः ॥’ एतद्विहितेध्मादिव्यतिरेकेण । ‘वनस्पतिगते सोमेऽनडुहो यस्तु
 वाहयेत् । नाशन्ति पितरस्तस्य दश वर्षाणि पञ्च च ॥ वनस्पतिगते सोमे मन्यानं यस्तु
 कारयेत् । गावस्तस्य प्रणश्यन्ति चिरकालमुपस्थिताः ॥’ वनस्पतिगतस्वरूपमाह

पृथ्वीचन्द्रोदये व्यासः—‘ त्रिमुहूर्ते वसेदके त्रिमुहूर्ते वसेज्जले । त्रिमुहूर्ते वसेद्रोषु त्रिमुहूर्ते वनस्पतौ ॥ ’ कलिकायां वृद्धमनुः—‘ निमन्त्र्य विमांस्तदहर्वर्जयेन्मैथुनं क्षुरम् । प्रमत्ततां च स्वाध्यायं क्रोधाशीचे तथानृतम् ॥ ’ केचिन्निमन्त्रणात्पूर्वं शुद्ध्यर्थं पूर्वैर्हि क्षौरं कुर्वन्ति तत्र मूलं मृग्यम् । मरीचिः—‘ पृष्ठ्यां पर्वसु पक्षादौ रिक्ताभद्रातिथिष्वपि । पाते श्राद्धे व्रताहे च क्षौरं वर्ज्यं निशासु च ॥ ’ यदा कर्तुरशक्त्या तत्पुत्रशिष्यादिः श्राद्धं करोति, तदा कर्त्रा प्रतिनिधिना च प्रागुक्तनियमाः कार्याः । ‘ न शक्नोति स्वयं कर्तुं यदा ह्यनवकाशतः । श्राद्धं शिष्येण पुत्रेण तदान्येनापि कारयेत् ॥ नियमानाचरेत्सोऽपि नियतांश्च वसुंधरे । यजमानोपि तान्सर्वानाचरेत्सुसमाहितः ॥ ’ इति हेमाद्रौ वाराहोक्तेः । स्त्रियास्तु पाप्मे—‘ मुक्तकच्छा तु या नारी मुक्तकेशी तथैव च । हसते वदते चैव निराशाः पितरो गताः ॥ ’ आश्वलायनः—‘ श्राद्धेहि भोजयेद्वास्तौ न बालानपि यत्रतः । माकुपिण्डदानाहन्धाद्यैर्नालंकुर्यात्स्वविग्रहम् ॥ ’ वास्तौ गृहे ॥

अथ श्राद्धवस्तूनि । तत्रादौ कुंशाः पृथ्वीचन्द्रोदये दक्षः—‘ समित्पुष्पकुशादीनां द्वितीयः परिकीर्तितः । ’ अष्टधा भक्तदिने द्वितीयो भाग इत्यर्थः । श्राद्धपदार्थाः । तत्रैव यमः—‘ समूलस्तु भवेदर्भः पितॄणां श्राद्धकर्मणि । मूलेन लोकान् जयति शक्रस्य सुमहात्मनः ॥ ’ व्यासः—‘ तर्पणादीनि कर्माणि पितॄणां यानि कानिचित् । तानि स्युर्द्विगुणैर्दर्भैः सप्तपत्रैर्विशेषतः ॥ ’ शालङ्कायनः—‘ सपिण्डीकरणं यावद्वज्रदर्भैः पितृक्रिया । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं द्विगुणैर्विधिवद्भवेत् ॥ ’ शङ्खः—‘ अनन्तर्गभिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च । प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥ ’ हारीतः—‘ पवित्रं ब्राह्मणस्यैव चतुर्भिर्दर्भपिञ्जुलैः । एकैके न्यूनमुद्दिष्टं वर्णे वर्णे यथाक्रमम् ॥ ’ स्मृत्यर्थसारे—‘ सर्वेषां वा भवेद्वाभ्यां पवित्रं ग्रन्थितं नवम् ॥ ’ रत्नावल्याम्—‘ द्वयोस्तु पर्वणोर्मध्ये पवित्रं धारयेद्बुधः । ’ हेमाद्रौ स्कान्दे—‘ अनामिकाधृता दर्भा ह्येकानामिकायापि वा । द्वाभ्यामनामिकाभ्यां तु धार्ये दर्भपवित्रके ॥ ’ पवित्राभावे तु तत्रैव सुमन्तुः—‘ समूलाग्रौ विगर्भौ तु कुशौ द्वौ दक्षिणे करे । सव्ये चैव तथा त्रीन्वै बिभृथात्सर्वकर्मसु ॥ ’ बौधायनः—‘ हस्तयोरुभयोर्द्वौ द्वावासनेपि तथैव च । ’ दर्भग्रहणे मन्त्रमाह शङ्खः—‘ विरिञ्चिना सहोत्पन्न परमेष्ठीनिसर्गज । जुद सर्वाणि पापानि दर्भं स्वस्तिकरो भव ॥ ’ स्मृत्यर्थसारे—‘ हुंफट्कारेण मन्त्रेण सकृच्छित्त्वा समुद्धरेत् । ’ भारद्वाजः—‘ प्रेतक्रियार्थं पितृव्यमभिचारार्थमेव च । दक्षिणाभिमुखश्छिन्द्यात्माचीनावीतिको द्विजः ॥ ’

१—कुशलक्षणम्—‘ सप्तपत्रा शुभा दर्भास्त्रिलक्षेत्रसमुद्भवा । अग्रसूता स्मृता दर्भा प्रसूतास्तु कुशा स्मृता ॥ समूला कुतपा श्रोक्ताश्छिन्नाप्रास्तुणसङ्गिता ॥ ’ इति ।

कुशाभावेऽपराकैः सुमन्तुः—‘कुशः काशः शरो गुन्द्रो यवा दूर्वाश्च बल्वजाः ।
गोकेशमुज्जकुन्दाश्च पूर्वाभावे परः परः ॥’ काशादौ विशेषमाह शङ्खः—‘काश-
हस्तस्तु नाचामेत्कदाचिद्विधिशङ्कया । प्रायश्चित्तेन युज्येत दूर्वाहस्तस्तथैव च ॥’
पृथ्वीचन्द्रोदये यमः—‘मासिमास्युद्धृता दर्भा मासि मास्येव चोदिताः ।’ पद्-
त्रिंशन्मते—‘मासेन स्यादमावास्या दर्भो ग्राह्यो नवः स्मृतः ।’ गृहपरिशिष्टे—‘ये
च पिण्डाश्रिता दर्भा यैः कृतं पितृतर्पणम् । अमेध्याथुचिलिप्ता ये तेषां त्यागो
विधीयते ॥’ लघुहारीतः—‘पथि दर्भाश्रितौ दर्भा ये दर्भा यंश्च भूमिषु । स्तरणास-
नपिण्डेषु पद् कुशान् परिवर्जयेत् ॥ ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भा ये दर्भाः पितृतर्पणे । हता
मूत्रपुरीषाभ्यां तेषां त्यागो विधीयते ॥’ हेमाद्रौ—‘अन्यानि च पवित्राणि कुश-
दूर्वात्मकानि च । हेमात्मकपवित्रस्य ह्येकां नाहन्ति वै कलाम् ॥’

अथ हविः । हेमाद्रौ प्रचेताः—‘कृष्णमाषास्तिलाश्चैव श्रेष्ठाः सूर्यवशालयः ।

महायवा व्रीहियवास्तथैव च मधूलिकाः ॥ कृष्णाः श्वेताश्च लोहाश्च
श्राद्धेऽविर्निर्णयः ।

ग्राह्याः स्युः श्राद्धकर्मणि ॥’ महायवा वेषुबीजम् । मधू-
लिका यावनाला इति हेमाद्रिः कल्पतरुश्च । भारते—‘वर्धमानतिलं श्राद्धम-
क्षय्यं मनुरब्रवीत् । सर्वकामैः स यजते यस्तिलैर्यजते पितृन् ॥’ चन्द्रिकायां
देवलः—‘इष्टापूर्ते मृताहे च दर्शवृद्ध्यष्टकासु च । पात्रेभ्यस्तेषु कालेषु देयं
नैव कुभोजनम् ॥’ सायणीये—‘अगोधूमं च यच्छ्राद्धं मापमुद्रविवर्जितम् । तैलप-
क्केन रहितं कृतमप्यकृतं भवेत् ॥’ हेमाद्रावत्रिः—‘अगोधूमं च यच्छ्राद्धं कृतमप्यकृतं
भवेत् ।’ तत्रैव ब्राह्मे—‘यवैर्व्रीहितिलैर्मपैर्गोधूमैश्चणकैस्तथा । संतर्पयेत् पितृन्
मुद्गैः श्यामाकैः सर्पपद्मैः ॥ नीवारैर्हरिश्यामाकैः म्रियङ्गुभिरयार्चयेत् ॥’ हेमाद्रौ
कार्ष्णाजिनिः—‘यदिष्टं जीवतश्चासीत्तद्व्याप्तस्य यवतः । स वृत्तो दुस्तरं मार्गं ततो
याति न संशयः ॥’ कलिकायामाश्वलायनः—‘कदल्यादिफलैः शस्तैर्मूलैराद्रादि-
कैरपि । गोरसैर्मधुना दध्ना श्राद्धे संतर्पयेत् पितृन् ॥ कदल्याम्रफलादीनि श्राद्धे
संपादयेत्सुधीः ॥’ हेमाद्रौ पृथ्वीचन्द्रोदये च मार्कण्डेयः—‘गोधूमैरिष्टुभिर्मुद्गैः
सतीनैश्चणकैरपि । श्राद्धेषु दत्तैः प्रीयन्ते मासमेकं पितामहाः ॥ विदार्या च भरु-
ण्डैश्च तिलैः शृङ्गाटकैस्तथा । कञ्चुकैश्च तथा कन्दैः कर्कन्धूवदरैरपि ॥ पालेवतैरा-
रुक्ताप्यक्षोटैः पनसैस्तथा । काकोल्या क्षीरकाकोल्या तथा पिण्डालकैः शुभैः ॥
लाजाभिश्च सधानाभिस्तपुसैश्चारुचिर्भटैः । सर्पपाराजशाकाभ्यामिङ्गुदै राजजम्बु-
भिः ॥ म्रियालामलकैर्मुख्यैः फल्गुभिश्च तिलण्टकैः । वेचाङ्गुरैस्तालकन्दैश्चक्रिकाक्षी-
रिकावचैः ॥ लोचैः समोच्चैर्लकुचैस्तथा वै बीजपूरकैः । कुञ्जातकैः पद्मफलैर्भक्ष्यभो-
ज्यैश्च संस्कृतैः ॥ रागखाण्डवचोप्यैश्च त्रिजातकसमन्वितैः । दत्तैस्तु मासं प्रीयन्ते

श्राद्धेषु पितरो नृणाम् ॥ ' एषां कोशहेमाद्यादिव्याख्या-वैद्यकाद्यनुसारेण मध्यदेश-
भाषया नामान्युच्यन्ते । सतीनैः कलायैः ' कलायस्तु सतीनकः ' इत्यमरः ।
बह्व्रीति प्रसिद्धैः । विदार्या तत्कन्देन । भरुण्डं जलजं मखाणा इति श्राद्धमञ्जर्याम् ।
भूकूप्पाण्डमित्यन्ये । शृङ्गाटकं सिंघाडा । कञ्जुकः कंचनारः । कन्दः सूरणः ' अ-
शोघ्नः सूरणः कन्दः ' इत्यमरः । कर्कन्धूः वन्यं सूक्ष्मं बदरम् । पालेवतं कोशातकी ।
आरुकं अरुई । असोटं अखरोटः । काकोलीक्षीरकाकोल्यौ गौडेषु प्रसिद्धौ । पि-
ण्डालकं सुथनी । महाराष्ट्राणां मोहलकन्द इति प्रसिद्धम् । त्रपुसादयस्त्रयः कर्कटी-
भेदाः । चिर्भटं खर्बुजम् । सर्पपा इति दीर्घश्छान्दसः । मियालं चिरौजी । फल्गु
उदुम्बरम् । तिलण्टकं पटोलकम् । तालकन्दः कन्दविशेषः । चक्रिका तिन्तिणी
विम्बा । क्षीरिका खीरिणी । मोचं कदलीफलम् । लङ्गुचं बडहरम् । मुञ्जातकं मौ-
ढदेशे प्रसिद्धम् । पद्मफलं गट्टा । रागखाण्डवः ' पिप्पलीशुण्ठियुक्तस्तु सुद्वयूपस्तु
खाण्डवः । रागखाण्डवतां याति शर्करासंयुतं तु तत् ॥ ' इत्युक्तः पानविशेषः ।
त्रिजातं लवङ्गैलापत्रकाणि । मदनरत्ने कौर्मे- ' कालशाकं च वास्तूकं मूलकं कृष्ण-
नालिका । ' प्रशस्तानीति शेषः । हेमाद्रौ पृथ्वीचन्द्रोदये च वायुपुराणे- ' काल-
शाकं महाशाकं द्रोणशाकं तथार्द्रकम् । बिल्वामलकमृद्दीकापनसाम्रातदाडिमम् ॥
चव्यं पालिवताक्षोटं खर्जूरं च कसेरुकम् । कोवितारथ कन्दश्च पटोलं बृहतीफलम् ॥
पिप्पली मरिचं चैव एला शुण्ठी च सैन्धवम् । शर्करागुलकपूर्वदरीद्रोणपत्रकम् ॥'
तथा ' मधुकं रामठं चैव कर्पूरं गुडमेव च । श्राद्धकर्मणि शस्तानि सैन्धवं त्रपुसं
तथा ॥ ' रामठं हिङ्गु । ' कसेरुः कोविदारथ तालकन्दस्तथा विसम् । तमालं
शतकन्दश्च मध्वालुः शालुकन्दकम् ॥ कालेयं कालशाकं च मुनिपण्णं सुवर्चलम् ।
मांसं शाकं दधि क्षीरं चाम्बुवेत्राङ्कुरस्तथा ॥ कट्फलं कौङ्कणी द्राक्षा तिन्दुकं मोच-
मेव च । अलावुं ग्रीवकं चारं कर्कन्धुर्मधुसाहयम् ॥ वैकङ्कतं नारिकेलं शृङ्गाटकप-
रूपकम् । पिप्पली मरिचं चैव पटोलं बृहतीफलम् ॥ एवमादीनि चान्यानि स्वा-
दूनि मधुराणि च । नागरं चार्द्रकं देयं दीर्घमूलकमेव च ॥ ' इति । तथा- ' शर्क-
राक्षीरसंयुक्ताः पृथुका नित्यमक्षयाः । ' द्रोणशाकं ' गूम ' इति प्रसिद्धम् । मृद्दीका
द्राक्षा । आम्रातं आंबाडा इति प्रसिद्धौ वृक्षः तत्फलं च । पालिवतं जम्बीरम्
पालिआलमिति गौडप्रसिद्धं वा । खर्जूरं खजूर इति प्रसिद्धम् । कसेरुः जलजः
कन्दः । कोविदारः कञ्चनारसदृशः । तालकन्दः तालमूली । विसं मसीडम् ।
शतकन्दः शतावरी । शालुकं सेरुकीति प्रसिद्धम् । कालेयं करालसंज्ञः शाकः ।
दारुहरिद्रा वेति पृथ्वीचन्द्रोदयः । मुनिपण्णं कर्कटीसदृशं सुलटीया इति गौड-
प्रसिद्धम् । सुवर्चलं शाकविशेषः । कट्फलं श्रीपर्णीवृक्षफलम् । कौङ्कणी अम्लरसा

द्राक्षा । तिन्दुकं डिण्डिममिति कैदेयः तिन्दुफलं वा । ग्रीवकं फलविशेषः । चारं क्षुद्रतालम् । मधुसाहयं मधुकपुष्पं फलं वा । वैकङ्कतं चैञ्चीति गौडख्यातम् । पुरुषकं परुसमिति मसिद्धम् । नागरं शुण्ठी । पृथ्वीचन्द्रोदये ब्राह्मे-‘आम्रमात्रा-
तकं विल्वं दाढिमं बीजपूरकम् । प्राचीनामलकं क्षीरं नालिकेरं परुषकम् ॥ नारङ्गकं च खर्जूरं द्राक्षा नीलकपित्थकम् । एतानि फलजातानि श्राद्धे देयानि यत्नतः ॥’
मात्स्ये-‘अन्नं तु सदधिक्षीरं गोघृतं शर्करान्वितम् । मांसं प्रीणाति सर्वान्वै पितृ-
नित्याह केशवः ॥’ याज्ञवल्क्यः-‘हविष्यान्नेन वै मांसं पायसेन तु वत्सरम् । मत्स्यहा-
रिणकौरभ्रशाकुनच्छागपार्वतैः ॥ ऐणरौरववाराहशार्शैर्मसैर्यथाक्रमम् । मासवृद्ध्याभि-
तृप्यन्ति दत्तैरिह पितामहाः ॥ खड्गामिषं महाशल्यं मधु मुन्यन्नमेव च । कोहामिषं
कालशाकं मांसं वार्ध्रीणसस्य च ॥’ निगमः-‘त्रिःपिबं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजाप-
तिम् । वार्ध्रीणसं तु तं माहुर्याज्ञिकाः श्राद्धकर्मणि ॥’ वार्ध्रीणसो जरच्छाग इति
मेधातिथिः । कात्यायनः-‘छागोऽन्नमेपानालभ्य शेषाणि क्रीत्वा लब्ध्वा वा स्वयं
मृतानां बाहृत्य पचेत् ।’ कौर्मै-‘क्रीत्वा लब्ध्वा स्वयं वाथ मृतानाहृत्य वा द्विजः ।
दद्याच्छ्राद्धे भयन्नेन तदस्याक्षय्यमुच्यते ॥’ श्राद्धे दत्तस्य मांसस्याभक्षणे दोषमाह
मनुः-‘नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नात्ति मानवः । स प्रेत्य पशुतां यातिसंभवाने-
कविंशतिः ॥’ अत्र बहुषु वचनेषु श्राद्धे मांसमधुनोः प्राशस्त्योक्तेः । ‘विना मांसेन
यच्छ्राद्धं कृतमप्यकृतं भवेत् ।’ इति हेमाद्रौ देवलोक्तेः । ‘यच्छ्राद्धं मधुना हीनं
तद्रसैः सकलैरपि । मिष्टान्नैरपि संयुक्तं पितॄणां नैव तृप्तये ॥ अणुमात्रमपि श्राद्धे
यदि न स्याच्च माक्षिकम् । नामापि कीर्तनीयं स्यात् पितॄणां तृप्तये ततः ॥’ इति
हेमाद्रौ ब्राह्मलोक्तेश्च मांसमधुनोः श्राद्धे नियतत्वं गम्यते । गौडनिबन्धे मात्स्ये-
‘मध्वभावे शुद्धो देयः क्षीरस्य च तथा दधि । न लभ्यते घृतं यत्र कुर्यात् घृतवती-
जपम् ॥’ श्राद्धकलिकायां नागरखण्डे-‘कथंचिद्यदि विप्रेभ्यो न दत्तं भोजने
मधु । पिण्डास्तु नैव दातव्याः कदाचिन्मधुना विना ॥’ बृहत्पराशरस्तु मांसं
निषेधति-‘यस्तु प्राणिवधं कृत्वा मांसैस्तर्पयते पितॄन् । स विद्वांश्चन्दनं दग्ध्वा कुर्या-
दङ्गारविक्रयम् ॥ क्षिप्वा कूपे यथा कंचिद्बाल आदातुमिच्छति । पतत्पद्मान्तः
सोऽपि मांसेन श्राद्धकृतया ॥’ स एव-‘सर्वथान्नं यदा न स्यात्तदैवामिषमाश्रयेत् ।
ब्राह्मणश्च स्वयं नाद्यात्तच्च श्वादिहतं यदि ॥’ भागवतेपि-‘न दद्यादामिषं श्राद्धे
न चाद्याद्धर्मतत्त्ववित् । मुन्यन्नैः स्यात्परा प्रीतिर्यथा न पशुर्हिसया ॥’ तथेति शेषः ।
अत्र केचित्-‘मुन्यन्नं ब्राह्मणस्योक्तं मांसं क्षत्रियवैश्ययोः । मधुप्रदानं शूद्रस्य
सर्वेषां वा विरोधि यत् ॥’ इति हेमाद्रौ पुलस्त्योक्त्या व्यवस्थामाहुः ॥ पृथ्वी-

चन्द्रोदयस्तु—‘अक्षता गोपथुश्चैव श्राद्धे मांसं तथा मधु । देवराच सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत् ॥’ इति निगमोक्तेः । ‘वराऽतिथिपितृभ्यश्च पशूपाकरणक्रिया ।’ इति कलिवर्ज्येषु हेमाद्रावादित्यपुराणात् । बृहन्नारदीये—‘मांसदानं तथा श्राद्धे वानप्रस्थाश्रमस्तथा ।’ इत्युक्त्वा ‘इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ।’ इति बृहन्नारदीयेऽभिधानाच्च मांसविधिः कलिव्यतिरिक्तविषयः । कलौ मांसनिषेधानां च देशाचाराव्यवस्था । तथाच बृहन्नारदीये श्राद्धं प्रकृत्य—‘यथाचारं प्रदेयं तु मधु मांसादिकं तथा । देशाचाराः परिग्राह्यास्तच्चदेशीय-जैर्नरैः ॥ अन्यथा पतितो ज्ञेयः सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥’ इति । ‘यस्मिन् देशे पुरे ग्रामे त्रैविद्ये नगरेपि वा । यो यत्र विहितो धर्मस्तं धर्मं न विचारयेत् ॥’ इति भृगुक्ते-श्चेत्याहुः । तन्न । होलाकाधिकरणन्यायेन देशविशेषव्यवस्थापकपदकल्पनायो-गात् । निरूपितं चैतत् पितामहचरणैर्मांसमीमांसायामिति दिक् । मनुः—‘संव-त्सरं तु गव्येन पयसा पायसेन च । वार्ध्नीणसस्य मांसेन दृष्टिर्द्वादशवार्षिकी ॥ त्रिःपिबं त्रिन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धपजापतिम् । वार्ध्नीणसं तु तं माहुर्याशिकाः श्राद्धक-र्मणि ॥’ क्षीरादौ विशेषमाह हेमाद्रौ सुमन्तुः—‘पयो दधि घृतं चैव गवां श्राद्धेषु पावनम् । महिषीणां घृतं ग्राहुः श्रेष्ठं न तु पयः क्वचित् ॥’ याज्ञवल्क्यः—‘सन्धि-न्यनिर्देशाऽवत्सागोपयः परिवर्जयेत् । औष्ट्रमैकशफं स्त्रैणमारण्यकमजाविकम् ॥’ हेमाद्रौ हारीतः—‘नवसूतायाः सप्तरात्रादित्येके, दशरात्रादित्यपरे, मासेन पेयैषं भ-वतीति धर्मविदः’ । एतद्रजोभावपरम् । देवलः—‘अजाविमहिषीणां तु पयः श्राद्धेषु वर्जयेत् । विकारान् पयसश्चैव माहिषं तु घृतं हितम् ॥’ तत्रैव ब्राह्मे—‘माहिषं चा-मरं मार्गमाविकैकशफोद्धवम् । स्त्रैणमौष्ट्रं याचितं च दधि क्षीरं त्यजेत् घृतम् ॥ स-गुडं मरिचाक्तं तु तथा पर्युषितं दधि । दीर्णं तक्रमपेतं च नष्टास्वादं च फेनवत् ॥’ माहिषापवादोऽपराकं ब्राह्मे—‘देयं तक्रं तु सद्यस्कं नवनीतादनुचृतम् । आरण्य-महिषीक्षीरं शर्करास्रुतिसंयुतम् ॥ मध्वक्तं तुहिनं चैव दद्यात्तदमृतं यतः ॥’ सुतिः क्षीरशरः । श्राद्धकौमुद्यां चैवम् । यद्यपि याज्ञवल्क्येन—‘अन्नं पर्युषितं भोज्यं स्नेहा-क्तं चिरसंस्थितम् । अस्नेहा अपि गोधूमपयगोरसविक्रियाः ॥’ इति पर्युषितं द-ध्यादि भोज्यमुक्तम्, तथापि गुडमरीचाकस्य पर्युषितदोषोन्नोच्यत इति हेमाद्रिः । तत्रैव ब्राह्मे—‘कालशाकं तन्दुलीयं वास्तुकं मूलकं तथा । शाकमारण्यकं चैव दद्या-च्छ्राद्धेषु नित्यशः ॥’ तन्दुलीयं सूक्ष्मपत्रमिति हेमाद्रिः । महाराष्ट्राणां माठ इति म-सिद्धम् । आरण्यकं फांजीचूचादि । तत्रैव—‘दाडिमं मागधी चैव नागरादिकानि न्ति-

१-होलाकादि वृत्तिदेशेषु मांसनिषेधानां गोऽनाचारं युगान्तरपरिदयं वा नदिति शेषम् । मार्गं कलिवर्ज्येषु मांसनिषेधान् । इति टीकाशयः । २-त्रि पिबमिति पञ्च पूर्व ३-६ शृङ्गे गजानन्यम पुन सप्त-शतमास्ति । दृश्यते च सर्वत्र सुदितानुदितपुस्तकेषु । ३-पेयूपसन्द पञ्चपयस्य ।

णीः । आघ्रातकं जीरकं च कुवरं चैव योजयेत् ॥ ' मागधी पिप्पली । नागरं धु-
ण्ठी । कुवरं कुस्तुम्बरं घणिया इति प्रसिद्धम् । वायवीये—' अमस्त्यस्य शिखास्ता-
त्राः कापायाः सर्व एव च । ' शिखा नवपल्लवाः । प्रभासखण्डे—' आरामस्य तु
सीमन्ताः कलापाः सर्व एव च । ' सीमन्ताः नवपल्लवाः । कौर्मे—' तमालं शतकन्दं च
मध्वालुं शीतकन्दली । ' मध्वालुः मोहलकन्दः । शीतकन्दली रातालु इति प्रसिद्धम् ॥

अथ वर्ज्यम् । मार्कण्डेयपुराणे—' यच्चोत्कोचादिना प्राप्तं पतिताच्चदुपार्जितम् ।

श्राद्धे वर्ज्यव-
स्तुति ।

अन्यायकन्याशुल्कार्यं द्रव्यं चात्र विगर्हितम् ॥ पित्रर्थे मे प्रयच्छस्वेत्युक्त्वा
यच्चाप्युपाहृतम् ॥ ' चन्द्रोदये शङ्खः—' भूस्तृणं शिरसा शिशु पालङ्की-

मृक्षुकं तथा । कृष्माण्डालाधुवार्वाककोविदारांश्च वर्जयेत् ॥ पिप्पलीं मरिचं चैव त-
था वै पिण्डमूलकम् । कृतं च लवणं सर्व वंशाग्रं च विवर्जयेत् ॥ राजमापान् मसू-
रांश्च कोद्रवान् कोरदूपकान् । लोहितान् वृक्षनिर्यासान् श्राद्धकर्मणि वर्जयेत् ॥ '
भूस्तृणं काश्मीरदेशे प्रसिद्धम् । सुरसा निर्गुण्डीति माधवः । तुलसीति पृथ्वीच-
न्द्रोदयः । साच भक्ष्यत्वेन निषिद्धा न पुष्पत्वेनेति गौडाः । पालङ्की पालक इति
प्रसिद्धा । मृक्षुकं जलजः शाकः । मसुकम् इति पाठे खदिरशाक इति हेमाद्रिः ।
मरीचान्याद्राणीति हेमाद्रिः । कृतं लवणं सागरभिन्नम् । ' सैन्धवं लवणं चैव
तथा मानससंभवम् ' । ' यच्च सामुद्रिकं भवेत् ' इति शूलपाणौ पाठः । ' पवित्रे
परमे ह्येते प्रत्यक्षे अपि नित्यशः । ' इति वायवीयोक्तेः । मानसं साम्भरम् । यत्तु भवि-
ष्यम्—' तर्जन्या दन्तकाष्ठं च प्रत्यक्षं लवणं तथा ' इति । तत्र क्षारलवणं खारीति प्रसिद्धं
निषिद्धम् । ' भुक्त्वा तु क्षारलवणं त्रिरात्रं तु घने वसेत् ' इति ब्राह्मोक्तेरिति शूलपाणिः ।
क्षीरलवणमिति पाठात् क्षीरमिश्रं लवणं निषिद्धमिति वाचस्पतिः । राजमापाः चवळी
इति प्रसिद्धाः । कोरदूपकः चणकोद्रवः । चन्द्रिकायां शङ्खः—' पिण्डालकं च तुण्डीरं
करमर्दं च नालिकम् । कृष्माण्डं बहुबीजानि श्राद्धे दत्त्वा व्रजत्यधः ॥ ' पिण्डालकं
महाराष्ट्रेषु पेण्डरमिति प्रसिद्धम् । तुण्डीरं विम्बीफलमिति कैदेवः । करमर्दं कर-
वन्दमिति प्रसिद्धम् । तत्रैव ' विटालोच्छिष्टमाघ्रातं श्राद्धे यत्रेन वर्जयेत् । ' कृष्माण्डं
महिषीक्षीरमाढवयो राजसर्पपाः । चणका राजमापाश्च घ्नन्ति श्राद्धं न संशयः ॥ '
वृद्धपराशरः—' करीरफलपुष्पाणि विडङ्गं मरिचानि च । जम्भारिका सजम्बीरा सुपकं
बीजपूरकम् ॥ जम्बवलावूनि पिप्पलयः पटोलं पिण्डमूलकम् । मसूराञ्जनपुष्पं च
श्राद्धे दत्त्वा पतत्यधः ॥ ' जम्बूः सूक्ष्मा । माधवीये चतुर्विंशतिमते—' यावनालान्
कुलित्थांश्च वर्जयन्ति विपश्चितः । ' यावनालः जोधळा । अत्र यानि चणकादीनि-
विहितनिषिद्धानि तेषां विकल्पः । अन्यथा ' ययामाकैश्चणकैः शाकैर्नीवारैश्च प्रिय-

क्षुभिः । गोधूमैश्च तिलैर्मुद्गैर्मांसं प्रीणयते पितृन् ॥ ’ इति ‘गोधूमैरिक्षुभिर्मुद्गैः सतीनैश्चणकैरपि । ’ इति हेमाद्रौ कौर्मविष्णुधर्मादिविरोधः स्यात् । पिप्पलीमरिचा-
 देस्तु प्रत्यक्षस्य निषेधो न तन्न्यद्रव्यमिश्रस्य । ‘सौवीरतिक्तैर्लवणादिभिस्तु पाकस्य सिद्धिर्महतीह यैस्तु । तद्बीजपूरान् मरिचादियोगात्सिद्धं प्रदेयं न तु दुप्यतीह ॥ ’
 इति पृथ्वीचन्द्रोदये वृद्धपराशरोक्तेः । तत्रैव ‘दातुश्च यस्मिन्मनसोऽभिलापः श्रद्धा भवेद्यत्र च दीयमाने । श्राद्धेषु देयं विधिवत्तदेव तद्वत्तमक्षय्यमिति श्रुवन्ति ॥ ’
 एतन्निषिद्धेतरविषयम् । चन्द्रिकायाम्—‘कृष्णधान्यानि सर्वाणि वर्जयेच्छ्राद्धकर्मणि । न वर्जयेत् तिलांश्चैव मुद्गमापांस्तथैव च ॥ ’ मात्स्ये—‘ममूरशणनिष्पावराजमापकु-
 सुम्भिकाः । पद्मविल्वार्कधतूरपारिभद्राटरूपकाः ॥ न देयाः पितृकार्येषु पयश्चाजा-
 विकं तथा । कोद्रवोदारवरककपित्थमधुकातसी ॥ एतान्यपि न देयानि पितृभ्यः श्राद्धमिच्छता ॥ ’ निष्पावाः वल्गाः । यत्तु मार्कण्डेयः—‘प्रियङ्गवः कोविदारा नि-
 ष्पावाश्चात्र शोभनाः । ’ इति तत्र निष्पावः श्वेतशिम्बीति दानसागरे श्राद्धप्रकाशे
 चोक्तम् । विल्वं च रक्तं निषिद्धम् । ‘जम्बीरं रक्तविल्वं च शालस्यापि फलं त्यजेत् । ’ इति ब्राह्मोक्तेः । ‘पारिभद्रो निम्बतहः ’ इत्यमरः । रक्तमन्दार इति हेमाद्रिः । आटरूपो वासा तत्पुष्पम् । उदारः काञ्चनारः । मधुकं ज्येष्ठीमध्विति चन्द्रिका । वरका वनमुद्राः । हेमाद्रौ ब्रह्माण्डे—‘आसनारूढमन्नायं पादोपहतमेव च । अमेध्यैर्जङ्गमैः स्पृष्टं शुष्कं पर्युषितं च यत् ॥ द्विःस्निग्धं परदग्धं च तथैवाग्रावलेहि-
 तम् । शर्कराकीटपापाणैः केशैर्यद्याप्युपद्रुतम् ॥ पिण्याकं मथितं चैव तथा विलवणं च यत् । सिद्धाः कृताश्च ये भक्ष्याः प्रत्यक्षलवणीकृताः ॥ वाससा चावधूतानि वर्ज्यानि श्राद्धकर्मणि ॥ ’ द्विःस्निग्धं यत्सकृत्पाकेन भक्ष्यमपि हिङ्गुजीरकादिसंस्का-
 रार्थं पुनः पच्यते तद्वर्ज्यम् । यत्तु तिक्तशकान्नविकारादि द्विःपाकेनैव भक्षणार्हं तन्न निषिद्धम् । अग्रावलेहितमास्वादितपूर्वम् । पर्युषितस्य सदा निषेधेऽपि पुनर्वचनम् ।
 ‘अपूपाश्च करम्भाश्च धाना वटकसक्तवः । शाकं मांसमपूपं च सूपं कृसरमेव च ॥ यवागूः पायसं चैव यद्यान्यत्स्नेहसंयुतम् । सर्वं पर्युषितं भोज्यं शुष्कं चेत्परिवर्जयेत् ॥ ’ इति माधवीये यमोक्तवटकादेरपि पर्युषितस्य निषेधार्थमिति चन्द्रिकादयः । वर्ज्येषु विश्वा-
 मित्रः—‘कपित्थं कुरुकं चैव नारिकेलं च पैत्तिकम् । जम्बूफलादि पक्वं च पिण्याकं तन्दुलीयकम् ॥ ’ हेमाद्रौ पट्टत्रिंशन्मते—‘वर्ज्या मर्कटकाः श्राद्धे राजमापास्तथैव च । ’ मर्कटकाः लाका इति प्रसिद्धाः । पैठीनसिः—‘वृन्ताकनलिकापोतकुसुम्भाश्चमन्तकानि च । शकानामभक्ष्याः ’ इति । पोतं पोई इति प्रसिद्धम् । कुसुम्भं कुरडु इति माहा-
 राष्ट्रे प्रसिद्धम् । मार्कण्डेयः—‘वर्ज्याश्चाभिपत्रा नित्यं शतपुष्पा गवेषुकाः । जम्बी-

रकं फलं वर्ज्यं कोविदाराश्च नित्यशः ॥ ' अभिषवः शुक्र इति चन्द्रिका । संघा-
नकमिति पृथ्वीचन्द्रः । शतपुष्पा ओषा इति प्रसिद्धम् । शाठ्यायनः—'मारिपं
नालिका चैव रक्ता या च कलम्बिका । आसुरानमिदं सर्वं पितृणां नोपतिष्ठते ॥'
मारिपं मध्यदेशे मरुसा इति, महाराष्ट्रेषु राजगिरा इति च प्रसिद्धम् । कलम्बि-
का वेण्वाकृतिपत्रा । तत्रैव 'गान्धारिकापटोलानि आद्धकर्मणि वर्जयेत् ।' गा-
न्धारिका तन्दुलीयमिति चन्द्रिका । 'जवासारुखा दुरालभा' इति कैदेवः ।
भारते—'हिङ्गुद्रव्येषु शाकेषु अलावुं लथुनं तथा । कुकुण्डकान्यलावूनि कृष्णं
लवणमेव च ॥' पुनरलावुग्रहणमुभयालावुनिषेधार्थमिति पृथ्वीचन्द्रः । कुकुण्डकं
वर्तुलछत्राकम् । तत्रैव—'कुस्तुम्बुरुं कलिङ्गं च वर्जयेदाम्लवेतसम् ।' हेमाद्रौ
ब्राह्मे—'वृन्ताकं पञ्चशिम्बं च लोमशानि फलानि च । कलिङ्गं रक्तचारं च
वीणाकं घृतचारकम् ॥ कपालं काचमारीचं करञ्जं पिण्डमूलकम् । गृञ्जनं चुलिकां
चैव गाजरं जीवकं तथा ॥' वृन्ताकं श्वेतम् । 'कण्डूरां श्वेतवृन्ताकं कुम्भाण्डं च
विवर्जयेत् ।' इति देवलोक्तेः । तेन कृष्णस्यानिषेध इति चन्द्रिकामाधवौ । वस्तुतस्तु
सदा श्वेतनिषेधात् पुनः आद्धे निषेधो व्यर्थः । तेन भक्ष्यस्य कृष्णवृन्ताकस्यापि
निषेधार्थमिदमिति वयम् । कण्डूरा कपिकच्छूः । कुम्भाण्डं वृत्तालावुः । पञ्चशिम्बं
बल्लमसूरराजमापमढकुलित्थाः । लोमशानि कपित्थानि । रक्तचारं लोहितचारफलम् ।
वीणाकं दीर्घकृष्णकर्कटी । घृतचारकं वनस्थितचारफलम् चारोळीति प्रसिद्धम् ।
कपालं नारिकेलम् । काचं कुक्षुवृक्षफलम् । मरीचं आर्द्रमरीचानि । गृञ्जनं पलाण्डुभे-
दः पश्चिमदिशि प्रसिद्धः न तु गाजरम् । तस्य पृथगुक्तेः । हेमाद्रिणा तु गृञ्जनं
गाजरमेवोक्तम् । गौडआद्धकौमुद्यामन्येवं तच्चिन्त्यम् । चुक्रिका चिरकालशुक्लं पानकम् ।
चन्द्रिकायां हारीतः—'न वटपुष्पोदुम्बरशेलुदधित्थनीपमातुलिङ्गानि भक्षयेत् ।'
शेलुः श्लेष्मातकः भोकरसंज्ञः । दधित्थं कपित्थम् । स्मृतिसारे—'क्षीरे तु लवणं
दत्त्वा उच्छिष्टेषु च यत् घृतम् । स्नानं रजकतीर्थेषु ताम्रे गव्यं सुरासमम् ॥' गौड-
निबन्धसागरे स्मृतिः—'नारिकेरोदकं कांस्ये ताम्रपात्रे स्थितं मधु । गव्यं च ताम्र-
पात्रस्थं मद्यतुल्यं घृतं विना ॥' 'ताम्रपात्रे धृतं मांसं यच्च गव्यं घृतेतरत् । आमिषं
तु गवां मांसं दधि मद्यं पयो रजः ॥ द्रव्यान्तरद्युतं मांसं पयसा संयुतं दधि । पयोऽ-
नुद्युतसारं च ताम्रपात्रे न दुष्यति ॥'

१-अत्र टीकाया माधव—'वर्जयेद्गृञ्जन आद्धे चुक्रिकां पिण्डमूलकम् । करञ्जं येषां चान्ये च रसगन्धोत्तरा-
स्तथा ॥' इति निषेधः । विज्ञानेश्वरस्तु गृञ्जनं लथुनालुकारो सूक्ष्मनालः कन्दभेदः इत्याह । वारमढटीकाया
च 'गन्धाकृतिरसैस्तुल्यं गृञ्जनं तु पलाण्डुना । सूक्ष्मनालाग्रपत्रत्वाद्भिद्यतेऽसौ पलाण्डुतः ॥' इति गृञ्जनशब्दव्या-
ख्या कृतास्ति ।

अथ जलम् । याज्ञवल्क्यः 'शुचि गोवृत्तिकृत्तयं प्रकृतिस्थं महीगतम् ।' वर्ज्यं
 आदेजलनिर्णयः । जलमुक्तं हेमाद्रौ ब्रह्माण्डे—'दुर्गन्धि फेनिलं क्षारं पङ्क्तिं पल्लवलोद-
 कम् । न भवेद्यत्र गोवृत्तिर्नक्तं यद्याप्युपाहृतम् ॥ यन्न सर्वार्थमुत्सृष्टं यद्याभोज्यनि-
 पानजम् । तद्वर्ज्यं सलिलं तात सदैव श्राद्धकर्मणि ॥' निपानो जलाशयः । शुद्धि-
 तत्त्वे शङ्खः—'स्नानमाचमनं दानं देवतापितृतर्पणम् । शूद्रोदकैर्न कुर्वीत तथा मेघा-
 द्विनिःसृतैः ॥' हेमाद्रावादित्यपुराणे—'चिरं पर्युषितं वापि शूद्रस्पृष्टमथापि वा ।
 जाह्नव्याः स्नानदानादौ पुनात्येव सदा पयः ॥' कात्यायनः—'अपो निशि न
 गृहीयान्न पिवेच्च कदाचन । उद्धृत्याग्निमुपर्यग्रेर्धाम्नो धाम्न इतीरयेत् ॥' रजोदोषे
 तु प्रागुक्तं नारदीये—'त्यजेत्पर्युषितं पुष्पं त्यजेत्पर्युषितं जलम् । न त्यजेज्जाह्नवी-
 तोयं तुलसीविल्वपत्रकम् ॥' अन्यान्यपि पृथ्वीचन्द्रोदये मात्स्ये—'मध्याह्नः खड्ग-
 पात्रं च तथा नेपालकम्बलः । रौप्यं दर्भास्तिला गावो दौहित्रश्चाष्टमः स्मृतः ॥ पापं
 कुत्सितमित्याहुस्तस्य संतापकारिणः । अष्टावेते यतस्तस्मात्कुतपा इति विश्रुताः ॥'
 ब्राह्मे 'यत्तिस्त्रिदण्डः करुणा राजतं पात्रमेव च । दौहित्रं कुतपः कालश्छागः कृष्णा-
 जिनं तथा ॥' शस्तानीति शेषः । दौहित्रं खड्गपात्रमिति कल्पतरुः । अपरार्कं स्मृत्य-
 न्तरे—'अपत्यं दुहितुश्चैव खड्गपात्रं तथैव च । घृतं च कपिलाया गोर्दौहित्रमिति कीर्ति-
 तम् ॥' ब्रह्माण्डे—'अमावास्यागते सोमे या तु खादति गौस्त्वणम् । तस्या गौर्यद्भ-
 वेत् क्षीरं तदौहित्रमुदाहृतम् ॥' स्मृतिसंग्रहे—'उच्छिष्टं शिवनिर्माल्यं वान्तं च मृतक-
 र्पटम् । श्राद्धे सप्त पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः ॥' उच्छिष्टं वत्सपीतशेषदुग्ध-
 मित्यर्थः । शिवनिर्माल्यं गङ्गोदकम् । वान्तं मधु । मृतकर्पटं तसरीपटम् ॥

तिलेष्वपस्तम्बः—'अटव्यां ये समुत्पन्ना अकृष्टफलितास्तथा । ते वै श्राद्धे पवित्राः
 निष्ठानिर्णयः । स्युस्तिलास्ते न तिलास्तिलाः ॥' अभावे ग्राम्याः । 'गौराः कृष्णा-
 स्तथारण्यास्तथैव त्रिविधास्तिलाः ।' इति ब्राह्मोक्तेः ॥

अथ वर्ज्यानि चन्द्रिकायाम् । यमः—'कुण्डो विड्वराहश्च काकः श्वाय विडा-
 आदवर्ज्यानि । लकः । वृषलीपतिश्च वृषलः पण्डोऽवीरा रजस्वला ॥ एते तु श्राद्धकाले
 वै वर्जनीयाः प्रयत्नतः । खड्गः काणः कुणिः श्वित्री दातुः प्रेष्यकरस्तथा ॥ न्यूनाहो-
 प्यतिरिक्ताहस्तमप्यपनयेत्ततः ॥' वायवीये—'अन्नं पश्येपुरेते तु यदि वै हव्यकव्य-
 योः । उत्सृष्टव्यं प्रधानार्थं संस्कारस्त्वापदि स्मृतः ॥ सुमन्तुः—'चाण्डालादिवीक्षित-
 मन्नमभोज्यमन्यत्र मृद्भस्महिरण्योदकस्पर्शात् ।' तत्रैव जमदग्निः—'शुद्धवत्सोऽय कृष्णा-

स्नानीयं च पृथग्विधम् । पात्रैरौदुम्बरैर्दद्याद्द्वैश्वदेविकपूर्वकम् ॥ ' औदुम्बरैस्ताम्र-
मयैः । ' अत्र क्षौरामलकस्नानादि निषिद्धतिथ्यादिव्यतिरिक्तविषयम् ' इति हेमा-
द्रिर्माधवश्च । यत्तु चन्द्रिकायां प्रचेताः—' तैलमुद्वर्तनं स्नानं दद्यात्पूर्वाह्ण एव च ।
आद्धशुग्भ्यो नखश्मश्रुच्छेदनं तु न कारयेत् ॥ ' इति, तन्निषिद्धतिथ्यादिविषयम् ।
निषिद्धतिथ्यादि तु मायुक्तम् । अभ्यङ्गे तु कलिकायां कात्यायनः—' तैलमुद्वर्तने देयं
ब्राह्मणेभ्यः प्रयत्नतः । तैरभ्यङ्गश्च कर्तव्यो वर्ज्यकालं न चिन्तयेत् ॥ ' अपराकं
प्रचेताः—' स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पित्र्ये च कर्मणि । आद्धकुच्छुल्लवासाः स्या-
न्मौनी च विजितेन्द्रियः ॥ ' हेमाद्रौ जाबालिः—' ताम्बूलं दन्तकाष्ठं च स्नेहस्नानं
च भोजनम् । रत्यौषधपरानानि आद्धकर्ता विवर्जयेत् ॥ ' वल्ले विशेषमाह तत्रैव
भृगुः—' नम्रः स्यान्मलवद्रासा नम्रः कौपीनकेवलः । द्विकच्छोऽनुत्तरीयश्च अकच्छोऽवस्त्र
एव च ॥ नम्रः कापायवासाः स्यान्नम्रश्चार्द्रपटः स्मृतः । नम्रो द्विगुणवस्त्रः स्यान्नम्रो
रक्तपटः स्मृतः ॥ नमस्तु लिङ्गवस्त्रः स्यान्नम्रः स्यूतपटस्तथा ॥ '

ततः कर्ता ऊर्ध्वपुण्ड्रं कुर्यात् ' जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृकर्मणि ।
पुण्ड्रनिर्णयः । तत्सर्वं नश्यति क्षिप्रमूर्ध्वपुण्ड्रं विना कृतम् ॥ ' इति हेमाद्राद्युक्तेः । ' यज्ञो
दानं तपो होमः स्वाध्यायः पितृकर्म च । वृथा भवति विमैन्द्र ऊर्ध्वपुण्ड्रं विना
कृतम् ॥ ' इति बृहन्नारदीयात् । ' ऊर्ध्वं च तिलकं कुर्यात् दैवे पित्र्ये च कर्मणि । '
इति वृद्धपराशरोक्तेः । अन्ये तु—' ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजातीनामग्निहोत्रसमो विधिः । आद्ध-
काले तु संप्राप्ते कर्ता भोक्ता च संत्यजेत् ॥ वामहस्ते च दर्भास्तु गृहे रङ्गावलिं त-
था । ललाटे तिलकं दृष्ट्वा निराशाः पितरो गताः ॥ ' इति संग्रहोक्तेः । ' ऊर्ध्वपुण्ड्रं
त्रिपुण्ड्रं वा चन्द्राकारमथापि वा । आद्धकर्ता न कुर्वीत यावत्पिण्डान्न निर्वपेत् ॥ '
इति विश्वप्रकाशे वचनाच्च न कार्यमित्याहुः । अत्राचाराद्व्यवस्था । अतएव बृहन्ना-
रदीये—' ऊर्ध्वपुण्ड्रं च तुलसीं आद्धे नेच्छन्ति केचन । ' इति । ऊर्ध्वपुण्ड्रविधिर्विप्र-
विषयः । निषेधः कर्तृपर इति पृथ्वीचन्द्रः । यत्तु हेमाद्रौ देवलः—' ललाटे पुण्ड्रकं
दृष्ट्वा स्कन्धे माल्यं तथैव च । निराशाः पितरो यान्ति दृष्ट्वा च वृषलीपतिम् ॥ '
इति तद्वन्धेन त्रिपुण्ड्रविषयम् । ' प्राक्पिण्डदानाद्रन्धाद्यैर्नालंकुर्यात्स्यविग्रहम् । ' इ-
त्याश्वलायनोक्तेः । पुण्ड्रं वर्तुलमित्यपराकं मदनरत्ने च । पृथ्वीचन्द्रस्तु पुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रम् ।
' ऊर्ध्वं च तिलकं कुर्यान्न कुर्याद्वै त्रिपुण्ड्रकम् । निराशाः पितरो यान्ति दृष्ट्वा चैव
त्रिपुण्ड्रकम् ॥ ' इति बृहत्पराशरोक्तेः । भोक्तुस्तिर्यग्लेपो भवत्येव । ' वर्जयेत्तिलकं
भाले आद्धकाले च सर्वदा । तिर्यगप्यूर्ध्वपुण्ड्रं वा धारयेत्तु प्रयत्नतः ॥ ' इति व्या-
सोक्तेरित्याह । पृथ्वीचन्द्रोदये ब्राह्मे—' सदभ्येण तु हस्तेन यः कुर्यात्तिलकं बुधः ।

आचम्य स विशुद्धयेत दर्भत्यागेन चैव हि ॥' श्राद्धारम्भकालमाहापरार्के गौतमः—
'आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्यादारौहिणं बुधः । विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणं तु न
लङ्घयेत् ॥' एतदेकोदिष्टे । पार्वणे तूक्तं मात्स्ये—'ऊर्ध्वं मुहूर्तात्कृतपाद्यन्मुहूर्तचतुष्टयम् ।
मुहूर्तपञ्चकं ह्येतत्स्वधाभवनमिष्यते ॥' तथा—'मध्याह्ने सर्वदा यस्मान्मन्दीभवति
भास्करः । तस्मादनन्तफलदस्तत्रारम्भो विशिष्यते ॥'

अथ श्राद्धपरिभाषा । चन्द्रिकायां कात्यायनः—'दक्षिणं पातयेज्जानुं देवान्
श्राद्धपरिभाषा । परिचरन् सदा । पातयेदितरं जानुं पितृन् परिचरन् सदा ॥' वौधायनः—
'प्रदक्षिणं तु देवानां पितॄणामप्रदक्षिणम् । देवानामृजवो दर्भाः पितॄणां द्विष्टुणास्तथा ॥'
पृथ्वीचन्द्रोदये शङ्खः—'आवाहनार्घ्यसंकल्पे पिण्डदानान्नदानयोः । पिण्डाभ्यञ्जनकाले
तु तथैवाञ्जनकर्मणि । अक्षय्यासनयोः पाद्ये गोत्रं नाम प्रकाशयेत् ॥' तत्रैव परिशिष्टे—
'क्षणे च पिण्डदाने च गन्धधूपाक्षये तथा । संकल्पे चासने दीपे अञ्जना-
भ्यञ्जने तथा ॥ अन्नार्घ्यदानाद्यन्तेषु गोत्रं नाम च कीर्तयेत् ॥' कलिकायां संग्रहे—
'आसनावाहने पाद्ये अन्नदाने तथैव च । अक्षय्ये पिण्डदाने च पदसु नामानि
कीर्तयेत् ॥' मात्स्ये—'सम्बन्धं प्रथमं ब्रूयाद्गोत्रं नाम तथैव च । पश्चाद्द्रूपं विजानी-
यात् क्रम एव सनातनः ॥' तत्रैव—'सकारेण तु वक्तव्यं गोत्रं सर्वत्र धीमता ।
सकारः कुतपो ज्ञेयस्तस्माद्यत्नेन तं वदेत् ॥' यथा काश्यपसगोत्रेति । 'पराशरस-
गोत्रस्य वृद्धस्य तु महात्मनः । भिक्षोः पञ्चशिखस्याहं शिष्यः परमधार्मिकः ॥'
इति मोक्षधर्मेषु प्रयोगाच्च । तेन गोत्रसगोत्रयोः पर्यायत्वाच्छास्त्राभेदाद्व्यवस्थेति
शूल्पाणिः । एतद्येषामाश्रातं तेषामेव । हेमाद्रौ बृहत्सचेताः—'गोत्रं स्वरान्तं सर्वत्र
गोत्रस्याक्षय्यकर्मणि । गोत्रस्तु तर्पणे मोक्त एव दाता न मुह्यति ॥ सर्वत्रैव पितुः
मोक्तः पिता तर्पणकर्मणि । पितुरक्षय्यकाले तु पित्रे संकल्पने तथा ॥ शर्मन्तर्घ्या-
दिके कार्ये शर्मा तर्पणकर्मणि । शर्मणोऽक्षय्यकाले तु पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥' स्व-
रान्तं संयुज्यन्तमिति हेमाद्रिः । तत्रैव चन्द्रिकायां च स्मृत्यन्तरे—'गोत्रस्य त्वपरि-
ज्ञाने काश्यपं गोत्रमुच्यते । यस्मादाह श्रुतिः सर्वाः प्रजाः काश्यपसम्भवाः ॥' यत्तु
सत्यापादः—'अथानाज्ञातबन्धोः पुरोहितगोत्रेणाचार्यगोत्रेण वा' इति, तद्विवाहपरम् ।
नामोच्चारणे विशेषमाह हेमाद्रौ वौधायनः—'शर्मन्तं ब्राह्मणस्योक्तं वर्मान्तं क्षत्रि-
यस्य तु । शुभ्रान्तं चैव वैश्यस्य दासान्तं शूद्रजन्मनः ॥' पित्रादिनामाज्ञाने तत्रैव—
'पृथिवीवत्पिता वाच्यस्तत्पिता चान्तरिक्षवत् । अभिधानापरिज्ञाने दिविपत्यपिता-
महः ॥ पित्रादीनां नाम यदा पुत्रैर्न ज्ञायते तदा ॥' आपस्तम्बमूत्रेण्येवम् । एतदन्य-
शास्त्रापरम् । आश्वलायनानां तूक्तं तत्सूत्रे—'यदि नामान्यविदांस्तत्पितृपितामहमपि-

तामहेति घृयात् । 'तत्कारिकापि~' नामानि चेन्न जानीयात्तत्तेत्यादि वदेत् क्रमात् ।
 तत्तेति संबन्धमात्रपरम् । तेन पितृव्यादावपि तथेति गौडाः । स्त्रीणां तु दान्तं नाम
 ज्ञेयम् । 'दान्तं नाम स्त्रीणाम्' इति पृथ्वीचन्द्रोदये गोभिलोक्तेः । केचिद्देवीशब्दा-
 न्तमाहुः । अन्ये तु देवी दा इति द्वयोः समुच्चयमाहुः । हेमाद्रौ नारायणः~' विभक्ति-
 भिस्तु यत्किञ्चिद्दीयते पितृदैवते । तत्सर्वं सफलं ज्ञेयं विपरीतं निरर्थकम् ॥'
 चन्द्रिकास्मृत्यर्थसारयोश्च नारदीये~' अक्षय्यासनयोः षष्ठी द्वितीयावाहने तथा ।
 अन्नदाने चतुर्थी स्याच्छेपाः सम्बुद्धयः स्मृताः ॥' यत्तु व्यासः~' चतुर्थी चासने
 नित्यं संकल्पे च विधीयते । प्रथमा तर्पणे प्रोक्ता सम्बुद्धिमपरे जगुः ॥' इति ।
 अत्र शाखाभेदाव्यवस्थेति हेमाद्रिः । हेमाद्रौ भृगुः~' अर्घ्यावनेजनं पिण्डमन्नं
 प्रत्यवनेजनम् । सम्बुद्धिं तत्र कुर्वति शेषे षष्ठी विधीयते ॥' तत्रैव मातुर्विशेषो
 नागरखण्डे~' मातर्मात्रे तथा मातुरासने कल्पने क्षणे । गोत्रे गोत्रार्थे गोत्रायाः
 प्रथमाद्या विभक्तयः ॥' हेमाद्रौ प्रभासखण्डे~' यज्ञोपवीतिना कार्यं दैवं कर्म मदक्षिणम् ।
 प्राचीनावीतिना कार्यं पितृकर्माऽमदक्षिणम् ॥' अनुपनीतस्त्रीशूद्रादेस्तृत्तरीयेणैव
 सव्यापसव्ये ज्ञेये । तस्योपवीतस्थानीयत्वात् । 'अपसव्यं क्रमाद्वत्तं कृत्वा कश्चित्सगो-
 त्रजः ।' इति ब्राह्माचेति वाचस्पतिः । यत्तु केचित् 'सदोपवीतिना भाव्यम्'
 इत्यस्य पुरुषार्थत्वात् । प्राचीनावीतिकालेष्युपवीतान्तरेण तत्कार्यमेवेति । तत्र ।
 विशेषेण वाधात् । जमदग्निः~' सूक्तस्तोत्रजपं त्यक्त्वा पिण्डाघ्राणं च दक्षिणाम् ।
 आह्वानं स्वागतं चार्घ्यं विना च परिवेषणम् ॥ विसर्जनं सौमनस्यमाशिषां प्रार्थनं
 तथा । विप्रमदक्षिणां चैव स्वस्तिवाचनकं विना ॥ पितृतुद्दिश्य कर्तव्यं प्राचीनावी-
 तिना सदा ॥' हेमाद्रौ संग्रहे~' आदौ विप्रश्चिशौचान्तेऽभ्यर्चने विकिरेकृते । पिण्डा-
 नप्यर्चयित्वा च विष्टव्यं ब्राह्मणांस्तथा ॥ आचामेच्छाद्धकर्ता च स्थानेष्वेतेषु सप्तष्ट ।
 आद्यन्तयोर्द्विराचामेच्छेपेण तु सकृत्सकृत् ॥' तत्रैव~' श्राद्धारम्भेऽवसाने च षाद-
 शौचार्चनान्तयोः । विकिरे पिण्डदाने च षट्स्वाचमनमिष्यते ॥' आश्वलायनः~
 'दानाध्ययनदेवार्चाजपहोमव्रतादिकान् । न कुर्याच्छ्राद्धदिवसे प्राग्विप्राणां विसर्ज-
 नात् ॥' एतन्नित्यवर्ज्यमिति वीपदेवः । इदं विष्णुभिन्नदेवपरम् । विष्णोर्निवेदिता-
 न्नेन यष्टव्यं देवतान्तरम् । पितृभ्यश्चापि तद्देयं तदानन्त्याय कल्पते ॥ पितृशेषं तु यो
 दद्याद्धरये परमात्मने । रेतोघाः पितरस्तस्य भवन्ति क्लेशभागिनः ॥' इति स्कान्दात् ।

१- 'विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम्' इति पुधर्मत्वेनोक्तेः । २- 'वत्तं कृत्वा कश्चित्सगोत्रजः' इति विशेषेणेत्यर्थः । 'नोपवीतो स्यात्' इति सामान्यतः कर्माद्यपुरुषार्थोपवीतनिषेधात्तदप्राप्तौ अपूर्वेमुत्तरीया-
 पसव्यं बोध्यते इति तु प्रष्टव्यम् ॥

‘पितरः सर्वे मनुष्या विष्णुनाशितमन्नमश्नन्ति’ इति श्रुतेः । ‘यः श्राद्धकाले हरिभुक्तशेषं ददाति भक्त्या पितृदेवतानाम् । तेनैव पिण्डास्तुलसीविमिश्रानाकल्पकोटिं पितरस्तु तप्ताः ॥’ इति ब्राह्मोक्तेश्चेति श्रीधरस्वामिभट्टसिंहपरिचर्यादयः । एतत्सर्वं निबन्ध-विरोधान्निर्मूलम् । अत्र विशेषो हेमाद्रौ विष्णुधर्मे—‘श्राद्धानि तु समभ्यर्च्य नृवराहं जनार्दनम् ।’ शिवपुराणे—‘पूजयित्वा शिवं भक्त्या पितृश्राद्धं प्रकल्पयेत् ।’ पूर्वनि-पेधस्तु विहितभिन्नपरः । तथा हेमाद्रौ—‘देवार्चा दक्षिणाङ्गादिः पादजान्वंसमूर्धसु । शिरोसजानुपादेषु वामाङ्गादि च पैतृकम् ॥’ कलिकायां स्मृत्यन्तरे—‘श्राद्धारम्भे तु ये दर्भाः पादशौचे विसर्जयेत् । अर्चनादौ तु ये दर्भा उच्छिष्टान्ते विसर्जयेत् ॥ मार्जनादौ तु ये दर्भाः पिण्डोत्थाने विसर्जयेत् । उत्थानादौ तु ये दर्भा दक्षिणान्ते विसर्जयेत् ॥ प्रार्थनादौ तु ये दर्भा नमस्कारे विसर्जयेत् ॥’ ऊहमाह विष्णुः—‘मातामहानामप्येवं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः । मन्त्रोद्देन यथान्यायं शेषाणां मन्त्र-वर्जितम् ॥’ यथान्यायमिति यत्र बहुवचनान्तः पितृशब्दस्तत्र सर्वपितृवाचि-त्वान्नोहः । तत्रापि ‘शुन्धन्तां पितरः’ इत्यन्नोह एव । सर्वपितृवाचित्वे उत्त-रमन्तद्वयवैयर्थ्यात् । बहुवचनं तु नोह्यते । प्रकृतावसमर्थत्वात्पाशानितिवत् । ऋगन्ते च नोहः । तस्माद्वचं नोहेदिति निषेधात् । ऐकोदिष्टेऽप्येवम् । प्रेतैको-दिष्टे तु ‘एकवन्मन्त्रानूहेतैकोदिष्टे’ इति विष्णुक्तेरुहः । अत्र बहुवचन-स्याप्यूहो वचनात् । वृद्ध्यादौ तु विशेषं वक्ष्यामः । शेषाणामिति पितृव्या-द्यैकोदिष्टे आवाहनादिमन्त्रवर्ज्यं कार्यमिति कल्पतरुः । ऊहयोग्यपितृपदवान् मन्त्र एव तत्र न प्रयोज्यो नतूहः, नापि पितृपदरहितः प्रयोज्य इति शूलपाणिः । अर्थान्तरं चोक्तं प्राक् । बहुवचनकारिकापि—‘अर्घ्यप्रदानमन्त्रे तु मात्रादिपदमावपेत् । शुन्धन्तामिति पित्रादौ मात्रादिपदमावपेत् ॥’ मातृश्राद्धे पिण्डदाने ‘ये च साम-जानु’ इत्यत्र नोह इति वृत्तिकृत् । तथा—‘मातुःश्राद्धेऽप्यनूहेन कुर्यात्पितृजानुमन्त्रणम् । दशदानमुपस्थानं तद्वत्कार्यमिति स्थितिः ॥ भवाहणमनूहेन तद्वत्प्राशनमिष्यते ॥’ तथा—‘आयन्तुनस्तिष्ठोऽसीति उशन्तस्तेति यानि तु । अनूद्यः पितृशब्दोऽत्र पितृसा-मान्प्रवाचकः ॥’ आपस्तम्बानां तु वक्ष्यते । हेमाद्रौ मार्कण्डेयः—‘स्नातः स्नातान् समाहूतान् स्वागतेनार्चयेत् पृथक् ।’ कलिकायां नारदीये—‘मायश्चित्तविशुद्धात्मा तेभ्योऽनुज्ञां प्रगृह्य च । दद्याद्वै ब्रह्मदण्डार्थं हिरण्यं कुशमेव च ॥’ तत्रैव संग्रहे—

१-पाशाधिकरणसिद्धान्ते तु प्रकृत्ययंसमवेतार्थकबहुवचनस्य विकृतावविकृतस्येव प्रयोग इति टीकाशयः ।
२-पितृशब्द न युजीतेत्याश्वलायनेन पितृशब्दस्य निवर्तितत्वात्पुराणैकोदिष्टे सर्वपितृवाचिनः पितृशब्दस्य नोहः कार्य इति सिद्धान्तः ।

‘तिथिवारादिकं ज्ञात्वा संकल्प्य च यथाविधि । प्राचीनावीतिना कार्यं सर्वं संक-
ल्पनादिकम् ॥ सम्बन्धं मथमं ब्रूयान्नामगोत्रे तथैवच । वस्वादिरूपतां चापि स्वपि-
तृणामनुक्रमात् ॥ ’ पृथ्वीचन्द्रोदये नारदीये—‘ आद्धार्थं समनुमाप्तान् विमान् भूयो
निमन्त्रयेत् ।’ आपस्तम्बस्तु ‘पूर्वेद्युर्निमन्त्रणं परेद्युर्द्वितीयं तृतीयमामन्त्रणम्’ इत्याह ।
‘युयं मया निमन्त्रणीया इति निवेदनरूपं आद्यम् । तद्विधिमाह शौनकः—‘ गृहीत्वा-
मुकसंज्ञस्यामुकगोत्रस्य चामुके । आद्धे तु वैश्वदेवार्थं करणीयः क्षणस्त्रया ॥ इत्येवं
आद्धकृद्भूयादोतयेति वदेत्तु सः । आद्धस्य कर्ता स ब्रूयात्तं प्राप्नोतु भवानिति ॥
स वदेत् प्राप्नवानीति इतरस्तं प्रति द्विजः ॥’ दैवे पार्वणे पुरुरर्वाद्रवौ वाच्यौ । ‘पित्रा-
देरप्यनेनैव वृणीत विधिना द्विजान् ।’ ततः कर्ता बहुचोऽनाहिताग्निः पिण्डपितृयज्ञ-
परिस्तरणादीधमाधानान्तं कुर्यात् । ‘अर्धाधानिनोप्येवम्’ इति प्रयोगपारिजाते
परिशिष्टे च । भाष्यकारमते आब्दिकेप्येवम् । वृत्तिकारमते नैदम् । हेमाद्रौ शम्भुः—
‘संमार्जितोपलिप्ते तु द्वारि कुर्वीत मण्डलं । उदक्प्लवमुदीच्यं स्यादक्षिणं दक्षिणाप्लवम् ॥’
व्याघ्रः—‘उत्तरेऽक्षतसंयुक्तान् पूर्वाग्रान् विन्यसेत् कुशान् । दक्षिणे दक्षिणाग्रांस्तु सति-
लान् विन्यसेत् कुशान् ॥’ तत्रैव बौधायनः—‘चतुरस्रं त्रिकोणं च वर्तुलं चार्धच-
न्द्रकम् । कर्तव्यमानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम् ॥’ तत्रैव लौगाक्षिः—‘हस्तद्वय-
मितं कार्यं वैश्वदेविकमण्डलम् । दक्षिणे च चतुर्हस्तं पितृणामङ्घ्रिशोधने ॥’ कलि-
कार्या संग्रहे तु—‘प्रादेशमात्रं देवानां चतुरस्रं तु मण्डलम् । त्यक्त्वा षडङ्गुलं तस्माद-
क्षिणे वर्तुलं तथा ॥’ इत्युक्तम् । स्मृत्यन्तरे—‘गर्तः पञ्चाङ्गुलो विमे जानुमात्रो मही-
भुजि । प्रादेशमात्रो वैश्ये च साधिकः स तु शूद्रके ॥ तिर्यगूर्ध्वप्रमाणेन व्याख्यातो
दैवपिण्ययोः । चतुरस्रं वर्तुलं च कथितं गर्तलक्षणम् ॥ पादप्रक्षालनं प्रोक्तमुपवेश्या-
सने द्विजान् । तिष्ठंश्चेत्क्षालनं कुर्यान्निराशाः पितरो गताः ॥’ इति तत्समूलत्वे मण्ड-
लाग्रे पृथक् ज्ञेयम् । तत्र गोपये हेमाद्रौ भृगुः—‘अत्यन्तजीर्णदेहाया वन्द्यायाश्च विशेषतः ।
आर्ताया नवसूताया न गोगोमयमाहरेत् ॥’ मात्स्ये—‘अक्षताभिः सपुष्पाभिस्तदभ्यर्चा-
पसच्यवत् । विमाणां क्षालयेत्पादानभिवन्द्य पुनः पुनः ॥ प्रत्यङ्मुखः स्थितः कुर्याद्विप्र-
पादाभिपेचनम् ॥’ तत्रैव भविष्ये—‘प्रक्षालयेद्विप्रपादान् शन्नोदेवीरिति तृचा ।’
पृथ्वीचन्द्रोदये वृद्धवशिष्ठः—‘न कुशग्रन्थिहस्तस्तु पाद्यं दद्याद्विचक्षणः ।’ कलिकायां
संग्रहे—‘ततः प्रक्षालयेत्पादौ भार्यास्त्रिवित्तवारिणा ।’ तथा—‘आद्धकाले यदा पत्नी वामे
नीरप्रदा भवेत् । आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं पितृणां नोपतिष्ठते ॥’ तत्रैव—‘नाथः प्रक्षालयेत्पादौ

कर्ता पित्रादिकर्मसु ॥' पाद्यानन्तरमर्घ्यमपि दद्यादिति हेमाद्रिः । तत्रैव लौगाक्षिः—
 'मण्डलादुत्तरे देशे दद्यादाचमनीयकम् ।' तत्रैव 'विधाय क्षालनं तेषां द्विराच-
 मनमिष्यते । स्वयं चापि द्विराचामेद्विधिज्ञः श्रद्धयान्वितः ॥' हेमाद्रौ नारदीये—
 'यत्राचमनवारीणि पादप्रक्षालनोदकैः । संगच्छन्ते बुधाः श्राद्धमासुरं तत्प्रचक्षते ॥'
 हेमाद्रौ व्यासः—'सव्येनैवासनं धृत्वा दक्षिणे दक्षिणं करम् । व्याहृतीभिः सम-
 स्ताभिरासनेषूपवेशयेत् ॥ समाध्वमिति चैवोक्त्वा दक्षिणं जानु संस्पृशन् । आस्यता-
 मिति तान्ब्रूयादासनं संस्पृशन्नपि ॥' हेमाद्रौ शातातपः—'द्वौ दैवेऽथर्वणौ विप्रौ
 प्राङ्मुखानुपवेशयेत् । पित्र्ये तूदङ्मुखान्स्त्रीश्च बह्वृचाध्वर्युसामगान् ॥' याज्ञवल्क्यः—
 'द्वौ दैवे प्राक्त्वयः पित्र्ये उदगेकैकमेव वा ।' यत्तु हेमाद्रौ हारीतः—'दक्षिणाग्रदर्भेषु
 प्राङ्मुखान् ब्राह्मणान् भोजयेत्, उदङ्मुखानित्येके' इति तन्मैत्रायणीयविषयम् ।
 'प्राङ्मुखान् भोजयेदुदङ्मुखानित्येके' इति तत्परिशिष्टात् विकल्प इति हेमाद्रिः ।
 माधवीये यमः—'भिक्षुको ब्रह्मचारी वा भोजनार्थमुपस्थितः । उपविष्टेष्वनुप्राप्तः कामं
 तमपि भोजयेत् ॥' कौर्मे—'अतिथिर्यस्य नाश्नाति न तच्छ्राद्धं प्रचक्षते ।' विप्रनि-
 यमो माधवीये—'पवित्रपाणयः सर्वे ते च मौनव्रतस्थिताः । उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शं
 वर्जयन्तः परस्परम् ॥' तत्रासनानि पृथ्वीचन्द्रोदये यमः—'आसनं कुतुपं
 दद्यादितरद्वा पवित्रकम् ।' हेमाद्रौ चमत्कारखण्डे—'पितॄणां घटितं हैमं राजतं वापि
 चासनम् । येन ताम्रमयं दत्तमासनं पितृकर्मणि ॥ स वै दिव्यासनारूढो नहि प्रच्यवते
 दिवः ॥' हेमाद्रौ नागरखण्डे—'अयःशङ्कुमयं पीठं प्रदेयं नोपवेशने ।' कलि-
 कार्या संग्रहे—'क्षौमं दुक्कलं नेपालमाविकं दारुजं तथा । तार्णं पार्णं बृसीं चैव
 विष्टरादि च विन्यसेत् ॥ अग्निदग्धान्यायसानि भग्नानि च विवर्जयेत् ॥' हेमाद्रौ
 छागलेयः—'पश्चाद्भागादुपक्रम्य प्राच्यां पङ्क्तिर्यथा भवेत् । दक्षिणासंस्थिता ह्येषा
 पितॄणां श्राद्धकर्मणि ॥' पुलस्त्यः—'श्रीपर्णी वारुणी क्षीरी जम्बुकाग्रकदम्बकम् ।
 सप्तमं वाकुलं पीठं पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥' संग्रहे—'शमी च काश्मरी शेलुः कदम्बो
 वरणस्तथा । पश्चात्सनानि शस्तानि श्राद्धे देवार्चने तथा ॥' कारिका—'द्वौ दैवे प्राङ्-
 मुखौ पित्र्ये त्रीन्विप्रानुदगाननान् ।' पैठीनसिः—'कुतपः श्राद्धवेलायां श्रोत्रियो
 यदि दृश्यते ।' आश्वलायनः—'नीवीं वासोदशान्तेन स्वरक्षार्थं प्रबन्धयेत् ।'
 वृद्धयाज्ञवल्क्यस्तु—'दक्षिणे कटिदेशे तु तिलैः सह कुशत्रयम् ।' यत्तु कातीयम्—
 'नीवी कार्या दशागुप्तिर्वामकुक्षौ कुशैः सह ।' इति तद्वृद्धिश्राद्धे । 'पितॄणां दक्षिणे
 पार्श्वे विपरीता तु दैविके ।' इति स्मृत्यन्तरात् । वामे दक्षिणे वेत्याचाराद्वयवस्थेति
 मदनपारिजाते । आचार्यः—'प्राणायामत्रयं कृत्वा गायत्रीस्मरणं तथा । श्राद्धं

कर्तास्मीति वदेद्विषैर्वाच्यं कुरुष्व च ॥ ' ब्राह्मे- 'ततस्तिष्ठान् गृहे तस्मिन् विकि-
रेचामदक्षिणम् । श्रद्धया परया युक्तो जपेदपहता इति ॥ ' स्मृत्यर्थसारे- 'अप-
हता इति तिलान्विकीर्य उदीरतामित्पृचा मोक्षेत् ।' पराशरः- 'तद्विष्णोरिति मन्त्रेण
गायत्र्या च प्रयत्नेतः । मोक्षयेदन्नजातं तु शुद्धदृष्ट्यादिशुद्धये ॥ ' हेमाद्रौ ब्रह्माण्डे-
'श्राद्धभूमौ गद्यां ध्यात्वा ध्यात्वा देवं गदाधरम् । वस्त्रार्दोश्च पितृन् ध्यात्वा ततः
श्राद्धं प्रवर्तते ॥ देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च । नमः स्वाहायै स्वधायै
नित्यमेव नमोनमः ॥ आदिमध्यावसानेषु त्रिराष्ट्रं जपेद्बुधः । पितरः क्षिपमाया-
न्ति राक्षसाः प्रद्रवन्ति च ॥ ' तत्रैव स्कान्दे- 'तिला रक्षन्त्वसुरान् दर्भा रक्षन्तु
राक्षसान् । पङ्क्तिं वै श्रोत्रियो रक्षेदतिथिः सर्वरक्षकः ॥ ' वशिष्ठः- 'शुद्धवतीभिः
कूप्याण्डीभिः पावमानीभिश्च पाकादि मोक्षयेत् ॥ ' इति ।

अथ देवार्चा । तत्र प्रत्युपचारमाद्यन्तयोरपो दद्यादित्युक्तं वृत्तौ स्मृत्यर्थसारे
देवार्चनम् । च । हेमाद्रौ ब्राह्मे- 'आसनेष्वासनं दद्याद्दामे वा दक्षिणेपि वा । पितृकर्मणि
वामे च दैवे दद्यात्तु दक्षिणे ॥ ' प्रचेताः- 'आसनेष्वासनं दद्यान्नतु पाणौ कदाचन ।
धर्मोसीत्यथ मन्त्रेण गृहीयुस्ते तु तान् कुशान् ॥ ' धर्मोसीति मन्त्रोऽन्यत्र द्रष्टव्यः ।
गालवः- 'दर्भानादाय हस्ताभ्यां गृहीत्वा दक्षिणे करे । दैवे क्षर्णः क्रियतां तु निरञ्जुष्टं
करं ततः ॥ ओतथेति द्विजा ब्रूयुस्ते मामोतु भवानिति । कर्ता ब्रूयात्ततो विप्रः प्राप्न-
वानीति वै वदेत् ॥ ' पृथ्वीचन्द्रोदये बृहन्नारदीये- 'यवैर्दर्भैश्च विश्वेषां देवानामि-
दमासनम् । दत्तेति भूयो दद्याद्वै दैवे क्षण इति क्षणम् ॥ ' 'तच्च पृष्ठ्या चतुर्थ्या वा
कार्यम् ' इति स एव । 'ततोऽर्घ्यं कल्पयेत्' इति मन्वादयः । शौनकजयन्ताभ्याम-
र्घ्यरहितस्य देवार्चनस्योक्तेः । 'आश्वलायनानां दैवेऽर्घ्यदानं न ' इति वोपदेव-
स्तन्न । परिशिष्टप्रयोगपारिजातविरोधात् । वृद्धिश्राद्धे तु दैवेऽर्घ्यं दद्यात् । 'दैवे-
भ्योऽपि पृथग्दद्यादिहार्घ्यं श्रुतिचोदनात् ।' इति शौनकोक्तेः ॥

अथार्घ्यपात्रम् । पृथ्वीचन्द्रोदयेऽग्निपुराणे- 'श्रीर्धत्तेति ददेत्पुष्पं पात्रे हैमे च
राजते । औदुम्बरे वा खड्गे वा अर्घ्यपात्रे प्रदक्षिणम् ॥' पृथ्वीचन्द्रोदये
मात्स्यपात्रयोः- 'पात्रे वनस्पतिमयं तथा पर्णमयं पुनः । जलजं वापि कुर्वी-
त तथा सागरसंभवम् ॥' ब्राह्मे- 'सौवर्णताम्ररौप्याश्मस्फाटिकं शङ्खशुक्तयः । भिन्ना-
न्यपि हि योज्यानि पात्राणि पितृकर्मणि ॥' हेमाद्रौ प्रजापतिः- 'सौवर्णं राजतं ताम्रं खड्गं
मणिमयं तथा । यज्ञियं चमसं वापि अर्घ्यार्थं पूरयेद्बुधः ॥' अत्र विप्रैकलद्वित्वचतुष्टादाव-

१- 'धर्मोऽसि विशिराजा प्रतिष्ठितः' इति मन्त्रः । २- अत्र क्षणशब्देन 'निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषो-
त्सवयोः क्षणः' इत्यमरान्निर्व्यापारस्थितिरिष्टा ।

न्यपात्रे द्वे एव । मानवसूत्रे तु—‘ द्वे वैश्वदेविके त्रीणि पित्र्ये एकात्मभयत्र वा ’
 इत्युक्तम् । तदेकविप्रपरं पात्रालाभपरं चेति हेमाद्रिः । मदनरत्ने तु दैवे एकपात्रमु-
 क्तम् । पृथ्वीचन्द्रोदयेषु—‘ पैत्रिकपात्राणि द्वे द्वे वै वैश्वदेविके ।’ इति बृहत्पराशरोक्तेर्द्वे
 एवेत्याह । बहुचानां तु दैवे विप्रद्वित्वेऽप्येकमर्घ्यपात्रमर्थो दद्यादित्युक्तं परिशिष्टे
 प्रयोगपारिजाते च । कलिकायां हारीतः—‘ दत्तमक्षय्यतां याति साङ्गेनार्घ्यं तु य-
 त्कृतम् ।’ वृद्धमनुः—‘ मृन्मयं दारुजं पात्रमयःपात्रं च यद्भवेत् । राजतं दैविके कार्ये
 शिलापात्रं च वर्जयेत् ॥ ’ पुराणसमुच्चये—‘ मृत्प्राभवं तथा कांस्यमारक्तं जतुसंभ-
 वम् । त्रपुसीसलोहभवं दारुपात्रं च वर्जयेत् ॥ ’ तत्रैव—‘ अष्टाहुलं भवेत्पात्र पि-
 तृणां राजतं शुभम् । दशाहुलं तु देवानां सौवर्णं शक्तिः कृतम् ॥ म्वापयेद्वर्ग्य-
 पात्रे द्वे न्युज्जे तत्र कुशोपरि । द्वे द्वे पवित्रे विधिवत्पात्रयोथोपरि क्षिपेत् ॥ ’ यज्ञ-
 पार्थः—‘ पवित्रेऽस्येति मन्त्रेण पवित्रे छेदयेत्तु ते । ओषधीमन्तरे वृत्ता अष्टाष्टानुलि-
 पर्वणोः ॥ स्फयेन काष्ठेन लोहेन न मृन्मयनद्यादिभिः ॥ ’ वशिष्ठः—‘ तूर्णीं प्रोक्ष्या-
 म्भसा पात्रे कुर्यादूर्ध्वविले ततः । पूरयेत्पात्रपुग्मं तु कृतोपरि परिधवे ॥ ’
 वृद्धपराशरः—‘ पात्रद्वयमथार्घ्यार्थं तज्जसं चैक्यस्तुनः । प्राञ्च्योऽमर्त्यार्थेन शत्रो
 देव्युदकं क्षिपेत् ॥ यवोसीति यवांस्तत्र तूर्णीं पुष्पाणि चन्दनम् ॥ ’ मानवसूत्रे—
 ‘ सुमनसः प्रक्षिप्योत्पूय यवान् प्रक्षिप्य ’ इति । यवोसीति मन्त्रः पात्रे—‘ यवोसि
 धान्यराजो वा वारुणो मधुसंयुतः । निर्गोटः सर्वपापानां परितृप्तपिभिः स्मृतः ॥ ’
 ‘ रानो वा वारुणो मधुमिश्रितः ’ इति परिशिष्टपाठः । गोभिर्ग्रेन तु—‘ यवोसि गो-
 मदैवत्यः ’ इति तिलमन्त्रोऽत्र म्वाद्यायुक्त उक्तः । हेमाद्रौ यमः—‘ यत्र हस्तस्तनो
 देवान् विज्ञाप्यावाहनं प्रति । आवाहयेदनुज्ञातो विश्वेदेवास इत्युवा ॥ ’ वृद्धप-
 राशरः—‘ ततः सव्यकरं न्यस्य विप्रदक्षिणजानुनि । देवानावाहयिष्येऽहमिति धान-
 सुदीरयेत् ॥ आवाहयेत्यनुज्ञातो विश्वेदेवास आगत । विश्वेदेवाः शृणुनेममिति
 मन्त्रद्वयं पठेत् ॥ ’ आहविशेषे विश्वेदेवानामज्ञाने हेमाद्रौ बृहस्पतिः—‘ उन्पत्तिं नाम
 चैतेषां न विदुर्ये दिजातयः । अयमुष्णारणीयस्तमन्त्रः श्रद्धासमन्वितः ॥ प्रागञ्जन्तु
 महाभागा विश्वेदेवा महाबलाः । ये अत्र विहिताः श्राद्धे सारथाना भवन्तु मे ॥ ’
 इदं आवाहनमर्घ्यपात्रमादनात्प्राग् हेमाद्रिणोक्तम् । तत्र कार्त्तार्यः प्राकार्यं तर्ग्यं
 तत्पूजान् । अन्यैस्तदुत्तरम् । पृथ्वीचन्द्रोदये उक्तः—‘ मयां पुण्यमादाय
 चरणादिशिरोन्तरम् । अर्घ्येनैत्यर्घ्यं कुर्यादन्तरे चोदकं तथा ॥ ’ पित्र्ये तु मृषा-
 दिपादानम् । ‘ पादमभूति मृषान्तं दैविके पूजनं भवेत् । निरःनभूति पादान्तं न
 यामे इति वक्तुं ॥ ’ इति मदनरत्ने प्रणेतमोक्तः । वटिकायां मंत्रे—‘ निष्टुन वृत्ता
 अग्निर्भूता पत्रमन्तां समाहितः । विश्वेदेवाः शृणुत इत्यागञ्जन्तपरं ततः ॥ ’ हेमाद्रौ

जातूकर्णः—‘ततोऽर्घ्यपात्रसंपत्तिं वाचयित्वा द्विजोत्तमान् । तदग्रे चार्घ्यपात्रं तु स्वाहाघ्या इति विन्यसेत् ॥’ गार्ग्यः—‘दत्त्वा हस्ते पवित्रं च कृत्वा पूजां च पादतः । या दिव्या इति मन्त्रेण हस्तेष्वर्घ्यं विनिक्षिपेत् ॥’ संग्रहे—‘विभेदेवा इदं बोध्यमिति दानं समादिशेत् ।’ तदन्ते स्वाहा नम इति वाच्यम् । ‘या दिव्या इति मन्त्रेण स्वाहाकारं नमोन्तकम् ।’ इति हेमाद्रौ नागरखण्डात् । आथर्वणसूत्रे तु—‘पाद्यमर्घ्यमाचमनीयमिति द्विजकरे निनयेत्’ इत्यस्यैव श्रयमुक्तम् । गभस्तिः—‘अर्घ्यं पिण्डप्रदानं च स्वस्त्यक्षय्ये तथैव च । गन्धपुष्पादिकं सर्वं हस्तेनैव तु दापयेत् ॥’ प्रतिविप्रं यादिव्येत्यावृत्तिः । बहुचानां त्वनेन दत्ताघ्यानुमन्त्रणम् । ततः पात्रं दक्षिणे देवेभ्यः स्थानमसीति न्युञ्जमुत्तानं वा कार्यमिति गारुडे उक्तम् । एतदापस्तम्बानां नियतमन्येषां न । हेमाद्रौ विष्णुधर्म—‘गन्धैः पुष्पैश्च धूपैश्च वस्त्रैश्चाप्यथ भूपणैः । अर्चयेद्ब्राह्मणान् शक्या श्रद्धधानः समाहितः ॥’ पृथ्वीचन्द्रोदये मार्कण्डेयः—‘चन्दनागरकर्पूरकङ्कुमानि प्रदापयेत् ।’ विष्णुः—‘चन्दनकङ्कुमकर्पूरागरुपद्मकान्यनुलेपनाय’ इति । व्यासः—‘अपवित्रकरो गन्धैर्गन्धद्वारेति पूजयेत् ।’ कालिकायां स्मृतिः—‘गन्धद्वारेति वै गन्धमायने ते च पुष्पकम् । धूरसीत्यमुना धूपमुद्दीप्यस्वेति दीपकम् ॥ युवं वस्त्राणि मन्त्रेण वस्त्रं दद्यात्प्रयत्नतः । आसने स्वासनं द्रूयादर्घ्येस्त्वर्घ्यं द्विजोत्तमः ॥ सुगन्धिश्च सुपुष्पाणि सुमाल्यानि सुधूपकः । सुज्योतिश्चैव दीपे तु स्वाच्छादनमिति क्रमः ॥’ विप्राणां गन्धेन वर्तुलं त्रिपुण्ड्रमर्धचन्द्रं वा न कार्यमिति तिलकप्रकरणे निर्णीतम् । हेमाद्रौ देवलः—‘ललाटे पुण्ड्रकं दृष्ट्वा स्कन्धे मालां तथैव च । निराशाः पितरो यान्ति दृष्ट्वा च वृषलीपतिम् ॥’ पुण्ड्रकं वर्तुलमित्यपराकं मदनरत्ने च—‘पुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वर्तुलमर्धचन्द्रं च ।’ ऊर्ध्वं च तिलकं कुर्यान्न कुर्याद् द्वे त्रिपुण्ड्रकम् । ऊर्ध्वं च तिलकं कुर्याद्देवे पित्र्ये च कर्मणि ॥ निराशाः पितरो यान्ति दृष्ट्वा चैव त्रिपुण्ड्रकम् ॥ इति वृद्धपराशरोक्तेस्तिर्यग्लेपो भवत्येव । ‘वर्जयेत्तिलकं भाले श्राद्धकाले च सर्वदा । तिर्यगप्यूर्ध्वपुण्ड्रं वा धारयेत्तु प्रयत्नतः ॥’ इति व्यासोक्तेरिति पृथ्वीचन्द्रः । यत्तु बृहन्नारदीये—‘ऊर्ध्वपुण्ड्रं च तुलसीं श्राद्धे नेच्छन्ति केचन ।’ इति । तत् कर्तृपरम् । हेमाद्रौ पात्रे—‘पूतिकं मृगनाभिं च रोचनं रक्तचन्दनम् । कालेयकं तृणगन्धं तुर्यकं चापि वर्जयेत् ॥’ कस्तूर्या विकल्प इति हेमाद्रिः । वृद्धशातातपः—‘पवित्रं तु करे कृत्वा यः समालभते द्विजान् । राक्षसानां भवेच्छ्राद्धं निराशैः पितृभिर्गतैः ॥’ पुष्पं तु ब्राह्मे—‘जातीचम्पकलोधाश्च मल्लिका वाणवर्वरी । चूताशोकादरूपं च तुलसीं शतपत्रकम् ॥ कुल्लकं तगरं चैव शृङ्गमारण्यकेतकी । यूथिकामतिष्ठकं च श्राद्धे योग्यानि भो द्विजाः ॥ कमलं कुमुदं पद्मं पुण्डरीकं च यत्नतः । इन्दीवरं

कोकनदं कङ्कारं च निवेदयेत् ॥ ' हेमाद्रौ वायुभविष्ययोः—' सुकुमारैः किसलयैर्ध-
वदूर्वाङ्कुरैरपि । संपूजनीयाः पितरः श्रेयस्कामेन सर्वदा ॥ ' स्कान्दे—' जातिश्च
सर्वा दातव्या मल्लिका श्वेतपूथिका । जलोद्भवानि सर्वाणि कुसुमानि च चम्पकम् ॥'
तत्रैव वृद्धमनुः—' न नियुक्तः शिखावर्ज्यं माल्यं शिरसि धारयेत् । ' वर्ज्यानि
पृथ्वीचन्द्रोदये भविष्ये—' केतकीं तुलसीपत्रं विल्वपत्रं च वर्जयेत् ।
श्राद्धे वर्ज्यपु-
ष्पाणि । द्रोणं च करवीरं च धत्तूरं किंशुकं तथा ॥ ' माधवीये स्मृत्यर्थसारे
तुलसी निषिद्धा । तुलसीनिषेधो निर्मूल इति हेमाद्रिः । समूलत्वेऽपि पिण्डपरः ।
' तुलसीगन्धमाघ्राय पितरस्तुष्टमानसाः । मयान्ति गरुडारूढास्तत्पदं चक्रपाणिनः ॥'
इति प्रयोगपारिजाते पाद्मोक्तेरिति वोपदेवः । वृद्धपराशरः—' न जातीकुसुमैर्विद्वान्
विल्वपत्रैश्च नार्चयेत् । जपादिकुसुमं झिण्टी रूपिका सकुरण्टिका ॥ पुष्पाणि वर्जनी-
यानि श्राद्धकर्मणि नित्यशः । ' हेमाद्रौ शङ्खः—' उग्रगन्धीन्यगन्धीनि चैत्यवृक्षोद्भवानि
च । पुष्पाणि वर्जनीयानि रक्तवर्णानि यानि च ॥ जलोद्भवानि देयानि रक्तान्यपि
विशेषतः । ' अङ्गिराः—' न जातीकुसुमानि दद्यान् कदलीपत्रम् । ' इति । जात्यां विकल्प
इति हेमाद्रिः । निषेधः पिण्डविषयः । ' कुन्दं शंभौ च नो दद्यान्नोन्मत्तं गरुडध्वजे । पिण्डे
जातीं च नो दद्याद्देवीमर्केण नार्चयेत् ॥ ' इति वृद्धयाज्ञवल्क्योक्तेरिति वोपदेवः ।
स्मृतिसारे—' आगस्त्यं भृङ्गराजं च तुलसी शतपत्रिका । चम्पकं तिलपुष्पं च पडेते
पितृवल्लभाः ॥ केतकीं करवीरं च वकुलं कुन्दकं तथा । पाटलां चैव जातीं च
श्राद्धे यत्नेन वर्जयेत् ॥ ' केचित्पिण्डे तुलसीमाहुः—' पितृपिण्डार्चनं श्राद्धे यैः कृतं
तुलसीदलैः । प्रीणिताः पितरस्तैस्तु यावच्चन्द्रार्कमेदिनीः ॥ ' इति मार्कण्डेयोक्तेः ।
धूपस्तत्रैव विष्णुधर्मे—' धूपस्तु गुग्गुलुर्देयस्तथा चन्दनसारजः । अगरुश्च सकर्पूर-
स्तुरुष्कत्वक् तथैव च ॥ ' विष्णुः—' घृतमधुयुक्तं गुग्गुलुं श्रीखण्डदेवदारुसरलादि
दद्यात् ' इति । तत्रैव देवलः—' ये हि प्राण्यङ्गजा धूपा हस्तवाताहताश्च ये । न
ते श्राद्धे नियोक्तव्या ये च केचोग्रगन्धयः ॥ घृतं न केवलं दद्याद् घृष्टं वा तृण-
गुग्गुलुम् ॥ ' दीपमाह विष्णुः—' घृतेन दीपो दातव्यस्तिलतलेन वा शुनः ।
वसामेदोद्भवं दीपं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ ' वसुं ब्राह्मे—' कौशयं क्षौमकार्पासं दुरू-
लमहतं तथा । श्राद्धेष्वेतानि यो दद्यात्कामानाम्प्रोति चोत्तमान् ॥ ' हेमाद्रौ ब्रह्म-
वैवर्ते—' यज्ञोपवीतं दातव्यं वस्त्राभावे विजानता । पितृभ्यो वस्त्रदानस्य फलं तेनाश्नु-
तेऽखिलम् ॥ ' तत्रैव पाद्मे—' निष्कयो वा यथाशक्ति वस्त्राभावे प्रदीयते । ' अन्या-

न्यपि च देयानि । तत्रैव कालिकापुराणे—‘ धात्वादिनिर्मिता रम्या दीपिकाः
 आद्धकर्मणि । पितृनुद्दिश्य यो दद्यात्स भवेद्भाजनं श्रियः ॥ यो
 धूपपान्नदानं तु पात्रमारार्तिकस्य च । दद्यात्पितृभ्यः प्रयतस्तस्य
 स्वर्गेऽक्षया गतिः ॥ ’ विष्णुधर्मे—‘ यः कञ्चुकं तथोष्णीपं पितृभ्यः प्रतिपादयेत् ।
 ज्वरोद्भवानि दुःखानि स कदाचिन्न पश्यति ॥ स्त्रीणां आद्धे तु सिन्दूरं दद्यु-
 श्यण्डातकानि च । निमन्त्रिताभ्यः स्त्रीभ्यो ये ते स्युः सौभाग्यसंयुताः ॥ ’
 हेमाद्रावादित्यपुराणे—‘ न कृष्णवर्णं दातव्यं नापि कार्पाससंभवम् । पितृभ्यो
 नापि मलिनं नोपभुक्तं कदाचन ॥ न छिद्रितं नापदशं न धौतं कारुणापि च ।
 कार्पासनिषेधोऽन्यसंभवे । तत्रैव—‘ पितृन् सत्कृत्य वासोभिर्दद्याद्यज्ञोपवीतकम् ।
 यज्ञोपवीतदानेन विना आद्धं तु निष्फलम् ॥ ’ एतद्यतिसूत्रशूद्राद्धेऽपि देयमिति
 हेमाद्रिः । तत्रैव नृसिंहपुराणे—‘ कमण्डलुं ताम्रमयं आद्धेषु प्रददाति यः । काष्ठेन
 निर्मितं वापि नारिकेलमथापि वा ॥ दद्यात् कमण्डलुं आद्धे स श्रीमानभिजायते ।
 यो मृत्तिकाविरचितान् आद्धेषु च घटान् शुभान् ॥ प्रदद्यात्करकान्वापि सोऽक्षयं
 विन्दते सुखम् ॥ ’ तत्रैव—‘ उपानच्छन्नवस्त्राणि भुक्तिपात्रं कमण्डलुम् । शयनासन-
 यानानि दर्पणव्यजनानि च ॥ अन्नं सुसंस्कृतं गन्धांस्ताम्बूलं दीपचामरे । पि-
 तृभ्यो यः प्रयच्छेत्तु विष्णुलोकं स गच्छति ॥ ’ सौरपुराणे—‘ चामरं तालवृन्तं च श्वेत-
 च्छत्रं च दर्पणम् । दत्त्वा पितृणामेतानि भूमिपालो भवेदिह ॥ ’ तत्रैव नन्दिपुराणे—
 ‘ अलंकाराः प्रदातव्या यथाशक्ति हिरण्ययाः । केयूरहारकटकमुद्रिकाकुण्डलादयः ॥ ’
 तथा । ‘ स्त्रीआद्धेषु प्रदेयाः स्युरलंकारास्तु योपिताम् । मञ्जीरमेखलादामकर्णिकाक-
 ङ्कादयः ॥ आदर्शव्यजनच्छन्नशयनासनपादुकाः । मनोज्ञाः पट्टवासाश्च सुगन्धा-
 शूर्णमुष्टयः ॥ अङ्गारधानिकाः शीते योगपट्टाश्च यष्टयः । कटिसूत्राणि रौप्याणि
 मेखलाश्चैव कम्बलाः ॥ कर्पूरादेश्च भाण्डानि ताम्बूलायतनं तथा । भोजनाधारय-
 न्त्राणि पतद्ग्राहांस्तथैव ॥ तथाञ्जनशलाकाश्च केशानां च प्रसाधनम् । एतान्
 दद्यात्तु यः सम्यक् सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ ’ स्कान्दे—‘ सौवर्णं राजतं वापि कांस्ये-
 नाप्यथ निर्मितम् । दत्त्वा भोजनपात्रं तु सम्राट् भवति भूतले ॥ ’ वामनपुराणे—
 ‘ वन्दीकृतास्तु ये केचित्स्वयं वा यदि वा परैः । येन केनाप्युपायेन यस्तान्मो-
 चयते नरः ॥ पितरस्तस्य गच्छन्ति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ ’ पराशरः—‘ वाचयेत्परि-
 पूर्णत्वं वासो दत्त्वा विधानतः । ’ नारदीये—‘ देवैश्च समनुज्ञातो यजेत्पितृगणं स्वयम् । ’
 तत्र आसनाद्यशेषमर्चनकाण्डं वैश्वदेविकं ज्ञेयम् । पित्र्ये विशेषस्तूच्यते । ‘ तत्रासने
 द्विगुणभुग्नाः कुशाः । अत्रावाहनमासनात्पूर्वं वाघ्यपूरणोत्तरं चार्घ्यकरणोत्तरं चेति

स्मृतिषु त्रयः पक्षा उक्ताः । एषां शाखाभेदेन व्यवस्था । द्वितीयपक्ष एव बहुसंमतः ।
तत्रार्घ्यमाहाश्वलायनः—‘तेजसाश्ममयमृन्मयेषु त्रिषु पात्रेष्वेकद्रव्येषु वा दर्भान्तर्हि-
^{अर्घ्यविचारः ।} तेष्वप आसिच्य शन्नोदेवीरभिष्टय इत्यनुमन्तितास्तु तिलानावपति—ति-
लोसि सोमदेवत्यो गोसवे देवनिर्मितः । प्रन्नवद्भिः प्रत्तः स्वधया पितृनिर्माँल्लोकान्
प्रीणयाहि नः स्वधानमः’ इति । अश्ममयं स्फाटिकादि । मृन्मयं हस्तकृतमेव । ‘कुलाल-
चक्रनिष्पन्नमासुरं दैविकं न तत् । तदेव हस्तघटितं दैविकं केवलं तथा ॥’ इति
छन्दोगपरिशिष्टात् । अन्यान्यपि पात्राणि पूर्वमुक्तानि । मनुः—‘अन्नाभावे द्विजा-
भावे यद्येको ब्राह्मणो भवेत् । पात्राण्यासादयेत्रीणि नतु ब्राह्मणसंख्यया ॥’
दत्तकादेः कर्तुर्द्विपितृत्वादावपि वचनात् त्रीण्येव पात्राणीति हरिहरः । माधवीये
वैजवापः—‘अर्घ्ये पितॄणां त्रीण्येव कुर्यात्पात्राणि धर्मवित् । एकस्मिन्वा बहुषु वा
ब्राह्मणेषु यथाविधि ॥’ हेमाद्रावप्येवम् । अत्रानुमन्तॄणं सकृत् । तिलोसीत्यस्य
प्रतिपात्रमावृत्तिः पितृशब्दस्यानूहथेति वृत्तिकृत् । दर्भश्च त्रिगुणं पवित्रम् । ‘तिस्र-
स्तिष्ठः शलाकास्तु पितृपात्रेषु पार्वणे । एकोद्दिष्टे शलाकैकां निधायोदकमाहरेत् ॥’
इति हेमाद्रौ चतुर्विंशतिमतात् । तत्रैव विष्णुः—‘दक्षिणाग्रदर्भेषु दक्षिणापर्यगचमसेषु
पवित्रान्तर्हितेष्वप आसिञ्चत् । ‘शन्नो देवीरिति मन्त्रेण जलसेचनं बहुचभिन्नविष-
यम् ।’ अत्रास्मिन्पक्षे प्रतिपात्रं मन्त्रावृत्तिः । कारिकायाम्—‘गन्धपुष्पाणि घृतेषु
पात्रेषु प्रक्षिपेदथ ।’ ब्राह्मे—‘जलं क्षीरं दधि घृतं तिलतण्डुलसर्पपान् । कुशाग्रमधु-
पुष्पाणि दत्त्वाचामेत्ततः स्वयम् ॥’ जातूकर्ण्यः—‘ततोऽर्घ्यपात्रसंपर्त्तिं वाचयित्वा
द्विजोत्तमान् । तदग्रे चार्घ्यपात्राणि स्वधार्घ्या इति विन्यसेत् ॥’ ततस्त्रिलहस्तो
विप्रसव्यजानी दक्षिणकरं न्यस्यावाहनं पृच्छेत् । अत्र गोत्रसम्बन्धनामानि द्वितीया-
न्ततं च प्रागुक्तम् । वैजवापयशे—‘तिष्ठन् पितृनावाहयिष्यामीत्यामन्त्र्य ।’ कौर्मे-
‘अपसव्यं ततः कृत्वा पितॄणां दक्षिणामुखः । आवाहनं ततः कुर्यादुदन्तस्तेत्यृचा
बुधः ॥ आवाह्य तदनुज्ञातो जपेदायन्तुनस्ततः ॥’ अत्र सव्यस्यापि प्रागुक्तेर्विकल्पः ।
अत्राद्यमन्त्रावृत्त्याऽस्मत्पितरममुकशर्माणममुकगोत्रं वसुरूपमावाहयामीत्युक्त्वा मृ-
र्घादिपादान्तं तिलान्विकीर्य आपन्तुन इति सर्वान्ते सकृज्जपेदिति निषन्धाः ।
अत्रोपवेशनसंवेशनपाद्यार्घ्याचमनीयान्यपि हेमाद्रिणोक्तानि तान्पर्यवेदिनां
नियतानि नान्येषाम् । तेषां च प्रपितामहादिपित्रन्तं प्रातिलोभ्येन सर्वः प्रयोगः ।
चारादे—‘गन्धपुष्पार्चनं कृत्वा दद्यादस्ते तिलोदकम् ।’ गार्ग्यः—‘शिरस्तः पादतो
वापि सम्यगभ्यर्चयेत्ततः ।’ ‘ततः स्वधार्घ्या इति पितृपितामहादिविप्राग्रे मत्वेकं
निवेदयेत्’ इति कारिकायां वृत्तौ च । आश्वलायनः—‘प्रसव्येनेतरपाप्यनुष्ठान्तर-

लोक्तेः कांस्यपात्रनिषेधमाह । वोषदेवस्तु स्मृतिसंग्रहमुदाजहार-‘श्राद्धे पलाशपात्राणि मधुकौदुम्बराणि च । पारिकाकुटजपुष्पककचानि क्रमाज्जगुः ॥ कदलीचूतपनसजम्बुपुन्नागचम्पकाः । अलाभे मुख्यपात्राणां ग्राह्याः स्युः पितृकर्मणि ॥’ इति । हेमाद्रौ तु कदलीपत्रनिषेधमाहादिराः-‘न जातीकुसुमानि दद्यान् कदलीपत्रम्’ इति । क्रतुः-‘अमुराणां कुले जाता रम्भा पूर्वपरिग्रहे । तस्या दर्शनमात्रेण निराशाः पितरो गताः ॥’ एवं पात्राण्यासाद्य भस्मपर्यादां कृत्वा विमहस्तशोधनं कुर्यात् । तत्र ‘पिशङ्ग’ ‘रक्षणाणो’ इति मन्त्रद्वयं केचित्पठन्ति । मात्स्ये-‘अकृत्वा भस्मपर्यादां यः कुर्यात्पाणिशोधनम् । आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठते ॥’ तत्रैव ब्रह्माण्डे-‘प्रक्षाल्य हस्तपात्रादि पश्चादग्निविधानवत् । प्रक्षालनजलं दर्भैस्त्रिलैर्मिश्रं क्षिपेच्छुचौ ॥’ मण्डलोपरीति हेमाद्रिः ॥

अध्याग्नौकरणम् । हेमाद्रौ मार्कण्डेयः-‘आहिताग्निस्तु जुहुयादक्षिणाग्नौ

अग्नीकरणम् ।

समाहितः । अनाहिताग्निश्चोपसदे अग्न्यभावे द्विजेऽप्यु वा ॥’ वायवीये-‘आहुत्य दक्षिणाग्निं तु होमार्थं वै प्रयत्नतः । अग्न्यर्थं लौकिकेवापि जुहुयात्कर्मसिद्धये ॥’ आहिताग्निः सर्वाधानी । अर्धाधानी तु गृह एवेति चन्द्रिकापरार्कमिताक्षराभाषवादयः । तस्यापि दक्षिणाग्नौ लौकिको गृह्यत इति हेमाद्रिः कल्पतरुश्च । आद्यपक्ष एव तु युक्तो बहुसंमतश्च । यद्यपि स्मार्तप्रार्ककरणं श्रौते दक्षिणाग्नौ न युक्तं तथापि वचनाद्भवतीति हेमाद्रिचन्द्रिकादयः । इदं दर्शश्राद्ध एव । आन्द्रिकादिषु तु सर्वाधानी पाणौ अर्धाधानी गृह्ये कुर्यादिति हेमाद्रिर्भाषवादयश्च । ‘पक्षान्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साग्निकः । पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुधः ॥’ इति लौगाक्ष्यादिभिः क्रमोक्तोर्वैहृतदक्षिणाग्निसत्त्वात् । अतएवात्र वचने साग्निक आहिताग्निरुक्तो हेमाद्रिणा । एतदापस्तम्बादीनामेव । आश्वलायनस्य त्वाहिताग्नेः पाणावेवेति वृत्तिः । अर्धाधानिनो गृह्ये एव व्यतिपद्मेणेति प्रयोगपारिजाते परिशिष्टे च । वोषदेवस्त्वाह होमशब्दः पिण्डपितृयज्ञपरः । ‘पितृयज्ञे तु जुहुयादक्षिणाग्नौ समाहितः । श्राद्धे त्वोपासनाग्नौ तु निरग्निलौकिकेऽनले ॥ अन्नसिर्दूरभार्यश्च पार्वणे समुपस्थिते । सन्ध्यायाग्निं ततः कुर्याद्धोममग्निं समुत्सृजेत् ॥’ इति त्रिकाण्डमण्डनोक्तेः । श्राद्धे गृह्याग्रावेवेति लौकिकाग्न्यादिविधानं च तैत्तिरीयादिविषयम् । बहुचस्य त्वनग्रेरपि पाणिहोम एव । अग्निपाणी विना सूत्रे विधानान्तरानुक्तेः । ‘अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत् ।’ इति मनुक्तेश्च । वृत्तावप्येवम् । कचित्साम्नेरपि पाणिहोम उक्तो गृह्यपरिशिष्टे-‘अन्व-

एवयं च पूर्वेषुर्मासिमास्यथ पार्वणम् । काम्यमाभ्युदयेऽष्टम्यामेकोदिष्टमथाष्टमम् ॥
 चतुर्ष्वर्धेषु चाग्नीनां बह्वौ होमो विधीयते । पित्र्यब्राह्मणहस्ते स्यादुत्तरेषु चतुर्ष्वर्धेषु ॥'
 इति । एकोदिष्टं सपिण्डीकरणं । शुद्धे तन्निपेधात् । बहुचभाष्यकारास्तु सर्वैकोदिष्टेषु
 पाणिहोममाहुः । इदं बहुचानामेव । अत्रेदं तत्त्वम् । 'स्थालीपाकेन सह पिण्डार्थमु-
 षृत्य' इति सूत्रे 'नात्रापूर्वः स्थालीपाकश्चोद्यते । सर्वथाद्धेषु मसद्भात्तेनानुवादोयम्'
 इति वृत्तिकारोक्तेः पार्वणे आर्थिकस्यानङ्गस्य व्यतिपद्गस्य वार्षिकादिप्वनतिदेशाद-
 र्धाधानिनोऽपि पाणिहोम एवेति वृत्तिस्वरसः । एवं मासिकादावपि । 'षोडशे मा-
 सिकथाद्धे सपिण्डीकरणे तथा । पाणावेव तु होतव्यमन्यत्राग्नौ तु हूयते ॥' इति
 वोपदेवोदाहृतवचनाच्च । भाष्यकारमते तु—सूत्रे स्थालीपाकेनेति करणत्वान्नित्यवच्छ-
 यणाच्च पार्वणे साङ्गम् । अतः काम्यादिषु तदभावे कार्यस्य पिण्डदानस्याप्यभावः ।
 एतदेवानुसृत्य विकृतावपि वार्षिकादौ व्यतिपद्ग उक्तः प्रयोगपारिजाते परिशिष्टे च ।
 तेनैतन्मतेऽर्धाधानिनोऽग्रावेव । वस्तुतस्तु 'स्थालीपाके सहशाखया मस्तरं प्रह-
 रति' इतिवत्सहभावमात्रश्रुतेः । पन्नीवते तदुपलक्षणमिव नाङ्गत्वम् । तच्चे वा नाङ्गा-
 नुरोधेन प्रधानभूतपिण्डदानत्यागो युक्तः । तेन व्यतिपद्गाभावेप्यग्नौ होमो भवति
 इति वोपदेवः । अनाहिताग्नेर्द्व्याग्निमतस्तु सर्वमतेऽग्रावेव । वार्षिकादौ वृत्तिमते व्यति-
 पद्गो न, अन्यमते तस्ति । अत्र यथाचारमनुष्ठेयम् । आश्वलायनः—'उषृत्य घृताक्त-
 मन्नमनुज्ञापयत्यग्नौ करिष्ये करवै करवाणीति वा मत्यभ्यनुज्ञा क्रियतां कुरुष्व कुर्वि-
 त्यथाग्नौ जुहोति यथोक्तं पुरस्तात्' इति । व्यतिपद्गपक्षे इदमिति वृत्तिः । करवै क-
 रवाणीत्यत्राग्रावित्यनुपद्गः । पुरस्तात् पिण्डपितृयज्ञे । तच्चैवम्—'मेक्षणेनावदायावदा-
 नसंपदा जुहुयात्सोमाय पितृमते स्वधा नमोऽग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नमः इति
 स्वाहाकारेण वाग्नौ पूर्वं यज्ञोपवीती मेक्षणमनुमहृत्य' इति । अवदानसंपदा उपस्त-
 रणाग्रपेक्षयेत्यर्थः । व्यतिपद्गपक्षे अतिप्रणीतेऽयं होमोऽन्यथा मुख्ये । 'अतिप्रणीतेऽग्रा-
 विध्ममुपसमाधाय' इति बहुचपरिशिष्टात् । केचित्तस्य रक्षोनिवर्हणार्थतान्मुख्ये
 वदन्ति । तदेतद्विरोधाच्चिन्त्यम् । प्रयोगपारिजातेप्येवम् । शौनकः—'स्वाहाकारेण
 होमे तु भवेद्यज्ञोपवीतवान् । तत्र प्रागग्रये हुत्वा पश्चात्सोमाय हूयते ॥ अग्नौ यज्ञो-
 पवीत्येव प्रक्षिपेन्मेक्षणं ततः ॥' छन्दोगपरिशिष्टे—'अग्नौकरणहोमथ कर्तव्य उपवी-
 तिना । अपसव्येन वा कार्यो दक्षिणाभिमुखेन च ॥' कात्तीयानां तपमग्र्यमेव । पिण्ड-
 पितृयज्ञवहुत्वा इति सर्वातिदेशात् । सव्यं तु छन्दोगपरम् । गोभिष्टेननदुत्तरमेवाप-
 वोक्तेः । 'छन्दोगा जुहुयुः सव्येनापसव्येन याजुषाः ।' इति वृद्ध्याप्तवल्गयोक्तेः

अथ पाणिहोमः । आश्वलायनः—‘अभ्यनुज्ञायां पाणिष्वेव’ इति । पिण्ड-
 पितृयज्ञकरणाभावेनाभ्यभावे काम्यादिष्वित्यर्थः । तेन बहुवाचानामे-
 पाणिहोम-
 विधिः । कोदिष्टे पाणिहोमो भवत्येव । निषेधोऽन्यपरः । पाणिष्विति बहुव-
 चनात्सर्वविप्रपाणिषु होम इति वृत्तिः । एवं मातामहेपि । शौनकोऽपि—‘सर्वेषामुप-
 विष्टानां विप्रानामथ पाणिषु । विभज्य जुहुयात्सर्वं सोमायेत्यादिमन्त्रतः ॥ ’ यत्तु
 हेमाद्रौ कात्यायनः—‘पित्र्ये यः पद्भिर्मूर्धन्यस्तस्य पाणावनमिकः । हुता मन्त्रवद-
 न्येषां तूर्णानि पात्रेषु निक्षिपेत् ॥ ’ इति तद्वृत्तातिरिक्तानाम् । यत्तु तत्रैव मात्स्ये-
 ‘अभ्यभावे तु विप्रस्य पाणौ वाथ जलेपि वा । अजकर्णेऽथ वा गोष्ठे तीर्थे वाथ
 शिवान्तिके ॥ ’ इति तत्तीर्थश्राद्धविषयम् । ‘तद्यदापां समीपे स्याच्छ्राद्धं ज्ञेयो
 विधिस्तदा । ’ इति तत्रैव कात्यायनोक्तेः । निर्जले त्वजकर्णादौ । यत्तु चन्द्रोदये
 यमः—‘दैवविप्रकरेऽनभिः कृत्वाग्नौकरणं द्विजः । ’ इति तदभार्यपरम् । ‘अप-
 त्रीको यदा विप्रः श्राद्धं कुर्वीत पार्वणम् । पित्र्यविप्रैरनुज्ञातो विश्वेदेवेषु हूयते ॥’
 इति तत्रैव कात्यायनोक्तेः । हूयते इति छान्दसो व्यत्ययः । हेमाद्रौ वायवीये-
 ‘विधुरो दैविके कुर्याच्छेषं पित्र्ये निवेदयेत् । ’ दैवविप्रानेकत्वे तत्रैव—‘वैश्वदेवे
 यदैकसिन् भवेयुर्द्वयादयो द्विजाः । तदैव पाणौ होतव्यं स्याद्विधिर्विहितस्तदा ॥’
 सोप्याद्यः । ‘प्रथमं वा नियम्येत’ इति न्यायात् । तेन मृतभार्यस्य दैवे होमः ।
 अनुपनीतग्रहचार्यादेस्तु पित्र्ये । ‘अभ्यभावस्मृतस्तावद्यावद्भार्या न विन्दति ।’
 इति हेमाद्रौ जातूकर्ण्योक्तेः । सभार्यनष्टाग्रेरपि पित्र्यविप्रकरे इति पृथ्वीचन्द्रः ।
 उपवीतित्वेन दैवे होमः, प्राचीनावीतित्वेन पित्र्ये । यद्वा सर्वत्र दैवपित्र्यकरयोर्विकल्पः
 इति हेमाद्रौ मदनरत्ने पारिजाते च । यदा तु पितृमातामहयोर्दैवपित्र्यविप्रभेदः
 तदा भेदेन पाणिहोम इत्यपरार्कचन्द्रिकादयः । यदा तु दैवं तन्त्रं तदा तन्त्रेण
 सकृदेव पाणिहोम इति केचित् । हेमाद्रिस्तु—‘मातामहस्य भेदेऽपि कुर्यात्तन्त्रेण
 सामिकः ।’ इति कातीयस्मृतेर्भेदमाह । एवं पित्र्येपि । माघवीयेप्येवम् । एवं साग्रे-
 रपि विदेशादौ पाणिहोमो ज्ञेयः । यत्तु कर्केणार्थिं विना श्राद्धमेव नास्तीत्युक्तम्,
 तत्सपिण्डीकरणवार्षिकाद्यकरणापत्तेर्यत्किंचिदेव । यत्तु बृहन्नारदीये—‘अनग्निर्दूरभा-
 र्यश्च पार्वणे समुपस्थिते । भ्रातृभिः कारयेच्छ्राद्धं सामिकैर्विधिवद्विजाः ॥ क्षयाह-
 दिवसे प्राप्ते स्वस्याग्निर्दूरगो यदि । तथैव भ्रातरः स्युश्चेष्टौकिकाग्राविति स्थितिः ॥
 औपासनाग्नौ दूरस्थे समीपे भ्रातरि स्थिते । यद्यग्नौ जुहुयाद्वापि पाणौ वा स हि पातकी ॥
 औपासनाग्नौ दूरस्थे केचिदिच्छन्ति सत्तमाः । पाणावेव तु होतव्यमिति नैतत्सम-
 जसम् ॥’ इति तद्वृत्तानादरादुपेक्ष्यम् । हेमाद्रौ यमः—‘अग्नौकरणवत्तत्र होमो विप्र-

करे भवेत् । पर्युक्ष्य दर्भानास्तीर्य यतो ह्यग्निसमो द्विजः ॥ ' मेषणेन करेण वा होमः । मेषणप्रहरणं नेति वृत्तिः । स्मृतिरन्नावल्याम्—' नाशुशा पाणिहोमे स्यान्न स्तः पर्युहनोक्षणे । नाग्ने तमद्यादिति च न स्यातामिध्ममेषणे ॥ ' कर्काचार्योप्येवमाह । माधवीये चन्द्रिकायां चाशुशादि सर्वं भवतीत्युक्तम् । पाणिहोमे प्रश्नाद्याहापराकै शौनकः—' अनग्निथेदाज्यं गृहीत्वा भवत्स्वेवाग्नौकरणम् ' इति पूर्ववत्तथास्तु इति । आश्वलायनः—' यदि पाणिष्वाचान्तेष्वन्यदन्नमनुदिशत्यन्नमन्ने सृष्टं दत्तमृधुकम् ' इति पाणौ हुतं पात्रे निधाय विमैराचम्य भोजनार्थमन्ने परिविष्टे हुतशेषं पात्रेषु दद्यादित्यर्थः । सृष्टं प्रभूतम् । नैमित्तिकं चेदमाचमनं न हुतभक्षणनिमित्तम् । ' अन्नं पाणितले दत्तं पूर्वमश्रन्त्यबुद्धयः । पितरस्तेन तृप्यन्ति शेषान्नं न लभन्ति ते ॥ यच्च पाणितले दत्तं यच्चान्यदुपकल्पितम् । एकीभावेन भोक्तव्यं पृथग्भावो न विद्यते ॥ ' इति च बहुचपरिशिष्टात् । हेमाद्रावप्याचमने हेत्वर्थवाद उक्तः ' पाण्यास्यो हि द्विजः स्मृतः ' इति । भाष्ये लाचान्तेषु भक्षितेषु । चष्टु भक्षणे इति भक्षणोत्तरं च नाचमनमग्निसाम्यात् । पूर्वनिषेधस्तु सपिण्डीकरणे ज्ञेयः ददातिचोदितत्वात् । यत्त्वत्र जुहोतिचोदितत्वादित्युक्तम् । नत्वेतद्वहुसंमतम् । यत्तु बौधायनेन—' तैस्मिस्तु प्राशिते दद्याद्यदन्नं प्रकृतं भवेत् । ' इति भक्षणमुक्तं तत् तज्जाखीयानामेवेति हेमाद्रिः । तत्रैव यमः—' पित्र्यपाणिहुताच्छेषं पितृपात्रेषु निक्षिपेत् । अग्नौकरणशेषं तु न दद्याद्वैश्वदेविके ॥ ' एतदग्निहोमेपि समम् । तथा कर्कस्तु सूत्रे हुतशेषं दत्त्वेत्यविशेषात्सर्वविषेषु दद्यादित्याह । तत्रैव वृद्धवशिष्ठः—' पित्र्यविप्रकरे हुत्वा शेषं पात्रेषु निक्षिपेत् । पिण्डेभ्यः शेषयेत्किञ्चिन्न दद्याद्वैश्वदेविके ॥ ' अथापस्तम्बानां सूत्रे—' उद्भ्रियतामग्नौ च क्रियतामित्यामन्त्रयते । काममुद्भ्रियतां काममग्नौ च क्रियतामित्यतिसृष्ट उद्धरेज्जुहुयाच्च ' । नष्टाग्निविधुरादेर्विशेषो बृहन्नारदीये—' नष्टाग्निर्दूरभार्यश्च पार्वणे समुपस्थिते । संधायार्घ्निं ततो होमं कृत्वा तं विसृजेत्पुनः ॥ ' अयाश्चेति तत्कालेऽग्निं संधाय हुत्वा त्यजेत् इत्यर्थः । एतदापस्तम्बानामेव । पाणिहोमस्तु छन्दोगादीनाम् । विश्वप्रकाशेपि—' सामिरौपासनेनाग्निरग्नौ कुर्वीत लौकिके । पाणौ होमं प्रशंसन्ति नष्टापस्तम्बशाखिनाम् ॥ स्नातका विधुरा वा सूर्यदि वा ब्रह्मचारिणः । अग्नौकरणहोमं तु कुर्युस्ते लौकिकेऽनले ॥ अयाश्चाग्ने मनोज्योतिरुद्धुध्य व्याहृतीर्जुनेत् ॥ ' ततोऽनुशातोग्नीन्धनाद्याज्यभागान्ते यन्मे मातेत्याद्यैर्जुहुयात् । तत्र

१-विप्रपाणावमौकरणहोमनिमित्तकम् । तस्मादमौ होमे तु निमित्ताभावात्तन्न कार्यम् । २-वादाग्नेनोक्तनिमित्तेषु निष्पन्नाचमन कार्यमित्यर्थः । ३-वादाग्नेस्याप्यमित्याम्यमुक्तमन्यत्र—' अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणविवोपपादयेत् । यो ह्यग्निः स द्विजो विप्रमन्त्रदर्शिभिरुच्यते ॥ ' इति । ४—' अन्नं पाणितले ' इत्यादिक । ५-अस्य पद्यस्य पूर्वार्थं तु ' अग्नौकरणशेषेण यदन्नमभिचारयेत् । ' इति ।

सप्तान्नाहुतयः षडाज्यस्येति त्रयोदश । व्यत्ययो वा । यथा—‘ यन्मे माता प्रलुलोभ
तन्मे रेतः पिता वृद्धां यास्तिष्ठन्ति इति द्वाभ्याममुष्मैस्वाहेति पितुर्नाम्ना द्वौ होमौ ।
यन्मे पितामही प्रलुलोभ तन्मे रेतः पितामहो वृद्धामन्तर्दधे ऋतुभिरिति तन्नाम्ना पिता-
महाय द्वौ । यन्मे प्रपितामही प्रलुलोभ तन्मे रेतः प्रपितामहो वृद्धामन्तर्दधे ऋतुभिरिति
तन्नाम्ना प्रपितामहाय द्वौ ’ । मातामहेषु तूहः—‘ यन्मे मातामही प्रलुलोभ तन्मे रेतो
मातामहो वृद्धाम् । अन्यं मातामहावृद्धमित्यादौ । यन्मे मातुः पितामही प्रलुलोभ
तन्मे रेतो मातुः पितामहो वृद्धाम् । अन्यं मातुः पितामहावृद्धम् । यन्मे मातुः प्रपि-
तामही प्रलुलोभ तन्मे रेतो मातुः प्रपितामहो वृद्धाम् । अन्यं मातुः प्रपितामहावृद्धम् । सर्व-
त्राप्यमुष्या इत्यत्र ङेन्तं तत्तन्नाम योज्यम् । तद् गृह्यसंग्रहे—‘ योज्यः पित्रादिशब्दानां
स्थाने मातामहादिकः । अन्नहोमे तथा स्पर्शे जलपिण्डादिदानके ॥ यन्मे मातामही-
त्यादि तत्रोदाहरणं भवेत् ॥ ’ ततो ये के चेत्येकान्नाहुतिः । ततः स्वाहा पित्र्ये इत्या-
द्यैराज्यं हुत्वा स्विष्टकृतं हुत्वा सर्वभक्ष्यं किञ्चिदादायोदगुणं भस्मापोह्य तत्र तूर्णीं
स्वाहाकारेण जुहोति । परिपेचनान्तं स्थालीपाकवत् । अयमग्नौकरणहोमो मासिक-
श्राद्ध एव । ‘ तच्च स्मार्तार्थ्यभावे न कार्यम् ’ इति केचित् । कार्यमेवेति बहवः । अत-
एव ‘ सर्वाधानिनो होमवर्ज्यं मासिकश्राद्धमुक्तं सुदर्शनभाष्ये । महालये तद्वदित्येके
प्रकरणान्तरत्वात् । कर्मान्तरत्वेन स्मार्तपार्वणवत्कार्यम् इति सस्मद्गुरवः । आब्दिका-
दिषु तु स्मार्तपार्वणविधिरेव । एवं मातृवार्पिकादिषु । मासि श्राद्धविकृतावष्टकायां
मातृश्राद्धे वैकृतहोमेन प्राकृतहोमबाधः । ‘ अन्वष्टकासु मातृश्राद्धं न ’ इति भाष्ये ।
तत्रापि श्राद्धान्तरवत् क्रियमाणे तु यन्मे मातेत्यादौ गुणत्वेपि मातुः प्राधान्यं विव-
क्षितम् । ‘ मासिश्राद्धेन कल्पो व्याख्यातः ’ इति सूत्रात् । ‘ आग्नेय्येव मनोताका-
र्यम् (?) ’ इति वचनादग्निशब्दस्यैव वैकृतदेवताभिधायित्वम् । तेनामुष्या इत्यत्र ‘ अमु-
कशर्मभ्यां पितृभ्याम् ’ इत्याद्यूहः कार्यः । ‘ तच्च मासिश्राद्धं जीवत्पित्रादीनां व्यु-
त्क्रममृतपित्रादीनां च कार्यम् ’ इत्युक्तं सुदर्शनभाष्ये । तत्प्रकारस्तु वक्ष्यते । मा-
तापित्रोर्द्वितीयादौ तु नोहः । ‘ तस्मादहं नोहेत् ’ इति निषेधात् , प्रकृताबूहाभावाच्च
पत्नीं सन्नह्येतिवत् । उपदेशिमते तूहः । यथा—‘ यन्मे मातरौ प्रलुलोभतुश्चरत्यावननु-
व्रते ’ इत्याद्यस्मत्पितृकृतमासिश्राद्धनिर्णये ज्ञेयमिति दिक् । अन्यत्प्राग्बत् ॥

अथ परिवेषणम् । तच्चोपवीत्येवाज्येन देवपूर्वं ‘ आमासुपकम् ’ इति पात्रा-

परिवेषणम् । ण्युपस्तीर्य कुर्यात् इति हेमाद्रिः । भारते दानधर्मेऽपि—‘ आज्याहुतिं

विना नैव यत्किञ्चित् परिवेष्यते । दुराचारैश्च यदुक्तं तं भागं रक्षसां
विदुः ॥ ’ तत्रैव शौनकः—‘ विधिना देवपूर्वं तु परिवेषणमाचरेत् । ’ तत्रैव धर्मः—

‘फलस्यानन्तता प्रोक्ता स्वयं च परिवेषणे ।’ तत्रैव वायुभविष्ययोः—‘भार्यया
 श्राद्धकाले तु प्रशस्तं परिवेषणम् ।’ ब्रह्माण्डे—‘नापवित्रेण नैकेन हस्तेन न विना
 कुशम् । नायसेनायसेनैव श्राद्धे तु परिवेषयेत् ॥’ वशिष्ठः—‘आयसेन तु पात्रेण
 यदन्नं संप्रदीयते । भोक्ता विष्टासमं भुङ्क्ते दाता च नरकं व्रजेत् ॥’ पैथीनसिः—
 ‘सीसकायसरीतिपात्राण्ययज्ञियानि ।’ तत्रैव हारीतः—‘सौवर्णराजताभ्यां च खड्गे-
 नौदुम्बरेण वा । दत्तमक्षय्यतां याति फल्गुपात्रेण वा पुनः ॥’ कार्णाजिनिः—
 ‘दर्व्या देयं घृतं चान्नं समस्तव्यञ्जनानि च । उदकं चैव पकान्नं नो दर्व्या तु क-
 दाचन ॥’ यमः—‘पङ्कचां विषमदातुश्च निष्कृतिर्नैव विद्यते ।’ पृथ्वीचन्द्रोदये
 पराशरः—‘सर्वदा च तिला ग्राह्याः पितृकृत्ये विशेषतः । भोज्यपात्रे तिलान् दृष्ट्वा
 निराशाः पितरो गताः ॥’ चन्द्रिकायां वृद्धशातातपः—‘हस्तदत्तास्तु ये स्नेहा ल-
 वणव्यञ्जनादयः । पितॄणां नोपतिष्ठन्ति भोक्ता भुञ्जीत किल्बिषम् ॥ तस्मादन्त-
 रितं कुर्यात्पार्णेनाथ तृणेन वा ॥’ घृतपात्रे विशेषो ग्रन्थान्तरे—‘ओदने परमान्ने
 च पात्रमासाद्य मुग्धधीः । घृतेन पूरयेत्पात्रं तद्धृतं रुधिरं भवेत् ॥’ घृतादिपा-
 त्राणि भूमौ स्थापयेन्न भोजनपात्रे इति मदनरत्ने । संग्रहे—‘हस्तदत्तं तु नाश्रीय-
 लवणव्यञ्जनादिकम् । अपकं तैलपकं च हस्तेनैव प्रदीयते ॥’ पात्रालम्भनमुक्तं
 चतुर्विंशतिमते—‘उत्तानं दक्षिणं सव्यं नीचपात्राण्युपस्पृशेत् ।’ याज्ञवल्क्यः—‘द-
 त्तान्नं पृथिवीपात्रमिति पात्राभिमन्त्रणम् । कृतेदं विष्णुरित्यन्ने द्विजाङ्गुष्ठं निवेश-
 येत् ॥’ वौधायनः—‘विप्राङ्गुष्ठेनानखेनानुदिशति’ ‘पृथिवी ते पात्रं धौरपिधानं
 ब्राह्मणस्य मुखेऽमृतं जुहोमि । ब्राह्मणानां स्वा विद्यावतां प्राणापानयोर्जुहो-
 म्यक्षितमसि मा मे पितॄणां क्षेष्टा अत्रामुष्मिँल्लोके’ इति । अद्य जुहोम्यग्रे स्वाहा-
 शब्दः कातीयसूत्रे उक्तः । पैत्रे स्वधाशब्दः । अङ्गुष्ठे विशेषमाह हेमाद्रौ धौम्यः—
 ‘परिवृत्य नवाङ्गुष्ठं द्विजस्यान्ने निवेशयेत् ।’ तथा—‘उत्तानेन तु हस्तेन द्विजाङ्गु-
 ष्ठनिवेशनम् । यः करोति द्विजो मोहात्तद्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥’ तत्रैव यमः—‘विष्णो
 हव्यं च कव्यं च ब्रूयाद्रक्षस्व च क्रमात् ।’ दैवे पित्र्ये चेत्यर्थः । तत्रैवात्रिः—‘संवन्ध-
 नामगोत्राणि इदमन्नं ततः स्वधा । पितृक्रमादुदीर्यति स्वसत्तां विनिवर्तयेत् ॥ हस्ते-
 नाभुक्तमन्नाद्यमिदमन्नमुदीरयेत् ॥’ अत्र ‘अन्नदाने चतुर्थी स्यात्’ इत्यादिवि-
 शेषाः पूर्वमुक्ताः । अत्र पूर्वोक्तमन्त्रान्ते पुरुरवारद्रवसंज्ञका विश्वेदेवा देवता इद-
 मन्नं सपरिकरं हव्यं अयं ब्राह्मणस्त्वाहवनीयार्थे दत्तं दास्यमानं चावृत्तेः गयेयं
 मूः गदाधरो भोक्ता इदमन्नं ब्रह्म सौवर्णपात्रस्थमन्नमक्षय्यवटच्छायास्थं अमुकेभ्यो

प्राशनमाचरेत् ॥ ' ऋग्विधाने तु—' इन्द्रायसामसूक्तेन श्राद्धविघ्नो यदा भवेत् । अग्न्यादिभिर्भोजनेन श्राद्धं संपूर्णमेव हि ॥ ' इत्युक्तम् । अग्न्यादिभिरिति लौकिकाग्निस्थापनचरुनिर्वापाज्यभागान्ते नामगोत्रपूर्वमग्नौ पितृनावाह्य संपूज्या-
नत्यागं कृत्वा प्राणादिभिर्द्वात्रिंशदाहुतीर्हुनेदित्यर्थः । भोजनेन पुनःश्राद्धेन । तेन होमः पुनः श्राद्धं चेति पक्षद्वयमुक्तम् । सूक्तजपस्तूभयानुगतः । स्मृतिसंग्रहे—' प्राधान्यं पिण्डदानस्य भोजनस्य तदङ्गता । अतो भुक्तिक्रियाहानौ श्राद्धाद्यत्ति न मन्वते ॥ ' पिण्डदानोत्तरं वान्तौ होम एव नाद्यत्तिः । पिण्डदानात् प्राग्वान्तौ तद्दिने उपवासं कृत्वा परेद्युः पुनः श्राद्धं कार्यमित्यर्थः । तत्रैव—' श्राद्धपङ्क्तौ तु भुञ्जानो ब्राह्मणो वमते यदि । लौकिकाग्निं प्रतिष्ठाप्य अर्चयेच्च हुताशनम् ॥ ' तथा—' एक एव यदा विप्रो भोजने छर्दितो यदि । तदैवाग्निं समाधाय होमं कुर्याद्यथाविधि ॥ ' द्वितीयपक्षे ऋग्विधाने—' भोजनोपक्रमादूर्ध्वं प्रक्रमात् पूर्वतो यदि । श्राद्धविघ्ने पुनः कार्यं जपहोमौ न तृप्तिदौ ॥ ' स्मृतिसंग्रहे—' अकृते पिण्डदाने तु भुञ्जानो ब्राह्मणो वमेत् । पुनःपाकात्तु कर्तव्यं पिण्डदानं यथाविधि ॥ ' पिण्डदानं श्राद्धम्—' अकृते पिण्डदाने तु पिता यदि वमेत्तदा पुनः पाकं प्रकुर्वीत श्राद्धं कुर्याद्यथाविधि ॥ ' इति तत्रैवोक्तेः । तथा—' पितृ-
र्थानां त्रयाणां च पिता च वमते यदि । तद्दिने चोपवासः स्यात्पुनः श्राद्धं परे-
ऽहनि ॥ वमने वा विरेके वा तद्दिनं परिवर्जयेत् ॥ ' एषु वर्चनेषु मूलं चिन्त्यम् । इदं मासिकाब्दिकविषयम् । दर्शदौ तु वान्तावामेन तदैव कार्यम् । ' श्राद्धविघ्ने द्विजातीनामामश्राद्धं प्रकीर्तितम् । अमावास्यादिनियतं माससंवत्सराहते ॥ ' इति मरीचिस्मृतेः । श्राद्धे पिण्डदानमेव प्रधानमिति कर्काचार्याः । तन्मते दक्षोक्तो होम एव नाद्यत्तिः । विप्रभोजनमिति मेधातिथिः । भोजनपिण्डदानाग्नौकरणा-
नीति कपर्दिधूर्तस्वामिहेमाद्र्यादयः । श्राद्धस्य यागदानोभयरूपत्वात्संपूर्णदानाभा-
वाद्भोजनस्याङ्गत्वेपि सोमवमते (?) इति युक्तं । तन्मते पूर्वोक्तो निर्णयः । अन्न-
त्यागमात्रं प्रधानम् । भोजनं तु प्रतिपत्तिरूपमङ्गम् । अतो वान्तौ तद्दानेपि नाद्यत्ति-
रिति गौडमैथिलादयः । नैमित्तिकविधानमिति युक्तं प्रतीमः । अत्रेदं तच्चम् । वैश्वदेविकस्य वमने होम एव नाद्यत्तिः । अङ्गत्वात् । तत्र रक्षणार्थत्वात् ' इष्टिश्राद्धे क्रतूदक्षौ ' इत्यादिस्मृतेश्च । तत्र ज्यायान् जुहुयादिति च । पितामहादेरपि तथा ।

१-ऋग्विधाने—' अग्न्यादिभिर्भोजनेन ' इति होमस्य पुनः श्राद्धस्य च प्रतिपादनान्पक्षद्वयमपि सप्रमाण-
मिति टीकाशयः । २-ऋग्विधानेष्टस्य पक्षद्वयस्य चेय व्यवस्था । ३-अत्र प्रमाणं तु—' तदैवाग्निं समाधाय होमं
कुर्याद्यथाविधि ' इति ।

पितेत्युक्तेरिति केचित् । तस्यापि मधानलात् पितृवदिति तु युक्तम् । सपिण्डीकर-
णादौ वार्षिकवत् । 'सपिण्डीकरणादीनि यानि श्राद्धानि षोडश । तत्र पिण्डमधा-
नत्वं प्रेतत्वविनिवर्तकम् ॥' इति स्मृतेः । महैकोदिष्टादौ तूभयमाधान्यादावृत्तिरेव ।
'एक एव द्विजो भोज्यः पिण्डोऽप्येको विधीयते ।' इति स्मृतेः । वृद्धिसंकल्पनित्य-
श्राद्धादौ तु भोजनमाधान्याद्धान्तावावृत्तिरेव । 'वृद्धिश्राद्धे विकल्पेन पिण्डदानं बुधैः
स्मृतम् । नित्यश्राद्धमदैवं स्यात्पिण्डदानविवर्जितम् ॥' इति स्मृतेः । 'भुक्तिक्रि-
यायाः माधान्यं श्राद्धे संकल्पसंज्ञके । तत्रैव पितृविप्रस्य तूपयाते पुनः क्रिया ॥'
इति संग्रहोक्तेश्च । मघादावप्येवम् । तीर्थमहालयादौ दर्शवदित्याशार्काद्यालोचनेन
प्रतीमः । आश्वलायनः—'तृप्तान् ज्ञात्वा मधुमतीः श्रावयेदक्षन्मीमदन्तेति च सपन्न-
मिति पृष्ठा यद्यदन्नमुपभुक्तं तत्तत्स्थालीपाकेन सह पिण्डार्थमुद्धृत्य शेषं निवेदयेद-
भिमेतेऽनुमते वा' इति । अत्र गायत्री मध्विति त्रिकजपोऽपि ज्ञेयः । 'तृप्तान् बुध्वान्न-
मादाय सत्तिलं पूर्ववज्जपेत् ।' इति प्रचेतसोक्तेः । व्यासः—'तृप्ताः स्थेति तु पृष्ठास्ते
ब्रूयुस्तृप्ताः स्म इत्यथ ।' अभिमते विप्रैः स्वीकर्तुमिष्टे । शौनकोऽपि—'अन्नशेषैश्च किं
कार्यमिति पृच्छेत तांस्ततः । ते इष्टैः सह भोक्तव्यमिति प्रत्युक्तिपूर्वकम् ॥ प्रदद्युः
सकलं तस्मै स्वीकुर्युर्वा यथारुचि ॥' श्राद्धविशेषे प्रश्नभेदमाह हेमाद्रौ विष्णुः—'पित्र्ये
स्वदितमिति, गोष्ठ्यां सुशृतं संपन्नमिति, अभ्युदये दैवे रोचते इति, आयुष्यमिति
स्वैरिषु । स्वैरभिच्छाश्राद्धम् । याज्ञवल्क्यः—'अन्नमादाय तृप्ताः स्थ शेषं चैवानुमान्य
च । तदन्नं प्रकिरेद्भूमौ दद्यादापः सकृत्सकृत् ॥' इदं चात्र विकिरदानमन्यशाखिनाम् ।
आश्वलायनानां तु पिण्डान्त एव सूत्रकृतोक्तम् । कात्यायनस्तु विकिरोत्तरं गाय-
त्र्यादिजपं वृत्तिप्रश्नं चाह । हेमाद्रौ देवलः—'ततः सर्वाशनं पात्रे गृहीत्वा विविधं
बुधः । तेषामुच्छेपणस्थाने विकिरं भुवि निक्षिपेत् ॥' माधवीये प्रचेताः—'सार्वव-
र्णिकमादाय येअग्नीति भुवि क्षिपेत् ।' स च कुशे कार्यः । 'दर्भेषु विकिरश्च यः'
इत्युक्तेः । मन्त्रः कातीयः । 'अग्निदग्धाश्च ये जीवा येप्यदग्धाः कुले मघ । भूमौ दत्तेन
तृप्यन्तु तृप्ता यान्तु परां गतिम् ॥' इति । अन्ये तु—'असोमपाश्च ये देवा यज्ञभाग-
विवर्जिताः । तेषामन्नं प्रदास्यामि विकिरं वैश्वदेविकम् ॥' इति हेमाद्रौ गोभिलो-
क्तेन दैवे । 'असंस्कृतप्रमीता ये त्यागिन्यो याः कुलस्त्रियः । दास्यामि तेभ्यो विकि-
रमन्नं ताभ्यश्च पैतृकम् ॥' इत्यग्निपुराणोक्तेन पित्र्येऽन्नं विकीर्य । 'ये अग्निदग्धाः'

१-स्थालीपाकानादेव पिण्डार्थान्नोद्धरणम् । व्यतिषङ्गपक्षादन्यत्र तु केवलमुक्तशेषैरेव ब्राह्मणसमीपे पिण्डदान-
मुचितम् । २-अभिमतेऽनुमते वेत्यस्यार्थः—यदि विप्रेभ्यः शेषान्नमभिमतं तदा तत्तेभ्यो निवेदयेत् । यदिच तैर-
नुमत इष्टं सह भुज्यतामिति तदा तत्सर्वमपि स्वीकृत्यैष्टं सह भुञ्जीत ।

इत्युच्छिष्टपिण्डं कुशोपरि पृथग्दद्यादित्याहुः । पृथ्वीचन्द्रोदयेष्वेवम् । ब्राह्मे-‘ततः प्रक्षाल्य हस्तौ च द्विराचम्य हरिं सरेत् ।’ माधवीये गौतमः-‘विकिरमुच्छिष्टैः प्रतिपादयेत् ।’ हेमाद्रौ व्यासः-‘उच्छिष्टैरेव विकिरं सदैव प्रतिपादयेत् ॥’ शृगुः-‘पिण्डवत् प्रतिपत्तिः स्याद्विकिरस्येति तौल्वलिः ।’ श्राद्धकारिकायाम्-‘यजमानस्य दासादीनुदिश्य द्विजसत्तम । तस्मादन्नं त्यजेद्भूमौ वामभागेषु पैतृके ॥’ मनुः-‘उज्जेषणं भूमिगतमजिह्वस्याशठस्य च । दासवर्गस्य तत्पित्र्ये भागयेयं प्रचक्षते ॥’ विष्णुः-‘उदङ्मुखेष्वचमतमादौ दद्यात्’ ततः प्राङ्मुखेषु पित्र्ये दैवे चेत्यर्थः । शातातपः-‘विश्वेदेवनिविष्टानां चरमं हस्तधावनम् ।’ हेमाद्रौ वाराहे-‘हस्तं प्रक्षाल्य चश्चापः पिवेद्भुक्त्वा द्विजः सदा । तदन्नमसुरैर्भुक्तं निराशाः पितरो गताः ॥’ मरीचिः-‘हस्तं प्रक्षाल्य गण्डूषं यः पिवेद्विचक्षणः । आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठते ॥’ तत्रैव संग्रहे-‘पवित्रग्रन्थिमुत्सृज्य मण्डलं भुवि निक्षिपेत् । हस्तादीन् सालयेद्विद्वाञ्छरावादौ तु कुत्रचित् ॥’ व्यासः-‘ताम्बूलोद्गिरणं चैव गण्डूपोद्गिरणं तथा । कांस्यपात्रे तथा ताम्रे न कुर्वीत कदाचन ॥ उष्णोदकैर्धान्यचूर्णैः करौ श्मश्रूणि शोधयेत् ॥’

अथ पिण्डदानम् । तच्चार्चनोत्तरमग्नौकरणोत्तरं भोजनोत्तरं विकिरोत्तरं स्वधावाचनोत्तरं विप्रविसर्जनोत्तरं चेति हेमाद्रौ स्मृतिषु च पञ्चा-
 पिण्डदान-
 निर्णयः ।
 उक्ताः । तेषां शाखाभेदेन व्यवस्था । ‘भेतश्राद्धेषु पूर्वमन्येषु भोजनो-
 चरम्’ इति चन्द्रिकामाधवी । सर्वत्र भोजनोत्तरमिति षड्वहः । आश्वलायनः-
 ‘भुक्तवत्स्वनाचान्तेषु पिण्डाग्निदध्यादाचान्तेष्वेके’ । भुक्तवत्स्विति पूर्वनिषेधार्थम् ।
 सौमिरतिप्रणीतसमीपे, अनग्निद्विजसमीपे । हेमाद्रौ जातूकर्ण्यः-‘व्याममात्रं समु-
 त्सृज्य पिण्डांस्तत्र प्रदापयेत् ।’ प्रसारितभुजान्तरं व्यामः । संकटे तु व्यासः-‘अर-
 विमात्रमुत्सृज्य’ इति । यत्तु तत्रैव-‘सिकताभिर्मृदा वापि वेदी दक्षिणनिघ्नगा ।’
 इति तदन्यशातिपरम् । देवलः-‘ततस्त्वरभ्यनुज्ञातो दक्षिणां दिशमेत्य च ।’ चन्द्रि-
 कायाम्-‘पिण्डनिर्वापणं कार्यं कुशाभावे विचक्षणैः । काशेषु राजर्वांसु पवित्रे
 परमे हिते ॥’ आश्वलायनः-‘स्फयेन रेखासुल्लिखेत् ‘अपहता असुरा रतांसि वेदिप-
 दः’ इति तामभ्युक्ष्य सकृदाच्छिन्नैर्दर्भरवस्तीर्य प्राचीनावीती रेखां त्रिरुदकेनोपनयेत्तु-
 न्यन्तां पितरः शुन्यन्तां पितामहाः शुन्यन्तां प्रपितामहा इति तस्यां पिण्डाग्निपूणी-

१-‘अर्थं विधत्ते गण्डूषमर्थं त्यजति भूमिषु । प्रीयन्ति पितरः तर्के ये शान्ते भूमिदेवता ॥’ इति गण्डूषन-
 कारः । २-अथैव व्यवस्था-पिण्डपितृयज्ञेन व्यतिष्ठेत्परो, नाम्नेरापि व्यतिष्ठेत्परो एवेतदिति शेषम् । ‘दुर्गव्यसि
 पिण्डानां सन्निधौ नदनन्तरम् । पञ्चाग्नेन बलिं तेभ्यः पिण्डेभ्यो दासवेद्भुज’ इति देवतेन पिण्डसमीपे एव
 होमविधानादग्निसमीपे पिण्डदानं विहितम् । निरग्निकस्य तु विप्रगमीप एवेति टीकायाः ।

यात्पराचीनपाणिः पित्रे पितामहाय प्रपितामहायैतत्तेसौ ये च तामत्रानु' इति । हेमाद्रौ पारस्करः—'कराभ्यामुल्लिखेत् स्फ्येन कुशैर्वापि मर्मी द्विजः ।' बहुचानां करेणैव लेखा चाग्नेय्यभिमुखीति वृत्तिः । 'दक्षिणाप्रार्ची वेदिमुद्धृत्य' इत्यापस्तम्बो-
क्तञ्च । देवलः—'आवाहयित्वा दर्भाग्रैस्तेषां स्थानानि कल्पयेत् । तेष्व्वासीनेषु पात्रेण प्रयच्छेत्सतिलोदकम् ॥' पराचीनेन निम्नपितृतीर्थेन । वायवीये—'मधुसर्पिस्तिल-
युतांस्त्रीन्पिण्डान्निर्वपेद्भुपः ।' त्रिस्थलीसेतौ—'तिलमन्त्रं च पानीयं धूपं दीपं प्रय-
स्तथा । मधु सर्पिः खण्डयुक्तं पिण्डमष्टाङ्गमुच्यते ॥' याज्ञवल्क्यः—'सर्वमन्नमुपादाय सतिलं दक्षिणामुखः । उच्छिष्टसन्नियौ पिण्डान् दद्याद्वै पितृयज्ञवत् ॥' केचित् पिण्डेषु माषान् वर्जयन्ति । 'माषाः श्राद्धेषु वै ग्राह्या चर्ज्याश्चैवाग्निपिण्डयोः । ब्रा-
ह्मणेषु यथा मद्यं तथा माषोऽग्निपिण्डयोः ॥' इति स्मृतिसारात् । 'माषान् सर्वत्र वै दद्यात् पिण्डेऽग्नौ च विवर्जयेत् ।' इति स्मृतेश्च । अत्र 'मूलं चिन्त्यम् । हेमाद्रावपि सर्वशब्दस्य प्रकृतार्यत्वात्सर्वान्नग्रहणमुक्तम् । अत्र शेषमन्नमनुज्ञाप्य सर्वमेकत्रोद्धृत्यो-
च्छिष्टसमीपे दर्भेषु त्रींस्त्रीन् पिण्डान् दद्यात्' इति गोभिलसूत्रे । 'सर्वस्मात्प्रकृतादन्नात् पिण्डान्मधुतिलान्वितान् ।' इति च शेषनियमात्तदभावे पिण्डनिवृत्तिः प्राप्नोतीति मैथिलवाचस्पती । तन्न । तुषोपवापचत्परप्रयुक्तद्रव्यलेप्यर्थकर्मलाहुणानुरोधेन प्रधानत्यागाच्च शेषलोपेऽपि द्रव्यान्तरेण कार्यम् । अतो नेयं प्रतिपत्तिः । किंतु प्रधानमि-
त्युक्तं प्राक् । अन्यथा सपिण्डीकरणादौ संयोजनादेः प्रधानस्य लोपापत्तेरिति दिक् ॥

अथ पिण्डप्रमाणम् । हेमाद्रावद्विराः—'कपित्थविल्वमात्रान्वा पिण्डान् द-
द्याद्विधानतः । कुकुटाण्डप्रमाणान्वा मलकैर्बदरैः समान् ॥' इति । तत्रैव

पिण्डप्रमाणम् ।

धूम्रः—'कपित्थस्य प्रमाणेन पिण्डान् दद्यात्समाहितः । तत्समं विकिरं दद्यात् पिण्डान्ते तु पडङ्गुलैः ॥' अन्त्येष्टिपद्धतौ भट्टास्तु—'एकोद्दिष्टे सपिण्डे तु कपित्थं तु विधीयते । नारिकेलप्रमाणं तु मल्लेन्दु मासिके तथा ॥ तीर्थे दर्शे च संप्राप्ते कुकुटाण्डप्रमाणतः । महालये गयाश्राद्धे कुर्यादामलकोपमम् ॥' इत्याहुः । कालिकायामाचार्यः—'यत्र स्युर्बहवः पिण्डास्तत्र विल्वफलोपमाः । यत्र चैको भवे-
त्पिण्डस्तत्र खर्जूरसन्निभः ॥ श्रेतपिण्डस्तु दैर्घ्येण द्वादशाङ्गुल उच्यते ॥' इति । वायवीये—'पत्नी पिण्डांस्तु मृद्वीयात् त्रिवर्गस्य सहायिनी ॥' हेमाद्रौ लौगाक्षिः—
'महालये गयायां च श्रेतश्राद्धे दशाहिके । पिण्डशब्दप्रयोगः स्यादन्नमन्यत्र कीर्त-
येत् ॥' शाळ्यायनिः—'असावेतत्त इत्युक्त्वा तदन्ते च स्वधा नमः' । असावित्यत्र संघन्धरूपगोत्रादिविशिष्टं पित्रादिनाम संबुद्ध्यन्तमुक्त्वा पुनश्चतुर्थ्यन्तं तदन्तेऽयं पिण्ड इदमन्नं वा स्वधा नमो नममेति वदेदिति हेमाद्रिः । पित्रादीनामज्ञाने त्वाप-

स्तम्बः—‘यदि नामानि न विन्द्यात्स्वधापितृभ्यः पृथिवीपद्मच इति प्रथमं पिण्डं दद्यात्, स्वधापितृभ्योऽन्तरिक्षसद्मच इति द्वितीयम्, स्वधापितृभ्यो दिवि- पद्मच इति तृतीयम् । एवं मातामहेषु मातृषु च ’ । बहुचानां तूक्तं प्राक् । कलिकायां स्मृतिः—‘यावदेवोच्चरेन्मन्त्रं तावत्प्राणं निरोधयेत् । ’ येषां तु गृ- ह्योक्ते दर्शे मातुः श्राद्धं पृथगुक्तं तेषां पितृभ्यः पश्चिमे मातृभ्यस्तत्पश्चिमे माता- महीभ्यः पिण्डादि देयमिति सांख्यायनः । अस्मिन्पक्षे तत्पश्चिमे मातामही- भ्योऽपि ‘दद्यादिति हेमाद्रिः । ‘पूर्वासु पितृभ्यो दद्यादपरासु स्त्रीभ्यः ’ इति सूत्राच्च । एवं यत्र तीर्थमहालयादौ ‘केचिदिच्छन्ति नारीणां पृथक्श्राद्धं मह- र्पयः । ’ इति चतुर्विंशतिमतात् । ‘पित्रादि नवदैवत्यं तथा द्वादशदैवतम् । ’ इत्य- पिपुराणाच्च मातृणां पृथगुक्तम् । यत्र वा—‘आचार्यगुरुशिष्येभ्यः सखिज्ञातिभ्य एव च । तत्पत्नीभ्यश्च सर्वाभ्यस्तथैव च जलाञ्जलीन् ॥ पिण्डांस्तेभ्यः सदा दद्यात्पृथग्भाद्रपदे नरः । तीर्थेषु चैव सर्वेषु माघमासे मघासु च ॥’ इति चतुर्विंशतिमते । ‘दौहित्रपुत्रदाराश्च एकनिष्ठाः सहोदराः । निःसन्ताना मृता ये च तेभ्योऽप्यत्र प्रदीयते ॥’ इति भविष्ये एकोद्दिष्टान्युक्तानि, तत्रापि तत्पश्चिमे पिण्डदानं ज्ञेयम् । येषां न पृथक् तैः सपत्नीकाः पित्रादयो वाच्याः । ‘अन्वष्टका गया मातृश्राद्धं चैव मृतेऽहनि । एकोद्दिष्टं तथा सुक्ता स्त्रीषु नान्यत् पृथग्भवेत् ॥’ इति शङ्खो- क्तश्च । मनुः—‘तेषु दर्भेषु तं हस्तं निमृजेच्छेषभागिनाम् । ’ हस्तलेपाभावेऽपि हस्तं निमृज्यादेवेति मेधातिथिः । विष्णुः—‘अत्र पितरो मादयध्वमिति दर्भमूले करावधर्षणम् । ’ कलिकायां सुमन्तुः—‘एकोद्दिष्टेषु वर्षासु दर्भलेपो न विद्यते । सपिण्डीकरणादौ तु लेपः सर्वत्र शस्यते ॥’ मनुः—‘आचम्योदक् परावृत्य त्रिराचम्य शनैरसून् । पङ्कजं तु नमस्कुर्यात् पितृनेव च मन्त्रवत् ॥ उदकं निन- येच्छेषं शनैः पिण्डान्तिके पुनः ॥’ त्रिः प्राणायामं कृतेति मेधातिथिः । अमन्त्रं प्राणान्निरुध्येति कर्काशाः । मन्त्रवत् वसन्ताय नमः । ‘नमो वः पितरः ’ इत्याद्यैः शेषं पूर्वावनयनशेषम् । आश्वलायनः—‘निष्टताननुमन्त्रयेतात्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वमिति सव्यावृद्धदङ्गावृत्य यथाशक्ति प्रणाश्रासित्वा- ऽभिपर्यावृत्त्याऽमीमदन्त पितरो यथाभागमावृषायीपतेति चरोः प्राणभक्षं भक्ष- येन्नित्यं निनयनम् ’ इति । नित्यग्रहणं शेषाभावेऽपि कुर्यादित्यर्थः । शौनकः— ‘अथैषामत्र पितर इत्याद्येनानुमन्त्रणम् । अमीमदन्तेत्याद्येन मन्त्रेणाप्यनुमन्त्र्य तान् ॥ पिण्डशिष्टचरोरन्नं किञ्चिदाग्राय तस्यजेत् । प्रक्षाल्याचम्य शुन्धन्तामि- त्याद्यैरेव पूर्ववत् ॥ मन्त्रैः पिण्डेषु पानीयं निषिञ्चेत् पितृतीर्थतः ॥’ व्याघ्रः—

‘अद्भिः प्रक्षाल्य तत्पात्रं प्रतिपिण्डं तु पूर्ववत् । कृत्वावनेजनं कुर्यात्पिण्डपात्रमधो-
मुखम् ॥ ’ एतत्कातीयादीनाम् । आचार्यः—‘ततः सम्यग्द्विराधम्य नीवीं वि-
सस्य वाग्यतः । ’ आश्वलायनः—‘असावभ्यङ्क्षासावङ्क्ष्वेति पिण्डेष्वभ्यङ्ग-
नाञ्जने वासो दद्याद्दशामूर्णास्तुकां वा पञ्चाशद्वर्षताया ऊर्ध्वं स्वं लोमैतद्वः पि-
तरो वासो मानोतोऽन्यत् पितरो युङ्ध्वम् ’ इति । श्राद्धचिन्तामणौ ब्राह्मे-
‘एतद्वः पितरो वास इति जल्पन् पृथक् पृथक् । अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यं वासः
पठेद्बुधः ॥’ इदं कातीयानाम् । ‘एतद्व इति सूत्राणि प्रतिपिण्डम् ’ इति तत्सूत्रात् ।
हेमाद्रौ ब्राह्मे—‘श्रेष्ठमाहुस्त्रैककुदमञ्जनं नित्यमेव हि । तैलं कृष्णतिलेभ्यश्च दद्या-
दभ्यञ्जनं हि तत् ॥ ’ त्रैककुदं सुरमौ इति प्रसिद्धम् । अञ्जनप्राथम्यमापस्तम्बा-
दिविषयम् । तत्रैव व्याघ्रः—‘गन्धपुष्पाणि धूपं च दीपं च विनिवेदयेत् । ’
देवलः—‘दक्षिणां सर्वभोगांश्च प्रतिपिण्डं प्रदापयेत् । भक्ष्याण्यपूपानिश्चूथ व्य-
ञ्जनान्यशनानि च ॥ ’ तत्रैव शङ्खः—‘यत्किञ्चित् पच्यते गेहे भक्ष्यं भोज्यम-
गर्हितम् । अनिवेद्य न भोक्तव्यं पिण्डमूले कथंचन ॥ ’ एतत्सव्येनेति के-
चित् । युक्तं त्वपसव्येन । मनुः—‘अवजिघ्रेक्ष तान् पिण्डान् यथान्युप्तान् समा-
हितः । ’ ततः ‘नमो वः पितर इषे ’ इत्यादिनोपस्थानम् । मात्स्ये—‘अथाचा-
न्तेषु चाचम्य वारि दद्यात्सकृत्सकृत् । तिलपुष्पाक्षतान् पश्चादक्षय्योदकमेव
च ॥ ’ अत्र दैवे सव्यं पित्र्ये त्वपसव्यमिति कर्कः । परिभाषोक्तवचनात्सव्यमिति
युक्तम् । अत्र शिवा आपः सन्तु । सौमनस्यमस्त्रित्यादिप्रयोगो ज्ञेयः । मात्स्ये—
‘दत्ताशीः प्रतिपृष्ठीयाद्विजेभ्यः प्राङ्मुखो बुधः । अघोराः पितरः सन्तु सन्तिव-
त्युक्ते पुनर्द्विजैः ॥ गोत्रं तथा वर्धतां नस्तथेत्युक्तः स तैः पुनः । दातारो नोऽभिव-
र्धन्तामन्नं चैवेत्युदीरयेत् । स्वस्तिवाचनकं कुर्यात्पिण्डानुद्धृत्य भक्तितः ॥ ’
स्वस्तिवाचनात्प्राक्पात्रचालनं कायम् । हेमाद्रौ बृहस्पतिः—‘भाजनेषु च तिष्ठत्सु
स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः । तदन्नपसुरैर्भुक्तं निराशैः पितृभिर्गतैः ॥ ’ जातूकर्ण्यः—
‘पात्राणि चालयेच्छ्राद्धे स्वयं शिष्योऽथ वा सुतः । न स्त्रीभिर्न च बालेन नास-
जात्या कथंचन ॥ ’ याज्ञवल्क्यः—‘स्वस्तिवाच्यं ततः कुर्यादक्षय्योदकमेव च । ’
तत्रैव बृहद्वातातपः—‘पितॄणां नामगोत्रेण करे देयं तिलोदकम् । प्रत्येकं पितृतीर्थेन
अक्षय्यमिदमस्त्विति ॥ ’ अत्र षष्ठी प्रागुक्ता । तत्रैव नागरखण्डे—‘उत्तानमर्घ्य-
पात्रं तु कृत्वा दत्त्वा च दक्षिणाम् । हिरण्यं देवतानां च पितॄणां रजतं तथा ॥ ’
बृहस्पतिः—‘तस्मात् पर्णं काकिणीं वा फलपुष्पमथापि वा । प्रदद्याद्दक्षिणां यज्ञे
तथा स सफलो भवेत् ॥ ’ अत्र पित्रुद्देशेन दक्षिणादाने अपसव्यं विप्रोद्देशेन सव्य-

मिति माधवः । कलिकायामाचार्यः—‘ दद्याद्यज्ञोपवीत्येव ताम्बूलं दक्षिणां तथा । ’
 अत्रिः—‘ वदेच्च तांस्ततो विमान् पित्रादिभ्यः स्वधोच्यताम् । ’ गोभिलः—‘ अघोराः
 पितरः सन्त्वित्युक्ते स्वधां वाचयिष्य इति पृच्छति पितृभ्यः स्वधोच्यतामित्युक्तेऽ-
 स्तु स्वधेत्युच्यमाने धारां दद्यादूर्जं वहन्ती’ इति । ‘ आपस्तम्बेन तु पुत्रान् पौत्रा-
 नभितर्पयन्ति ’ इत्यपि परिपेचने मन्त्र उक्तः । आश्वलायनः—‘ अथैतान् प्रवाहयेत् ।
 परेतन पितरः सौम्यासो गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्वणेभिः । दत्त्वायासभ्यं द्रवि-
 णेह भद्रं रयिं च नः सर्ववीरं नियच्छत ॥’ इति । मात्स्ये—‘ वाजे वाजे इति जपन्
 कुशाग्रेण विसर्जयेत् । ’ प्रचेताः—‘ स्वस्तिवाच्यं ततः कृत्वा पितृपूर्वं विसर्जयेत् । ’
 आश्वलायनः—‘ अन्नं प्रकीर्योपवीत्यो स्वधोच्यतामिति विसृजेदस्तुस्वधेति वा । ’
 ब्रह्मवैवर्ते—‘ आमावाजेति मन्त्रं तु पठित्वा च प्रदक्षिणाम् । द्वारोपान्ते ततः कृत्वा
 संयतः प्रविशेद्बृहम् ॥ प्राञ्जलिश्च ततः ग्राह तान् विमान् सत्यवादिनः । दातारो
 नोऽभिवर्धन्तामन्नं च इति वहति ॥ एवमस्त्विति ते तं च कथयन्ति समाहिताः ॥’
 एतन्मण्डलदेशे कार्यमिति हेमाद्रिः । मनुः—‘ दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः संततिरेव
 च । श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहु देयं च नोस्तु ॥’ इति । बौधायनः—‘ अन्नं च नो
 बहु भवेदतिथींश्च लभेमहि । याचितारश्च नः सन्तु मा च याचिष्म कंचन ॥’ इति ।
 अत्र ‘ दातारो नोऽभिवर्धन्तां-लभध्वं-याचिद्धम् ’ इत्याद्यूहेन पठित्वा विप्रैः प्रति-
 वचनं कार्यमिति सुदर्शनभाष्ये । ‘ स्वादुर्पंसदः० ’ इति ‘ ब्राह्मणासः पितरः० ’ इति
 च मन्त्रद्वयं पठन्ति । शौनकः—‘ ब्राह्मणानथ निर्यातान् परीत्य त्रिःप्रदक्षिणम् ।
 सस्त्रीकः स्वजनैः सार्धं प्रणमेद्रचिताञ्जलिः ॥ कनिष्ठप्रथमा ज्येष्ठपरमाः स्युः प्रदक्षिणे ।’
 हेमाद्रौ बृहस्पतिः—‘ अद्य मे सफलं जन्म भवत्पादाञ्जवन्दनात् । अद्य मे वंशजाः
 सर्वे याता नोऽनुग्रहादिवम् ॥ पञ्चशाकादिदानेन क्लेशिता यूयमीदृशाः । तत्क्लेश-
 जातं चित्तात्तु विस्मृत्य क्षन्तुमर्हथ ॥’ प्रचेताः—‘ विसृजेद्वक्तिसंयुक्तः सीमान्ते
 चाप्यनुग्रजेत् ।’ इति ॥

अथ पिण्डप्रतिपत्तिः । हेमाद्रौ ब्रह्माण्डे—‘ पिण्डप्रज्ञौ सदा दद्याद्भोगार्थी
 प्रथमं नरः । पत्न्यै प्रजार्थी दद्याद्वै मध्यमं मन्त्रपूर्वकम् ॥ उत्तमां गति-
 मन्विच्छन् गोषु नित्यं प्रयच्छति । आज्ञां प्रज्ञां यशः कीर्तिमप्सु पिण्डं
 प्रवेशयेत् ॥ प्रार्थयन् दीर्घमायुष्यं वायसेभ्यः प्रयच्छति । आकाशं गमयेदप्सु स्थितो
 वा दक्षिणामुखः ॥’ आश्वलायनः—‘ वीरं मे दत्त पितर इति पिण्डानां मध्यमं
 पत्नीं प्राशयेत् । ‘ आद्यत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्त्रजम् । यथायमरपा असत् ’
 इति भर्त्रा दत्तस्याद्येनादाय द्वितीयेन प्राशनम् । आपस्तम्बस्तु - दाने मन्त्रमाह-

‘अपां खोपधीनां रसं प्राशयामि भूतकृतं गर्भं धत्स्व’ इति मध्यमं पत्र्यै प्रयच्छति’ इति । प्राशनेऽपि ‘यथेह पुरुषो असत्’ इति तद्वितीयः पाठोऽन्येषां तत्तच्छाखायां ज्ञेयः । तत्रैव शङ्खः—‘पत्नी वा मध्यमं पिण्डमश्नीयादार्तवान्विता ।’ कलिकायां छागलेयः—‘प्राचीनावीतिनाऽऽमन्त्र्य पत्नीपिण्डो विभज्यते । प्रतिपद्यस्य मन्त्रस्य कर्तव्यावृत्तिरत्र तु ॥’ माधवीये विष्णुधर्मे—‘तीर्थश्राद्धे सदा पिण्डान् क्षिपेत्तीर्थे समाहितः ।’ याज्ञवल्क्यः—‘पिण्डांस्तु गोऽजविभ्रेभ्यो दद्याद्गौ जलेऽपि वा ।’ बृहस्पतिः—‘अन्यदेशगता पत्नी रोगिणी गर्भिणी तथा । तदा तं जीर्णवृषभश्छा- गो वा भोक्तुमर्हति ॥’

अथ पिण्डोपघाते हेमाद्रौ प्रायश्चित्तकाण्डे देवलः—‘श्वसृगालखरैः पिण्डः स्पृष्टो भिन्नः प्रमादतः । कर्तुरायुष्यनाशः स्यात्प्रेतस्तं नोपसर्पति ॥’
 पिण्डोपघात- प्रायश्चित्तम् । जातूकार्ण्यः पूर्वश्लोकान्ते—‘तदोपपरिहारार्थं प्राजापत्यं प्रकल्पयेत् । पुनः स्नात्वा तदा कर्ता पिण्डं कुर्याद्यथाविधि ॥’ काकस्पर्शे तु न दोषः । पिण्डोपघातं प्रक्रम्य ‘धनस्य तु विनाशः स्यात् काकस्पर्शादिकं विना ।’ इति तत्रैव श्लोके गौतमोक्तेः । स्मृतिदर्पणे अत्रिः—‘मार्जारमूषकस्पर्शे पिण्डे च द्विदलीकृते । पुनः पिण्डाः प्रदातव्यास्तेन पाकेन तत्क्षणात् ॥’ वौधायनः—‘श्वचाण्डालादिभिः स्पृष्टः पिण्डो यद्युपहन्यते । प्राजापत्यं चरित्वाथ पुनः पिण्डं समाचरेत् ॥’ वोपदेवोप्ये- वमाह—दिनान्तरे तु प्राजापत्यमात्रम् । शेषप्रतिपत्तित्वेन पिण्डावृत्तौ मानाभावादिति मैथिलाः । तन्न । सपिण्डीकरणादौ शेषनाशे संयोजनादिलोपापत्तेः । तेन वचना- द्वमन इवात्रापि तन्मात्रपिण्डदानावृत्तिः । अत एव ‘नच नक्तं श्राद्धं कुर्वीतारव्ये वा भोजनसमापनात् ।’ इत्यापस्तम्बसूत्रम् । रात्रौ भोजनमात्रं पूर्वद्युः कार्यम् । श्राद्धसमाप्तिस्तु परदिने एव । समाप्तिपर्यन्तं कर्तुरुपवासश्चेति हरदत्तेन व्याख्या- तम् । तस्मात् पाकान्तरेण पिण्डदानमात्रं कार्यम् ।

अथ पिण्डनिषिद्धकालः । स च प्रायेण महालयादिनिर्णये पूर्वमुक्तः ।
 पिण्डनिषिद्ध- कालः । हेमाद्रौ बृहत्पराशरः—‘युगादिषु मघायां च विषुवत्ययने तथा । भर- णीषु च कुर्वीत पिण्डनिर्वपणं नहि ॥’ स्मृतिरत्नावल्याम्—‘पुत्रे जाते व्यतीपाते ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । श्राद्धं कुर्यात् प्रयत्नेन पिण्डनिर्वपणादृते ॥’ तत्रैव कात्यायनः—‘वृद्धेरनतरं चैव यावन्मासः समाप्यते । तावद् पिण्डान्नैव दद्यान्न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥’ वौधायनः—‘संस्कारेषु तथान्येषु मासं मासार्धमेव च ।’ तथा—‘भानौ भीमे त्रयोदश्यां नन्दाभृगुमघासु च । पिण्डदानं श्रुदा स्नानं न कुर्या- च्छिलतर्पणम् ॥’ त्रिस्थलीसेतौ कार्णाजिनिः—‘विवाहव्रतचूडासु वर्षमर्थं तदर्धकम् ।’

यते ॥' इति हेमाद्रौ शालङ्कायनोक्तेश्च । तत्रैव परिशिष्टे—'संभासे पार्वणश्राद्धे ए-
कोदिष्टे तथैवच । अग्रतो वैश्वदेवः स्यात् पश्चादेकादशेऽहनि ॥' स्मार्तान्निमतां तद्रहि-
मानां चाग्नौकरणोत्तरं विकिरोत्तरं वा होममात्रं पृथक्पाकेन । भूतयज्ञादि तु श्राद्धा-
न्ते एव । अत्र मूलं हेमाद्रिचन्द्रिकादौ स्पष्टम् । सर्वेषां श्राद्धान्ते वा तत्पाकेन वैश्व-
देवनित्यश्राद्धादीति तृतीयः । 'श्राद्धं निर्वर्त्य विधिवद्वैश्वदेवादिकं ततः । कुर्याद्भिक्षां
ततो दद्याद्वन्तकारादिकं तथा ॥' इति पैठीनसिस्मृतेः । ततः श्राद्धशेषात् । 'श्राद्धाहि
श्राद्धशेषेण वैश्वदेवं समाचरेत् ।' इति चतुर्विंशतिमताच्च । एवं वैश्वदेवकालत्रयस्य आ-
गार्क सांख्यायनपरिशिष्टमुदाहृत्यैव व्यवस्थोक्ता । 'आदौ वृद्धौ क्षये चान्ते दर्शे मध्ये
महालये । एकोदिष्टे निवृत्ते तु वैश्वदेवो विधीयते ॥' इति बहुस्मृत्युक्तत्वात्सर्वेषां
श्राद्धान्ते एवेति मेधातिथिस्मृतिरत्नावल्यादयो बहवः । वोपदेवस्तु वृत्तिकारेण विस-
र्जनान्तं श्राद्धमुक्त्वा 'उच्छेपणं तु' इति पूर्वोक्तमनुवाक्योदाहरणाद्बहुधानां श्राद्धान्त
एव । मध्यपक्षस्त्वन्यशाखापर इत्याह । हेमाद्रिस्तु वृद्धावप्यन्ते एव वैश्वदेवमाह । काती-
यानां तु श्रौतस्मार्तान्निमतामादावेकेनैव पाकेनेति कर्कः । अन्येषां मते तैत्तिरीयाणां
तु साग्निकानां सर्वत्रादौ वैश्वदेवः । पञ्चयज्ञाश्च अन्ते चेति सुदर्शनभाष्ये उक्तम् ।
अस्य पक्षद्वयस्य पूर्ववद्व्यवस्था । हेमाद्रौ मार्कण्डेयः—'ततो नित्यक्रियां कुर्याद्भोजयेच्च
ततोऽतिथीन् । ततस्तदन्नं भुञ्जीत सह भृत्यादिभिर्नरः ॥' ततः श्राद्धशेषात् । नित्य-
क्रियां नित्यश्राद्धम् । तत्र—'पृथक्पाकेन नैत्यकम्' इति तेनैवोक्तेः पाकैक्ये विकल्पः ॥

अथ नित्यश्राद्धम् । हेमाद्रौ व्यासः—'एकमप्याशयेद्विभं पण्णामप्यन्वहं गृहीत् ।'
नित्यश्राद्धम् । अपीत्यनुकल्पः । मचेताः—'नामन्वणं न होमं च नाहानं न विसर्जनम् ।
पिण्डदानं विकिरं न दद्यादत्र दक्षिणाम् ॥' अत्र—'निर्दिश्य भोजयित्वा
द्विभं चिदत्वा विसर्जयेत् ।' इति तेनैवोक्तेर्दक्षिणाविकल्पः । यत्तु—'नित्यश्राद्धं दैव-
नियमादिविवर्जितम् । दक्षिणारहितं चैव दातृभोक्तृव्रतोज्झितम् ॥' इति काशी-
वृद्धिमाभावपरमिति पृथ्वीचन्द्रः । भविष्ये—'आवाहनं स्वधाकारं पिण्डाग्नौ-
पातु पृथक्पाकेन । अन्नचर्यादिनियमा विश्वेदेवा न चैव हि ॥ दातृणामथ भोक्तृणां
च विद्यते ॥' एतद्विवाऽसंभवे रात्रावपि कार्यम् । 'दिवोदितानि
कर्माणि प्रमादादकृतानि वै । यामिन्याः महरं यावत्तावत् कर्माणि कारयेत् ॥'
इति बृहन्नारदीयोक्तेः । 'रात्रौ महरपर्यन्तं दिवाकृत्यानि कारयेत् । मध्ययज्ञं च सौरं च
वर्जयित्वा विशेषतः ॥' इति पृथ्वीचन्द्रधृतसंग्रहोक्तेश्च । नच दार्शिकान्द्रिकाद्यपि
रात्रौ स्यादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । तस्य तिथिसंघन्यित्वात् 'संध्यारात्रौ न कर्त-

न्यं श्राद्धं खलु विचक्षणैः ।' इति वैष्णवाद्यै रात्रौ निषेधात् । अत एवाल्पद्वादृशां—'उपः-
 काले द्वयं कुर्यात् प्रातर्माध्याह्निकं तदा ।' इत्याद्यैर्वाक्यैस्त्रयोदशीश्राद्धं नापकृष्यते ।
 भिन्नविषयत्वादित्युक्तं मदनरत्ने । नित्यं त्वपकृष्यते । अन्वहमित्युक्तेस्तिथिसर्वाधिका-
 भावात् । यथा च सुदर्शनभाष्ये—'परपक्षे पित्र्याणीति नियमेऽपि नित्यश्राद्धत्वे
 संवत्सरमित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीयावलाच्छुक्लपक्षेऽपि ' इत्युक्तम् । तथा रात्रा-
 वपि । तथा च माधवेन प्रतिपत्प्रकरणे स्पष्टमुक्तम् । वयं चाग्रे वक्ष्यामः । अस्य
 दिने करणे लोप एव । 'रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत' इति निषेधादिति पृथ्वीच-
 न्द्रोदयः । पात्राभावे कौर्मे—'उद्धृत्य वा यथाशक्ति किञ्चिदन्नं प्रकल्पयेत् ।'
 तत्प्रतिपत्तिमाह विष्णुः—'भिक्षुकाभावेऽन्नं गोभ्यो दद्यादग्नौ वा प्रक्षिपेत्' इति ।
 हेमाद्रौ नागरखण्डे—'नित्यश्राद्धं न कुर्वीत प्रसङ्गाद्यत्र सिद्ध्यति । श्राद्धान्तरे कृतेऽन्यत्र
 नित्यत्वात्तन्न हापयेत् ॥' पदद्वये पृथङ् नेत्यर्थः । मात्स्ये—'ततस्तु वैश्वदेवान्ते
 सभृत्यसुतवान्धवः । भुञ्जीतातिथिसंयुक्तः सर्वं पितृनिषेवितम् ॥' सर्वं पर्वनिषिद्धं
 मांसमापाद्यपीत्यर्थः । एवं कृष्णैकादश्यादौ गृहिणोऽपि भोजनम् । अस्य वैधत्येन
 निषेधाप्रवृत्तेः । एवं ग्रहणवेधेऽपि । यस्वनाहिताग्नेरमापममांसं वर्जयेदित्युक्तं तद्धे-
 यमेव । श्रौतत्वेन तस्य बलवत्त्वात् । देवलः—'श्राद्धं कृत्वा तु यो मर्त्यो न भुङ्क्तेऽथ
 कथंचन । देवा हव्यं न गृह्णन्ति कव्यानि पितरस्तथा ॥' शिवरात्र्येकादश्यादौ
 ज्वघ्राणमेवेत्युक्तं भाक् । यत्र तूपवासो नावश्यकस्तत्रैकभक्तमयाचितं वा कार्यमिति
 हेमाद्रिः । जातूकर्ण्यः—'अहन्येव तु भोक्तव्यं कृते श्राद्धे द्विजन्मभिः । अन्यथा ह्य-
 सुरं श्राद्धं परपौके च सेविते ॥' श्राद्धशेषभोजनस्य कचिन्निषेधमाह हेमाद्रौ प्रायश्चि-
 त्तकाण्डे मार्कण्डेयः—'पित्रादीनामथाऽन्येषां श्राद्धशेषान्नभोजनम् । व्रतिनां विधवानां
 च यतीनां च विगर्हितम् ॥' अन्ये भिन्नगोत्राः । व्रतिनो ब्रह्मचारिणः । 'श्राद्धा-
 वशिष्टोक्तारस्ते वै निरयगामिनः । सगोत्राणां सकुल्यानां द्वातीनां च न दोष-
 कृत् ॥' इति तत्रैवोक्तेः । तत्रैव जावालिः—'विप्रस्त्वन्यगृहे श्राद्धशिष्टान्नं भो-
 जनं चरेत् । प्राजापत्यादिभुद्धिः स्याज्ज्ञातिगोत्रे न दोषकृत् ॥' यतीनां वपनं लक्ष-
 णवजपथ्येति तत्रैवोक्तम् । अस्यापवादमाह स एव—'श्वशुरस्य गुरोर्वापि मातु-
 लस्य महात्मनः । ज्येष्ठभ्रातुश्च पुत्रस्य ब्रह्मनिष्ठस्य योगिनः ॥ एतेषां श्राद्धशि-
 ष्टान्नं भुक्त्वा दोषो न विद्यते । इति केचित्प्रशंसन्ति मुनयस्तदसांप्रतम् ॥' विशेष-
 पान्तरं तत्रैव ज्ञेयम् । हेमाद्रौ जावालिः—'ताम्बूलं दन्तकाष्ठं च स्नेहस्नानमभोजनम् ।

१-गर्गमहर्षेण नियमाद्यै न परितोक्ष्यार्थं दोषप्रसङ्गात् । तेन श्राद्धे यदमं दत्तं तन्न भुञ्जीतेति न, स्त्रियः पितृ-
 भ्यो दत्तं सर्वमपि भुञ्जीतेत्येति नियम्यते । २-ज्ञातातपोऽपि 'श्राद्धं कृत्वा परगृहे यो भुङ्क्ते मदाविहृतः । पतन्ति
 पितरस्तथा उपनिषदोदकक्रियाः ॥' इति ।

रत्यौपथपरान्नानि श्राद्धकर्ता विवर्जयेत् ॥' पृथ्वीचन्द्रोदये आचार्यः—'न शूद्रं भोजयेत्तस्मिन् गृहे यत्नेन तद्दिने । श्राद्धशेषं न शूद्रेभ्यः प्रदद्यादखिलेष्वपि ॥'

इति कमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ पार्वणश्राद्धम् ॥

अथानुकल्पाः । तत्र विमालाभे—'भोजयेदथवाप्येकं ब्राह्मणं पक्षिपावनम् ।

श्राद्धानुकल्पा । दैवे कृत्वा तु नैवेद्यं पश्चात्तस्य तु निर्वपेत् ॥' इति शङ्खोक्तेरेको विप्रः पूर्वमुक्तः । विप्रभावे दर्भबहुः । 'निधाय वा दर्भबटूनासनेषु समाहितः । प्रेषा-
नुपेयसंयुक्तं विधानं प्रतिपादयेत् ॥' इति देवलोक्तेः । अशक्ताचामश्राद्धम् ।

आमश्राद्धम् । 'आपद्यनग्नौ तीर्थे च प्रवासे पुत्रजन्मनि । आमश्राद्धं प्रकुर्वीत भार्या-

रजसि संक्रमे ॥' इति कात्यायनोक्तेः । पृथ्वीचन्द्रोदये जमदग्निः—'यावत्स्यान्ना-
ग्निसंयुक्त उत्सन्नाग्निरथापि वा । आमश्राद्धं तदा कुर्याद्धस्तेऽग्नौकरणं भवेत् ॥' कौर्मे—
'अनग्निरधनो वापि तथैव व्यसनान्वितः । आमश्राद्धं द्विजः कुर्याद्वृषलस्तु सदैव
हि ॥' आहिताग्नौ प्रवासस्थे तत्पत्नी गृहे दर्शं ऋत्विगादिना कारयेत् । 'अमावा-
स्यादि नियतं प्रोपिते धर्मचारिणि । पत्यौ तु कारयेन्नित्यमन्येनाप्यृत्विगादिना ॥'
इति लघुहारीतोक्तेरिति पृथ्वीचन्द्रोदयः । आदिपदमाब्दिकादिसर्वपार्वणपरमिति
शूलपाणिः । सुमन्तुः—'पाकाभावेऽधिकारः स्याद्विप्रादीनां नराधिप । अपत्नीनां
महाबाहो विदेशगमनादिभिः । सदा चैव तु शूद्राणामामश्राद्धं विदुर्बुधाः ॥' प्रचेताः—
'स्त्री शूद्रः स्वपचथैव जातकर्मणि चाप्यथ । आमश्राद्धं सदा कुर्याद्विधिना पार्व-
णेन तु ॥' स्वयं पचतीति स्वपचः अपत्नीकः । विष्णुशनसौ—'आत्मनो
देशकालाभ्यां विष्टुवे समुपस्थिते । आपद्यनग्नौ तीर्थे च प्रवासे पच्यसंभवे ॥
चन्द्रसूर्यग्रहे चैव दद्यादामं विशेषतः । न पक्वं भोजयेद्विद्वान् सच्छूद्रोऽपि कदा-
चन ॥ भोजयन् प्रत्यवायी स्यान्न च तस्य फलं लभेत् ॥' अत्र प्रवासतीर्थग्रह-
णादावामहेमश्राद्धमेव, पाकश्राद्धं तु न भवत्येवेति हेमाद्रिरत्नावल्यादयः । अ-
परार्कविज्ञानेश्वरादयस्तु—'पाकाभावे द्विजातीनामामश्राद्धं विधीयते ।' इति सु-
मन्तूक्तेः सायिकैर्निरग्निकैश्च प्रवासादौ सर्वत्र पाकाभावे आमादि कार्यम्, पाकसं-
भवेत्तन्नेनैवेत्याहुः । अतएव पाकश्राद्धमुक्त्वा—'एतच्चानुपनीतोऽपि कुर्यात्सर्वेषु
कर्मसु । भार्याविरहितोऽप्येतत् प्रवासस्थोऽपि नित्यशः ॥' इति मात्स्ये निरग्ने-
रपि पाकेनोक्तमिति शूलपाणिकल्पतरू । एतच्छब्दः श्राद्धमात्रपर इत्यन्ये ।
'एकोद्दिष्टं तु कर्तव्यं पाकेनैव सदा स्वयम् ।' इति लघुहारीतीयमपि सामेरेव ।
निरग्नेर्महैकोद्दिष्टमप्यामेन । शूद्रस्य तु दशाहपिण्डाद्यामेनेति हलायुधः । उत्सन्ना-
ग्नीनां त्वामश्राद्धमेव, पूर्वोक्तजमदग्निवाक्यात् । मरीचिः—'श्राद्धविधौ द्विजाती-

नामामश्राद्धं प्रकीर्तितम् । अमावास्यादिनियतं माससंवत्सरादृते ॥ ' स्मृतिदर्पणे- 'मृताहं च सपिण्डं च गयाश्राद्धं महालयम् । आपन्नोऽपि न कुर्वीत श्राद्धमामेन कर्हिचित् ॥ ' हेमाद्रौ व्यासः- ' आमं ददत्तु कौन्तेय दद्यादामं चतुर्गुणम् । द्विगुणं त्रिगुणं वापि नत्वेकगुणमर्पयेत् ॥ सिद्धान्ते तु विधिर्यः स्यादामश्राद्धेऽप्यसौ विधिः । आवाहनादि सर्वं स्यात्पिण्डदानं च भारत ॥ दद्याद्यच्च द्विजातिभ्यः शृतं वा शृतमेव वा । तेनाग्नौकरणं कुर्यात् पिण्डांस्तेनैव निर्वपेत् ॥ ' पक्षान्तरमाह स एव- ' आमं ददद्धि कौन्तेय तदामं द्विगुणं चरेत् । त्रिगुणं चतुर्गुणं वापि नत्वेकगुणमर्पयेत् ॥ ' स्मृत्यर्थसारे समप्युक्तम् । पदत्रिशन्मते- ' आमश्राद्धं यदा कुर्यात् पिण्डदानं कथं भवेत् । गृहपाकात्समुद्धृत्य सक्तुभिः पायसेन वा ॥ पिण्डान् दद्याद्यथालाभं तिलैः सह विमत्सरः ॥ ' पृथ्वीचन्द्रोदये व्यासः- ' आमश्राद्धं यदा कुर्याद्विधिः श्राद्धदः सदा । हस्तेऽग्नौकरणं कुर्याद्ब्राह्मणस्य विधानतः ॥ ' एतत्सन्निः । निरग्नेः सदा तत्सत्त्वात् । यत्तु- ' आमेन पिण्डं दद्याच्चेद्विमान् पाकेन भोजयेत् । पकेन कुरुते पिण्डमामान्नं यः प्रयच्छति ॥ तावुभौ मनुजौ प्रोक्तौ नरकाहौ न संशयः ॥ ' इति । तदर्शादिपरम् । देशाचाराद्व्यवस्थेति युक्तम् । मरीचिः- ' आवाहने स्वधाकारं मन्त्रा ऊक्त्वा विसर्जने । अन्यकर्मण्यनूहाः स्युरामश्राद्धविधिः स्मृतः ॥ ' आवाहने हविषे अत्तव इत्यत्र स्वीकर्तवे इत्यूहः । स्वधाकारे नमो वः पितर इषे इत्यत्र इषेपदस्थाने आमद्रव्यायेत्यूहः । विसर्जने वाजेवाजे इत्यत्र वृक्षा इति स्थाने तत्स्यतं वृष्यतेति बोहः । यद्यपि तस्मादृचं नोहेदिति ऋच्यूहो निषिद्धः तथापि वचनाद्भवति । ' वृत्तिप्रश्नोऽवगाहश्च जुपप्रश्नो यथामुखम् । आमश्राद्धे भवेन्नैतदपोशानं च पञ्चमम् ॥ ' अयं चानुवादः खलेवाल्यां छेदनादीनामिवायमावाहोपसिद्धेः । धर्मपदीषे तु- ' आमं चतुर्गुणं दद्याद्यथा द्विगुणं तथा । हेम चाष्टगुणं तद्दामे हेमेष्यसौ विधिः ॥ आमे हेमे तथा नित्ये नान्दीश्राद्धे तथैव च । व्यतीपातादिके श्राद्धे नियमान् परिवर्जयेत् ॥ गृहपाकात्समुद्धृत्य सक्तुभिः पायसेन वा । पिण्डदानं प्रकुर्वीत आमे हेमे कृते सति ॥ आमश्राद्धे च वृद्धौ च मृतश्राद्धे तथैव च । विकिरं नैव कुर्वीत मुनिः कात्यायनोऽब्रवीत् ॥ आमश्राद्धमनहुष्टमग्नौकरणवर्जितम् । वृत्तिप्रश्नविहीनं तु कर्तव्यं मानवैर्ध्रुवम् ॥ आवाहनाग्नौकरणं विकिरं पात्रपूरणम् । वृत्तिप्रश्नं न कुर्वीत आमे हेमे कदाचन ॥ ' इत्युक्तम् । एतच्च- ' आवाहनं भवेत्कार्यमर्घ्यदानं तथैव च । ' इति हेमाद्रौ भविष्यादिविरो-

धाचिन्त्यम्, शाखान्तरविषयं वास्तु । विकिरोऽप्यामेनेति हेमाद्रिः । शूद्रस्य तु तत्रैवोक्तम् । 'अग्नौकरणमन्त्रश्च नमस्कारो विधीयते ।' अग्नये कव्यवाहनाय नमः, सोमाय पितृमते नमः इत्थं मन्त्रः । मात्स्ये—'मन्त्रवर्ज्यं हि शूद्रस्य सर्वमेव विधीयते । एवं शूद्रोऽपि सामान्यं वृद्धिश्राद्धं च सर्वदा ॥ नमस्कारेण मन्त्रेण कुर्या-
दामान्नवहुयः ॥' तच्च पूर्वाह्णे कार्यम् । 'आमश्राद्धं तु पूर्वाह्णे एकोद्दिष्टं च मध्यतः । पार्वणं चापराह्णे तु प्रातर्हृदिनिमित्तकम् ॥' इति हारीतोक्तेः । एतद्विजविषयम् । शूद्रकर्तृकं त्वपराह्ण एव । 'मध्याह्नात्परतो यस्तु कुतुपः समुदाहृतः । आमश्राद्धं तु तत्रैव पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥' इति सुमन्तूक्तेरित्यपराकं हेमाद्रौ चोक्तम् ॥

तदभावे हेमश्राद्धमाह हेमाद्रौ मरीचिः—'आमानस्याप्यभावे तु श्राद्धं कुर्वीत
बुद्धिमान् । धान्याचतुर्गुणेनैव हिरण्येन सुरोचिषा ॥' धर्मः—'आमं
हिरण्यश्राद्धम् । तु द्विगुणं प्रोक्तं हेमं तद्वचतुर्गुणम् ।' स्मृत्यर्थसारे—'हिरण्यमष्टगुणं
चतुर्गुणं समं वा दद्यात् ।' हेमाद्रौ भविष्ये—'अन्नाभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्म-
नि । हेमश्राद्धं संग्रहे च तथा स्त्रीशूद्रयोरपि ॥' शङ्खत्रिशन्मते तुर्यपादे—'वर्जयित्वा
क्षयेऽहनि' इति पाठः । 'यस्य भार्या रजस्वला' इति व्यासपाठः । पुत्रोत्पत्तौ तु
हेमनियममाह संवर्तः—'पुत्रजन्मनि कुर्वीत श्राद्धं हेम्नैव बुद्धिमान् । न पक्वेन न
चामेन कल्याणान्यभिकामयन् ॥' भविष्ये—'गृहपाकात्समुद्धृत्य सक्तुभिः पायसेन
वा । पिण्डदानं प्रकुर्वीत हेमश्राद्धे कृते सति ॥ शूद्रस्तु गृहपाकेन तत्पिण्डान्निर्वपे-
त्तथा । सक्तु मूलं फलं तस्य पायसं वा भवेत्स्मृतम् ॥' हेमश्राद्धे पिण्डदानं नेति
दिवोदासः । स्मृत्यर्थसारे तु विकल्प उक्तस्तदाशयं न विशः । पङ्क्तिशन्मते—'नाम-
न्तर्णाग्नौकरणं विकिरो नैव दीयते । तृप्तिपश्चोऽपि नैवात्र कर्तव्यः केनचिद्भवेत् ॥'
अत्र मरीचिना आमाभावे हेमविधिना स्थानापत्त्या धर्मप्राप्तेः पूर्ववन्मन्त्रोहः पूर्वा-
ह्णकालता च ज्ञेयेति दिक् । पूर्वोक्तधर्मप्रदीपोक्तेश्च । व्यासः—'हिरण्यमामं श्राद्धीयं
लब्धं यत्क्षत्रियादितः । यथेष्टं विनियोज्यं स्याद्भुञ्जीयाद्वाह्मणात्स्वयम् ॥' विप्र-
लब्धं भुञ्जीयात् । क्षत्रियादिलब्धे तु यथेष्टविनियोगः । तेनापि श्राद्धवैश्वदेवादि न
कार्यम् । देवोद्देशेन त्यक्तस्य देवतान्तराय त्यागायोगादिति देवयाज्ञिकः । शूद्रलब्धे
तूक्तं तत्रैव पङ्क्तिशन्मते—'आमं शूद्रस्य यत्किञ्चिच्छ्राद्धिकं प्रतिगृह्यते । तत्सर्वं
भोजनायालं नित्यनैमित्तिकेन च ॥' इति । शुद्धितत्त्वेऽङ्गिराः—'शूद्रवेश्मनि विभेण
सीरं वा यदि वा दधि । निवृत्तेन न भोक्तव्यं शूद्रान्नं तदपि स्मृतम् ॥ शूद्राद्विभृ-
हेप्स्वर्नं प्रविष्टं तु सदा शुचि ॥' पराशरः—'तावद्भवति शूद्रान्नं यावन्न स्पृशति
द्विजः । द्विजातिकरसंस्पृष्टं सर्वं तन्न धिरुद्धयते ॥' विष्णुपुराणे—'संमोक्षयित्वा

गृहीयाच्छूद्रान् गृहमागतम् ।' अद्विराः—'पात्रान्तरगतं ग्राहं दुग्धं स्वगृहमागतम् ।'

सपिण्डश्राद्धाशक्तावाह हेमाद्रौ संवर्तः—'समग्रं यस्तु शक्नोति कर्तुं नैवेह पार्व-

सांख्यिक-
श्राद्धम् ।

णम् । अपि संकल्पविधिना काले तस्य विधीयते ॥ पात्रे भोज्यस्य चान्नस्य त्यागः संकल्प उच्यते ॥' व्यासः—'सांकल्पं तु यदा कुर्यान्न

कुर्यात्पात्रपूरणम् । नावाहनाग्नौकरणे पिण्डांश्चैव न दापयेत् ॥' पात्रमर्घ्यस्य । सम-

न्तकावाहनस्य निषेधः । तूष्णीं तु भवत्येवेति हेमाद्रिः । स्मृत्यर्थसारे—'विकिरं तु

न दातव्यम्' इति तृतीयपादे पाठः । स्मृत्यन्तरे—'त्यजेदावाहनं चार्घ्यमग्नौकरणमेव

च । पिण्डांश्च विकिराक्षय्ये श्राद्धे सांकल्पसंज्ञके ॥' हेमाद्रौ वृद्धशातातपस्तु—'पिण्ड-

निर्वापरहितं यत्तु श्राद्धं विधीयते । स्वधावाचनलोपोऽत्र विकिरस्तु न लुप्यते ॥'

इत्याह । पृथ्वीचन्द्रोदये वशिष्ठः—'आवाहनं स्वधाशब्दं पिण्डाग्नौकरणं तथा ।

विकिरं पिण्डदानं च सांकल्पे पङ्क्तिवर्जयेत् ॥' विकिरे विकल्पः स्मृत्यन्तरे—

'अङ्गानि पितृयज्ञस्य यदा कर्तुं न शक्नुयात् । स तदा वाचयेद्विमान् संकल्पा-

त्सिद्धिरस्त्विति ॥' छागलेयः—'पिण्डो यत्र निवर्तेत यथादिषु कथंचन । सांकल्पं

तु तदा कार्यं नियमाद्ब्रह्मवादिभिः ॥' काष्ण्णजिनिः—'मौञ्जीबन्धाद्वत्सरार्थं वत्सरं

पाणिपीडनात् । पिण्डान् सपिण्डा नो दद्युः प्रेतपिण्डं विनात्र तु ॥' अस्यापवादः

पित्रोराब्दिकादौ पूर्वमुक्तः । त्यक्ताग्रेरपि सांकल्पमुक्तं षट्त्रिंशन्मते—'अनग्निको

यदा विम उत्सन्नामिस्तथैव च । तथा वृद्धिषु सर्वासु संकल्पश्राद्धमाचरेत् ॥'

अशक्तौ पृथ्वीचन्द्रोदये बृहन्नारदीये—'द्रव्याभावे द्विजाभावे अन्नमात्रं तु

पाचयेत् । पैतृकेन तु सूक्तेन होमं कुर्याद्विचक्षणः ॥' देवलः—'पिण्ड-

श्राद्धेऽत्यन्ता-
शक्तौ ।

मात्रं प्रदातव्यमभावे द्रव्यविभयोः । श्राद्धीयाहनि संभाप्ते भवेन्नि-

रश्नोऽपि वा ॥' वृद्धवशिष्ठः—'किञ्चिदद्यादशक्तस्तु उदकुम्भादिकं द्विजे । तृणानि

वा गवे दद्यात् पिण्डान्वाप्यथ निर्बपेत् ॥ तिलदर्भैः पितृन्वापि तर्पयेत्स्नानपूर्व-

कम् ॥' हेमाद्रौ भविष्ये—'अग्निना वा दहेत् कर्षं श्राद्धकाले समागते । तस्मिन्वो-

पवसेदहि जपेद्वा श्राद्धसंहिताम् ॥' श्राद्धसंहिता समन्तश्राद्धसंकल्पः । विष्णुवराह-

पुराणयोः—'असमर्थोऽन्नदानस्य धान्यं मांसं स्वशक्तितः । प्रदास्यति तिलान्वापि

स्वल्पां वापि च दक्षिणाम् ॥ सर्वाभावे वनं गत्वा कक्षामूलमदर्शकः । सूर्यादिलो-

कपालानामिदमुच्चैः पठिष्यति ॥ न मेऽस्ति वित्तं न धनं न चान्नं श्राद्धोपयोगिस्वपि-

१-इदं च शतशृङ्गादागतमपि ग्राह्यम्—'शुक्लान्नं गोरसं छेदं शतशृङ्गश्मन आगतम् । पक्वं विप्रगृहे शुक्लं भोज्यं तन्मनुरग्रवीत् ॥' इति प्रामाण्यात् । २-तूष्णीमावाहनमप्रामाणिकमिति व्याख्याकाराशयः । तत्र 'अमन्तकावाहने तु देवतासाभिध्यामायेन श्राद्धदानप्रसङ्गात्' इति अन्येऽप्युपपत्तिभिः सविस्तरं व्याख्याया प्रतिपादितमस्ति ।

वृक्षतोऽस्मि । तृप्यन्तु भक्त्या पितरौ मयैतौ भुजौ कृतौ वर्त्मनि मारुतस्य ॥ इत्ये-
तत् पितृभिर्गीतं भावाभावप्रयोजनम् । यः करोति कृतं तेन श्राद्धं भवति भारत ॥
प्रभासखण्डे—‘ गत्वारण्यममानुष्यमूर्ध्वबाहुर्विरौत्यदः । निरन्नो निर्धनो देवाः पितरौ
माऽनृणं कृथाः ॥ न मेऽस्ति वित्तं न धनं न भार्या श्राद्धं कथं वः पितरः करोमि ।
वनं प्रविश्येह तु तन्मयोर्धर्भुजौ कृतौ वर्त्मनि मारुतस्य ॥ श्राद्धर्णमेतद्भवतां प्रदत्तं
ममं दयध्वं पितृदेवताद्याः । आख्याय चोत्तिष्य भुजौ ततो वै दिवा च रात्रिं
समुपोष्य तिष्ठेत् ॥ भवेत्स वै तेन कृतेन तेषामृणेन मुक्तः पितृदेवतात्ताम् ॥ ’
इत्यनुकल्पाः ॥

अथ श्राद्धभोजने प्रायश्चित्तम् । दर्शे षट् प्राणायामाः । वृद्धौ त्रयः ।
श्राद्धभोजने प्रायश्चित्तम् । संस्कारेषु जातकर्मादिचूडान्तेषु सांतपनम् । आद्ये चान्द्रं वा । अन्यसं-
स्कारेषूपवासः । सीमन्ते चान्द्रमिति विज्ञानेश्वरः । आपदि नवश्राद्धै-
कादशाहेषु भोजने कायः । द्वादशाहे ऊनमासे च पादोनः । द्विमासे त्रिपक्षे ऊनपष्ठो-
नाब्दयोश्चार्धकृच्छ्रः । त्रिमासाद्याब्दिकान्तेषु सपिण्डने च पादकृच्छ्र उपवासो वा ।
शुरुद्रव्यार्थभोजनेऽर्धम् । जपशीले तदर्धम् । अनापदि तूनमासान्तेषु चान्द्रं कायं वा ।
द्विमासादौ पादोनम् । त्रिमासादावर्धकायः । आब्दिके पादोनकायः । पुनराब्दिके
एकाहः । क्षत्रियादिश्राद्धेषु द्वित्रिचतुर्गुणानि ज्ञेयानि । चाण्डालसर्पश्वादिहतपति-
तक्रीवादिनवश्राद्धे चान्द्रम् । आद्यमासिकान्ते चान्द्रं पराकश्च । द्वादशाहादौ पराकः ।
द्विमासादावतिकृच्छ्रः । त्रिमासादौ कायः । आब्दिके पादः । अभ्यासे सर्वं द्विगु-
णम् । आमहेमसंकल्पश्राद्धेषु तत्तदर्धानि । यतिर्ब्रह्मचारी चोक्तं प्रायश्चित्तं कृत्वा
त्रीनुपवासान् प्राणायामान्घृताशनं चाधिकं कृत्वा व्रतशेषं समापयेत् । अनापदि
द्विगुणम् । दर्शादौ दशगायत्रीमन्त्रिता अपः पिबेत् षट्प्राणायामा वा । संस्कारेषु
घौले कृच्छ्रः । सीमन्ते चान्द्रम् । अन्येषूपवास इति दिक् । अत्र माधवमिताक्षरादौ
कचिद्विरोधो विषयभेदात्परिहार्यः । एकादशाहे चान्द्रं पुनःसंस्कारश्चेति प्रायश्चित्त-
काण्डे हेमाद्रिः । यत्तूक्ष्णाः—‘ दशकृत्वः पिवेदापो गायत्र्या श्राद्धभृशद्विजः । ’
इति तदनुक्तप्रायश्चित्तश्राद्धपरमिति विज्ञानेश्वरः ॥

अथ क्षयाहश्राद्धम् । तत्स्वरूपमाह हेमाद्रौ व्यासः—‘ मासपक्षतिथिस्पृष्टे यो
क्षयाहश्राद्धम् । यस्मिन् म्रियतेऽहनि । प्रत्यब्दं तु तथाभूतं क्षयाहं तस्य तं विदुः ॥ ’
नारदीये—‘ पारणे मरणे तृणां तिथिस्तात्कालिकी स्मृता । ’ अत्र चान्द्रं मानं
ज्ञेयम् । ‘ आब्दिके पितृकार्ये च चान्द्रो मासः प्रशस्यते । ’ इति गर्गोक्तेः ।
मलमासमृतस्य तु सौरम् । ‘ मलमासमृतानां तु सौरं मानं समाश्रयेत् । ’ इति

हेमाद्रावुक्तेः । एतन्मृतमासस्यैवाधिक्ये ज्ञेयम् । ब्राह्मे-‘प्रतिसंवत्सरं कार्यं माता-
 पित्रोर्मृतेऽहनि । पितृव्यस्याप्यपुत्रस्य भ्रातृज्येष्ठस्य चैव हि ॥’ अपुत्रस्येति भ्रात्राप्य-
 न्वयः । ज्येष्ठस्येति कनिष्ठस्यानावश्यकत्वार्थम् । मदनरत्ने भविष्ये-‘सर्वेषामेव आ-
 दानां श्रेष्ठं सांवत्सरं मतम् ।’ तथा-‘भोजको यस्तु वै आद्धं न करोति खगाधिप ।
 मातापितृभ्यां सततं वर्षेवर्षे मृतेऽहनि ॥ स याति नरकं घोरं तामिस्रं नाम ना-
 मतः ॥’ तच्च नानास्मृतिष्वेकोदिष्टं पार्वणं चोक्तम् । आद्यमाह यमः-‘सपि-
 ण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिसंवत्सरं स्मृतैः । मातापित्रोः पृथक्कार्यमेकोदिष्टं मृतेऽहनि ॥’
 व्यासः-‘एकोदिष्टं तु कर्तव्यं पित्रोश्चैव मृतेऽहनि । एकोदिष्टं परित्यज्य पार्वणं
 कुरुते नरः ॥ अकृतं तद्विजानीयाद्भवेच्च पितृघातकः ॥’ अन्त्यमाह शातातपः-
 ‘सपिण्डीकरणं कृत्वा कुर्यात् पार्वणवत्सदा । प्रतिसंवत्सरं आद्धं छागळेयोदि-
 तो विधिः ॥ यः सपिण्डीकृतं भेतं पृथक्पिण्डे नियोजयेत् । विधिघ्नस्तेन
 भवति पितृहा चोपजायते ॥’ अत्रौरसक्षेत्रजयोः पार्वणं दत्तकादीनामेकोदिष्ट-
 मित्येकः पक्षः । साग्रेः पार्वणं निरग्रेकोदिष्टमित्यपरः । तद्वृषणं मिताक्षरादौ
 ज्ञेयम् । कल्पतरुस्तु ‘साग्र्योरौरसक्षेत्रजयोः पार्वणम् । निरग्निकयोस्त्वेकोदिष्टम्’
 इत्याह । अपरार्केष्वेवम् दत्तकादयो दश पुत्रास्तु साग्र्यो निरग्रयश्चैकोदिष्टमेव
 कुर्युः । ‘प्रत्यब्दं पार्वणेनैव विधिना क्षेत्रजौरसौ । कुर्यातामितरे कुर्युरेकोदिष्टं
 सुता दश ॥’ इति जातूकण्योक्तेः । यदा तु दत्तकस्य पिता दर्शे महालये वा
 मृतस्तत्र पार्वणैकोदिष्टयोर्विकल्पः । वस्तुतस्तु सर्वेषां पार्वणैकोदिष्टयोर्वीहियव-
 वद्विकल्पः । स च देशाचाराद्व्यवस्थित इति सर्वनिबन्धसिद्धान्तः । अतएव
 पृथ्वीचन्द्रोदये वृद्धपराशरः-‘मातापित्रोः पृथक्कार्यमेकोदिष्टं मृतेऽहनि ।’ इत्यु-
 क्ताह-‘देशधर्मं समाश्रित्य वंशधर्मं तथापरे । सूरयः आद्धमिच्छन्ति पार्वणं
 च क्षयाद्वचपि ॥’ इति । तच्च केवलपितृणां न सपत्नीकानामिति हेमाद्रिः ।
 अत्र मातामहा न कार्याः । ‘कर्पूसमन्वितं भुक्त्वा तथाद्यं आद्धपोडशम् । प्रत्या-
 ब्दिकं च शेषेषु पिण्डाः स्युः पडिति स्थितिः ॥’ इति कात्यायनोक्तेः ।
 कर्पूसमन्वितं सपिण्डनं यैरेकोदिष्टं क्रियते तेषामपि क्वचित् पार्वणमेवेति शङ्कोक्तेः ।
 एवं संन्यासिनोऽपि । ‘एकोदिष्टं यतेर्नास्ति त्रिदण्डग्रहणादिह । सपिण्डीकरणा-
 भावात् पार्वणं तस्य सर्वदा ॥’ इति प्रचेतसोक्तेः । वायवीये-‘संन्यासिनो-
 ऽप्याब्दिकादि पुत्रः कुर्याद्यथाविधि । महालये तु यच्छ्राद्धं द्वादश्यां पार्वणं हि
 तत् ॥’ पृथ्वीचन्द्रोदये वृद्धपराशरः-‘संग्रामे संस्थितानां च भेतपक्षे नशिक्षये ।
 तेषां पार्वणमेवोक्तं क्षयाहेऽपि च सत्तमैः ॥ चन्द्रक्षयानाशकसंयुगेषु यः भेतपक्षे
 मृतवान् सपिण्डः । सपिण्डितानामपि चाब्दिकानि भवन्ति तेषामिह पार्व-

णानि ॥ ' तथा—' भ्रातुर्ज्येष्ठस्य कुर्वीत ज्येष्ठो भ्रातानुजस्य च । दैवहीनं तु
तत्कुर्यादिति धर्मविदब्रवीत् ॥ ' दैवहीनमेकोदिष्टम् । ज्येष्ठो भ्राताऽनाद्यगर्भजः ।
तथा च तत्रैव शातातपः—' अनाद्यगर्भज्येष्ठोऽपि भ्राता सद्भिर्निगद्यते । ऋते
सपिण्डनात्तस्य नवै पार्वणमाचरेत् ॥ ' आद्यगर्भे तु पार्वणमेकोदिष्टं वेत्यर्थः ।
मातुस्तु हेमाद्रौ कात्यायनः—' मृत्युदं यो यथा कुर्यात् पुत्रः पित्रे सदा द्विजः ।
तथैव मातुः कर्तव्यं पार्वणं चान्यदेव वा ॥ ' यत्तु तेनैवोक्तम्—' सपिण्डीकरणादूर्ध्वं
पित्रोरेव हि पार्वणम् । पितृव्यभ्रातृमातृणामेकोदिष्टं सदैव तु ॥ ' इति तत्साप-
न्नमातृपरम् । यत्तु वृद्धपराशरः—' अपुत्रस्य पितृव्यस्य तत्पुत्रो भ्रातृजो भवेत् ।
स एवास्य तु कुर्वीत पिण्डदानादिकां क्रियाम् ॥ पार्वणं तेन कार्यं स्यात्पुत्रवद्भ्रा-
तृजेन तु । पितृस्थाने तु तं कृत्वा श्रेष्ठं पूर्ववदुचरेत् ॥ ' इति । तत्पितृवद्देशाचारवद्व्यव-
स्थितमिति पृथ्वीचन्द्रः । श्राद्धदीपकलिकायां चतुर्विंशतिमते तु—' पितृव्यभ्रातृमा-
तृणां ज्येष्ठानां पार्वणं भवेत् । एकोदिष्टं कनिष्ठानां दंपत्योः पार्वणं मिथः ॥ अपुत्रस्य
पितृव्यस्य भ्रातृश्वैवाग्रजन्मनः । मातामहस्य तत्पत्न्याः श्राद्धं पार्वणवद्भवेत् ॥ '
इत्युक्तं तत्पत्न्याः कर्तृत्वेऽपि पार्वणमेव । ' सर्वाभावे स्वयं पत्न्यः स्वभर्तृणाम-
मन्त्रकम् । सपिण्डीकरणं कुर्युस्ततः पार्वणमेव च ॥ ' इति लौगाक्षिस्मृतेः । ' ततः
पदपि कुर्वीत सापिण्ड्यं पार्वणं तथा । ' इति सुमन्तूक्तेश्चेति निर्णयामृते उक्तम् ।
अन्ये त्वेतत्पाक्षिकपार्वणपरमाहुः । अत एव ' भर्तुः श्राद्धं तु या नारी मोहा-
त्पार्वणमाचरेत् । न तेन तृप्यते भर्ता कृत्वा तु नरकं व्रजेत् ॥ ' इति वचनं
क्षयाहे पाक्षिकैकोदिष्टप्रशंसार्थं न पार्वणनिषेधार्थमित्युक्तं त्रिस्थलीसेतौ भट्ट-
चरणैः । ' स्वभर्तृप्रभृतिभ्यः ' इत्यनेन विरोधाच्च । अपुत्राणां चाह हेमाद्रावाप-
स्तम्बः—' अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये । तेषामपि च देयं स्यादे-
कोदिष्टं न पार्वणम् ॥ मित्रबन्धुसपिण्डेभ्यः स्त्रीकुमारीभ्य एव च । दद्याद्दे मासिकं
श्राद्धं सांवत्सरमतोऽन्यथा ॥ ' पारिजाते च अन्यथा पार्वणमित्युक्त्वा सर्वत्र पार्व-
णमित्युक्तम् । एकोदिष्टवाक्यानि तु तीर्थमहालयपराणीत्युक्तम् । पृथ्वीचन्द्रोदये
वृद्धगार्ग्यः—' मातुः सहोदरा या च पितुः सहभवा च या । तयोश्च नैव कुर्वीत
पार्वणं पिण्डनादृते ॥ ' प्रचेताः—' सपिण्डीकरणादूर्ध्वमेकोदिष्टं विधीयते । अपुत्राणां
च सर्वेषामपत्नीनां तथैव च ॥ ' अपत्नीनां ब्रह्मचार्यादीनाम् । मार्कण्डेयपुराणे—
' प्रतिसंवत्सरं कार्यमेकोदिष्टं नरैः स्त्रियाः । मृताहनि यथान्यायं नृणां यद्वादिहोदि-
तम् ॥ ' नृणामिति दृष्टान्ताद्भोविप्रहतपाखण्ड्यादीनां सपिण्डानामभावेऽपि सांवत्सर-
मेकोदिष्टं कार्यमेवेति शूलपाणिः । अत्रिवृद्धवसिष्ठौ—' सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र

प्रदीयते । भ्रात्रे भगिन्यै पुत्राय स्वामिने मातुलाय च ॥ पितृव्यगुरवे आद्धमेको-
 दिष्टं न पार्वणम् ॥ ' यत्तु जातूकर्ण्यः—' पितृव्यभ्रातृमातृणामपुत्राणां तथैवच ।
 मातामहस्यासुतस्य आद्धादि पितृव्यदेवत् ॥ ' इति, तदावश्यकत्वार्थं नतु पार्वणार्थ-
 मिति हेमाद्रिः । युक्तं खेयम् । ' मातुः पितरमारभ्य त्रयो मातामहाः स्मृताः । तेषां
 तु पितृवच्छाद्धं कुर्युर्दुहितृसूतवः ॥ ' इति पुलस्त्योक्तेर्मातामहस्य पार्वणमेव । तत्सा-
 हचर्यात् पितृव्यादौ तथा । ' पितृव्यभ्रातृमातृणामेकोदिष्टं च पार्वणम् । ' इति सया-
 होक्तोपक्रमे पुलस्त्योक्तेश्च विकल्पः । केचित्त्वापस्तम्बादिवाक्यानि—' व्युत्क्रमाच्च
 प्रमीतानां नैव कार्या सपिण्डता । ' इत्यस्य पितृव्यादिपरत्वादकृतसपिण्डनपितृव्या-
 दिपराणीत्याहुः । माता सपन्नमाता । एकोदिष्टं तु कनिष्ठपरमिति । पृथ्वीचन्द्रोदये-
 प्येवम् । विशेषस्त्वधिकारिनिर्णये प्रागुक्तः । केचित् पुनान्तराभावेऽपि पितामहवा-
 पिकमप्यावश्यकम् । ' पुत्राभावे च तत्पुत्रः पत्नी माता तथा पिता । धित्ताभा-
 वेऽपि सच्छिष्यः कुर्यात्तस्यैर्ध्वदेहिकम् ॥ ' इति मार्कण्डेयपुराणादित्याहुस्त्वत्र ।
 ' पौत्रेणैकादशाहादि कर्तव्यं आद्धषोडशम् । ' इति कात्तीये विशेषोक्तेः ॥

अथ क्षयाह्न्ये निर्णयः । तत्रैकोदिष्टं मध्याह्ने कार्यम् । मध्याह्न्य पञ्चधा
 क्षयाह्न्ये निर्णयः विभक्तदिनतृतीयभाग इति साधवः । ' आमश्राद्धं तु पूर्वाह्ने एकोदिष्टं
 तु मध्यमे । पार्वणं चापराह्णे तु प्रातर्हृदिनिमित्तकम् ॥ ' इति हारी-
 तोक्तौ मातःशब्दसाहचर्यात् । तत्रापि कुतुपादिषु मुहूर्तद्वितये ज्ञेयम् । ' प्रारभ्य
 कुरुते श्राद्धं कुर्यादारौहिणं शुभः । विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणं तु न लङ्घयेत् ॥ '
 इति गौतमोक्तेरेतत्परत्वात् । रौहिणो नवमो मुहूर्तः । मैथिलाः श्राद्धकौमुदी ज्ञेयम् ।
 अन्यथा—' ऊर्ध्वं मुहूर्तात् कुतुपाद्यन्मुहूर्तचतुष्टयम् । मुहूर्तपञ्चकं हेतुत्स्वधाभवनमि-
 प्यते ॥ ' इत्यादिविरोधात् । दीपिकापि—' एकोदिष्टमुपक्रमेत्, कुतुपे ' इति माधवीये
 व्यासोऽपि—' कुतुपप्रथमे भागे एकोदिष्टमुपक्रमेत् । आवर्तनसमीपे वा तत्रैव निर्यता-
 त्मवान् ॥ ' पृथ्वीचन्द्रोदयेऽप्येवम् । तेन कुतुपादिरौहिणान्तो मुख्यः कालः । दि-
 नद्वये तद्व्याप्तौ समव्याप्तौ च पूर्वा । विषमव्याप्तावाधिक्येन निर्णयः । अव्याप्तौ पू-
 र्वेव । परविद्धाया निषेधात् । सा च पूर्वदिने रौहिणलङ्घनापत्तेः परैवेति, गौडाः ।
 शुक्लकृष्णवशात्स्वर्बदर्पाद्यैर्वा व्यवस्थेत्यन्ये । तत्र । परविद्धानिषेधमावह्यात् । अत्र
 मूलं कालमाधवीये ज्ञेयम् । पार्वणं सपराह्णे कार्यं पूर्वोक्तवचनात् । ' मध्याह्न्यव्यापिनी
 या स्यात्सैकोदिष्टे तिथिर्भवेत् । अपराह्न्यव्यापिनी या पार्वणे सा तिथिर्भवेत् ॥ '
 इति पृथ्वीचन्द्रोदये वृद्धगौतमोक्तेश्च । पूर्वद्युरेव परेद्युरेव वाऽपराह्न्यव्याप्तौ सैव

ग्राह्या । दिनद्वये तद्व्याप्तौ तदस्पर्शोऽशतः समव्याप्तौ वा पूर्वैव । विषमव्याप्तौ ल-
 'धिका ग्राह्या । 'अपराह्व्यापिनी स्यादाब्दिकस्य यदा तिथिः । महती यत्र तद्विद्धां
 मंशंसन्ति मेहर्षयः ॥' इति मरीचिस्मृतेः । 'दर्शं च पौर्णमासं च पितुः सांवत्सरं
 दिनम् । पूर्वविद्धामकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥' इत्यपराके नारदोक्तेः ॥ 'अहे-
 'ऽप्यव्यापिनी चेत्स्यान्मृताहस्य यदा तिथिः । पूर्वविद्धा प्रकर्तव्या त्रिमुहूर्ता भवे-
 'यदि ॥' इति सुमन्तूक्तेः । 'पूर्वस्यां निर्वपेत् पिण्डानित्यादिरसभापितम् ।'
 'इति हेमाद्रौ पाठः । तत्रैव - वृद्धमतुः - 'न अहव्यापिनी चेत्स्यान्मृताहस्य च या
 'तिथिः । पूर्वविद्धैव कर्तव्या त्रिमुहूर्ता च या भवेत् ॥' मदनरत्नेष्वेवम् । यत्तु
 'काष्णाजिनिव्यासौ - 'अहोऽस्तमयवेलायां कलामात्रा यदा तिथिः । सैव प्रत्या-
 'ब्दिके ज्ञेया नापरा पुत्रहानिदा ॥' इति तत्रिमुहूर्तस्तुतिः । पूर्वेषु सायं त्रिमु-
 'हूर्ताभावे - तु परैव । 'त्रिमुहूर्ता न चेत् ग्राह्या परैव कुतुपे हि सा ।' इति
 कालादर्शे गोभिलोक्तेः । कालादर्शेऽपि - 'प्रत्याब्दिकेऽप्येवमेव तिथिर्ग्राह्यापरा-
 'हिकी । उभयत्र तथात्वे तु महत्त्वेन विनिर्णयः ॥ समत्वे पूर्वविद्धैव ह्यतथात्वेऽपि
 सा यदि । त्रिमुहूर्ता भवेत्सायं सर्वेष्टोऽयं विनिर्णयः ॥' अन्यत्रापि - 'सायंत-
 'न्यपरत्र चेन्मृततिथिः सैवाब्दिके मासिके ग्राह्या सा अपराह्वोर्यदि तदा यत्रा-
 'धिका सा मृता । तुल्या चेदुभयापराह्वसमये पूर्वा न चेत्तु द्वये पूर्वैव त्रिमुहूर्त-
 'गास्तसमये नो चेत्परैवोचिता ॥' माधवपृथ्वीचन्द्रौ तु - 'दिनद्वयेऽपराह्व्याप्तौ
 'अंशतः समव्याप्तौ च क्षये पूर्वा वृद्धौ परा' । 'खर्वदर्पो परौ पूज्यौ' इत्युक्तेः ।
 'अपराह्वद्वयव्यापिन्यंतीतस्य च या तिथिः । क्षये पूर्वा च कर्तव्या वृद्धौ कार्या
 'तथोत्तरा ॥' इति बौधायनोक्तेः । 'क्षयाहस्य तिथिर्या तु' अपराह्वद्वये यदि ।
 'पूर्वा क्षये तु कर्तव्या वृद्धौ कार्या तथोत्तरा ॥' इति बृहन्नारदीयाच्चेत्याहतुः ।
 'वृद्धिक्षयो चात्र परतियेर्नतु ग्राह्यतिथेः । तस्याः क्षयेऽपराह्वद्वयव्याप्तिरसंभवात् ।
 'तदाह माधवः - 'न ग्राह्यतिथिगौ वृद्धिक्षयावूर्ध्वतिथेस्तु तौ ।' इति । यत्तु पृथ्वी-
 'चन्द्रः - 'पूर्वोक्तवचनेषु यत्र सायाहस्तमययोगिनी तिथिरुक्ता' तत्रापराह्व्या-
 'पिनी ज्ञेया । सायाहस्त्रिमुहूर्तः स्यात्तत्र श्राद्धं न कारयेत् ।' इति मात्स्यादी
 'सायाहनिषेधात् । यच्च 'त्रिमुहूर्तादिग्रहणं तच्छ्राद्धार्हापराह्वरूपत्रिमुहूर्तपरम्' इ-
 'त्याह ।' तद्धेमाद्रिमदनरत्नकालादर्शादिग्रन्थविरोधाच्छ्रद्धापक्षे चिन्त्यम् । त-

१-तिथिव्याप्तेर्लक्ष्यं यथा । आह तिथिस्तावन्विधा-पूर्वाहापराह्वस्य द्वितीयधत्तौ प्रवृत्ता परेहि तिथिरव्या-
 प्यधटीमिता १, पूर्वाहापराह्वस्यान्तिमधटीत प्रवृत्ता परेऽहि क्षयवशादेवधटीमिता २, पूर्वाहापराह्वान्तिमधटी
 प्रयवती पराहापराह्वधटीप्रयवतीति ३, त्रिधा ।

स्नात् पूर्वोक्तमेव साधु । यदा विघ्नवशादिने सांवत्सरश्राद्धं न कृतं तदा रात्रा-
वपि कार्यम् । 'मृताहं समतिक्रम्य चण्डालेष्वभिजायते ।' इति मरीचिना मृता-
हातिक्रमे दोषोक्तेः । 'नच नक्तं श्राद्धं कुर्वीतारब्धे वा भोजनसमापनम्'
इत्यापस्तम्बेन गौणकालोक्तेथेति माधवः । आरब्धे श्राद्धे विघ्नवशाद्रात्रिभागे
पाते भोजनसमाप्त्यन्तं रात्रौ कार्यम् । शेषसमाप्तिः परदिन एवेति हरदत्तः ।
ग्रहणादिने वार्षिकमासौ तद्दिन एवान्नेनामेन हेम्ना वा कुर्यात् नोत्तरदिने इ-
त्युक्तं भाक् ग्रहणनिर्णये । तच्च प्रथमाब्दिकं त्रयोदशे मलमासे कार्यम् । अ-
न्यथा न । 'प्रत्यब्दं द्वादशे मासि कार्या पिण्डक्रिया स्मृतैः । क्वचित् त्रयोदशेऽपि
स्यादाद्यं भुक्त्वा तु वत्सरम् ॥' इति लघुहारीतोक्तेः । इदमन्त्याधिकमासपरम् ।
द्वादशे त्रयोदशे वार्तिके इत्यर्थः । तेन यत्र द्वादशमासिकं शुद्धमासे भवति तत्र
त्रयोदशेऽधिके एवाब्दिकं कार्यम् । यत्राधिकमध्ये द्वादशं मासिकं तत्र तस्य द्विरावृत्तिं
कृत्वा चतुर्दशे शुद्धे एव प्रथमाब्दिकमिति माधवीये । हेमाद्रौ चैवम् । द्वितीयाब्दिकं तु
शुद्धमासे एव नाधिके । नाप्युभयोः । मलमासमृतानां तु यदा स एवाधिकः स्यात्तदा
तत्रैव कार्यमन्यथा शुद्ध एवेति प्राशुक्तम् । दर्शे वार्षिकं चेत्तदा पूर्वं वार्षिकं कृत्वा
ततः पिण्डपितृयज्ञो दर्शश्राद्धं चेति निर्णयदीपे क्रम उक्तः । स्मृतिसारेऽपि—'दर्शे क्षयाहे
संप्राप्ते कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः । आदौ क्षयाहं निर्वर्त्य पश्चाद्दर्शो विधीयते ॥' इति ।
युक्तं त्वेवम् । तद्वचने मूलाभावात् । पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुधः ।' इति
दर्शश्राद्धे पिण्डपितृयज्ञानन्तर्यात्तस्याब्दिकेऽप्यतिदेशात्प्राप्तेः । 'पितृयज्ञानन्तरं वार्षिकं
ततो दर्शश्राद्धम्' इति व्यतिपन्नस्तु न भवत्येव । तस्यार्थिकत्वात् । कालादर्शेऽपि—'निमि-
त्तानि यतश्चात्र पूर्वानुष्ठानकारणम् ।' इति सर्वान्प्रत्यैकरूप्याभावात्क्षयाहनिमि-
त्तस्यानियतत्वम् । देवजानीयेष्वेवम् । एवं मासिकादिष्वपि ज्ञेयम् । 'प्रत्यब्दं यो
यथा कुर्यात्तथा कुर्यात्स तान्यपि ॥' इति सर्वातिदेशात् । मृताहे वृषोत्सर्ग उक्तो
हेमाद्रौ विष्णुधर्मे—'अयनद्वितये चैव मृताहे बान्धवस्य च । उत्सृजेन्नीलवृषभं कौमुद्याः
समुपागमे ॥' कौमुदी कार्तिकी ॥

अथ शुद्धिश्राद्धम् । दिवोदासीये—'सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यावदब्दत्रयं भवेत् ।
तावदेव न भोक्तव्यं क्षयेऽहनि कदाचन ॥ वर्षान्तसपिण्डनेष्वेतत्तुल्यम् ।
शुद्धश्राद्धनिर्णयः ।
'मृताहनि तु संप्राप्ते यावदब्दचतुष्टयम् । वहिः श्राद्धं प्रकुर्वीत न कु-
र्याच्छ्राद्धभोजनम् ॥ प्रथमेऽस्थीनि मज्जा च द्वितीये मांसभक्षणम् । तृतीये रुधिरं
प्रोक्तं श्राद्धं शुद्धं चतुर्थकम् ॥' इति श्राद्धकारिकोक्तेः शुद्धं किंचिदिति ज्ञेयम् ।

स्मृत्यन्तरे—‘सप्तत्रिंशच्च यो मासान् श्राद्धे भुङ्क्ते तमोहतः । स पङ्क्तिदूषितः पापः प्रेताशी च भवेत्तु सः ॥’ तत्र प्रथमेऽब्दे वर्षान्तसपिण्डनपक्षे मृताहात्पूर्वेऽह्नि सपिण्डनमब्दपूर्तिश्राद्धं च कृत्वा परेद्युर्वापिकं कुर्यात् इति स्मृत्यर्थसारे उक्तम् । हेमाद्रिस्तु मृताहे सपिण्डीकरणेनैव वार्षिकसिद्धिः । ‘पूर्णे संवत्सरे पिण्डः षोडशः परिकीर्तितः । तेनैव च सपिण्डत्वं तेनैवाब्दिकमिष्यते ॥’ इति वचनादित्याह । इदमेव युक्तम् ॥

अथ क्षयाहाज्ञाने मरीचिः—‘श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने अविज्ञाते मृतेऽहनि । एकादश्यां तु कर्तव्यं कृष्णपक्षे विशेषतः ॥’ इत्युक्तेः शुक्लैकादश्यामपि ।
 क्षयाहाज्ञाने निर्णयः । बृहस्पतिः—‘न ज्ञायते मृताहयेत् प्रपीते प्रोपिते सति । मासयेत् प्रतिविज्ञातस्तदर्थं स्यादथाब्दिकम् ॥ दिनमासौ न विज्ञातौ मरणस्य यदा पुनः । प्रस्थानमासदिवसौ ग्राह्यौ पूर्वोक्तया दिशा ॥’ मदनरत्ने भविष्ये—‘मृताहं यो न जानाति मानवो विनतात्मज । तेन कार्यममावास्यां श्राद्धं सांवत्सरं तदा ॥ दिनमेव तु जानाति मासं नैव तु यो नरः । मार्गशीर्षे तथा भाद्रे माघे वा तदिनं भवेत् ॥’ निर्णयामृते तु—‘यदा मासो न विज्ञातो विज्ञातं दिनमेव तु । तदा चाषाढके मासि माघे वा तदिनं भवेत् ॥’ इति बृहस्पतिस्मृतेराषाढोप्युक्तः । कालादर्शेऽपि—‘मासाज्ञाने दिनज्ञाने कार्यमाषाढमाघयोः ।’ इत्युक्तम् । हेमाद्री प्रभासखण्डे—‘मृताहं यो न जानाति मासं वापि कथंचन । तेन कार्यममावास्यां श्राद्धं माघेऽपि मार्गके ॥’ भविष्ये—‘मृतवार्ताश्रुतेर्ग्राह्यौ तौ पूर्वोक्तक्रमेण तु ।’ पूर्वोक्तैति प्रस्थानदिनाज्ञाने मासज्ञाने च तदर्थं मासाज्ञाने दिनज्ञाने च मार्गादाविति वच्छ्रवणदिनेऽपि हेयमित्यर्थः । श्रवणदिने मासाज्ञाने माघमार्गदर्शे कार्यं पूर्वोक्तप्रभासखण्डात् । अतोऽत्र लोप इति शूलपाण्युक्तं हेयम् । तिथितत्त्वे यमः—‘गतस्य न भवेद्द्वार्ता यावद्वादशवार्षिकी । प्रेतावधारणं तस्य कर्तव्यं सुतयान्धवैः ॥ यन्मासि यदहर्थातस्तन्मासि तदहःक्रिया । दिनाज्ञानं कुहूस्तस्य आषाढस्याथवा कुहूः ॥’

अथ श्राद्धविघ्ने निर्णयः । तत्र विप्रस्य निमन्त्रणोत्तरं सूतके मृतके चाशो-
 चाभावः । ‘निमन्त्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे श्राद्धकर्मणि । निमन्त्रणाद्धि विप्रस्य स्वाध्यायादिरतस्य च ॥ देहे पितृषु तिष्ठत्सु नार्शानं विधत्ते कचित् ॥’ इति ब्राह्मोक्तेः । कर्तुस्तु विष्णुराह—‘व्रतपञ्चविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्चने जपे । आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ॥’ श्राद्धे प्रारम्भस्तेनैवोक्तः । ‘प्रारम्भो वरणं यज्ञे संकल्पो व्रतसत्रयोः । नान्दीमुखं विवाहादां श्राद्धे पाकपरिक्रिया ॥’ इति । माघवीये ब्राह्मेऽपि—‘श्राद्धादी पितृयज्ञे च कन्यादाने च नो

भवेत् । 'मिताक्षरायां स्मृत्यन्तरे सधःशौचं प्रकृत्य- 'यज्ञे संभृतसंधारे विवाहे श्राद्धकर्मणि ।' इति । तिथितत्त्वादिगौडग्रन्थास्तु निमन्त्रणोत्तरं कर्तुर्भोक्तुश्च नाशौचम् । 'निमन्त्रणोत्तरं श्राद्धे प्रारम्भः स्यादिति स्मृतिः ।' इति विष्णुक्तेः । यत्तु 'श्राद्धे पाकपरिक्रियाः' इति, तदर्थश्राद्धविषयमित्याहुः । दातृगृहे मरणादौ ब्राह्मे उक्तम्- 'भोजनार्थे तु संभुक्ते विमैर्दातुर्विपद्यते ।' गृहे इति शेषः । 'यदा कश्चित्तदोच्छिष्टं शेषं त्यक्त्वा समाहिताः । आचम्य परकीयेन जलेन शुचयो द्विजाः ॥' इति । अस्य श्राद्धविषयत्वं हेमाद्रिणोक्तम् । पृथ्वीचन्द्रोदयेष्वेवम् । मम तु प्रतिभातीदं विवाहादिविषयम् नतु श्राद्धविषयं तत्पदाभावात् । 'विवाहोत्सवयज्ञेषु' इत्युपक्रम्य- 'सुज्ञानेषु तु विमेषु त्वन्तरा मृतसूतके । अन्यगेहोदकाचान्ताः सर्वे ते शुचयः स्मृताः ॥' इति पदत्रिशन्मतेकवाक्यत्वात् । 'निमन्त्रितेषु विमेषु प्रारब्धे श्राद्धकर्मणि । इति पूर्वोक्तविरोधाच्च । श्राद्धे तु यद्यपि विष्णुना पाकोत्तरमाशौचाभाव उक्तः, तथापि कर्तुरेव सः । भोक्तुर्दोषोऽस्त्येव- 'अपि दातृगृहीनोश्च सूतके मृतके तथा । अविज्ञाने न दोषः स्याच्छ्राद्धादिषु कथंचन ॥ विज्ञाने भोक्तुरेव स्यात् प्रायश्चित्तादिकं क्रमात् ॥' इति माधवीये ब्राह्मोक्तेः । आदिशब्देनाशौचमुच्यते । तच्चाह विष्णुः- 'ब्राह्मणादीनामाशौचे यः सकृदेवान्नमश्नाति तस्य तावदाशौचम् । यावत्तेषामाशौचव्यपगमे प्रायश्चित्तं कुर्यात्' इति । यत्तु- 'देहे पित्रेषु तिष्ठत्सु नाशौचं विद्यते क्वचित् ।' इति ब्राह्मं, तत् श्राद्धकालीनस्य निषेधकम् न तदुत्तरकालीनस्य । शुद्धिदीपस्तु निमन्त्रितेष्वित्याधश्राद्धपरम्, भोजनार्थेष्वित्यादित्वन्नश्राद्धपरमित्याह । प्रायश्चित्तं त्वाह मार्कण्डेयः- 'भुक्त्वा तु ब्राह्मणाशौचं चरेत्सांतपनं द्विजः ।' एतत्कामतः अभ्यासे शङ्कः- 'ब्रह्मणस्य तथा भुक्त्वा, मासमेकं व्रती भवेत् ।' इति । अज्ञानान्तु छागलेयः- 'एकाहं च त्र्यहं पञ्चसप्तसप्तमभोजनम् । ततः शुचिर्भवेद्विप्रः पञ्चगव्यं पिबेत्तरः ॥' इति वर्णक्रमेणेदम् । अभ्यासे तु द्वैगुण्यमित्यादि मिताक्षरामाधवीयादौ ज्ञेयम् । मिताक्षरामाधवादौ तु श्राद्धे कर्तुर्भोक्तुश्च सर्वथा दोषाभाव उक्तः । आशौचमप्ये श्राद्धदिनमाप्तौ तु माधवीये कालादर्शे च ऋष्यशृङ्गः- 'देये पित्राणां श्राद्धे तु आशौचं जायते यदा । आशौचे तु व्यतिक्रान्ते तेभ्यः श्राद्धं प्रदीयते ॥' श्राद्धचिन्तामणौ ज्योतिषे- 'प्रतिसांवत्सरं श्राद्धमाशौचात् पतितं च यत् । मलमासेऽपि तत् कार्यमिति भागुरि भाषितम् ॥' आशौचान्त्यदिनत्वेन निमित्तत्वादित्यर्थः । एतन्मासिकादिषु न दार्शिकादौ । अत एव सुदर्शनभाष्ये अपरपक्षे पित्र्याणीति नियमात् नृपणपक्षश्राद्धलोपे प्रायश्चित्तमेव न तु गौणकाले करणम् । तद्योपयासः । 'वेदोदितानां नित्यानां

कर्मणां समतिक्रमे । स्नातकान्तलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥' इति मनुक्तेरित्युक्तम् ।
आशौचे तु प्रायश्चित्तमपि न । मुख्यकाले अनधिकारात् । आशौचान्ते संभवे तु
व्यासः—'श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने तन्तरा मृतसूतके । अमावास्यां प्रकुर्याद्दे शुद्धावेके
मनीषिणः ॥' हेमाद्रौ पद्मिनिशम्भतेऽपि—'मासिके चाब्दिके तद्वि संप्राप्ते मृतसूतके ।
वदन्ति शुद्धौ तत्कार्यं दर्शे चापि विचक्षणाः ॥' गोभिलः—'देयं मृत्याब्दिके श्राद्धे
अन्तरा मृतसूतके । आशौचानन्तरं कुर्यात्तन्मासेन्दुक्षये तथा ॥' मरीचिः—'श्राद्ध-
विघ्ने समुत्पन्नेऽप्यविज्ञाते मृतेऽहनि । एकादश्यां तु कर्तव्यं कृष्णपक्षे विशेषतः ॥'
विशेषत इत्युक्तेः शुक्लैकादश्यामपि । आशौचेतरविघ्ने एतदिति माघवपृथ्वीचन्द्रौ ।
यत्त्वत्रिः—'तदहथेत् मरुप्येत केनचित्सूतकादिना । सूतकानन्तरं कुर्यात् पुनस्तद-
हरेव च ॥' इति, तत् पूर्वकालाभावे ज्ञेयम् । एतदाब्दिकेतरश्राद्धपरम् । यच्च दे-
वलः—'एकोद्दिष्टे तु संप्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते । मासेऽन्यस्मिंस्त्रिंशत्तस्मिन् श्राद्धं
कुर्यात् प्रयत्नतः ॥' इति । तदपि मासिकपरमिति मदनरत्ने हेमाद्रौ च । इदमपि
पूर्वकालासंभवे व्याघादौ विस्मरणे चैवं ज्ञेयम् । अथ भार्यारजोदर्शने तत्र दा-
शिकमानेन कार्यम् । 'श्राद्धविघ्ने द्विजातीनामामश्राद्धं प्रकीर्तितम् । अमावास्या-
दिनियते माससंवत्सरादृते ॥' इति हेमाद्रौ हारीतोक्तेः । व्याघ्रपादोपि—'आर्तवे
देशकालानां विषुवे समुपस्थिते । आमश्राद्धं द्विजैः कार्यं शुद्धः कुर्यात्सदैव हि ॥'
इति । दीपिकापि—'दर्शे तु भार्यार्तवेप्यामश्राद्धविधिं प्रवासिविधुराद्याश्चाचरेषु-
द्विजाः । वस्तुतस्तु । 'पाकाभावे द्विजातीनामामश्राद्धं विधीयते।' इति सुमन्तुक्तेः ।
पाककर्त्रन्तरसत्त्वेऽन्नेनान्यधामेनेत्युक्तम् । 'मासिकानि सपिण्डानि अमावास्या
तथाब्दिकम् । अन्नेनैव तु कर्तव्यं यस्य भार्या रजस्वला ॥' इति कलिकायां
वचनाच्च । कालादर्शे तु स्त्रिया रजोदर्शने दर्शश्राद्धं पञ्चमेदनीति पक्षान्तरमुक्तम् । पारि-
जातेष्वेवम् । एवं महालययुगादावपि । आब्दिकं तु रजोदर्शनेपि तद्दिने एव कार्यम् ।
'पुष्पवत्स्वपि दारेषु विदेशस्थोऽप्यनग्निकः । अन्नेन वाब्दिकं कुर्याद्धेन्ना वामेन न क-
चित् ॥' इति माघवीये लौगाक्षिस्मृतेः । मरीचिरपि—'अनग्निकः प्रवासी च यस्य भार्या
रजस्वला । आमश्राद्धं प्रकुर्यात् न तत् कुर्यान्मृतेऽहनि ॥' कार्णाजिनिः—'आपन्नो-
प्याब्दिकं नैव कुर्यादामेन कुत्रचित् । अन्नेन तदमायां वा कृष्णे वा हरिवासरे ॥'
प्रयोगपारिजाते—'रजस्वलायां भार्यायां सयाहं यः परित्यजेत् । स वै नरकपामोति
यावदाभूतसंघुवम् ॥ मासिकानि सपिण्डं च अमावास्या तथाब्दिकम् । अन्नेनैव तु कर्तव्यं

१-मासिकस्याप्येकोद्दिष्टता वर्यान्तरसपिण्डनपक्षे ज्ञेया । २-तुमहन्न दशोदश्राद्धानां नाब्दिकं दिभद्रमुच्यते ।
आशौचमप्ये दर्शपाते सर्वसमततक्षोपानुपपत्तेस्तदनन्तरं मुकुरत्यादित्यसिन्धुवचनात् ।

यस्य भार्या रजस्वला ॥' देवयाज्ञिकनिवन्धेऽपि—' भर्तुः श्राद्धं पञ्चमेऽह्नि कुर्याद्भार्या रजस्वला । पुत्रः पित्रोः प्रकुर्वीत मृताहनि शुचिर्यतः ॥' कालादर्शेऽपि—' रजस्वलाह्नोऽनग्निर्विदेशस्थोऽथवाब्दिके । दर्शादाविव नामेन सन्नेन श्राद्धमाचरेत् ॥' अन्यत्रापि—' विदेशको वा विगताग्निको वा रजस्वलायामपि धर्मपत्न्याम् । श्राद्धं मृताहे विदधीत पाकैर्नाग्नेन हेम्ना न तु पञ्चमेऽह्नि ॥' एवं मासिकेऽपि । यत्तु मरीचिः—' आब्दिके समनुमासे यस्य भार्या रजस्वला । पञ्चमेऽहनि तच्छ्राद्धं न तत् कुर्यान्मृतेऽहनि ॥' माधवीये—' श्राद्धं तदा न कर्तव्यं कर्तव्यं पञ्चमेऽहनि ।' इत्युत्तरार्थं, तदपुत्रकर्तृकश्राद्धविषयम् । 'अपुत्रा तु यदा भार्या संप्राप्ते भर्तुराब्दिके । रजस्वला भवेत्सा तु कुर्यात्तत्पञ्चमेऽहनि ॥' इति गौतमोक्तेः । 'देवे कर्मणि पित्र्ये वा पञ्चमेऽहनि शुद्ध्यति ।' इति प्रभासखण्डाच्च । नन्वशुचित्वादेव तत्र पञ्चमेऽहन्यर्थात् श्राद्धं प्राप्तमिति वचनं व्यर्थम् । मैवम् । ' गर्भिणीसूतिकादिश्च कुमारी वाप्यरोगिणी । यदा शुद्धा तदान्येन कारयेत् प्रयत्ना स्वयम् ॥' इति हेमाद्रौ भविष्योक्तेः । 'अनुपनीतस्त्रीशूद्राश्च श्राद्धमृत्तिजा वा कारयेयुः । 'स्वयं वाऽमन्तकं कुर्युः' इति स्मृत्यर्थसाराचान्यद्वारा करणनिवृत्त्यर्थत्वात्तस्य त्वदुक्तदिशा आशौचानन्तरं श्राद्धकर्तव्यताऽवेदकवाक्यवैयर्थ्याच्च । अतः प्रागुक्तमरीच्युक्तेः पत्नीपञ्चमेहनि इति युक्तम् । यत्तु—'सप्ताहात् पितृदेवानां भवेद्योग्या व्रतार्चने ।' इति, तद्रजोनिवृत्तिपरमिति हेमाद्रिभिन्नसर्वनिवन्धसिद्धान्तः । हेमाद्रिस्तु श्राद्धादौ स्त्रिया सहैवाधिकारात्तस्यां रजोदुष्टायां तन्निवृत्तेरेकभार्येण पञ्चमेऽहनि कार्यं प्रागुक्तमरीच्युक्तेः । भार्यान्तरसत्त्वे तु पुष्पवत्स्वपीति वचनात्तद्दिने एवेत्याह । दीपिकापि—' भार्यर्तौ सति पञ्चमे च दिवसे स्याद्द्वार्षिकं मासिकं पक्वान्नैर्बहुभार्यकस्त्वधिकृते पत्न्यन्तरे तिष्ठति । कुर्यात्तत् द्वितयं स्वमुख्यदिवसे' इति तच्चिन्त्यम् । सहाधिकारः सहत्वश्रुत्या वा एकफलभाक्त्वेन वा पाककर्तृत्वेन वा । नाद्यः । तदभावात् । 'पाणिग्रहणाद्धि सहत्वं कर्मसु' इत्यस्याग्निसाध्यकर्मविषयत्वात् । आब्दिकस्य च निरक्षेरपि पाकेनैवोक्तेः । स्मार्ताग्निसाध्यत्वानियमात् 'तामपरुध्य' इति पूर्वोक्तवचनासत्त्वाच्च । कथं च भार्यान्तरसत्त्वेऽधिकारः । 'ज्येष्ठया न विनेतरा' इति नियमात् । ज्येष्ठापरत्वे च तेनैव सिद्धेर्वचनवैयर्थ्यात् । न द्वितीयः । अविभक्तभ्रातृष्वेकस्याऽशुचित्वेन्यस्याधिकारापत्तेः । न तृतीयः । प्रवासनिर्देशमृतिकारोगिण्यादिष्वप्यकरणापत्तेः । 'आरमेत नवैः पात्रैरन्नारम्यं च धान्यवैः ।' इति देवलोक्तावामेनपदात्स्वस्य धान्यवानां च पाककर्तृत्वोक्त्या विरोधाच्च । 'ततस्तानि पपाचाथ सीता जनकनन्दिनी ।' इति पात्रादिलिङ्गात् प्राशस्त्यं भार्यापाकस्योच्यते । न तत् कस्याप्यनिष्टम् । तेनैतद्वचनं

युक्त्याद्यभावात् पूर्वोक्तवचोविरोधाच्च यत्किञ्चिदेव । यदपि—‘श्राद्धीयाहनि संप्राप्ते यस्य भार्या-रजस्वला । श्राद्धं तत्र न कर्तव्यं कर्तव्यं पञ्चमेऽहनि ॥’ इति श्लोके गौतमपाठोऽन्यथा दर्शितः । माधवीये च तद्वशात् पक्षान्तरमुक्तम् । तेनापि नाभिप्रे-
तार्थसिद्धिः । यस्य भेतस्येत्यर्थात् । तेनात्र हेमाद्रिर्वभ्रामेति बहु वक्तव्येपि नोच्यते ॥

अथान्वारोहणे निर्णयः । लौगाक्षिः—‘मृताहनि समासेन पिण्डनिर्वपणं

अन्वारोहण-
निर्णयः ।

पृथक् । नवश्राद्धं च दम्पत्योरन्वारोहण एव तु ॥’ समासेन तन्त्रेण । द्विपितृकश्राद्धवद्वयोरेकः पिण्डो विपश्च । पिण्डशब्दः श्राद्ध-
परः । नच श्राद्धं पृथगिति हेमाद्रिपृथ्वीचन्द्रौ । अत्र मृताहनीत्येकत्वात् दिनभेदे दिनैक्ये वा मृततिथेरेकत्वे कालैक्यं कर्त्रैक्यं पाकैक्यं च । ‘एकचित्यधिरोहे तु तिथिरेकैव जायते । एकपाकेन पिण्डैक्ये द्वयोर्गृहीत नामनी ॥’ इति स्मृत्यन्तराच्च ।
अन्त्येष्टिपद्धतौ भट्टैरप्युदाहृतम्—‘अन्वारोहे तु नारीणां पत्युश्चैकोदकक्रिया । पिण्ड-
दानक्रिया तद्वच्छ्राद्धं मत्याब्धिकं तथा ॥ नवश्राद्धानि सर्वाणि सपिण्डीकरणं पृथक् । एक एव हृपोत्सर्गो गौरेका तत्र दीयते ॥’ इति । तिथिभेदे तु वार्षिकं पृथगेव । तथा वार्षिके समासविधानादन्यत्र सर्वत्र पृथक्त्वे प्राप्ते नवश्राद्धमेव पृथ-
गिति परिसंख्ययान्यत्र पृथगुक्तेष्वपि वार्षिकयोऽशश्राद्धतीर्थसपिण्डनान्वष्टर्यादिषु समास एवेति मदनपारिजातनिर्णयामृतादयः । अतः समासविधिवलात् ज्येष्ठपुत्रस्य कर्तृत्वे सपत्नमातुरन्वारोहणे तत्पुत्रे सत्यपि तद्रापिकादिकमविभक्तः सापन्नपुत्र एव ज्येष्ठः कुर्यान्नौरसः । वक्ष्यमाणपृथ्वीचन्द्रादिमते तु औरस एव मातुः पृथक्कुर्यात् । एवं बहीष्वपि मातृषु ज्ञेयम् । त्रिस्थलीसेतौ पितामहचरणैरप्येवमुक्तम् । यत्तु गार्ग्यः—‘एकचित्यां समारुढौ दंपती निधनं गतौ । पृथक् श्राद्धं तयोः कुर्यादोदनं च पृथक् पृथक् ॥’ ओदनं पिण्डः । तन्नवश्राद्धविषयम् । यत्तु भृगुः—‘या समारो-
हणं कुर्याद्भर्तृचित्यां पतिव्रता । तां मृताहनि संप्राप्ते पृथक्पिण्डे नियोजयेत् ॥ मृत्यब्दं च नवश्राद्धं युगपत्तु समाचरेत् ॥’ तयोर्वा वार्षिकमेकोदिष्टमुक्तं तद्विषयम् । ‘मृत्यब्दं च मृताहनि’ इत्यन्वयः । नवश्राद्धं युगपदिति दर्शे वर्गद्वयवदेकतन्त्रेण पृथगित्यर्थमाह हेमाद्रिः । ‘एतन्मृततिथेर्भेदविषयम्’ इति पृथ्वीचन्द्रनिर्णयामृता-
द्याः । देवयाशिकोप्येवम् । पराशरमाधवस्तु—‘गार्ग्यभृग्वादिवचनालौगाक्षिवान्ये समासेन पाकादितन्त्रैक्येन दर्शे वर्गद्वयवत् पृथक्श्राद्धं कुर्यात् नवश्राद्धं च तथा’ इत्याह । पृथ्वीचन्द्रचन्द्रिकादयस्तु—‘द्वयोरेकपिण्डदानं लौगाक्षिवचनं चापद्विषयम् । पृथक्पिण्डदानं तु मुख्यः कल्पः’ । तदाह वृद्धपराशरः—‘आरुह्य भर्तृचित्तिमहना या प्राप्नोति मृत्युं खलु सत्वयुक्ता । एकादशाहे तु तयोर्विधेयं श्राद्धं पृथक् स्वर्ग-

मपेक्ष्य सद्भिः ॥ एकत्वमिच्छन्ति मतिप्रहीणा एकादशाहादिषु ये नृनार्योः । ते स्वर्गमार्गं विनिहत्य कुर्युः स्त्रीसखघातान्नरकाधिवासम् ॥ भर्त्रा सह मृता या तु नाकलोकमभीप्सती । सार्हेच्छाद्धं पृथक्पिण्डान् नैकत्वं तु स्मृतं तयोः ॥ पृथगेव हि कर्तव्यं श्राद्धमेकादशाहिकम् । यानि श्राद्धानि सर्वाणि तान्युक्तानि पृथक्पृथक् ॥ ’ विश्वादशेऽपि—‘मातुर्गयाष्टकाष्टदिमृताद्देषु महालये । श्राद्धं कुर्यात् पृथग्देवं तन्त्रं चानुगतावपि ॥ एकचित्यां समारूढ मृतयोरेकवर्हिषि । पित्रोः पिण्डान् पृथग्दद्यात् पिण्डं त्वापत्सु तत्सुतः ॥ ’ इत्यग्निस्मृतेरित्याहुः । यत्तु पदत्रिंशन्मते—‘एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके । न पृथक् पिण्डदानं तु तस्मात् पत्नीषु विद्यते ॥’ इति, तद्दर्शादिपरम् । चन्द्रप्रकाशेऽपि—‘एकचित्यां समारूढौ दंपती प्रमितौ यदि । पृथक् श्राद्धं प्रकुर्वीत पत्युरेव सयेऽहनि ॥ मृतानामपि भृत्यानां भार्याणां पतिना सह । तन्त्रेण श्रपणं कृत्वा श्राद्धं स्वामिसयेऽहनि ॥ पूर्वकस्य मृतस्यादौ द्वितीयस्य ततः पुनः । तृतीयस्य ततः कुर्यात्संनिपातेष्वयं क्रमः ॥’ इति । सहगमने सर्वत्र श्राद्धार्थमेकपाक इत्याह मदनरत्ने प्रचेताः—‘एकचित्यां समारूढौ प्रियेते दंपती यदि । तन्त्रेण श्रपणं कुर्यात्पृथक् पिण्डं समावपेत् ॥’ पृथ्वीचन्द्रोदयेष्वेवम् । अत्र भर्तुराशौचमध्येऽन्यदिने स्त्रीपरणे पतिपरणदिनगणनयाशौचपिण्डदानैकादशाहादि कार्यम् । नात्र पक्षिणीवृद्धिः । ‘मृतं पतिमनुव्रज्य पत्नी चेदनलं गता । न तत्र पक्षिणी कार्या पैतृकादेव शुद्ध्यति ॥ पुत्रोऽन्यो वाभिदस्तस्यास्तावदेवाशुचिस्तयोः । नवश्राद्धं सपिण्डं च युगपत्तु समापयेत् ॥’ इति षडशीतिमतात् । ‘यदा नारी विशेदाग्निं प्रियस्य प्रियवाञ्छया । तदाशौचं विधातव्यं भर्त्राशौचक्रमेण हि ॥’ इति लघुहारीतोक्तेः । भर्त्राशौचोत्तरमन्वारोहणे तु ज्यहमाशौचम् । ‘ऋग्वेदवादात्साध्वी स्त्री न भवेदात्मघातिनी । ज्यहाशौचे तु निर्हृत्ते श्राद्धं प्राप्नोति शास्त्रतः ॥’ इति ब्राह्मोक्तेरिति पृथ्वीचन्द्रापराकोः । एतदन्वारोहणे एव नल्लेकचितौ । ऋग्वेदवादः ‘इमा नारीरविधवाः’ इत्यादिः । एतत्सवर्णापरमित्यन्ये । स्मार्तगौडास्तु—‘देशान्तरमृते पत्यौ साध्वी तत्पादुकाद्वयम् ।’ इत्युपक्रम्य, ब्राह्मे ‘ज्यहाशौचे तु निर्हृत्ते’ इत्युक्ते भर्त्राशौचोत्तरमन्वारोहणे ज्यहः, सहगमने तु पूर्णं दशाहादि । पिण्डास्तु दशापि सहैव इति । तथा च जनकशूलपाणिशुद्धितत्त्वधृतव्यासः—‘संस्थितं पतिमालिङ्ग्य प्रविशेद्या हुताशनम् । तस्याः पिण्डादिकं ज्ञेयं क्रमशः पतिपिण्डवत् ॥ अन्विता पिण्डदानं तु यथा भर्तुर्दिनेदिने । तदर्थं रोहिणी यस्यात्तस्मात्सा नात्मघातिनी ॥’ इति विष्णुक्तेः । पृथक्चितौ तु भर्त्राशौचमध्ये तदूर्ध्वं वा सत्यां ज्यहेण दशपिण्डाः । ‘अन्वितायाः प्रदातव्या दशपिण्डास्त्यहेण तु । स्वाम्याशौचे व्यतीते तु तस्याः

श्राद्धं प्रदीयते ॥ ' इति तत्रैव पैठीनसिस्मृतेः । भर्त्राशौचोत्तरं मृतौ तु चतुर्थेऽपि श्राद्धम् । शूलपाणिना खिदमग्निपुराणीयत्वेनोक्तम्—' युद्धहतस्य सद्यःशौचे तन्वा-
रोहणे त्रिरात्रम् ' । ' एकचित्तौ तु संस्थितपतिम् ' इति प्रागुक्तव्यासोक्तेः सद्यः-
शौचमित्याहुः । अन्यसपिण्डाशौचमध्ये विदेशमृतान्वारोहणं त्वनाशंक्यमेव ।
शुचिताया अङ्गत्वात् । अन्ये तु रजोवत्याः सूतिकायाश्चानुगमननिषेधादितराशौच-
स्यानिषेधः । अन्यथा प्रत्यक्षभर्तृमरणे का गतिरित्याहुः । तन्मूलवचनं विना चि-
न्त्यमेव । स्मृत्यर्थसारेऽपि—' सहगमने सर्वत्र श्राद्धपिण्डादौ पाकैक्यं कालैक्यं क-
र्त्रैक्यं चेति ' । या तु पतिमुद्दिश्याऽन्यकालेऽन्यतिथावन्वारुढा तस्याः श्राद्धं त-
त्क्षयतिथौ कार्यं न भर्तृतिथौ । ' पारणे मरणे चृणां तिथिस्तात्कालिकी स्मृता । '
इति स्कान्दात्, ' तिथिरेकैव जायते ' इत्यादिवचनाच्चेति मदनरत्नपारिजातपृथ्वी-
चन्द्रादयः । अन्ये तु तस्याः पतिमरणेन मृतमायत्वात् । ' सहाग्रतः पृष्ठतो वा तद्भ-
क्त्या म्रियते यदि । तस्याः श्राद्धं प्रदातव्यं पृथक् पत्युः क्षयेऽहनि ॥ ' इति स्मृ-
त्यन्तरात् । ' अग्रतः पृष्ठतो वापि तद्भक्त्या म्रियते यदि । तस्याः श्राद्धं मृतैः कार्यं
पत्युरेव क्षयेऽहनि ॥ ' इति पुराणसमुच्चयाच्च भर्तृतिथावेवेत्याहुः । अत्र मूलं चि-
न्त्यम् । अत्र विशेषो हेमाद्रौ स्मृत्यन्तरे—' माता मङ्गलसूत्रेण म्रियते यदि तद्दिने ।
उद्दिश्य विप्रपङ्क्तौ तां भोजयेच्च सुवासिनीम् ॥ '

अथ श्राद्धसंपाते निर्णयः । तत्र पित्रोर्मृततिथ्येकत्वे मरणक्रमेण दर्शं वर्ग-
श्राद्धसंपाते
निर्णयः ।
द्वयवत्तन्त्रेण श्राद्धं कुर्यात् । पौर्वापर्याज्ञाने तु पितृपूर्वकं कुर्यादिति
हेमाद्रिः । माधवादयस्तु—' पित्रोः श्राद्धे समं प्राप्ते नवे पर्युपितेऽपि
वा । पितृपूर्वं सुतः कुर्यादन्येत्रासति योगतः ॥ ' इति कार्णात्रिनिस्मृतेः । सर्वत्र
पितृपूर्वं भिन्नप्रयोगमाहुः । पार्वणैकोद्दिष्टयोः संपाते माधवीये जावालिः—' यद्येकत्र
भवेयातामेकोद्दिष्टं च पार्वणम् । पार्वणं त्वभिनिर्वर्त्य एकोद्दिष्टं समाचरेत् ॥ '

गृहदाहादिना युगपन्मरणे भृशः—' एककाले गतामृतां बहूनामथवा द्वयोः ।
युगपन्मरणे
निर्णयः ।
तन्त्रेण श्रपणं कृत्वा कुर्याच्छ्राद्धं पृथक्पृथक् ॥ पूर्वकस्य मृतस्यादौ
द्वितीयस्य ततः पुनः । तृतीयस्य ततः कुर्यात्संनिपानेऽप्ययं क्रमः ॥ '
ऋष्यशृङ्गः—' भवेद्यदि सपिण्डानां युगपन्मरणं तदा । संवन्वासत्तिमालोच्य
तत्क्रमाच्छ्राद्धमाचरेत् ॥ ' गारुडे—' एकेनैव तु पाकेन श्राद्धानि कुरुनेऽत्र हि ।
विकिरं त्वेकतः कुर्यात् पिण्डान् दद्यात्पृथक्पृथक् ॥ ' अत्रानुगमने च दाहसन्धि-
नादौ विशेषं वक्ष्यामः । अत्रिः—' बहूनामथवा द्वाभ्यां श्राद्धं चैतस्यात्समेऽहनि ।

तन्त्रेण श्रपणं कृत्वा पृथक् आद्धानि कारयेत् ॥ 'पुलस्त्यः—' महालये गयाआद्धे गतासूनां सयेऽहनि । तन्त्रेण श्रपणं कृत्वा आद्धं कुर्यात् पृथक्पृथक् ॥ ' इदं च पृथक्पाकेन भिन्नआद्धाशक्तौ । पृथक्पाकेन संवन्धासस्या आद्धभेदस्तु मुख्य-
पक्षः । 'एकत्रैव दिने आद्धद्वयं प्राप्तं यदा तदा ।' चरेदेव पुरा वर्षात् पितुर्मातुश्च तत्सुतः ॥ एकस्मिन् यः करोत्यहि द्वयोः आद्धं यदा द्विजः । तदा पूर्वमृतस्यादौ कृत्वा स्वात्मा यथाविधि ॥ पश्चात् पश्चान्मृतस्यैव पृथक्पाकैः समाचरेत् । नैकस्मिन् दिवसे आद्धं त्रयाणां कुत्रचित् द्विजः ॥ एकः कुर्यात्तथा प्राप्ते अन्यो भ्राता समाचरेत् । भ्रातर्यविद्यमाने तु तत् परेऽहि समाचरेत् ॥ अन्यथा आद्धहन्ता स्याच्छ्राद्धसंकरकृद्भवेत् ॥' इत्याश्रयनोक्तेरिति पृथ्वीचन्द्रः । कात्या-
यनः—' द्वे बहूनि निमित्तानि जायेरन्नेकवासरे । नैमित्तिकानि कार्याणि निमित्तो-
त्पत्त्यनुक्रमात् ।' जावालिः—' आद्धं कृत्वा तु तस्यैव पुनः आद्धं न तद्दिने । नैमित्तिकं तु कर्तव्यं निमित्तानुक्रमोदयम् ॥ ' कालादर्श—' नित्यदार्शिकयोश्चोद-
कुम्भमासिकयोरपि । दार्शिकस्य युगादेश्च दार्शिकालभ्ययोगयोः ॥ दार्शिकस्य च मन्वादेः संपाते आद्धकर्मणः । प्रसङ्गादितरस्यापि सिद्धेरुत्तरमाचरेत् ॥ ' अस्य देवताभेदेऽपवादमाह स एव—' नित्यस्य चोदकुम्भस्य नित्यमासिकयोरपि । दर्श-
स्य चोदकुम्भस्य दर्शमासिकयोरपि ॥ नित्यस्य चाब्दिकस्यापि दार्शिकाब्दिकयो-
रपि । युगाद्याब्दिकयोश्चैव मन्वाद्याब्दिकयोस्तथा ॥ प्रत्याब्दिकस्य चालभ्ययोगेषु विहितस्य च । संपाते देवताभेदाच्छ्राद्धयुग्मं समाचरेत् ॥ निमित्तानि यतश्चात्र पूर्वानुष्ठानकारणम् । पित्रोस्तु पितृपूर्वत्वं सर्वत्र आद्धकर्मणि ॥ ' माधवीये 'स्मृ-
तिसंग्रहे—' काम्यतन्त्रेण नित्यस्य तन्त्रं आद्धस्य सिद्ध्यति ॥ '

अथ आद्धाङ्गतर्पणम् । पारिजाते पृथ्वीचन्द्रोदये च गर्गः—' पूर्वं तिलोदकं कृत्वा आमआद्धं तु कारयेत् । मृत्युर्भवेत् पूर्वं परेऽहनि तिलो-
दकम् ॥ पक्षआद्धं हिरण्येन अनुव्रज्य तिलोदकम् ॥ ' नच नित्यत-
र्पणस्यैवायं परेह्युत्कर्षः, तच्च आद्धाङ्गतर्पणमस्तीति वाच्यम् । 'यस्तर्पयति तान् विप्रः आद्धं कृत्वा परेऽहनि । पितरस्तेन तृप्यन्ति न चेत्कुप्यन्ति वै भृशम् ॥' इति गार्ग्येण फलनिन्दार्थवादाभ्यामङ्गतेनोक्तेः । आद्धप्रक्रमाद्वापिकम् । बृहन्नारदीयेष्व्या-
ब्दिकं प्रक्रम्य—' परेषुः आद्धकुम्भत्यो यो न तर्पयते पितृन् । तस्य ते पितरः क्रुद्धाः शापं दत्त्वा व्रजन्ति हि ॥ ' पितृशब्दश्च आद्धेज्यवर्गपरः । तेन तर्पणस्य पशुपुरोडाशयागवत्

१—यथा पशुपुरोडाशयोर्देवतैस्तस्य तथैव आद्धतर्पणयोरपीति भावः । तद्वत् । तथा 'सूक्तपात्राय प्रस्तरं प्रह-
रति' इति विशेषतः कथितानामग्न्यादीनामेव सूचकाकृत्येन सामान्यतः कथनात्सूक्तवाक्येति चतुर्थेऽहदेव-
तात्मावगमाच्च अथा प्रस्तरप्रहरणस्येह देवतासास्परस्त्वं तद्वदृष्टिमादीनामपि सास्परस्त्वात्तया इत्यमिति ज्ञेयम् ।

मस्तरप्रहरणवच्चैष्टदेवतासंस्कारकता । तेनाब्धिकदिने नित्यं स्वपित्रादितर्पणं कार्थमेव । श्राद्धाङ्गभूतस्यैव परेष्टुरुक्तेः । तदुक्तम्—‘ मृत्युद्वाङ्गं तिलं दद्यान्निपिद्धेऽपि परेऽहनि । वर्गकस्य वचो येषामन्येषां तु विवर्जयेत् ॥ ’ कचिद्विशेषमाह गर्गः—‘ कुष्णे भाद्रपदे मासि श्राद्धं प्रतिदिनं भवेत् । पितृणां मृत्युदं कार्यं निपिद्धाहेपि तर्पणम् ॥ ’ तर्पणं तिलतर्पणम् । निपिद्धाहेऽपीत्युक्तेः । ‘ सकृन्महालये श्वः स्यादष्टकास्वन्त एव हि । ’ अत्र सप्तमीनिर्देशात् अङ्गिता स्फुटैव । तत्र जयात् जुहुयात् । मन्द्रं प्रायणीयायां मन्द्रं प्रातःसवने इत्यादिवत् । अस्यापवादो बृहन्नारदीये—‘ वृद्धि-श्राद्धे सपिण्ड्यां च प्रेतश्राद्धेऽनुमासिके । संवत्सरविमोके च न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥ ’ तदयमर्थः—दर्शं विप्रनिमन्त्रणोत्तरं पाकारम्भोत्तरं वा श्राद्धप्रयोगस्यारब्धत्वात् ब्रह्म-यज्ञोत्तरं नित्यतर्पणेनैव श्राद्धाङ्गतर्पणस्य तन्त्रेण प्रसङ्गेन वा सिद्धिः । ततः पूर्वं वै-श्वदेवोत्तरं वा ब्रह्मयज्ञकरणे श्राद्धाङ्गतर्पणं पृथक्कार्यम् । पित्रोर्वार्षिके तु नित्यतर्पणं तिलवर्ज्यं कार्यम् । नैव श्राद्धदिने कुर्यात्तिलैस्तु पितृतर्पणम् । श्राद्धं कृत्वा-ऽपराह्णे च तर्पणं तु तिलैः सह ॥ ’ इति वचनात् । ‘ सप्तम्यां भानुवारे च माता-पित्रोर्मृतेऽहनि । तिलैर्यस्तर्पणं कुर्यात्स भवेत् पितृघातकः ॥ ’ इति स्मृति-रक्षावल्यां वृद्धमनूक्तेश्च । अत्र नित्यतर्पणे तिलमात्रनिषेधो न तु त-र्पणस्य । तिलैरित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । यत्तु कातीयम्—‘ उपरागे पितुः श्राद्धे पाते-ऽप्यायां च संक्रमे । निपिद्धेऽपि हि सर्वत्र तिलैस्तर्पणमाचरेत् ॥ ’ इति तत् परेष्टुः श्राद्धाङ्गतर्पणविषयमिति केचित् । श्राद्धाङ्गतस्य तत्स्थानापन्नतर्पणविषयमिति यु-क्तम् । सकृन्महालये परेष्टुस्तर्पणम् । अष्टकास्तु तु सप्तम्याष्टमीश्राद्धयोरन्ते तदैव वर्गद्वयस्य । अन्वष्टक्ये तु मातृवर्गस्यापि । तीर्थश्राद्धे दर्शवत् । मघान्वष्टकादिष्वष्टकाव-दन्ते । अनेकश्राद्धसंपाते तु यदि तत् प्रसङ्गसिद्धिस्तदा तदीयमेव तर्पणम् । तन्त्रस्य तु श्राद्धसमसंख्यत्वे आदावन्ते वा । विषमसंख्यायां बद्धनुरोध इति । तस्माच्छ्राद्धा-ङ्गतर्पणं सिद्धम् । तद्विधिः संग्रहे—‘ स्नात्वा तीरं समागत्य उपविश्य कुशासने । तर्पयेत् पितॄन् सर्वान् स्नात्वा वस्त्रं च धारयेत् ॥ ’ तर्पणोत्तरं नित्यस्नानं कृतेत्यर्थः । ‘ अपसव्यं ततः कृत्वा सव्यं जान्वाच्य भूतले । नामगोत्रस्वधाकारैर्द्वितीयान्तेन त-र्पयेत् ॥ ’ अत्र वस्यादिरूपतोक्ता स्मृत्यर्थसारे—‘ वसुर्द्रादिति सुतान् श्राद्धार्थे तर्प-येत् पितॄन् । ’ तच्च बहुचानां दक्षिणेनैव । ‘ अनादेशो दक्षिणं मतीयात् ’ इति सू-त्रात् । अत्र मृत्युञ्जलि मन्त्रावृत्तिः । निर्वापवत्तत्संध्यार्घ्यदानवच्च द्रव्यभेदात् । अवघातवेदिप्रोक्षणादौ तु द्रव्यकत्वान्न मन्त्रावृत्तिः । केचित्तु परिव्याणमन्त्रवर्तिक्रय-

माणानुवादित्वेन करणत्वाभावात्सकृदिच्छन्ति । तन्न । तत्रापूपद्रव्यैक्यात् परवीरसी-
तिकरणीभूतमन्त्वान्तरसत्त्वादन्त्यतरेण व्यवधानापत्त्योभयोः करणत्वायोगात् कर्तृ-
भेदेन विकल्पायोगाच्च क्रियमाणानुवादित्वम् । नतत्र तथेति वौधायनादिवचनात्
करणत्वमेव । तेनावृत्तिरेव युक्ता । एवं नित्येपि । यत्तु संग्रहे नाम्ना पठन्ति—‘ पित्रोः
क्षयाहे संप्राप्ते यः कुर्यान्नित्यतर्पणम् । आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं तत्तोयं रुधिरं भवेत् ॥
सर्वदा तर्पणं कुर्याद्ब्रह्मयज्ञपुरःसरम् । मृताहे नैव कर्तव्यं कृतं चेन्निष्फलं भवेत् ॥ ’
तत्समूलत्वे सति तिलविषयम् । यच्च पठन्ति । कपिलः—‘ मन्वादिषु युगाद्यासु दर्श-
संक्रमणेषु च । पौर्णमास्यां व्यतीपाते दद्यात् पूर्वं तिलोदकम् ॥ अर्धोदये गजच्छाये
षष्ठीषु च महालये । भरण्यां च मघाश्राद्धे तदन्ते तर्पणं विदुः ॥ ’ शौनकः—‘ मा-
तापित्रोर्मृताहे च परेऽहनि तिलोदकम् । कारुण्याच्छ्राद्धविषये सद्यो दद्यात्तिलोद-
कम् ॥ ’ एतन्निर्मूलम् ॥

अथ तिलतर्पणनिषेधः । गार्ग्यः—‘ भानौ भौमे त्रयोदश्यां नन्दाभृशुमघासु
तिलतर्पणनि- च । पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥ ’ स्मृत्यर्थसारे-
षेधः । ‘ विवाहव्रतचूडासु वर्षमर्धं तदर्धकम् । ’ अर्धं तदेव । ‘ वृद्धौ सत्यां च
तन्मासि नेत्याहुस्ति तिलतर्पणम् । ’ हेमाद्रौ परीचिः—‘ सप्तम्यां रविवारे च गृहे जन्म-
दिने तथा । निशासंध्यासु पुत्रार्थं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥ ’ यत्तु संग्रहे—‘ नन्दायां
भार्गवदिने कृत्तिकासु मघासु च । भरण्यां भानुवारे च गजच्छायादये तथा ॥
अयनद्वितये चैव मन्वादिषु युगादिषु । पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥
इति, तच्चिन्त्यम् ‘ पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः । ’
इत्यादिविरोधात् । अत्रापवादः पृथ्वीचन्द्रोदये—‘ तीर्थे तिथिविशेषे च गयायां
मेतपक्षके । निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥ ’ स्मृत्यर्थसारेऽपि—
‘ तिथितीर्थविशेषेषु कार्यं मेते च सर्वदा । ’ इति । गोभिलः—‘ तिलाभावे निषिद्धाहे
सुवर्णरजतान्वितम् । तदभावे निषिञ्चेत्तु दर्भमन्त्रेण वा पुनः ॥ ’ पतितस्य तिलोदकं
वक्ष्यामः ॥

अथ वृद्धिश्राद्धम् । तन्निमित्तं पृथ्वीचन्द्रोदये ब्राह्मे—‘ जन्मन्ययोपनयने वि-
वृद्धिश्राद्धनि- वाहे पुत्रकस्य च । पितृन्नान्दीमुखान्नाम तर्पयेद्विधिपूर्वकम् ॥ देवमतेषु
र्षेयः । चाधानयज्ञपुंसवनेषु च । नवान्नभोजने स्नाने ऊढायाः प्रथमार्तवे ॥

१—आदिशब्देन—‘ आसु तोयमपि छाया तिलदर्भविमिश्रितम् । तितृमुदित्य यो दद्यान्म गतिं परमां स-
मेद् ॥ ’ इति । तथा ‘ मन्वाद्यासु युगाद्यासु प्रदत्तः सतिल्यज्जलिः । सदसराविवी एति पितृणामावदेन्मदा ॥
इति च नागरसण्डकाणादर्शप्राप्त्याम्बविरोधापत्तेः ॥

देवारामतटागादिप्रतिष्ठासूत्रसर्वेषु च । राजाभिषेके बालान्नभोजने वृद्धिसंज्ञकान् ॥
वनस्थायाश्रमं गच्छन् पूर्वेषुः सद्य एव वा । पितृन्पूर्वोक्तविधिना तर्पयेत्कर्मसिद्धये ॥'
विष्णुपुराणे—'यज्ञोद्वाहप्रतिष्ठासु मेखलाबन्धमोक्षयोः । पुत्रोत्पत्तौ वृषोत्सर्गे वृद्धि-
श्चाद्धं समाचरेत् ॥' तत्रैव—'नामकर्मणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा ।' इत्युक्तेर्नि-
ष्कमाश्रमाशनयोर्न आद्धपिति मैथिलः । पूर्वोक्तविरोधात् 'नानिष्ठा' इति निषे-
धात् । 'सुतोत्पत्तौ तथा आद्धे अन्नप्राशनिके तथा ।' इति राजमार्तण्डाच्च । यत्तु छन्दो-
गपरिशिष्टम्—'सूर्येन्द्रोः कर्मणी ये तु तयोः आद्धं न विद्यते' इति, तत्तेषामेवेति कल्प-
तरुः । बहुचकारिकायाम्—'स्यादाभ्युदयिकं आद्धं वृद्धिपूर्तेषु कर्मसु । पुंसः सवनसी-
मन्तचौलोपनयनेष्विह ॥ विवाहे चानलाधेयमभृतिश्रौतकर्मणि । इदं आद्धं प्रकुर्वन्ति
द्विजा वृद्धिनिमित्तकम् ॥ अन्यैः षोडशसंस्कारथावप्यादिष्वपीष्यते । वाप्यासुद्या-
पनादौ तु कुर्युः पूर्तनिमित्तकम् ॥' योपदेवकालादर्शौ—'सीमन्तत्रतचौलनामकर-
णान्नप्राशनोपायनस्नानाधानविवाहयज्ञतनयोत्पत्तिप्रतिष्ठासु च । पुंसूत्यावसथप्रवेशन-
सुतायास्यावलोकान्नस्वीकारक्षितिपाभिषेकदयिताधर्तौ च नान्दीमुखम् ॥' यत्तु
कामधेनौ—'जलाशयप्रतिष्ठायां वृषोत्सर्गादिकर्मसु । वत्सराभ्यन्तरे पित्रोर्वृषस्यो-
त्सर्गकर्मणि ॥ वृद्धिश्चाद्धं न कुर्वीत तदन्यत्र समाचरेत् ॥' इति । तत्र जलाशये वृ-
द्धिश्चाद्धस्य निषेधो न तु कर्माद्भस्येति केचित् । अन्ये तस्य निर्मूलतामाहुः । आ-
द्धकौमुद्यां निर्णयामृते च मात्स्ये—'अन्नप्राशे च सीमन्ते पुत्रोत्पत्तिनिमित्तके । पुं-
सवे च निषेके च नववेश्मप्रवेशने ॥ देववृक्षजलादीनां प्रतिष्ठायां विशेषतः । तीर्थ-
यात्रावृषोत्सर्गे वृद्धिश्चाद्धं प्रकीर्तितम् ॥' इदं चावश्यकम् । 'वृद्धौ न तर्पिता ये
वै पितरो गृहमेधिभिः । तद्धीनमफलं ज्ञेयमासुरो विधिरेव सः ॥' इति शातात-
पोक्तेः । अत्र आद्धत्रयं सपवाह—'मातृश्चाद्धं तु पूर्वं स्यात्पितृणां तदनन्तरम् ।
ततो मातामहानां च वृद्धौ आद्धत्रयं स्मृतम् ॥' तत्कालमाह पृथ्वीचन्द्रोदये गार्ग्यः—
'मातृश्चाद्धं तु पूर्वेषुः कर्माहनि तु पैतृकम् । मातामहं चोत्तरेषु वृद्धौ आद्धत्रयं स्मृ-
तम् ॥' अत्राप्यशक्तौ स एव—'पृथग्दिनेष्वशक्तश्चेदेकस्मिन् पूर्ववासरे । आद्धत्रयं
प्रकुर्वीत वैश्वदेवं तु तान्त्रिकम् ॥' इति । वृद्धपत्नुरपि—'अलाभे भिन्नकालानां ना-
न्दीश्चाद्धत्रयं बुधः । पूर्वेषुर्वै प्रकुर्वीत पूर्वाह्णे मातृपूर्वकम् ॥' अत्र महत्सु पूर्वेषुस्त-
दहरल्पेषु' इति गृहपरिशिष्टाद्व्यवस्था ज्ञेया । तच्च प्रातरेव । 'पार्वणं चापराह्णे तु मा-
तृवृद्धिनिमित्तकम् ।' इति शातातपोक्तेः । अत्र प्रातःशब्दः सार्धमहरपरः । 'महरोप्य-
र्धसंयुक्तः प्रातरित्यभिधीयते' इति गार्ग्योक्तेरिति पृथ्वीचन्द्रः । इदं च पुत्रजन्माति-
रिक्तविषयम् । तदाहात्रिः—'पूर्वाह्णे वै भवेद्वृद्धिर्विना जन्मनिमित्तकम् । पुत्रजन्मनि

कुर्वीत श्राद्धं तात्कालिकं बुधः ॥' इति । एतदनियतनिमित्तपरम् । 'नियतेषु निमित्तेषु प्रातर्दृद्धिनिमित्तकम् । तेषामनियतत्वे तु तदानन्तर्यमिष्यते ॥' इति लौगाक्षि-
 स्मृतेः । आधानार्हं नान्दीश्राद्धं स्वपराह एव । 'आमश्राद्धं तु पूर्वाह्ने सिद्धाग्नेन तु
 मध्यतः । पार्वणं चाऽपराह्णे तु दृद्धिश्राद्धं तथाग्निकम् ॥' इति निर्णयामृते गाल-
 वोक्तेः । 'नान्दीमुखाह्वयं प्रातराब्धिकं स्वपराहृतः ।' इति विष्णुक्तेश्च । इदं च
 मातृपितृमातामहादिक्रमेण नवदैवत्यं कार्यम् । तत्र मातामहाः सपत्नीकाः । 'दृद्ध-
 प्रमातामहप्रमातामहमातामहानां सपत्नीकानाम्' इति पृथ्वीचन्द्रोदये गारुडे गद्यरूपेण
 पाठात् । हेमाद्रौ शङ्खः—'नान्दीमुखे सत्यवसू संकीर्त्यौ वैश्वदेविके ।' दृद्धपराशरः—
 'नान्दीमुखेभ्यो देवेभ्यः प्रदक्षिणकुशासनम् । पितृभ्यस्तन्मुखेभ्यश्च प्रदक्षिणमिति
 स्मृतिः ॥' यत्तु दृद्धवशिष्ठः—'नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम् । नाम संकी-
 र्त्तयेद्विद्वानन्यत्र पितृपूर्वकम् ॥' यच्च स्मृत्यर्थसारे—'दृद्धमुख्यास्तु पितरो दृद्धिश्रा-
 द्देषु भुञ्जते ।' इति । यच्च गारुडे व्युत्क्रमप्रतिपादनं तच्च शाखान्तरविषयम् । 'पि-
 तृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः' इति बहुचपरिशिष्टे कात्यायनेन चानुलोम्या-
 न्नात् । पृथ्वीचन्द्रोदयेऽप्येवम् । यत्तु केचिद्वृद्धिपदं पित्रादिषु प्रयुञ्जते । तन्न ।
 'अनस्मद्वृद्धशब्दानामरूपाणामगोत्रिणाम् । अनान्नामतिलाद्यैश्च नान्दीश्राद्धं तु
 सव्यवत् ॥' इति पृथ्वीचन्द्रोदये संग्रहोक्तेः । नच निषेधादेव विधिः कल्प्यत इति
 वाच्यम् । प्रौष्ठपदीश्राद्धे प्रपितामहात्परेषां दृद्धपित्रादीनां देवतात्वान्नान्दीश्राद्धत्व-
 सामान्येनेहापि तत्प्राप्तौ निषेधात् । गोत्रनामादिनिषेधस्तु—'शुभार्थो प्रथमान्तेन दृद्धौ
 संकल्पमाचरेत् ।' इत्युपक्रम्य 'अनस्मद्वृद्धशब्दानाम्' इत्युक्तेः संकल्पश्राद्धपरः ।
 'सपिण्डके तु सर्वं भवति' इति प्रयोगपारिजातः । 'गोत्रनामभिरामन्त्र्य पितृ-
 भ्योऽर्घ्यं प्रदापयेत् ।' इति छन्दोगपरिशिष्टे तद्विधानात् । यत्तु ब्राह्मे—'पिता पि-
 तामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । त्रयोऽक्षश्रुमुखा ह्येते पितरः परिकीर्तिताः ॥ तेभ्यः
 पूर्वतरा ये च प्रजावन्तः सुखैषिताः । ते तु नान्दीमुखा नान्दी समृद्धिरिति कथ्यते ॥'
 इति । यच्च मार्कण्डेयपुराणे—'ये स्युः पितामहादूर्ध्वं ते तु नान्दीमुखाः स्मृताः ।'
 इति तज्जीवन्पित्रादित्रिककर्तृकदृद्धिश्राद्धविषयम् । तेन तस्येदमावश्यकम् । यत्तु
 विष्णुः—'पितरि पितामहे प्रपितामहे च जीवति नैव कुर्यात्' इति तद्वर्गादिविष-
 यमिति कल्पतरुः । मदनपारिजातेऽप्येवम् । हेमाद्रिस्तु—'नान्दीमुखानां श्राद्धं तु
 कन्याराशिगते रवौ । पौर्णमास्यां तु कर्तव्यं वराहवचनं यथा ॥' इति प्रौष्ठपदी-
 श्राद्धैकवाक्यत्वात्तत्रैव पूर्वेषां देवतात्वमित्याह । अत्र सत्यवसू विश्वेदेवावित्युक्तं
 प्राक् । यत्तु शातातपः—'मातुः श्राद्धं तु युगैः स्याददैवं प्राङ्मुखैः पृथक् ।'
 इति, तद्विज्ञप्रयोगमात्रश्राद्धपरम् । यच्च मार्कण्डेयपुराणे—'विश्वेदेवविहीनं तु

केचिदिच्छन्ति मानवाः ।' इति, तद्भिन्नप्रयोगमातृश्राद्धभिन्नश्राद्धद्वये विश्वेदेव-
विकल्पार्थम् । प्रयोगव्यये तु देवनियमः इति हेमाद्रिः । एतच्च मातृपूजापूर्वकं
कार्यम् । 'अकृत्वा मातृयागं तु यः श्राद्धं परिवेषयेत् । तस्य क्रोधसमाविष्टा
हिंसामिच्छन्ति मातरः ॥' इति शातातपोक्तेः । कौर्मैऽपि—'पुष्पैर्धूपैः सनैवेद्यै-
र्गन्धाद्यैर्भूषणैरपि । पूजयित्वा मातृगणं कुर्याच्छ्राद्धत्रयं बुधः ॥' इति । छन्दोगप-
रिशिष्टे—'कर्मादिषु तु सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः । पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः
पूजयन्ति ताः ॥ प्रतिमासु च शुद्धासु लिखिता वा पटादिषु । अपि वाक्षतपुञ्जेषु नैवेद्यैश्च
पृथग्विधैः ॥ कुड्यलप्रां वसोर्धारां सप्तधारां घृतेन तु । कारयेत् पञ्चधारां वा नाति-
नीचां नचोच्छ्रिताम् ॥ आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः । पद्भ्यः
पितृभ्यस्तदनु श्राद्धदानमुपक्रमेत् ॥ अत्र सर्वेष्विति ग्रहणात् ग्रहयज्ञतद्विकारेष्वपि
नित्यं श्राद्धम् । 'नानिष्ट्वा तु पितृन् श्राद्धे कर्म किंचित्समाचरेत् ।' इति शातातपो-
क्तेय । इयं च वसोर्धारा तच्छास्त्रीयानां नियता, अन्येषां तनियता । 'बह्वर्पं वा
स्वगृहोक्तम्' इत्युक्तेः । करणे तभ्युदयः । 'यन्नाम्नातं स्वशाखायाम्' इत्युक्तेः ।
आयुष्याणि 'आनो भद्राः' इत्यादीनि । पद्भ्य इति मात्रादित्रिकोपलक्षणमिति
पृथ्वीचन्द्रोदयः । छन्दोगानां पद्भ्यैवत्यन्येषां नवदैवत्यमित्याशङ्कः । मम तु मत्तं
कोकिलमतानुसारिणां मातृमातामहममातामहा इति मात्रा सहैव मातामहश्राद्धकरणात्
तद्विषयमिदं पद्भ्य इति । मातरस्तत्रैवोक्ताः—'गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री वि-
जया जया । देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥ धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरा-
त्मदेवतया सह । गणेशेनाधिका ह्येता वृद्धौ पूज्याश्चतुर्दश ॥' मातरो लोकमातर इति
सर्वविशेषणं, तेन चतुर्दशलम् । यदा षोडशेति पाठस्तदा देवतान्तरम् । चन्द्रिकायां
चतुर्विंशतिमते तन्या उक्ताः । 'तिस्रः पूज्याः पितुः पक्षे तिस्रो मातामहे तथा ।
इत्येता मातरः प्रोक्ताः पितुर्मातुः स्वसाष्टमी ॥' आसां जीवने प्रत्यक्षपूजनम् । मृ-
तानां त्वक्षतपुञ्जेषु इति हेमाद्रिः । 'ब्रह्माण्याद्यास्तथा सप्त दुर्गाक्षेत्रगणाधिपान् ।
वृद्ध्यादौ पूजयित्वा तु पश्चाद्भान्दीमुखान् पितृन् ॥ मातृपूर्वान् पितृन् पूज्य ततो
मातामहानपि । मातामहीस्ततः केचिद्युग्मा भोज्या द्विजातयः ॥' इति । अत्र
द्वादशदैवतस्य देशाचाराद्व्यवस्था । ब्रह्माण्याद्याः—'ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी
वैष्णवी तथा । वाराही च तथेन्द्राणी चामुण्डाः सप्त मातरः ॥' इत्यपरार्के उक्ताः ।
अत्र चौलादीनां योगपद्ये तन्त्रतोक्ता छन्दोगपरिशिष्टे—'गणेशः क्रियमाणानां
मातृभ्यः पूजनं सकृत् । सकृदेव भवेच्छ्राद्धमादौ न पृथगादिषु ॥' मातृभ्यः, इति

पष्ठ्यर्थे चतुर्थी । गणशः एकानेकपुत्राणां संस्कारेष्वेकदिने एकदेशकालकर्त्रै-
 क्वादित्यर्थः । तथा—‘असकृद्यानि कर्माणि क्रियेरन् कर्मकारिभिः । प्रतिप्र-
 योगं नैव स्युर्मातरः सगणाधिपाः ॥’ कर्मावृत्तावपि कुत्र श्राद्धं कार्यं क्वच नैत्युक्तम्
 तत्रैव—‘आधाने होमयोश्चैव वैश्वदेवे तथैव च । बलिकर्मणि दर्शे च पूर्णमासे तथैव
 च ॥ नवयज्ञे च यज्ञज्ञा वदन्त्येवं मनीषिणः । एकमेव भवेच्छ्राद्धमेतेषु न पृथक्
 पृथक् ॥’ एतेषु प्रतिप्रयोगं नावर्तते किंत्वादौ । एतद्भिन्ने सोमयागादौ तु प्रतिप्रयोग-
 मावर्तत एव श्राद्धमित्यर्थः । कचिदादावपि निषेधमाह स एव—‘नाष्टकास्तु भवे-
 च्छ्राद्धं न श्राद्धे श्राद्धमिष्यते । न सोऽप्यन्तीजातकर्ममोपितागतकर्मसु ॥ विवाहादिः
 कर्मगणो य उक्तो गर्भाधानं शुश्रुमो यस्य चान्ते । विवाहादावेकमेवात्र कुर्या-
 च्छ्राद्धं नादौ कर्मणः कर्मणः स्यात् ॥’ सोऽप्यन्त्या आसन्नप्रसवायाः । ‘सोऽप्यन्ती-
 मभ्युक्ष्य’ इत्युक्तं कर्म । कात्यायनोक्तस्य श्राद्धस्य पाकमाधान्यात्तस्य च ‘जात-
 श्राद्धे न दद्यात् पक्वान्नं ब्राह्मणेष्वपि ।’ इति निषेधान्न जातकर्मणि नान्दीश्राद्ध-
 मित्याशङ्कः । आमन्त्रेण वा कार्यमित्यपि तेनैवोक्तम् । गौडास्तु जातकर्मण्येव नि-
 पेधः । पुत्रजन्मनिमित्तकं तु कार्यमेव । ‘जन्मन्यथोपनयने’ इत्युक्तेः । ‘नैमित्ति-
 कमथो वक्ष्ये श्राद्धमभ्युदयात्मकम् । पुत्रजन्मनि तत् कार्यं जातकर्म समं नरैः ॥’
 इति मार्कण्डेयपुराणाद्येत्याहुः । हारलतायां श्राद्धविवेके चैवम् । एतेन जातकर्मणि
 कालान्तरे श्राद्धनिषेधो न पुत्रजन्मदिने इति वाचस्पतिमतं परास्तम् । अथ ‘निपे-
 ककाले’ इति वचनात् गर्भाधाने न निषेधः । ‘निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने
 तथा । ज्ञेयं पुंसवने श्राद्धं कर्माङ्गं विधिवत्कृतम् ॥’ इति पारस्करः । मोषितेति
 ‘मोष्यैत्य गृहानुपतिष्ठते पुत्रं दृष्ट्वा जपति’ इति विहितं कर्म । विवाहादिगर्भाधानान्तो
 यो गृहप्रवेशचतुर्थीकर्मादिः कर्मसमूह उक्तः सूत्रकारेण, तत्रापि प्रतिकर्म नैत्यर्थः ।
 अन्येऽपि हलाभियोगादयोऽपवादविषयास्तत्रैव ज्ञेयाः । त इहाप्रचाराद्युच्यन्ते ।

अथात्राधिकारिणः । विष्णुपुराणे—‘जातस्य जातकर्मादि क्रियाकाण्डम-

जातश्राद्धाधि-
 कारिणः ।

शेषतः । पिता पुत्रस्य कुर्वीत श्राद्धं चाभ्युदयात्मकम् ॥’ अत्र के-
 चित् जीवत्पितुः साक्षरेव वृद्धिश्राद्धेऽधिकारः न तु निरग्नेः । ‘न जी-

१-एकमेव पुत्रादेर्युगपदनेकेषु नामवरणादिसंस्कारेष्वेकस्मिन्नहनि देशकालकर्त्रैक्यान्नान्दीश्राद्धमावृत्ता-
 पूजने सकृदेव कार्यं । अनेकानां पुत्राणां जातकर्मादिसंस्कारेषु संस्कार्यगोदेऽपि वृद्धिश्राद्धादि युगपदेवेति ज्ञेयम् ॥

२-अत्र यद्यपि पुत्रस्येति पुस्त्यपरामर्शोऽस्ति तथापि ‘तृष्णीमेता क्रिया स्त्रीणाम्’ इति याज्ञवल्क्यस्मृति-
 ग्रामाभ्यात्मन्याया अपि मन्तरहिता जातकादिसंस्कारास्तदङ्गमाभ्युदयिकश्राद्धं च विहितमेव ।

वत्पितृकः कुर्याच्छ्राद्धमग्निमृते द्विजः । येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यः कुर्वीत साग्निकः ॥
 पितामहेऽप्येवमेव कुर्याज्जीवति साग्निकः । साग्निकोऽपि न कुर्वीत जीवति मपिता-
 महे ॥ ' इति चन्द्रिकायां सुमन्तूक्तेरित्याहुः । प्रयोगपारिजातेऽप्यनाहिताग्निर्न कुर्या-
 दिति यद्व्याख्यातं तन्न । 'अनग्निकोऽपि कुर्वीत जन्मादौ वृद्धिकर्मणि । येभ्य एव
 पिता दद्यात्तानेवोद्दिश्य तर्पयेत् ॥' इति हारीतोक्तेः । सौमन्तवं तु वृद्धिश्राद्धभि-
 न्नश्राद्धपरमित्युक्तं मदनरत्ने । श्राद्धपदं पिण्डपितृयज्ञपरमिति पृथ्वीचन्द्रोदयः । निर्ण-
 यामृते तु हारीतीयेऽनग्निकोऽनाहिताग्निरभिप्रेतः । पूर्ववचने तु साग्निकः श्रौ-
 ताग्निः स्मार्ताग्निश्चोच्यते । तेनोभयाग्निहीनस्य नेत्युक्तम् । तन्न । पूर्वोक्तदिशा गतिसं-
 भवेऽनग्निपदस्य स्मार्ताग्निपरत्वे मानाभावात् । वक्ष्यमाणनित्यानित्यसंयोगविरोधात् ।
 'पितरो जनकस्येज्या यावद्भवतमनाहितम् । समाहितव्रतः पश्चात्स्वान्यजेत पिताम-
 हान् ॥' इति पृथ्वीचन्द्रोदये यमवचोविरोधाच्च । अपराकोऽपि—'समावर्तने ब्रह्म-
 चारी स्वयमेव नान्दीश्राद्धं कुर्यात्' इत्याह । अतः पूर्वमेव साधु । वोपदेवोऽप्येव-
 माह । यत्तु मतं जीवत्पितुः पुत्रनामकर्मदौ न वृद्धिश्राद्धं, हारीतीये जन्मादावित्या-
 दिशब्देन तत्प्राप्तावपि—'उद्वाहे पुत्रजनने पित्र्येष्ट्यां सामिके मखे । तीर्थे ब्राह्मण
 आयाते पडेते जीवतः पितुः ॥' इति । मैत्रपरिशिष्टे—'उद्वाह एव तस्योपसंहारात् ।
 एवं यत्र तु संस्कारादिपदं तदप्युद्वाहादिपरमेव' इति । तन्न । उद्वाहपदस्य स्व-
 विवाहपरत्वापि संभवात् । पुत्रविवाहपरत्वे मानाभावात् । 'नामकर्मणि
 बालानां चूडाकर्मादिके तथा' इत्यादिभिर्नित्यश्राद्धस्य चौलाद्यङ्गत्वावगतौ नि-
 त्यानित्यसंयोगविरोधाच्च । अतो जन्मादाविति सर्वसंस्कारसंग्रहः । तथा कात्या-
 यनः—'स्वपितृभ्यः पिता दद्यात्सुतसंस्कारकर्मसु । पिण्डानोद्बहनात्तेषां तस्याभावे
 तु तत्क्रमात् ॥' सुतानां चौलादिसंस्कारेषु पिता स्वपितृभ्यः पिण्डान् श्राद्धं
 'पिण्डदोऽशहरथैषाम्' इति दर्शनात् ओद्बहनाद्विवाहपर्यन्तं दद्यात् । विवाहश्च प्रथमः ।
 'नान्दीश्राद्धं पिता कुर्यादाद्ये पाणिग्रहे बुधः । अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नान्दि-
 कम् ॥' इति स्मृतेः । तस्य पितुरभावे तत्क्रमात्—'असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः
 पूर्वसंस्कृतैः ।' इति यः कर्तृक्रमस्तेन क्रमेण ज्येष्ठभ्रात्रादिर्दद्यादिति चन्द्रिकादयः ।
 हेमाद्रिस्तु तस्य पितुरभावे यः पितृव्यमातृलादिः संस्कुर्यात्स तत्क्रमात्संस्कार्यपि-
 तृक्रमादद्यात्तु स्वपितृभ्य इति व्याचर्यौ । समावर्तनस्यापि विवाहप्राचीनसुतसं-
 स्कारत्वात् पितैव नान्दीश्राद्धं कुर्यात् । तदभावे ज्येष्ठभ्रात्रादिः । तदभावे स्वय-
 मेव कुर्यात् । उपनयनेन कर्माधिकारस्य जातत्वात् । एवमाद्यविवाहेऽपीति पृथ्वी-
 चन्द्रोदयचन्द्रिकादयः । मदनरत्नेऽप्येवम् । यदा तु पितरि संन्यस्ते प्रोपिते पतिते वा

धर्मार्थं तत्पुत्रमन्यः संस्क्रुयात्तदा संस्कार्यपितुः पित्रादिभ्यो दद्यात् । 'पितरो जन-
कस्येज्या यावद्व्रतमनादितम् । समाहितव्रतः पश्चात्स्वान्यजेत पितामहान् ॥' इति
पृथ्वीचन्द्रोदये यमोक्तेः । जीवत्पितृकस्य विशेषमाह कात्यायनः—'वृद्धौ तीर्थे च
संन्यस्ते ताते च पतिते सति । येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्स्वयं सुतः ॥'
इति । यत्तु बह्वचपरिशिष्टे—'जीवत्पिता सुतसंस्कारेषु मातृमातामहयोः कुर्यात् ।
तस्यां जीवन्त्यां मातामहस्यैव' इति, तत् तच्छास्त्रीयानामेवेति दिक् । स्मृतितत्त्वा-
दिगौडग्रन्थेषु तु जीवन्मातृकः पितामहादिभ्यो वृद्धौ दद्यात् । 'जीवन्तमपि दद्याद्वा
मेतायान्नोदके द्विजः ।' इति कात्यायनोक्तेः । 'जीवे तस्मिन्सुताः कुर्युः पितामहा
सहैव तु । तस्यां चैव तु जीवन्त्यां तस्याः श्वश्वेति निश्चयः ॥' इति हारीतोक्तेः श्वेत्यु-
क्तम् । तस्मिन् भर्तरि । दाक्षिणात्यास्तु पूर्वोक्तस्य सपिण्डीकरणादिविषयत्वात् ।
'जीवेत्तु यदि वर्गाद्यस्तं वर्गं तु परित्यजेत् ।' इति वचनात्तद्वर्गस्य लोप एवेत्याहुः ।
यत्तु चन्द्रिकायां पारस्करः—'निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा । श्रेयं पुंस-
वने श्राद्धं कर्माङ्गं वृद्धिवच्च तत् ॥' इति । तत्र गर्भाधानादौ कर्माङ्गं, जातकर्मादावुक्तं
तु वृद्धिश्राद्धं पृथगेव । वृद्धिवदित्युक्तेः । गौडनिबन्धे मात्स्ये—'अन्नमाशे च सीमन्ते
पुत्रोत्पत्तिनिमित्तके । पुंसवे च निषेके च नववेश्मप्रवेशने ॥ देवव्रतजलादीनां प्रति-
ष्ठायां तथैव च । तीर्थयात्रावृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं प्रकीर्तितम् ॥' अत्र भूतनिमित्तानां
वृद्धित्वम्, भाविनिमित्तानामङ्गत्वम् । वृद्धिशब्दस्तद्धर्मातिदेशार्थ इति गौडाः । अन्ये
तु निषेकादौ कर्माङ्गवृद्धिश्राद्धयोः समुच्चयमाहुः । नान्दीश्राद्धसंज्ञा तूभयानुगता ॥

अथेतिकर्तव्यता । पृथ्वीचन्द्रोदये वृद्धपराशरः—'मालत्याः शतपत्राया मल्लिका-

नान्दीश्राद्धे
कर्तव्यम् ।

कुल्लयोरपि । केतक्याः पाटलाया वा देया माला न लोहिता ॥' श्राद्धे

मालानिषेधस्यायमपवादः । तथा—'सुवेपभूपणैस्तत्र सालंकारैस्तथा

नरैः । कुङ्कुमाद्यनुलिप्ताङ्गैर्भाव्यं तु ब्राह्मणैः सह ॥ स्त्रियोऽपि स्युस्तथाभूता गीत-

नृत्यादिहर्षिताः ॥' हेमाद्रौ ब्रह्माण्डे—'कुशस्थाने च दूर्वाः स्युर्मङ्गलस्याभिवृद्धये ।'

कुशा अपि वक्ष्यन्ते । छन्दोगपरिशिष्टे—'प्रातरामन्वितान् विमान् युग्मानुभयतस्त-

था ।' उभयतः दैवे पित्र्ये च । वैश्वदेवे द्वौ विप्रौ, पित्रादीनामेकैकस्य द्वौ द्वाविति

विंशतिः । त्रिके वा द्वावित्यष्टौ विमाः । अत्र विमालाभे स्त्रियोऽपि भोज्या इत्याहा-

परार्के वृद्धवशिष्ठः—'मातृश्राद्धे तु विमाणामलाभे पूजयेदपि । पतिपुत्रान्विता भव्या

योपितोऽष्टौ कुलोद्भवाः ॥' मातृत्रिके चतस्रः मातामहीत्रिके चेत्यष्टाविति हेमा-

द्रिः । अत्र पित्र्ये ग्राह्यमुखा विमाः । पाद्ये पित्र्ये चतुरस्रं मण्डलमिति जय-

न्तः । हेमाद्रौ ब्राह्मे—'विमान् प्रदक्षिणावर्तं ग्राह्यमुखानुपवेशयेत् ।' छन्दोगपरि-

शिष्टे—‘गोत्रनामभिरामन्त्य पितृभ्योऽर्घ्यं प्रदापयेत् । नात्रापसव्यकरणं न पित्र्यं तीर्थमिष्यते ॥ ज्येष्ठोत्तरकरान्युग्मान्कराग्राग्रपवित्रकान् । कृत्वाऽर्घ्यं संप्रदातव्यं नैकैकस्यात्र दीयते ॥ ’ पित्रादेर्द्वौ द्वौ धिमौ तयोर्दक्षिणहस्तौ संयोज्य प्रथमोपवेशितविप्रकरोपरि तन्त्रेण द्वयोरर्घ्यं दद्यादित्यर्थः । बहुचकारिकायां तु—‘दत्तार्घ्यादेकदेशः स्यादर्घ्यदानं प्रतिद्विजम् । आहृत्तिरपि मन्त्रस्य प्रतिब्राह्मणमिष्यते ॥ प्रतिद्विजं पृथकुर्यान्निवीत्यर्घ्यानुमन्त्रणम् ॥ ’ इत्युक्तम् । ‘मधुमध्विति यस्तत्र त्रिर्जपोऽशितुमिच्छताम् । गायत्र्यनन्तरं स्तोत्रं मधुमन्त्रविवर्जितम् ॥ न चाश्रत्सु जपेदत्र कदाचित् पितृसूक्तकम् ॥ ’ तथा—‘संपन्नमिति तृप्ताःस्थप्रश्नस्थाने विधीयते । सुसंपन्नमिति प्रोक्ते शेषमन्नं निवेदयेत् ॥ अक्षय्योदकदानं च अर्घ्यदानवदिष्यते । पष्ठयैव नियतं कुर्यान्न चतुर्थ्या कदाचन ॥ ’ चन्द्रोदये ब्राह्मे—‘पठेच्छकुनिसूक्तं तु स्वस्तिसूक्तं शुभं तथा । नान्दीमुखान् पितृन् भक्त्या साञ्जलिश्च समाह्वयेत् ॥ ’ तथा—‘शाल्यन्नं दधिमध्वक्तं बदराणि यवांस्तथा । मिथ्रीकृत्वा तु चतुरः पिण्डाञ्छ्रीफलसंनिभान् ॥ दद्यान्नान्दीमुखेभ्यश्च पितृभ्यो विधिपूर्वकम् । द्राक्षामलकमूलानि यवांश्च विनियोजयेत् ॥ तान्येव दक्षिणार्थे तु दद्याद्विप्रेषु सर्वदा ॥ ’ तत्रैव चतुर्विंशतिमते—‘द्वौ द्वौ चाभ्युदये पिण्डावेकैकस्मै विनिक्षिपेत् । एकं नाम्ना परं तूर्णीं दद्यात् पिण्डान्पृथक्पृथक् ॥ ’ वशिष्ठः—‘प्राञ्जुखो देवतीर्थेन प्राङ्मूलेषु कुशेषु च । दत्त्वा पिण्डान्न कुर्वीत पिण्डपात्रमधोमुखम् ॥ ’ नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः स्वाहेति वा पिण्डदानमन्त्र इति वृत्तिः । अत्र पिण्डाः कृत्वाकृत्वा इत्युक्तम् तत्रैव भविष्ये—‘पिण्डनिर्वपणं कुर्यान्नवा कुर्याद्विचक्षणः । वृद्धिश्राद्धे महाबाहो कुलधर्मानवेक्ष्य तु ॥ ’ छागलेयः—‘अग्नौकरणमर्घ्यं वाऽवाहनं चावनेजनम् । पिण्डश्राद्धे प्रकुर्वीत पिण्डहीने निवर्तते ॥ ’ तेनात्र भोजनस्यैव प्रधानत्वाद्यदि विप्रस्य चमनं तदा तस्यैव पार्वणस्य पुनरावृत्तिरिति सिद्धम् । अत्र सांकल्पे विशेषः प्रयोगपारिजाते संग्रहे—‘शुभार्थी प्रथमान्तेन वृद्धौ सांकल्पमाचरेत् । न पष्ठ्या यदि वा कुर्यान्महादोषोऽभिजायते ॥ ’ नामगोत्रादिनिषेधोऽप्यत्रैव न तु सपिण्डकश्राद्धे इति स एव । अत्रायं क्रमः । नान्दीश्राद्धे दैवे क्षणः क्रियताम् इति द्वौ युगपन्निमन्त्य ओंतथेति विप्रभ्यां युगपदुक्ते प्राप्नुतां भवन्तौ प्राप्नुवाव इति वैश्वदेववत् पित्र्ये च द्विवचनान्तेन विप्रद्वये प्रयोगं कुर्यात् । आहिताग्निस्तु हेमाद्रौ ब्राह्मे—‘योऽग्नौ तु विद्यमानेऽपि वृद्धौ पिण्डान्न निर्वपेत् । प्रतन्ति पितरस्तस्य नरके स च पच्यते ॥ ’ बहुचपरिशिष्टे—द्वौ दभौ पवित्रे, पवित्राणि चत्वारि । ‘शंनोदेवीत्यनुमन्त्रितास्तु यवानावपति ’ । ‘यवोसि सोमदेवत्यो गोसवे देवनिर्मितः । मन्त्रवद्भिः

मत्तः पुष्ट्या नान्दीमुखान्पितृनिर्माँल्लोकान् प्रीणयाहिनः स्वाहेति स्वाहाध्याः' इति पृच्छति । विश्वेदेवा इदं वो अर्घ्यं, नान्दीमुखाः पितर इति यथालिङ्गमर्घ्य-दानं, गन्धादिदानं द्विद्विः । पाणौ होमोऽग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा, सोमाय पितृ-मते स्वाहेति । 'अतो देवा अवन्तु नः' इत्यङ्गुष्ठग्रहणम् । पावमानीः शंवतीरैन्द्रीरमतिरथं च श्रावयेन्मधुवाता इत्यृचःस्थाने उपास्मै गायतेति पञ्च मधुमतीः श्रावयेदक्षन्मी-मदन्तेति च पर्णी भुक्तशेषेणैकैकस्य द्वौ द्वौ पिण्डौ दद्यात् ' इति । चन्द्रिकायां वृद्ध-वशिष्टः—' पितृप्रश्ने तु संपन्नं दैवे रुचितमित्यपि । दधिकर्कन्धुमिश्राश्च पिण्डाः कार्या यथाक्रमम् ॥ ' कात्यायनः—' त्यमूपुत्राजिनम् ' इति विप्रंश्च विसर्जयेत् । 'नान्दी-मुखाः पितरः प्रीयन्ताम् ' इत्यक्षय्यस्थाने, स्वधां वाचयिष्य इत्यस्य स्थाने 'नान्दीमुखान् पितृन् वाचयिष्ये ' इति, न स्वधां प्रयुञ्जीतेति । अत्र साम्प्रित्-शिर्वा आदौ वैश्वदेवं कुर्यात् । ' आदौ वृद्धौ क्षये चान्ते मध्ये श्राद्धे तु पार्वणे । एकोद्दिष्टे निवृत्ते तु वैश्वदेवो विधीयते ॥ ' इत्याशार्के शाङ्खायनपरिशिष्टात् । हेमाद्रौ तु—' शेषमन्नमनुज्ञाप्य वैश्वदेवक्रियां ततः । श्राद्धाद्वा श्राद्धशेषेण वैश्वदेवं समाच-रेत् ॥ ' इति चतुर्विंशतिमतान्नान्दीश्राद्धेऽप्यन्तेवैश्वदेव उक्तः । बहुचानामपि वृत्त्यालो-चनात्तथैव । पूर्वोक्तं तु येषां परिशिष्टं तद्विषयमन्यविषयं वा ज्ञेयम् । अत्र श्राद्धाङ्ग-तर्पणं नेत्युक्तं प्राक् । इति निर्णयसिन्धौ वृद्धिश्राद्धम् ॥

अथ जीवत्पितृकश्राद्धम् । तत्रानेकपक्षा दृश्यन्ते । जीवन्तं पितरं भोजयित्वा
 जीवत्पितृक-
 श्राद्धम् । परयोः श्राद्धं कुर्यादित्येकः । होमान्तमेव कुर्यादित्यन्यः । ' हो-
 मान्तः पितृयज्ञः स्याज्जीवे पितरि जानतः । पितरं भोजयि-
 त्वा वा पिण्डौ निपृणुयात् परौ ॥ ' इति यज्ञशार्धोक्तेः । ' यदि जीवत्पिता
 न दद्यादाहोमात् कृत्वा विरमेत् ' इत्यापस्तम्बोक्तेश्च । ' जीवतां पिण्डानग्नौ हुत्वा
 परेभ्यो देयम् ' इत्यपरः । ' जुहुयाज्जीवेभ्यः ' इत्याश्वलायनोक्तेः । जीवतामजी-
 वतां च पिण्डदानमितीतरः । ' जीवतामजीवतां वा देयमेवेति हिरण्यकेतुः ' इति
 निगमात् । ' तस्माज्जीवत्पिता कुर्याद्वाभ्यामेव न संशयः । ' इति भविष्योक्तेर्द्वाभ्या-
 मेवेत्यन्यः । एते पक्षाः कलौ निपिद्धाः । ' मत्स्यक्षमर्चनं श्राद्धे निपिद्धं मनुरब्रवीत् ।
 पिण्डनिर्वपणं चापि महापातकसंमितम् ॥ ' इति पृथ्वीचन्द्रोदये भविष्योक्तेः । च-
 न्द्रिकाप्येवम् । तस्मात् पितरि जीवति श्राद्धानारम्भ एवेत्येकः पक्षः । ' सपिता
 पितृकृत्येषु अधिकांशेन विद्यते । ' इति कात्यायनोक्तेः । ' जीवे पितरि वै पुत्रः
 श्राद्धकालं विवर्जयेत् ' इति हारीतोक्तेश्च । पितुः पित्रादिभ्यो दद्यादिति सिद्धान्तः ।
 ' ध्रियमाणे तु पितरि पूर्वेषामेव निर्वपेत् । ' इति मनूक्तेः । ' पितुः पितृभ्यो वा

दद्यात्सपितेत्यपरा श्रुतिः । ' इति कात्यायनोक्तेश्च । अयं बहुसंमतः पक्षः । अन्ये शाखाभेदेन ज्ञेयाः । एवं जीवन्मातामहेनाप्यूहेन कार्यम् । ' मातामहानामप्येवं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः । मन्त्रोहेन यथान्पायं शेषाणां मन्त्रवर्जितम् ॥ ' इति विष्णु-
 क्तेः । ' एवं मात्रादिकस्यापि तथा मातामहादिके । ' इति पृथ्वीचन्द्रोदयेऽग्निपुरा-
 णाच्च । ' पितरि जीवति तु स्वमातरि मृतायामपि पितुरेव मातृमातामहयोः कुर्यात् ।
 ' येभ्य एव पिता दद्यात् ' इति वक्ष्यमाणवचनात् ' इति पितामहचरणाः । मदन-
 रत्ने तु—' जीवत्पिता स्वमातृमातामहयोर्दद्यात् ' इत्युक्तम् । कालादर्शेऽप्येवम् । ' मृते
 तु पितरि जीवन्मातृकः पितामहादिभ्यो वृद्धौ दद्यात् ' इति स्मृतितत्त्वादिगौड-
 ग्रन्थाः । दाक्षिणात्यास्तु—' पितृवर्गे मातृवर्गे तथा मातामहस्य च । जीवेत्तु यदि
 वर्गाद्यस्तं वर्गं तु परित्यजेत् ॥ ' इति वचनात्तद्वर्गत्याग एवेत्याहुः । एवं पतितसं-
 न्यस्तपितृकादेरपि ज्ञेयम् । ' वृद्धौ तीर्थे च संन्यस्ते ताते च पतिते सति । येभ्य
 एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्स्वयं सुतः ॥ ' इति षट्त्रिंशन्मतत्वात् । संन्यस्ते जीवती-
 त्यर्थः । मृते तु संन्यस्ते तदाद्ये एव देयम् । मृतेऽपि परेभ्य एवेति गौडाः । कात्या-
 यनोऽपि—' ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सङ्गवर्जिते । व्युत्क्रमाच्च मृते देयं येभ्य एव ददा-
 त्यसौ ॥ ' अयं च संन्यस्तपित्रादेरविशेषात्सर्वश्राद्धेऽधिकारः । एतन्निदण्डिपरम् ।
 एकादशाहपार्वणवार्षिकाद्यपि तस्यैव । ' अहन्येकादशे मासे पार्वणं तु विधीयते । '
 इत्युक्त्वा—' त्रिदण्डग्रहणादेव भेतत्वं नैव जायते । ' इत्युशनसा विशेषोक्तेः । ' ब्रा-
 ह्मणादिहते ' इत्यादिनिषेधस्त्वेकदण्डादिपरः । अतः परमहंसानां वार्षिकादिकमपि
 न कार्यमिति शूलपाणिश्राद्धतत्त्वादयो गौडग्रन्थाः । इदमेव तु युक्तम् । यत्तु हेमाद्रौ
 कौण्डिन्यः—' दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपक्षिकम् । न जीवत्पितृकः कुर्यात्ति-
 लैस्तर्पणमेव च ॥ ' इति, तत्संन्यस्तपित्राद्यतिरिक्तविषयम् । मैत्रायणीयपरिशिष्टे—' उ-
 द्राहे पुत्रजनने पैत्र्येषां सौमिके मखे । तीर्थे ब्राह्मण आयाते पडेते जीवतः पितुः ॥ '
 तत्रैव—' महानदीषु सर्वासु तीर्थेषु च गयामृते । जीवत्पितापि कुर्वीत श्राद्धं पार्वण-
 धर्मवित् ॥ ' गयामृते इति मातृव्यतिरिक्तविषयम् । ' अन्वष्टक्यं गयाप्राप्तौ सत्यां
 यच्च मृतेऽहनि । मातुः श्राद्धं सुतः कुर्यात्पितर्यपि च जीवति ॥ ' इति तत्रैवोक्तेः ।
 गयाप्राप्तौ प्रासङ्गिक्यात् । ' गयां प्रसङ्गतो गत्वा मातुः श्राद्धं समाचरेत् । ' इति वच-
 नात् । तेन मृतमातृको गयायां तत्पार्वणमात्रं कुर्यात् । तज्जीवने तु तीर्थश्राद्धम-
 पि नेति कालादर्शस्मृतिदर्पणादयः । अन्ये तु गत्वा श्राद्धं नेति निषेधार्थः ।
 सामान्यतः प्राप्तं तीर्थश्राद्धं भवत्येव गयायामित्याहुः । यदा तु पितुः प्रतिनिधित्वेन
 गयां याति, तदा यजमानस्य पितृपितामहपितामहा इत्येव श्राद्धम् । तत्र स्व-

अत्र यद्यप्यविशेषश्रवणात् ब्रह्मयज्ञसंध्यादिष्वप्यविभक्तानां पृथङ्निषेधः प्राप्नोति, तथापि द्रव्यसाध्यश्राद्धवैश्वदेवादिष्वेव सः । द्रव्यस्यानेकस्वामिकत्वेनैकस्य व्ययेऽनधिकारात् । यानि तु द्रव्यासाध्यानि मन्त्रजपोपवाससंध्याब्रह्मयज्ञपारायणादीनि नित्यनैमित्तिककाम्यानि तेषु पृथगेवाधिकारः, द्रव्यव्ययाभावेऽनुमत्यनपेक्षणात् । 'द्रव्येण चाविभक्तेन' इत्यस्याविषयत्वात् । 'पृथगप्येकपाकानां ब्रह्मयज्ञो द्विजातिनाम् । अग्निहोत्रं सूरार्चा च संध्या नित्यं भवेत्तथा ॥' इति प्रयोगपारिजाते आश्वलायनस्मृतेश्च । अग्निहोत्रशब्दोऽग्निसाध्यश्रौतस्मार्तनित्यकर्मपरः । तेष्वप्यन्यानुमत्यैवाधिकारेण न्यायसाम्यात् । पितृश्राद्धादिषु तुल्यफलेषु नित्येष्वनुमर्ति विनाप्येकस्याधिकारः । 'एकोऽपि स्थावरे कुर्याद्दानाध्ययनविक्रयम् । आपत्काले कुटुम्बार्थं धर्मार्थं च विशेषतः ॥' इति वचनात् । धर्मार्थेऽवश्यकर्तव्ये पितृश्राद्धादाविति विज्ञानेश्वरः । केचित्तु विभक्तानामपि पृथक्पाकत्वे देशान्तरे च दार्शिकाब्धिकयोः पृथक्त्वमाहुः । 'भ्रातृणामविभक्तानां पृथक्पाको भवेद्यदि । वैश्वदेवादिकं श्राद्धं कुर्युस्ते वै पृथक् पृथक् ॥' इति हारीतोक्तेः । 'अविभक्तेन पुत्रेण पितृमेधो मृताहनि । देशान्तरे पृथकार्यो दर्शश्राद्धं तथैव च ॥' इति यमोक्तेश्चेति । तत्र मूलं चिन्त्यम् । तदयमर्थः । पञ्चमहायज्ञमध्ये देवभूतपितृमनुष्ययज्ञानन्यानुमत्या ज्येष्ठ एव कुर्यात् । 'होमाग्रदानरहितं न भोक्तव्यं कदाचन । अविभक्तेषु संसृष्टेष्वेकेनापि कृतं कृतम् ॥' इति व्यासोक्तेश्च । यस्य तु ज्येष्ठेनाकृते वैश्वदेवेऽन्नं सिद्धयेत्तेन तूष्णीमग्नौ किञ्चित् सिद्ध्वा भोक्तव्यम् । यस्य त्वेषामग्रतोऽन्नं सिद्धयेत्स नियुक्तमग्नौ कृत्वाग्रं ब्राह्मणाय दत्त्वा भुञ्जीतेत्यविभक्ताधिकारे पृथ्वीचन्द्रोदये गोभिलोक्तेः । आश्वलायनस्तु पाकपार्थक्ये पृथक्त्वं तदेकत्वेऽपृथक्त्वमाह । 'वसतामेकपाकेन विभक्तानामपि प्रभुः । एकस्तु चतुरो यज्ञान् कुर्याद्वाग्यज्ञपूर्वकान् ॥ अविभक्ता विभक्ता वा पृथक्पाका द्विजातयः । कुर्युः पृथक्पृथग्यज्ञान् भोजनात् प्राग्दिने दिने ॥' इति । ब्रह्मयज्ञसंध्यास्नानतर्पणादि तूक्तहेतोः पृथगेव । देवपूजा तूक्तवचनद्वयादेकत्र पृथग्वा । दर्शग्रहणश्राद्धादि त्वेकस्यैव । तीर्थश्राद्धाद्यपि युगपत्सर्वेषामविभक्तानां प्राप्तावेकस्य । भेदेन प्राप्तौ भिन्नम् । गयाश्राद्धेष्वेवम् । 'एष्टव्या बहवः पुत्राः शीलवन्तो गुणान्विताः । तेषां तु समवेतानां यद्येकोपि गयां व्रजेत् ॥ तारिताः स्मो वयं तेन स याति परमां गतिम् ॥' इति हेमाद्रौ कौर्मोक्तेः । काम्येषु दानहोमादावन्यानुमत्यैवाधिकारः । द्रव्यासाध्यजपादौ तां विनापि । अपराकैपैठीनसिः—'विभक्तैस्तु पृथकार्यं प्रतिसांवत्सरादिकम् । एकेनैवाविभक्तेषु कृते

सर्वेस्तु तत् कृतम् ॥ ' सांवत्सरात्पूर्वाणि मासिकान्येकत्रैव । तदाह लघुहारीतः—
' सपिण्डीकरणान्तानि यानि श्राद्धानि षोडश । पृथक् नैव सुताः कुर्युः पृथग्द्रव्या
अपि कचिद् ॥ ' सपिण्डनं मासिकोपलक्षणम् । ' अर्वाक्संवत्सराज्ज्येष्ठः श्राद्धं
कुर्यात्समेत्य तु । ऊर्ध्वं सपिण्डीकरणात् सर्वे कुर्युः पृथक्पृथक् ॥ ' इति व्यासोक्तेः ।
उशनाः—' नवश्राद्धं सपिण्डत्वं श्राद्धान्यपि च षोडश । एकेनैव तु कार्याणि संवि-
भक्तधनेष्वपि ॥ ' मघात्रयोदशीश्राद्धं त्वविभक्तानामपि पृथगित्युक्तं प्राक् । यत्तु
वृद्धवशिष्ठः—' मासिकं च वृषोत्सर्गं सपिण्डीकरणं तथा । ज्येष्ठेनैव प्रकर्तव्यमाब्दिकं
प्रथमं तथा ॥ ' इति । तन्निर्मुलम् । बहुचपरिशिष्टे ' नवश्राद्धं सह दद्युः ' इति ॥

अथ तीर्थश्राद्धम् । तत्र यद्यप्यस्मत्पितामहकृतत्रिस्थलीसेतुरेव जागर्ति ,

तीर्थयात्राश्राद्ध
निर्णयः ।

तथापि किञ्चिदुच्यते । तत्र यात्रायां—' सहाग्रीवा सपत्नीको गच्छे-
त्तीर्थानि संयतः । प्रायश्चित्ती व्रजेत्तीर्थं पत्नीधिरहितोऽपि वा ॥ यज्ञे-

ष्वनधिकारी वा यश्च वा मन्त्रसाधकः ॥ ' इति कौर्मोदिवचनात्सामेः सपत्नीकस्यै-
वाधिकारः । भारते—' ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा राजसत्तम । न वियोनिं
व्रजन्त्येते स्नानात्तीर्थे महात्मनः ॥ ' स्कान्दे विधवाधर्मेषु—' स्नानं दानं तीर्थयात्रां
विष्णुनामग्रहं मुहुः । ' एतत् पुत्राद्यनुमत्यैव । सधवायाः पत्या सहैवेति प्रागुक्तम् ।
काशीखण्डे—' मातुः पितुः क्षेप्तुमनास्तथास्थि सुतस्तु कुर्यात् खलु तीर्थयात्राम् । ' तद्विधिः
स्कान्दे—' तीर्थयात्रां चिकीर्षुः प्राग्विधायोपोषणं गृहे । गणेशं च पितृन् विमान् साधून्

तीर्थयात्रावि-
धिः ।

शुक्त्या प्रपूज्य च ॥ कृतपारणको हृष्टो गच्छेन्नियममष्टकं पुनः । आगत्या-
भ्यर्च्य च पितृन् यथोक्तफलभाग्भवेत् ॥ ' उपवासात् प्राग् मुण्डनं च

कार्यम् । ' प्रयागे तीर्थयात्रायां पितृमातृवियोगतः । कचानां वपनं कुर्याद्यथा न
विकचो भवेत् ॥ ' इति विष्णुक्तेः । प्रायश्चित्तार्थयात्रायां गयायां चैतदित्येके । केचित्तु
हेयाद्रौ भारते—' केशश्मश्रुनखादीनां वपनं नैव शस्यते । अतो न कार्यं वपनं गया-
श्राद्धार्थिना सदा ॥ ये भारतेऽस्मिन् पितृकर्मतत्पराः संधार्य केशानतिभक्तिभा-
विताः । ऋणक्षयार्थं पितृतीर्थयागतास्तेषामृणं संक्षयमेप्स्यति ध्रुवम् ॥ ' इति निषे-
धात् । गयायात्रायां वपनं न कार्यमित्याहुः । वस्तुतस्तु—' गयाधिकरणकस्यैवायं
निषेधः । नतु यात्रायां ' श्राद्धार्थिना ' इत्युक्तेः । ' विशालं विरजं गयाम् ' इत्य-
नेनैकवाक्यत्वाच्च । श्राद्धं च पणवद्वादशदैवतं वा धूतेन कार्यम् । ' गच्छेद्देशान्तरं
यस्तु श्राद्धं कुर्यात्स सर्पिषा । ' इति विष्णुपुराणात् । यात्रायादृष्टिश्राद्धोक्तेश्च ।
श्राद्धं च पारणादिने एव । ' उपोष्य रजनीमेकां मातः श्राद्धं विधाय च । गणेशं

ब्राह्मणाभिला भुक्त्वा प्रस्थितवान् सुधीः ॥’ इति स्कान्दलिङ्गात् । गौडनिधन्ये गौतमः—‘तीर्थयात्रासमारम्भे तीर्थात् प्रत्यागमेऽपि च । वृद्धिश्चाद्धं प्रकुर्वीत बहु-
 सर्पिःसमन्वितम् ॥’ वृद्धिपदं तद्धर्मार्थं । आद्धोत्तरं यात्रासंकल्प इति भट्टाः । वाय-
 वीये—‘उद्यतस्तु गयां गन्तुं आद्धं कृत्वा विधानतः । विधाय कार्पटीवेपं ग्रामं गत्वा
 प्रदक्षिणम् ॥ ततो ग्रामान्तरं गत्वा आद्धशेषस्य भोजनम् ॥’ घृतस्य भोजनम्, तच्च
 क्रोशमध्ये, आद्धोत्तरं क्रोशगमननिषेधात् । ‘ततः प्रतिदिनं गच्छेत् प्रतिग्रहविव-
 र्जितः ।’ गयायामेवैतन्नान्यत्रेति केचित् । हेमाद्रिस्तु गयायां आद्धदिने एव प्रस्था-
 नम् । तीर्थान्तरे तु आद्धोत्तरदिन इत्याह । प्रभासखण्डे—‘यच्चान्यं कारयेच्छक्यत्वा
 तीर्थयात्रां नरेश्वर । स्वकीयद्रव्ययानाभ्यां तस्य पुण्यं चतुर्गुणम् ॥’ यात्रामध्ये
 आशौचे रजसि वा शुद्धिपर्यन्तं स्थित्वा तदन्ते गच्छेत् । मार्गवैषम्ये तदोपः ।
 यात्रामध्ये तीर्थान्तरप्राप्तौ आद्धादि कार्यमेव । वाणिज्याद्यर्थं गतेन तु मुण्डनोप-
 वासादि न कार्यमिति प्रयोगसेतौ भट्टाः । वस्तुतस्तु तत्रापि मुण्डनोपवासश्चाद्धादि
 कार्यम् । ‘अर्धं तीर्थफलं तस्य यः प्रसङ्गेन गच्छति ।’ इति ब्राह्मोक्तेः । स्कान्दे—
 ‘द्विर्भोजनं तृतीयांशं हरेत्तीर्थफलस्य च । वाणिज्यं त्रींस्तथा भागान् हन्ति सर्वं
 प्रतिग्रहः ॥ यानं धर्मचतुर्थांशं छत्रोपानहमेव च ॥’ इत्युत्तरार्धपाठान्तरम् । अत्र
 नदीषु विशेषः—‘मार्गेऽन्तरा नदीप्राप्तौ स्नानादि परपारतः । अर्वागेव सरस्वत्या
 एष मार्गगतो विधिः ॥’ यत्तु—‘पितृन् संतर्पयित्वा तु नदीस्तरति यो नरः । त-
 स्यात्कृपानकामास्ते भवन्ति भृशदुःखिताः ॥’ इति तत्सरस्वतीपरम् । शङ्खः—‘तीर्थं
 प्राप्यानुपङ्गेन स्नानं तीर्थे समाचरेत् । स्नानजं फलमाप्नोति तीर्थयात्राकृतं न तु ॥’ स
 एव—‘न स्रवन्तीमतिक्रामेदनवसिच्य’ । तीर्थप्राप्तौ तु प्रभासखण्डे—‘यानानि
 तु परित्यज्य भाव्यं पादचरैर्नरैः । लुठित्वा लोठनीं तत्र कृत्वा कार्पटिकाकृतिम् ॥’
 कृत्वेऽति गृहान्निर्गमसमये करणे इदम् । ‘प्रथमं चालभेत्तीर्थं प्रणवेन जलं शुचि ।
 अवगाह्य ततः स्नायाद्यथावन्मन्त्रयोगतः ॥’ मन्त्रश्च प्रभासखण्डे—‘नमोस्तु देवदेवाय
 शितिकण्ठाय दण्डिने । रुद्राय चापहस्ताय चक्रिणे वेधसे नमः ॥ सरस्वती च
 सावित्री चेदमाता गरीयसी । सन्निधानी भवत्वत्र तीर्थे पापप्रणाशिनी ॥’
 इति । मन्त्रवत्स्नानं च वपनोत्तरं कार्यम् । ‘पूर्वमावाहनं तीर्थे मुण्डनं तदनन्तरम् ।’
 ततः स्नानादिकं कुर्यात् पश्चाच्छ्राद्धं समाचरेत् ॥’ इत्युक्तेः । यत्तु—‘गत्वा
 स्नानं प्रकुर्वीत वपनं तदनन्तरम् ।’ इति, तन्मुसकस्नानपरम् । काशीखण्डे—
 ‘तीर्थोपवासः कर्तव्यः शिरसो मुण्डनं तथा ।’ उपवासे तत्रैवोक्तम्—‘यदहि
 तीर्थप्राप्तिः स्यात्तदहः पूर्ववासरे । उपवासः प्रकर्तव्यः प्राप्तेऽहि आद्धदो भवेत् ॥’

अत्र—‘उपवासं ततः कुर्यात्तस्मिन्नहनि सुव्रतः ।’ इति मासिदिनेषूपवासोक्तेर्वि-
 कल्पः । मुण्डने तु स्कान्ददेवलौ—‘मुण्डनं चोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः । वर्ज-
 यित्वा कुरुक्षेत्रं विशालं विरजं गयाम् ॥’ विरजं लोणारमसिद्धम् । महातीर्थपरः
 सर्वतीर्थशब्दः । अत्र विशेषः स्मृत्यन्तरे—‘ऊर्ध्वमब्दाद्विमासोनात्पुनस्तीर्थं व्रजेद्यदि ।
 मुण्डनं चोपवासं च ततो यत्नेन कारयेत् ॥ तदा तद्वपनं शस्तं प्रायश्चित्तमृते द्विज ॥’
 इति वा पाठः । ‘प्रयागे प्रतियात्रे तु योजनत्रय इष्यते । क्षौरं कृत्वा तु विधिवत्ततः
 स्नायात्सितासिते ॥’ तथा च बृहस्पतिः—‘क्षौरं नैमित्तिकं कार्यं निषेधे सत्यपि
 धुवम् । पित्रादिमृतिदीक्षासु प्रायश्चित्तेऽथ तीर्थके ॥’ अपराके स्कान्दे—‘उदङ्मुखः
 भाङ्मुखो वा वपनं कारयेत्सुधीः । केशश्मश्रुलोमनखान्युदक्संस्थानि वापयेत् ॥’
 इदं प्रयागे सधवानामपि समूलं भवतीति भट्टाः । युक्तं तु—‘सर्वान् केशान् समुच्छृत्य
 छेदयेदङ्गुलिद्वयम् । एवमेव हि नारीणां शस्यते वपनक्रिया ॥’ इति । तच्चाकृतचू-
 डानां न कार्यमिति केचित् । तत्त्वं तु नैमित्तिकत्वात् पित्रादिमृतिवत्कार्यमेवेति ।
 तदपि प्रयागे नित्यम् नान्यत्र । तच्च यतिभिस्तीर्थेऽपि ऋतुसंधिष्वेव कार्यं नान्यदा ।
 ‘कक्षोपस्थशिखावर्जमृतुसंधिषु वापयेत् ।’ इति स्मृतेः । इदं जीवत्पितृकेणापि तीर्थे
 कार्यम् । नच ‘मुण्डनं पिण्डदानं च’ इति दक्षवचनेन निषेधः । ‘विना तीर्थं विना
 यज्ञं मातापित्रोर्मृतिं विना । यो वापयति क्षीयानि स पुत्रः पितृघातकः ॥’ इति
 स्मृत्या तत्संकोचात् । तदपि प्रयागे प्रतियात्रम्, अन्यतीर्थे आद्ययात्रायामेवेति शिष्टाः ।
 ततः स्नानम् । परार्थे तु मार्कण्डेयपुराणे—‘मातरं पितरं जायां भ्रातरं सुहृदं गुरुम् ।
 यमुद्दिश्य निमज्जेत अष्टमांशं लभेत् सः ॥’ पैठीनसिः—‘प्रतिकृतिं कुशययीं तीर्थवा-
 रिणि मज्जयेत् । मज्जयेच्च यमुद्दिश्य सोऽष्टभागफलं लभेत् ॥’ ततस्तर्पणश्राद्धे पृ-
 थ्वीचन्द्रोदये ब्राह्मदेवापुराणकाशिखण्डादिषु—‘अकालेऽप्यथ वा काले तीर्थे श्राद्धं
 च तर्पणम् । अविलम्बेन कर्तव्यं नैव विघ्नं समाचरेत् ॥’ मात्स्ये—‘पितॄणां चैव तर्प-
 णम्’ इति तुर्यपादः । तत्र देवता महालयनिर्णये प्रागुक्ताः । शङ्खदेवली—‘तीर्थद्रव्योप-
 पत्तौ च न कालमवधारयेत् । पात्रं च ब्राह्मणं प्राप्य सद्यः श्राद्धं समाचरेत् ॥’
 हारीतः—‘दिवा वा यदि वा रात्रौ भुक्तो वोपोपितोऽपि वा । न कालनियमस्तत्र
 गङ्गां प्राप्य सरिद्वराम् ॥’ भारते—‘भुक्तो वाप्यथ वाऽभुक्तो रात्रौ वा यदि वा
 दिवा । पर्वकालेऽथ वा काले शुचिर्वाप्यथ वाऽशुचिः ॥ यदैव दृश्यते तत्र नदी
 त्रिपथगा प्रिया । प्रमाणं दर्शनं तस्मान्न कालस्तत्र कारणम् ॥’ आशौचेपि कार्यम् ।
 ‘विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि । न तत्र सूतकं तद्वत्कर्म यज्ञादि कारयेत् ॥’
 इति पैठीनसिस्मृतेः । तदानीमकरणे त्वाशौचान्ते एव कुर्यात् । प्रभासखण्डे—‘न

वारं न च नक्षत्रं न कालस्तत्र कारणम् । यदैव दृश्यते तीर्थं तदा पर्वसहस्रकम् ॥ ’
मलमासेऽपि कार्यम्—‘ नित्ये नैमित्तिके कुर्यात् प्रयतः सन्मल्लिम्बुचे । तीर्थश्राद्धं गज-
च्छायां भेतश्राद्धं तथैव च ॥ ’ इति बृहस्पतिस्मृतेः । एतच्छाशौचे प्रकृतभोजनस्य रात्रौ
वा स्नानश्राद्धादिकमाकस्मिकतीर्थप्राप्तावामहेमश्राद्धविषयं ग्रहणादिवत् । नतु बुद्धि-
पूर्वमाशौचादौ तीर्थप्राप्तिः कार्या । मलमासे तु मासद्वये तीर्थश्राद्धं कार्यमिति चन्द्रि-
कार्या देवीपुराणे—‘ श्राद्धं च तत्र कर्तव्यमर्घ्यावाहनवर्जितम् ॥ ’ हेमाद्रौ—‘ अर्घ्य-
मावाहनं चैव द्विजाङ्गुष्ठनिवेशनम् । तृप्तिप्रश्नं च विकिरं तीर्थश्राद्धे विवर्जयेत् ॥ ’
भविष्ये—‘ आवाहनं विसृष्टिश्च तत्र तेषां न विद्यते । आवाहनं न तीर्थे स्यान्नार्घ्य-
दानं तथा भवेत् ॥ आहूताः पितरस्तीर्थे कृतार्घ्याः सन्ति वै यतः ॥ ’ अग्नौकरणं
च नेति रक्षावल्याम् । अत्र षड्दैवते श्राद्धेऽपि मात्रादीनां पिण्डमात्रं देयम् । ‘ हविः-
शेषं ततो मुष्टिमादायैकैकमादृतः । क्रमशः पितृपत्नीनां पिण्डनिर्वपणं चरेत् ॥ ’
इति तीर्थोपक्रमे देवलोक्तेरिति पृथ्वीचन्द्रः । ततः सामान्यपिण्डं दद्यात् । ‘ ततः
पिण्डमुपादाय हविषः संस्कृतस्य च । ज्ञातिवर्गस्य सर्वस्य सामान्यं पिण्डमुत्सृजेत् ॥ ’
इति तेनैवोक्तेः । पात्रे—‘ तीर्थश्राद्धं प्रकुर्वीत पक्वान्नेन विशेषतः । आमन्त्रेण हिरण्येन
कन्दमूलफलैरपि ॥ ’ पिण्डद्रव्याणि देवीपुराणे हेमाद्रौ ब्राह्मे च—‘ सकुभिः पिण्ड-
दानं च संयावैः पायसेन वा । कर्तव्यमृषिभिः प्रोक्तं पिण्याकेन गुडेन वा ॥ ’ पि-
ण्डानां तीर्थे प्रक्षेप एव नान्या प्रतिपत्तिरित्युक्तं प्राक् । एतच्च विधवयाऽपुत्रया का-
र्यम् न सपुत्रयेत्युक्तं प्राक् । ‘ सपुत्रया न कर्तव्यं भर्तुः श्राद्धं कदाचन । ’ इति स्मृ-
तेश्च । अनुपनीतेनापि कार्यम् । ‘ एतच्चानुपनीतोऽपि कुर्यात्सर्वेषु पर्वसु । ’ इति पात्रे
तीर्थश्राद्धमुपक्रम्योक्तेः । एतच्च जीवत्पितृकेणापि कार्यमित्युक्तं प्राक् । यतिना तु न
कार्यम् । ‘ न कुर्यात्सूतकं भिक्षुः श्राद्धपिण्डोदकक्रियाम् । त्यक्तं संन्यासयोगेन ग्रह-
धर्मादिकं व्रतम् ॥ गोत्रादिचरणं सर्वं पितृमातृकुलं धनम् ॥ ’ इति स्मृतेः । गयायां
तूक्तं वायवीये—‘ दण्डं प्रदर्शयेद्भिक्षुर्गयां गत्वा न पिण्डदः । दण्डं स्पृष्ट्वा विष्णुपदे
पितृभिः सह मुच्यते ॥ गयायां धर्मपृष्ठे च कूपे यूपे बटे तथा । दण्डं प्रदर्शयन्
भिक्षुः पितृभिः सह मुच्यते ॥ ’ कृत्स्नरत्ने प्रभासखण्डे—‘ तीर्थे चेत् प्रतिगृह्णाति ब्रा-
ह्मणो वृत्तिदुर्लभः । दशांशमर्जितं दद्यादेवं कुर्वन्न हीयते ॥ ’ इति । विशेषान्तराणि
भट्टकृतत्रिस्थलीसेतौ ज्ञेयानीति दिक् ॥

इति श्रीकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ तीर्थश्राद्धविधिः समाप्तः ।

श्रीः ।

अथ आशौचप्रकरणम् ।

नारायणात्मजश्रीमद्रामकृष्णस्य सूनुना ।

कमलाकरसंज्ञेनाशौचं निर्णीयतेऽधुना ॥ १ ॥

मरीचिः—‘आचतुर्थात् भवेत्स्रावः पातः पञ्चमपष्ठयोः । अत ऊर्ध्वं प्रसूतिः स्या-
जननाशौचम् । दशाहं सूतकं भवेत् ॥ स्रावे मातुस्त्रिरात्रं स्यात्सपिण्डाशौचवर्जनम् ।
पाते मातुर्यथामासं सपिण्डानां दिनत्रयम् ॥ ’ अत्र सर्वत्र मूलं मिताक्षरायां ज्ञेयम् ।
अत्र मासत्रये त्रिरात्रं स्यादित्यनुवादः । रजस्वलात्वेनैव तत्सिद्धेः । यद्यप्यनेन च-
तुर्थमासेऽपि त्रिरात्रं प्राप्नोति, तथापि—‘पण्मासाभ्यन्तरं यावद् गर्भस्रावो भवेद्यदि ।
तदा माससमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते ॥ ’ इत्यादिपुराणात् । ‘रात्रिभिर्मास-
तुल्याभिर्गर्भस्रावे विशुध्यति । ’ इति मनुक्तेः । ‘गर्भस्रावे यथामासमचिरे तूत्तमे
त्रयः । ’ इति मरीच्युक्तेश्चतुरात्रं ज्ञेयम् । अचिरे त्रिमासमध्ये । उत्तमे ब्राह्मणे ।
अत्र सपिण्डानां स्नानम् । ‘सद्यःशौचं सपिण्डानां गर्भस्य पतने सति । ’ इति
तत्रैवोक्तेः । एतदाचतुर्थमासात्पाते त्रिदिनस्योक्तेः । अकारणायाः शुद्धेरसंभवात्सद्यः-
पदं स्नानपरम् । एवमग्रेऽपि । ‘गर्भस्रावे स्नानमात्रं पुरुषस्य ’ इति वृद्धवशिष्टोक्तेः ।
‘पुरुषस्येति सपिण्डोपलक्षणं पूर्वोक्तवचनात् ॥ आचतुर्थमासं सपिण्डानां न स्नानं,
किंतु पुंस एव । पाते त्रिदिनं निर्गुणपरम् । गुणवत्तस्तु—‘अजातदन्ते तनये शिशौ
गर्भच्युते तथा । सपिण्डानां तु सर्वेषामेकरात्रमशौचकम् ॥ ’ इति यमोक्तेरेकाह-
मिति मदनपारिजातः । सप्तममासादि दशाहम् । एतत्सर्ववर्णविषयम् । ‘तुल्यं व-
यसि सर्वेषामतिक्रान्ते तथैव च । ’ इति व्याघ्रोक्तेः । पराशरः—‘जाते विमो दशा-
हेन द्वादशाहेन भूमिपः । वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्ध्यति ॥ ’ संवर्तः—
‘जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलं तु विधीयते । माता शुद्ध्येदशाहेन स्नानात्तु स्पर्शनं
पितुः ॥ ’ पुत्रपदात्कन्योत्पत्तौ न पितुः स्नानमिति हारलतायाम् । तन्न । पुत्रप-
दस्य ‘पौत्री मातामहस्तेन ’ इति कन्यायामपि प्रयोगात् । यच्च तत्रैवोक्तम्—
‘सूतके तु मुखं दृष्ट्वा जातस्य जनकस्ततः । कृत्वा सचैलं स्नानं तु शुद्धो भवति
तत्क्षणात् ॥ ’ इत्यादिपुराणान्मुखदर्शनोत्तरमेव पितुः स्नानमिति । तन्न । विदेशे मुख-
दर्शनावध्यस्पृश्यतापत्तेः मुखदर्शनोत्तरं पुनःस्नानार्थमिदमिति स्मार्तगौडाः । तन्न ।

सप्तमं पातं

मूलैक्येन ज्ञानमात्रपरत्वात् । इदं सर्ववर्णसमम् । 'सूतिका सर्ववर्णेषु दशरात्रेण शुद्ध्यति । ऋतौ च न पृथक् शौचं सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥' इति हारलतायां प्रचेतसोक्तेः । यत्तु ब्राह्मे- 'ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या प्रसूता दशभिर्दिनैः । गतैः शूद्रा च संस्पृश्या त्रयोदशभिरेव च ॥' इति । प्रयोगपारिजाते पारस्करः- 'द्विजातेः सूतिका या स्यात्सा दशाहेन शुद्ध्यति । त्रयोदशेऽह्नि संप्राप्ते शूद्रा शुद्ध्यत्यसंशयम् ॥' इति, तदस्पृश्यत्वपरम् । अद्विराः- 'सूतके सूतिकावर्ज्यं संस्पर्शो न निषिध्यते । संस्पर्शे सूतिकायास्तु स्नानमेव विधीयते ॥ नाशौचं सूतके पुंसः संसर्गं चेन्न गच्छति । रजस्तत्राशुचि ज्ञेयं तच्च पुंसि न विद्यते ॥' संसर्गो मैथुनम् । स्पर्श इत्यन्ये । मातुरेव सूतकम्, तां स्पृशतश्चेति हारलतायां सुमन्तूक्तेरिति । तन्न । 'संस्पर्शे सूतिकायास्तु स्नानमेव विधीयते ।' इति स्नानमात्रोक्तेः सौमन्तवचनस्य स्नानपर्यन्तमस्पृश्यत्वमात्रबोधकत्वात् । एवकारो वालस्पृश्यत्वार्थः । माधवस्तु- 'यस्तैः सहा सपिण्डोऽपि प्रकुर्याच्छयनासनम् । बान्धवो वा परो वापि स दशाहेन शुद्ध्यति ॥' इति बृहस्पतिस्मृतेः । शयनासनादिरूपं संसर्गमाह पराशरः- 'यदि पत्न्यां प्रसूतायां द्विजः संपर्कमृच्छति । सूतकं तु भवेत्तस्य यदि विप्रः षडङ्गवित् ॥' पितृवत्सापत्नमातुः प्राक्स्नानादस्पृश्यत्वम् । सूतिकास्पर्शे तु यावदाशौचं । 'अन्याश्च मातरस्तद्वत्तद्गृहं न व्रजन्ति च ।' इति ब्राह्मोक्तेरिति शुद्धितत्त्वादयः । तन्न 'तद्गृहं गत्वा सूतिकां यदि न स्पृशति तदा स्पृश्याः अन्यथा न इति तस्यार्थः । कर्मानधिकारमाह पैठीनसिः- 'सूतिकां पुनर्वर्तीं विंशतिरात्रेण कर्माणि कारयेन्मासेन स्त्रीजननीम्' । इदमाशौचोत्तरम् । अन्यथा शूद्राः सपिण्डानामाशौचे तदभावः स्योद्विध्यनुवादविरोधश्च । एतच्च सोमयागादिश्रौतभिन्नपरम् । 'प्रजातायाश्च दशरात्रादूर्ध्वं स्नानादि' इति कात्यायनोक्तेः । व्यासः- 'प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्वदा । त्रिष्वेतेषु न कुर्वीत सूतकं पुत्रजन्मनि ॥' पुत्रशब्दोऽपत्यमात्रपरः । ब्राह्मे- 'देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते द्विजन्मनाम् । आयान्ति तस्मात्तदहः पुण्यं षष्ठं च सर्वदा ॥' जनने विशेषः प्रागुक्तः । अत्र प्रयोगपारिजातः- पुंससवे दशाहः रुयपत्ये तु त्र्यहः, 'पुंजन्मनि सपिण्डानां दशाहाच्छुद्धिरिष्यते । त्र्यहादेकोदकानां च एकाहं सूतकं क्वचित् ॥ स्त्रीजन्मनि सपिण्डानां सोदकानां त्र्यहाच्छुचिः । स्त्रीषु त्रिपुरुषं ज्ञेयं सपिण्डत्वं द्विजोत्तमाः ॥' इत्यग्निस्मृतेरित्याह । मेधातिथिरपि- 'अप्रत्तानां तु स्त्रीणां त्रिपुरुषी विज्ञायते' इति वासिष्ठमुक्त्वा 'आशौचे एवैतत्, विवाहे तु अवधिर्दर्शित एव इत्याह । अन्ये तु त्रिपुरुषसापिण्ड्यस्य कानीनकन्यापरत्वमाहुः । 'अप्रत्तानां तथा स्त्रीणां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम् । प्रत्तानां भर्तृसापिण्ड्यं प्राह देवः प्रजापतिः ॥' इति कौर्मविरो-

धाच । अत्रेदं तत्त्वम्—‘पञ्चमात्सप्तमाद्भीमान् यः कन्यामुद्वहेद्विजः । गुरुतल्पी स विज्ञेयः’ इत्यादिविरोधात्त्रिपुरुषं प्रकरणान्मरणाशौचपरम् । वासिष्ठे तदग्रे उदकदानोक्तेः । तेन कन्याप्रसवेऽपि सासृषोरुपं दशरात्रमेव । नच कन्यापुत्रकृतं प्रसवे बलावलं क्वाप्युक्तम् । अग्निस्मृतिस्त्वनुकल्पो विगीता वेति सर्वसिद्धान्तः । अन्यथा त्रिपुरुषसपिण्डानामष्टमादिसोदकानां च त्र्यहसाम्यायोगात् । चतुर्थादिसप्तमान्तानां च किमपि न स्यात् । तेन कन्याप्रसवे दशाह एव । किंच—स्त्रीजन्मोद्देशेन त्रिपुरुषं सापिण्ड्यं तेषां च त्रिरात्रमित्यनेकार्थविधिः कथं स्यात् । वाक्यभेदापत्तेः । नच चतुर्थादीनां सोदकत्वं कापि सिद्धम् । तेन त्रिपुरुषं, चतुर्थादीनां च स्त्रीजन्मनि सोदकत्वं, विधाय पुनस्तेषां त्रिरात्राशौचविधौ विध्यनुवादविरोधो वाक्यभेदद्वयं चेत्यसंवादाधार्मिस्मृतिर्हेया ।

अथ मृताशौचम् । हारीतः—‘जातमृते मृतजाते वा सपिण्डानां दशाहम्’ इति मृताशौचपरम् । जातमृते नाळच्छेदोर्ध्वम्, ‘यावन्न छिद्यते नालं तावन्नामोति सूतकम् । छिन्ने नाले ततः पश्चात्सूतकं तु विधीयते ॥’ इति जैमिन्युक्तेः ‘नाल्यां छिन्नायामाशौचम्’ इति हारीतोक्तेश्च । नाडीछेदात्प्राक् मातुः स्पर्शे न दोष इति शुद्धितत्त्वोक्तिः परास्ता । नाभिच्छेदनात्प्राक्मृतौ तु बृहन्मनुः—‘जीवज्जातो यदि ततो मृतः सूतक एव तु । सूतकं सकलं मातुः पित्रादीनां त्रिरात्रकम् ॥’ इदं च प्रसवाशौचमेव, शावनिमित्तं स्नानमात्रम् । ‘माङ्गनामकरणात्सद्यः शौचम्’ इति शङ्खोक्तेः । अत्र कश्चिदाह—‘नामकरणमाशौचान्तकालोपलक्षणम्’ । ‘आशौचव्यपगमे नामधेयम्’ इति विष्णुक्तेः, ‘आशौचे च व्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयते ।’ इति मनूक्तेश्च नाम्नो नियतकालत्वात् । नच—‘नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वापि कारयेत् । पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥’ इति मनूक्तेरनियतकालत्वम् । दशम्यामतीतायां विप्रः । द्वादश्यामतीतायां क्षत्रियः । वैश्यः षोडशे । शूद्र एकत्रिंशे इत्यपि ज्ञेयम् । पुण्य इत्याद्यनुकल्पः । तेन नाम्नः कालोपलक्षणम् । एवं दन्तजननेपि ‘दन्तजन्म सप्तमे मासि’ इत्युपनिषदि नियतकालत्वात् । चौले तु न कालोपलक्षणम् ‘प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्तव्यं श्रुतिचोदनात् ।’ इति मनूक्तेः, ‘ततः संवत्सरे पूर्णे चूडाकर्म विधीयते । द्वितीये वा तृतीये वा कर्तव्यं स्मृतिदर्शनात् ॥’ इति यमोक्तेश्च तस्यापि नियतकालत्वात् इति । तन्मन्दम् । ‘चौलवन्नामदन्तजननयोरपि स्वरूपेणानिमित्तत्वोपपत्तेस्तद्विशिष्टकालानुवादे वाक्यभेदात् सप्तममासादर्वाग्दन्तजनने तदभावप्रसङ्गाच्च । यस्तूपनिषदर्शनेन निर्णयं कुर्यात्स नूनं

‘शतायुः पुरुषः’ इति श्रुतेरर्वाविपट्टमरणे तदन्यत्कर्मापि त्यजेत् । ननु कालानुप-
लक्षणे नामोत्कर्षे तदभावे वा स्नानमात्राच्छुद्धिः स्यात् । ततः किम् । अस्तु । अत
एवोक्तं ‘आदन्तजन्मनः सद्यः’ इति । सा च विष्णुवचनादाहाभावविषयेति व-
क्ष्यामः । त्रिवर्षादावपि स्यादिति चेत् । न । दाहदन्तादिनिमित्तैर्विशेषाशौचैः
पूर्वस्य बाधात् । तदुक्तम्-‘पूर्वाबाधेन नोत्पत्तिरुत्तरस्य हि सिध्यति ।’ इति ।
‘जननादशरात्रे च्युष्टे शतरात्रे संवत्सरे च’ इति परिशिष्टे ‘द्वादश्यामपरे रात्र्यां
मासे पूर्णे तथापरे । अष्टादशेऽहनि तथा चदन्यन्ये मनीषिणः ॥’ इति भविष्ये च
नाम्नः कालनियमाच्च । नच माथम्यादशरात्रेऽतीते इति मुख्यः कालः अन्यस्त्व-
नुकल्प इति वाच्यम् । चौलेऽपि तथापत्तेः । नच दन्तजननकालानुपलक्षणे सुदू-
न्तजातमृतस्य दाहैकादशसङ्गः । दशाहेन बाधात् । नामकरणोत्तरमेव दाहप्रवृत्तेः ।
‘दशाहाभ्यन्तरे वाले प्रमीते तस्य बान्धवैः । शावाशौचं न कर्तव्यं सूत्याशौचं
विधीयते ॥’ इति बृहन्मनूक्तेश्च । आशौचं दाहोपलक्षणम् । ‘सूतकवत्’ इति
पारस्करोक्तेः । यत्तु विष्णुः-‘अनिवृत्ते दशाहे तु पञ्चत्वं यदि गच्छति । सद्य एव
विशुद्धिः स्यान्न भेतं नोदकक्रिया ॥’ इति, तदपि भेताशौचनिषेधार्थं न तु सद्यस्त्व-
परम् । वाक्यभेदात् । किञ्च-नामकालात्प्राक्मृतस्य स्नानम्, तदुत्तरं लेकाहादि ।
नामकाले लेकादशाहे मृतस्य न किमपि स्यात् । अथ शङ्खवचने ल्यब्लोपे पञ्चमी,
तदा प्रागिति नोपपद्येत । ‘नाम्नि वापि कृते सति’ इति मन्वादिविरोधात् । कृत-
नाम्न इति माधवमिताक्षरादिविरोधाच्च न कालोपलक्षणं कापीति दिक् ॥

नामोत्तरं दन्तोत्पत्तेः प्राग्दाहे सत्यहः । ‘अदन्तजाते तनये शिशौ गर्भच्युते
तथा । सपिण्डानां तु सर्वेषामहोरात्रमशौचकम् ॥’ इति यमोक्तेः । दा-
हाभावे तु स्नानमात्रम् । ‘अदन्तजाते भेते सद्य एव नास्माभिसं-
स्कारः’ इति विष्णुना दाहाभावे तदुक्तेः । ‘आदन्तजन्मनः सद्यः’
इति याज्ञवल्कीयाच्च । दाहविकल्पं चाह लौगाक्षिः-‘तूष्णीमेवोदकं कुर्यात्तूष्णीं सं-
स्कारमेव च । सर्वेषां कृतचूडानामन्यत्रापीच्छया द्वयम् ॥’ अन्यत्राकृतचूडे । अत्र
चूडाकरणं तृतीयवर्षरूपकालोपलक्षणार्थमिति मेधातिथिहरदत्तौ । मन्त्ररपि-‘नात्रिव-
र्षस्य कर्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया । जातदन्तस्य वा कुर्युर्नाम्नि वापि
कृते सति ॥’ इति । उदकं दाहोपलक्षणम् । दन्तोत्पत्त्यनन्तरं प्राक्-
त्रिवर्षान्तान्मृतेऽहः । ‘दन्तजातेप्यकृतचूडे सहोरात्रेण शुद्धिः’ इति
विष्णुक्तेः । त्रिवर्षोर्ध्वं कृतचूडेऽकृतचूडे वा प्रागुपनयनात् त्र्यहः । ‘यद्यप्यकृतचूडो
वै जातदन्तस्तु संस्थितः । तथापि दाहयित्वैनमाशौचं त्र्यहमाचरेत् ॥’ इत्याहिर-

दन्तोत्पत्तेः
प्रागाशौचनि-
षेधः ।

दन्तोत्पत्त्यन-
न्तरमाशौचनि-
षेधः ।

सोक्तेः । अकृतायामपि चूडायां त्रिवर्षोर्ध्वं दाहादि नियतम् । 'नात्रिवर्षस्य' ;
वचनात् । कृतायां वर्षत्रयत्वादपि तन्नियतं तूष्णीमेव । अत्र जातदन्तत्वमुद्देश्यवि-
पणत्वादविवक्षितं । दाहयित्वेत्यप्यनुवादः । उभयविधौ वाक्यभेदात् । त्रिवर्षात्प्र-
चूडाभावेऽभिदाने ज्यहस्तदभावे विष्णुक्तेरेकाह इति माधवः । यत्तु कश्चिदाह—
त्रिवर्षविषयादस्मादेवार्थात् त्रिवर्षोर्ध्वमपि तत्सिद्धिः । विज्ञानेश्वरोक्तं च त्रिवर्षो-
मकृतचूडाविषयत्वं चिन्त्यम् । जातदन्तपदवैयर्थ्यादिति तत्तुच्छम् । दाहस्याविधे-
त्वात्(१) 'नृणामकृतचूडानामशुद्धिर्नैशिकी स्मृता ।' इति मनूक्तेः । त्रिवर्षोर्ध्वमेकाह-
पक्षेऽर्थात् ज्यहासिद्धेः । त्वयाप्यग्रे तथाङ्गीकारात्पदवैयर्थ्यस्य साम्याद्वाक्यार्थाज्ञ-
नाच्चेत्यलं पिताक्षरार्थानभिज्ञदूषणेन । प्रथमवर्षादौ कृतचूडस्य सदा ज्यहः । 'नि-
चचूडकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते' इति मनूक्तेः । एतत्सर्वं प्रागुक्तं सपिण्ड-
नाम् ॥ मातापित्रोस्तु दशाहोर्ध्वं मृते सर्वत्र त्रिरात्रम् । 'बालानामजातदन्तान-
त्रिरात्रेण शुद्धिः' इति कश्यपोक्तेः । 'वैजिकादभिसंवन्धादनुरूढ्यादयं ज्यहम् ।
इति मनूक्तेश्च । शुद्धितत्त्वादयो गौडास्तु—'अजातदन्तमरणे पित्रोरेकाहमिष्यते । द-
न्तजाते त्रिरात्रं स्याद्यदि स्यातां तु निर्गुणौ ॥' इति कौर्मत्काश्रयं शूद्रपरम्
'अनूढानां तु कन्यानां तथा वै शूद्रजन्मनाम् ।' इति ज्यहानुवृत्तौ शब्दोक्तेः । 'त्रि-
रात्रं तु भवेच्छूद्रे पण्मासेऽपि शिशौ मृते ।' इति मात्स्यसूक्ताच्च । दन्तजाते शूद्रे तु
पञ्चाहः । यथाहाङ्गिराः—'शूद्रे त्रिवर्षाण्यूने तु मृते शुद्धिस्तु पञ्चभिः । अत ऊर्ध्वं मृते
शूद्रे द्वादशाहो विधीयते ॥ पञ्चर्षान्तमतीतो यः शूद्रः संम्रियते यदि । मासिकं तु
भवेच्छौचमित्याङ्गिरसभाषितम् ॥' इति । यत्तु 'अनूढभार्यः शूद्रस्तु' इति शब्दोक्तं
मासाशौचं, तत्सगुणशूद्रपरम् । निर्गुणे खनूढभार्ये शूद्रे त्रिवर्षोर्ध्वं द्वादशाहः । षड-
ब्दोर्ध्वं मासः । षडब्दात्मागपि कृतोद्वाहे मास इत्याहुः । 'एतत् 'तुल्ये वयसि सर्वे-
षाम्' इति विरोधाच्छिष्टविगानान्नादर्थव्यमिति विज्ञानेश्वरादयः । दाक्षिणात्यानां
तथैव । अन्यदेशे प्रागुक्तमिति गौडाः । एवं कन्यास्यपि । तास्यप्यजातदन्तासु मृतासु
पित्रोरेकरात्रमिति माधवः । यत्तु विज्ञानेश्वरेणोक्तम्—'ऊनद्विवर्ष उभयोः, सूतकं
मातुरेव हि ।' इति याज्ञवल्क्योक्तेः 'गर्भस्ये प्रेते मातुर्दशाहं, जाते उभयोः कृतेनाग्नि-
सोदराणां चेति वैद्वयोक्तेश्च पित्रोः सोदराणां च दशाहमस्पृश्यत्वमिति तन्नेदानीं
प्रचरति । अत एव स्मृत्यर्थसारे तन्नाहतम् । कन्यासु चौलात्प्राङ्मृती स्नानम् ।
'अचूडायां तु कन्यायां सद्यः शौचं विधीयते ।' इत्यापस्तम्बोक्तेः । इदं त्रिपुरुरूपमध्ये ।
'अप्रत्तानां तु स्त्रीणां त्रिपुरुरूपी विज्ञायते' इति वशिष्ठोक्तेः । इदं वाग्दानोत्तरम्
इति गौडाः । तन्न । 'अप्रत्तानां तथा स्त्रीणां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम् ।' इति वचनात् ।

वाग्दानात्पूर्वं तास्वेकादः । 'अविशेषेण वर्णानामर्वाक्संस्कारकमेणः । त्रिरात्राचु
 भवेच्छुद्धिः, कन्यास्वहा विधीयते ॥' इत्यग्निरसा त्रिरात्रविषयेऽहोविधानात् ।
 अतः शुद्रस्योपनयनस्थानीयविवाहात्पूर्वं त्रिरात्रम् । विवाहोत्कर्षे तु षोडशाब्दमध्ये
 त्रिरात्रमेवेत्यपराकायाः । शूद्रे निर्गुणे तु त्र्यब्दोर्ध्वं पञ्चाहः, षडब्दोर्ध्वं तु विवाहा-
 भावे द्वादशाहमिति गौडाः । सगुणानां षोडशाब्दोर्ध्वं तु विवाहाभावेऽपि पूर्णाशौचं
 वक्ष्यते । *तदुत्तरं माग्विवाहाद्भर्तृकुले पितृकुले च सप्तपुरुषावधि त्रिरात्रम् ।
 'अवारिपूर्वं प्रप्ता तु या नैव प्रतिपादिता । असंस्कृता तु सा ज्ञेया त्रिरात्रमुभयोः
 स्मृतम् ॥' इति मरीच्युक्तेः । रत्नाकरे शुद्धितत्त्वे च शङ्खः—'पितृवेश्मनि या नारी
 रजः पश्यत्यसंस्कृता । तस्यां मृतायां नाशौचं कदाचिदपि शाम्भति ॥' याव-
 जीवमाशौचमिति वाचस्पतिमिश्राः ॥ अथानुपनीते किंचिदुच्यते । नास्त्रः
 पूर्वं खननमेव । तदूर्ध्वं वर्षत्रयात्पूर्वं चोलाभावेऽभ्युदकदानविकल्पः । 'नात्रिवर्षस्य
 कर्तव्या चान्धवैरुदकक्रिया । जातदन्तस्य वा कुर्युर्नास्ति वापि कृते सति ॥' इति
 मनुक्तेः । उदकक्रियासाहचर्याद्वाहस्योपलक्षणम् । खनने तु नान्यदूर्ध्वदेहिकम् ।
 'ऊनद्विवर्षं निखनेन कुर्यादुदकं ततः ।' इति याज्ञवल्क्योक्तेः । उदकमन्त्यकर्म-
 परमित्यपरार्कः । यमः—'ऊनद्विवापिकं प्रेतं घृताक्तं निखनेद्भुवि । यमगायां गाय-
 मानो—यमसूक्तमनुस्मरन् ॥' माधवीये ब्राह्मेऽपि—'स्त्रीणां तु पतितो गर्भः सद्यो
 जातो मृतोऽथ वा । अजातदन्तो मासैर्वा मृतः पङ्क्तिर्गर्तैर्वहिः । वस्त्रार्थैर्भूषितं कृत्वा
 निःक्षिपेत्तं तु काष्ठवत् । खनित्वा शनकैर्भूमौ सद्यः शौचं विधीयते ॥' अलंकरण-
 मपि वक्ष्यते । कृतचूडस्य तु त्रिवर्षात्मागूर्ध्वं वाभ्युदकदानं नियतम् । यत्तु वशिष्ठः—
 'ऊनद्विवर्षे प्रेते गर्भपतने वा सपिण्डानां त्रिरात्रम्' इति । तत्प्रथमाब्दचूडापरम् ।
 वर्षत्रयादूर्ध्वमकृतचूडस्यापि नियतम् । वर्षत्रयोर्ध्वमुपनयनात्पूर्वं च तूष्णीमभ्युदकदा-
 नम् । 'तूष्णीमेवोदकं कुर्याच्चूर्णीं संस्कारमेव च ।' इति पूर्वोक्तलौगाक्षिस्मृतेः पिण्ड-
 दानमपि कार्यम् । 'असंस्कृतानां भूमौ पिण्डं दद्यात्संस्कृतानां कुशेषु' इति प्रचे-
 तसोक्तेः । 'उदकदानं सपिण्डेः कृतचूडस्य' इति गौतमोक्तेः । उदकग्रहणमूर्ध्वदे-
 हिकपरमिति हरदत्तः । 'द्वादशाद्वत्सरादर्वाक् पागण्डमरणे सति । सपिण्डीकरणं
 न स्यादेकोदिष्टानि कारयेत् ॥' इति हरदत्तधृतदेवलोक्तेश्च । मरीचिरपि—'प्रेतपिण्डं
 वहिर्दद्याद्भूमन्तविवर्जितम् ।' इति । एतदनुपनीतपरमिति विज्ञानेश्वरः । अत्र चूडं
 पूर्वावधिः । पूर्ववाक्येषु तद्ग्रहणात् । उदकग्रहणस्योपलक्षणताद्वाहः पूर्वावधिरिति
 केचित् । द्वादशाद्वत्सरादित्यनुपनीतदिजानूदशुद्रविषयम् । त्र्यहर्शाचे पिण्डदानवि-
 धिमाह पारस्करः—'प्रथमे दिवसे देयास्त्रयः पिण्डाः समाहितैः । द्वितीये चतुरो

दद्यादस्थिसंचयनं तथा ॥ त्रीस्तु दद्यात्तृतीयेऽह्नि वस्त्रादि क्षालयेत्ततः ॥ १ इति ।
 अत्र देवपात्रिकनिबन्धे विशेषः—‘ शिशुरादन्तजननाद्बालः स्नाद्यावदाशिश्वः ।
 कथ्यते सर्वशास्त्रेषु कुमारो भौञ्जिवन्धनात् ॥ आपञ्चवर्षात्कौमारः पौगण्डो नवहा-
 यनः ॥ ’ तथा—‘ गर्भे नष्टे क्रिया नास्ति दुग्धं देयं शिशौ मृते । परं च पायसं
 क्षीरं दद्याद्बालविपत्तितः ॥ एकादशं द्वादशाहं वृषोत्सर्गविधिं विना ॥ ’ तथा—
 ‘ यत्र प्रमीयते बालस्तत्र प्रायः प्रदीयते । किञ्चित्समानवयसां सत्कृत्यान्नं यथाविधि ॥
 भक्ष्यं भोज्यं च दातव्यं तथा च सुखभक्षिकाम् । तद्वस्त्राणि प्रदेयानि सोपानत्कानि
 तत्समे ॥ कुमारानां च बालानां भोजनं वस्त्रवेष्टनम् । यद्योपजीवते बालस्तत्तद्विधाय
 दीयते ॥ ’ तथा—‘ भूमिनिक्षेपणं बाले आवर्षद्वयमाशिश्वम् । ततः परं स्वगश्रेष्ठ देह-
 दाहो यथाविधि ॥ ’ अचूडेप्यूर्ध्वं खनननिवृत्त्यर्थमावर्षद्वयमिति । प्रागपि कृतचूडस्य
 निवृत्त्यर्थमाशिश्वमिति । तथा—‘ चूडाकर्मणि संजाते विपत्तिस्तु यदा भवेत् । सूत-
 कान्ते प्रकर्तव्यं वृषस्योत्सर्जनं तथा ॥ तत्र दाहः प्रकर्तव्य उदकं तत्र निश्चितम् ।
 श्राद्धानि षोडशापि स्थुः सपिण्डीकरणं विना ॥ ’ इदं पञ्चवर्षोत्तरम् । ‘ जन्मतः
 पञ्चवर्षाणि भुङ्क्ते दत्तमसंस्कृते । पञ्चवर्षाधिके बाले विपत्तिर्यदि जायते ॥ वृषो-
 त्सर्गादिकं कर्म कर्तव्यमुदकं ततः । अहन्यहनि संप्राप्ते कुर्यात् श्राद्धानि षोडश ॥
 पायसेन गुडेनैव पिण्डं दद्याद्यथाक्रमम् । उदकुम्भप्रदानं च पददानानि यानि च ॥
 दीपदानानि यत्किञ्चित्पञ्चवर्षाधिके सदा । कर्तव्यं तु स्वगश्रेष्ठ व्रतार्वाक् प्रेतवृत्तये ॥
 स्वाहाकारेणैव कार्याण्येकोद्दिष्टानि षोडश । ऋजुदर्भैस्तिलैः शुक्रैः प्राचीनावीतिना
 तथा ॥ ’ इति तत्रैवोक्तेः । अत्र मूलं चिन्त्यम् । वापिकादि तु न भवत्येव । स-
पिण्डनाभावे पितृत्वायोगाद्वचनाभावाच्च । दिवोदासीये—‘ अव्रते निधनं प्राप्ते वि-
 प्रादौ शूद्रजातिवत् । क्रियाः सर्वाः समुद्दिष्टाः सपिण्डीकरणं विना ॥ उदकं पिण्ड-
 दानं च कृतचूडे विधीयते ॥ ’ इति । स्त्रीणां तूद्वाहात्प्रागुदकपिण्डदानविकल्पः ।
 ‘ स्त्रीणां चैके प्रत्तानाम् ’ इति गौतमोक्तेः । ‘ स्त्रीशूद्राश्च सधर्माणः ’ इति वचनात्
 शूद्रेष्वेवम् । एतद्वयोनिमित्ताशौचं सर्ववर्णसमम् । ‘ तुल्यं वयसि सर्वेषामतिक्रान्ते
 तथैव च । ’ इति व्याघ्रपादोक्तेः । यानि तु—‘ निर्दृष्टचूडके विप्रे त्रिरात्राच्छुद्धिरि-
 प्यते । ’ इति । ‘ निर्दृष्टे क्षत्रिये पञ्चभिर्वैश्ये नवभिरुच्यते । शूद्रे त्रिवर्षन्यूने तु
 मृते शुद्धिस्तु पञ्चभिः ॥ अत ऊर्ध्वं मृते शूद्रे द्वादशाहो विधीयते । पञ्चवर्षान्तमतीते
 तु शूद्रे मासमशौचकम् ॥ ’ इत्याह्निरसादीनि, तानि शिष्टविगानाश्चादर्तव्यानीति
 विज्ञानेश्वरमदनपारिजातादयः । तेनैतद्वशाच्छूद्राणां व्यवस्था प्रागुक्ता हेयैव । ‘ तुल्ये
 वयसि सर्वेषाम् ’ इति दाक्षिणात्यपरम् । अन्यदेशे कौर्मोक्ता व्यवस्थेति शुद्धितत्त्वे ॥

अथ जाल्याशौचम् । तच्च द्विजपुंसामुपनयनोर्ध्वं प्रवर्तते 'त्रिरात्रमात्रतादेशा-
जाल्याशौचम् । दशरात्रमतः परम् । सत्रस्य द्वादशाहानि विशः पञ्चदशैव तु ॥ त्रिंश-
द्दिनानि शूद्रस्य तदर्थं न्यायवर्तिनः ॥ ' इति याज्ञवल्क्योक्तेः । यत्तु स एव-
'त्रिरात्रं दशरात्रं वा शावमाशौचमिष्यते ।' इत्याह तत्र दशाहे त्रिरात्रमस्पृश्यत्वम् ।
एकदिनोत्पन्ने आशौचद्वये दशाहमस्पृश्यत्वम् । 'मरणं यदि तुल्यं स्यान्मरणेन
कथंचन । अस्पृश्यं तु भवेद्भोत्रं सर्वमेव सवान्धवम् ॥ ' इत्याङ्गिरसोक्तेः । दशा-
हाशौचपरत्वे 'दशरात्रमतः परम्' इत्यनेन पौनरुक्त्यापत्तेरिति शुद्धिविवेकादयः ।
तन्न स्मृतिभेदात्, त्रिरात्रं दशरात्रं वेति विकल्पायोगाच्च । यस्तु पुत्राणां वेदानध्याप्य
वृत्तिं विदधाति तत्राहाम्बलायनः—'द्वादशरात्रं महागुरुषु दानाध्ययने वर्जयेरन्'
इति । अत्र यावदुक्तनिषेधो वास्पृश्यत्वमात्रं वा न तु कर्मानधिकारः । एकादशा-
हान्तरे^१ विदेवोक्तेः । 'एकादशाहिके^२ मुख्या तत्र हन्ते विधीयते ।' इति । शुद्धितत्त्वे
तु—'त्रयः पुरुषस्यातिगुरवो भवन्ति माता पिताचार्यश्च' इति विष्णुक्तेः पित्रादयो
महागुरवः । भर्ताप्युक्तो रामायणे—'पतिर्वन्धुर्गतिर्भर्ता दैवतं गुरुरेव च ।' शातातपः—
'पतिरेको गुरुः स्त्रीणां सर्वस्याभ्यागतो गुरुः ।' एकपदमूढानां पितृमातृनिषेधार्थम् ।
सोदकानां त्रिरात्रम् । 'ज्यहात्तुदकदायिनः' इति मनूक्तेः । अग्निपुराणे—'सपि-
ण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते । समानोदकभावस्तु निवर्तते चतुर्दशे ॥ जन्मना-
मस्मृतेर्वैके तत्परं गोत्रमुच्यते ॥' बृहस्पतिः—'दशाहेन सपिण्डास्तु शुद्ध्यन्ति
प्रेतसूतके । त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु स्नात्वा शुद्ध्यन्ति गोत्रजाः ॥' स्त्रीशूद्रयोस्तु
विवाहोर्ध्वं जाल्याशौचम् । वैवाहिको विधिः स्त्रीणामौपनायनिकः स्मृतः ।
इत्युक्तेः 'दत्तानां भर्तुरेव हि । स्वजात्युक्तमशौचं स्यान्मृतके जातके तथा ।'
इति माधवीये ब्राह्मणे । शूद्रस्य विवाहाभावेऽपि षोडशवर्षोर्ध्वं मासः । अनूढभार्यः
शूद्रस्तु षोडशाद्वत्सरात्परम् । मृत्युं समधिगच्छेच्चेन्मासात्तस्यापि वान्धवाः ॥
शुद्धिं समधिगच्छन्ति नात्र कार्या विचारणा ॥' इत्यपराकै शङ्खोक्तेः । निर्ण-
यामृतमदनपारिजातादौ त्वन्यथोक्तम् । हारीतः—'आमौञ्जीवन्धनादिप्रः सत्रि-
यश्चाथनुर्ग्रहात् । आग्नेतोदग्रहाद्वैश्यः शूद्रो वस्त्रद्वयग्रहात् ॥' धनुःप्रतोदावष्टमेऽब्दे
द्वादशे वस्त्रद्वयमिति । मेधातिथिस्तु—'त्रिरात्रमात्रतादेशात्' इत्यत्र व्रतं कालोपल-
क्षणार्थम् । स च कालः स्वकीयः सर्वेषां चाष्टमवर्षरूपः । तेन चतुर्णामपि वर्णानामु-
पनयनाभावेऽप्यष्टमादूर्ध्वं पूर्णमेवाशौचम् । तथापि 'प्रागष्टमाच्छिशवः प्रोक्ताः' इति

१-मातापित्रादयो गुरवः पुत्रमेव । स्त्रीणां तु विवाहोत्तरं पतिरेव गुरुरोक्ता मात्रादयः । ते केवलं
भूज्या एव । २-प्रतोदग्रहणं वृद्धिर्कर्मनियुक्तानडुहां शिक्षार्थं, तेन तत्कार्यक्षमत्वावधीति शेषम् ।

स्मृत्यन्तरादूर्ध्वं संपूर्णमर्वाक् त्रिरात्रम् । येपि 'आपोऽशान्दवेद्बालः' इत्याहुस्तेषा-
मप्यष्टमादूर्ध्वं शूद्रे मास एव 'ऊर्ध्वमष्टम्यो वर्षेभ्यः शुद्धिः शूद्रस्य मासिकी ।'
इति वचनादित्याह । हारलताशुद्धितत्त्वादिगौडग्रन्थेष्वप्युक्तम् । अनुपनीतो विमः
इत्युक्त्वा—'त्रियते यत्र तत्र स्यादाशौचं त्र्यहमेव हि । द्विजन्मनामयं कालस्त्रयाणां
तु षड्विदकः ॥' इत्यादिपुराणोक्तेरुपनयनमिति कालोपलक्षणम् । षडब्दपदं मास-
त्रयाधिकपरम् । 'गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे' इत्युक्तेः । यत्तु जावालः—'व्रतचूडाद्विजानां
च प्रतीतिषु यथाक्रमम् । दशाह्न्यहणकाहैः शुद्धयन्त्यपि हि निर्गुणाः ॥' इति । द्विजा
दन्ताः । इदं प्रतीतिष्वित्युक्तेः पञ्चाब्दोपनीतपरमिति । तदेतन्नाद्रियन्ते वृद्धाः ।
यानि तु पराशरः—'एकाहाद्ब्राह्मणः शुध्येद्योऽग्निवेदसमन्वितः । त्र्यहात्केवलवे-
दस्तु द्विहीनो दशभिर्दिनैः ॥' केवलवेदः केवलश्रीताम्रेरप्युपलक्षणम् । अयं संको-
चो होमाध्ययनपर एव न तु संध्यादाविति हारलतायाम् । अद्विराः—'सर्वेषामेव
वर्णानां मृतके मृतके तथा । दशाहाच्छुद्धिरेतेषामिति शान्तातपोऽब्रवीत् ॥' देवलः—
'आशौचं दशरात्रं तु सर्वेषामपरे विदुः । निधने मसवे चैव पश्यन्तः कर्मणः क्षयम् ॥'
अत्यन्तोत्कृष्टस्य कर्महानौ पीडावतो विमपरिचर्यापरम् । शूद्रे दशरात्रमिति हारल-
तायाम् । पक्षः—'सद्यःशौचं तथैकाहस्यहथतुरहस्तथा । पञ्चदशद्वादशाहश्च पक्षो
मासस्तथैव च ॥ मरणान्तं तथा चान्यद्दशपक्षास्तु मृतके ॥' मिताक्षरायां स्मृत्य-
न्तरे—'चतुर्थे दशरात्रं स्यात्पुष्पिशाः पुंसि पञ्चमे । षष्ठे चतुरहाच्छुद्धिः सप्तमे
तु दिनत्रयम् । अष्टमे दिनमेकं स्यान्नवमे यामकद्वयम् । दशमे स्नानमात्रेण चैतद्गौणं तु
मृतकम् ॥' इत्यादीनि तान्यापदनापहुणवदगुणवद्विषयाणि देशाचारभेदाद्वा-
ग्वेयानि । सद्यःशौचादिषडहान्ताः पक्षा यायावरादिपराः । अत्र मरणान्तं जनना-
दिनिमित्ताद्भिन्नम् । 'अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्न तु ।' इत्युक्तत्वात्तान्म-
धुपर्कपश्चात्सम्भवत् शिष्टविगानान्नादर्थव्यानीति विज्ञानेश्वरः । 'अस्नात्वा चाप्यहुता
च अदत्वाश्रमस्तथा द्विजः । एवंविधस्य विमस्य सर्वदा मृतकं भवेत् ॥' इति दत्तो
क्त्या 'अन्यपूर्वा यस्य गेहे भार्या स्यात्तस्य नित्यशुः । आशौचं सर्वकार्येषु देहे
भवति सर्वदा ॥' इति ब्राह्मणादिवशाद्व्यवस्येत्यपरार्कमदनपारिजातादयः । प्राथ-
म्यस्तु—'वृत्तस्याध्यायसापेक्षमग्निसंकोचनं तथा ।' इति कलियुज्येयुक्तेः—'दशाह
एव विमस्य सपिण्डमरणे सति । कल्पान्तराणि कुर्वाणः कर्त्ता भवति किल्बिषी ॥'
इति हारीतोक्तेश्च न्यूनाशौचपक्षा युगान्तरविषयाः । मरणान्तादिपक्षास्तु निन्दार्थं

१—'रात्रमेव तु' इति पाठ इति । २—इदं च 'वर्त्य पराशरसूत्रे' इति इति । ३—'अस्नात्वा चाप्यहुता च अदत्वाश्रमस्तथा द्विजः' इति पाठ इति । ४—'अन्यपूर्वा यस्य गेहे भार्या स्यात्तस्य नित्यशुः' इति पाठ इति । ५—'वृत्तस्याध्यायसापेक्षमग्निसंकोचनं तथा' इति पाठ इति । ६—'दशाह एव विमस्य सपिण्डमरणे सति' इति पाठ इति । ७—'कल्पान्तराणि कुर्वाणः कर्त्ता भवति किल्बिषी' इति पाठ इति । ८—'इति हारीतोक्तेश्च न्यूनाशौचपक्षा युगान्तरविषयाः' इति पाठ इति । ९—'मरणान्तादिपक्षास्तु निन्दार्थं' इति पाठ इति ।

वादः । अन्यथा—‘नामधारकविप्रस्तु दशाहं सूतकी भवेत् ।’ इति विरोधः स्यादित्याह । यत्तु देवलः—‘दशाहादित्रिभागेन कृते संचयने क्रमात् । अङ्गस्पर्शनमिच्छन्ति वर्णानां तच्चदर्शिनः ॥’ इति पूर्णाशौचे स्पृश्यतामाह । यच्चानुपनीतातिक्रान्ताशौचे त्रिरात्रादौ तेनैवोक्तम्—‘स्वाशौचकालाविज्ञेयं स्पर्शनं तु त्रिभागतः ।’ इति तदपि युगान्तरेषु । ‘अस्थिसंचयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शनमेव च ।’ इति माधवीये कलौ तन्निषेधात् । यत्तु हारलतायाम्—‘चतुर्थेऽहनि कर्तव्यः संस्पर्शो ब्राह्मणेन तु ।’ इति प्रचेतसोक्तेरुपहैकाहाशौचेऽपि चतुर्थाह एवाङ्गस्पर्श इति । तन्न । देवलादिवशेनास्य दशाहगोचरत्वात् । ये तु वर्णसंकरजा मूर्धावसिक्ताद्यास्तेषामाशौचे विशेषः कलौ नोपयुक्त इति नोच्यते । प्रतिलोमजानां नाशौचम् । मलापकर्पणार्थं तु स्नानमात्रमिति विज्ञानेश्वरः । माधवस्तु—‘शौचाशौचे प्रकुर्वीरन् शूद्रवर्णस्य संकराः ।’ इति ब्राह्मोक्तेः शूद्रवदाह । हारलतायामप्येवम् ॥ दत्तक्रीतकृत्रिमादिपुत्रेषु अहीनवर्णगास्तु स्त्रीषु च सपिण्डन्वेऽपि प्रसवे मरणे च पूर्वापरपित्रोर्भर्तुश्च त्रिरात्रमेव न दशाहादि । ‘अनौरसेषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च । परपूर्वास्तु भार्यास्तु प्रसूतास्तु मृतास्तु च ॥’ इति त्रिरात्रानुवृत्तौ विष्णूक्तेः सपिण्डानां त्वेकाहः । ‘परपूर्वास्तु भार्यास्तु पुत्रेषु कृतकेषु च । भर्तृपित्रोस्त्रिरात्रं स्यादेकाहस्तु सपिण्डतः ॥’ इति माधवीये हारीतोक्तेः । ‘सूतके मृतके चैव त्रिरात्रं परपूर्वयोः । एकाहस्तु सपिण्डानां त्रिरात्रं यत्र वै पितुः ॥’ इति मरीच्युक्तेश्च । शङ्खः—अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतास्तु च । परपूर्वास्तु च स्त्रीषु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ॥’ परपूर्वा पुनर्भूः । इदं सवर्णास्तु । हीनवर्णास्तु तु शङ्खलिखितौ—‘परपूर्वास्तु भार्यास्तु पुत्रेषु कृतकेषु च । नानध्यायो भवेत्तस्य नाशौचं नोदकक्रिया ॥’ ब्राह्मेपि—‘आशौचं तु त्रिरात्रं स्यात्समवर्णेषु निश्चितम् ॥’ यत्तु पडशीतौ—‘अन्यपूर्वावरुद्धास्तु त्रिदिनाच्छुद्धिरिष्यते । तास्वेवानन्यपूर्वास्तु पञ्चाहोभिर्विशुध्यति ॥’ इति । तत्र पञ्चाहे मूलं चिन्त्यम् । यत्तु याज्ञवल्क्यः—‘अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतास्तु च ।’ इत्येकाहमाह तद्गंसंनिधौ हेयम् । यदा पितुरेकाहस्तदा सपिण्डानां स्नानम् । ‘अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीमृतेषु च । गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युस्त्रिरात्रेणैव तत्पिता ॥’ इति प्रजापत्युक्तेः । पितेति बोद्धुरूपलक्षणम् । तथोपक्रमात् । यत्तु दत्तके पालकप्रतियोगिकपुत्रत्वात्पूर्वपितुर्न त्रिरात्रम् । पूर्वसंचयनिवृत्तेश्च न दशाहादीति कश्चित् ।

१-कलियज्येष्वपि सन्यासाग्निहोत्रयोस्त्याचरणम् । स्नानार्थस्याप्यङ्गस्पर्शस्यानाचरणम् । शुद्धिविवेकादिषु स्पर्शस्याप्याचरणम् । अत्र कारणं तु केवलं स्वस्थाग्रह एव । तस्माद्यत्र मृते शुतिस्मृतिरप्यादेन निषेधस्तत्राचरणोपयम्, यत्तुपरेषु गगालम्बे ‘न हि स्यात्तानां भूतानि’ इति शुतिसंज्ञादादिति ॥

तत्र । जनकेऽपि—‘वैजिकादभिसंवन्धादनुरुध्यादघं ज्यहम् ।’ इति वाचनिकाशौ-
चस्यानिर्वार्यत्वात् । पितृमरणेऽपि दत्तकादीनां त्रिरात्रम् । शुद्धितले ब्राह्मे-
‘दत्तकश्च स्वयं दत्तः कृत्रिमः क्रीत एव च ।’ इत्युपक्रम्य—‘सूतके मृतके चैव
ज्यहाशौचस्य भागिनः ।’ इत्युक्तेः दत्तोरसयोर्भ्रात्रोस्तत्पुत्रयोश्च । स्मृतिकौमुद्यां
हारलतायामप्येवम् । दत्तकस्य पुत्रपौत्राणां जनने मरणे वा सपिण्डानामेकाहः ।
बीजिनश्चेति गौतमेन साप्तपौरुषसापिण्ड्योक्तेः । सपिण्डानां चैकाहस्योक्तत्वात् । स-
पिण्डे तु पुत्रीकृते सपिण्डदत्तोरसयोर्भ्रात्रोस्तत्पुत्रयोर्दशाह एव । तत्राकाङ्क्षाभावा-
त्सपिण्डत्वेन दशाहप्रावल्याच्च । पूर्वापरयोर्भर्तुरुत्पन्नयोः पुत्रयोस्त्वाह । माधवीये
मरीचिः—मातुरैकयाद्विपितृकौ भ्रातरावन्यगोत्रजौ । एकाहं सूतके तत्र त्रिरात्रं
मृतके तयोः ॥’ इति दिक् ॥

ऊढकन्यानां तु विष्णुराह—‘संस्कृतासु स्त्रीषु नाशौचं पितृपक्षे, तत्प्रसवमरणे
चेत् पितृगृहे स्यातां तदैकरात्रं त्रिरात्रं च’ इति प्रसवे एकरात्रं मरणे
त्रिरात्रमिति विज्ञानेश्वरापराकौ । माधवस्तु—प्रसवेऽपि त्रिरात्रं पित्रोः,
एकरात्रं भ्रात्रादिवन्धुवर्गस्य । ‘दत्ता नारी पितुर्गृहे सूयेताथ म्रियेत वा । तद्वन्धुव-
र्गस्त्वेकेन शुचिस्तज्जनकस्त्रिभिः ॥’ इति ब्राह्मोक्तेरित्याह । यत्तु कश्चिदाह—पक्षप-
देन भ्रातरो गृह्यन्ते । वाक्यान्तरेण भगिनीमृतौ त्रिरात्रोक्तेरिति तच्चिन्त्यम् । तद-
भावे तद्विरोधाच्च । भ्रातुः प्रसवे एकाहः । मृतौ त्रिरात्रमिति केचित् । युक्ता तु गृहे
पक्षिणी । ‘परस्परमृतौ भ्रातृभगिन्योः पक्षिणी भवेत् ।’ इति ब्राह्मात् । भ्रातृ-
भिन्नानामेकाहः । गर्भोक्तेः । ‘इतरेषां तु यथाविधि’ इति वक्ष्यमाणवचनाच्च ।
यत्तु प्रधानगृहे मृतौ पित्रोः पूर्णं भ्रातुरुच्यह इति कश्चित् स निर्मूलत्वात् ‘नाशौचं
पितृपक्षे’ इत्येतद्विरोधाच्च भ्रान्तः । ‘दत्ता नारी पितुर्गृहे म्रियते यदा । म्रियते
वा तदा तस्याः पिता शुध्येन्निभिर्दिनैः ॥’ इति कल्पतरौ शुद्धितत्त्वे च । पतिगृहे
प्रसवे तु पित्रादीनामाशौचं नास्ति । मृतौ पित्रोस्त्रिरात्रमस्त्येव । ‘प्रत्ताप्रत्तासु यो-
पित्सु संस्कृतासंस्कृतासु च । मातापित्रोस्त्रिरात्रं स्यादितरेषां यथाविधि ॥’ ‘अजा-
तदन्तासु पित्रोरेकरात्रम्’ इति माधवीये शङ्खकार्णाजिनिस्मृतेः । ‘वैजिकादभिसंव-
न्धात्’ इत्युक्तेश्च । स्मृत्यर्थसारेप्येवम् । माधवस्तु इदं त्रिरात्रं जातदन्तपरम् । दन्तो-
त्पत्तेः मागेकरात्रं पित्रोः । ‘सद्यस्त्वमौढकन्यायां मौढायां वासराच्छुचिः । प्रदत्तायां
त्रिरात्रेण दत्तायां पक्षिणी भवेत् ॥’ इति पुलस्त्योक्तेः । अन्यत्र कन्यामृतौ पित्रोः
पक्षिणीत्याह । षडशीतावपि—पितृगेहादितोऽन्यत्र यदि पुत्री म्रियते । पक्षिणी तत्र

पित्रोः स्यान्नान्येषामिति निश्चयः ॥ ’ इति । ग्रामान्तरे इयमिति स्मृत्यर्थसारे । भ्रा-
तुस्तु पक्षिणी । ‘ भ्रशुरयोर्भगिन्यां च मातुलान्यां च मातुले । पित्रोः स्वसरि त-
द्वच्च पक्षिणीं क्षपयेन्निशाम् ॥ ’ इति वृद्धबृहस्पतिस्मृतेः । शुद्धितत्त्वे कौर्मै-‘ आद-
न्तात्सोदरे सद्य आचूडादेकरात्रकम् । आपदानात् त्रिरात्रं स्यादशरात्रमतः परम् ॥’

पित्रोर्मृतौ स्त्रीणां त्रिरात्रम् ‘ पित्रोरुपरमे स्त्रीणामूढानां तु कथं भवेत् ।
त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान् यमः ॥ ’ इति माधवीये वृद्ध-
मनूक्तेः । इदं दशाहान्तः । ऊर्ध्वं तु पक्षिणी । भ्रातुर्भगिनीयृहे,
तस्या वा तद्गृहे मृतौ त्रिरात्रम् । अन्यत्र तु पक्षिणीति पदशीतावुक्तम् । ब्राह्मेऽपि-
‘ परस्परं मृतौ भ्रातृभगिन्योः पक्षिणी भवेत् । मातुलाशौचवत्पुण्याः पितृव्याशौ-
चमिष्यते ॥ ’ इति । शिष्टास्त्वस्य निर्मूलत्वात्पितृव्ये स्नानमात्रमाहुः । त्रिशच्छ्रो-
क्याम्-‘ प्रेतेष्वाचार्यमातामहदुहितृसुतश्रोत्रियर्त्विक्सयाज्यस्वस्त्रीयेषु त्रिरात्रं त्रिदि-
वसमशुचिः सोदकस्तूभयत्र । पक्षिण्याशौचमृत्विग्दुहितृसुतसहाध्यायिवन्धुत्रया-
न्तेवासिश्चतुष्टुमित्रभ्रशुरभगिनिकाभागिनेयप्रयाणे ॥ मातामह्यां च पित्रोः स्वसरि
च विरते मातुले मातुलान्यां चाथो सज्योतिरेव स्वविषयनृपतौ ग्रामनाथे च नष्टे ।
शिष्योपाध्यायवन्धुत्रयगुरुत्तनयाचार्यभार्यासगोत्रानूचानश्रोत्रियेषु स्वगृहपरमृतौ
मातुले चैकरात्रम् ॥ रात्रिं सत्रह्यचारिण्यथ तु कथमपि स्वल्पसंबन्धयुक्ते स्नानं
वासोयुतं स्यादिदमपि सकलं सर्ववर्णेषु तुल्यम् ॥ ’ इति । अत्र मूलं मिताक्षरादौ स्प-
ष्टम् । दौहित्रभागिनेययोरुपनीतयोस्त्रिरात्रम् । अनुपनीतयोः पक्षि-
णी । ‘ संस्थिते पक्षिणीं रात्रिं दौहित्रे भगिनीयृते । संस्कृते तु त्रिरात्रं
स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ ’ इति वृद्धमनूक्तेः । संस्कृते दाहेन । तेन दाहे त्रिरा-
त्रं नान्यथेति गौडाः । तन्न । विशेषवैयर्थ्यात् । मातुलादौ सन्निधिविदेशाभ्यां
पक्षिण्येकादयोर्व्यवस्था । मनुः-‘ त्रिरात्रमाहुराशाचमाचार्ये संस्थिते सति । तस्य
पुरे च पत्न्यां च दिवारात्रमिति स्थितिः ॥ ’ श्रोत्रिये स्वगृहे मृते त्रिरात्रम् ।
श्रोत्रिये स्वगृहे मृते । ‘ श्रोत्रिये तूपसंपन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् । ’ इति स्मृतेरिति माधवः ।
एकग्रामीणे त्वेकाहः । ऋत्विषु बहुल्पकालश्रौतस्मार्तपाजनपरे त्रिरात्रैकरात्रे त्रये ।
यद्यपि कर्म कुर्वत एष वाचकः शब्दो भवतीति शम्भराचार्यः कर्ममध्ये ऋत्विगवत्-
ऋत्विग्विषये । मुक्तं तथापि कर्मण्याशौचनिषेधात्तदुत्तरमेतज्ज्ञेयम् । गौडास्तु-‘ एको-
दकानां तु ज्येष्ठो गोत्रजानामहः स्मृतम् । मातृवन्धौ गुरौ मित्रे मण्डलाधिपतौ
तथा ॥ ’ इति जाबालोक्तेर्मातृवन्धुष्वेकाहमाहुः । शिष्ये स्वोपनीते ज्येष्ठः । ‘ शि-
ष्यसतीर्व्यसत्रह्यचारिषु त्रयेण त्रिरात्रमदोरात्रमेकाहः ’ इति माधवीये बाधायनोक्तः ।

अन्यत्र तु मनुः—‘मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यलिंगान्धवेपु च ।’ इति । वन्धु-
यम्—आत्मपितृपुत्रसमातृपुत्रसमातुलपुत्राः, पितुःपितृपुत्रसमातृपुत्रसमातुलपुत्राः, मातुः
पितृपुत्रसमातृपुत्रसमातुलपुत्राश्चेति विज्ञानेश्वरः । अत्र पक्षिणी । पितृपुत्रादिक-
न्यानामूढानां लेकाहः । ‘तद्वन्धुवर्गस्तेकेन’ इति पूर्वोक्तब्राह्मणम् ।
यत्तु पदशीत्याम्—‘एवं पित्रोर्भगिन्यौ ये ये पितामहयोस्तथा । ये
मातामहयोश्चैव भगिन्यौ तत्प्रजाश्च याः ॥ मातुलाः स्वस्य पित्रोश्च पठ्यथैषां प्रजाश्च
याः । भ्रातरश्चेति सर्वेषु पक्षिणी स्वगृहे न्यहम् ॥ एवं श्वशुरजामातृर्दाहित्रविपदि
स्मृतम् ॥’ यच्च यमः—‘जामातरि मृते शुद्धिस्त्रिरात्रेणोभयोः स्मृता । पक्षिणी शाल-
कानां स्यादिति शातातपोऽब्रवीत् ॥ इति । तन्निर्मूलत्वात्निताक्षरादिविरोधाच्चोपे-
क्ष्यम् । मदनपारिजाते विष्णुः—‘असपिण्डे स्ववेश्मनि मृते एकरात्रम् ।’ अत्र हर-
दत्तः—‘अन्तःशवे च’ इत्यापस्तम्बसूत्रमन्तःशवे ग्रामे धनुःशताद्वर्गमभोज्यम् ।
दीपमुदकुम्भं चोपनिधाय तु भुञ्जीत यदि समानवंशं न गृहमेवं सूतिकायामित्याह ।
मथानगृहमृतां तु—‘गृहे यस्य मृतः कश्चिदसपिण्डः कथंचन । तस्याप्यशौचं विशेषं
त्रिरात्रं नात्र संशयः ॥’ इत्यङ्गिरसोक्तमिति माधवः । एतेन ‘त्रिरात्रमसपिण्डेषु
स्वगृहे संस्थितेषु च ।’ इति कौर्म व्याख्यातम् । शुद्धितत्त्वे बृहन्मनुः—‘श्वशूद्रपति-
ताश्चान्त्या मृताश्चेद् द्विजमन्दिरे । शौचं तत्र प्रवक्ष्यामि मनुना भाषितं यथा ॥ दश-
रात्राच्छुनि मृते मासाच्छूद्रे भवेच्छुचिः । द्वाभ्यां तु पतिते गेहमन्त्ये मासचतुष्टयात् ॥
अत्यन्ते वर्जयेद्देहमित्येवं मत्तुरब्रवीत् ॥’ अत्यन्तो म्लेच्छः । अत्यन्तः श्पका इति
वाचस्पतिः । तत्रैव यमः—‘द्विजस्य मरणे वेश्म विशुध्यति दिनत्रयात् ।’ संवर्तः—
‘गृहशुद्धिं प्रवक्ष्यामि अन्तस्वशवदूषिते । मोत्सृज्य मृन्मयं भाण्डं सिद्धमन्नं तथैव च ॥
गोमयेनोपलिप्याथ छागेन प्रापयेद्दुधः । ब्राह्मणैर्मन्त्रपूतैश्च हिरण्यकुशवारिभिः ॥
सर्वमभ्युक्षयेद्देशम् ततः शुध्यत्यसंशयम् ॥’ बृहद्विष्णुः—‘ग्राममप्यगतो यावच्छवस्ति-
ष्ठति कस्यचित् । ग्रामस्य तावदाशौचं निर्गते शुचितामियात् ॥’ गृहे पश्चादौ मृते-
व्येवम् । यत्तु माधवीये प्रचेतसा मातृपुत्रादिषु त्रिरात्रमुक्तम् ‘मातृपुत्रसमातुल्योः
श्वशूश्च श्वशुरयोर्गुरोः । मृते चलिंति याज्ये च त्रिरात्रेण विशुध्यति ॥’ इति । गुरु-
राचार्यः । ऋत्विक् कुलागतः । तत्स्वगृहमृतां ज्ञेयम् । श्वशुरयोरन्यत्र मृतावपि संनिधौ
त्रिरात्रम् । असंनिधौ पक्षिणी । देशान्तरे एकरात्रम् । वक्ष्यमाणविष्णुक्तेरिति माध-
वर्गाडादयः । अन्यत्र तु मातृपुत्रादिषु पक्षिणी । ‘पित्रोः स्वसरि तद्वयं पक्षिणीं
सपयेमिशाम्’ इति वृद्धमनूक्तेः । यत्तु वृद्धमनुः—‘भगिन्यां संस्कृतायां तु भ्रात-
र्यपि च संस्कृते । मित्रे जामातरि मृते दाहित्रे भगिनीमृते ॥ शालके त-
त्सृते चैव सद्यःस्नानेन शुद्ध्यति ॥’ इति । तज्जातृर्दाहिनादां देशान्तरे, शालक-

सुतजामात्रोः स्वदेशे ज्ञेयम् । शालके तु स्वदेशे एकाहः ‘आचार्यपत्नीपुत्रोपाध्या-
यमातुलश्वशुरश्वश्रूश्वशुर्यसहाध्यायिशिष्येष्वेकरात्रम्’ इति माधवीये विष्णुक्तेः ।
हरदत्तीये दशश्लोकयामप्येवम् । श्वशुर्यः शालकः । देशान्तरे स्नानम् । श्वशुरयोर्दे-
शान्तरे एकाहः । जाबालः—‘एकोदकानां तु ज्यहो गोत्रजानामहः स्मृतम् । सर्वत्र
मूल्याभावेऽपि क्रियाकर्तुर्दशाहतः ॥ गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेघं समाचरेत् ।
प्रेताहारैः समं तत्र दशरात्रेण शुद्ध्यति ॥ ’ इति मनूक्तेः । शिष्य इत्युपलक्षणम् ।
‘निरन्वये सपिण्डे तु मृते सति दयान्वितः । तदशौचं पुरा चीर्त्वा कुर्याच्च पितृव-
त्क्रियाम् ॥ ’ इति माधवीये ब्राह्मोक्तेः । दिवोदासीये—‘सगोत्रो वाऽसगोत्रो वा
योऽग्निं दद्यात्सखे नरः । सोऽपि कुर्यान्नवश्राद्धं शुद्धयेच्च दशमेऽहनि ॥ ’ यत्रैकवि-
पये पक्षिण्येकाहादिपक्षद्वयमुक्तं, तत्र सन्निधिविदेशमैत्र्यादिकृता व्यवस्था । त्रिंश-
च्छ्लोकयाम्—‘वानप्रस्थे यतौ चोपरमति कुलजे पण्डके वाधुवः स्याद्योषिद्वोविप्र-
गुप्त्यै मृतवति तु दिनं युद्धविद्धे तु सद्यः । ’ अत्र मूलमाकरे स्पष्टम् । युद्धमूर्ध्नि
मृतस्य स्नानम् । ‘उद्यतैराहवे शस्त्रैः क्षत्रधर्महतस्य च । सद्यः संतिष्ठते यज्ञस्तथा-
युद्धे मृतस्य । शौचमिति स्थितिः ॥ ’ इति मनूक्तेः । यज्ञोऽन्त्यकर्म । सर्वं तदैवेत्यर्थः ।
यस्तु भारते राजधर्मेषु—‘अशोच्यो हि हतः शूरः स्वर्गलोके महीयते । न ह्यन्नमुदकं
तस्य न स्नानं नाप्यशौचकम् ॥ ’ इति श्राद्धादिनिषेधः स पुत्राद्यभावपरः । अतएव
तत्र कर्णादीनां श्राद्धमुक्तम् । अन्ये तु दशपिण्डनिषेधमाहुर्नृपतिवत् । यत्तु पराशरः—
‘आहवेऽपि हतानां च एकरात्रमशौचकम् । ’ इति, तद्युद्धक्षतेन कालान्तरमृतेर्ज्ञेयम् ।
‘असन्निधौ स्नानम्’ इति माधवः । शुद्धितत्त्वे अग्निपुराणे—‘दंष्ट्रिभिः शृङ्गिभिर्वापि
हता म्लेच्छैश्च तस्करैः । ये स्वाम्यर्थे हता यान्ति राजन्स्वर्गं न संशयः ॥ सर्वेषा-
मेव वर्णानां क्षत्रियस्य विशेषतः ॥ ’ यत्तु बृहस्पतिः—‘द्विस्वाहवे विद्युता च राज्ञां
गोविप्रपालने । सद्यः शौचं मृतस्याहुर्ह्यहं चान्ये महर्षयः ॥ ’ तच्छस्त्रं विना परा-
ङ्मुखहते च त्रिरात्रम् । राज्ञा वध्ये हते सद्यःशौचमन्यत्र त्रिरात्रम् । तथैव व्याघ्रः—
‘क्षतेन म्रियते यस्तु तस्याशौचं भवेद्विधा । आसप्ताहात्रिरात्रं स्याद्दशरात्रमतः
परम् ॥ शस्त्रघाते ज्यहादूर्ध्वं यदि कश्चित्प्रमीयते । आशौचं प्राकृतं तस्य सर्ववर्णेषु
नित्यशः ॥ ’ शस्त्राघाते क्षतं विना । शवस्पर्शे तु हारीतः—‘शवस्पृशो ग्रामं न प्रवि-
शेयुरानक्षत्रदर्शनात्, रात्रौ चेदादित्यस्य । ’ यत्तु मनुः—‘अह्ना चकेन राज्यं च त्रिरात्रै-
रेव च त्रिभिः । शवस्पृशो विशुद्ध्यन्ति ज्यहात्तूदकदायिनः ॥ ’ इति । अह्ना राज्यं
चेत्यहोरात्रमित्युक्तम् । त्रिभिस्त्रिरात्रैरिति नवरात्रमेवं दशरात्रमित्यर्थः । तत्तदन्नाशने
तद्वद्वासेऽनापदि च ज्ञेयम् । ‘अनदन्नमहं न चेत्तेषां गृहे वसेत्’ इति तेनैवोक्तेः ।

मनुः—‘ब्राह्मणां याजनं कृत्वा परेषामन्यकर्म च । अभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति ॥ ’ परेषां सर्ववर्णानां हीनेषु तद्वैगुण्यत्रैगुण्यचातुर्गुण्याद्यूहम् ॥

अथ रोदने समोत्तमवर्णयोः संचयनात्पूर्वं सचैलस्नानमूर्ध्वमाचमनम् । हीनवर्णेषु रोदने निर्णयः । तु संचयनात्प्राक् सचैलमूर्ध्वं स्नानमात्रम् । विप्रस्य क्षत्रवैश्यविषये तु ब्राह्मे—‘अस्थिसंचयने विप्रो रौति चेत्क्षत्रवैश्ययोः । तदा स्नातः सचैलस्तु द्वितीयेऽहनि शुध्यति ॥ कृते तु संचये विप्रः स्नानेनैव शुचिर्भवेत् ॥ ’ क्षत्रियस्य वैश्येप्येवम् । शूद्रे तु संचयनात्प्राक् विप्रस्य त्रिरात्रम् । क्षत्रवैश्ययोर्द्विरात्रम् । ऊर्ध्वं तु द्विजानामेकाहः । शूद्रस्य शूद्रे स्पर्शं विना संचयनात्पूर्वमेकाहः । ऊर्ध्वं सज्योतिरिति माधवीये ज्ञेयम् । शुद्धितत्त्वे पारस्करस्तु—‘अस्थिसंचयनादूर्ध्वं मासं यावद्विजातयः । दिवसेनैव शुध्यन्ति वाससां क्षालनेन च ॥ सजातेर्दिवसेनैव त्र्यहात्क्षत्रियवैश्ययोः ॥’ इत्युक्तम् । सपिण्डानां रोदननिर्हारादावदोष इत्युक्तं प्राक् । विज्ञानेश्वरस्तु—‘मृतस्य वान्धवैः सार्धं कृत्वा तु परिदेवनम् । वर्जयेत्तदहोरात्रं दानश्राद्धादिकर्म च ॥’ इति पारस्करोक्तेः सर्वत्रैकरात्रमाह ॥

अथाशौच्यन्नभक्षणे विष्णुः—‘ब्राह्मणादीनामाशौचे यः सकृदेवान्नमश्नाति तस्य तावदाशौचं यावत्तेषामाशौचव्यपगमे प्रायश्चित्तम्’ इति ।
 आशौच्यन्नभक्षणे निर्णयः । अज्ञाने लङ्गिराः—‘अन्तर्दशाहे भुक्त्वान्नं सूतके मृतकेऽपि वा । अस्याशौचं भवेत्तावद्यावदन्नं व्रजत्यधः ॥’ प्रायश्चित्तं तमत्या विप्रस्य वर्णक्रमेणैकाहत्र्यहपञ्चाहसप्ताहोपवासाः, दश विंशतिः पष्टिः शतं च प्राणायामाः पञ्चगव्याशनं च । अभ्यासे द्विगुणम् । आपदि तु प्राणायामशतं पञ्चशतमष्टशतमष्टसहस्रं गायत्रीजपश्च । मत्यापदि तु सर्वर्णाशौचे त्रिघर्मर्पणं गायत्र्यष्टसहस्रं वा । क्षत्रियाशौचे उपवासस्तत्र । वैश्याशौचे त्रिरात्रोपवासश्च । शूद्राशौचे कृच्छ्रः । क्षत्रवैश्ययोः पञ्चशतमष्टशतं गायत्रीजपः । उत्तमेषु शूद्रस्य सर्वत्र स्नानम् । मत्यानापदि विप्रस्य वर्णेषु सांतपनकृच्छ्रमहासांतपनचान्द्राणि । अभ्यासे तु मासिकद्वैमासिकत्रैमासिक-

च्छौचं दास्या मासस्तु सूतकम् ॥’ इत्यङ्गिरसोक्तेः । पडशीतावपि—‘स्वामिशौचेन दासाद्याः स्पृश्या मासात्तु कर्मसु । योग्याः स्युर्मासतो दासी सूती चेत्स्पृश्यतामियात् ॥’ दत्तदासादीनां स्वसपिण्डमरणादौ स्वाम्याशौचसमसंख्यदिनोर्ध्वं सत्यपि मासाद्याशौचे स्वामिकार्ये स्पृश्यतेति हरदत्तः । ‘दासान्तेवासिभृतकाः शिष्याश्चैकत्रवासिनः । स्वामितुल्येन शौचेन शुध्यन्ति मृतसूतके ॥’ इति बृहस्पतिस्मृतेः । दासश्चात्र—‘गृहजातस्तथा क्रीतो लुब्धो दायादुपागतः । अन्नकालभृतस्तद्वदाहितः स्वामिना च यः ॥ मोक्षितो महत्तथर्णाद्युद्धमाप्तः पणे जितः । तवाहमित्युपगतः मन्त्रज्यावसितः कृतः ॥ भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव बडवाहनः । विवेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः ॥’ इति नारदोक्तेषु गर्भभक्तदासी विना ज्ञेयाः । बडवा दासी तयाहृतस्तामुद्वाह्य दासो जात इत्यर्थः । अन्तेयास्यपि तेनैवोक्तः । ‘स्वशिल्पमिच्छन्नाहर्तुं बान्धवानामनुज्ञया । आचार्यस्य वसेदन्ते कृत्वा कालं मुनिश्चितम् ॥ आचार्यः शिक्षयेदेनं स्वगृहे दत्तभोजनम् ॥’ इति । शिष्यस्तत्तुल्यो विद्यार्थी । दासादेः स्वामित्सपिण्डमरणे तु विष्णुः—‘पत्नीनां दासानामानुलोम्येन स्वामितुल्यमाशौचम्, मृते स्वामिन्यात्मीयम् ।’ इति मतिलोमदासानामाशौचाभावः । ‘वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न मतिलोमतः ।’ इति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥

अथ रात्रौ जनने मरणे वा—रात्रिं त्रिभागां कृत्वाऽथभागद्वये चेत्पूर्वं दिनम्, रात्रौ जनने मरणे वा निर्णयः । अन्त्ये तूत्तरमिति मिनाक्षरायाम् । यत्तु प्रागर्घरात्रात् प्राग्या मूर्षोदयात्पूर्वं दिनमित्युक्तं, तत्र देशाचारतो व्यवस्था । सर्वं चाशौचमाहिताग्नेर्दाहं तद्विघ्नस्य मरणमारभ्य ज्ञेयम् । ‘अनग्निमत उत्क्रान्तेरार्गाचादि द्विजातिषु । दाहादग्निमतो विन्धादिदेशस्ये मृते सति ॥’ इति पंथीनसिस्मृतेः । साग्निराहिताग्निः । आहिताग्निश्चेत्प्रवसन्म्रियेत पुनःसंस्कारं कृत्वा शवदाशौचम्’ इति वसिष्ठे विनोषोक्तेः । ‘दाहादेव तु कर्तव्यं यस्य चैतानिक्वो विधिः’ इति ब्राह्मणम् । यत्तु—पूर्तस्वामिना रामाण्डारेण चोक्तम् ‘आहिताग्नेरपि मरणाद्येव दशरात्रं दशाहं शयमाशौचम्’ इति मरणनिमित्तत्वात्तस्य । यत्तु दाहादेव तस्याशौचमुक्तं तत्संस्कारनिमित्ताशौचं पृथगेव । तेन गृह्याग्नेः संस्काराहं त्रिरात्रम् । श्रौताग्नेस्तु दशरात्रम् । मरणनिमित्तं तूभयोर्दशाहम् । दाहात्प्रागपीति । तद्वचनविरोधात्पूर्वस्यैवोत्कर्षान्मूलकल्पनालाभमाय चिन्त्यम् ।

अथातिक्रान्ताशौचम् । तत्राशौचमध्ये जननादौ ज्ञाते तच्छेषेण शुद्धिः । अतिक्रान्ताशौचम् । ‘विगतं तु विदेशस्यं शृणुयाद्यो मनिर्दण्डम् । यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत् ॥’ इति मनूकेः । अथ केचिदन्तरपुरानिरिक्तविषयम् । तेषां तत्राशौचमध्ये श्रवणेऽपि तदाद्येव दशाहादि । ‘विनर्गा चैन्मृता स्यातां

दूरस्थोऽपि हि पुत्रकः । श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं सूतकी भवेत् ॥ ’ इत्यस्य सर्वापवादत्वादित्याहुस्तत्र । ज्ञातमरणस्य निमित्तत्वात्, ‘अनभिमत उत्क्रान्तेः’ इत्यादिविरोधाच्च । स्मृत्यर्थसारेपि—‘जनने मरणे वा प्रथमदिनादूर्ध्वं ज्ञाते पुत्रादीनां शेषेणैव शुद्धिः’ इति । षडशीतावपरार्के चैवम् । दशाहादूर्ध्वं ज्ञाते तु वृद्धवशिष्टः—‘मासत्रये त्रिरात्रं स्यात्पण्मासे पक्षिणी तथा । अहस्तु नवमादर्वागूर्ध्वं स्नानेन शुध्यति ॥’ जनने त्वतिक्रान्ताशौचं नास्त्येव ‘नाशुद्धिः प्रसवाशौचे व्यतीतेषु दिनेष्वपि ।’ इति देवलोक्तेः । पितुः स्नानं तत्रापि भवत्येव । ‘निर्देशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च । सवासा जलमाप्नुत्य शुद्धो भवति मानवः ॥’ इति मनूक्तेः । तच्चातिक्रान्ताशौचं दशाहादिजात्याशौचविषयम् । न त्वनुपनीतादिनिमित्तत्रिरात्रादौ । ‘उपनीते तु विषमं तस्मिन्नेवातिकालजम् ।’ इति व्याघ्रोक्तेः । ‘निर्देशं ज्ञातिमरणम्’ ‘अतिक्रान्ते दशाहे तु’ इति मनूक्तेश्च । माधवीये देवलस्तु—‘आ त्रिपक्षात्रिरात्रं स्यात्पण्मासात्पक्षिणी ततः । परमेकाहमावर्षादूर्ध्वं स्नातो विशुध्यति ॥’ इत्याह । तत्रापदनापद्विषयत्वेन व्यवस्था । इदं चैकदेशे । देशान्तरे तु स्नानमात्रम् । देशान्तरमृतं श्रुत्वा क्लीवे वैखानसे यतौ । मृते स्नानेन शुध्यन्ति गर्भस्रावे च गोत्रिणः ॥’ इति पराशरोक्तेरिति विज्ञानेश्वरः । स्नानं वत्सरान्ते ‘अर्वाक्त्रिपक्षात्रिनिशं पण्मासाच्च दिवानिशम् । अहः संवत्सरादर्वाग्देशान्तरमृतेष्वपि ॥’ इति विष्णुक्तेरिति माधवः । इदं सपिण्डानां देशान्तरे स्नानं सोदकानामिति युक्तम् । लक्षणं त्वाह वृहस्पतिः—‘महानद्यन्तरं यत्र गिरिर्वा व्यवधायकः । वाचो यत्र विभिद्यन्ते तद्देशान्तरमुच्यते ॥ देशान्तरं वदन्त्येके षष्टियोजनमायतम् । चत्वारिंशद्वदन्त्यन्ये त्रिंशदन्ये तथैवच ॥’ इति । एतत्सर्वं मातापितृभिन्नविषयम् । ‘तपोस्तु पितरौ चेत्’ इति पूर्वपटीनसिवाक्यात्सदा पूर्णमेव दशाहादि । स्मृत्यर्थसारेपि—‘मातापितृमरणे दूरदेशेऽपि संवत्सरोर्ध्वमपि पुत्रो दशाहादिकं पूर्णमाशौचं कुर्यात् । स्त्रीपुंसयोः परस्परं सपत्नीषु चैवम्’ इति । शुद्धितत्वादयो गौडास्तु—‘ऊर्ध्वं संवत्सरादा-

पडशीतावप्येवम् । एतत्सर्ववर्णतुल्यम् 'तुल्यं वयसि सर्वेषामतिक्रान्ते तथैव च ।'
इति व्याघ्रोक्तेः ।

अथाशौचसंपाते उच्यते । तत्र शावे शावं, सूतके सूतकम् । शावे
 अशौचस-
 पाते निर्णयः । सूतकं, सूतके शावं वा । तत्राप्युत्तरं कालतः पूर्वेण समं न्यूनम-
 धिकं चेति द्वादश भेदाः । यदैकदिने समं न्यूनमधिकं वाशौचद्वयं तत्र
 तन्त्रेणान्यसिद्धिः । द्वयोरेककालत्वात् । यदा तु द्वितीयादिदिनेषूत्तरं सजातीयं
 शावे जननं वा समकालं न्यूनकालं वा परं स्यात्तदा पदसु पक्षेषु पूर्वशेषेण शुद्धिः ।
 'अन्तरा जन्ममरणे शेषाहोभिर्विशुध्यति ।' इति याज्ञवल्क्योक्तेः । अन्तरा
 ज्ञाते इत्यर्थः । ज्ञानस्यैव जननादेर्निमित्तत्वात् । पूर्वाशौचोत्तरं तन्मध्योत्पन्ने जाते
 तूत्तरमेव कार्यम् । शुद्धितत्त्वेऽप्युक्तम्-पूर्वाशौचान्तरुत्पन्नं समानं लघु वा निमित्तं
 तत्कालादुपरि श्रुतं स्वाशौचहेतुरेव । अज्ञातं तु न । 'अविज्ञाते न दोषः स्याच्छा-
 द्धादिषु कथंचन ।' इत्यस्याशौचसांकर्येऽपि प्रवृत्तेः । तेनाज्ञानादृपोत्सर्गादौ कृते
 पश्चात् ज्ञातेऽपि नावृत्तिरिति । माधवीये यमोऽपि- 'जनने जननं चेत्स्यान्मरणे मरणं
 तथा । पूर्वशेषेण शुद्धिः स्यादुत्तराशौचवर्जनम् ॥' अत्र केचित् 'अन्तर्दशाहे स्यातां
 चेत्पुनर्मरणजन्मनी । तावत्स्यादशुचिविम्बो यावत्तत्स्यादनिर्दशम् ॥' इति मनुपरा-
 शराद्यैर्दशाहग्रहणात्पूर्णाशौचे एव पूर्वशेषेण शुद्धिः । त्र्यहाद्यल्पाशौचसंपाते तूत्त-
 रेणैव शुद्धिरित्याहुः । हरदत्तोप्येवमाह । गौडा अप्येवम् । तत्र । याज्ञवल्क्यादि-
 वशेन दशाहस्य तुल्यकालाशौचोपलक्षणत्वात् । 'समानाशौचसंपाते प्रथमेन समा-
 पयेत् । असमानं द्वितीयेन धर्मराजवचो यथा ॥' इति माधवीये शङ्खोक्तेः ।
 अपरार्कमिताक्षरादिविरोधाच्च । यदा तु सूतके शावं समं न्यूनमधिकं वा, तदा न
 पूर्वशेषाच्छुद्धिः । तदाहाङ्गिराः- 'सूतके मृतकं चेत्स्यान्मृतके त्वय सूतकम् । तत्राधि-
 कृत्य मृतकं शौचं कुर्यान्न सूतकम् ॥' पदनिश्चिन्मते- 'शावाशौचे समुत्पन्ने सूतकं
 तु यदा भवेत् । शावेन शुध्यते सूतिर्न सूतिः शावशोधिनी ॥' चतुर्विंशतिमतेपि-
 'मृतेन शुध्यते जातं न मृतं जातकेन तु ।' अतो यदा दशाहजननमध्ये तदन्ते वा
 त्र्यहादि शावं तदा पूर्वेण शुद्धावपि तन्निमित्तमस्पृश्यत्वं भवत्येव । 'मरणोत्पत्ति-
 योगे तु गरीयो मरणं भवेत् ।' इति कौर्माज । गौतमव्याख्यायां वृद्धात्रि-
 रपि- 'सूतकाद्विगुणं शावं शावात् द्विगुणमार्तवम् । आर्तवात् द्विगुणा सूति-
 स्ततोऽपि शवदाहकः ॥' अत्र पूर्वपूर्वेण नोत्तरोत्तरनिवृत्तिरस्पृश्यताधिक्यादि-
 त्यर्थः । पडशीतावपि- 'स्वभावबहुभूतिस्तु न्यूनशावविशोधिनी ।' इति ।

रात्रिशेषादौ वर्धितद्वित्रिदिनैरागन्तुकैः सूतेर्बहुत्वं न स्वभावेन । अतस्तत्र न्यूनशावस्यापि न पूर्वेण शुद्धिरिति वक्तुं स्वभावेत्युक्तम् । ब्राह्मेपि—‘ नागन्तुकैर-
थाहोभिराशौचमपनुद्यते । न च पातनिमित्तेन शावस्यान्यस्य शोधनम् ॥ ’ इति ।
एवं नव पक्षाः । यदा तु त्र्यहाद्यल्पाशौचमध्ये सजातीयं विजातीयं वा दीर्घकाल-
मुत्तरं, तदाप्युत्तरं पूर्णं कार्यम्, न पूर्वेण शुद्धिः ॥ ‘ स्वल्पाशौचस्य मध्ये तु दीर्घा-
शौचं भवेद्यदि । न पूर्वेण विशुद्धिः स्यात् स्वकालेनैव शुध्यति ॥ ’ इत्युशनसोक्तेः ।
तेन त्र्यहादिशावमध्ये दशाहादिसूतकेऽपि न पूर्वेण शुद्धिरित्यपरार्कः । शावनिमि-
त्तमस्पृश्यत्वं च भवत्येव । शुद्धिविवेके तु—‘ शावेन शुध्यते सूतिः ’ इति प्रागुक्ते-
स्तत्राप्युत्तराशौचनिवृत्तिरुक्ता । तन्न । उत्तरस्य कालाधिक्येन बलवत्त्वात् । माधवीये
यमोपि—‘ अघटृद्धिमदाशौचं पश्चिमेन समापयेत् । यथा त्रिरात्रे प्रक्रान्ते दशाहं म-
विशेष्यदि ॥ आशौचं पुनरागच्छेत्तत्समाप्य विशुध्यति ॥ ’ हारीतोऽपि—‘ गुरुणा
लघु शुध्येत्तु लघुना नैव तद्गुरु । ’ इति । गुरुत्वं लघुत्वं च कालकृतमेव । पूर्वानुरो-
धात् । एतच्च हरदत्तेन स्पष्टमुक्तम् । मिताक्षरायामप्येवम् । यत्तु ‘ अघानां योगपद्ये तु
ज्ञेया शुद्धिर्गरीयसी । मरणोत्पत्तियोगे तु गरीयो मरणं भवेत् ॥ ’ इति हारीतकौ-
र्मादि—तत्रास्पृश्यत्वाभिप्रायं शावस्य गुरुत्वं ज्ञेयम् । कचिदल्पकालेनापि दीर्घका-
लाशौचनिवृत्तिमाह देवलः—‘ परतः परतो शुद्धिरघटृद्धौ विधीयते । स्याच्चेत्पञ्चतमा-
दहः पूर्वेणैवात्र शिष्यते ॥ ’ अस्यार्थः । अघटृद्धौ दीर्घाशौचे परतः शुद्धिः परमा-
शौचम् । यदि पूर्वाशौचमुत्तरस्य पञ्चमदिनात्परतोऽनुवर्तते तदा पूर्वेणैव शुद्धिः ।
पूर्वस्योत्तराशौचार्थाधिककालव्यापित्वे पूर्वशेषाच्छुद्धिरित्यर्थः । यथा पष्ठे मासे
गर्भपातनिमित्तपट्टहाशौचमध्ये दशाहपाते पूर्वेणोत्तरनिवृत्तिः ॥ यथा वा त्र्यहमध्ये
स्त्रावपातनिमित्तचतुरहपञ्चाहयोरिति कश्चित् । तन्न । दशाहावधि पूर्वशेषशुद्ध्या
वेदवाक्यविरोधात् । पष्ठादिदिने पूर्वाशौचमन्तरात्रौ तु द्व्यह इत्यनौचित्याच्च ।
अस्मद्गुरुवस्तु पञ्चतमादह आशौचं ततो न्यूनं त्र्यहादि चेत्स्यादसिन्धिपये पूर्वेणै-
वाशुद्धिः शिष्यते । दशाहादिरात्रिशेषे त्र्यहादिपाते त्र्यहाद्यल्पाशौचानां परस्परं
रात्रिशेषे संपाते च न द्व्यहादिदृष्टिरित्यर्थमाहुः । कचित्पूर्वशेषेण शुद्धेरपवादमाह

१-यद्यपि—‘ शावेन शुध्यते सूतिः ’ इति प्रामाण्याच्छावमध्ये जननाशौचनिवृत्तिरुक्ता तथाप्यग्रे ‘ अघटृ-
द्धिमदाशौचं ’ इत्यादिवचनेन स्वल्पशावे दीर्घसूत्राशौचनिवृत्तिर्नैव भवतीति ज्ञेयम् । २-विदेशात्मस्य चतुरहा-
न्तर्मरणे श्रुते शेषशुद्ध्या तत्पञ्चदिनाधिकमाशौचम् । तत्रापि दशाहपाते पूर्वेणैव शुद्धिरित्यवरोधम् । ३-वेदवाक्यं
बौधायनोक्तं । तत्राप्येऽनुपदमेव ‘ अथ यदि दशरात्राः ’ इत्यादिनिर्दिष्टमस्ति । तत्र ‘ आनवमादियसान् ’ इत्य-
नेन विरोधात् । यत्तु विरुद्धं ‘ आशौचमादय चावन्मृतकस्य तु सूतकम् ’ इति अग्नपुराणवचनं ततोऽपि स्मृते-
र्बलीयत्वात्तदुपेक्ष्यम् ।

गौतमः—‘ रात्रिशेषे सति द्वाभ्यां, प्रभाते तिसृभिः ’ इति । प्रभातेऽन्त्ययामे । ‘ रा-
त्रिशेषे द्व्यहाच्छुद्धिर्यामशेषे शुचिरुपहात् । ’ इति शातातपोक्तेः । इदं शावान्ते सूत-
कपाते सजातीये वा तुल्यम् । अत्र केचित् । रात्रिशब्दोऽहोरात्रपरः । ‘ अहःशेषे
द्वाभ्यां प्रभाते तिसृभिः ’ इति शङ्खलिखितोक्तेः । ‘ अथ यदि दशरात्राः संनिपते-
युराद्यं दशरात्रमाशौचमानवमादिवसादत ऊर्ध्वं द्विरात्रेण, व्युष्टायां त्रिरात्रेण ’ इति
बौधायनोक्तेः । ‘ पुनःपाते दशाहात्प्राक् पूर्वेण सह गच्छति । दशमेहि पतेद्यस्याहर्द्वयात्स
विशुध्यति ॥ ’ इति । ‘ प्रभाते तु त्रिरात्रेण दशरात्रेष्वयं विधिः । ’ इति देवलोक्तेश्च ।
नवमदशमशब्दौ चोपान्त्यान्त्यदिनपरौ । तेन क्षत्रियादावपि तथेत्याहुः । माधवीये-
प्येवम् । अन्येत्वाहुः—‘ अन्तर्दशाहे स्यातां चेत्पुनर्मरणजन्मनी । तावत्स्यादशुचि-
र्विप्रो यावत्तत्स्यादनिर्दशम् ॥ ’ इति । ‘ मनुपराशराद्यैर्दशमदिनेनोत्तरस्य शुद्धेरुक्त-
त्वाद्विरोधः स्पष्ट एव । विरोधे च—‘ यद्वै किञ्चन मनुरवदत्तज्ज्ञेयम् ’ ‘ कलौ पाराश-
रस्मृतिः ’ इत्यनेन पूर्ववचसां बाधः । अतएव वाचस्पतिना तेषामनाकरत्वमुक्तम् ।
साकरत्वेऽपि जातिमात्रविमादिविषयं देशान्तरविषयं वा युगान्तरविषयं वास्तु । तेन
गौतमीये रात्रिशब्दो नाहोरात्रपरः । ‘ रात्रिमात्रावशिष्टे ’ इति मिताक्षरोक्तेश्च । न
कृकविकृतेरिवान्यथा व्याख्या युक्ता । माधवस्तु ‘ अनिर्गतदशाहम् ’ इति पूर्वस्व-
ग्रन्थविरोधादुपेक्ष्य इति । अस्मत्पितृचरणास्तु बौधायनीये—‘ आनवमादिवसात् ’
इति द्वितीयाशौचस्य नवमं दिनं प्रथमस्य दशममेवाहुः । द्वाहादिबुद्धेः पूर्वशेषापवा-
दत्वात् । तस्य च न्यायतो द्वितीयदिनादेव प्रवृत्तेः । अत ऊर्ध्वमिति दशमरात्रिप-
रम् । शङ्खलिखितोक्तौ देवलोक्तौ चाहःशेषे दशमेऽहि चातीते रात्रौ पतेदित्यर्थः ।
दशम्यां पिता नाम कुर्यादिति वत् । तेन न मन्वाद्यैर्विरोधो नापि मिताक्षराद्यैरि-
त्याहुः । अपरार्के निर्णामृतस्वरसोऽप्येवम् । यत्तु तत्रैव ब्राह्मे—‘ आद्यं भागद्वयं
यावत्सूतकस्य तु सूतके । द्वितीये पतिते त्राद्यात्सूतकाच्छुद्धिरिष्यते ॥ अत ऊर्ध्वं
द्वितीयास्तु सूतकान्ताच्छुचिः स्मृतः । एवमेव विचार्य स्यान्मृतके मृतकान्तरे ॥ मृत-
कस्यान्तरे यत्र सूतकं प्रतिपद्यते । सूतकस्यान्तरे वाय मृतकं यत्र विद्यते ॥ मृतकान्ते
भवेत्तत्र शुद्धिर्वर्णेषु सर्वशः ॥ ’ इति । अस्यार्थस्तत्रैवोक्तः । पूर्वाशौचचरमाहोरात्रस्य
दिनरूपे आद्यभागद्वयेऽन्याशौचपाते पूर्वेण शुद्धिः । भागद्वयोर्ध्वं रात्रौ सूतकान्तरे
द्वितीयात्पूर्वभिन्नात्सूतकान्ताद्द्व्यहादिरूपाच्छुद्धिरिति । अपरार्के त्वाशौचकालं
त्रिधा विभज्य निर्गुणविषयत्वेनेदमुक्तम् । अस्य वचनस्य निर्मूलत्वोक्तिरक्षोक्तिरेव ।
अतः पूर्वाशौचान्त्यरात्रावन्याशौचेऽहोरात्रद्वयमधिकं रात्रेरन्त्ययामे तु दिनद्वयमिति
भट्टचरणोपदिष्टः पन्थाः । एतत्संपूर्णाशौचसंपाते एव । रात्रिशेषे त्रिरात्रादिसंपाते

तु पूर्वशेषेणैव शुद्धिः । द्विरात्रादिवृद्धेः पूर्ववाक्यैर्दशाहविषयत्वादपवादाभावे शेष-
 शुद्धेरेव सामान्यतः प्रवृत्तेः । पडशीतौ तु दशाहान्ते व्यहपातेऽपि द्वित्रिदिनवृद्धि-
 रुक्ता 'रात्रिशेषे यदाशौचं पूर्वानधिकमापतेत् । ऊर्ध्वं दिनद्वयं पूर्वाद्यागशेषे दिन-
 त्रयम् ॥' इति । अनधिकं समं न्यूनं वा । तत्तुच्छम् । निर्मूलत्वादन्ते पक्षिण्यादिपा-
 तेऽपि द्विरात्रादिवृद्ध्यापत्तेश्च । पूर्वाशौचान्तर्वर्धितद्वित्रिदिनमध्येऽधिकाशौचान्तरपाते
 तु वर्धितस्याल्पत्वादधिकेनैव शुद्धिः । नच वर्धितस्य पूर्वशेषत्वं शङ्कनीयम् । रात्रि-
 शेषपूर्वशेषशुद्ध्यपवादे नैमित्तिकावृत्तिन्यायोज्जीवनात् । अपवादाभावे उत्सर्गस्य
 माप्तेः । अपवादान्तरमाह शङ्कः—'मातर्यग्रे प्रमीतायामशुद्धौ म्रियते पिता । पितुः
 शेषेण शुद्धिः स्यान्मातुः कुर्यात्तु पक्षिणीम् ॥' पादत्रयं स्पष्टम् । तुर्यस्य त्वयमर्थः—
 पित्राशौचमध्ये मातृमृतौ पित्राशौचान्ते मातुः पक्षिणीमधिकां कुर्यादिति । अत्राशु-
 द्धावित्युक्तेरात्महादेः पितुराशौचाभावान्मातृमरणे न पक्षिणी । किंतु पूर्णमेवाशौ-
 चम् । इयं च पक्षिणी तृतीयादिदिनपरा, नाद्यदिनद्वये प्रतिनिमित्तनैमित्तिकावृ-
 त्तिन्यायापवादपूर्वशेषापवादत्वादिति पितृचरणाः । सपिण्डाद्याशौचेन मातापित्रो-
 राशौचापगमो नास्त्येव । एवं भर्तुरपि । इयं च पक्षिणी दशमदिनात्पूर्वं मातृमरणे
 ज्ञेया । दशम्यां रात्रौ तत्प्रभाते वा मातृमरणे ह्यहव्यहसमुच्चिता पक्षिणीति कश्चित् ।
 तन्न । संख्यान्तरोपजननापर्या व्यहादिश्रुतिवाधापत्तेः । अत एवैका देया पद्देया
 इत्यादौ श्रुतसंख्यावाधापत्तेः समुच्चयो निरस्तो द्वादशे । गुरुणि लघोरन्तर्गते 'गु-
 रुणा लघु शुद्ध्येत्' इत्युक्तेश्च । मातुरन्वारोहणे तु न पक्षिणी 'यदा नारी विशे-
 दग्निं प्रियस्य प्रियवाञ्छया । तदाशौचं विधातव्यं भर्त्राशौचक्रमेण हि ॥' इति
 पृथ्वीचन्द्रोदये लघुहारीतोक्तेः । तत्रैव पडशीतिमतेऽपि—'मृतं पतिमनुव्रज्य पत्नी
 चेदनलं गता । न तत्र पक्षिणी कार्या पैतृकादेव शुध्यति ॥ पुत्रोऽन्यो वाग्निदस्तस्या-
 स्तावदेवाशुचिस्तयोः । नवश्राद्धं च पिण्डं च युगपत्तु समापयेत् ॥' गृहीताशौचानां
 पुत्राणां पितुः संस्कारे मातुः सपिण्डस्य वा मरणे नायं निर्णयः । अतिक्रान्तका-
 लाद्विद्यमाननिमित्तस्य बलवत्त्वात् । द्वादशवर्षोत्तरं संस्काराशौचमध्ये सपिण्डमरणे-
 न्येवम् । यत्तु अपरार्के ब्राह्मे—'ऋग्वेदवादात्साध्वी स्त्री न भवेदात्मघातिनी । व्यहा-
 शौचे तु निर्हृते श्राद्धं मामोति शास्त्रवत् ॥' इति, तद्भर्तुराशौचोत्तरमन्वारोहणे
 त्रिरात्राशौचपरम् इति पृथ्वीचन्द्रः । ब्राह्मणादेः क्षत्रियाद्यनुगमनेऽरूपाशौचपरमि-
 त्यपरार्कः । शुद्धितत्त्वादयो गौडास्तु—'भर्तुराशौचोत्तरमन्वारोहणे त्रिरात्रम् ।
 सहगमने तु संपूर्णम् । युद्धहतस्य सद्यःशौचेऽन्वारोहणे ब्राह्मोक्तेस्त्रिरात्रत्वात् ।
 भर्तुरपि व्यहणे पिण्डदानम् । एकचित्तौ तु सद्यः शौचमित्याहुः । अन्यत्मायुक्तम् ।
 पूर्वशेषेण शुद्धेरपवादान्तरमुक्तं पडशीत्याम् 'पूर्वाशौचेन या शुद्धिः सूतके मृतके

च सा । सूतिकामग्निदं हित्वा प्रेतस्य च सुतानपि ॥ ' निर्णयामृते स्मृतिसंग्रहेऽपि—
 ' इयं विशुद्धिरुदिता सूतिकामग्निदं विना ॥ ' इदं मूल्यने दाहकरणे, मातुलादिसं-
 बन्धेन दाहमात्रकरणे तु त्रिरात्रमेवेत्युक्तं भाक् । वृद्धात्रिः—' सूतकाद्विगुणं शावं
 शावाद्विगुणमार्तवम् । आर्तवाद्विगुणा सूतिस्ततोऽपि शवदाहकः ॥ ' तथाशौच-
 संपातेपि न शावजनननिमित्तकार्यप्रतिबन्धः । ' आशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा
 भवेत् । कर्तुंस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन श्रूयति ॥ ' इति प्रजापतिस्मृतेः ।
 आशौचे तु द्विविधेऽपि शातातपः—' अन्तर्दाहे जननात्पश्चात्स्यान्मरणं यदि ।
 प्रेतमुद्दिश्य कर्तव्यं पिण्डदानं यथाविधि ॥ मारब्धे प्रेतपिण्डे तु मध्ये चेज्जननं भ-
 वेत् । तथैवाशौचपिण्डांस्तु शेषान्दद्याद्यथाविधि ॥ ' मातुः पक्षिणीमध्ये पितुरे-
 कादशाहं कुर्यात् । ' आद्यं श्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशेऽहनि । ' इति स्मृतेः । के-
 चित्त्विदं क्षत्रियादिपरम्, विप्रदेस्त्वाशौचान्तर एकादशाहश्राद्धं नेत्याहुः । अत एव
 विज्ञानेश्वरेण—' दशमं पिण्डमुत्सृज्य रात्रिशेषे शुचिर्भवेत् । ' इति शुचित्वं महैको-
 दिष्टाङ्गविप्रनिमन्त्रणपरमिति वदता तत्र शुद्धेरङ्गत्वं दर्शितम् । एवं वृषोत्सर्गशय्या-
 दानादावपि । देवयाज्ञिकेन त्वाशौचान्तरेऽपि भवत्येवेत्युक्तम् ॥

अथाशौचापवादः । स च पञ्चधा । कर्तृतः कर्मतः द्रव्यतः मृतदोषतः वि-

आशौचाप-
वादः ।

धानाच्च । आद्यो ब्रह्मचारियत्यादिषु । ' नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां

ब्रह्मचारिणाम् । नाशौचं कीर्तितं सद्भिः पतिते च तथा मृते ॥ ' इति
 कौर्मोक्तेः । तुर्यपादे ' शौचे वापि तथैव च ' इति देवलपाठः । आशौचमन्त्यकर्मो-
 पलक्षणम् । ' ब्रह्मचारी न कुर्वीत शववाहादिकाः क्रियाः । यदि कुर्याच्चरेत्कृच्छ्रं
 पुनःसंस्कारमेव च ॥ ' इति देवलोक्तेः । एतत्पिनायतिरिक्तविषयम् । ' आचार्यं
 स्वमुपाध्यायं मातरं पितरं गुरुम् । निर्हृत्य तु व्रती प्रेतं न व्रतेन विषुज्यते ॥ ' इति
 मनुक्तेः । हारीतः—' आचार्यं स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम् । निर्हृत्य तु व्रती
 प्रेतं न व्रतेन विषुज्यते ॥ मातापित्रोस्तु यत्प्रोक्तं व्रतचारी तु पुत्रकः । व्रतस्थोऽपि
 हि कुर्वीत पिण्डदानोदकक्रियाम् ॥ भवत्यशौचं नैवास्य न धाग्निस्तस्य लुप्यते ।
 स्वाध्यायं च मकुर्वीत पूर्ववद्विधिदर्शितम् ॥ ' संवर्तः—' अन्यगोत्रोपसंबन्धः प्रेत-
 स्याग्निं ददाति यः । पिण्डं चोदकदानं च स दशाहं समाचरेत् ॥ ' निर्हरणमन्त्य-
 कर्मपरम् । एवं मातामहस्य ' यथा व्रतस्थोऽपि सुतः पितुः कुर्यात् क्रियां नृप ।
 तथा मातामहस्यापि दौहित्रः कर्तुमर्हति ॥ ' इत्यपराकं भविष्योक्तेः । ' माता-
 पित्रोरुपाध्यायाचार्ययोरौर्ध्वदेहिकम् । कुर्वन्मातामहस्यापि व्रती न भ्रश्यते व्रतात् ॥ '
 इति कालादर्शाच्च । तत्रान्त्यकर्मनिमित्तमस्पृश्यत्वं दशाहमस्त्येव । ' सगोत्रो

तु पूर्वशेषेणैव शुद्धिः । द्विरात्रादिवृद्धेः पूर्ववाक्यैर्दशाहविषयत्वादपवादाभावे शेष-
 शुद्धेरेव सामान्यतः प्रवृत्तेः । षडशीतौ तु दशाहान्ते ज्यहपातेऽपि द्वित्रिदिनवृद्धि-
 रुक्ता 'रात्रिशेषे यदाशौचं पूर्वानधिकमापतेत् । ऊर्ध्वं दिनद्वयं पूर्वाद्यामशेषे दिन-
 त्रयम् ॥' इति । अनधिकं समं न्यूनं वा । तत्तुच्छम् । निर्मूलत्वादन्ते पक्षिण्यादिपा-
 तेऽपि द्विरात्रादिवृद्ध्यापत्तेश्च । पूर्वाशौचान्तर्वर्धितद्वित्रिदिनमध्येऽधिकाशौचान्तरपाते
 तु वर्धितस्याल्पत्वादधिकेनैव शुद्धिः । नच वर्धितस्य पूर्वशेषत्वं शङ्कनीयम् । रात्रि-
 शेषपूर्वशेषशुद्ध्यपवादे नैमित्तिकावृत्तिन्यायोज्जीवनात् । अपवादाभावे उत्सर्गस्य
 माप्तेः । अपवादान्तरमाह शङ्खः—'मातर्यग्रे प्रमीतायामशुद्धौ म्रियते पिता । पितुः
 शेषेण शुद्धिः स्यान्मातुः कुर्यात्तु पक्षिणीम् ॥' पादत्रयं स्पष्टम् । तुर्यस्य त्वयमर्थः—
 पित्राशौचमध्ये मातृमृतौ पित्राशौचान्ते मातुः पक्षिणीमधिकां कुर्यादिति । अत्राशु-
 द्धावित्युक्तेरात्महादेः पितुराशौचाभावान्मातृमरणे न पक्षिणी । किंतु पूर्णमेवाशौ-
 चम् । इयं च पक्षिणी तृतीयादिदिनपरा, नाद्यदिनद्वये प्रतिनिमित्तनैमित्तिकावृ-
 त्तिन्यायापवादपूर्वशेषापवादत्वादिति पितृचरणाः । सपिण्डाद्याशौचेन मातापित्रो-
 राशौचापगमो नास्त्येव । एवं भर्तुरपि । इयं च पक्षिणी दशमदिनात्पूर्वं मातृमरणे
 ज्ञेया । दशम्यां रात्रौ तत्प्रभाते वा मातृमरणे द्व्यहज्यहसमुचिता पक्षिणीति कश्चित् ।
 तन्न । संख्यान्तरोपजननापत्त्या ज्यहादिश्रुतिबाधापत्तेः । अत एवैका देया षड्देया
 इत्यादौ श्रुतसंख्यावाधापत्तेः समुच्चयो निरस्तो द्वादशे । गुरुणि लघोरन्तर्गते 'गु-
 रुणा लघु शुद्ध्येत्' इत्युक्तेश्च । मातुरन्वारोहणे तु न पक्षिणी 'यदा नारी विशे-
 दग्निं प्रियस्य प्रियचाञ्छया । तदाशौचं विधातव्यं भर्ताशौचक्रमेण हि ॥' इति
 पृथ्वीचन्द्रोदये लघुहारीतोक्तेः । तत्रैव षडशीतिमतेऽपि—'मृतं पतिमनुव्रज्य पत्नी
 चेदनलं गता । न तत्र पक्षिणी कार्या पैतृकादेव शुद्ध्यति ॥ पुत्रोऽन्यो वाग्निदस्तस्या-
 स्तावदेवाशुचिस्तयोः । नवश्राद्धं च पिण्डं च युगपत्तु समापयेत् ॥' गृहीताशौचानां
 पुत्राणां पितुः संस्कारे मातुः सपिण्डस्य वा मरणे नायं निर्णयः । अतिक्रान्तका-
 लाद्विद्यमाननिमित्तस्य बलवत्त्वात् । द्वादशवर्षोत्तरं संस्काराशौचमध्ये सपिण्डमरणे-
 प्येवम् । यत्तु अपरार्के ब्राह्मे—'ऋग्वेदवादात्साध्वी स्त्री न भवेदात्मघातिनी । ज्यहा-
 शौचे तु निर्वृत्ते श्राद्धं प्राप्नोति शास्त्रवत् ॥' इति, तद्भर्तुराशौचोत्तरमन्वारोहणे
 त्रिरात्राशौचपरम् इति पृथ्वीचन्द्रः । ब्राह्मणादेः क्षत्रियाद्यनुगमनेऽल्पाशौचपरमि-
 त्यपरार्कः । शुद्धितत्त्वादयो गौडास्तु—'भर्तुराशौचोत्तरमन्वारोहणे त्रिरात्रम् ।
 सहगमने तु संपूर्णम् । शुद्धहतस्य सद्यःशौचेऽन्वारोहणे ब्राह्मोक्तेस्त्रिरात्रत्वात् ।
 भर्तुरपि ज्यहेण पिण्डदानम् । एकचित्तौ तु सद्यः शौचमित्याहुः । अन्यत्प्रागुक्तम् ।
 पूर्वशेषेण शुद्धेरपवादान्तरमुक्तं षडशीत्याम् 'पूर्वाशौचेन या शुद्धिः सूतके मृतके

च सा । सूतिकामग्निदं हित्वा प्रेतस्य च सुतानपि ॥ ’ निर्णयामृते स्मृतिसंग्रहेऽपि—
 ‘ इयं विशुद्धिरुदिता सूतिकामग्निदं विना ॥ ’ इदं मूल्यने दाहकरणे, मातुलादिसं-
 बन्धेन दाहमात्रकरणे तु त्रिरात्रमेवेत्युक्तं प्राक् । वृद्धात्रिः—‘ सूतकाद्विगुणं शावं
 शावाद्विगुणमार्तवम् । आर्तवाद्विगुणा सूतिस्ततोऽपि शवदाहकः ॥ ’ तथाशौच-
 संपातेपि न शावजनननिमित्तकार्यप्रतिबन्धः । ‘ आशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा
 भवेत् । कर्तुस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुध्यति ॥ ’ इति प्रजापतिस्मृतेः ।
 आशौचे तु द्विविधेऽपि शातातपः—‘ अन्तर्दाहे जननात्पश्चात्स्यान्मरणं यदि ।
 प्रेतमुद्दिश्य कर्तव्यं पिण्डदानं यथाविधि ॥ मारब्धे प्रेतपिण्डे तु मध्ये चेज्जननं भ-
 वेत् । तथैवाशौचपिण्डांस्तु शेषान्दद्याद्यथाविधि ॥ ’ मातुः पक्षिणीमध्ये पितुरे-
 कादशाहं कुर्यात् । ‘ आद्यं श्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशेऽहनि । ’ इति स्मृतेः । के-
 चिन्निवदं क्षत्रियादिपरम्, विमादेस्त्वाशौचान्तर एकादशाहश्राद्धं नेत्याहुः । अत एव
 विज्ञानेश्वरेण—‘ दशमं पिण्डमुत्सृज्य रात्रिशेषे शुचिर्भवेत् । ’ इति शुचित्वं महर्को-
 द्विष्टाङ्गविप्रनिमन्त्रणपरमिति वदता तत्र शुद्धेरङ्गत्वं दर्शितम् । एवं वृषोत्सर्गशय्या-
 दानादावपि । देवयाज्ञिकेन त्वाशौचान्तरेऽपि भवत्येवेत्युक्तम् ॥

अथाशौचापवादः । स च पञ्चधा । कर्तृतः कर्मतः द्रव्यतः मृतदोषतः वि-

आशौचाप-
वादः ।

धानाच्च । आद्यो ब्रह्मचारियत्यादिषु । ‘ नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां

ब्रह्मचारिणाम् । नाशौचं कीर्तितं सद्भिः पतिते च तथा मृते ॥ ’ इति
 कौर्मोक्तेः । तुर्यपादे ‘ शावे वापि तथैव च ’ इति देवलपाठः । आशौचमन्त्यकर्मो-
 पलक्षणम् । ‘ ब्रह्मचारी न कुर्वीत शववाहादिकाः क्रियाः । यदि कुर्याच्चरेत्कुच्छं
 पुनःसंस्कारमेव च ॥ ’ इति देवलोक्तेः । एतत्पित्राद्यतिरिक्तविषयम् । ‘ आचार्यं
 स्वमुपाध्यायं मातरं पितरं गुरुम् । निर्हृत्य तु व्रती प्रेतं न व्रतेन विगुज्यते ॥ ’ इति
 मनूक्तेः । हारीतः—‘ आचार्यं स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम् । निर्हृत्य तु व्रती
 प्रेतं न व्रतेन विगुज्यते ॥ मातापित्रोस्तु यत्प्रोक्तं व्रतचारी तु पुत्रकः । व्रतस्थोऽपि
 हि कुर्वीत पिण्डदानोदकक्रियाम् ॥ भवत्यशौचं नैवास्य न वाग्निस्तस्य, लुप्यते ।
 स्वाध्यायं च प्रकुर्वीत पूर्ववद्विधिदर्शितम् ॥ ’ संवर्तः—‘ अन्यगोत्रोपसंबन्धः प्रेत-
 स्याग्निं ददाति यः । पिण्डं चोदकदानं च स दशाहं समाचरेत् ॥ ’ निर्हरणमन्त्य-
 कर्मपरम् । एवं मातामहस्य ‘ यथा व्रतस्थोऽपि सुतः पितुः कुर्यात् क्रियां नृप ।
 तथा मातामहस्यापि दौहित्रः कर्तुमर्हति ॥ ’ इत्यपरार्के भविष्योक्तेः । ‘ माता-
 पित्रोरुपाध्यायाचार्ययोरौर्ध्वदेहिकम् । कुर्वन्मातामहस्यापि व्रती न भ्रश्यते व्रतात् ॥ ’
 इति कालादर्शाच्च । तत्रान्त्यकर्मनिमित्तमस्पृश्यत्वं दशाहमस्त्येव । ‘ सगोत्रो

वासगोत्रो वा योऽग्निं दद्यात्सखे नरः । सोऽपि कुर्यान्नवश्राद्धं शुद्धयेत्तु दशमे-
 ऽहनि ॥ ’ इति दिवोदासोक्तवचनात् । अतएव ‘ ब्रह्मचारिणः शवकर्मिणो व्रता-
 निवृत्तिरन्यत्र मातापित्रोर्गुरोश्च ’ इति गौतमीये व्रतनिवृत्तेरेव पर्युदासो नाशौचस्य ॥
 संध्यादिमर्कलोपस्तु नास्ति ‘ न त्यजेत्सूतके कर्म ब्रह्मचारी स्वकं क्वचित् । ’ इति
 छन्दोगपरिशिष्टात् । ‘ पित्रोर्गुरोर्विपत्तौ तु ब्रह्मचार्यपि यः सुतः । सव्रतश्चापि
 कुर्वीत अग्निपिण्डोदकक्रियाम् ॥ तेनाशौचं न कर्तव्यं संध्या चैव न लुप्यते । अग्नि-
 कार्यं च कर्तव्यं सायं प्रातश्च नित्यशः ॥ ’ इति चन्द्रिकायां संवर्तोक्तेश्च । अत्र
 कर्मानधिकाररूपाशौचनिषेध एव । अपरार्कमायवादयस्तु एकाहमाशौचमाहुः—
 ‘ आचार्यं चाप्युपाध्यायं गुरुं वा पितरं च वा । मातरं वा स्वयं दग्ध्वा व्रतस्थस्तत्र
 भोजनम् ॥ कृत्वा पतति नो तस्मात् भेतान्नं तत्र भक्षयेत् । अन्यत्र भोजनं कुर्यान्न
 च तैः सह संवसेत् ॥ एकाहमथुचिर्भूत्वा द्वितीयेऽहनि शुष्यति ॥ ’ इति ब्राह्मोक्तेः ।
 तदन्नभोजने तु प्रायश्चित्तं पुनरुपनयनमाशौचं च । दिवोदासादयस्तु ब्राह्मोक्तेः
 प्रथमेऽह्नि संध्यादिलोपः । ‘ ब्रह्मचारी यदा कुर्यात् पिण्डनिर्वपणं पितुः । तावत्काल-
 मशौचं स्यात् पुनः स्नात्वा विभुद्ध्यति ॥ ’ इति प्रजापतिवचनात् । द्वितीयाह्नौ
 पिण्डदानकाले एवास्यास्पृश्यत्वमात्रं नान्यदेत्याहुः । दशाहमस्पृश्यत्वेपि कर्माङ्गस्ना-
 नविधानार्थमेतदिति युक्तम् । अन्त्यकर्मकरणे तु ब्रह्मचारिणः पित्रादिमरणेऽप्याशौ-
 चाभाव एव । सोऽपि ब्रह्मचर्यकाल एव । समावर्तनोत्तरं तु पूर्वमृतानां त्र्यह्नाशौचं
 भवत्येव । ‘ आदिष्टी नोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनात् । समाप्ते तूदकं दत्वा त्रिरात्र-
 मथुचिर्भवेत् ॥ ’ इति मनुक्तेः । तत्रापि विकल्पः ‘ पितर्यपि मृते नैषां दोषो भवति
 कर्हिचित् । आशौचं कर्मणोऽन्ते स्यात् त्र्यहं वा ब्रह्मचारिणाम् ॥ ’ इति छन्दोगपरि-
 शिष्टात् । तथा कृतजीवच्छ्राद्धेन किमप्याशौचं न कार्यमिति हेमाद्रिः । शुद्धितत्त्वे
 कौर्मि—‘ सद्यःशौचं समाख्यातं दुर्भिक्षे चाप्युपद्रवे । डिम्बाहवहतानां च विद्युता पा-
 थिवैर्द्विजः ॥ ’ उपद्रवेत्यन्तमरके । ‘ उपसर्गमृते चैव सद्यःशौचं विधीयते । ’ इति
 पराशरोक्तेः । उपसर्गोऽत्यन्तमरक इति शूलपाण्यनिरुद्धभट्टादयः । याज्ञवल्क्योऽपि—
 ‘ आपद्यपि च कष्टायां सद्यःशौचं विधीयते ॥ ’ इति मरणसमयेपि नाशौचम् । तथा च
 शुद्धिरत्नाकरे दक्षः—‘ स्वस्थकाले त्विदं सर्वं सूतकं परिकीर्तितम् । आपद्गतस्य स-
 र्वस्य सूतकेऽपि न सूतकम् ॥ ’ अतः सति वैराग्ये संन्यासोप्यातुरस्य भवतीतिकेचित् ॥

अथ कर्मतः । त्रिंशच्छ्लोकायाम्—‘ तत्तत्कार्येषु सत्रिव्रतिवृषपवदीक्षितर्त्तिकस्व-
 देशभ्रंशापत्स्वप्यनेकश्रुतिपठनभिषकारुशिल्पातुराणाम् । संपारब्धेषु
 दानोपनयनयजनश्राद्धपुद्गमतिष्ठचूडातीर्थार्थयात्राजपपरिणयनाशु-
 त्सवेप्वेतदर्थे ॥ ’ नाशौचमिति शेषः । सत्री अन्नसत्रवान् । मुख्यसत्रस्य दीक्षित-

पदारिसिद्धेः । व्रती अनन्तव्रतादिनियमवान् । ‘न व्रतिनां व्रते’ इति विष्णुक्तेः ।
 प्रचेताः—‘कारवः शिल्पिनो वैद्यदासीदासास्तथैव च । राजानो राजभृत्याश्च
 सद्यःशौचाः प्रकीर्तिताः ॥’ कारवः सूपकाराद्याः । शिल्पिनश्चैलनिर्णेज-
 काद्याः । आतुरस्य व्याधिनाशार्थं दानादौ तुलादानादेः प्रारम्भो नान्दीश्राद्धं
 संकल्पो वा । यजनं तडागोत्सर्गकोटिहोमादिः । लघुविष्णुः—‘व्रतयज्ञविवाहेषु
 श्राद्धे होमेऽर्चने जपे । आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ॥ प्रारम्भो वरणं
 यज्ञे संकल्पो व्रतसन्नयोः । नान्दीश्राद्धं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रिया ॥’ इति ।
 पाकस्य परिसमंतात्क्रिया । पाकप्रोक्षणमिति शुद्धिप्रदीपस्तन्मन्दम् । रुद्धेर्योगा-
 द्बलवत्त्वात् । तीर्थेति आशौचे आकस्मिकतीर्थप्राप्तौ । ‘विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रार्या
 तीर्थकर्मणि । न तत्र सूतकं तद्वत्कर्म यज्ञादि कारयेत् ॥’ इति पैठीनसिस्मृतेः ।
 अत्र विशेषः प्रागुक्तः । जपः पुरश्चरणादिः स्तोत्रपाठः, अविच्छेदेन संकल्पितह-
 रिवंशश्रवणादिश्च । अत एवोक्तं ब्राह्मे—‘गृहीतनियमस्यापि न स्यादन्यस्य क-
 स्यचित् ॥’ इति । एवं देवपूजादि । मदनपारिजाते यमोऽपि—‘शिवविष्ण्वर्चनं
 दीक्षा यस्य चाग्निपरिग्रहः । श्रौतकर्माणि कुर्वीत स्नातः शुद्धिपवाप्नुयात् ॥’ मौ-
 ङशुद्धितत्त्वे मन्त्रमुक्तावल्याम्—‘जपो देवार्चनविधिः कार्यो दीक्षान्वितैर्नरैः ।
 नास्ति पापं यतस्तेषां सूतकं वा यतात्मनाम् ॥’ राघवभट्टीये नारदः—‘अथ
 सूतकिनः पूजां वक्ष्याम्यागमचोदिताम् । स्नात्वा नित्यं च निर्वर्त्य मानस्या
 क्रियया तु वै ॥ बाह्यपूजाक्रमेणैव ध्यानयोगेन पूजयेत् । यदि कामो न चेत्कामी
 नित्यं पूर्ववदाचरेत् ॥’ यत्तु नृसिंहकल्पे—‘सदा मन्त्रजपं मुक्त्वा यदि स्याद-
 शुचिर्नरः । मनसावहितस्तत्र स्मरेन्मन्त्रं न तूचरेत् ॥’ तन्मूत्राद्याशौचपरम् ।
 रामार्चनचन्द्रिकायाम्—‘अशुचिर्वा शुचिर्वापि गच्छंस्तिष्ठन्स्पृशन्नपि । मन्त्रैकस्मरणो
 विद्वान् मनसैव सदाभ्यसेत् ॥’ कालनियमाभावे तु स्तोत्रहरिवंशादि हेयमेव ।
 उत्सवो रथयात्रादिः । एषु नाशौचम् । अयं चाशौचाभावोऽनन्यगतित्वे आर्तो
 च ज्ञेयः । अत्र मूलमाकरे स्पष्टम् । अत्र दीक्षितस्य अवभृथात्पूर्वमेवाशौचाभावः ।
 तदादित्वाशौचमस्त्येव । ‘तेन वैतानोपासनाः कार्याः’ इति वैतानत्वेऽप्यवभृथादि
 न भवत्येव । अतएवोक्तं माधवीये ब्राह्मे—‘तद्वद्गृहीतदीक्षस्य त्रैविद्यस्य महामखे ।
 स्नानं त्ववभृथे यावत्तावत्तस्य न सूतकम् ॥’ इति । ‘वैतानोपासनाः कार्याः’ इत्यनेनैव
 सिद्धे ऋत्विजां दीक्षितानां चेति पुनर्दीक्षितग्रहणं यजमाने स्वयंकर्तृत्वार्थं स्नानप्रा-
 प्त्यर्थं वेति विज्ञानेश्वरः । वस्तुतस्तु दीक्षया संस्कृतस्य प्रागवभृथात्कर्मप्राप्त्यर्थं
 दीक्षितग्रहणम् । तेन ततः पूर्वं निषेध एव । यत्तु ‘प्रारम्भो वरणं यज्ञे’ इति,

तद्वलिकपरम् । तथा च छन्दोगपरिशिष्टे— ‘ न दीक्षिण्याः परं यज्ञे न कृच्छ्रादि
तपश्चरन् । ’ इति । शुद्धितत्वेऽप्येवम् । ऋत्विजां च मधुपर्कोत्तरमाशौचाभावः । ‘ मृही-
तमधुपर्कस्य यजमानास्तु ऋत्विजः । पश्चादशौचे पतिते न भवेदिति निश्चयः ॥ ’
इति ब्राह्मणात् । अतएव रामाण्डारः— ‘ चतुर्णां वरणपक्षेऽन्येषामाशौचेऽन्य आग-
मयितव्यः ’ इत्याह । एवं स्मार्तेऽपि तुलाकोटिहोमादौ मधुपर्के सति दोषाभावो
ज्ञेयः । यस्तु ‘ प्रारम्भो वरणं यज्ञे ’ इति, तत्रापि मधुपर्कान्तं ज्ञेयम् । तेनाधाने-
ष्टिपशुबन्धादौ तदभावादन्ये भवन्तीति सिद्धम् । अपवादान्तरमाह याज्ञवल्क्यः—
‘ वैतानोपासनाः कार्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदनात् ’ तत्र त्यागमात्रे स्नानोत्तरं स्वयं-
कर्तृत्वम् । ‘ श्रौते कर्मणि तत्कालं स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात् । ’ इति स्मृतेः । त्यागा-
तिरिक्ते तु श्रौते स्मार्ते चान्यस्यैव कर्तृत्वम् । ‘ सूतके मृतके चैव अशक्तौ श्राद्धभो-
जने । प्रवासादिनिमित्तेषु हावयेन्न तु हापयेत् ॥ ’ इति बृहस्पत्युक्तेः । ‘ नित्यानि निव-
र्तेरन्वैतानवर्ज्यम्, शालाग्रौ चैकेऽन्य एतानि कुर्युः ’ इति पैठीनसिस्मृतेऽप्येति विज्ञा-
नेश्वरः । एकग्रहणं पूजार्थम् । तेन स्मार्तं कार्यमेवेति हारलतायाम् । दाक्षिणात्यास्तु
विकल्पमाहुः । अपरार्कादिनिबन्धास्तु—श्रौतं सर्वं स्वयं कार्यं, स्मार्तं तु त्यागातिरि-
क्तेऽन्यस्यैव कर्तृत्वम् । त्यागमात्रे तु स्वस्य— ‘ कर्म वैतानिकं कार्यं स्नानोपस्पर्शवान्
स्वयम् । ’ इति हारीतोक्तेः । ‘ दर्शं च पूर्णमासं च कर्म वैतानिकं च यत् । सूतकेऽपि त्यजे-
न्मोहात्मायश्चित्ती पतेद्विजः ॥ ’ इति मरीच्युक्तेः । ‘ जन्महान्यो वितानस्य कर्मत्यागो
न विद्यते । शालाग्रौ केवलो होमः कार्य एवान्यगोत्रजैः ॥ ’ इति जाबालोक्तेऽप्ये-
त्याहुः । अपरार्केऽप्येवम् । याज्ञिका अप्येवम् । ‘ सूतके तु समुत्पन्ने स्मार्तं कर्म कथं
भवेत् । पिण्डयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेत् ॥ ’ इति जातूकपर्वोक्तेः । चरुः स्मार्त-
स्थालीपाकः । श्रवणाकर्मादिष्वेति विज्ञानेश्वरः । प्रारब्धं तु सपिण्डेनापि कार्यम् ।
‘ न च तत्कर्म कुर्वाणः सनाभ्योऽप्यशुचिर्भवेत् । ’ इति मनूक्तेः । छन्दोगपरिशि-
ष्टेऽपि— ‘ होमः श्रौते तु कर्तव्यः शुष्कान्नेन फलेन वा । अकृतं हावयेत् स्मार्तं तद-
भावे कृताकृतम् ॥ ’ अकृतं व्रीह्यादि । कृताकृतं तन्दुलादि । स्मार्तहोमादौ तु
विकल्पो ज्ञेयः । ‘ शालाग्रौ चैके ’ इति प्रागुक्तेः । यदा करणं तदान्यद्वारा ।
अत्रेदं तत्त्वम् । येषां बहुवादीनां द्वादशरात्रमहोमेऽपि नाग्निविच्छेदस्तैर्न कार्यम् ।
तैत्तिरीयाधैः कार्यम् । ‘ त्रिरात्रमहूयमानेऽग्निलौकिकः संपद्यते ’ इति सुदर्शन-
भाष्ये वचनात् । समारूढे त्वग्रौ तेनापि न कार्यम् । किंतु पुनराधानमेव । समा-
रोपप्रत्यवरोहयोराशौचापवादाभावादनन्यकर्तृकत्वाच्च । अन्यथा पुनराधानमपि
स्यात् । यन्वाश्वलायनः— ‘ तौ चापि सूतके शवे पर्वणीर्ऽष्टौ महापदि । पुष्पवत्यां
च भार्यायां न कुर्यात्तां कदाचन ॥ स्मार्ताग्निः सूतके शवे स्वयं न जुहुयाद्वि-

जः । श्रौताग्निस्तु सकृद्धुत्वा समाप्ते वा स्वयं हुनेत् ॥ ’ इति । तदपि समारू-
 ढपरम् । तदाह स एव— ‘स्मार्ताग्निरात्मनोन्येषामभावे सूतकादिषु । समारोप्य
 तदन्तेषु विहृत्य जुहुयात्स्वयम् ॥ ’ इति । तथा च मनुः—‘प्रत्यूहेन्नाग्निषु क्रियाः ’
 इति ‘वैश्वदेवस्य त्वमिसाध्यत्वेऽपि वचनानिष्ठतिः । ‘विमो दशाहमासीत् वैश्व-
 देवविवर्जितः । ’ इति संवर्तोक्तेः । यद्यपि—‘पञ्चयज्ञविधानं तु न कुर्यान्मृतज-
 न्मनोः ।’ इति तेनैवोक्तेः पूर्वनिषेधो व्यर्थः तथाप्यापस्तम्बादीनां वैश्वदेवस्य पञ्चय-
 ज्ञभिन्नत्वात्पृथङ्निषेधः । हरदत्तस्त्वाशौचेपि बहुचैर्वैश्वदेवः कार्यः ‘तस्य द्वाव-
 नध्यायौ यदात्माशुचिर्यदेशः ’ इति ब्रह्मयज्ञस्येवाशौचे विशिष्य निषेधात् ।
 सन्ध्यादीनामप्यपवादमाहापराके पुलस्त्यः—‘संध्यामिष्टिं चरुं होमं यावज्जीवं
 समाचरेत् । न त्यजेत्सूतके वापि त्यजन् गच्छेदधो द्विजः ॥ सूतके मृतके चैव सं-
 ध्याकर्म समाचरेत् । मनसोच्चारयेन्मन्त्रान्प्राणायाममृते द्विजः ॥ ’ यत्तु चन्द्रिकायां
 जगद्वालः—‘संध्या पञ्चमहायज्ञा नैत्यकं स्मृतिकर्म च । तन्मध्ये हापयेत्तेषां दशा-
 हान्ते पुनः क्रिया ॥’ इति । यच्च संवर्तः—‘सूतके कर्मणां त्यागः संध्यादीनां विधी-
 यते । ’ यच्च विष्णुपुराणम्—‘सर्वकालमुपासा तु संध्ययोः पार्थिवेष्यते । अन्यत्र
 सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितः ॥ ’ इति तत्पूर्णसंध्यापरम् । ‘अध्यान्ता मानसी
 संध्या कुशवारिविवर्जिता । ’ इति शुद्धिदीपे च्यवनोक्तेः । पैठीनसिस्त्रर्घ्ये मन्त्रो-
 चारणमाह । ‘सूतके सावित्र्याञ्जलिं प्रक्षिप्य सूर्यं ध्यायन्नमस्कुर्यात्’ । प्रयोगपारि-
 जाते भारद्वाजोपि—‘सूतके मृतके कुर्यात् प्राणायामममन्त्रकम् । तथा मार्जनमन्त्रां-
 स्तु मनसोच्चार्य मार्जयेत् ॥ गायत्रीं सम्यगुच्चार्य सूर्यायार्घ्यं निवेदयेत् । मार्जनं तु
 न वा कार्यमुपस्थानं नचैव हि ॥ ’ ग्रहणे श्राद्धादावप्याशौचापवादमाह व्याघ्रः—
 ‘स्मार्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके । ’ इति । लैङ्गेपि—‘सूतके मृतके चैव न
 दोषो राहुदर्शने । तावदेव भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यते ॥ ’ प्रयोगपारिजाते बृह-
 स्पतिः—‘कन्याविवाहे संक्रान्तौ सूतकं न कदाचन । ’ वृद्धशातातपः—‘यदा भो-
 जनकाले तु अशुचिर्भवति द्विजः । भूमौ निक्षिप्य तं ग्रासं स्नात्वा विमो विशुध्यति ॥
 भक्षयित्वा तु तं ग्रासमहोरात्रेण शुध्यति । अशित्वा सर्वमेवाह्नं त्रिरात्रेण विशु-
 ध्यति ॥ ’ इदमविशेषात्सूतकादिपरमपीति शुद्धितत्त्वे शूलपाणौ च ॥

अथ द्रव्यतः । मरीचिः—‘लवणे मधुमांसे च पुष्पमूलफलेषु च । शाककाष्ठ-

तृणेष्वप्सु दधिसर्पिःपयःसु च ॥ तिलौषधाजिने चैव पक्वापके स्वयं-

ग्रहः । पण्येषु चैव सर्वेषु नाशौचं मृतसूतके ॥’ स्वयमेव स्वाम्यनुज्ञया

ग्राहं न तद्धस्तादित्यर्थः । ऋये तु तद्धस्तादपि न दोषः । पकं लड्डु-

विधीयते । ' क्रियान्त्यकर्म । तत्र दुर्मरणनिमित्तं दानादि कार्यम् । तच्च विश्वप्रका-
शादौ शातातपीये च—' व्याघ्रेण निहते विमे विप्रकन्यां विवाहयेत् । सर्पदष्टे नाग-
वल्लिर्देयः सर्पश्च काश्चनः ॥ चतुर्निष्कमितं हैमं गजं दद्याद्गजैर्हते । रामा विनिहते
दद्यात्पुरुषं तु हिरण्यम् ॥ चौर्येण निहते धेनुं वैरिणा निहते वृषम् । वृषेण निहते
दद्याद्यथाशक्त्या तु काश्चनम् ॥ शय्यामृते प्रदातव्या शय्या तूलीसमन्विता । नि-
ष्कमात्रसुवर्णस्य विष्णुना समधिष्ठिता ॥ शौचहीने मृते चैव द्विनिष्कं स्वर्णजं हरिम् ।
संस्कारहीने च मृते कुमारमुपनाययेत् ॥ निष्कत्रयं स्वर्णमितं दद्यादश्वं हयादृते । शुना
हते क्षेत्रपालं स्थापयेन्निजशक्तितः ॥ सूकरेण हते दद्यान्महिषं दक्षिणान्वितम् । कृमि-
भिश्च मृते दद्याद्गोधूमान्पञ्चवारिकाः ॥ वृक्षं वृक्षहते दद्यात्सौवर्णं वस्त्रसंयुतम् ।
शृङ्गिणा निहते दद्याद्द्व्युपभं वस्त्रसंयुतम् ॥ शकटेन हते दद्याद्द्रव्यं सोपस्कुरान्वितम् ।
भृगुपातमृते चैव प्रदद्याद्दान्यपर्वतम् ॥ अग्निना निहते कार्यमुदपानं स्वशक्तितः । दारुणा
निहते चैव कर्तव्या सदाने सभा ॥ शस्त्रेण निहते दद्यान्महिषीं दक्षिणान्विताम् ।
अश्मना निहते दद्यात्सवत्सां गां पयस्विनीम् ॥ वृषेण च मृते दद्यान्मेदिनीं हेम-
निर्मिताम् । उद्धन्यनेन च मृते कपिं कनकनिर्मितम् ॥ मृते जलेन वरुणं हैमं दद्या-
द्विनिष्कजम् । विषूचिकामृते स्वादु भोजयेच्च शतं द्विजान् ॥ घृतधेनुः प्रदातव्या
कण्ठान्नकवले मृते । कासरोगेण च मृते अष्टकुच्छं व्रतं चरेत् ॥ अतिसारमृते लक्षं
गायत्र्याः प्रयतो जपेत् । शाकिन्यादिग्रहग्रस्ते जपेद्ब्रह्मं यथोदितम् ॥ विद्युत्पातेन
निहते विद्यादानं समाचरेत् । अन्तरिक्षमृते कार्यं वेदपारायणं तथा ॥ सच्छास्त्र-
पुस्तकं दद्यादस्पृश्यस्पर्शतो मृते । पतिते च मृते कुर्यात्प्राजापत्यांस्तु षोडश ॥ मृते
चापत्यरहिते कृच्छ्राणां नवर्तिं चरेत् । एवं कृते विधाने तु विदध्यादौर्ध्वदेहिकम् ॥'
तथा वैधमरणेपि न दोषः । तदाह तुर्मनुवृद्धगार्ग्यौ—' वृद्धः शौचमृते लुप्तप्रत्याख्या-
तभिषविक्रयः । आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वश्यनशनाम्बुभिः ॥ तस्य त्रिरात्रमा-
शौचं द्वितीये तस्थिसंचयः । तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत् ॥' इति ।
हेमाद्रौ विष्णुधर्मेऽपि—' नरस्तु व्याधिरहितो न त्यजेदात्मनस्तनुम् ॥ असूर्या ताम
ते लोका अन्धेन तमसा वृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये केचात्महनो जनाः ॥
अरिष्टैरात्मनो ज्ञात्वा मृत्युकालमुपस्थितम् । व्याधितो भिषजा त्यक्तः पूर्णं वायुपि
चात्मनः ॥ यथा युगानुसारेण संत्यजेदात्मनस्तनुम् । तस्मिन्काले तनुत्यागाद्य-
थेष्टं फलमाप्नुयात् ॥ आयुपस्तु पुरा दष्टं मरणं ब्राह्मणस्य च ॥' नेति गौडानाम-
पपाठः । उत्तरार्धे असङ्गतेः । ' क्षत्रियस्य तु संग्रामे मृते भर्तरि योषितः ।' अपरार्के
ब्रह्मगर्गः—' यो जीवितुं न शक्नोति महाव्याध्युपपीडितः । सोऽप्युदकं महायात्रां

कुर्वन्नात्र न दुष्यति ॥ ’ अत्रोक्तवक्ष्यमाणवचोनिचयात्मयागातिरिक्तेऽचिकित्स्य-
 रोगाद्युपहतानामधिकारः । सोऽपि जीर्णवानप्रस्थस्यैवेति विज्ञानेश्वरदेवयाज्ञिका-
 दयः । अत एव मिताक्षरादौ भृगुपातानशनादिकं वानप्रस्थस्यैवोक्तम् । मनुरपि-
 ‘आसां महर्षिचर्याणां त्यक्त्वान्यतमया तनुम् । वीतशोकभयो विप्रो ब्रह्मभूयाय
 कल्पते ॥ ’ इति । तेनान्यत्रापि तद्विषयतैव मूलैक्यादिति केचित् । तन्न । वान-
 प्रस्थमरणे आशौचनिषेधात् । तेन गृहस्थादिपरमेवेदम् । तेन यतेर्नाधिकारः ।
 काम्येऽनधिकाराच्च । नैमित्तिकत्वे त्वकरणे दोषो नित्यता च स्यात् । प्रयागे
 क्षरोगिणां रोगिणां च । यत्तु—‘शूद्राश्च क्षत्रिया वैश्या अन्त्यजाश्च तथाधमाः ।
 एते त्यजेयुः प्राणान्वै वर्जयित्वा द्विजं नृप ॥ पतित्वा ब्राह्मणस्तत्र ब्रह्महा चात्महा
 भवेत् ॥ ’ इति, तन्निर्मूलमिति भट्टाः । तत्त्वं तु हेमाद्रौ व्रतकाण्डेऽलिखना-
 निर्मूलत्वं चिन्त्यमेव । प्रक्रमात्तु पतित्वेति भृगुपातमात्रपरं युक्तम् । ‘पतित्वा
 ब्राह्मणस्तत्र ब्रह्महा चात्महा भवेत् । इति तन्निर्मूलम् । ब्राह्मणस्याप्यनुज्ञात-
 मिति वक्ष्यमाणविरोधाच्च । यत्त्वादित्यपुराणे—‘अब्राह्मणो वा स्वर्गादिमहा-
 फलजिगीषया । प्रविशेज्ज्वलनं तोयं करोत्यनशनं तथा ॥ ’ इति, तत्प्रयागातिरि-
 क्तपरमिति केचित् । हेमाद्रौ त्वेतदग्रे ‘प्रयागवटशाखाग्रात्’ इत्युक्तेर्ब्राह्मणस्य
 प्रयागेऽपि नेति प्रतीयते । माधवीयेऽपराकं चादित्यपुराणे—‘दुश्चिकित्स्यैर्महारोगैः
 पीडितस्तु पुमानपि । प्रविशेज्ज्वलनं दीप्तं करोत्यनशनं तथा ॥ अगाधतोयराशिं च
 भृगोः पतनमेव च । गच्छेन्महापथं वापि तुषारगिरिमादरात् ॥ प्रयागवटशाखाग्रा-
 देहत्यागं करोति च । स्वयं देहविनाशस्य काले प्राप्ते महामतिः ॥ उत्तमान् मामु-
 याल्लोकानात्मघाती भवेत् क्वचित् । महापापक्षयात्स्वर्गे दिव्यान् भोगान् समश्नुते ॥
 एतेषामधिकारस्तु सर्वेषां सर्वजन्तुषु । नराणामथ नारीणां सर्ववर्णेषु सर्वदा ॥
 ईदृशं मरणं येषां जीवतां कुत्रचिद्भवेत् । आशौचं स्याद्वयहं तेषां वज्रानलहते
 तथा ॥ वाराणस्यां त्रियेद्यस्तु मत्पारुष्यातभिषङ्गियः । काष्ठपापाणमध्यस्थो
 जाह्नवीजलमध्यगः । अविमुक्तोन्मुखस्तस्य कर्णमूलं गतो हरः । प्रणवं तारकं द्यूते
 नान्यथा कुत्रचित्क्वचित् ॥ ’ हेमाद्रौ चैवम् । अत्र प्राप्ते काले इत्युक्तेरप्राप्तमरणका-
 लायाः स्त्रिया अन्वारोहणे संपूर्णमेवाशौचम् । पृथ्वीचन्द्रस्त्वत्रापि त्र्यहमाह ।
 शुद्धितत्त्वादिगौडग्रन्थेष्वप्येवम् । एतच्च वृद्धादिमरणं कलौ निषिद्धम् । ‘भृग्वभि-
 पतनैश्चैव वृद्धादिमरणं तथा ।’ इति माधवेन पृथ्वीचन्द्रेण च कलियज्यैः पूक्तेः ।
 नचात्र यावदुक्तनिषेधः । विशिष्टोद्देशवाक्यभेदात् । न च कलौ वानप्रस्थाधम

निपेधादेव सिद्धेर्मरणनिपेधो व्यर्थ इति वाच्यम् । सर्ववर्णेष्वित्यादिभिस्तद्भिन्न-
स्यापि प्राप्तेः काम्यं भवत्येव । ‘ ये वै तन्वं१ विसृजन्ति ’ इति श्रुतेः स्मृत्या सं-
कोचायोगात् । नचेयं स्वाभाविकमृत्युपरा, धीरपदोक्तेः । मात्स्यभारतादिषु—
‘ न लोकवचनात्तात न वेदवचनादपि । मतिरुत्क्रामणीया ते प्रयागमरणं प्रति ॥ ’
इत्युक्तेः । अतएव विष्णुधर्मे रोग्यादिमरणमुक्तत्वेोक्तम्—‘ यथा युगानुसारेण संत्य-
जेदात्मनस्तनुम् । ’ इति । काश्यामप्युक्तं मात्स्ये—‘ अग्निप्रवेशं ये कुर्युरविमुक्ते
विधानतः । प्रविशन्ति मुखं ते मे निःसंदिग्धं वरानने ॥ ’ हेमाद्रौ विवस्वान्—
‘ सर्वेन्द्रियविमुक्तस्य स्वव्यापाराक्षमस्य च । प्रायश्चित्तमनुज्ञातमग्निपातो महापथः ॥
धर्मार्जनासमर्थस्य कर्तुः पापाङ्कितस्य च । ब्राह्मणस्याप्यनुज्ञातं तीर्थे प्राणविमोक्ष-
णम् ॥ ’ अपरार्के चैवम् । सहगमनं कलौ भवत्येव । ‘ कलौ नान्या गतिः स्त्रीणां
सहानुगमनादृते ॥ ’ इति ब्रह्मवैवर्तम् । एतेन परणान्तिकप्रायश्चित्तं काशीखण्डादौ
चातुर्वर्ण्यस्य । तनुत्यागविधयश्च युगान्तरपरा एव । प्रयागेपि त्रिस्थलीसेतौ
स्कान्दे—‘ यथाकथंचित्तीर्थेऽस्मिन्प्राणत्यागं करोति यः । तस्यात्मघातदोषो न
प्राप्नुयादीप्सितान्यपि ॥ ’ पाद्मे विष्णुः—‘ देहत्यागं तथा धीराः कुर्वन्ति मम संनिधौ ।
मत्तनुं प्रविशन्त्येव न पुनर्जन्मने नराः ॥ ’ कौर्मे—‘ व्याधितो यदि वा दीनः क्रुद्धो
वापि भवेन्नरः । गङ्गायमुनमासाद्य यस्तु प्राणान्परित्यजेत् ॥ ईप्सितौल्लभते कामा-
न्वदन्ति मुनिपुंगवाः ॥ ’ तथा—‘ या गतिर्योगयुक्तस्य सत्त्वस्थस्य मनीषिणः । सा
गतिस्त्यजतः प्राणान् गङ्गायमुनसंगमे ॥ ’ वाराहे—‘ तत्र यो मुञ्चति प्राणान् वट-
मूलेषु सुन्दरि । सर्वलोकानतिक्रम्य मम लोकं प्रपद्यते ॥ ’ तथा—‘ अकामो वा
सकामो वा वटमूलेषु सुन्दरि । शीघ्रं प्राणान्प्रमुञ्चेत् यदीच्छेत्परमां गतिम् ॥ ’
तथा—‘ पञ्चयोजनविस्तीर्णे प्रयागस्य तु मण्डले । व्यतीतान् पुरुषान् सप्त भवि-
ष्यांश्च चतुर्दश ॥ नरस्तारयते सर्वान् यस्तु प्राणान्परित्यजेत् ॥ ’ ब्राह्मे—‘ ध्यात्वा
विष्णुपदाम्भोजं प्रयागे विष्णुतत्परः । तनुं त्यजति वै माघे तस्य मुक्तिर्न संशयः ॥
दुष्कृतोऽपि दुराचारो ब्रह्महत्यादिपातकी । हरिं ध्यात्वा त्यजेद्देहं प्रायशो मुक्ति-
मान्भवेत् ॥ ’ भविष्योत्तरे—‘ सप्ताः सहस्राणि तु सप्त वै जले दशैकमसौ पतने च
षोडश । महाहवे षष्टिरशीतिगोप्रहे अनाशके भारत चाक्षया गतिः ॥ ’ इति सा-
मान्यतोपि फलम् । एवमन्येपि विधयो ज्ञेयाः । यत्तु गौडाः—‘ प्रयागादिमरणं
ब्राह्मणभिन्नविषयमित्याहुस्तद्वृषणं पितामहचरणैः प्रयागविधौ कृतमिति नात्रो-
च्यते । अत्र दशाहमाशीचम् । त्रिरात्रस्य प्राप्तकालगोचरत्वादिति भट्टाः । युक्तं तु
त्रिरात्रम् । दिवोदासीयेष्वेवम् । शुद्धितत्वेपि काश्यपः—‘ अनशनमृतानामग्नि-

हतानामग्निजलप्रविष्टानां भृगुसंग्रामदेशान्तरमृतानां जातदन्तानां च त्रिरात्रम्' इति । एवं मरणान्तरप्रायश्चित्तेऽपि । पूर्वोक्तश्चात्महादेर्दाहाशौचादिनिषेधस्तदानीमेव, वत्सरान्ते तु सर्वमौर्ध्वदेहिकं कुर्यात् । 'गोब्राह्मणहतानां च पतितानां तथैवच । ऊर्ध्वं संवत्सरात्कुर्यात्सर्वमौर्ध्वदेहिकम् ॥' इति हेमाद्रौ पदत्रिंशन्मतात् ॥ एवं म्लेच्छीकृतानामपि गयाश्राद्धमपि कार्यम् । 'ब्रह्महा च कृतघ्नश्च गोघाती पञ्चपातकी । सर्वे ते निष्कृतिं यान्ति गयायां पिण्डपातनात् ॥' इत्यग्निपुराणात् । एवं ब्राह्मेऽपि—'क्रियते पतितानां तु गते संवत्सरे कचित् । देशधर्मप्रमाणत्वाद्व्याकूपे स्ववन्धुभिः ॥ मार्तण्डपादमूले वा श्राद्धं हरिहरौ स्मरन् ।' सूर्यपद इत्यर्थः । तत्र वर्षमध्ये कृत्यमुक्तमपराके वायुपुराणे—'शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां कुर्यात् श्राद्धं तु वत्सरम् । द्वादशाहनि वा कुर्याच्छुक्ले च प्रथमेऽहनि ॥' छागलेयः—'नारायणवलिः कार्यो लोकगर्हाभयान्नरैः । तथा तेषां भवेच्छौचं नान्ययेत्यब्रवीधमः ॥' व्यासः—'नारायणं समुद्दिश्य शिवं वा यत्प्रदीयते । तस्य शुद्धिकरं कर्म तद्भवेन्नैतदन्यथा ॥' इति । स चात्मघातादिप्रायश्चित्तं कृत्वा कार्यः । तदुक्तं हेमाद्रौ पदत्रिंशन्मते—'कृत्वा चान्द्रायणं पूर्वं क्रिया कार्या यथाविधि । नारायणवलिः कार्यो लोकगर्हाभयान्नरैः ॥ पिण्डोदकक्रियाः पश्चाद्भृपोत्सर्गादिकं च यत् । एकोद्दिष्टानि कुर्वीत सपिण्डीकरणं तथा ॥' दिवोदासीये वृद्धशातातपस्तु—'पतिते च मृते शुद्धौ प्राजापत्यांस्तु षोडश । मृते चापत्यरहिते कृच्छ्राणां नवर्ति चरेत् ॥' इत्याह । इदं प्रायश्चित्तार्हपित्रादिविषयम् । 'इन्द्रियैरपरित्यक्ता ये च मूढा विषादिना । घातयन्ति स्वमात्मानं चाण्डालादिहताश्च ये ॥ तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च दयया समभिप्लुताः । यथा श्राद्धं प्रतन्वन्ति विष्णुनामप्रतिष्ठितम् ॥ यथा ते संभवक्ष्यामि नमस्कृत्य स्वयंभुवे ॥' इति हेमाद्रौ तेनैवोक्तेः । तत्रैव वैयासोऽपि—'नारायणवलिं व्याख्यास्यामोऽभिशस्तपतितसुरापात्मत्यागिनां ब्राह्मणहतानां च द्वादशवर्षाणि त्रीणि वा कुर्वीत' इति । गृहपरिशिष्टे तु—चाण्डालादित्याधुवत्वा—'दग्ध्वा शरीरं मृतस्य संस्थाप्यास्थीनि यन्नतः । प्रायश्चित्तं तु कर्तव्यं पुनैश्चान्द्रायणत्रयम् ॥' इत्युक्तम् । मदनरत्ने ब्राह्मे—'प्रमादादपि निःशङ्कस्तकस्माद्विधितोदितः । चाण्डालैर्ब्राह्मणैश्चौरैर्निहतो यत्र कुत्रचित् ॥ तस्य दाहादिकं कार्यं यस्मान्न पतितस्तु सः । चान्द्रायणं तप्तकृच्छ्रद्वयं तस्य विशुद्ध्ये ॥ यद्वा कृच्छ्रान्पञ्चदश कृत्वा तु विधिना दहेत् । बुद्धिपूर्वमृतानां तु त्रिंशत्कृच्छ्रं समाचरेत् ॥' इत्युक्तम् । स्मृतिरत्नावल्यां तु—'द्विगुणं प्रायश्चित्तं कृत्वा र्वागप्यब्दात्सर्वं कार्यम्' इत्युक्तम् । 'आत्मनो घातशुद्ध्यर्थं चरेच्चान्द्रायणद्वयम् । तप्तकृच्छ्रचतुष्कं च त्रिंशत्कृच्छ्राणि वा पुनः ॥ अर्वाक् संवत्सरात्कुर्याद्दहनादि यथोदितम् । कृत्वा नारा-

यणवलिमनित्यत्वात्तदायुषः ॥ ' इति । इदं चात्मवधनिमित्तं तज्जातिवधप्रायश्चित्तेन समुचितं कार्यम् । अतएव बौधायनोक्तं ' द्वादश वर्षाणि त्रीणि वा ' इति । मदनपारिजाते स्मृत्यर्थसारे च—' ब्रह्महादीनां तद्योग्यं प्रायश्चित्तं कृत्वा नारायणवलिः कार्यः ' इत्युक्तम् । एवं म्लेच्छीकृतानामपि । यत्तु कश्चिदाह—' पुत्रकृतेन प्रायश्चित्तेन पितुः पापनाशे मानाभावः, आत्मघाते तु वचनादस्तु, महापातके तु कथं स्यादिति । स स्वयमेवात्मवधप्रायश्चित्तस्य जातिवधनिमित्तेन समुच्चयं वदन् हृदयशून्य एव । नहि जातिवधनिमित्तं पुत्रैः कार्यमिति वचनमस्ति । पुत्रकर्तृकसर्वप्रायश्चित्तादिविधवापत्तेः । प्रागुक्तबौधायनवचनाच्चेति दिक् । इदं प्रायश्चित्तार्हाणामेव । प्रायश्चित्तानर्हाणां तु पतितोदकमात्रं कार्यम् ' इति केचित् । मदनपारिजातादिस्वरसोप्येवम् । वस्तुतस्तु—' तदर्हानर्हयोर्वचनेऽनुपादानादानादविशेषात्तत्रापि नारायणवलिर्गयाश्राद्धं चेति युक्तम् । पतितोदकविधिस्तु ' पित्राद्यतिरिक्तविषयः ' इत्यपरे । स यथा हेमाद्रौ ब्राह्मे—' पतितस्य तु कारुण्याद्यस्तृप्तिं कर्तुमिच्छति । स हि दासीं समाहूय सर्वगां दत्तवेतनाम् ॥ अशुद्धघटहस्तां तां यथावृत्तं ब्रवीत्यपि । हे दासि गच्छ मूल्येन तिलानानय सत्वरम् ॥ तोयपूर्णं घटं चेमं सतिलं दक्षिणामुखी । उपविष्टा तु वामेन चरणेन ततः क्षिप ॥ कीर्तयेः पातकीसंज्ञां त्वं पिबेति मुहुर्वदेः । निशम्य तस्य वाक्यं सा लब्धमूल्या करोति तत् ॥ एवं कृते भवेत्तृप्तिः पतितानां च नान्यथा ॥ ' इति । इदं च मृताहे कार्यम् । पतितस्य दासी मृताहि यदा घटमपवर्जयेदेतावतायमुपचरितो भवतीति मदनरत्ने विष्णुक्तेः । इदं चात्मत्यागिविषयम् । आत्मत्यागिनः पतितास्ते नाशौचोदकभाजः स्युरित्युपक्रम्य विष्णुना एतस्याभिधानादिति गौडाः । यत्तु कश्चिदाह—' यः पतितो घटस्फोटेन बान्धवैर्बहिष्कृतस्तद्विषयाणि क्रियानिपेधवाक्यानि । जीवत्येव तस्मिन्नन्त्यकर्मणः कृतत्वात्तत्पुनःकरणाभावात् ' इति स बन्धुत्यागेन जातवैराग्यस्य कृतप्रायश्चित्तस्याप्यकरणापत्तेर्मिताक्षरादिविरोधमपश्यन् मूर्ख इत्युपेक्षणीयः । नच कृतघटस्फोटस्य संग्रहविधिर्नैति वाच्यम् । मनुनाऽकृतघटस्फोटस्य त्यागमुक्त्वा—' प्रायश्चित्ते तु चरिते पूर्णं कुम्भमपां नवम् । तेनैव सार्धं प्रास्येयुः स्नात्वा पुण्ये जलाशये ॥ ' इत्युक्तेः । अन्यथा प्रायश्चित्तमात्रे एतत्प्रसङ्गात् । अतो घटस्फोटेन बहिष्कृतस्यापि पित्रादेरब्दान्ते नारायणवलिः । निपेधास्तु पितृव्यादिपरा इति तत्त्वम् । केचित्तु नारायणवलौ कृतेप्यन्त्यकर्म सपिण्डनवर्जं कार्यम् ।

१-कैश्चित्प्रलोभ्य म्लेच्छितानामपि प्रायश्चित्तार्हाणाम् । २-दिगर्थस्तु स्मृत्यर्थसारादिवशान्माधवग्रन्थो । जीवता जातिवधेन समुचितस्य तस्यावश्यकतापरो नतु तन्मरणोत्तर तत्त्वमुचितस्य तस्याप्रामाणिकत्वपरोपि बौधायनवाक्यस्यैव तत्प्रमाणत्वाद्ग्रन्थद्वयस्याप्यविरोधानिर्वाह्यम् ।

‘गोब्राह्मणदत्तानां च पतितानां तथैव च । व्युत्क्रमाच्च प्रमीतानां नैव कार्या सपि-
ण्डना ॥’ इति वचनात् । ‘ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सङ्गवर्जिते ।’ इति आ-
द्यप्रकारोक्तेष्वेत्याहुः । ते हेमाद्रिस्थपूर्वोक्तपट्टत्रिंशन्मतविरोधान्निर्मूलत्वाच्छाद्धम-
कारस्य वृद्धिश्राद्धविषयत्वादुपेक्षयाः ॥

नारायणबलिस्तु हेमाध्यायानुसारेणोच्यते ॥ तत्रादौ क्रियानिबन्धे गारुडे
नारायणबलिः । तर्पणमुक्तम् ‘कार्यं पुरुषसूक्तेन मन्त्रैर्वा वैष्णवैरपि । दक्षिणाभिमुखो
भूत्वा प्रेतं विष्णुमिति स्मरन् ॥ अनादिनिधनो देवः शङ्खचक्र-

गदाधरः । अक्षय्यः पुण्डरीकाक्ष प्रेतमोक्षप्रदो भव ॥’ इति । शुक्लैकादश्यां देशकालौ
संकीर्त्यामुकगोत्रस्यामुकस्य दुर्मरणात्मघातजदोषनाशार्थमौर्ध्वदेहिकसंमदान्तयोग्य-
तासिद्ध्यर्थं नारायणबलिं करिष्ये इति संकल्प्य । विष्णुं ब्रह्माणं शिवं यमं प्रेतं च
पञ्चकुम्भेषु । ‘विष्णुः स्वर्णमयः कार्यो ब्रह्मा रौप्यमयस्तथा । रुद्रस्ताम्रमयस्तत्र यमो
लोहमयो भवेत् ॥ प्रेतो दर्भमयः कार्य इति देवप्रकल्पना ॥’ इति गारुडोक्तास्तु
सर्वासु हैमीषु वा प्रतिमासु षोडशोपचारैः पुरुषसूक्तेनाभ्यर्च्यार्घिं प्रतिष्ठाप्य चरुं
पुरुषसूक्तेन प्रत्यूचं नारायणायेदमिति हुत्वा देवानामग्रे दक्षिणाग्रदर्भेषु विष्णुरूपं
प्रेतं स्मरन् नामगोत्राभ्यां मधुघृततिलयुतान् दश पिण्डान् यज्ञोपवीत्येवामुकगोत्रा-
मुकशर्मन् प्रेतं विष्णुरूपायं ते पिण्ड उपतिष्ठतामिति दत्त्वा पुरुषसूक्तेनाभिमन्त्र्य
तेनैव शङ्खोदकेनाभिषिच्याभ्यर्च्य अमुकशर्माणममुकगोत्रं विष्णुरूपं प्रेतं तर्पयामि’
इति पुरुषसूक्तेन प्रत्यूचं तर्पयित्वा एकमामानं ब्रह्मादिपञ्चभ्यो दद्यात् ॥ मन्त्रस्तु-
‘ब्रह्मविष्णुमहादेवा यमश्चैव सर्किंकरः । बलिं गृहीत्वा कुर्वन्तु प्रेतस्य च शुभां ग-
तिम् ॥’ इति । मिताक्षरायां तु होमवल्यादि नोक्तम् । ततः प्रतिदैवतं त्रिविधं फलं
शर्करामधुगुडघृतानि निवेद्य पिण्डानभ्यर्च्य नद्यां सिप्त्वा रात्रौ नव सप्त पञ्च वा
विमान्निमन्त्र्योपोपितो जागरं कृत्वा श्वोभूते पुनर्विष्णुं यमं संपूज्यैकोद्दिष्टविधिना आ-
द्यपञ्चकं करिष्य इत्युक्त्वा विष्णुब्रह्मशिवयमप्रेतान्स्मरन्विमानुपवेश्य प्रेतस्थाने चैकं
विष्णुं स्मरन् पाथावाहनार्घ्ययुतं वृश्निप्रश्नान्तं कृत्वा लेखनादि कृत्वा न्नशेषेण विष्णवे ब्र-
ह्मणे शिवाय यमाय सपरिवाराय चतुरः पिण्डान् दत्त्वा प्रेतनामगोत्रे स्मृत्वा विष्णु-
नाम्ना पञ्चमं दत्त्वाभ्यर्च्यचान्तेभ्यो दक्षिणां दत्त्वैकं प्रेतं स्मृत्वा विशेषतः संतोष्य
विमैः प्रेतायेदं तिलोदकमुपतिष्ठतामिति सतिलमुदकं दापयित्वा शुद्धीतेति । अत्र
विशेषान्तरं भट्टकृतान्त्येष्टिपद्धतौ शेषम् । सर्पहते तु वर्षपर्यन्तं पूर्वोक्तैकभक्तपूर्वं
शुक्लपञ्चम्यामुपवासं नक्तं वा कृत्वा पिष्टमयं नागानन्तवासुकिशङ्खपद्मकम्वलकर्को-
टकाश्वतरघृतराष्ट्रशङ्खपालकालियतक्षककपिलेतिनामभिः प्रतिमासं संपूज्य पायसेन

यणवलिमनित्यत्वात्तदायुपः ॥ ' इति । इदं चात्मवधनिमित्तं तज्जातिवधप्रायश्चित्तेन समुचितं कार्यम् । अतएव बौधायनोक्तं ' द्वादश वर्षाणि त्रीणि वा ' इति । मदनपारिजाते स्मृत्यर्थसारे च—' ब्रह्महादीनां तद्योग्यं प्रायश्चित्तं कृत्वा नारायणवलिः कार्यः ' इत्युक्तम् । एवं म्लेच्छीकृतानामपि । यत्तु कश्चिदाह—' पुत्रकृतेन प्रायश्चित्तेन पितुः पापनाशे मानाभावः, आत्मघाते तु वचनादस्तु, महापातके तु कथं स्यादिति । स स्वयमेवात्मवधप्रायश्चित्तस्य जातिवधनिमित्तेन समुच्चयं वदन् हृदयशून्य एव । नहि जातिवधनिमित्तं पुत्रैः कार्यमिति वचनमस्ति । पुत्रकर्तृकसर्वप्रायश्चित्तादिविगुणापत्तेः । प्रागुक्तबौधायनवचनाच्चेति दिक् । इदं प्रायश्चित्तार्हाणामेव । प्रायश्चित्तानर्हाणां तु पतितोदकमात्रं कार्यम् ' इति केचित् । मदनपारिजातादिस्वरसोप्येवम् । वस्तुतस्तु—' तदर्हानर्हयोर्वचनेऽनुपादानादानाद्विशेषात्तत्रापि नारायणवलिर्गयाश्राद्धं चेति युक्तम् । पतितोदकविधिस्तु ' पित्राद्यतिरिक्तविषयः ' इत्यपरे । स यथा हेमाद्रौ ब्राह्मे—' पतितस्य तु कारुण्याद्यस्तृप्तिं कर्तुमिच्छति । स हि दासीं समाहूय सर्वगां दत्तवेतनाम् ॥ अशुद्धघटहस्तां तां यथावृत्तं ब्रवीत्यपि । हे दासि गच्छ मूल्येन तिलानानय सत्वरम् ॥ तोयपूर्णं घटं चेमं सतिलं दक्षिणामुखी । उपविष्टा तु वामेन चरणेन ततः क्षिप ॥ कीर्तयेः पातकीसंज्ञां त्वं पिबेति मुहुर्वदेः । निशम्य तस्य वाक्यं सा लब्धमूल्या करोति तत् ॥ एवं कृते भवेत्तृप्तिः पतितानां च नान्यथा ॥ ' इति । इदं च मृताहे कार्यम् । पतितस्य दासी मृताहि यदा घटमपवर्जयेदेतावतापमुपचरितो भवतीति मदनरत्ने विष्णुक्तेः । इदं चात्मत्यागिविषयम् । आत्मत्यागिनः पतितास्ते नाशौचोदकभाजः स्युरित्युपक्रम्य विष्णुना एतस्याभिधानादिति गौडाः । यत्तु कश्चिदाह—' यः पतितो घटस्फोटेन बान्धवैर्बहिष्कृतस्तद्विषयाणि क्रियानिषेधवाक्यानि । जीवत्येव तस्मिन्नन्त्यकर्मणः कृतत्वात्तत्पुनःकरणाभावात् ' इति स बन्धुत्यागेन जातवैराग्यस्य कृतप्रायश्चित्तस्याप्यन्यकरणपत्तेर्मिताक्षरादिविरोधमपश्यन् शूर्त्वं इत्युपेक्षणीयः । नच कृतघटस्फोटस्य संग्रहविधिर्नेति वाच्यम् । मनुनाऽकृतघटस्फोटस्य त्यागमुक्त्वा—' प्रायश्चित्ते तु चरिते पूर्णं कुम्भमपां नवम् । तेनैव सार्धं प्रास्येयुः स्नात्वा पुण्ये जलाशये ॥ ' इत्युक्तेः । अन्यथा प्रायश्चित्तमात्रे एतत्प्रसङ्गात् । अतो घटस्फोटेन बहिष्कृतस्यापि पित्रादेरब्दान्ते नारायणवलिः । निषेधास्तु पितृव्यादिपरा इति तत्त्वम् । केचित्तु नारायणवलौ कृतेऽप्यन्त्यकर्म सपिण्डनवर्जं कार्यम् ।

१-कैश्चित्प्रलोभ्य म्लेच्छितानामपि प्रायश्चित्तार्हाणाम् । २-दिगर्थस्तु स्मृत्यर्थसारादिवशान्माधवग्रन्थो । जीवता जातिवधेन समुचितस्य तस्यावश्यकतापरो ननु तन्मरणोत्तरं तत्त्वमुचितस्य तस्याप्रामाणिकत्वपरोपि बौधायनवाक्यस्यैव तत्प्रमाणत्वाद्ग्रन्थद्वयस्याप्यविरोधानिर्वाह्यः ।

‘गोब्राह्मणहतानां च पतितानां तथैव च । व्युत्क्रमाच्च प्रमीतानां नैव कार्या सपि-
ण्डना ॥’ इति वचनात् । ‘ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सद्भवर्जिते ।’ इति श्रा-
द्धप्रकारोक्तेः स्यादुः । ते हेमाद्रिस्थपूर्वोक्तपट्टविंशन्मतविरोधानिर्मुलत्वाच्छ्राद्धप्र-
कारस्य वृद्धिश्राद्धविषयत्वादुपेक्ष्याः ॥

नारायणबलिस्तु हेमाध्यायनुसारेणोच्यते ॥ तत्रादौ क्रियानिवन्धे गारुडे
तर्पणमुक्तम् ‘कार्यं पुरुषसूक्तेन मन्त्रैर्वा वैष्णवैरपि । दक्षिणाभिमुखो
भूत्वा प्रेतं विष्णुमिति स्मरन् ॥ अनादिनिधनो देवः शङ्खचक्र-
गदाधरः । अक्षय्यः पुण्डरीकाक्ष प्रेतमोक्षप्रदो भव ॥’ इति । शुक्लैकादश्यां देशकालौ
संकीर्त्यामुकगोत्रस्यामुकस्य दुर्मरणात्मघातजदोषनाशार्थमौर्ध्वदेहिकसंमदान्तयोग्य-
तासिद्ध्यर्थं नारायणबलिं करिष्ये इति संकल्प्य । विष्णुं ब्रह्माणं शिवं यमं प्रेतं च
पञ्चकुम्भेषु । ‘विष्णुः स्वर्णमयः कार्यो ब्रह्मा रौप्यमयस्तथा । रुद्रस्ताम्रमयस्तत्र यमो
लोहमयो भवेत् ॥ प्रेतो दर्भमयः कार्य इति देवप्रकल्पना ॥’ इति गारुडोक्तास्तु
सर्वासु हैमीषु वा प्रतिमास्तु षोडशोपचारैः पुरुषसूक्तेनाभ्यर्च्यार्तिं प्रतिष्ठाप्य चरुं
पुरुषसूक्तेन प्रत्यृचं नारायणायेदमिति हुत्वा देवानामग्रे दक्षिणाग्रदर्भेषु विष्णुरूपं
प्रेतं स्मरन् नामगोत्राभ्यां मधुघृततिलयुतान् दश पिण्डान् यज्ञोपवीत्येवामुकगोत्रा-
मुकशर्मन् प्रेतं विष्णुरूपायं ते पिण्डं उपतिष्ठतामिति दत्त्वा पुरुषसूक्तेनाभिमन्त्र्य
तेनैव शङ्खोदकेनाभिपिच्यभ्यर्च्य अमुकशर्माणममुकगोत्रं विष्णुरूपं प्रेतं तर्पयामि
इति पुरुषसूक्तेन प्रत्यृचं तर्पयित्वा एकमामानं ब्रह्मादिपञ्चभ्यो दद्यात् ॥ मन्त्रस्तु-
‘ब्रह्मविष्णुमहादेवा यमश्चैव सर्गिकरः । बलिं गृहीत्वा कुर्वन्तु प्रेतस्य च शुभां ग-
तिम् ॥’ इति । मिताक्षरायां तु होमवल्यादि नोक्तम् । ततः प्रतिदैवतं त्रिविधं फलं
शर्करामधुगुडघृतानि निवेद्य पिण्डानभ्यर्च्य नद्यां क्षिप्त्वा रात्रौ नव सप्त पञ्च वा
विमान्निमन्त्र्योपोषितो जागरं कृत्वा श्वोभूते पुनर्विष्णुं यमं संपूज्यैकोदिष्टविधिना श्रा-
द्धपञ्चकं करिष्य इत्युक्त्वा विष्णुब्रह्मशिवयमप्रेतान्स्मरन्विप्रानुपवेश्य प्रेतस्थाने चैकं
विष्णुं स्मरन् पाथावाहनार्घ्ययुतं वृषिप्रश्नान्तं कृत्वालेखनादि कृत्वाग्रशेषेण विष्णवे ब्र-
ह्मणे शिवाय यमाय सपरिवाराय चतुरः पिण्डान् दत्त्वा प्रेतनामगोत्रे स्मृत्वा विष्णु-
नाम्ना पञ्चमं दत्त्वाभ्यर्च्यचान्तेभ्यो दक्षिणां दत्त्वैकं प्रेतं स्मृत्वा विशेषतः संतोष्य
विमैः प्रेतायेदं तिलोदकमुपतिष्ठतामिति सतिलमुदकं दापयित्वा भुञ्जीतेति । अत्र
विशेषान्तरं भट्टकृतान्त्येष्टिपद्धतौ ज्ञेयम् । सर्पहते तु वर्षपर्यन्तं पूर्वद्वयेकभक्तपूर्वं
शुक्लपञ्चम्यामुपवासं नक्तं वा कृत्वा पिष्टमयं नागानन्तवासुकिशङ्खपद्मकम्बलकर्को-
टकाभ्यन्तरधृतराष्ट्रशङ्खपालकालियतक्षककपिलेतिनामभिः प्रतिमासं संपूज्य पायसेन

विप्रान् संभोज्य वत्सरान्ते हैमं नागं गां च दत्त्वा नारायणवलिं कुर्यात् । एतन्मूलं तु हेमाद्रौ ज्ञेयम् । वौधायनसूत्रे—सर्पमृतानां ‘नमोस्तु सर्पेभ्यः’ इति तिस्र आहुतीर्हुत्वा, उदके मृतानां समुद्राय वयुनाय हुतेति क्रियां कुर्यादिति शेषः । व्यासः—‘सौवर्णभारनिष्पन्नं नागं कृत्वा तथैव गाम् । व्यासाय दत्त्वा विधिवत्पितुरावृण्यमाप्नुयात् ॥’ हेमाद्रौ भविष्ये—‘पञ्चम्यां पन्नगं हैमं स्वर्णेनैकेन कारयेत् । क्षीराज्यपात्रमध्यस्थं पूज्य विमाय दापयेत् ॥ प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं नागदष्टस्य शंभुना ॥’ इति । अपराके स्मृत्यन्तरेऽपि—‘तदैव शुद्ध्यति प्रेतो नारायणवलो कृते । यो ददाति क्रियापिण्डं तस्मै प्रेताय वै सुतः ॥ तस्यैवाशौचमुद्दिष्टं व्यहमेव न संशयः । विष्णुश्राद्धसमाप्तौ तु त्रयोदश्यां दिनत्रयम् ॥ आशौचं पिण्डदः कुर्यान्न तु तद्वन्धुगोत्रजाः । यस्य वै मृत्युकाले तु व्युच्छिन्ना संततिर्भवेत् ॥ स वसेन्नरके नित्यं पङ्कमग्नः करी यया ॥’ इत्युपक्रम्य—‘वलिं नारायणं कुर्यात्तस्योद्देशेन भक्तिमान् ।’ इति गारुडोक्तेरपुत्रस्यापि पत्न्याद्यैः कार्यं इत्युक्तं देवयाज्ञिकेन ॥

अथ विधानादाशौचाभावः । यथा—पतियुद्धमृतादिषु ‘त्रयाणामाश्र-
विधानादाशौचा-
भावः । माणां च कुर्याद्वाहादिकाः क्रियाः । यतेः किञ्चिन्न कर्तव्यं नचान्येषां करोति सः ॥’ इति ब्राह्मात् । उशनाः—‘एकोद्दिष्टं न कुर्वीत यतीनां चैव सर्वदा । अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणं तु विधीयते ॥ सपिण्डीकरणं तेषां न कर्तव्यं सुतादिभिः । त्रिदण्डग्रहणादेव प्रेतत्वं नैव जायते ॥

अथ तत्संस्कारं वक्ष्यामः ॥ दत्तात्रेयः—‘एकोद्दिष्टं जलं पिण्डमाशौचं प्रेतसत्क्रियां । न कुर्याद्वापिकादन्यद्ब्रह्मीभूताय भिक्षवे ॥’ वापिकादिति पूर्वभा-
नक्षत्रीभूतयनि
संस्कारः । विमासिकादिनिषेधो नतु दर्शादेः । ‘संन्यासिनोप्याब्दिकादि पुत्रः कुर्याद्यथाविधि ।’ इति वायवीयोक्तेः । पृथ्वीचन्द्रोदये प्रजापतिः—‘अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणं तु विधीयते । सपिण्डीकरणं तस्य न कर्तव्यं सुतादिभिः ॥’ एषु सपिण्डनादिनिषेधानुवादेन पार्वणोक्तेस्तत्स्थानापन्नत्वं पार्वणस्य गम्यते । ‘न गिरागिरेति ब्रूयादैरंकृत्वोद्देश्यम् (?)’ इतिवत् । इदं वापिकादिविधानं च त्रिदण्डिनामेव । एकदण्डिपरमहंसादीनां तु न किमपि कार्यम् । पूर्वोक्तोशनोवाक्ये त्रिदण्डिग्रहणादिति शूलपाण्यादयो गौडाः । त्रिदण्डिशब्देन मनोदण्डादिदण्डत्रयोक्तेः । ‘यस्यैते नियता दण्डाः स त्रिदण्डीति चोच्यते ।’ इति स्मृतेः । वौधायनः—‘नारायणवलिश्चास्य कर्तव्यो द्वादशेऽहनि ।’ अस्य पार्वणेन समुच्चयो ज्ञेयः । तं च स एवाह—‘कृत्वा विष्णोर्भहापूजां पायसं विनिवेदयेत् । अग्नौ कृत्वा तु तच्छेषं व्याहृतिभिः समाहितः ॥ यतीन् गृहस्थान्साधून्वा निमन्त्र्य द्वादशावरान् ॥ अभ्यर्च्य गन्धपुष्पा-

धैर्मन्तैर्द्वादशनामभिः ॥ संभोज्य हव्येनानेन दक्षिणां च निवेदयेत् । त्रयोदशं
द्विजश्रेष्ठमात्मज्ञं संयतेन्द्रियम् ॥ विष्णुं यथातथाभ्यर्च्य पाद्याद्यैश्च विधानतः ।
दद्यात् पुरुषसूक्तेन गन्धपुष्पादिकं क्रमात् । वस्त्रालंकरणादीनि यथाशक्ति प्रदाप-
येत् उच्छिष्टसंनिधौ तस्य दर्भानास्तीर्य भूतले ॥ भूर्भुवःस्वःस्वधायुक्तैस्तसौ दद्या-
द्दालिन्नयम् । अभ्यर्च्य सहस्रस्य वाजपेयशतस्य च ॥ तत्फलं लभते देव यः करोति
यतिक्रियाम् ॥ ' शौनकस्तु—' शौनकोऽहं भवक्ष्यामि नारायणबलिं परम् । चण्डा-

यतेनारायणबलिः । लादुदकात्सर्पाद्ब्राह्मणाद्वैद्युतादपि ॥ दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च रज्जु-
शस्त्रविपाशमभिः । देशान्तरमृतानां च मृतानां वान्यसाधनैः ॥ जीवच्छादमृतानां
च कनिष्ठानां तथैव च । यतीनां योगिनां पुंसामन्येषां मोक्षकाङ्क्षिणाम् ॥ पुण्याया-
घक्षयार्थाय द्वादशेहनि कारयेत् ॥ द्वादश्यां श्रवणेऽब्दान्ते पञ्चम्यां पर्वणोस्तु वा ॥'
इत्युक्त्वा पूर्वोक्तं सर्वं विधिमुक्त्वा अतोदेवेति पद्भिः पुरुषसूक्तेन मत्पृचं पायसं
हुत्वा केशवादिद्वादशनामभिस्तद्रूपिणे पित्रे द्वादश विमान् संभोज्य तैरेव द्वादश
पिण्डान्दद्यादित्यधिकमाह । युद्धमृते तु प्रागुक्तम् । कृतजीवच्छाद्रे मृते सपिण्डैराशौ-
चादि कार्यं न वा । तदुक्तं हेमाद्रौ लैङ्गे—'मृते कुर्यान्न कुर्याद्वा जीवन्मुक्तो यतः स्व-
यम् । कालं गते द्विजे भूमौ खनेद्वापि दहेत वा ॥ पुत्रकृत्यमशेषं च कृत्वा दोषो
न विद्यते ॥' जीवत्यपि विशेषस्तत्रैवोक्तः—'नित्यं नैमित्तिकं यत्तु कुर्याद्वा संत्यजेत
वा । बान्धवेषु मृते तस्य नैवाशौचं विधीयते ॥ सूतकं च न संदेहः स्नानमात्रेण
शुद्ध्यति ॥' एतद्योगिविषयम् 'योगमार्गरतोपि च' इति तस्याप्युक्तेः । तथा आ-
हिताग्नौ प्रोषितमृते तदस्थिदाहात्पूर्वं पित्रादीनामाशौचं संध्यादिकर्मलोपश्च
नास्ति । 'अनग्निमत उत्क्रान्तेराशौचादि द्विजातिषु । दाहादग्निमतो विद्याद्विदेशस्थे
मृते सति ॥' इति स्मृतेः । आहिताग्नेर्दाहात्प्रागपि दशाहः । संस्काराङ्गं च भिन्नो
दशाह इति धूर्तस्वामी रामाण्डारश्च । तच्चिन्त्यम् । मूलैक्याद्वचोविरोधाच्च । एत-
त्प्रागुक्तम् । अत्र देहस्यैव संभवे दाहः । 'आहिताग्नौ विदेशस्थे मृते सति कले-
वरम् । निधेयं नाग्निभिर्यावत्तदीयैरपि दह्यते ॥' इति ब्राह्मोक्तेः ॥

तदभावे छन्दोगपरिशिष्टे—'विदेशमरणेऽस्थीनि आहृत्याभ्यज्य सर्पिषा । दाह-

अस्थिपर्णशरदाहः ।

येर्द्वाहिपाच्छाद्य पात्रन्यासादि पूर्ववत् ॥ अश्रामलाभे पर्णानि
शकलान्युक्तयावृता । दाहयेदस्थिसंख्यानि ततः प्रभृति सूतक-

म् ॥' हेमाद्रौ षट्त्रिंशन्मते—'कुर्याद्दर्भमयं प्रेतं दर्भैस्त्रिशतपट्टिभिः । पालाशीभिः
समिद्धिर्वा संख्या चैवं प्रकीर्तिता ॥' भविष्ये—'चत्वारिंशच्छिरःस्थाने ग्रीवायां
च दशैव तु । बाह्वोश्चैव शतं दद्याद्विंशतिं च तथोरसि ॥ उदरे विंशतिं दद्यात्त्रि-

शतं कटिदेशयोः । ऊर्वोश्चैव शतं दद्यात् त्रिंशतं जानुजङ्घयोः ॥ पादाङ्गुलीषु दश
 वै एषा च प्रेतकल्पना ॥' मदनरत्ने यज्ञपार्ष्वः—' शिरस्यशीत्यर्धं दद्याद् ग्रीवायां
 तु दर्शव तु । बाह्योश्चैकशतं दद्याद् दश च बाङ्गुलीषु च ॥ उरसि त्रिंशतं दद्याद्विंशतिं
 जठरोदरे । द्वादशार्धं वृषणयोरष्टार्धं शिश्न एव तु ॥ ऊर्वोश्चैव शतं दद्यात्त्रिंशतं
 जङ्घयोर्द्वयोः । पादाङ्गुलीषु द्वे दद्यादेतत्प्रेतस्य कल्पनम् ॥ मस्तके नारिकेरं तु
 अलायुं तालुके तथा । पञ्चरत्नं मुखे न्यस्य जिह्वायां कदलीफलम् ॥ चक्षुषोस्तु
 कपर्दौ द्वौ नासिकायां तु बालुकम् । कर्णयोर्ब्रह्मपत्राणि केशे वटप्ररोहकाः । ना-
 लकं कमलानां तु अन्तस्थाने विनिक्षिपेत् । मृत्तिका तु वसा धातुर्हरितालकग-
 न्धकौ ॥ शुक्रे तु पारदं दद्यात्पुरीषे पित्तलं तथा । संधिषु तिलपिष्टं तु मांसे स्या-
 दधवपिष्टकम् ॥ मधु स्याल्लोहितस्थाने त्वचास्थाने मृगतृचम् । स्तनयोर्जम्बीरे देये
 नासायां शतपत्रकम् ॥ कमलं नाभिदेशे स्याद्दन्ताके वृषणाश्रिते । लिङ्गे च रक्त-
 मूलं तु परिधानं द्रुकूलकम् ॥ गोमूत्रं गोमयंगन्धं सर्वोपध्यादि सर्वतः ॥' इति । इदं
 निरग्नेरपि । तत्रैव वृद्धमनुः—' प्रोपितस्य तथा कालो गतश्चेद् द्वादशाब्दिकः । मासे
 त्रयोदशे वर्षे प्रेतकार्याणि कारयेत् ॥' बृहस्पतिः—' यस्य न श्रूयते वार्ता यावद्
 द्वादशवत्सरात् । कुशपुत्तलदाहेन तस्य स्यादवधारणा ॥' भविष्ये—' पितरि प्रो-
 पिते यस्य न वार्ता नैव चागमः । ऊर्ध्वं पञ्चदशादूर्पात्कृत्वा तत्प्रतिरूपकम् ॥ कुर्या-
 तस्य तु संस्कारं यथोक्तविधिना ततः । तदादीन्येव सर्वाणि प्रेतकर्माणि कारयेत् ॥'
 द्वादशाब्दप्रतीक्षा पितृभिन्नविषयेति मदनरत्ने उक्तम् । गृह्यकारिकायां तु—' तस्य
 पूर्ववयस्कस्य विंशत्यब्दोर्ध्वतः क्रिया । ऊर्ध्वं पञ्चदशाब्दास्तु मध्यमे वयसि स्मृता ॥
 द्वादशाद्वत्सरादूर्ध्वमुत्तरे वयसि स्मृता । चान्द्रायणत्रयं कृत्वा त्रिंशत्कृच्छ्राणि च
 सुतैः ॥ कुशैः प्रतिकृतिं दग्ध्वा कार्याः शौचादिकाः क्रियाः ॥' इत्युक्तम् । परा-
 शरः—' देशान्तरगतो नष्टस्तिर्यिर्न द्वायते यदि । कृष्णाष्टमी ह्यपावास्या कृष्णा
 चैकादशी च या ॥ उदकं पिण्डदानं च तत्र श्राद्धं च कारयेत् ॥' इदं मासज्ञाने ।
 तत्राहिताग्नेः पूर्णशौचम् । अनाहिताग्नेस्तु त्रिरात्रम् ।' अनाहिताग्नेर्देहस्तु दाहो
 गृह्याग्निना स्वयम् । तदभावे पलाशानां वृन्तैः कार्यः पुमानपि ॥ वेष्टितव्यस्तथा
 यत्रात् कृष्णसारस्य चर्मणा । ऊर्णासूत्रेण बध्वा तु प्रलेप्तव्यो यवैस्तथा ॥ सुपिष्टै-
 र्जलसंमिश्रैर्दग्धव्यश्च तथाग्निना । असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेत्युक्त्वा सवान्धवैः ॥
 एवं पर्णशरं दग्ध्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥' इति ब्राह्मोक्तेः । इदं त्रिरात्रं न दशा-
 ह्नव्ये दाहे । तत्र 'प्रोपिते कालशेषः स्यात्' इत्युक्तेः । किंतु तदूर्ध्वम् । तत्र पत्नी-
 पुत्रयोः पूर्वमगृहीताशौचयोर्दशाहायेव । गृहीताशौचयोस्तु त्रिरात्रम् । पत्नीमृतौ

भर्तुश्चैवं सपत्न्योश्चैवमिति स्मृत्यर्थसारे । अन्यसपिण्डानां तु सर्वत्र पर्णशरदाहे त्रिरात्रम् । तदाहाद्विराः—‘देशान्तरमृतं श्रुत्वा नाशौचं चेत्कथंचन ।’ गृहीतमिति शेषः । ‘कालात्ययेऽपि कुर्वीत दाहकाले दिनत्रयम् ।’ इति । स्मृत्यर्थसारे तु गृहीताशौचानां स्नानमात्रमुक्तम् । बहुचपरिशिष्टेऽपि—अथातीतसंस्कारः । स चेदन्तर्दशाहं स्यात्तत्रैव सर्वं समापयेदूर्ध्वमाहिताग्नेर्दाहात्सर्वमाशौचं कुर्यादन्येषु पत्नीपुत्रयोः पूर्वमगृहीताशौचयोः सर्वमाशौचम् । गृहीताशौचयोः कर्माङ्गं त्रिरात्रमिति । षडशीतावप्येवम् । विश्वादर्शे तु ‘प्रतिकृतिदहने त्वग्निदे स्यात्त्रिरात्रम्’ इत्युक्तम् । द्वादशवर्षादिप्रतीक्षोत्तरं दाहे तु पुत्रादीनां सर्वेषां त्रिरात्रमिति कल्पतरुदिवोदासादयः ॥

अथ प्रेतसंस्कारे कालः । हेमाद्रौ गार्ग्यः—‘प्रत्यक्षशवसंस्कारे दिनं नैव विशोधयेत् । आशौचमध्ये संस्कारे दिनं शोधयं तु संभवे ॥ आशौचविनिवृत्तौ चेत्पुनः संस्क्रियते मृतः । संशोध्यैव दिनं ग्राह्यमूर्ध्वं संवत्सराद्यदि ॥ प्रेतकार्याणि कुर्वीत श्रेष्ठं तत्रोत्तरायणम् । कृष्णपक्षश्च तत्रापि वर्जयेत्तु दिनक्षयम् ॥’ वाराहे—‘चतुर्थाष्टमगे चन्द्रे द्वादशे च विवर्जयेत् । प्रेतकृत्यं व्यतीपाते वैधृतौ परिधे तथा ॥ करणे विष्टिसंज्ञे च शनैश्चरदिने तथा । त्रयोदश्यां विशेषेण जन्मतारात्रये तथा ॥’ जन्मदशमैकोनविंशानि जन्मताराः । भारते—‘नक्षत्रे तु न कुर्वीत यस्मिञ्जातो भवेन्नरः । न प्रौष्ठपदयोः कार्यं तथाग्नेये च भारत । दारुणेषु च सर्वेषु प्रत्यरे च विवर्जयेत् ॥’ काश्यपः—‘भरण्यार्द्रामघाश्लेषामूलद्विचरणानि च । प्रेतकृत्येतिदुष्टानि धनिष्ठार्थं च पञ्चकम् ॥ फाल्गुनीद्वितयं रोहिण्यनूराधापुनर्वसू । अपाढे द्वे विशाखा च भानि द्विचरणानि च ॥’ ज्योतिर्नारदः—‘चतुर्दशीतिथि नन्दां भद्रां शुक्रारवासरी । सितेज्ययोरस्तमयं ह्यङ्घ्रिभं विषमाङ्घ्रिभम् ॥ शुक्लपक्षं च संत्यज्य पुनर्दहनमुत्तमम् । वसुत्तरार्धतः पञ्चनक्षत्रेषु त्रिजन्मसु ॥ पौष्णब्रह्मर्षयोश्चैव दहनात्कुलनाशनम् ॥’ अस्यापवादमाह तत्रैव वैजवापः—‘प्रेतस्य साक्षाद्गन्धस्य मासे त्वेकादशेऽहनि । नक्षत्रतिथिचारादि शोधनीयं न किञ्चन ॥ युगमन्वादिसंक्रातिदर्शे प्रेतक्रिया यदि । दैवादापतिता तत्र नक्षत्रादि न शोधयेत् ॥’ विश्वप्रकाशेऽपि—‘गुरुभार्गवयोमौढ्ये पौषमासे मलिम्लुचे । नातीतः पितृमेधः स्या-

१—यद्यपि करपतर्वादिभिर्द्वादशाब्दप्रतीक्षोत्तर त्रिरात्रविधानं कृतमस्ति तथापि तत्पुत्रपत्नीभिन्नसपिण्डपरिज्ञेयम् । तत्रापि मरणकालानवधारणेन कालविशेषव्यवस्थितत्रिरात्राद्यतिक्रान्ताशौचपक्षासम्भवेन त्रिरात्रपक्षस्योचितत्वादेव त्रिरात्रम् । स्वाशौचकालोत्तरं प्रतिकृतिदाहे गृहीताशौचानामगृहीताशौचानां वा सर्वेषां पुत्रादिसपिण्डानां सर्वत्र त्रिरात्रमित्यपरे आहुः ।

द्रयां गोदावरीं विना ॥ ' दानमपि तत्रैवोक्तम्—' भद्रायां भूमिदानं स्यान्निपादर्थे हिरण्यदः । वारेषु तत्तद्वर्णं तु वासोदानं विधीयते ॥ धनिष्ठापञ्चकमृते पञ्चरत्नानि दापयेत् । एकाशीतिपलं कांस्यं तदर्थं वा तदर्धकम् ॥ नवपट्टत्रिपलं वापि दद्याद्वि-
प्राय शक्तिः ॥ ' इत्यलं प्रसङ्गेन ॥

हेमाद्रौ वृद्धमनुः— ' अमृतं मृतमाकर्ष्य कृतं यस्यैर्ध्वदेहिकम् । प्रायश्चित्तमसौ
जीवतो मृतिवा- स्मार्तं कृत्वाग्नीनादधीत च ॥ जीवन्यदि समागच्छेद् घृतकुम्भे निम-
तांश्रवणे । ज्य तम् । उद्धृत्य स्नापयित्वास्य जातकर्मादि कारयेत् ॥ द्वादशाहं व्र-
तचर्या त्रिरात्रमथवास्य तु । स्नात्वोद्धृते तां भार्यामन्यां वा तदभावात् ॥ अग्नीना-
धाय विधिवद् ब्राह्मस्तोमेन वा यजेत् । अयेन्द्राग्नेन पथुना गिरिं गत्वा च तत्र तु ॥
इष्टिमायुष्पतीं कुर्यादीप्सितांश्च क्रतूस्ततः ॥ ' अनाहिताग्नेस्तु चरुः । मृतवार्तामात्रश्रवणे,
त्वाश्वलायनः— ' सुरभय एव यस्मिन् जीवे मृतशब्दः ' इति । यस्य तु जीवत एव
मृतिवार्ता श्रुत्वा स्त्रिया सहगमनं कृतं तदा तद्वैधमेव । भर्तुर्मरणज्ञानस्यैव निमित्त-
त्वात् । प्रमात्त्वस्य गौरवेणायुक्तत्वाच्चेति केचित् । तन्न । मरणज्ञानस्य निमित्तत्वे-
तीतानागतयोरपि तत्रापत्तेः । भर्तुर्वैधदाहाभावेन तस्याः सहगमनाभावाच्च । त-
स्मादाशौचवज्ज्ञातमरणस्यैव निमित्तत्वम् । नचात्र तदस्ति । परं काम्यं मरणमस्तु ।
अत आत्महननदोषोऽस्तीति तात्पदाः ।

तथा सर्पसंस्कारे कृते त्रिरात्रमाशौचं । तद्विधिं चाह शौनकः— ' अथ वक्ष्यामि स-
सर्पसंस्कारविधिः । र्पस्य संस्कारविधिमुत्तमम् । सिनीवाल्यां पौर्णमास्यां पञ्चम्यां वापि का-
रयेत् ॥ कृतसर्पवधो विप्रः पूर्वजन्मनि वा यदि । वधं प्रख्यापयेत्पापी चरेत्कुच्छ्रांश्चतुर्दश ।
विप्राय लोहदण्डं च तन्मूल्यं वापि दापयेत् । ' मूल्यमाह— ' निष्कत्रयं द्विनिष्कं वा निष्क-
मेकं कनीयसम् । अनुमत्यादिकर्तृणां निष्कमर्थं तदर्धकम् ॥ ' इदं स्वर्णरूप्ययोः
शक्या ज्ञेयम् । संस्कारमाह— ' म्रियङ्गुग्रीहिगोधूमतिलपिष्टेन वा पुनः । कृत्वा सर्पा-
कूर्तिं शूर्पे निधाय प्रार्थयेदहिम् ॥ एहि पूर्वमृतः सर्प अस्मिन्पिष्टे समाविश । सं-
स्कारार्थमहं भक्त्या प्रार्थयामि समाहितः ॥ वस्त्रोपवीतगन्धाद्यैः संपूज्य च हरेद्बहिः ।
कुर्यात्संस्कारसंकल्पं प्राणायामपुरःसरम् ॥ यज्ञोपवीतिना कार्यं सर्पसंस्कारकर्म तु ।
लौकिकार्थं प्रतिष्ठाप्य समिदाधानमाचरेत् ॥ ततोऽग्नेरग्निदिग्भागे भूमिं संप्रोक्ष्य
वारिभिः । चितिं कृत्वाथ संस्तीर्य कुशैराग्नेयकाग्रकैः ॥ पर्युक्ष्याग्निं परिस्तीर्य परि-
पिच्य समर्चयेत् । कृतेध्माधानमाधारौ चक्षुषी च यथाविधि ॥ सर्पं गृहीत्वा यत्रेन

चित्तिमारोपयेत्सुधीः । सुवेण जुहुयादाज्यमग्नौ व्याहृतिभित्तिभिः ॥ सर्पास्ये जुहु-
यादाज्यं व्याहृत्या च समग्रया । आज्यशेषं सुवेणैव सर्पदेहे निषेचयेत् ॥ चमसस्यै-
र्जलैः सर्पं व्याहृत्याभ्युक्ष्य पाणिना । अग्रे रक्षाण इत्यनया सर्पायार्घिं प्रदापयेत् ॥
उपतिष्ठेद्ब्रह्ममानं नमोस्तुसर्पमन्त्रतः । ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि कृतः सर्पवधो मया ॥
पूर्वजन्मनि वा सर्पं तत्सर्वं क्षन्तुमर्हसि । क्षीराज्येन तत्तार्घिं प्रोक्ष्य व्याहृतिभिर्जलैः ॥
नास्थिसंचयनं कुर्यात् स्नात्वाचम्य गृहं व्रजेत् । ब्रह्मचर्यादिकं कार्यं त्रिरात्राशौच-
मिष्यते ॥ सचैलं तु चतुर्थेऽह्नि स्नात्वा विमान् समर्चयेत् । सर्पोऽनन्तस्तथा शेषः
कपिलो नाग एव च ॥ कालिकः शङ्खपालश्च भूधरश्चेति नामभिः । गन्धपुष्पाक्षतै-
र्धूपदीपाद्यैरर्चयेद् द्विजान् ॥ घृतपायसभक्ष्यैश्च द्विजानष्टौ तु भोजयेत् । एवं कृते
विधानेन सर्पसंस्कारकर्मणि ॥ सर्पहिंसाकृतात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥ ' इति
सर्पसंस्कारः ॥

कचित्तु जीवतोऽप्यन्त्यकर्माशौचं च कार्यम् । यथा-प्रायश्चित्तानिच्छोः पतितस्य
 जीवतोऽन्त्यकर्मा शौचम् । घटस्फोटः-‘पतितस्योदकं कार्यं सपिण्डैर्वान्धवैः सह । निन्दितेऽहनि
 सायाह्ने ज्ञात्यृत्विग्गुरुसंनिधौ ॥ दासी घटमपां पूर्णं पर्यस्येत्प्रेतवत्तदा ।
 अहोरात्रमुपासीरन्नाशौचं वान्धवैः सह ॥ ’ इति मनुक्तेः । निन्दिते रिक्तादौ । अप-
 रार्के वसिष्ठोऽपि-‘वेदविष्ठावकशूद्रयाजकोत्तमवर्णवर्गपतितास्तेषां पात्रनिनयनमपा-
 त्रसंस्कारादकृत्स्नं पात्रमादाय दासोऽसवर्णपुत्रो वा बन्धुरसदृशो वा गुणहीनः
 सव्येन पादेन प्रवृत्ताग्रान् दर्भान् लोहितान् वोपस्तीर्यापःपूर्णपात्रमस्मै निनयेन्नि-
 नेतारं चास्य प्रकीर्णकेशा ज्ञातयोऽन्वालभेरन्नपसव्यं कृत्वा गृहेषु स्वैरमापद्येरन्नत
 ऊर्ध्वं तेन तं धर्मयेयुस्तद्धर्माणस्तं धर्मयन्तः ॥’ इति । उत्तमवर्णा ब्राह्मणादयः तेषां
 वर्गः समूहस्तस्मात्पतिता ब्रह्महादयः । अपात्रसंस्कारः कुत्सितपात्रसमूहः । प्रवृ-
 त्ताग्राः छिन्नाग्राः । स्वैरं यथेच्छं धर्मादिकार्यं कुर्युः । अस्माद्वचनसामर्थ्यात्पात्रनि-
 नयनात्प्राक्पतितज्ञातीनां धर्मकार्येष्वधिकारो नास्तीत्यपरार्कः । ‘तस्य विद्यागुरु-
 योनिसंबन्धांश्च सन्निपात्य सर्वाण्युदकादिप्रेतकार्याणि कुर्युः, पात्रं वास्य विपर्य-
 स्येयुः दासः कर्मकरो वाऽवकरादमेध्यं पात्रमानीय दासीघटात्पूरयित्वा दक्षि-
 णामुखः पदा विपर्यस्येदमुमनुदकं करोमीति नामग्राहं सर्वेऽन्वालभेरन् प्राचीनावी-
 तिनो मुक्तशिखा अप उपस्पृश्य ग्रामं प्रविशेयुः ॥’ इति गौतमोक्तेश्च । उदकादी-
 त्युक्तेर्दाहनिवृत्तिः । प्रेतकार्याण्येकादशाहश्चाद्धान्तानि । दास्याहतोऽम्बुघटो दासी-
 घटः । तेनोदकेनामेध्यपात्रं पूरयित्वा दासादिन्युग्जं वामपादेन कुर्यादिति हरदचः ।
 अत्र नामग्राहवचनमुदकादिप्रेतकार्ये तद्वर्जनत्वार्थम् । तेन तत्पूर्णी भवति । एवञ्च

प्रायश्चित्तानिच्छोः । 'तस्य गुरोर्बान्धवानां राक्षस्य समक्षं दोषानभिख्याप्य तम-
नुभाष्य पुनःपुनराचारं लभस्वेति संसदि । एवमप्यनवस्थितमतिः स्यात्ततोऽस्य पात्रं
विपर्यस्येत्' इति शब्दोक्तेः । जीवन्तमेवोद्दिश्य पिण्डोदकश्राद्धानि नाम्ना दद्यादि-
त्यपरार्कः ॥

कृतप्रायश्चित्तस्य घटस्फोटे कृतेऽपि संग्रहविधिमाह गौतमः—'यस्तु प्रायश्चित्तेन
शुद्धयेत्तस्मिन्नुद्धे शातकुम्भमयं पात्रं पुण्यहृदात्पूरयित्वा स्रवन्ती-
भ्यो वा तत एनमुपस्पर्शयेयुरथास्मै तत्पात्रं दधुस्तत्स प्रतिगृह्य
जपेच्छान्ताद्यौः शान्ता पृथिवी शान्तं विश्वमन्तरिक्षं यो रीचनस्तमिह शृङ्गामीत्येतैर्य-
जुर्भिः पावमानीभिस्तरत्समन्दीभिः कूष्माण्डैश्चाज्यं जुहुयाद्विरप्यंदद्याद्वा चाचार्याय ।
यस्य तु प्राणान्तिकं प्रायश्चित्तं स मृतः शुद्धयेत्सर्वाण्येव तस्मिन्नुदकादीनि भेतकर्मणि
कुर्युरेतदेव शान्त्युदकं सर्वेषूपपातकेषु' इति । घटस्फोटोत्तरं प्राणान्तिकप्रायश्चित्ते
कृते तु मृत एव शुद्धयेन्न तत्र संग्रहविधिः । अतस्तेन विनापि भेतकर्म कुर्यादि-
त्यर्थः । उपपातकेष्वपि घटस्फोटे कृते एवं कार्यमित्यर्थः । याज्ञवल्क्यः—'चरितव्रत
आयाते निनयेरन्नवं घटम् । जुगुप्सेरन्नचाप्येनं संवसेयुश्च सर्वशः ॥' कृतघटस्फो-
टस्यैवार्यं परिग्रहविधिरिति मिताक्षरायामपरार्कं च । अन्यथा प्रायश्चित्तमात्रे एत-
त्प्रसङ्गात् । मनुरपि घटस्फोटमुक्त्वा—'निर्वर्तेरंस्ततस्तस्मात्संभाषणसहासनैः'
इत्युक्त्वा—'प्रायश्चित्ते तु चरिते पूर्णकुम्भमपां नवम् । तेनैव सार्धं प्रास्येयुः स्नात्वा
पुण्ये जलान्नये ॥' इति तच्छब्दं प्रायुक्तम् । अपरार्कं वसिष्ठोपि—'पतितानां चरित-
व्रतानां मृत्युद्धारोऽथाप्युदाहरन्ति—अग्रेऽभ्युद्धरतां गच्छेत्क्रीडन्निव हसन्निव । पश्चा-
त्पातयतां गच्छेच्छोचन्निव रुदन्निव ॥' इत्याचार्यमातृपितृहन्तारस्तत्प्रसादादपगत-
पापा एतेषां प्रत्यापत्तिः पूर्णहृदात्प्रवृत्ताद्वा सकाञ्चनं पात्रं माहेयं वाद्भिः पूरयि-
त्वापोहिष्ठीयाभिरेनमद्भिरभिपिञ्चेयुः, सर्व एवाभिपिक्तस्य मृत्युद्धारः पुत्रजन्मना
व्याख्यातः' इति । मृत्युद्धारः परिग्रहः । तत्रोद्धरतां हसन्निवाग्रेसरः स्यात् पात-
यतां घटस्फोटं कुर्वतां शोचन्निव पश्चाद्गच्छेत् । मातापित्रादिहन्तृणां परिग्रहो न
कार्यः । तत्प्रसादे सति चीर्णव्रतानां कार्यः । प्रवृत्तं निर्झरः । पुत्रजन्मनेत्यभिपे-
कोत्तरं जातकर्मादयः संस्काराः पुत्रजन्मवत्कार्या इत्यपरार्को व्याचख्यौ । अतएव
विज्ञानेश्वरः—'घटेऽपवाजिते ज्ञातिमध्यस्थो यवसं गवाम् । मृदद्यात्प्रथमं गोभिः
सत्कृतस्य हि सत्क्रिया ॥' इत्यत्र गवां भक्षणभावे पुनर्व्रतं चरेदित्येतत्प्रकृते, एवं
चरितव्रतविधौ विशेषोऽयमिति वदन् घटस्फोटोत्तरं परिग्रह एवैतन्न सर्वत्रेत्याह ।
तस्मात्कृतेपि घटस्फोटे प्रायश्चित्तं परिग्रहविधिः पुनःसंस्कारा भवन्तीति सिद्धम् ।

तथा जीवच्छाद्रे कृते हेमाद्रौ बौधायनः—‘ तत्राशौचं दशाहं स्यात्स्वस्य ज्ञातेर्न विद्यते । ’ इत्यलं प्रसङ्गेन ।

एवं सापवादे आशौचे उक्ते प्रतिशाखं भिन्नेऽप्यन्त्यकर्मणि साधारणं किञ्चिदुच्यते ।
 तत्राधिकारिणः श्राद्धप्रकरणे प्रागुक्ताः । सर्वाभावे धर्मपुत्रोवा कार्यः ।
 अन्त्यकर्मसाधारणविधिः । ‘ अपुत्रेण सुतः कार्यो यादृक् तादृक् प्रयत्नतः । पिण्डोदकक्रिया-
 हेतोर्नामसंकीर्तनाय च ॥ ’ इति व्यासवचनात् । गृह्यपरिशिष्टे—‘ असंगोत्रः संगोत्रो
 वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् । प्रथमेऽहनि यो दद्यात् स दशाहं समापयेत् ॥ ’
 दद्यात्पिण्डमिति शेषः । भविष्ये—‘ यत्राद्यो दीयते पिण्डस्तत्र सर्वं समापयेत् ।
 ब्राह्मेपि—‘ प्रथमेऽहनि यो दद्यात्प्रेतायान्नं समाहितः । अन्नं नवसु चान्येषु स एव
 प्रददात्यपि ॥ ’ विज्ञानेश्वरादयस्तु ‘ केचित्तु अग्निं दद्यात् ’ इति व्याचक्षते ।
 ‘ संगोत्रो वाऽसंगोत्रो वा योऽग्निं दद्यात्सखे नरः । सोऽपि कुर्यान्नवश्राद्धं शुद्धयेत्तु
 दशमेऽहनि ॥ ’ इति दिवोदासीये वचनाच्च ।

तत्रैव—‘ दृष्ट्वा स्थानस्थमासन्नमर्थोन्मीलितलोचनम् । भूमिष्ठं पितरं पुत्रो यदि
 दानं प्रदापयेत् ॥ तद्विशिष्टं गयाश्राद्धादश्वमेधशतादपि ॥ ’ तानि
 आसन्ने दानादि । यथा—‘ मोक्षं देहि हृषीकेश मोक्षं देहि जनार्दन । मोक्षधेनुप्रदानेन
 मुकुन्दः प्रीयतां मम ॥ ’ इति मोक्षधेनुमन्त्रः । ‘ ऐहिकामुष्मिकं यच्च सप्तजन्मार्जितं
 ऋणम् । तत्सर्वं शुद्धिमायातु गामेतां ददतो मम ॥ ’ इति ऋणधेनोः । ‘ आजन्मो-
 पार्जितं पापं मनोवाक्कायकर्मभिः । तत्सर्वं नाशमायातु गोप्रदानेन केशव ॥ ’ इति
 पापधेनोः । भारते—‘ शुक्लपक्षे दिवा भूमौ गङ्गायां चोत्तरायणे । धन्यास्तात मरिष्य-
 न्ति हृदयस्थे जनार्दने ॥ ’ हेमाद्रौ वाराहे—‘ व्यतीपातोऽथ संक्रान्तिस्तथैव ग्रहणं
 रवेः । पुण्यकाळास्तदा सर्वे यदा मृत्युरुपस्थितः ॥ ’ व्यासः—‘ आसन्नमृत्युना
 देया गौः सवत्सा तु पूर्ववत् । तदभावे तु गौरेव नरकोत्तारणाय वै ॥ तदा यदि
 न शक्नोति दातुं वैतरणीं तु गाम् । शक्तोऽन्योऽरुक् तदा दत्त्वा दद्याच्छ्रेयो मृतस्य
 तु ॥ ’ मदनरत्ने जातूकर्ण्यः—‘ उत्क्रान्त्यादीनि दानानि दश दद्यान्मृतस्य तु ।
 गोभूतिलहिरण्याज्यवासोधान्यगुडानि च ॥ रौप्यं लवणमित्याहुर्दश दानान्यनुक-
 मात् ॥ एतानि दश दानानि नराणां मृत्युजन्मनोः । कुर्यादभ्युदयार्थं तु प्रेतेऽपि
 हि परत्र वै ॥ ’ ब्राह्मे—‘ ताम्रपात्रं तिलैः पूर्णं प्रस्थमात्रं द्विजाय तु । सहिरण्यं
 च यो दद्याच्छ्रद्धावित्तानुसारतः ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा लभते गतिमुत्तमाम् ।

१-अत्र यद्यपि यादृक्तादगित्युक्तं तथापि महारोगप्रस्तापतितादिभिर्न एव श्राद्ध इति ज्ञेयम् । २-संगो-
 त्राधिकार्यसंविधानात् । ३-अरुक् रोगादिरहितः । ‘ शक्तो यदा तदा ’ इति पाठः ।

उत्क्रान्तवैतरिण्यौ च दशदानानि चैव हि ॥ प्रेतपि कृत्वा तं प्रेतं शवधर्मेण दाहयेत् ॥ ’ तत्रैव परिशिष्टे—‘ त्रिषमाणस्य कर्णे तु पुण्यमन्त्रान् जपेत्ततः । ’ क्रियानिवन्धे गारुडे त्वष्टौ दानान्युक्तानि । ‘ तुलसीसंनिधौ कृत्वा शालग्रामशिलां तथा । तिला लोहं हिरण्यं च कार्पासं लवणं तथा ॥ सप्तधान्यं क्षितिर्गाव एकैकं पावनं स्मृतम् ॥ ’ इति । दशदानवैतरिणीधेनूत्क्रान्तधेनुदानादि भट्टकृतान्त्येष्टिपद्धतौ ज्ञेयम् । कर्ताऽन्त्यकर्मधिकारार्थं त्रीन् कृच्छ्रान् कुर्यादिति तत्रैवोक्तम् । अत्र देवयाज्ञिकेन सुमूर्पोर्मधुपर्कदानमुक्तम् । तदुक्तं वाराहे—‘ दृष्ट्वा सुविह्वलं ह्येनं यममार्गानुसारिणम् । प्रयाणकाले तु नरो मन्त्रेण विधिपूर्वकम् ॥ मधुपर्कं त्वरन् गृह्य इमं मन्त्रमुदाहरेत् । ॐ गृहाण चेमं मधुपर्कमाद्यं संसारनाशनकरं ह्यमृतेन तुल्यम् । नारायणेन रचितं भगवत्प्रियाणां दाहे च शान्तिकरणं सुरलोकपूज्यम् ॥ अनेनैव तु मन्त्रेण दद्याच्च मधुपर्ककम् । नरस्य मृत्युकाले तु परलोकसुखावहम् ॥ ’

अथ दुर्मरणे दिवोदासीये—‘ चण्डालादिमृते विधे त्वन्तरिक्षमृतेऽपि वा ।

दुर्मरणे निर्णयः ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रचान्द्रैस्तु शुद्धिस्तत्र प्रकीर्तिता ॥ ’ देवजानीये जावालिः—‘ शूद्रेण दग्धो यो विधो न लभेच्छाश्वर्तो गतिम् ।

प्रायश्चित्तं प्रकुर्वीत ब्राह्मणः पापशुद्धये ॥ चान्द्रायणं पराकं च प्राजापत्यं विशोधनम् ॥ ’ गृह्यकारिकायाम्—‘ उदक्या सूतिका वापि यदि प्रेतं स्पृशन्ति हि । तस्यैव विधिरादिष्टो वात्स्येनैव महात्मना ॥ ’ एष सूतिकोक्तः । मदनरत्ने स्मृत्यन्तरे—‘ ऊर्ध्वोच्छिष्टाधरोच्छिष्टोभयोच्छिष्टे तथैव च । अस्पृश्यस्पर्शने चैव खट्वादिमरणेऽपि च ॥ एतद्विधानुसारेण प्रायश्चित्तं समाचरेत् । कृच्छ्रांस्त्रिपट्पञ्चदशांश्चान्द्रत्रयमथापि वा ॥ शुद्ध्यै तदानीं संपाद्य शवधर्मेण दाहयेत् ॥ ’ गृह्यकारिकायाम्—‘ खट्वायां मरणे चैव त्रींस्त्रीन्कृच्छ्रान् प्रकल्पयेत् । सप्तान्त्यजैस्तु संस्पृष्टो मृतो देवात्कार्यचन ॥ एकात्रिंशत्कृच्छ्रैस्तु शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः । कुण्ठये त्वय्यदग्धे तु चित्ता स्पृष्टान्त्यजादिभिः । तत्स्पर्शने दूषणं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुध्यति ॥ ’ धर्मप्रदीपे—‘ चाण्डालमूतिकोदक्यास्पृष्टे प्रेते तथैव च । तस्य पापविशुद्ध्यर्थं कृच्छ्रान् पञ्चदशाचरेत् ॥ ’ इत्युक्तम् । मनुः—‘ अस्वर्गा ह्यह्युतिः सा स्याच्छूद्रसंपर्कदूषिता । ’ अत्रापि कृच्छ्रत्रयम् ‘ अस्पृश्यस्पर्शने चैव ’ इत्युक्तेः । तत्रैव कर्मप्रदीपे—‘ रात्रौ वा रात्रिशेषे वा म्रियन्ते चेत् द्विजातयः । दाहं कृत्वा यथान्यायं द्वौ पिण्डौ निर्वपेत्सुतः ॥ ’ रजस्वलागर्भिण्यादिमृतौ तु वक्ष्यामः । निर्णयामृते मदनपारिजाते यमः—‘ सन्ध्यायां वा तथा रात्रौ दाहः पापेयकर्म च । नवथादं च नो कुर्यात्कृतं निष्फलतां व्रजेत् ॥ ’ एतद्दिनमृतस्य रात्रिनिषेधार्थम् । यत्तु स्कान्दे—‘ यदि रात्रौ

दहेत्तस्य समाप्तिर्दहनस्य तु । परेऽहन्युदिते सूर्ये कार्या तस्योदकक्रिया ॥ दग्धस्य तु न वै कार्या रात्रौ जातूदकक्रिया ॥ ’ इति । तन्निर्मूलम् । रात्रिमृतस्य तु तत्रैव संग्रहे—‘ रात्रौ दग्ध्वा तु पिण्डान्तं कृत्वा वपनवर्जितम् । वपनं नेप्यते रात्रौ श्वस्तनी वपनक्रिया ॥ ’ इति । वपनं तु प्रातः । तच्च सर्वैः पुत्रैः कार्यम् । ‘ गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्गुरोर्मृतौ । आधाने सोमयागे च वपनं सप्तसु स्मृतम् ॥ ’ इति मिताक्षरायां स्मृतिः । मरणस्याऽनङ्गित्वान्नैमित्तिकमिदम् । तदेव संग्रहवचनेन परेद्युस्तृकृष्यते तीर्थवत् । तेन कस्यचिद्दाहाङ्गलोक्तिश्चिन्त्या । मदनरत्ने गालवः—‘ प्रथमेऽहनि कर्तव्यं वपनं चानुभाविनाम् । श्वेतस्य केशश्मश्ववादि वापयित्वाऽथ दाहयेत् ॥ ’ आशीर्चान्ते तु पुनः कार्यं विधिवत् । मदनपारिजातेऽप्येवम् । तेन सर्वस्याऽस्य निर्मूलत्वोक्तिरङ्गोक्तिरेव । स्मृतिरत्नावल्याम्—‘ शवं रात्र्युपितं चेत्तीन् कृच्छ्रान् कृत्वा दहेत्सुतः । मदनरत्नेऽङ्गिराः—‘ ऊर्ध्वोच्छिष्टाधरोच्छिष्टे हन्त-रिक्षमृतेऽपि वा । कृच्छ्रत्रयं प्रकुर्वीत आशीचे मरणेऽपि च ॥ ’

अथ साग्नेर्विशेषः । कारिकायाम्—‘ कृष्णपक्षे प्रमीयेत यद्यहि प्रातराहुतीः । शेषास्तु जुहुयादर्शपर्यन्ताः पक्षहोमवत् ॥ ’ प्रतिपत्मातर्होमान्ता साग्नेर्मरणे विशेषः । इत्यर्थः । ‘ यद्याहिताग्निरपरपक्षे त्रियेताहुतिभिरेनं पूर्वपक्षे हरेयुः ’ इत्याश्वलायनोक्तेः । ‘ तदानीमेव जुहुयात् सायंकालाहुतीरपि । सायं त्रियेत चेत्सायमाहुतीर्जुहुयादथ ॥ तदानीमेव जुहुयात् प्रातःकालाहुतीरपि । सकृद्दृही-तमन्तेष्टं भिन्नतन्त्रं च होमयोः ॥ दार्शे चापि प्रकुर्वीत स्थालीपाकं तदैव तु ॥ ’ छन्दोगपरिशिष्टे—‘ हुतायां सायमाहुत्यां दुर्बलश्चेद्दृही भवेत् । प्रातर्होमस्तदैव स्यात् जीवेच्च स पुनर्न वा ॥ ’ इदं श्रुत्पक्षपरम् । दुर्बलो मुमूर्षुः । त्रिकाण्डमण्डनः—‘ द-र्शेष्टं च तदा कुर्यादिष्टिर्यदि न संभवेत् । देवतानां प्रधानानामेकैकस्य हुनेत्पृथक् ॥ पुरोनुवाक्यायाज्याभ्यां चतुरात्तघृताहुतीः ॥ ’ तथा—‘ अग्न्यावरण्योरारुढे प्रमीयेत पतिर्यदि । श्वेतं स्पृष्ट्वा मथित्वाग्निं जध्वा चोपावरोहणम् ॥ घृतं च द्वादशोपात्तं तूष्णीं हुत्वा शवक्रिया ॥ ’ विच्छिन्नश्रौताग्नेर्मृतौ तु श्वेताधानं तत्रैवोक्तम् ‘ श्वेतं स्वाम्यालये क्षिप्त्वा मथित्वाऽयानलेऽरणी । सन्निधायारणि मन्येद्यस्येति यजुषा ततः ॥ यस्याग्रयो जुह्वतो मांसकामाः संकल्पयन्ते यजमानमांसम् । जायन्तु ते

१-आशीर्चान्ते पुनर्वपने टीकाया देवल —‘ क्रियां च कुरुते यस्तु तद्दिने तस्य मुण्डनम् । लघ्वीयसा दशाहे तु पुत्राणां वपनं भवेत् ॥ ’ इति वचनाद्यथाचारं कार्यम् । २-दिवा मरणे रात्रावधि रात्रिमरणे दिनावधि शवश्चे-तिष्टेतदा पर्युषितत्वमाह टीकाया गालव —‘ दिवा वा यदि वा रात्रौ शवस्तिष्ठति कर्हिचिन् । तत्पर्युषितमित्याहु-र्दहने तस्य वा गतिः । पञ्चगव्येन सस्नाप्य श्राजापत्यत्रयं चरेत् ’ । अनेन पञ्चगव्यवपनपूर्वकमेव कृच्छ्रत्रयं मापतति

हविषे सादिताय स्वर्गं लोकमिमं प्रेतं नयन्त्विति मन्त्रतः ॥ प्रणीय पावकं तूर्णं
द्वादशोपात्तसर्पिषा । तूर्णं हुत्वा ततः कुर्यात्प्रेते माह्वया इति क्रियाम् ॥ नष्टेष्वग्नि-
प्वथारण्योर्नाशे स्वामी म्रियेत चेत् । आहरेदरणीद्वन्द्वं मनोज्योतिर्कृत्वा ततः ॥
यज्ञपार्श्वः—‘यजमाने चितारूढे पात्रन्यासे कृते सति । वर्षाद्यभिहते बहौ कथं
कुर्वन्ति याज्ञिकाः ॥ तदर्धदग्धकाष्ठेन मन्यनं तत्र कारयेत् । तच्छेषालाभतोऽन्येन
दग्धशेषेण वा पुनः ॥ हुत्वाज्यं लौकिके बहौ हुतशेषं दहेत्तु वा ॥’ अत्राग्निषु
सत्सु पर्णशरैः शरीरोत्पत्तिः । शरीरे वासति प्रेताधानेनाभ्युत्पत्तिः । उभयाभावे
तु प्रेताधानेऽनधिकारादाहादिसंस्कारलोपः । उदकदानाद्येव कार्यमिति केशवीका-
रशतद्वयीप्रमुखाः । तन्न ‘निषेकाद्याः श्मशानान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः ।’ इति
विरोधात् । ‘क्रियालोपगता ये च’ इति निषेधात् ‘तदभावे पलाशानां वृन्तैः कार्यः
पुमानपि’ इत्यभावे विधानस्याभ्यभावेऽपि साम्याच्च । तेन प्रेताहुत्यभावेऽपि स्विष्ट-
कृद्रव्यान्तरोक्तेरदृष्टार्थत्वात् । प्रेताधानं दाहोऽपि भवत्येव । प्रतिकृतेरग्नीनां च प्रेता-
धानप्रयोजकत्वाक्षतेः । पत्न्या अप्येवम् । ‘दाहयित्वाग्निहोत्रेण स्त्रियं व्रतवतीं
पतिः ।’ इति याज्ञवल्क्योक्तेः । यत्तु—‘द्वितीयां चैव यो भार्या दहेद्वैतानिका-
ग्निभिः । जीवन्त्यां प्रथमायां तु सुरापानसमं स्मृतम् ॥’ इति तदाधाने सहान-
धिकृताविषयमिति विज्ञानेश्वरः । मदनरत्ने ब्राह्मेपि—‘आहिताग्नौ च दंपत्योर्य-
स्त्वादौ म्रियते भुवि । तस्य देहः सपिण्डैश्च दग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः ॥ पश्चान्मृतस्य
देहस्तु दग्धव्यो लौकिकाग्निना । अनाहिताग्निदेहस्तु दाहो गृह्याग्निना द्विजैः ॥’
त्रिकाण्डमण्डनस्तु विकल्पमाह—‘ज्येष्ठायां विद्यमानायां द्वितीयायै स्वयोपिते ।
काम्यं नित्याग्निहोत्रं वा न कथंचित्प्रयच्छति ॥ स्त्रीमात्रमविशेषेण दग्ध्वान्यैर्वैदि-
कादिभिः । विवाहादधते यद्वाधानमेवास्ति चेदधूः ॥’ इति । अत्रेदं तत्त्वम् ।
साग्नेः पत्नीमृतौ द्वौ पत्नौ । पुनर्विवाहेच्छायां पूर्वाग्निभिर्देहेदित्येकः पक्षः । ‘भा-
र्यायै पूर्वमारिण्यै दत्त्वाग्नीनन्त्यकर्मणि । पुनर्दारक्रियां कुर्यात्पुनराधानमेव च ॥’
इति मन्त्रोक्तेः । ‘दाहयित्वाग्निहोत्रेण स्त्रियं व्रतवतीं पतिः ॥’ इति याज्ञवल्क्यो-
क्तेश्च । पुनर्विवाहाशक्तौ निर्मन्थ्येन तां दग्ध्वा पूर्वाग्निष्वेवाग्निहोत्रेष्टयादि कार्य-
मित्यर्थः । ‘आहोर्येणाहिताग्निं पत्नीं च’ इत्याश्वलायनोक्तेः । भरद्वाजोपि—‘नि-

१-अत्र टीकायां दग्धशेषेणेत्यस्य वैयर्थ्यमुपपाद्य भस्मशेषेणेति प्रतिपादितमस्ति । तत्प्रमाणं च तत्रैव—
‘अग्निनाशे मृतिश्चेन्स्यादाहितामेस्तदोच्यते । नर्योत्सुक मयिन्वेन सत्सुर्युस्तदभावतः । तद्भस्मसृष्टकाष्ठेन म-
यित्वा निर्देहेन तम् ॥’ इति । २-यद्व्येण होमस्तेनैव स्विष्टकृदिति मिद्वान्तेपि हुतशेषनाशे यथा आज्येन
स्विष्टकृद्दोम उष्णस्यैव मृतस्य शरीरनाशे पालाशादिशरीरप्रतिकृत्याहुतिरिति भावः । ३-यजमानस्य मृतिशद्दाहौ
कर्तव्यहोमदर्शादिकं यथोक्तं तथैव पत्न्या अपि कार्यम् । तस्या आहितामित्यस्मान्नामित्ययोः सत्त्वात् ।
४-आहार्यो निर्मन्थ्यः ।

र्मन्ध्येन पत्नीम् ' इति । पूर्वाग्न्येकदेशेन दहेदिति यज्ञपार्श्वदेवयाज्ञिकादयः । यानि च—' तस्मादपत्नीकोप्यग्निहोत्रमाहरेत् ' इति श्रुतिः । विष्णुः छन्दोगपरिशिष्टं च—' मृतायामपि भार्यायां लौकिकाग्निं नहि त्यजेत् । उपाधिनापि तत्कर्म यावज्जीवं समाचरेत् ॥ ' उपाधिर्हेमकुशपत्न्यादिः । ' अन्ये कुशमयीं पत्नीं कृत्वा तु गृहमेधिनः । अग्निहोत्रमुपासन्ते यावज्जीवमनुव्रताः ॥ ' इत्यपरार्के स्मृत्यन्तरात् । कात्यायनोऽपि—' रामोऽपि कृत्वा सौवर्णां सीतां पत्नीं यशस्विनीम् । ईजे बहुविधैर्यज्ञैः सह भ्रातृभिरच्युतः ॥ ' इत्यादीनि तानि पूर्वाग्निष्वेवाग्निहोत्रादिपराणि नलपत्नीकस्याधानार्थानि, ऋतुविधीनामाधानाप्रयोजकत्वात् । अपत्नीकस्याधानाप्रवृत्तिरिति मानवपरिशिष्टाच्च । ' सोमपो न भवत्येव अपत्नीकोऽप्यसोमपः । ' इति श्रुतेः । यत्तु भरद्वाजपस्तम्बसूत्रम्—' दारकर्मणि यद्यशक्त आत्मार्थमग्न्याधेयम् ' इति । अस्यार्थः—' पुनर्विवाहाशक्तौ यदग्न्याधेयं पूर्वं कृतमस्ति तदात्मार्थमेव न पत्न्यै दद्यादिति । ब्राह्मणभाष्यापरार्काशार्करामाण्डारादितत्त्वमप्येवम् । त्रिकाण्डशेषस्तु पक्षद्वयमाह । अन्येप्यपत्नीकस्याधानमाहुस्तदाशयं न विद्वान् । वृद्धयाज्ञवल्क्यः—' आहिताग्निर्यथान्यायं दग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः । अनाहिताग्निरेकेन लौकिकेनापरो जनः ॥ ' ऋतुः—' एवंवृत्तां सवर्णां स्त्रीं द्विजातिः पूर्वमारिणीम् । दाहयेदग्निहोत्रेण यज्ञपात्रैश्च धर्मवित् ॥ ' कारिकायाम्—' पत्नीमपि दहेदेवं भर्तुः पूर्वं मृता यदि । अनग्निकां दहेदेवं कपालेन हविर्भुजा ॥ ' आशौचप्रकाशे ऋतुः—' विधुरं विधवां चैव कपालस्याग्निना दहेत् । ब्रह्मचारियती चैव दहेदुत्तपनाग्निना ॥ तुषाग्निना च दग्धव्यः कन्यका बाल एव च । अग्निवर्णं कपालं तु कृत्वा तत्र विनिक्षिपेत् ॥ करीपादि ततो बद्धिर्जातो यः स कपालजः ॥ ' अनुपनीते यद्यपि जातारण्यग्निः कैश्चिदुक्तस्तथापि तस्य कलौ निपिद्धत्वोक्तेरयमेव ज्ञेयः । स्मृत्यन्तरे—' गृहस्थो ब्रह्मचारी च विधुरो विधवाः स्त्रियः । औपासनश्चोत्तपनस्तुषाग्निस्तु कपालजः ॥ ' उत्तपनस्तु—' दग्धग्रेणि तु प्रज्वालय पुनर्दग्धेस्तु संयुतः । पुनर्दग्धेस्तृतीयोऽग्निरेव उत्तपनः स्मृतः ॥ ' यमः—' यस्यानयति शूद्रोऽग्निं तृणकाष्ठहवींषि च । प्रेतत्वं च सदा तस्य स चाधर्मेण लिप्यते ॥ ' देवलः—' चण्डालाग्निरमेध्याग्निः सूतिकाग्निश्च कर्हिचित् । पतिताग्निश्चिताग्निश्च न शिष्टग्रहणोचितः ॥ ' मनुः—' दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत् । पश्चिमोत्तरपूर्वेस्तु यथासंख्यं द्विजातयः ॥ ' अत्र प्रातिलोम्येन क्रमः ' पूर्वामुखस्तु नेतव्यो ब्राह्मणो बान्धवैर्गृहात् । उत्तराभिमुखो राजा वैश्यः पश्चान्मुखस्तथा ॥ दक्षिणाभिमुखः शूद्रो निर्हर्तव्यः स्वबान्धवैः ॥ ' इत्यादिपुराणादित्यपरार्कः । तेन त्रिंशच्छ्लोकयुक्तोऽनुलोमक्रमो हेयः । आश्वलायनः—' ज्येष्ठप्रथमाः कनिष्ठजघन्या गच्छेयुः । ' आधानोत्तरं द्वितीयविवाहे कृते

यजमानमरणे श्रौतस्मार्ताग्रयोः संसर्गः । वौधायनसूत्रे—‘अथ यद्याहिताग्निर्द्वे भार्ये विन्देत प्राक्संयोगान्निधेतौपासनं संपरिस्तीर्याज्यं विलाप्य चतुर्गृहीतं गृहीत्वा समिद्धाग्नौ जुहोति संपितं संकल्प्येधामिति मिन्दाहुतीर्व्याहृतीश्च हुत्वा अथैतमग्निमयं ते योनिर्ऋतिय इति समिधि समारोप्य गार्हपत्ये समिधमभ्यादधाति भवतं नः समनसाविति गार्हपत्य आज्यं विलाप्य चतुर्गृहीतं गार्हपत्ये जुहोत्यग्रावग्निश्चरति प्रविष्ट इत्यपरं चतुर्गृहीत्वा चित्तिः सुगिति सग्रहं जुहोति, अथ गार्हपत्ये सुवाहुतीर्जुहोति ब्राह्मण एक होतेति दशभिः, अथ प्राचीनावीत्यन्वाहार्यपचने जुहोति ये-समाना येसजाता इति द्वाभ्याम्, अथ तत्रैव सुवाहुतिं जुहोत्यग्नये कव्यवाहनाय स्विष्टकृते स्वधा नमः स्वाहेति, अथ यज्ञोपवीती द्वादशगृहीतेन सुचं पूरयित्वा पुरुषसूक्तेनाहवनीये जुहोति, अथ सुवाहुतीर्जुहोत्यग्नये विविचये स्वाहाग्नये व्रतपतयेग्नये पवमानायाग्नये पावकायाग्नये शुचये स्वाहाग्नये पथिकृते स्वाहाग्नये तन्तुमते-ग्नये वैश्वानरायेति, अथ चतुर्गृहीतं जुहोति मनोज्योतिरित्यत ऊर्ध्वं पैतृकं कर्म प्रतिपद्यते’ इति । आहिताग्नौ विदेशमृते पथिकृतीष्टिर्मृताग्निहोत्रं तदाहः । पात्रयो-जनं च कल्पसूत्रादिभ्योऽस्मत्पितामहकृतपद्धतेश्च ज्ञेयमिति बहुवक्तव्येषुपरम्यते । स्मार्ताग्निसूत्रे मदनरत्ने छन्दोगपरिशिष्टे च—‘दुर्बलं स्नापयित्वा तु शुद्धचैलाभिसं-वृतम् । दक्षिणाशिरसं भूमौ वह्निष्मत्यां निवेशयेत् ॥ घृतेनाभ्यक्तमाप्लाव्य शुद्धव-स्त्रोपवीतिनम् । चन्दनोक्षितसर्वाङ्गं सुमनोभिर्विभूषयेत् ॥ हिरण्यशकलाह्वयस्य क्षिप्त्वा छिद्रेषु सप्तसु । मुखेऽप्यथापिधायैनं निर्हरेयुः सुतादयः ॥

प्रेतनिर्हरणदाहौ । आमपात्रेऽग्निमादाय प्रेतमग्निपुरःसरम् । एकोऽनुगच्छेत्तस्यार्ध-मर्धपथ्युत्सृजेद्भुवि ॥ ऊर्ध्वमादहनं कार्यमासीनो दक्षिणामुखः । सव्यं जान्वाच्य शनकैः सतिलं पिण्डदानवत् ॥ अथ पुत्रादिराप्लुत्य कुर्यादारुचयं महत् । तत्रोत्तानं निपात्यैनं दक्षिणाशिरसं मुखे । आज्यपूर्णं सुचं दद्यादक्षिणाग्रां नसि सुचम् । पादयोरधरां प्राचीमरणीमुरसीतराम् । पार्श्वयोः सूर्पचमसौ सव्यदक्षिणयोः क्रमात् । सुसमेतु न्यसेद्गुब्जमन्तरूर्वोरुलूखलम् ॥ चान्तोविलीढमत्रैव (?) अग्नयेरप्ययं विधिः । अपसव्येन कृत्वैतद्वाग्यतः पितृदिङ्मुखः । अथाग्निं सव्यमावृत्को दद्यादक्षिणतः शनैः ॥ अस्माच्चमधिजातोऽसि त्वदयं जायतां पुनः । असौ स्वर्गाय लोकाय स्वा-हेति परिकीर्तयन् ॥ तथा—‘एवमेवाहिताग्नेश्च पात्रन्यासादिकं भवेत् । कृष्णाजिना-दिकं चात्र विशेषोऽध्वर्युचोदितः ॥’ तत्रैव—‘अनयैवावृता नारी दग्धव्या या व्य-वस्थिता । अग्निप्रदानमन्त्रोऽस्या न प्रयोज्य इति स्थितिः ॥ इदं छन्दोगानामेव । पात्रन्यासोक्तेरुत्तानदेहत्वं साग्निपरम्, निरग्निस्तु पुमानथोमुखः स्त्री तूत्ताना दाह्या । ‘सगोत्रजैर्गृहीत्वा तु चित्तमारोप्य तैः शवः । अधोमुखो दक्षिणादिक्चरणस्तु

पुमानिति । उचानदेहा नारी तु सपिण्डैरपि बन्धुभिः ॥ ' इत्यादित्यपुराणादिति
श्रुद्धितत्त्वहारलतादयः । उत्तरशिरस्त्वं सामगेतरपरम् । चाराहे त्वग्निदानेऽन्यो
मन्त्रः—' कृत्वा तु दुष्कृतं कर्म जानता वाप्यजानता । मृत्युकालवशं प्राप्य नरं
पञ्चत्वमागतम् ॥ धर्माधर्मसमायुक्तं लोभमोहसमावृतम् । दहेयं सर्वगात्राणि दि-
व्याँल्लोकान्स गच्छतु ॥ ज्वलमानं महाबाह्वि शिरःस्थाने मदापयेत् । चतुर्वर्णेषु
संस्थानमेवं भवति पुत्रके ॥ ' अत्र क्रियानिवन्धे गारुडे षट्पिण्डदानमुक्तम् ।
' मृतस्योत्क्रान्तिसपथे षट् पिण्डान् क्रमशो ददेत् । मृतिस्थाने तथा द्वारि चत्वरि
तार्क्ष्य कारणात् । विश्रामे काष्ठचयने तथा संचयने च षट् ॥ तथा—' आदौ दे-
यास्तु षट् पिण्डा दश देया दशाहिकाः । स्थाने चार्धपथेतीते चितायां शवहस्तके ॥
श्मशानवासिभूतेभ्यः षष्ठं संचयने तथा ॥ ' ततः—' त्वं भूतकृज्जगद्गीने त्वं लोक-
परिपालकः । उक्तः संहारकस्तस्मादेनं स्वर्गं मृतं नय ॥ ' इत्यग्निं दत्त्वा, अस्मा-
त्त्वमिति मन्त्रेणार्धदग्धे आज्याहुतिरुक्ता । आहिताग्नौ पराशरः—' शम्पां शिश्रे
विनिक्षिप्य अरणी मुष्कयोरपि । जुह्वं च दक्षिणे हस्ते वामे तूपभृतं न्यसेत् ॥
शिश्रे तूलूखलं दद्यात्पृष्ठे च सुसलं न्यसेत् ॥ उरसि क्षिप्य दृपदं तण्डुलाज्यति-
लान्मुखे । श्रोत्रे च मोक्षणीं दद्यादाज्यस्थालीं च चक्षुषोः ॥ कर्णे नेत्रमुखे घ्राणे
हिरण्यशकलं न्यसेत् । अग्निहोत्रोपकरणमशेषं तत्र निक्षिपेत् ॥ ' मन्वेताः—' स्नानं
मेतस्य पुत्राद्यैर्वस्त्राद्यैः पूजनं ततः । नमदेहं दहेत्तैव किंचिदेयं परित्यजेत् ॥ ' यमः—
' मृतं दहेच्छुभैर्मन्त्रैः स्नापितं सग्विभूषितम् । ' आश्वलायनसूत्रे—' संस्थिते मृतालं-
कारान् कुर्वन्ति केशश्मश्रुलोमनखानि वापयन्ति नलदेनानुलिम्पन्ति नलदमालां
प्रतिमुञ्चन्ति ' इति । माधवीये ब्राह्मे—' दरिद्रोपि न दग्धव्यो नयः कस्यांचिदा-
पदि । ' तथा—' निःशेषस्तु न दग्धव्यः शेषं किंचित्यजेन्नरः । ' दाहकालेऽग्निनाशे
तु मदनरत्ने यज्ञपार्श्वः—' यजमाने मृते कापि चितादौ वा प्रवेशिते । वर्षाद्यभिह-
तेऽग्नौ तु कथं मृतविकल्पना ॥ शेषं दग्ध्वा प्रदग्धेषु निर्भेद्यैव तु कारयेत् ॥ ' अथ
पर्णदारादिदाहेनाग्निनाशे पश्चात्तदेहालाभे मदनरत्ने ब्राह्मे—' अथ पर्णशरे दग्धे
पात्रन्यासे कृते सति । गतेष्वग्निषु तदेहो यदूर्ध्वं लभ्यते कश्चित् ॥ तदार्धदग्धका-
ष्ठानि तानि निर्मथ्य तं दहेत् । यद्यर्धदग्धकाष्ठं तु तदीयं वै न लभ्यते ॥ तदा
तदस्थिखण्डं तु निक्षेप्तव्यं महाजले ।

दंपत्योरेकदा मृतौ विशेषमाहापस्तम्बः—' तथैव मेते सहैव पितृमेधो द्विवचनलि-
ङ्गान्मन्त्रान् सन्धारयन्ति । पितृमेधो दाहान्तं कर्म । ' दाहान्तमेक-
दम्पत्योरेकदा मृती । तन्त्रत्तम् ' इति बौधायनोक्तेः । अस्थिसंचयनमप्येवम् । उदकपिण्ड-
दानादि पृथगेव । सहगमनेप्येवम् । तदाह मदनरत्ने भाष्यार्थसंग्रहकारः—' एककाल-

मृतौ भार्या भर्ता च यदि चेत् द्वयोः । तन्त्रेण दहनं कुर्यात्पिण्डश्राद्धं पृथक्पृथक् ॥
 एककाले मृतौ जायापती यदि तदा पितुः । विभज्याग्निं क्रियां कुर्यादिति यत्त-
 दसंप्रतम् ॥ दाहान्तमेकतन्त्रत्वमिति याज्ञिकसंमतम् ॥ मृतं पतिमनुव्रज्य या नारी
 ज्वलने गता । अस्थिसंचयनान्तोऽस्या भर्तुः संस्कार एव हि ॥ कीकसानां तु सं-
 स्कारो न्यायसिद्धोऽपि नो मतः । एककाले मृतेष्वेवं कीकसानां विधिः स्मृतः ॥
 नवश्राद्धं सपिण्डान्तं भिन्नकालमृतौ तथा ॥ ' कपर्दिकारिकापि— ' मृते
 भर्तरि तदाहात्प्राक् पत्नी म्रियते यदि । पत्न्यां वा भ्रातृ प्रमीतायां दाहादव्याप-
 तिर्मृतः ॥ तत्र तन्त्रेण दाहः स्यान्मन्त्रेषु द्वित्वमूह्यते । कीकसानां तु संस्कारः
 पृथगेव तयोर्भवेत् ॥ एकाहमृत्यौ युगपन्नवश्राद्धादिकं तयोः । मृतं पतिमनुव्रज्य
 पत्नी चेदनलं गता ॥ तत्रापि दाहस्तन्त्रेण पृथगस्थिक्रिया भवेत् ॥ ' अस्थिसंच-
 यनपृथक्त्वे विकल्पः । सहगमने सर्वत्र पाकैक्यमाह प्रचेताः—' एकचित्यां समाहूतौ
 म्रियेते दंपती यदि । तन्त्रेण श्रपणं कुर्यात्पृथक्पिण्डं समावपेत् ॥ '

अथोदकदानं वशिष्ठः—' शरीरमग्नौ संयोज्यानवेक्षमाणा अपोभ्यवयन्ति स-

व्योत्तराभ्यां पाणिभ्यामुदकक्रियां कुर्वन्त्यपुष्पम् । ' आपस्तम्बः—
 उदकदानम् ।

' मातुश्च योनिसंवन्धेभ्यः पितुश्चासप्तमात् पुरुषाद्यावतां वा सं-
 वन्धो ज्ञायते तेषां भेतेषूदकक्रिया ' इति । याज्ञवल्क्यः—' सप्तमादशमाद्वापि ज्ञात-
 योऽभ्युपयन्त्यपः । अपनःशोथुचदघमनेन पितृदिङ्मुखाः ॥ सकृत्प्रसिंचन्त्युदकं
 नामगोत्रेण वाग्यताः ॥ ' सप्तमादशमाद्वा दिवसादातदन्तमिति विज्ञानेश्वरः ।
 कार्त्तियास्तु सप्तमादशमाद्वा पुरुषादित्याहुः । सप्तमादशमाद्वा पुरुषात्समानग्राभवासे
 यावत्संवन्धमनुस्मरेयुः ' इति पारस्करोक्तेः । मन्त्रस्तानाहमेवेति हेमाद्रिः । प्रचे-
 ताः—' भेतस्य वान्धवा यथावृद्धमुदकमवतीर्य नोद्वर्षयेयुरुदकान्ते प्रसिंचेयुरपसव्य-
 यज्ञोपवीतवाससो दक्षिणामुखा ब्राह्मणस्योदङ्मुखाः माङ्मुखाश्च राजन्यवैश्ययोः ।
 स एव ' नदीकूलं ततो गत्वा ' इत्युक्त्वा ' सचैलस्तु ततः स्नात्वा शुचिः प्रयतमा-
 नसः । पाषाणं तत आदाय विभे दद्याद्दशाञ्जलीन् ॥ द्वादश क्षत्रिये दद्याद्वैश्ये
 पञ्चदश स्मृताः ॥ त्रिंशच्छूद्राय दातव्यास्ततस्तु प्रविशेद्गृहम् ॥ ततः स्नानं पुनः
 कार्यं गृहशौचं च कारयेत् ॥ '

भेतस्नाने विशेषः शुद्धितत्त्वे आदित्यपुराणे—' आदौ वस्त्रं च प्रक्षाल्य तेनैवा-

च्छादितस्ततः । कर्तव्यं तैः सचैलं तु स्नानं सर्वमलापहम् ॥ '
 भेतस्नानम् ।

पूर्वपरिहितं वस्त्रं प्रक्षाल्य पुनः परिधाय स्नायादित्यर्थः । ' अपनः '

इति मन्त्रेण वामहस्तानामिकया जलालोदनम् । अवतरणे वृद्धपुरःसरत्वाक्तेः

' यथावालं पुरस्कृत्य ' इति वौधायनीयं जलादुत्थानपरमिति हारलतादयः ।

आश्वलायनः—‘सव्यावृतो व्रजन्त्यनीक्षमाणा यत्रोदकमवहद्भवति तत्प्राप्य सकृदु-
न्मज्जैकाञ्जलिमुत्सृज्य तस्य गोत्रं नाम गृहीत्वा’ इति । प्रचेतसा-
मञ्जलिदानम् ।
ऽन्वहमञ्जलित्रयमप्युक्तम् । तत्र ‘त्रिःप्रसेकं कुर्युः प्रेतस्तृप्यतु’ इति ।

तथा—‘दिनेदिनेऽञ्जलीन् पूर्णान् मदद्यात्मेतकारणात् । तावदृद्धिश्च कर्तव्या या-
वत्पिण्डः समाप्यते ॥’ एकदृद्धिस्तृकदृद्धिर्वेत्यर्थः । मदनरत्ने भरद्वाजगृह्ये तु द्विक-
दृद्धिरप्युक्ता—‘आशौचान्ते मदद्यात्तु प्रेतपुत्रस्तिलाञ्जलीन् । प्रथमेऽहि सकृदद्यात्पि-
ण्डयज्ञावृतादिवा ॥ त्रींश्च दद्याद्वितीयेऽहि तृतीये पञ्च एव च । चतुर्थे सप्तसंख्याकान्
पञ्चमे नव चोत्सृजेत् ॥ षष्ठेऽहि चैकादशकाः सप्तमे तु त्रयोदश । अष्टमे पञ्चदशका
नवमे दश सप्त च ॥ एकोनविंशति चाग्रे शताञ्जलिमतं स्मृतम् ॥ केचिदशाञ्जलीन्
प्रोचुः केचिदाहुः शताञ्जलीन् । पञ्चपञ्चाशतं चान्ये स्वशास्त्रोक्तव्यवस्थया ॥’ छन्दो-
गपरिशिष्टे—‘अथानवेक्षमेत्यापः सर्वे चैव शवस्पृशः । गोत्रनामपदान्ते तु तर्पयामी-
त्यनन्तरम् ॥ दक्षिणाग्रान्कुशान्कृत्वा सतिलं तु पृथक् पृथक् ॥’ विष्णुपुराणे—‘स-
पिण्डीकरणं यावद्वज्रुदर्भैः पितृक्रिया । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं द्विगुणैर्विधिवद्भवेत् ॥’
रामायणे—‘इदं पुरुषशार्दूल विमलं दिव्यमक्षयम् । पितृलोकेषु पानीयं मदत्तमुप-
तिष्ठताम् ॥’ दानवाक्ये विकल्पः । याज्ञवल्क्यः—‘कामोदकं सखिप्रत्तास्यस्त्रीयश्व-
शुरत्विजाम् ।’ काम इच्छा । प्रेतवृत्तीच्छायां देयमन्यथा नेत्यर्थः । शङ्खपारस्करौ—
‘आचार्ये चैवं मातामहयोश्च स्त्रीणां चाप्रत्तानां कुर्वीरंस्ताश्च तेषाम्’ इति ।
द्विवचनान्मातामह्या अपि । शङ्खलिखितौ—‘उदकक्रिया कामं श्वशुरमातुल्योः
शिष्ये सहाध्यायिनि राजनि च’ इति । वृद्धमनुः—‘स्त्रीवाचा नोदकं कुर्युस्तेना
व्रात्या विधर्मिणः । गर्भभर्तृद्वहश्चैव सुराप्यश्चैव योषितः ॥’ याज्ञवल्क्यः—‘न
ब्रह्मचारिणः कुर्युरुदकं पतितास्तथा ।’ पडशीतौ—‘स्त्रीयाचारादपि भ्रष्टाः पति-
ता ये च दूषिताः । न कुर्युरुदकं ते वै तेभ्योऽप्यन्ये न चैव हि ॥’ मदनरत्ने हा-
रीतः—‘पतितानामवृद्धानां चरन्तीनां च कामतः । प्रत्तानां चैव कन्यानां निर्वर्त्या
सलिलक्रिया ॥’ अपराकं शङ्खलिखितौ—‘अपपात्रितस्य रिक्थपिण्डोदकानि व्या-
वर्तन्ते’ । अपपात्रितः कृतघटस्फोटः । तस्यापि संग्रहविधौ कृते आशौचोदकादि
कुर्यादेवेत्याशौचप्रकाशः ॥

अथाशौचे नियमाः । याज्ञवल्क्यः—‘इति संश्रुत्य गच्छेयुर्गृहं बालपुरःसराः ।
विदश्य निम्बपत्राणि नियता द्वारि वेश्मनः ॥ आचम्याभ्या-
दिसलिलं गोमयं गौरसर्पपान् । प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वाश्मनि
पदं शनैः ॥ प्रवेशनादिकं कर्म प्रेतसंस्पर्शनामपि । क्रीतलब्धाशना भूमौ स्वपेयुस्ते

पृथक् क्षितौ ॥ ’ इदं चाद्येहि । वशिष्ठः—‘ अद्ये प्रस्तरे गृहमनश्चन्त आसीरन् क्री-
तोत्पन्नेन वा वर्तेरन् ’ । शुद्धितत्त्वे वैजवापः—‘ शमीमालभन्ते शमी पापं शमयत्विति,
अश्मानमश्मेवस्थिरो भूयासमिति, अग्निमग्निर्नः शर्म यच्छत्विति, ज्योतिषअन्तरा
गामजमुपस्पृशन्तः क्रीत्वा लब्ध्वा वान्यगेहोदकान्नमलवणमेकरात्रं दिवा भुञ्जीरं-
स्त्रिरात्रं च कर्मोपरमणम्, क्रीताद्यशनमुपवासाशक्तस्य ’ । आश्वलायनस्तु—‘ नैतस्यां
रात्र्यामन्नं पचेरन् त्रिरात्रमक्षारालवणाग्निः स्युः द्वादशरात्रं वा ’ इत्याह । अ-
शक्तौ रत्नाकरे आपस्तम्बः—‘ नार्याः परमगुरुसंस्थायां चाकालभोजनानि कुर्वी-
रन् ’ । यदा मृतिः, परदिने तावत्कालमित्यर्थः । बृहस्पतिः—‘ अधःशय्यासना
दीना मलिना भोगवर्जिताः । अक्षारालवणान्नाः स्युर्लब्धक्रीताशनास्तथा ॥ ’ भो-
गोऽभ्यङ्गताम्बूलादिः । क्षाराः परिभाषायामुक्ताः । यत्तु मार्कण्डेयपुराणे—‘ तैला-
भ्यङ्गो बान्धवानामङ्गसंवाहनं च यत् । तेन चाप्यायते जन्तुर्यच्चाश्नन्ति स्ववा-
न्धवाः ॥ प्रथमेऽहि तृतीये च सप्तमे नवमे तथा । वस्त्रत्यागं वहिः स्नानं कृत्वा
दद्यात्तिलोदकम् ॥ ’ इति, तदन्यदिनपरम् । ‘ आशौचान्ते तिलकल्कैः स्नाता गृहं
प्रविशेयुः ’ इति विष्णुक्तेः । विष्णुपुराणे त्वस्थिसंचयनोर्ध्वं भोगोऽप्युक्तः—‘ शय्या-
सनोपभोगस्तु सपिण्डानामपीप्यते । अस्थिसंचयनादूर्ध्वं संयोगस्तु न योपिताम् ॥ ’
भारते—‘ तिलान् ददत्त पानीयं दीपं ददत्त जाग्रत । ज्ञातिभिः सह भोक्तव्यमेत-
त्प्रेतेषु दुर्लभम् ॥ ’ मनुः—‘ मांसाशनं च नाश्नीयुः शयीरंश्च पृथक् क्षितौ । ’ देव-
जानीये कारिकायाम्—‘ लवणक्षीरमापान्नापूपमांसानि पायसम् । वर्जयेदाहृतान्नेषु
वालवृद्धातुरैर्विना ॥ उपवासो गुरौ प्रेते पठ्याः पुत्रस्य वा भवेत् ॥ ’ मरीचिः—
‘ प्रथमेऽहि तृतीये च सप्तमे दशमे तथा । ज्ञातिभिः सह भोक्तव्यमेतत्प्रेतेषु दुर्लभम् ॥ ’
भोजनं च दिवैव । ‘ दिवा चैव तु भोक्तव्यममांसं मनुजर्षभ । ’ इति विष्णुपुराणात् ।
‘ क्रीत्वा लब्ध्वा वा दिवान्नमश्नीयुः ’ इति पारस्करोक्तेश्च । मदनरत्ने हारीतः—
‘ पाणिषु मृन्मयेषु पर्णपुटकेषु वाश्नीरन् ’ । देवजानीये ब्राह्मे शुद्धितत्त्वे आदित्यपु-
राणे—‘ आशौचमव्ये यत्रेन भोजयेच्च स्वगोत्रजान् । ’ अन्यदिने तु मदनरत्ने ब्राह्मे—
‘ यस्य यस्य तु वर्णस्य यद्यत्स्यात्पश्चिमं त्वहः । स तत्र गृहशुद्धिं च वस्त्रशुद्धिं करो-
त्यपि ॥ ’ अन्यकर्मकालीनवस्त्रयोस्तु तत्रैवोक्तम्—‘ ग्रामाद्वहिस्ततो गत्वा प्रेतस्पृष्टे
तु वाससी । अन्त्यान्नामाश्रितानां च त्यक्त्वा स्नानं करोत्यथ ॥ ’ इति । शङ्खः—‘ दानं
प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायः पितृकर्म च । प्रेतपिण्डक्रियावर्ज्यमाशौचे विनिवर्तते ॥ ’
काठकशृङ्गे—‘ यत्र प्राणोत्क्रमस्तत्रान्वहं महाबलिं कुर्यात् ’ इति । पारस्करः—‘ तदा-
नीमेव वस्त्रं तण्डुल दीपं कांस्यभाजनं प्रेताय दद्यात् ’ इति । आशौचप्रकाशे भरद्वा-
जः—‘ वासोऽन्नं च जलं कुम्भं प्रदीपं कांस्यभाजनम् । नम्रप्रच्छादने श्राद्धे ब्राह्म-

णाय निवेदयेत् । 'भृगुः—' तिलोदकं तथा पिण्डान् नग्नमच्छादनादिकम् । रात्रौ न कुर्यात्संध्यायां यदि कुर्यान्निरर्थकम् ॥

अथ प्रेतपिण्डः । यद्यपि हेमाद्रौ पारस्करेण—' ब्राह्मणे दशपिण्डास्तु क्षत्रिये द्वादश स्मृताः । वैश्ये पञ्चदश प्रोक्ताः शूद्रे त्रिशत्प्रकीर्तिताः ॥ ' इत्युक्तं तथापि—' प्रेतेभ्यः सर्ववर्णैर्भ्यः पिण्डान्दद्यादशैव तु । ' इति

प्रेतपिण्डनिर्णयः ।

तेनैवोक्तेः सर्वेषां दशैव ज्ञेयाः । मदनरत्नेष्वेवम् । तथा च हेमाद्रौ ब्राह्मणपात्रयोः—' जात्युक्ताशौचतुल्यांस्तु वर्णानां कचिदेव हि । देशधर्मान्पुरस्कृत्य प्रेतपिण्डान्वप-
न्त्यपि ॥ ' इत्युक्त्वा विप्रान्येषु दशमपिण्डोत्कर्ष उक्तः । ' देयस्तु दशमः पिण्डो राज्ञां वै द्वादशेऽहनि । वैश्यानां वै पञ्चदशे देयस्तु दशमस्तथा ॥ शूद्रस्य दशमः पिण्डो मासे पूर्णे हि दीयते ॥ ' इति । शुद्धमृतादेः सद्यःशौचे ज्यहादौ च तेनैवो-
क्तम्—' सद्यःशौचे प्रदातव्याः सर्वेऽपि युगपत्तथा । ज्यहाशौचे प्रदातव्यः प्रथमेह्ये-
क एव हि ॥ द्वितीयेऽहनि चत्वारस्तृतीये पञ्च चैव हि ॥ ' ज्यहे प्रकारान्तरं
भाणुक्तम् । शातात्तपः—' आशौचस्य च हासेपि पिण्डान्दद्यादशैव तु । ' तत्रैकपात्रे
सकृत्पक्त्वा दश पिण्डान् दद्यात् । ' उत्तरीयशिलापात्रकर्तृद्रव्यविपर्यये । पूर्वदत्ता-
ञ्जलीन्दद्यात्पूर्वपिण्डांस्तथैवच ॥ ' इति गृह्यकारिकायां पात्रविपर्यये दोषोक्तेः ।
शिलाविपर्यये घटस्फोटादेर्नावृत्तिः । अक्षाम्यञ्जनादिपदकर्मणः एकदायनीनयनवद-
प्रयोजकत्वात् । तद्वद्यात्रालौकिकग्रहणम् । केचित्तु—' नवान्यादाय भाण्डानि आ-
रुक् चरुक् तथा । ' इति प्रचेतसोक्तेः पात्रानेकत्वमाहुः । क्रियाकर्तुर्नाशेऽन्येन शेषः
समापनीयः । ' एवं क्रियाप्रवृत्तानां यदि कथिद्विपद्यते । तद्वन्धुना क्रिया कार्या
सर्वेषां सहकारिभिः ॥ ' इति शुद्धितत्वे बृहस्पतिस्मृतेः । पत्न्याः कर्तृत्वे रजो-
दर्शने च तदन्ते कुर्यात् । ' शावाद्दिगुणमार्तवम् ' इत्युक्तेः । आशौचान्ते आर्तवे
कर्तुरस्वास्थ्ये वान्येन क्रिया सर्वावर्तनीया, कर्तुर्विपर्ययात्कालातिक्रमयोगाच्च ।
वाराहे—' स्यण्डिले प्रेतभागं तु दद्यात्पूर्वाह्ण एव तु । कृत्वा तु पिण्डं संकल्पनामगो-
त्रेण सुन्दरि ॥ ' मरीचिः—' प्रेतपिण्डं बहिर्दद्यादर्भमन्त्रविवर्जितम् । भाणुदीच्यां
चरुं कृत्वा स्नातः प्रयतमानसः ॥ ' दर्भवर्जनमुपनीतपरम् । ' असंस्कृतानां भूमौ
पिण्डं दद्यात्संस्कृतानां कुशेषु ' इति प्रचेतसोक्तेः । मिताक्षरायां स्मृत्यन्तरे—' भूमौ
माल्यं पिण्डं पानीयमुपले वा दधुः ' । शुनःपुच्छः—' फलमूलैश्च पयसा शाकेन च

१-आचार्यस्यापि कारयितृत्वेन प्रयोजककर्तृत्वात्तद्विपर्ययेष्वेवमेवेति बोध्यम् । २-टीकायां मिथ्य व्यवस्था ।
क्रियाकर्तारि पुत्रे मृतेऽन्यपुत्रेण शेषः समापनीयम् । तदन्ते पात्रेण प्रत्यहमादां स्नापितुं पिण्डं दत्वा स्रग्धा
पितामहाय शेषपिण्डो देवो नान्यस्याधिरार ।

गुडेन च । तिलमिश्रं तु दर्भेषु पिण्डं दक्षिणतो हरेत् ॥ तूर्णीं प्रसेकं पुष्पं च धूपं दीपं तथैव च । शालिना सक्तुभिर्वापि शकैर्वाप्यथ निर्वपेत् ॥ प्रथमेऽहनि यद्रव्यं तदेव स्यादशाहिकम् ॥ ’ मदनरत्ने मात्स्ये—‘ तैजसं मृन्मयं वाय पात्रं संशोध्य यत्नतः । लौकिकाग्रावधिश्चित्य पचेदन्नं घृतप्लुतम् ॥ स्नात्वाथ तिलसंमिश्रं प्रदद्याद्दर्भसंस्तरे ॥ ’ शुद्धितत्त्वे देवजानीये च ब्राह्मे—‘ प्रथमेऽहनि यो दद्यात्प्रेतायान्नं समाहितः । अन्नं नवसु चान्येषु स एव प्रददात्यपि ॥ मृन्मयं भाण्डमादाय नवं स्नातः सुसंयतः । तण्डुलप्रमृतिं तत्र त्रिः प्रक्षाल्य पचेत्स्वयम् ॥ सपवित्रैस्त्रिलैर्मिश्रं कृमिकेशविवर्जितम् । द्वारोपान्ते ततः सिस्वा शुद्धां वा गौरमृत्तिकाम् ॥ भूपृष्ठे संस्तरे दर्भान् याम्बाग्रान्देशसंभवान् । ततोऽवनेजनं दद्यात् संस्मरन् गोत्रनामनी ॥ तिलसर्पिर्मधुक्षीरैः संसिक्तं तप्तमेव हि । दद्यात्प्रेताय पिण्डं तु दक्षिणाभिमुखः स्थितः ॥ अर्घ्यैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दीपैस्तोयैश्च शीतलैः । ऊर्णातन्तुमयैः शुद्धैर्वासीभिः पिण्डमर्चयेत् ॥ दिवसे दिवसे देयः पिण्ड एव क्रमेण तु । सद्यःशौचे प्रदातव्याः सर्वेपि युगपत्तथा ॥ त्र्यह्नाशौचेऽपि दातव्यास्त्रयः पिण्डाः समाहितैः । द्वितीये चतुरो दद्यादस्थिसंचयनं तथा ॥ त्रींस्तु दद्यात्तृतीयेऽह्नि वस्त्रादि क्षालयेत्ततः । दशाहेऽपि च दातव्यः प्रथमे लेक एव हि ॥ एकस्तोयाञ्जलिस्त्वैवं पात्रमेकं च दीयते । द्वितीये द्वौ तृतीये त्रीन् ’ इत्याद्युक्त्वा—‘ एवं स्युः पञ्चपञ्चाशत्तोयस्याञ्जलयः क्रमात् । तोयपात्राणि तावन्ति संयुक्तानि तिलादिभिः ॥ ’ इति । पात्रं कुम्भः । अत्राहःपदमहोरात्रपरम्, तेन रात्रावपि देयमिति गौडाः । दिवसपदाद्रात्रौ नेति मैथिलाः । स एवेत्युक्तेः सपिण्डेन दशपिण्डे प्रक्रान्ते पुत्रागमेपि स न दद्यात् । ‘ असगोत्रः सगोत्रो वा ’ इति प्रागुक्तेः । दाहकतैव दशाहं कुर्यादिति मिताक्षरायाम् । शुद्धितत्त्वे वायवीयेपि—‘ असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् । यथाग्निदाता प्रेतस्य पिण्डं दद्यात्स एव हि ॥ ’ इति । तत्रैव—‘ पूरकेण तु पिण्डेन देहो निष्पद्यते यतः । कृतस्य करणायोगात् पुनर्नावर्तयेत्क्रियाम् ॥ ’ शुद्धिप्रकाशे वायवीयेपि—‘ निर्वर्तयति यो मोहात् क्रियामन्यनिवर्तिताम् । विधिघ्नस्तेन भवति पितृहा चोपजायते ॥ तस्मात् प्रेतक्रिया येन केनापि च कृता यदि । न तां निर्वर्तयेत्प्राज्ञः सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ ’ इति । आदित्यपुराणे—‘ पितृशब्दं स्वधां चैव न प्रयुज्जीत कर्हिचित् । अनुशब्दं तथा चेह प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ उपतिष्ठतामयं पिण्डः प्रेतायेति समुच्चरेत् ॥ ’ क्रियानिवन्धे व्यासः—‘ प्रेताय पिण्डं दत्त्वा तु ततोऽश्रीयदिनात्यये ॥ ’ भविष्ये—‘ ओदनामिषसक्तूनां शाकमूलफलादिषु । प्रथमेऽहनि यदद्यात्तदद्यादुत्तरेऽहनि ॥ गृहद्वारिः श्मशाने वा तीर्थे देवगृहेपि वा । यत्राद्ये दीयते पिण्डस्तत्र सर्वं समापयेत् ॥ ’ ब्राह्मे—‘ शिरस्त्वाद्येन पिण्डेन प्रेतस्य क्रियते

सदा । द्वितीयेन तु कर्णाक्षिनासिकाश्च समासतः ॥ गलांसभुजवक्षांसि तृतीयेन यथाक्रमम् । चतुर्थेन तु पिण्डेन नाभिलिङ्गगुदानि च ॥ जानुजङ्घे तथा पादौ पञ्चमेन तु सर्वदा । सर्वमर्माणि षष्ठेन सप्तमेन तु नाड्यः । दन्तलोमान्यष्टमेन वीर्यं तु नवमेन च । दशमेन तु पूर्णत्वं तृप्तता क्षुद्रिपर्ययः ॥' इति । याज्ञवल्क्येन तु- 'पिण्डयज्ञावृतं देयं प्रेतायान्नं दिनत्रयम् ।' इत्युक्तम् । अत्र फलतारतम्यं ज्ञेयमिति विज्ञानेश्वरः । तेन ज्यहाशौचपरत्वं देवयाज्ञिकोक्तं चिन्त्यम् । 'आशौचस्य च हासेपि पिण्डान्दद्यादशौचं तु ।' इति वचनाच्च । दिनत्रयावश्यकत्वार्थमिति हारलतादयः । शातातपः- 'जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यं क्षीरं च मृन्मये ।' पारस्करः- 'मृन्मये तां रात्रिं क्षीरोदके विहायसि निदध्युः, प्रेतात्र स्नाहीत्युदकं, पिब चेदमिति क्षीरम् ।' इदं रात्रावेवेति गौडाः । गारुडे तु- 'अपके मृन्मये पात्रे दुग्धं दद्याद्दिनत्रयम् ।' इत्युक्तम् । हेमाद्रौ पात्रे तु दशाहमुक्तम् । 'तस्मान्निधेयमाकाशे दशरात्रं पयो जलम् । सर्वतापोपशान्त्यर्थमध्वश्रमविनाशनम् ॥' देवजानीये कारिकायाम्- 'तत्र प्रेतोपकृतये दशरात्रमखण्डितम् । कुर्यात्प्रदीपं तैलेन वारिपात्रं च मातृकम् । भोज्याद्भोजनकाले तु भक्तमुष्टिं च निर्वपेत् ॥ नामगोत्रेण संबुद्ध्या धरित्र्यां पितृयज्ञवत् ।' शातातपः- 'भूलोकात्प्रेतलोकं तु गन्तुं श्राद्धं समाचरेत् । तत्पाथेयं हि भवति मृतस्य मनुजस्य तु ॥'

अथ दशाहमध्ये दर्शपाते निर्णयः । भविष्ये- 'प्रवृत्ताशौचतन्त्रस्तु यदि

दर्शं प्रपद्यते । समाप्य चोदकं पिण्डान् स्नानमात्रं समाचरेत् ॥'

दशमहमध्ये दर्शपाते निर्णयः ।

ऋष्यशृङ्गः- 'आशौचमन्तरा दर्शो यदि स्यात्सर्ववर्णिनाम् । समाप्तिं प्रेततन्त्रस्य कुर्यादित्याह गौतमः ॥' पैठीनसिः- 'आद्ये-

न्दावेव कर्तव्या प्रेतपिण्डोदकक्रिया । द्विरैन्दवे तु कुर्वाणः पुनः श्रावं समश्नुते ॥'

मातापित्रोस्तु श्लोकगौतमः- 'अन्तर्दशाहे दर्शश्चेत्तत्र सर्वं समापयेत् । पित्रोस्तु

यावदाशौचं दद्यात्पिण्डान् जलाञ्जलीन् ॥' इदमपि ज्यहमध्ये दर्शपाते । तदूर्ध्वं

दर्शं तु पित्रोरपि तन्त्रं समाप्यमेव 'पित्रोराशौचमध्ये तु यदि दर्शः समापतेत् ।

तावदेवोत्तरे तन्त्रं पर्यवस्येत् ज्यहात्परम् ॥' इति गालवोक्तेः । अन्येषां तु ज्यह-

मध्येपि समाप्तिरिति पराशरमाधवीये निर्णयामृते चोक्तम् । कालादर्शेपि- 'दर्शो

दशाहमध्ये स्यादूर्ध्वं तन्त्रं समापयेत् । त्रिरात्रादुत्तरं पित्रोर्मृताविति विनिश्चयः ॥'

मदनपारिजाते तु गालवीयमापदनौरसपुत्रादिविषयम् । 'ज्यहोर्ध्वमपि पित्रोर्न

तन्त्रसमाप्तिः' इत्युक्तम् । मदनरत्नेष्वेवम् । मम तु देशाचाराद्व्यवस्थेति प्रतिभाति ।

अथास्थिसंचयः । तत्राश्वलायनेन च कुष्णपक्षे एकादशीत्रयोदशीदर्शेषु आ-

अस्थिसंचयनम् ।

पादफाल्गुनीमौष्ठपदभिन्नर्क्षे उक्तम्, तदाशौचमध्येऽसंभवे तदूर्ध्वं च प्रागब्दात्करणे ज्ञेयम् । आशौचमध्ये तु मदनरत्ने संवर्तः—‘प्रथमेऽहि तृतीये वा’ सप्तमे नवमे तथा । अस्थिसंचयनं कार्यं दिने तद्गोत्रजैः सह ॥’ छन्दोगपरिशिष्टे तु—‘अपरेद्युस्तृतीये वा अस्थिसंचयनं भवेत् ।’ इति द्वितीयेऽप्युक्तम् । विष्णुकात्यायनौ—‘संचयनं चतुर्थ्याम्’ इति । माधवीये यमः—‘भौमार्कमन्दवारेषु तिथियुग्मे विवर्जयेत् । वर्जयेदेकपादर्क्षे द्विपादर्क्षेऽस्थिसंचयम् ॥ प्रदातृजन्मनक्षत्रे त्रिपादर्क्षे विशेषतः ।’ ब्राह्मे—‘चतुर्थे ब्राह्मणानां तु पञ्चमेहनि भूभृताम् । नवमे वैश्यजातीनां शूद्राणां दशमात्परम् ॥’ दशमेऽहनीति वा पाठः । शौनकः—‘पालाशेष्वस्थिदाहे च सद्यःसंचयनं भवेत् ॥’ काम्यकरणे तु तस्य त्रिरात्रमाशौचम्, द्वितीये त्वस्थिसंचय इत्युक्तम् । अङ्गिराः—‘प्रेतीभूतं तथोद्दिश्य यः शुचिर्न करोति चेत् । देवतानां तु यजनं तं शपन्त्यथ देवताः ॥’ तद्विधिः स्वस्वसूत्रे भट्टकृतौ च ज्ञेयः । हेमाद्रौ नागरखण्डे—‘त्रीणि संचयनस्यार्थं तानि वै शृणु सांप्रतम् । यत्र स्थाने भवेन्मृत्युस्तत्र श्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥ एकोद्दिष्टं ततो मार्गे विश्रामो यत्र कारितः ॥ ततः संचयनस्यार्थं तृतीयं श्राद्धमिष्यते ॥ अपरार्के मदनरत्ने च ब्राह्मे—‘सद्यःशौचे तथैकाहे सद्यःसंचयनं भवेत् । न्यहाशौचे तृतीयेऽहि कर्तव्यस्त्वस्थिसंचयः ॥’ तत्रैव—‘श्मशानदेवतायागं चतुर्थे दिवसे चरेत् । मृन्मयेषु च भाण्डेषु कुम्भेषु रुचकेषु वा ॥ सुपक्वैर्भक्ष्यभोज्यैश्च पायसैः पानकैस्तथा । फलैर्मूलैर्वनोत्थैश्च पूज्याः क्रव्याददेवताः ॥ धूपो दीपस्तथा माल्यमर्घ्यं देयं त्वरान्वितैः । तत्र पात्राणि पूर्णानि श्मशानाग्नेः समन्ततः ॥ निवेदयद्भिर्वक्तव्यं तैः सर्वैरनहंकृतैः । नमः क्रव्यादमुख्येभ्यो देवेभ्य इति सर्वदा ॥ येऽत्र श्मशाने देवाः स्युर्भगवन्तः सनातनाः । तेऽस्मत्सकाशाद्गृह्णन्तु बलिमष्टाङ्गमक्षयम् ॥ प्रेतस्यास्य शुभान् लोकान् प्रयच्छन्तु च शाश्वतान् । अस्माकमायुरारोग्यं सुखं च ददतां चिरम् ॥ एवं कृत्वा बलीन्सर्वान्सीरेणाभ्युक्ष्य वाग्यतः । एवं दत्त्वा बलिं चैव दद्यात्पिण्डत्रयं बुधः ॥ एकं श्मशानवासिभ्यः प्रेतार्यैव तु मध्यमम् । तृतीयं तत्सखिभ्यश्च दक्षिणासंस्थमादरात् ॥ ततो यज्ञियवृक्षोत्थां शाखामादाय वाग्यतः । प्रेतस्यास्थीनि गृह्णाति प्रधानाद्गोद्भवानि च ॥ शिरसो वक्षसः पाण्योः पार्श्वभ्यां चैव पादतः । पञ्चगव्येन संस्त्राप्य क्षौमवस्त्रेण वेष्ट्य च ॥ प्रक्षिप्य मृन्मये भाण्डे नवे साच्छादने शुभे ॥ अरण्ये वृक्षमूले वा शुद्धे संस्थापयत्यपि । गृहीत्वास्थीनि तद्भस्म नीत्वा तोये विनिसिपेत् ॥ ततः संमार्जनं भूमेः कर्तव्यं गोमयाम्बुभिः । पूजां च पुष्पधूपाद्यैर्बलिभिः पूर्ववत्क्रमात् ॥’ इति ॥

अथ तीर्थस्थिक्षेपविधिः । तत्रैव—‘तत्स्थानाच्छनकैर्नीत्वा कदाचिज्जाह्न-

तीर्थेऽस्थिक्षेपविधिः ।

बीजले । कश्चित्क्षिपति सत्पुत्रो दौहित्रो वा सहोदरः ॥ मातुः
कुलं पितृकुलं वर्जयित्वा नराधमः । अस्थीन्यन्यकुलस्थस्य नीत्वा

चान्द्रायणं चरेत् ॥ ’ तत्रैव ब्रह्माण्डपुराणे—‘ अस्थीनि मातापितृपूर्वजानां नयन्ति
गङ्गामपि ये कथंचित् । सद्धान्धवस्यापि दयाभिभूतास्तेषां तु तीर्थानि फलप्रदानि ॥
स्नात्वा ततः पञ्चगव्येन सिक्त्वा हिरण्यमध्वाज्यतिलैश्च योज्य । ततस्तु मृत्पिण्ड-
पुटे निधाय पश्यन् दिशं प्रेतगणोपगूढाम् ॥ नमोस्तु धर्माय वदेत्प्रविश्य जलं स मे
प्रीत इति क्षिपेच्च । उत्थाय भास्यन्तमवेक्ष्य सूर्यं स दक्षिणां विप्रमुखाय दद्यात् ॥
एवं कृते प्रेतपुरःस्थितस्य स्वर्गे गतिः स्यात्तु महेन्द्रतुल्या ॥ ’ यमः—‘ गङ्गातोयेषु
यस्यास्थि क्षिप्यते शुभकर्मणः । न तस्य पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात्सनातनात् ॥ ’ तथा—
‘ अस्तं गते गुरौ शुक्रे तथा मासे मलिम्लुचे । गङ्गायामस्थिनिक्षेपं न कुर्यादिति
गौतमः ॥ ’ दशाहान्तर्न दोषः । ‘ दशाहाभ्यन्तरे यस्य गङ्गातोयेऽस्थि मज्जति । ग-
ङ्गायां मरणे यादृक् तादृक् फलमवाप्नुयात् ॥ ’ इति मदनरत्ने वृद्धमनूक्तेः । शौन-
कः—‘ शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि अस्थिक्षेपविधिं क्रमात् । आदौ ग्रामाद्बहिर्गत्वा स्नानं
कुर्यात्सचैलकम् ॥ मोक्षयेत्पञ्चगव्येन भुवं मन्त्रैर्विचक्षणः । ’ गायत्र्याद्यैः पञ्चगव्य-
मन्त्रैर्निखातास्थिभूमि मोक्षेदित्यर्थः । ‘ उपसर्पादिभिर्मन्त्रैः प्रार्थनं स्वननं तथा । मृत्तिको-
द्धरणं चास्थनां ग्रहणं च यथाक्रमम् ॥ ’ उपसर्पेति चतुर्भिर्मन्त्रैः क्रमेण प्रार्थनादि
ज्ञेयम् । ‘ स्नात्वास्थिशुद्धिं कुर्वीत एतोन्विन्देति सूक्ततः । स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वा ततः स्नानं
पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ दश स्नानानि कुर्वीत तत्तन्मन्त्रैर्विचक्षणः । गोमूत्रं गोमयं क्षीरं
दधि सर्पिः कुशोदकम् । भस्म मृन्मधु आदीनि मन्त्रतस्तानि वै दश ॥ कुशैः संमार्जये-
दस्थीन्यतोदेवेतिमन्त्रतः । एतोन्विन्द्रं शुचीवेति नतमंह इतीति च ॥ पावमानीर्ममाग्रेष्व
रुद्रसूक्तं यथाक्रमम् ॥ ’ एतैः कुशैर्मार्जनम् । ‘ हेमश्चाद्धं ततः कुर्यात्पितृनुदिश्य यत्नतः । पि-
ण्डदानं प्रकुर्वीत ततश्च तिलतर्पणम् ॥ ’ अस्थिक्षेपाङ्गं चेदम् ।

अथास्थिशुद्धिः । ‘ अजिनं कम्बला दर्भा गोकेशाः शाणमेव च । भूर्जपत्रं

अस्थिशुद्धिः ।

ताडपत्रं सप्तधा वेष्टनं स्मृतम् ॥ हैमं च मौक्तिकं रौप्यं प्रवालं नीलकं
तथा । निक्षिपेदस्थिमध्ये तु शुद्धिर्भवति नान्यथा ॥ ततो होमं प्रकुर्वीत तिलाज्येन
विचक्षणः । उदीरतेति सूक्तेन हुनेदष्टोत्तरं शतम् ॥ ततो गत्वा क्षिपेत्तीर्थे स्पर्शदोषो
न विद्यते । मूत्रं पुरीषाचमनं कुर्वन्नास्थीनि धारयेत् ॥ ’ अत्र दशदानं वैतरणी
ऋणमोक्षपापधेनुदानमुक्तम् । दिवोदासीये काशीखण्डे—‘ धनंजयोऽपि धर्मात्मा
मातृभक्तिपरायणः । आदायास्थीन्यथो मातुर्गङ्गामार्गस्थितोऽभवत् ॥ पञ्चगव्येन
संस्नाप्य तथा पञ्चामृतेन वै । यक्षकर्दमलेपेन क्षिप्वा पुष्पैः प्रपूज्य च ॥ आवे-
ष्ट्य नेत्रवस्त्रेण ततः पट्टाम्बरेण च । ततः सुरसवस्त्रेण ततो माञ्जिष्ठवाससा ॥

नेपालकम्बलेनाथ मृदा चाथ विशुद्धया ॥ ताम्रसंपुटके कृत्वा मातुरद्धान्यथो
वहेत् ॥ ’ व्यासः—‘ पट्टवस्त्रं च कौशेयं माञ्जिष्टं श्वेतवस्त्रकम् । कम्बलं शाणपट्टं
च अजिनं च तथोत्तरम् ॥ ’ एषां विकल्पः । अन्यश्चात्र विशेषस्त्रिस्थलीसेतौ दिवो-
दासीये च ज्ञेयः । संचयनोत्तरं श्राद्धमाहाश्वलायनः—‘ श्राद्धमस्मै दद्युः ’ इति ।
स्मृत्यर्थसारे—‘ संचयने कृते मनुष्यलोकं गच्छतः पाथेयश्राद्धमामेन कार्यमिति ।
अनुपनीतस्य न संचयनम् ’ ।

अथ नवश्राद्धम् । पृथ्वीचन्द्रोदयेद्विराः—‘ प्रथमेहि तृतीये च पञ्चमे सप्तमे
नवश्राद्धम् । तथा । नवमैकादशे चैव तन्नवश्राद्धमुच्यते ॥ ’ शिवस्वामी—‘ नवश्रा-
द्धानि पञ्चाहुराश्वलायनशास्त्रिनः । आपस्तम्बाः षडित्याहुर्विभाषा त्वितरेषु हि ॥ ’
पञ्च एकादशाहिकं विना ‘ मरणाद्विपमेषु दिनेष्वेकैकं नवश्राद्धं कुर्यादानवमात्, यदि
नवमं विच्छिद्येतैकादशे तत्कुर्यात् । ’ इति यदनरत्ने बौधायनोक्तेः । भविष्ये—‘ नव
सप्त विशां राशां नवश्राद्धान्यनुक्रमात् । आद्यन्तयोर्वर्णयोस्तु षडित्याहुर्महर्षयः ॥ ’
हेमाद्रौ वृद्धवशिष्ठः—‘ अलब्ध्वा तु नवश्राद्धं प्रेतत्त्वान्न विमुच्यते । अर्वाक् तु द्वादशा-
हस्य लब्ध्वा तरति दुष्कृतम् ॥ ’ अतः पदेव । एतान्येव विपमश्राद्धानीत्पुच्यन्ते ।
नागरखण्डे तु—‘ पञ्चमे सप्तमे तद्वदष्टमे नवमे तथा । दशमैकादशे चैव नवश्राद्धानि
तानि च ॥ ’ इत्युक्तम् । कात्यायनस्तु—‘ चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा ।
यदन दीयते जन्तोस्तन्नवश्राद्धमुच्यते ॥ ’ प्रथमे सप्तमे चैवेत्याद्यपादे व्यत्यासपाठः ।
बह्वचानां तु—‘ नवश्राद्धं दशाहानि नवमिश्रं तु षड्कृतम् । ’ इत्युक्तं नारायणवृत्तौ ।

दीपिकायाम् । ‘ अथ तनुयाद्याद्ये चतुर्थेदिने श्राद्धं पञ्चमसप्तमाष्टनवदिष्टेषु युग्मद्वि-
जैः ’ । ‘ प्रथमेहि तृतीयेहि पञ्चसप्तनवस्यपि । द्वौ द्वौ पिण्डौ प्रदातव्यौ शे-
पेष्वेकं तु विन्यसेत् ॥ ’ एको विपमश्राद्धेऽवयवपिण्डार्थक इति द्वावि-
त्यर्थः । अत्र शास्त्राभेदाद्व्यवस्था । अपरार्के भविष्ये—‘ नवश्राद्धं त्रिपक्षं च षण्मासं
मासिकानि च । न करोति सुतो यस्तु तस्याघः पितरो गताः ॥ ’ वाराहे—‘ गतोऽसि
दिव्यलोकं त्वं कृतान्तविहितात्पथः । मनसा वायुभूतेन विम्रे त्वाहं नियोजये ॥
पूजयिष्यामि भोगैस्त्वामेवं विम्रं निमन्त्रयेत् ॥ ’ आवाहनेपि तत्रैव—‘ इह लोकं परि-
त्यज्य गतोसि परमां गतिम् । मनसा वायुभूतेन विम्रे त्वाहं नियोजये ॥ ’ इति ।
तत्रैव बह्वचपरिशिष्टे—‘ अनूदकमधुष च गन्धमालवविवर्जितम् । नवश्राद्धममन्त्रं च
पिण्डोदकविवर्जितम् ॥ ’ उदकमर्घ्यः । पिण्डोदकं शृन्धन्तां पितर इत्यग्नेजनादि ।
‘ एकोदिष्टेषु सर्वेषु न स्वधा नाभिरम्यताम् । नार्घ्यकरणमन्त्रश्च एकं वात्र तिलोदकम् ॥
अनपत्येषु सर्वेषु न स्वधा नाभिरम्यताम् । स्वस्त्यस्तु विसृजेदेवं सकृत्प्रणववर्जितम् ॥

एकोद्दिष्टस्य पिण्डे तु अनुशब्दो न विद्यते । पितृशब्दं न कुर्वीत पितृहा चोपजायते ॥ 'सपि-
ण्डनात्मागिति हेमाद्रिः । तेन 'न च स्वधां प्रयुञ्जीत प्रेतश्राद्धे दशाहिके' इति ऋष्यशृङ्गोक्तौ
दशाहिकोक्तेरेकादशाहे स्वधामयोग एवेति हारलता परास्ता । रत्नावल्याम्—'आशिषो
द्विगुणा दर्भा जयाशीः स्वस्तिवाचनम् । पितृशब्दः स्वसंबद्धः शर्मशब्दस्तथैव च ॥
पात्रालम्भोऽवगाहश्च उल्मुकोल्लेखनादिकम् । वृत्तिप्रश्नश्च विकिरः, शेषप्रश्नस्तथैव च ॥
मदक्षिणा विसर्गश्च सीमान्तगमनं तथा । अष्टादश पदार्थाश्च प्रेतश्राद्धे विवर्जयेत् ॥'
अत्र स्वधापितृनमःशब्दानां तिलोसीतिमन्त्रे प्रेतशब्दोद्देशेन तूष्णीं वा तिलावपनम् ।
तूष्णीमर्घ्यदानम् । अमुष्मै स्वाहेति प्रेतनाम्ना पाणिहोमः । नाम्ना एकः पिण्डः ।
निनयनमन्त्रे ऊहः । अनुमल्लणादि त्वमन्नकम् । अभिरम्यतामिति विसर्जनम् । एवं
नवश्राद्धवर्जैकोद्दिष्टेषु । 'नवश्राद्धे त्वमन्त्रकं सर्वम्' इति नारायणवृत्तिः । क्रिया-
निबन्धे—'उत्तानं स्थापयेत्पात्रमेकोद्दिष्टे सदा बुधः । न्युल्लं तु पार्वणे कुर्यात्तस्यो-
परि कुशाज्यसेत् ॥ नवश्राद्धं गृहे कुर्याद्भार्या यत्राग्नयोऽपि वा । सपिण्डीकरणा-
न्तानि प्रेतश्राद्धानि यानि वै ॥ तानि स्थूलौकिके बह्वाधित्याह त्वाश्वलायनः ॥'
इदं संभवेऽन्नेन कार्यम् । 'नवश्राद्धेषु यच्छिष्टं गृहपर्युषितं च यत् । दंपत्योर्भुक्तशेषं
च न तद्भुञ्जीत कर्हिचित् ॥' इत्यङ्गिरोवचनलिङ्गात् । 'द्वाभ्यां तदा तु कृच्छ्राभ्यां
शुद्धिः स्यात्तु विवेकिनाम् ।' इति ब्राह्मे उक्तम् । विघ्ने तु निर्णयामृते कण्वः—
'नवश्राद्धं मासिकं च यद्यदन्तरितं भवेत् । तत्तदुत्तरसातन्त्यादनुष्ठेयं प्रचक्षते ॥'
हेमाद्रौ गालवः—'शावे तु सूतकं चेत्स्यान्निशायां च मृतौ तथा । नवश्राद्धानि दे-
यानि यथाकालं यथाक्रमम् ॥' निशायामाशौचान्ते द्व्यहवृद्धौ । अन्वारोहणे तु—
'नवश्राद्धानि सर्वाणि सपिण्डीकरणं पृथक् । एक एव वृषोत्सर्गो गौरेका तत्र
दीयते ॥' आशौचान्त्यदिने कार्यमुक्तं ब्राह्मे—'यस्य यस्य तु वर्णस्य यद्यत्स्यात्प-
श्चिमं त्वहः । स तत्र वस्त्रशुद्धिं च गृहशुद्धिं करोत्यपि ॥ समाम्य दशमं पिण्डं
प्रेतस्पृष्टे तु वाससी । अन्त्यानामाश्रितानां च त्यक्त्वा स्नानं करोति च ॥ श्मश्रु-
लोमनखानां च यत्प्राज्यं तज्जहात्यपि । गौरसर्पपकल्केन तिलकल्केन संयुतम् ॥
शिरःस्नानं ततः कृत्वा तोयेनाचम्य चाग्नयतः । वृषभं गां सुवर्णं च स्पृष्ट्वा शुद्धौ
भवेन्नरः ॥' क्रियानिवन्धे गृहकारिकायाम्—'अत्र पिण्डत्रयं दद्युस्तत्सखि-
भ्यस्तथादिमम् । प्रेताय मध्यमं तद्वृत्ततीयं च यमाय वै ॥' तथा—'कर्त्रात्र मा-
र्थिताः सन्तो ज्ञातिसंवन्धिवान्धवाः । दद्युरभ्यङ्गतः पूर्वं त्रींस्त्रीन्धर्मोदकाञ्जलीन् ॥
पूर्ववन्नामगोत्राभ्यां नियमो नेह कथन ॥' मदनरत्ने विष्णुहारीतौ—'आशौचान्ते
कृतश्मश्रुकर्माणस्तिलकल्कैः सर्पपकल्कैर्वा स्नाताः शुक्लवाससो गृहं प्रविशेयुस्तत्र

शान्तिकं कृत्वा ब्राह्मणपूजनं कुर्युः ।' इति । देवलः—' दशमेहनि संमाप्ते स्नानं ग्रामाद्बहिर्भवेत् । तत्र त्याज्यानि वासांसि केशश्मश्रुनखानि च ॥ ' अपराकै बृहस्पतिः—' नवमे वासंसां त्यागो नखरोम्णां तथान्तिमे ।' तत्रैव व्यासः—' आशौचान्त्यदिने क्षौरं जनन्यां च गुरौ मृते ।' एतत्प्रेताल्पवयसामित्याहापस्तम्बः—' अनुभाविनां च परिचापनम् ' इति । अनुभाविनः कनिष्ठा इति विज्ञानेश्वररत्नाकरादयः । ' आशौचमनुभवतां पुंसां सर्वाशौचे तु मुण्डनम् । आह्वया नरपतेर्द्विजन्मनां दारकर्ममृतसूतकेषु च ॥ बन्धमोक्षमखदीक्षणेऽपि क्षौरमिष्टमखिलेषु चोद्गु ॥ ' इति रत्नमालोक्तेर्जननाशौचेपीति शुद्धितत्त्वादयः । ' अत्र देशाचारतो व्यवस्था । परं शिखावर्ज्यम् ' केशश्मश्रुलोमनखानि चापयीत शिखावर्ज्यम् ' इति गोभिलोक्तेः । यत्त्वापस्तम्बः—' न समावृत्ता वपेयुरन्यत्र विहारादित्येके ' विहारो दर्शादियागः । तेन विना समावृत्ता गृहस्था न वपेयुरित्यर्थः । यच्च—' वृथा छिनत्ति यः केशांस्तमाहुर्ब्रह्मघातिनम् ।' इति, तत्—' केशश्मश्रु धारयतामग्न्या भवति संततिः ।' इति दानधर्मोक्तं काम्यपरम् । अनुभाविनः पुत्रादय इत्येके । ' पुत्रः पत्नी च वपनं कुर्यादन्ते यथाविधि । पिण्डदानोचितोऽन्योऽपि कुर्यादित्थं समाहितः ॥ ' इत्यपराकै व्यासोक्तेः । यत्तु मिताक्षरायाम्—' द्वितीयेऽहनि कर्तव्यं क्षुरकर्म प्रयत्नतः । तृतीये पञ्चमे चापि दशमे वा प्रदानतः ॥ ' इति । आप्रदानतः इति चतुर्थादीति । तत्प्रथमदिनेऽसंभवे ज्ञेयम् । ' अलुप्तकेशो यः पूर्वं सोत्र केशान्मवापयेत् । द्वितीयेऽहि तृतीयेऽहि पञ्चमे सप्तमेपि वा ॥ यावच्छ्राद्धं प्रदीयेत तावदित्यपरं मतम् ॥ ' इति माधवीये मदनरत्ने च बौधायनोक्तेः । मदनपारिजाते तु दशमे प्रथमे च समुच्चय उक्तः । यत्तु—' दशमं पिण्डमुत्सृज्य रात्रिशेषे शुचिर्भवेत् ।' इति, तदेकादशाहश्राद्धाद्गविमनिमन्त्रणार्थं ज्ञेयम् ॥

अथैकादशाहः । मनुः—' विप्रः शुध्यत्यपः स्पृष्ट्वा क्षत्रियो वाहनायुधैः । वैश्यः मतोदं रश्मीन् वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रियः ॥ ' शुद्धितत्त्वे देवलः—' आद्याहःसु निवृत्तेषु सुस्नाताः कृतमङ्गलाः । आशौचाद्विज मुच्यन्ते ब्राह्मणान्स्वस्ति वाच्यं च ॥ ' याज्ञवल्क्यः—' आद्यमेकादशेहनि ' क्षत्रियाद्यैराशौचेप्येकादशेऽहि श्राद्धं कार्यम् । ' आद्यं श्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशेहनि । कर्तुं स्नात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः ॥ ' इति हेमाद्रौ शङ्खोक्तेः । पैठीनसिः—' एकादशेऽहि यच्छ्राद्धं तत्सामान्यमुदाहृतम् । चतुर्णामपि वर्णानां सूतकं तु पृथक्पृथक् ॥ ' यत्तु मरीचिः—' आशौचान्ते ततः सम्यक्पिण्डदानं समाप्यते । ततः श्राद्धं प्रदातव्यं सर्व-

एकादशाहविचारः ।

वर्णेष्वयं विधिः ॥ ' इति । तत्सर्ववर्णानां दशाहाशौचपरम् । यत्तु विष्णुः—' अथा-
 शौचापगमे ' इति । यच्च गौडग्रन्थे हारीतः—' श्वोभूते एकोद्दिष्टं कुर्यात् ' । यच्च
 वैजवापः—' ऊर्ध्वं दशम्या अपरेद्युः ' इति तद्विप्रविषयम् । एतेन दशमपिण्डापकर्षपक्षे
 अवयवपिण्डासमाप्तौ कथमेकादशाहे श्राद्धमिति मूर्खोक्तिः परास्ता । वचनादाशौच-
 मध्ये इव तत्राप्यविरोधात् । भविष्ये—' एकादशभ्यो विप्रेभ्यो दद्यादेकादशेऽहनि ।
 भोजनं तत्र वैकस्मै ब्राह्मणाय महात्मने ॥ ' यत्तु मात्स्ये—' एकादशेऽहनि तथा वि-
 शानेकादशैव तु । क्षत्रादिः सूतकान्ते तु भोजयेदयुजो द्विजान् ॥ ' इति । तद्बुद्बुदगण-
 श्राद्धपरमिति मदनपारिजातः । गौडास्त्वस्माद्वचनात्क्षत्रियादीनामाशौचान्त एवेत्या-
 हुः । रामायणेपि—' समतीते दशाहे तु कृतशौचो यथाविधि । चक्रे द्वादशिकं श्राद्धं
 त्रयोदशिकमेव च ॥ ' द्वादशिकं द्वादशाहेन निर्वर्त्य त्रयोदशाहश्राद्धं त्रयोदशिकं
 चतुर्दशाहविधेयं सपिण्डनपाथेयादि । क्षत्रियाणां द्वादशाहाशौचे त्रयोदशे महैकोद्दिष्टं
 चतुर्दशे सपिण्डनम् । द्विविधवाक्यादेकादशाहाशौचान्तयोर्विकल्प इत्येके । सद्यः-
 शौचादौ शुद्धहतादेरेकादशाहः अन्येषां आशौचान्त इति वयम् । कौर्म्ये—' एकादशे-
 ऽह्नि कुर्वीत प्रेतमुद्दिश्य भावतः । द्वादशे वाह्नि कर्तव्यमनिन्द्येप्यथ वाहनि ॥ ' निन्द्यं
 प्रेतक्रियाकालयुक्तम् । एकादशे तु न निषेध इत्युक्तं प्राक् । बृहस्पतिः—' वस्त्रालं-
 कारशय्यादि पितुर्यद्वाहनादिकम् । गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्य श्राद्धभोक्त्रे तदर्पयेत् ॥
 श्रोत्रिया भोजनीयास्तु नव सप्त त्रयोदश । जातयो बान्धवा निःस्वास्तथा चातिथयो-
 परे ॥ ' देवयाज्ञिकनिबन्धे—' एकादशसु विप्रेषु प्रेतमावाह्य भोजयेत् । तत्राद्याय च शय्या-
 दि दद्यादाद्यमिति स्मृतम् ॥ ' विष्णुः—' एकवचनान्तान्मन्त्रानूहेतैकोद्दिष्टे ' । बहुवच-
 नान्तानेकवचनान्तान्वदेदित्यर्थः । एतत् दृष्टार्थत्वे । अस्य विधौ गौणकालमाह हेमाद्रौ
 वौधायनः—' एकोद्दिष्टं श्व एव स्याद्द्वादशेहनि वा पुनः । अत ऊर्ध्वमयुग्मेषु कुर्वीता-
 हःसु शक्तितः ॥ अर्धमासेथ वा मासि ऋतौ संवत्सरेपि वा ॥ ' इति । तत्रैव लघुहारी-
 तः—' एकोद्दिष्टं तु कुर्वीत पाकेनैव सदा स्वयम् । अभावे पाकपात्राणां तदहःसमुपो-
 पणम् ॥ ' गोभिलः—' ब्राह्मणं भोजयेदाद्ये होतव्यमनलेथवा । पुनश्च भोजयेदेकं
 द्विरावृत्तिर्भवेदिति ॥ ' एतदाद्यमासिकाद्याब्दिकयोः सिद्ध्यर्थमिति भट्टाः । तेन
 महैकोद्दिष्टं षोडशश्राद्धाद्भिन्नमेव । अतएवाद्यं सर्वैकोद्दिष्टप्रकृतिभूतमेकादश इति
 विज्ञानेश्वरः । अन्येत्वाद्यमासिकाब्दिकयोः ' आद्यमेकादशेहनि ' इति नियमादभे-
 दमाहुः । द्वयोस्तन्त्रत्ववार्थं गालवीयमित्यन्ये । शुद्धहतादौ तु हेमाद्रौ पृथ्वी-
 चन्द्रोदये पैठीनसिः । ' सद्यःशौचेपि दातव्यं प्रेतस्यैकादशेऽहनि । स एव दिवस-
 स्तस्य श्राद्धशय्यासनादिषु ॥ ' एवमेकादशाहादौ । अतोऽत्र द्वितीयेन्हेकादशाहं

शान्तिकं कृत्वा ब्राह्मणपूजनं कुर्युः ।' इति । देवलः—' दशमेहनि संप्राप्ते स्नानं ग्रामाद्वहिर्भवेत् । तत्र त्याज्यानि वासांसि केशश्मश्रुनखानि च ॥ ' अपराकै बृहस्पतिः—' नवमे वाससां त्यागो नखरोम्णां तथान्तिमे ।' तत्रैव व्यासः—' आशौचान्त्यदिने क्षौरं जनन्यां च गुरौ मृते ।' एतत्प्रेताल्पवयसामित्याहापस्तम्बः—' अनुभाविनां च परिवापनम् ' इति । अनुभाविनः कनिष्ठा इति विज्ञानेश्वररत्नाकरादयः । ' आशौचमनुभवतां पुंसां सर्वाशौचे तु मुण्डनम् । आज्ञया नरपतोद्विजन्मनां दारकर्मभृतसूतकेषु च ॥ बन्धमोक्षमखदीक्षणेऽप्यपि क्षौरमिष्टमखिलेषु चोदुषु ॥ ' इति स्वमालोक्तेर्जननाशौचेपीति शुद्धितत्त्वादयः । अत्र देशाचारतो व्यवस्था । परं शिखावर्ज्यम् ' केशश्मश्रुलोमनखानि वापयीत शिखावर्ज्यम् ' इति गोभिलोक्तेः । यत्त्वापस्तम्बः—' न समावृत्ता वपेयुरन्यत्र विहारादित्येके ' विहारो दर्शादियागः । तेन विना समावृत्ता गृहस्था न वपेयुरित्यर्थः । यच्च—' वृथा छिनत्ति यः केशांस्तमाहुर्ब्रह्मघातिनम् । ' इति, तत्—' केशश्मश्रु धारयतामग्न्या भवति संततिः । ' इति दानधर्मोक्तं काम्यपरम् । अनुभाविनः पुत्रादय इत्येके । ' पुत्रः पत्नी च वपनं कुर्यादन्ते यथाविधि । पिण्डदानोचितोऽन्योऽपि कुर्यादित्यं समाहितः ॥ ' इत्यपराकै व्यासोक्तेः । यत्तु मिताक्षरायाम्—' द्वितीयेऽहनि कर्तव्यं क्षुरकर्म प्रयत्नतः । तृतीये पञ्चमे वापि दशमे वा प्रदानतः ॥ ' इति । आमदानतः इति चतुर्थादीति । तत्प्रथमदिनेऽसंभवे ज्ञेयम् । ' अलुप्तकेशो यः पूर्वं सोत्र केशान्प्रवापयेत् । द्वितीयेऽह्नि तृतीयेऽह्नि पञ्चमे सप्तमेपि वा ॥ यावच्छ्राद्धं प्रदीयेत तावदित्यपरं मतम् ॥ ' इति माधवीये मदनरत्ने च बौधायनोक्तेः । मदनपारिजाते तु दशमे प्रथमे च समुचय उक्तः । यत्तु—' दशमं पिण्डमुत्सृज्य रात्रिशेषे शुचिर्भवेत् । ' इति, तदेकादशाहश्चाद्वाहविमनिमन्त्रणार्थं ज्ञेयम् ॥

अथैकादशाहः । मनुः—' विप्रः शुध्यत्यपः स्पृष्ट्वा क्षत्रियो वाहनायुधैः । वैश्यः प्रतोदं रश्मीन् वा याष्टि शूद्रः कृतक्रियः ॥ ' शुद्धितत्त्वे देवलः—' आद्याहःषु निवृत्तेषु सुस्नाताः कृतमङ्गलाः । आशौचाद्विज मुच्यन्ते ब्राह्मणान्स्वस्ति वाच्यं च ॥ ' याज्ञवल्क्यः—' आद्यमेकादशेहनि ' क्षत्रियाद्यैराशौचेऽप्येकादशेऽह्नि श्राद्धं कार्यम् । ' आद्यं श्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशेहनि । कर्तुं स्नात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः ॥ ' इति हेमाद्रौ शङ्खोक्तेः । पैठीनसिः—' एकादशेऽह्नि यच्छ्राद्धं तत्सामान्यमुदाहृतम् । चतुर्णामपि वर्णानां सूतकं तु पृथक्पृथक् ॥ ' यत्तु मरीचिः—' आशौचान्ते ततः सम्यक्पिण्डदानं समाप्यते । ततः श्राद्धं प्रदातव्यं सर्व-

वर्णेष्वयं विधिः ॥ ' इति । तत्सर्ववर्णानां दशाहाशौचपरम् । यत्तु विष्णुः—' अथा-
 शौचापगमे ' इति । यच्च गौडग्रन्थे हारीतः—' श्वोभूते एकोद्दिष्टं कुर्यात् ' । यच्च
 वैजवापः—' ऊर्ध्वं दशम्या अपरेद्युः ' इति तद्विप्रविषयम् । एतेन दशमपिण्डापकर्षपक्षे
 अवयवपिण्डासमाप्तौ कथमेकादशाहे श्राद्धमिति मूर्खोक्तिः परास्ता । वचनादाशौच-
 मध्ये इव तत्राप्यविरोधात् । भविष्ये—' एकादशभ्यो विप्रभ्यो दद्यादेकादशेऽहनि ।
 भोजनं तत्र वैकस्मै ब्राह्मणाय महात्मने ॥ ' यत्तु मात्स्ये—' एकादशेऽहनि तथा वि-
 प्रानेकादशैव तु । क्षत्रादिः सूतकान्ते तु भोजयेद्युजो द्विजान् ॥ ' इति । तद्बुद्धगण-
 श्राद्धपरमिति मदनपारिजातः । गौडास्त्वस्माद्वचनात्क्षत्रियादीनामाशौचान्त एवेत्या-
 हुः । रामायणेपि—' समतीते दशाहे तु कृतशौचो यथाविधि । चक्रे द्वादशिकं श्राद्धं
 त्रयोदशिकमेव च ॥ ' द्वादशिकं द्वादशाहेन निर्वर्त्य त्रयोदशाहश्राद्धं त्रयोदशिकं
 चतुर्दशाहविधेयं सपिण्डनपाथेयादि । क्षत्रियाणां द्वादशाहाशौचे त्रयोदशे महैकोद्दिष्टं
 चतुर्दशे सपिण्डनम् । द्विविधवाक्यादेकादशाहाशौचान्तयोर्विकल्प इत्येके । सद्यः-
 शौचादौ युद्धहतादेरेकादशाहः अन्येषां आशौचान्त इति वयम् । कौर्मे—' एकादशे-
 ऽह्नि कुर्यात् प्रेतमुद्दिश्य भावतः । द्वादशे वाह्नि कर्तव्यमनिन्द्येप्यथ वाहनि ॥ ' निन्द्यं
 प्रेतक्रियाकालयुक्तम् । एकादशे तु न निषेध इत्युक्तं प्राक् । बृहस्पतिः—' वस्त्रालं-
 कारशय्यादि पितुर्यद्वाहनादिकम् । गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्य श्राद्धभोक्त्रे तदर्पयेत् ॥
 श्रोत्रिया भोजनीयास्तु नव सप्त त्रयोदश । जातयो बान्धवा निःस्वास्तथा चातिथयो-
 परे ॥ ' देवयाज्ञिकनिबन्धे—' एकादशसु विप्रेषु प्रेतमावाह्य भोजयेत् । तत्राग्राय च शय्या-
 दि दद्यादाद्यमिति स्मृतम् ॥ ' विष्णुः—' एकवचनान्तान्मन्त्रानूहेतैकोद्दिष्टे ' । बहुवच-
 नान्तानेकवचनान्तान्वदेदित्यर्थः । एतत् दृष्टार्थत्वे । अस्य विधौ गौणकालमाह हेमाद्रौ
 बौधायनः—' एकोद्दिष्टं श्व एव स्याद्द्वादशेहनि वा पुनः । अत ऊर्ध्वमयुग्मेषु कुर्यात्ता-
 हःसु शक्तितः ॥ अर्धमासेथ वा मासि ऋतौ संवत्सरेपि वा ॥ ' इति । तत्रैव लघुहारी-
 तः—' एकोद्दिष्टं तु कुर्यात् पाकेनैव सदा स्वयम् । अभावे पाकपात्राणां तदहःसमुपो-
 पणम् ॥ ' गोभिलः—' ब्राह्मणं भोजयेदाद्ये होतव्यमनलेथवा । पुनश्च भोजयेदेकं
 द्विरावृत्तिर्भवेदिति ॥ ' एतदाद्यमासिकाद्याब्दिकयोः सिद्धयर्थमिति भट्टाः । तेन
 महैकोद्दिष्टं षोडशश्राद्धाद्भिन्नमेव । अतएवाद्यं सर्वैकोद्दिष्टप्रकृतिभूतमेकादश इति
 विज्ञानेश्वरः । अन्येत्वाद्यमासिकाब्दिकयोः ' आद्यमेकादशेहनि ' इति नियमादभे-
 दमाहुः । द्वयोस्तन्त्रत्वबाधार्थं गालवीयमित्यन्ये । युद्धहतादौ तु हेमाद्रौ पृथ्वी-
 चन्द्रोदये पैठीनसिः । ' सद्यःशौचेपि दातव्यं प्रेतस्यैकादशेऽहनि । स एव दिवस-
 स्तस्य श्राद्धशय्यासनादिषु ॥ ' एवमेकादशाहादौ । अतोऽत्र द्वितीयेन्द्रेकादशाहं

वदन् ढौण्डुः शूलपाणिः स्मार्तगौडश्च परास्तः । एतेन 'आद्यमेकादशेहनि' इत्या-
 शौचानन्तरदिनपरम्, विष्णुक्तेः । प्रागुक्तशब्दादिवचनानां चानाकरत्वादिति वद-
 न्तः कल्पतरुवाचस्पतिप्रमुखाः सर्वमहानिवन्धविरोधादुपेक्ष्याः । उशनाः—'ज्यहा-
 शौचेपि कर्तव्यमाद्यमेकादशेऽहनि । अतीतविषये सद्यस्तु यद्दोषं वा तदिष्यते ॥'
 याज्ञवल्क्यः—'एकोद्दिष्टं देवहीनमेकादशैकपवित्रकम् । आवाहनाग्नौकरणरहितं स-
 पसव्यवत् ॥ उपतिष्ठतामित्यस्य स्थाने विमविसर्जने । अभिरम्यतामिति वदेयुस्तेभि-
 रताः स्म ह ॥' इति । अग्नौकरणनिषेधोन्यपरः । बहुचानां सर्वैकोद्दिष्टेषु तद्भवत्येवेत्युक्तं
 प्राक् । स्वदितमिति वृत्तिमश्न इति कात्यायनः । प्रथमे पात्रे संस्त्वानित्यस्य तृतीये-
 नापिधानस्य च बाधान्न पात्रन्मुञ्जतेति शूलपाणिः । मचेताः—'नात्र पात्रालम्भो
 नाग्निपः प्रार्थयेत् ॥' अत्र विशेषो हेमाद्रौ वाराहे—'श्मश्रुकर्म तु कर्तव्यं नखच्छेदं
 तथैव च । स्नपनाभ्यञ्जनं दद्याद्विधाय विधिपूर्वकम् ॥' तथा—'उपवेश्यासने भद्रे
 छत्रं तत्र प्रकल्पयेत् । पश्चादुपानहौ दद्यात्सर्वाण्याभरणानि च ॥' विष्णुः—'द-
 क्षिणान्तं श्राद्धमुक्त्वा दत्ताक्षर्योदकेषु चतुरङ्गुलपृथ्वीस्तावदतरंगलस्तावदधःखाता
 वितस्त्यायतास्तिस्रः कर्पूः कुर्यात्कर्पूणां समीपेऽग्निमाधाय परिस्तीर्यैकैकस्मिन्नाहुति-
 त्रयं जुहुयात् सोमाय पितृमते स्वधानमोऽग्नये कव्यवाहनाय यमायाह्निरस्यते इति ॥'
 स्थानत्रये प्राग्बत्पिण्डनिर्वपणं दधिमधुघृतमांसैः कर्पूत्रयं पूरयित्वैतत्त इति जपेत् ।
 शेषं नवश्राद्धवत् । अत्र साग्नैरप्यन्ते वैश्वदेव इत्युक्तं प्राक् । इदं दशाहकर्त्रा पुत्रेण
 वा कार्यमित्युक्तं क्रियानिवन्धे गृहकारिकायाम्—'तिलोसि भेतदेवत्यः भेत लो-
 कान्दिनोन्तिकम् । मन्त्रमुक्त्वा तिलानेवं प्रक्षिपेदर्घ्यपात्रतः ॥ दक्षिणासुदकुम्भं च
 सान्नं दत्त्वा तथैव गाम् । तस्मै दद्याद्भुक्तशेषं तद्भाण्डान्यपि भाजनम् ॥' विष्णो-
 भावेऽग्नौकोद्दिष्टम् । 'अग्नौ पायसं श्रपयित्वाज्यभागान्ते तदग्रे श्राद्धप्रयोगं कृ-
 त्वाग्नौ भेतमावाह्य गन्धाद्यैः संपूज्य पृथिवी ते पात्रमित्यादिनाम्नं संकल्प्योदीरताम-
 वर इत्यष्टाभिश्चतुराष्टाभिर्द्वात्रिंशदाहुतीर्हुत्वा पिण्डदानादिश्राद्धं समापयेत्' इति
 याज्ञवल्क्योक्तेः—'एतत्सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि' ॥

अथ वृषोत्सर्गः । स च नित्यः काम्यश्च । 'न करोति वृषोत्सर्गं सुतीर्थे वा

वृषोत्सर्गनिर्णयः ।

जलाञ्जलिम् । न ददाति सुतो यस्तु पितुरुच्चार एव सः ॥' उ-

च्चारः पुरीषम् ॥ 'एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोपि गयां व्रजेत् । य-

जेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥' इति मात्स्यकीर्णोक्तेः । 'एकादशेऽहनि भेतस्य
 यस्य नोत्सृज्यते वृषः । भेतत्वं सुस्थिरं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि ॥' इति षट्त्रिंश-

न्मते निन्दाश्रुतेः । एवं कृत्वा क्षवामोति फलं वाजिमखोदितम् । यमुद्दिश्योत्सृजे-
 म्नीलं स लभेत परां गतिम् ॥ वृषोत्सृष्टः पुनात्येव दशातीतान्दशापरान् ॥ ’ इति
 देवीपुराणे भविष्यादौ फलश्रुतेश्च । अयं द्वादशाहे उक्तो भविष्ये—‘ चैभ्यां वापि
 तृतीयायां वैशाख्यां द्वादशेहि वा । ’ इति । विष्णुधर्मे तु मृताहेष्युक्तः—‘ विषुव-
 द्वितये चैव मृताहे वान्धवस्य च । ’ इति । अयं गृहे न कार्यः । ‘ न गृहे मोचयेन्नीलं
 कामयन्पुष्कलं फलम् । ’ इति कालिपुराणात् । कामधेनौ—‘ वत्सराभ्यन्तरे पित्रोर्वृष-
 स्योत्सर्गकर्मणि । वृद्धिश्चाद्धं न कुर्वीत तदन्यत्र समारभेत् ॥ ’ तल्लक्षणं तु ब्राह्मे-
 ‘ लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डुरः । श्वेतः खुरविपाणाभ्यां स नीलो
 वृष उच्यते ॥ ’ श्वेतवर्णस्य मुखादीनि श्यामानि श्यामस्य वा श्वेतानि यस्य सोपि नील-
 वृष उक्तो मात्स्यादौ देवीपुराणे—‘ चतस्रो वत्सिका भद्रा द्वैमासं भवतोपि वा । ’
 यत्तु पठन्ति ‘ वृषोत्सर्जनवेलायां वृषाभावः कथंचन । मृद्धिः पिष्टैश्च दधैर्वा वृषं
 कृत्वा विमोचयेत् ॥ न शक्यते वृषोत्सर्गो होमं वा तत्र कारयेत् ॥ ’ इति, तन्निर्मू-
 लम् । तद्विधिर्हेमाद्रौ भट्टकृतौ च ज्ञेयः । अत्र देवयाज्ञिकेन वृषोत्सर्गात्पूर्वं पुरुषसू-
 क्तेन विष्णुरूपिमेतोद्देशेन विष्णुतर्पणमुक्तम् । तत्र मूलं चिन्त्यम् । पारस्करः—‘ स-
 व्येन पाणिना पुच्छं समालम्ब्य वृषस्य तु । दक्षिणेनाप आदाय सतिलाः सकु-
 शास्ततः ॥ श्वेतगोत्रं समुच्चार्य अमुकस्मै इति ब्रुवन् । वृष एव मयादत्तस्तं तारयतु
 सर्वदा ॥ सहैव सतिलं भूमावित्युच्चार्य विनिक्षिपेत् ॥ ’ तथा—‘ विधारयेन्न तं क-
 श्चिन्न च कश्चन बाहयेत् । न दोहयेच्च ता धेनूर्न च कश्चन बन्धयेत् ॥ ’ स्त्रीषु विशेषः
 संग्रहे—‘ पतिपुत्रवती नारी भर्तुरग्रे मृता यदि । वृषोत्सर्गं न कुर्वीत गां दद्याच्च प-
 यस्विनीम् ॥ ’ पतिपुत्रयोः साहित्यं विवक्षितम् । अन्वारोहणेपि गोदानमेवेत्युक्तं
 प्राक् । आशौचान्तरेपि वृषोत्सर्गाद्यमासिकशय्यादि दद्यादेवेत्युक्तम् । क्रियानि-
 बन्धे स्मृत्यन्तरे—‘ सूतके मृतके चैव द्वितीयं मृतकं यदि । पिण्डदानं प्रकुर्वीत वृषो-
 त्सर्गं तथैव च ॥ न हन्यात्सूतके कर्मद्वादशैकादशाहिकम् । शुद्धो वा यदि वाशुद्धः
 कुर्यादेवाविचारयन् ॥ ’ इति । अत्र पददानमुक्तं देवजानीये गारुडे—एकादशाहं प्र-

पददानम् ।

क्रम्य—‘ तद्वि दीयते सर्वं द्वादशाहे विशेषतः । तदानीं सर्ववस्तूनि
 वरिष्ठानि त्रयोदशे ॥ यो ददाति मृतस्येह जीवतोप्यात्महेतवे ।
 सुखी भूत्वा महामार्गे वैनतेय स गच्छति ॥ ’ तथा—‘ आसनोपानहौ छत्रं मुद्रिका
 च कमण्डलुः । भाजनं भाजनाधारो वस्त्राण्यष्टविधं पदम् ॥ ’ तथा—‘ भाजनासन-
 दानेन मुद्रिकाभोजनेन च । आज्ययज्ञोपवीतेन पदं संपूर्णतां व्रजेत् ॥ महिषीरय-
 गोदानात्सुखी भवति निश्चितम् । सर्वोपस्करयुक्तानि पदान्यत्र त्रयोदश ॥ यो द-

दाति मृतस्येह जीवन्नप्यात्महेतवे । स गच्छति परं स्थानं महाकष्टविवर्जितः ॥
चतुःषष्टिपदान्याद्ये द्वात्रिंशन्मध्यमे पदम् । षोडशापि कनिष्ठे सुसुखयोदश त्वनाद्यके ॥
एवं निर्णयामृते । ‘त्रयोदश पदानीत्थं प्रेतायैकादशेहनि । दातव्यानि यथाशक्ति
तेनासौ प्रीणितो भवेत् ॥ अन्नं चैवोदकुम्भ चोपानहौ च कमण्डलुः । छत्रं
वस्त्रं तथा यष्टिं लोहदण्डं तथाष्टमम् ॥ अग्निष्टिकां च दीपं च तिलांस्ताम्बूलमेव
च । चन्दनं पुष्पदानं चोपदानानि चतुर्दश ॥ योऽश्वं रथं गजं वापि ब्राह्मणे प्रति-
पादयेत् । स्वमहिम्नोऽनुसारेण तत्तत्सुखमवाप्नुयात् ॥ ’ इति । अत्र मूलं चिन्त्यम् ॥

अथ शय्यादानम् । हेमाद्रौ भविष्ये—‘तस्माच्छय्यां समासाद्य सारदारुमयीं

शय्यादानम् ।

दृढाम् । दन्तपत्रचितां रम्यां हेमपट्टैरलंकृताम् ॥ हंसतूलीप्रतिच्छन्नां

शुभगण्डोपधानिकाम् । प्रच्छादनपटीयुक्तां गन्धधूपादिवासिताम् ।

तस्यां संस्थापयेद्धैमं हरिं लक्ष्म्या समन्वितम् ॥ ’ अत्र हरिस्थाने प्रेतम् । ‘उच्छी-

र्षके घृतभृतं कलशं परिकल्पयेत् । ताम्बूलं कुङ्कुमस्रोदः कर्पूरागरुचन्दनम् ॥ दी-

पिकोपानहछत्रचामरासनभाजनम् । पार्श्वेषु स्थापयेद्भक्त्या सप्त धान्यानि चैव

हि ॥ शयनस्थस्य भवति यदन्यदुपकारकम् । भृङ्गारकरकाद्यं तु पञ्च वर्णवितान-

कम् ॥ ’ मन्त्रस्तु—‘यथा न कृष्णशयनं शून्यं सागरजातया । शय्या ममाप्यशू-

न्यास्तु तथा जन्मनि जन्मनि ॥ यस्मादशून्यं शयनं केशवस्य शिवस्य च ॥ ’ अर्थे

तदेव । ‘दत्तवैवं सकलं तस्य प्रणिपत्य विसर्जयेत् । एकादशाहेपि तथा विधिरेपः

प्रकीर्तितः ॥ विशेषं चात्र राजेन्द्र कथ्यमानं निशामय । तेनोपभुक्तं यत्किञ्चिद्ब्रह्म-

वाहनभाजनम् ॥ यद्यदिष्टं च तस्यासीत्तत्सर्वं परिकल्पयेत् । तमेव पुरुषं हैमं तस्यां

संस्थापयेत्तदा ॥ पूजयित्वा मदातव्या मृतशय्या यथोदिता ॥ ’ पात्रे—‘मृतकान्ते

द्वितीयेऽहि शय्यां दद्यात्सुलक्षणां । काञ्चनं पुरुषं तद्वत्फलवस्त्रसमन्वितम् ॥ सं-

पूज्य द्विजदांपत्यं नानामणिविभूषितम् । उपवेश्य तु शय्यायां मधुपर्कं ततो वदेत् ॥

रजतस्य तु पात्रेण दधिदुग्धसमन्वितम् । अस्थि लालाटिकं गृह्य सूक्ष्मं कृत्वा सपा-

यसम् ॥ भोजयेद्विजदांपत्यं विधिरेप सनातनः । एष एव विधिर्दृष्टः पार्वतीयैर्द्वि-

जोत्तमैः ॥ ’ एतत्प्रतिग्रहे तत्रैवोक्तम्—‘गृहीत्वा मृतशय्यां तु पुनः संस्कारमर्हति । ’

शय्यादानफलं भविष्ये—‘स्वर्गे पुरंदरपुरे सूर्यपुत्रालये तथा । सुखं वसत्यसौ जन्तुः

शय्यादानप्रभातः ॥ आभूतसंप्लवं यावत्तिष्ठत्यातङ्कवर्जितः ॥ ’ इति ॥

१—टीकाकृतैषां वचनानां निर्मूलत्वं प्रतिपादितम् । कचित्समूलत्वेऽप्ययमाचारः पार्वतीयानामेव । तदितरेषां जुगुप्सितत्वादेयः ।

अथोदकुम्भः । हेमाद्रौ स्मृतिसमुच्चये—‘एकादशाहात्मभृति घटस्तोयान्नसं-
 युतः । दिनेदिने प्रदातव्यो यावत्संवत्सरं सुतैः ॥’ लौगाक्षिः—
 उदकुम्भदानम् । ‘यस्य संवत्सरादर्वाक् सपिण्डीकरणं भवेत् । मासिकं चोदकुम्भं
 च देयं तस्यापि वत्सरम् ॥’ उत्तरार्धे—‘तस्याप्यन्नं सोदकुम्भं दद्यात्संवत्सरं द्विजे ।’
 इति याज्ञवल्क्यपाठः । सपिण्डनापकर्षेऽस्यापकर्षमाप्ते बाधकमिदमिति शूलपाणिः ।
 तन्न । प्रकृतिविकाराभावेन तदन्तन्यायविषयत्वात् । मात्स्ये—‘यावदब्दं च यो
 दद्यादुदकुम्भं विमत्सरः । प्रेतायान्नसमायुक्तं सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥’ केचित्रयो-
 दशाहमारभ्याहुस्तन्निर्मूलम् ॥ अत्र देवयाज्ञिकः—‘सपिण्डनापकर्षे संवत्सरं याव-
 दुदकुम्भं अर्वामेव दद्यात् नोर्ध्वम् । प्रेतलोकगतस्यान्नं सोदकुम्भं प्रयच्छत ।’ इति
 गोविन्दराजधृतविष्णुक्तेः । ‘अन्नं चैव स्वशक्त्या तु संख्यां कृत्वाब्दिकावधि ।
 दातव्यं ब्राह्मणे स्कन्द घटादौ निष्क्रयं तु वा ॥ अपि श्राद्धशतैर्दत्तैरुदकुम्भं विना
 नराः । दरिद्रा दुःखिनस्तात भ्रमन्ति च भवार्णवे ॥ तेनापकृष्य दातव्यं प्रेतस्या-
 प्युदकुम्भकम् ॥’ इति गोभिलभाष्ये स्कान्दाच्च सपिण्डनात्प्रागेव तस्य विधाना-
 दूर्ध्वं निषेधादित्याह । तन्न । उदकुम्भे पार्वणविधिनानुपपत्तेरेवं व्याख्यायां माना-
 भावान्मिताक्षरादिविरोधाच्च । वचनं च यदि समूलं तदा वृद्धावपकर्षे विधत्ते । ‘प्रे-
 तश्राद्धानि सर्वाणि सपिण्डीकरणं तथा ।’ इति हेमाद्रौ शाठ्यायनोक्तेः । ‘तस्या-
 प्यन्नं सोदकुम्भम्’ इति याज्ञवल्क्यविरोधाच्च । मदनपारिजाते गौतमः—‘अदैवं पार्वण-
 श्राद्धं सोदकुम्भमधर्मकम् । कुर्यात्प्रत्याब्दिकाच्छ्राद्धात्संकल्पविधिनान्वहम् ॥’ अ-
 धर्मकं ब्रह्मचर्यादिनियमहीनम् । एतन्मासिकवदेकोद्दिष्टं पार्वणं कार्यम् । अपरार्कस्तु
 ‘सपिण्डीकरणे वृत्ते पृथक्त्वं नोपपद्यते । पृथक्त्वे तु कृते पश्चात्पुनः कार्यं सपिण्ड-
 ना ॥’ इति । लघुहारीतोक्तावपि—‘तस्याप्यन्नं सोदकुम्भं देयं संवत्सरं द्विजे ।’
 इति याज्ञवल्कीये तस्येत्येकत्वोक्तेः सपिण्डनोत्तरमप्येकोद्दिष्टमेवेत्याह । अत्र पि-
 ण्डदानं कृताकृतम् । ‘अहरहरन्नमस्सै ब्राह्मणायोदकुम्भं च दद्यात्पिण्डमप्येके निपृ-
 णन्ति’ इति हेमाद्रौ पारस्करोक्तेः श्राद्धाशक्तौ पिण्डमात्रमिति गौडाः । तन्न । अ-
 पिशब्दबाधापत्तेः । हारीतः—‘मृते पितरि वै पुत्रः पिण्डमब्दं समाचरेत् । अन्नं
 कुम्भं च विधाय प्रेतनिर्देशधर्मतः ॥’ प्रेतशब्दोच्चारणेनेति हलायुधः । यद्वा प्रेतस्य नि-
 र्देशो यत्र तदेकोद्दिष्टं तद्धर्मकमित्यर्थः । अत्राशौचान्तदिनादाद्याब्दान्तं यावद्वत्सरापूर्तेः
 शौचं नाधिकारिविशेषणम् । तेन मृतिदिनमारभ्यैतत्कार्यमिति केचित् । तन्न । हेमाद्रि-
 धृतवचोविरोधात् । मध्ये आशौचादिना बाधे तु लोप एव दर्शवत् । तथा प्रथमाब्दे

दीपदानमुक्तम् । देवजानीये गारुडे—‘प्रत्यहं दीपको देयो मार्गे तु विषमे नरैः ।
चावत्संवत्सरं वापि भेतस्य सुखलिप्सया ॥ प्राङ्मुखोद्मुखं दीपं देवागारे द्विजा-
लये । कुर्याद्याम्यमुखं पित्र्ये अग्निः संकल्प्य सुस्थितम् ॥’

अथ मासिकानि । तानि च कुत्वैव सपिण्डनं कार्यम् । तथा च गोभिललौ-
गाक्षी—‘श्राद्धानि षोडशादत्वा नैव कुर्यात्सपिण्डनम् । श्राद्धानि
मासिकनिर्णयः १ षोडशापर्यायं विदधीत सपिण्डनम् ॥’ तानि त्राह जातूकर्ण्यः—
‘द्वादश प्रतिमास्यानि आद्यं पाण्मासिकं तथा । त्रैपक्षिकाब्दिके चेति श्राद्धान्येतानि
षोडश ॥’ आद्यपाण्मासिकाब्दिकशब्दा ऊनमासिकोनपष्ठोनाब्दिकपराः । हे-
माद्रौ तु—‘सपिण्डीकरणं चैव इत्येतच्छ्राद्धषोडशम्’ इत्युत्तरार्धे पाठः । तदा आ-
द्यमूनमासिकं द्वादशाहे, पाण्मासिकं ऊनपष्ठोनाब्दिके इत्यर्थः । कात्यायनस्तन्य-
थाह ‘द्वादश प्रतिमास्यानि आद्यपाण्मासिके तथा । सपिण्डीकरणं चैव इत्येतच्छ्रा-
द्धषोडशम् ॥ एकाहेन तु पण्मासा यदा स्युरपि वा त्रिभिः । न्यूनाः संवत्सराश्चैव
स्यातां पण्मासिके तदा ॥’ द्विवचनादूनपष्ठोनाब्दिके इत्यर्थमाह पृथ्वीचन्द्रः । व्या-
सस्तन्यथाह—‘द्वादशाहे त्रिपक्षे च पण्मासे मासिकाब्दिके । श्राद्धानि षोडशैतानि
संस्मृतानि मनीषिभिः ॥’ द्वादशाहपदमूनमासिकपरं तस्य द्वादशाहेष्युक्तेरिति का-
लादर्शः । मदनरत्ने ब्राह्मे तन्यथोक्तम्—‘तृणां तु त्यक्तदेहानां श्राद्धाः षोडश
सर्वदा । चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा ॥ ततो द्वादशभिर्मासैः श्राद्धा द्वादश
संख्यया ॥’ इति । चतुर्थादीनि दिनानि । भविष्येत्तन्यथोक्तम्—‘अस्थिसंचयनं
श्राद्धं त्रिपक्षे मासिकानि तु । रिक्तयोश्च तथा तिथ्योः भेतश्राद्धानि षोडश ॥’
इति । रिक्तयोस्तिथ्योरित्यूनपष्ठोनाब्दिकपरमिति हेमाद्रिः । अत्र देशकुलशा-
खाभेदाद्व्यवस्थेति सर्वनिबन्धाः । गालवः—‘ऊनपाण्मासिकं पष्ठे मासे वाप्यूनमा-
सिकम् । त्रैपक्षिकं त्रिपक्षे स्यादूनाब्दं द्वादशे तथा ॥’ ऊनमासिके तु गोभिलः—
‘मरणाद्द्वादशाहे स्यान्मास्यूने चोनमासिकम् ॥’ मदनरत्ने कालादर्शे च श्लोकगौ-
तमः—‘एकद्वित्रिदिनैरूने त्रिभागेनोन एव वा । श्राद्धान्यूनान्दिकादीनि कुर्यादि-
त्याह गौतमः ॥’ क्रियानिवन्धे क्रतुस्तु—‘सार्धं एकादशे मासे सार्धं वै पञ्चमे
तथा । ऊनाब्दमूनपाण्मासं भवेतां श्राद्धकर्मणि ॥’ इत्युक्तं तत्र मूलं चिन्त्यम् । ऊ-
नेषु वर्ज्यान्याह मरीचिः—‘द्विपुष्करे च नन्दाष्टु सिनीवाल्यां भृगोर्दिने । चतुर्दश्यां
च नोनानि कुत्तिकाष्टु त्रिपुष्करे ॥’ ज्योतिषे—‘त्रिपादसं तिथिर्भद्रा भौमेज्यरविभिः
सह । तदा त्रिपुष्करो योगो द्वयोर्योगे द्विपुष्करः ॥’ गालवः—‘त्रिभिर्वा दिवसै-

१—‘नवश्राद्धानि श्राद्धानि न कृतानि तु यस्य वै । नाधिकारी भवेत्तत्र मासपाण्मासिकाब्दिके’ इति ।
२—प्रतिमासं मृततिथौ निहितानि ।

रुने त्वेकेन द्वितयेन वा । आद्यादिषु च मासेषु कुर्याद्नाब्दिकादिकम् ॥ ' एकन्यून्यक्षे पञ्चम्यां मृतस्य तृतीयायां त्रिभिर्न्यूने प्रतिपदि द्वयूने द्वितीयायामिति केचित् । माधवस्तु—' पाष्मासिकाब्दिके श्राद्धे स्यातां पूर्वद्युरेव ते । मासिकानि स्वकीये तु दिवसे द्वादशेऽपि च ॥ ' इति पैठीनसिवाक्ये ऊनपष्मासिकं सप्तममासगतमृताष्टपूर्वेद्युः कार्यम्, ऊनाब्दिकं तु द्वितीयाब्दे मृताहदिनात्पूर्वेद्युः कार्यमित्यर्थमाह । ' मासिकानि स्वकीये तु दिवसे ' इत्युक्तेः । इदमेव युक्तम् । मदनरत्नेष्वेवम् । याज्ञवल्क्यः—' मृतेहनि तु कर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम् । प्रतिसंवत्सरं चैवमाद्यमेकादशेहनि ॥ ' अत्राद्यमासिकमाब्दिकं चैकादशेहीति निर्णयामृतादयः । ' ब्राह्मणं भोजयेदाद्ये होतव्यमनलेऽथवा । पुनश्च भोजयेद्विषं द्विरावृत्तिर्भवेदिति ॥ ' इति गोभिलीयं च तद्विषयमाहुः । अन्ये तु ' मासपक्षतिथिस्पष्टेः ' इत्यादिविरोधादाब्दिकं वर्षान्ते एव । मासिकं तु मासादौ । द्विरावृत्तिस्तु एकादशाहिकाद्यमासिकपरा । देवयाज्ञिकोप्येवमाह । लौगाक्षिरपि—' मासादौ मासिकं कार्यमाब्दिकं वत्सरे गते । आद्यमेकादशे कार्यमधिके लघिकं भवेत् ॥ ' दीपिकायां तु—' आद्यं रुद्रमितेऽर्कसंमितदिने वा स्यात् ' इत्युक्तम् । गौडास्तु मृततिथ्यवधिके एकदिनाधिके माससंवत्सरपदं गौणम् । पूर्णेन्द्रे इति ईषदसमाप्तपरत्वमिति शूलपाणिः । तेन द्वितीयमासादावाद्यमासिकादीति तन्मौख्यकृतम् । अशक्तौ तु हारीतः—' मुख्यं श्राद्धं मासि मासि अपर्याप्तादृतं प्रति । द्वादशाहेन वा भोज्या एकाहे द्वादशापि वा ॥ ' ऋतुं प्रति द्वेद्वे इत्यर्थः । यदा पितुर्भरणत्रयोविंशतितमे दिने दर्शो वृद्धिर्वा स्यात्तदा द्वादशदिनेषु द्वादशमासिकानि कार्याणीत्यर्थः । त्रैपक्षिकं तु त्रिपक्षेतीते मृताहे कार्यम् । ' त्रैपक्षिकं भवेद्वृत्ते त्रिपक्षे तदन्तरम् । ' इति भविष्योक्तेरिति मदनरत्ने उक्तम् । पृथ्वीचन्द्रकालादर्शनिर्णयामृतादयस्तु—' ऊनान्यूनेषु मासेषु विषमाहे समेषु वा । त्रैपक्षिकं त्रिपक्षे स्यान्मृताहे क्षितराणि तु ॥ ' इति काष्णोजिनिस्मृतेः पूर्वत्र वृत्ते प्रवृत्ते इत्यर्थमाहुः, ते तदनन्तरशब्दविरोधात् त्रैपक्षिकद्वितीयमासिकयोः संकरापत्तेरेवं व्याख्यायां मानाभावाच्चोपेक्ष्याः । विपक्षसपिण्डने त्वेवंशब्दाभावादधिकरणत्वमेव ज्ञेयम् । यत्तु क्रियानिवन्धे गारुडे—' त्रैपक्षिकं त्रिपक्षे तु प्रवृत्ते विषमे दिने । मासिकान्यपि चोत्तानि अष्टाविंशतिमे दिने ॥ ' इति, तन्निर्मूलम् । स्मृतिरन्नावल्याम्—' द्वादशाहे यदा कुर्यात्पितुः पुत्रः सपिण्डनम् । एकादशेहि कुर्वीत भेतश्राद्धरानि षोडश ॥ ' पैठीनसिः—' सपिण्डीकरणाद-

१-वत्सरमभिध्याप्येत्यर्थः । २-आदिशब्दाद्वितीयवर्षादावाद्याब्दिक कार्यमित्यस्य परामर्शः । यद्यपि तस्य द्वितीयवर्षादतिथौ कर्तव्यं स तथापि द्वितीयमासादावाद्यमासिक नैव । तत्राद्यमासत्वाच्चवहारादित्यस्वरयः ।

र्वाक् कुर्वन् श्राद्धानि षोडश । एकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात्सर्वाणि तानि तु ॥ सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यदा कुर्यात्तदा पुनः । प्रत्यब्दं यो यथा कुर्यात्तथा कुर्यात्स तान्यपि ॥ ’ मदनरत्ने कात्यायनः—‘ श्राद्धमग्निप्रतः कार्यं द्वादशाहोऽहनि । भुवाणि तु प्रकुर्वीत प्रमीताहनि सर्वदा ॥ ’ भुवाणि त्रैपक्षिकादूर्ध्वानि । क्रियानिवन्धे गारुडे—‘ त्रिपक्षात्पूर्वतः साग्नेर्भवेत्संस्कारवासरे । ऊर्ध्वं मृतदिनेऽनग्नेः सर्वाण्येव मृताहतः ॥ ’ एतानि च यदा सपिण्डनात्पूर्वं युगपत्कुर्यात्तदा देशकालकर्त्रेक्यतन्त्रत्वादेकः पाक इति केचित् । पाकभेद इति भट्टचरणाः । अत्र केचिदाहुः देशकालदैवतैक्ये तन्त्रत्वात् श्राद्धकालातिक्रमापत्तेः—‘ द्वादशाहेऽथ सर्वाणि संक्षेपेण समापयेत् । तान्येव तु पुनः कुर्यात्प्रेतशब्दं न कारयेत् ॥ ’ इति कात्यायनोक्तेः । ‘ नैव श्राद्धद्वयं कुर्यात् समानेऽहनि कुत्रचित् । इत्यस्य दैवतैक्यपरत्वेऽप्यत्र तत्सत्त्वात्—‘ श्राद्धं कृत्वा तु तस्यैव पुनः श्राद्धं न कारयेत् । ’ इति जावालपुक्तेः । षोडशसंख्यायाश्च वाजपेये प्राजापत्ययागसप्तदशत्ववत्सान्नाय्ययागद्वित्ववच्च दर्शपातसंक्रान्तिश्राद्धवद्युगपदनुष्ठानेऽप्युपपत्तेः—‘ आद्यमासिकाधूनाब्दिकान्तेषु षोडशश्राद्धेषु च क्षणः क्रियताम् ’ इत्येवं प्रयोगेणैको विमः पिण्डीर्घश्चेति । विरुद्धविधिविध्वंसेऽप्येवं, तन्मन्दम् । ‘ द्वादशाहेन वा भोज्या एकाहे द्वादशापि वा । ’ इति हेमाद्रौ हारीतवचोविरोधात् । तेन विप्रभेदात् पिण्डार्घ्याद्यपि भिन्नमिति सिद्धम् । एतानि द्वादशाहादौ सपिण्डनात्पूर्वं कृतान्यपि वृद्धिं विनापकर्षे पुनः स्वकाले कार्याणि । ‘ यस्य संवत्सरादूर्वाक् सपिण्डीकरणं कृतम् । मासिकं चोदकुम्भं च देयं तस्यापि वत्सरम् ॥ ’ इति मदनरत्नेऽङ्गिरसोक्तेः ॥ न चेदं मासिकानामपकर्षं विधत्ते किंतु सपिण्डनोर्ध्वं स्वकालेऽनुष्ठानमेवेति वाच्यम् । ‘ श्राद्धानि षोडशादत्वा न तु कुर्यात्सपिण्डताम् । ’ इति विरोधात् । ‘ यस्य संवत्सरादूर्वाग्विहिता तु सपिण्डता । विधिवत्तानि कुर्वीत पुनः श्राद्धानि षोडश ॥ ’ इति माधवीये गोभिलोक्तेः । ‘ अर्वाक् संवत्सराद्यस्य सपिण्डीकरणं कृतम् । षोडशानां द्विराष्टात्तं कुर्यादित्याह गौतमः ॥ ’ इति तत्रैव गालवोक्तेः । षोडशत्वं चैकादशाहसपिण्डनपक्षे तत्राद्यमासिकस्य कालसत्त्वादन्यपक्षेषु यथासंभवं ज्ञेयम् । यत्तु दीपिकायाम्—‘ अनुमासिकानि तु चरेत्तान्येव सापिण्ड्यतः पश्चात् । द्वादशेत्युक्तेरुनानां न पुनः कृतिः ’ इत्युक्तं तदेतद्विरोधाच्चिन्त्यम् । यत्तु गौडाः—‘ सपिण्डीकरणान्ता तु ज्ञेया प्रेतक्रिया बुधैः । ’ इति शातातपोक्तेर्मासिकानां प्रेतत्वविमोक्षार्थत्वात्सपिण्डनापकर्षे तदन्तन्यायेन तेषामपकर्षान्मासिकानां न पुनः कृतिः । यत्तु ‘ मासिकं चोदकुम्भं च ’ इति लौगाक्ष्यादिवचनं, तन्निर्मूलम् । समूलत्वेऽपि दर्शपरं चेत्याहुः । ते उक्तवक्ष्यमाणवचोनिबन्धविरोधान्मूर्खा

इत्युपेक्षयाः । यत्तु पिताक्षरायां सपिण्डनोर्ध्वं स्वकाले एव कार्याणि अपकर्षस्त्वा-
पत्काल इत्युक्तम्, तदपि पूर्वविरोधाच्चिन्त्यम् । तेन वृद्धिं विनापकर्षे पुनः कृतिः ।
' अर्वाक्संवत्सराद्यस्य सपिण्डीकरणं भवेत् । प्रेतत्वमिह तस्यापि ज्ञेयं संवत्सरं
नृप ॥ ' इत्यग्निपुराणात् । वृद्धिनिमित्तापकर्षे त्वस्त्येव तन्निवृत्तिः । अन्यथा वृद्धा-
वसंभवादिति शूलपाणिः । काष्णार्जिनिः—' सपिण्डीकरणादर्वागपकृष्य कृता-
न्यपि । पुनरप्यपकृष्यन्ते वृद्ध्युत्तरनिषेधनात् ॥ ' निषेधं चाह कात्या-
यनः—' निर्वर्त्य वृद्धितन्त्रं तु मासिकानि न तन्त्रयेत् । अयातयामं मरणं
न भवेत्पुनरस्य तु ॥ ' इति । द्विरनुष्ठानं चोत्तरेषामेव, न पूर्वेषां स्वस्वकालकृता-
नाम् । तदाह माधवीये काष्णार्जिनिः—' अर्वागब्दाद्यत्र यत्र सपिण्डीकरणं कृतम् ।
तदूर्ध्वं मासिकानां स्याद्यथाकालमनुष्ठितिः ॥ ' हेमाद्रौ शाठ्यायनिः—' प्रेतश्राद्धानि
शिष्टानि सपिण्डीकरणं तथा । अपकृष्यापि कुर्वीत कर्तुं नान्दीमुखं द्विजः ॥ ' वृद्धिं
विनापकर्षे दोषमाहोशनाः—' वृद्धिश्राद्धविहीनस्तु प्रेतश्राद्धानि यथरेत् । स श्राद्धी
नरके घोरे पितृभिः सह मज्जति ॥ ' इति । आधानेऽपकर्षमाह हेमाद्रावुशनाः—
' पितुः सपिण्डीकरणं वार्षिके मृतिवासरे । आधानाद्युपसंभ्रावेतत्प्रागपि वत्सरा-
त् ॥ ' विशेषस्तूक्तो विवाहनिर्णये । कण्वः—' नवथाद्धं मासिकं च यद्यदन्तरितं
भवेत् । तत्तदुत्तरसातन्त्र्यादनुष्ठेयं प्रचक्षते ॥ ' गारुडेऽपि—' आपदाद्यकृतं यत्तु कु-
र्यादूर्ध्वं मृतेऽहनि । '

अथ सपिण्डीकरणम् । माधवीये हारीतः—' या तु पूर्वममावास्या मृताहाद-
शमी भवेत् । सपिण्डीकरणं तस्यां कुर्यादेव सुतोऽग्निमान् ॥ ' मृ-
ताहादूर्ध्वं दशमी एकादशीत्यर्थः । ' सपिण्डीकरणं कुर्यात्पूर्ववचा-
ग्निमान्सुतः । परतो दशरात्राचेत्कुहूरब्दे परेतरः ॥ ' इति काष्णार्जिनिस्मृतेः । आ-
हिताग्नेस्तेन विना श्रौतपिण्डपितृयज्ञासिद्धेः । तदाह गालवः—' सपिण्डीकरणात्प्रेते
पैतृकं पदमास्थिते । आहिताग्नेः सिनीवाल्यां पितृयज्ञः प्रवर्तते ॥ ' मदनरवे प्रजा-
पतिः—' नासपिण्ड्याग्निमान् पुत्रः पितृयज्ञं समाचरेत् । ' अपराके कात्यायनः—' ए-
कादशाहं निर्वर्त्य पूर्वं दर्शायथाविधि । मकुर्वीताग्निमान्विमो मातापित्रोः सपिण्डताम् ॥
आशौचान्तं प्रथमदर्शयोर्मध्ये कस्मिंश्चिदह्नीत्यर्थः । पित्रादीनां सपत्नीकानां देवतात्वे-
न मातुरपि प्राग्दर्शात्सपिण्डनं युक्तमित्यपरार्कः । एवं पितामहादेरपि सपिण्डनं प्राग्दर्-
शात्कार्यम् । तेन विना पार्वणायोगाद्वादशाहे वा कार्यम् । ' साग्निकस्तु यदा कर्ता
प्रेतश्चानग्निमान् भवेत् । द्वादशाहे भवेत्कार्यं सपिण्डीकरणं सुतेः ॥ ' इति गोभिलोक्तेः ।

१—आधानादीत्यादिशब्देन चोलोपनयनविवाहाधानेद्यपूर्वादीन्येव न तु गर्भाधानपुण्यवनसीमन्तजातवर्म-
नामात्रप्राशनादीनि । जानकमौदौ केपाचिन्मासिकाद्यपकर्षाचारस्त्यसमञसः ।

साग्नेः प्रेतस्य तु त्रिपक्षे 'प्रेतश्चेदाहिताग्निः स्यात् कर्तानग्निर्यदा भवेत् । सपिण्डीकरणं तस्य कुर्यात्पक्षे तृतीयके ॥' इति सुमन्तुक्तेः । मदनरत्ने लघुहारीतोपि—'अनग्निस्तु यदा वीर भवेत्कुर्यात्तदा गृही । प्रेतश्चेदग्निमांस्तु स्यात् त्रिपक्षे वै सपिण्डनम् ॥' द्वयोः साग्नित्वे द्वादशाह एव 'साम्निकस्तु यदा कर्ता प्रेतो वाप्यग्निमान्भवेत् । द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणं पितुः ॥' इति तेनैवोक्तेः । द्वयोरनग्नित्वे तु भविष्ये—'सपिण्डीकरणं कुर्याद्यजमानस्त्वनग्निमान् । अनाहिताग्नेः प्रेतस्य पूर्णेन्द्रे भरतर्पणम् ॥ द्वादशेऽहनि पण्मासे त्रिपक्षे वा त्रिमासि वा । एकादशेऽपि वा मासि मङ्गलस्याप्युपस्थितौ ॥' कात्यायनगोभिलौ—'यदहर्वा वृद्धिरापद्यते ।' तच्च वृद्धिदिन एवेति वाचस्पतिः । तन्न । 'प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम्' इति नियमात्सपिण्डनस्य चापराह्णकालीनत्वेन पूर्वत्वबाधापत्तेः । वृद्धिदिने तत्पूर्वदिने चेति श्रीदत्तः । स्मार्तगौडस्तु 'वृद्धिपूर्वो वर्षान्त्यथ क्षणः सपिण्डनस्य प्रेतत्वनाशे सहकारी । तेन परेद्युर्विभादृद्धयभावेऽपि तत्कर्तव्यतानिश्चयसहितमेव कालान्तरक्रियमाणवृद्धिपूर्वलक्षणसहकृतं प्रेतत्वनाशकम्' इत्याह । तन्न । अकाले कृतस्य फलाजनकत्वात् । एतेन निमित्तनिश्चयवत् एवाधिकारादृद्धयभावेऽपि न क्षतिरिति मिश्रोक्तिः परास्ता । वृद्धिपूर्वदिनस्य वर्षान्तस्य च कालस्याङ्गत्वेन निमित्तत्वाभावात्तेन पुनः कार्यमित्यन्ये । मदनरत्ने पुलस्त्यः—'निरग्निः सपिण्डत्वं पितुर्मातुश्च धर्मतः । पूर्णे संवत्सरे कुर्याद्वृद्धिर्वा यदहर्भवेत् ॥' चतुर्विंशतिमते—'सपिण्डीकरणं चाब्दे संपूर्णेऽभ्युदयेपि वा । द्वादशाहे तु केषांचिन्मतं चैकादशे तथा ॥' पृथ्वीचन्द्रोदये बौधायनः—'अथ सपिण्डीकरणं, त्रिपक्षे वा तृतीये वा मासि, पष्ठे चैकादशे वा द्वादशे वा द्वादशाहैवैकादशाहे वा' इति । एतत्प्रक्रमे विष्णुः । 'मासिकार्थं द्वादशाहं श्राद्धं कृत्वा त्रयोदशेऽह्नि वा कुर्यात् । मन्त्रवर्ज्यं हि शूद्राणाम् । द्वादशेहि संवत्सराभ्यन्तरे यद्यधिमासो भवेत्तदा मासिकार्थं दिनमेकं वर्धयेत्' इति । आशौचोत्तरं द्वादशस्वहस्त्यु मासिकानि । तेष्वेवाद्यप्यद्वादशदिनेषु मासिकादीनि कृत्वा त्रयोदशेहि सपिण्डनं कुर्यात् । अधिमासे तु चतुर्दशेऽह्नि कुर्यात् । शूद्रस्त्रयोदशे द्वादशेऽह्नीत्यस्य मासिकान्त्यदिनपरत्वादिति पृथ्वीचन्द्रः । पैठीनसिः—'संवत्सरान्ते संसर्जनं नवमे मासीत्येके ।' अत्र साग्नेरनग्नेर्वोक्तकालाभावे त्रिपक्षादिसंवत्सरान्ता अनुकल्पा ज्ञेयाः । कल्पतरुस्त्वग्रे वृद्धिनिश्चय एव सर्वेऽपकर्षप्रकारा इत्याह । तन्न । 'यदहर्वा' इति स्वातन्त्र्यश्रुतेः । यद्यपि वृद्धिनिमित्तोपकर्षो निरग्नेरेवोक्तस्तथापि सामावपि ज्ञेयः । उक्तकालासंभवे वर्षान्तादिर्गौणकालवृद्धेरपि प्राप्तेः । वक्ष्यमाणगोभिलवचनात् । 'अयातयामं मरणं न भवेत्पुनरस्य तु ।' इति दोषश्रुत्यविरोधाच्च । अपरार्कपृथ्वीचन्द्रादिस्वरसोप्येवम् । अत्र वृद्धिपदं चू-

दोषनयनविवाहमात्रपरम् । सीमन्तादौ तु वृद्धिश्चाद्धलोप एवेत्याचार्यचूडामणिः ।
 पुंसवनाद्यन्नभाशनान्तेष्वावश्यकेष्वपकर्ष इति आद्धविवेकः । श्रुतिसागरेपि बृहस्प-
 तिः—‘प्रत्यवायो भवेद्यस्मिन्न कृते वृद्धिकर्मणि । तन्निमित्तं समाकृत्य पित्रोः कुर्यात्स-
 पिण्डनम् ॥ गर्भाधानस्य तु ऋत्वन्तरेपि संभवात् । ‘अन्यथाद्धं परान्नं च गन्धमालयं च
 मैथुनम् ।’ इति देवलेन प्रथमाब्दे मैथुननिषेधाच्च न तत्रापकर्ष इति आद्धकौमुद्याद-
 यः । तन्न । ‘ऋतुस्नातां तु यो भार्याम्’ इति निषेधात् ‘ब्रह्मचार्येव पर्वाण्याद्याश्चत-
 सश्च वर्जयेत्’ इति मैथुने दोषाभावाच्च पितामहमरणे पौत्रस्य वृद्धौ नापकर्षः । तस्य
 महागुरुत्वाभावात् । तत्र तदूर्ध्वेभ्यो वृद्धिश्चाद्धमिति आद्धचन्द्रिका । तन्न । ‘भ्राता
 च’ इत्यादौ तदभावेऽप्यपकर्षोक्तेः । तेन निर्देशोऽप्युपलक्षणम् । व्याघ्रः—‘आनन्त्या-
 त्कुलधर्माणां पुंसां चैवायुषः क्षयात् । अस्थितेश्च शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते ॥’
 एतदाशौचान्तोपलक्षणम् । ‘सर्वेषामेव वर्णानामाशौचान्ते सपिण्डनम् ।’ इति निर्ण-
 यामृते कात्यायनोक्तेश्च । सर्वेषामिति त्रैवर्णिकपरम् । शूद्राणां त्वाशौचमध्ये । ‘मन्त्र-
 वर्ज्यं हि शूद्राणां द्वादशेहनि कीर्तितम् ।’ इति विष्णुक्तेः । एतद्वर्शश्चाद्धकारिशूद्र-
 विषयमित्यपराके कल्पतरौ च । वृद्धमनुः—‘द्वादशेऽहनि विमाणाभाशौचान्ते तु भूष्ठ-
 जाम् । वैश्यानां तु त्रिपक्षादावय वा स्यात्सपिण्डनम् ॥’ निर्णयामृते गोभिलः—‘द्वाद-
 शाहादिकालेषु प्रमादादननुष्ठितम् । सपिण्डीकरणं कुर्यात्कालेषूत्तरपाविषु ॥’ इदं सामे-
 रक्तकालासंभवे गौणकालविधानार्थमिति मदनपारिजातः । मदनरत्नेष्वेवम् । ऋष्य-
 शृङ्गः—‘सपिण्डीकरणं आद्धमुक्तकाले न चेत्कृतम् । रौद्रे हस्ते च रोहिण्यां मैत्रभे वा
 समाचरेत् ॥’ कालादर्शेपि—‘एकादशे द्वादशेहि त्रिपक्षे वा त्रिमासि वा । पष्ठे चैकादशे
 वाब्दे संपूर्णे वा शुभागमे ॥ सपिण्डीकरणस्येत्यमष्टौ कालाः प्रकीर्तिताः । साग्री
 कर्तर्युभावाद्यौ प्रेते साग्री तृतीयकः ॥ अनग्रेस्तु द्वितीयाद्याः सप्त काला मुनीरिताः ।
 रोहिणीरौद्रहस्तेषु मैत्रभे वापि तच्चरेत् ॥’ नारदसंहितायां तु—‘सपिण्डीकरणं कार्यं
 वत्सरे वार्धवत्सरे । त्रिमासे वा त्रिपक्षे वा मासि वा द्वादशेऽहनि वा ॥’ इत्युक्तं तच्च
 वत्सरेतीतेपि ज्ञेयम् । ‘ततः सपिण्डीकरणं वत्सरात्परतः स्थितम् ।’ इति भवि-
 प्योक्तेः । ‘पितुः सपिण्डीकरणं वत्सरादूर्ध्वतः स्थितम् ।’ इति नागरखण्डोक्तेः ।
 ‘पितुः सपिण्डीकरणं वार्षिके मृतवासरे ।’ इत्युशनसोक्तेश्च । ‘पूर्णे संवत्सरे
 पिण्डः षोडशः परिकीर्तितः । तेनैव च सपिण्डत्वं तेनैवाद्भिकमिष्यते ॥’ इति हेमाद्रौ
 वचनाच्च । अस्यानाकरत्वोक्तिर्मुखोक्तिरेव । यत्तु—‘पूर्णे संवत्सरे कुर्यात् सपिण्डी-
 करणं श्रुतः । एकोदिष्टं च तत्रैव मृताहनि समापयेत् ॥’ इति घवलनिबन्धे जा-
 धाल्युक्तेः । ‘पुत्रः सपिण्डनं कृत्वा कुर्यात्स्नानं सर्वैलकम् । एकोदिष्टं ततः कुर्यात्

कुतपं न विचारयेत् ॥ ' इति स्वल्पमात्स्योक्तेश्चादिकं तद्दिने पुनः कार्यमिति केचित् । ते निर्मूलत्वाद्धेमाद्रिविरोधाच्चोपेक्ष्याः । षोडशत्वं च सपिण्डनस्य षोडशश्राद्धान्तर्भावपक्षे । स्मृत्यर्थसारे तु वर्षान्त्यदिने संवत्सरविमोक्षश्राद्धं सपिण्डनं च कृत्वा परेद्युर्मृताहे वार्षिकं कार्यमित्युक्तम् । गौडा अप्येवमाहुः । तत्पूर्वविरोधाच्चिन्त्यम् । तच्च पुत्रे सति नान्यः कुर्यात् । ' श्राद्धानि षोडशादत्वा नतु कुर्यात्सपिण्डनम् । प्रोपितावसिते पुत्रः कालादपि चिरादपि ॥ ' इति वायवीयोक्तेः । षोडशश्राद्धानां वर्षादूर्ध्वं कालाभावेपि तान्यदत्वा न कुर्यात् । किं तु दत्त्वं । तानि यदि कनिष्ठभ्रात्रादिना कृतानि तदा सपिण्डनमेव कुर्यादित्यपरार्कः । सपिण्डने तु कनिष्ठानां नैवाधिकार इत्यर्थः । तत्रैव—' अज्ञानादथ वा मोहान्न कृता चेत्सपिण्डता । तत्रापि विधिवत्कार्या कालादपि चिरादपि ॥ ' तेष्वपि ज्येष्ठस्यैवाधिकारः । ' ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः । ' इति मनुक्तेः । अपरार्के प्रचेता अपि—' एकादशाद्याः क्रमशो ज्येष्ठस्तु विधिवत्क्रियाः । कुर्यान्नैकैकशः श्राद्धमादिकं तु पृथक्पृथक् ॥ ' मरीचिः—' सर्वेषां तु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतम् । द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत् ॥ ' यत्तु वाचस्पतिशूलपाणिभ्यामुक्तं द्रव्यदानानुमत्यभावे कनिष्ठैः पृथक्कार्यमिति । तन्न । एवकारस्य तदभावेपि पृथक्करणभार्यत्वात् । अन्धादेरिव ज्येष्ठे सति कनिष्ठानामनधिकाराच्च । अतस्तेषां प्रत्यवायमात्रम् । आहिताग्निः कनिष्ठस्तु कुर्यादेवं । अन्यथा पितृयज्ञसिद्धेः । एवमावश्यकवृद्धावपि कनिष्ठोऽन्यः सपिण्डो वा कुर्यात् । ' भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव च । सहपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः ॥ तथैव काम्यं यत्कर्म वत्सरात्मयमाहते ॥ ' इति मदनरत्ने लघुहारीतवचनात् । वृद्धयनन्तरं प्रथमान्दमध्येऽपि काम्यं कुर्यात् । वृद्धयभावे तु प्रथमान्दादूर्ध्वमेवेत्यर्थः । काम्योक्तेरनावश्यके इष्टपूर्तादौ नापकर्षः । एतद्भ्रातृपुत्रादिसंस्कारे प्राप्ताधिकारस्य नान्दीश्राद्धाधिकारार्थम् । अभ्युदयपदं च नान्दीश्राद्धनिमित्तकर्ममात्रपरमिति हेमाद्रिः । तेन ज्येष्ठे देशान्तरस्थे कनिष्ठः सपिण्डनं विनैव वृद्धिं कृत्वा पुत्रसंस्कारं कुर्यादिति श्रीदत्तोक्तिः परास्ता । भ्रातृशिष्याद्युक्तेर्नान्दीश्राद्धेन्यदेवतामात्रपरोऽपकर्ष इत्यपास्तम् । अस्य क्रममात्रपरत्वाद्बुद्धिकर्तैव सपिण्डनं कुर्यादिति न नियम इति गौडाः । अत एव कन्याया मातृमरणे भ्रात्रा सपिण्डने कृते पितुर्नाधिकारः । शूलपाणिस्तु—' महायुरौ मृतभूते वृद्धिकर्म न युज्यते । ' इति निषेधात् मृतस्य भ्रात्रादिः सपि-

१-एवकारेण कनिष्ठस्याप्यधिकारः प्राप्नोति तथापि ज्येष्ठसन्निधाने आशौचादिप्रतिबन्धे वेति शेषम् ।

२-पितृयज्ञसिद्धौ प्रमाणं तु—' एकादशाहं निर्वर्त्य पूर्वं दर्शययाविधि । प्रकुर्वीताग्निमान्पुत्रो मातापित्रो सपिण्डनम् । नामपिण्ड्याग्निमान्पुत्रः पितृयज्ञं समाचरेत् ॥ ' इति ।

ण्डनं कृत्वा तत्पुत्रकन्यादेरभ्युदयं कुर्यान्न तु स्वपुत्रसंस्कारे संस्कार्यपितुः सपिण्डनं विना वृद्धौ देवतात्वाभावादित्याह । तन्न देवताप्रयुक्तापकर्षस्य निरस्तत्वात् वृद्धिं विना कनिष्ठेन कृते तु विदेशस्येन ज्येष्ठेन पुनः कार्यम् । 'यवीयसा कृतं कर्म प्रेतशब्दं विहाय तु । तज्ज्यायसापि कर्तव्यं सपिण्डीकरणं पुनः ॥' इति स्मृतेः । 'ज्येष्ठेन वा कनिष्ठेन सपिण्डीकरणे कृते ।' आद्यपादे 'मातापित्रोः कनिष्ठेन' इति वा पाठः । 'देशान्तरगतानां च पुत्राणां तु कथं भवेत् । श्रुत्वा तु वपनं कार्यं दशाहान्तं तिलोदकम् ॥ ततः सपिण्डीकरणं कुर्यादेकादशेऽहनि । द्वादशाहे न कर्तव्यमिति शातातपोऽब्रवीत् ॥' इति वचनाच्चेति भट्टाः । सिद्धाभट्टीये-
 प्येवम् । पूर्ववचनेऽत्र च मूलं चिन्त्यम् । स्मृत्यर्थसारे तु—'विभक्ता ऋद्धिकामाश्चे-
 त्पुत्राः पृथक्सपिण्डीकरणं कुर्युः' इत्युक्तम् । अत्र दत्तकस्य तत्पुत्रादीनां च विशेषः
 प्रागुक्तः । केचित्तु वृद्धिं विनापि कनिष्ठस्य सपिण्डनमाहुः । 'मातापित्रोर्मृते काले
 ज्येष्ठे देशान्तरस्थिते । कनिष्ठेन प्रकर्तव्यं सपिण्डीकरणं तथा ॥' इति कार्णार्जि-
 निस्मृतेः । 'गतेऽवरोधिते ज्येष्ठे पित्रा वा प्रेषिते सति । पण्मासान्न निवर्तेत तदा
 कार्यं कनीयसा ॥' संवर्तः—'पुनः सपिण्डीकरणं श्राद्धं पार्वणवधरेत् । अर्घ्यसंयो-
 जनं नैव पिण्डसंयोजनं न च ॥' इति । तेषां वचसां निर्मूलत्वात्—'प्रोपिताव-
 मृतौ पुत्रे' इत्यादिविरोधाच्चोपेक्ष्यः । व्युत्क्रममृतौ तु हेमाद्रौ धात्वे—
 'मृते पितरि यस्याथ विद्यते च पितामहः । तेन देयास्त्रयः पिण्डाः प्रपितामहपूर्-
 र्वकाः ॥ तेभ्यश्च पैतृकः पिण्डो नियोक्तव्यस्तु पूर्ववत् । मातर्यथ मृतायां च विद्यते वा
 पितामही ॥ प्रपितामहीपूर्वस्तु कार्यस्तत्राप्ययं विधिः ॥' एवं प्रपितामहजीवने तत्पि-
 त्रादिभिर्ज्ञेयम् । तदाह सुमन्तुः—'त्रयाणामपि पिण्डानामेकेनापि सपिण्डने । पितृत्वम-
 श्रुते प्रेत इति धर्मो व्यवस्थितः ॥' यत्तु—'व्युत्क्रममात्तु प्रपितानां नैव कार्यं सपिण्डना
 इति तन्मातापितृभर्तृभिन्नविषयम् । 'व्युत्क्रमेण मृतानां न सपिण्डीकृतिरिष्यते । यदि
 माता यदि पिता भर्ता नैव विधिः स्मृतः ॥' इति माधवीये स्कान्दोक्तेः । मदन-
 रत्नादौ चैवम् । अत्र 'प्रपितामहादिभिः पितुः सपिण्डने कृते पितामहे मृते तत्स-
 पिण्डने सति पुनस्तेन सह पितुः सपिण्डनं कार्यम्' इति हेमाद्रिर्मतमाह । अन्ये नै-
 तन्न्यन्यन्ते । तत्त्वं तु पितुः सपिण्डनाभावे पितामहेन सह पुनः वयं, न तन्सत्त्वे ।
 'त्रयाणामपि पिण्डानामेकेनापि सपिण्डने । पितृत्वमश्रुते प्रेत इति धर्मो व्यवस्थितः'
 इति विष्णुधर्मोक्तेः । पितामहे प्रपितामहे वा पुत्रान्तरसंस्कृत्येप्यसंस्कृताभ्यामेव
 पितुः सपिण्डनं कुर्यात् । असंस्कृतौ न संस्कार्यो पूर्वा पात्रमपीयके । पितरं तत्र संस्कृ-
 र्यादिति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥' इति छन्दोगपरिशिष्टात् । असंस्कृतौ द्वादशपरिवि

केचित् । असपिण्डीकृताविति तु तत्त्वम् । अत एवोक्तं तत्रैव 'पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धं पापकृतापि वा । पितामहेन पितरं संस्क्रुर्यादिति निश्चयः ॥' पापिष्ठमकृतसपिण्डनं न तु पतितादि । 'अभिषस्तपतितश्रूणघ्नाः स्त्रियश्चातिचारिणीर्न संसृजेत- इति वैजवापोक्तेः । 'पापकर्मिणो न संसृजेरन्' इति गौतमोक्तेश्चेत्युक्तं निर्णया- मृते । पूर्वयोः पुत्राभावे तु पौत्रः कुर्यादेव । 'पितामहः पितुः पश्चात्पञ्चत्वं यदि गच्छति । पौत्रेणैकादशाहादि कर्तव्यं श्राद्धपोडशम् । नैतत्पौत्रेण कर्तव्यं पुत्रवा- श्चेत्पितामहः । पितुः सपिण्डतां कृत्वा कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥' इति कात्या- यनोक्तेः । अपरार्के शूलपाणौ चैवम् । तेन सपिण्डनस्यानित्यत्वादकृतसपिण्डनयो- रेव पार्वणानुप्रवेश इति मूर्खोक्तिः परास्ता । 'कृते सपिण्डीकरणे भेतः पार्वण- भाग्भवेत् ।' इति हारीतविरोधाच्च । केचित्पुत्रान्तराभावे पितामहवार्षिकमप्याहुः । तन्न । श्राद्धपोडशमिति नियमात् । इच्छया भवत्येव । 'पितामहस्य चेदद्यादेको- दिष्टं न पार्वणम् ।' इति वाचस्पतिवृत्तगर्भोक्तेः ॥ त्रयाणां यौगपद्ये तु प्राधान्या- त्पितुः सपिण्डनं कृत्वा पूर्वयोः कुर्यात् । पितामहे मृते दशाहान्तः पितुर्मृतौ पितुः संस्कारं कृत्वा पितामहस्य पुनः सर्वमावर्तयेत् । वृत्ते दशाहेनैवम् । अशक्त्या पित्रा- नुज्ञातेन पौत्रेण पितामहश्राद्धे प्रक्रान्ते पितुर्मृतौ तदाशौचं वहन्नेव पौत्रः पिता- महकर्म कुर्यात्प्रक्रान्तत्वादिति मदनपारिजातपृथ्वीचन्द्रौ । यत्तु—'उत्तरात्रितयरीद्र- रोहिणीयाम्यसर्वपितृभेषु चाग्निभे । श्मश्रुकर्म सकलं च वर्जयेत्प्रेतकार्यमपि बुद्धिमा- न्नरः ॥' इति सपिण्डनप्रकरणे पाठान्मुख्यकाले निषिद्धं सपिण्डनापकर्षः । सर्व- कालेषु तद्वत्त्वे तद्वर्ज्यान्त्येव । पूर्वोक्तब्रह्मोक्तानि पोडशश्राद्धानि कार्याणीति वाचस्पतिमिश्राः । तन्न । अस्य परिभाषात्वेन वाक्यात्सावकाशकर्मपरत्वात् ॥ अस्य भेतमात्रदैवत्यत्वाभावाच्च ॥

अथ स्त्रीपूज्यते । हेमाद्रौ बृहस्पतिः—'भर्तृगोत्रेण नाम्ना च मातुः कुर्यात्सपि- ण्डीकृतसपिण्डनम् । ण्डनम् ।' यत्तु भविष्ये—'पितृगोत्रं समुत्सृज्य न कुर्याद्भर्तृगोत्रतः ॥' इति, तदासुरादिविवाहोदाहरम् । 'आसुरादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मवित् ।' इति वृद्धशातातपोक्तेः । तन्वानेकवचनेषु पितामहाः पत्या मातामहेन वा सहोक्तम् । तत्र व्यवस्योक्ता भविष्ये—'जीवत्पिता पितामहा मातुः कुर्यात्सपिण्डनम् । प्रमीतपितृकः पित्रा तत्पित्रा पुत्रिकासुतः ॥' तत्पित्रा मातुः पित्रा । लौगाक्षिः—'पितामहा- दिभिः सार्धं मातरं तु सपिण्डयेत् । पितरि ध्रियं प्रमाणे तु तेनैवोपरते सति ॥' शृङ्गः—'मातुः सपिण्डीकरणं कथं कार्यं भवेत्सुतैः । पितामहादिभिः सार्धं सपिण्डीकरणं स्मृतम् ॥' येनकेनापि मातुः सापिण्डये यत्रान्वष्टकादौ मातुः श्राद्धं पृथगुक्तं तत्र पितामहा सह कार्यम् । नान्दीमुखेऽष्टकाश्राद्धे गयायां च मृतेऽदनि । पितामहादिभिः

सार्धं मातुः श्राद्धं समाचरेत् ॥ ' इति शातातपोक्तेः । अपुत्रायां तु पैठीनसिः—
 ' अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात्सपिण्डनम् । श्वश्र्वादिभिः सहैवास्याः सपिण्डी-
 करणं भवेत् ॥ ' यत्तु लघुहारीतः— ' पुत्रेणैव तु कर्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः ।
 पुरुषस्य पुनस्त्वन्ये भ्रातृपुत्रादयोऽपि ये ॥ ' इति । यच्च मार्कण्डेयपुराणे—
 ' सपिण्डीकरणं स्त्रीणां पुत्राभावे न विद्यते । ' इति । तत्पुत्रपत्यभावे ज्ञेयम् ।
 अत्र सपत्नीपुत्रोऽपि ज्ञेयः । ' बह्वीनामेकपत्नीनामेका चेत्पुत्रिणी भवेत् । स-
 र्वास्तास्तेन पुत्रेण ग्राह्यः पुत्रवतीर्मनुः ॥ ' इति मनूचेरेतत्परत्वात् । यत्तु शातातपः—
 ' मृते पितरि मातुस्तु न कार्या सहपिण्डता । पितुरेव सपिण्डत्वे तस्या अपि कृतं
 भवेत् ॥ ' इति तदशक्तपरम्, केषांचिद्वा मतमिति हेमाद्रिः । अन्वारोहणे तु भर्त्रैव
 सापिण्ड्यम् । ' मृता यान्नुगता नार्थं सा तेन सहपिण्डताम् । अर्हति स्वर्गवासं च
 यावदाभूतसंश्रुवम् ॥ ' इति शातातपोक्तेः । ' पत्या चैकेन कर्तव्यं सपिण्डीकरणं
 स्त्रियाः । सा मृतापि हि तेनैक्यं गता मन्त्राहुतिव्रतैः ॥ ' इति यमोक्तेश्च । अत्रैक-
 शब्दः पितामह्यादिपक्षनिवृत्त्यर्थः । पतिपदं वर्गपरम् । सपिण्डनस्य पार्वणैकोद्दिष्ट-
 रूपत्वादिति माधवकल्पतरुमदनरत्नादयः । अन्ये तु भर्त्रैवैकेनाहुः— ' स्वेन भर्त्रा
 सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत् । ' इत्येवकारश्रवणात् । पृथ्वीचन्द्रोदयेपि विकल्प
 उक्तः । इदं तु तत्त्वम् । यदा हेमाद्यादिमते द्वयोरेकः पिण्डस्तदा वर्गेण सह । यदा
 माधवपृथ्वीचन्द्रादिमते पृथक्पिण्डस्तदैकेन पत्यैकवचनाच्चैकेनापि । अतो मातृपिण्ड-
 मसपिण्डीकृतेनैव पतिपिण्डेन संयोज्यैकीकृतं पिण्डद्वयं तत्पित्रादिभिः संयोजयेत् ।
 अन्त्यपक्ष एव युक्तः । स्मृत्यर्थसारे तु— ' अन्वारोहणेनैकदिनमरणे स्त्रियाः पृथक्स-
 पिण्डनं नास्ति । भर्तुः कृते स्त्रिया अपि कृतं भवति इत्युक्तम्, तन्मतान्तरमस्तु ।
 इदं ब्राह्मादिविवाहेषु ज्ञेयम् । आसुरादिषु तु शातातपः— ' तन्मात्रा तत्पितामह्या
 तच्छ्रवा वा सपिण्डनम् । आसुरादिविवाहेषु विभानां योपिता भवेत् ॥ ' माता-
 मह्या मातुः पितामह्या तत्प्रपितामह्या चेत्यर्थः । सुमन्तुः— ' पिता पितामहे योज्यः
 पूर्णे संवत्सरे सुतैः । माता मातामहे तद्वदित्याह भगवाञ्छिवः ॥ ' इदमासुरादिपरं
 पुत्रिकापुत्रपरं चोक्तं प्राक् । हेमाद्रिस्तु ब्राह्मादिष्वपि सर्वत्र देशभेदाद्विकल्पमाह ।
 अतएव गुर्जरेषु कोकिलमतानुसारिणां मातृमातामहममातामहा इति श्राद्धप्रयोगः सपि-
 ण्डनं च दृश्यते । हेमाद्रावापस्तम्बोपि— ' कोकिलस्य यथा पुत्रा अन्यसंचयजीविनः ।
 पुष्टास्तेस्यकुलं यान्ति एवं नारी मृता सती ॥ ' यदपि विज्ञानेश्वरो मातामहेन मातुः सा-
 पिण्ड्ये पितृश्राद्धवन्मातृश्राद्धं नित्यमित्याह, यच्च वृद्धिश्राद्धे छन्दोगपरिशिष्टे— ' पद्भ्यः
 पितृभ्यस्तदनु श्राद्धदानमुपक्रमेत् । ' इति, तदेतद्विषयमेव । मातुः पृथक् श्राद्धाभावात् ।
 अत एव हेमाद्रौ भविष्ये मातुः सपिण्डनं प्रक्रम्य— ' उदितेऽनुदिते चैव होमभेदो

यथा भवेत् । तथा कुलक्रमायातमाचारं च चरेद्बुधः ॥ ' इत्युक्तम् । अस्य वृद्धाप-
वादमाह तत्रैव व्याघ्रपात् । ' कुर्यान्मातामहश्राद्धं सर्वदा मातृपूर्वकम् । विधिज्ञो
विधिमास्थाय वृद्धो मातामहादिवत् ॥ ' केचिदेतत्पुत्रिकापुत्रपरमाहुः । पत्युः सा-
पिड्यमाह लौगाक्षिः—' सर्वाभावे स्वयं पत्युः स्वभर्तृणाममन्त्रकम् । सपिण्डीकरणं
कुर्युस्ततः पार्वणमेव च ॥ ' इति । यत्तु वचनम्—' अपुत्रस्य परेतस्य नैव कुर्यात्सपि-
ण्डताम् । ' इति—यच्चापस्तम्बः—' अपुत्रा ये मृताः केचित् पुरुषा वा स्त्रियोऽपि वा ।
तेषां सपिण्डनाभावादेकोदिष्टं न पार्वणम् ॥ ' इति, तत्पुत्रोत्पादनविधिप्रशंसार्थ-
मिति माधवः । ' सपिण्डीकरणादूर्ध्वमेकोदिष्टं विधीयते । अपुत्राणां च सर्वेषामप-
त्नीनां तथैव च ॥ ' इति हेमाद्रौ प्रचेतसोक्तेश्च । अन्ये तु द्विविधवाक्यदर्शनाद्वि-
कल्पमाहुः । स्मृत्यर्थसारेपि—' ब्रह्मचारिणामनपत्यानां च सपिण्डनं नास्ति,
तेषां सदैकोदिष्टमेव, व्युत्क्रममृतानां सापिण्ड्यं कार्यं न वा । केचित्सर्वत्र सपि-
ण्डनमाहुरिति । अपुत्रे व्युत्क्रममृते विशेषो रेणुकारिकायाम् ' भ्राता वा भ्रा-
तृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव वा । सपिण्डीकरणं कुर्यात् पुत्रहीने मृते सति ॥
सर्वबन्धुविहीनस्य पत्नी कुर्यात्सपिण्डताम् । ऋत्विजं कारयेद्वापि पुरोहितमथापि वा ॥
वष्टुरुद्रादितिष्ठतैः कार्या तेषां सपिण्डता । व्युत्क्रमाच्च प्रमीता ये तद्विना प्रेतता धु-
वम् ॥ पुनः सपिण्डनं तेषां कुर्यात्प्रेते पितामहे ॥ ' इति । अत्र मूलं मृग्यम् । यतीनां
सपिण्डनं नास्ति कित्वेकादशेहि पार्वणं कार्यम् । तदपि त्रिदण्डिनः । एकदण्ड्या-
दीनां तदपि नेत्युक्तं प्राक् । दण्डग्रहणात्पूर्वं मृते तु दाहादिसपिण्डनान्तं सर्वं कार्य-
सपिण्डनविधिः । मिति भट्टचरणाः । सपिण्डनविधिमाह वैजवापः—' समाप्ते संवत्सरे
चत्वार्युदपात्राणि प्रयुनक्ति, एकं प्रेताय, त्रीणि पितृभ्यः, प्रेतपात्रं पितृपात्रेण्वासि-
ञ्चति ये समाना इति द्वाभ्यामेवं पिण्डोऽथाभिमृशति । ' एष वोऽनुगतः प्रेतः पित-
रस्तं ददामि वः । शिवं भवतु शेषाणां जायन्तां चिरजीविनः ॥ ' ' समानीवः संग-
च्छ्वे संवदध्वम् ' इति । यद्यपि—' तच्चापि देवरहितमेकाघ्यैकपवित्रकम् । नैवाग्नौ-
करणं तत्र तच्चावाहनवर्जितम् ॥ ' इति मार्कण्डेयेनोक्तम्, तथापि—' सपिण्डीकरणं
श्राद्धं देवपूर्वं नियोजयेत् । ' इत्यादिविरोधाद्विकल्पः, प्रेतांशे वा ज्ञेयम् । अत्र काम-
कालौ विश्वदेवावपीत्युक्तं प्राक् । मैत्रायणीयपरिशिष्टे—' पित्र्यविप्रकरे होमः सामेरपि
भवेदिह । ' यत्तु गोभिलः—' अनुक्तकालेष्वपि तु व्युत्क्रमेण मृतावपि । आमेन
वापि सापिण्ड्यं देम्ना वापि प्रकल्पयेत् ॥ ' इति तदापदि मातापितृभिन्नपरम् ।

१-व्युक्रमे मनुवाक्यं तु—' पिता यस्य निवृत्तः स्याच्चोपेयापि पितामहः । पितुः स नाम राकोर्लौकीर्तयेत्प्रपि-
तामहम् ॥ ' इति, इदं शाक्यमस्य व्याख्या न पूर्वं विस्तरेण गतैव ।

‘ आपन्नोऽपि न कुर्वीत श्राद्धमाप्तेन कर्हिचित् । ’ इति तेनैवोक्तेः । शुद्धितत्त्वे काम-
धेनौ च लघुहारीतः—‘ सपिण्डीकरणं यावत्प्रेतश्राद्धं तु षोडशम् । पक्वान्नेनैव कर्तव्यं
सामिपेण द्विजातिभिः ॥ ’ विश्वप्रकाशे—‘ प्रेतः सपिण्डनादूर्ध्वं पितृलोकेऽनुगच्छति ।
कुर्यात्तस्य तु पाथेयं द्वितीयेऽह्नि सपिण्डनात् ॥ ’ स्मृत्यर्थसारेऽप्येवम् । ततो वृद्धि-
श्राद्धं कुर्यात् । एतन्मलमासेऽपि कार्यम् । ‘ अधिमासे न कर्तव्यं श्राद्धमाभ्युदयं तथा ।
तथैव काम्यं यत्कर्म वत्सरात्प्रथमाहते ॥ ’ इति हेमाद्रौ हारीतोक्तेः ॥

इति भट्टकमलाकरकृते निर्णयसिन्धौ सपिण्डीकरणम् ॥

अथ प्रथमाब्दे निषिद्धानि । हेमाद्रौ—‘ स्नानं चैव महादानं स्वाध्यायं चा-
प्रथमाब्दे निषिद्धानि । श्रितर्पणम् । प्रथमेब्दे न कुर्वीत महागुरुनिपातने ॥ ’ अश्रितर्पणं
लक्षहोमादि नत्वाधानम् । तत्तु प्रथमाब्दे भवत्येव । तदाह हेमाद्राचुशनाः—‘ पितुः
सपिण्डीकरणं वार्षिके मृतवासरे । आधानाद्युपसंभ्राप्तावेतत्प्रागपि वत्सरात् ॥ ’
अन्यतर्पणमिति शुद्धितत्त्वे पाठः । आदिपदं वृद्धिनिमित्तनित्यकर्मपरम् । दिवोदा-
सीये—‘ महातीर्थस्य गमनमुपवासव्रतानि च । संवत्सरं न कुर्वीत महागुरुनिपातने ॥ ’
इदं श्राद्धकौमुद्यां देवीपुराणस्थमुक्तम् । गौडनिबन्धे मात्स्ये—‘ सपिण्डीकरणादूर्-
ध्वं प्रेतः पार्वणभुम्भवेत् । वृद्धीष्टापूर्तयोग्यश्च गृहस्थश्च सदा भवेत् ॥ ’ वर्षान्तसपि-
ण्डनाभावे नाधिकारीत्यर्थः । गृहस्थः सपिण्डीपीत्यर्थः । अत एव—‘ प्रेतकर्माण्यनिर्वर्त्य
चरेन्नाभ्युदयक्रियाम् । आचतुर्थं ततः पुंसि पञ्चमे शुभदं भवेत् ॥ ’ इति ज्योतिषे उक्तम् ।
माघवीये देवलः—‘ प्रमीतौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत् । न दैवं नापि वा पित्र्यं
यावत्पूर्णं न वत्सरः ॥ इदं वर्षान्तसपिण्डनपरम् । ‘ तथैव काम्यं यत्कर्म वत्सरात्प्रथ-
माहते । ’ इति लघुहारीताद्येकवाक्यत्वात् । वृद्धिनिमित्तापकर्षे तु वर्षमध्येऽपि काम्या-
दि भवत्येवेति गौडाः । पित्र्यं सपिण्डनम् । अत एव लौगाक्षिः—‘ अन्येषां प्रेतकार्याणि
महागुरुनिपातने । कुर्यात्संवत्सरादर्वाक् श्राद्धमेकं तु वर्जयेत् ॥ ’ दाहाद्येकादशाहान्तं
कार्यम् । तत्राशौचान्तरस्याप्रतिबन्धकत्वात् । ‘ आद्यं श्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशेहनि’
इत्युक्तेश्च । एकं सपिण्डनम् । पत्न्यादौ त्वपवादमाह माघवीये ऋष्यशृङ्गः—‘ पत्न्याः
पुत्रस्य तत्पुत्रभ्रात्रोस्तत्तनयेषु च । स्नुषास्वस्रोश्च पित्रोश्च संघातमरणं यदि ॥ अर्वाग-
ब्दान्मातृपितृपूर्वं सापिण्ड्यमाचरेत् ॥ ’ लौगाक्षिः—‘ पत्नी पुत्रस्तथा पौत्रो भ्राता तत्पुत्रका
अपि । पितरौ च यदैकसिन् क्रियेरन्वासरे तदा ॥ आद्यमेकादशे कुर्यात् त्रिपक्षे तु
सपिण्डनम् ॥ ’ धवलनिबन्धे—‘ महागुरुनिपाते तु प्रेतकार्यं यथाविधि । कुर्यात्संवत्स-
रादर्वागेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥ ’ भृगुः—‘ माता चैव तथा भ्राता भार्या पुत्रस्तथा स्नुषा ।

एषां मृतौ चरेच्छ्राद्धमन्यस्य न पुनः पितुः ॥’ एतदपि सपिण्डनपरम् । पितुर्मृ-
तावन्यस्य श्राद्धं न चरेदित्यर्थः । शुद्धितत्त्वे देवलः—‘अन्यश्राद्धं परान्नं च गन्ध-
माल्यं च यैथुनम् । वर्जयेद्गुरुपाते तु यावत्पूर्णो न वत्सरः ॥’ पारस्करभाष्ये
बृहस्पतिः—‘पितर्युपरस्ते पुत्रो मातुः श्राद्धान्निवर्तते । मातर्यपि च वृत्तायां पितृश्रा-
द्धादृते समम् ॥’ समं पितरं विनान्यश्राद्धं नेत्यर्थः । शुद्धितत्त्वे देवलः—‘महागुरु-
निपाते तु काम्यं किञ्चिन्न चाचरेत् । आत्विज्यं ब्रह्मचर्यं च श्राद्धं देवक्रियां तथा ॥’
एतत्सपिण्डनात्प्रागिति केचित् । तदुत्तरमपीत्यन्ये । श्राद्धकौमुद्यां कालिकापुराणे
पूर्वार्धे—‘विशेषतः शिवपूजां प्रमीतपितृको नरः । यावद्बत्सरपर्यन्तं मनसापि न
चाचरेत् ॥’ केचित्तु—‘पित्रोरब्दमशौचं स्यात्पण्मासं मातुरेव च । त्रैमासिकं तु
भार्यायास्तदर्थं भ्रातृपुत्रयोः ॥’ इति स्मृतेः सापत्नमातुरब्दार्धमाहुः । श्राद्धकौमु-
दीकारस्तु—‘द्वयोरेव महागुरोरब्दमेकमशौचकम् । नान्येषामधिकाशौचं स्वजाति-
विहितात्किल ॥’ इति समूलजातूकर्ण्यविरोधान्निर्मूलमाह । हेमाद्रौ भविष्ये—‘गया-
श्राद्धं मृतानां तु पूर्णं त्वब्दे प्रशस्यते ।’ त्रिस्थलीसेतौ गारुडे—‘तीर्थश्राद्धं गया-
श्राद्धं श्राद्धमन्यच्च पैतृकम् । अब्दमध्ये न कुर्वीत महागुरुविपत्तिषु ॥’ इदं वृद्धवर्थ-
सपिण्डनाभावे । वृद्धौ सपिण्डनापकर्षेऽब्दमध्येपि दर्शादि कार्यमेव । ‘पितुः सपि-
ण्डनं कृत्वा कुर्यान्मासानुमासिकम् ।’ इति छन्दोगपरिशिष्टात् । ‘सपिण्डीकरणा-
दूर्ध्वं प्रेतः पार्वणभुग्भवेत् ।’ इति मात्स्यात् । ‘ततःप्रभृति वै प्रेतः पितृसामान्यम-
श्रुते । विन्दते पितृलोकं च ततः श्राद्धं प्रवर्तते ॥’ इति हारीताचेति शूलपाणिः ।
यत्तु कातीयम्—‘सपिण्डीकरणादूर्ध्वं न दद्यात्प्रतिमासिकम् । एकोदिष्टविधानेन
दद्यादित्याह शौनकः ॥’ इति । तत्रैकोदिष्टविधिनाम्नं दद्यादित्यन्वयः । तुर्यपादेन
पार्वणे विकल्प उक्तः । ब्रह्मवैवर्ते—‘उद्गाहश्चोपनयनं प्रथमेऽब्दे महीपते । कृते स-
पिण्डनेऽप्यूर्ध्वमस्थां चौद्धरणं त्यजेत् ॥ तथापि कर्तुमिच्छन्ति त्रीणि चैतानि वै
सुताः । मासिकान्यवशिष्टानि चापकृष्य चरेत्पुनः ॥’ अत्रेदं तत्त्वम् । वृद्धिं
विनार्वागपि सपिण्डनापकर्षे पितृत्वप्राप्तिर्वर्पान्त एव । ‘कृते सपिण्डीकरणे नरः
संवत्सरात्परम् । प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते ॥’ इति विष्णुधर्मोक्तेः ।
अर्वाक्संवत्सराद्यस्य सपिण्डीकरणं भवेत् । प्रेतत्वमपि तस्यापि विज्ञेयं वत्सरं
नृप ॥’ इत्यग्निपुराणाच्च । तेन तत्सत्त्वेऽपि वृद्धिर्देवपित्र्येष्वनधिकारः । वृद्धि-
निमित्ते त्वनन्तरमेव । ‘अर्वाक्संवत्सरावृद्धौ पूर्णं संवत्सरेपि वा । ये सपि-

१—व्याख्याकृदाशयस्त्वित्याम्—यदा मातुर्मरणोत्तरं पिता पञ्चत्वं गतस्तदा तस्या सपिण्डीकरणस्यावश्य-
यत्वात्स्वपुत्रादिना तत्कार्यमेव । अथ यदि मातुः सपिण्डनमपि न क्रियते तदान्यमपिण्डने विमुक्त्यान्वित्य-
न्वसपिण्डननिन्दातापर्यम् ।

ण्डीकृताः प्रेता न तेषां तु पृथक् क्रिया ॥' इति शातातपोक्तेः । तथैव काम्यमिति हेमाद्रिधृतहारीतादिवशाच्चैवमिति । तथा । 'अस्थिक्षेपं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपक्षिकम् । प्रथमेऽब्दे न कुर्वीत कृतेऽपि तु सपिण्डने ॥' अस्यापवादः—'अस्थिक्षेपं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपक्षिकम् । प्रथमेऽब्देऽपि कुर्वीत यदि स्याद्भक्तिमान्सुतः ॥' भक्त्याख्यं श्राद्धं तद्वानिति मदनपारिजातादयः । अन्ये यथाश्रुतमाहुः । तत्त्वं च—यदीदं समूलं तदा वृद्धिं विनापकर्षे पूर्वं, वृद्धयर्थे तु परमिति योज्यम् । पतितानां गयायां विशेषः पात्रे—'क्रियते पतितानां च गते संवत्सरे क्वचित् । देशधर्मप्रमाणत्वाद्वयाश्राद्धं स्वबन्धुभिः ॥'

अथ विधानानि । तत्र पञ्चकमृते मदनरत्ने गारुडे—'आदौ कृत्वा धनिष्ठार्धमेत-
विधानानि । नक्षत्रपञ्चकम् । रेवत्यन्तं सदा दृष्यमशुभं दाहकर्मणि ॥ शवस्य च समीपे तु क्षेप्तव्याः पुत्तलास्तदा । दर्भमप्यस्तु चत्वार ऋक्षमन्त्राभिमन्त्रिताः ॥ ततो दाहः प्रकर्तव्यस्तैश्च पुत्तलकैः सह । सूतकान्ते ततः पुत्रैः कार्यं शान्तिकपौष्टिकम् ॥ पञ्चकेषु मृतो यो वै न गतिं लभते नरः । तिलांश्चैव हिरण्यं च तमुद्दिश्य धृतं दहेत् ॥' क्रियानिवन्धे—'भाजनोपानहौ छत्रं हैममुद्रां च वाससी । दक्षिणा दीयते विमे सर्वपातकमोचनी ॥' मदनरत्ने गार्ग्यः—'यदि भद्रातिथीनां स्याद्भ्रातृभौमश-
नैश्वरैः । त्रिपादक्षैश्च संयोगो द्वयोर्योगे द्विपुष्करः ॥ द्वित्रिपुष्करयोगे तु मृतिर्मृत्य-
न्तरावहा । दहने मरणे चैव त्रिगुणं स्यात्त्रिपुष्करे ॥ खननेऽप्येवमेव स्यादेतद्दोषोप-
शान्तये । तिलपिष्टैर्यैर्वापि शरीरं कारयेत्ततः ॥ शूर्पे निधायालंकृत्य दाहयेत्पैतृ-
कोपरि ॥' तदाहे मन्त्रमाह बौधायनः—'अस्मात्त्वमिति मन्त्रेण तिलपिष्टं प्रदा-
हयेत् । द्वित्रिपुष्करयोर्दोषस्त्रिभिः कुच्छैर्व्यपोहति ॥ वासवे मरणं चेत्स्याद्गृहे वापि पुनर्मृतिः । सुवर्णं दक्षिणां दद्यात्कुष्णवस्त्रमथापि वा ॥' वासवं धनिष्ठा । ब्राह्मे—
'कुम्भमीनस्थिते चन्द्रे मरणं यस्य जायते । न तस्योर्ध्वगतिर्दृष्टा संततौ न शुभं भवेत् ॥ न तस्य दाहः कर्तव्यो विनाशस्त्वेव जन्तुषु । अथवा तद्दिने कार्यो दा-
हस्तु विधिपूर्वकम् ॥ धनिष्ठापञ्चके जीवो मृतो यदि कथंचन । त्रिपुष्करे याम्यभे-
वा कुलजान्मारयेद्भुवम् ॥ तत्रानिष्टविनाशार्थं विधानं समुदीर्यते । दर्भाणां प्र-
तिमाः कार्याः पञ्चोर्णासूत्रवेष्टिताः ॥ यवपिष्टेनानुलिप्तास्ताभिः सह शवं दहेत् ॥
प्रेतवाहः प्रेतसखः प्रेतपः प्रेतभूमिपः । प्रेतहर्ता पञ्चमस्तु नामान्येतानि च क्रमात् ॥
अत्र प्रतिमा गन्धपुष्पैः पूजयित्वा । प्रथमां शिरसि । द्वितीयां नेत्रयोः । तृतीयां
वामकुक्षौ । चतुर्थी नाभौ । पञ्चमीं पादयोर्न्यस्य तदुपरि नामभिर्धृतं हुत्वा—यमाय
सोमं ज्यम्बकमिति मन्त्राभ्यां प्रत्येकं तास्वाज्यं हुनेदिति भट्टाः । 'सूतकान्ते ततः
पुत्रः कुर्याच्छान्तिकपौष्टिकम् । कांस्यपात्रस्थितं तैलं वीक्ष्य दद्याद्भिज्जन्मने ॥ ब्रह्म-

विष्णुमहेशेन्द्रवरुणप्रीतये ततः । मापमुद्रयवत्रीहिभिर्यग्वादि प्रयच्छति ॥ स्वर्णदानं
 रुद्रजाप्यं लक्षहोमो द्विजार्चनम् । गोभूदानं षडंशेन कुर्यादोपोपशान्तये ॥ ' अप-
 रार्के- ' धनिष्ठापञ्चकमृते पञ्चरत्नानि तन्मुखे । प्रास्याहुतित्रयं तत्र हुनेद्वहवपामिति ॥
 ततो निर्हरणं कुर्यादेप सामेविधिः स्मृतः । इतरं निखनेदेव जले वा प्रतिपादयेत् ॥
 त्रिपादक्षेमृते तद्वद्विरण्यशकलं मुखे । तस्य विष्टमयं कुर्यात्पुरुषत्रितयं ततः । होमं
 प्रतिमुखं कुर्यात्तथा वहवपामिति ॥ कार्णायसं च कार्पासं कुसुम्भं प्रतिपाद्य च ।
 निर्यात्य सार्गि संस्कुर्याद्बुध्नौ वान्यमुत्सृजेत् ॥ ' तत्रैव- ' कनकं हीरकं नीलं
 पद्मरामं च मौक्तिकम् । पञ्चरत्नमिदं प्रोक्तमपिभिः पूर्वदर्शिभिः ॥ रत्नानां चाप्य-
 भावे तु स्वर्णं कर्षार्धमेव च । सुवर्णस्याप्यभावे तु आज्यं ज्ञेयं विचक्षणैः ॥ ' मद्-
 न्नरत्नेष्वेवम् । तथा- ' एकाशीतिपलं कांस्यं तदर्थं वा तदर्थकम् । नवपद्विपलं
 वापि दद्याद्विप्राय शक्तितः ॥ ' तथान्यत्र- ' स्वगृहोक्तविधानेन कृत्वाग्नेः स्थापनं
 ततः । अन्वाधानं निर्वपणं देवतानां तथाहुतिः ॥ यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्त-
 काय च । वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥ औदुम्बराय दध्याय नीलाय
 परमेष्ठिने । वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै क्रमात् ॥ विधिना श्रपणं कृत्वा एकै-
 कामाहुतिं हुनेत् । कृष्णां गां कृष्णवस्त्रं च हैमनिष्कसमन्वितम् ॥ दद्याद्विप्राय
 शान्ताय प्रीतो भवतु मे यमः ॥ ' त्रिपादक्षेप्येतदेव । अपरार्के- ' पुनर्वसूत्तरापाठा
 कृत्तिकोत्तरफाल्गुनी । पूर्वाभाद्रा विशाखा च द्वेयमेतत्रिपादभम् ॥ ' मयूरचित्रे
 गर्गः- ' मृतः श्मशानं यो नीत उपजीवति मानवः । शृहे यस्य प्रविष्टोसौ तिष्ठेदपि
 कदाचन ॥ अचिरान्मृत्युमायाति हृतदारपरिग्रहः । तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि धर्मरा-
 जमतं यथा ॥ सक्षीराणां घृताक्तानामग्नेर्हुत्वा मुखे बुधः । औदुम्बरीणां विधि-
 वत्ततः शान्तिः कृता भवेत् ॥ सावित्र्यष्टसहस्रेण क्षीरशान्तिं च कारयेत् । कपिलां
 तिलकांस्यं च हुतान्ते भूरिदक्षिणा ॥ ' इति ।

अथ ब्रह्मचारिमृतौ शौनकः- ' ब्रह्मचारिमृतौ रीतिं कथयामि समासतः ।
 ब्रह्मचारिमृतौ । तत्रावकीर्णदोषस्य प्रायश्चित्तं प्रशान्तये ॥ द्वादशाब्दं षडब्दं वा त्र्यब्दं
 शक्यथाथवा चरेत् । स्नातको ब्रह्मचारी च निधनं प्राप्नुयाद्यदि । संयोज्य चार्क-
 विधिना संयोज्यौ तौ ततः परम् ॥ ' देशकालौ स्मृत्वा ' अमुकगोत्राऽमुकनाम्नो
 मृतस्य ब्रह्मचारिणो व्रतविसर्गं करिष्ये ' इत्युक्त्वा हेम्ना नान्दीश्राद्धं कृत्वाऽग्निं
 प्रतिष्ठाप्याधारान्ते चतसृभिर्याहुतिभिरग्नये व्रतपतये व्रतानुष्ठानसंपादनाय विश्वे-
 भ्यो देवेभ्यश्चाज्यं हुत्वा स्विष्टकृदादि समाप्य पुनर्देशकालौ स्मृत्वा र्कवियाहं
 करिष्ये इत्युक्त्वा हेम्ना नान्दीश्राद्धं कृत्वा र्कशाखां शवं च हरिद्रया लिप्त्वा पीत-
 सूत्रेण वस्त्रयुग्मेन चावेष्ट्याग्निं प्रतिष्ठाप्याधारान्तेऽग्नये बृहस्पतये विवाहविविधयोज-

काय च यस्यै त्वं कार्यं कामायेति कामाय व्याहृतिभिश्चाज्यं हुत्वा स्निग्धदादि
समाप्यार्कशाखां शवं च दहेत् । विधानमालायाम्—‘येषां कुले ब्रह्मचारी नियनं
प्राप्नुयाद्यदि । तत्कुलं क्षयमाप्नोति सोऽपि दुर्गतिमाप्नुयात् ॥ मृतस्य म्रियमाणस्य
पङ्कजं व्रतमादिशेत् ॥ त्रिशङ्खो ब्रह्मचारिभ्यो दद्यात्कौपीनकान्नवान् ॥ हस्त-
मात्राः कर्णमात्रा दद्यात्कृष्णाजिनानि च । पादुकाञ्चनमालयानि गोपीचन्दनमेव
च मणिमवालमालाश्च भूषणादि समर्पयेत् । एवं कृते विधाने च विघ्नः कोऽपि न
जायते ॥’ अत्र मूलं मृग्यम् ॥

कुष्ठिमृतौ तु यमः—‘मृतस्य कुष्ठिनो देहं निवनेक्षोष्ठभूमिषु । वासरत्रितयं
कुष्ठिमरणे । पश्चादुद्धृत्यान्यत्र तं दहेत् ॥ न गङ्गाप्लवनं कार्यं निक्षेपे विधिरुच्यते ।
पङ्कजव्रतपूर्णेन विधिनात्यं कर्तुं चरेत् ॥ ततोऽस्थिसंचयं तस्य गङ्गायां मक्षिपेत्सुधीः ।
मासिमासि ततः कुर्यान्मासि श्राद्धानि पार्वणात् ॥ इत्येतत्कुष्ठिमरणे कथितं शास्त्र-
कोविदैः ॥’ शुद्धितले भविष्ये—‘शृणु कुष्ठिगणं विप्र उत्तरोत्तरतो गुरुम् । विच-
र्चिका तु दुश्कर्मा चर्चरीयस्तृतीयकः ॥ विकर्चूर्वणताम्रौ च कृष्णभेते तथाष्टकम् ॥’
इत्युक्त्वा ‘मृते तु प्रापयेत्तीर्थमथवा तरुमूलकम् । न पिण्डं नोदकं कार्यं न च
दानक्रियां चरेत् ॥ पण्मासीयत्रिमासीयमृतः कुष्ठि कदाचन । यदि स्नेहाचरेद्दाहं
यतिचान्द्रायणं चरेत् ॥’ अकृतप्रायश्चित्तकुष्ठ्यादिदाहे इदं प्रायश्चित्तम् ॥ अतएव
कुनरूप्यादिवत्कुष्ठिनोपि द्वादशरात्रं शूलपाणिनोक्तम् । अतएवान्यदीयकुष्ठिनो मर-
णान्तमाशीचमुक्तम् । कौर्मे—‘क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एवच । यथेष्टाचरण-
स्याहुर्मरणान्तमशीचकम् ॥’ महारोगास्तु—‘वान्तव्याध्यश्मरीकुष्ठमेहोदरमगन्दराः ।
अर्शोऽसि ग्रहणीत्वष्टौ महारोगाः प्रकीर्तिताः ॥’ इति ॥

रजस्वलायास्तु वृद्धशतातपः—‘रजस्वलायाः प्रेतायाः संस्कारादीनि
रजस्वलायुः । नाचरेत् । ऊर्ध्वं त्रिरात्रात्स्नातां तां क्षयपमेण दाहयेत् ॥’ अतः
प्रक्षाल्य काष्ठवद्गन्धा ज्यहोर्ध्वं दहेत् ॥ संकटे तु मदनरजे स्मृत्यन्तरे—‘उदकया
मृतिका वापि मृता स्याद्यदि तां तदा । आशीचे तनतिक्रान्ते दाहयेदन्तरा यदि ।
उद्धृतेन तु तीर्थेन स्नापयित्वा तु मन्वतः । आपो हिष्ठेति विष्टुभिर्हिरण्यवर्णाश्वतष्ठभिः ।
पवमानानुवाकेन यदन्तीति च सप्तभिः । ततो यज्ञपवित्रेण गोमूत्रेणाय ते द्विजाः ॥
स्नापयित्वाऽन्यवसनेनाच्छाद्य शवधर्मतः । दाहादिकं ततः कुर्यात्प्रजापतिवचो यथा ॥’
यज्ञपवित्रमापो अस्मानिति मिताक्षरायाम् । ‘पञ्चभिः स्नापयित्वा तु गव्यैः प्रेतां
रजस्वलाम् । वरान्तरावृतां कृत्वा दाहयेद्विधिपूर्वकम् ॥’ मृशकारिकायाम्—‘अन्त-
रिक्षमृता ये च वहावप्सु प्रमादतः । उदकया मृतिका नारी चरेचान्द्रायणप्रथमम् ॥

ततो यवपिष्टेनानुलिप्याष्टोत्तरशतं शूर्पेदकैः संस्नाप्य भस्मगोमयमृत्कुशोदकपञ्च-
गव्यशुद्धोदकैरापोहिष्ठापावमानीभिः संस्नाप्यान्यवस्त्रे धृते दहेदिति भट्टाः । अत्र
प्रायश्चित्तमाह वौधायनः—‘उदक्यासूतिकामृत्यौ चरेचान्द्रायणत्रयम् ।’ इति
सूतिकायास्तु मिताक्षरायाम्—‘सूतिकायां मृतायां तु कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः । कुम्भे
सलिलमादाय पञ्चगव्यं क्षिपेत्ततः ॥ पुण्यग्भिरभिमन्त्र्यापो वाचा शुद्धिं लभेत्ततः ।
तेनैव स्नापयित्वा तु दाहं कुर्याद्यथाविधि ॥ अब्लिङ्गाभिर्मन्त्रिताद्भिर्वाग्देव्याभि-
रेव च ॥ अन्यैश्च वारुणैर्मन्त्रैः संस्नाप्य विधिना दहेत् ॥’ गृह्यकारिकायाम्—‘सू-
तिकाकरणे प्राप्ते सर्वौषध्यनुलेपनम् । असूतकी तु संस्पृष्टः शूर्पाणां तु शतं क्षिपेत् ॥
प्रायश्चित्ते विशेषस्तत्रैव—‘सूतिका तु यदा साध्वी विस्त्राता मरणं गता । त्रिवर्ष-
पूर्णपर्यन्तं शुद्ध्येत्कुच्छ्रेण सर्वदा ॥’ इदं चाद्यज्यहे ॥ ‘सूतिका तु यदा नारी रजसा
तु परिप्लुता । त्रियेत चेत्तु सा नारी द्विवर्षं कुच्छमाचरेत् ॥’ इदं द्वितीयज्यहे ॥
सूतिका तु यदा नारी विस्त्राता मरणं गता । अब्दकुच्छ्रेण शुद्ध्येत व्यासस्य
वचनं यथा ॥’ इदं तृतीयज्यहे । अत्राशक्तौ पक्षान्तरमुक्तं तत्रैव—‘सूतिका तु
यदा नारी विस्त्राता मरणं गता । त्रिपणवदिनादर्वागेकाब्देन विशुद्ध्यति ॥’ ऊर्ध्वं
तु—‘सूतिका तु यदा नारी प्राणांश्चैव परित्यजेत् । मासमेकावधिं यावन्निभिः कु-
च्छैर्विशुद्ध्यति ॥’ गर्भिणीमृतौ तु मदनरत्ने शौनकः—‘गर्भिण्युदक्यासंस्कारं शि-
शुसंस्कारमेव च । प्रवक्ष्यामि समासेन शौनकोऽहं द्विजन्मनाम् ॥ गर्भिणीमरणे प्राप्ते गोमू-
त्रेण जलैः सह । आपोहिष्ठादिभिर्मन्त्रैः प्रोक्ष्य भर्ता समास्थितः ॥ भेतं श्मशाने
नीत्वाऽथोल्लिख्य सव्योदरं ततः । पुत्रमादाय जीवन्धेत्स्तनं दत्त्वा सुताय च ॥ यस्ते
स्तनः शशय इत्युवा ग्रामे निधाय च । उदरं चात्रणं कुर्यात्पृषदाज्येन पूर्य च ॥
मृद्भस्मकुशगोमूत्रैरापोहिष्ठादिभिस्त्रिभिः । स्नाप्य चाच्छाद्य वासोभिः शवधर्मेण दा-
हयेत् ॥’ तत्रैव षडशीतिमने गद्यानि—‘गर्भिण्यां मृतायां दक्षिणधिरसं निधाय
तस्या नाभिरन्ध्रात्सव्यमुदरं चतुरङ्गुलं हिरण्यगर्भः समवर्ततेति छित्त्वा गर्भश्चेदप्रा-
णस्तं प्रक्षाल्य निखनेत्स यदि जीवन् जीव त्वं मम पुत्रक इत्युक्त्वा क्षेत्रिघेलेति प-
ञ्चभिः स्नापयित्वा हिरण्यमन्तर्धाय भूमौ निधाय व्याहृतिभिरभिमन्त्र्य यस्ते स्तनः
शशय इति स्तनं पाययित्वा शिशुं ग्रामं प्रापयेत् । गर्भच्छेदस्थले शतायुधायेति प-
ञ्चाहुतीर्हुत्वा प्राणाय स्वाहा पूणे स्वाहेत्यनुवाकाभ्यां व्याहृत्या चाज्यं हुत्वा भिघ-
मुदरं सूत्रेण संग्रथ्य धृतेनानुलिप्य ब्राह्मणाय तिलान् गां भूमिं सुवर्णं दद्यादथ य-
थोक्तेन कल्पनेन दहेत् । वौधायनेन तु शतायुधायेति पञ्चदोमानन्तरं मयासाया-
यासाय वियासाय संयासार्योधासाय शुचे शोकाय तप्यते तपत्यै ब्रह्महत्यायै

सर्वस्मै इति स्वाहान्तैराहुतयोप्यधिका उक्ताः । गृह्यकारिकायाम्—‘ यदा गर्भवती नारी सशल्या संस्थिता भवेत् । कुक्षिं भित्त्वा ततः शल्यं निर्हरेद्यदि जीवति ॥ प्रमीतं निखनेत्तं तु प्रायश्चित्तमतः परम् । सा त्रयस्त्रिंशता कृच्छ्रैः शुद्ध्यते शल्य-
दोषतः ॥ स गर्भदहने तस्या वर्णजं वधपातकम् । प्रायश्चित्तं चरित्वा तु शुद्ध्यन्ति पापकारिणः ॥ दग्ध्वा तु गर्भसंयुक्तां त्रिरब्दं कृच्छ्रमाचरेत् ॥ अथान्वारोहणे स्त्रीणामा-

स्त्रीणामन्वारोहणम् ।

त्मनो भर्तुरेव च । सर्वपापक्षयकरं निरयोत्तारणाय च ॥ अनेकस्व-
र्गफलदं मुक्तिदं च तथैव च । जन्मान्तरे च सौभाग्यधनपुत्रादिवृद्धि-

दम् ॥ ’ देशकालौ स्मृत्वाऽरुन्धतीसमाचारल्लस्वर्गलोकमहीयमानत्वमनुप्यलोमस-
मसंख्याब्दावच्छिन्नस्वर्गवासभर्तृसहितचतुर्दशेन्द्रावच्छिन्नकालिकक्रीडमानत्वमातृपितृ-
श्वशुरकुलत्रयपूतत्वब्रह्मघ्नमित्रघ्नकृतघ्नपतिपूतत्वपत्यवियोगकामा भर्तृज्वलच्चितारोहणं
करिष्ये । अनुगमने तु फलमुल्लिख्यान्वारोहणं करिष्ये इत्युक्त्वा हरिद्राकुङ्कुमाञ्ज-
नादियुतशूर्पाणि सुवासिनीभ्यो दद्यात् । मन्त्रस्तु—‘ लक्ष्मीनारायणो देवो बलस-
त्तुणाश्रयः । गाढं सत्तं च मे देयाद्वाणकैः परितोषितः ॥ सोपस्कराणि शूर्पाणि
वायनैः संयुतानि च । लक्ष्मीनारायणप्रीत्यै सत्त्वकामा ददाम्यहम् ॥ अग्नेः समीप-
मागत्य पञ्चरत्नानि पृष्ठवे । नीलाञ्जनं तथा बध्वा मुखे मुक्ताफलं न्यसेत् ॥ ततो-
ऽग्निप्रार्थनं कृत्वा मन्त्रेणानेन निश्चितम् । स्वाहासंश्लेषनिर्विण्ण सर्वगोत्रहुताशन ॥
स त्वं मार्गप्रदानेन नय मां भर्तुरन्तिकम् ॥ ’ ततोऽग्निवाज्येनाग्नये तेजोधिपतये, वि-
ण्वे सत्त्वाधिपतये, कालाय धर्माधिपतये, पृथिव्यै लोकाधिपतये, अद्भ्यो रसाधि-
ष्ठात्रीभ्यः, वायवे बलाधिपतये, आकाशाय सर्वाधिपतये, कालाय धर्माधिष्ठात्रे,
कलाभ्यः सर्वसाक्षिणीभ्यः, ब्रह्मणे वेदाधिपतये, रुद्राय श्मशानाधिपतये च हुत्वाग्निं
प्रदक्षिणीकृत्य दृषदमुपलां च संपूज्य पुष्पाञ्जलिं गृहीत्वान्नि प्रार्थयेत् । ‘ त्वमग्ने स-
र्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत् । त्वमेव देव जानीषे न विदुर्यानि मानुषाः ॥ ’ अ-
नुगच्छामि भर्तारं वैधव्यभयपीडिता । स त्वं मार्गप्रदानेन नय मां भर्तुरन्तिकम् ॥
मन्त्रमुच्चार्य शनैः प्रविशेच्च हुताशनम् ॥ ’ गौडास्तु—‘ इमानारीरविधेवा ’ इति,
‘ ॐ इमाः पतिव्रताः पुण्याः स्त्रियो या याः सुशोभनाः । सह भर्तुः शरीरेण प्रवि-
शन्ति विभावसुम् ॥ ’ इति च विप्रः पठेदित्याहुः । कातरां तु—प्रेतोत्तरे सुप्तां दे-
वरः शिष्यो वा उदीर्ष्वेति द्वाभ्यामुत्थापयेत् । एतन्महिमा मिताक्षरादौ ज्ञेयः ।
पृथ्वीचन्द्रोदये स्कान्दे—‘ अनुव्रजति भर्तारं गृहात्पितृवनं मुदा । पदेपदेऽश्वमेधस्य
फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ’ यस्तद्विराः—‘ या स्त्री ब्राह्मणजातीया मृतं पतिमनुव्र-
जेत् । सा स्वर्गमात्मघातेन नात्मानं न पतिं नयेत् ॥ ’ इति । यच्च व्याघ्रपात्—‘ न

शायिनी नारी विधवा पातयेत्पतिम् । नैवाद्भोद्वर्तनं कार्यं स्त्रिया विधवया क्वचित् ॥
 गन्धद्रव्यस्य संभोगो नैव कार्यस्तथा पुनः । तर्पणं प्रत्यहं कार्यं भर्तुस्तिलकुशोदकैः ॥
 तत्पितुस्तत्पितुश्चापि नामगोत्रादिपूर्वकम् ॥' इदमपुत्रापरमिति मदनपारिजातः । 'ना-
 धिरोद्देनद्धाहं प्राणैः कण्ठगतैरपि । कञ्चुकं न परीदध्याद्वासो न विकृतं वसेत् ॥
 वैशाखे कार्तिके माघे विशेषनियमं चरेत् ॥' प्रचेताः—'ताम्बूलाभ्यञ्जनं चैव
 कांस्यपात्रे च भोजनम् । यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत् ॥' श्राद्धादौ
 तु विशेषः प्रागुक्तः । यत्तु वौधायनः—'संवत्सरं प्रेतपत्नी मधु मांसं विवर्जयेत् ॥
 अघः शयीत पण्मासानिति मौद्गल्यभाषितम् ॥' इति तदसवर्णापरमित्यपरार्कः ॥

अथ संन्यासः । याज्ञवल्क्यः—'वनाद्गृहाद्वा कुलेष्टिं सार्ववेदसदक्षिणाम् । प्राजा-
 सन्यासनिर्णयः । पत्यां तदन्ते तानग्नीनारोप्य चात्मनि ॥ अधीतवेदो जयकृत्पुत्रवानन्नदो-
 ग्निमान् ॥ शक्त्या च यज्ञकृन्मोक्षे मनः कुर्यात्तु नान्यथा ॥' एतदाश्रमसमुच्चयपक्षे ।
 जावालश्रुतौ सन्येपि पक्षा उक्ताः । 'यदि चेतस्था ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा
 अथ पुनरवती वा स्नातको वास्नातको वोच्छिन्नाग्निरनग्निको वा यदहरेव विरजे-
 त्तदहरेव प्रव्रजेत्' इति । अङ्गिराः—'प्रव्रजेद्ब्रह्मचर्याद्वा प्रव्रजेद्वा गृहादपि । वनाद्वा
 प्रव्रजेद्विद्वानातुरो वाथ दुःस्वितः ॥' आतुरो सुमूर्धः । दुःस्वितश्चौरव्याघ्रादिभीतः ।
 भारते—'आतुराणां च संन्यासे न विधिर्नैव च क्रिया । प्रेपमानं समुच्चार्य संन्यासं
 तत्र पूरयेत् ॥' जावालश्रुतावपि—'यद्यातुरः स्यान्मनसा वाचा वा संन्यसेत्'
 इति । अत्र विप्रस्यैवाधिकारः 'ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति' इति जावालश्रुतेः । 'आत्म-
 न्यग्नीन्समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात् ।' इति मनुक्तेश्चेति विज्ञानेश्वरादयः । वृद्ध-
 याज्ञवल्क्योपि—'चत्वारो ब्राह्मणस्योक्ता आश्रमाः श्रुतिचोदिताः । क्षत्रियस्य त्रयः
 प्रोक्ता द्वावेको वैश्यशूद्रयोः ॥' इति । माधवस्तु—'ब्राह्मणः क्षत्रियो वाथ वैश्यो
 वा प्रव्रजेद्गृहात् ।' इति कौर्म्युक्तेर्वर्णत्रयस्याप्यधिकारः । पूर्ववाक्यं तु कापायद-
 ण्डादिनिषेधार्थम् । 'सुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् । राजन्यवैश्ययोर्ने-
 ति दत्तात्रेयमुनेर्वचः ॥' इति वौधायनोक्तेरिति पक्षान्तरमाह । तत्त्वं तु कुटीच-
 कादिपरमेव तदिति । योपि 'संन्यासं पलपैतृकम्' इति कलौ निषेधः, सोपि
 त्रिदण्डादिपरः इत्युक्तं प्राक् । सच संन्यासश्चतुर्थेत्याह हारीतः—'कुटीचको बहूदको
 हंसश्चैव तृतीयकः । चतुर्थः परमो हंसो यो यः पश्चात्स उत्तमः ॥' आद्यः पुत्रा-
 दिना कुटीं कारयित्वा तत्र गृहे वा वसन् कापायवासाः शिखोपवीतत्रिदण्डवान्
 बन्धुषु स्वगृहे वा भुञ्जान आत्मज्ञो भवेत् । एतदत्यन्ताशक्तपरम् । द्वितीयस्तु ब-
 न्धून् हित्वा सप्तागाराणि भैक्षं चरन् पूर्वोक्तवेषः स्यात् । हंसस्तु पूर्वोक्तवेषोप्येक-

दण्डः । ' एकं तु वैणवं दण्डं धारयेन्नित्यमादरात् । ' इति स्कान्दात् । विष्णुरपि—
 ' यज्ञोपवीतं दण्डं च वस्त्रं जन्तुनिवारणम् । तावान् परिग्रहः प्रोक्तो नान्यो हंस-
 परिग्रहः ॥ ' चतुर्थोपि स्कान्दे—' परहंसस्त्रिदण्डं च रज्जुं गोवालनिर्मिताम् । शिखां
 यज्ञोपवीतं च नित्यं कर्म परित्यजेत् ॥ ' अयमप्येकदण्ड एव । ये तु शिखोपवीता-
 दित्यागनिषेधास्ते कुटीचकादिपराः । यत्तु मेधातिथिः—' यावन्न स्युस्त्रयो दण्डा-
 स्तावदेकेन वर्तयेत् । ' इति, तदपि तत्परमेव । यच्चात्रिः—' चतुर्धा भिक्षवः प्रोक्ताः
 सर्वे चैव त्रिदण्डिनः । ' इति,—तद्वाग्दण्डादिपरं न यष्टिपरम् । ' वाग्दण्डोऽथ
 मनोदण्डः कर्मदण्डस्तथैव च । यस्यैते नियता दण्डाः । स त्रिदण्डीति चोच्यते ॥'
 इति मनूक्तेः । तस्मात्परमहंसस्यैकदण्ड एव । सोप्यविदुषः । विदुषस्तु सोपि
 नास्ति । ' न दण्डं न शिखां नाच्छादनं चरति परमहंसः ' इति महोपनिषदुक्तेः ।
 ' ज्ञानमेवास्य दण्डः ' इति वाक्यशेषाच्च । यत्तु यमः—' काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वा-
 शी ज्ञानवर्जितः । स याति नरकान् घोरान् महारौरवसंज्ञितान् ॥ ' इति, तद्वै-
 राग्यं विना जीवनार्थसंन्यासपरम् । ' एकदण्डं समाश्रित्य जीवन्ति बहवो नराः ।
 नरके रौरवे घोरे कर्मत्यागात्पतन्ति ते ॥ ' इति स्मृतेः । यच्चाश्वमेधिके—' एकदण्डी
 त्रिदण्डी वा शिखामुण्डित एव वा । कापायमात्रसारोऽपि यतिः पूज्यो युधिष्ठिर ॥ '
 इति । तस्यापि पूर्वोक्तव्यवस्था ज्ञेया ।

अथ तद्विधिः । वौधायनः—' कृत्वा श्राद्धानि सर्वाणि पित्रादिभ्योऽष्टकं पृ-
 थक् । वापयित्वा च केशादीन् मार्जयेन्मातृका इमाः ॥ ' सर्वा-
 संन्यासविधिः ।
 णीति स्वस्य नवश्राद्धषोडशश्राद्धादि कृत्वेत्यर्थः । स्मृत्यर्थसारेऽ-
 पि—' एकोद्दिष्टविधानेन कुर्याच्छ्राद्धानि षोडश । अग्निमान्पार्वणेनैव विधिना नि-
 र्वपेत्स्वयम् ॥ ' इति । कात्यायनः—' कृच्छ्रांस्तु चतुरः कृत्वा पावनार्थमनाश्रमी ।
 आश्रमी चेत्तप्तकृच्छ्रं तेनासौ योग्यतां व्रजेत् ॥ ' वौधायनः—' सदैवमार्पकं दिव्यं
 पित्र्यं मातृकमानुषे । भौतिकं चात्मनश्चान्ते अष्टौ श्राद्धानि निर्वपेत् ॥ ' अत्र क्रम-
 माह हेमाद्रौ शौनकः—' देवश्राद्धे ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा देवताः । आर्पे देवपित्रह्यर्पि-
 क्षत्रर्षयः, देवर्षिषत्रर्षिमनुष्यर्षयो वा । ' मरीच्यादिकृषय इति संन्यासपद्धतौ, त-
 चिन्त्यम् । दिव्ये वसुध्रादित्याः । मानुषे सनकसनन्दनसनातनाः । भूतश्राद्धे पृथि-
 व्यादिभूतानि चक्षुरादिकरणानि चतुर्विधो भूतग्रामश्चेति तिस्रः । पित्र्ये पित्रादि-
 त्रयो मातामहाश्च । मातृके मात्रादयस्तिस्रः । आत्मश्राद्धे आत्मपितृपितामहा दे-
 वताः । आत्मश्राद्धं परमात्मदैवत्यमिति संन्यासपद्धतौ । तचिन्त्यम् । सर्वत्र च ना-
 न्दीमुखत्वं विशेषणं ज्ञेयम् । सर्वत्र पिण्डदानम् । शुग्मा विमाः । दक्षक्रतू सत्यवमू
 वा विश्वेदेवौ । अन्यन्नान्दीश्राद्धवदिति हेमाद्रिः ॥ स्मृत्यर्थसारे—' केशदमश्रुलोम-

नखं वापयित्वोपकल्पयेत् । दण्डं जलं पवित्रं च शक्यं पात्रं कण्डलम् ॥ आसनं कौपीनमाच्छादनं कन्यां पादुके इति दश पञ्च वा । एतच्च पूर्वद्युर्नान्दीमुखं कृत्वा परेद्युः पुण्याहवाचनं कृत्वा कार्यमिति शौनकः । बौधायनः—‘त्रीन्दण्डानङ्गुलीस्थूलान्वैणवान् मूर्धसंमितान् । एकादश नव द्वित्रिचतुःसप्तान्यपर्वकान् ॥ वेष्टितान् कृष्णगोवालरज्ज्वा तु चतुरङ्गुलान् । एको वा तादृशो दण्डो गोवालसदृशो भवेत् ॥ अनग्निरग्निमुत्पाद्य नित्येन विधिना ततः ॥’ पृष्टोदिविविधानेनेत्यर्थः । ‘स्वाग्नावेवाग्निमान् कुर्यादपवर्गोक्तमादितः । आज्यं पयो दधीत्येतत्त्रिष्टुप् जलमेव वा । ॐभूरित्यादिना प्राश्य रात्रिं चोपवसेत्ततः । अथादित्यास्तमयात्पूर्वमग्नीन्विहृत्य सः ॥ आज्यमग्नौ गार्हपत्ये संस्कृत्यैतेन च सुचा । पूर्णयाहवनीये तु जुहुयात्प्रणवेन तत् ॥ ब्रह्मान्वाधानमेतत्स्यादग्निहोत्रे हुनेत्ततः । संस्तीर्य गार्हपत्यस्य दर्भाचुत्तरतोऽत्र तु ॥ पात्राण्यासाद्य दर्भेषु ब्रह्मायतन एव तु । जागृयाद्रात्रिमेतां तु यावद्वाह्यो सुहृत्कः ॥ अग्निहोत्रं स्वकाले तु हुत्वा प्रातस्तनं ततः । इष्टिं वैश्वानरीं कुर्यात्प्राजापत्यमथापि वा ॥’ जावालश्रुतौ—‘तद्वैके प्राजापत्यामेवेष्टिं कुर्वन्ति तदु तथा कुर्यादाग्नेयीमेव कुर्यात्पश्चात् त्रैधातवीयामेव कुर्यात्’ इत्युक्तम् । तेनात्र विकल्पः । अत्राहुः—‘त्रेताग्नेः प्राजापत्यांतद्वाचयशेषेऽग्नीनिति बहुत्वश्रुतेः । ‘एकाग्नेस्त्वाग्नेयी’ इति । अनाहिताग्नेरिष्टिस्थाने वैश्वानर आग्नेयो वा चरुरिति माधवः । कात्यायनः—‘आत्मन्यग्नीन्समारोप्य वेदिमध्ये स्थितो हरिम् । ध्यात्वा हृदि त्वनुज्ञातो गुरुणा मैपमीरयेत् ॥’ कपिलः—‘विधिवत्प्रैपमुक्त्वाथ त्रिरुपांशु त्रिरुचकैः । अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः स्वाहेत्यथो भुवि ॥ निनीय दण्डशिक्यादि गृहीत्वाथ वहिर्गजेत् ॥’ बौधायनः—‘सखे मेत्यादिना दण्डं येन देवाः पवित्रकम् । यदस्य परे शिक्यं तु पात्रं व्याहृतिभिस्तथा ॥ युवासुवासाः कौपीनं गृहीत्वा बान्धवांस्त्यजेत् ।

अथ क्रमः । तत्र संन्यासेऽधिकारसिद्ध्यर्थं स्वस्य नवश्राद्धपोडशश्राद्धसपि-

संन्यासग्रहणक्रमः ।

ण्डनानि साग्निः पार्वणान्यनग्निस्त्वेकोद्दिष्टविधिना कृत्वाऽनाश्रमी चेत्कृच्छ्रचतुष्टयम्, अन्यस्तु तप्तकृच्छ्रं कृत्वोदगयने एकादश्यां वा साग्निरमावास्यायां पौर्णमास्यां चतुर्दश्यां वा यथा पर्वणि प्राजापत्यं स्यात् । तत्र देशकालौ स्मृत्वा परमहंसादिसंन्यासग्रहणं करिष्ये इति संकल्प्य गणेशं संपूज्य पुण्याहं वाचयित्वा मातृकापूजां वृद्धिश्राद्धं च कृत्वाऽस्तमयात्प्रागौपासनं समिध्याहिताग्निस्तु गार्हपत्ये, विधुरोऽग्निहोत्री तु त्रिकाण्डमण्डनीक्तदिशा कुशपत्न्या सह पवमानेष्ट्यन्तं पूर्णाहुत्यन्तं वाधानं कुर्यात् । ब्रह्मचारी चेष्टौकिके विधुरश्चेत्याहृतिभिः प्रणवेन चाग्निमावायान्वग्निरुपसामित्यानीय पृष्टोदिवीति निधाय तेनैव समिध्य तत्सवितुः, ता२सवितुः, विश्वानि न इति तिस्रः समिधोऽभ्यादध्यात् ।

एवमग्नौ सिद्धे कक्षोपस्थवर्ज्यं वपनं कृत्वा पयोदधियुतमाज्यमपो वा ॐ भूः सावित्रीं प्रविशामि तत्सवितुर्वरेण्यमिति प्राश्याचम्य, पुनरादाय ॐ भुवःसावित्रीं प्रविशामि भर्गो देवस्य धीमहीति द्वितीयम्, ॐ स्वःसावित्रीं प्रविशामि धियो यो नः प्रचोदयादिति तृतीयम्, समस्तया चतुर्थं, ॐ भूर्भुवःस्वःसावित्रीं प्रविशामि । तत्सवितु० यात्इति । संन्यासपद्धतौ तु त्रिवृदसीति प्रथमं, प्रवृदसीति द्वितीयं, विवृदसीति तृतीयं प्राश्यापःपुनन्त्विति जलं प्राश्य सावित्रीप्रवेश उक्तः । तत आहवनीयं विहृत्य ब्रह्माणमुपवेश्याज्यं संस्कृत्य चतुर्द्वादश वा गृहीत्वा समित्पूर्वमोऽस्वाहा परमात्मन इदमिति हुत्वोपवसेत् । ततः सायं होमं वैश्वदेवं च कृत्वा अग्रेरुदकुशानास्तीर्य दण्डादीनि दश पञ्च वासाद्य ब्रह्मासने कृष्णाजिनोपविष्टो रात्रौ जागरं कृत्वा प्रातर्होमानन्तरं प्राजापत्यां वैश्वानरीं वा कृत्वा ऋत्विग्भ्यः सर्वस्वं ब्रह्मणे च मधुपूर्णं तैजसपात्रं दत्वा दारुपात्राण्याहवनीयेऽश्ममृन्मयानि च जले क्षिपेत् । कृष्णाजिनं त्वाददीत् ॥ अनाहिताग्निस्तु वैश्वानरमाग्नेयं वा चरुं हुत्वा पात्राण्यग्नौ क्षिप्त्वा भूर्भुवःस्वरित्यपः स्पृष्ट्वा तरत्समन्दीति जप्त्वा विमान्संभोज्य पुण्याहं वाचयित्वा अत्र वा वपनं कृत्वा हैमरूप्यकुशजलैः स्नात्वा पुरुषाय चरुं कृत्वा प्राणायस्वाहेति पञ्चाज्याहुतीर्हुत्वा पुरुषसूक्तेन प्रत्यृचमाज्यं चरुं च जुहुयात् । अत्र विरजाहोमं केचिदाहुः । यथोक्तं शिवगीतासु—‘जुहुयाद्विरजामन्तैः प्राणापानादिभिस्ततः । अनुवाकान्तमेकाग्रः समिदाज्यचरुन्पृथक् ॥ आत्मन्यग्नीन्समारोप्य यातेअग्नेति मन्त्रतः । भस्मादायाग्निरित्याद्यैर्विमृज्याद्गानि संस्पृशेत् ॥ पापैर्विमुच्यते सत्यं मुच्यते च न संशयः ॥’ तथा—‘प्राणापानव्यानोदानसमाना मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयास ५ स्वाहा ॥’ सर्वत्र लिङ्गोक्तदेवताभ्य इदमिति त्यागः । वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रजिह्वाघ्राणरेतोबुद्ध्याकृतिसंकल्पा मे शुध्यन्तां ज्योति० । त्वक्चर्ममांसरुधिरमेदोमज्जास्नायवोस्थीनि मे शुध्यन्तां ज्योति० । शिरःपाणिपादपार्श्वपृष्ठोरुदरजङ्घाश्चिश्नोपस्थपायवो मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं० । उत्तिष्ठ पुरुष हरितपिङ्गललोहितास देहिदेहि ददापयिता मे शुध्यन्तां ज्योति० । पृथिव्यापस्तेजोवायुराकाशा मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयास ५ स्वाहा । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा मे शुध्यन्तां ज्योति० । मनोवाक्कायकर्माणि मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं० । अव्यक्तभावैरलंकारैर्ज्योति० । अन्तरात्मा मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं० । परमात्मा मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं० ॥ क्षुधे स्वाहा । क्षुत्पिपासाय स्वाहा । विविध्यै स्वाहा । ऋग्विधानाय स्वाहा । कपोत्काय स्वाहा । क्षुत्पिपासामलं ज्येष्ठामलक्ष्मीर्नाशयाम्यहं । अभूतिमसमृद्धिं च सर्वान्निर्णुद् मे पाप्मान ५ स्वाहा । अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयमात्मा मे शुध्यन्तां ज्योति० ॥ ततः स्विष्टकृदादि हुत्वा ब्रह्मणे हिरण्यमाज्यपात्रं धेनुं च दत्वा समासिञ्चत्वित्युपतिष्ठेत् । अत्र केचिदनग्नेः सावित्रीप्रवेशं पूर्णाहुतिं चाहुः ।

ततो याते अग्ने यज्ञिया तनूरिति तिसृभिरेकैकं जिघ्रन्नात्मन्यग्नीन् समारोप्य गुरवे सर्वस्वं दत्त्वा 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै । तं ह देवमात्मबुद्धिमकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥' इत्युपस्थाय दक्षिणं जान्वाच्य पादाबुपसंगृह्याधीहि भगवो ब्रह्मेति वदेत् । ततो गुरुरात्मानं ब्रह्मरूपं ध्यात्वा शङ्खं द्वादशप्रणवैरभिमन्त्र्य तेन शिष्यमभिपिच्य शन्नो मित्र इति शान्तिं पठित्वा तच्छिरसि हस्तं दत्त्वा पुरुषसूक्तं जप्त्वा मम व्रते हृदयं ते दधामीति च जप्त्वा दण्डमुखः प्रणवार्थमनुसंदधदक्षिणे कर्णे प्रणवमुपदिश्य, तदर्थं च पञ्चीकरणाद्यवबोध्य, अयमात्मा ब्रह्म, तत्त्वमसि, प्रज्ञानं ब्रह्मेत्याद्युपदिशेत् । तदर्थं च वदेत् । ततो नाम दद्यात् । ततः शिष्यस्तेनोपदिष्टो हरिं स्मरन्पूर्वबाहुस्तिष्ठन् देवान्साक्षिणः कृत्वा ॐ भूर्भुवःस्वःसंन्यस्तं मयेति त्रिरुपांशु त्रिरुचैस्त्रिरत्युचैश्चोक्त्वा, जलसमीपं गत्वा स्नात्वा, अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तःस्वाहेति त्रिरञ्जलीन् क्षिप्त्वा, शुवा सुवासा इति कापायं कौपीनं वासश्च परिधाय, सखे मां गोपायेति मुख्यं वैणवं पालाशं वैल्वमौदुम्बरं वा दण्डं गृहीयात् । अत्र पुत्रकामो गृहस्थः शङ्खेन पुरुषसूक्तेन दण्डमभिपिच्य दद्यादित्याचारः । ततः शिखामुत्पाट्य ॐ भूःस्वाहेत्यग्नौ जले वा हुत्वा, तथैवोपवीतं हुत्वा, येन देवाः पवित्रेणेति जले पवित्रं, यदस्य पार इति शिष्यं, सावित्र्या कमण्डलुं, सप्तव्याहृतिभिर्भोजनपात्रमिदं विष्णुरित्यासनं वृषीं वा गृहीत्वा । ॐ भूस्तर्पयामीति व्यस्तसमस्ताभिर्महर्नम इति तर्पयित्वा, ॐ भूः स्वर्धोभुवः स्वर्धोस्वः स्वर्धोभूर्भुवःस्वर्महर्नमः स्वधेति पितृस्तर्पयित्वा, उदुत्यं चित्रं तच्चक्षुर्हंसः शुचिपन्नमो मित्रस्येति स्नात्वा सुरभिमतीभिरापोहिष्ठेति हिरण्यवर्णाभिः पावमानीभिर्व्याहृतिभिश्च मार्जयित्वा अष्टोत्तरशतवारमघमर्पणं प्राणायामांश्च कृत्वा, ॐ भूर्भुवःसुवरिति च पठित्वा, नमःसवित्र इति सूर्यं चोपस्थाय, पुनः स्नात्वा जङ्घे क्षालयित्वा, ओमितिब्रह्मोमितीदं सर्वमोमिति ब्रह्म वा एष ज्योतिर्य एष वेदो य एष तपति वेद्यमेवैतद्य एष वेदो यदवनमस्तीति जपित्वा, अष्टसहस्रं गायत्रीं जपेदिति ॥

अथ यतिधर्माः । प्रातरुत्थाय ब्रह्मणस्पते इति जपित्वा दण्डादीनि मृदं च

यतिधर्माः ।

निधाय मूत्रपुरीषयोर्गृहस्थचतुर्गुणं शौचं कृत्वाऽचम्य पर्वद्वादशी-

वर्ज्यं प्रणवेन दन्तधावनं कृत्वा तेनैव मृदा बहिः कटिं प्रक्षाल्य ज-

लतर्पणवर्ज्यं स्नात्वा पुनर्जङ्घे प्रक्षाल्य वस्त्रादीनि गृहीत्वा मार्जनान्तं कृत्वा केशवादि-
नमोन्तनामभिस्तर्पयित्वा, ॐ भूस्तर्पयामीत्यादिव्यस्तसमस्तव्याहृतिभिर्महर्जनस्तर्पया-
मीति तर्पयेत् । ॐ भूःस्वाहेति स्वाहाशब्दान्तैः स्वधाशब्दान्तैश्चैभिरेव पुनस्तर्पयेदिति
केचित् । तत आचम्याञ्जलिना प्रणवेन जलमादाय व्याहृतिभिरुद्धृत्य गायत्र्या
त्रिःक्षिप्त्वा गायत्रीं जपेत् । उदिते सूर्ये प्रणवेन व्याहृतिभिर्वाच्यं त्रिदत्त्वा मित्रस्य

वर्षणीत्याद्यैः पूर्वोक्तसौरीभिरिदं विष्णुस्त्रिदेवो ब्रह्मजज्ञानमिति चोत्थाय, सर्वभू-
भ्यो नम इति प्रदक्षिणमावर्तते । ततो नत्वा, आदित्याय विद्महे सहस्राक्षाय
गीमहि । तन्नः सूर्यः मचोदयादिति त्रिर्जपेत् । एवं त्रिकालं विष्णुपूजां ब्रह्मयज्ञं
३ कुर्यात् ।

अथ भिक्षा । 'विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने । कालेऽपराह्णे भूयिष्ठे
नित्यं भिक्षां यतिश्चरेत् ॥' इत्युक्तकाले । उदयमिति चतसृभिरा-
भिक्षाविधिः । दित्यमुपस्थाय, तेनैक्यं ध्यात्वा, आकृष्णेनेति प्रदक्षिणं कृत्वा 'येते
पन्थानः' इति जप्त्वा 'योसौ विष्ण्वारूढ्यं आदित्ये पुरुषोऽन्तर्हृदि स्थितः । सोऽहं
नारायणो देव इति ध्यात्वा प्रणम्य तम् ॥ त्रिदण्डं दक्षिणे त्वङ्गे ततः संधाय बा-
हुना । पात्रं वामकरे क्षिप्त्वा श्लेषयेद्दक्षिणेन तु ॥' इति वौधायनोक्तदिशा त्री-
न्यश्च सप्त वा गृहान् गत्वा भवत्पूर्वा भिक्षां याचित्वा, पूर्णमसि पूर्णं मे भूया इ-
त्यागत्य शुचिरन्नं मोक्ष्य, ॐ भूःस्वधा नम इत्यादिव्यस्तसमस्तव्याहृतिभिः सूर्यादि-
देवेभ्यो भूतेभ्यश्च भूमौ क्षिप्त्वा भुक्त्वा प्रणवेन षोडशप्राणायामान्कुर्यादिति संक्षेपः ॥
गौतमव्याख्यायां भृगुः—'यतिहस्ते जलं दत्त्वा भैक्ष्यं दद्यात्पुनर्जलम् । भैक्ष्यं पर्व-
तमात्रं स्यात्तज्जलं सागरोपमम् ॥' अत्र सर्वत्र मूलं माधवापरार्कमदनरत्नस्मृत्यर्थ-
सारादौ ज्ञेयम् । कण्वः—'एकरात्रं वसेद्भ्रामे नगरे पञ्चरात्रकम् । वर्षाभ्योन्यत्र
वर्षासु मासास्तु चतुरो वसेत् ॥' जाबालश्रुतौ—'शून्यागारे देवगृहतृणकुटीवल्मी-
कवृक्षमूलकुलालशालाग्रिहोत्रगृहनदीपुलिनगिरिकुहरनिर्झरस्थण्डिलेष्वनिकेतनः' इ-
ति । मात्स्ये—'अष्टौ मासान्विहारः स्याद्यतीनां संयतात्मनाम् । एकत्र चतुरो मा-
सान्वार्षिकान्विसेत्पुनः ॥ अविमुक्तप्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते ॥' अत्रिः—
'भिक्षाटनं जपं स्नानं ध्यानं शौचं सुरार्चनम् । कर्तव्यानि पडेतानि सर्वथा नृपद-
ण्डवत् ॥ मञ्चकं शुक्लवस्त्रं च स्त्रीकथालौल्यमेव च । दिवास्वापं च यानं च यतीनां
पतनानि पट् ॥ आसनं पात्रलोभश्च संचयः शिष्यसंग्रहः । दिवास्वापो वृथाजल्पो
यतेर्बन्धकराणि पट् ॥' दक्षः—'नाध्येतव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कथंचन । यति-
पात्राणि मृद्रेणुदार्ढ्याभ्युपयानि च ॥' मदनरत्ने अत्रिः—'पित्रर्थं कल्पितं पूर्वमन्नं
देवादिकारणात् । वर्जयेत्तादृशीं भिक्षां परवाधाकरीं तथा ॥' बृहस्पतिः—'न ती-
र्थवासी नित्यं स्यान्नोपवासपरो यतिः । न चाध्ययनशीलः स्यान्न व्याख्यानपरो
भवेत् ॥' एतद्वेदार्थभिन्नपरम् । अत्रिः—'स्नानं सुरार्चनं ध्यानं प्राणायामो बलि-
स्तुतिः । भिक्षाटनं जपः संध्या त्यागः कर्मफलस्य च ॥' एते यतिधर्मा इत्यर्थः ।
अन्येऽपि माधवमिताक्षरादौ ज्ञेयाः । यतिधर्मसमुच्चये—'न स्नानमाचरेद्भिक्षुः पुत्रा-
दिनिधने श्रुते । पितृमातृक्षयं श्रुत्वा स्नात्वा शुद्ध्यति साम्बरः ॥'

अथ यतिसंस्कारः । 'संन्यसेद्ब्रह्मचर्याद्वा संन्यसेच्च गृहादपि ।

यतिसंस्कारः ।

प्रव्रजेद्विद्वानातुरो वाथ दुःखितः ॥ आतुराणां च संन्यासे न

विधिर्नैव च क्रिया । प्रेषमात्रं च संन्यास आतुराणां विधीयते

उत्पन्ने संकटे घोरे चौरव्याघ्रादिगोचरे । भवभीतस्य संन्यासमङ्गिरा मनुरववीत् ॥

यथातुरः स्यान्मनसा वाचा वा संन्यसेद्विजः ॥' इति जाबालश्रुतिः । 'अ

राणां च संन्यासे न विधिर्नैव च क्रिया । प्रेषमात्रं समुच्चार्य संन्यासं तत्र कार

येत् ॥ संन्यस्तोऽहमिति ब्रूयात्सवनेषु त्रिषु क्रमात् । त्रिवारं च त्रिलोकात्मा शु

भाशुभमुधाद्रवे ॥ यत्किञ्चिद्वाधकं कर्म कृतमज्ञानतो मया । प्रमादालस्यदोषाद्य-

त्तत्संत्यक्तवानहम् ॥ एवं संत्यज्य भूतेभ्यो दद्यादभयदक्षिणाम् । पद्भ्यां कराभ्य

विहरन्नाहं वाक्कायमानसैः ॥ करिष्ये प्राणिनां हिंसां प्राणिनः सन्तु निर्भयाः ॥

इत्यातुरस्य स्वशक्त्याऽवस्थानुरूपमद्गलभूतप्रेषोच्चारणादिपञ्चकत्वात् मनसा वाचा

वा कुर्वतस्तावतैव कृच्छ्रचान्द्रायणनान्दीश्राद्धनखकृन्तनादीनि कृत्वा संन्यासपूर्ति-

रिति प्रतीयते । अङ्गिराः—'पष्टिः कुलान्यतीतानि पट्टीनामधिकानि च । कुलान्यु-

द्धरते प्राज्ञः संन्यस्तमिति यो वदेत् ॥' त्रिष्णुः—'एकरात्रोपितस्यापि यतेर्या

गतिरुच्यते । न सा शक्या गृहस्थेन आतुरोऽपि च संन्यसेत् ॥ संन्यस्तमिति यो

ब्रूयात्प्राणैः कण्ठगतैरपि । न तत्कृतुशतैः पुण्यं प्राप्तुं शक्नोति मानवः ॥' मत्तुः—

'यो दत्त्वा सर्वभूतेभ्यः प्रव्रजत्यभयं गृहात् । तस्य तेजोमया लोका भवन्ति ब्रह्म-

वादिनः ॥' अथ श्रौत्यातुरस्य विलम्बितस्य 'प्रेषमात्रं समुच्चार्य संन्यासं तत्र

पूजयेत्' इति । अत्र मात्रत्वोपसंभवादङ्गकलापव्यापकत्वेनाप्युपपत्तौ कर्तुर्यागत्या-

गकलापव्यावृत्तस्यैकत्वानुपपत्तेः कृच्छ्रनान्दीश्राद्धविराजोमादिकर्तुमशक्तस्यातुरस्य

विद्यमानाग्रेरिष्टदेवतायै पूर्णाहुतिं हुत्वा असौ स्वर्गाय लोकस्य स्वाहेति आहवनीये

दारुमयानि पात्राणि प्रज्वाल्य मृण्मयान्यप्सु प्रक्षिप्य समाप्तिं च मरुत इत्युपस्थाय

याते अग्रे इत्यनेन हस्तं प्रताप्य आत्मन्यग्निं समारोप्य सर्वभयश्चित्तपूर्वकं सप्तपञ्च-

केशान् विमृश्य वापयित्वा यथाविधि स्नात्वा आतुरसंन्यासं कुर्यात् ।

अथातुरसंन्यासविधिः । अपां समीपे गत्वा तिथ्याः स्मरणपूर्वकं स्नान-

संख्यावन्दनादि कृत्वा देशकालौ संकीर्त्य ममाशेषदुःखनिवृत्तिनि-

आतुरसंन्यासः ।

रतिशयानन्दप्राप्तिपरमपुरुषार्थप्राप्तये च परमहंससंन्यासं करोमीति

संकल्पयेत् । तत्र प्रधानानि । प्रेषोच्चारणवोपदेशमहावाक्यानि । ततः संन्यासो-

चित्तं क्षौरं कृत्वा पूर्ववत्सप्तपञ्चकेशान् विमृश्य स्नात्वाचम्य पात्रेण तोयमादाय

उपस्पृश्य दक्षिणेन पाणिनाऽप्सु जुहोति । एष वोश्रेयोनिर्भः प्राणं गच्छस्वाहा

इति प्रथमाहुतिः । आपो वै सर्वा देवताः सर्वाभ्य एवैनं देवताभ्यो जुहोमि
 स्वाहा । इति द्वितीया । ततो हुतशेषं आशुः शिशान इत्यनुवाकेनाभिमन्त्र्य पुत्रे-
 षणा वित्तेषणा लोकेषणा मया त्यक्ता स्वाहेति प्रथमां पिबेत् । ॐ ॐभूर्भुवः स्व-
 रोम् मया संन्यस्तं स्वाहेति द्वितीयां पिबेत् । अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः स्वाहेति
 तृतीयां पिबेत् । ततो न्यत्तोयमञ्जलिपूर्णमादाय प्रागादिदिक्षु प्रत्येकं निनयेत् ।
 ॐभूः सावित्रीं प्रवेशयामि, ॐभुवः सावित्रीं प्रवेशयामि, ॐस्वः सावित्रीं प्रवेश-
 यामि, ॐभूर्भुवः स्वः सावित्रीं प्रवेशयामि इति सावित्रीप्रवेशं कृत्वा अथोर्ध्वबाहुः
 सूर्याभिमुखो भूत्वा ॐभूः संन्यस्तं मया, ॐभुवः संन्यस्तं मया, ॐस्वः संन्यस्तं
 मया, ॐभूर्भुवः स्वः संन्यस्तं मयेति प्रेषोचारं मूयात् । एवं मन्द्रमध्येोच्चैस्त्रिरुक्त्वा
 तूष्णीं शिखां निकृत्य स्नात्वा चम्य यज्ञोपवीतमुद्धृत्याञ्जलिना गृहीत्वा भूः स्वाहेति
 अप्सु हुत्वा दिगम्बरो भूत्वा पुत्रेषणावित्तेषणालोकेषणातो मुक्तोऽहमिति ब्रूयात् ।
 अत ऊर्ध्वं न पुत्रगृहं गच्छेत् । मृते च पुरुषसूक्तेन विष्णुबुद्ध्याभिमिश्रति संस्का-
 रमेव कुर्यात् । एवं विरक्तस्यातुरस्य स्वस्थस्य संन्यासविहिताङ्गेषु यन्मन्त्रानुष्ठाने
 शक्तिर्यथाविधिस्तदनुष्ठानपूर्वकं प्रधानं प्रेषोचारणमात्रं मत्वा संन्यासयुक्तिरिति
 श्रवणात् । तदुत्तरकालमेव मृतस्योपदेशविकलस्यापि खननसंस्कारमेव कुर्यात् ।
 जीवतश्चेच्छिखां यज्ञोपवीतं च नित्यक्रियाविधिवद्विसृज्य दण्डकापायवस्त्रादीनि
 वादाय यतिधर्मानिवानुतिष्ठेत् । सद्गुरुमन्विष्य तदुपदेशं गृहीत्वा स्वधर्मनिष्ठो भवेत् ।
 अयमर्थो विद्वत्संमतः प्रयोक्तव्यः । इत्यातुरसंन्यासः । स्मृत्यर्थसारे—‘सर्वसङ्गनिवृ-
 त्तस्य ध्यानयोगरतस्य च । न तस्य दहनं कार्यं नाशीचं नोदकक्रिया ॥’ तथा—
 ‘कुटीचकं तु प्रदहेत्पूरयेत्तु बहूदकम् । हंसो जले तु निक्षेप्यः परहंसं प्रपूरयेत् ॥’
 पालाशमूले नदीतीरेऽन्यत्र वा गन्धपुष्पालंकृतं शवं वाद्यघोषेण नीत्वा दण्डमात्रं
 व्याहृतिभिः खाला सप्तव्याहृतिभिस्त्रिः प्रोक्ष्य दर्भानास्तीर्य नवघटे पञ्चरत्नोदकं
 सिद्ध्वा तारायणः परं ब्रह्मेत्यभिमन्त्र्य, तेनैव त्रिः संस्नाप्याष्टाक्षरेण वस्त्रगन्धपुष्पधूप-
 दीपान् दत्वा, विष्णो हव्यं रक्षसेति शवं गर्ते निधाय ‘इदं विष्णुः’ इति दक्षिण-
 हस्ते दण्डं ‘यदस्य पारे’ इति सव्ये शिष्यं ‘येन देवाः पवित्रेण’ इति मुखे जल-
 पवित्रं सावित्र्योदरे पात्रं ‘भूमिः श्वभ्रे’ ति गुह्ये कमण्डलुं निधाय ‘चित्तिः सुक्’
 इति दशहोत्राभिर्मन्त्रयेदिति विश्वादर्शटीकायां स्मृत्यर्थसारे च । बृहच्छौनकस्तु—
 ‘यतिं पुरुषसूक्तेन स्नापयित्वाऽघटं ततः । प्रणवेनाष्टवारं तं प्रोक्षयेदथ सर्वतः ॥
 विष्णो हव्यं रक्षसेति यजुषा प्रणवेन च । गर्ते प्रेतं विनिक्षिप्य चेदं विष्णुर्विचक्रमे
 ॥ इति मन्त्रेण दण्डं तु दद्यादक्षिणहस्तके । मूर्धानं भूर्भुवः स्वश्चेत्युक्त्वा शङ्खेन मे-

दयेत् ॥ गर्ते पुरुषसूक्तेन लवणेन प्रपूरयेत् । सृगालश्वादिरक्षार्थं सम्यगर्तं प्रपूर-
येत् ॥' इति । कुटीचकस्य तु दाहः कार्यः । यथा सर्वे 'माग्वत्कृत्वाऽग्निं प्रज्वाल्य
साग्नेर्दक्षिणकरे उपावरोहेत्यवरोह्य निर्मथ्य वा गर्ते चित्तिं कृत्वाग्निर्नाग्निः समिध्यते
इत्याग्निं दत्त्वा सावित्र्या प्रणवेन वा दहेत् । ततोऽष्टशतं प्रणवं नारायणः परं ब्रह्मेति
जप्त्वा सशिरःप्रणवव्याहृत्या गायत्र्या तद्भस्मास्थीनि तीर्थे क्षिप्त्वा स्नानाच्छुचिः ।
नास्यान्यदौर्ध्वदेहिकम् । 'त्रिदण्डग्रहणादेव भेतलं नैव जायते ।' इति उशनसः
स्मृतेः । 'एकादशेहि पार्वणं तदपि त्रिदण्डिनः । हंसपरमहंसादीनां पार्वणादि कि-
मपि न कार्यम् ॥' इति शूलपाणिः । श्राद्धचिन्तामणौ दत्तात्रेयः—'एकोद्दिष्टं जलं
पिण्डमाशौचं भेतसत्क्रियाम् । न कुर्याद्वापिकादन्यद्ब्रह्मीभूताय भिक्षवे ॥' भेतक्रि-
ययैकोद्दिष्टनिषेधे सिद्धे पुनस्तद्ग्रहणमाब्धिकपरम् । तेन तत्पार्वणमेव त्रिदण्डिनां
द्वादशे नारायणवलिः । तद्विधिरन्यथ विशेषः भागुक्तः इत्यलं बहुना ॥

एवं निरूपितमिदं गहनं तु धर्मतत्त्वं विचार्य वचनैश्च नयैश्च सम्यक् । तद्वोपट्ट-
ट्टिमपहाय विवेचनीयं विद्वद्भिरित्यविरतं प्रणतोस्मि तेषु ॥ १ ॥

ग्रन्थोपसंहारः ।

मया सद्दासद्वा यदिह गदितं मन्दमतिना किमेतच्छ्रव्यं बाध्यवसि-
तुमपि स्वल्पमतिना । तदेवं यत्किञ्चिद्गदितमिह विख्यातमहिमा प्रतापोऽयं सर्वो
विकसति तु पित्रोश्चरणयोः ॥ २ ॥ यो भाट्टतन्त्रगणनार्णवकर्णधारः शास्त्रान्तरेषु
निखिलेष्वपि मर्मभेदा । योत्र श्रमः किल कृतः कमलाकरेण प्रीतोऽमुनास्तु स कृती
चुधरामकृष्णः ॥ ३ ॥ श्रीभट्टरामेश्वरसूरिसूनुश्रीभट्टनारायणसूरिसूनोः । श्रीरामकृ-
ष्णस्य सुतः कृतीमं व्यधान्निबन्धं कमलाकराख्यः ॥ ४ ॥ नानानिर्णयवत्त्वान्निर्णय-
सिन्धुः प्रोच्यतां विधुधाः । निर्णयसरोजवत्त्वान्निर्णयकमलाकरोप्यस्तु ॥ ५ ॥ व-
सुत्रस्तुत्रस्तुभूमिते १६६८ गतेऽब्दे नरपतिविक्रमतोय याति रौद्रे । तपसि शिवतिथौ
समापितोऽयं रघुपतिपादसरोरुहेऽर्पितश्च ॥ ६ ॥ जगति सकलविद्यासिन्धुमुष्टिधयानां
परमणितिपरीक्षा युज्यते सज्जनानाम् । तदिह मम निबन्धे दूषणं भूषणं वा यदि
भवति विदग्धैस्तद्व्यवश्यं विमृश्यम् ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमद्रामेश्वरभट्ट-

सूरिसूनुनारायणभट्टसुतविद्वन्मुकुटहीराङ्कुर-

श्रीरामकृष्णभट्टात्मजदिनकरभट्टानुज-

कमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ

तृतीयः परिच्छेदः ॥